

મોગની રેલ. પલિસીના રેલરૂઢી.

કો મોર્ડર ગુનાના રેલરૂઢી

કોમુલ હાલના રેલરૂઢી રેલરૂઢી

લરૂઢી રેલરૂઢી રેલરૂઢી

યુગધર્મ

પુસ્તક ૨

રેલ, ૨૨૬૦

૨૨૬ ૧

નેમિષારણ્યની તપશ્ચર્યા

ન્યારે ન્યારે રાક્ષસોનું પરિણામ જુદી ઉપર વધી જતું અને ન્યારે તપશ્ચર્યા ત્રાસ પામી જતા, ત્યારે ત્યારે સર્વે સાધુપુરુષો અને ન્યારે રાક્ષસોના પ્રત્યથી વિરોધ કરવાનું મુદ્દા હઈ, સઘળી સત્તા તેમના હાથમાં રહેવા હઈ પોતે તપશ્ચર્યા કરવા માંડતા, એવી આખ્યાયિકા આપણા પુરાણોમાં આવે છે. “કેવો વિવિધ પ્રયોગ !” એવો ઉદ્ગાર આપણી પ્રગ્નનો હમણાંનો શિક્ષિતવર્ગ અને ૨૦૦૦ વર્ષની માત્ર ખીલતી જુવાનીમાં ઉન્નત સહ ગમેશે યુરોપનો પ્રગ્નવર્ગ કાંદે તો કોઈને આશ્ચર્ય તો નહિજ લાગે.

દેવકાકને પ્રશ્ન થશે કે “પ્રાચીન-સમયમાં ન્યારે ને તપ કરતા હશે તે પોતાના આત્માનો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી પ્રેરાઈને અને કદાચ તે પ્રવ્રત્નમાં સંકળતા પણ મેળવતા હશે. પરંતુ, અમારે તો પ્રગ્નને મુક્ત કરવી છે; આખી મનુષ્યજાતિને સ્વતંત્ર કરવી છે. તેને માટે તપશ્ચર્યા કરે અર્થ કેમ સરે ?” આ પ્રશ્ન આપણને ખરા

લાગે છે પરંતુ તે ખરા નથી. પ્રાચીન ન્યારે ન્યારે પશુ ન્યારે તપશ્ચર્યા કરતા ત્યારે તેઓ પશુ ભોક્ષ સંકળતા સંકળપથીજ તેની શરૂઆત કરતા. વારંવાર તેઓ પોતાની તપશ્ચર્યાનો નિસ્તવાર્થ હેતુ નજર આગળ રાખવા ચૂકતા નહિ. એ તપશ્ચર્યામાં જ્યાર વર્ષ સુધી ચાલતા યજ્ઞનો, હથરની પ્રાર્થના અને ભક્તિનો તથા બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને સમાવેશ થતો.

તપસ્સ એટલે શક્તિને એકત્ર કરવી તે તપ એટલે કોઈ શરીરને કષ્ટ આપણું અથવા તો અમુક શારીરિક ક્રિયાઓ કરવી એવો સંકલિત અર્થ થતો નથી. વરસાદનાં પાણીનાં ટીપાં ટીપાં એવો અંશય થવાને પરિણામે સરોવર બરાબ છે, એ પણ તપસ્સના જેવી સ્પષ્ટ ક્રિયા છે. ટીપે ટીપે ભેગું થયેલું વરસાદનું પાણી જબર-હસ્ત પુરવાને તથા મોટાં મોટાં બંધકામોને ખેંચી બંધ છે. એ પ્રયત્ન શક્તિ ટીપે ટીપે ભેગી થયેલી હોય છે. અંગ્રેજીમાં જેને will (શક્તિ)

કહેવાય છે. તે પશુ તપસ્ત્વનું જ કાર્ય છે. માણસ પશુ ક્રમે ક્રમે એવી શક્તિને ભેગી કરી શકે છે. તે શક્તિ તુર્તાતુર્ત અસરકારક ન નીવડે એ બનવા ભેગ છે. પરંતુ ધીમે ધીમે ભેગી કરવાથી અંતે તે અમુક, અને અનિવાર્ય સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. તપસ્વોના સામાન્ય અર્થ સંયમ, રોકડું, પોતાના ઉપર બળાત્કાર કરવો, એવો થાય છે. અને એ અર્થમાં પશુ કષ્ટક સત્ય, સમાધેશું જ. બ્યારે માણસના સમગ્ર જીવનમાં એકજ લક્ષ્ય પ્રધાન થઈ જાય છે, ત્યારે તેના માનસિક, આધ્યાત્મિક, અને સ્મૃત્ત જીવનને પશુ તે લક્ષ્યને અનુસરવું પડે છે. પરંતુ, ઘણીવાર એ પ્રમાણે થતાં વાર લાગે છે અને જીવનના આદર્શને આપણી સર્વ શક્તિઓ સ્વીકારતી નથી; તે વખતે બળાત્કારે નિશ્ચયનું પાસન તેમની પાસે કરાવવામાં આવે છે તેને સામાન્ય રીતે 'તપશ્ચર્યા' કહેવામાં આવે છે.

હવે, સામાન્ય રીતે માણસની પ્રકૃતિના મુખ્ય હથિયારો-મન, શરીર, પ્રાણ, બુદ્ધિ વિગેરે મણાય છે. બ્યારે એ સર્વે કરણો જીવનના આદર્શને સ્વીકારે છે ત્યારે તપશ્ચર્યા અદ્ભુત આનંદનું જ સાધન થઈ રહે છે; ત્યારપછી તેમાંથી બળભેરીનો ખ્યાલ દૂર થઈ જાય છે.

આવીન સમયમાં અપિમુનિઓ પ્રથમ શક્તિનો સંયમ કરતા. જેટલી ભેગી થાય તેટલી નવાની દેતા નહિ. એ પ્રમાણે સંયમિત યથેલી શક્તિ છેવટે અમોઘ નીવડતી. પ્રભુ પોતે અથવા તો તેની શક્તિનો અંશ એ પ્રમાણે પ્રગજીવનમાં સચેતન થઈ સત્યનો વિજય કરવામાં સહાય કરી પાપનો પરાજય કરતો. એ શક્તિના કાર્યને અંતે એ જ પરિણામે સંભવતાં પાપનો અમુલો નાશ થતો અથવા તો તેનું રૂપાંતર થતું.

આપણી અત્યારની દશા પુરાણમાં ઘણીવાર વર્ણવેલી કસિયુગની અવસ્થાને ધણે અંશે મળતી આવે છે. આપણાં ગામડાંઓ પ્રત્યે જુઓ. કેવળ દરિદ્ર અવસ્થામાં હોઈ આર્થિક ગરીબાઈ કરતાં પણ

વધારે દુઃસહ આદર્શોની ગરીબાઈ તેઓ અનુભવી રહ્યાં છે. કામદાઓના ઝાનના દુરુપયોગને પરિણામે વપીલોને પશુ બૂલાવે એવી લગાયક બુદ્ધિ તેમનામાં માણસ પડે છે. નથી રહી ત્યાં પ્રાચીન જ્ઞાનભાવના કે નથી ત્યાં અર્વાચીન પ્રગતિધની ભાવના; નથી ત્યાં ચરતીરતા કે નથી એકત્વ; સ્વચ્છતા, સુધડતા, સુજનતા કે સૌદર્યમાંનું કશુંય ત્યાં નથી. અરે ! ગરીબ અનુભો તો આખા દિવસ ઘણા ભાગોમાં પશુજીવનથી ભાગ્યે જ પર ગયેલા હોય છે. ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાનું તો નામ સરખું, આપણાં ગામડાંઓની ઉજળા વર્ણોમાં પશુ જણાતું નથી. તોપછી ગરીબ વર્ગમાં તો તેની આશા પણ ક્યાંથી રાખી શકાય ? ધરડાઓ કહે છે કે જમીનમાં પશુ પહેલાં જેવો કસ નથી !

આપણી સામાજિક સ્થિતિ વિચારો. ક્યાં છે સનાતન ધર્મનું અભિમાન રાખનારાઓમાં પશુ વર્ણોત્તમ ધર્મનું પાસન ? રાજકીય જીવનમાં જે સ્વતંત્રતા પરદેશીઓ પાસેથી આપણે માગીએ છીએ તે આપણા સામાજિક જીવનમાં છે ? ઉચ્ચવર્ણોને તો પોતાની કહેવાતી ઉચ્ચતા હોડતી નથી; નીચવર્ણોને તો નીચતામાં જ રાખવાના પ્રયત્નો જણાય છે. પશુ જીવોથી દેશનો દાટ વળતો જાય છે. જે સમાજમાં માતાપિતા અને ગ્રામવંદાઓ પોતે સારાં હુમડાં ધરણાં પહેરી મહામવાનો શ્લોકો લેવા ખાતર ખાર ખાર વર્ષનાં બાળકોને પરણાવી નાંખે છે તે દેશ રસાતળ ન જાય તો તેનું બીજું શું થાય ? ધણા શહેરી વાંચનારાઓ કહેશે, "આત્મી સ્થિતિ તો ફક્ત ગામડાંઓમાં જ છે." હું કહું છું કે ગામડાંમાં ૮૦ ટકા હિંદુસ્તાન છે, અને વધારામાં એ હકીકતો તો સુરત, અમદાવાદ જેવાં આગળ પડતાં ગણ્યતાં શહેરોની પણ છે. એવા લગભગ વરપોડાઓ પ્રગજીવનના ભવિષ્ય ઉપર વિચાર કરનારની દ્રષ્ટિને ઘેટાંનાં ટોળાં જેવાં નથી લાગતાં ! પોતાની જાતિમાં યોગ્ય વર ન મળે તો પણ તેજ જાતિમાં કન્યાને પરણાવે ! ગંદા રસ્તામાં અંકુશ પાસે બેસીને ગંદો મોરીની ગંજા

જન્મનાને કિનારે સામાજિક ભોજનો હજીપણ થયાં જાય અને સેવાનાં ઉત્તમ કાર્યો પૈસા વિના બંધ પડે એવી સ્થિતિ જ્યાંસુધી પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી પ્રાચીન કલિયુગના વર્ણનથી આપણે ધણા દૂર તો નથી જ. સ્ત્રીઓની સ્ત્રી અવસ્થા છે? તેમની ઉન્નતિ યાવ પણ્ય ક્યાંથી? જ્યાં પુરૂષોના જ મોટા ભાગના જીવનમાં આદર્શો, મહત્વાકાંક્ષાઓ વિગેરે કુશું હોતું નથી, ત્યાં પછી સ્ત્રીઓ વિશે શું પૂછવું? તેઓને તેમાં દોષ નથી. તેઓ તો પોતાનાથી બનતું કરવા ચલ કરે છે.

વ્યાપારવાણિજ્ય તપાસો. આપણે માત્ર દલાલો જ છીએ. દેશની દોસત લાંટાવવાની દલાલી ઉપર આપણો વેપાર દેખાય છે. રાજકીય ચંકુશો ત્યાં પણ ખરા. પ્રમાણિકતા, નિયમિતતા, સમ્બાધ, કે પ્રગતિ આપણા હુજરામાં ને વ્યાપારમાં છે? અપવાદો બાદ કરીને નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસો. તમારો દરજ્જો કદિ પણ વાવઢાસર કપડાં આપે છે? ચુતાર કે મજૂર કેમરેખ વગર પોતાનું કામ પ્રમાણિકપણે કરે છે? પહેલાના કરતાં આપણા હુતરઉલોગોમાં સંગીન પ્રગતિ થઇ છે? આપણે તેમાં કશુંય કહી નથી. સમગ્ર પ્રજાજીવન એવાં તરવો ઉપર ટકી રહે છે. અપવાદ રૂપે પ્રકટ થતી મહત્તા ઉપર દેશ નિભાવ કરી શકતો નથી. રોજના વ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ થતી ધર્મભાવના, નીતિ અને શક્તિ ઉપર દેશની મહત્તાનો આધાર રહેલો છે.

આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરો. ભાષણો, સભાઓ, સમયો, પ્રતિષ્ઠાપત્રો વિગેરે થયા જાય છે. અસહ, અરજીઓ, માગણીઓ, ઠરાવો તથા ખુશામત પણ થતી. “આપણે” એક પ્રજા છીએ” એવી ભાવનાના ઉભરાઓ આખા દેશમાં વારંવાર આવે છે, અને પાછા રાખી જાય છે. તિલક મહારાજનો જન્મદુહ હાય કરતાં તે ભાવના ક્ષણભર જીવનની સપાટી ઉપર આવે છે અને પાછી અદ-ર્ય થઇ જાય છે. માંધીજીનો ચેરામ સાંભળી એ ભાવના ફરી પાછી ઉભળે છે એટલામાં જ

પાછી યાકીને રાખી જાય છે, અને કાઉન્સિલમાં જવાના વિચારો થાય છે! આ સ્થિતિ બતાવે છે કે આપણને સ્વતંત્રતા માટે ધગશ નથી. આપણાં નિશ્ચયજીની ખામી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. એ તો બધા લાગણીઓના ઉભરાઓ અને રમત છે. પરદેશીઓના બળ ઉપર નહિ પરંતુ આપણી નિ-ર્બળતાઓ ઉપર આપણી યુવામી ટકી રહી છે, એનો ખ્યાલ ધણા થોડાને છે. જુગાર રમનારે પણ હોડનું જોખમ સમજવું જોઈએ. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા મથનારે તેની કિંમત જાણવી જ જોઈએ. આપણે તો તે જાણતા નથી. આવી છિન્નભિન્ન અવસ્થામાં જસિયાવાલા અને યુરકાખાગો, ચૌરી-ચોરા અને તેની ફાંસિઓ થાય છે.

“આપણી પ્રજા શંકડી છે.”—એ આપણી નિ-રાધાર અવસ્થા બતાવનાર વાક્ય કદિ હું મારા હૃદયમાંથી વિસારી શક્યો નથી. સેકંડોવાર મેં એ શંકાપણું જોયું છે અને હું અન્યથા ધયો છું. તેનું મૂળ શું હશે? આપણી પ્રાણહાનિમાં તે રહ્યું છે? આપણા અઘાનમાં કે આપણા ભૂખમરામાં? શેમાં દશે? ત્રીસ કરોડ મનુષ્યોની બનેલી, મહાન જગતજૂતી સંસ્કૃતિવાળી તથા જ્વલંત ઇતિહાસવાળી આ મહાન પ્રજાને આવો આધ્યાત્મિક પક્ષાઘાત શી રીતે થયો? ચરપીર સિંહ જેવા યોદ્ધાઓ, મહાન તત્ત્વજ્ઞતાઓ, તપસ્વીઓ, લેખકો વિગેરેના આ દેશની આવી સ્થિતિ કેમ થઇ ગઈ? સુવાનો, તમે વિચાર કરો. એ નિર્જનતા આત્માની નિર્જનતાને લીધે આવેલી છે. દસ હજારથી માંડીને પચ્ચીસ હજાર દેશબંધ-વોની ગંજવર સભાઓ મેં જોઈ છે. તેમાં થતું જુરસાદાર ભાષણો વખતે કાંઈના નેત્રમાં નૂર નથી જોયું; ધણા સકામનો તો તેમાં માત્ર સીનેમાં કે નાટકની રંગમૂમિ જેટલો જ રસ લેતા, અને લોકોની મોટી સંખ્યા માત્ર ગ્રેફો તરીકે રહીને તટસ્થ વૃત્તિનો આનંદ જ અનુભવતી. આવતી કાલથી આપણી પોતાની તથા આપણા પવિત્ર દેશની સ્વતં-ત્રતા મેળવવાને આપણે કાંઈક કરવું જ જોઈએ, એવા નિશ્ચયવાળો ચરેરો ભાગ્યે જ જણાય છે.

તેમાં પશુ-તરણ પેટીની દરિદ્રતાથી તો તોભા! વીસ પચ્ચીસ વર્ષના ભુવાનીઆઓ ૬૦ વર્ષના જુદા માણસની પેઠે ડહાપણ અને કહેણપણથી ફરી ગયલા વિચારો કરે છે. આદર્શની દરિદ્રતા આપણા ભુવાનોમાં પણ જમાવીને બેઠી છે. જીવનના વહાણને દોરનાર સુકાન આપણા કાલેજના વિદ્યાર્થીઓ ભાગ્યે જ રાખે છે. સમય સાથે વહી જવાની વૃત્તિ, ભવિષ્ય વિશે તદ્દન અનિશ્ચિત વશણ, એ તો તેમનો આસરણ છે. ભવિષ્યને માટે વિચાર કરવામાં આવી શિથિલતા હોય ત્યાં દેશને માટે નિશ્ચિત કાર્ય નજરમાં ક્યાંથી હોય રસ્તવતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો મર્દાનગી-ભર્યો નિશ્ચય, તેને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરી દેવાની ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભાવના, સેવા કરવાની તાલાવેલી, બુદ્ધિમય સામે થવાનો અડગ અને પવિત્ર આશ્રય, પોતાના નિશ્ચયોને પાળવાનું મનોબળ વિગેરે ક્યાં છે? હજી તો યુનિવર્સિટી તથા વિદ્યાપીઠની પદ્ધતિઓનો મોહ છૂટ્યો નથી. જ્ઞાનની તરસ લાગી નથી. આત્મવ્રદા ભગવત યદ્ય નથી. આપણે યોગ્ય દિશામાં જીવન ગાળવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એવો વિચાર જ આપણા ભુવાનોને ભાગ્યે આવે છે. આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ઉત્સાહ અને નિશ્ચય બેનની ખામી છે.

ઉપર જે નિરાશાજનક દ્રશ્ય જોયું તેનો અર્થ એવો નથી થતો કે આપણે હાથ જોડીને બેસી રહેવું, પરંતુ, વસ્તુસ્થિતિ જોવી હોય તેવી બજારી એ સત્યપાલનને માટે જરૂરનું છે. તેટલા માટે એ આત્મદૃષ્ટિ ઉપયોગી છે. એ જાનને પરિણામે આપણે સહજ હોઈએ તો સાચા ઉપાયો નીકરતાથી મોજાશે. બ્યારે આવી કંઈકી રિથિત હોય ત્યારે દેશના કાર્યકર્તાઓએ પોતાની ચાકા વડાવી નાંખવાને ગાદેલે તપ કરીને તેને ભેગી કરવી જોઈએ. ધણાને એમ લાગશે કે તપ કરવું એટલે કોઈપણ પ્રકારનું કર્મ ન કરવું એવું દર્શો. પરંતુ જાહેર જોતાં તેમ નથી. રાજા જે રાજા પાંચ શેર કાપલા બાળીને લોહ તપાવી તેને જોખાળવા માગીએ તો ૧૨ મહિને પશુ જોખે, પરંતુ એકવાર જ્યાંખાં કાપલા લઈ

એક જ બહીમાં તપાવીએ તો તે પીગળી જશે. તેવું કાર્યનું પશુ છે. દૈનિક સાથે દેશને મુક્ત, પશુ અને સુંદર બનાવવાનો વિચાર ક્યાં પડી સર્વ શક્તિઓને એ પ્રમાણે વાપરવાથી દેશના ચેતન્યમાં તથા પરિણામે વ્યવહારમાં ફેર થયેલો જણાશે. આપણા પ્રગતીય સેવકોએ અસહનના ક્ષપિઓની પેઠે બાર વર્ષનો યજ્ઞ કરવાની તૈયારી કરવી જોઈએ, મૂંઝોટે ધાર વર્ષની લાંબી મુદત નજર આગળ રાખી પૃથ્વીના જે ખૂણામાં પોતે હોય ત્યાં પ્રભુને સર્વ અર્પણ કરી દઈ દેશની ઉન્નતિ માટે આધ્યાત્મિક યજ્ઞ શરૂ કરવો જોઈએ.

ઉપર જણાવેલા વિચારો અનિશ્ચિત અને કેવળ નિષેધાત્મક છે એવું ધણાને લાગશે. તેથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે તથા વ્યવહાર રીતે એ પ્રશ્નો ઉઠેલા પાંચનાર આગળ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરું છું. આપણા દેશના ગામડાંઓ જ્યાંસુધી બદલાય નહિ, ત્યાંસુધી સંગીન પ્રગતીય પ્રગતિની આરા વ્યર્થ છે. માટે હમણાં જોએ સ્વયંસેવકો યથા હોય તેઓએ તથા પહેલાં પશુ જોએ દેશના રચનાત્મક કાર્યમાં જોડાયા હોય તેમણે ગામડાંમાં પોતાના કાર્યની શરૂઆત કરવી. કોઈપણ પ્રકારના બંધારણની શરૂઆતમાં જરૂર નથી, વળી, તે સ્વયંસેવકોએ પોતાનો નિર્વાહ પોતે જ પ્રાપ્ત કરી લેવો જોઈએ. ગામડાંઓમાં ખેતી, વણાટ, સુતારકામ, શિશુ, કથા વિગેરે ધણી કાર્યોમાંનું કોઈપણ એક કાર્ય લખીને તેઓ પોતાનો નિર્વાહ સ્થાવી શકે. ૬૦ ઉપર આધાર રાખવાની ટેવ કાર્ય કરનારાઓએ જેમ બને તેમ જલદી છોડવાની જરૂર છે.

બીજું, 'એવા કાર્ય' કરનારાઓ શહેરમાં કે ગામડાંમાં ગમે ત્યાં કાર્ય શરૂ કરે તોપણ તેમણે પોતાના જીવનનું ધોરણ ધણું જ સાદું બનાવી દેવું જોઈએ. જરૂરીઆનો સાદી અને જોણી કરના પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તથા ગામાનિક ખરમાળ જરૂરીઆનો પશુ જોણી કરવી જોઈએ. ગામડાંમાં કયું કામ શરૂ કરી શકાય તેમ છે, તે તો તે ગામની રિથિત ઉપર અને

કાર્ય કરનારની શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે, તોપણ, મહાકાર્ય, ઔષ્ઠ, જાતિસુધારો, ધર્મભાવના, નરી તરણ પેટીને શિક્ષણ, છાપાઓનું વર્ચન, સ્વદેશીનો પ્રચાર, મહાસભાના કરાવોનો અમલ, લલાદપંચના ફેંસલા, ગામની સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય, અંગકસરત વિગેરે અનેક કાર્યોમાંના કેટલાંક છે. શહેરના લાપણ કરનારાઓ ગામડામાં જઈ સભાઓ કરીને પાછા આવે છે એથી પહેલાં કાંઈક ગામડાંઓમાં જાતિ આપતી હશે પણ હવે તેવી જરૂર રહી નથી. હવે તો તે જગ્યાએ રથાવી રહેનાર, શુદ્ધ, નિષ્કલંક ચારિત્રવાળા, સેવાભાવથી ઉડળી રહેલા સ્વસેવકચરિત્રવાળા શહેરી ગામડીઆઓની દેશને વધારે જરૂર છે. મહાસભાના સ્વસેવકોમાંથી અથવા તો દેશનું કાર્ય કરનારાઓમાંથી જે લાગ ગામડામાં જઈને રહે તો પાંચ વર્ષમાં અદ્ભુત પરિણામ લાવી નાંખે એવી મારી તો ખાતરી છે. પરંતુ, તેમણે બધાએ ગામડીઆ થવા તૈયાર થવું જોઈએ એ પ્રાથમિક શરત છે.

અશ્વજત, એ પ્રમાણે કાર્ય એક બે દિવસમાં કે પાંચ વર્ષમાંપણ થઈ જશે એવી ખાતરી રાખવીન દિ. જોઈએ આપણા શુદ્ધ સેવાતત્ત્વધારી, ધૈર્યમય જીવનને પરિણામે એક માણસ પણ આપણે સુધારી શકીએ તો એટલાથી ચે સતોષ માનવો જોઈએ. “ક્યારે બધાને દેશની લાગણીવાળા બનાવી દઉં ?” એવી ધમશ જેમને નથી લાગતી તેઓ આવા કાર્યમાં નથી ટપી શકવાના. જેમને આગળ પડવાની ઈચ્છા હશે તેઓ તો આમાં આવી શકશેજ નહિ. સભાઓ અને મિત્રજસોના શોખીનો શહેરનો મોઢ છોડીને આવું કાર્ય ઉઠાવશેજ નહિ. અને તેઓ ભણે શહેરમાંજ રહે. પરંતુ, જેમને પોતાના જીવનમાં આર્થાવર્તની અંશરૂતિને પ્રત્યક્ષ કરવી છે, જેમને ભારતવર્ષના વાસી તરીકે પોતાનું ચારિત્ર ધકડું છે, જેમને સુરોપના નકલો નખૂતાઓ થવું નથી, તેમને તો આવી શ્રી તપશ્ચર્યામાં જ કાંઈ એર અનંદ મળશે.

શહેર છોડીને ન જઈ શકે એવા પણ કેટલાક મહદમ માણસો નીકળશે એ હું કબજા કરું એમાંના

ધણું તો શારીરિક શ્રમ વેકવાને, ગામડાનાં કાર્યો કરવાને લાયક હોતા નથી. તેવાઓએ શહેરમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી, જેઓ ભવિષ્યમાં દેશના કાંઈ પણ કાર્યમાં જોડાવા ઇચ્છતા હોય તેવાઓમાંથી થોડા સરસ જુવાનો પસંદ કરી સ્વાશ્રયના ધોરણ ઉપર નાના આશ્રમો શરૂ કરવા. અશ્વજત, આવા આશ્રમોમાં નાની ઉમરના બહુ વિદ્યાર્થીઓ શરૂઆતમાં નહિ લઈ શકાય. કારણ કે આપણા માન્યાપોના મનમાંથી હજી ડીઝીઓનો, અને પૈસાનો મોઢ છૂટ્યો નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ શરૂઆતમાં તેવાં બાળકો પોતાનો નિર્વાહ કરવાને માટે કાર્ય નહિ કરી શકે. વળી આવા આશ્રમોમાં પણ શરૂઆતથીજ મંપૂર્ણ સ્વાશ્રયનું ધોરણ જાળવી રાખ્યો તો તો ઘણું જ સારું. પરંતુ, કેટલાક પ્રયત્નોમાં ફાટી અથવા બહારની મદદથી શરૂઆત કરવામાં આવે તો પણ હરકત નથી. કમે કમે કાર્યકર્તાઓનું કક્ષ આવા આશ્રમોને સ્વાશ્રયી બનાવી દેવા પ્રત્યે રહેવું જોઈએ એ કહેવાની જરૂર નથી. એ વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણથી તે બી. એ. સુધીના હોય તો ચાલે, તેમણે પોતાના અભ્યાસનો વિષય અથવા દેશકાર્યની દિશા નક્કી કરીને સ્વાશ્રયનો ધંધો પણ પસંદ કરી લેશે જોઈએ. તેમના જીવનમાં સાદાઈ, સેવાભાવ, આધ્યાત્મિકતા વગેરે કાર્યકર્તાને માટે જરૂરી શક્તિ ચાલકામાં હશે તે પ્રમાણમાં આવશે. તેથી એવી નાની સંસ્થાના ચાલકોએ પોતાના કાર્યની કિંમત તેના કદ કરતાં તેના ગુણ ઉપરથી આંકતાં શીખવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આંતરજીવન વિગ્રહ કરવા પ્રત્યે એવી તીવ્ર દૃષ્ટિ રાખવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી આવાં કાર્યો પૂરતાં ફળદાયી નીવડતાં નથી. માટે, ચાલકોએ પોતે પુષ્કળ મહેનત કરવાની, ફાળું ફાળું કાર્યમાં પરીવવાની, સહદયતાની, પવિત્ર અને સેવાચરિત્ર પોતાનામાં લાવવાની મંત્રાજ લેવી જોઈએ. અંસ્થામાં અથવા તો કાંઈ પણ વિદ્યાર્થીમાં હોય જરૂર તો તેમાં પ્રથમ પોતાની કેટલી જવા-

ખદારી છે તે કાર્યક્ષમિએ પોતે તપાસી જવું ન્દેશ્યે. એવા તૈયાર થયેલા સેવકો ભવિષ્યમાં શહેર તથા ગામડામાં જે જે કાર્યની જરૂર પડશે તે કરી શકશે.

આ બધી યોજનામાં એકજ વાત કહેવાની રહે છે અને તે ઇશ્વરમાં અડગ શ્રદ્ધાની છે. કાર્યમાં પ્રજ્ઞ કરાવનાર, સેવાની ભાવના જન્યત કરનાર, સર્વ ઉચ્ચ ભાવનાઓનું મૂળ સ્થાન, સર્વ શક્તિનો ઝરા, સર્વ પ્રેમનું રહસ્ય, સર્વ સૌંદર્યનું કારણ-તે એક ઇશ્વર છે. “ હું કાર્યક્ષમ નથી ” “ હું સેવક નથી ” “ હું તેને લીધે છું ”- એ ભાવ સતત જન્યત રહે અને સર્વ કાર્યોને-માનસિક શારીરિક-સર્વે તેનેજ અર્પણ કરવાની શક્તિ સતત કાયમ રહે એ આવા કાર્યને ફેનેદમંદીથી પાર ઉતારવાને માટે ખાસ જરૂરનું છે. બ્યક્તિ ગમે તેટલી મદાન હોય તો

પણુ પરિમિત છે. ઇશ્વર અનંત યશ્ન, અનંત શક્તિ-શાળી, અનંત સૌંદર્યમય છે. જ્યારે પરિમિત જીવનમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે-તેનો આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ મનુષ્યત્વ જેને કદિ પણ ન પહોંચી શકે તેવું “ દેવત્વ ” જીવનમાં પ્રકટ થશે. આખી મનુષ્યજાતિ એ સમયની વાટ જોઈ રહી છે. આપણી ખવિન માતૃશ્રમિની સ્વતંત્રતા તથા આખી મનુષ્યજાતિની આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા એ આદર્શ જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરવામાં સમાયેલી છે. તે સમયે પ્રજા-ઓનાં વેરઘેર નહિ રહે. તે સમયે વિરોધ પણ નહિ રહે. પાપનો વિનાશ અથવા તો પરિવર્તન, બેમાંથી એક થઈને તપના કાયમને પરિણામે શક્તિ વિજયી નીવડશે. યુજરાત એવા તપસ્વીએ ઉત્પન્ન કરી મનુષ્યજાતિના ઉદ્ધાર માટે પોતાની તપશ્રય્યાની આદ્ભૂતિ ઇશ્વરને સરણે અર્પણ કરશે એવી પ્રાર્થના છે.

અખાલાસ બાળકૃષ્ણ પુરાણી

શાન્તિનિકેતન અને પરીક્ષા

અહીંના અધિક્ષતાને આપણા દેશમાં કેળવણીનું કાર્ય સફળ કરવાને બહુ ઊંડી ચિંતા છે. એ વિષયના એ ભાવનામય વિચારક છે અને એમની ભાવનાઓ બહુ ઊંચી છે. આપણા દેશમાં પરીક્ષા કરીને, પાસ થનારને ડીગ્રી આપવાની પદ્ધતિથી પણ આપણી કેળવણી નિષ્ફળ નીવડી છે એમ એ માને છે. તેથી જ એમણે વીસબાવીસ વર્ષ ઉપર અહીં બહુ-અર્થાશ્રમ સ્થાપ્યો ત્યારે પરીક્ષાઓ નહિ રાખવાને સંકલ્પ કર્યો અને ત્રણ વિદ્યાર્થીથી આશ્રમ શરૂ કર્યો.

વર્ષ ઉપર વર્ષ વીતતાં ગયાં ને કંઈ કંઈ સફળતા-વિકળતાઓ, કંઈ કંઈ આશા-નિરાશાઓ, કંઈ કંઈ અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે આશ્રમ વધતો ચાલ્યો. છંદ માટીના મકાનની પેઠે એક ઉપર બીજી છંદ ગાવાઈને નહિ, પણ માટીમાંથી મળદારા અને હવામાંથી પાનદારા ચોપણ પામીને વધતા ઝાડની પેઠે અંદરથી ચોપણ પામી, આશ્રમ વધવા લાગ્યો. આ આશ્રમે જેટલા ટાલતડકા નેવા છે, એટલા ટાલતડકા આ દેશની બીજી કોઈ પણ શિક્ષણસંસ્થાએ નહિ નેવા હોય.

વખત જતાં છાત્રો વધ્યા, શિક્ષકો વધ્યા. જેમ મહાત્માજીની બધી ભાવના એમના બધા શિષ્યો સાચી રીતે સમજી રહ્યા નથી, તેમ અહીંના આચાર્યની બધી શિક્ષણભાવનાઓ બધા શિક્ષકો સારી રીતે સમજી શકેલા નહિ. સરકારી નિયામોમાં કણી ત્યાંની ભાવનાનું—traditionનું—ભૂત લઇને આવેલા, એટલે બહુ ઊંખા સ્વરૂપમાં પણ અહીં પરીક્ષાઓ પેળી. વિદ્યાર્થીઓનાં માથાપ

ધડે કે અમારા બાળક મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ભેસે, એટલે એ ઇચ્છાને આધીન થઈ છેવટનાં વર્ષોમાં વિદ્યાર્થીને તે તરફનું આયોજન કરી આપતું પડતું. આથી પણ પરીક્ષાને આડકતરી રીતે ઉત્તેજન મળ્યું.

એ વર્ષ ઉપર જ્યારે આચાર્ય કુરોપમાં હતા, ત્યારે અહીંના અધ્યાપકમંડળે કરાવ કર્યો કે મેટ્રીકની તૈયારી કરાવી આપનાર કોઈ વ્યવસ્થિત વર્ગ ન રાખવો. આમ કરવાનાં અનેક કારણ હતાં. પણ અસહકારના મોળને લીધે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં જે પ્રચંડ આશંકન ઉઠ્યું હતું તેને બળે તે પ્રયત્ને આ આશ્રમ પણ અસહકારી થયો દેખાતો હતો. આશ્રમે સરકારનો આશ્રય કદી સ્વીકાર્યો નથી, સરકારનો શિક્ષણક્રમ સ્વીકાર્યો નથી, સરકારની પ્રણાલી સ્વીકારી નથી. આ આશ્રમ જેટલે અંશે અસહકારી હતો ને છે એટલે અંશે બીજી કોઈ શિક્ષણસંસ્થા આ દેશમાં અસહકારી નહિ હશે, અને તેમાં મેટ્રીકનો કલાસ કાઢી નાંખવાથી તો હોતો એટલોય છાત્રો પરત્વે ઓથાર ઉતર્યો, ને પરીક્ષાનું ભૂત નીકળી ગયું.

પણ આ બાબતમાં શિક્ષકોમાં મતભેદ હતા. એવામાં આચાર્ય કુરોપથી આવ્યા કરી ચર્ચા શરૂ થઈ. એક પક્ષ—આચાર્યનો પક્ષ—એ કે જેમને કોલેજમાં જતું હોય તેમને આપણી ભાવનાઓ પામતાં અટકાવવા શા માટે? આપણે એમને માટેનાં દાર અહીંથી બંધ કરી દઈએ તો એમને અહીંથી ચાલ્યા જતું પડે. બીજા પક્ષ કહે કે એમને માટે દાર પુરાં રાખવા જતાં આપણે એ દાર તરફ સદા નેચાં

કરવું પડશે, એ દ્વાર અડકાઇ ના જાય એવી ચિંતા સદા રાખવી પડશે ને તેથી આપણી ભાવનાઓને ક્ષતિ લાગશે. આખરે એ સંઘર્ષે સભા યથા સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપી રાકાય એટલા માટે આચાર્ય જાણી જોઇને આવ્યા નહિ, પણ તેથી શું ? ત્રણ વિરૂદ્ધ અનેક મતે ફરી મેટ્રીક કલાસને પરવાનગી મળી, એટલે પાણું પરીક્ષાની છતીમાં જોર આવ્યું.

પરીક્ષા વિના છત્રો ભણવામાં ખાત નથી આવતા એ ફરિયાદ પણ હતી તો ખરી જ. એટલે આ વર્ષમાં અહીં પરીક્ષાઓ જોરથી દાખલ થઈ. વાર્ષિક, સાત્રિક અને સાપ્તાહિક પરીક્ષાઓ નિર્ધારિત થઈ ગઈ. પણ ભારતની સૌ સંસ્થાઓ દરેકમાં અહીં એક વિશ્વકુળતા તો છે જ. અહીંની સ્વતંત્રતા અસૌકીક છે. અહીં છત્રો પણ અનેક રીતે આશ્રમ મંજૂરી દીકા કરી શકે છે, અને એ દીકા કરવામાં પણ તેમની કદરવાશક્તિ રૂપક તરી આવે છે. મઠ વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે જે જે વિધ્યની પરીક્ષા જે જે દિવસે થતી તે તે વિધ્યને ચાડીએ તેઓ તે તે દિવસે લટકાવતા. સંસ્કૃતની પરીક્ષાને દિવસે મોટા કામળ ઉપર જુના સંપ્રદાયનો પાઠશાળા પડિત ચિતરીને તેની નીચે નરઃ નરો નરાઃ લખ્યું હતું અને એ પાઠશાળાને આશ્રમ વચ્ચે મેડાની એક બારીએ લટકાવે હતા. પણ છતાં મે પરીક્ષાઓ તો ચાલુ જ રહી.

આ આશ્રમની સ્વતંત્રતા જ અસૌકીક પ્રકારની છે. આચાર્ય પોતે પરીક્ષાઓની ભાવનાથી કેવળ વિરૂદ્ધ છે, અને છતાં એઓ શિક્ષણસમિતિની વિરૂદ્ધ જતા નથી, અને તેથી પરીક્ષાઓ ચાલુ જ રહી. આવતા એપ્રિલ માસમાં એક શિક્ષક અર્ધથી મુરોપ જનાર છે. આચાર્યની ભાવનાઓને એ સાચો ભક્ત છે, અને પરીક્ષાની વિરૂદ્ધ છે. એમણે શિક્ષણસમિતિ ઉપર એક પત્ર લખ્યો ને જણાવ્યું કે શાન્તિનિકેતન વિશે મુરોપમાં બહુ માન છે; ત્યાંના ઉચ્ચ વિચારકો ને શિક્ષકો પરીક્ષાની વિરૂદ્ધ જતા જાય છે, શાન્તિનિકેતનના પરીક્ષા વિનાના શિક્ષણ પ્રયોગનું પરિણામ જોવા તેઓ અર્ધથી ભેદા છે. મુરોપના શિક્ષકો ને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને માટે શાન્તિનિકેતન એક તીર્થસ્વરૂપ

યથ પડ્યું છે ને તેઓ અહીંની જગ્યાએ આવે છે. જ્યારે જ્યારે અહીંની બધી વાતો ત્યાં સંમળાવેલી ત્યારે ત્યારે તેઓએ તાળીઓ પાડી પોતાનો હર્ષ પ્રદર્શિત કરેલો. હવે અહીંની સ્થિતિ તો આજે પરીક્ષાઓ નીચે દર્શાવેલી છે; હું મુરોપમાં જઈ છું, ત્યાં મને એ વિશે અનેક પ્રશ્નો પૂછશે, ત્યારે મારે શો ઉત્તર દેવો ? મને દૃષ્ટ કરીને ઉત્તર સ્વયંશે.

આ પત્ર જોઈતી પેઠે આવી પડ્યો. તા. ૧૯-૨-૧૯૨૩ને રોજ પાછી સૌ શિક્ષકોની સભા યથા. એ સમાને રિપોર્ટ હું નથી આપતો. એમાં જે ઉદાપોદ થયો અને તેને અતેજ પરિણામ આવ્યું તેજ જણાવીશ. સાથે સાથે મારા વિચારો પણ અંદર આપતો જઈશ. ધણી વર્ષોથી હું પરીક્ષાઓની વિરૂદ્ધ છું ને તેથી અહીં પણ એ જ પક્ષ મારો છે. વિરૂદ્ધ પક્ષના જેટલા વિચારો સભામાં આવ્યા હતા તે તો હું જણાવીશ જ, પણ તે સ્થિવારના વિચારો સ્વાભાવિક રીતે જ હું ન સમજી શકે. હોઈ ને તેથી તે ન જણાવી શકું તો તે પક્ષને અન્યાય થવા જોઈ શકે પણ ખરું. પણ આ લેખથી જે મુજરાતમાં પરીક્ષા વિષે ચર્ચા જશે તો ખાતે પક્ષ પોતાના વિચાર જ જણાવી શકશે, એટલે સંકોચનું કારણ નથી.

આચાર્ય પ્રમુખરથાને હતા. એમણે પત્ર વાંચ્યો ને પોતાના વિચાર જણાવ્યા. પછી ચર્ચા કરવાનું બંધાવે સ્વયંચું. ચર્ચામાં જે પક્ષ પડ્યાઃ એક પરીક્ષા તરફના, બીજો પરીક્ષા વિરૂદ્ધનો. પરીક્ષા તરફના જે પક્ષ હતા તેમાં પણ બે પક્ષ હતાઃ એક પક્ષ કહે કે જે છત્રો મેટ્રીકમાં ખાસ થઈને કોલેજોમાં જશે તેમને વારંવાર પરીક્ષાઓ આપવી પડશે, માટે પરીક્ષાઓની ટેવ એમને પાડવી જોઈએ; નિયત સમયમાં નિયત પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની ટેવ નહિ પડે તો સરકારી પરીક્ષાઓમાં પોતાને આવડવા છતાં સફળ થશે નહિ. માટે પરીક્ષાથી તેઓ ટેવાય તે માટે પરીક્ષા તો રાખવી જ. પરીક્ષાઓની તરફના બીજો પક્ષ કહે કે ના, એવી તો અમને બીક નથી. પણ છત્રો પાછળ ભણેલું ફેટલું પચાવી શક્યા છે, ફેટલું ચાદ રાખી લક્યા છે તે જાણવાને

પરીક્ષાની જરૂર છે. વળી તેમને રોજનો રોજ અ-
ધ્યાસ કરવાનો, પાઠશુ યાદ કરી જવાને પરીક્ષાની
જરૂર છે. તે વિના એમને ચાનક નહિ રહે, અને ઇચ્છા
પોતે જ પરીક્ષા માગે છે. તેઓ એવી કંઈ મહત્તાતા
નથી, ભય પડતા નથી. એ જાને પડતા જ્યાં
તર્ક ધણું કરીને આટલા જ તર્કોમાં સમાઈ જતા
દત્તા. હીમીનો પ્રસ તો અમારે અર્થો છે જ નહિ.
દત્તામ તો અમારે અર્થો વહેંચણાં નથી એટલે
પરીક્ષા કર્યા વિના ફોને હીમીઓ ને પ્રત્યાગ આપવાં
એવો તર્ક તો અમારી સભામાં મંજૂર જ નહિ.

હવે આની સામે પરીક્ષા વિરૂદ્ધતાઓના તર્ક
આ પ્રમાણે દતા. માનવી પરીક્ષા કરી એ ભારત-
મગાજની ભાવના નથી, યુરોપીયમગાજની છે. એ
ભાવના આપણે અહીં દાખલ કરવાની સાથે કેમ
આવેલાં અનુભવો નથી. હીમીના હાથ કે હાથ કે
આંક દેવાની જાતનું માયુ માપ નીકળ્યું નથી.
માણીયામાં કુટાણાનુબીજવારે અને એ કેટલું કિયું
તે જોવાને દર આવાનીએ, દર સંદિને ને દર પોં
બીજા માત્રીમાં જવારે કાઢી જુએ તો મીખા
જટયાની સાંભ નાશ પામે. એ માણી એને જ્યા
ગીએ, બીજામાંથી મોંઘરે કરે, અંકુરમાંથી છોડ કરે ને
છોડમાંથી આડ કરે તેને એની પરીક્ષા કરવાની જરૂર
પડે નહિ. માડ કેમ વગે છે એનું કાળકોળનું જાન
પરીક્ષા વિના જ માણીને રહે. વારવાર છડો તું
મીખ્યા છે એ તપાસવાની દેવથી મીખ્યાની જે
જરૂર, શુભ રીતે જાણતા હરખમાં જાણી રીતે ને
આપણે કુળી નીખીએ છીએ. શિશુઓ માત્ર વિચારો
શીખવવાના નથી. પણ એની નીચે રહેલું મત્ય
શીખવવાનું છે, ને અપ્રમા, હલિ ને ચરીર નેની
શક્તિઓ સુગમતાએ ખીજવવાની છે. એ મંદિત્યો
કેમ ખીજે છે તે સારા શિક્ષણ પરીક્ષા વિના જ
સારી રીતે મમલ શકે. દાસના જેથી પરીક્ષાઓ
લેવાથી શિક્ષકની દષ્ટિ અવલોકનમાંથી નીકળી પ્રજા-
પત્રો તરફ જોવાથી. આટલે કુલ આત્મા એટલે જ
સમાજનાનું કે તેનાં યજ્ઞ, યદ, હાથ, પાન વગેરે
સારી રીતે ખીજેલાં છે. બાપામાં, સાદિયામાં આગળના

પાઠ સમજાવે તો એના પાછલા પાઠ તૈયાર છે એમ
જાણી સમજ. ભૂમિતિના આગળના અધ્યાય સમજ
ગી કરી શકે તો એને પાછલા અધ્યાય આવડે છે
એમ અનુમાન કાઢવા વિના પૂછી નથી. પાછલા
અધ્યાયના નામ ના બેલી રહે તો ય પરવા શી ?
પ્રશ્ન કે આપણે તરત-દક્ષી-નનાદ, પશુ સત્યો
શીખવવાનાં છે. એમ કાનુનારના મેંજપણા
વિષયોને માટે તો પરીક્ષાની જરૂર નથી જ. પણ
ઇતિહાસમાં અત્યમમની સાથે વારન દેવિટમને
કશે મેંજથ નથી અને અત્યમમનો પ્રતિદામ શીખી
મથેલા ને આજે વારન દેવિટમનો પ્રતિદામ મી-
ખાને છત્ર, અત્યમમ સંવર્ષે કયું જાણે છે કે નહિ
એ પરીક્ષા કર્યા વિના જાણી સમજ નહિ એમ
પરીક્ષાકાલીએ કરી શકે, પણ ઉત્તરમાં કહેવાનું
એટલું જ કે આત્યમમની અને વારન દેવિટમની
નિષિઓ વગેરે હરીકોના શીખવવાની ને માદ રખાવવી
એ તો કંઈ ઇતિહાસ શીખવવાનો રેતુ નથી. અત્ય-
મમનુ ચારિત્ર, તેના મમમની જનસમિતિ, એ જ્યાની
નાથ જે મદાસજિત વધે છે એ જ્યા જુલા સમયમાં
કેવ કેવે સ્વરૂપે કો કો કાળે પ્રગટી નાતો છે ન
ઇતિહાસના અધ્યાયમાં જાણી જોઈએ ને એ જાન-
ના જ વારન દેવિટમના સમયો પ્રતિદામ વાચ
આપે, અને એ સુખ પદ્ય રારે પદ્યો છેડા દાર
આપે તો જ ત્યાર પછીના બાપ બરાબર મમમમ.
એટલા માટે તો વેદ મમમમ અને નેની પદ્યોના
ઇતિહાસ બાપમ આજે પ્રવળો રહ નતા છે,
પ્રશ્ન કે ને સિસમ દિદ નહિને શી રીતે મારી
રીતે મમજ હાથ. અને એ નહિનું સત્યસત્ય દાથ
જાણે તો ઉપરની દક્ષીને મેળી મમમમની જરૂર
શી ? નવાં પાન આજવાને માટે આડ જુનું પાન
અંધી નથી નાંખતું ? કણ કાવવાને કુખને બે-
રથી નથી નાંખતું ? કેટલાં જુનું પાન ને કણ
આડ સાચવી રહ્યું છે એની પરીક્ષા કરી એ તો
મત્રા વિષયના આપણે પણ રોજ રોજના જનમમાં
કદીકદ્યું જુનું હોડીએ છીએ, ને તેમાંથી બજ પાખી
નવનવાં સ્વરૂપ ધારણ કરીએ છીએ, અને શિશુઓ
તો ઉદય જ એ છે. તથ્યેને પછી મમમમાં એ

આપણો ઉદ્દેશ નથી, તેમાંથી સત્યસત્ત્વ પકડવું એ જ ઉદ્દેશ છે; અને એ ઉદ્દેશ સફળ થાય, સાધના સાધ્ય થાય, એટલા માટે જીવન તથો—કાંઈનાં પાંદડાંની પેઠે—ખંજેરી કાઢવાં પડે છે. કારણ કે તથોનો બોલો જેમ વધારે હશે તેમ સત્ય શોધવું કઠણ પડશે. આથી રપટ છે કે ઈનિહાસ જેવા વિષયમાં પણ આજના જેવી પરીક્ષા નિરર્થક તો છે જ, અને ક્ષતિજનક પણ છે.

આજની પરીક્ષાઓમાં યાદ રાખવું એ મુખ્ય છે. પરિણામે ગોખણ વધે છે. ડીઝી કે કાચ લેવો એ ઉદ્દેશ છે. પરિણામે પરીક્ષાને બીજે દિવસથી ગોખેલું પાણું બુલવાની છાત્ર શરૂઆત કરે છે તે થોડા વખતમાં બધું બુલી જાય છે, કારણ કે એ તથો છે, સત્ય નથી. જે છાત્રમાં જ્ઞાનપિપાસા હોય છે તે જ્ઞાનની-સત્યની-પરવા કરે છે, એને તો તથોની પરવા જ નથી. જે તથો પરીક્ષા પછી-કાંઈ લીધા પછી-જીવવાનાં, સંસાર જાત્રામાં સાથે જવાનાં નહિ તે તથોને માટે પરીક્ષાનો આટલો હેતુલાક્ષ્ય શા માટે ?

સત્ય ઉપરથી પરીક્ષાને કારણે છાત્ર તથ્ય તરફ ધ્યાન એટલે એને લણવું ગીરસ થાય, અને આજ સંસારમાં ડાખે લીધે એને માર્ગ મળે છે એટલા જ માટે લણવું પડે. નીરસ અભ્યાસથી એનું શરીર, મન, આત્મા એ સૌનું વર્ધન અટકી જાય ને બધાં ઠીંગણાં રહી જાય. ગંધી શક્તિઓનો વિદ્યાસ અટકી પડે અને પરીક્ષામાં પાસ થવાની શક્તિ વધે. વડનું કાંઈ બધી બાલુએ વધે, તાડ એક જ દિશામાં ખૂન ઉઠે વધે અને આપણી પાસે વાલવાલ બોલાવરાને, પણ વડ તે વડ ને તાડ તે તાડ. જ્ઞાનપિપાસુ વિદ્યાર્થી ચારે બાજુ રધનો હોતાથી આપણી નજર ના આવે, એક જ નીકમાં વધીને પરીક્ષાની બારીમાંથી બહાર આવેનો વિદ્યાર્થી આપણી આંખ સામે આવેને ઉભો રહે, પણ જ્ઞાનપિપાસુ ને પરીક્ષાર્થી વચ્ચે બેઠો તો છે જ. પરીક્ષાથી આપણે જીવનનાં જીવન પરીક્ષા તરફ લઈ જઈએ છીએ ને પછી સંસારમાં પણ એને એવી બાલ પરીક્ષાઓ

આપવાની ટેવ પડે છે. સાચા જ્ઞાનની પિપાસા છાત્રમાં આજુબી હોય તો પરીક્ષાની નળા તોડી નાખવી જોઈશે, નાડી છેડી નાખવી પડશે.

આપણા જ્ઞાનના પિપાસુ ક્રપિ-મુનિઓ ને બાલ્યો જ્ઞાનને માટે અભ્યાસ કરતા. આથી પરીક્ષા એ નો તેમને ખ્યાલ પણ નહોતો. પાછલા અધિકાર જીવમાં પણ-અંગ્રેજ સરકારની શાળાપદ્ધતિ દાખલ થઈ ત્યાં સુધી પરીક્ષાને કોઈ યોગ્ય ખતું નહિ. પંચાચોની શાળામાં આવી પરીક્ષાઓ હતી નહિ. ભારત અંદરથી માપ કાઢવું, યુરોપ બહારથી માપ કાઢે છે. પૂર-પશ્ચિમમાં મોટામાં મોટો એ બેદ. બનેલી દરેક સંધ્યામાં એ બેદ જોઈ શકાય. બહારથી માપ કાઢવારી પરીક્ષા આપણે લમણે ભારથી ચોટી ત્યારથી આપણી કેળવણીનું પતન થયું, આપણે અંદરથી નોકીને બહાર આવ્યા. મહામાની ડીઝી આપવા યુનિવર્સિટીએ પરીક્ષા રાખી હોત તો આપણું શું થાત ? ટવિની ડીઝી આપવા પરીક્ષા રાખી હોત તો રવીન્દ્રનાથ ક્યાં જાત ? ને વામણા પરીક્ષાને હાથે પાસ થાત ? રવીન્દ્રનાથ નિશાળની કોઈ પરીક્ષા આપી નથી ને મહાત્માજીએ આપી તે પસ્તાવ છે.

પણ વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું દ્વિત સમજતા નથી ને નાના બાળકોને તો જ્ઞાનપિપાસા પણ હોવાનો સંભાર નથી, એમને તો ધરેકમાં રાખવાને પરીક્ષા એ જ સધન છે. એથી જ એમને લણવાની આનંદ રહે છે, એમ પણ કેટલાકનો તર્ક હતો. પણ આપણે બહુએ છીએ કે એમને આપણે કંઈ રમવાનું કહેતા નથી. રમવાનું સોખવતા નથી ને છતાં યે રમે છે; કાંણુ કે રમવામાં એમને રસ પડે છે. આપણે, અમના કિતનો ભાર લેતારા, બે વિષયમાં રસ રેડી જ્ઞાનપિપાસાનો સંચાર કરીએ તો જ આપણે સારી શિક્ષક. આપણો એ ભાર ભારે છે. આપણને ઉચકતો ભાર લાગે, ઉચકાય નહિ, મારે આપણે ખમંથી એ ભાર ઉતારીને જાવતા માથા ઉપર પરીક્ષાને રૂંધે મુકીએ છીએ. આપણે ધર્મગ્રંથ યજ્ઞે છીએ, છાત્રને લક્ષ્યગ્રંથ-સર્વગ્રંથ કરીએ છીએ.

લુદ્ધ લુદ્ધ જાતની રસજ્વલિ લુદ્ધી લુદ્ધી હોય ને તેમની એ રસજ્વલિ પારખીને એમને માર્ગ કરી આપવો નોઈએ. શિક્ષકનું કામ ભરે છે, પણ ભારે ના હોય તો ઝૂંડ શાનો ? ખરેખર, મહેતાજનો ધર્મ મદત છે.

જાતની સર્વવિધ શક્તિ ખીસવતી એ આપણો ધર્મ અને એ શક્તિઓ વ્તે અહીં અમે ખીસવી શકીએ તો પરીક્ષા વિનાના શાન્તિનિકેતનના જે જાતો મેટ્રીકની પરીક્ષામાં જાય તે નિયત પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકે એ બાબતમાં તો, બહુ જ થોડા સિવાય, બાકી કોઈ શિક્ષકને શંકા જેવું લાગ્યું નહિ.

એવી રીતે અનેક ચર્ચા થઈ, અનેક તર્ક-વિતર્ક થયા ને પરિણામે બહુમતે ઠરાવ મંજૂર થયો કે સૌથી ઉપરના વર્ગને માટે એક પરીક્ષા રાખવી; જ્યાંની બધી પરીક્ષાઓ કાઢી નાંખવી.

જાતો પરીક્ષાથી ભય પામતા નથી, ગમરાતા નથી, અને પરીક્ષાને કારણે તેમનાં શરીર શેષાત્તાં નથી એમ કહેવું એ સાચું નથી, સજા થતાં પહેલાં મારી પાસે કેટલાક જાતો આવેલા તે પરીક્ષા કાઢી નાંખવા બહુ આગ્રહતા દેખાડતા હતા. સભા પુરી થતાં એટલી જ આગ્રહથી એ પાછા આવ્યા ને તમારા શાલમાં ફેંસવો આવ્યો છે એવી જવાબે

એમને ખબર આપી ત્યારે તેઓ આનંદમાં આવી જઈ નાચવા લાગ્યા. એ પ્રસંગનો એમનો આનંદ હું કદિ જુનીય નહિ. પણ એથી બધા જાતોની મનોદશાનું માપ આંકી શકાય નહિ. કેટલાક જાતો પરીક્ષા ઇચ્છતા પણ હશે, માગતા પણ હશે. એ સ્થિતિને માટે ખેદ સાથે એટલું જ કહી શકાય કે પરીક્ષાના જૂતે આપણા જીવનમાં એટલી ઉંડી જડ ધાલી છે કે શિક્ષકોમાંથી ઉતરીને જાતો સુધી પેહી છે એનું એ પ્રમાણ છે. આપણી સરકાર મુલ્કીખાતામાં, દિવાની ખાતામાં, ફોજદારી ખાતામાં, જેતીયાડી ખાતામાં તેમ જ કેજવણી ખાતામાં નવો વિચાર દર્શાવગર- insolvent-ખોટ ખાતે વેપાર કરે જાય છે, એનો વારસો આપણા શિક્ષક સમાજમાં આવ્યો છે, ને ત્યાંથી આપણા જાન સમાજમાં પણ ઉતર્યો છે.

આમારે અહીંથી પરીક્ષાના જૂતને અત્યારે તો હાંફી કાઢ્યું છે, પણ મેટ્રીકનો પગ સમજો નીકળશે નહિ ત્યાં સુધી એ જૂત ખીસે હોડશે નહિ એવો ભય રહે છે. યુગ્મરાત વિદ્યાપીઠ અને સરકારથી અસહકાર સાધી લુદ્ધી પડેલી અને નવી નીકળેલી શિક્ષણ સંસ્થાઓ પરીક્ષા મંજૂરી શા મંકરૂપ કરશે કે

હાજથુ સુદ પ. ૧૯૭૬, }
શાન્તિનિકેતન }

નરસિંહલાઈ ઇન્દરલાઈ પટેલ

સાંચી

આ કથા વિગતવાર રસિકતાથી કોતરેલી છે. આપું તોરણ, બન્ને છેડા અને આગળ પાછળ બન્ને ભાગ આ કથાથી ભરાયા છે. તોરણના મધ્ય ભાગની જમણી બાજુથી એ શરૂ થાય છે. યુવરાજ પોતાના દાથી આપે છે એ દેખાવ છે. દાથી આપી દેવાને માટે એને દેશનિકાલની સજા થાય છે. મહેરના દરવાજા બહાર એ પોતાનાં માતૃપિતાને છેલ્લા પ્રણામ કરતો વિદાય થાય છે. પછી એને ચાર સિંધી ઘોડાના રથમાં પોતાના કુટુંબ સાથે જતો જોઈએ છીએ. પછી એ રથ અને ઘોડાઓનું સાલણીને દાન કરે છે, એ દેખાવ છે. તોરણની ડાબી બાજુએ યુવરાજ, પોતાની સ્ત્રી અને બાળકો સાથે, પગે ચડતો આગળ મુસાફરી કરતો નેવામાં આવે છે. ચેત દેશના રાજાઓ એ કોણ છે એ જોળખી, એને પોતાનો શિરછત્ર ચલાવે છે. પણ એ ના પાડે છે. અહીં પર્ણકુટીમાં વેરસાંતર, એનાં સ્ત્રી બાળકો અને વિનંતિ કરતાં ચેતનાં રાજા કુટુંબનાં સ્ત્રીપુરુષો કારેલાં છે. પછી તો રણની પાછળ આ કથા ચાલુ રહે છે. જંગલમાં વેણુક પર્વત પર વેરસાંતર, બાળકો તથા સ્ત્રી સાથે ગયાણુ કરે છે. અહીં છંદે એને માટે એક પર્ણકુટી બાંધી છે. અને જળના સ્તંભ રોપ્યા છે એ પર્ણકુટીમાં વેરસાંતર રહે છે. થોડા દિવસ પછી ને દશ તોરણની મધ્યમાંથી શરૂ થાય છે તે બતાવ બને છે. ન્યુજક નામના સાલણીને એ પોતાનાં બાળકો દાનમાં આપે છે. આ વખતે ૩ દેવો, સિંહ, વાઘ અને ચિત્તા બનીને બાળકોની માતા માફીને આગ્રમમાં આવવા દેતા નથી. માફીની ડાબી બાજુએ,

એક ધનુષ્યાણુવાળો, ન્યુજકને બાજુથી મારી નાંખવા ધમકાવે છે. આ ધનુષ્યાણુવાળો ચેતરાજાઓએ નીમેલા વેરસાંતરનો રસિક છે. નીચે ન્યુજક લાકડી ઉગામી ટાકરાંઓને ધમકાવતો લઇ જાય છે. અંતમાં તોરણની ડાબી બાજુએ ચિત્તર્યા મમાણે વેરસાંતર પોતાની સ્ત્રીને પણ દાનમાં આપી દે છે. છંદ વચમાં પડે છે. સ્ત્રી અને બાળકો એને પાછા આપાવે છે. આ વખતે સાલણી ટાકરાંને એમના દાદાને ત્યાં લઇ ગયેલા છે. માથાપ અને ટાકરાંની મેળાપ ડાબી બાજુના ખૂણામાં બનાવ્યો છે. એક તોરણની ડાબી બાજુએ દાદાના મહેલમાં બાળકો બતાવ્યાં છે.

જમણા સ્તંભપરના ઉપરની બાજુના આગલા ભાગપર, ત્રમલિચ સ્વર્ગમાંથી શુદ્ધ પૃથ્વી પર ઉતરે છે એ દેખાવ છે. ત્યાં ગયેલી, પોતાની જાની માયા દેરીને, શુદ્ધ ભગવાન એક વખત ધર્મગેત ઉપદેશ કરવા ગયા હતા. મધ્ય પ્રાન્તના એકિરસા ગામ આગળ આ ચમત્કાર ચરેલાં બતાવ છે. વચમાં ચમત્કારી નીસરણી છે. અને અનુચરોમાં અલ્લા અને હૈદ એ બાજુએ અને વચમાં શુદ્ધ ભગવાનને બદલે શુદ્ધ અને આસન બતાવ્યાં છે. શુદ્ધઉતરે છે ત્યાં પણ દેવો હજુરમાં છે અને જમણી બાજુએ અલ્લા છડી ને કમળનું પુષ્પ ધારી ઉભા છે. નીસરણીની નીચે પાણું પેંડું રક્ષ અને આસન છે. ને ત્રણે તરફ ભૂતનમંડળી છે. બીજી બાજુએ શુદ્ધોદયન રાજા રથમાં બેસીને કપિલવરતુમાંથી બહાર નીકળતા જણાય છે. જોડે દાન કરતી વખતે જલ અર્પણ કરવાની ચારી ચાલી એક દરવાજા ઉભો છે. પણ

હીને શુદ્ધોષન રાગ પોતાના પુત્રને ત્યારે તે શુદ્ધ થઇને પાછા આવે છે ત્યારે મળવા નીકળ્યા હતા તે આ દેખાવ છે. એક ઉપવનની શુદ્ધોષન રાગએ શુદ્ધને બેઠ કંદેશી તે સૂચવવા જારી હોય એમ લાગે છે.

કપિલવસ્તુ પાસેનો અમત્કાર:—ત્રીજા જા-
લુએ અંદરની જાલુના જ ઉપરના પ્રસંગનું અવગંધાન
છે. ત્યારે શુદ્ધ ભગવાન ધણે વર્ષે પોતાની જન્મશ્રમિ
કપિલવસ્તુ પધાર્યા ત્યારે એમના પિતા સ્વારી
સાથે એમને મળવા આવે છે. અહીં આ આશ્ચર્યના
પ્રશ્ન થાય છે. પિતા શુદ્ધ થયેલા પુત્રને પહેલો નમે,
કે શુદ્ધ ભગવાન પોતાના પદનું શરૂતવ પછી શુદ્ધોષન
રાગ જે એક કાળે પોતાનો પિતા હતો તેને
પહેલા નમે ? આ ચુરકેશી, શુદ્ધ ભગવાન આ
પ્રશ્નને હવામાં આકર આકીને વટાવી દે છે. આ
પ્રશ્નમાં સ્વચ પ્રતિકા વગેરે આ દેખાવમાં છે.
શુદ્ધોષને શુદ્ધને જે ઉપવન બેઠ કર્યું ત્યાં વડનું ઝાડ
કેતવરમાં આવ્યું છે. આની આગળની જ જાલુમાં
શુદ્ધ ભગવાન ઉપરેશ કરે છે એ દેખાવ છે.
મંથના માણસો અને અનુયાયીઓ ચક્ર પામે
મેકા છે.

જમણી જાલુના અંદરના ભાગમાં શુદ્ધ ભગવા-
નના નિર્વાણનો એક દેખાવ છે. છેલ્લું નમન કરવા
દેશદેશના લોકો આવ્યા છે. સંગીત અને નાચ કરતા
લકતળેતોમાં હોલજીટ અને જડાં વલ પહેરેલા
કંડા મૂલકના રહેવાસીઓ પણ દષ્ટિગોચર થાય છે.

માંકડાએ ભગવાનને મધનો પ્યાલો આપ્યો
હતો. એ દેખાવ:—વૈસાકિ અગર મધુરા કે
આવસ્થિમાં આ બનાવ બન્યો કહેવાય છે.
એક માંકડું ભગવાનને મધનો પ્યાલો બેઠ
ધરે છે. એ આપે છે ને આપ્યા પછી
પાછું ફરે છે. એ બંને સ્વરૂપમાં માંકડું
આવેદ્ય છે.

આવસ્થિતું જેતવન:—અનાથપિંડી નામના એક
શેરે, આવસ્થિમાં ભગવાનને જેતવનની બેઠ દરી
હતી. મૂળ માસિક પાસે અનાથપિંડી વનની
જમીનપર જેટલા સોનાના સિક્કા પધરાય એટલા
પાથરી આપીને જેતવન અર્પણ કરવા ખરીદિલું.
થાંભલાની બીજ જાલુ આ દેખાવ છે.

ત્રીજા જાલુ આવસ્થિના એક મંડપ છે. આથી
જાલુ આવસ્થિ નમરના દરવાજાની બહાર કાઢાગને
પ્રસંગજીત શુદ્ધને મળવા નીકળ્યો છે એ
જાણ્યું છે.

એક જાલુ ઇન્દ્રના નંદવનનો દેખાવ છે.
ત્રીજો સાથે ભોગવિલાસ ને ગાનતાન તથા
સુરાપાન સિવાય શુદ્ધ કવિઓ પણ પુરાણા મેળંગાની
મારક જ સ્વર્ગને ચિતરી શકતા નથી. પછીના
દેખાવમાં ઇન્દ્રનું શુદ્ધનાં દર્શને આવતું; ત્રિમીસાર કે
અગતશયનું રાગશુદ્ધી નીકળી મુકુટ પરતપર
શુદ્ધનાં દર્શને જતું; રાગશુદ્ધનાં વેલ્લવન એટલે
વસંતા જન્મમાં શુદ્ધનો ઉપરેશ, અને પરિનિર્વાણ
એટલે ભગવાન શુદ્ધનું મરણ, એટલા દેખાવો છે.

પૂર્વ દરવાજો:—ઉપરના તોરણમાં સાત શુદ્ધો,
વચકામાં મહાભિનિષ્ક્રમનો દેખાવ. એમાં કાળી
જાલુએ નગર છે. કિદોશ કોટ મુકી, દરવાજા બહાર
કંથક ઘોડો આવે છે. એનાં પગમાં દેવો ઝીંમી રથા
છે. તહેતાનમાં બીજા દેવો છે ને ઉદક છે. છેલ્લે જા
ધવું છે. ચાર વાર એનો એ દેખાવ, આગળને આગળ
સુવરાજ સિદ્ધાર્થ “સ્થામ રજનિમાં આવ્યો”
એ બતાવવા મુક્યો છે. પછી ઉદક ને કંથક પાછા
ફરે છે અને સિદ્ધાર્થની આગળ સુસાહરી દર્શાવવા
એમનાં પગમાં ચિન્હવાળાં પગલાં ને જત છે. કંથક
સાથે દિવગીર થતા ૩ મથો પાછા ફરે છે. ગાંધા-
રનાં શિષ્યમાં આ પ્રશ્ને કપિલવસ્તુ નગરી જ્ઞને
શ્રીસ્વરૂપે રૂપ કરતી પાછી વળતી દેખાડી છે. તોર-
ણની જાલુપર, વચમાં જે જાણનાં વક્ષ નીચે
ભગવાન પેદેશવદેશ પાન કરવા મેકા હતા અને જે
વક્ષની શીળા હાંચ એટલીવાર ભગવાનને માથેથી

નડોડા દર કરવા કિથર રહી હતી તે દેખાવ છે. નીચેના તોરણમાં અક્ષીક ને એમનાં રાણી તિબ્બ-રક્ષિતા, બેધિરક્ષને પાણી પાવાને ગયાછતી યાત્રા કરવા આવે છે તે દેખાવ છે. એક બે વાર બેધિરક્ષને કોથના આવેશમાં કાપી નંખાવેલું તેના પ્રાચીન રૂપે આ યાત્રા છે. બાલુ પર મૌર્ય સામ્રાજ્યનાં નાનકિન્દરૂપે બે મોર છે.

વચસા તોરણનો પાછલો ભાગ:-બેધિરક્ષ નીચે જાન મરું એ દેખાવ છે. આમાં તથામ રૂપિ ઉપર શુદ્ધ નવું સામ્રાજ્ય મેળવું તે દેખાડવા ખરાં ને કાષ્ઠનિક પથુપક્ષિઓ, નાગ વગેરે રજાત કરતાં ઉભાં છે. આમાં વરસાદથી રક્ષણ કરવા શુદ્ધગયાછના તથાવનો રક્ષક મુચસિંહ નામનો નાગ પણ ફણા માંડીને ઉભો છે.

નીચેના તોરણમાં, રામપ્રામના સ્તૂપના રક્ષક કાષ્ઠીરૂપે સ્તૂપપર ફણા ને પુષ્પો ધરાવે છે.

જમણા રથ'ભનો આગસો ભાગ:-૭ સ્વર્ગો છે પ્રકા દોષ છે. જાતમનો જન્મ, માયાનાં સ્વભ, શુદ્ધધનનું શુદ્ધતે મળવા જનું, શુદ્ધ ગયા, વગેરે છે. તોજ બાલુપર શુદ્ધ પાણીપર આકવાનો એક અમ-ત્સર કપો હતો તે છે. નિરંજન નદીમાં પૂર આવ્યાં છે. કસ્યપમુનિ, હોડી લઈ શુદ્ધને જાવવા આવે છે. મગર, બનકો, બગલાં વગેરે જળ તથા રથગનાં પ્રાણીઓ આમાં છે. ૨૨૦૦ વર્ષ પર હોડી, ચાટરા અર્ધ આજના જેવું જ છે. નીચેની બાલુપર બિગીસારની યાત્રા છે. યાત્રા ચાલકાની ઉપલી બાલુ પર ઉરેગેલા શરેરમાં છંદ ને બાજા પૂજા કરવા આવ્યા છે. ઉરેગેલાનાં ધરો, કાપ કરતાં લેકો, જગતું, ખાંડું, રમોઈ કરી, સ્વાક્રું, પાણી લઈ, નિરંજન નદીમાં ટોર પાવાં વગેરે નિલ્લતાં કામ આણી રહ્યાં છે. સો, માના કામમાં છે. ફણા આગમાંથી એક જ બજ નકામ કરાડી દર્શન અર્પે આવેલો છે. દુનિયા પ્રમુને મારે રેતી બેપરવા છે એ જાણે આમાં દર્શનું છે.

ઉરેગેલાના અગ્નિમંદિરમાં શુદ્ધ મેળવેલો જગ-પાણી ઉપર આકવાનો અમ-કાર જેઠ ૧૨૫૫ સુનિ

બૌદ્ધ યપા. રાત્રે એમણે પોતાના આશ્રમ પોસેના, અગ્નિમંદિરમાં ભગવાનને ઉતારે આપ્યો. અહીં એક ભપકર નાગ રહેતો હતો. નાગે એમનાં પર રાત્રે હડેલો કમો; ધૂણી ને અગ્નિનો વરસાદ વરસાડેલો. શુદ્ધે પણ એના પર એજ અગ્નિ નાખ્યાં. અંતે નાગ હાથે પથ ભગવાનના લિક્ષાપાથમાં પોતે ચાલકાની બાલુના મધ્ય ભાગમાં આ અગ્નિમંદિર, પાંચ ફણાનો નાગ, આસન, બધું જોવામાં આવે છે મંદિરની બાલુએ સાધુઓ ઉભા છે. પાસેની પર્વ-શાળામાં એક બાલુશુ દેહકૃત કરતો બેઠો છે. પાસે યતવેડી છે, હોમકરનનાં સાધનો છે. કાપી બાલુએ નિરંજન છે. એક બાવો નદી છે. ને બે પાણી ભરે છે. દિ-દુધર્મનાં યત, પાત્ર, દેહકૃત, અગ્નિપૂજા વગેરેનાં પરાભવ કર્યાનાં આ સૂચન છે. આ ચિત્ર જોઈને કરેલુસને દિન્દમાં અસલ સાપ ને ગાડી પૂજા હતી એ પુરાવો મેળવેલો, અને વૈદિક પૂજા વિધિઓમાં થયેલાં પરિવર્તન નહીં જાણવાથી આપણા ધર્મના ઇતિહાસમાં પુષ્કળ ગોટાળા કરેલો આ પ્રસંગ પછી, કસ્યપના શુદ્ધ ધર્મમાં દિદા લીધાની વાતમાં લખ્યું છે કે આ અગ્નિમંદિરના અગત્ય પછી બાલુઓએ યત આરંભેલો. પણ શુદ્ધની આસા વગર લોકું કાપ નહીં, અગ્નિ, અગ્ને નહીં અને બલિ અપાગ નહીં એવું થઈ ગયું. આજ ચિત્રમાં નાટકના ટેબોની મારક આ બધા દેખાવો દોરેલા છે. લોકું કાપનારની દોડાડી ઉઝી ને ઉઝી રહી છે. એક જગ પથો નાખે છે. પણ અગ્નિ બળતો નથી. બલિ લઈને યજ્ઞમાન ઉભો છે. પણ બલિ પડતો નથી શુદ્ધની આસાથી બધું અટકે છે. ને જતને બદલે શણગારેલો સ્તૂપ છે. યતવેડી આમાંથી સ્તૂપમાં પૂજનાં પરિવર્તન શુદ્ધ ભગવાનની આસાથી કેમ થયો તે આ ચિત્રમાં આ રીતે સૂચ્યો છે.

પશ્ચિમ દરવાજો:-એના ઉપર સાત શુદ્ધ અમ-દારનું ધર્મસકે પરિવર્તન, હતાંતમતત, આરિય મારે સદાઈ, બેમિત્રા આગળ મારનાં પ્રતોક્તો, એટલે દેખાવ આગળ વર્ણવ્યા હતા તેના તે છે. જમણા અગ્નિમંદિરના આગળ ભાગમાં બાલુએ મહા દર્શન.

તકની કયા છે. એક જ-મમાં જુદા લગવાનું ૮૦,૦૦૦ વાનરોના રાગ હતા. ગંગા નદીને કીનારે, એક વિશાળ આશ્રમની કેરીઓ ખાણ એ બધાં વાનરો યુગ્મરોન કરતાં હતાં. એક સમયને વિષે, કાશીપુરીના રાગ પ્રજાદત્તને એ કેરીઓ લેવાની ઇચ્છા થઇ. રાગએ યોદ્ધાઓને મોકલી વાનરોને ઘેરી લીધાં, અને મારો અકાન્થો. પરન્તુ બોધિસત્ત્વે, નદી ઉપર પોતાના શરીરોને પુલ કરી બધાં વાનરોને એ ઉપરથી નારી જવા પ્રેર્યા અને બધાંને સક્ષાત્ત જગ્યાએ મોકલી દીધાં. જુદા પિતરાઇ ભાઇ દેવદત્ત, એ જ-એ એક વાંદરો હતો. એ અદેખો ને દુષ્ટ સ્વભાવનો હોઇ બોધિસત્ત્વપર વેર લેવાનો આ સારો કામ છે એમ ભેદ બોધિસત્ત્વના બગ્ગા પર એને બેરથી કુદો કે બોધિસત્ત્વનું હૃદય ચીરાઇ ગયું. રાગએ બોધિસત્ત્વનું આ સ્વાત્માર્થજ્ય મેળું. રાગને પશ્ચાત્તાપ થયો. મરણકળે બોધિસત્ત્વની એણે ખૂબ સેવા આકરી કરી અને મરણ પછી એની બાદશાહી માન મરતઆથી અંતેદિ ક્રિયા કરી. બોધિસત્ત્વે મરતાં મરતાં પણ રાગને રાજધર્મ વિષે ઉપદેશ કર્યો હતો. આ વૃત્તાંત સવિસ્તર ચિત્રમાં દોરેલો છે. પછી તુચિતા સ્વર્ગમાં બોધિસત્ત્વે દરેકો બોધ, જ્ઞાન થયા પછી જુદે રાનયતન રૂઢી નીચે લીધેલો આશ્રમ અને યામકાની નીચેની બાજુએ શેલાને માટે દોરેલા કાષ્ઠનિક સિંહો અને કુશો છે. આ સિંહોની તળી નીચે અધ્યાત્મિક શિષ્ય બાહ્યમજની બેઠ એવો આશ્રમ લેખ છે. યામકાની અંદરની બાજુએ સ્પષ્ટ જાતકની કથા પિતૃલક્ષ અવજુને જ મળી છે તે તે એમાં ચિતરેલી છે.

આ દરવાજા અને કોશનાં અગ્રપ્થ સ્વરૂપો અને બારીક, સુંદર વિગતો કાતરતાં ૪૦-૫૦ વર્ષો સુધી દેહલાયે શિષ્યોએએ અધ્યાગ મહેનત-લીધી હશે.

દક્ષિણ દરવાજા સૌથી ઉત્તમ છે તે ઉત્તર દરવાજા સૌથી દનિષ્ઠ છે. દક્ષિણ દરવાજાના શિષ્યોએ કુશળ છે, પ્રતિભાવાળા છે. એમના કામમાં કામગીત છે. (Light & Shade) પ્રકાશ અને છાયાના નિયમોનું એમને જ્ઞાન છે. અને એકંદર ઉદાર સમ-માણ અને નિયમસર છે.

પશ્ચિમ દરવાજા શિષ્યશાસ્ત્રના નિયમોમાં સૌથી આશ્રમ વધેલો છે. સ્વરૂપો વધારે સ્પષ્ટ અને સુરેખ છે. પણ નિયમવશના ને યાંત્રિક પરવશના એમાં બહુ છે.

પશ્ચિમ દરવાજાની તોરણની પીઠા ઉચ્ચનારા મોઠા પિશાચો છે. એવા પિશાચો બીજા સ્થળે પણ છે. જુદા લગવાને ચંગચર સૃષ્ટિ વદ્ય કર્યો ઉપરાંત પિશાચોને પણ કેવા સ્વાધીન કર્યો હતા તે જતાવવાને આમાં ઉદ્દેશ છે. આ પિશાચોનાં સ્વરૂપો “દિન્દીપ્ય” ની પોતાની મૂર્તિ જેવાં વામનજના ધાટનાં, જાડાં, હુકાં, પણ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે, એવાં છે.

બીજા દેકાણે જુદાં દર્શને આવતાં લોકોનાં રોજામાં હાથી ઉપર, ઉંટ ઉપર, ગરૂડા ઉપર, ઘેડાં ઉપર, ઘોડા ઉપર એમ જુદા જુદા વાહન ઉપર આવતા દેશદેશના ચિત્રચિત્ર લોકો છે. હાકાનાં મોઠાં શહેરોના જેવી જ એ મંડળી પથરગી છે. તરહતરેહનાં એમનાં વસ્ત્ર છે. જુદી જુદી જાતનાં એમનાં જાતિય સ્વરૂપો છે. કેટલાંક અર્ધ મનુષ્ય ને અર્ધ પશુઓ, પરીઓ, પાંખોવાળા દેવો એવું એવું આ ચિત્રોમાં ધણું છે.

સાંધીથી બહુ પહેલાંના સ્થાપત્ય કે શિલ્પના નમુના દિન્દની પુરાણી શોધબોજ કરનાર વિદ્વાનોને મળ્યા નથી. પરન્તુ ઉપર વર્ણવી છે તે રિચતએ આવનાં સેકંડો ને “હમરો વર્” લાખ્યાં હોવાં જોઇએ. આથી દિન્દની શિલ્પકળાનો ઉદય કયારે થયો હશે તેની અટકળ પણ કરી હોય નો આજમાં આજમાં બીજાં એક હમર વર્ પાછું દઢું નેમ્લું. પથરપર કાતરણી ચર્ફ કે પથરનાં ખાંચ-કામ દિન્દમાં થર્ફ તે પહેલાં લાકડા પર કાતરણી પુણજ થતી હતી. અને ઘરો પણ લાકડાનાં થનાં અને લાકડું ૩-૪ હમર વર્ સુધી કેમ ટકે? આથી આપણને જુના નમુના મળતા નહીં હોય. પરંતુ વિદ્વાને આશા રાખે છે કે ઈજીપ્તની નવી શોધબોજ માફક અર્ધી” પણ ઘણાં પ્રાચીન નગરો

અને ઐતિહાસિક દ્રશ્યોની રીતસર શોધખોળ થશે ત્યારે આપણી દલાલો ઇતિહાસમાં ધણું નવું જાણવાનું મળશે. પરીક્ષાઓનાં સંકટ ઝોણાં થશે, ને જુની જુની જગ્યાઓમાં સુધારો થશે ત્યારે આપણાં જ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો આવી શોધખોળો તરફ તરફ દોરાયશે. પુરાતત્ત્વ મંદિરો કેવળ પુરાણો પુસ્તકો ને સાદિય ઉપરાંત આપણાં વિદ્યાર્થી, દર્શિઓ, સિદ્ધ, વિદિધા, ને રથાપત્તનાં સ્વરૂપ મનનવશે એવી આશા રાખીશું. અને માફક, કવિતા ને સાદિત્ય ઉપરાંત ઐતિહાસિક અને કલામંદોનો અભ્યાસ પણ વધે એવે તે દેશનું એક નવું જ દર્શન કરશે.

સંતોમાં ૩ સ્તુતો, દેરા, સ્વરાજ્ય અને સત્યો ઉપરાંત જુદી જુદી સદીનાં મંદિરોના પાથો પડ્યા છે. કોઈ વિદ્યાના સ્વાસ્થ્યના શોધકોની હાર, કામના "મહિમિષ" નાં ખંડેરો જેવી, કાંઈ પાથોની દર છે. તળાવ, મંદ, મંદિરો, સ્વાસ્થ્યના અને કુર્તાઓના છે, તથા વિદિયા અથવા એમનાં જે અનીલી પાંચનાં માપન પર છે, ત્યાં કંઈકના પૂરે ખોલે મદીનાં હેલીઓડોનગ નામના કવિ, દિનકુશલ સીકારી વાસુદેવ (વિષ્ણુ) ને એક મંદિરમંત્ર એટલું કહ્યું હતો. તે હોરોહો, પણ હજી લેખ સાથે, ત્યાં માનુષ છે. એ સૂષ સમગ્રો છે. હેલીઓડોનસ કામગીરી પુર ને તદ્વિધા તરફથી વિદિયા આપવા એકથી દેવો. વિદિયામાં એ વળે સુરમિત્રો વચ્ચે જડક ગમ મન્ય કરતો હતો.

સંતોની દિશાએ જરા ઉતર ને થોડું ચાર્લોએ એરને દેરી પર નાગરી કરીને એક ગામ છે. ત્યાં ૭ ફીટ ૧ ઇંચ ઉંચો, કાળા પાંદરો કાનરેલો સાન કણાવાળો એક સાથ છે. એના બમણા દાઢમાં ધણું કરને કમળ, ને કાળામાં કથક છે. પાંચે નાગધી પાથ છે. એ ૬ ફીટ ઉંચો છે. છ રચી. ત્રીજા કે ચોથી સંતોનું એ મંદિરમંત્ર કામે છે. એક અધૂરું થોડાનું કુતળું પણ પાથ છે. એ મધ્યકાલીન હોય એમ કામે છે.

આ ઉપરાંત સાંતોની ઉતર દિશાને રસ્તે ઉતરતાં જમણી બાજુએ ૪ સતિના પાંદર છે. એમાં પ્રથમ વરવડ મંદિરની પૂજા કરે છે. બીજામાં પતિ આરવા પર મૂકી છે, ને પત્ની પગ ચાંપે છે. ત્રીજામાં પ્રુષ્ઠ સત્તે સ્થાપનાં કરેલો ભેવાય છે. ને ચોથામાં મંદિરમંત્ર છે. સતીની પતિવ્રતાના એ સાક્ષી, બધાં સતી મંદિરમંત્ર તપશે ત્યાં સુધી મતીની કાં ને રમેજે એવું દર્શાવતા ઉભા છે. આવા બીજા પાંદર પર એક સતીની ૧૨૩૪-૬૫ ની નાગરી ચિત્રમાં સાથ છે.

આ સાંતોનું હેમ્લું કમરણ છે અને આ રીતે અંદરથી ૭૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં ૧૫૦૦ વર્ષનાં, આપણાં તેજસ્વી જનકાળમાં દલા, કૌશલ્ય, વનસમાજ, ધર્મ અને છંદનું જાન કરાવતાં દરેકો ત્યાં છે.

શ્રવ્યતામાં આપણે જોયું તેમ કરી. ત્રયુષે આર્યો સુધી શુદ્ધ વાગવાની કાદ મૂર્તિ ઘડાઈ નથી. પણ સિંધવાન મહાપાત થયા છે. ગાંધારમાં કુશન લોકો શુદ્ધર્મ પામે છે. એઓ સુકેતાન તરફના, પણ મુસલમાન ધર્મનું જ વળે નામનિશાન નકોતું ને વળના. રખાઈ લોકો છે. અહીં એ કોરોમ એક છે. સ્વદેશીઆની મંદિરોનો રાંધે થાય છે. શુદ્ધર્મ અગીયાર કરે છે. ત્યાં કોઈ થાય છે. કોઈ લોકોની મૂર્તિઓ ખતમવાની દલાતો શુદ્ધર્મ સમજવાનાં દાખ લેવાય છે. કુળના દનિષ્ઠ રાજ્ય એક બોદ ખાંપદ મેળવે છે. દનિષ્ઠ શુદ્ધર્માનું મંદિર અધારેલું. પરંતુ આખું કુળના મુતેતારવોએ આ મૂર્તિઓ માનુષી થાય છે. કિન્દરી દલા, વાવના મગતોવાળી છે. વામવિદ્યાવાળી નથી. કુશ સમયમાં શુદ્ધ અજવાનની મૂર્તિઓ આખું સિંધવાસ્થાના નિખમાલસાર છુટ્ટી પડવામાં આવે છે. કાંઈ પૂજે કે દલાના કોષમાં દિને જગતને શું આપું ? તે જગત એ જ કે શુદ્ધતી નિર્વિકારી, મંદીર, પવિત્ર, પદ્મમાં તરફીન અને નિર્વિકારી પદ્મ સાતિ અગલવનું આનું સ્વરૂપ બીજે ક્યાં છે ?

સાંતોમાં શુદ્ધતી ૧૦-૧૨ મૂર્તિઓ છે. પણ મૂર્તિ ઘડવાનું કાળ તેજસ્વ દેવોમાં પ્રાણમતિષ્ઠ કરવાનું સાંતો પંચી કાંઈ બંધ પડ્યું નથી. દિને

યુગ સમયની પુણ્યકર્મો પીલવાનું કરી છે. સ્વપ્ન-
માંથી મુક્તિવાળો દહેડો આપે છે. ત્યાગમાર્ગોએ
અરિયમાંથી જમનાને ને રમણમાંથી શિવનાં બાણ
પૂરે છે. નંવામાં દિવનો પ્રયાન વસે છે. ત્યાં જુદા
ભગવાન, વિષ્ણુ જેવું, જગતનાં સંરક્ષણનું કામ કરતા
ધર્મ ગ્રંથો છે એ અનંબોધી તે ધર્મશુદ્ધ કરવાસાગર
સ્વરૂપ ત્યાં ઘેરાયું છે. સૌમ્ય, માર્વભીમ, પરમ-
કલ્યાણકારી, જાનહારી, સાંતિહારી પ્રભુની આવી
સુંદર મૂર્તિ એકવાર નજરે નિહાળે અને આત્મીયથી
કે શિષ્યાવાદી એ પણ ધર્માત્મા પુરો દત્તા કે નેદિ ?
એમ ત્યાગમાર્ગ કહેતો. બીજો ભોગમાર્ગ આવે છે.
“સંસાર પ્રભુને પ્રસાદ છે; એને પ્રસાદ રૂપે આ-
દાગો.” એમ ભોગમાર્ગવાળાનું કહેવું છે. દિનપાન-
માંથી મહાપાન, શિવમાંથી વિષ્ણુ, વેદમાંથી ભાગવત
એમ પ્રગતિ થયાં કરી છે. “વિષ્ણુ ભગવાનની જય”
પોદારનાં પાન, કળશ ને શિંગિરવાળાં હાનરો મદિરા
ઉઠાં થાય છે. ‘યુસસમીને’ ભાષ્યો આ મદિરા
તોડે છે. જેનો કંઈ કળથી, કંઈ ચતુરાધી પોતાનાં
મદિરા બચાવી લે છે. વળી પ્રભુને જય થાય છે.
આર્ષેશિષ્યકેશો, મેસકેશો ને રાગ ને પાદશાહી મહે-
લોમાં નવો આવતાર લે છે.

અને મૂર્તિઓ પણ ઘડાતીજ જાય છે. જુદાંધર્મ
બાપાનમાં જાય છે. ત્યાંની એક શણી કૃત્યો દારે
છે કે મહારાં રાજપના નગરોમાં અને વનોમાં
શિવ્વીઓનાં ટાંકણના અવાજ ગાઇ રહે !

કિંદમાં પણ દેવોઓની, નદીઓની અને ચિ-
ત્તુના અવતારો તથા તિલકેશની મૂર્તિઓ ધણે
જાય છે.

સંસ્કૃતિ જગતી રાખવા, જીવનનાં ઝરણું વહેતાં
રાખવા અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સદૃશજી કમ-
ળની માદક સેલે કળાએ પીલવવા, આર્ષાવર્તની
કલાએ બાધી રાખી નથી.

હવે સાંચી તરફ એક છેલ્લી નજર નાંખી
લેયો, અને આ સેખ બંધ કરીશું.

જુદાંધર્મ એમ આર્ષાવર્તમાર્ગે સમસાસ કરી
પ્રદીપો તેમ જગત પછી આર્ષાવર્તમાંથી દીપ્તિવાળો.
એણે જુનામાં જે કાંઈ સાંચું હતું તેનો નાશ થવા
દીપો નથી. સ્વપ્નને દક્ષિણ દરવાજો એણે જમ પવિત્ર
અથવા ? ચતુર્થ પામેલો. એમ દક્ષિણે પધવી
દતો તેથી. સ્વપ્ન જેવી દેવડીઓમાં દિનદુર સંજો
પોતાનાં પૂર્વજોનાં અસ્થિ એક બે પેઢી મુકી
આદ્ય સંપૂર્ણ ધર્મ જતાં સુધી રાખતાં, વેળા યત-
સાળાઓ, વેદોમાં પો રસાતાં, એમાંથી સ્વપ્ન પ્રદક્ષિણા
માર્ગ એટલે મેલી અને કહેરા એટલે વેદિકાનાં
પણ જુદાંધર્મમાં કાયમ રહ્યાં છે. પ્રથમ, ત્યાગી
અને મનવારી જેવા સ્વપ્ન, ગંભીર અને સાંદા હતા.
પછીથી એ શોભાપાન અને અશ્વકાર સંજો છે.
સ્વપ્ન ઉપર સાગોળ દેવાદિ છે. અને રંગબેરંગી
ચિત્રો દોરાય છે. કહેરા અને દરવાગુનાં કોતરી કા-
ટેલાં ચિત્રો પર પછી સાગોળ દેવતાં કહેરા મદવ-
વામાં આવ્યા હતા. આ રંગો; ધન્યઓ, પ્રદક્ષિણા
કરતાં તથા સ્તુતિ કરતાં સાધુ, સાધ્વી અને માતા-
જીઓ નજર સમક્ષ ખસાં કરે. વળી જુઓ કે કાંઈ
અર્ચા કરે છે અને કાંઈ અપ્રચાર કરે છે અને કાંઈ પાન
દરે છે. બધે પવિત્રતાનું નોંતાવરણ પ્રસરી રહ્યું છે.
સંકટો વર્ષ સુધી સાંચી આવી રહી હશે.

યુગે યુગે આદર્શ બદલાય છે. દિદીપ્તમાં
તમામ આદર્શોની પ્રાપ્તિ સુલભ કરાવવા કવિઓ અને
ધર્મચાર્યોની સાથે પૂર્ણ સહકારમાં કલાકારો રહ્યા
હતા. એમનું બધાનું ધ્યાન એક જ આદર્શ તરફ
રહેતું.

જનસમાજની કેળવણીનાં સ્થાન મદિરાજ હતાં.
ત્યાંજ સમૃદ્ધિવાન ને ત્યાંજ નેશનલ એલેરિયો, ચિત્ર-
સંગ્રહ બનતા. ધર્મપ્રચાર એકલી જુદાંધર્મ અસર ક-
યાંથી નહીં પણ મન, જુદાં, અંતઃકરણ તથા
તમામ દિલ્લે ના અનુભવોને અસર કરીને ધર્મપ્રચાર
થતો હતો. આખા માણસને અસર કરવામાં આવી,
એકાદ ભાગનેજ નહિ.

સાંભળી ક્ષણમાં સંજ્ઞાવરોપણ અને વૃત્તિમય ભાવાભાસના દોષ લાગે પરંતુ એ ક્યાંએની પા-
છળ સૃષ્ટિ તમામ એક છે, એ ભાવ જતાવવાનો
હેતુ હોય એમ લાગે છે. કિન્હતી ક્ષણ, ધર્મ સા-
ચેજ ભણેલી છે એ ભાવનામય છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓના
ન સમજવો શકાય એવા સિદ્ધાંતોને જીવનમાં કેમ
ઉત્તરવવા એ એનું મુખ્ય કામ છે.

જીવન મહિન સંસારથી ઉચ્ચ બ્રહ્મિકાપર લેઈ
જવું; સદાચાર, નીતિ અને પ્રયુગ્મશિના આનંદનો
એને અનુભવ કરાવવો; કુદરત, મનુષ્યસ્વભાવ અને
સૃષ્ટિના મહાન નિયમોના બેદ એને સમજવો મનુષ્ય
જીવનનું સાર્થક કરાવી આપવાનાજ પ્રયત્નમાં આવ-
કા, સંગીત, ચિત્ર, શિક્ષણ, અને રથાપત્ય એ તમામ
એકજ પ્યેયથી પ્રાણીન કાળથી આજદિન સુધી પ્રેરણામાં
રહ્યાં છે. કવિઓ અને દર્શકોની જેમ મંદિરો બાં-
ધનારા, કોતરકામ કરનારા, મૂર્તિ ધડનારા અને ચિત્ર
ચિતરનારા પ્રયુ પાસેથી પ્રેરણા મેળવ્યા સિવાય કામ
ન જ કરે એવી એમને આશાઓ છે.

પરંતુ આપણા કમનસીબે આપણી પોતાની ક-
ળાના ઉદ્દેશ આપણેજ સમજતા જાંધે ચર્ચા મથા
છીએ, આપણું આધ્યાત્મિક ધન યોગરહમ વેરાપણું
પણું છે. પણ એનો વિનિયમ આપણે જ કરી શ-
કતા નથી.

સ્વરાજ્ય એ આ યુગનો આદર્શ છે. એના
સ્વાધીનતા, આત્મશાન અને આત્મવિકાસ એ અંગો
છે. અનેક યુગે હિંદ જેમ હજોંદાર કરી પુનર્જીવન
રૂપમાં હતાં તેમ આ યુગમાં પણ મહાન એકીકરણ-
સમન્વય કરવાની ક્રિયા ચાલી રહી છે. જુઓ, આ-
પણાં અને તે સંપ્રદાયનાં મંદિરો ઉપર પૂર્ણ વિક-
સિત કમળ અને કમળ ઉપર કળશ જોવામાં આવે
છે. એ જાણે એમ કહેતાં લાગે છે કે જેમ કમળ
ખીલ્યું છે તેમ તદ્દમાફ જીવન શોળે કળાએ ખીલવો,
નરના નારાયણ ધાવ અને આ મંદિરમાં આવો.
મંદિર તમને મનુષ્યરૂપી કમળ કેમ ખીલવવું એ
શીખવશે. અને અને એનું કળ ? પૂર્ણ ખીસો
એટલે આ કળશમાંનું અમૃત તમાફ છે. નવચેતન
પામી આપ પણ એ અમૃત પામે એવી પ્રાર્થના
સહિત વહે માતરમ.

એસો

બુધ્ધનો જય ! ધર્મનો જય ! સંધનો જય !

હરિપ્રસાદ મજુનાય દેસાઈ

બુદ્ધગયા

ગયાજમાં મહાસત્તા મળી ત્યારથી દેસા સમસ્તનું ધ્યાન એ પુણ્યતીર્થ તરફ દોરાયું છે. આના પહેલાં અઢાણું લિંદુઓ પિતૃઓનું તપશ્ચ કરવા ત્યાં જતા; લિંદુની યાત્રાએ નીકળેલા યાત્રાળુઓ ત્યાં જતા. પણ દેસાના સિક્કિતવર્મનું ધ્યાન તે તરફ તો હજી હાલ જ ખેંચાયું છે. બુદ્ધગયા—બુદ્ધ ભગવાનને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાનો દિવ્ય માર્ગ સૂચેલા તે સ્થળ—પણ ગયાની નજીક જ છે. મહાસત્તાઓની પરવારી ઘણાંયે માણસો બુદ્ધગયા પણ જઈ આવેલા. શુભરાતને ચોતાનું ફરી લઈ, ગાંધીજી પાસે 'સવા શુભરાતી'ની પકડી મેળવનાર, હાકાથી હાકાથી બાજુકાણે હાથેહાથે 'નવજીવન' દ્વારા આ પુણ્ય-ધામને પરિચય શુભરાતને આપ્યા છે. તેમણે અતીતભર વર્ષ પર બુદ્ધ ભગવાને ત્યાં બુદ્ધિત્વ પ્રાપ્ત કરેલું તેની અને ત્યાં વિશાળ રહેલા મંદિરની ઓંખી શુભરાતને કરાવી છે, પણ આ મંદિરનો ઇતિહાસો જાણવા જવો છે. પહેલાં આપણે મંદિરનો સાધારણ પરિચય કરી લઈ પછી એ મંદિરનો ઇતિહાસ તપાસીશું.

મંદિર

બુદ્ધગયા ગયા સ્ટેશનથી સાત માઈલ દૂર આવેલું છે. રસ્તો ફાંટ્યું નરીને કાંડે કાંડે જાય છે. મંદિરે પહોંચતાં પહેલાં ત્યાં રહેતા મકંતની મઠી આપે છે. આગળ સાતતાં જમણી બાજુએ એક ખાટાની અંદર એ મંદિર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. આખું મંદિર કાળા પત્થરનું બાંધેલું છે. મંદિરની આસપાસ એક પત્થરનો કોરો છે. આ કોરો પર બુદ્ધ ભગવાનના જીવનપ્રસંગો સુંદર કારિગરીથી કોતરેલા છે. મંદિરની અંદર પણ મૂર્તિના જ બુદ્ધ ભગવાનની વિગાળ મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે. બાજુના દાદર પરથી ઉપર ચડતાં એ બાજુ પર બોધિસત્તાની મૂર્તિઓ છે.

મંદિરના પાછલા ભાગમાં 'બોધિદ્રુમ' છે. અં બોધિદ્રુમની નીચે એક પત્થરની સિંહા છે. આ સિંહાને વજાસન કહે છે. બુદ્ધ ભગવાને એ જ સિંહા પર આસન માંડી દિવ્ય જ્ઞાન મેળવેલું એમ કહેવાય છે. મંદિરના ડાબા હાથ પર એક લાંબો એટલો છે, તેના ઉપર ઉદાવદાર કમળો કોતરેલાં છે. બુદ્ધ ભગવાન આ જ સ્થળે ચંદ્રમણુ કરતા બુદ્ધ ભગવાનનાં પુનિત પગલાં જ્યાં જ્યાં પડે ત્યાં ત્યાં કમળો ઉગી નીકળતાં એવી પીરાણિક માન્યતાને આ કમળોથી વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. મંદિરની આસપાસ બગીચો છે. તેમાં પણ પત્થરમાં કોતરેલાં સૂર્યો અને મૂર્તિઓ છે.

બોધિદ્રુમ

શાક્યમુનિ સિદ્ધાર્થ નિર્વાણમાર્ગની જોગ કરવા શુદ્ધતામ કરી નીકળ્યા એમનો આત્મા જ્ઞાનનો ભૂખ્યો હતો, જ્ઞાન માટે તલસતો હતો. એવે તલસતે હોય એવો સમયત બારતવર્ષમાં ૭ વર્ષ સુધી બેઠક્યા. આ ૭ વર્ષને અંતે એમની છાંસા એટલી બધી તીવ્ર થઈ કે તેઓ ઉડવેલા (હાલનું બુદ્ધગયા) પ્રદેશમાં નિરંજના (શિશુ) નદીને તીરે એક પીપળાના દાસ નીચે આસન માંડી બેઠા અને ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરી કે સારી દેહ મળી જાય તો જાહેવર, પણ જ્યાં સુધી મને મોક્ષમાર્ગની ઓંખી નહિ થાય ત્યાં સુધી હું અહીંથી ચસવાનો નથી. કેટલી ઘડાઘડી સિદ્ધાર્થની પ્રતિજ્ઞા પળી અને તેઓ 'બુદ્ધ' થઈને ઉઠ્યા.

આ જણ હેડે એમી સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ થયા એટલે એ 'બોધિદ્રુમ' ગણાયું. બુદ્ધ ભગવાનના સિંધોને

જ અંતર્યુષી જિંદગી અમુક જગ્યામાં આંદા મારવા તેને ચક્રમણુ કહે છે.

સાંચીની કલામાં સજ્જારોપણ અને વૃત્તિમય ભાવાભાસના દોષ લાગે પરંતુ એ કથાઓની પાછળ સૃષ્ટિ તમામ એક છે, એ ભાવ ખતાવવાનો હેતુ હોય એમ લાગે છે. દિન્દની કલા, ધર્મ સાચેજ ભણેલી છે એ ભાવનામય છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓના ન સમજાવી શકાય એવા સિદ્ધાંતોને જીવનમાં કેમ ઉતારાવવા એ એનું મુખ્ય કામ છે.

જીવન મહિન સંસારથી ઉચ્ચ ભૂમિકાપર લેઈ જાયું; સદાચાર, નીતિ અને પ્રભુપ્રાપ્તિના આનંદનો એને અનુભવ કરાવવો; કુદરત, મનુષ્યસ્વભાવ અને સૃષ્ટિના મહાન નિયમોના ભેદ એને સમજાવી મનુષ્ય જીવનનું સાર્થક કરાવી આપવાનાજ પ્રયત્નમાં આર્ચકો, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, અને રચાપત્ય એ તમામ એકજ ધ્યેયથી પ્રાચીન કાળથી આજદિન સુધી પ્રેરાયલાં રહ્યાં છે. કવિઓ અને દર્શકોની જેમ મંદિરો બાંધનારા, કોતરકામ કરનારા, મૂર્તિ ધડનારા અને ચિત્ર ચિતરનારા પ્રભુ પાસેથી પ્રેરણા મેળવ્યા સિવાય કામ ન જ કરે એવી એમને આશાઓ છે.

પરંતુ આપણા કમનસીબે આપણી પોતાની કળાના ઉદ્દેશ આપણેજ સમજતા બંધ થઈ ગયા છીએ. આપણું આધ્યાત્મિક ધન ચોગરદમ વેરાયણું પડ્યું છે. પણ એનો વિનિમય આપણે જ કરી શકતા નથી.

સ્વરાજ્ય એ આ યુગનો આદર્શ છે. એનાં સ્વાધીનતા, આત્મજ્ઞાન અને આત્મવિકાસ એ અંગો છે. અનેક યુગે હિંદે જેમ જીર્ણોદ્ધાર કરી પુનર્જીવન રચ્યાં હતાં તેમ આ યુગમાં પણ મહાન એકીકરણ-સમન્વય કરવાની ક્રિયા ચાલી રહી છે. જુઓ, આપણાં ગમે તે સંપ્રદાયનાં મંદિરો ઉપર પૂર્ણ ચિત્સિત કમળ અને કમળ ઉપર કળશ નોવામાં આવે છે. એ જાણે એમ કહેતાં લાગે છે કે જેમ કમળ ખીલ્યું છે તેમ તદ્દમાર્થ જીવન સોજે કળાએ ખીલવો, નરના નારાપણુ થાય અને આ મંદિરમાં આરો. મંદિર તમને મનુષ્યરૂપી કમળ કેમ ખીલવવું એ શીખવશે. અને અને એનું કળ ? પૂર્ણ ખીસો એટલે આ કળશમાંનું અમૃત તમારું છે. નવચેતન પામી આપ પણ એ અમૃત પામે એવી પ્રાર્થના સહિત વડે માતરમ.

બોમો

પ્રુધ્ધનો જય ! ધર્મનો જય ! સ્વધર્મનો જય !

હરિપ્રસાદ ત્રિવેદી દેસાઈ

બુદ્ધગયા

ગયાઈમાં મહાસભા મળી ત્યારથી દેશ સમસ્તનું ધ્યાન એ પુણ્યતીર્થ તરફ દોરાયું છે. આના પહેલાં અઢાણ હિંદુઓ પિતૃઓનું તર્પણ કરવા ત્યાં જતા; હિંદુની યાત્રાએ નીકળેલા યાત્રાળુઓ ત્યાં જતા. પણ હેરાના શિક્ષિતવર્ગનું ધ્યાન તે તરફ તો હજી હાલ જ ખેંચાયું છે. બુદ્ધગયા—બુદ્ધ ભગવાનને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાનો દિવ્ય માગે સૂચેલા તે સ્થળ—પણ ગયાની તત્કાલીન જ છે. મહાસભામાંથી પરવારી ધણાએ માણસો બુદ્ધગયા પણ જઈ આવેલા. શુભરાતને પોતાનું કરી લઈ ગાંધીજી પાસે 'સવા શુભરાત'ની પત્રી મેળવનાર, કાકાશી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દાલેલકરે 'નવજીવન' દ્વારા આ પુણ્ય-ધામનો પરિચય શુભરાતને આપ્યો છે. તેમણે અડીઠબર વર્ષ પર બુદ્ધ ભગવાને ત્યાં બુદ્ધિલ પ્રાપ્ત કરેલું તેની અને ત્યાં વિરાજ રહેલા મંદિરની અંખી શુભરાતને કરાવી છે, પણ આ મંદિરનો ઇતિહાસો જાણવા લેવો છે. પહેલાં આપણે મંદિરનો સાધારણ પરિચય કરી લઈ પછી એ મંદિરનો ઇતિહાસ તપાસીશું.

મંદિર

બુદ્ધગયા ગયા રહેરાથી સાત માઈલ દૂર આવેલું છે. રસ્તો કાંચુ નદીને કાંઠે કાંઠે જાય છે. મંદિરે પહોંચતાં પહેલાં ત્યાં રહેલા મહત્તની ગદી બાધે છે. આગળ ચાલતાં જમણી બાજુએ એક ખાસની અંદર એ મંદિર ટહિરોચર થાય છે. આપણું મંદિર ઘણા પાવરનું બાંધેલું છે. મંદિરની આસપાસ એક પાવરનો ઝોરો છે. આ ઝોરા પર બુદ્ધ ભગવાનનાં જીવનપ્રસંગો સુંદર કારિગરીથી કોતરેલા છે. મંદિરની અંદર પગ મૂકતાં જ બુદ્ધ ભગવાનની વિશાળ મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે. બાજુના દાર પરથી ઉપર ચઢતાં એ બાજુ પર બોધિસત્ત્વની મૂર્તિઓ છે.

મંદિરના પાછલા ભાગમાં 'બોધિદ્રુમ' છે. આ બોધિદ્રુમની નીચે એક પાવરની શિલા છે. આ શિલાને વજીરન કહે છે. બુદ્ધ ભગવાને એજ શિલા પર આસન માડી દિવ્ય જ્ઞાન મેળવેલું એમ કહેવાય છે. મંદિરના ડાબા હાથ પર એક લાંગો ચોટસો છે, તેના ઉપર ઉઘવદાર કમળો કોતરેલાં છે. બુદ્ધ ભગવાન આજ સુધે ચક્રમણુ કરતા. બુદ્ધ ભગવાનનાં પુનિત પગલાં જ્યાં જ્યાં પડે ત્યાં ત્યાં કમળો ઉગી નીકળતાં એવી પૌરાણિક માન્યતાને આ કમળોથી વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. મંદિરની આસપાસ બગીચો છે. તેમાં પણ પાવરમાં કોતરેલાં સૂર્યો અને મૂર્તિઓ છે.

બોધિદ્રુમ

સાક્યમુનિ શિષ્યાર્થ નિર્વાણમાર્ગની યોગ કરવા શુદ્ધતાન કરી નીકળ્યા. એમનો આત્મા જ્ઞાનનો વૃષ્ટ્યો હતો, જ્ઞાન માટે તત્તસતો હતો. એવે તલસતે હૈયે એજો સમસ્ત ભારતવર્ષમાં છ વર્ષ સુધી ભટક્યા. આ છ વર્ષને અંતે એમની છાસા એટલી બધી લીધે થઈ કે તેઓ ઉચેલા (હાલનું બુદ્ધગયા) પ્રદેશમાં નિરંજરા (સંકુ) નદીને તીરે એક પીપળાના દક્ષ નીચે આસન માંડી બેસા અને લીધમ પ્રતિજ્ઞા કરી કે સારી દેહ ગળી જાય તો અહિંતર, પણ જ્યાં સુધી મને યોગમાર્ગની અંખી નહિ થાય ત્યાં સુધી હું અહીંથી ચરાવાનો નથી. એજીની ઇચ્છાથી શિષ્યાર્થની પ્રતિજ્ઞા પશ્યો અને તેઓ 'બુદ્ધ' થઈને ઉઠ્યા.

આ દક્ષ દેહ એટલી શિષ્યાર્થ બુદ્ધ દયા એટલે એ 'બોધિદ્રુમ' ગણાયું. બુદ્ધ ભગવાનના શિષ્યોને

જ અંતર્ધુષ દ્રવિથી અનુકુળ જગ્યામાં આંટા મારવા તેને ચક્રમણુ કહે છે.

જેદ્દીરીતે થઈ રહ્યું છે. આ પરથી જાણ સરકારે પ્રતિષ્ઠા કરી ધર્મપાલક તો તરત જ પોતાને કામે બસાવેલા, મહારાજાની નિર્ણયિત, બોધધર્મિય સમારોહનું આયોજન કરી મહાપ્રવચન તેજા કલમ પોતે કાઢ્યું હતું અને, બુદ્ધના ૨૫૦૦ માં છે પૂર્વે કહ્યું, અંકતામાં મહાબોધિ સોસાયટી નિર્ધારિત રોક્યા અને લોકોની બોધધર્મિયોને લાવી નહેરુ મોર્ચામાં ખાલીની જગ્યાને બોધધર્મિયો સમારકામ પૂર્વે ચર્ચા કરવાની કલેશર ન હોય મંદિરની ધર્મશાળામાં જોખવાની જગ્યા નહીં. આ પર જો, કામ કરનાર કોનેરુ મિ. અગરદે, રીપોર્ટ આપી ૧૯૬૬ ના બિલ કોમરમાં બોધધર્મિયો એક પેરિયડ કીચીની જ આપ્યો. જે રીપોર્ટમાં મંદિર પર અલગની સેપરેટ પ્લોટ પરિવેશ મંદિર બાજુના બાજુની કોમરને બેનર્નને બેનર્ન નતની માલિકી હોવાનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. એક બાજુ કરવાનાર એક રેપરિયન નોરિયુ પશુ સર. ચાકુરે રેશના મહારાજાને મંદિર નજીક બોધધર્મિયો ધર્મશાળાની બીલીયટ આને બુદ્ધેશન સાથે વાત સુધા કરેલા હોવાની બની આવે છે. ના પાડી.

બોદ્ધોના બોધધર્મ

એવામાં બસાવેલા મહારાજા અને બિંદી સરકાર વચ્ચે થયું સળગી ઉઠ્યું, અને મંદિરની ધર્મશાળામાં રહેલા બસાવેલા બોધધર્મિયો પોતાને વતન બોલ્યા ગયા. આમ પાંચ આ મંદિર રિપોર્ટ વિનાનું થયું ગયું. ઇ. સ. ૧૯૮૫ માં સર એડવિન આર્નેલ્ડને મંદિરની નિરાધાર દશ બોધ બંધુ લાગી આવ્યું, અને તેમણે સરકારને એ મંદિર બોધધર્મિયોને હવાલે કરવા સલાહ આપી. પણ સરકારે એ વાત નહીં ગણ્યારી. એથી ઉઠ્યું ગયાના કલેશર મિ. બીલીચનના કલાધી સરકારે એ મંદિરના મકાન વિગેરેને 'પ્રોટેક્ટેડ મોન્યુમેન્ટ' (Protected Monument) તરીકે નહેરુ કરી એના પર પોતાની સત્તા જમાવી, અને મંદિરની ઉપરની ધાર્મિક હકુમત મહંતને સોંપી દીધી. આ બધું ઇ. સ. ૧૯૬૦ માં બન્યું. તે વેળા થી હેમનાથપુલમિરી મહંત હતા. સરકારે ધાર્મિક સત્તા એમને સોંપી હતાં એમને તે જોઈતી નહોતી. તેઓ તે માનતા હતા કે બોદ્ધોનું મંદિર બોદ્ધોને જ હવાલે હોય રાકે. પણ ઇ. સ. ૧૯૬૧ માં આ ભદ્ર મહંતનું અવસાન થયું અને દાસ ને મહંત છે તે— થી હુણ્ડવાલમિરી મહંત બન્યા. થી હુણ્ડવાલમિરી ચૂરત (?) રિપોર્ટ છે અને બોદ્ધોના વિરોધી. ઇ. આમ મંદિરની માલિકી ફેક બોદ્ધોના વિરોધીના હાથમાં આવી. આ જ અરસામાં પ્રસિદ્ધ બોદ્ધભિયુ પ્રજાચારી અંબરિક ધર્મપાલ આ મંદિરના દર્શનાર્થે આવ્યા. મંદિરની હાલકલા રચિત અને મહંતની સત્તા બેઈ ધર્મપાલને ખૂબ જ થયો. એકેનો પ્રતાપી આત્મા કહીને ઉઠ્યો, અને તરત જ એમણે આ મંદિરને નષ્ટ થવું બચાવવા અને એને બોદ્ધ ધર્મિયોના હાથમાં મૂકાવવા મદદ મન સાથે પ્રતિષ્ઠા કરી.

પણ એથી ધર્મપાલક નિરાશ થયા નહિ. તેમની પ્રવૃત્તિ તે બોધધર્મિયો વધવા માંડી. એમણે જે બોધધર્મિયોને લોકોથી લાવી બુદ્ધ ગયામાં રાખેલા તેઓ ઇ. સ. ૧૯૬૬ ના ફેબ્રુઆરી મુધી તે ત્યાં રવાના કરી મહાબોધી સોસાયટીના ડાયરેક્ટર જનરલ રવ. કર્નલ આર્નેલ્ડની સહાયથી તેઓ ગયામાં રહેવા ગયા. અને ત્યાં જવા છતાં ધર્મશાળાની દુબીએ તે તે ભિયુઓ પારે જ રહેતી.

આમ ધોમે ધોમે બોધધર્મિયો પોતાની રિયલિટી મક્કમ કરતા ગયા. પણ એવામાં એક એવો બનાવ બન્યો કે જેણે મહંત અને બોધધર્મિયો વચ્ચેની કડવાસ વધારી મૂકી. બનાવના બોધધર્મિયો ભારતવર્ષના સદધર્મિયોને બુદ્ધ બજવાનની એક સુંદર મૂર્તિની ભેટ કરી. તે મૂર્તિ ઇ. સ. ૧૯૬૪ ના એપ્રિલ માસમાં ગયામાં આવી પહોંચી. ધર્મપાલકનો નિયાર એ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા બુદ્ધગયાના મંદિરમાં કરવાની હતી. અને બુદ્ધ બજવાનની મૂર્તિ બુદ્ધગયામાં નહિ તે બીજે ક્યાં રોમે? પણ મહંતથી એ ન ખમાયું. એમણે પોતાના નોકરોને ફક્ત કરી એ મૂર્તિને મંદિરમાંથી બહાર કાઢવી બુદ્ધ બજવાનનું અને બોધધર્મિયો આ ભારે અપમાન ગણ્યા હતાં બોધધર્મિયો ખામેશ ખાઈ ગયા અને ગયાના કલેશરની સલાહ મानी એ મૂર્તિને ધર્મશાળામાં પધરાવી. મહંતથી આ પશુ નહિ છરવાયું એક દિવસ બોધધર્મિયો બુદ્ધ બજવાનની પૂજા કરી રહ્યા હતા, એવામાં એકાએક પાછળથી કોઈએ આવી દુમકો કહ્યો, બોધધર્મિયો માર માયો, અને બુદ્ધ બજવાનની મૂર્તિને ધર્મશાળાની બહાર ફેંકી દીધી. આ દુમકો કરનાર બીજા કોઈ નહિ પણ મહંતના નોકરો જ હતા.

આમ મહંતનો ઉન્માદ વખતે આવ્યો. બીધો દહે વધુ વાર એ સહન કરી શકે એમ ન હતું. મહંતને મન તો આ બધો ખેલ હતો પણ બીધોને માટે તો એ જીવન-મરણનો સંવાદ હતો. આથી મહંતએ જો સોસાયટીએ મહંત પર હાથો માંડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના મે મહિનામાં કોર્ટ ચુકાદો આપ્યો કે બહાદુરના મહારાજાએ બધાનેથી ધર્મશાળા પર બીધું જિજ્ઞાસો ન હક છે અને તેઓ ત્યાં મૂર્તિ પથરાવી શકે છે. મહંતને કે કોઈને એની આડે આવવાનો હક્ક નથી.

આમ ધર્મશાળા પર બીધોનો હક સ્થાપિત તો થયો પણ તેમના નસીબમાં ત્યાં વધુ વખત રહેવાનું સર્વસ્વ ન હતું. ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં સ્વામી વિવેકાનંદ અને જ્ઞાની મુસાફર મિ. આકાશરા ભુષ્ણગયાના દર્શને આવ્યા અને ભુષ્ણગયામાં એક સુંદર અને ભવ્ય બૌદ્ધ મંદિર બાંધવા વિષે તેમણે મહંત સાથે ચર્ચા કરી. બાદ સ્વામીજી તો જતા રહ્યા પણ સરકારને સ્વામીજીની રાજિત્તું બાન હતું. તેને લાગ્યું કે તેઓ આ વાત ઉપાડશે તો પોતાને તે લાશે પડશે. આથી તેણે મૂળનોજ નાસ કરવા વિચાર કર્યો. પટનાના કમિશનરે ધર્મપાલજીને ખબર આપી કે ભુષ્ણગયા ઇ.સ. જવામાં બૌદ્ધ જિજ્ઞાસુ હકું રહેલું છે. બૌદ્ધ જિજ્ઞાસુ આવેા ગેરકાયદે હુકમ માનવા તૈયાર ન હતા. તેઓ તો ત્યાંજ રહ્યા.

આથી કમિશનર સાહેબ જાણ્યા તેમને લાગ્યું કે મારી આજ્ઞાનો અનાદર કરનાર આ જિજ્ઞાસુ કોણ ? કમીશનર મી. લેમીંગ ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં ભુષ્ણગયા ગયા, અને બીધોની વિરુદ્ધ ફરિયાદ માંડવા મહંતને હક્ક થયો. મહંતને તો બાવડું હતું અને વેદે હતું. તેમણે ટરતજ હાથો માંડ્યા અને ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં કતકતાની હાલકોટ ચુકાદો આપ્યો કે બૌદ્ધ જિજ્ઞાસુને મહંતની રજ વગર ભુષ્ણગયામાં રહેવાનો હક નથી. આ ચુકાદોને પરિણામે ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં બૌદ્ધ જિજ્ઞાસુ ભુષ્ણગયાથી હટવાર થયા અને સર્વત્ર મહંતની આજ્ઞા વર્તાવા લાગી.

સરકારની જવાબદારી

ભુષ્ણગયા મંદિરનો આ હુકમ હતો. સરકારની જવાબદારીથી અને અન્યાયથી ભુદ્ધ ધર્મીઓને આ પવિત્ર ધામ આને એક ભુદ્ધ ધર્મીની વિરોધી મહંતના હાથમાં છે. આ તો માત્ર આલિંગનો સંવાદ હોય તો તો ભુષ્ણગયા એની બહુ પથરા ન કરત. પણ આ નાં મૂળ બહુ વડાં છે. મહંતની દુશ્મન નીચે આ નંદિરામાં ભુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ ઉપર જે અન્યાયાર

યજ્ઞ રહ્યો છે તે અસહ્ય છે. ભુદ્ધ ભગવાનની પૂજા ભુદ્ધ ધર્મ પ્રમાણે નથી થતી એટલું જ નહિ, પણ હાલતો એ મૂર્તિને ભગવં પહેરાવાય છે, ત્રિપુટ થાય છે, ભસ્મ લગાવાય છે. મંદિરમાં દોડી સરખો કોઈ કરવું નથી. આ અન્યાયાર નહિ તો બીજું શું ? છતાં મહંત આટલો સંતાપ નથી પામ્યો. આ મંદિરની પાસે એકામ્બર હાલિયું મંદિર છે. કાલિપૂજન દિવસે આ પવિત્ર ધામમાં બાકસોળાનાં વધ થાય છે. ભુદ્ધ ભગવાને જે સ્થળેથી

અક્રોધેન જિને કોથ

અસાધુ સાધુના જિને

જિને કદરિયે દાનેન

સચ્ચેનાલિકવાદિનં ॥

તે મંત્ર પઠાવેલો તે જ સ્થળે આજે વખતોવખત ઓવી દિ'સા થયા જ કરે છે.

અનાદિ કાળથી સૌ કોઈ ધર્મના આશ્રયલાતા ગણાવાતી મગધની ધરાવનારા બારતવર્ષની છાયામાં આવેા અંધાર અન્યાય ઘટ રહ્યો છે. જગતનાં યજ્ઞ કરાડ માનવ દેહો (બીધોની સંખ્યા ૫૦ કરોડની છે) ના આત્માનાં નિરુપક નીચે છે, ભુદ્ધ ધર્મીઓ પોતાના જ પવિત્ર ધામમાં અન્યાય ગણાય છે, 'અહિંસા પરમો ધર્મઃ' ની યોગજ્ઞ કરનાર દવામય પ્રભુની મૂર્તિ શમસ નિરા-ધાર, નિરપરાધી મૂંઝા પ્રાણીઓની દિ'સા થાય છે અને બૌદ્ધોની મહંત નિરુપકપણે વિહાર કરી રહ્યો છે. એ બધા માટે જવાબદાર કોણ ? ધર્મના કામમાં તરફથી જિજ્ઞાસુનાં ડાળ પાલનારી દિ'સા સરકાર સરકાર જ એ મંદિર મહંતને રોપ્યું અને અન્યાયાર પણ સરકાર જ મહંતની સત્તા ટકાવી રાખવામાં કારણભૂત છે. બીધો ન્યાયારે પણ મહંતની સાથે આ મંદિર વેચાણ રાખી લેવા બાબત પત્રવ્યવહાર કરવા હમ્મ છે ત્યારે ત્યારે સરકાર જ આડી આવે છે અને પોતાની પરાવાની સિવાય પત્રવ્યવહાર પણ નહિ કરવા મહંતને ફક્ત આપે છે. મહાગોષ્ઠિ સોસાયટી અને તે કિંમતે મંદિર ખરીદી લેવા તૈયાર છે. તેમ નહિ તો તે પર માત્રિમી ભસે સરકારની કે મહંતની રહે પણ ભુદ્ધ ભગવાનની પૂજા ભુદ્ધધર્મીઓનાર થાય અર્થાત્ મંદિરનો ધાર્મિક વલિવટ બીધોના હાથમાં રહે એટલું માત્ર હમ્મ છે. સોસાયટી-નેના પ્રમુખરથાને હજી સર અનુભવો સુકરણ વિરાજે છે-આ માટે પણ પ્રયત્ન કરી રહી છે. તેણે તો મહારાજા પાસે પણ ઈન્સાફ માગ્યો છે. છતાં સરકાર હજી નથી પીરખતી. એને તો 'હાથદો અને બેપરચા' જાણવાને બદલે બીધોનો પત્રવ આ દેશમાં ઘેરો અલગવેા છે. કારણ કે એશિયાની પ્રમુખ

એટલું મિલન આ સરકારને રૂચે તેમ નથી.

રંગાણાણિકકાસ દેસાઈ

શ્રીયુત્ પારીદ્ર કુમાર ઘોષ

વિદ્યાળય મનુષ્યની પર્વતના પ્રાંશુમાંથી ઝરણાંઓ વહેવા મારે છે ત્યારે શરૂઆતમાં, તેમને નથી દિશાનું લાન હોતું કે નથી તેમનો પ્રવાહ એકસરખો, અરખસિત, સુધરિત ગતિથી વહેતો. પરંતુ જ્યારે ક્રમે ક્રમે આમળ વહેતાં તેના બે તીર-પ્રાંત ધસાય છે ત્યારે તેમની ગતિ રિચર થાય છે, અને પ્રવાહ અરખસિત, સુધરિત વહેણ ગ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રજાઓના રાષ્ટ્રીય જીવનપ્રવાહનું પણ તેમ જ છે. રાષ્ટ્રીય એતનાનો ઉત્તરો જ્યારે શરી નીકળે છે ત્યારે, પ્રારંભે તે આરીઅવળી ગતિમાં વળા વિના રહેતો નથી. જ્યાં સુધી પ્રજાજીવનને ધડનારો કોષ વિરલ, અવતારી મહાપુરુષ અને કાળનાં પડખા-માંથી જાગીને એવા ઉલ્લાસે રાંત, સૌમ્ય જનાવતો નથી, તે અરખસિત, સુધર પ્રવાહરતો અને તેમ તેને ધડતો નથી-વાળતો નથી, ત્યાં સુધી એ ઉલ્લાસ જ-હાર નીકળવા મમે એવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને મમે તે ગતિએ વહેણ મેળવે છે.

જંગલોનો બોમ્બકુચ-ભારતમાનાને સ્વતંત્ર જ-નાવવાની જાંખના જેમને રોમે રોમ આપી ગઇ હતી, સ્વદેશપ્રિયોનાં કુખમાં નિદાળા નિદાળા, તેમના ક્રક્રગતા આત્માને આદ સાંભળી જેમનું હૈયું સળગી ઉઠ્યું હતું, પ્રાણ પડે તોયે ભારતમેળને દમનાર આ યુક્તિઓની સાંકળોને તોડવા માટે જેમના દિલમાં તાલારેલી લાગી ગઇ હતી, એવા કેટલાક મરણિય નૌ-જવાનોની રાષ્ટ્રીય ભાવનાના ઉત્તરમાંથી પરિણમેલા જંગલોનો બોમ્બકુચ-એ એક પ્રકારે દિ-દુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય જીવનપ્રવાહની એક આરી જ વિચિત્ર

ગતિ મળ્યા. એ વિચિત્ર ગતિને પરિણામે-તેની મમમ રાષ્ટ્રના જીવન પર થી અસર થયેલી એ વિચારવા સારે આ લેખની પ્રવૃત્તિ નથી; પણ એ યુગના નેતા અને જંગલોના વિભવપૂર્ણતા સ્વભાવ તરીકે જોવામાંથી શ્રીયુત્ પારીદ્ર કુમાર ઘોષનો જેમને યુગસાત, અને સમય ભારત, મહર્ષિ અર-વિદ્યાનાં નાના લાઇ તરીકે જોવામાંથી એકદમ પિછાનશે તેનો-મધ્યસમ પરિચય આપવા માટે જ આ લેખ લખ્યો છે.

વિવેકવ યુગનો જ્વળા

શ્રીમતી વામ્તિદેવી દાસ અને શ્રીમતી હર્મિશ-દેવી વમેરે સાથે જેમને જેક મંદિરે જવાનું સદ્માન્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, અને દેશમાં મેળવે રહેલા અસદકાર, ચમમાં જે ધમાવિધિ હોમ દરી ચૂકેલા છે એવા શ્રીયુત્ હેમન્તકુમાર સરકાર, પારીદ્ર જાણુને વિચાર પૂર્વક નમત કરે છે. ચેતાનું "The Revolutionaries of Bengal, their methods and ideals" નામનું એક અંગ્રેજી પુસ્તક તેમણે પારીદ્ર જાણુને મરસે ધર્યું છે. યુગસાતની વિવેકવ યુગના એ સ્વભાવ સાથે દંડ નદિ જેવી જ પિછાન છે, પણ અવિષ્કૃત એક કાળ સંમુખ જ ઉભેલો દેખાય છે, જ્યારે માત્ર યુગસાત નદિ પણ સમય, ભારતવર્ષ એમને પિછાનશે અને ચેત્ત અર્થાત્મિક અર્થશે.

જન્મ

“કાણે જાણે સાચે આકાશકુસુમ” વીણવા અતરસેલો આ નરવીર લડત પાસેના કોપડન તામના ગામડામાં જન્મ્યો હતો. (ઇ. સ. ૧૮૮૦). પુત્રતાના સિવિલ સર્વેન, જ્યોત્સુ ફાલ્ગુના ધોષે-યારીન્દ્રનાં પિતા-એ યુગના આત્મી માણસ વરસ પરના જમાનાના અનેક-અને ખાસ કરી અગ્રેષ્ઠ શિક્ષણ-લીધેલા માણસોની પેઠે પાશ્ચાત્ય મંત્રકૃતિના પૂજક હતા. અને ખામ કરીને અગ્રેજ પ્રજાની જીવન-પ્રણાલિ વિશે એમને અસામાન્ય મોહ હતો. વિજ્ઞાન-મતની દાકતરી પરીક્ષા પોતે પમાર કરી હતી એટલું જ નહિ પણ ગાંધીજીના પવિત્રાન. પોતાનાં બાળ-કાને વિચારતી આદર્શ શિક્ષણપદ્ધતિ અનુસાર કેળવવા માટે તેઓ ફરીથી ઇંગ્લેન્ડ ગયેલા અને ત્યાં જ્યાંય બારીન્દ્ર કુમાર ધોષ તરફ જન્મ્યા હતા.

પણ ૭ વરસની ઉંમર સુધી તો બારીન્દ્ર જાણુએ પોતાનું જીવન પોતાના માતામહ રાજનારાયણ અસુને ત્યાં જ ગાળ્યું હતું. બાળ રાજનારાયણ અસુ એટલે જાણે ધર્મનો અવતાર, ઈશ્વરપ્રેમ અને સ્વદેશ-ભાવનાની સાક્ષાત મર્તિ. અગ્રેજ પ્રજાએ બારી આ દેશમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાથી ભારતવર્ષને માગે આથી પહેલી રાષ્ટ્રીય આપત્તિના ખ્યાલ, બારીન્દ્ર કુમારને વારસામાં એમણે જ આપ્યો. ધાર્મિક ભાવનાથી એમણે જ બારીન્દ્રનું જીવન તરબોળ કર્યું. જે કુખો છોડ, પોતે ને ઉછેરવા માટે મળ્યો તેના પર સ્વનંતતાની પ્યામ અને ધર્મજીવનની લાલસાથી જળમિચન કરી એમણે તેને પોષ્યો-ખીણ્યો. આજ રાજનારાયણ અસુ બચાવના એક-ગુપ્ત મંડ-બના ગ્રેરક હતા. એવા વાતાવરણમાં, એવા દાદાના હાથ તરફ ઉછેરવા બારીન્દ્ર બાપુના ભવિષ્યમાં કયાં દેવો જન્મ્યા હશે કે તેમાં શી નવાઈ?

શાળાજીવન

પિતાએ ઇ. સ. ૧૮૮૨ ની સાલમાં દેદે દેડી તે પેઠેનાં ચોકોક દાણ બારીન્દ્રે તેમની દેખરેખ તેજ

ગાળેલો; પણ ફરી પાછા, સ્થાનિક નિશાળમાં શિક્ષણ લેવાને માટે તેને દેવગઢ દાદાને ત્યાં આવવું જ પડ્યું. જે ભાવનાઓ જીવાનીમાં અને ગ્રાહ જીવનમાં ઉભરાઇ નીકળી હતી, તેનાં અંકુર શાળા-જીવનમાંથી અપ્રકટ તો ન જ રહ્યાં, દસ્તાવિષ્ણિત માનિક પંચે યોગ્યતામાં અવિષ્ણના “લુગાન્તર” અને “નવશક્તિ” ના લાજકારા હતા. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે ફંડ કરવાં, વાદ મૂલાઓની વ્યવસ્થા કરવી વગેરે પ્રવૃત્તિઓથી કંઈ પણ મેલા જન્મ-વતની એમની લાંસસા તો ત્યારથી જ વ્યક્ત થઇ ચૂકેલી. એ જ વેળા એમણે લાડીયાજીનું પણ શિક્ષણ લીધું એટલું જ નહિ, પણ શિવાજી અને તેના આવળા સેનિકાર્ના આદર્શ મુજબ દૈનિક સુદો પણ દેવગઢ પામેની ટેકરીઓમાં મચાવેલાં, કુદરત પરનો ને નિશર્ગ સૌંદર્ય પરનો એમનો પ્રેમ, જે એમના અંગાળી તેમ જ અગ્રેજ લખાણોમાંથી સહજે ઉપર તેરો આવે છે, તે અહીંજ કેળવાયો. અને આગળ ઉપર દેશર કયાના કતાં તરીકે પંકાયેલા શ્રી અખારામ મણેશ દેઉરકર તથા બીજા એક શિક્ષકે એમનામાં રહેલી લલિત કલાઓની પ્રીતિને પોષી-ઉછેરી અને સાહિત્યનો શાખ ઉત્પન્ન કર્યો. એ વેળાથી જ બારીન્દ્રકુમારે, રવીન્દ્રબાણુની શૈલીમાં એમનાં કાવ્યોના જેવા જ સ્વરૂપમાં, કવિતા-ખાસ કરીને પ્રેમકાવ્યો-રચવાનું શરૂ કરેલું.

શિક્ષણ ખાંદ

પણ આના ઉભરાના હૃદયવાળા નૌજવાનોથી નિશાળનું ભણતર રીધું કેમ પાર પડાય? એના વિની વ્યક્તિઓ નિશાળનાં બધન તોડીને પોતાનાં જોજસને મુક્ત રીતે પ્રકટ કરવાનો માગે જો માં લે છે એનાં શેડો દેખાતો દુનિયાના ઇતિહાસને દેખી ક્યાં મોતુઃ નથી? બારીન્દ્રનું સામાજીવનનું એ શેડું હતું કે-રમુ એક શિવાજી વિશે મહાસંન્ય. ડોલેજમા જતા, ચિતારો કંઈક જુરી જ દિશાએ વળ્યાં, અને એટલું બાની નિશર્ગનાં લીલામાં નેવી, કવિત સેષ્ટિમાં વિદેશવાનાં ખ્યાલ ઝાંઝા. એના વચકા લાપ એ જમાનું ખરીદવાને પેસા

આપવાનું વચન પણ આપેલું. પણ તે ન મળવાથી રીસાઇને, ચીડાઇને, બારીન્દ્ર ઘેરથી કાઢીને કલા કર્યા વગર નાસી છટ્યો. સગપણમાંની એક યોધાનું ઘર વેંચાથી તેને પસંદ એવો લેવાનું હતું. કલકત્તામાં આ કામ પાર પાડતાં અનેક દિવસો નીકળી ગયા. એ દરમ્યાન આમંતેમ બટકામાં હરવું, અને મગી આવે તો ખાનું, નહિ તો બૂખ્યા પડી રહેવું, એ પ્રમાણેનું જીવન એમણે વ્યતીત કર્યું.

ઘર વેંચાયું એટલે રૂ. ૬૦૦ મળ્યા. તેમાંથી પંદરણા ખાતે એક પરચુરબ્બ દુકાન કાઢી. પરચુરબ્બ જીવનમાં જેટલા અનુભવ લીધા હોય તેટલા એણે. આત્મકથામાં બારીન્દ્રજીણુ લખે જ છે કે એ તો ગદાપચીસીનો કાળ હતો—દુનિયાના ઘેરી રસ્તા પર એ-સગામ સોજ સોજ મોડાની બગી હાંકવાનો જમાનો હતો ! અંચળ વૃત્તિના અરિયર નૌજવાનથી દુકાન તે ક્યાં મુખી ચલાવવ ?

એટલે લીધા અરવિન્દનો આશરો. અરવિન્દજીણુ વડોદરે હતા. ત્યાં એને મગા પડી. ખાતું, પીતું, નાનગમતું, બાગાવતનું કામ કરવું, અને ખસ, કવિતા લખવી. એમ જાણ મસ્તરામ કર્યા કરતા. એટલામાં, અહીંજ

શુભમંડળ

માં પ્રવેશ કરવાનો યોગ એમને પ્રાપ્ત થયો.

ભારતવર્ષમાંથી મેલેજ રાજ્યસભાને નાખદ કરી શ્રી રામચન્દ્રજીના આદર્શ અનુસારનું એક દિન્દુ મહારાજ્ય સ્થાપવાની લાલસાથી કેટલાક નૌજવાનોએ એક શુભમંડળ કારેવું હતું. દૈવચન્દ્રને તેમાંના એકબેની સાથે બારીન્દ્રજીણે પિછાન યઠઃ. એ શુભમંડળનું મુખ્ય મથક પૂના કે એટલામાં જ હતું. એક દાયમાં ભગવદ્ગીતા અને બીજા દાયમાં તમિષાર લઈને એણે-બારીન્દ્ર-એ મંડળની દીક્ષા લીધી, અને સપ્ત લીધા કે પ્રાણુ જપ્ત તોયે મારા ખેંચને વગઓ રહીશ.

એ પછી એની જ રીતે દાક્ષિન મયેષા એક બંગાળી નૌજવાન પર ચીડી લઈ બારીન્દ્રે કલકત્તા જઈ, જે નવા વિધ્યવર્ષની પોતાને દીક્ષા મગી હતી તેના પ્રક્રિયારૂપર પ્રચાર કરવા માટે રવાના થવું એમ કર્યું.

બંગાળાનું-શુભમંડળ

કલકત્તા બારી બારીન્દ્રજીણુ જુએ છે તો બંગાળાના શુભમંડળને વળીસો તરફથી સારી મદદ મળતી હતી. દર મહિને રૂ. ૨૫૦) જેટલી ચાલુ આવક થતી હતી. વિદ્યાર્થીવર્ગ અને જમીનદારવર્ગે જ દલે કાબૂમાં લેતો જાણ દતો. આ પૂરે-પણ રાજ્યનારાયણ બસુની પ્રેરણાથી એક, અને જ્ઞાપાન-વાળા કલિન્દ્ર એકાદ્યની મદદથી એક, એમ બે શુભ સમિતિઓ આલની હતી.

જે શુભમંડળમાં બારીન્દ્ર જેઠાવા દતો, તેના ખુદ પ્રમુખને જે લાડીખાણ આવડતી. શુભમંડળનાં પચ્ચ જુદાં જુદાં ખાતાં હતાં—જેવાં કે ભરતી ખાતું, અચરઅંતર ખાતું, આર્થિક ખાતું, દરિયાર ખાતું, પ્રકાશન ખાતું, વિગેરે, વિગેરે, દરેક જાનની જુદી જુદી હસ્તરોની પણ પ્રેક્ષીસ થતી. એ પણ જાણવા જેવું છે કે મંડળમાં એક અંગ્રેજ બાઇ પણ જેઠાવસી હતી ! કેટલાક કાળ પછી મંડળમાં યોડી વડ પડી, પણ તે ચાલુ નો રહ્યું જ.

બારીન્દ્રની પ્રવૃત્તિ

બારીન્દ્ર ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં બંગાળા આવ્યા. અંગ્રેજ ભણેલા વર્ગમાં એમણે કામ કરે કર્યું. ચારીરિક ઉત્તમિ માટે સ્થાપાયેલી અનુસીસન સમિતિના નામથી એજાબાની મંડળોઆનું તે વેળા બંગાળામાં મૂળ જોર ચાલતું હતું. આ મંડળી-ઓમાં કામ કરવાનું બારીન્દ્રજીણે દાયમાં લીધું.

પણ તે વખતેના વૃદ્ધે જ હતો. ગુલામનાં પડળ લગુ દેહની આંખો પરથી ઉતર્યાં નહોતાં ચિટિરાન્યત્તની આજુ શુભરાજ્ય સુધી વર્તતી તોય તેમ પ્રજાને લાગતું. મુશીબર પરદેશીઓ ગુલિન-પ્રક્રિયાથી સોનેરી રોજ મદલેશ પચા વડે પ્રજાનું લોહી ફેરી રીતે ચૂમી રવાદના, એનો પ્રજા સમક્ષે તે વેળા ખ્યાલ નહોતો. પણ પ્રજાને જોયે પડી રહી

ન વેળો. ખારીન્દ્રને લાગ્યું કે 'રાજકીય' જીવન સાથે ધાર્મિકતાને જોડ્યા વિના 'પોતાનું' કાર્ય આગળ ધપવું અશક્ય છે. ધર્મની સાધના કર્યા વગર પોતાનો હેતુ સિદ્ધ નહિ થાય એમ લાગવાથી તેમણે ફરી વડોદરા પ્રયાણ કર્યું—ગુરૂની શોધમાં.

અહીં કેટલીક નિરાશાઓ પછી જ્યપૂરવાળા સાધક શ્રી વિષ્ણુ ભારદ્વાજ લેલે સાથે તેમને મુલાકાત થઈ.

શ્રી વિષ્ણુ લેલે સાથેના પરિચય એ ખારીન્દ્ર-આશુના જીવનમાંના એક અતિ ચાદગાર પ્રસંગ ગણાય. એ તવા પરિચયથી એમના સારા જીવનમાં એક જાતનું પરિવર્તન થયું. પોતાને મજેલી તકનો પૂરેપૂરો લાભ ન લીધો એ જૂઠું હતું તેમને સાથે છે અને તેઓ કહે છે કે રીન્દ્રઆશુના ગાર્ડનરમાંના કીવાના પેડે મને જ્યારે પારસમણિ હાથ આવ્યો ત્યારે મેં તેને જોશે નહિ—પરંપ્રો નહિ, અને હવે તે ધન્ય ધણી તો વહી ગઈ !

શ્રી લેલેએ તેમને સાધનામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. શરૂઆતમાં એ સાધના પર ખારીન્દ્રને ઝાઝી શ્રદ્ધા ન જ ચોડી. એમાંથી એને થોડા થોડા અંદુલત અનુભવો પણ થયા, છતાં ભારતવર્ષને સ્વતંત્ર કરવા માટે એ સાધનાદ્વારા પ્રયત્ન કરવા વિષે તો શ્રદ્ધા ન જ આવી. એમણે તો કંઈકતે જઈ ફરી માણિકતોષાઆગાન નામના મક્કનમાં જોગ્ય બનાવવાનું શરૂ કર્યું.

લેલેની લવિષ્યવાણી

“પોતાના જોવાજી મુઢીભર મરણિયા તૈગવંદનો સાથે તેમણે દેશની સ્વતંત્રતા માટે લગીરમ પ્રયત્ન આરંભ્યો. તે વેળા, આજથી ૫૦-૬૦ સોળ વરસ પર, લેલેએ તેમને અટકાવવા પ્રયત્ન કરી લવિષ્ય ભાષેનું કે ભારતમૈયાની બેડીનાં બંધન સ્વરૂપ જ પૂરવાને નિર્માયક્ષા છે, પણ તે વિના રક્તપાતે, વિના ખૂન-રેણે, માટે આ નિષ્ફળ પ્રયત્ન તેણે છોડી દેવો. તે વખતના જીવાનીના જોશમાં રગરગમાં ચેતન ઉલ્લાસનું હોય ત્યારે કામ કર્યો વિના મેન કેમ પડે? લેલેએ

ચેતવણી આપી, કે, મૃત્યુથી પણ વધારે ભીષણ, વધારે ચાતનામય એવું લવિષ્ય તમારે માટે નિર્માણ થયેલું છે, આવી ચેતવણી મળ્યા બાદ થોડાજ વખતમાં તેઓના અખાડા પર પોલિસે હમલો કર્યો અને તારીખ ૨૦ મે ૧૯૦૮ ની “ગોઝારી” રાત્રે તેઓ પકડાયા.

મુકદ્દમા

પોતાના પકડાવાનો અને તે પછીની અટક તથા મુકદ્દમાનો અહુ રમજી હેરાજ ખારીન્દ્રઆણે આત્મ-કથામાં આપ્યો છે. એ મુકદ્દમા મિ. બર્લે [Birley] નામના એક વધારાના મેજસ્ટ્રેટ આગળ ચાલ્યો હતો. અને મેજસ્ટ્રેટે ૩૮ જાણીને સેશન્સ કમીટ કર્યા હતા.

જેલમાં મરાકમ

ખારીન્દ્રઆણી સાથે સાથે તેમના અનેક જોગ્ય-વાદી મિત્રો-મળતિયાઓ પણ પકડાયેલા. સેશન્સની રાહ જોતા જ્યારે સધળા જેલમાં પડ્યા હતા ત્યારે ત્યાં આગળ એક ભારે કાચતરૂં તેમણે રમ્યું, અને તે પાર પાડવા માટે જેલમાં તેમણે રિવોલ્વરો સુદ્ધ મંગાવી; મેળવી અને જેલ ફોડીને નાસવાનો બેત પરિપૂર્ણ કર્યો. પણ તેમનો જે સુદો હતો તે તેમના માંના જ શ્રી. કાનાધવાસ દત્ત—“બહાએ અણુ-અણુએ ક્ષત્રિય ઘડેલા” નરથીર-અને, ખારીન્દ્રના મામા સત્યેન્દ્ર બસુએ વ્યર્થ કરી નાંખ્યો. શિક્ષામાંથી બચી જવાની લાલચથી નરેન્દ્ર ગોસ્વામી નામને એક જોગ્યવાદી સરકાર તરફનો સાક્ષી થઈ બેઠો. તેણે ગુમમંદગનો બેદ સરકારને આપી દેવા કહ્યું. ખારીન્દ્રઆણે બોલ્યો:—“સારે નસીમે એ મૂર્ખ-શિરોમણિને કંઈ જ બેદ બપર નહોતો. ફરી બેદ પછી એણે અમને એવા તો સવાલો પૂછ્યા કે એણે કોઈ કર્યો છે એમ અમે તુરતજ કળા ગયા, અને બધાંએ મળી એના સવાલોના બનાવટી, ઉદ્દમ જવાબો જ આપ્યા.”

પશુ કાનાઇ દત્ત અને સત્યેન્દ્ર જમુને તો એટલો કાળ ચલ્યો કે પોતાની મુક્તિ માટે મંગાવેલી રિવોલ્વરનો ઉપયોગ કરી નરેન્દ્ર ગોંડાઇનું જોશની ધરિપતાઇમાં જ ડબોક ખૂન કર્યું અને દસતે મહેરે કબૂલાત આપી, ફાંસીનું સ્વાગત કર્યું. બારીન્દ્રજાણે ખજર હોત તો કદાચ આ રીતે આ ખૂન જેલમાં ન થતો દેત. જેલ ફાંસીને બદલ નીકળ્યા બાદ તો કરવાનું જ હતું. પશુ તેમને ઇરાદાપૂર્વક તદ્દન અચાત રાખીને જ ખૂન કરવામાં આવેલું.

બારીન્દ્રજાણે પશુ ફાંસીની સગ્ન કરવામાં આવી. પશુ હાઇકોર્ટમાં અપીલ થતાં તે ઘડાડીને જીવનભર આંદામાન-કાળાપાણીમાં કેરવી ન આવી.

કાળાપાણીની સગ્ન

બારબાર વરસ કાળાપાણીએ તો વેડે તેજ નળે. સુશિની દષ્ટિથી છાપાયેલાં રથાનોમાંનું એક, તે આંદામાન પ્રજાસમસ્ત દૂર રહી રહી નળે છે-જાપાંઓમાં વાંચે છે “દેશનિકાઇ,” પશુ આંદામાન એટલે શું-ત્યાં કેય દુઃખના દરિયા વહે છે, સરિપરતું જીવતુંનગતું નરક, એક સુધરેલી ગણાતી સંસ્કૃતિની ટાંચ પર પહેમેલી પ્રજા કેવું રચે છે, તેનો ખ્યાલ પ્રમ્તને જરાપે હોતો નથી. બારીન્દ્રજાણે પોતે મેળવેલા અનુભવોનું જે રમીયું ખ્યાન આપ્યું છે, તે વાંચી સૌ ફાઇને આંદામાનમાં પ્રવર્તતા કાળા કહેરનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.* દેશનિકાઇ યતા ગુન્હેગારો-પછી રાજકીય હો, સામાજિક હો, દ્વિતિક હો, નળે પડ્યો પશુ નપાવટ હોય, માત્ર જીવન વે-

વાને જ સરખપત્રા હોય, તેનું વર્તન તેમના બધીં સલાવાય છે. વર્ણન વાંચી ત્યાં વસતા જેલરોદિ અમલદારો, સાદાવા કરજાની મુક્તિ જેવા વિચાર પરમાત્માએ જ ઘડ્યા હશે કે એમાં આ સસ્તનતને કાચ હશે તે વિશે શંકા ઉપજે છે ! પશુ એ બાલુ-એ મુક્તતાં પશુ સસ્તનનના પ્રતિનિધિઓએ જે ગુન્હેગારોને ત્યાં મોકલાય, તેમનામાંની માણસાઇ પૂરેપૂરી દણી નાંખવાની કેવી કાતિલ શક્તી બવરયા થોજ છે તેનો ખ્યાલ કરતાં કંપારી છટે છે ! જી જ કરો-ડને બૂખે મારનાર, અને દોડસો વરસ સુધી સમગ્ર પ્રમ્તને ગુલામીની સાંકળોમાં જકડી રાખી નધુંસક બનાવી મૂકનાર, આ શક્તી સસ્તનત સામે જેને આટઆટનું નળ્યા પછી પશુ અણરાગ ન છડ્યો હોય તે બારીન્દ્રજાણે લેખ વાંચે, અને વિચારે. નૈતિક અધોગતિ પામેલો કે મૂળેગોની મુદ્દાસમાં આવીને ગુન્હેગારવા પ્રેરાયેલો માનવી પશુ ધિરની આ સુશિમાં આવી જાતના વર્તનને લાપક, નથી. ગુન્હેગારને શિક્ષા કરવાનો હેતુ જો તેની જ્ઞતિને કેકાણે લાવવાનો હોય, સમાજને હાનિકારક પ્રવૃત્તિ-માથી તેને ઉગારી લઈ સીધે રસ્તે દોરવાનો હોય તો તે હેતુ આ-દામાનમાં પોતેલી બવરયાથી પાદ પડેલો મંબરતો નથી. એ બવરયાથી તો ઉલટું નિર્દોષ, સરળ માનવીઓ નૈતિક અધોગતિના કૂપમાં પડે છે-ન શીખવાનું શીખે છે. આદર્શ સરકારે તે શિક્ષકને કેળવવાની ટ્રેનિંગ ફાંસેને હોય છે તેમ જેલરને કેળવવાની નિયાયો કાઢી ઘેરે; ન્યાં ગુન્હેગારો સાથે માયાથી, પ્રેમથી વર્તન ચલાવી તેમને કેવી રીતે મનુષ્યત્વમાં લાવવા તે કળાનું શિક્ષણ અપાય, તેને બદલે અદિ તો ધડાપે નિર્દોષ પ્રાણીઓ દરકમેય આવે છે અને ખૂન, ડંડ, ધાડ અને એવાં પ્રકારનાં પાપ કેમ થઈ શકે તેનું શિક્ષણ મેળવી, હૃદયની નૈતિક જ્ઞતિને સદાને માટે કચરી નાંખી પાછા ફરે છે. હૃદયની નીચ તામસિક જ્ઞતિઓને ઉત્તરમાં ઉત્તર કદા સુધી ઉત્તરવા માટે-અને ચારિત્ર્યને નૈતિક અધોગતિની અવનનમાં અવનન કદાએ પડેલોગુના માટેનું શિક્ષણજેવ નળે ન રનું હોય, તેની જ અત્યારે તો આ બવરયા સામે છે.

* શ્રી બારીન્દ્ર કુમાર યોષની કાળાપાણીની કથા તથા કાળા પાણીને ઉત્તર બીજ સહિતના સંબંધિત “કાળાપાણીની કથા” નામનું, પુસ્તક દુકાનમાં આ કાર્યાલય તરફથી બદલ પડનાર છે.

સાધના

બારીન્દ બાણુ લખે છે: " મારી સાધના વિષે
જો લખવા બેસું, તો એક નવો જ અંશ તૈયાર થાય,
પણ હજી નિત્યાનંદનું સ્વરૂપ હું પામ્યો નથી એટલે
તેનું કરવાનો પ્રયત્ન પ્રાપ્ત નથી થયો. " હેલેએ
તેમને સાધનામાં પ્રવેશ કરાવેલો ત્યારે અને તે
પછી પણ કંઈક અદ્યતન અનુભવા તેમને થયેલા.
પણ પછી બ્રાહ્મ પ્રકૃતિમાં એ કાર્ય સ્વાભાવિક
રીતેજ શિથિલ થઈ ગયેલું, તે જોલમાં નરેન્દ્રના પૂન
બાદ પાછું સતેજ બન્યું. સેશન્સ અદ્યતનમાં તપાસ
પૂરી થયા બાદ સાત મહિના સુધી-અપીલનો
નિષ્પત્તિ આવે ત્યાં સુધી-તેઓને કાંસીદારની કોટ-
ડીમાળ પૂરેલા. અહિંના એક પહેરેગીરને પણ યોગ-
નો કંઈક શોખ હતો અને બારીન્દ બાણુને સાધના
કરતા જોઈ તે તેમના તરફ આકર્ષિતો. આજ પહે-
રેગીર મારફત બારીન્દ બાણુએ જોલમાં બેઠા બેઠા
અરવિન્દની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. બારીન્દ બાણુ
અરવિન્દને પોતાના ગુરુ અને બાપી જગલના દિવ્ય
પુરૂષ માને છે. તેમની સહાયથી તેઓ સાધનામાં
આગળ વધ્યા. બાર વરસ આંદામાનમાં રહ્યાં રહ્યાં
પણ તેઓએ ધર્મનું ચિંતનમન આજ રાખેલું-પાસે
એક યોગવાસિષ્ઠ હતું તે, તથા શાંકર અને પચ્ચદ-
શીનો ઉપદેશ કરીને આટઆટલાં શંકેટો વચ્ચે પણ
તેમણે આંદામાનમાં ધર્મસાધના ચાલુ રાખી.
" ધર્મરત્ને મેં જોયો નથી, પણ તેની ધણી વિખૂ-
તિઓ મેં અનુભવી છે. અનેક મનુષ્યોમાં દૈવીસ્વ-
રૂપનાં દર્શન કર્યાં છે. મનને વિષયાસક્તિઓમાંથી
જેમી લેવાનું બળ પહેલાં પ્રાપ્ત થયું પછી જાગી
અંતરની બધીયે મુકામળ શક્તિઓ-ત્રેગ, દયા,
પ્રસન્નતા. " સરકારે તો તેમને માટે જોલ જવનહર
માટે નિર્માણ કરેલી છતાં છટવા પહેલાના વચનને
તેમને અંતરમાંથીજ ટ્રેરણા લાગી કે જોલ પૂન-
સત્વર તારી મુક્તિ થશે અને જવનહર નિર્દેશ. તે
વેકવાં નહિ પડે. માતા ભારતી જાગૃતિન ઉભરાતું
આકર્ષણ કરી રહી હતી અને તેમ પડે? હેલેએ

યશો એમ એમને લાગી રહ્યું હતું. આખરે સાધનામાં
થયેલી ટ્રેરણા ફળી અને ઇ. સ. ૧૯૨૦ ના ફેબ્રુઆરી
માસમાં સરકારે તેમને મુક્ત કર્યા.

મુક્તિ બાદ

બહાર નીકળી શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસગાણના
તંત્રીપદ હેઠળ ચાલતું " નારાયણ " નામનું મા-
સિક્ક પત્ર તેમણે પોતાના હાથમાં લીધું. અરવિન્દ
બાણુના વિચારોના પ્રચાર માટે આર્થ પબ્લીશિંગ
હાઉસ નામના પ્રકાશન મંદિરની પણ એમણે યોજ-
ના કરી. બીજલી નામનું એક અકાદમિક પત્ર પણ
શરૂ કર્યું. અને એ બાણુ જગલનાં કાર્યોને તેમના
વ્યવસ્થિત, સુપરિત સ્વરૂપમાં ગોઠવી દઈ તેઓએ
નિર્લેપ શક્તિથી પોંડિચેરીનો રસ્તો લીધો. આંદામાન-
માં પણ તેઓ અપ્રયાજ કરતા હતા કે ત્યારે બહાર
નીકળી સમસ્ત જવનને સાધનામય, ભક્તિમય,
યોગમય બનાવી દઈ, અને આમાની ઉત્તમતા ઉભત
દેખા અનુભવું. પોંડિચેરીમાં તેઓ અત્યારે અરવિન્દ
જી સંગાથે સાધનામાં અને કુષ્ઠમચિંતનમાં રાત-
હોડો મચ્યાં રહે છે, અને પોતાના કેટલાક વિચારો
તેમણે થોડાક વર્ષતપર બંગાળના એક આગેવાન
પત્રમાં બહાર કર્યા છે:—

" સારીય દુનિયામાં અત્યારે શિવજનું તાંત્રન તુલ્ય
ચાલી રહ્યું છે. ખંડનાત્મક પ્રકૃતિઓનો યુગ બેસી
ચૂક્યો છે. દેશનાયકો, મહાપુરૂષો, પોતાની પ્રકૃતિઓ
દ્વારા જાણે અત્યારે દુનિયાની જીર્ણ થયેલી સંસ્થા-
ઓને તોડી પાડનાનો યત્ન કરી રહ્યા છે. અસહકાર,
બોદ્ધશૈવિષ્ઠ અદિ જીવંત જીવંત નામ હેઠળ પણ
કૃત્રીપુરાણી સંસ્થાઓનો નાશ કરનારી વિનાશક
શક્તિઓ ગતિમાન થઈ ચૂકી છે. ખરેજ, એ શિવ-
પછી તાંત્રન તુલ્ય ચાલી રહ્યું છે. ધર્મોના આવના યુગ-
રોહ કર્યો છે એમ અમે છે. ખંડનાત્મક—દુનિયાને
બધાંએ સળી એના સગર-યુગનો કાળ ધીમે ધીમે
જવાઓ જ આપ્યા."

સર્વ પ્રવૃત્તિઓને નવયુગની ઉપા તરીકે તેઓ વધાવે છે. અત્યારની રચનાત્મક ગણાતી પ્રવૃત્તિઓ-મધિ પણ નાચનોજ ખવનિ શુંજ રહેલો તેમને સંભળાય છે, અને એ નાચ પછીની નવી સૃષ્ટિને ભારતવર્ષ પોતાનો ઐશ આપી પોતાના આદર્શો મુજબ ધણે ભારતવર્ષના નૌજવાનોને તેઓ કહે છે—તમારી પુણ્યપુરાણ સંસ્કૃતિને સંભારો, તેને લક્ષમાં રાખીને તમે આગળ ધરો. તમારે યુરોપ તરફ જોવાનું નથી. ઇંગ્લાંડે હિંદ પર જે છત મેળવી છે તે ક્ષણિક છે, હિન્દુસ્તાન એક ચિરસ્થાયી વિજય માત્ર ઇંગ્લાંડ પરજ નહિ પણ સમગ્ર યુરોપ પર મેળવશે, અને સૃષ્ટિને ચક્રિત કરશે. તથાવાર પર ભાવના વિજય મેળવશે, ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિના પુનરુજ્જવનનો કોષડો 'ન્યારે ઉઠેલાશે ત્યારેજ સમ-રત દુનિયામાં શાંતિ પ્રવર્તશે. પરંતુ એને માટે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પાઠશાળામાં ઉઠેલા આજના ભારતભાગને કંઈ કંઈ નૂતન પ્રકાર ઝીકવા પડશે. ભારતમૈયાનો પ્રકાશદીપ કંઈક ઝાંખો પડ્યો હોય, ધીમે બળતો હોય. તેને શુદ્ધિવાદના ઓપ (Touch of Rationalism) ની જરૂર હતી. આ ઓપ અર્પણ કરી એક નવીન યુગમાં ચેતન મેળા-રવા કારણે વિધાતાએ આ ભૂમિને અંજોળેનું લીલા-ક્ષેત્ર બનાવી. પણ હવે એ કાર્ય લગભગ પૂરું થવા આવ્યું છે. નવયુગમાં કલા વિસ્તારનાગ આતમાઓ

ધીમે ધીમે પ્રકાશવા માંડ્યા છે. આવતી કાલના પુણ્યની—એક નવા દિવ્યપ્રાણ રાષ્ટ્રની ઝાંખી થવા માંડી છે.

દરેક યુગનો નવસિદ્ધાંત તે કાલના મહા-પુણ્યમાં પૂર્ણ પ્રક્ટે છે અને તેઓ તે યુગના ધર્મને પ્રાપ્તિપણે ખીસીને ધરે છે....સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ એટલે માનવીનાં ત્રણ સ્વરૂપોનો ધીમે ધીમે વિકાસ—ધીમે ધીમે અધ્યાત્મસ્વરૂપમાંથી ઉર્ધ્વ સ્વરૂપ ધરાવું—સ્વાતંત્ર્ય આવે છે....હજુએ આથી વધારે ઉંચી ભૂમિકા માત્ર કરવા માટે માનવીને આદ્યન થઈ ચૂક્યું છે, અને એક નવી દિવ્યપ્રાણ પ્રજા પ્રકટ થવાની તૈયારીમાં છે ? ”

આ આદ્યન તેમણે તો પોતાનાં જીવનમાં ઝીલ્યું છે. સમગ્ર જીવનને નવા યુગનું ચેતન ઝીલી શકે તેવું કરવા તેમણે પોતે તો ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભ્યો છે. આપણે પણ એમના જોવાને પગલે પગલે અંતરમાં સ્વરૂપમેલા અને નતચેતનની ધગલ સળગાવીએ અને સમગ્ર જીવનને વિશુદ્ધ બનાવવાના ઈરાદાને ઝીલી નવયુગનાં પગલાંને વધાવીએ, ધપાવીએ, એજ વાંછના *

નરવર લીલાવાળા

* Each age-principle incarnates itself into its great man, who attain and embody the Dharma of the Yuga.....The History of civilization has been the gradual growth of these three beings of man, one outgrowing itself and opening into the other, taking the stuff of the lower into the higher and changing it there..... Already the call has gone forth for man to be reborn in a still higher being of his own and a divine race, is imminent.....

* આ લેખ લખવામાં લેખકે નીચેનાં પુસ્તકોનો આધાર લીધો છે:—

The Revolutionaries of Bengal, by Hemant K. Sirkar, The Truth of Life by Barindra K. Ghosh.

ઝીવાતરેર કલા (અંગ્રાજી)—બારીડગાણુ દત્ત. આત્મકાલિની (અંગ્રાજી)—બારીડગાણુ દત્ત.

રાષ્ટ્ર અને કેળવણી

૧

જોહામાં જોહા સુધરેલા લોકોમાં પણ વારસો આપવાનો રિવાજ હોય છે. જ્યાં વારસો આપવામાં અને લેવામાં ન આવતો હોય એવા જનસમૂહને 'લોક' નું અર્થવા 'સમાજ' નું નામ આપવું કે કેમ એ સમાજ-શાસ્ત્રીઓએ વિચારવા જેવા પ્રશ્ન છે. 'લોક' અર્થવા 'સમાજ' ના અનેક લક્ષણોમાં આ એક ઉમેરાવતું લક્ષણ એ:- 'સમાજ એટલે વારસાની આપલે કરતો જનસમૂહ.'

આ લક્ષણમાં જ અમુક સમાજ કેટલો વ્યવસ્થિત અને સુધરેલો છે એ જાણવાની પણ કસોટી રહેલી છે. વારસામાં શું અપાય છે-લેવાય છે અને તે કેવી અને કેટલી સમજપૂર્વક અપાય છે-લેવાય છે તેના ઉપરથી કેટલું સમાજની સંસ્કૃતિનું માપ કઢાવી શકાય. આ દૃષ્ટિથી કિલ્લિ સિત્તિ લોકોના ઇતિહાસ લખાય તો જગતના ભાગી દિતની દૃષ્ટિએ ઘણું ઉપયોગી થાય.

સમાજમાં એક પેઢી બીજી પેઢીને બાળ સંપત્તિનો વારસો આપે છે એ કહેવાની ભાષ્યજ જરૂર તોષ ! તે પ્રમાણે જ આપાતસંપત્તિનો પણ વારસો અપાય છે-એ બેકે એટલું સ્પષ્ટ નથી તો પણ તેટલું જ સાચું છે. અપાતમ સજ્જ અહીં તેના બહેનના અર્થમાં જ લેવાનો છે; આત્માની સમ-ગત પ્રવૃત્તિનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. તેની સંપત્તિમાં આ પ્રવૃત્તિનાં નાનાં મોટાં બધાં કંઈ આવી આવે છે. પ્રખ્યાત આત્મા તેના રીતરિવાજોમાં,

ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં, શાસન સંસ્થાઓમાં અને સાત વૈજ્ઞવમાં મૂર્તિમંત થઈ બેઠેવારમાં આવે છે; અને આ બધી વસ્તુઓ એક પેઢી તરફથી બીજી પેઢીને મળતાં, પ્રખ્યાત સ્મૃતિના પ્રમાણમાં તેમાં રહેલો આત્મા પણ વારસામાં ઉતરી અમર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. આનો વારસો ન અપાતો હોય એવા સમાજની કલ્પના કરવી લગભગ અશક્ય છે. ખરી રીતે જોતાં તો કિલ્લિ સિત્તિ યુગની પ્રખ્યાતિ એક નામ આપીએ એનો એજ અર્થ કે તે પ્રખ્યાત વારસાથી સંકળાયેલી છે; અને અમુક વ્યક્તિઓના સમૂહને એકપ્રમુખ્યક નામ આપીએ તેનો પણ એજ અર્થ કે તેઓના વારસો સમાન છે. પ્રખ્યાત એકપત્તિ આજ ખરું લક્ષણ છે. તેના ઉપર એકસાંત્ર હોવાં એ તો કેવળ ઇતિહાસનો અકસ્માત છે.

આ વારસો આપવાની ક્રિયા જડ અને ચેતન સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિમાં જ રહેલી છે. પ્રવૃત્તિનાં બીજાં તરફો સમજ માણસ જેમ તેના પોતાના દિલ પાતર ઉપ-યોગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે-અને આમ કરવામાં જ સુધારો, પ્રગતિ, સંસ્કૃતિ જે કંઈ તે રહેતો છે-તેમ વારસો સારામાં સારી રીતે કેમ આપી શકાય તેના ઉપાયા શોધવાનો પણ તેણે પ્રયાસ કરેલો છે. કેળવણી આપવાનો રિવાજ એ અધ્યાત્મ-વારસો આપવાનો એક એવો ઉપાય છે. સુધરેલા હોવાનો દાવો કરતી દરેક પ્રજામાં આ રીવાજ-આ સંસ્થા-હોય છે. આ કામ કરવા માટે પ્રખ્યાત ઉત્તમ વ્યક્તિઓને શિક્ષકોમાં આવે છે; દારબ કે પ્રખ્યાત જ્ઞાની આ સંસ્થામાં રહેલું છે. દિ-દુરથાને બાલ્યોને એક મા-બા છે તેનું આજ સમર્થન હોય.

શકે. આ કેળવણીની સંસ્થાદ્વારા જુદા પેઢી તરફથી પેઢીને પોતાને મળેલો અને અને પોતે મેળવેલો વારસો આપે છે. વારસો આપવાની બીજી રીતમાં અને આમાં એ ફેર છે કે એમાં સત્યાસત્યનો, હિતા-હિતનો હેતુપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે છે; તેમજ અમુક સામગ્રી કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ તેનાં સાધનો-નું પણ ભાન કરવામાં આવે છે. આથી જૂનામાં શું અનિષ્ટ છે અને તેનો કેવી રીતે ત્યાગ કરવો અને નવું કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું તે બંને આવી જાય છે. અને આ રીતે કેળવણીદ્વારા પ્રજાના આધ્યાત્મિક યોગ અને શ્રેષ્ઠ સંધાય છે.

આ ક્રિયાથી પ્રજાની પ્રગતિ હંમેશા યાત્રા રહી શકે છે. પોતાને મળેલા વારસાનો ઉપયોગ કરી હંમેશા નવું પ્રાપ્ત કર્યાં કરવું એ પ્રાણુવાન સમાજનું ઉપલક્ષ્ય છે. આ નવી પ્રાપ્તિ અમુક યુગની પ્રજા પોતાના પુરુષાર્થથી અને બીજી પ્રજાઓના સંબંધમાં આવી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વિશ્વના મહાન અવકાશમાં બિન્ન-બિન્ન જનતાઓ પડેલી છે તે એક બીજાથી અલગ રહેવા માટે નહિ પણ એક બીજાના સંબંધમાં આવવા માટે છે. અને આથી જ ભાગ્યે જોઈ એવી પ્રજા હશે કે જેની બાજુ અને આન્તર સંપત્તિમાં અનેક પ્રજાઓનો હિસ્સો ન હોય! જે જોઈ પ્રજા આવી આપલેથી અલગાઈ જતી હોય તો તે તેની શુદ્ધ સ્વચ્છતા નથી પણ તેના પ્રાણુની પામરતા સૂચવે છે. પણ જે આ નવીન વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં તેનો પુરુષાર્થ બીજાનું કેવળ અવકરણ કરવામાં જ સમાપ્ત થઈ જાય અને પોતાના સ્વ-તાંત્ર્ય પરાક્રમથી કંઈક નવું પ્રાપ્ત ન કરી શકે તો એમ સમજવું જોઈએ કે એનામાં વધારે જીવવાની હવે શક્તિ રહી નથી.

આ રીતે પ્રજાની પ્રગતિ માટે આ બંને ક્રિયાઓ આવશ્યક છે. પોતાના પુરુષાર્થથી નવું પ્રાપ્ત કરવું અને બીજા સાથે અવકરણદ્વારા ચોથા આપણે કરવી. પણ આ બંને ક્રિયાઓના આધારભૂત—પાયારૂપ—પોતાનો વારસો છે જે પોતાની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ સૂચવે છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે

જોઈ પણ પ્રજાને એમ લાગે કે તેનો ભૂતકાળ તદ્દન કે જોડે ભાગે નહોતો છે અને સુધરેલી પ્રજામાં અપવા માટે તેને બીજી પ્રજાઓ પાસેથી જ બધું મેળવવાનું છે તો તેને વ્યક્તિત્વનો દક્ક રહેતો નથી; કારણકે તેને પોતાના પુરુષાર્થથી જે કંઈક નવીન પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તે પણ બીજાઓ પાસેથી મેળવેલી સંપત્તિને અવકરણ રીતે જ મેળવવું પડે; એટલે આવી સ્થિતિમાં તેને માટે તો બીજી પ્રજાઓમાં જલદી કેમ મળી જાય તેના ઉપાયો શોધવા જ રહે છે.

આ ઉપરથી એટલું સમજ શક્ય છે કે પ્રત્યેક પ્રજાના પ્રગતિશીલ જીવનનો આધાર તેના 'યોગ' અને 'શ્રેષ્ઠ' ઉપર છે—એટલે કે નવી નવી વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ અને જૂના વારસાના ઉપયોગ ઉપર છે. શીશુમુખીએ તારવેલા 'પરિણામી રચાયિત્વ' ના મૌલિક સિદ્ધાન્તનું એક ઉદાહરણ સમાજશાસ્ત્રનો આ યોગ અને શ્રેષ્ઠ નો સિદ્ધાન્ત છે. આમાંના એક પણ અંગનો ભંગ વારતવિક્રાન્તો ભંગ કરે છે, અને તેટલે અંશે અનિષ્ટ ફરે છે.

કેળવણીના પ્રદેશમાં પણ આ સિદ્ધાન્ત શાશ્વત્ પડે છે. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે કેળવણીની એ વિશેષતા છે કે તે દ્વારા પ્રજાના આધ્યાત્મિક 'યોગ' અને શ્રેષ્ઠ' સંધાય. જોઈપણ સુધરેલા ગણજાતા દેશની કેળવણીનો હિતદાસ ધ્યાન અને મનન પૂર્વક જોઈએ તો તેમાંથી આ સિદ્ધાન્ત જરૂર તરી આવે. ઓસની અને રોમની ગ્રંથકૃતિનો અભ્યાસક વર્તમાન મૂલ્યમાં તે કેવી રીતે પાચારૂપ છે તે સ્વેચ્છાથી જોઈ શકે છે. વિજ્ઞાનની અદ્વિતીય પ્રગતિ થયાં છતાં પણ હજી તેમના વિચાર પ્રદાનોના યજ્ઞ ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિમાંથી નીકળતાં લાગે છે. ખ્રીસ્તી ધર્મના અધ્યયનના અધિકાર પછી ઇસ્તી-સનના પંદરમા અને સોળમા સૈકામાં જે નવું ચૈતન્ય આવ્યું તે ગ્રીસ અને રોમના જ્ઞાનમૂર્ચના પુનરુદ્ધતિને આભારી હતું. જે પ્રજાને હિતદાસ સ્વાભાવિક ક્રમમાં આપ્યા કરે છે—એટલે કે જેના ઉપર

પરદેશમાં રહેલી પ્રજાની સત્તા ચઢી બેઠેલી નથી હોતી—તેમાં સામાન્ય રીતે દરેક તરણ પેદીને પોતાની ટુંદ પેદીનો વારસો મળ્યા કરે છે. પણ કેટલીક વાર એવું બને છે કે તરણ પેદી નિર્માણ થઇ ગયેલી હોવાથી કાંઈ નવું પ્રાપ્ત કરવાને બદલે, જૂનામાં સાચાખોટાનો વિવેક કરવાને બદલે, જૂનું સાચીનેજ બેસી રહે છે, ક્ષતિદાસનો રાજદવાપરીએ તો 'મૃદ' યદ્ જાય છે. આવી મૃદ દશા એટલી આની પ્રજાઓને પ્રાપ્ત થઈ હતી. આવી સ્થિતિમાં અન્ય પ્રજાઓનો મંસર્ગ અથવા તાર્કાલિક ભૂતકાળની પાછળના પ્રાચીન ભૂતકાળની નવી સ્થિતિ પ્રજાને હિતકારક થાય છે. પ્રજાના ઉપર કોઈ કૃત્રિમ દબાણ ન આવી ગયું હોય તો સામાન્ય રીતે અનુકૂળ સંજોગો મળ્યા પણ જાય છે. આના ઉદાહરણ તરીકે જાપાન સમરણમાં આવે છે. જો કે, જાપાન પોતાની પ્રજાનું ખરૂં વ્યક્તિત્વ-કેવળ રાજકીય નહિ-કેટલે અંશે સાચી રહ્યું છે તે એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. કૃત્રિમ દબાણથી વિપરીત સ્થિતિ ઉપજ થવાના ઉદાહરણરૂપ હિંદુસ્થાન છે.

આજે હિંદુસ્થાનની મંસૃતિની દશા વિષમ છે; અને તે તેની કેળવણીને આસારી છે. રાજકીય બંધારણમાં 'દ્વિધાત્વ' (Diarchy) દાખલ થયું તે પહેલાં કેળવણીમાં તો અનિષ્ટ વિલાસો થઈ ચુક્યાં હતા, અને આ વિલાસો હજી પણ ચાલુ છે. સરકારી કેળવણીના એક ભાગમાં પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે અને બીજામાં કેવળ સંસ્કૃત જાણ અને તેના સાહિત્યનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. બન્ને વચ્ચે 'અસ્પર્શતા'નો મંબધ છે. આ સ્થિતિથી એક બાજુ 'પ્રથમશ્રેણી પહેલાંના પ્રાણીઓ' જેવા ચાચીઓ તૈયાર થાય છે અને બીજી બાજુ દવામાં ઉડતા પતંગીઆ જેવા ઐજ્યુએટો તૈયાર થાય છે. એક બાજુ ચાચીઓ નવીન જ્ઞાનથી વંચિત રહી દૂષ-મંદક જેવા થાય છે, ત્યાં બીજી બાજુ પ્રાચીન વારસાથી વંચિત ઐજ્યુએટોને એમ લાગે છે કે જોનાનો દેશ જાનહરિદ્ર છે અને તેથી જીવનને

ઉપયોગી, સુખકારક વિચારો અને આદર્શો તો પશ્ચિમમાંથી જ લેવાના હોય; અને કોલેજોમાં મેળવેલા થોડાં મુશ્કેલી સંસ્કૃત જ્ઞાનથી તેના તરફ એક મેલ વસ્તુ તરીકે જોતાં રીજે છે. હિંદુસ્થાનના વર્તમાન જીવનમાં તેનો ઉપયોગ હોઈ શકે, તેના પાપાદૃષ્ટ બની શકે—એવી કલ્પના તો તેઓ ભાગ્યે જ કરી શકે ! દુનીઆના કાંઈ પણ દેશમાં જેનો જોડો ન મળે એવી આ વિપરીત સ્થિતિનું કારણ—મારે ફરીથી અને બાર દહને કહેવું જોઈએ કે—આપણી કેળવણીની વ્યવસ્થા છે. જૂના જ્ઞાનને મૂલદશામાં જીવવા દઈ તેનો ઉપદાસ કર્યો છે, તેનું અપમાન કર્યું છે. નવીન જ્ઞાનની રચના પરદેશીપાયા ઉપર રચી દેવાની બાબી સંસ્કૃતિને વિનાશને માર્ગ ચલાવી છે, અને આ દિશામાં આપણે એટલે સુધી આગળ વધ્યા છીએ કે હવે આપણને તે સ્વાભાવિક લાગવા માંડી છે.

પ્રાચીન જ્ઞાનના વારસાની આ દશા યદ્ તેનું શું કારણ ? તેની પરીક્ષા કરી તેને ખોટું અને નિરુપયોગી ઠરાવવામાં આવ્યું છે ? નવીન કેળવણીનો પાયો પશ્ચિમના જ્ઞાન વારસા ઉપર નિર્ધારમાં આવ્યો તેનું કારણ હિંદુસ્થાનની જાનહરિદ્રતા છે ? આ વાતની તો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે. હિંદુસ્થાન આજ કાંઈ નહિ તો હેરાં પાંચ હજાર વર્ષોથી જ્ઞાનયત્ન કરતો આવ્યો છે. હાલની જાનહરિદ્ર ચક્ર કરવા દુનીઆના દેશોને હિંદુસ્થાને ધણું આપ્યું છે. હા—એ સાચી વાત છે કે વર્તમાન યુરોપ-અમેરિકાએ શોધેલા ભૌતિક વિજ્ઞાન આગળ હિંદુસ્થાનનું પ્રાચીન ભૌતિક વિજ્ઞાન બહુ કિંમતનું નથી, પણ આ બાબતમાં પ્રાચીન યુરોપની સ્થિતિ કદી રીતે સારી હતી ? ઇતિહાસ તો એમ કહે છે કે યુરોપને આ બાબતો એટલી આ પાસેથી શીખવી પડી હતી. વળી સમય જ્ઞાનવ્યવસ્થામાં ભૌતિક જ્ઞાનની બાબતો જ એટલી છે એમ કાંઈ નથી. મનુષ્યના અધ્યાત્મ જીવનના પ્રદેશને લગતી વિભાજોનું સ્થાન તેટલું જ મહત્વનું છે. આ માનવ વિભાજોમાં વર્તમાન યુરોપની જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રાચીન ભારતવર્ષની જ્ઞાનપ્રાપ્તિના

કરતાં ચરી ગઇ છે એ હજી સિદ્ધ થયું જાણી છે. સાચી વાત તો એ છે, કે હિન્દુસ્થાનની વર્તમાન કેળવણીમાં પ્રાચીન જ્ઞાનવારસાને સ્થાન ન મળવાથી—અને જે થોડું સ્થાન મળ્યું તે મૃત વસ્તુ તરીકે જ મળ્યું—તેને આવી પરીક્ષામાં પસાર થવાનો અવસર જ મળ્યો નથી. મેકેલે સાહેબના વાક્યાનુસાર હિન્દુસ્થાનની કેળવણીનું ભવિષ્ય નહીં કહ્યું તે સમયે જ આવી પરીક્ષા માટે બારણાં બંધ થઇ ગયાં.

૨

હિન્દુસ્થાને આ જ્ઞાનવારસો ગુમાવવામાં શું ગુમાવ્યું છે અને તે કેવી રીતે ગુમાવ્યો એ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસનો એક અગત્યનો મુદ્દો છે. આના નિરૂપણમાં ભારતવર્ષની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિનો અને તેના સમાજનો ઇતિહાસ આવી જાય. તેનું વિસ્તારથી વર્ણન આપવાનું આ સ્થળ નથી. પણ સંક્ષેપમાં તેનું સિંહાવલોકન કરવામાં આવે તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય.

હિન્દુસ્થાને જ્ઞાનના સર્વ પ્રદેશોમાં જે સાધના કરી છે તેની સાક્ષી પૂરવાને તેની સંસ્કૃતિનાં અવશેષો પૂરતાં છે. દેક ઋગ્વેદના સમયથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું, વિદ્યાઓ ધડવાનું અને શાસ્ત્રો રચવાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું. જૂના જ્ઞાનનો જરૂર પડે ત્યાગ, રક્ષણ હોય ત્યાં સુમન્વય અને નવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ—આ ક્રિયા જ્ઞાનના સમસ્ત પ્રદેશોમાં ચાલી રહી હતી. કેવળ ઋગ્વેદ જેતાં જ જગ્યાએ આવે છે કે આર્યોનું જીવન વ્યવસ્થિત અને સુધરેલી પ્રજાઓના શુભ-દોષોથી અક્ષિત થઇ ગયું હતું. જીવન નિર્વાહને આવરણક હુન્નરોમાં—જેવાં કે ખેતી, વણાટ, પશુ પાળ્યાં, ઘર બાંધવાં, વાહનો તૈયાર કરવાં, ઓળંગર અને હથિયાર બનાવવાં વગેરેમાં, જીવનને સુધક બનાવવાને આવરણક કેટલાક હુન્નરોમાં, ક્ષત્રીની દૃષ્ટિમાં, ગંગીના, નૃપ અને મનોહારી કાવ્ય રચનામાં, સામાજિક અને રાજકીય જીવનને વ્યવસ્થિત બનાવવાને આવરણક સંસ્થાઓમાં જેવી કે ગ્રામસમિતિઓ, રાજની પંચદળી, સામાજિક સંમેલનો, રવાતગ્યના અવકાશવાળી લગ્નની વ્યવસ્થા,

યતયાગાદિકની ધાર્મિક અને સામાજિક ક્રિયાઓમાં ઓના સન્માન વગેરેમાં, ધાર્મિક જીવનને આવરણક ક્રિયાઓમાં અને કેવળ ક્રિયાઓ તરફ અસંતોષમાં, હંડા આધ્યાત્મિક ચિંતનને સૂચવતા, જગતનું મૂળ શોધી તેને સમજવાના પ્રયત્નમાં, તેના અધિષ્ઠાતાની શોધ અને તેને વિશે ચંદ્રામાં, શીતમુશીના તલસ્પર્શી ‘સત્-અસત્’ ના પ્રદેશોમાં—આ પ્રકારે ઉપરના માનવ જીવનના સર્વ પ્રદેશોમાં—તેઓની બુદ્ધિએ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દીધી હતી; અને આ પ્રવૃત્તિનાં ફળો કાણાવસ્થાઓ જ હતાં એમ પણ નથી. અનુપમ કવિતા અને હંડા આધ્યાત્મિક ચિંતનથી છલકાઇ ગયું પ્રસિદ્ધ નાસદીયસૂક્તની જોડે હજી મળી નથી.!

ત્યાર પછીના યુગોમાં આ બધાં ક્ષેત્રોમાં શોધ સતત ચાલુ રહે છે. એક બાજુ યાજ્ઞજ્ઞ ઋષિ અને શ્રોતસૂત્રો ઉપરથી યતયાગાદિકની માણસના સામાજિક અને વૈયક્તિક જીવનને ઘેરી લેતી ક્રિયાઓ અને તેમાંથી ઉપજતી વિદ્યાઓ અને કળાઓ—જેવી કે જૂમિતિ, ભાષાશાસ્ત્ર, રચાયત્વ, સંગીત, આખ્યાનો વગેરેનાં દર્શન થાય છે; ત્યારે બીજી બાજુ ઉપનિષદોમાંથી વિશ્વત્ત્વ અને પોતાના આત્માનું તત્ત્વ કૃણી લેવાની માણસની અભિજ્ઞાના અને તેમાંથી વિકાસ પામતાં પ્રખર દર્શનશાસ્ત્રોનું દર્શન થાય છે. આ વિચારોના ધોષમાં અને વખતમાં અદ્વિતીય એવી માનસિક પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે. વિચારોના અનેક વાડા અને સપ્તર્ષો બધાય છે. આ પ્રવૃત્તિનું બળ અને પ્રેરણા જ્ઞાનના સમસ્ત પ્રદેશોમાં વ્યાપે છે. યોગ અને સતત ચિંતનની મદદથી સૂક્ષ્મ માનસશાસ્ત્રનાં તરંગો કળવાની અને તેના, માણસના જીવનને મંચમી અને ધર્મરચ બનાવવા ઉપયોગ કરવાની પ્રવૃત્તિ એ આ યુગની વિશેષતા જણાય છે. આ યુગમાં રચાદાદ અને અદિસાની યોગણ કરના મહાવીરો તપકિલ્લ પંથ અને અનાસક્ત રહીને પણ શુભ કર્મ કરવાના આગ્રહવાળો ગંધર્વ પ્રતિપદાની યોગણ કરતો શુદ્ધનો

૧ આ કથનોના પૂરાવા તરીકે અને તેના વિસ્તૃત વર્ણન મદિ જુઓ—ઋગ્વેદના સૂક્તો, મેકેલેના વેદીક ઇન્ડિય અને કેઓના ‘ઋગ્વેદ’.

મનોહારી પંથ ઉત્પન્ન થાય છે; અને આ સમયના અનેક ગ્રમણુચાલણ પંથોમાંથી તે જ અવશેષરૂપે રહેલા છે.^૨ આ વિચારવિનિમય અને ચર્ચાઓને પરિણામે દર્શનશાસ્ત્રો ઉત્પન્ન થઈ ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર થાય છે. આ પહેલાં ભાષાશાસ્ત્રના એ મહાન ગ્રંથો—નાસ્તુ નિરુક્ત અને પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી—પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યાં છે. આ બન્ને ગ્રંથો અનેક પૂર્વાચાર્યોના અને બીજા વિદ્યાઓના ઉલ્લેખોથી તે સમયમાં ચાલી રહેલી જ્ઞાન-સાધનાની સાક્ષી પૂરે છે. સામાજિક અને રાજકીય વ્યવસ્થા માટે પણ ધર્મસૂત્રો, મૂલ્યસૂત્રો અને અર્થ-શાસ્ત્રો રચાય છે. આચાર્યનાં ધર્મો અર્થશાસ્ત્રો નષ્ટ થઈ ગયાં છે. ચાલુક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં કરેલા ઉલ્લેખોથી હકત તેની કલ્પના જ થઈ શકે છે. બીજા બાલુ મહાવીર અને સુદ પોતાના રાજ્યોમાં અતુલ-વેલી 'ગણ-વ્યવસ્થા' પોતાના બેઠાણા અનુયાયી-વર્ગમાં દાખલ કરી સંઘજીવન વ્યવસ્થિત બનાવે છે. આની અસર પ્રજા ઉપર બહુ જ હારી થઈ હશે; અને તેના પરિણામે તેની સંઘભાવના પ્રખળ બની હશે. ત્રીજા બાલુ ભારતવર્ષના જૂના જૂના આર્યકુળોનાં વિજયગીતોનો સંગ્રહ કરી સમસ્ત ભારતવર્ષનું પ્રતિબિમ્બ પાડનાર મહાભારતની રચના થઈ રહી છે; અને આ મહાભારતનું રમરણ કરતાં યુગયુગનો તે લઘુ પણ મહાન ગ્રંથ—શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—નું નિરમરણ ન થતું જોઈએ. વિક્રમ પૂર્વેની સાતમી, છઠ્ઠી અને પાંચમી શતાબ્દિઓ ભારતવર્ષની જ્ઞાન-પ્રગતિ માટે ઉજ્જવળ છે.

સમાજવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ એક બાલુ વર્ણવ્યવસ્થાનો અગ્રહ રાખનાર વૈદિક પદ્ધતિનો તે દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રો રચી વિવિધ પ્રજાઓના બનેલા ભારતીય જનસમૂહમાં વ્યવસ્થા લાવવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે બીજા બાલુ કેવળ જન્મ જેવી આકસ્મિક બાબતોથી-માણસના સાંસારિક જીવનને બાંધી દેવા સામે 'મોડા બગેરો' ઉઠાવનાર સુદનો—

૨—આ કથનોના પરાવા પ્રાચીન ઉપનિષદો અને ટૈન આગમોમાં જાણે છે. આ ઉલ્લેખોના સંગ્રહ માટે જુઓ રહાઉસ ડેવીડનું સુન્દર ઇન્ડિયા અને શ્રી બિમલ ચરણ દાઉડે દમણાં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેશ Historical Gleamings.

“જ જગજ્ઞા વસલો હોતિ
ન જગજ્ઞા હોતિ બ્રાહ્મણો ।
કમ્મુના વસલો હોતિ
કમ્મુના હોતિ બ્રાહ્મણો ॥”

“જન્મથી વૃષ્ણ (એટલે શ્રદ્ધ) થવાનું નથી, જન્મથી બ્રાહ્મણ થવાનું નથી, ક્રમથી વૃષ્ણ થવાય છે, અને ક્રમથી બ્રાહ્મણ થવાય છે ।” —આ ઉપદેશ સમાજમાં સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાને ગોષે છે. આ રીતે સમગ્ર સમાજમાં સમતોલપણ જળવાઈ રહેતું હશે. વ્યક્તિના સાંસારિક જીવનને નિયંત્રિત કરવા ચાર આશ્રમો અને ચાર પુરુષાર્થની વ્યવસ્થા અને સમસ્ત જ્ઞાનનો આ દૃષ્ટિએ-ધર્મશાસ્ત્ર અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, અને મોક્ષશાસ્ત્રમાં—વિભાગ કરવામાં આવે છે.

સાંકલ્પ અને કળાના તે સમયના બહુ થોડાં અવશેષો રહ્યા છે. સુદ અને મહાવીરના નિર્વાણ પછી રચાપત્તકળા દૃઢરૂપ થઈ વિદ્યસ પામે છે. આખ્યાનો, નાટક અને મહાકાવ્યનાં વિશિષ્ટ રૂપો પડે છે. નાટ્યકલાના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો—કમન્દ અને કૃષ્ણાર્જુના નટ્યસૂત્રો—પાણિનિના સમય પહેલાં (ઈ. પૂ. ૬૦૦-૮૦૦) પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યાં છે. આ વિજ્ઞાનોમુખી પ્રગતિ કેટલી અને ક્યાં ક્યાં થઈ એનું માપ કહાકું અશક્ય છે. આની આ જ પ્રગતિ વધતા જોણા વેગે મોર્ચ સામ્રાજ્યમાં—ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકના સમયમાં—વિદ્યાસ પાપતી ગઈ. ચંદ્રગુપ્તના મહાન મંત્રીએ સમાજને વધારે સુખદ અને શાસનતંત્રને વધારે વ્યવસ્થિત બનાવ્યું. અશોકે પ્રજાના જીવનમાં ખરો ધાર્મિક પ્રાણ ફુંક્યો અને બોદ્ધ ધર્મને બને તેટલો ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો. સુદનાં વચનોનો અને બીજા બૌદ્ધ સાદિ-વતો આ સમયમાં સંગ્રહ થયો. આજે તે સમયની ધાર્મિક અને સામાજિક જગતિ સમજવાના તે મોટાં સાધન થઈ પડ્યાં છે. ઉપર ગણાવેલા ચાર શાસ્ત્રો અને તેની રાખાઓમાં—અને આમાં અણિત, ખગોળ રસાયનવિદ્યા, વૈદ્યકશાસ્ત્ર આદિ વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રો પણ આવી જાય છે—વૈદિક, બૌદ્ધ અને ટૈન હિન્દુઓ અધ્યાત્મ પ્રવૃત્તિની જાનસંચય કર્યાં કરતા દત્તા. વિક્રમના સંવત ૫.

હેતુ હિન્દુસ્થાને જ્ઞાનની ધણી ખરી દિશાઓમાં પ્રયાણ કરી દીધું હતું અને જગતને ઉપયોગી જ્ઞાનસાગ્રામી અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી દીધી હતી. સાહિત્ય, શીલસુશી, વિજ્ઞાન અને કળા-દ્વારાના જમાનાની વિદ્યાના આ મુખ્ય અંગોમાં-સતત પ્રવૃત્તિ વિક્રમના સાતમા આઠમા સેકા સુધી ચાલ્યા કરે છે. આમાં સાહિત્ય, સાહિત્યપ્રીતિમાં, દર્શનશાસ્ત્રો, અને સામાજિક વ્યવસ્થાને સગતા વિચારો અને મિલ્લાનો દહન પછી ઉપયોગી અને શીખવા અને શીખવવા દાયક છે; વિજ્ઞાનમાં પછી આ લોકો દીક્ર આગળ વધ્યા હતા.

અત્યાર પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાં અનેક પ્રજાઓ પહારથી આવી ગઇ હતી. પછી તે બધી પોતપોતાનું યોગ્ય સ્થાન લઇ વિશાળ હિન્દુ-મહાઆશ્રમમાં સમાઇ ગઇ. આ સમયમાં બૌદ્ધધર્મનું માત્રાલય હતું. પછી સાથે સાથે, તેમાં શિખિસત્તા આવવા માંડી હતી. પ્રખર બૌદ્ધ વિદ્વાનો પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવા પરદેશોમાં ચાલ્યા જતા હતા. આ સમયે વૈદિક ધર્મનું પુનરુત્થાન થયું. પરિણામે ધાર્મિક દ્રોહો ઉત્પન્ન થયા હશે. કારણે કહી શકતાં નથી-પછી બૌદ્ધધર્મ એની જન્મભૂમિમાંથી ચાલ્યો ગયો. નવી આવેલી રાજપૂત જાતોમાં દેશભાવના કરતાં અહંત્યની ભાવના વધારે હતી. તેમાં વળી દુનિયાએ દિગ્વિજય કરવો જોઇએ એવી હિન્દુસ્થાનની જૂની ભાવનાને ટેકા મળ્યો. આ મહત્વાકાંક્ષાથી પરરપરમાં વિગ્રહ થયા અને ભાગતવર્ષનું બાહુબળ સંઘટિત ન રહેવાથી ક્ષોણ થઈ ગયું. આ સમયે ઇસલામી

પ્રજાઓના આક્રમણ થયાં; અને ક્રમે ક્રમે તેમનાં રાજ્ય સ્વરૂપાં. હિન્દુસ્થાનમાં નવો યુગ શરૂ થયો. આ અસ્થાન્તિના અને ફેરફારના સમયમાં પછી તે સમયનાં અવશેષો જોતાં પ્રજાની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ આશ્ચર્યકારક રીતે ચાલતી દેખાય છે. મોગલોના સમયમાં ભારતવર્ષમાં નવો સમન્વય શરૂ થાય છે. મંગીત અને સ્થાપત્યમાં નવાં પ્રકારો ઉત્પન્ન થાય છે. અયુધવૃક્ષ જેને અદ્વિતીય કહે છે તે તાન-સેન આ મોગલયુગમાં જ પેદા થાય છે. જગતમાં અધ્યાપિ અદ્વિતીય તાજમહેદ્દ આ જમાનામાં બધાં છે. ધર્મસંપ્રદાયોમાં નવાં બેહુ પડે છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ હિન્દુ-મુસલમાનનો સમન્વય કરતા અને જાનેના બેહોને હવામાં ઉડાડતા યુર નાનકે અને તેમનો શિખપંથ આ જમાનામાં પેદા થાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નવીન ન્યાયનો ઉદય ગંગેશો-પાધ્યાયથી (ચાઇમોસેક) શરૂ થઇ ગયો છે. ધર્મમાં અને કાવ્યપ્રીતિમાં પ્રતિભાશાળી પદ્મિસરજ જગન્નાથ આ યુગને શોભાવે છે. જોનામાં પ્રભાવશાળી કીર-વિજય સરી મોગલ પાદશાહ અકબર પાસે અહિં-સાના ફરમાનો કઢાવે છે. ઇસલામી અને હિન્દુ પડિતો વચ્ચે જ્ઞાનની આપસે થાય છે. સાહિત્યમાં, કળામાં, શીલકલામાં અને ધાર્મિક વિચારોના વિકાસમાં ભારતવર્ષની પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિ અટક્યા વિના ચાલ્યા કરે છે.

પછી હિન્દુ પ્રજાનું સામાજિક કાફુ આ ઇસલામી યુગમાં શિથિલ થઇ ગયું છે. તેના ઉપર સંખત થા પડે છે, તેનો પ્રાણ નષ્ટો પડી ગયો છે, અનેક પ્રજાઓને પોતાનામાં સમાવી દેવાની તેની અધોલિક જીવન શક્તિનો દાસ થાય છે. એનાં કારણે ચર્ચવાનું આ સ્થળ નથી; તો પછી વિષયા-ન્ટરનો આલેખ બેહોરી એક બે જાળત જણાવનાં લક્ષ્યાર્થ છે. ઇસલામ પહેલાં આવેલી પ્રજાઓમાં સામાજિક અને ધાર્મિક બંધારણ દૃઢપ ન હોતું, અને તેથી જો કે તે પહારની પ્રજાઓ વિજય મેળવતી હશે તો પછી અહીંના ધર્મો અને સામાજિક બંધનો સ્વીકારવાથી થોડા વખતમાં પર પ્રજા

૩. પ્રાચીન ભારતની વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ માટે જુઓ-ડૉ. સીથનું The Positive Sciences of the Ancient Hindus, ડૉ. રોથનું History of Hindu Chemistry વૈદક માટે જુઓ હોર્નલ-ની Indian Medicine; શસ્ત્રચિકિત્સા માટે Surgical Instruments of the Ancient Hindus. બિનચક્રમાર સરકારનું Hindu Achievement in Exact Science આ બધાનો સાર આપે છે.

મરી ભારતીય પ્રજા બની જતી. ઇસલામનું સાંપ્રદાયિક સંઘટન ખૂબ દૃઢ હતું, તેથી તેને માટે હિન્દુ મહાસાગરમાં સમાઈ જવું શક્ય ન હતું. તેના ભૂમિવિજયમાં ધાર્મિક પ્રચાર એ એક મુખ્ય પ્રેરણા હતી; અને તેથી જ્યારે હિન્દુસ્થાનમાં ઇસલામી સત્તા સ્થપાઈ ત્યારે તે સત્તાએ હિન્દુસ્થાનના સમાજને બદલી નાંખવા પ્રયત્ન કર્યો. અકબરની મીઠાશથી અને ઔરંગઝેબની કડકશીથી હિન્દુસમાજનું અસ્તિત્વ સાંકડું થઈ ગયું હતું. જીવવાને માટે તેને સખત બંધનો બાંધવા પડ્યાં. ધા ઉપર પાટારૂપે બાંધેલા બંધ બેઠીરૂપે થઈ ગયા; અને હિન્દુસમાજનું કાઠું મજબુત બનવાને બદલે જડ થવા લાગ્યું. સંભવ છે કે હાલની વિચક્ષણુ નાની નાની નાતો અને તેમનાં બંધનોનું મળ આ પરિસ્થિતિમાં હોય!

અકબરની યુક્તિઓથી ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના રાજ્યોમાં સંઘટન અશક્ય થઈ ગયું હતું. ઔરંગઝેબની મહત્ત્વાકાંક્ષાએ અને ધાર્મિક અત્યાચરે દક્ષિણમાં લોકિયપ્રદાયના સત્ મદતોની પ્રેરણાથી સ્ફુરતા ઐતન્યમાં આઘાતિક પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા કરી. હિન્દુધર્મે તેના ઇતિહાસમાં પહેલીજ વાર રાજકીયરૂપે લીધું. શિવાજીએ ગૌની સુન્નત યતી અટકાવી, અને મરાઠી સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ રીતે હિન્દુસ્થાનમાં 'અનિવાર્ય' પ્રાણુપ્રાતક રિયતિ ઉત્પન્ન થઈ. અનિવાર્ય એટલા માટે કે હિન્દુસમાજ પોતાનું વિશિષ્ટ અસ્તિત્વ જુરેલી નાંખવા દે એ અશક્ય હતું; અને તેથી તેના માટે સામા મોરચા બાંધવા જરૂરના હતા. આત્મઘાતક એટલા માટે કે હિન્દુસ્થાનમાં ઘર કરી રહેલી આ બંને પ્રજાઓના સામાન્ય-વિગ્રહથી સારા હિન્દુસ્થાનની સ્થિતિ શિથિલ થઈ ગઈ, અનવરચા ઉત્પન્ન થઈ, અને હિન્દુસ્થાનના ભાગી માટે એક મોટા પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કર્યો જેનું નિરાકરણ હિન્દુસ્થાન આજે હિન્દુ-મુસલમાનની એકતા સાધવાના પ્રયાસથી કરે છે. તાત્કાલિક પરિણામ એ આવ્યું કે વેપાર કરવા આવેલી પ્રજાના હાથમાં હિન્દુસ્થાન

સરી પડ્યું. અંગ્રેજોનું રાજ્ય સ્થપાયું. આ ઉપાત્તના અને ઝંઝવાતના સમયમાં પંચ માન પ્રતીપત્તિન હોલવાઈ જતો નથી એ અવીર્ગીન સંસ્કૃત સાહિત્ય જ્યોતાં જણાઈ આવે છે.

આ ભયંકર અનવરચા-જેમાં અંગ્રેજોની ખટપટનો ઓછો દિરસો નહોતો-તેમાં પોતાની સત્તાને દૃઢ કરવા બ્યવસ્થા લાવવા અંગ્રેજ કંપનીએ પ્રયત્ન કર્યો. આ પ્રયત્નમાં તેઓ સફળ થયા; અને અનવસ્થાથી કંટાળેલા દેશે ભાવીનો વિચાર કર્યા વિના વર્તમાન લાલ રવીકાર્યો, આ બ્યવસ્થા લાવવાનું એક સાધન રાજ્ય કરતી પ્રજાને અનુકૂળ રીતે કેળવણી આપવી એ હતું.

3

અહીંથી હિન્દુસ્થાનની વર્તમાન કેળવણીનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. લોર્ડ વીલીઅમ બેન્ટીનના પહેલાં એક કેળવણી સમિતિ નીમોઈ ગઈ હતી. અને તે ઠીક પહે એ રીતે કામ કરતી હતી. બીજી બાજુ ખોસ્તિ પાદરીઓએ પોતાના ધર્મપ્રચારના એક સાધન તરીકે ખ્રિસ્તી કેળવણી આપવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. રાજા રામમોહન રાય જેવા વિદ્વાનો યુરોપીય વિદ્યાન અને સાહિત્યની નવીનતાથી મુગ્ધ બની દેશમાં નવીન પાશ્ચાત્ય કેળવણી આવે તે માટે પ્રયત્ન કરતા હતા. આ માટે તેમણે લોર્ડ એંગ્લેન્ડને એક પત્ર પણ લખેલો; પણ કેળવણીનું ભાગી તો લોર્ડ વીલીઅમ બેન્ટીનના અમયમાં નહીં થયું. અને આ ભાગી નહીં કરવામાં પ્રસિદ્ધ સાક્ષર મેકેલેનો મુખ્ય ભાગ હતો. આ કેળવણીસમિતિમાં બે મત હતા. એક મત પ્રાચીન કેળવણીની દરદેહમાં હતો, અને બીજો પાશ્ચાત્ય કેળવણી માગતો હતો. લોર્ડ મેકેલેની વિચક્ષણુ નેવે પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પક્ષકારો માટે વિજય મેળવ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૩૫ ની ૭ મી માર્ચને દિવસે હિન્દુસ્થાનની કેળવણીને લગતો ઠરાવ પસાર થયો. તેમાં

મુખ્ય ચાર ક્ષેત્રો છે. પહેલી ક્ષેત્ર આ પ્રમાણે છે. ગવર્નર જનરલ સાહેબનો એવો અભિપ્રાય છે કે “બ્રિટિશ સરકારનો ઉદ્દેશ હિન્દુસ્થાનના વતનીઓમાં યુરોપીયન સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનને ઉત્તેજન આપવાનો હોવો જોઈએ; અને કેળવણી માટે વાપરવાના પૈસાનો સારામાં સારો ઉપયોગ તેને ફક્ત અંગ્રેજ કેળવણી માટે ખર્ચવા એ છે.” બીજી ક્ષેત્રમાં તે વખતે ચાલુ પાઠશાળાઓને ઉત્તેજન આપ્યા સિવાય છવી થકે એ રીતે જીવવા દેવાનું નક્કી થયું. ત્રીજી ક્ષેત્રમાં પ્રાથમિકશાળાનાં પુરતકા પ્રસિદ્ધ કરવા કરેલા ખર્ચ વિષે ગવર્નર જનરલ સાહેબ ઇતરાજ દર્શાવે છે. ચોથી ક્ષેત્રમાં એમ નક્કી થયું કે બાકી રહેલા પૈસા હવે પછી અહીંની પ્રજાને “અંગ્રેજી ભાષાના વાહન દ્વારા અંગ્રેજી સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપવા માટે ખર્ચવા.”

આ ઠરાવે આપણી વર્તમાન કેળવણીની દિશા નક્કી કરી. આ દિશામાં પોણાસોથી વધારે વર્ષ આપણે ગતિ કરી છે, અને આજે આપણાંમાંના ઘણા ખરાને તે સ્વાભાવિક લાગે છે.

આ ઠરાવની અનેક વાર અનેક દૃષ્ટિએ ચર્ચા થઈ છે. ઘણીવાર તે કેળવણીદારોના શુભ હેતુ વિષે શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે. પણ તે બાબતનો અહેવાલ વાંચના આપણે એમ કહી શકીએ નહિ કે તે બધાનો હેતુ અશુદ્ધ હતો. લોર્ડ વીલીઅમ બેન્ટીન, અને મેકાલે જેવાના હેતુ વિષે શંકા ધાવવાનું કારણ નથી. મેકાલે જેવાના મનમાં યુરોપીય સંસ્કૃતિના અભિમાનનો ઉન્માદ હતો. એલેક્ઝેન્ડર ડ્વે જેવાનો હેતુ આ કેળવણી દ્વારા ક્રીસ્ટિ ધર્મ ફેલાવવાનો હતો અને તેથી તે તેની નોંધમાં આ ઠરાવને અનુમોદન આપે છે પણ કહે છે કે “તે જસ નથી.” કેટલાકને એવો ભય લાગે છે કે હિન્દુસ્થાનને પ્રાચીન ઉત્કૃષ્ટ સમયના સ્વાતંત્ર્યાદિક વિચારો શીખવવા એ પોતાના પગ ઉપર દુહાડિયામાં બરાબર છે. આ રીતે અનેક પ્રકારના હેતુઓથી તે

સમયના અંગ્રેજ અમલદારો પ્રેરાયેલા હતા. બધાને સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ રીતે પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા દાર-કુનો અને હલકા અમલદારો કેળવવાની જરૂર જણાઈ હતી. પણ અત્યારે શુભ અશુભ હેતુની ચર્ચા કરવી નકામી છે. અત્યારે તો એજ જેવાનું છે કે આ ઠરાવ કરનારાઓની દૃષ્ટિ કેટલી સાચી હતી અને એ ઠરાવમાં શું ગ્રાહ્ય છે.

મેકાલે સાહેબની આખી નોંધ વાંચના જણાઈ આવે છે કે તેમાં ભાષા જોટલી નેરદાર અને અસર-કારક છે તેટલા તેમના વિચારો સાચા અને નિર્વિ-કાર છુદ્ધિથી શોધેલા નથી. એમની નોંધમાં તેઓ એમ સાબીત કરવા પ્રયાસ કરે છે કે હિન્દુસ્થાનનો પ્રાચીન જ્ઞાનવારસો નકામો છે. પણ તેઓ કહી શકે છે કે “મને સંસ્કૃત કે અરબીનું જ્ઞાન નથી.” અને પછી તરતજ તેઓ કહે છે કે સંસ્કૃત ભાષામાં શું અને કેટલી કિંમતનું સાહિત્ય છે તેની તે-ઓએ તપાસ કરી છે. આ તપાસમાં તેમને સંસ્કૃત સાહિત્ય, શીખસુત્રી, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, કાયદા વગેરે તદ્દન નકામો લાગે છે. સર વીલીઅમ બેન્ટીનો શાકુન્તાલનો અનુવાદ બહાર પડી ચુક્યો હતો એટલે તેઓ એટલું સ્વીકારે છે કે પૂર્વના લોકોએ કાવ્યમાં કાંઈક ક્યું છે; પણ પછી તરતજ જણાવી દે છે કે આમાં પણ યુરોપની કાંઈ પણ પ્રગ્ન આગળ તે કાંઈ પીસાતમાં નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉંડી શોધ અને તપાસ પછી તેમને ત્રીસ પુટ ઉંચા રા-બઓ અને મધમાંપણના સમુદ્ર જરે છે!!

આ નોંધમાં રહેલા ભૂલકર અજ્ઞાન અને અ-ભિમાન અનેકના ખ્યાનમાં આવ્યા હશે. તેમાં રહેલી તુચ્છતા અનેક અનુભવી હશે; અને છતાં આ નોંધે હિન્દુસ્થાનની કેળવણી અને તેના સંસ્કારી જીવનનું ભાવી નકકી કર્યું. ઇતિહાસમાં અનેક અકસ્માતો જ-નતા દેખાય છે. પણ આવો અકસ્માત ભાગ્યે જ બીજો મળે. દેશની સંસ્કૃતિથી તદ્દન અજાત માણસ તે દેશનું ભાવી નકકી કરે એવો જનાવ શોધ્યો કાઢ્ય આવે એવો નથી!

આ સમયમાં કેળવણીમાં સાચી દૃષ્ટિ રાખનારા માણસો ન હતા એમનો નોંધવું. ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં તે વખતના મુંબઈના ગવર્નર એલ્ફીન્સ્ટને પોતાની પાસે આવેલા ઉપરુશનને આપેલા જવાબ દરેક કેળવણીકારે યાદ રાખવા જેવો છે. તેઓ કહે છે કે:-

“ હું કદી એમ તો ન ઇચ્છું કે અબ્યાસ-ક્રમમાંથી હિન્દુ ભાગ તદ્દન કઢાવી નાંખવો. કોઈ પણ પ્રગતિના ઔદિક વૈભવને વધારવા માટેની સર-આત, તે પ્રગતિના પોતાના સાહિત્યના નાશથી કરવી એ ખરેખર વિચિત્ર રીત છે; અને એમજ લાગ્યા કરે છે કે જે પ્રાચીન જ્ઞાન સાથે નવી (જ્ઞાન) પ્રાપ્તિને જોડવામાં આવે અને તેની મૌલિક અને વિશિષ્ટ રીતથી અંકિત કરવામાં આવે તો અવીના વતનીઓની ભાવી જ્ઞાનપ્રપતિનો વિસ્તાર અને વિવિ-ધતા વધશે. ” ૪

આ અભિપ્રાયની લોર્ડ વીલીમ્સન જેનીક સાહેબ નો કાઉન્સિલને માહિતી હતી કે નહિ તે હું ખાતરીથી કહી શકું નહિ. સંભવ છે કે કાઉન્સિલના સભ્યો આ આશય જાણતા હશે. પણ મેકાલેની હયા આગળ

૪ “ At no time, however, could I wish that the purely Hindu part of the course should be totally abandoned. It would surely be a preposterous way of adding to the intellectual treasures of a nation to begin by the destruction of its indigenous literature; and I cannot but think that the future attainments of the natives will be increased in extent as well as in variety by being, as it were, engrafted on their own previous knowledge and imbued with their own original and peculiar character”.

આ અને કેળવણીને લગતો બીજો અહેવાલ. “ The Development of Indian Policy ” નામના એડ્યુકેશન અને મુન્સિફરના અધ્યયનોમાં લીધાં છે.

કોઈ-પણ જ્ઞાન અને વિચારપૂર્વક આપેલા અભિ-પ્રાય ટકી શકે એ અશક્ય હતું.

હિન્દુસ્થાને જે પોતાની કેળવણીનો, જ્ઞાન-પ્રગતિનો અને ભાવી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો આ ઉન્નિર્ગર્ધી ખરી પ્રગતિના સ્વાભાવિક માર્ગ ઉપર આવવાની જરૂર છે. સરકારી કેળવણીને પરિણામે આપણી રાષ્ટ્રીય સ્મૃતિ ભૂંસાઈ ગઈ છે. અંગ્રેજ સરકારના આધાતોથી આપણે રાષ્ટ્રપ્રેમ કરતાં રીખ્યા છીએ; પણ આપણે રાષ્ટ્ર અને આપણી પ્રજા કેવી હતી અને કેવી હોઈ શકે એ આપણે ભૂલી ગયા છીએ. સરકારી કેળવણીમાં આપણી સંસ્કૃતિને જે થોડું ધણું રચાન છે તે મૂત વસ્તુનું ઐતિહાસિક રચાન છે; તેનાથી આપણને આપણો વારસો મળે એમ નથી.

તો આનો ઉપાય શું ? એક જવાબ તો સ્પષ્ટ છે. સરકારની હાથ નીચે ચાલતી સંસ્થાઓમાં થોડા દિશામાં પ્રવૃત્તિ થાય એ લગભગ અશક્ય છે; કાર-ણકે દેશનું વાર્તાવિક્ષિત અને અંગ્રેજ સરકારનું હિત પરસ્પર વિરોધી છે; અને જ્યાં સુધી આ સત્તા છે ત્યાં સુધી લોકોને માટે ત્યાં ઝાંઝવાનાં જળ છે. આનું એક ઉદાહરણ મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક આન્વેશર સર ચીમનજીવ સેતલવાડે કેટલાક ગહિના ઉપર આપેલા ભાષણમાં મળી આવે છે. સ્વભાષાદ્વારા કેળવણી આપવી એ કેળવણીનો પ્રાયમિક સિદ્ધાન્ત છે-એ જ્ઞાન હજી તેમની ત્રીજી જુદિમાં ઉતરી શકી નથી; અને તે હજી વક્રીકતની યુક્તિઆજને વિષય છે એમ તેમને લાગે છે.

આ માટે પહેલું પગથીલું યુગનાની નાંખે એવા સરકારી વાતાવરણમાંથી છૂટી જઈ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સ્થાપી એ છે. પણ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સ્થાપી સર-કારી કેળવણીની કુખડી નક્ક કર્યા કરવી એ રાષ્ટ્ર પ્રત્યે ગુન્હો છે; અને રાષ્ટ્રીય સંસ્થા એટલે ત્યાં ગમે તે ગંધાં મારી રાષ્ટ્ર અને ગમે તે જ્ઞાન આપી

શકાય એમ માનવું એ ' જ્ઞાન 'નો ગુનહો કયાં બરાબર છે. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠે અભ્યાસક્રમની એ રીતે ગોઠવણ કરવી જોઈએ કે જેથી તેના વિદ્યાર્થી-એને પ્રત્યેક વિષયમાં આ દેશનો જ્ઞાનવારસો મળે અને છતાં દુનિયાની બીજી કોઈ પણ વિદ્યાપીઠની અપેક્ષાએ તેને ઓછું કે બરાબર જ્ઞાન ન મળે: એટલે કે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠે પ્રાચીન અને નવીન જ્ઞાનનો સંમન્વય કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠે બધા વિષય શીખવી ન શકે એ સમ્ય છે. પણ જે વિષયો શીખવે તે આ દષ્ટિએ ન શીખવે તો તે અસમ્ય છે. કારણ કે તેમ કરવામાં પ્રગતિના સનાતન સિદ્ધાન્તોને તે ભંગ કરે છે. માટે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠનો સ્નાતક પોતાના વિષયમાં દુનિયાને મળેલી માહિતીથી વાકેફ થવા ઉપરાંત પોતાના દેશ કરેલા કામથી, વિરોધતા અને ઉલ્લુપોથી અને તે વધારવાના, પૂરવાના અને સુધારવાના ઉપાયોથી વાકેફ હોવો જોઈએ.

આ જે રીતે થઈ શકે: યોગ્ય અભ્યાસક્રમ ઘડી અને તદનુસાર પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરી. આમાં જે સિદ્ધાન્તો માની લીધા છે. એક એ કે કેળવણી સ્વભાષાદ્વારા અપાતી હોય અને બીજી એ કે અભ્યાસ ક્રમ ઘડનાર અને તે શીખવનાર પોતાના વિષયમાં આ દેશ શું કાર્ય કર્યું છે અને તેમાં કેટલું આજ છે અને કેટલું અજાણ છે તે જાણવું હોવો જોઈએ. આ લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે જો તે આ રીતે વાકેફ ન હોય તો તે અભ્યાસક્રમ ઘડના કે કેળવણીના પ્રદેશમાં નેતા થવા લાયક નથી. પણ તેના વિદ્વાન માટે તે જાણી લેવું જલુ કઠિન નથી. પોતાના વિષયની તેની વર્તમાન માહિતી પૂરી હોવી જોઈએ એ કહેવાની જરૂર નથી.

અહીં આ જણાવવું જોઈએ કે ગૂજરાત વિદ્યા-પીઠે ' પ્રમાણુસાસ્ત્રપ્રવેશિકા ' તૈયાર કરાવી આ દિશામાં પ્લેગ કરી છે અને તે માટે તેને અભિનન્દન ઘટે છે. આ પદ્ધતિએ જ બીજા માનવવિદ્યાના વિષ-યોમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં શક્ય છે. સમાજ-સાસ્ત્ર, રાજકારણ, સંપત્તિસાસ્ત્ર, શાસન વ્યવસ્થા, દર્શનસાસ્ત્ર, માનસસાસ્ત્ર, આનંદ મીમાંસા, સાહિત્ય મીમાંસા વગેરે વિષયોમાં આવાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાં બની શકે. વિદ્વાનો અને કેળવણીદારો જો આ દિશામાં પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે તો ભારતવર્ષનો જ્ઞાનમય કરી પાછો એટલાજ જોરથી આવે.

ઉપર જણાવેલા બધા વિષય માટે ભારતવર્ષના જ્ઞાનસમૃદ્ધમાંથી પુષ્કળ સામગ્રી મળે એમ છે. ગણિત-સાસ્ત્ર અને ભૌતિક સાસ્ત્રમાં આ પદ્ધતિ કેટલી ઉપયો-ગી થાય એ હું કહી શકું નહિ. પણ આ વિષયોમાં-એ યોગ્ય પરિભાષા તો મળી જાય. ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર નાયકે છે કે તેમણે કેવળ જૂના ઋષિ ઉપરથી આખા રસાયનસાસ્ત્રની પરિભાષા તૈયાર કરી છે. વળી આપણામાં જે ન હોય તે બીજા પાસેથી લેવામાં આપણને કરોજ વાંધો ન હોય. ફક્ત આ-પણે એવું કાંઈ ન શક્ય કે આપણા પોતાનાન-પણ દબાવી દે. પણ જ્યાં આપણી સામગ્રી તદ્દન નિશ્ચિત નહિ પણ બીજા કરતાં વધારે અનિશ્ચિત ન હોય, જ્યાં આપણા વિશિષ્ટ પ્રસ્થાનો બીજા દેશોના પ્રસ્થાનો સાથે સરખાવતાં ખોટાં ન લાગે ત્યાં તો જરૂર આપણે આપણા રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ-ત્વને વગગી રહેવું જોઈએ. આમ કરવાથી વિશ્વ-મંચીતને આપ્તાત પહોંચતો નથી; પણ એના અભાવે વિશ્વમંચીત એમર લાગતો મંભય છે.

રસિકલાલ છાત્રાલાલ પરીખ

કાર્લ માર્ક્સ

આપણે આ દેશમાં મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થી-
જીવનના એવા હલકા ધોરણમાં ટેવાઈ ગયા છીએ,
કે એ જીવનની સાર્થકતા નિર્ણિત સમયે નિર્ણિત
પાઠ્યપુસ્તકો શીખવામાં નહિ, પણ એ સમય દર-
મ્યાન ઉગ્ર વિચાર કરવાની, મતભેદ કેળવવાની,
સમસ્યો આપાઓ સાથેના સહવાસથી જીદિની
ખીસવટ કરવાની, નવા નવા આશયો ધડવાની
અને શરીર સમસ્તતા એકે એક અંગપ્રત્યંગતે જીવંત
રાખવાની જે તકો મળે છે તેમાં છે, એ વાત આ-
પણી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના નિયામકોના મનજમાં
હંસાવવાને પણ મને ખૂબ મહેનત પડેલી. વિદ્યા-
પીઠની પરીક્ષાઓને માટે ગોખણપીઠી કરવાને
બદલે વિખસ માટેની કંઈ કંઈ યોજનાઓ ધડવામાં
જ માર્ક્સ અને યુવાન હેગેલવાદીઓ મગ્યા રહેતા.
જે પરીક્ષાઓ સામાન્ય જીદિના માણસો સહેલાઈથી
પસાર કરી દે છે તેજ પરીક્ષાઓ પસાર કરતાં
પ્રજા જીદિશાળી યુરોપને ખૂબ મુશ્કેલી નડે છે.
માર્ક્સ પરીક્ષા માટેનો અભ્યાસક્રમ તમાર કરવામાં
ત્રિપુલ્લ અનિયમિત હતો. હરકોઈ ત્રિવર્ષપર એનો
પોતાનો સ્વતંત્ર મત હતો, અને તેને એ આગ્રહથી
વગળી રહેતો. આને લીધે વિદ્યાપીઠની પદવી મેજ-
વરી એ એને માટે સહેલ ન હતું. તેમાંથી વળી
કેઈ પણ જાતના પરિવર્તન વિરૂદ્ધનું વાતાવરણ તે
અગમ્યમાં બર્જિનમાં ખૂબ ઘેરાયેલું હતું. માર્ક્સના
મિત્રોએ પરીક્ષા માટેનો નિર્ગંધ બને તેટલી મુદ્દ
ભાગમાં આગે મધ્યમસર ઘખવા માટે એને સમ-
જના. 'હમણાં મૂંઝા બેસી રહે, જે કરવું હોય તે
પૂછીથી કરજો,' 'પછીથી જોઈએ તો એ લેખને
ત્રાલ પોકરાવજો, પણ ખરો ઘવ, આને ત્યાં મુઠી

થોભી જા," એવી તેમની સલાહ હતી. પણ પોતાના
અંતરમાંથી મુંઝાજ ઉઠે તેજ મુજબ માર્ક્સ તે
લખે. આથી છેવટે, બર્જિનમાં પ્રવ્રી મેજવવાની આચા
એડી, જેનાની નાની વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થઈ એણે
'ડોક્ટર એન્ડ ફીલોસોફી' ની ઉપાધિ મેળવી.

માર્ક્સને ઉપાધિની જરૂર હતી, કારણ તેને
કેળવણીખાતામાં જોડાવું હતું. પણ માર્ક્સના
જીવનન દોરત બાઉરે વર્તમાન પ્રજાસિને સહતર
ઉચ્ચાવી નાંખનારો મત પ્રતિપાદન કરનાર એક
પુસ્તક પ્રગટ કર્યું, અને, એથી કેળવણીખાતાના
પ્રધાને બધાય જર્મન વિદ્યાપીઠોમાં દમનનીનિ
શરૂ કરી અને બાઉરેનો શિક્ષક તરીકેનો પરવડનો
ઝુંટવી લીધો. આથી માર્ક્સનાં કેળવણીખાતામાં
જોડાવાનાં સ્વપ્નાં તે સ્વપ્નાં જ રહી ગયાં. માર્ક્સનો
વિચાર હતો કે બાઉરેની સાંધે મળીને એક શીત-
ચુરીનું પત્ર કાઢવું. પણ તેણે હવે તો અશક્ય હતું.
કારણ જર્મન વિદ્યાપીઠોની જેમ ફ્રીલેન્ડર પત્રકારો
પર પણ સખ્ત જાતો મૂકવામાં આવ્યો હતો. આથી
એણે આખરે સર્વ વિચારો કારે મુઠી છાંપાંઓની
રાજદારી પ્રજ્ઞિતમાં ઝંપલાવ્યું.

થોડાજ વખતમાં 'રહેનીશ ત્સાપ્રકુંગ' ના તંત્રીની
ઝાહીસમાં દાખલ થઈ કુંક સમયમંજ એ પત્રનો એ
તંત્રી બન્યો, અને છાંપાંઓની સ્વતંત્રતા માટે
ભારે ઝુંબેશ ઉઠાવી. એણે લખ્યું:-
"કુદરતની મત્તા અને મહત્તાનો તમે સ્વીકાર
કરો છો છતાં તમે કુદરતની પાસે એનો માગણી
કદિ નથી કરતા કે તેના રાજમાં યુવાજ અને

ધંત્રે એ સરખા જ ખીલે. તો પછી 'જુદી' જુદી પ્રતાપી વ્યક્તિઓ પાસે એક જ રીતે ખીલવાની તમે શાની માગણી કરો છો ?" માક્સના તંત્રી થયા બાદ ચેતવણીઓના એના પર વર્ષાદ વરસવા શરૂ થયો. પત્રના ઇન્કેડટરોએ તંત્રી તરીકેનું રાજનામું આપવા માક્સ પર દબાણ કર્યું, અને માક્સના ચાર મહિનાના તંત્રીપણામાં જ એ પત્રને દાખી દેવામાં આવ્યું.

માક્સને રાજદારી જીવનમાં અપભ્રાવણ હતું અને તે માટે એકએ તેવું સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ એને પારીસમાં જડી આવ્યું. પારીસ તરફ એવાવાનું ખીલ્યું એક કારણ એ પણ હતું કે સ્વીનનું ક્રાંસની સામાજિક મગજનો વિષેનું પુસ્તક વાંચી એ જમાનાના સંઘસત્તાવાદના સિદ્ધિતા અને દિલ્લચાલો તરફ એનું હૃદય દબ્યું હતું, અને એને તેમાં ખૂબ રસ પડ્યો હતો. વળી એના મિત્ર રૂગેનો વિચાર પારીસમાં એક " વાર્ષિક સરવૈયું " Year Book પ્રકટ કરવાનો હતો, અને ફ્રીડસુશી અને રાજકારણના વિષયોમાં સ્વતંત્રતા મેળવવામાં ક્રાંસની અને જર્મનીની જુદિતું એકીકરણ થાય એ વિચાર પર એ મોહી પડ્યો હતો.

સન ૧૮૪૩ ની શરદઋતુમાં માક્સ પોતાની નવવધૂ સાથે પારીસ ગયો, અને તરત જ ત્યાંના ઉચ્ચપાઠ્ય મતવાળા મંડળમાં ખૂબ લાગવગ કરાવતો થઇ ગયો. આ મંડળમાં દરેક દાખલ, અરાજકતાવાદી ફ્રીડસુશી બાકુનિન અને પ્રોચોન, અને પ્રખ્યાત શેખસકી કેમેટ પણ હતા. ખાસ કરીને દાખલ અને પ્રોચોન સાથે એને ગાંઠો સંબંધ બંધાયા.

માક્સનું નામ અને જીવનનાં કાર્યો ફ્રેડીક એન્ગેલ્સના નામ સાથે અનુક્રમ રીતે સંકળાયેલાં છે. આ એન્ગેલ્સનો ભેટો એને અહીં જ ૧૮૪૪ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં થયો. એન્ગેલ્સ એક મિદ્યમાલેક્ષો પુત્ર હતો. એન્ગેલ્સનાં પિતા મેન્ચેસ્ટરની એક મોટી કાપડની મિલમાં ભાગીદાર હતા. એન્ગેલ્સે પોતાનો કુરસદનો સંમંપ ફ્રીડસુશીનો ખારીડીથી અનુચ્છ

કરવા પાછળ જગ્યાએ હતો, અને યુવાન હોયેમતવાદીઓમાં એ સૌથી ઉત્સાહીમાં ઉત્સાહી યુવાન ગણાતો. એન્ગેલ્સની ઉંમર માત્ર ચૌવીસ વર્ષની હતી. ૧૮૪૨ માં એન્ગેલ્સ પોતાના બાપના કારખાનામાં કામ કરવા ઇંગ્લેન્ડ ગયો હતો, ત્યાં ઉચ્ચપાઠ્યમતવાદી સાથે એને ભેટો થયો. ૧૮૪૮ માં એણે પોતાનું ' ઇંગ્લેન્ડના કામદારોની સ્થિતિ ' નામનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું. આ પુસ્તક આજ દિન પર્વત સમાજસ્વરહારના ખારીક પૃથકરણ અને સાચા નિરૂપણનાં પુસ્તકોમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે, અને એક આધારરૂપ ગણાય છે. સામાજિક અને રાજદારી ચળવળોનું એકીકરણ એક ઉન્ની ભૂમિકા પર કરવાની ખાસ જરૂર છે એવો માક્સ અને એન્ગેલ્સ, બેઉ જણનો, પોતપોતાના સ્વતંત્ર વિચારને પરિણામે, નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો હતો. અને બેઉ જણાએ જીવનભર જે કાર્ય કર્યું તે કાર્યના મળખૂત સિદ્ધિતા વિષે બેઉ જણ એકમત હોવાથી તેમની વચ્ચે અદ્ભૂત રનેદ જાણ્યો. માક્સ અને એન્ગેલ્સ વચ્ચે જે સુદર અને અદ્ભૂત રનેદબંધન હતો તથા જે વધારીકર્ષો સહકાર હતા તેવા રનેદબંધન અને તેવો સહકાર સરખી પ્રતિકાવાળો બે મહાન પુરોષ વચ્ચે જન્મશે જ નેવામાં આવે છે. આ મૈત્રીને પરિણામે પહેલપહેલાં એક પુસ્તક રચાયું. આ પુસ્તક વિષે હાલ બહુ થોડાને ખબર છે. પણ આ પુસ્તકમાં માક્સના તે પછીના સિદ્ધિતાના લજ્જકારા સંભળાય છે. એમાં એ પૂછે છે:— " મનુષ્યનો કુદરત, ભૌતિકશાસ્ત્ર વા ઉદ્યોગ સાથેનો શો સંબંધ છે તે જાણવાની પરચ ક્યાં વરદ પ્રતિદાસની ખારાખડી પણ સમજી શકારો એવું શું આ લોકો ધારે છે ? કાલ પણ યુગની કુદરત ઉદ્યોગની તથા લેકિની પેદાશની વ્યવહાર બાજુ તપાસ્યા વિના તે યુગનો ખરો ખ્યાલ આવી શકે એમ શું તેઓ માને છે ? " માક્સના સિદ્ધિતાનો એજ પાયો છે, કે સુધારો (civilisation) અને તે જમાનાની ગંદચાઓના પ્રકાર નક્કી કરવામાં તે જમાનામાં માણસ પાતાનો જીવનનિર્વાહ કર્યાં શાધતોથી કરે છે તેજ ખ્યાનમાં લેવાનું બેધન.

માર્ક્સે જે બીજા જાણના સાદસમાં ક'પલાયુ હતું તે 'વોરવેન્ડર્સ' નામના પત્રનું તંત્રીપદ સ્વીકારવાનું હતું. ક્રાન્સમાં વસતા ઉદારમતવાદી જર્મનોને અપીલ કરવા માટે આ પત્ર કાઢવામાં આવ્યું હતું. એમાંના સુંદર લેખો અને પ્રસીદ્ધિની સરકાર પરના ભ્રમદાર હુમલાઓને લખીને એ પત્ર હુંક વખતમાં લોકપ્રિય થઇ પડ્યું, અને ખુદ જર્મનીમાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ખપવા માંડ્યું. પણ પ્રસીદ્ધિની સરકારના હાથ ખે પહોંચી વળે તેમ દતા. એના કપાટામાંથી જયતું રક્ષ્ય નહોતું. એની વિનંતિને માન આપી ૧૮૪૫ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં ક્રાન્સના વડા પ્રધાન મે. ગીઝેટ્ટેએ પત્રને દાખી દીધું, અને એના આખાને આખા તંત્રીમંડળને દેશપાર કર્યું. માર્ક્સે પણ આમાં હતો જ. અહીંથી દેશપાર થયે એ ઇસેક્સ ગયો, અને ત્યાં ત્રણ વર્ષ ગાળ્યાં. પંચુ સાથે પ્રતીઅન સરકારે એને જાપીને બેસવા દીધો નહિ; એને બટકતાજ ફરતું પડ્યું. આ ત્રણ વર્ષો માર્ક્સના જીવનમાં ખૂબ અમલનાં અને શાહમાર હતાં. આજ અરસામાં વર્તમાન કાળના સમાજસત્તાવાદનો જન્મ થયો. તે પછી થોડા વખત માર્ક્સે મંગ્રાંડામાં જઈ અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવામાં ગાળ્યો. ત્યાંથી પાછા ફરી એણે હેગેલ પંચીના શીશ્યફોની શીશ્યફોના દીકરામક વિનરણનાં જે મોટાં પુસ્તકો લખ્યાં. માર્ક્સે એ પુસ્તકો પ્રકાશકને પ્રકટ કરવા માટે આપ્યાં, અને તેમની પાસે તે ઘણો વખત પડી રહ્યાં. આખરે ઉદરમામાઓના દોષનો એ ઘોગ થઇ પડ્યાં. પણ માર્ક્સે કહ્યું કે એ પુસ્તકોનો મૂળ હેતુ પાર પડી ગયો છે, કારણ એ પુસ્તક લખવાથી એ આખો પ્રશ્ન પોતાને તો ધણી સારી રીતે સમગ્ર થયો હતો. માર્ક્સે અને એન્ગેલ્સે 'જર્મનીના કામદારોનું મંડળ' રચાવ્યું, અને ઉચિતપાયજ મતનું એક પત્ર હાથ કરી પ્રજાસત્તાકવાદી સમાજપર ઉડી અસર પાડી. ક્રાન્સ અને જર્મનીના શિક્ષિતવર્ગમાં તેઓના મતનું ઠીક જોર હતું, પણ એમનો હેતુ તો યૂરોપના અને ખાસ કરીને જર્મનીના, કામદારવર્ગને પોતાના અંતમાં બેળવવાનો હતો.

૧૮૪૬ માં પ્રોધાને 'હુબોની શીશ્યફો' નામનું પોતાનું અખ્યાત પુસ્તક પ્રકટ કર્યું અને માર્ક્સને લખ્યું કે 'હું તારી દીકાની સાથે જોડે છું.' પણ એ સાદ જાહે ન જોવી પડી, કારણ ૧૮૪૭ માં માર્ક્સે 'શીશ્યફોનાં હુબો' નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું. આને 'પરિણામે આ એ વિચારકોની મંત્રી દર્શાવેને માટે તૂટી ગઇ. ખુદનાં દિવસો બેઠક દીકા કરવાના સ્વભાવને લીધે માર્ક્સના જીવનમાં આવી રીતના વિશેષો ઘણીવાર થયા હતા. માર્ક્સે પોતાના લગ્નકર તિરકાર, સોસરો પેરી નાથ એવો બંધ અને સામાનું મ્હો બંધ કરી દે એવી સચોટ દલીલોથી પ્રોધાનના પુસ્તકને એક નિશાળોઆના નિબંધની ઢાડીએ ઉતારી પાડ્યું. છત્રાંડની મુલાકાત દરમ્યાન એણે જે વિશાળ વાંચન કર્યું હતું, તેના પહેલાં ફળરે આ પુસ્તક હતું, અને છતિદાસના જડવાદની દૃષ્ટિએ થયેલા નિરૂપણના વિસ્તૃત સ્વરૂપનું એમાં ચિત્રાસેખન હતું. સનાતન સિદ્ધાંતોનાં પ્રોધાનના મતને એ હસી કાઢે છે, અને ઘણીજ સરળ રીતે સમગ્રવે છે કે સમાજજીવન આ દર્શે અધિક નિઃસર્વજન પરિણામ છે.

તે વખતની સંઘસત્તાવાદની ચળવળની સંપૂર્ણ પુનર્ચના કરવાની જરૂર હતી. એક બાજુ ચર્યાતથીજ સમાજમાં આદર્શ વ્યવસ્થા રચાવી ફરીઆપાર એક સ્વર્ગભૂમિ નિર્માણ કરવાનાં સ્વપ્નાંઓ જોનારા તરંગીઓ; બીજી બાજુ મેક્ઝિનીના વિચારવાળાએ જેઓ છૂપા કાવત્રાંઓ રચવાની અને લયકર બળવો જગવવાની વાત કરતા હતા. પણ માર્ક્સને તો એકસ વિપ્લવચંચના ધ્યેય અને નીતિવાળી, કામદાર વર્ગની મજબૂત રાજકીય ચળવળ ઉઠાવવી હતી. આ ચળવળમાં તરંગીઓને યા તો છૂપાં કાવત્રાંઓને સ્થાન નહોતું. ૧૮૪૭ માં લંડનની એક કોંગ્રેસમાં આ ચોળના રજૂ કરવામાં આવી, અને તે કોંગ્રેસે માર્ક્સના સિદ્ધાંતો મુજબ કામ કરવાનું કળ્યું, અને કાવત્રાં રચવા માટેની છૂપી મંડળોઓને સ્થાને ઊંચેચોક ચળવળ ચલાવવા અને કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવા માટે એક મંડળ રચવાયું, એ સં-

સ્થાનું નામ, 'સંઘસત્તાવાદ સમિતિ' સંખ્યામાં આપ્યું. લંડનમાં જે બીજી કોન્ગ્રેસ ભરાઈ તેમાં માકર્સે જવે એન્ગેલ્સ સાથે હાજર થયો. અહીં માકર્સે કાળજી-પૂર્વક તૈયાર કરેલો નિબંધ દર્દભર્યા અને લાગ-ણીથી ભરપૂર અવાજે વાંચી સંભળાવ્યો. એની શ્રોતાવર્ગ પર ડડી અસર પડી. લગભગ એકમતે કેમિસ્ટ્રી માકર્સ અને એન્ગેલ્સના વિચારોને કબજા કર્યા અને માકર્સે વાંચેલા નિબંધના આધારે એક જાહેરનામું અથવા સિદ્ધાંતોનો ખરડો ધડી કાઢવાનું કામ એ એકેને સોંપ્યું. એ જાહેરનામાના મંડાણથી આ ચળવળમાં એક નવયુગ મંડાયો. માકર્સ અને એન્ગેલ્સ એના સર્વમાન્ય નેતા હતા. જે મદાન ચળવળની સંસારી ઉપાસનાનું એમને સોંપવામાં આવ્યું હતું તે જોતાં તો બેઝેની વય ધણીજ કાચી હતી-માકર્સે ૩૦ વર્ષનો અને એન્ગેલ્સ ૨૮ વર્ષનો.

૧૮૪૭ નું 'સંઘસત્તાવાદનું' જાહેરનામું પશ્ચિમ યુરોપની ધણી ખરી ભાષાઓમાં પ્રકટ થયું. ક્રાંતિ-કારક સમાજસત્તાવાદનો એ પહેલો જ હોરો હતો. એ ખરીતો ધણી વિકાસપૂર્ણ છે અને ઉત્સાહ અને ધમકા. એના ચળવળજન્મથી જરૂર છે. માકર્સના જાહેર જીવનના પ્રથમ ભાગનો આજ વખતે અંત આવ્યો.

દેમ અમેરિકાની સ્વતંત્રતાની શરૂઆત 'સ્વ-તંત્રતાના દંડે' થી થઇ, તેમ અર્જન્ટીન સમાજ-સત્તાવાદનું મંડાણ આ જાહેરનામાથી થયું. એ જાહેરનામાની શરૂઆતમાં જ એના મુજબત સિદ્ધાંતની જાહેરાત છે કે, દરેકમાં દત્તિદાસ જીવ હોય વર્ગોની વચ્ચેના ઝગડાનો જ દત્તિદાસ છે. સુધાનાની કથા એટલે લંડન અને લંડનના-ગણિત અને મજૂર ભૂમિની કથા. આગળના સમાજમાં જૂના વર્જનદ અને જામીનના સ્વરૂપોને બદલી નવા વગબેદ અને ઝગડાઓ છે, પણ આજના મૂડીવાદનું ખામ લગજુ તો એ છે કે એકે અનેક વર્ગોનાં વિરોધોની ત્રિયંકુ અર્થ-રચના દર કરી નેમને રીધા અને મેરજ બનાવ્યા છે. સમાજની અંદર એ 'ગ્રેટ વર્ગ' પડ્યા છે અને

તેઓ પરસ્પર સામસામે ઉભા છે. મૂડીવાદનું અને કોમવાદનું. માકર્સનો સમાજસત્તાવાદ સમજવા માટે આ વાત બરાબર સમજી લેવી ખાસ જરૂરની છે. માકર્સે સમજાવ્યું કે મૂડીવાદના અસ્તિત્વને લીધે જ સમાજસત્તાવાદ હસ્તીમાં આવ્યો. જ્યારે મૂડીવાદ નહોતો ત્યારે દેશ સમસ્તમાં પ્રજા પોત-પોતાના ઝુંપડાઓમાં કામ કરતી. દરેકમાં માણસ પોતાને માટે મહેનત કરે અને પૈસા મેળવે. પણ વત્તે અને મૂડીવાદે મુઠકલોગનો નાશ કરી કારખાનાને જન્મ આપ્યો અને કારખાનાના કામદારો કારખાનાના માલિકના હિતને માટે કામ કરતા થયા. કામદારને તો પોતાનો મંસાર નિભાવવા પૂરતા જ મજૂરીના દર મળે, અને મૂડીવાદે મૂડી વધારે જ જાય, આથી કારખાનાની રૂઢિમાં બદલાવો પોતાને માટે પરિશ્રમ કરી મિલકત બેગી નથી કરતી પણ એકે મૂડીવાદ સેંકડો કામદારોને લંડીને માલદાર બને છે. આમ જતાં મૂડીવાદે સમા-જની એક મેવા તો જરૂર કરી છે. એણે દુનિવલોગમાં મંઘમ્મવસ્થા લાખત કરી છે. આને એક સામાન્ય કાર્યની સિદ્ધિ અથો બધાય માણસો સાથે મળી કામ કરે છે-પછી ભણેને એ કાર્યનિદિ માત્ર મૂડી-વાદના જ સ્વાર્થ માટેની હોય. પેગાય માટે મંઘમળ જરૂરી થયું છે, બે કે એ પેદાશનો હેતુ ના કળ સંઘ સમસ્તના લાભ માટેનો નથી. મૂડીવાદે કંલકા આ કાર્યને પૂરું કરવા માટે કહે એકડું જ કર્યું આથી છે કે મૂડીવાદે પોતાના સ્વાર્થને માટે ઉભી કરેલી એ ગરથાનો કપાને લઇ સમાજ સમસ્તના લગા માટે એનો ઉપયોગ કરેલો. આમ મૂડીવાદે ઉત્પન્ન કરેલા સારથી જ મૂડીવાદનો નાશ થઇ શકે તેમ છે. એ સંખ તે બીજું કામ જ નહિ પણ માગાં દેલમાં દુગલગત્યા ઝુંપડામાં રહેલા કામદારોને કહેવે અમુક જગવાન મૂડીવાદનાં 'દોષ નીચે' કામ કરના કામદારે મેષ. કાર્કની શીતમૂડી પ્રમાણે તો સમાજ-સત્તાવાદની રહે પડેલવામાં મૂડીવાદ પણ એક જરૂરી-વગથીડ છે, અને સમાજસત્તાવાદ એ 'મૂડી-વાદનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

ઇતિહાસની આવી સમજૂતીને લીધે જ કામદારના મનમાં એ વાત અરાબર વસી ગઈ. વિકાસક્રમના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે સમાજસત્તાવાદ આવવો જ જોઈએ એ જનંતની ભવિષ્ય પરની શ્રદ્ધાને લીધે એના અનુયાયીઓનો ઉત્સાહ ટકી રહ્યો. આ ઐતિહાસિક અને ભવિષ્ય પરની શ્રદ્ધાની દલીલ સાથે માક્સના સંપત્તિશાસ્ત્રે વિપ્લવકારી તત્વોની શક્તિ વધારવામાં ભારે જોસ આપ્યું અને એ જોસની સામે કોઈ ટકી શકે એમ નથી. અહીં આ માક્સનો 'ક્રિમતનો સિદ્ધાંત' સમજાવવો જરૂરી છે.

સાદામાં સાદી રીતે કહીએ તો માક્સના સિદ્ધાંતનો અર્થ એવો છે કે પેદાશ કરવામાં એક માત્ર મજૂર જ કારણજૂત છે. બજારોમાં હજારો અને લાખો વસ્તુઓ વેચાય છે અને તે દરેકની ક્રિમત તેની બનાવટમાં ફેટલી મજૂરી લાગી તે પરથી નક્કી થાય છે. 'લુદી લુદી વસ્તુઓને સરખાવવાનો એ એક જ માર્ગ છે. દરેક વસ્તુની બનાવટમાં સર્વ-સામાન્ય તત્વ માત્ર મજૂરી જ છે. જો તમારે કોટ અને ટોપીની સરખામણી કરવી હોય તો એક ફાટ બનાવતાં જેટલી મજૂરી પડે છે તેટલી જ મજૂરીમાં ફેટલી ટોપી બની શકે એ જાણવું જોઈએ. હાલ તો મજૂરી કરતો કામદાર પોતાની જરૂરીઆત કરતાં વધુ ઉત્પન્ન કરે છે. આ વાત એક ગુલામનો દાખલો લેવાથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાયે. ગુલામની મજૂરીમાંથી જે પેદાશ થાય છે તેમાંથી એ ગુલામનો શેક ગુલામના ખાવાપીવા પાછળ ખર્ચ કરે છે, અને બાકી જે વધે છે તેમાંથી પોતાનો ખર્ચ કાઢી તે ઉપરાંત કંઈક રકમ ખચાવે છે. ગુલામ પોતાની જરૂરીઆત કરતાં જે વધારે પેદાશ કરે છે તે આ આમ જે પેદાશ થાય છે તે બેગી ચર્મ શેઠની મિલકત બને છે. આમ શેઠ જે મિલકત મેળવે છે તેમાંથી તે વધુ ને વધુ ગુલામ ખરીદે જાય છે અને છેવટે સમાજ સમસ્તની મિલકતનો પોતે માલિક થઈ બેસે છે. મૂડીવાદ ન્યાં ન્યાં અસ્તિત્વમાં છે, ત્યાં ત્યાં આપું જ અને છે. મૂડીદાર જે માણસોને કામ કરવા

શકે છે તેઓ દેખીતી રીતે તો સ્વતંત્ર હોય છે. પણ ખરે જોતાં તો પોતાની પાસે પેદાશના સાધનો નહિ હોવાથી તેઓને ન જુદાં મૂડીદારને. પાને પડવું પડે છે; અને મૂડીદાર મજૂરોની જરૂરીઆત પૂરતા તેમ જ મજૂરી મળી શકે એટલા જ-ઓછામાં ઓછા દર આપે છે. મજૂરોએ દરેલી પેદાશમાંનો જે વધારો મૂડીદારના ખીરમ્માં જાય છે તેમાંથી તે નવાં યંત્રો ખરીદે છે અને બીજા વધારે માણસોને પરાધીન બનાવે છે. મજૂર ખરે જોતાં તો પોતાની પરાધીનતા વધારવા માટે અને મૂડીદારની સત્તા વધારે મજબૂત બનાવવા માટે જ મજૂરી કરે છે. તેમાં વળી મોટો મૂડીદાર 'વંખત જતાં' હરીશાહમાં નાના મૂડીદારને ગળી જાય છે. હાલ જે પદ્ધતિ છે-મૂડીવાદની-તેમાં જે માણસોના હાથમાં સંપત્તિ ભેગી થાય છે અને એથી સત્તા આવે છે તે માણસોની સંખ્યા દિન પર દિન ઘટતી જ જાય છે. પણ સમાજસત્તાવાદનું કામ તો એથી સરળ જ બને છે, કારણ અગ્ન્યવસ્થિત સમાજના કરતાં વ્યવસ્થિત મધ્યસ્થ તંત્ર પાસેથી સત્તા હાથ કરી લેવી એ ઘણું સહેલું છે. મજૂર પોતે જ પોતાની મજૂરીથી મૂડીદારની સત્તા વધારે છે, અને પોતાને ચતાં અન્યાયના સાધનો મૂડીદારને પૂરાં પાડે છે-આ બધું ન્યારે માક્સે મજૂરને સમજાવ્યું ત્યારે તેને દુરત જ લાગે થયું કે પોતાની મહેનતમાં ફળ જુટતી લેવામાં આવે છે. પણ ન્યારે માક્સે તેને એમ પણ સમજાવ્યું કે એ તંત્રનો અંત આવવો જ જોઈએ અને એક્કસ આવશે ત્યારે તો મજૂરને પોતાની ચળવળની સમાજસત્તાવાદની-ફેટલ માટે અમર આશા બંધાઈ આ જ સિદ્ધાંતોની પૂરેપૂરી ખીલવટ કરી માક્સે પોતાનું 'મૂડી' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, અને એ પુસ્તક આજે 'મજૂરોની ગીતા' જેવું થઈ પડ્યું છે. એમાં એક નવીન ભાવના નજરે પડે છે, અને એ ભાવનાનો પ્રચાર કરનારા પરિવાજોની કલ્પિત ખોટ પડી નથી. આ નવા સિદ્ધાંતની પહેલી ખુદી જાહેરાત, તે 'સંઘસત્તાવાદનું' જાહેરાતનું.

ત્યારે પછીનું 'માર્ક્સનું' જીવન એટલે સમાજ-સત્તાવાદની પ્રગતિનો ઇતિહાસ. પણ હું તે વિષે કંઈ લખવા માગતો નથી. રશિયાની રાજ્ય-ક્રાન્તિ એ આ કથાનું છેલ્લું પ્રકરણ છે. માર્ક્સના સિદ્ધાંતોનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ તે લેતીન.

આ લેખ હું પૂરો કરે તે પહેલાં મારે એ વાત સમજાવી દેવી જરૂરી છે કે એ રાજ્યક્રાન્તિ આ-નગી મિલકતનો અંત નથી લાવતી, કારણ મૂડીવાદે પ્રજાના મોટા ભાગની ખાનગી મિલકતને નાશ કર્યો છે, તેઓની પાસે કોઈ જાતની મિલકત તેણે રહેવા-જ નથી દીધી અને માર્ક્સે તેઓ પોતાનું પેટ ભરે છે, એ રાજ્યક્રાન્તિ તો અતેકને બોલે થોડા ગુણગાંડ્યા માણસોએ જે મિલકત જમા કરી છે-મૂડીદારોની મિલકત-તેનો અંત આણવા માગે છે. માર્ક્સના સિદ્ધાંતો વિષેના લખાણોમાં ખાનગી મિલકતનો નાશ આજ અર્થમાં વપરાય છે. મૂડી એ કોઈ વ્યક્તિની નહિ પણ આખા સમાજની યક્તિ છે. એથી જ્યારે મૂડી સમાજના ચૌ કોઈ સભ્યોની સર્વ-

સામાન્ય મિલકત બની જાયછે ત્યારે વ્યક્તિગત મિલકત સર્વસામાન્ય મિલકત નથી થતી, એ તો માત્ર મૂડીનું સ્વરૂપ બદલાય છે. એક વર્ગના હાથમાં હતી તે મૂડી જઈ એ બધાની થાય છે. એ જાહેરનામાં છે-કે:-

“કોઈ પણ માણસ સમાજની અંદરની પેદાશ પોતાની ન કરી શકે, વ્યક્તિગત માલિકી ન ધરાવી શકે—એનું કંઈયે સંઘસત્તાવાદમાં નથી; સંઘસત્તાવાદ તો માત્ર એટલુંજ કરે કે એવી રીતે માલિકી ધરાવી બીજા માણસોનો મજૂરીનો ઉપયોગ કરી તેમને પરાધીન ન ગનાવવા દે.”*

અમુદગલ ટેકચર્ચ ગિદવાણી.

કેળવણીના પ્રચાર

આગળ જણાવ્યું છે તે મુજબ શિષ્યધર્મની સાથે કેળવણીના પ્રચાર પહેલેથી જ સંકળાએલા હતા. ધાર્મિક સુધારાનું અને વ્યવસ્થાનું કામ પ્રાંતના અગ્રાનને લીધે મુસ્લિમ જણાનું તેથી શિષ્યોના આગેવાનોનું ધ્યાન કેળવણીના કામપર વધારે ને વધારે એકાગ્ર થતું ગયું. લાહોર દિવાનની સ્થાપના થયા પછી શિષ્યોને માટે એક મધ્યસ્થ કોલેજ સ્થાપવાની ચળવળ શરૂ થઈ. તે વખતે શિષ્યો અને સરકારની વચ્ચે ઘણા જ એપ્રસાસ હતા, તેથી તે વખતના વાઇસરોયે પણ આ વિષે પોતાની સલાહબતિ દર્શાવી. છેવટે ખાલસા કોલેજની સન ૧૮૯૨ માં સ્થાપના થઈ તે વખતે કોલેજની વ્યવસ્થા કરવાને જે કમિટી નીમાઈ તેમાં કેટલાક અમલદારોને પણ મૂક્યા હતા—અમલદારી દોર ચલાવવા માટે નહિ પણ સલાહ અને સીખામણ આપવાને માટે જ. ખાસી તો કોલેજનું બંધારણ સ્વતંત્ર હતું. છતાં આ સૈકાની રાજઆતમાં એ કોલેજનો લગભગ પૂરેપૂરો કાબૂ લોર્ડ કર્ઝનની સરકારે પોતાની હાથમાં લઈ લીધો, તે છેક અસહકારની ચળવળ શરૂ થઈ તેવામાં જ કેટલેક અંશે શિષ્યોને પાછો મળ્યો.

આવી રીતે વચગાળામાં ખાલસા કોલેજ સરકારના હાથમાં જવાથી શિષ્યોમાં તે ઘણી અગ્રિય થઈ પડી. એટલે શિષ્યોએ મોટા પ્રમાણમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ સ્થાપવાનું કામ હાથમાં લીધું. ગયા સૈકાની આખરમાં લાહોરની દિવાન લગભગ પડી લાંગી હતી, તે વખતે અમૃતસરમાં મુખ્ય ખાલસા દિવાન સ્થપાઈ હતી. તેની કેળવણીની સમિતિએ સન ૧૯૦૮ થી દર વર્ષે સિપ્પ કેળવણી પરિષદ ભરવા માંડી. ન્યાં તે પરિષદ ભરાય ત્યાં એક શાળા તો સ્થપાય જ. આશરે પંદર વર્ષના ગાળામાં દિવાને કરેલું કામ આશ્ચર્યકારક ગણાય. હાલ ખાલસા દિવાન હોટાઓ માટે ૩૩ ઉપકાવર્ગની માધ્યમિક શાળાઓ, હોટાઓ માટે ૩૭ અને હોટરીઓ માટે ૭ નીચલા વર્ગની માધ્યમિક શાળાઓ, ૪ પરચુરણ શાળાઓ, ૩ ઉપકાવર્ગની પ્રાથમિક શાળાઓ,

૫ વિદ્યાથી આશરે, હોટાઓ માટે ૪૯ અને હોટરીઓ માટે ૭૦૦ પ્રાથમિક શાળાઓ અને ૧૯ મિશ્રશાળાઓ અને ૭ રાત્રિશાળાઓ ચલાવે છે. આ સંસ્થાઓ ઉપર દર વર્ષે રૂ. ૪૦,૪૦૦ ખર્ચાય છે તેમાંથી આશરે રૂ. ૨૮,૦૦૦ માત્ર મદદ રૂપે છે. અપાય આ ઉપરાંત ખીછા કેટલોયે શિષ્યોની ખાનગી સંસ્થાઓ છે જે આ સમિતિ સાથે જોડાયેલી નથી. આ પરિષદે પંજાબી ભાષા અને શરુમુખી લિપિની પ્રતિષ્ઠાને માટે ખૂબ લડત ચલાવી અને તેથી સરકારના કેળવણી, રેલ્વે વગેરે ખાતાં ઉપર કીક અસર થઈ. સરકારે પણ કબૂલ કર્યું હતું કે આખા પંજાબમાં કેળવણીનું અરેબરૂં સંગીન કાર્ય તો ખાલસા દિવાનની આ સમિતિ જ કરે છે.

આ શાળાઓ માત્ર શિપ્પ કેળવણીનાં ધામ નથી. તે શિષ્યધર્મનાં પણ સરસ સ્થાનકો છે. સુધારાની ચળવળ કરવાને સિંગ સભાએ સ્થાપવામાં આવી હતી તે આ શાળાઓ આગળ ઝાંખી પડી ગઈ. વળી શાળાઓ વધવાથી શિષ્યધર્મની ખાસ શરુમુખી લિપિને પ્રચાર ખૂબ વધ્યો. અને એકંદરે આખી દોમમાં ધાર્મિક અને રાજકીય નશ્વરિત પ્રસરી.

આગળના તબક્કા

પહેલાં ચાર શરુઓએ આનું જ ખુબ કામ શાંતિથી કર્યું હતું તેમ નવા સુધારકો પણ કંઈ જતા હતા. પણ પાંચમા શરુ અલુનસિંગના વખતમાં શિષ્યોના “સાચા પાઠશાલ” ની સત્તા સાલવાથી મોગલ રાજ્યોએ તેમની સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું અને તેથી ધોમે ધોમે શિષ્યોએ ચતુર્ધારણ કરીને મજબૂત લશ્કર રચવા માંડ્યું, તેમ આ સૈકાની રાજઆતથી આપણી આપણુદ અને મહાનમત સરકારે ચૂસ્ત રીતે વધારા રહેલી આ દોમને ખીજવીને તેની ચતુર્વટ બહોરવી માંડી.

અને શિષ્યો સરકારની ઈર્દગ્ગલમાં ફસાએલા જ રહ્યા હોત તો તેમની પૂરી ઉન્નતિ પણ કેમ થાત? સન ૧૯૦૨ માં લોર્ડ કર્ઝનની સરકારે શિષ્યોના સ્વતંત્ર મંડળ પાસેથી ખાલસા કોલેજનો કમળે જનરાઈથી લીધો અને સંમતિપાત્રના બધા પ્રયાસો નિષ્ફળ થયા પછી સરકારે સુંદર મિશનવા તેમના પ્રતિષ્ઠિત

આગેવાનને સન ૧૯૧૨ માં કોલેજના અંતરિણ સહ-
નાયુ આપવું પડ્યું. તેથી સરકારની ઉપરની શિખોની
શ્રદ્ધાને બારે ધોષા પહોંચ્યા. તેવામાં જ બીજા
એવા બનાવ બનવા માંડ્યા કે જેથી વફાદાર શિખોના
અંતઃકરણમાં સરકારની સામે આગ સળગવા લાગી.
દિલ્હીમાં ઔદ્યોગિકશાળા લુપ્તમત્તા બોય પએસ્ટ
ગુરૂ તેગબંદાદુરનો અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો
હતો. ત્યાં રિક્તગજ નામે એક ગુરૂદ્વારા રચાએલી
છે. સન ૧૯૧૧ માં દિલ્હીસ્તાનની ગઝલખાની દિલ્હી
આવી એટલે તે ગુરૂદ્વારાની સામેના જ ભાગમાં વાલ્મી-
રાયનો મહેલ બાંધવાની તૈયારીઓ થવા માંડી. આ
ગુરૂદ્વારાનું મકાન આવે રથો અરચિકર લાગવાથી
સન ૧૯૧૨ માં ગુરૂદ્વારા અને તેની બહારની દિવાલ
વચ્ચેની બંધી જમીન સરકારે મહેલ પામેથી લેઈ
લીધી. સન ૧૯૧૪ માં એ દિવાલનો શેરો ભાગ
પણ તોડી પાડ્યો. આ વેધને શિખોની લાગણી
ઉદ્બેજીત. તેથી સરકારે કેટલાંક સમાધાન યત્નયા.
તે અમુનસરની દિવાલને પસંદ પડ્યાં, છતાં આખી
કામગીરી તેની સામે ખૂબ અગવળ બની.

એવામાં વળી અમૃતસરના પવિત્ર સરોવરનો સવાલ
ઉઠવા થયો. અંતિશ રિયાસત પદેકાં રાવિ નદીમાંથી
એ સરોવરમાં પાણી લાવવાને માટે શિખ દોકેએ
લંસકી નામની એક નહેર ખોદેલી હતી. અમૃત-
સરના ડેપુટી કમિશનરે આ નહેર બંધ કરી અને
એ સરોવર ભરવાને માટે મણ્ડી જ કામી અવરદા
કરી. આથી વળી શિખોમાં ખૂબ લાલાશ રપો
અને તે અમલદારની પછીરે ધમકીઓ છતાયે તેના
અપહરણી દુકમની સામે પોકાર કરવાને અનેક
સત્તાઓ ગાળી. આથી અને બીજાં કારણોએ ધણીશિખો
દેદમાં પૂરાયા. ત્યાં તેમને કાંકુકા વાપરવાની રમ્મ ન
આપવામાં આવી તેમજ તેમના ધર્મના દરમજનથી
વિરૂદ્ધ જાગરણથી તેમને રોષીઓ પડેલાવતમાં
આવી. તેથી વળી અમતોય ઓર વધ્યો. ઉપરનું,
તેવમાં રાવલપીંડીની ખાલસા યુવક સત્તાના પ્રયાસથી
પંતગળની બંદર કિરપાણુ વાપરવાની શિખોને રગ
મગી હતી, પણ બીજા પ્રંતોમાં તેની જગી હતી
તેથી પણ શિખો ઉદ્બેજાયા.

કોમાગાટામારુ

કોમાગાટામારુના જાપૂની બનાવ પણ તેવામાં
જ બન્યો. સન ૧૯૧૩ માં અમેરિકામાં આશરે
૮૦૦ શિખો હતા. તેમના વેપારનું મુખ્ય કામ
વાનકુઅરમાં હતું, અને ત્યાં તેમનું મંદિર અને
ખાલસા દિવાન પણ હતાં.

પણ કેનેડાની સરકારને તોઆ સૌ કાળા લોકોને
હાંધી કાઢવા હતા અને નવાને નો આવવાન નહોતા
દેવા. તેથી તેણે સન ૧૯૧૦ માં એવા મુદ્દાનો
દુકમ કર્યો કે જે પરદેશીઓ ચોતાના મૂળ વતનથી
નીકળીને એકસરખી સીધી મુસાફરી કરીને, બીજે કોઈ
પણ કેકાણે અટકવા વગર પરબાર્યા ન આવે અને જે
એશિયાવાસીઓ પાસે ૨૦૦ ડોલર જેટલી રકમ
ન હોય તેમને કેનેડામાં આવવા દેવા નહિ. તે વખતે
દિલ્હીસ્તાન અને કેનેડાની વચ્ચે સીધી સફર કરતી
કોઈ આગળોટ ન હતી તેથી આ દુકમથી નવા
દિલ્હીઓને તેમજ ત્યાં વસેલાઓના કુટુંબોને પણ
ત્યાં જવાની પૂરેપૂરી બંધીજ થઈ. કેનેડાથી અમેરિકા
આવી ભાષ જળવંતસિંગ અને બીજાં પ્રતિનિધિઓએ
આ વિષે ખૂબ અગવળ કરી, પણ તે બધું અર્થજ નહું.
અને દિલ્હીસ્તાનમાં અને પહાર આવીજ મરતિ કરવાને
માટે ભાદ બળવંતસિંગ ઉપર રાત્તની સામે લાગી
કરવાનો આગેવ મુકાબો, અને તેમના બચાવમાં સ-
રકાર ગુરુસિંગ મઠ્ઠીઆ જેવાએ લુગાની આપી,
છતાં તેમને કાંઈએ અદાઆ. *

જાગ્યા ગુરુતસિંગે લુગે રરતો લીગો. તેએ
દિલ્હીસ્તાન છોડીને ૩૦ વર્ષથી મનાવામાં વેપાર
કરતા હતા. તેમણે સન ૧૯૧૪ માં દિલ્હીઓના કાંકુકા
ગીધા કેનેડા લઈ જવાની અવરદા કરી, અને ધણી
મુસીગલ વેવા પછી એક જવાની કેપની પાસેથી
કોમાગાટામારુ નામનું વહાણુ બાટે લીધું. દેશકોમની
પોલિસ તેમને છોડી ધરીએ દેદમાં પૂર્ણ અને ત્યાંના

* સમજાવવું કેકોમાં વધરો (સરખી બરો
કરવાને) જે પણ હતો તેમાં બાંધેન કોઈ શિખ હતા,
અને તેવાથી વાનકુઅરના શિખો ખાલ કાજ કામને
અગવા રહેતા.

+ કુરુદ્વારામાં આ વહાણુ નામ કુરુ ના-
નક મદદ પાડ્યું હતું.

લાગ્યું કે તેમના મંદિરોની અપવિત્ર દશાથી તેમના બધાથી કામને થોડા પહેલે છે. તેમના કાષ્ઠાએક સારા મંદિરની સામે બીજા સેંકડો મંદિરો લોકસત્તાને અભાવે અને મહતોના ઉન્માદને લીધે વિરૂદ્ધ હોય ત્યાં સુધી સુધારાનું કામ થોડુંજ થઇ શકે.

આવી સ્થિતિમાં શિખોને માટે ત્રણજ રસ્તા હતા. એક બહિષ્કાર, બીજો જાહેરમતનું દબાવું અને ત્રીજો અદાલતોનો આશ્રય. બહિષ્કારનો રસ્તો સફળ થઇ શકે એમ હતું નહિ, કેમકે મહતોની પાસે ખૂબ પૂજા હતી. સરકારની સહાનુભૂતિસિવાય કોર્ટમાં જવું પણ ફાઇટ હતું. તેથી રાજ્યાતમાં જાહેરમતની સાધારણ અસર ઉપરજ શિખોએ આધાર રાખ્યો. ત્યાં સુધારાની જરૂર હોય ત્યાં શિખો મોટી સંખ્યામાં જાય અને દિવાન ભરે. આથી મંદિરના કોષ ત્યાં જનાર હજારો માણસોની નજરે પડે. મહતો પણ શિખોની જાગૃતિનું માપ કાઢી ક્ષતિ નમ્યું આપીને જોઇતો સુધારો કરી દે અથવા કોર્ટથી ફેસલો કરવાનું કબજા કરે.

સન ૧૮૬૫ ની સાલથી લાહોરના શિખોને એક જથ્થો દર વર્ષે પગે ચાલોને નાનકાના સાહેબ જતો અને ત્યાં આવી રીતે દિવાન ભરતો. ત્યાંનું મકાન વધારવાને માટે, અને મુખ્ય મુખ્ય ઉપર સોનેરી પતર ચડાવવાને માટે નાણાં ભેગાં કરવામાં આવ્યાં. થોડા વખત પછી એવી દરખાસ્ત થઇ કે નાનકાના સાહેબના તમામ શરૂ કારાઓનો વહીવટ કરવાને એક કમિટી નીમવી. એક દિવસ દિવાનની બેઠક મળી તે વખતે લાહોરનો ડેપુટી કમિશનર પણ હાજર હતો. દેવલીક ચર્ચો થયા પછી મહતોએ કબજા કર્યું કે શરૂકારાઓ એ પંચ-નીજ મિલકત છે અને તેઓ ખુશાલી કમિટીના હાથ નીચે કામ કરશે. પણ પછીથી તેમણે પાછું સુકાન ફેરવ્યું. છતાં છેવટે સન ૧૮૭૫ ની સાલમાં મંદિરોની જમીન મહતોને બદલે મંદિરોને જ નામે સરકારી ઓપડમાં નોંધાઇ.

આ પહેલાં અને પછી કેટલાયે શરૂકારાઓનો કબજો કર્યો. કોર્ટ જતા. તેની વિગતો

મુખ્ય કારણ ત્રણ હતા: (૧) મંદિરોના તાબાની જમીન પોતાની અંગત માલિકીની ગણીને મહતો તે વેચતા અથવા ગીરો મૂકતા, અને તેની આવકના પૈસામાંથી શિરસ્તા મુજબ લંગરખાના ચલાવતા નહિ. (૨) મહતો મંદિરોમાં મૂર્તિઓ રાખતા, શિખોની સાદાપુરાણી રીતને બદલે હિંદુઓની અટપટી વિધિઓ દાખલ કરતા, ભતિબેઠ પાળતા, અને કેટલેક ઠેકાણે સુધરેલા ગણીતા શિખોનો બહિષ્કાર પણ કરતા. (૩) ઘણા અગ્ર મહતો ઉદાસી હતા. તેઓ તો બ્રહ્મચર્ય પાળવાને બંધાયેલા હોય. છતાં તેઓ ઉધારોહોક બનીતી કરતા, શરૂકારાઓમાં નાચ અને ગાનતાન કરાવતા, અને મંદિરમાં આવતી કાંઈ સ્ત્રીઓને પણ સતાવતા.

આ અને આવી બીજી બાબતો ઉપરથી શિખોએ જાહેરમાં ખૂબ ટીકા કરીને આખી કામનો મત ફેળવ્યો. છતાં કોર્ટમાં તેમને થોડા જ ન્યાય મળ્યો. પહેલાં તો તેમણે સરકારની સહાયની પણ આશા રાખી હતી. પણ સરકાર પોતે જ અમતસરનું મંદિર સોંપતી ન હતી અને શિખામકાટમાં શિખધર્મની છબીક દેકડી કરનાર પાપી માણસના હાથમાંથી કોર્ટ શરૂકારાને ન છોડાવી શકી એટલે છેવટે સરકારથી તેમજ કોર્ટથી નિરાશ થઇને શિખોએ કોર્ટનો બહિષ્કાર કર્યો, અને સત્યાગ્રહ કરીને જ શરૂકારાઓનો કબજો મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સત્યાગ્રહનો રસ્તો સીધો અને સરળ છે. શરૂ-મતથી કામ લેવાનો જે જૂનો વિધિ આગળ (ગયા અંકમાં) બતાવ્યો છે તેને જ તે મળતો છે. કેટલું મહતંને વિષે ધણીજ જંગીર ફરીઆદ આવતી તો કેટલાક આગેવાન શિખો તેને મળીને સુધારો કરવા સમમતતા, પણ જો એથી મદત ન માને તો પછી ત્યાં જાહેર દિવાન મેળવીને તેની આગળ ખુલાસો કરવાનું તેને ફરમાવવામાં આવતું. જો તેના શુદ્ધ પૂરવાર થતા તો તેને કંઈક ધાર્મિક શિક્ષા કરવામાં આવતી. ઘણી વાર તો પોતાના પવિત્ર ધર્મ-

● બધા શિખોના બેઠા સાફ કરવા, મંદિરનું પાણી બરડું કે ગંધનું એક કે બે વખત પૂરેપૂરું વાંચન કરવું એવી શિક્ષાઓ હોય છે.

ભાષ્યો આગળ પાપી મહંત ધૂણ જતો અને બધું કબજા કરી જતો, અથવા તો આખું મંદિર સુધારકોના હાથમાં છોડીને નાસી જતો. આવે વખતે દિવાન મંદિરના વહીવટ માટે સમિતિ નીમીને શરૂદારને હાથ કરતી. આ પદ્ધતિથી કામ લેતાં તોફાન થવાનો સંભવ રહેછે પણ તે તો બેજ દેહાણે થયાં, અને એ બંને દેહાણે મદતોને કંઈ ઈજા પહોંચાડ્યા સિવાય સુધારકોએ પોતેજ પારાવાર દુઃખ સહન કર્યું.

મુખર્જી મંદિર

અમૃતસર શિખોનું યાત્રાનું મુખ્ય ધામ છે તેમ ત્યારે મુખર્જી મંદિર તેમના સૌ મંદિરોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેના વહીવટનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે. શરૂ રામદાસે સન ૧૫૭૪ માં આ શહેરની સ્થાપના કરી હતી. શરૂ અર્જુનસિંહે સન ૧૫૮૬ માં મુખર્જી મંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્યારથી શરૂઆત તેના મુખ્ય પૂજારીઓ નીમતા. સુસક્ષમતાને તાસ સન ૧૬૬૩ માં પૂરા થયો ત્યાર સુધીમાં કેટલીયે વાર તેમણે આ મંદિર તોડી નાખ્યું હતું પણ તેટલીજ વાર ફરીફરીને શિખોએ તે બંધાવ્યું હતું. ત્યારે મિમાસોનાવારામાં શિખોના હાથમાં રાજસત્તા આવી ત્યારે તેમણે મંદિરમાંથી ઉદારી મહંતને ખસેડીને એક અમૃતધારી શિખને નીમ્યો હતો. મદારાજ રણજીતસિંહે આ મંદિરને આરસપહાણ અને સોનાનાં પતરાંથી શોભાવ્યું હતું, અને તેના નિભાવને માટે સારી તજગીર આપી હતી.

ત્યારે ખ્રિસ્તી સરકારે પંજાબ ખાલસા કુલ ત્યારે આ મંદિરના વહીવટને માટે તેણે અમૃતધારી શિખોની સમિતિ નીમી. થોડીવારમાં પૂજારીઓની વચ્ચે તકરાર થઈ તેથી સન ૧૮૫૬ માં શિખ આગેવાનોની સંમતિથી નવ શિખોની સ્થાપના સરકારે ચૂંટ્યા એક કોઠારી-પ્રમુખની મળીને દશની સમિતિ નીમી. આ સમિતિએ કેટલાક વખત સુધી બંધો વહીવટ નિયમસર ચલાવ્યો અને કોઠારી તેના હુકમોને અમલજ કરતો રહ્યો. પણ સન ૧૮૮૩ માં

ચૂંપચાપ સમિતિ બાલુએ મુકાબ અને માન કોઠારીએજ ડેપુટી કમિશનરની સૂચના મુજબ વહીવટ ચલાવવા માંડ્યો ત્યારથી તે છેક ૧૯૨૦ સુધી આ મંદિરનો કાજ સરકારનાજ હાથમાં રહ્યો.

ધીમે ધીમે મંદિરનો વહીવટ ધણેજ ખરાબ થયો ગયો. કોઠારી દર વર્ષે લાખો રૂપીઆને વહીવટ કરતો. પણ તેને કાઠને દિસાખ ખતાવવાનો નહિ હોવાથી તે કેવેચા મુજબ ખર્ચ કરતો અને પોતાનાં ખીસાંભરતો. પૂજારીઓ પહેલાં અંકુશ રાખના પણ વેતેતેમને નોકર તરીકે ગણવામાં આવના એટલે તેમણે દારોગા સાથે મળી જઈને મંદિરમાંથી ધોળે દિવસે લૂંટ ચલાવવા માંડી. યાત્રાળુઓ સંગતમાં વહેંચવાને માટે જે પ્રસાદ લાવતા તે મેજરદેટ કે પોલિસ અમલદારોને ઘેર લઇ જવામાં આવતો, અથવા થોડા આગળ નંખાતો. અંધસાહેબ ઉપર લપેટવાને જે કિંમતી વસ્ત્રો અપાતાં તેની કાંતો દરાછ થતી અથવા કોઠારીઓને ઘેર જતાં. ઉપરાંત ધર્મની દ્રષ્ટિએ પણ ખરાં કામ થવા લાગ્યાં પડિતો અને જોશીઓ પોતાનો વહેમી વિધિઓનો મંદિરમાં પ્રચાર કરતા. મૂર્તિઓ હથેલ પૂજતી. મંદિરમાં અનીતિથી ભરેલી ચોપડીઓ વેચાતી અને હોળીનાં દિવસોમાં છાટકાં ગીતો ગવાતાં. મંદિરે આવતી કેટલીય નિર્દોષ અમળાઓને ફોસલાવાને ફસાવવામાં આવતી. અંધર્મ અને અનીતિની અવધિ આવી.

સન ૧૯૦૫ માં રેશમાં જામતિ યરા માંડી એટલે શિખોએ પણ મંદિરોની બંદીઓ દૂર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મંદિરમાંથી મૂર્તિઓ તો તરતજ દૂર કરવામાં આવી. પછી મુખર્જી મંદિર તેમજ બીજાં શરૂદારઓનો કબજો લેવાને માટે ચળવળ શરૂ થઈ. પણ તરતમાં તેનું કંઈ પરિણામ આપ્યું નહિ, છતાં શિખ પત્રોમાં મંદિરોના ગેરવહીવટ વિષે ખૂબ ચર્ચા ચાલુ રહી. લાઘ પૂરીયદ ત્યારે વળી એ સરાલ કરીથી હાથ ધરવામાં આવ્યો અને સન ૧૯૧૬ માં મનોહરી શિખલીગતી પહેલી બેઠકમાં શિખોની પ્રતિનિધિ રૂપ સમિતિને મુખર્જી મંદિર સોંપવાની માગણી થઈ. પણ સરકારે કંઈ દાદ આપી નહિ. બીજી વાર કોઠારી અને પૂજારીઓનો દોર તો વધેજોજ ગયો. સન ૧૯૨૦ ના ઓગસ્ટ માસમાં એક દિવસ અમલ-

+ (૧) તરણ તરણ અને (૨) નાનકાના સાહેબ. શરૂકા-બાજની લડતમાં તે સરકાર વચમાં પડી હતી.

તપ્તના પૂજારીએ શિખ સંગતને ગાળા દીધી. તેથી શિખોમાં એટલો જલો ખળભળાટ થયો કે હેવટે પૂજારીઓને અને કાદારીને રવાનાજ થવું પડ્યું. મંદિરમાં દાખલ થવાની નીચા ગણના ધણીય શિખોને મનાઇ થતી. કેટલીક વિદ્યાર્થીઓએ દરબારસાહેબ અને અકાલતપ્ત આગળ લજનો ગાવાની બંધી કરવામાં આવી. લગભગ સરદારે તેમજ ખાલસા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો જે સુધરેલા ગણાતા, તેમને પણ પ્રાર્થના કરવા દેતા નહિ. સરકારના અને પૂજારીઓના પાપનો ધડો પૂરેપૂરો ભરાયો, અને તે ઓચિંતો ઘણીજ આશ્ચર્યકારક રીતે પડી ગયો.

અંત્યજનો ઉદ્ધાર

શિખધર્મમાં મૂળથી વર્ણબેદ કે અરપરપતા જેવું કંઈ હતુંજ નહિ. કોઈ પણ વર્ણ કે જાતિનો માણસ શિખ થઈ શકે અને સૌ શિખ મંદિરના છેક ગર્ભાદારમાં દાખલ થઈને પૂજા કરી શકે. શરૂનાં કે કંઈ જે નીચલા વર્ગમાં પણ જે વધારેમાં વધારે નીચા માણસો છે તેમના સાગ નાનક કરી. મોટાનું મારે શું ગણ છે ? જેઓ નીચાની સંભાળ ચેશે તેમના ઉપરજી જશ્નરૂં “અમી વરસશે.”

આમ જનાં ખુદ સુવર્ણમંદિરમાં જુદી જુદી વર્ણ માટે જુદાં જુદાં રથાનકો દરાખ્યાં હતાં અને શિખ થએલા અંત્યજોને તો છેક દરવાજા આગળ જ ઉસા રાખવામાં આવતા.

શિખોમાં નવી જગતિ આવી ત્યારથી ખાસ કરીને અંત્યજવર્ગને શિખ બનાવવા ઉપર ખાસ ભાર મૂકાતો. લાંબા તથા અમૃતસરની ખાલસા દિવાને પણ તે દોમોની ઉન્નતિમાં ખાસ રસ લેવા માંડ્યો. સન ૧૮૦૬ માં જલંધરમાં એક મોટો દિવાન ભરવામાં આવ્યો તે વખતે સેંકડો ગ્રામદાસીઓને શિખધર્મમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. સન ૧૮૧૮ માં બીજા ધમ્મા અંત્યજોને અમૃતસરમાં શિખ બનાવ્યાં.

અમૃતસરમાં ‘ખાલસા અધુપમા’ નામનું એક મંડળ છે. તે દર વર્ષે, સોની સમાનનાં ઉપરેલો આપવાને માટે અને બંધી કેમનાં સ્ત્રીપુરોને શિખ

બનાવવાને માટે એક દિવાન ભરે છે. સન ૧૮૨૦ ના અક્ટોબરની બારમીએ તે મંડળની વાર્ષિક સભામાં શિખ થએલા કેટલાક અંત્યજોનું સરપસ સુવર્ણ મંદિરમાં દાખલ થયું. તેમને માટે પૂજા કરવાની પૂજારીઓએ ના પાડી. પણ તે વિષે દરેક શિખના સમાન હકનો સૌએ પૂરેપૂરો આગ્રહ કર્યો. તકરાર થતાં ‘અંધસાહેબનું’ પુરતક ઉઘાડવામાં આવ્યું અને કોઈ દૈવી અકસ્માતથી વાંધો લેનાર અંત્યજો જ શરૂ અમરદાસના નીચેના શબ્દો વાંચ્યા:-

“ભાઈ! જેનામાં કંઈ શુભ ન હોય તેના ઉપર પણ ઈશ્વર નિધા રાખે છે અને તેમની પાસે સાચા શરની સેવા થે છે * * * ભાઈ! આપણે કેટલા નમ્રતા હતા ? પણ સંપૂર્ણ અને સાચા ઈશ્વરે આપણને પોતાની બાંધમાં લીધા છે. ખ્યાલ ભાઈ! ઈશ્વરે પોતાના સાચા અંધ વડે કેટલાયે પાપોએને માફી બક્ષી છે. શરના સલામત નાવમાં તેણે કેટલાયને ભવસાગરથી તાર્યા છે * * * શર રૂપી પારસમણિના સ્પર્શથી મને તેવી હલકી ધાતનું પણ સોનું બની જાય છે.

આ શબ્દોના વાંચનથી સૌના ઉપર જાદુઈ અસર થઈ. સભામાં ખેડેલા સેંકડો માણસોના અંતઃકરણ પીગળી ગયાં. પૂજારીઓ પણ સમજી ગયા અને તેમણે નવા શિખોને માટે પૂજા કરવાનું તેમજ તેમણે ધરાવેલો પ્રસાદ સ્વીકારવાનું કબજા કર્યું. મંદિરમાં બધું પત્થા પડી આવ્યો સંધ અકાલતપ્ત * તરફ આશ્રય. નેતે જોતાં જ પૂજારીઓ પોતાનાં રથાનકોડી એકદમ નાંચી ગયા. તરત જ સંગતે તે રથા-

* આ રથાનક શરૂ દરબારિંદે સન ૧૯૦૬માં રથાપ્યું છે. શરૂએ ત્યાં આગળજ પહેલોવાર તલવાર ધારણ કરી હતી અને ત્યાંજ તેઓ આગેવાનોને બોલાવીને આખી કેમના દિત વિષે મતજન કરતા. મિત્રાલોના વાસમાં ત્યાં આવી એક આઠાણે ફરીઆદ કરી કે તેની સ્ત્રીને એક નવાજ હપાટી ગયો છે. શિખિત તરતજ નીકળી પડવા અને તેમણે તે સ્ત્રીને છોડાવી તેના પતિને સોંપી દીધી. મદરાસ જલુજાસિંહને એક અપકૃત્યને માટે અપીઆન શિક્ષા થયેલી. હજુ પણ આજ સુધેથી આખી કેમને દુકમનાખ દર-માવવામાં આવે છે. શરૂ દરબારિંદે અને તાલિંદરિંગનાં સસ્ત્રો હજુ પણ ત્યાં મોલદ છે.

નકનો કમળે લીધો અને તેનું થોડા વખત સારું રક્ષણ કરવાને માટે પચ્ચીસ સ્વયંસેવકોને રોકીને તે વિષે સરકારી કે.ડારીને ખબર આપી. બીજો દિવસે (અ-ક્ટોબરની ૧૩મી) ડેપુટી કમિશનરે આખા મંદિરનો કામચલાઉ વલીવટ કરવાને માટે નવ મુકેરલા શિ-ખોની કમિટી નીમી. ત્યારથી જ સરકારની સત્તા કમી થતી ગઈ અને પછીથી સરકારની સાથે ખૂબ શિખોની હાલત ચાલી, છતાં પણ મંદિરને ખરેખર કાળુ તો તેમના જ હાથમાં આવી ગયો.

આમ પોતાના અંતરમાં તેમ જ મંદિરમાં અ-ત્યંતે સમાવી લઈને શિખોએ બંનેનો મેજ ધોઈ નાંખ્યો અને તેના કેળ રૂપે સુવર્ણ મંદિરનો કાળુ તેમને ધધિરી બેટની માફક અનાયાસે મળી ગયો.

આત્મશુદ્ધિ

આ મુળ્ય બીજાં મંદિરો પણ હાથ કરવાની ચળવળ જોશમેર ચાલી. તેથી સૌ ગુરૂદ્વારાઓનો વલીવટ કરવાને માટે આખા પંથના પ્રતિનિધિઓની સમિતિ ચૂંટવાને શિખોની સામાન્ય સભા અક્ષત-તંત્ર આગળ (૧૯૨૦) નવેમ્બરની પંદરમીએ બેરવાનું હુકમનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું. આ હુકમનામામાં જ જણાવ્યું કે નવી સમિતિના દરેક ઉમેદવારમાં નીચે મુજબની લાયકાત હોવી જોઈએ:-

(૧) તેણે અમૃત લીધેલું હોવું જોઈએ. (આગળ જણાવ્યા મુજબ ગુરૂ ગોવિંદસિંગના વખતથી જ એમ કૃત્ય હતું કે જે અમૃત લે તે જ પાંચ શિખ યાય. પણ ધીમે ધીમે એ રૂઢિ ધસાઈ ગઈ હતી. હવે તો ધર્મનું પુનર્જીવન કરવું હતું તેથી આગેવાનોને તો ચૂસ્ત શિખ થવું જ પડે)

(૨) તેણે ધર્મગ્રંથોનું નિયમિત રીતે વાંચન કરવું જોઈએ.

(૩) પાંચ કક્ષા તેણે રાખવા જોઈએ. (આ પણ ગુરૂ ગોવિંદસિંગનું જ ફરમાન હતું.)

(૪) તેણે સત્તારે વહેલા ઉઠવું જોઈએ.

(૫) પંથના કામને માટે પોતાની આવકનો દશમે ભાગ તેણે આપવો જોઈએ. (ગુરૂ અર્જુનસિંગે પંથને માટે નાણાંની પાકી વ્યવસ્થા કરી ત્યારે શિ-ખોને આ પ્રમાણે આવકનો દશમે ભાગ આપવાનું

ફરમાનું હતું, એટલે આમાં પણ જૂની જ રીત ઘાખત કરી છે.)

આ લાયકાતોનું રહસ્ય સૌએ વિચારવું જોઈએ. મહાત્મા ગાંધીજીએ. સવિનય ભંગ કરનારને માટે અમદાવાદની મહાસભામાં કડક પ્રતિજ્ઞાપત્ર પેટનું ત્યારથી તેના ઉપર ખૂબ દીકાઓ યઈ છે. પણ દેખીતી રીતે આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર તો તેથીયે કેટલેક અંશે નધારે કડક છે. પોતાની આવકનો દશમે ભાગ દર વર્ષે આપવો એ સહેલું નથી. પણ આ બંનેમાં સામાન્ય તત્ત્વ તો એ છે કે રાષ્ટ્રીય અથવા ધાર્મિક હક્કના સરકારીએ પ્રથમ તો પોતેજ પૂરેપૂરા શુદ્ધ થવું જો-ઈએ. તેમાયે વળી શિખોને તો પોતાના ધર્મનું પ્રા-ચીન ગૌરવ ઉગળવાવું છે, એટલે તેમના આગેવા-નોએ તો પ્રાચીન ધોરણસર કડકમાં કડક નિયમે પાળવા જ જોઈએ. ત્યારથી લાયકાતના આ ધોરણ ધડામાં ત્યારથી જ શિખોની અડધી ફતેહ થઈ ગઈ એમ ગણી શકાય.

કરાઆ મુજબ શિખોની મોટી સભા નવેમ્બર-ની * ૧૫ મી અને ૧૬ મી તારીખે મળી અને તેમણે પંચગમમાં તેમ જ પંચગમની બહાર આવેલાં મોં મંદિરોનો વલીવટ કરવાને માટે ૧૭૫ સભામ-દોની એક કામચલાઉ સમિતિ નીમી. તેમાં સુવર્ણ-મંદિરને માટે સરકારે નીમેલા ૩૬ સભાસદોને પણ સમાવી લીધા.

ડિસેમ્બરની ૧૨ મી તારીખે શિરોમણિ ગુરૂદ્વારા પ્રગંધ કમિટીની પહેલી સભા અક્ષતતંત્ર આગળ મળી. ત્યારે બધાંએ હાલર ચર્ચગયા ત્યારે ઉપમંત્રીએ બંધારણ મુજબ ચૂંટાયેલા સભાસદોનો નામ વાંચી ગ્રંથગાથ્યાં. પણ આટલેથી જ પને એમ ન હતું. ચૂંટાયેલા સભાસદો ઉપર ગણાવેલી પાંચ લાયકાત ધરાવે છે કે નહિ તે ચોક્કસ કરવાનું હતું. તેથી ચત્ત-પત્રો તપાસવાને માટે મુદ્દ સભામાં જે પાંચ પ્યારાને

■ શિખોની સભા મળી તેના બે જ દિવસ પહેલાં સુવર્ણ મંદિરનો તેમ જ તેની સાથે જોડાયેલા તરણતરણ જેવા બીજાં મંદિરોનો વલીવટ કરવાને માટે સરકારે ૩૬ ચૂસ્ત મુદ્દાઓની એક સમિતિ નીમી હતી.

નીમવામાં આપ્યા હતા તેમણે અકાલતપ્તના ઉપરના ભાગમાં એક એક સલાસદને બોલાવીને ખૂચ તપારથા. જેમણે કંઈ બૂલો કબૂલ કરી તેમણે યોગ્ય ધાર્મિક શિક્ષા સહવાનું પશુ સ્વીકાર્યું. આ તપાસ થઈ રહ્યા પછી પાંચ ખારાની વ્યગિવાની નીચે સો સલાસદો કાળાં વજ્ર પહેરીને અને ખલા ઉપર કિરપાણુ ધારણુ કરીને 'શબ્દ' ગાતા ગાતા નીચે આવ્યા, અને સંગત બહુ જ આતુરપણે રાહ જોઈ રહી હતી તેની સમક્ષ હાજર થયા. બપોરે ઉપખંડી હર-કિશનસિંગે ફરીથી પાકા થયેલા સલાસદોનાં નામ જાહેર કરવા માંડ્યાં અને કોઈ કોઈની બૂલોની કબૂલાત જણાવવા લાગ્યા તે વખતે દેખાવ ઘણો જ ગંભીર થઈ ગયો. છેવટે બપોરે સરદાર બહાદુર સરદાર મુંદરસિંગ મહાકીઆનું નામ વંચાયું ત્યારે આખી સભાનું ધ્યાન મંપૂર્ણ રીતે એકાગ્ર થયું. લાલા હરકિશનસિંગે જણાવ્યું, કે સરદાર બહાદુરના કેટલાક વર્તનથી પંચના કેટલાક સલાસદો નારાજ થયા છે, તેથી એમને ખાસ પૂછવામાં આવ્યું હતું કે પાસના કિવાવના મત્રી તરીકે અથવા પંચના પ્રતિનિધિ તરીકે કામના હિત શિવાય બીજા કંઈ અથુ ઉદ્દેશ તમે રાખ્યો છે? તેના જવાબમાં સરદાર ગ્રાહ્યે મંપૂર્ણ નમ્રતાથી અને ગંભીર સાંતીથી શ્રી શુરને હાજરનાગર જણાવે જણાવ્યું હતું કે તેમણે જ કંઈ કહ્યું છે તે કેવળ કામના હિતની દૃષ્ટિથી જ છે, છતાં અમલજી કંઈ બૂલ થઈ હોય તે માટે નાદેખના નીચેના કામના 'શબ્દોમાં તેમણે ક્ષમાશીલ પંચની રહેમીઅત માગી હતી:—

હું બૂલથી કહેલો છું; મારામાં કંઈ ગુણ નથી.

અમૃત છોડને હું પાપતું ઝેર પાઉ છું.

જોયા કાચથી દોરાઇને ને વડેમ તથા બીકથી કમિલ થઇને

હું મારી ઓ અને જાળવના સંસારી રોડમાં ફસાયા છું.

પશુ મને ઉદાર દિલના પંચ વિશે અને શુદ્ધી સંગત વિશે ખબર પડી છે.

તેના સંગથી મરણનો ભય દૂર થાય છે.
હું કિરાત કવિ એક જ પ્રાર્થના કરું છું કે
શુર રામદાસ મને સારણે લે.

અને આ સાંભળીને પાંચ ખારાઓએ મંતોપ જાહેર કર્યો હતો. સભામાં બપોરે આ વાત જણાવવામાં આવી ત્યારે સૌની વ્યાખ્યામાં વ્યાસુ આવ્યાં. શિખોના એક વચેરત્ક અને બાહોશ સરદાર આવી રીતે સૌની માધી મારે: એ તો શિખોના પ્રજ્ઞસત્તાક તંત્રની અને સંગતની સત્તાની અવધિજ કહેવાય.

અકાલીદળ

શુરદારા પ્રજાધક કમિટી રચાયા પછી તેણે એક પછી એક શુરદારા હાથ કરવા માંડી. પશુ શિખોની રીત પ્રમાણે જેમને શુરદારાઓમાં સત્યાગ્રહ કરવાને મોકલવામાં આવે તેમને પરુલેથી પસંદ કરીને તાલીમ આપી ન હોય તો આખી લડત જોખમમાં આવે. આ કામ માટે શિખોનાં ખાસ મંડળો રચવાની જરૂર જણાઈ. તેથી અમૃત-સરમાં એક મુખ્ય મંડળ રચાવીને ભુદે ભુદે રથજે તેની શાખાઓ રચાવતું નક્કી થયું. ડીપ્રેમ્યરની યોદ્ધાઓ (૧૬૨૦) શિરોમણિ અકાલી દળની રચાવના થઈ અને થોડા જ વખતમાં કેટલાક સ્થાનિક જરથાઓ તેની સાથે જોડાયા. નાનકાના સાહેબની ક્ષત્ર પછી વધારે જરથાઓ રચાયા અને છત્રાવાર તેના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા. હાલ સુધીમાં પંજાબનાં મુખ્ય છત્રાઓના અને કેટલાક દેશી રાજ્યોના જરથાઓ અમૃતસરના દળમાં જોડાયા છે. પ્રજાધક કમિટીની મુસના મુજબ પંચની સેવા કરતી અને મંદિરોમાં મુદારો કરતો એજ આ દળનો હેતુ છે. દરેક જરથામાંથી સો અકાલીઓ દોઢ પાંચ પ્રતિનિધિઓ દળના મુખ્ય મંડળમાં ચૂંટાયા અને તેમાંથી ૪૧ કાર્ય-વાહકોની નાની સમિતિ ચૂંટાઈ. દળની આવકનાં મુખ્ય બે સાધન છે: (૧) જાહેર પ્રજાનાં દાન અને (૨) બધા જરથાની આવકનો દશમે ભાગ.

દળના કોઇ પણ બંધુઓમાં દાખલ થયેલા શિખો અકાલીઓ દહેવાય છે. તેઓ શિખધર્મના ચૂસ્ત અને મરણીઆ સિપાઇઓ છે. તેમનો કંઈ બુદ્ધિ પંથ નથી. જે કોઈ શિખ અમૃત લે, દશ શુરૂઓના હુકમનું પાલન કરે, અને પંથને માટે મરવાને તૈયાર હોય તે અકાલી કહેવાય. અકાલી થવા માટે કંઈ વિધિ કરવો પડતો નથી કે કાળા પાઘડી સિવાય કંઈ ખાસ ચિહ્ન ધારણ કરવું પડતું નથી. શરૂઆતમાં તો કોઇ કોઇ અકાલીઓ જ કાળી પાઘડી પહેરતા. પણ બ્યારે કોઇ સરકારી અમલદારે આવી પાઘડી-વાળા શિખની ખાસ ખબર લેવાની ધમકી આપ્યાની ખબર પડી ત્યારથી એ વેપા ધૂમ પ્રચલિત થઇ ગયો. છેવટે નાનકડાની કતલ પછી ધણા શિખો પકડાના લાગ્યા ત્યારથી તો આખી શિખ કોમ આ વસ્ત્રમાં સજ્જ થઇ ગઈ. ૧૯૨૧ ના એ માસમાં પ્રજાધક કમિટીએ પણ ફરાવ કર્યો કે સૌ શિખોએ ૧૫ મી નવેમ્બર સુધી-ચૂર નાનકડા બન્મ-દિવસ સુધી-કાળા પાઘડી પહેરવી. પણ તે દિવસે શિખોનાં હુમ્મ શમ્યાં નહિ તેથી તે હુકમ કાયમ કરવામાં આવ્યો. કાળા પાઘડીને શોધનું ચિહ્ન તો નથી જ સમજવાનું. ખાસસા કદિ શોધ કરે જ નહિ. પણ ધર્મના સુધારાને માટે સૌ સુસી-ખતો વેકવાનો. અને સર્વસ્વનું બલિદાન આપવાનો જેવીર નિશ્ચય તે સૂચવે છે.

અહિંસામત

હાલની બળવળમાં કોઇ પણ મંત્રેગોમાં અહિં-સાપરાયણ રહેવાનું તત્ત અકાલીઓએ લીધું છે આ ખ્યાલમાં પણ તેઓ પોતાના પ્રાચીન ધર્મિકાસને જ અનુસરે છે. પહેલા પંથ શરૂઓએ શુદ્ધ આદર્શ ન હતું, કારણ કે તેઓ એમ માનતા હતા કે તેઓ સાતિથી સદન કરીને જીવનમગારોના દિવને પીગ-ળાવી શકશે. પણ શરૂ અર્જુનસિંગ જેવા સાધુપુ-રુપને મગધમતાં પતરાં ઉપર શેકવામાં આવ્યા

ત્યારથી શિખોએ તત્તવાર લખને પોતાનું રક્ષણ કરવાનું શરૂ કર્યું. છતાં થોડા વખત પછી વળી શિખોએ તત્તવાર પાણુએ મૂકી અને રામકૃતઓને પોતાનું દિલ દાખવવાની તક આપી. સાતમા શરૂ લશ્કર રાખતા અને શસ્ત્ર સજ્જતા, છતાં તે નવાપ-રવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેમના પુત્રે પણ તેમ જ કર્યું. પણ ઔરંગઝેબે નવમા શરૂનો જીવ લીધો તેથી ફરીથી શરૂ ગોવિંદસિંગે શસ્ત્રનો માર્ગ મહણ કર્યો. આને અકાલીઓએ શુરોવિદની મરણીઆવૃત્તિ સાથે પહેલા શરૂઓના નિઃશસ્ત્ર સત્યાગ્રહનો અવનવો યોગ્ય કર્યો છે.

આમ સન ૧૯૨૦ ની આખરમાં મહાસભા તેમ જ શિખમંડળે અસહકારનો ફરાવ પસાર કર્યો તે પછી થોડા જ વખતમાં શિખોએ શિરોમણિ શરૂ-દાસ પ્રજાધક કમિટી અને શિરોમણિ અકાલી દળનાં સ્થાપના કરી. બન્નેમાં શિખધર્મને ચૂસ્ત રીતે પાળનાર લાઇઓજ અંદાયા. બન્ને મંડળોનો હેતુ શિખોના સમગ્ર જીવનમાં ઓતરોત થયેલા શરૂ-દાસઓનો સુધારો કરવાનો જ હતો. એ બન્નેની શ-અનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય માત્ર પ્રજામતના ફાળથી અને શુદ્ધ સત્યાગ્રહથી મદિરોનો સુધારો કરવાની જ નેમ હતી. પ્રજાધક કમિટી એ કોમના શાણા આગેવાનોનું મંડળ. તે વિચાર કરે, થોળનાઓ ધરે, વહીવટ કરે, અને હુકમ ફરમાવે. અકાલી દળ એ ધર્મની તાલીમનું ફોજ. કમિટીના હુકમને તે હ-મેશાં માથે યથાવે અને તેમ કરતાં જે દુઃખ પડે તે, એક પણ રુકન દાદયા સિવાય કે દયસરો અંગળી પણ ઉચી કર્યા સિવાય શરૂ સાહેબનું નામ લઇને મહી લે-આવા શાણા સરદારો અને આવા ધર્મના રાહીદોએ મળીને શરૂદાસની અને કિરપાણુની હકત ઢેલ્યા અટ્ટી વર્ષમાં કેવી રીતે ચણારી તે આવતા અંકમાં જોઇશું.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

શરૂ ગોવિંદસિંગના વખતથી મદિરના રક્ષણ માટે આતમસમર્પણ કરનાર શિખો અકાલી (અર્થાત્ અમર) કહેવાતા. એ શરૂના બાપા કૃતદસિંગ નામના જે છોકરાને સરદારદામાં લીધામાં ચણી કેતામાં આગેવા હતા તેના લશ્કરમાં અકાલીઓ પહેલા જગ્યા હતા. તેઓ ખૂબ જાનનથી હકતા અને તેથી નિહંગ (અથવા જેરી નામ) કહેવાતા તેઓ મરણનો પરચ નહિ કરતા તેથી પણ આકાલી કહેવાતા. તેમના ચારિત્રની શુદ્ધિને માટે તેઓ ખાસ વખણતા તેમની અઘર દટાતા નિરાન તરીકે તેઓ ઘરાં બુરાં કપડાં પહેરતા. પણ શિખમતન્યની સ્થાપના પછી મદિરોનું રક્ષણ કરવાની કંઈ બંદર રહી નહિ એટલે આ નિહંગોની અગેમિત થી ગઇ. અને તેઓ અનેક વ્યસનમાં પડતા ગયા. તે એટલે સુધી કે બ્યારે સુધરેલા શિખોએ સુવર્ણ મદિરનો દબાવે લીધો ત્યારે પત્તરીઓની શીખવણીથી આ નિહંગો તેમની સાથે થયા અને કેટલાએક વખત સુધી રોકાયા પણ છેવટે તેમણે શિખો ઉપર હુમલો કર્યો. આ ઉપરથી માત્રમ પડશે કે નવા અકાલીઓ ન્દનામાંથી થયા નથી પણ તેમની નવેસર રચના થઈ છે.

સાહિત્યસભામાં મુનિશ્રી જિનવિજયજી

તા. ૨૨-૨-૨૩ ના રોજ મુનિશ્રી જિનવિજયજી સાથે ગુજરાત સાહિત્યસભામાં જે પ્રસોત્તર યજ્ઞેલા, તેનો સાર નીચે આપું છું:-

પ્રશ્ન-ઐતિહાસિક શોધખોળમાં આપણે ધનલેખ બાદ કરતાં બીજા ખાસ મુશ્કેલીઓ આપને શી લાગે છે ?

જવાબ-ધનની મુશ્કેલી છે જ પણ મુખ્ય મુશ્કેલી તો આપણામાં વિદ્યાનો વ્યાસંગ હજી એછો છે. તેની છે. મહારાષ્ટ્રમાં વિદ્યાવ્યાસંગ ધણી છે. શ્રી રાજવાડે કોલેજમાં ભણતા હતા, ત્યારથીજ તેમણે અશક્તિ ઇતિહાસની શોધખોળના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા હતા અને આખી જીંદગી તેમાંજ વ્યતીત કરી. સિવાજીના જન્મનાથી માંડીને ઠેક પેશ્વાજી સુધીનાં ફત્તેરો તેમને મેળવી તપાસી જવાં પડ્યાં હતાં. આ ફત્તેરો જુના જુના જમીનદારો પાસે મેળવવા માટે તેમને ગામડે ગામડે ભટકવું પડ્યું હતું; અને ૨૫, ૩૦ પુસ્તકો ખર્ચે લેખો લખવાં પડતાં હતાં. આ મહેનત તેમણે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ઉઠાવી હતી. આપણે અહીંયા સાહિત્યની શોધખોળની પ્રવૃત્તિ નવરાશને વખતે થાય છે. ગંજી રમવાનું પણ ન ગમે ત્યારે આવાં કામ થાય છે.

પ્ર:-આ દેશનું નામ લાટ શા ઉપરથી પડ્યું ?

જ:-સાધારણ રીતે મહીના કાંઠથી વાપી સુધીનો પ્રદેશ લાટ કહેવાય છે. બૃહદ્ગ્રંથ તેનું પાટનગર હતું. તે સમયે તળ ગુજરાત આબાદજ નહોતું. અત્યારની દિશ્વિ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ છે તે પહેલાં અણહિવ-પુર પાટલ પાટનગર હતું. પણ પાટલ વચ્ચે તે પહેલાં આજુથી મહી સુધીનો પ્રદેશ ઉજ્જૈન હતો; અને તે બીજા લોકોના હાથમાં હતો. તે પ્રદેશનાં રાજેશમાં એક જુના લેખમાં ખેડાને માટે “ ખેડક મહારાજાન ” એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. ભરૂચ પછી ત્રાંબાજી (ખજાત) મુખ્ય

ખંદર જન્યું. પાટણની પડતી સાથે ખજાતની પડતી ચંદ્ર ત્યાર પછી ચાંખેર આબાદ થયું અને ચાંખેરનાં વિખંસ પછી અમદાવાદ વર્યું.

ભરૂચની અંદર શુતો પછી રાષ્ટ્રકૂટો આવ્યા. અને મૂળ રક્ત રાખ્દ હતો. અને રક્ત ઉપરથી લટ અને લાટ મધું હતો.

પ્ર. મહારાષ્ટ્રના રક્ત અને આ રક્તને સંબંધ ખરો ?

જ. એક રીતે રક્ત નામ નહીં છે પણ હજી તેનો પત્તો લાગ્યો નથી.

પ્ર. સાધારણ રીતે દેશનાં નામ નરવાચક હોય છે, ત્યારે ગુર્જરા એ નામ નારીવાચક કેમ ?

જ. એ નામ અત્યુક સમય પછી વપરાતું માલમ પડે છે. કદાચ એ કોઈ બીજા દેશી રાખ્દનું સંસ્કૃત રૂપ પણ હોય. કેટલાક તેવું મૂળ ગુર્જરાષ્ટ્ર ગુર્જરાંદ, ગુજરાત એમ માને છે. ખરી રીતે ગુજરાત એ રાખ્દ માટે પ્રમાણ નથી. સૌથી પહેલો ગુર્જરાના રાખ્દ હેમચંદ્રના શ્રેયમાં એવામાં આવે છે. તે પહેલાં ગુર્જરાદેશ એ રાખ્દ વપરાતો હતો અને તે પહેલાં ‘ ગુર્જરાણાં જનપદઃ ’ એ રાખ્દ વપરાતો હતો. રાક સંવત ૭૦૦ માં એટલે બિંકમ સંવત ૮૩૫ કે ૮૩૬ માં સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ ‘ ગુર્જરા દેશ ’ એમ મૂળી આવે છે. પણ તે નામ આ દેશને માટે નહિ પણ સીમાજ કે જિલ્લામાજ જેની રાજધાની હતું તે પ્રદેશને માટે વપરાયું છે. આપણે જેમ સાધારણ ભાષામાં ગાંધી ગુજરાત વગેરેમાં નારીવાચક રાખ્દ બોલીએ છીએ, તેમ પણ કદાચ નારીવાચક રાખ્દ વપરાયો હોય.

પ્ર. સિંહ સંવતનો ઉલ્લેખ સોશજની બહાર મળે છે કે નહિ ?

જ. ના. તે સંવત સિદ્ધરાજ જયસિંહે ચલાવ્યો હતો. કેટલાક મોટા સભાઓ થઈ ગયા તેમના નામપરથી જાણી

લુહા સંવત રાસ યજ્ઞો છે. કેટલાક સંવતમાં ૧૦૦૦ વર્ષ હમીરીને રાસ કરવામાં આવતા. વેશવળતા સિવા-
લેખમાં વસ્તુથી, વિક્રમ અને તેની સાથે સિંહ એ ત્રણે
સંવત લખેલા છે, તે હપરથી તે સંવત સિદ્ધસ્થનો છે
તેમ નહીં થઈ શકે છે.

પ્ર. આપણા ભીલ જાતિ કે ગુર્જર ? તેને શોધી જોડે
સંબંધ હતો કે નહિ ?

હ. સમય પછી સિવાય બીજા સંબંધના પુરાવા નથી.
તે ચાલુક્ય, પરમાર વગેરેની મારફત રજપુત જાત હતી.

પ્ર. ગુર્જર જાતિનું નામ છે કે પ્રદેશનું ?

હ. ગુર્જર જાતિનું નામ છે. ગુર્જર જાતિ હજી
રાજપુતાનામાં અને પંજાબમાં મળી આવે છે. ગુર્જરોનો
મુખ્ય ધર્મો પશુપાલન હતો; અને તે બદલી જાત
(nomads) હતી. કેટલાક સમય પછી તેમણે વસાયત
હતી. પંજાબમાં ગુજરાત રહેર છે તે નામ તેમના
હપરથી જ પડેલું લાગે છે. રાજપુતાનામાં આવ્યા પછી
તેમણે સાંખ્ય સ્થાપન કરેલું ત્યારથી તેઓ સક્રિય થયા.

પ્ર. મહારાષ્ટ્રમાં ગુર્જર જાતિ હોવા છે તે પદાના
ફેરફારથી થયેલો ?

હ. જોમ પણ હોય. અહિં ગુર્જર સુધાર પણ છે અને
ગુર્જર વાણીયા પણ છે. એવી જ રીતે તેઓ ગુર્જર મઠી
સુનિશ્ચી થયેલા. ધર્મ પ્રવર્તનથી પણ જાત બદલાય
છે. પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રમાણે ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં કેટલાક
ક્ષત્રિયો જન થયા, એટલે રાજપુતોને બદલે વાણીયા
મળવા લાગ્યાં ગુજરાતના જોડો કામપરપરા બૂલી ગયા
પણ રાજપુતાનાના જોડો તે હજી ચોતાની કામપરપરા
મળે છે.

[આસવાજ પહેલાં અહીં આ આવ્યા ત્યાર પછી કેટલાક
સમય સુધી તેમને મારવાડ સાથે સંબંધ રહેલો. અને
તેમનાં કેટલાક નામ પણ રજપુત જોવાં જોઈ છે. અને
તેમની જાત પણ બીજા વાણીયાઓ કરતાં જુદી પડે છે.]

પ્ર. પદનામના કદાવરે પ્રબંધમાં કેરવની સ્ત્રી
કેરણુ થઈ ગયો એવો ઉલ્લેખ છે. પણ સ્ત્રીનું નામ
નથી; તો કેરણુદેવી અને કુણુદેવી નામ કલ્પિત છે
કે ખરું ?

હ. સ્ત્રીનું નામ લેખોમાં મળી આવતું નથી. “માયવ
કેશન જાતિનું ગુજરાતમાં તરુ જાણુઆ” એ
ગિવાય બીજો ઉલ્લેખ નથી.

પ્ર. સતી થઈ તે વાત જોડી ?

હ. પ્રમાણુ વગર કેમ કહેવાય ?

પ્ર. જન ઇતિહાસના સાહિત્યમાંથી ગુજરાતના ખાસ
બનાવો પર પ્રકાશ પડી શકે એમ છે ?

હ. જન સાહિત્ય ખરી રીતે ગુજરાતની સંપત્તિ છે.
જન સાહિત્ય બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય: (૧) દિન-
મ્બર અને (૨) સ્વેતામ્બર. સ્વેતામ્બરની પ્રધાનતા
ગુજરાત અને તેની આસપાસના મુલકમાં છે. સ્વેતામ્બર
સાહિત્ય લગભગ બધું ગુજરાતમાં જ રચાયેલું છે. મોટામાં
મોટી વાત તો એ છે, કે જોનાના આગમ બન્યોની સંક-
લના પછી ધૈરિકોની રાજધાની વસ્તુથી કે જે હાલમાં
વળા કહેવાય છે તેમાં થઈ હતી. આ સાહિત્ય કંઈક
ને અંશર છે. આ બધાં ગુજરાતમાં જ છે. કોઈ પણ
સામાજિક બાબત અથવા ગુજરાતના હજારો રાજકોના
અર્થ પણ સોશાયલ દેસ પ્રસિદ્ધ એમ કહી આપ-
વામાં આવે છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ પછે બાને જોનાની
છે. મહાવીર અને બુદ્ધનું જીવનકાલ બિહાર છે ચંદ્રગુપ્ત
સુધી તેમના ધર્મની શક્તિ ત્યાં થઈ. યુધિષ્ઠિરના
વખતમાં ત્યાંથી તેમની અસર જોઈ થવા માંડી; અને
જોનાનો આગમ વધવા માંડ્યું. એક રાણુ બંધાળી
પાસે લડકમાં ગયું અને બીજી રાણુ મગા હતરી મયુ-
રાંની આસપાસના કાળમાં વસ્યું, અને ત્યાં રહી ધર્મનો
પ્રચાર કર્યો. કુરાન સમયના જુનામાં જુના લેખો
જોનાના મળ્યા આવે છે. જોનામાં પણ પહેલાં સ્તૂપ-
પૂજા હતી.

કનિષ્ઠામની શોધખોળને પરિણામે મધુરામાં ચોટી
સ્તૂપ મળી આવ્યો તે વખતના જ્ઞાન પ્રમાણે તે સ્તૂપને
બુદ્ધનો સ્તૂપ તેમણે કહ્યો. બજેસે ફરી ખોદકામ કર્યું
અને તેને પરિણામે તે જોનાનો વાન્યો. કમોટ વધુ ખોદ-
કામ કર્યું અને અનેક લેખો મળી આવ્યા. તેમાં જોનાના
કલ્પસૂત્રમાં આચાર્ય પરંપરાના લેખિકામળી આવ્યા. તેથી
સાબિત થયું કે એ સ્તૂપો જોનાનાજ હતા. કુરાન સમયપછી
ત્યાં બીજા લેખો મળ્યા નથી. જોનાના સમયમાં જોના
ત્યાંથી આગળ વસ્યા અને રાજપુતાનામાં આવ્યા બુદ્ધ
અને જન એ અમલુ ધર્મ કહેવાતા. તે બન્નેમાં સ્પર્ધા
અને અણગમત પડી. જન અને બુદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો
પ્રાચીન સંસ્કૃતિ જોગી હતી તેવા પ્રદેશોમાં થતા.
ગુર્જરો વગેરે નથી, જાતો અને તેમની સાથે આવેલા
સક અને દુલ્લ લોકો આ ધર્મના અનુયાયી થયા. પ્રવેશપતિ

મઠિ રાજમુતાના જાળરો દેરા છે. અહિં તેમની વસ્તી વધી એટલે વસાયત મઠિ બીજા પ્રદેશ શોધવા પડ્યા. પણ ગુજરાતની અમુક સમય પહેલાંની કોઈ પ્રેમ નથી. એટલે અહિં સનાતન વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાન્તોની પ્રજ્ઞાળતા કાંઈક ઓછી હતી. આથી જૈનધર્મ અહીં સહેલાઈથી ફેલાઈ શક્યો. અહિંસા ગુજરાતના જેવી બીજા ક્યાંય નથી. ગુજરાતમાં બાહ્યજો હતા નહિ. નાગરો મૂળ મઝ કે ઈરાની હતા એમ કેટલાક માને છે. ગુજરાતનો રાષ્ટ્ર તરીકેનો પ્રારંભ અણહિલવાડની જાહોજલાલીની સાથે થયો. ગાવડો અને ગાહલકોના રાજ્ય સુધી એ જીતવ કમ્પુ. વનરાજ સાથે પણ જૈનોને સંગ્રંથ હતો, તે નાણીતી વાત છે. ગુજરાતી બાપાનું મૂળ તપાસવા મઠિ જૈન સાહિત્યની મદદ લેવી પડે છે. હિંદની કોઈ બાપાના એક રાજના ઐતિહાસિક જુદાં જુદાં રૂપાન્તરો મળે તે કરતાં ગુજરાતી બાપાનું રાજોનાં રૂપાન્તરો સૈકાવાર કેમ બદલાયાં તે જૈનોના જુના ગુજરાતી ગ્રંથો પરથી માલમ પડે છે. હાલથી છઠ્ઠા સૈકા સુધીની પ્રાકૃત સમજવા મઠિ જૈન સાહિત્ય ભેળું પડે છે.

પ્ર. હેમચંદ્ર ગુજરાતીના પહેલા લેખક કહી શકાય ?

ઉ. જેમાંથી ગુજરાતી ઉત્પન્ન થઈ તેના વ્યવસ્થાના.

પ્ર. પ્રાકૃત વેદકાળની કે તે પહેલાંની ?

ઉ. બાપારાજીએ અરોની મૂળ બાપા પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વેદની માને છે. વેદ પણ સંસ્કૃતકાળ ત્યાર પછી લોકો સ્વેચ્છા પ્રમાણે બોલે તેથી ફેરફાર થવા લાગ્યા. આ ફેરફારથી બાપાનું પ્રજાત્ય ઓછું થયો એમ સિદ્ધ

લોકોને લાગવાથી બંધારણ કહ્યું. તે છતાં સાંધારણ લેખી જાણીની બાણીને બોલે નહિ, તેથી પ્રાકૃતની રાક્ષાવ થઈ. પ્રાકૃત એટલે સહજ વાગ્યાપાર.

પ્ર. નાટકોમાં સ્ત્રીપાત્રોના મુખમાં પ્રાકૃત મૂકવામાં આવે છે, તે બોલવી સહેલી તેથી, કે તેમને પાત્ર તરીકે હલકાં મળેલાં ?

ઉ. પ્રાકૃતમાં જેટલી કોમળતા છે તેટલી સંસ્કૃતમાં નથી.

પ્ર. આજમાં શંક મંદિરમાં જુન ગ્રાંથ મુદ્રા છે તેને કાંઈ બાંહેધ સાથે સંબંધ હશે ?

ઉ. કેટલીક વખત શિવમર્ચિયા ગામમાં રહ્યા ન હોય અને જુહાપર્ગીઓની વસ્તી થઈ હોય, અગર તેથી હલકું બન્યું હોય; અગર જે પાસેનાં મંદિરોની મુર્તિઓને એકાંક મંદિર છામું થવાથી એકઠી બેસાડી હોય તેમ પણ બને. હું તારંગા ગયો હતો ત્યાં એવું જ લેવામાં આવ્યું હતું. તારંગાનું પ્રાચીન નામ 'તારણદુર્ગ' છે, ત્યાં ધારણ માતાની મુર્તિ છે તેને જૈન લોકો ત્યાંની રક્ષક દેવી માને છે. એ મુર્તિ બેઠી અને વિચિત્ર દેખવા થઈ. એ મુર્તિનું શિષ્ય અથવા તેના જેવું સૌંદર્ય જૈનોમાં નથી. તેમને માંધાર પર્વતિની મુર્તિ લાગી. તે માતાનો સંબંધ મને જૈન દેવતાઓ સાથે ન લાગ્યો. બારીકાઈથી તપાસતાં તેની નીચે બોલ મુર્તિઓ નીચે સામાન્ય રીતે ને શ્લોક હોય છે, તે હતો. તે મુર્તિ બીધોની વારા દેવીની હતી.

પ્રીતમરાય ગુજરાયદેરાઈ

વારાણસીમાં

[મારં તથા મારા મિત્ર નરહરિ ડી. પરીખને હારીમાં ભરાયેલી શિક્ષણ પરિષદમાં જવાણું થયું હતું તે વખતે હારી સંબંધી એ કાંઈ મનમાં કાંઈ પડી તે નહીં લખી છે. વિચારોને ખાસ વ્યવસ્થિત કરી લખવાનો અહીં ઉદ્દેશ કે પ્રયત્ન નથી.]

નિર્બંધલેખનમાં સખ્ત શબ્દો તેનો સમાવેશ થાય છે અથવા તેનો મૂળ ધાતુ આપી તે ઉપરથી વિવચનું સ્વરૂપ સમજાવવાની અતિ રહસ્યપૂર્ણ પદ્ધતિનો મને હેશ પણ મોઢ નથી. તે પણ આપણે જણવું જોઈએ કે વક્ષ્યા અને અસી એ બે નદીઓનાં નામે ઉપરથી આ શહેરનું નામ પડ્યું છે. વક્ષ્યા નદી સારી છે એ કે અંગા આગળ તે કાંઈ લેખામાં નથી, અને અસી તો નામ માત્ર છે. ગંગાના ધારને અમુક જગાએ અસીયાદ કહે છે તે સિવાય તેની કાંઈ નિશાની અમે જોઈ નથી.

અહીંથી નીકળ્યા ત્યારે મેં અને મારા મિત્રે નિઃશ્વકંપ હતા કે રખડુની આફ્ર કાઢીને હારી જોવું, પણ શિક્ષણ પરિષદનું કામ લગભગ આખો દિવસ ચાલતું હતું એટલે એ બધા મનના મનચૂના મનમાં જ રહી ગયા. પણ પરિષદના કામમાંથી, છટકવા કરતાં પણ અમારા માથાણું ચળમાનની મહેમાનગતમાંથી છટકું વધારે શ્રદ્ધાસ્થ હતું. તેમણે અમને મોટરમાં ફેરવીને આખું શહેર દેખાડ્યું અને મહત્વામાં ફરવાની પણ ઝોડવણ કરી આપી. શીશુત બાણ સિવપ્રસાદ ગુપ્તજીએ જંગલો ગંગાના કિનારે હારીથી ત્રણેક માઈલ ઉપરવસ આવેલો છે ત્યાંથી અમે મગવામાં કાંટે કાંટે ચાલ્યા. હારીને અગ્રીને ગંગા વહે છે તેટલો બાગ બધો સંગ્રજ ધારી જ છે. તુલસી ધાર, અસી ધાર, હરિમંદ્ર ધાર, દશાશ્વમેષ ધાર મણિહરિયા ધાર ત્રણે પાટના નામે છે. દિનંદુ સમગ્રદારાનજોએ પોતાને માટે મહેલો બનાવેલા છે તે તથા રાત્રી માનસિંહની વેધશાળા પણ અહીંથી જણાય છે. અધારી રાત્રે, વૉરન ટેન્ડરિંગથી છટકીને રાત્રી

ચેતવિસિંહ ગંગાના પૂરમાં હોડીમાં નાસી ગયા હતા એ ઉપરથી તેના મહેલની એક તકતીપર લખાતી રાખેલી છે. આપણે હારીના એ અનેક ફેરાઓ વિશે વગેરે લોકોએ હીએ તે ઘણાંખરાં આ વાટ અને ધાર ઉપરનાં મંદિરોનાં છે. એ વિશે ઉપાધી મને લાગેતું કે આ દરેક બધાં બધું બધું લાગતાં હશે. પણ આ અનેક પાટો, મહેલો, મંદિરો, પંડાઓની છત્રીઓ તેનાં અમારા મનમાં ફેરવેલે અમુકાવ અસ્થિત થયે નહિ. અનેક જગ્યાએ ધારો વૃટયા મારેલા હતા, મોટીસિલાઓ અજવયા માણસને જીવે તેવી બધાર અહીં રહેલી હતી, એક મુરદ મંદિર પાળી-માં અરધું ફળી એવું હતું. અનેક મંદિરો ગંગાના પૂરમાં કાંપથી પૂરાઈ ગયેલાં હતાં, અને એવા એક મંદિરમાં કોઈ અઘમરત બાવો પાવડા વતે પોતાને માટે લાગેલ માળતો હતો, અને આ લપડેલ વિનાશ દામની જાણે કાંઈ અજરજ ન હોય એવી રીતે એના વિનાશનો જોન ચલાવ એવી સમગ્ર એક ખીલું 'કમ્પ' મુરદ મંદિર બારે બારે ચણાવું હતું. આખા દિવસમાંથી દિનંદુએ અહીં હારીમાં મરવા માટે આવે છે. મુરદું જરૂર ન બરતું ત્યાં પતિનેક હારિણી ગંગામાં તેને ફેંકી દે છે. સંચાત્રીઓના રાખને તો એમને એમ મગામાં પધરાવે છે અને ફરતા હતા ત્યાં એવી રીતે એક મુરદું ગંગામાં ફેંકી દીધું તેની બન્ને બાજુએ સિલાઓ બાંધેલી હતી તે કોઈ ધારમાંથી ઉભેલી લીધી હતી એમ લાગે છે. કદાચ આવી માન્યતાને લીધે જ વારાણસી એમને મદદામદાન કહે છે. મુંડુ આ મંદિરો પણ આ મદદામદામદા અતે દસ પામવા માટે જ સર્જનાં હશે :

આ સમયે જોઈ અમને જાન્યેને બહુજ વિપ્રાદ થયો. મેં મારા મિત્રને કહ્યું કે આ કાંઈ અનિમાન ધારીએ એવી રીતે નથી. એમણે કહ્યું કે ને રીતે આખા દિનંદુ ધર્મની અને દિનંદુ કોમની છે નેજા રીતે હારીની

છે. આ વિચારના આધારથી ધરીમર શૂન્ય થઈ જવાય છે. પણ આ વિચાર ખરો છે, સાચ છે. ત્યાં જુઓ ત્યાં હિન્દુઓમાં કુલ્યવસ્ત્ર, કલસ, પ્રભાદ, ગંદવાડો પ્રવર્તે છે. પ્રખ્યાત ઠાણવિચનાયનું દેવે જુઓ તો સંક્રાંતિમાં, નીચાણમાં, અંધારામાં, ગંદા રસ્તા આગળ આવેલું છે. અનેક મહારાજાની દક્ષિણાની માત્રણીઓ સોંસરાં, અંધારામાં ગંદી લાદી ઉપર યદને, દેરાના મધ્યમાં નહિ પણ એક ખૂણમાં ઝિંબનાં દર્શન થાય છે. અને એ દેરા ઉપર શ્રીમંત જડતે બહુ સોનાનું પતરં જડેલું છે. શહેરની બીજી તરફ મુંદર કોતરણીવાળું બળ્ય દુર્ગમંદિર છે ત્યાં અનેક બંદરા દેવીની આરાધનામાં વધરાય છે. હનંત્ર વર્ષ પહેલાંની ઘટપટની દલીલો આધુનિક સમયથી અગ્રવ રહી હજુ પણ પડિતો કર્યે ભય છે. ખુદ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના સાસોઆ, અત્યાદે પાશ્ચાત્ય પડિતો તેમના દેખતા વેદનો અર્થ કરે છે ત્યારે પણ અજ્ઞાણો સામજીમાં પ્રાર્થનામાં વેદોચ્ચાર કરવા ના પારે છે. બાસાઓ નમન્ય મટિ પૂન્ય છે. બાળવિવાહ એવા કુચાત પણ સમાજમાંથી આપણે છઠ્ઠી રાક્ષા નથી. હિન્દુઓ દહાડે દિવસે, નિર્બળ ફીણ યતા ભય છે. અને હિન્દુઓની એક માત્ર આકાંક્ષા એટલીજ છે કે મહારાજાનામાં બધાંરહું. અર્જુનજી, આપણે મતિ કરતા હોઈએ તો માત્ર કોઈ મહારાજાના તરફ જ કરીએ છીએ.

: હિન્દુઓમાં એવું શું છે, હિન્દુ ધર્મમાં એવું શું છે કે આપણે ધસાતા બધુંએ છીએ ? એ પ્રશ્ન અત્યાદે દરેક વિચારકે વિચારવા એવો છે. પૂર્વ બંગાળમાં હિન્દુઓની વસતી ધરી છે. શ્રીયુત માહવિયજી હિન્દુ કોમ વધારે બજવાન થાય એવા વિચારથી કોઈ સમસ્ત હિન્દુ કોમની લીધવાય કરવાનો વિચાર કરે છે. અને શાહી શુભરાતમાં આપણે વિચાર છતા નથી પણ આપણુ દિન-રાત્રીવાલે તો પ્રભાતી સરવૈયું ઠાડી નજીવેલું છે કે આપણે ફીણ થતા નહીએ છીએ. આપણાં ગામે કાંત્યાનો કતિલાસ કોઈ ઉકેલવું નથી પણ અનેક નાતો બાંધી ગઈ છે, અને નાતો ગામમાંથી ઉચલી થઈ છે, અનેક ફીણ યતી ચાલી છે. આપણે આટલા નિર્બળ હઈશું તો આપણી સાથે કોણ ક્રૂપ કે એકતા કરવા આવશે ? આવશે તેને પણ આપણે ઉગ્રતા નજાત નહિ કરી નાંખીએ ? મનુષ્ય સ્વભાવનો અજ્ઞાતી ચાલુક્ય હોય છે. તેજો દિ સન્ધ્યાન-કારણ; નાતપતે હાંધે હાંધેન સન્ધતે. "દેવ ચન્ધિયું કામુ છે. અનાથ હોડું" કાદા સ્વયે મેળાનું નથી. "

શિક્ષણ પરિપદમાં ધર્મશિક્ષણ સંબંધી ચર્ચા થાકી હતી. અહીંમઠ સંસ્થા તરફથી આવેલા મોહણી સાહેબને ધર્મશિક્ષણ સંબંધી લેરા પણ. શંકા કે સંશય ન હોતો. જે માણસ પોતાને મુસલમાન કહેવરાવવા માગતો હોય તેની ફરજ છે કે પવિત્ર કોરાન અને હદીસમાં શું કહ્યું છે તે તેણે નાણું જોઈએ. મુસલમાની ધર્મના ખરા અભ્યાસથી કદિ હિન્દુઓસાથે દ્વેષ યતોનથી. ખસેમુસલમાન છતાનહાર હિન્દુને ચલાય છે. પોતામાં ખરે બળ અને સક્તિ આવવા માટે ધર્મનાં મૂળ પુસ્તકોનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. અને હિન્દુ ધર્મમાં બળ આવવા માટે પરિપદના બીજ સહયોગે એમની એજ સલાહ હતી કે ધર્મનાં મૂળ પુસ્તકોનો અભ્યાસ ફરજિયાત હોવો જોઈએ. પણ અમારે હિન્દુઓને ધર્મના પુસ્તકો, પુસ્તકના અર્થનું, ધર્મના સંપ્રદાયનું, ધર્મશિક્ષણ ફરજિયાત હોવાનું કમીનું એકમત્ય નથી. અતિ એમ કહ્યું કે ધર્મશિક્ષણ આપણે એ શિક્ષણસંસ્થા માટે ફરજિયાત છે પણ તેની હાલની આપવી એ વિદ્યાર્થીને માટે ફરજિયાત નથી.

શિક્ષણ પરિપદ આથી બીજે કંઠાવ નજર કરી શકે. પણ આપણે હિન્દુઓ, જૈન બૌદ્ધ અને શિખને ભેગા ન ગણી શકીએ તો તેમના સિવાયના હિન્દુઓ, ધર્મનું કોઈ એક પુસ્તક નક્કી કરી તેનો જ બંદો અભ્યાસ કરવો એટલું નક્કી ન કરી શકીએ ? એવું એક પણ પુસ્તક નક્કી ન કરી શકીએ કે જેની અગાધતામાં અને વિશાલતામાં સર્વ સંપ્રદાયો સમાઈ ભય ? ધર્મશિક્ષણ સિવાય આપણી કોમના આ શ્રુતવત્ દેહમાં પ્રાણ આવી રક્ષવાનો છે ? ધર્મશિક્ષણ સિવાય ધર્મને નામે આવતો અધર્મ બધે પડવાનો છે ? આપણે કોઈ સામાન્ય ધર્મ શીખવવાની, અનેક ધર્મોનાં સમાન તારવો શીખવવાની વાતો કરી ધર્મશિક્ષણની યતી રાસ્યાત અટકાવીએ છીએ અથવા તેને નિર્જીવ કરી નાંખીએ છીએ. પણ કાળ્ય શીખવવાને બદલે તેમાં રહેલું સાચ શીખવીએ, કાળ્ય વંચાવવાને બદલે તેમાં અમુક રસ છે એટલી જ હકીકત વિદ્યાર્થીને હાડીએ તો ચાલેખરે ? ધર્મશ્રવણો માત્ર કાળ્ય શ્રવણો નથી પણ તે કાળ્યો તો છે; અને કાળ્યનો માફક જ તે શ્રવણ જ્ઞાન આપવા નથી પણ હૃદયમાં સંસ્કાર પાડવા માટે છે. અને વરદુધી જ સંસ્કાર પડી શકે તેના તારકે અર્થથી ન પડી શકે.

કાશીમાં રથા તે દરમિયાન અમં સારનાયની જગા. પણ જોઈ આવ્યા. આ ૧૩. કાશીથી પાંચ ૭ એક માઈલ દૂર છે. શાહી જુદ ધર્મનો એક મોટો કૂપ છે, અને

ખીન' રૂપે, બુદ્ધ મુર્તિઓ, બૌદ્ધ સિંહુઓ અને બિહુ-
હીઓને રહેવાના મઠોની જગા નીકળી આવ્યાં છે. હાલ
બુદ્ધધર્મ ઉપર ચરેલાં ઇતિહાસનાં પંડો ત્યાંની બોદાની
મારીમાં મુર્તિમંત્ર થાય છે. ત્યાંના સંપ્રદાયનામાં બુદ્ધ
ધર્મની મુર્તિઓ ઉપરાંત વૈષ્ણવ ધર્મની મુર્તિઓ છે.
દેવીઓની, નવગ્રહની મુર્તિઓ છે, એક સંકરની મુર્તિ
છે, જેને સારનાથની માહીતીની ચાપડીમાં બૃહથી મહા-
વીર (હનુમાન) ની મુર્તિ કહેલી છે અને તે જગ્યાનું
હાલનું નામ સારનાથ મહાદેવ પરથી પડેલું છે. એ રીતે
ધર્મનાં અનેક પંડો ત્યાં મુર્તિમંત્ર થાય છે. આમાં એકને
દાડીને બીલો ધર્મ' પથરાય છે, કે એકમાંથી લગીને બીલો
નીકળે છે એ તો હજી ઇતિહાસે કહેવાઈ છે, કદાચ બન્ને
ક્રિયાઓ યથા હશે.

સિંહુઓ અને સિંહુકીઓના મઠની જગા ભેલો તેમનું
જીવન બહુ જ સાદું હશે એમ લાગે છે. રહેવાની માની
આરતીઓ છે. એક આરતીમાં એકથી વધારે રહી શકે એમ
લાગતું નથી કોઈ કોઈ એકલાની આરતીઓ છે તેમાં એક
આરતીમાં પ્રવેશ કરી બીજામાં જવાનું હોય એમ લાગે
છે. તે બીજી આરતીને બહારથી અંદર જવાનું દ્વાર નથી
એટલે એ બધાને કે સ્વાધ્યાયની આરતી હશે. તે આરતી-
ઓમાં ખાળની પણ વ્યવસ્થા છે. પહેલાં પાસે એ નાનું
સરખું સેરાવર પણ હતું એમ જણાય છે.

અહીં અરોહનો સ્થંભ, ચતુર્ભુજ સિંહવાળો નીક-
ળ્યો છે તે તથા બુદ્ધ ભગવાનની અનેક મુર્તિઓ એક
બીજા મઠનામાં-અન્યથા ધર્મમાં-રાખેલાં છે. તે મુર્તિની
આસપાસનો કંડોરો હજી પણ મૂળ જગાએ જ રહેવા
હોયો છે. આ મુર્તિ, કંડોરો—પ્રસિદ્ધ
ત્રણ જગ્યાઓ કંડોરો, સિંહો, સ્તંભ બધા એ જ પથ-
રમાંથી કોતરી કંડારેલાં છે, અને તેમના પર માત્ર ધરીને
ચડાવેલાં એપ એટલા લીસો અને ચકચકિત ની કે અત્યારે
પણ આપણે તાતુબ થઈએ, અરોહના સિંહોમાં અર્ધ
બળ, વીર્ય, પ્રબળ બળ છે. તે ઉપરાંત બીજે કે
સયમથી તે અહિંસક બન્યા હોય તેવા દેખાય
છે. સિંહમાં આ બાપ તેમના કારીગર પ્રકટ કરી શકે.
એ કલાની દૃષ્ટિએ બહુ અસાધ્યની દૃષ્ટિએ છે. અરોહના
સિંહો પછી તેના અનુકરણમાં ને ખીન અનેક એવાજ
સિંહો થયા છે તેમાં નક્કા આવી છે પણ બળવતા અને
બળવીય' ધણાં એવાં થઈ ગયાં છે, એ અગે સાંભળ્યાં
પણથી નેહુ. દરેક સંસ્કૃતોમાં કદાચ એમ જ થાય છે.
પ્રથમ એ સંસ્કૃતિનો નવીન વિચાર, બાળના, અર્ધ જળ
વીર્યમાં પ્રકટ થાય છે અને પછી બળ વીર્ય મરતો જાય
છે અને મૃદુતા, લાલિયત વળતાં જાય છે. વીર્ય અને
લાલિયત એ બે ધર્મિય યોગ એ જ સંસ્કૃતિની
ટાંચ, પછી પડતી.

એ સંપ્રદાયનામાં સૌથી બંધ્ય તો અમને બુદ્ધની
મુર્તિઓ અને એ સિંહો જ લાગ્યા. બુદ્ધની મુર્તિઓમાં
પણ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ લાલિયત અને
મૃદુતા વધતો ગયો છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

બુદ્ધની અને કદાચ સર્વ દિગ્દર્શિની મુર્તિઓમાં
લાંબની મુદ્રાઓ એક વિશિષ્ટ અંગ છે. ચિત્ર કે મુર્તિના
મુખમાં ભાવ પ્રકટ કરી શકાય પણ લાંબમાં અને આંગ-
ળાંમાં ભાવ પ્રકટ કરવો અઘરો છે. આપણી કલામાં અમુક
ભાવને મટિ મુદ્રાઓ નકી ચઈ છે, તે આપણી કલાને
એ બાજુનો વિશિષ્ટ વિકાસ બતાવે છે એમ જ તસ-
વીરમાં લાંબમાં અમુક પુષ્પ કે પછી ચાપડ કે એકું.
પછી આપણમાં આવે છે. ફોટોમાં પડાવતી વખતે
લાંબમાં રૂમાલ કે ચોપડી રાખવી એ આપણા યુવાન
સિસિતવર્ગે એ દિશામાં કરેલો કદાચ છેલ્લો સુધારો
કે ચોપ છે !

બધી મુર્તિઓ ભેલા ભેલી છે. તેમનું વર્ણન કરવાને
અહીં ઈરાદો નથી. એ મુર્તિઓએ અમારે ખાસ ક્યાન
બેઠું અને તેનું કારણ શા. નરસિંહરાવે તે વિષે ચર્ચા
કરી હતી એ છે. આપણે ત્યાં સીઓને, અપ્સરાઓને,
પાંખા હોવાનો કલ્પના નથી એમ તેમણે પ્રેમાત્મના
નારો સંબંધી ચર્ચામાં કહેલું છે. પણ આ સંપ્રદાય-
નામાં અને એ જ જગ્યાએ પાંખાવાળી અપ્સરાઓની
વસ્ત્રાવેશી મુર્તિઓ નેહ. મારા મિત્રે તે મુર્તિઓના-
નબેરો ગોંધી લીધા છે અને સારનાથ ઉપરના મોઢો
પુસ્તકમાં તેનો ઉલ્લેખ પણ છે. અત્યંત આ હકીકતથી
તેમની મુખ્ય દલીલને વાધ આવે છે કે નહિ એ વિષે-
મારે કશું કહેવાનું નથી. અને વધારે અભ્યાસ કર્યો.
સિવાય આ હકીકતના ઉપયોગ પણ ન થઈ શકે. હું તો
માત્ર મને સૂચ્યું એટલે ગોંધું છું.

સંપ્રદાયનામાં નૂતના વખતનાં વાસણો, ઘેરાં દાણા
ફૂલી બરવાનાં માલકાં પણ રાખેલાં છે. સિંહુઓ અને
સિંહુકીઓ તો ગાયરી કરીને, બિજા માથેને, નિર્વાદ-
કરતાં ત્યારે આ દાણા બરવાનાં વાસણો શા માટે ?
કદાચ પાણી ભરી રાખવાનાં હશે. હાલ પણ કારીમાં
ને ઘાટનાં વાસણો છે તે જ ઘાટનાં આ પણ છે. વચમાં
એકએ વાસ્યા ગયા પણ હજી આપણાં વાસણો એનાં
એ જ રહ્યાં છે. કારી તરફનાં માથાનાં વાસણો આપણા
ગાળા કરતાં ગયા નહીં ઘાટનાં હોય છે. તે લગભગ
જંગલકારનાં હોય છે. તેમાં કોઈ જગ્યાએ વચમાં બૂલેલો
હોતો નથી. વળી ફળઓના પાતળા મગાના બાગનાં
નમૂનાઓ પણ સંધેરેલા છે. તે તો આધુનિક લાગે છે.

અહીંના સ્તૂપ ને આજો રહ્યો છે તે કુંદરે છે, જ્ય
છે. તેના ઉપરનાં ગ્રાંથપોઠાંની કોતરણી જ્યારે ઉઠાવ-
વાની છે. કોઈ ગ્રંથ જગ્યાએ ચાત્રાણીએ તેના પર સોનાનાં
પાનાં ચડાવેલાં છે. બીજે સ્તૂપ તો ૧૮ માં લેખમાં કોઈ
જમીનદારે છોટા માટે ખોદી નખાવેલો છે. એ કદાચ
જહ સ્થળ' પહેલું જોદામ છે ! તે પછીનું જોદામ
કનિગદામ સાહેબે કરાવેલું તેમને કોઈ એક લાખડમાં
બુદ્ધનાં અવશેષો મળેલાં, પણ તે ખોવાઈ ગયાં છે.

અહીંથી શોટ ફરટકરા ઉપર એક લાંડું બાંધકામ ચાલુએ કરાવેલું છે. તેનાપર બાદશાહની સુધાકાતની તક્તી પણ મોટેલી છે. તે પણ પ્રથમનો દલાલ રૂપ હશે. તેમાં પણ કાઠ ગમેને લાંડું ખોદાવી ભેંસું છે. આ જગ્યાએ ચાલેને આસપાસનું દૃશ્ય તેવા નેહું છે. બધી જગ્યાની સપાટ છે અને તેમાં લીધુંજમ વાવેલર ચારે બાજુ દેખાય છે. જંગલો અર્ધ પ્રદેશ બહુજ રસાળ છે, અને તેમ છતાં અહીંના દોર બહુજ કંગાલ છે. ગાંધી જેવો લોહી વિનાની, ડીંગણી, હાટકાં તંસળાં બહારધરી નીકળ્યાં હોય એવી છે. અહીં મા છેકરને ગાયબેસનું દૂધ નહિ પણ લોતની ઉપલી ચોપડી પાય છે. દલાલ જગ્યાની બહુ રસાળ મટિ જ ખેડાઈ જતી હશે અને ટોરને મટિ ગરો નહિ રહેતો હોય. ગમે તેમ હોય, ચાલસતમાં દુકાળમાં જેવાં ટોર હોય છે તેવાં ત્યાં બધાં દોર સામાન્ય રીતે હોય છે. ભાહુટીઆ ગાડીનાં રુટુઓ પણ એવાં જ કંગાલ. પણ ગાણસો સરખામણીમાં મનજૂત બાંધાનાં, ઉંચાં, કઠાવર, કસાએનાં હોય છે. અહીં ઘેરેઘેરકરત કરવાનો રિવાજ છે.

આ રૂપોની રચના તેમની દહતા, ધીંગાઈ, સ્થિર્થ એ બધું બહુજ પુરાતની લાગે છે એ રીતે એ મીસરના પિત્રમોર સાથે સરખાવાય. પણ આપણી કલાના એક અગ્રવાસીએ અને કહ્યું હતું તેમ, પિરામીડ કરતાં આમાં ધારનું સૌષ્ઠ્ય અને એક પ્રકારનું સીકુમાર્થ સારું છે. પિરામીડ નહોતું હોઈ પણ અર્ધ વિના એક પુરાતની બાળવાન વેલબાધી ધીંગો જોયા કર્યો હોય તેવા લાગે છે, ત્યારે રૂપો સાથે અને પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરતા હોય તેવા લાગે છે. પછી દલાલ મીસરની ભાવના આપણને સમજાવતી આમીને લીધે ન સમજાવી હોય એમ પણ હોય.

આ પ્રમાણે પૈત્ર્ય મનુષ્યનાં સ્વરોષો, રમરણો જેવાં એ બહુજ ગાંડ લાવતા છે. છુદ્ધ મનુષી આ ભાવનાએ આપણી કલાને દેખાવે સૌકાઓ સુધી પોષી અને વિકાસી.

આ જગા તે પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી નિગદ્ય એરે મુદારખ્યની જગા અગ્રાય છે, જ્યાં બુદ્ધ ભગવાને પોતાનો પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો સંજુદ થયા પછી કાશી પાસેના નિગદાવના વનમાં તેમણે પોતાના પાંચ શિષ્યોને પહેલો વ્રોધ કર્યો. બીજા યાત્રાળુઓ આ અતિ પવિત્ર સ્થાન છે. બીજા યાત્રાળુ ઉપરાંત અમેરિકાના

યાત્રાળુઓ પણ અહીં તથા રાંચો આવે છે. સંપીની મુલાકાતોની નેંધા જેઈ તો અમેરિકાનાં અંગલદારો કરતાં પણ અમેરિકાનો શરૂઆત વધી ગઈ. અત્યારે દુનિયામાં બીજા ધર્મનો ફરી વિસ્તાર થવા માંડ્યો હોય એમ લાગે છે. હકી હકીને યાત્રી ગયેલી પ્રાંતને મટિ, અતિ વેશવધી અભાવ થઈ ગયેલી પ્રાંતને દલાલ એ ધર્મની અત્યારે ઘણીજ જરૂર છે. બધાં તરફ સમભાવ વધારે, પ્રેમ વિસ્તારે, આત્મનિરીક્ષણ કરાવી વિશુદ્ધ કરે, અનાતમ વસ્તુનો મોહ ટાળે, નિર્વિચરને વીરવાન કરે, બોડી ધાંધર બોડી કરાવે એવા ભગવાન બુદ્ધનો ઉપદેશ પડિત અને અપડિત સર્વને માટે એક સરખો સાર છે. એ ભગવાન સંખર્ષ નમોતસ્સ ભગવતો અરહતો સમ્માસલુદ્ધસ્સ, સંજુદ મહત્તને નમરકાર.

પરિણતું કામ દિવસો દિવસ ચાલતું હતું તેમાં હુતાસનીની રમણો આવી. જરા પણ દેરી વિના રમણો પાણવાતું એકાગ્ર થયું. આ દિવસે અમારા યજમાને સાંજે મિત્રબાની આપી અને મેળાવટો કર્યો. મેળાવડામાં માલવિષય પણ હાજર હતા. અહીં અમને માલવિષય છનો દુકાં વખતમાં પણ પહોં સારા પરિચય થયો આ વડાં વેત તેમણે ફોતિમોરનું મૃત સંગીત બંધ કરાવ્યું, અને મંડળીના સન્ધ્યોને પ્રાંતવાર આવા આમલ કર્યો. “શું પ્રાંતની લાજ જગા દેશો” “તમારી ભાષામાં શું કોઈ ગીતજ નથી” “ગાતાં ન આવડે તો એમને એમ બેસી નજી, કાચ તો બેસતાં પણ મીઠું લાગે” વગેરે તદન સાધારણ વાક્યો જે સાધારણ માણસ અનેક વાર વાપરે છે અને લાગ્યેજ સફળ થાય છે, તેજ વાક્યોથી માલવિષયએ આખી મંડળીનો રંગ ફેરવી નાંખ્યો અને અનન્યા પ્રાંતમાં અનન્યા ગાણસો લેગા થયા હોય એ લામણી સીનામાંથી નીકળી ગઈ. પાત્ર મિનિટ પછી તો નિસાળમાંથી બહાર નીકળેલાં બાળકો સ્વાભાવિક દેશીક કરવા મૂંડે તેમ એક પછી એક બધાએ ગાવા માંડ્યું. માલવિષય દેરેક ગીતમાં કે પઞનમાં ક્યાંક મદદ કરતા, ક્યાંક વાદ વાદ કરી ઉત્સાહ આપતા અને પશુમાં વચમાં રજ પ્રમાણે કોઈ નર્મવાક્યથી આખી મંડળીને હસાવી દેતા.

ઉત્ક્રે ગાણ, પછી મહારાષ્ટ્રે ગાણ અને પછી નિગદાવના વારો આવ્યો. અમે કાંઈક મંજાવા કે શું ગાણ પણ માલવિષયે પોતે, મહાભાતએ પ્રસિદ્ધ દેરેક વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ નહોતું એ

ગાવા કહ્યું એટલે અમારી મૂંઝવણ જતી રહી. આ ચી-
તની દૃષ્ટી કશીમાં " સુશવરીને તને હરિ શુભ આવાં
આવડું આગસ ક્યાંથીરે " એ ગીતની લીટીએ મૂજી,
મારા ફાનથી નહિ, પણ ખીલતા અજાનથી ઉત્પન્ન
ચલીઆત્મદ્રષ્ટીએ મેં હકાર્યું. બે ગીતો બેમાં કરતાં છતાં પણ
કાંઠા વહેલો આવ્યો અને મેં કુશલ નાવિકના અબિન-
ચયરે હેઠે ઉતરી નાવ લાંગરી દીધું અને પછી મારી વા-
પરેલી યુક્તિ કહી. ખીલ પ્રતિવાગાઓએ કોઈએ ગાયું,
કોઈએ માર બધને દફોના પડનથી મજલિસને આનંદ
આપ્યો. આપણે જેને કાન્થવિનોદ કહીએ હીએ તેનો વિ-
વાન અર્થ થાય છે. તેને અહીં મુશાખરા કહે છે. તેમાં પાદ-
પતિઓ કરે છે અને નહિ તો બહુજ સમત્સરિક અયની
નાની નાની કશીએ બોલે છે. લાલની ધારાસભા બેપર
એક કવિએ કહ્યું છે તે કોઈ બોલ્યું—

મજલિસ અપની સાંધી જનકા.

આંખો અપની જાણી જનકા.

બાપુ પદ્મોત્તમદાસ દરને એક દુહો કહ્યો તેના અર્થ
મામ થાય છે. " નરીના કાંઠા બેપરતું ધાસ કાઈ દોરને
કામ આશરું નથી. તે દલકા પ્રકારતું છે. પણ પૂરમાં
તાણતો માણસ તેને પકડે તો તેને બચાવે છે, અથવા
ચોતે તેની સાથે તાણાઈ જાય છે." આજ અર્થનો એક
દુહો કુવાના ધાસને લાગુ કરેલો તેમજન્દ્રે અપજંશ બ્યા-
હરણમાં આવેલો છે. બીજા અનેક દુહાઓ, ચોપાદ્યો,
ફારસી કે ઉર્દૂ ભેતો ત્યાં મરાઈ-બોટાઈ.

સંબીતમાં સીધો મોઢો ફોલો બંગાળાને હતો. તેની
રવિકંતા, સંબીત, જુસ્સો ભેઈ અમે ગુજરાતી સાહિત્યને
મટે અમારા મનમાં સરમાયા બંગાળીમાં દિગ્વેદકાલ
ફાયરું, પતિતેજાદારિણિ ગંગે અવાયું, આમાર
જન્મમુમિ ફેનેલપદમાં અવાયું અને બીજા દિવસે તે-
અના પુત્રે ધાત્રી આમાર જનની આમાર દિનું
યુનિવર્સિટીના છાત્રાલયમાં ગાયું તેની સાથે સરખાવી
સાકાવ એવું આપણા આદિત્યમાં શું છે? " નય નય
અવની ગુજરાત " માં જરસો છે, સ્વદંસ અથવા સ્વપ્ર-
ભત્તું અનિમાત છે, જેટલી દુઃખમાં કાન્ય છે તેટલીમાં
હમું કાન્ય છે પણ તે કેટલો ઝોઝી દુઃખમાં !

મજલિસમાં ગંગાઈ રવા પછી માણવિયજ્યને કહ્યું
કે આ જૂઠા જૂઠા પ્રાન્તનાં બીના બેપરથી સ્વપ્ન થાય છે

કે આપણી આપણો બધુ જ નિકટ સંબંધવાળી છે. અમે
જનમ જમી લાપાચો સમજીતી પિના સમજી રાક્યા.
માત્ર તામિલ તુડી પડી ગઈ. એ માત્ર એક વિધિ દિનું-
સ્તાન સ્વીકારે તો એકબીજા સાદિત્યને કેટલો લાભ થાય
અને એકબીજા પ્રતિવા વિચારની આપણે કેટલી સહેલા-
ઈથી કરી શકે, એ પ્રશ્નનું મદત્ત અમને અહીં આવ્યા
પછી જ સમજાયું. આપણે અમે તેમ કરીને એક વિધિ
સ્વીકારની જ ભેઈએ અને પ્રાંતિક સાદિત્ય અને સેખન
બધે પ્રાંતિક વિધિમાં થાય પણ રાજાચ અને રાજાચીય
સાદિત્ય તો એક જ વિધિમાં નીકળવું ભેઈએ. નવજીવન
ને નાનરી વિધિમાં છપાઈ હોત તો તેની ધિન્દી આરતિ
જ કદાચ ન કાઢવી પડત. પણ આ થવાને ધન્ય થઈ
વિશ્વા છે. બંગાળીઓ ગોતાની વિધિના સૌન્દર્યમાં મોહિત
છે, અને ગોતાને ગુજરાતી વિધિ અતિ સુન્દર લાગે છે,
મુસલમાનોને ડુંડું વિધિ મટે પાર્શ્વિક પદ્મપાત છે અને
શિખોને શુક્રમુખી મટે તેવોજ છે ! પણ આ બધા
પદ્મપાતો એકબીજાની સદ્ ભેલા વિના ઊડવા માંડવા
ભેઈએ. અને કદેકે નાનરી વિધિના સ્વીકાર મટે પ્રયત્ન
કરવો ભેઈએ.

+ + +

બીજે દિવસે સવારમાં દુલારાનીતા માનમાં અમારા
દરેકના કપાનમાં શુભાચી આક કરવામાં આવી. આગવી
રાત્રે પણ અમારા વજમાને ચોતે કદેકેને હંડુનો ચાંદ્યો
હોઈ હતો. અમારા ચળમાન મોઢા જાગીનહાર છે. બાપુ
સિંચપ્રસાદ ગુપ્તજને ગુજરાતમાં પણ ભોળખાવવા પડે
તેમ નથી. તેઓ ચૂસ્ત અસલકારી છે, વિચારવ નહ
આવ્યા છે. સ્વમાયોદારા ફેગવણી આપવાના મન્યત
દિમાયવી છે, પદેલાં દિનું યુનિવર્સિટીને તેમણે ઉદાર
મદદ આપી હતી અને અત્યારે કાશી વિદ્યાપીઠ જનમ
તેમનીજ સખાવન ઉપર નમે છે. રાજકારણ અને કેવ-
વણી બન્ને વિષયોમાં ચાકસ મનો ધરાવે છે અને બહુજ
સમર્થ રીતે ને રચુ કરી શકે છે. તેમણે જનમજ આખી
પૂરનીની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની ચાકિ
પણ સમજે છે, આપણી સંસ્કૃતિ સાથે તેનો સમન્વય
કરવાને ચાકસ મત ધરાવે છે, અને છતાં પૂર્વની કીલ-
સુરીને ઉલખતા નથી. તેમના વંશવમાં પાણુ ટ્યેચ રચરતિ
છે. તેમણે યુસ્તકાલવ વિગોનોને આજે એવું છે, પારે-
ડના જુસ્સેવદામાં તેમની સારી પિળલ છે. તેમના
ફેટાચેડામાં દેરાના પ્રસિદ્ધ કાર્યકર્તાઓ અને મુશતત્તનાં

અવરોધોના જ ફાટાઓ નજરે પડે છે. અદાર હબર રૂપિયાને ખરચે તેઓ હિંદુસ્તાનનો મોટો આરસનો વપસાવેલો નકરો ઘડાવે છે. મને વિચાર થાય છે કે આ પ્રપ્તિ, આ નમૂનો જ ગુજરાતના શ્રીમતોમાં નથી. એ ખાનદાની, હમ્ય રસરસિ, સાહિત્યપ્રિયતા, સુધરતા. મિલનસારપણું અને છતાં બધા સાથે બધુભાવ ! થી શી ખબર ગુજરાતનો મારો પરિચયજ આજો હોય તો !

મને બીજો વિચાર એ આવે છે કે બીજા બધાં પ્રતિ વહેવારો, મેળાવડા, મંડળીઓ આનંદ લેવાય છે તેટલો આપણે ગુજરાતીઓ નથી લેવાવતા. એ તે આપણા સંસ્કારો વધારે હોવા છે કે આપણે અતડા છીએ કે અપણે જોડી રાગ ચડે છે કે શું તે મને સમજતું નથી અહીં અમારા યજમાને અમારા કપાળમાં શુભાવની આડ કરી તેથી અમે રામભાતા હતા અને એ સહિત દિનંદુ સુનિવર્તિતોમાં જવું એ તો અમે અમારી પરદેશમાં કરેલી મોટી બહાદુરી સમજતા હતા. પણ ત્યારે બધા વિદ્યા-ચર્ચિતો રંગાચિતો. દિનેન્દ્રલાલ રૌપના પુત્ર ગાવા આવેલા તે મનસિ આખી રંગાચેતી હતી. એમનાં ગીતો બહુ સુંદર હતાં. “દેહાવનંદે બાગમે” મને ચાકર રાખાછ ” એ મોંસિંહુ અશ્રુતપૂર્વ બલન, એનો રાગ, અને એમાં શેટેલી અર્થ ફેરવાતી લીટી અમને બહુ ગમ્યાં. પણ મારે માત્ર બીજી કહેવાની છે. આપણા શ્રીયુત આનંદરાંદર શાખને અમે મળતા ગયા તો ત્યાં પણ વિદ્યાર્થીઓએ એમના મોલત્રાણ પગપર પ્રથમ શુભલ વડાથી પછી એમના મોંપર બધે જૂળે શુભલ ભર્યો. હવે ગુજરાતમાં એજ આનંદરાંદરભાઈને આપણા વિદ્યાર્થીઓ આમ રંગે કે લંબેડે એ હું કહી શકતો નથી. અને માલવિયજીનો તો વાત જ પછોત નહિ. ! એતો એમના પર ને ને સંસ્કારો દત્તા હતા તે સર્વ દત્તા હસતા બેગવતા હતા, અને બધું ગઈ રહ્યા પછી કહે કે “ કેવો નિર્દોષ આનંદ આવા આનંદની તો ના પડાયજ નહિ. ” વિદ્યાર્થીઓ તરફ જોઈને કહે કે “કસરત કરો છો કે ? ને માણસ સૂરને એકલે હાથે હાથે ઉઠાવી શકે તેને જ પરણવાનો હક છે. ” તેઓ બહુજ દુરથી બેસે છે ગઈ રાતની મનસિમાં એક સુંદર માથન ગવાયા પછી કહે કે “ મને લાગે છે કે તમે તો સુંદર નાચરો ! (બધા હસ્યા એટલે) અરે એમાં હસવાનું શું છે ? આપણા પર રાત્રી વસાવનારા તો નાચે છે હરે છે અને આપણને જ આ બધું હઠાવણ આપી મળું છે ! ” દિનેન્દ્રલાલ રૌપના પુત્રને પણ એજ વાચ્છ કહું હવું. બધા વિદ્યાર્થીઓ માલવિયજીને પગે

લાગતા હતા તે જોઈ, ગઈ રાતના તથા આનંદના તેમજ તરફ થયેલા આચર્યો અને પણ તેમને પગે સ્પર્શ કર્યો, અને બહુ જ સરસતાથી અમને એમણે બરડે હાથ ચાબ-ર્યો. આ મંડળીઓ આનંદ, આ છૂટથી મળવાનો સ્વભાવ ગુજરાતમાં છે ? દિલ્હીમાં પણ એ આ સ્વભાવ તેથી છે. દિલ્હીઓ પણ ન્યારે હોય ત્યારે મહાલો રાં આનંદ કરે છે. ગણેશવત્સર્વે એ જ્યુએટો પણ અંકપખાલની મંડળીઓમાં સાથે ચાલે છે. ત્યારે આપણે કદી મંડળીમાં બળતા નથી. આપણા મેળાડોળી આપણે છેડી દીધાં છે. આપણા હિંદુસ્તાનમાં અદિતીય, શ્રીજીની ગરબા ગાવની આપણી સંસ્કાર પણ આપણે છેડી દીધી છે, તેનો ઉછળતો જુરસો કે આનંદ હવે નથી દેખાતાં અને ન્યાં એ સંસ્કાર ફરી દાખલ થઈ છે ત્યાં તેમાં સ્વતંત્ર સ્વાભાવિક નિરંકુશ આનંદ નથી હોતો પણ કલાને નાગે દાખલ થતો ખોટો નિયમ, ખોટી દુનિમતા, નજરે પડે છે. આપણી સ્ત્રીઓએ હાંધ્યાનાં ગીતોગરબીઓ છેડી દીધાં છે. આ તે આપણે વધારે સંસ્કારી કે વધારે અતડા ? એમ મન્યા-હન્યા વિના સંબળ રી રીતે આવશે ? તે રાતની મનસિમાં અમે નેટલા એકબીજાના પરિચયમાં આવ્યા તેટલા અનેક દિવસોની પરિપૂર્ણી ષેકમાં નહોતા આવ્યા.

* * *

પરિપૂર્ણ સંબંધી તો મારે કાંઈ કહેવું નથી. મને માત્ર એટલું લાગેલું કે જરા વધારે અનુભવ પછી, પરિપૂર્ણ ભરી હોત તો વધારે ચારં. હમણાં જોઈ નેર ને છે તે આદર્શ કે સિદ્ધાંતો નહીં કે જાની નથી પણ ને કાંઈ નહીં થઈ ગયાં છે તે ઉપર વામ કરી, અનુભવ એજો કરવાની છે. પડ આવી મનસિમાં એકબીજા ચર્ચકર્તાગિતો પરિચય થઈ હાંધ્યામાં અદા વધે છે. એ પણ એક લાભ છે. પણ બધા કરતાં અમને એક વધારે સંગ્રાહ રીતે સમજતું તે એ હવે કે અત્યારે રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું કામ બીજી કોઈ જગા કરતાં ગુજરાતમાં સફળ થવાનો સૌથી વધારે સંભવ છે. આ નિધયથી અમારે કે ગુજરાતે મનસિ થવાનું નથી. ગુજરાતને અમુક ને લાભ છે તે બીજા પ્રાન્તોને નથી. અને એ નિયતિમાં ગુજરાત ઉપર સર્વથી વધારે જવાબદારી છે. અને એ જવાબદારીની ગંભીરતા ગુજરાત સમજે તે પ્રમાણમાં જ તેની લાપસાત ગણાયો.

મીલમાલિકો અને મજૂરો

અર્વાચીન પદ્ધતિપર-યાંત્રિક બળથી હિન્દુસ્તાનની ઔદ્યોગિક ખીલવણીની હજુ શરૂઆત થઈ છે. ત્યારે દેશનું ખનીજધન, એની વિશાળતા અને નૈસર્ગિક સંધિનોને ધ્યાનમાં લઈએ, ત્યારે દેશની આધુનિક આર્થિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિ ભ્રષ્ટરે હરકોઈને દુઃખ થાય. એક સર્વોચ્ચ દેશ મૂડી હિંદ આજે કાગેરોમાં પકવનારું ક્ષેત્ર અને પરદેશી માલને માટે અચ્છું બજાર બન્યું છે. દરિદ્ર ઇન્ડિયા કંપનીની વેપારી પદ્ધતિને લીધે તેમજ ખીલવણી રાજકીય અને આર્થિક કારણોને લીધે આવું હાનિકારક પરિણામ આવ્યું છે. પણ યાંત્રિક સાધનોદ્વારા દેશમાં હુજરઉદ્યોગોની ખીલવણી ક્યારનીયે શરૂ થઈ છે. દેશમાં કેટલાક ઉદ્યોગો મોટા પાયાપર ચલાવવામાં આવે છે. પણ એ બધામાં Cotton Textile Industry અને Tata Iron Works સિવાય અન્ય બધા મોટા ઉદ્યોગો પરદેશી મૂડીવાળા-એનાજ દ્વારા છે. યાંત્રિક બળના આધારે ચાલતો અને મોટા પાયાપર ચલાવવામાં આવતો હિન્દુસ્તાનનો મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ રૂનો ઉદ્યોગ (cotton industry) છે. અને એની શરૂઆત ૧૮૫૪ થી થઈ હતી. “ ચલતી હે ” જ્ઞાનનીતિની દિશાવતી દિંદી સરકારે લેન્ડેશાપર અને મચિરટનું કિત સામયવા ખાતર આ ઉદ્યોગોને શરૂઆતમાં તેમજ ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં જકાતી રક્ષણ આપ્યું નહોતું. કેમકે દેશમાં નવીન ઉદ્યોગ જકાતી રક્ષણ સિવાય ખીલવણી શક્ય નથી. તેપણ કેટલાક કુદરતી લાભોને લઈને આ ઉદ્યોગ આ દેશમાં ધંધાવાળા પાળાપર ખીલવા

પામ્યો છે. ૧૯૨૧ માં આ ઉદ્યોગની સ્થિતિ નિમ્ન-લિખિત આંકડાઓ પરથી સમજી શકશે.

મીલોની સંખ્યા	૨૫૭
મોડોની સંખ્યા	૬૮,૭૦,૮૦૪
સાળોની સંખ્યા	૧,૨૩,૭૮૩
દરરોજ કામ કરતા મજૂરોની સંખ્યા	૩,૩૨,૧૭૪
રેની વપરાશ	૭૪,૨૦,૮૦૫ (હંદ્રવેટ)
(૨૧ ૨૦,૨૩૦ ગાંધીઓ-પ્રત્યે ગાંધીમાં ૩૬૨ રતન)	

૧૯૨૧ માં ૫૮,૬૨,૮૮૦ હંદ્રવેટ સુધી મીલોમાંથી પેદા થયું હતું. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે આ ઉદ્યોગો સારા પાયા પર ચાલ્યા છે. વળી એમાં રાકાયેલી મૂડી મોટે ભાગે દેશી છે. પણ એ દિશામાં હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે. જો આપણે કાપડની આયાતના આંકડાઓ તપાસીએ, તો માલમ પડે છે કે આ ઉદ્યોગ હજી બાંધાવર્યામાં છે. ૧૯૨૧-૨૨ ની શાલમાં ૫૭, ૧૨૪, ૩૪૨ રતન સુધી આયાત કરવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે હિન્દુસ્તાનની મીલોમાંથી ૬૬૨, ૩૧૩, ૦૦૦ રતન સુધી પેદા થયું હતું. એટલે કે કુલ ચતરતા મૂળનો હજુ ૮ ટકા પરદેશથી આવે છે. એની મનિરતર વિગત નીચેના આંકડાઓ પરથી જણાશે—

નંબર	યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી આવ્યાત	જાપાનમાંથી આવ્યાત	કુલ આવ્યાત	હિંદની મીલમાં પેદાશ
	રતલ (૧૦૦૦)	(૧૦૦૦)	(૧૦૦૦)	(૧૦૦૦)
૧ નંબરથી તે ૨૦ નંબર સુધી	૧,૭૬૬	૪,૮૬૬	૬,૬૩૨	૪,૬૯,૩૭૦
૨૧-૨૫	૧,૧૨૨	...	૧,૨૧૯	૧,૫૦,૫૦૯
૨૬-૩૦	૨,૮૯૧	૧,૩૧૧	૪,૨૦૨	૫૨,૫૮૩
૩૧-૪૦	૧૮,૩૬૬	૬,૮૮૮	૨૫,૨૫૪	૧૬,૯૦૦
૪૦ ની ઉપર	૮,૫૬૮	૨૫૩	૮,૮૨૧	૩,૩૮૯
સફેદ અને રંગેલા	૪,૫૪૬	૧,૧૨૫	૫,૬૭૧	....
વગર વણાટના	૨,૮૧૫	૪૭૫	૩,૩૦૫	૪૯૨
કુલ.....	૪૦,૦૭૪	૧૮,૮૧૫	૫૮,૮૮૯	૬,૬૨,૩૧૩

હજી હિંદુસ્તાનની મીલો ૨૫ થી વધારે નંબરનું સ્તર વધુ પ્રમાણમાં પેદા કરી શકતી નથી. દેશમાં નાંખા તાંબાવાળું કે પેદા કરવાની બે મોડાવણી કરવામાં આવે તો ૨૫ નંબરથી વધારે નંબરનું સ્તર સહેલાઈથી કઢી શકાય.

૧૯૨૧-૨ માં દાખલની આવ્યાત નીચે સુબળ હતી:-

સફેદ ખિનરંગેનું ૬૩૫, ૬૦૦, ૦૦૦ વાર
સફેદ (રંગેનું) ૩૦૬, ૨૦૦ ૦૦૦ ,,
રંગિત તેમજ બાપેનું ૧૧૮, ૩૦૦ ૦૦૦ ,,
કુલ... ૧,૦૮૦, ૧૦૦, ૦૦૦ વાર

૧૯૨૧-૨૨ માં હિંદની મીલમાં થયેલી કાપડની પેદાશ-

૧, ૭૩૧, ૫૭૩, ૨૬૬ વાર.

આ આંકડાઓ ઉપરથી પૂરતાર થાય છે કે હજી દાખલની જાગતમાં ૪૦ ટકાથી વધારે માત્ર પરદેશથી

આવે છે. એટલે આ ઉદ્યોગને ખીલવવાનો અવકાશ ધણો છે. વળી સીવવાને માટે ઉપયોગમાં આવતા સ્તરના દોરાની આવ્યાત હજી ખણુ છે. ૧૯૨૧-૨૨ માં ૧,૦૦,૦૩, ૬૭૬ રતલ એટલે ૭૨ લાખ રૂપીઆની હતી. જ્યારે ઉપરની ત્રણ જાગનો જ્યાનમાં રાખીએ કે દેશમાં વપરાતા સ્તરનો ૮ ટકા, ૪૦ ટકાથી વધારે કાપડ અને ૯૨ લાખનો સીવવાનો મેરો પરદેશથી આવે છે, ત્યારે આપણને સ્વદેશી લાભ થશે કે આ દેશમાં હજી આ ઉદ્યોગને ખીલવવાની જાગ અગત્ય છે. પણ આ આંકડાઓ તો એક વાત પૂરતાર દરેકે કે દેશમાં મીલ એ મોટામાં મોટું જગત છે, અને જગત છે એટલું જ નહિ પણ કાચો માલ પણ બોદાએ તેટલો તેમાં મળી શકે છે. ફક્ત ચોડા આંકડાઓ દાંકીશું. ૧૯૨૧ માં ૨૨, ૨૬, ૦૦૦ ગાંસડીઓની પરદેશ નિકાસ કરવામાં આવી હતી. (એક માંસડીમાં ૪૪૦ રતલ) જ્યારે

ફરી કુલ. પેદાશ ૫૦,૫૨,૦૦૦ ગાંસડીઓ હતી, ત્યારે દેશની આંતરિક વપરાશ ૨૮,૨૮,૦૦૦ ગાંસડીઓ હતી. આ પરથી શું માસમ પડે છે ? લગભગ ૪૫ ટકા જેટલી ફરી પેદાશની નિકાશ થાય છે અને ૪૦ ટકા કારખાનાના માલની આયાત થાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોઈ આ ઉદ્યોગની ખીલવણી અર્થે વિશેષ માગણી અને અગત્ય પ્રદર્શિત કરવામાં આવે તો તેમાં શી નવાઈ ?

હવે આ ઉદ્યોગમાં માત્ર ૩,૩૨,૩૮૨ માણસોને જ રોજ મળે છે. આખા દેશમાં યોત્રિક બળથી ચાલતાં કારખાનાઓમાં ફક્ત ૧૩,૬૭,૧૩૬ માણસોને રોજ મળે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ૩૧,૬૦,૦૦,૦૦૦ વસ્તીમાંથી ફક્ત ૧૪ લાખ માણસો જ ઉદ્યોગમાં રોકાયેલાં છે ને બાકીના મોટે ભાગે ખેતીવાડી પર મુજરાન ચલાવે છે. આ ઓક-કાઓ ખેતી દેશમાં ઔદ્યોગિક વિકાસની કેટલી આવ-શ્યકતા છે તે પર વિશેષ ભાર મૂકવાની જરૂર નથી.

જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આમ છે ત્યારે આપણા ધનવાન મીલમાલેકો શું કરી રહ્યા છે ? હાલના વખતમાં ૨૦ ટકાથી માંડીને ને ૨૦૦-૪૦૦ ટકા સુધી—અરે, કેટલીક મિલોએ તો ૫૦૦ ટકા સુધી વ્યાજને વહેંચ્યાં; સમાજને નીચેનીને રવેન્ચાપૂર્વક તાગડધીના કર્યો ! સારી કમાણી પણ કરી લીધી ! વધુ પ્રમાણમાં નફો પેશુ કરી લીધો ! કોરોડો રૂપિયા ઈન્કમેટેક્સ (Income Tax), વધુ આવકપર નખાતા ટેક્સ (Super Tax) અને અલગ નફા પર નખાતા ટેક્સ (Excess Profit Tax) તરીકે લખ્યાં, પણ મજુરોના પગાર વધારવાને માટે ખૂબ આનાકાની કરી, બદકે કિચિત્ પણ દર-કાર ન રાખી. સરકારની ચલાણી તેમ જ નાણામં-કરણ સંબંધની નીતિ તથા હાલમાં લઈને ઉભા ચણેલા મામલાએ જીવન નિલાવવાને માટે આવ-શ્યક યીજોના તથા બીજા માલોના લાભો વિદ્યુત્થિતિએ વધારી મૂક્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે મજુરો ખૂબ હાડમારી અને મોંઘવારીના બોગ

ચઈ પડ્યા. તેમની સ્થિતિ અત્યંત કંટાળાજનક અને દુસણ બની ગઈ. આજીવિકાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની, મુશ્કેલીને લઈને હડતાલો પડી; ભૂખમરણએ પોતાનું પ્રબળ સાધન તથા સર્વત્ર સ્થાપી દીધું; આખરે અનિચ્છાએ મીલમાલેકોએ મજુરોના પગારમાં માગણી પ્રમાણે નહિ પણ દંધક અંશે વધારો કર્યો. એને ૧૦૦ થી ૪૦૦ ટકા નફો ખીસામાં મૂકે, પણ અન્ય સાધનરહિન બીચારા મજુરોના પગારમાં વધારાને માટે માગણી થતાં જ મીલમાલેકો લાડી ઉઠે એટલું જ નહિ, પણ મજુરોના દિલને માટે પોતાની નિઃસ્વાર્થતા તથા સહનુભૂતિના બળમાં ફૂંકમાં શરૂ કરે પણ સ્થિતિ એવી પલટાઈ ગઈ કે તેમને અનિચ્છાએ પણ મજુરોના પગારમાં વધારો કરવો જ પડ્યો. છેલ્લા વધારો ૧૯૨૧ ના મે માસમાં કર-વામાં આવ્યો હતો. અર્થશાસ્ત્રના એ સિદ્ધાંત છે કે મજુરી કરતાં લાભો હમેશાં જલદીથી વધે છે, અને ઉભય વચ્ચે સમતોલ થાય તે પહેલાં ધરો વખત પસાર થઈ જાય છે. કહેવાની ખાસ જરૂર છે કે વધારામાં અપાતી મજુરી જેટલા પ્રમાણમાં જોખમે તેટલા પ્રમાણમાં નથી હોતી; કારણ કે, પ્રત્યેક મજુરની ઓછામાં ઓછી મજુરી તેના શરીરનિર્માણ સહેલાઈથી અને મનોપ્રકારક રીતે થઈ શકે એટલી તો હોતી જ જોઈએ. જ્યાં મજુરો એ વિષે ફરિયાદ દર્શી રહ્યા છે, ત્યારે આપણા મહાનુભાવ મીલમાલેકો દેરા પ્રકારેનું વર્તન પ્રદર્શિત કરી રહ્યા છે ? અમદાવાદના મીલમાલેકોની મંડળીએ એવા પ્રકારનો ઠરાવ કર્યો છે કે ૧ લી એપ્રિલથી બધા પ્રકારના મીલમજુરોના પગારમાં ૨૦ ટકાનો ઘટારો કરવામાં આવશે. મુંબઈના મીલમાલેક મંડળીના પ્રમુખ મિ. કે. એ. એ પોતાના લાપણમાં એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે કે હાલમાં મીલઉદ્યોગ ખુબ કોડાડીના પ્રસંગમાંથી પસાર થાય છે અને જો વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે વધુ વખત ચાલુ રહે તો મીલની પેદાશ ઘટાડવા સિવાય કોઈ પણ માર્ગ નથી. આ ઉપરથી સહેજે સમજશે કે મુંબઈમાં પણ મીલમજુરોના પગારમાં

ઘટાડો કરવાની વાત ચાલે છે. આ 'પ્રશ્ન અર્થશા-
 સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ તપાસવાની ખાસ જરૂર છે. શું મીલ-
 માલેકોનું આ પ્રકારનું વર્તન ન્યાયમંત્રી કે
 justifiable છે? શું તેઓ મજૂરી ઓછી કરવાને
 માટે દલીલો કરી તે પ્રકારના વર્તન માટે
 વકાવ કરી શકે એમ છે? શું આ પ્રશ્નો
 નિવેશ અન્ય કોઈ રીતે ન લાવી શકાય?
 મીલમાલેકોની આવા પ્રકારની વર્તણૂક પરથી શું
 કંઈ મળે છે? મજૂરોએ આ સ્થિતિમાં શી પગલાં
 લેવાં જોઈએ? આખા દેશે આ ઉપરથી શો પદાર્થ-
 પાઠ પ્રદર્શ કરવો જોઈએ? અને સરકારે આ પ્રકર-
 નોમાં કેવા પ્રકારની નીતિ અપવાર કરવી જોઈએ?
 આ પ્રશ્નોના જવાબની આવશ્યકતા અને તે
 આપવાની અનિવાર્યતા સહુ કોઈ સમજી શકે
 એમ છે.

અમદાવાદના મીલમાલેકો મજૂરીમાં ઘટાડો કર-
 વાને માટે ત્રણ કારણો રજૂ કરે છે. પ્રથમ
 તો એ કે જાપાનના કારખાનાવાળાઓ પોતાનો માલ
 હિંદુસ્તાનના બજારોમાં પડતર કિંમત કરતાં ઓછો
 બાવે વેચે છે એટલે તેની દરિયાકાંઠાં હિંદુસ્તાનની
 મીલમાં બનેલો માલ ટકી શકતો નથી. બીજું
 કારણ તેઓ એ રજૂ કરે છે કે મીલોના ઉલોગોમાં
 દાલમાં સર્વત્ર મહી વ્યાપી રહી છે. ત્રીજું કારણ
 એ છે કે ખાદ્યખોરાકોના ભાવોમાં દાલમાં ઘટાડો
 થયો છે. એમનું કહેવું પ્રત્યેકમાં એ છે કે આવી
 સ્થિતિમાં મજૂરીમાં ઘટાડો કર્યા સિવાય
 અન્ય કોઈ માર્ગ નથી. અયચાસ્ટના સિદ્ધાંતો જે
 પદાર્થ રીતે સમજે છે તેને આ દલીલો નિઃશંક
 ખાસ વચરતી લાગશે એટલું જ નહિ, પણ પોતાના
 સ્વાર્થરૂતને પોષવાને ખાતર અને પોતાના હિતોએ
 મીલમાલેકો નિર્બીજતાની કટકી સીમા પર્યંત ગળવે છે
 તેનો અસરો અને અસરકારક ચિતાર આવડે.
 દેશનું દિત એમની દૃષ્ટિગ્રાહ્ય દુદ્દારી જાળને બંધે
 'કોઈ પૈકીસ રજાનમાં પ્રત્યક્ષતાના બંધને લંઘને ગંતાર્ય
 બે' હોય એમજ કોઈપણ દેશદિનચિન્તકને લાગ્યા
 વિના પરેશ નહિ. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ દેશના દુનર-

ઉલોગોની ખીલવણી અને વિકાસની વાત એમના
 પાપાણુવત્ કલ્પિત અને સ્થિતિરચાપક અન્યતઃકરણમાં
 કોઈપણ દિન પ્રવેશ પામતી નથી. ધારો કે ખાદ્ય-
 ખોરાકોના ભાવોમાં ઘટાડો થયો છે, તો તેથી શું?
 શું ૧૯૧૪ ના મજૂરીના ભાવો જેવા જોઈએ તેવા
 હતા? હિંદુસ્તાનમાં મજૂરોને તેમની મજૂરીનો થોડા
 બદલો ન આપતાં માત્ર નિર્દય અને નિંદ્ય પ્રકારે
 ચૂસવામાંજ આવે છે; અને જ્યારે મીલમાલેકો એમ
 કહે છે કે દાલમાં તેમને ૧૯૧૪ ની સાલ કરતાં
 વધુ પગારો આપવામાં આવે છે, ત્યારે એક જ
 અનુમાન આ ઉદ્યોગોમાંથી રાકાય છે, અને તે એ
 કે તેમને મજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાની
 ઈચ્છા તો નથીજ બલકે દરકાર નથી. આ શોષક અને
 નૈતિક-અધોગતિકર વૃત્તિ જેટલી હાનિજનક તેટલી જ
 નિંદ્ય છે. મુંબઈ સરકારના મજૂરખાતા (Labo-
 rar Department) તરફથી બહાર પડતાં
 આંકડાઓને આધારે મીલમાલેકોએ પોતાનો કેસ
 ધરી દાલ્યો છે. એ ખાતા તરફથી દાલમાં મીલ-
 મજૂરી વિષે બાબતો પર ૧ લો રિપોર્ટ બહાર પાડ-
 વામાં આવ્યો છે. (કિંમત પ્રમાણમાં બારે પડતી છે. ૧. ૭)
 તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઇંગ્લેન્ડ કરતાં પણ
 આ દેશમાં ખરી મજૂરી (real wages) વધી છે.
 ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૯૧૮ ની મરાસરી સાથે સર-
 ખાવતાં મજૂરી ફક્ત ૧૦ ટકા વધી છે, જ્યારે મુંબઈમાં
 '૭૨' ટકા વધી છે. વળી જણાવવામાં આવ્યું
 છે કે ૧૯૧૪ કરતાં મજૂરીનો વધારો ૬૭ ટકા જેટલો
 થયો છે. જ્યારે ભાવનો વધારો Index Number ના
 આધારે ૬૫ ટકા જેટલોજ થયો છે
 એટલે કે ૧૨ ટકા જેટલો મજૂરોને નફો છે.
 આ કારણથી મીલમાલેકો મજૂરી ઘટાડી શકે છે.
 એ આ આંકડાઓને વિશ્વાસપાત્ર માનીએ-એ કે એમાં
 અનેક ખૂનીઓ સમાવેશ છે-તો પણ ૧૨ ટકા જ
 ઘટાડો કરી શકાય. ૨૦ ટકા કેવું પ્રકારે ચાલે?
 નાનના રાખેલો એ બાબત પર વધુ પ્રકાર
 નાખેલો. ધારો કે ઇંગ્લેન્ડમાં એક મજૂરને રૂ. ૨.૪૦
 (૧૬ પાંડ) મજૂરી મળતી હતી અને હિંદુસ્તા-
 નમાં એક મજૂરને માત્ર રૂ. ૨૦ મળતો હતા. હવે

ઇંગ્લાન્ડમાં મજુરીમાં ફક્ત ૫૦ ટકા વધારો થાય અને હિન્દુસ્તાનમાં ૧૦૦ ટકા વધારો થાય તો પારખામ એ આવે કે ઇંગ્લાન્ડમાં મજુરોને રૂ. ૩૬૦ મળશે અને હિન્દુસ્તાનમાં મજુરને ફક્ત રૂ. ૪૦૦ મળશે. વળી આંકડાઓને આધારે મીલમાલેકો એમ પણ કહી શકે કે ઇંગ્લાન્ડમાં ફક્ત ૫૦ ટકા વધારો થયો છે અને હિન્દુસ્તાનમાં ૧૦૦ ટકા વધારો થયો છે એટલે મજુરી ઓછી કરવામાં કંઈ વાંધો નથી. આવી દલીલમાં રહેલી હોય અસત્યતા (Fallacy) સદા સમગ્ર્ય એમ છે. અશ્વત્થ મીલઉદ્યોગ દાલમાં કોઠકરીના સમયમાંથી પસાર થાય છે, પણ તેથી મજુરી ઓછી કરવી એ દલીલ ટકી શકતી નથી. મજુરી શા માટે ઓછી કરવી ? નફો ન કરી શકાય તેથી ખોટ જ જશે કે કેમ તે નાની નથી. ધારો કે નફો નહિ થાય, તો તેથી શું ? છેલ્લાં પાંચ છ વર્ષમાં ૧૦૦ થી તે ૫૦૦ ને ૬૦૦ ટકા સુધીનાં જે વ્યાજે ખીરસામાં મુકાયેલાં તેનું શું ? જે કોઈ વર્ષે ૫૦૦ ટકા વ્યાજ મળે તો કેટલું વર્ષે વગર વ્યાજે શા માટે નહિ ચલાવાય ? વળી મિ. કે.એ. ના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો ઉપર ટાંકેલા આંકડાઓ પરથી માલુમ પડે છે કે એ ઉદ્યોગને માટે ભાવમાં બહુ સારો ફિવન છે, તો પછી એક વર્ષની કે દુકં મુદતની મંદીને લીધે મજુરીમાં ઘટાડો કરવો એ શું ન્યાય કહેવાય ? વળી જે નફો પડે એટલે મજુરી ઘટાડવાનો સિદ્ધાંત રીતીકારાય તો શું તેથી નફો વધે ત્યારે મજુરી વધારવાનો સિદ્ધાંત રીતીકારો ? લગાઇમાં ને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં કીપેલા નફામાંથી મજુરોને શું મળ્યું ? મીલમાલેકોએ એ ઉદ્યોગનો કેટલો વિશામ કીધો ? કેટલી નવી મોલો રચાવી ? કેવળ અમૂલ્ય વખત એવે યુગાઓ છે. દેશમાં જ્યારે યોગ્ય તક દની, ત્યારે તેનો લાભ લેવાયો નહિ. સર્વ દૃષ્ટિએ તપાસતાં મજુરી ઘટાડવાનો સલાહ બહુ જોખમકારક છે.

જે જાપાનના કારખાનાવાળાઓ અને લેકેશન વરના ને માંચેસ્ટરના કારખાનાવાળાઓ પોતાનો માલ

આપણી ખમરમાં ઝૂકારતા dump કરતા હોય તો શા માટે મીલમાલેકો વધુ જઠાતી રક્ષણ માગતા નથી? અને અચ્ચે તો એ થાય છે કે સહેલો માર્ગ લેવાને બદલે આપણા મીલમાલેકો આ વિષ્ટ - પ્રશ્નને નિવેડો લાવવાને બદલ ને નહિ કરવાનું તે કરવા બેસી ગયા છે. મીલઉદ્યોગને જઠાતી રક્ષણની જરૂર છે એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ કારખાનાવાળાઓ પોતાનો માલ dump કરે છે, દેશમાં બેઝારી (Unemployment) વધી ગઈ છે. તે વધશે તો પછી વધુ જઠાતી રક્ષણ શા માટે ન માગવું ? ૨૦ ટકા મજુરીમાં ઘટાડો કરવો તેના કરતાં ૫ ટકા વધારે જઠાતી રક્ષણ માગવું એ દેશના લાભાર્થે નથી ? પણ અન્યથાની વાત તો એ છે કે એ આપણા મીલમાલેકોને સુએનું જ નથી, પણ માત્ર પરવશ મજુરોના ખખારમાં ઘટાડો કરવાનું સુએ છે. જો જઠાતી રક્ષણમાં વધારો કરવામાં આવેને ૧૫ ટકા ખીજા Tariff Schedule ની સાથે મૂકવામાં આવે તો તો મંદી પગડી શકાય. વળી સરકારને ખોટ પૂરી કરવાને મહેસુસ મળે ને મીલ પરનો વેરો (Salt Tax) વધારવાની જરૂર ન રહે. મારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે જો વધુ રક્ષણ નહિ મળે તો પરંતુ કારખાનાવાળાઓ સગતા ભાંડે પોતાનો માલ વેચશે ને મીલો બંધ ને તેમજ મજુરી ઘટાડો તો પણ દરિયામાં ટપી શકશે નહિ. અને જે એક વખત મીલો બંધ થઈ, પેલાય પરી ને પરદેશીઓએ આપણી ખમર કબજે કીધી તો પછી આ એક સારો ઉદ્યોગ પરી ભાગે તો તવ.છ નહિ. આ પ્રશ્ન પર રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે એમાં ફક્ત મીલમાલેકોનું જ દિલ સમાવ્યું નથી. મજુરી ઘટાડવાની એમના દલીલો પેલાયપેલા અને પાણવમરની (baseless) છે. કાચ તેમાં કંઈક તપ્પનો અંશ હોય તો ને મુઠેલી વધુ જઠાતી રક્ષણથી દૂર કરી શકાય એમ છે. પણ આ સર્વ પ્રકારવત જવજવત સત્ય તેમના દુહિના દુર્ભેદ બંધને ન બેઠી શકે.

ફક્ત એક જ રીતે આ પ્રશ્નને નિરોડો લાવી શકાય. જે મીલમાલેકોને દેશનું દિન હોંડે નાજ હોય

ને પછી મજુરોની મુક્તિ માત્ર એકજ માર્ગ સાધી શકાય, અને તે એ કે મજુરમંડળોની વ્યવસ્થાસર રચના કરવી (labour must be organized) અને ટ્રેડ યુનિયનોના (Trade Unions) મધ્યારણથી તેને વધુ સુરક્ષિત બનાવવું. મીલમાલેફોનો વિરોધ હમેશા માટે રહેવાનો જ છે એ સત્ય ખ્યાનમાં રાખી જેમ અને તેમ મજુરોની સ્થિતિ તથા તેમનો પક્ષ વધુ પ્રમાણમાં સમજાવે અને પગલર થાય એ પ્રકારનાં પગલાંઓ એમના હિતચિન્તકોએ કાઢે પણ પ્રકારના પ્રમાદ તથા વિલંબ વિના લેવાં એ અત્યંત આવશ્યક છે. હિન્દુસ્તાનમાં આવા વિરોધનું અસ્તિત્વ અનિવચનીય તેમજ હાનિજનક છે. પણ માલમાલેફોની એકપક્ષી વર્તણૂક મજુરોને આપમર્જાઓ લેવાની ફરજ પાડી એમ લાગે છે. દિલ્લીની વાત છે કે મજુરો ઘટાડવાની વાતની પાછળ સાથે એમ પણ સાંભળવામાં આવે છે કે તેઓ એકાદ બે માસ વધુ પ્રમાણમાં પેદાશ (overproduction) થયેલી હોવાને લઇને મીલો મધ્ય કરવા માગે છે. ત્યારે દેશ હજુ અર્વાચીન યાંત્રિક બળદ્વારા ઉદ્યોગવિકાસની શરૂઆત કરી રહેતો છે, ત્યારે ઉદ્યોગો સમાજના હિતાર્થે નહિ કે અંગત લાભોના શક્ષણાર્થે. ખીલવાવા જોઇએ એ સિદ્ધાંતોના એકમતથી સ્વીકાર (unanimous acceptance)

થયો જોઇએ. ફક્ત મીલમાલેફોનો લાંબાને ખાતર હજારો મજુરો ભૂખમરા, દરિદ્રતા અને અનેક મૃત્યુજનક રોગોના ભોગ થઇ પડે-એ સ્થિતિ હિંદ હવે વધુ વખત સહન કરી શકે એમ નથી. લેન્કેશાયર, માંચેસ્ટર અને નવપાનની હરિકાઈમાં નહિ ટકી શકવાનું નિમિત્ત શોધી તેના પડા નીચે આપણા મીલમાલેફો મજુરોના પગારમાં ઘટાડો કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. લેન્કેશાયર ને માંચેસ્ટર સામે માથું કેમ ટીપાડી શકાય! જડવાદના યુગનું માહાત્મ્ય આપી વધુ અસરકારક રીતે આલેખી અગર ચિતરી શકાય એમ નથી.

અત્યેક હિંદુનિવાસીની અનિવાર્ય ફરજ છે કે આ વિષય પરત્વે જે સત્ય ને ખરી દલીલત હોય તેને વસ્તુતઃ પ્રજા સમક્ષ મૂકવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્નો કરવા. મીલમાલેફો પ્રતિ વિરોધની લાગણી બતાવવાની જરૂર છે નહિ. તેમની વર્તણૂક જ તેમના હિતની વિરોધી છે. હજુ પણ વખત વડી ગયો નથી. હું આશા રાખું છું કે પ્રભુ એમને સફળ હિંદુ આંધે, અને તેઓ પસાર થયેલો ફરાય પાડે એવી લે!

ગુલામ

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા—સ્ત્રી પ્રસિદ્ધ કરનાર કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ. અમદાવાદ. મૂલ્ય સવા રૂપિયો.

આ પુસ્તક ભાસના પ્રતિજ્ઞા યોગન્ધરાયણ નાટકનો અનુવાદ છે. બીજો ઉચિત શબ્દ નહિ જરૂર વાંચી જ અમે અહીં અનુવાદ શબ્દ વાપર્યો છે નહિ તો આ માનનીય સાક્ષરના સર્વ અનુવાદો તે મૂળના તરજૂમા નથી પણ મૂળ પુસ્તકનું મૂળરાતી ભાષામાં અવતરણ છે. આ અવતરણથી મૂળ દરિને અન્યાય કે નુકસાન નથી થયું પણ જેમ નવા અવતારમાં આત્મા ફરી સર્વાંગસુંદર થઈ જન્મ લે છે તેમ અહીં પણ ભાસના નટ જટ પાકો શુદ્ધ થયા છે. અનુવાદ કરનારને આ દિશામાં કેટલી છટ અને કેટલા હઠો છે એ ગ્રંથની મતભેદ છે પણ શ્રી કેશવલાલભાઈના અત્યાર મુખીમાં દરેક પારિત્યુ એટલું મોટું પ્રમાણ ખર્ચ નીકળ્યું છે કે પાક નક્કી કરવાની એમની છટ મામે કોઈને વાંધો ન જ હોય. તેમ છતાં મૂળ પાઠો ટીપમાં આપી પોતાના પાઠાન્તરનું અધિકાર્ય તેમણે ચર્ચ્યું છે એટલે સ્વતંત્ર અભ્યાસને તેથી કશી હાનિ થવા સંભવ નથી. એમના અનુવાદની અને અભ્યાસની પદ્ધતિ સાહિત્યમાં સર્વથા અનુકરણીય છે.

શ્રી કેશવલાલભાઈના બીજા અનુવાદો પેટે આમાં પણ નાટકના વરતુનો ઐતિહાસિક ભાગ તારવીને તેને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ઉપોદ્ધપાતમાં સમર્થ રીતે ચર્ચ્યો છે. જુદાં જુદાં અનેક પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી ધણી જ ઝીણી ઝીણી સુચનાઓ લઈને એમણે તે

સમયના ઇતિહાસનું જે તાદરશ ચિત્ર રચ્યું છે તે દરખા અને શાસ્ત્રીય ગવેષણાની યોગ્ય ધરનાનો સુંદર નમૂનો છે. તે ઉપરાંત, ભામડે જે આરોપો કર્યા છે તે આ નાટક ઉપર નહિ પણ આ જ વરતુની કાઈ બીજી કૃતિ ઉપરના છે એમ સિદ્ધ કરી, કાચ, રસ સંવિધાન, અભિનય, પાત્રના વગેરેની દૃષ્ટિએ પણ ઉત્તમ રીતે સાહિત્યચર્ચા કરેલી છે.

આ અનુવાદની ભાષા ધણી જ અર્થવાહી અને તે સાથે સાથે સાદી અને સરસ છે. આપણી ભાષામાં સામાન્ય વર્ગોમાં વપરાતા પણ દલુ સાક્ષરોની કસમે નહિ ચડેલા એવા ધણા શબ્દો અને વાક્યોનો ઉપયોગ આમાં તેમણે આજાદ રીતે કર્યો છે, અને ખરી મુજરાતી ભાષા શું છે તે ખતાવી આપ્યું છે. આના દાખલા લગભગ માને પાને છે. મોક્ષોનું ભાષાન્તર સમગ્રોતી છે, અને તેમાં દ્રશ્ય દીર્ઘની છટ જવડે જ લીધી છે.

મોક્ષો સિવાયનું બીજું ભાષાન્તર વનવેલીમાં છે. આ જન્મના આઘાતથી કેશવલાલભાઈ પોતે જ છે. એ જન્મ ઉપર એમણે ગદ્ય સાહિત્ય પરિપદમાં ભાષણ આપ્યું તે પછી થોડો સમય એના પર ચર્ચા ચાલી પાછી તે બંધ પડી ગઈ છે. એ ચર્ચાને પરિણામે સાક્ષરોએ એને જન્મોમાં રચાન આપ્યું છે એમ કહી યાચ્ય તેમ નથી. પણ વનવેલીમાં રહેત કવિ-તનો અંગ્રેજીમાં જેને બ્લેક વર્મ કહે છે તે સાટે ઉપયોગ મદદરેકે તેના જે પુરાવા, વનવેલીની પ્રસિદ્ધ પદ્યોના, અત્ર નોંધવા જેવા છે. એક તો, આપણા

કાવ્યોમાં ગેયતા હોવી જોઈએ એ પસૂના દિમાપતી સદગત નવવરામ પોતે એક જગ્યાએ અંગ્રેજ કાવ્યોનું પકન થાય છે-તે ગવાતાં નથી, એમ કહી પકનનો પરિચય કરવા હિન્દુસ્તાની કવિઓનાં કવિતા સાંભળવા કહે છે એ અભિપ્રાય. અને બીજો “કવિતા અને સાહિત્ય” માં શ્રી રમણભાઈએ જ્ઞેક વર્સનો નમૂનો ગૂજરાતીમાં બતાવવા માટે, પ્રેમાનન્દના કોખાદરણના પુદ્ગલ વર્ણનના ભાગને, મનહર જન્મમાં થોડો ફેરફાર કરી મૂકેલો છે તે પ્રપત્ત. આ બન્ને પ્રપત્તો, સર્વોગ અગ્રેય પાક્ય પદ્યરચના થયેને કવિત્વ લાયક છે એમ બતાવે છે. વળી હિન્દીમાં જૂના જૂના રસનાં અનેક કવિતા છે એ હરકોઈ રસમાં તે શાખી શેકે એમ બતાવે છે. આટલું છતાં પણ વનવેણી સંજ્ઞા યરો કે નહિ એ તો માત્ર તેના પ્રયોગ ઉપરથી જ જણી શકાય અને શ્રી દેશવસ્ત્રાલભાઈએ પોને ભાષ્યનું એક નાટક સર્વોગ વનવેણીમાં મૂકી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેથી એ અભિપ્રાય બાંધવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે.

વનવેણીની ખાસ અમર જોવાને અમે નીચેના થોડા જ દાખલા તરફ પાંચવાનું ધ્યાન બેઝીએ છીએ.

અને કાઈ ચીજ

આઓ, જોથી જોનારા એકાદ બની ગય. (૫. ૨)

ગમસ કેતો હતો કે રાખછને છળવાને નાગવનમાં પ્રવેતે મલિકની આડી માંહી નીલ, સજ રામેસો છે. ભગવાન ભનું કરે અને એણે રાખછ ન ભરમાય. પ્રવેતને વસરાજનો શો ભારે ભય છે! હું એનો ભેદ સારી રીતે સમજું છું. સંખ્યામાં સઉ સડોની ખીચડી લુદી ચડે છે, તેની નમજાઈ એને ખટકે છે. બાર લેખા અને તેર થોડા છે. (૫. ૭)

પાંચમે જો વેદ મહા-

મારજ, તે પૂરેજોની ખ્યાનિ વજુવે છે તેનું એમને છે અભિમાન. ભારતવંશી શ્રૂષાળ ગામર્ષિ કેવાય છે, તે ગિરદનું છે ધમક.

પાંચથી ગાંધર્વવેદ ઉતરી આવ્યો છે તેનો લશાયો છે ગર્વ. પ્રભા ઓવારણાં લે છે, તેણે ઉપગ્યો છે અહંકાર. મનોહર રૂપ છે તે અજકળું જન્યન છે, તેનો ચડેલો છે મદ... (૫. ૬૬)

આંક, આ તો ઓહિયાંજ ઓહિયાં થયા કરે છે.

કેડમુંક કુકરની સૂંઝમાંથી કુરું કુરું

ચખ્ખ જેમ નીકળે છે, તેમ મારા પેટમાંથી

વાયુ જોર કરે છે; તે ખાળ તેણે બેસશે.

અરે મારા લાડવાઓ ક્યાં ગયા? અજન્મ! આ શું?

માતાજીના પારે મેં તો જાળ્યું મૂક્યું હતું.

ગાંડી વારે નથી થઈ, દખણમાં મળેલાં અ;

ધોળાં અદ્વૈતિયાં હું અતરપગલે પહાર

તપારી લેહને ચારંગો આવું છું ને જોડી છું તો

જાળ્યું નથી, અરેરે, કેણે ધર ધાલ્યું આ?... (૫. ૭૮)

જ્યાં અર્થમાં ભાર મૂકવાનું આવે ત્યાં જન્મનો તાલ આવે, જ્યાં અર્થને વિરામ જોઈએ ત્યાં જન્મનો યતિ આવે અને છતાં રચના કંટાળા ભરેલી ન થઈ જાય ત્યારે જ્ઞેક વર્સની પદ્યરચનાની સૂક્ષ્મતા ગણાય. ઉપરના દાખલાઓમાં આ રીતે જોતાં અમને પદ્યરચના સર્વોગ થયેલી લાગે છે. આ રચનામાં જો કોઈ રીતે ચખ્ખમાં રહેલા પ્રયત્નનો ઉપયોગ કરી શકાય તો રચના વધારે મનોહારી થાય. ગૂજરાતી ભાષામાં ઓછા વતો પ્રપત્ત છે એમાં શક નથી. પણ રચનાના પ્રકારના નિષ્કર્ષમાં શ્રી દેશવસ્ત્રાલભાઈએ જ છેવટ જતાં એ બતાવેલું છે. શ્રી નરસિંહરાવે ઘણી વાર ચર્ચામાં આ પ્રપત્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ દીર્ઘચરનું આખું જોડાસુત્રનો ઘડકારો, ચખ્ખ જુદો જોલણવા માટે કરેલો પડતો પ્રપત્ત, વગેરેથી તે સ્વતંત્ર છે કે નહિ તે શાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચાઈ હતું નહીં થયું નથી. એ જ્ઞેક વર્સનો તાલ આવ્યા કાંઈ પ્રયત્નથી સાધી શકાય તો પદ્યરચના વધારે મનોમગ્ન અને સર્વસ્વીકાર્ય થવા સંભવ છે. વનવેણીના બીજા પ્રયત્નોથી પણ આ વિષય ઉપર પ્રકાશ પડે.

પણ વનવેણી વિષે અમે તે અભિપ્રાય બંધાય નો પણ આ અનુવાદની સંજ્ઞાતા વિષે એ મત દો.

વાનો સંભવ નથી. લેખકની ઉત્તર વયે ચયેલી કૃતિ પશુ જાણે રસના ભારથી નથી વંધારે સર્વપ્રાપ્ય થઇ છે. ઈશ્વર એ કલમની ધણી સાખા હજુ ગૂઝ જરાતને ચખાડે.

પૂર્વ રંગ—લેખક દત્તાત્રેય આલકૃષ્ણ કાલેલકર તંથા નરહરિ હારકાદાસ પરીખ. પ્રકાશક ગૂઝરાત વિદ્યાપીઠ, કિંમત રૂ. ૧). અભ્યાસ અને ખીંચી ગૂઝરાતી શૈલી માટે આ બન્ને લેખકો મથકર છે. આ પુસ્તક પશુ એ બન્નેની કલમને શોભા આપે એવું છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં એ ઇતિહાસનું ગણી શકાય કે નહિ એ વિષે થોડી ચર્ચા છે. પશુ ઇતિહાસ એટલે હકીકતનાં હુડા નહિ પશુ હકીકતનો અર્થ કરવો, તેમાં રહેલી યોગના અને પ્રગતિ નેત્રી, તેનાથી પ્રજાનો સ્વભાવ પારખવો અને ભાષીને માટે પ્રજાને પ્રેરણા આપવી અને માર્ગ જતાવવા પ્રયત્ન કરવો એવો કરીએ તો પુસ્તક જરૂર ઇતિહાસનું છે. આ પુસ્તક વિનીત પરીક્ષાને માટે વધારે અર્થ પડશે અને મહાવિદ્યાલયને માટે તેમાં આપેલ હકીકત પૂરતી નથી એમ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે પણ વિનીતના છઠ્ઠા કે સાતમા પોરણમાં આ ચાલી શકે એમ અમારું માનવું છે; અને મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીને પશુ આમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે. શિક્ષકોએ તો જરૂર વાંચવું જોઈએ અને સમસ્ત પ્રજાએ પશુ વાંચવું જોઈએ. આપણી પ્રજાના જૂતકાળના પુરુષાર્થોના આનાથી અનુભવ ખ્યાલ આવે છે, ભાષા બહુ જ રસવાળા છે અને પુસ્તક એક સાથે આર્થત વાંચી જવાય એવું છે. આ પુસ્તકની વિચિત્રતા એ છે કે જુગોળ અને ઇતિહાસ બન્નેને એક કરીને વિષય નિરૂપણ કર્યું છે, સુખ્ય વસ્તુ-મોટા અક્ષર અને તેનો વિગતોના પુરાવો નાના અક્ષરે આપ્યો છે એથી જૂદા જૂદા અધિકારીઓને પુસ્તક વાંચવું સુગમ પડશે. લેખકોએ કલ્પનાથી જાણે સર્વ ઇતિહાસનું રહસ્ય સાક્ષાત્ કરીને પછી કાપ્યો હોય તેવો છે. પુસ્તકને અંતે આપેલી લાંબી સૂચી ઘણી ઉપયોગી છે. આપણા બીજા લેખકો પણ અભ્યાસનાં પુસ્તકોમાં વિસ્તૃત સૂચી આપે તો ઘણું સાફ પુસ્તક

કે અમે ઘણા હર્ષથી આવકાર આપીએ છીએ. આપું પુસ્તક બહાર પાડીને વિદ્યાપીઠ સમસ્ત ગૂઝરાતની સેવા કરી છે.

રામ અને કૃષ્ણ—લેખક કિશોરનાથ ધનશ્યામલાલ મણિવાળા. સાપ્તમી પ્રકાશક નવજીવન મંદિર. અવતારલીલા લેખમાળાના આ પહેલા બે લેખો છે. પ્રસ્તાવનામાં લેખકે 'અવતાર' વિષેનો પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે. સર્વ માણસની કામનાઓ જે શક્તિથી પરિપૂર્ણ થાય તે પરમેશ્વર, પરબ્રહ્મ છે. રામકૃષ્ણ પશુ એજ શક્તિથી અવતાર પદને પામ્યા છે. સામાન્ય માણસ એ શક્તિનો ઉપયોગ કુદ વાસનાઓ પૂર્ણ કરવામાં કરી નાખે છે એ જ ફરક છે. પુસ્તકમાં રામ અને કૃષ્ણની હકીકત સાદી ભાષામાં થી ચિન્તામણિ વૈદનાં પુસ્તકોને આધારે આપી છે. લેખકનો પોતાનો મૌલિક વિચાર ખાસ કરીને તેમણે ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ કરેલી સમાલોચનામાં જોઈએ છીએ. તેમાં રામ અને કૃષ્ણ બન્નેની ઉપાસનામાં ભાવના કેવી કેવી રહે છે, તે સ્પષ્ટ કરેલું છે. રામની ઉપાસનાની ગભીરતા અને પ્રખરતા અને કૃષ્ણની ઉપાસનાની મોહકતા અને તેમાંથી પતિત થવાનો ઝંભર બન્ને બરાબર બતાવેલાં છે. આ બન્ને અવતારી પુરોહી કથા જાણવાને પુસ્તક ઉપયોગી છે અને તે ઉપરાંત ઉપાસના માર્ગના અભ્યાસીઓને તેમાં ખાસ રસ પડશે એમાં શક નથી.

સુકુલ—પ્રકાશક સુગધર્મ કાર્યાલય. મુલ્ય આઠ આના. સુગધર્મ ગ્રન્થમાળા નં. ૧

હજુ સુધી જે બાઈસાહિત્ય બહાર પડ્યું છે તે મોટી ઉમ્મરનાં માણસોએ જાગ્રદા માટે લખેલું સાહિત્ય છે. આ નાનકડું પુસ્તક બાઈસાહિત્ય છે પણ તે જૂના પ્રકારનું છે. આમાં મોટાં માણસોએ જાગ્રદા માટે નથી લખ્યું પણ એક બે સાહિત્યના મંત્રકારી કુટુંબનાં બાઈસાહિત્ય પોતાના ચિંતોદ માટે લખ્યું છે. આમ હોવાથી આ પુસ્તક બાઈસાહિત્યમાં નવી જ વાનગી છે. વળી લખનાર જૂદા જૂદા

ઉમ્મરનાં જૂઠાં જૂઠાં બાળકો છે એટલે બાળકોને આ પુસ્તકમાં ઘણી વિવિધતા મળશે. કેટલીએક વાતો પોતાની કલ્પિત છે, કેટલીએક બીજી વાનો ઉપરથી સૂચિત થયેલી છે કેટલીએક અંગ્રેજીનો અનુવાદ છે. આપણા બાળસાહિત્યમાં જૂની વાર્તાઓ જે હજી કેટલાંએક ઘરોમાં પ્રચલિત છે તેમનો સંગ્રહ થવાની ઘણી જરૂર છે. પણ એ બાજત અમે આ બાલલેખિકા ઉપર ટીકા તરીકે નથી કહેતા પણ આ તેમના વાચકોમાં આવે તો મોટાં ચર્ચાએ સેવા તેઓ કરે એવા હેતુથી કરીએ છીએ; આને માટે તો એટલું જ કહીશું કે બાળકોએ લખેલી આ વરતાઓ બાળકોને ધણે જ રસ પડે એવી છે. અને બાળકોમાં રસ લેનારાઓએ પણ તે વાંચવા જેવી છે.

આટલું તો બાલુએ ભાગ ૧ લો. લેખક નરહરિ દારકાદાસ પરીખ. પ્રકાશક યુગધર્મ કાર્યાલય આ ઉપયોગી પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ બોઈ અમે પ્રુથી થવા છીએ.

સ્વદેશ: અનુવાદક શ. લુગતરામ દવે પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશક મંદિર કિંમત ૨ આના.

સ્વદેશની ભાવનાથી રોમરોમમાં કેમ ચેતન બાપે છે તેનું જ્ઞાન કથવતી એક ફ્રેંચ વાર્તાના આ સુંદર અનુવાદ છે. તે વાંચવાની અમે સૌને ખાસ કરીને યુવક વર્ગને ભલામણ કરીએ છીએ: પુસ્તકના પૂંકા ઉપર વાવરાનું રંગીન ચિત્ર તે વાર્તાના ભાવનું આભેદ્ય સ્થાન કરે છે.

જેસ ડાયરી-અનુવાદક લુગતરામ દવે. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ. કિંમત દસ આના. શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યરની રોજનીક્ષીનું આ ભાષાન્તર છે. દરેક સત્યાગ્રહી જે જેસમાં જવા સુધીના સત્યાગ્રહ કરવા ઇચ્છે તો હોય તેને આ માર્ગદર્શક છે. એક ગંભીર અને ધાર્મિક શુદ્ધિના વિચારકના આત્મનિરીક્ષણની મોંઘ તરીકે આ નાનું પુસ્તક અમૂલ્ય છે. શ્રી. લુગતરામ ભાઈએ તેને સરસ ભાષામાં ઉતારી શુભાગતી વાંચનારને તે સુંદર રીતે સુગમ કરી આપ્યું છે અને તેના લાભ દરેક લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

પ્રજાપંથુ રૌપ્ય મહોત્સવનો વિશેષાંક:- પ્રજાપંથુના રૌપ્ય મહોત્સવના નિમિત્તના આ અંકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. પ્રજાપંથુએ ગૂજરાતની છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં જે જે સેવા કરી છે તે આમાંના ધણા લેખો ઉપરથી સમજ શકાય છે. આવા મહોત્સવના અંકમાં સ્વાભાવિક રીતે આ પત્રની નીતિ ઉપરના કોઈ સમર્થ લેખની અપેક્ષા રખાય પણ તેવી કોઈપણ એક લેખ નથી. પણ, “દી. બા. અંબાલાલભાઈ અને પ્રજાપંથુ” “પ્રજાપંથુનું કાર્યક્ષેત્ર” “પ્રજાપંથુની પ્રગતિ” અને “પ્રજાપંથુ અને અમદાવાદ મ્યુનિસિપેલિટી” ના લેખો ઉપરથી પ્રજાપંથુની સામાન્ય નીતિ અને સ્થાનિક પત્ર તરીકે તેણે કરેલી સેવા બોઈ શકાય છે. તે ઉપરાંત પ્રજાપંથુના આઘ આલક અને તેના સાચા કાલ્પનાં જ્ઞાતાન્તોથી આ પત્ર કેવી રીતે ચડે થયું તેની માહિતી પણ મળે છે. તે સિવાયના લેખો જે મહોત્સવના માનમાં લખાયા છે તે સમયને ઉચિત અને ધણી બાળકોમાં જૂની રમૂજ તથા ઉપયોગી માહિતી આપનારા છે.

પૂર્ણચોગ અંક ૧ લો-મૂલ્ય રૂ. ૩-૪-૦

પૂર્ણચોગ અંક ૨ જે-મૂલ્ય રૂ. ૩-૪-૦

અનુવાદક અને પ્રકાશક શ્રી અરવિન્દ તત્વ પ્રચારક મંડળ તરફથી આ માસિક બાળકપુરાણી લખ્ય. જે મોટાં પુસ્તકોના આવા સરસ ભાષાન્તર માટે આ મંડળને અને શ્રી અંબાલાલ પુરાણીને ખરેખર અભિનંદન ધરે છે. શ્રી અંબાલાલનાં ભાષાન્તરો માટે અમે પૂર્વે કહેલું હતું તેજ અહીં પણ કહેવાનું છે કે તેમની શૈલી સાદી અને વિષયને અનુકૂળ ગંભીર, ગૌરવવાળી છે. મૂળ લેખકની પ્રતિભા અને આ વિષયમાં તેમનો અનુભવ એ વિશે કોઈને કહેવાની જરૂર અમે નોતા નથી. આ પુસ્તકને અમે માનપૂર્વક આદર આપીએ છીએ.

અડાયતા જ્ઞાતિ-જાપનાર અને પ્રસિદ્ધ કરનાર મુળજી નાથજી કાકરી. મુંબઇ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦ અગ્રમજ્ઞ જ્ઞાતિનાં ગામે કુટુંબની સંખ્યા ગોત્ર વગેરેની વિગતવાર આમાં હકીકત છે. જ્ઞાતિની

ઉત્પત્તિ વગેરે બાબતો ઉપર કેટલી એક દૃષ્ટિએ બેગી કરેલી છે.

કુખતું વહાણ—ભાષાન્તર કર્તા ધનશંકર હીરા-
શંકર ત્રિપાઠી કિ. ર. ૪-૦-૦ ડૉ. ટાગોરની સુપ્ર-
સિદ્ધ નવલકથાનો આ અનુવાદ છે અને તેની આ
ખીછ આશુતિ થઈ તે તેની લોક પ્રિયતા બતાવે છે.
લલિત-વાંકમય-ગ્રન્થમાલા માં આ પ્રસિદ્ધ
થઈ છે.

શ્રીમતી વિજયા-પ્રકાશક કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર
શાસ્ત્રી. સાંકડી શેરી. ખીન્ડાપોળ. અમદાવાદ. કિ ર. ૩.
આ પછુ ઉપરનીજ અન્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ યથેચે
બંગાળી નવલકથાનો અનુવાદ છે. પૃ. ૯૮-૯૯
ઉપર જતું શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે લીધેલું પંચ
જેનાથી જુ ભેંસ જેની રૂપ રૂપ દેખાય તેને દુર્ગમ
કહેલું છે પછુ તે સદ્ગમ્ય પંચ હોતુ જોઈએ.
પૃ. ૧૦૨ ઉપર “હું આલતી હાને પ્રાસે ગયે
હોત તેને માત્ર અડધજો થયો.” એવું વાક્ય
ભાષાન્તરની બેઠાળજી બતાવે છે. અને ‘અ-
ડધજો’ શબ્દથી મરાઠી મારફત ભાષાન્તર ચલાતો
વહેમ આવે છે. આ અન્યમાળાનાં છૂટક પુસ્તકોની
કિંમત ધણી વધારે રાખી છે એમ અમે માનીએ
છીએ.

સાતરમી સદિતું ફ્રાન્સ (પ્રથમ ખંડ)—
ભાષાન્તર કર્તા ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી. પ્રગટ
કર્તા કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રી. મૂલ્ય રૂ. ૨-૧૪-૦
એજ અન્યમાળાનું પુસ્તક છે. સુવિખ્યાત ફ્રેન્ચ નવ-
લકથાકાર એલેક્ઝાન્ડર ડુમાના “શ્રી મરકેટિયર્સ”
નું ભાષાન્તર છે.

સૈનિકની મુંઢરી—ભાષાન્તર કર્તા રા. રા.
સ્તેશ્વર ભવાનીશંકર વણીસ. પ્રકાશક કૃષ્ણપ્રસાદ
મણિશંકર શાસ્ત્રી. સાંકડી શેરી ખીન્ડાપોળ. એજ
અન્યમાળા અમદાવાદ. પાકું પૂઠું રૂ. ૪-૦-૦ કાચું
પૂઠું. કિ રૂ. ૨-૮-૦ મૂળ લેખક રેનાનસ અંગ્રેજી
સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠા વિનાનો છે છતાં ઇંગ્લાંડમાં અને
હિન્દુસ્તાનમાં ધણો વંચાય છે. એટલે મોહક છે.

વિલક્ષણ વેર—સંલિપ વાંકમય અન્યમાળા ભા-
ષાન્તર કરી પ્રગટ કરનાર કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર
શાસ્ત્રી. પાકું પૂઠું કિ. રૂ. ૨-૮-૦ કાચું પૂઠું
રૂ. ૧-૮-૦

ડૉ. ટાગોરની દુષ્ટી વાર્તાઓ, ભાગ ૨—
અનુવાદક ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી. પ્રકાશક
કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રી, અમદાવાદ. કિમત
૧-૪-૦, એજ અન્યમાળા.

નોતિધર્મ અને સર્વોદય—ગાંધી અન્યમાળા
મજાકો ૪ થો. પ્રગટ કર્તા ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર.
કેળાપીઠ—સુરત. કિંમત ૦-૮-૦ આ પુસ્તકની
ખીછ આશુતિ વધારે સફાઈ વાળી અને છતાં એજ
કિંમતની ભેધ અમે ખુશી થઈએ છીએ.

સુષ્ટ કિર્તન-સંગ્રહક બીખાભાઈ પુરોષોત્તમ
વ્યાસ, પ્રકાશક નવચકિત સાહિત્ય મંદિર ગોધરા.
મૂલ્ય ચાર આના.

મહિલા સંસાર—કર્તા ડૉ. રખમાભાઈ (એમ.
ડી.) અને સૌ. મારુકાબ કદાનજી કવિ. સ્ત્રીઓની
સાંસારિક રિયલિટી ચિત્ર તથા તે ઉપરની કેટલીએક
ચર્ચા છે.

યોગિક સાધન—પ્રકાશક પ્રવર્તક-પાબ્લો
ચિત્ર-હાલિસ. શાખા ગુજરાત. નવસારી. શ્રીયુત
અરવિન્દ ધોષના એ પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ.
પુસ્તક નવા વિચારોવાળું અને વાંચવા લાયક છે.

દેશભક્ત બાબુ ગ્રાંતીલાલ ધોષનું આ-
દર્શી જીવન ચરિત્ર—લેખક તથા પ્રગટકર્તા ડા. ભા.
ભાઈ શેખાભાઈ ચપટવાલા, સગરામપુરા દલદીઆ
શેરી, સુરત. કિંમત રૂ. ૦-૪-૦.

મજારાદક-પ્રમ-સંપાદક વિનોબા. આ નવુંગરાડી માસિક શ્રી ગુજરાત રંગનાથ પરગળે, સત્યાગ્રહાશ્રમ, નવપીથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩ અને પચાસરૂપી અંકની કિંમત ૦-૬-૦ છે. આ માસિકમાં સર્વ લેખો સંપાદકે લખવાનો સંકલ્પ છે. આ માસિક સાહિત્યની સેવાને માટે નહિ પણ સંપાદકની વિશિષ્ટ કલ્પના મમાજ સમક્ષ મૂકવાને માટે છે. માગ રાંઠા કે આલેખના લેખો સિવાય બહારના લેખોને તેમાં સ્થાન આપ્યું નથી. સંપાદક વેદ અને ઉપનિષદોના અભ્યાસી છે, અને માસિક વાંચવા લાયક છે.

સંશોધક—આ નવા માસિકના અધિપતિ અને માસિક પ્રમામશાહ લાલશાહ બાગવા કપડવંજ છે. હેતુઓ અને નિયમો જોતાં મુખ્ય હેતુ ઇતિહાસને પ્રકાશમાં લાવવાનો જણાય છે.

સેવામંડળ-મુરત-ખીખ અને ખીખ વર્ધનો અહેવાલ.

ગુજરાતી મિત્ર મંડળ—સૂચ. ખડકપુર. (B. N.R.) ના ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૨ ના ચાર વાર્ષિક રિપોર્ટ.

શ્રી કોચીન પાંજરા પોળનો બીજો રિપોર્ટ—૧૯૭૧ થી ૧૯૭૭.

શ્રી માચી હિતેન્દ્ર પત્રિકા પ્રકાશક સેકે

શ્રી ગુજરાતી માચી જ્ઞાતિ મુધારક મંડળનો બીજો વાર્ષિક રિપોર્ટ

ટરી શ્રી ગુજરાતી માચી જ્ઞાતિ મુધારક મંડળ. કાલ્યાણ-દેવી, પાકિટસોડ મુનઈ નં. ૨.

આયુર્વેદ ઉપચાર પદ્ધતિ અને રસોદ્ધાર તંત્ર—કર્તા રસવૈદ જીવરામ કાળીદાસ, રસરાણા આયુધાશ્રમ ગોડળ. કાઠીઆવાડ.

સાહિત્ય ઉત્તેજન સમાજનો રિપોર્ટ—૧૯૧૮ થી ૧૯૨૨ સુધીનો. પ્રકાશક રતીલાલ મણીલાલ દલાલ. પનાલાલ જમનાદાસ ઝવેરી મંત્રીઓ, રાયપુર—અમદાવાદ.

શ્રી ઠાકોર-મિત્ર-મંડળ-વડોદરા—નો પ્રથમ વાર્ષિક અહેવાલ, સને ૧૯૨૨. પ્રકાશક અન્દ્રસિંહ મહાસિંહ ઠાકુર. કિસનસિંહ ગોવિન્દસિંહ ઠાકુર. મદનજીપા રોડ વડોદરા.

શ્રી સરસ્વતી પુસ્તકાલયનો પાંચમો રિપોર્ટ—૧-૧-૨૨ થી ૩૧-૧૨-૨૨ સુધીનો છપાતી પ્રસિદ્ધ કરનાર, અંબાલાલ એમ. પટેલ; શંભુપ્રસાદ જોડીદાસ. દરિયાપુર, અમદાવાદ.

નાંધ

સહતની તૈયારી

અવિનય ભંગ સમિતિના હેવાસની રૂએ મયા-
જની મહાસભા આગળ એ સવાસ રજુ થયો હતો
કે અવિનય ભંગ દરમ્યાં કે ધારાસભામાં જરૂરી
મહાસભાએ આ સવાસને અગ્રેષ્ઠ ગણે. ધારાસ-
ભાનો નકાર કરવાથી અવિનય ભંગની સહત લેવી
જ પડે એ વાતનો પણ સ્વીકાર ન કર્યો. છતાં
મહાસભાએ જોશ ગયો એક વર્ષ પૂરું થવા આવે
તેવામાં ચળવળને સતેજ કરવાની ફરજ જણાવાથી
અને કંઈક અંશે ધારાસભાનો વિરોધ કરનારા
ધણા નેતાઓ અને વધારે પ્રતિનિધિઓના આમંત્રે
વચ થઈને મહાસભાએ અવિનય ભંગની તૈયારી
કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

જે સરકારની સાથે ફરીથી મુકાવતુ હોય તો
તેને માટે કેવી રીતે તૈયારી કરવી એ પણ વિચાર-
વાનું હતું. શ્રી રાજગોપાલાચારીએ ઠરાવ રજુ કર્યો
કે સહત સહાયતાના હેતુથી અમુક સુદતની અંદર-
અર્થાત્ એપ્રિલની ૩૦ થી સુધીમાં-૫૦૦૦૦ રવર્ષ-
સેવકો ભરતી કરવા, ૨૫ લાખ રૂપિયાનો ટિંક
ફાળો જમા કરાવે, અને એકંદર મહાસભાના તંત્રને
સત્તમ અને સુધારિત બનાવવું. આવી રીતે કમસર
સહતનો પ્રાપ્તો રચવાનો વિચાર આંગે એ સ્વાભાવિક
છે. બીજા બાજુએ ધણા તટસ્થ તેમજ ધારાસભાના
પક્ષના ભાષ્યોએ ઉઠવે સહત સહાયતાની આપણી
નેમ વિશે સંશ્કા કરી. ત્યારે ધણા આમંત્રે વચ
થઈને દેશમંડુ દામે મસજીદમિતિમાં જતુવું કે
આવી સહત તે કાંઈ વિચારીને વિચાર નથી કે

જેથી આટલાં માણસ અને આટલા પૈસા મળ્યા
એટલે તેમના વડે આપોઆપ સહત સહાયતાની
શક્તિ અને પ્રમંથ મળી રહે. તેમના અભિપ્રાય
મુજબ તો આવી કાંઈ તૈયારી હોય કે ન હોય પણ
પ્રમંથ ઉત્પન્ન થાય તે વખતે જંગ માંડી રાકાય
અને જોઈતાં માણસો પણ આપોઆપ મળી રહે;
ત્યારે મને તેટલી તૈયારી છતાં પણ ખરા પ્રમંથ
વિના સહત ન જ સહાયતા, અને તેનું પારેલું
પરિણામ પણ ન જ આવે.

અવસરનો ઉપયોગ

સન ૧૯૨૧-૨૨ ના બનાવો દેશમંડુની દલીલને
ટકા આપતા દેખાય છે, પણ એકંદર તેને ખોટી
પાડે છે. અલગત, સન ૧૯૨૧ ની નવેમ્બરની
આખરે સરકારે રવર્ષસેવકોની અને સમાજોની
જંધીના ટુકડો જદાર પાડ્યા તેથી જ પંજાબ,
બંગાળ વગેરે અનેક પ્રાંતોમાં અવિનય ભંગની સહત
આંધિતી ફાટી નીકળી, અને સહાયારમાં દબારે
નવયુવાનોનું સ્વ-સ્થિતિ તેમની સાથે દેશમંડુ,
લાલા લજપતરાય, પંડિત મોતીલાલજી વગેરે પ્રોદ
નેતાઓએ જોશમાં મળ્યા. નવેમ્બરની ૧૭ થી તારીખે
મુબાઈમાં તોફાનો થયાં હતાં તેથી એકદમ સહત
સહાયતાની નહતી, પણ રવર્ષસેવકોની તાલીમજદ
ટુકડીઓ રૂઝી રુસેદમાંતિ જળવવાને વ્યવસ્થા કરવાની
દલી. છતાં સરકારે આંધિતું બેઠું પગપુ ભૂં
એટલે આપણને જોઈતું હતું તે મળી ચૂં-હીચમળા
ચંપાઈ અને ચાંદ દિશામાં ભડો થયો.

આ બનાવો અવસરની કિંમત સ્પષ્ટ છે. પણ
આપણે વિચારવું ન જોઈએ કે કદ ન ભરવાનો અને

તેને અંગે સલાહ કરવાનો ક્રમ નાગપૂરની મહા-
સભાનાં કરાવમાં નાંખ્યો હતો-તે અમુક કર કે કાયદો
ખોટો હતો તે સારું નહિ. પણ સ્વરાજ્યની લડતને
અંગેજી સરકારનો કોઈ કાનૂન ધરાધાપૂર્વક પસંદ કરીને
તોડવાને માટેજ. વળી તેજ (નવેમ્બર ૧૯૨૧)
માસની શરૂઆતમાં દિલ્હીમાં આપી રિયલિટીનું સરવૈયું
કાઢીને અસહકારની લડતના છેલ્લા પાસા તરીકે
સવિનય ભંગની લડત ખેલવાનું મહાસભાએ કરાવ્યું
ત્યારે કે તે પહેલાં તુરત જ સરકારે કોઈ ખરાબ
હુકમ કે કાયદો ધડયો નહોતો પણ જે કંઈ મોજૂદ
હોય તે પસંદ કરી લેવાનો જ હતો. ઉપરાંત
ગાંધીજીએ અમદાવાદની મહાસભામાં અસહકાર-
સલાહકરનો મહાર કરાવ ધડયો અને પછી બારડોલીમાં
સામુદાયિક સવિનય ભંગ માટે મોટી તૈયારીઓ
કરવા માંડી ત્યારે દેશના કે બારડોલીના ખાસ કોઈ
હુકમ કે નિયમ તેમના ખ્યાનમાં નહોતા-બારડોલીમાં
જે કે સરસ પાક્યું હતું છતાં ત્યાં કર ન કરવાનું
ફરમાવવામાં આવ્યું હતું.

આના બે અર્થ સમજાય છે. પંતબ-ખિલાફત
સ્વરાજ્યની લડત ચાલુ છે, હજારો દેશી ભાઈઓ
અને હવે તો હુદ મહાત્માજી તેમજ અધીશિરાદેશ
જેલમાં છે-તે પ્રસંગમાંથી જ પૂરી પ્રેરણા મેળવીને
ખરેખરા મરણીઆ સરદારો અને સિપાઈઓ,
સરકાર કોઈ નવી તક આપે તેની વાટ ન જુએ
પણ જોઈતી તક પોતે જ ઉપજવી લે. જીજી, એવા
આગેવાનો ન હોય અને દેશનું એવું વાતાવરણ ન
હોય તે વખતે તો સરકારે આપેલા જૂતા અવસર
ઉપરાંત તેના કોઈ નવા પરાક્રમની વાટ
જોવી પડે.

ગયાજીમાં આપણે પ્રસંગની વાટ જોવાને બદલે
ચોખ્ખ તૈયારી થયે પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરવાનું બીજું
ઝંડપું.

પણ ગયાજીની અને ૧૯૨૧ ની રિયલિટીમાં એક
ફેર હતો. મહાત્માજીએ આખા વરસમાં એકે પછી
એક વિજય મેળવીને આખા દેશમાં શક્તિ અને

ઉત્સાહના ઓધ. ઉત્પન્ન કર્યા હતા, ચોખ્ખા વાતા-
વરણમાં વિજયી પ્રકટાવી હતી. તે રિયલિટીમાં તો
ચોખ્ખ પ્રસંગ શોધવાની આખ અને વાપરવાની
કળા જ જોઈએ. તે બંને મહાત્માજીને સિદ્ધ હતાં.
તેથી એમનું કામ શોભ્યું.

ત્યારે બારડોલીના કરાવ પછી અને મહાત્મા-
જીના કારાવાસ પછી તો પાણી પાછાં વળ્યાં હતાં,
ઉત્સાહ ઓસર્યો હતો અને વિજયી ઉડી ગઈ હતી.
આથી જ દેશબંધુએ પણ પ્રસંગની રાહ જોવાની
ઠંડી સલાહ આપી. તે ન સ્વીકારીને સ્વયં
શક્તિથી જંગ જમાવવાનું અને તે માટે ચોખ્ખ
તૈયારી કરવાને આગ કાલે કૂચ કરવાનું આપણે
કરાવ્યું. આમાં આપણે જે તર્તવા ઉપર ધક્કા રાખીઃ
(૧) આગેવાનોની લડાયક મરણીઆ વૃત્તિ, અને
(૨) ચાર માસમાં જોઈતી તૈયારી કરવાની પ્રતિબદ્ધતા
તાઢત.

લડાયક વૃત્તિ

આમાં પણ બીજા કરતાં પહેલું તરવજ વધારે
મહત્વનું અને આવશ્યક છે. ઉલ્ટે તો તૈયારીમાંથી
નહિ પણ લડાયક વૃત્તિમાંથી જ લડત નીપજી શકે.
વળી પ્રજા તો દેખીતી રીતે નરમ હતી જ. એમ
માનો કે ખૂબ ચળવળ કરવાથી આખા દેશમાં
ગામગામડેથી છૂટક છૂટક સૈનિકો મળતાં પૂરી
૫૦,૦૦૦ ની સંખ્યા થઈ, અને જોડતોએ અને
શાહુકારોએ છૂટક છૂટક ભરીને ૨૫ લાખ પૂરા કર્યા.
તેથી પણ ૧૯૨૨ ના જેવી વિજયી ચાર માસની
હંફી સુફતમાં દેશમાં પ્રકટે એવી આશા તો રાખી
શકાય એમ હતું જ નહિ. વળી પક્ષબેદ સૌની
નજર આગળ હતો જ. એટલે અમુક સંખ્યાગળ
જરૂરી સમજી ભલે તે મેળવવાને આપણે તૈયારી
કરીએ પણ ખરેખરા આધાર તો-સમગ્ર પ્રજાની
નહિ પણ-સવિનય ભંગના કરાવને આગ્રહપૂર્વક
પંસાર કરનાર આગેવાનોની લડાયક વૃત્તિ પર જ
હતો અને છે.

આ જિતિનો અર્થ બરાબર સમજવાને આપણે ગાંધીજીની જીવનકથાનાં દૈનિક પાનાં ઉચ્ચાવર્વાં જોઈએ. આપણે જાણીએ છીએ કે દક્ષિણ આફ્રિકાની છેક છેલ્લી લડતની શરૂઆતમાં તેમનો સાથ કરવાને મૂડીભર માણસોજ તૈયાર હતા, છતાં તેમણે તો તેમના વિના પણ ચતારી લેવાનો ધોર નિશ્ચય કર્યો હતો. અને ગણચૂંટીની દૃષ્ટિએ નમાસ્તી જાગે એવી તૈયારીથી પણ તેમણે તો રજૂકેવમાં અંપસાવ્યું—દલીલો કરીને નહિ પણ કમળજીવી જ હુલસો દિન્દીવાનોને જગાડ્યા અને છેવટે વિજયી થયા.

સન ૧૯૧૭ ની શરૂઆતમાં ગાંધીજીએ (તેજ સાલની) મેંની ૩૧ મી તારીખ સુધીમાં (શીજીની) ગીરમીટની દુષ્ટ પ્રથા બંધ કરવાનું સરકારને કહેણ મોકલ્યું ત્યારે તેમણે ભાગે જ એક પણ સ્વયંસેવક નોંધ્યો હતો. અને છતાં એક ગામે ભાવજી કરતાં તેમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું કે મેં ૨૧ મી સુધીમાં આ બંધી નહિ થાય તો આ ગામની પ્રજાને અપવાસ કરવા પડશે અને મરવાને પણ તૈયાર થવું પડશે. તેનો ચોક્કસ અર્થ એ હતો કે ગાંધીજીએ તો—તેમની સાથે કાંઈ આવે કે ન આવે તેની પરવા કર્યા વિના—૧૯૧૨ પડે અંપસાવવાનું જ નક્કી કર્યું હતું.

જેણ અને અંપસાવમાં પણ ગાંધીજીએ પહેલેથી અમુક માણસોની મજબૂતી કરી ન હતી. કામ કરતે કરતે તેના પ્રતાપથી જ જોઈતાં માણસો મળી આવ્યાં.

પણ ગાંધીજીની લડાયક જિતિનો સૈથી અગ્રગ્રંથો દાખલો તો તેમણે ૧૯૧૬ ના ફેબ્રુઆરી માંસની ૨૩ મી તારીખે આપ્યો. કાળા કાયદાની સામે રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહ કરવાનો ઇલાજ તેમની આગળ ખરી હતો. મંત્ર મુંઝવું—અમદાવાદના જ રત્ન—રમણભાઈ દાસ કરનારાઓ તેમને સમર્થ આપ્યાં હતા. ભાગે જ ધીમે આને લોકોને અથવા કાર્યકર્તાઓને તેમણે આ વિશે પૂછ્યું હતું. આખા દેશમાંથી કે મુજરાતમાંથી લડતમાં દેક્ષા જોડારી

તેની તેમણે મજબૂતી કરી ન હતી. મહાસભાની વક્ષજીની પણ તેમને ખાતરી ન હતી. છતાં ઇશ્વરનું નામ લઈને, અને પ્રમખર શ્રદ્ધા રાખીને તેમણે તે દિવસે વાઈસરોયને લડતનું કહેણ મોકલ્યું અને તે ચોક્કસ જ દિવસમાં ખરું કર્યું.

છેવટે તેમણે બારોડાનીની લડત માટે તૈયારી કરવા માંડી ત્યારે તેઓ ખાંદી અને અલ્મજીના કમની સિદ્ધિ વિશે જ ચિંતા રાખતા હતા. સ્વયંસેવકોની અમુક સંખ્યાથી જ લડત ચાલુ કરવાનો કંઈ વિચાર જણ્યો નથી.

પણ ગાંધીજીની આ જિતિ માટે તેમનાં અમુક કૃત્યો જ નીરખવાની ક્યાં જરૂર છે? સ્વદેશીના કમની મુદત પૂરી થવા બાની અને તેવામાં જ અલ્મજીના ઇચ્છા પકડાયા એટલે તેમણે લડતનો છેલ્લો પાસો નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યારથી તેમની મુખમુદા વધારે મંજીર થતી ગઈ અને તેમણે વેગ પણ બદલ્યો; તેમની જગ્યાનામાં આશય વધતો ગયો અને તેમની દલમ વધારે તેજ થતી મણ. અમદાવાદની મહાસભાને પ્રશ્ન અને પછીથી પંડિત માલવિયજીની સમાધાન પરિષદમાં તેમણે અતિશય કડક વક્ષણ ધારણ કર્યું. તેઓ સરકારનાં વચનની સામે આગાહ વચનના ધાન કરતા તેમ જ તેનાં ખમલાંની સામે તરત સામો પગલાં ભરતા સરકારની પોલિસ અને લોકરની નોકરી છોડી દેવા વિશે જે મુદ્દાનો કાવ પસાર કર્યાં માટે સરકારે અલ્મજીના ઇચ્છાને પકડ્યા તે જ મુદ્દાનું એક જાહેરાતનું તેમણે તરતજ બહાર પાડ્યું અને તે સચિત્ત લંગના એક પગલા તરીકે નહિ, પણ ચલા લડતવાના સામા જવાન તરીકે જ.

જે ત્યાં સમુદાયિક ભંગ કરવાનો હતો છતાં જ્યવરથા રાખવાને અને જરૂર પડે ત્યાં મોખરે જવાને સ્વયંસેવકોની ભરતી તો આજી જ હતી.

અતીશય એક પકડની વખતે મુંબાઈની સરકારે જે મોંઘ બહાર પાડી હતી તેની તેમ જ દિન્દી વહરે આમની સમામાં દરેક ભાવમુની સામે જે લેખ લખ્યા હતા તે જ તેમને શિશા કરતી વખતે રજુ કરવામાં આવ્યા હતા.

વાંદો વહીવટ ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીએ પાસેથી આરોગ્ય રીતે ખુબી હધને સરકાર તે આજે મોજીથી ચંદાવે છે. આપણે તો માત્ર નડિ-નડિયાદ અને સુરતમાં મ્યુનિસિપાલિટીના કર ન આપવાની ચળવળ ચડાવી. છતાં તેના ઉપર પણ કાર્યકર્તાઓનું લક્ષ એકાગ્ર ન રહેવાથી તેઓ પાછા પડતા જણાય છે. આવી નાની હકતોમાંથી જેલના માર્ગ ચહેજે મેળવી ચકાવ અને પ્રગતિ શરતન કેળવી ચકાવ. પણ તે બધાએ પ્રયત્નોને જતા કરવામાં આપણે મોટામાં મોટી ભૂલ કરી છે અને હાલની તૈયારી ઉપર વિખરીત અસર પડેલાંડી છે.

આવી હાલનો એક સરસમાં સરસ દાખલો દર્શાવે જ જનમધુરના કાર્યકર્તાઓએ આપ્યો છે. પંડિત મુદેરાલજી જેવા ગાંધીજીના અને તેમના સિદ્ધાંતના મુત્ત અનુયાયી થોડા જ હશે. સરકારની સાથે નાની કે મોટી કંઈ હકતમાં ઉતરવાને તેઓ તકલીફ રહ્યા હતા. ૧૮ મી માર્ચની પુખ્તિયિને દિવસે તેમને ભાવતો અવસર મળ્યા. રાષ્ટ્રીય વાવેટો હધને સરખા ફેરવવાની નેમને સરકાર તરફથી મના કરવામાં આવી આ દુઃખનો ભજ કરવાને માટે તેઓ ૩૦ મી એપ્રિલની વાટ નેહ ચકત. પણ તેમ નહિ કરતાં તેમણે તો પૂઠા યત્રિયવટથી એકદમ કંપ-લાવવાને જ નિશ્ચય કર્યો. અને નવ ભાઈઓ અને એક બહેનને પકડે કરીને તેમની સ યે તેમો જેલમાં સીધાઆ. આથી પ્રગમમાં ખૂબ જનશ્રુતિ આવી. અને વળી થોડા જ વખતમાં તેમને સાને હોડવામાં આગ્યા અને તેથી ને જનશ્રુતિ આર વધી અને સરકારની પ્રતિષ્ઠા ધૂળમાં ડોળાઈ.

જે આપણે ગુજરાતમાં શીડુત કાલેહકરના રાખિત કરાવેલા લેખો મોટી સમાજો મેળવીને વાંચતા માંડીએ અને નડિયાદ સુરતમાં મ્યુનિસિપાલિટીના કર ન આપવાની અને રાષ્ટ્રીય મ્યુનિસિપાલિટી ચલાવવાની મોટી ઝુલેસ ચલાવીએ, પંજનમાં લેરેન્સ આદેશના તાવલા આમગ દિદુ અને મુસલમાન ગિરાદોર તરત જ પોતાનાં લોઈ સાથે રેડીને રીથી પોતાની એટલા મજબૂત કરે, જનમધુરમાં

રાષ્ટ્રીય જનની-હકત જેલનેર કાયમ રહે, મહા-રાષ્ટ્રમાં મુલશીપેાની સત્યાગ્રહની-હકત વધારે સચેતન બને-એમ દેશના ચારે ખૂલ્લામાં થોડા થોડા અંગારા પ્રમટાવીને તેમાં થોડી થોડી આહુતિ આપતા માંડીએ-તોજ જે માસમાં હોરે થત કરીને જનીસલજીઓનાં બરપૂર અલિદાન આપી શકીએ.

નવું સમાધાન

મીસાના અણુલ દલામ આગાદે મૂળ સચવેલું જે સમાધાન કાયવાહક સમિતિએ મુજબમાં કજૂલ કર્યું હતું તે આપણે ગયા અંકમાં જેલ ગયા છીએ. પણ અણાદાખાની સલામાં તો તે સમિતિએ જ સચવેલું બીજું સમાધાન દેશખંધુ દાસના પડે કજૂલ કર્યું એટલે તેજ મહાસમિતિએ પણ મંજૂર કર્યું. તેની ચારતો નીચે મુજબ છે:-

- ૧ ગીસમી એપ્રિલ મુખી ધારાસભા વિષે અગવજ બને પડે બંધ રાખવી.
- ૨ દરમિયાન પોતપોતાના કમનાં બાણીનાં કામ એક બીજને અંતરાયરૂપ થયા ચિવાય કરવાની બંને પડાને મટ રહેશે.
- ૩ ગયાછનાં દલાવ મુજબ નાણાં અને રવથસેવકો સંવંધી જગવગ કરવાની શરૂ ગયાસભાના પડાને રહેશે.
- ૪ રચનાત્મક કચકમને માટે જરૂરી નાણાં ભેગાં કરવામાં અને રવથસેવકોની લગતી કરવામાં તેમજ તે કાર્યક્રમ પાર પાટવામાં અને બીજી સખ સામાન્ય બાબતોમાં ધારાસભાનો પદ સદશર કરશે.

૫ ૩૦ મી એપ્રિલ પછી બંને પડા પોતાને પો-ય લાગશે નેમ વર્તશે.

ધારાસભાની ખાસ એક બરવાની તેમજ તે એક કંઈ જરૂરી રે તેનો મૂજે મોટે અમલ કરવાની વાત આ સમાધાનમાંથી નીકળી ગઇ છે જે જેલને સૌને સંતોષ થયો હશે. છતાં આ સમાધાનથી એ કાર્યવાહક સમિતિએ પોતાની હારજ કજૂલ કરી છે અને દેશની પ્રગતિને લાનિ પડેલાંડી છે.

મયાજની મહાસભાને સમાધાન વખતે બે માસ થઈ ગયા હતા. છતાં તે પછીજે તે સભાનાં ફરોવામાં રહેલી વિચારસરણી પ્રભુ જાણવા માગેજ. ધારાસભાનું જે ખૂત ત્યાં ઉચું કરવામાં આવ્યું હતું તેને આ માટે સમાવી દેવું પડ્યું તે જાણે જરાબર ન સમજાવાય ત્યાં સુધી સવિનય હાંજ નેવી આંકરી હાલ તેમને બે ન જ હિતરે.

આવતા મેં મહિના સુધીમાં ધારાસભાની ચર્ચા આવરયક ન હતી તો તે વિષે સામા પક્ષના કારવનો નંકાર કરીનેજ સતોષ માનવો હતો અને સવિનય હાંજનાં હાલમાં તેની બનતી મદદ લેવી નેહતી હતી. જુન પછી મહાસમિતિજ અસહકારના સિદ્ધાંતની તેમજ પોતાના અધિકારની રૂએ ધારાસભા વિષે કંટાળ કરીને તરત જ ચોગ્ય ચળવળ શરૂ કરી રહત. પણ આપણે કલકત્તાની મહાસભાના જેવા જ ધારાસભાના અધિકારનો કંટાળ સુટાણીના ૧૨ મહિના અગાઉ કર્યો અને પછી બે જ મહિનામાં ધારાસભાની ચર્ચાને નિરર્થક અને કંઈક હાનિશરક ગણીને બે શાસને સાફ તેને બાલુએ સુકામાં મહાસમિતિએ ચોખ્ખી રીતે પાછું જ પગલું ભર્યું છે. તે જ રીતે ધારાસભાના પક્ષે મયાજમાં હાર ખાધા પછી સત્યાગ્રહી પક્ષની જગ્યા ધારાસભા વિષે બંધ કરી ચોખ્ખો વિજય મેળવે છે.

પોતપોતાના કાર્યક્રમનાં બાકીનાં કામ કરવાની બંને પક્ષને છૂટ મળી છે. આથી આપણે સત્યાગ્રહને માટે નાણાં અને સ્વયંસેવકો ભેગાં કરીએ છીએ. પણ આપણે એ બુલી જ્યુ ન નેહએ કે ધારાસભાને પક્ષ પણ મહેરમાં કંઈ ચળવળ ક્યાં સિવાય પોતાના નિભાવને માટે જરૂરી નાણાં હાથ રથથે રથથે ભેગાં કર્યો જ જાય છે, અને તેથી આડકતરી રીતે પોતાની ચળવળ પણ શાંતિથી ચલાવેજ જાય છે. આમ તે તો પોતાનું બળ વધારે જ જાય છે, ત્યારે આપણા પક્ષને નુકસાનજ થાય છે.

માત્ર રચનાત્મક કાર્યક્રમને માટે જ નાણાં તેમજ સેવકો મેળવવાને ધારાસભાને પક્ષ આપણને મદદ કરે એનો પણ અર્થ સમજી લેવો નેહએ. હાંધ

સભામાં કે ગામમાં હાલ બંને પક્ષના માણસો સાથે બંધ ત્યાં સત્યાગ્રહી પણ હાલતનું બુગલ વગાડીને સેનિકોની અને સેવકોની માગણી કરે અને તે પછી ધારાસભાના હીમાયતી માત્ર મહિના એક સુધી સંખાસદો, ખાંદી વગેરેનું કામ કરવા માટે કાર્યકર્તાઓને આમંત્રણ કરે તો સ્વાભાવિક રીતે તે બાકીની સદેલી વાત વધારે બાધાઓને રૂએ અને સત્યાગ્રહની કડક વાત જરા વિચારે પડે. આવા સહકારથી પણ આપણી હાલને હાનિજ પહોંચે.

મહાસભાના પક્ષે ઉમે ઉડવાની અણીની ઘણે પોતાની પાંખ દાખી આપી છે, અને ધારાસભાને પક્ષ પોતાના કાર્યને શાંતિથી આગળ વધારી પોતાના બહુનમાં વધારે પવન ભરવો જાય છે. વળી એ પક્ષે ધીકભર પાણીમાં ડૂબકી મારી છે તે વધારે જોરથી બે માસ પછી બહાર નીકળી આવવા માટે જ, એ પણ નિશ્ચય સમજવું. તેથી આ સમાધાનના વધારેમાં વધારે ગંભીર દોષ તો મેં માસમાં જ માલુમ પડ્યો. બે ૩૦ મી એપ્રિલ સુધીમાં હવે માટે માગેલા ૫૦,૦૦૦ સ્વયંસેવકો નહિ મળે તો તેઓ પોતાની દીર્ઘદષ્ટિ માટે મગરૂરી માનશે એટલું જ નહિ, પણ આપણને સખ્ત ટાણો મારીને કહી શકશે કે “અમે બે માસ સુધી પૂરી ખામોશ રાખીને તમને સંપૂર્ણ અનુકૂળતા આપી અને છતાં તમે નેહતા સિપાહીઓ ન મેળવી શક્યા એ તો તમારી જોરથી હાર !” આથી રિયનિ થાય તો આપણને પણ એ ટાણાં ગળા જતાં પડશે અને તેનું સત્ત્વ પણ કચ્છ કરવું પડશે. સામાની જેટલી મહેરબાની નિખાલસ દિક્ષથી નહિ પણ સાદા તરીકે આપણે મેળવીએ છીએ તેને માટે છેવટે ખૂબ જોગવવું જ પડે છે. આ સમાધાન કરવામાં જે ગંભીર શૂદ્ધ મત્ર છે તેને માટે કદાચ આપણને લવિષ્યમાં ભારે પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે.

હિંદુ મુસલમાનની એકતા
હરદાં થોડાં આવાડીઆંથી શ્રીમતી સરોજની નાયકુ સૌને કહ્યાં જ કરે છે કે આજે ધારાસભાઓ કે સવિનય હાંજના કરતાં પણ વધારે ગંભીર સવાચ હિંદુ મુસલમાનની એકતાનો છે. સન ૧૯૧૮

નંદીની શુદ્ધિની ચળવળ ઉપરથી દેશમાં જે હાલ-
કર થયો છે તે ઉપરથી કંઈક નવો વિચાર કરવાની
પણ જરૂર રહે છે. મુસલમાનોને હિંદુ ખનાવવાની
સ્વામીજીની ચળવળથી રખેને હિંદુમુસલમાનની
એકતાને વધારે ધાકડા પહેલે એવી બ્લોક ચાર
તરફ જોવામાં આવે છે. આમાં જે સવાલો રહેલા
છે. પહેલું તે એ જોવું જોઈએ કે આ કામ બાળખી
છે કે નહિ, અને બીજો એ કે આળખી હોય તો
પણ મુસલમાનોને રીઝવવાની ખાતર તે છોડી દેવું
જોઈએ કે નહિ. આપણે બીજો સવાલ પહેલો
લાઇયું. ગાંધીજીએ જેમ ઇસ્લામને માટે કુરબાની
કરવાનો પાઠ લખાવ્યો છે તેમ તેમણે ઇસ્લામી
ઓથી તેમજ હિંદુઓથી, મરકાસથી તેમજ પ્રગ-
વર્ગથી નિર્ભય થવાની પણ ખાસ તાલીમ આપી
છે. અમને બરાબર યાદ છે કે જ્યારે મુસલમાનોએ
કેટલીક બાબતોમાં ગાંધીજી ઉપર અણધરતો આગ્રહ
કરીને અસહકારની ચળવળને છોડી દેવાની ધમકી
આપી હતી તેથી ગાંધીજી જરાપણ ડગ્યા ન હતા
અને તેમને શક્તિ જવાબ દિંમતભરે આપી દીધા
હતા. તેથી શુદ્ધ કરવાનું કામ ધાર્મિક અને નૈતિક
દૃષ્ટિથી અયોગ્ય ન હોય તો તે વિષે મુસલમાનોની
ખોટી તકરારથી જરાપણ ડગ્યા સિવાય સ્વામી-
જીને અને તેમના જેવા બીજા લાઈઓને પોતાના
માર્ગે જતા દેવા જોઈએ.

હવે વિચારવાનું એ રહ્યું કે શુદ્ધિની ચળવળ
અયોગ્ય છે કે નહિ. એ તો જાણીતું છે કે ઇસ્લા-
મીઓ તો જ્યોત્સારી દુનીઆમાં પોતાના ધર્મનો
પ્રચાર કરવાનો દાવો કરે છે. આ દેસના
ગેદડા બામના મુસલમાનો હિંદુઓમાંથીજ થયા છે.
એ પણ જાણીતું છે કે હાલ પણ આખા દેશમાં
‘તબી રહે ત્યાં મુસલમાનો’ હિંદુઓમાં પોતાના
ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. આજે સુ-
પ્રસાનમાં આપણી આંખ આગળ આજુકે એકરો
રો બીજો અનેક રથજે આગાખાનીઓ અને મુસ-
લમાનો અંત્યજેમાં બારે પ્રજાતિ કરી ગયા જ.
બીજા કેટલીક દેશના પણ ઘણા માણસો કંઈક કંઈક

મુસલમાનો હિંદુઓમાં પ્રયાસથી જોવાનું યત્ન આપણે
જોઈએ છીએ. ખ્રિસ્તી પાદરીઓ પણ હિંદુ દેશમાં
પગપેસારો કરતાજ નય છે.

સાધારણ રીતે હિંદુઓ બીજા-કોમોમાં પોતાના ધર્મનો
પ્રચાર કરતા નથી. છતાં તેમનામાં આર્થસમાજ જેવા
એક મંડળના શિરોમણિ રૂપ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી ગમે
તેટલા મલકાના રજપૂતોની શુદ્ધિ કરે તેની સામે
મુસલમાનોથી એક અક્ષર પણ કેમજ બોલી શકાય ?
વળી મલકાના રજપૂતો તો માયા પરની શિખા ‘જેવો’
હિંદુધર્મના કેટલાંક ચિન્હો પણ ધારણ કરે છે અને
કેટલાંક હિંદુ રીતરિવાજ પણ પાળે છે. પણ તેઓ
અને ત્યારે મુસલમાન થયા હોય અને આજે તેમની
અને તે મનોર્થતા હોય છતાં તેમને હિંદુધર્મનો બોધ
આપતાં સ્વામીજીને કેમજ શક્તિ શકાય ? જે ધર્મના
માણસોએ હિંદુસ્તાનમાંથી દરોડો હિંદુઓને પોતાના
કર્તા છે અને જેઓ આજે પણ હજારો હિંદુઓને
પોતાના કરતાજ નય છે તેમને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ-
જીના પ્રમાણમાં જૂજ જેવા શુદ્ધિના કાર્યની સામે
એક અક્ષર પણ બોલવો હાજરો નથી.

આમ છતાંજે આજની રિયતિમાં આવાં કંઈ
કાર્યો અનિષ્ટ લાગે તો તે જાને. પણ જઈ કરવા
જોઈએ. મહાસભ્યાને જો આ વિષય ખાસ મહત્ત્વનો
લાગે તો તે એક સંધિ રૂપે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીને તેમજ
મુસલમાનોને પોતાનાં કાર્ય શેઠવાની સૂચના કરી
શકે અને તે પછી મહાસભાની અને ખિલાફત
કમિટીની સંયુક્ત સભા મળીને એવો નિર્ણય કરી
શકે કે હિંદુઓએ તેમજ મુસલમાનોએ આખા
દેશભરમાં પોતાના ધર્મના પ્રચારનું તમામ કાર્ય
હાલને માટે રોકવું. પણ આજે કંઈ ઇસિદો રાખ્યા
સિવાય હજારો હિંદુઓ મુસલમાન થતા જ
નય છે તે જાણે માત્ર સ્વામીજીને જ પોતાનું કાર્ય
શેઠવાનું કહેવું એ તેમને અન્યાયરૂપ છે અને આર્થ-
ધર્મને અર્થનાનરૂપ છે. અને જે આવી વૃત્તિ લલિ-
શ્વમાં ધાણી કરીયું તો આપણે મુસલમાનોના સમો-
વરીયા નાદે પણ સુભાગ થતા જઈશું.

તુર્કી સાથે સંધિ

હોઝનમાં આંડ અડવાડીમાં સુધી પૂંચ મસલત કર્યા પછી છેવટે સંધિની શરતો વિષે મિતરાઓ અને તુર્કીના પ્રતિનિધિઓ એકમત ન થઈ શક્યા, તેથી મંધિ પછુ ન થઇ અને લડાઇ પછુ ન જાગી. અંગારાની ધારાસભાએ અંગ્રિજોનો આખો ખરડો નામજુર કરીને તે વિષે સુધારાવધારાની અનેક દરખાસ્તો પાછી મોકલી છે. તે પછુ આજે હોઝ કંઈનાના પ્રયુષ્પણુ નીચે મળીને અનેક રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ ધીરજથી તપાસે છે, અને હોઝન જેવી બીજી સુલેહ પરિપદ થોડા વખતમાં ખરે એવો મુકાબલાને છે.

હોઝ કંઈને રહુ કરેલા ખરડાની જુદી જુદી કક્ષાઓમાં આપણે ઉતરવાની જરૂર નથી. આપણે તો એ જ દૃષ્ટિથી આ શરતો વિષે વિચાર કરવો પડે છે: (૧) તુર્કીની ખીજ રાજ્યોના જેવી જ મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને (૨) સુરોષ અને એશિયાની શાન્તિ. આ બન્ને દૃષ્ટિએ હોઝ કંઈની શરતો નિરાશાજનક છે, અને તેનો હિંમતભર નકાર કરવામાં તુર્કીએ ધણી જ બદાકુરી અને બાહોશી દાખવી છે.

પ્રથમ તો તુર્કીની મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિથી આ ખરડો તપાસીશું તો સામુદાયની વિરે આગલા અંકમાં તપાસેલી શરતો ઉપર જુદાજ અંકમાં પડશે. દેખીની રીતે તો એ શરતોથી તુર્કીને કંઈ ગેરલાભ ન થાય અને સૌ રાજ્યોને સરખો લાભ મળેલા હોય એવું દેખાય છે. પણ કોઇ એમ માને જ નહિ કે હોઝ કંઈન જેવો પાકા મુસદ્દો ઇંગ્લંડને સ્વર્ગ જરાએ જતો કરે. ફોર્ટનાઈટલી રીચુના માર્ચ માસના અંકમાં મિ. આર્લ્સ વુડ લખે છે કે—

સામુદાયની વિષે કરવામાં આવેલી બંધરતા બ્રિટિશ પ્રભુતા દૃષ્ટિબિંદુથી લગભગ પૂરેપૂરી સંતોષકારક છે. આપણે મટિ ખરેખરો સવાલ તુર્કીનો નહિ પણ રશિયાનો છે..... અને મનવારોની આવજા વિષે કરેલી શરતો કપરથી પૂરવાર થાય છે કે જે ત્રણ સંધિઓ જ લખાઈ ચકે એમ છે તે દરેકમાં આપણને વિશેષ લાભ છે. એ આપણે રશિયા સાથે લડતા હોઈએ અને તુર્કી મધ્યસ્થ હોય તો આપણે બ્રિટિશ નીકાલેન્ડ કાળા સમુદ્રની અંદર જઈ શકે અને ત્યાંથી બહાર પછુ આવી શકે. બીજું, એ તુર્કી આપણી સાથે લડવામાં સામેલ હોય તો બ્રિટિશ લશ્કરને એથીયે વધારે લાભ દોય. અને ત્રીજું, એ તુર્કી આપણી સાથે લડતું હોય તો તુર્કી આપણા મનવારોને રોકવાનો પ્રયત્ન કરે પણ તેને જગરાઈથી લડાવતાં આપણને કંઈજ અટકાવી શકે નહિ.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કોઈ પણ ભવતા મનવારોને કોઈ પણ વખતે સામુદાયનીમાં લાભજ ન કરવાની રશિયાની ધ્યેના જ સારી હતી. તે ન સ્વીકારીને શ્રેયે લડાઈતું મૂળ લાભજ શખ્યું છે.

પણ તુર્કીની સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિથી કદાચ આથીયે વધારે મંબીર સવાલ ખરેખરોનો લોનો છે. આ સુલેહની શરતોથી તુર્કીની પહેલાંની સ્થિતિ કંઈક સુધરે એ તો દેખીતું છે. લાખલા તરફ, આ સુલેહ મુજબ પછુ દેલીઓની માફક જ પરદેશીએ ઉપર પછુ કર નાખી શકશે. વળી પરદેશી આવતા ત્રાણ ઉપર જકાતના દરની જે બંધી હતી તે પછુ હવે પૂરેપૂરી રદ થશે, અને તેથી હવે જકાતના દર બેઠાએ તેટલા વધારી શકશે.

છતાં પરદેશીઓને વિષે જૂની મંધિ કાઢી નાખીને તેને બદલે નવો ખરડો ધડવામાં આવ્યો છે. તેમાં હજી પણ વસવાટના અને ખીજ કેટલાક હક પરદેશીઓને આપ્યા છે અને ખાસ કરીને લાખલા અને કોરંટની ખાતલમાં તેમને મનમમતી

આસ વ્યવસ્થા કરી છે. તુર્કો તો હવે પહેલાંની સુ-
લામીના બધેના પૂરેપૂરાં તોડી નાંખીને નવી જ
તવારીખ શરૂ કરવા માગે છે. તેથી તેઓ તો તેમના
દેશને 'આજસુધરેલો ગણીને અને તેમની રાજવ્યવ-
સ્થાને પાંચત ગણીને તેમને સત્તાવી રોકે એથી કંઈ
પંજુ ખાસ પદવી પરદેશીઓને આપવા માગતા નથી.
આ ખરડા વિષે તુર્કોએ જે નવી દરખાસ્ત ધરીને
ઓઢલી છે તેમાં પણ એ જ સૂચવ્યું છે કે ઈંગ્લંડ યંગેરે
દેશમાં તુર્કોને જે હક હોય છે તેથી કંઈ પણ વધારે હક
પરદેશીઓને તુર્કોમાં ભળી શકશે નહિ. તુર્કોની
સ્વતંત્રતાને માટે આ જ માગણી આવશ્યક છે, એથી
કંઈ પણ એણે કબજા કરનાર અધિકારી દેશ-
ક્રોધ જ કરે. તેથી આ વિષે નવી સુલેહ પરિપત્તમાં
પણ ખૂબ તકરાર થવાનો સંભવ છે.

હુનીઆની સુસેદશાંતિની દૃષ્ટિએ પણ અંગ્રેજોનો
ખરડો આથીયે વધારે અસંતોષકારક છે.

પશ્ચિમગ્રેસનો મુલક ગ્રીસને સોંપાશે તો તે પ્રયંગ
આગળે હાથ કરવાની ધનત તુર્કોની રહેશે જ. મેરી-
ઝા નદી આગળ બલગેરીઆને એજઅન સમુદ્રનું જે
આઈ આપ્યું છે તે વિષે તેના વડા પ્રધાને ચોખ્ખી
રીતે અસંતોષ નાહર કર્યો છે. વળી એ જ
નદીની બંને બાજુએ થોડા થોડા માછલ
સુધીમાં તુર્કો તેમ જ ગ્રીસને લશ્કર રાખ-
વાની સત્તા નથી આપી તેથી ફરીથી ત્યાં લૂંટારાઓનાં
અને લશ્કરોનાં સ્વતંત્ર યોગાં તોફાન કરવા
મોડે અને તેમાંથી ચારે બાજુએથી ધુંધવાતા આખા
આફઝન મુલકમાં ચાલવારથળી જામે એવો ઝંબલ છે.
સામુદ્રધુનીની વ્યવસ્થાથી તેનાં પાણી કેટલાં કંડાં
પડશે એ તો ઉપર સૂચવ્યું છે. એવીપોક્ષીમાં દરાએલા
અંગ્રેજોની અને ઓસ્ટ્રેલીઅનોની કબજા વિષે હજી
છેવટનું સમાધાન થયું ન જ કહેવાય-જેઓ લાંબા
ખતમ કરવાને ચિરકાળ નિદ્રા લે છે તેમને જ
નામે અશાંતિ થવાનો ઝંબલ નાખ્યું થયો નથી.
જેમ યુરોપમાં તેમ એશિયામાં પણ ચારે બાજુએ
સળગતું જ રહ્યું છે. મેસેપોટેમીઆની હલ ખગદાદ આ-

ગળ ખાંધી તેની ઉત્તરનો મોઝલનો પ્રદેશ પાછો
આપવાની તુર્કોની માગણી મંજૂર થઈ નથી અને
તે વિષે મહારાજ્યમંડળ ગમે તે સુધારો આપશે
તે છતાં પણ તે સર કરવાની ચુરાદ તુર્કો નહિ જ
છોડે. ઉપરાંત પેલેસ્ટાઇન, સિરીઆ, અને અરબ-
સ્તાન વિષે આજે તુર્કોએ મૌન ધારણ કર્યું છે.
છતાં જેમ જેમ તુર્કો ગજબૂત થતું જશે, અને
આરબોને અંગ્રેજોની દોસ્તીનો સાર સમજાતો જશે
તેમ તેમ ત્યાં પણ મોટો જંગ મંડાશે એ નિઃ-
સંકે છે.

મીઠાનો કંડ.

જે સરકાર પ્રમુખને જવાબદાર ન હોય અને
જેને જાગૃત થયેલી પ્રમુખને દખાવીને તથા રંજ-
નીને રાજ્ય ચલાવવાનું હોય તેની જુદી વધારે અને
વધારે બ્રષ્ટ થતી જ જાય અને તે વધારે અને
વધારે દેવાળાં પણ કાટે. એક બાજુએ સરકારની
દમ્મનીતિ આજુ જ છે ત્યારે બીજી બાજુએ તેનાં
દેવાળાં પણ કાયમ છે. સરકારના ઉપર પ્રમુખનો
વિશ્વાસ નહિ તેથી તેને દખાવવાને માટે
મોટાં લશ્કર રાખીને મોટો ખર્ચ કરવોજ પડે અને
પ્રમુખના ઉપર વધારે કર નાંખી શકાય એમ તો હોય
નહિ તેથી દેવાળાંની રકમ વધતી જ જાય.

આ સાક્ષના માર્ચ મહિનામાં પૂરા થતા વર્ષમાં
દિંદી સરકારને ધાર્યા મુજબ ૫૮ કરોડની નહિ પણ
તેથી લગભગ બમણી રકમની-સાડાસતર કરોડની
ખોટ આપશે. આમ છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં પડેલી
ખોટનો સરવાળો શો કરોડનો થયો. ગઈ સાલમાં
માત્ર લશ્કરનું જ ખર્ચ ૬૭ કરોડનું થયું અને
તેમાંથી આશરે ચાર કરોડ રૂપીઆ ફવજ
વત્રીસ્તિતાનમાં જ ખરચાયા. અહવાની સાલમાં
૧૬૮. ૫૨ કરોડની આવક અને ૨૦૪. ૩૭ કરોડનું
ખર્ચ ગણ્યાં છે એટલે ૫૮.૮૫ કરોડની ખોટ રહે.
અ.ચાર સુધી તો આવી ખોટ દંકાતી નહોતી

પણુ જો એમ આપ્યાં જ કરે તો થોડાજ વખતમાં હિંદી સરકારની રિયલિટી ગંભીર થઇ પડે. તેથી આ વખતે સરકારે આ ખોટા દાંડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને તેને માટે બીજો કોઇ પણ ચોખ્ખા માર્ગ ન સૂઝવાથી મીડા ઉપર દર મણે સવાને બદલે અઢી રૂપીઆનો કર નાંખી સાડાઆર કરોડ વસૂલ કરવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો છે.

મીડાના કરનો ઇતિહાસ તો જગજગદેર છે. મહુમ દેહાસકત ગોખરેએ વર્ષોસુધી ધારાસભામાં દલીલો કરીને મણે એક રૂપીઆનો કર રાખવાને સરકારને સમજાવ્યું હતું. વખત જતાં સરકારે એકનો સવા રૂપીઆ કર્યો. ગઇ સાલ નવ કરોડનો ખાડો પૂરવાને પણ મીડાનો કર વધારવાની દરખાસ્ત સરકારે કરેલી. પણ ધારાસભાના વિરોધને લીધે સરકારે નમ્યું આપવાનું ચોખ્ખા ધાર્યું હતું. આ સાલ પણ સરકારે એની એ દરખાસ્ત કરી અને એ ધારાસભાએ ૨૬ કરી તેથી તેની ઉપરવટ થઇને વાર્ષિકરૂપ સાહેબે મૂળ દરખાસ્ત રાજસભામાં મોકલી. તેણે સરકારની દરખાસ્તને મંજૂર કરી. તેથી પાછી ધારાસભામાં આવી ત્યાં ફરીથી ગરમાગરમ ચર્ચા થઇ પણ ઉતરે પાછી તે ઉઠી ગઇ, એટલે દરે ખાસ હુકમ બહાર પાડીને પોતાની જ દરખાસ્ત મંજૂર કરવાનો અસાધારણ માર્ગ વાઇસરૉય સાહેબે લીધો છે.

આ કરની અસર તો આપણે બરાબર સમજી જ લેવી જોઈએ. ગઇ સાલ આશરે ૪૫ કરોડ રૂપીઆ આ કરમાંથી ઉપજ્યા છે. દર બેવડા કરવામાં આવે છે છતાં નાણાંખાતાના મંત્રી તેમાંથી છ કરોડની નફિં પણ માત્ર સાડાઆર કરોડની જ ઉપજની આશા રાખે છે. આનો અર્થ હોવા જોયો મોકળો છે. જો દર બેવડો થયો તો હિંદુસ્તાનની પ્રજા ગઇ સાલના પ્રમાણમાં પચીસ ટકા જેટલું મીડું ઓછું વાપરશે. પણ ઉંચા અને મધ્યમ વર્ગના લોકો તો જોઈતું મીડું વાપરશે જ. એટલે ગરીબ વર્ગનું તો પચીસ ટકા જેટલું અથવા એથી પણ વધારે મીડું

કપાશે એ દેખીતું છે. મીડું પાચનક્રિયામાં ઘણું જ ઉપયોગી છે એ સૌ જાણે છે. આખી દુનીઆમાં માણસ દીઠ મીડાની ખપત હિંદુસ્તાનમાં ઓછામાં ઓછી ગણાય છે. બેવડા કરથી તો તે વળી ઘણી જ ઘટી જશે. આમ સરકારે આ હુકમ કરવામાં જે મજબૂરીની દાઝ રાખવાનો તે ખોટો દાવો કરે છે તેના જ પેટ પર પાડુ માર્યું છે.

પણુ આપણને આ બેવડા કરથી કે વાંચસરોય સાહેબના સરેરીરીકટથી કંઈ પણ આશ્ચર્ય થતું નથી. જે ધોરણસર આપણા દેશમાં રાજ્ય ચાલતું આવ્યું છે તેને અનુરૂપ જ પગલું સરકારે લીધું છે. પણ સુધારાના કાલથી સરકારની રાજનીતિમાં પરિવર્તન થયું છે, એમ માનનારાને સરકારના આ વર્તનથી ઉંડા આધાત પડેલો છે. શીં જમનાદાસ દાર-કાદસે ધારારાભામાં જણાવ્યું છે કે સરકારનો આ હુકમ રાજ્યપરિવર્તનના એક દૃઢ સમાન છે. તેમને યાદ હશે કે તેમણે અને બીજા કેટલાએ કાઠિયાએ કાળા કામદા વિષે, પંજાબના અત્યાચારો વિષે, ખિલાફતના દગા વિષે અને સરકારના એવાં બીજાં પગલાં વિષે એવાજ ઉદગારો કાઢ્યા હતા, છતાં રાજ પરિવર્તનની અસંદેશ જેવી ચળવળની જ્હોક તેઓ સરકારને જાતાવતા જ આવ્યા છે. તેમાં એ જ્હોક ખરી પાડવાને બીજા જ જોડાયા ત્યારે તેઓ તો ફરી ફરીને આવાં વાગ્યાણ જ વાપરવાને ધારાસભા શોભાવે છે.

છતાં મીડાના કરનો ધા ધારાસભાના સભાસભોને અને બીજા નરમ પક્ષના આગેવાનોને ઉંડો સાલે એ સ્વાભાવિક છે. જો તેમને પોતાની ધમટી પોતે જ ખરી પાડવી હોય અને આવા આપણુદી વર્તનથી સુધારા વિષે તેમનો મોદ મળી ગયો હોય તો, મદદમાજીએ સૂચવેલો માર્ગ તેમને માટે પણ ઓછો જ છે.

દેશખંડુ દાસ અને તેમના પસના બીજા માણસો આ ઉપરથી વિચારી લેશે કે તેઓ ધારાસભાઓમાં જઈને આવી બે અસરકારક સરકાર ઉપર શીર પહોંચાડી શકશે. અને દિલ્લી તથા સીમલામાં વખત યુમાવીને પ્રજાવર્ગને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે શી રીતે તૈયાર કરી શકશે.

x x x x

હવે પછી

મારી નજીની તપશ્ચર્યા સંકળ થઈ છે. મેં જે મદ્દકિયિત્વ દેશસેવા કરી છે તેની સરકારે કદર કરી છે. સવિનય ભંગની તૈયારી માટે સૈનિકો મેળવવાને લાઈ દયાળજીનાં પૂજ્ય માતુશ્રીની સાથે તેમજ લાઈ દક્ષિણજી તથા લાઈ કુંવરજીની સાથે અગ્રસ ગામે (તા. આણંદ) તા. ૨૩-૨-૨૦ ના રોજ ગયો હતો ત્યાં મેં બાપજી કરીને રાજકોટ દેશાળ્યો છે તેથી હજી એપ્રિલની પૂર્ણતિથિને દિવસે મારે અમદાવાદના મેજસ્ટ્રેટની ટાઈમાં એક વર્ષને સાફ સારી ચાલચ-

લગતના જમીન આપવાને હાજર થવું એવી નોટીસ ગઈ હાલે (૨૬-૩-૨૩) મને મળી છે. એટલે હજી એપ્રિલને દિવસે હું એક વર્ષને સાફ સરકારનો મહેમાન થવાનો એ હાગભગ નિશ્ચિત જણાય છે.

મારી રે.રહાજરી દરમ્યાન આ પત્રનું તેમજ પુસ્તકો બહાર પાડવાનું કામ હાલના જ ધોરણસર અને નિયમસર જ ચાલે એવી પાટી વ્યવસ્થા થઈ છે. અમે મળીને હાથ લીધેલા આ કામમાં મારી એક વર્ષની ગેરહાજરીથી કંઈજ અંતરાય નહિ આવે એની સૌને હું ખાતરી આપું છું. તે દરમ્યાન ગુજરાતના જે પરમસેવકો આ માસિકના તેમજ પુસ્તકોના કાર્યમાં વિશેષ સહાય આપશે તેમની ઠદર કરવા વાચકવર્ગ નહિ જ ચૂકે. એક વર્ષ પછી પાછા આવીને આ પત્રના સેવકગણમાં સામેલ થવાની હું ઉમેદ રાખું છું.

મુખપૃષ્ઠ

યુગધર્મનું પૃકું આ વખતે સ્થાપત્ય શૈલીનાથું થાય એવી ધ્વજાધી તેના તંત્રીશ્રીએ એ કામ મને સોંપ્યું, અને મને એ કરી આપતાં ધણો આનંદ થાય છે, સ્થાપત્ય કલા લાવતમક છે. એ કલાદ્વારા આ પૃકાના ચિત્ર વડે યુગધર્મ વિશેની મારી જાવના હું કંઈ રીતે મૂર્ત કરી જતાવું છું, તે વાચકો આગળ રહુ કૈં છું.

“યુગધર્મ” એ શબ્દથી આખા ભારતવર્ષનો સમસ્ત દેશકાંત્ર મારી સમક્ષ ખડો થાય છે. પ્રાચીન વેદના સમયથી માંડીને તે હાલના કાળ સુધી, ત્યાં ત્યાં, જે જે સ્થાપત્ય શૈલી વડે આપણો યુગધર્મ વ્યક્ત થઈ શક્યો છે, એ બધું મારી નજરે એકી સાથે સામે આવીને ઉભું રહે છે; અને મને લાગે છે, કે એ બધાનો વિશ્વાસ એક જ મૂળમાંથી થયેલો છે. આ આખા ઉત્ક્રમનો થોડો થોડો અંશ લઈને હું આ ચિત્રમાં ગોળીતે મૂકું છું.

હિંદની ઐતિહાસિકતામાં જૌદ ધર્મની અચર જગ્ પ્રગળ છે, અને તે અસર તેના સ્થાપત્યમાં પણ દેખાઈ આવે છે. સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ પણ જૌદ સ્થાપત્યથી ખરી રીતે શરૂ થાય છે. આ ઇતિહાસ આ માળખામાં અચર દેખાઈ આવે એ માટે હું જૌદ સ્થાપત્યના પુરાણાં અવશેષો (relics) કહે-
શ્ચો આ માળખાની ઉત્ક્રમમાં જ જતાવું છું. જૌદધર્મ વિશે મારી યદા છે, કે આપણી ઐતિ-
તિનું માળખું પણ આપણે એના પર જ ખડું કરી શકીશું, શરણુ એવો સમજાવી અને આપક કોઈ બીજો ધર્મ નહિ હોય.

પછી આ ઉત્ક્રમી પર જે બાબતો જે સ્થાપ-
ત્યમાં છે. એ સ્થાપત્યની ઉત્ક્રમીમાં બને બાબતોએ વિદ્યાના અને વિવેકના સ્વચ્છ જે હંસો મૂક્યા છે. એ સ્થાપત્યની કુંબી જૌદ છે. એલીક્ટાના યાંત્રણા-
ઓને તેવી કુંબીઓ છે. એ સ્થાપત્યનાં શરો (capitals) પણ કુંબી જૌદ જ મૂકું છું. એ શરોના જે વિશાળ છે, નીચેનું અરોહના વખતે છે. અરોહના, ચતુર્થા સિંહના શરોવાળો, પ્રખ્યાત યાંત્રણો ધણો જ મુંદર ગણાય છે. એનો નીચેનો ભાગ તે જ આ શરોના નીચેનો ભાગ છે. ઉપરનો ભાગ સાધારણ જૌદ યાંત્રણાઓના જેવો જ છે. આ શરો ઉપરથી હું એક કમાન ઉઠાવું છું. આ એક સાદસ છે. આપણા સ્થાપત્યમાં કોઈ દિવસ આવાં શરો પરથી કમાન ઉડી નથી. પણ અહિં તો બધા અરોહને મુશ્કેલી આકારમાં સંઘટિત કરવા જોઈએ; અને આ પ્રયોગ આ જગ્યાએ મારી રીતે લગી ગયો છે.

કમાન વિશે ધણા મનભેદો છે. પણ એ મત-
ભેદો જરાય જરૂરના નથી. કમાનો આપણી પાસે હતી જ. કાંઈ મુસલમાનોએ જ એ દાખલ નથી કરી. એમણે એની નથી રચના દાખલ કરી કહેવાય. પણ સ્થાપત્યની રચના તો દેશ દેશની જુદી જુદી જ હોય. એક જ આકારને જે જુદા જુદા દેશના કારીગરો જુદી જુદી રીતે જ રચે. આટલું કહેવાની જરૂર એ કે કોઈને એમ ન લાગે, કે હિંદુ સ્થાપ-
ત્યનો એ અંશ નથી. અહિં વપરાયેલી કમાન પણ ગ્રીકી નજરે એના પાયાથી જોશે, તો એનો આકાર જુદની અરોહાની કમાના સુખદાર પરની

કમાન જેવો જણાશે. જો એને હું ઉપરથી તદ્દન ગોળ મારું, તો એ એવી જ દેખાય. પણ મારે તો અહિં સ્થાપત્યનો ઉત્ક્રમ બતાવવાનો છે. એટલે હું એને ટોચ પર અણિમાળી કરી મુસલમાની દગ બતાવું છું; ને પાછું બેની ટોચે કમાનની કિનારી પર ખંને તરફથી ઉડતી બે દાંડીઓ વડે ટેકવાએત્ર એક પિંપસ પત્ર આપી, કમાનો એ ગોદ કમાનોનો જ ઉત્ક્રમ છે એ યાદ આપું છું. વળી આ કમાનને અમુક રીતે જોશો, તો એ તાજમહેલના ધુમ્મટની બાહ્યરેખાને મળતી આપરી-તાજમહેલ એ “મહેલના શિરતાજ” તું જ રૂપક થઈ રહેલા ઉપરાંત હિંદ સ્થાપત્યના વૃક્ષનું પુષ્પ છે. જસ એ પછી આપણા સ્થાપત્યની કોઈ પણ શાખા ફૂટી નથી. ઉલટી બીજી શાખાઓ પણ એક પછી એક સંકાવા માંડી, ધૂળ ભેગી થઈ ગઈ છે.

આ કમાનમાં હિન્દુ અને મુસલમાન શૈલીને મેક કરી હું એમ બ્યક્ત કરવા માયું છું કે આ પશ્ચી મંત્રમૂર્તિનો સર્વભાવી ઉદ્ધાવ અને શોભા આ મીઠમની કમાન પર જ આધાર રાખે છે.

ચાંલકાઓનાં શરંઓને એક આડી તખ્તીઓ-વળા ધરથી બેડી દીધેલ છે. એ તખ્તીઓનો આધાર મોગલશાહ છે.

આ પરથી જુદી પડતી કમાનથી મર્યાદિત અને ચાંલકાઓ વડે ટેકવાએત્ર તખ્તમાં આપણો “યુગધર્મ” પ્રકાશે છે. એ પ્રકાશ થોડા ઉપસતા ઉગતા સૂર્યના ગિમેા વડે બતાવ્યો છે. “યુગધર્મ” શબ્દની શરૂઆતમાં અને છેડે ઉઘાટી બે કમલ-કર્કીઓ સર્વોદયની સાડી પૂરે છે. અક્ષરો પણ રેખા ઉપમતા છે.

તખ્તવાળા ધરને બે તરફથી બે ટેકણો ટેકી રહ્યાં છે. તેનો વળાકો તદ્દન હિંદુ જ છે. તેમાં પણ મધુરાદૃતિ બતાવતી હિંદુસ્થાપત્યમાં ગ્રેલ સજીવતાનો ખાસ ગુણ પ્રકટ કર્યો છે.

ચોક્કસમાં આવી રહેલી કમાન વડે પડી જતા ખૂણના ત્રિકોણાકાર ભાગો ઉપસતા અજુદલ કમ-લોથી ભરી દીધા છે.

આમ જ્યારે, આખું માળખું યુગના સ્થાપત્યનો ઉત્ક્રમ બતાવે છે, ત્યારે તેની બંને બાજુએ ખડક કરેલા લાટો, જ્વનરથનો એવી ટોચ પર મૂકેલાં ધન્યચક્રો વડે એ વખનની સંસ્કારિતા ચિરકાલ બતાવી રહ્યાં છે. મારી તો એવી શ્રદ્ધાજ છે કે દુનિયાની ઉપક્રપાધરો મને તેટલી યાચ, પણ આદર્શ સંસ્કૃતિ સ્થાપવા માટે આપણે એ જુદ સમય તરફ જ નજર નાંખી પડશે.

આ લાટોના પાયા પર સૃષ્ટિનો ઉત્ક્રમ (evolution) સ્વચલતા બે સાધોઆઓ બતાવ્યા છે. એ સાધોઆઓ ઠેક વેદસમયના સ્થાપત્યનું બીજગર્ભ છે. અને એ એના ચોરસ આધારવડે સૃષ્ટિ અને દાર્ધ વડે એ ઉત્પત્તિવાદની ચોક્કસતા સિદ્ધ કરે છે.

હવે બાકી રહી જતા મયાગાની બાજુ હું બે તરફ બે તખ્તીઓજ માત્ર મૂકી ભરી દઉં છું. એ તખ્તીમાંથી તીકગતા બંને ટેકણો (brackets) કંઈક અંશે અગ્રેજ છે, એ સ્થાપત્યના અબ્બાસી-રેજ માણસ પડશે. બાકી આખા માળખાના એક એક અવયવને સંપૂર્ણ રીતે દિલોજ રાખવાનો મારો પ્રયાસ વાચકને બેઠે શકશે.

ગદારી યુગધર્મની ભાવના આગિતવડે વાયકના મન આગળ સૂત યશે, તો હું મરો ખૂશી થઈશ ગિતુભાઈ

આ માસિક અમદાવાદ શામળાતી થોળ પાસે આવેલાં વસન્ત પ્રદેશાલયમાં ચીમનલાલ ઇમરલાલ મહેતાએ બપોર અને નંદલાલ અણિલાલ શાહે યુગધર્મ કાર્યાલય માટે અમદાવાદ શહેર પાસે આવેલા એ કાર્યાલયના ચક્રાવર્તમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું.

યુગધર્મ

પુસ્તક ૨

વૈશાખ, ૧૯૭૬

અંક ૨

પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહની અને તેની નોંધની આવશ્યકતા

આપણા પરમ માનનીય આચાર્ય શ્રી રા. ડા. આનંદશંકરભાઈએ, ‘સદ્ગત પંડિત ભગવાનશાસ્ત્રી હંદશ પટ્ટી ગુરુદાસમાં થોડા પુરાતત્ત્વનો સ્વતંત્ર શોધક થયો નથી’ એવા આગ્રેષના જ્ઞાનમાં, ‘પણ કદી વસ્તુમાં લખ્યું હતું કે હવે એ જાતના કામની જરૂર નથી. આવા માન્ય સામગ્રીએ ગમે તે કારણથી પંડિત ભગવાનશાસ્ત્રી હંદશ ને જાતનું શોધખોળનું કામ કરતા હતા તે જાતનું કામ કરવાની આવશ્યકતા નથી એમ કહ્યું હોય, પણ એ વિધાન વધારે તો નથી જ. ઉપગ્રહકાર્યો જેવાં તે પણ ગુરુદાસના જેવે વિદ્વાનોએ પ્રાચીન લેખોનો જે એક સંગ્રહ નૈવાદ કર્યો છે, તેજ કેવળ ઉપજાવિધાનને અન્યથા કરાવવા માટે, તથા જૂની શોધખોળના કર્ણની અવશ્યકતા જાણવા માટે પૂરતો છે. જમુનઃ સમગ્ર ભારતવર્ષના અથવા ગુરુદાસના હિતકાસના અરિયપત્રરૂપ કાશ્મીરકામ, ભગસમ સવાયે વર્ણના પ્રાચીનત્ત્વેણ, મુખ્યત્વે

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અને સ્વત્ત્વ અંશે પ્રાચ્ય પ્રધાનને પરિણામે ભગસમ તથા ચર્ક મયો છે; પરંતુ આ અરિયપત્રરૂપે હજી થોડા થોડા અરિયઓ ખૂટે છે, અને કેટલાંક અરિયઓ પોતપોતાને ક્યાને બેસાડ્યા નથી. આજ સુધી થયેલાં કામથી સતોતી ન જાતી જતાં જુદી જુદી શોધખોળની દિશાઓમાં પગેડું ચલાવવાથી જણાં નવાં અરિયઓ મળવાનો અને પહેલાં જોડેલાં અરિયઓ વધારવાનું જોડવાવાનો સંભવ છે. જાગતી પુરાતત્ત્વવેત્તાઓના પ્રયાસથી હોવાં પંદર વીસ વર્ષમાં આ દેશના તથા જગતના દનિવાસ ઉપર કેટલો નવો પ્રકાશ પડ્યો છે એ તદ્દિયોથી અનુભવ્યું નથી. હિંદી વિદ્વાનોની શોધખોળથી રૂઝા પનાનાનો હિતકામ નવેસરથી લખવો પડે એટલી સામગ્રી એકી થઈ છે: જેની રામની નામગી, પ્રચારિણી પત્રિકાના અંકોમાં જેથી સમાવ છે. સ્વાતિમાની મહાસાગર, નિષ્કલિપ્તિગિત, પુરાતત્ત્વવિદ, સદ્ગત ડા. ભાઈ હાજી અને પ્રાચીનત્ત્વવિદશ્રી પ્રોફ. સંદેશન

કા. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ લાંઝરકરના સમયથી પોતાનું સંભાળે છે.

જેમ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં તેમ આપણા ગુજરાતમાં પણ આ ક્ષેત્રમાં કરવાના કાર્યના તો ઢગલા પડ્યા છે. ગુજરાતના એક પણ પ્રાચીન સ્થળોત્તે પદ્ધતિપૂર્વક જોદકામ કરીને અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો નથી. 'આ કામ મોટું', ખર્ચાળ તથા તત્કાલીનમાંથી આવરણતાવાળું છે; વળી સરકારી પ્રાચીન શોધખોળ ખાતું એ કાર્ય કરે છે એવા ઉત્તરથી સંતોષ થવો કઠણ છે. આ સરકારી ખાતા પાસે પણ નોંધએ તેટલા પૈસા નથી. અને આ દેશનાં સૌંદર્ય પ્રાચીન સ્થળોમાં પણ પદ્ધતિપૂર્વક જોદકામનું કાર્ય પૂરે થયું નથી. સમગ્ર ભારતવર્ષના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી તથા યવનાદિ પરદેશી સુસાક્ષીએ જેને વિષે પુછળ નેવિ કરી હોય એવાં સ્થાનો પહેલાં હાથમાં લેવાની, સરકારી ખાતાની સ્વાભાવિક નીતિ છે. આ ખાતાના વડા અધિકારી સર માર્શલ કેટલાં વર્ષોથી તક્ષિલા પાસે પડ્યા છે. આ સ્થિતિમાં ગુજરાતનો વારો ક્યારે આવે! તોપણની એમને સાંચી માટે જેવી ઉદાર મદદ કરી તેવી કાડીઆવાડના રાજાએ કે ગુજરાતના શ્રીમન્તો ન કરે એમ માનવાનું કારણ નથી. તજ્જ્ઞ માણસો તો સરકાર પાસેથી ગાળ્યાં મળશે ને પુરાતત્ત્વ મંદિર નવાં તૈયાર પણ કરી શકે. પણ આ અવસ્થાકર્તવ્ય કાર્ય પુરાતત્ત્વ મંદિર પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં જરૂર લેવું નોંધએ.

ઉપર દહેલ જોદકામને અંગે નવાં તાત્રપત્રો જરૂર તે ભુદી વાત, ખાડી અત્યાર સુધી ગુજરાતમાં જરૂરતાં ધણીખરાં તાત્રપત્રો ઉકેલાયાં છે અને ખાડીનાં ઉકેલવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે. ખદારના લગભગ બધાં શિક્ષકોને તો નકલો લેવાઈ ગઈ છે. પણ જેન મન્દિરોમાં મૂર્તિઓના આસન ઉપર લેખો કાતરાવતો રિવાજ હતો, તેથી આવા હાલો લેખો નાં હશે. હાથમાં હમણાં જેન વિદ્વાનોએ લેખોના સંપ્રદાનું તથા પ્રકાશનનું કાર્ય કરવા માંડ્યું છે. આ લેખો ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર

ધણે પ્રકાશ નાંખશે. પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય પોતે જ આ દિશામાં પ્રયત્નશીલ છે, એટલે એમાંથી સારા ફળોનીજ આશા રહે છે. આ સિવાય હાલમાં તો પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસનું અભ્યાસનરૂપ બહુ-કર્મમાં પુરાતત્ત્વ મંદિર મોટે ભાગે રોકાયેલું છે. પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતાનું માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે. વધારે ઉંડી દૂખડા મારનારને વધારે રતો મળવાનો સંભાવ છે. પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોની અને તેમાં પણ ખાસ કરીને જૈન ગ્રંથોની પુષ્પિકાઓમાં તિથિપૂર્વક રચેલ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો હોય છે; અને આવા ઉલ્લેખોના શોધ તથા સંગ્રહ માટે હજી યતન કરવાની જરૂર છે. પુષ્પિકાઓ ઉપરાંત પ્રાચીન સાહિત્યના કલેવરમાંથી લાવાનો તથા વિચારનો પરાપૂર્વકમ અને આ દેશની તે તે સમયની સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, અને ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે નાનાવિધ ચૂચનો મળે છે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં રાજકીય તથા દેશકાળદર્શક ચૂચનો, કંઈકે ઓછાં મળે છે એ વાન ખરી, પણ તેમાં આવેલાં પોતાના સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિનાં અદ્ભુત રચેલ ચિત્રે ઉપલી ખામીનો ખગવાળો દીધો છે. વળી કેવળ રાજકીય ઉદ્ધસપાથકની તવારિખ અને રાજકીય પુરોવાં અરિત્રો એજ ઇતિહાસ, એવી ઇતિહાસનાં સ્વરૂપ વિશેની જૂની લાવના હમણાં બદલાઈ ગઈ છે. સમસ્ત પ્રાચીન આંતરખાલ્ય જીવનક્રમનું કારણકાર્યદર્શક યથાર્થ નિરૂપણ એ ઇતિહાસ, એવી બાળ્યમાં આજકાલ બહુમાન્ય થઈ છે. સ્વપ્રજા કે સ્વદેશના અસિમાન કરતાં અખંડ માનવજાતિના ઉત્કર્ષને સંયુખ રાખી કેવળ તટસ્થ તથા સંતપ્તપર્શાં દ્રષ્ટિથી ઇતિહાસો લખાયા નોંધએ. આ આદર્શને 'હજી સંપૂર્ણરૂપે પ્રાપ્ત કરી શકાયો નથી પણ એ માર્ગજ સાચો છે, અને યથાશક્તિ એ માર્ગજ ઇતિહાસલેખકોએ પ્રયાણ કરવું નોંધએ એટલું તો બધા ઇતિહાસતત્ત્વવિચારકોને સંમત છે. અને એ દ્રષ્ટિએ જોતાં આપણાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં ખરા ઇતિહાસનાં અસંખ્ય ખીન્ને પડ્યાં છે. આ ખીન્ને શોધવાનું ઉપયોગી કાર્ય પુરાતત્ત્વ મંદિરના ઉપચક્રા લક્ષિતપૂર્વક કરે છે, અને એમની શોધ.

આખા દક્ષિણ દેશમાં હમ્મર હમ્મર વર્ષનાં જૂનાં, હજી ઉભેલાં તથા અનુદિત પરંપરા ખડે જેની હજી પૂર્ણ આવે છે એવી મૂર્તિઓવાળાં સેંકડો મંદિરો જુદે જુદે રચે છે. આ પરિસ્થિતિને લાભ લઈને ગોપીનાથ શને અણખેડેલા ક્ષેત્રને સુંદર રીતે ખેડ્યું છે. પણ ઉત્તરમાં અનુકૂળતા કાંઈક ઓછી છે, તેમ એવો અભ્યાર્તોયે હજી નથી જન્મ્યો. યુગરાતની મૂર્તિઓ માટે આવું કામ પુરાતત્ત્વ મોંદર કરાવી શકે.

આ દેશનો ધાર્મિક ઇતિહાસ બરાબર સમજ્યા વગર સામાન્ય ઇતિહાસનું સ્વરૂપ સમજવું મુશ્કેલ પડે, એટલી આપણા સમગ્ર જીવન ઉપર અને પરિણામે આ દેશના સામાન્ય ઇતિહાસક્રમ ઉપર ધાર્મિક ઇતિહાસે અસર કરી છે. અને ધાર્મિક ઇતિહાસનાં જુદાં જુદાં પ્રકરણો ઉદ્ભવામાં મૂર્તિઓ કેવી મદદ કરે છે એ આ દિશામાં કામ કરનારથી અન્યથું નથી. એક દાખલાથી વસ્તવ્ય વધારે સ્પષ્ટ થશે.

ભરૂચ, યુગરાતનું અતિપ્રાચીન અને આખા ભારતવર્ષનાં પ્રાચીન શહેરોમાંનું એક છે. પરદેશી-ઓની નોંધણી એના પ્રાચીન વેપાર ઉપર ધણી પ્રકાશ પડે છે. અને પાછળથી રાજકીય સ્થિતિ સાથે એના વેપાર વિશે ઠીક માહિતી મળે છે. પણ ધાર્મિક દેશરે વિશે આપણે ઘણું ઓછું જાણીએ એટલે યુગરાતના સામાન્ય ધાર્મિક ઇતિહાસ ઉપરથી અનુમાન કરવાનું રહે છે. યુગરાતી પ્રાચીન ધાર્મિક સ્થિતિ વિશે પણ આપણું જ્ઞાન ઘણું અધૂરું છે. અને યુગરાતના જુદા જુદા ભાગોની પ્રાચીન સ્થિતિ વિશે જેમ જેમ આપણું જ્ઞાન વધતું જશે તેમ તેમ સમગ્ર યુગરાતનો ઇતિહાસ વધારે સ્પષ્ટ થશે જશે.

ભરૂચનાં હાલનાં મંદિરોનું અવલોકન કરતાં કરતાં એ જૂના શહેરે જૂના કાળમાં જોયેલા ધાર્મિક દેશરે અને કેવા સમજાયા, એ કુંડામાં કંડી જવાથી મારે. મુઠો બરાબર સમજશે. ભરૂચમાં હમણાં શૈવ મંદિરો સૌથી વધારે છે. શેરાં વૈષ્ણવ કે માનાનાં દિશા છે પણ તે વસ્તુ સમજાવતી જમાવટ

થવા પછી, મોટે ભાગે મરાઠી સત્તાના વખતમાં થયેલાં છે. હાટમાં દારવણમાં લુહરીશ પાશુપતનું સ્થાન; નર્મદાનો કક્કિ એ શૈવતીર્થ અને હાલમાં ભરૂચમાં શૈવમંદિરોની અધિકતા એ ત્રણે જાગ્યતને સાથે લેતાં 'શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' લખ્યો ત્યાં સુધી મને એમજ લાગતું હતું કે ભરૂચ જૂના કાળથી શૈવ ધર્મનું જ ધામ છે; પણ ત્યાંના શૈવમંદિરોએજ મને નવું દર્શન કરાવ્યું.

ભરૂચનાં શૈવ મંદિરો એની પાંધણી નેતા છેક હમણાંનો-છેલ્લો ૨૦૦ વર્ષની અંદરનાં છે એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ગામના લોકો પાસેથી જુદાં જુદાં મંદિરો વિશે જે કહીકત જણવામાં આવે છે તેથી પણ એવો જ નિશ્ચય થાય છે. પણ હજાંખરાં મંદિરો ટેકરાથી નીચે નર્મદાના કાંડા ઉપર આવેલાં છે એ સ્થિતિ નેતા, તથા દંતકથાના તેમજ રેવાખંડના આધાર ઉપરથી એટલું માની શકાય છે કે હાલનાં મંદિરોને સ્થાપના હાલના નામનાંજ શૈવ મંદિરો પહેલાં પણ હશે. સુસલમાની વખતમાં એમના મૂર્તિવિનાશક જુરસાની અસરથી કે નર્મદાના પાણીના મારાથી જૂનાં મંદિરો પડી ગયાં અને એ સ્થાને ભકતોએ નવાં આ કાળને ઉચિત, ન્દાના માપનાં મંદિરો ઉભાં કર્યાં. કેટલાંકને જીર્ણોદ્ધાર તો ભરૂચમાં અત્યારે જીવતાં માણસોએ કર્યો છે; અને બીજાં કેટલાંકને હાલના જુરોની સાંભરણમાં જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. ભરૂચના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી નર્મદાના મળાંજે કાંઈ ઉપર જે વખતે શૈવ મંદિરો થયાં, તે વખતે એ સ્થળે શૈવ ધર્મનો સારો પ્રચાર હોવો જોઈએ. કદાચ રેવાખંડ અને નર્મદાનાં શિવલક્ષિ સાથે સંબંધવાળાં સ્તોત્રો એ વખતે જ થયાં હશે. ભરૂચમાં શૈવધર્મનું આવું જોર ક્યારે હતું? જૂના ઇતિહાસનાં પ્રસિદ્ધ સાધનોમાંથી આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે કાંઈ પ્રકાશ મળતો નથી, પણ હાલનાં મંદિરો જ અણધારે દોવો ધરે છે.

મેં જોયેલાં ભરૂચનાં શૈવ મંદિરોમાં ગર્ભ-મુદના તથા માન્તરાલના ગોખલાઓમાં અને આંગ-

જાની દિવાલોમાં અનેક મૂર્તિઓ બેસાડેલી જોઈ, પણ ક્યાંય લકુલીશ પાશુપતની મૂર્તિ જોવામાં ન આવી. કારણથી, લાંબમાં જ હોવા છતાં ભરૂચમાં લકુલીશની મૂર્તિનો અભાવ ખાસ યથક છે. સોમનાથ તો ૧૧ મા ૧૨ મા સત્તકમાં પાશુપત ધર્મનું ધામ હતું. (ભુજો દેવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) કાકીઆચાર્યમાં બીજો પણ પાશુપત સંપ્રદાયના પ્રચારની વિરલ નિશાનીઓ જળવાઈ રહી છે, અને ભરૂચમાં ત્રીજી એ ઉપરથી ૧૧ મા ૧૨ મા સત્તકમાં પાશુપત સંપ્રદાયના જોર વખતે ભરૂચમાં સૈવ ધર્મનો પ્રચાર નહિ હોય એમ જણાય છે. આ દૈર મંદિરોમાં જ જગવાઇ રહેલી જૂની મૂર્તિઓ આ અનુમાનને સળંગ ટેકા આપે છે.

ભરૂચના ધણાખરા સૈવ મંદિરોની (માતાના મંદિરની પણ) આસપાસ ગર્ભગૃહના કે અન્તરાલમાં ચણી લીધેલ કે ગોખ કરી બેસાડેલ અથવા અગિજાની જમીનમાં અર્ધી દટાયેલ, ચોડે ધણે અંશે ખડિત, જૂની વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. આ સાથે કવચિત્ ભગવાન જુદના માથાંઓ કે જૈન મૂર્તિઓ પણ દેખાય છે. આ જૂનાં અવશેષો-માંથી કેટલાની ફુંકી નોંધ આ વિચારમાં ઉપયોગી થશે.

ભરૂચની ઉત્તરમાં મિંધવાઇ માતાનું મંદિર છે, એના આંગણામાં સંકરના ન્હાતા મંદિરની પછીત આગળ શંખચક્રગદાપદધારી ચતુર્બુજ વિષ્ણુની એક ઉભી મૂર્તિ તથા એક મધ્યમાં બેઠેલી સુટિવ મૂર્તિવાળા તોરણનું કટકા પડ્યો છે અને અંદર એક જુદા મસ્તક પડ્યું છે.

ગામની વચ્ચે નવડિરા આગળના ભુજપરજાદર મંદિરમાં આંગણના એક ગોખમાં મધ્યમાં બે દાયવાળા ઉભરક બેઠેલી, માથે ફિરીટધારી ખડિત મૂર્તિવાળું એક જૂનું તોરણ પડ્યું છે; અને ગર્ભગૃહના દર પાસેના ગોખમાં ગરૂંની મુદર આકૃતિવાળા એક ઉભી મૂર્તિ છે. ધિવ મુદરા જમણે પડેને ગણપતિ મુદની બાજુમાં રમગીચ આકૃતિવાળું એક જુદા મસ્તક પડ્યું છે.

નર્મદાના કાંઠા ઉપર કામનાથના મંદિરના આંગણમાં કાઠ નીચે બે જુદા મસ્તકો પડ્યાં છે. નવ-ચોક્કાને જોવારે કૈવલનાથના જુદા મંદિરમાં ગોખમાં મંદિપાસુરમંદિનીની જૂની મૂર્તિ છે.

અવિષ્ણુકેથરની ધર્મશાળાની દિવાલમાં ચણેલી શંખચક્રગદાપદધારી ચતુર્બુજ વિષ્ણુની ઉભી મૂર્તિ છે એનું આકૃતિસાદૃશ્ય કાંક છે. સાંગ બીજા વિષ્ણુની બેઠેલી, પણ વધારે ખવાઇ ગયેલી (ચૂનાનો પરચર હોવાથી) મૂર્તિ છે. બન્ને જૂની કારીગરીની છે. આજ મંદિરની સામે પીપળાના આડને જોયે બોધિસત્વની આકૃતિવાળો એક અર્ધો પરચર પડ્યો છે, આજ મંદિરના આંગણની દિવાલમાં જુદા જુદા ગોખમાં પાંચ, ઉભી અને એક બેઠેલી જૈન મૂર્તિઓ છે, અને અંદર અન્તરાલના ગોખમાં એક ગરૂંની મૂર્તિ છે. ગર્ભગૃહના ગોખમાં એમાં દટાયેલ વગેરેની જૂની ખડિત મૂર્તિઓના કટકા સાથે એક ગોખમાં જૂનો સૂર્યનો રથ છે, અને એ રથમાં સૂર્યની અને અરજીની બન્નેની મૂર્તિઓ છે.

નર્મદાના કાંઠા ઉપર આગળ ચાલતાં ભુજકાંધિના મંદિરની બાજુમાં નવા ચણાવેલા એક ન્હાના મંદિરમાં એક ચતુર્બુજ વિષ્ણુની અને બીજા વરા-હની મૂર્તિઓ છે. એજ મંદિરના ગર્ભગૃહના ગોખ-લાઓમાં વિષ્ણુની ચાર પાંચ ઉભી મૂર્તિઓ છે; જેમાં ચાર પુટ ઉઘી, શંખચક્રગદાપદધારી વન-માલીવિષ્ણુની અખડિત પણ પ્રાચીન મૂર્તિની આકૃતિ ખરેખર રમણીય છે. એક ગોખમાં સમુદ્રમંથનને દેખાવ કોતરેલો ખરેખર ચણી લીધો છે.

સિંદનાથના મંદિરના આંગણમાં વિષ્ણુની ચતુર્બુજ મૂર્તિ જમીનમાં દટાયેલી પડી છે.

ઉપલી નોંધ અત્યંત અપૂર્ણ છે પણ દિગ્દર્શક થશે એવી આશા છે. ઉપર દેહતા તથા મીનાં જુદાં અવશેષો જોઈને આ પ્રમાણે મૂની શરણ: અતિ પ્રાચીન કાળમાં ભરૂચમાં બૌદ્ધ ધર્મનું અને તે પછી જૈન ધર્મનું જોર દર્શી. ભરૂચ વિષે જ્ઞાતકમાળામાં ઉલ્લેખો છે તે તો આર્થાતે જૂના કાળના ભરૂચના સમજવા. આ વૈષ્ણવ ધર્મ તે આસાપદાયિક પૌરા-

શ્રિક વૈષ્ણવ ધર્મ, (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) ભણ્યમાં એ જૂના વૈષ્ણવ ધર્મનું જોર ક્યાં સુધી રહ્યું એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પંચ ૧૧ માં ૧૨ માં શતકમાં સોમનાથ-સૌરાષ્ટ્ર-માં પાશુપત સંપ્રદાયનું જોર જામ્યું. વલ્લભ સંપ્રદાય શુજરાતમાં જે વખતે પ્રસરતો હતો તે વખતે ભણ્યમાં સૈવ ધર્મ જોરમાં હતો (ભણ્યમાં પુષ્ટિમતનું ખાસ જોર નથી).

દોઢ હજારથી વધારે વર્ષના ઉપર કહેલા ધાર્મિક ઇતિહાસની નિશાનીઓનો મોટો ભાગ નર્મદા બાજુ ગઇ છે. અને છેવટ હાલનાં સૈવ મંદિરો જૂની જગ્યાએ ફરી બાંધાયાં ત્યારે પાયા વગેરે જોદતાં જે મૂર્તિ, તોરણ વગેરે જૂના પૂજ્ય પથરાઓ મળ્યા તે જોખવા, દિવાલો વગેરેમાં પડ્યા છે; બાકીના રચાપત્તના ભાગોનો તો ચૂનો થઈ ગયો હતો.

મારું વિવક્ષિત સ્પષ્ટતર થાય માટે ઉપર ભણ્યનો દાખલો આપ્યો છે, પણ ભારતવર્ષના બીજા ભાગો પેઠે શુજરાતમાં બધાં જૂનાં નગરો તથા તિર્થસ્થાનો-

ની આસપાસ હજારો પથરા વેરાગેલા પડ્યા છે, અને ઉપેક્ષિત પથરાઓમાં આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનું અનેક બાંધારા ખૂણાઓને પ્રાશિત કરવાની શક્તિ છે. પણ એ માટે બની શકે તેટલાનો પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં સંગ્રહ કરવાની અને બાકીનાની સુદૃઢ અવલોકનપૂર્વક સચિત્ર નોંધ કરાવી તે પ્રગટ કરવાની અત્યંત જરૂર છે. આ મોટું કામ પુરાતત્ત્વ મંદિર આગળ પડ્યું છે. સરકારે પ્રાચીન વસ્તુઓનાં નોંધો પ્રકટ કરી છે પણ મોટું મોટું કામ થયું છે. ઊંચી સેવા કરવાની હજી ઘણી બાકી છે. આ સેવા આપણે હાથેજ યથ શક્તિ. અન્તમાં પ્રાચીન વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન ધીમે ધીમે ઉભું કરવાનું અને શુજરાતની સર્વ પ્રાચીન વસ્તુઓની સચિત્ર અને સચિત્ર નોંધ ક્રમે ક્રમે તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરવાની પુરાતત્ત્વ મંદિરને વિનંતિ સાથે આ લેખ પૂરો કરું.

દુર્ગાદાસ કેવળરામ શાસ્ત્રી

ધમની મ્વ. પતિનશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત રાધાબાઇ આણંદજી આવડા
તરફથી યોગિનય સંમેલ ભેટ.

પાશેર પુણીમાંથી પાદશાહી !

૧

“ દયાળુ બહેન ! દયા લાવી કંઈ પણ આપો અને આ બચ્ચાઓને ઉઠારો. ભગવાન ત્હમણે બધું કરશે. ” આજીજી કરતી બીખારણે કુલકુંવરને વિનવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ કેમ ! ત્હને એક, બે, ત્રણ, ચાર અને છેડે પાંચ રૂપિયા આપ્યા એ પછી ઝોલા પડ્યા ? જોભને કંઈ થોમ ખરો કે ! ” બીખારણની તૃપ્તિ વધતી જતી જોઈ કુલકુંવરે કપડાભરી દ્રષ્ટિ ફેંકી.

“ શું કહું બહેન ! આ પાપી પેટ બધું કરાવે છે. ઉદમા આઠ દિવસમાં છોકરાંઓને એક ટંક પણ ખાવાનું મળ્યું નથી. ગરીબી...હાપ... ગરીબી...બીની હોપ તે જાણે...” દયામણે સ્વરે બોલતી બીખારણે જાને હાથે પોતાનું માથું કંટકું.

“ માથું શાને ફેટે છે ? ત્હને પાંચ રૂપિયાએ ઝોલા પડ્યા ? તું ધારે તો પાશેર ફની પુણી લાવી બધાનું પેટ ભરી શકે, પણ માગી ખાનારને કામ કરવું ક્યાંથી ગમે ? ”

“ પાશેર ફની પુણીમાં મદારું શું વળે બા ? ત્હમને પૈસાવાળાઓને અમારા દુઃખની સી ખજાર પડે. ” રડનાં છોકરાંઓને ધાનાં રાખતી બીખારણે ખુલાસો કર્યો.

“ પાશેર ફની પુણીમાં શું વળે ? અને પાશેર પુણીમાંથી તો પાદશાહી ખડી થાય. રહમત કે ! ” કુલકુંવરે મોટે અવાજે બીખારણને રદમળવી.

રહમતે ચાંપડીઓ વેચનારની દુકાનપર એકલા એક નવકુવાનના ‘ પાશેર પુણીમાંથી તો પાદશાહી ખડી થાય ’ એ શબ્દો સાંભળતાં ધાન ચમક્યા. તેણે ખ્યાન દધને બીખારણ અને કુલકુંવર વચ્ચે થયેલી વાતચીત સાંભળી હતી.

સુરજીપુરીમાં આજે ફક્તોફતો ઉત્સવ ઉજવાઈ રહ્યો છે. વેણ નદીને કાંઠે ચાંદનીમાં દર સાતની માફક એક મેડો મેળો જરાવો છે. આસપાસનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાંઓના માથેખતો આ ફક્તોફતો મેળો જોવા મોટી સંખ્યામાં ઉતરી પડ્યાં છે. નદીને કાંઠે કાંઠે ચમકતી ચાંદનીમાં મેળાની ખજારો જગજગી રહી છે. વિવિધ જાતનાં પારાડે, તરેલ તરેલવાર દેશી શરીરોની ચીનો, ખાજોળાને રમવાનાં રંગમેરંગી દેશી એલવણ તથા સુરજીપુરીની આસપાસમાં બનતી દાથકંતામજ અને દાથવજાટની કચું-ગજ રંગની ભાતીગર ચુંદડીઓ આ મેળાને ખાસ આકર્ષક બનાવતી હતી. આમની અચલીએ ચંદ્રમા ચડ્યો તે ચંદ્રે કામકામ કર્યુંપ્રિય દુદાના કાકાદાર અને રાસચંડામાં નૃત્ય કરતી ન-ચોવનપૂર ભદનીમાં ઉઝળતી મુન્દરીઓના પગના દમકારથી ચાનાવરણ રસજર દેલે ચડ્યું હતું. આ મેળામાં સુરજીપુરના નગર-ગ્રામની પુત્રી કુલકુંવર પણ પોતાની સુમેળી સખીઓ

• ‘સુમધમ’ ના તંત્રી બાદશી ઉદુલાલ ચાલિક સાથે અમરેશ્વરી સેતપુર જતા રજામાં રા. રામભાઈ નારાયણ પાશેરો સાંભળેલ એક લેખકાને આધારે.
ડો. ડ. રા.

સાથે આવી હતી. યુવાનીના ચીરાગથી ચમકતી તે સર્વતું પ્યાન ખેંચતી હતી. મેળામાં ધણાપ રસિયાઓની રસભરી આંખો વસન્તોત્સવની ફૂલરાણી સરીખી ડુલકુંવરને જોઈ જોઈ કરી જોવા ઉત્સુકતામાં નાચતી હતી.

સુવર્ણપુરીના દિવાનનો પુત્ર સુધાકર નદીને કાંઠે આમરૂડને જોઈ મંડાપલી પુસ્તકોની દુકાનપર ખેસી પોતાના મિત્ર સાથે જૂનાં પુસ્તકોનાં પાનાં ફેરવતો હતો. આ વખતે ડુલકુંવર પોતાની સખીઓ સાથે આ દુકાન પાસેથી નીકળી. ન્હાનાં ન્હાનાં ચાર નાગાં છોકરાંઓ સાથે કાટખાંટયાં વસ્ત્રમાં સરીરની આખરૂં મોંઝાંઝાં દોડતી એક બીખારજી ડુલકુંવર પાસે મદદ માટે હાથ લંબાવ્યો. દયાની દેવી સરીખી ડુલકુંવરે બીખારજીના હાથમાં એક રૂપિયો મૂક્યો. બીખારજીને આથી મંત્રોપ ન થયો જોઈ બીજો રૂપિયો આપ્યો. આવી રીતે પાંચ રૂપિયા ડુલકુંવરે બીખારજીને આપ્યા. પણ બીખારજીની તૃષ્ણા વધતી જ ગઈ, તેથી શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પાશેર પુણી લઈ કાંતવા માટે ડુલકુંવરે તેને સલાહ આપી. સુધાકરે આ વાતચીત પ્યાન દષ્ટે સાંભળી. બીખારજીને શીખામણ આપનાર આ કુમારિકા જોયું છે તેની તપાસ પેલા દુકાનદાર પાસે કરી. પાશેર પુણીમાંથી પાદશાદી એ ડુલકુંવરના શબ્દો સુધાકરને ખૂંચ્યા. ડુલકુંવરે પણ સુધાકરને પોતાની તરફ બારીકાઈથી નિરખતો નિહાળ્યો. સુધાકરને તો ડુલકુંવરના શબ્દે શબ્દે શ્રીમંતાઈ તથા યુવાનીનું અભિમાન દેખાયું. ‘પરણું’ તો એને જ પરણું, અને પાશેર પુણીમાંથી પાદશાદી એ માત્ર એક દીસણી વ્યક્તિના શબ્દો જ છે એવું સાબીત કરી આપું ત્યારેજ માફ નામ સુધાકર’ એવો નિશ્ચય કરી પોતાને ઘેર ગયો. અને પોતાનું સંયત્ન જળવળમાની ડુલકુંવરને પોતાની ભાષા બોલાવવા તેણે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. તેના પિતા દિવાન હોવાથી તથા તેની પોતાની ગામમાં સારી ચાખ હોવાથી આખરે ડુલકુંવર ને સુધાકર લગ્નમાંથી જોડાયાં.

૨

સૌંદર્યની દેવી ડુલકુંવર સાસરે આવી. સુધાકરની માતાએ પોતાના પુત્રને આવી ગુણીપણ પત્ની મેળવવા માટે પરમ ભાગ્યશાળી માન્યો. સુધાકરના મિત્રોએ આવી શ્રદ્ધલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવા માટે તેને અનેક અભિનંદનથી નવાજ્યો. ડુલકુંવરને પોતાની કરવા મથતા યુવાનોની આશા ભંગ થઈ અને સર્વેએ સુધાકરના ઇવનને સાચું સુખી ઇવન ગણ્યું. સુવર્ણપુરી ડુલકુંવર ને સુધાકરની જીજ્ઞાસા જોઈ જોઈ સતોષ પામી. પણ સુધાકરના દિલમાં તો એક જ વાત રમી રહી હતી. જે છટાથી ‘પાશેર પુણીમાંથી પાદશાદી’ મેળવવા ડુલકુંવરે તે રાત્રીએ મેળામાં બીખારજીને શીખામણ આપી હતી તે દરમ તેની આંખ આગળ રાતદિન તરવરતું હતું. તેને તો એક જ લગ્નની લાગી હતી કે ડુલકુંવરનું એ વાક્ય જોડું ક્યારે પાડું ? તે વારેવારે એકલો એકલો મનમાં મનમાં દરદર જ કરતો હતો. ‘પાશેર પુણીમાંથી પાદશાદી’ એ વિચાર જ તેને બાંધીચાંતો બર્ષો લાગતો હતો.

સુધાકર જેવો શુદ્ધેવ પોતાને મૂક્યો એ જોઈ ડુલકુંવરના દેહમાં હેતના દિલોળ ચડ્યા. પોતાના સફલાગ્ય માટે તહેણે પરમ પિતા પ્રજીજ્ઞનો પડ માન્યો. પણ જે હર્ષથી એ સરિતા સાગરને મળવા તૈયાર રહી હતી-ઉછળી રહી હતી તે હર્ષથી એ સાગર સરિતાને ગ્રીધી શક્યો નહિ. તહેણે તો થોડા દિવસમાં ડુલકુંવરની વાત જોડી પાડવા માટે તૈયારી કરી.

“આર્ય કહ્યું તું માનશે ?”

“તમને શંકા પડે છે ? હું તો હમેશાં એવી જ પ્રાર્થના કરું છું કે મારા સામની હું ચીતા બનું” ડુલકુંવરે હૃદયનો આદર્શ બતાવ્યો.

“સીતા !” સુધાકર મસરીમાં ખડખડ દહસી પડ્યો.

કુલકુંવર સુધાકરના આ હાસ્યના કંઈ અર્થ સમજી શકી નહિ. તેણે તો પતિના સુખવંદનું પાન કરતાં પોતાનાં નયનોને ભાગ્યશાળી માન્યાં.

“ત્યારે, હું કહું તેમ તું જરૂર કરીશ ?” સુધાકરે ફરી ચલાવ્યું.

“જરૂર-એક હજારવાર જરૂર.”

“ને પ્રભુ ! મારી એવી ઈચ્છા છે કે પોતાનું કમાવડું જ આવું. બાપકમાથથી જવનાર પુત્રને હું હતાશાગી માનું છું.”

“યથાર્થ છે.” કુલકુંવરે સ્વામી સામે આશા-ભરી મીઠ માંડી.

“ત્યારે આપણે આજને અજા સવારે બેઠાં ગૂંપચૂંપ આસી નીકળવું છે. બોલ તું તૈયાર છે ?”

“ભાં તમે ત્યાં છું. તમે સાથે હો, તો હું હુંગરેની ટોચપર રહેવા પશુ તૈયાર છું.”

“પશુ આ વૈભવ ત્યાં નહિ મળે. આપણે પોતાને હાથે કમાવડું આવું પડશે. એટલે ચર્યાતમાં અનેક પ્રકારનાં કુખો આવશે તે તું સહી સહીશ ?”

“પતિની સાથે રહી મને તેનાં કુખોની સહામે મલા હું તૈયાર છું.” કુલકુંવરે સુધાકરને પોતાની શ્લતાની આતરી આપી.

“તું ને તૈયાર હોય તો આ તારા દાગીના બધા ઉતારી નાંખ. આપણે પિતાશ્રના ધરની એક પાલ પશુ ન લઈ શકીએ.”

“હું તો એમ પશુ ઈચ્છું છું કે મારા માવ-તરના ધરના દાગીના પશુ આપણે સાથે ન લઈએ તો વધારે સારું ગણાય.” દાગીના ઉતારતી ઉતારતી કુલકુંવરે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“હું પશુ તને એજ કહેવાનો હતો. દાગીના ઉતારાંત જે કિંમતી વસ્ત્રો તે પહેર્યા છે તે પશુ તારે ઉતારવાં પડશે.” કુલકુંવરના ચહેરાપર પોતાના ચમ્પેલી થતી અસર તપાસતો સુધાકર પાસેના ઝૂંપડામાં ગયો અને જાડાં પાણીમાં વસ્ત્રો લાઈ તે પાછો આવ્યો.

કુલકુંવરે બહુ હર્ષથી પોતાના મોંઘામુઠાં વસેદ ઉતારી આ જાડાં દેશી કપડાં પહેર્યાં. મોંઘાંમાં સાદાઈ મળતાં કુલકુંવર આજે કંઈ એવું તેજસ્વી દેખાઈ પાથેર પુણીમાંથી પાદશાહી ખડી થાય એ એક મૂર્ખાઈમયો ખ્યાલ છે, એવી મૂર્ખાઈમાં ચેલાં બનેલા સુધાકરને આ તેજસ્વિતા કંઈ પશુ અસર કરી શકી નહિ. તેને તો બેઠું પડે સવાર કે મુરત આ ઘર દોડી કુલકુંવરની કસોડી કરવી એજ વિચાર મગજમાં રમ્યાં કરતો હતો. સુદિવાદની સૂચી ગણતરીમાં બેલતા સુધાકરને નયન ખોલી આ ગ્રહમંદિરે વિરાજતી વિશુદ્ધતાભર્યાં સૌન્દર્ય-દેવીનાં દર્શન ક્યાંથી આકર્ષી શકે ?

કુલકુંવર તો પોતાના પતિના સ્વાથથી બનવાના આ કાર્યને યશસ્વી બનાવવા મને તે કુખો ખમવા તૈયાર હતી. પતિની સાથે રહી ખોરી જીવારનો શાટલો મળે તો પશુ આ ગર્ભથીમંત યુવતી તેને પકવામ ગણી, પતિના કુખે કુખી ને સુખે સુખી બની પતિની આજા ઉકાવવા તૈયાર હતી. જાડાં પાણીમાંથી ધાવશે, એળી તથા ધીંગા પછેડા મુલાયમ મખમલ કે સાડીનથી તેને આજે વિશેષ પ્રિય લાગ્યાં.

આ બધી વાતોમાં સુધાકર ખરચી નેચી સારી રકમ લેવાનું ચૂક્યા નહિ. મળરકું ચતાં આ હંપ-તિએ પોતાનું શ્રદ ઊઠ્યું.

૩

લાંચી દરિયાઈ મુસાફરી ખેડી સુધાકર અને કુલકુંવર ચૂંપાંતને સમયે મેખમંદરને કિનારે ઉતરી-ખંદરથી ગામ અરધો કોસ દૂર હોવાથી, સલામત આવતાં એક શિયાલમમાં સુધાકરે રાત્રી ગુજારવા ઉતારી કરી.

કુલકુંવર ઉઠે તે પહેલાં સુધાકર બેઠો ઉઠ્યો. કુલકુંવર જાગી ન જાય તેની કાળજી રાખી રહેલો કુલકુંવરે પહેરેલાં જાડાં પડેડાંને એક છેડે શી પાથેર પુણી બાંધી દીધી. કુલકુંવર ઉઠતાં, ગામમાં

ચરની તપાસ કરી ત્હને તેડવા હમણાં પાછો આવું છું,' એમ સમજાવી સુધાકર રહેર લાણી ગયો.

બસ, સુધાકર ગયો તે ગયો જ. શહેરમાંથી તે ચાલો ફોજ નહિ. જેણે દાઢ કે તડકાં ભોંપાં નથી, જે માત્ર શીર્ષતાઇમાં ઊછરી છે એવો પુલ્લકુંવરને અનુભવા પ્રદેશમાં તદ્દત એકલી મૂકી સુધાકર જાવાખંદર જતા એક વહાણમાં ચડી બેઠો.

ગરીબ બિચારી પુલ્લકુંવર ! પતિની રાહ જોઇ તેની આંખડી ચાડી. કલાક બે કલાક એમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ પુલ્લકુંવરની ચિંતા વધી. અનુભવા દેશમાં પોતાના પતિને કંઈ અનિષ્ટ થયું હશે એ ચિંતામાં ને ચિંતામાં આ સૌન્દર્યવેલડીનું નર ઝાંખું થયું. તેનું મનોહર મુખકું કરમાયું. શિવાસ્વના બૂદ્ધિ બેચોર ચર્તા કુલકુંવરને જમવા માટે આમ્રક કર્યો. પતિવિહોણી બાપને જમવાનું શી રીતે ગમે ! તેણે તો પૂજારીને પોતાના પતિની શોધ કરવા વિનંતિ કરી. આમ સાંજ સુધી તપાસ કરવી, પશુ સુધાકરનો પતો ન મળ્યો.

સાંજના મેઘખંદરનો વૃદ્ધ નમસ્કોક અમરચંદ ચંકરને દર્શાવે આવ્યો. પૂજારીએ પુલ્લકુંવરની હકીકતથી તેને વાકેફ કર્યો. અમરચંદ પુલ્લકુંવરને ગામમાં આવવા સમજાવી અને ખાતરી આપી કે પોતે તેના પતિને જરૂર શોધાવી આપશે. નિરાધાર પુલ્લકુંવર અમરચંદને પોતાનો ધર્મનો પિતા ગણી તેની સાથે ગામમાં આવી.

અમરચંદ શેઠને લાંબા અઢળક લક્ષ્મી હતી. મંતાનમાં માત્ર મધુરી નામની એક ચૌદ વર્ષની કન્યા હતી. વૃદ્ધ માતાપિતા આ કન્યાને જોઇ જીવતાં. પુલ્લકુંવર આવતાં મધુરીની માતા મોતીમા બહુ અસહ્ય થયાં.

અમરચંદ આરે તરફ માણસ મોકલી બહુ તપાસ કરાવી પણ સુધાકરની જાણ લાગી નહિ.

મોડી રાત સુધી આશામાં ને આશામાં રાહ બેતી પુલ્લકુંવર હવે નિરાશ થઇ. તેની હિંમત હવે ખતમ થતી હોય તેમ દેખાયું. પોતાના પતિની ચિંતામાં તેની આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલી. અમરચંદે તથા મોતીમાએ બહુ હિંમત આપી પણ પતિપ્રેમી આ લક્ષ્મીને પતિનું કંઈ અમંગળ થયું હશે એ શંકાએ બહુ ગભરાવી. મહામુશ્કેલીએ સવારની બૂખી પુલ્લકુંવરને મોતીમાએ સમજાવી જમાડી.

અમરચંદે પુલ્લકુંવરને મધુરી સમ ગણી. રાત્રે સૂતાં સૂતાં કુલકુંવર પોતાનાં અંત્રું પછેડાને છેડેથી જીલ્લી હતી તેટલામાં પછેડાને છેડે બાંધેલી પેલી પાશેર ફેંટી પુણી આંખનાં અશ્રુજિંદુથી બીંબાઈ સહજ ભારે થઇ હતી. અચાનક તેના પર પુલ્લકુંવરની આંગળીઓ દબાઇ. પછેડાને છેડે આ પોચું પોચું થું છે તે તરફ તેનું ખ્યાન બેંચાયું. પુલ્લકુંવરે આ ગાંઠ ઊઠાડી તો તેમાં ફેંટી પુણી પોતાનાં આંત્રુઓથી બીંબાયેલી દેખાઇ.

આ થું ? પોતાના પછેડાને છેડે - ફેંટી પુણી ક્યાંથી ? એક પળમાં ચતુર ચપળા આ બેઠ સમજી ગઇ. વેણનદીને કંઈ ભરાયેલી ફલડાસનો મેજા ચાદ આવ્યો. બીજા ભાગની બીખારણુ સાંભરી. પાશેર પુણીમાંથી પાદશાહી ખડી ચાપ એતી પોતે બીખારણુને આપેલ શિખામણુના ચપ્પે તેના રમરણુમાં તાળ થયા. બીખારણુની સાથે થયેલી વાતચીત વખતે સુધાકર સામેની દુશને બોહો હતો એ પ્રસંગ નજર આગળ ખડો થયો. સુધાકરે લખ માટે બહુ જ ઉતાવળ કરી ત્હેનું કારણ હવે તેને સ્હમભયું. પોતાનો પતિ પોતાને સહેતુક પરીક્ષા માટે ઊઠી ગયો છે એનો બેઠ સમજતાં પુલ્લકુંવરને વાર લાગી નહિ. દિવસ આખો રડી રડી ચિંતામાં કાલેશ હતો પણ આખી રાત, હવે થું કરવું એના વિચારમાં પુલ્લકુંવરે ગાળી.

“ ખડેન ! આ ધર ત્હારું છે એમ માની બેસીકર અને રહે. મેં દેશાવરના અમાશ આડ-

નીપાઓ ઉપર તારા પતિની તપાસ કરવા માટે પત્ની લખાવી નાંખ્યા છે. ” દુઃખ અમરચંદ્રે સવારે કુલકુંવરને હિંમત આપી.

“ અને તમે મારાં મોઢાં બહેન તરીકે રહો એવી મારી વિનંતિ છે. ” મધુરીએ મધુર દહકો કર્યો.

“ પિતાજી ! આપ મારા ધર્મના પિતા છો. આ અળવણ દેશમાં આપે એક અળણી અળ-જાને જે સદાય આપો છે તે માટે પ્રભુ આપનું કલ્યાણ કરશે. ” રાત્રે રહતી કુલકુંવર આને અમર-ચંદ્રને હિંમતવાન જણાવે.

કુલકુંવરની સર્વ હકીકત જાણ્યા પછી અમર-ચંદ્ર શેડે સુવર્ણપુરી પત્ર લખી કુલકુંવરના સર્વ ખચ આપવા સચ્ચું.

“ હું આને જ આ બધા ખચ સુવર્ણપુરી આપું છું. ”

“ નહિજન્મમાં સુધી મારા પતિના પત્નો લાગ્યો નથી ત્યાં સુધી ત્યાં કંઈ પણ ખચ આપવા નહામા છે. મારી ઇચ્છા છે કે એમની જાણ લાગે તેટલો વખત અહીં જ રહેતું. ”

“ ધન્યભાગ્ય બહેન ! મારી મધુરીની મોટી બહેન તરીકે રહે. આ ધર તારૂં જ છે. ” મોતી-માએ વાતસમજાવ બતાવે.

પિતાજી ! આપ હવે કૃપા કરી મને આજને આજ એક રેડીઓ લાવી આપો. હું ઈશ્વરભજન કરીશ અને સાથે સાથે રેડીએ કાંતીશ. ”

કુલકુંવરની ઇચ્છા મુજબ અમરચંદ્રે તુરત એક રેડીઓ મંગાવી આપી. પોતાના પહેડાને છેડેથી છોડેલ પાશેર પુણીથી કુલકુંવરે કાંતવાનું શરૂ કર્યું. કુલકુંવરનું કાંતેલું સુતર જોઈ અમરચંદ્રને બહુ સંતોષ થયો. અને પોતે આ સુતરનો ઉપયોગ કરશે એવી મામણી કરી. પિતા ને ધુત્રી વચ્ચે દવે એવી ગોઠવણ થઈ કે જેટલું કે કુલકુંવર કાંતે તેથી બમણું કે અમરચંદ્રે આપવું. આમ કમેકમે કુલકુંવર કે મેળવી પોતાનું કામ વધારતી જ ગઈ. હવે કુલકુંવરની તપશ્ચર્યાની અસર મધુરીને લાગી. તેણે પણ રેડીઆનું પૂર્ણ આકર્ષ્ય. મધુરીએ પણ કાંતેલું સુવર્ણબમણું

કે મેળવતું શરૂ કર્યું. હવે કુલકુંવર અને મધુરી બન્ને મળી સારું કે એકઠું કરી યજ્ઞ આરતે આરતે પાટોશણો કૃષ્ણીનિંદા છોડી અમરચંદ્રને રૂંદે એકઠી થવા મંડી. થોડા વખતમાં એક મોટું કાંતવાનું ખાતું હોય તેમ કુલકુંવરની સરદારી નીચે રેડી-આઓ શરૂ થયા. પાશેર પુણીથી શરૂ થયેલું આ રેડીઆખાતું હવે રૂના ગંજથી ભરાવા લાગ્યું. અમરચંદ્રે બમણું કે આપવાની પૃથા આતુ રાખવાથી કુલકુંવરને કાર્પ કરવાની અમ્મી સવક મળી ગઈ. તેણે મેઘબંદરની ભીખારણીને એકઠા કરી સમજાવી રેડીએ બેસાડી. અત્યંતગર્વની બહેનોએ પણ કુલકુંવરની ઉદારતાને લાલ લીધો.

કાંતેલું સુતર વણાવી ખાદી બનાવવાનું કામ અમરચંદ્રે શેડે કુલકુંવરની દેખરેખ નીચે શરૂ કરા-વ્યું. ઝીણુમાં ઝીણું સુતર કાંતી, તેના વેળે વણાવી તેને વિવિધ રંગોથી રંગાવી, તેમાં કલાપણું છુટ-ડીઓ ભરાવી મેઘબંદરની બચ્ચરમાં કુલકુંવરના ખાતાનાં વચોના નમૂના અમરચંદ્રે મૂક્યા. મેઘ-બંદરની ગરીબી હવે ધીમે ધીમે નાસતી દેખાઈ.

મેઘબંદરનેય જનકરાયને કાને આ વાત જતાં વાર લાગી નહિ. મેઘબંદરની ભીખારણી રેડી-ઓ ફેરવી પોતાનું યજ્ઞરાત ચલાવે છે, મેઘબંદરની અત્યંતગર્વની બહેનોએ કાંતવાનું તથા વણવાનું કામ શરૂ કરી દીધું છે. શહેરના કારીગરો સારી કલામય કારીગરીને પુનઃજીવન આપી રહ્યા છે, ગામ-માંથી ગરીબી એટલી યતી જાય છે અને લોકો ઝંતેલી જીવન ગાળતાં હીખ્યાં છે એ સર્વે ખચ મળતાં જનકરાયે અમરચંદ્રને અભિનંદન આપવા માટે તેમજો.

કુલકુંવરને હાથે કંતાયેજ આરીકમાં આરીક સુત-રની ખાદી રંગાવી-તેમાં જરીતી છુટડીઓ ભરાવી એક કમુંગલ સુંદરી રાજકુમારી નહિતી માટે અમર-ચંદ્રે ભેટ તરીકે ઘઈ આપ્યો. જનકરાય બહુ પ્રસન્ન થયો. આવી સુંદર દેશી સુંદરી પોતાના નગરમાં બને છે એ જોઈ આ પ્રમુખિય રામને આનંદ થયો.

“અમરચંદ શેઠ ! તમે મેઘજંદરની જૂની-કરી-ગરી પાછી જીવતી કરી રાત્રીની પરમ સેવા બજાવી છે.”

“આપુ ! આ બધો યશ મારી ધર્મની પુત્રી કુલકુંવરને છે.”

“હા. મેં એનું નામ મેઘજંદરમાં સર્વજ્ઞ સાંભળ્યું છે. મેઘજંદરના મરીબોની એ દેવી છે. ત્યારે ત્યારે હું રાત્રિના નગરચર્ચા જોવા નીકળું છું ત્યારે ધેરધેર કુલકુંવરનું નામ લોકોને મોટે મેં સાંભળ્યું છે. હજારો ગરીબો એને આશિર્વાદ આપે છે. એ કોણ છે, વાર ?”

અમરચંદ કુલકુંવરની કહાણી ટૂંકમાં કહી સાંભળાવી. રાત્રીએ કુલકુંવરને મળના ઇતેભરી બતાવી.

“નસિની પણ એ બહેનને જોવા આગર છે, અને એની પાસેથી આવું સુંદર કાંતતાં શીખવા માગે છે. હમણાં એ આવી શકશે ?” અમરચંદ સામે જનકરાયે આગુરતાબરી દ્રષ્ટિ ફેંકી.

“હા, હા.”

પુરુષ એ સ્વાર સાથે પાલખી અમરચંદ શેઠને ઘેર મધ અને પૂરતા માનસહિત કુલકુંવરને રાત્રી-મહેલમાં લાવવાનો રાત્રીજનો હુકમ અમલમાં મૂક્યો.

સાદાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ યોગી કુલકુંવર રાત્રી-મહેલમાં આવી પહોંચી. રાત્રીને નમસ્કાર કરી તેણે પોતાનું આસન લીધું.

“બહેન ! તમે રાત્રીની અનુપમ સેવા બજાવી છે. બીજાનીઓને ત્રાસ દૂર કરવા રાત્રીચાંચો સત્તાથી કંઈ કરે તેના કરતાં એ વિપદમાં તમે જે કામ કર્યું છે તે જોઈ હું ખૂબ પ્રસન્ન થયો છું.”

“મહારાજ ! આ બાબતમાં બધું મારા મદારા આ ધર્મના પિતાને ધટે છે. મેં તો રેડીઓએ શ્રીજીવનમાં ધર્મરૂપે રહે, તો મૂઠને આંગણે શિલ્પવંતુ જીવન ગુજરી ગરીબ બહેનો પોતાનું પોષણ કરી શકે, એજ વિચારે આ કાર્ય આદર્યું છે. જે પિતાજીની ઉદાર મદદ ન હોત તો હું કંઈપણ કરી ન શકત.”

“તમારી અવરયાશક્તિ માટે તમે ધન્યવાદને પાત્ર છો. તમે મેઘજંદરની જૂની-કરી-ગરી પાછી જીવન કરી છે. આ રાત્રીનું તમે રતન છો.”

જનકરાયની કૃપા કુલકુંવર ઉપર ઉતરી. ‘હાં રામ ધણી હાં ગામ ધણી’ એ ન્યાયે કુલકુંવરની બ્હારે પ્રભુ ધાયો. રાણીવાસમાં પણ કુલકુંવરને બહુ સન્માન મળ્યું. જે વર્ષે રાતદિવસ ઓઝસમાંજ રહે છે તેના જીવનમાં રેડીઓ આશિર્વાદરૂપ યથા પડશે, એ વિચારે રાત્રીસાહેબે રાત્રીકુંડમાં-લાવાતોમાં રેડીઓ દાખલ કર્યાં. રાત્રીકુંડારી નસિની કુલકુંવરની શિખ્યા બની.

હવે રાત્રીની મદદથી હાયકંતામણી ને હાય-વણાટમાં નવી નવી શરીરગરી શરૂ થઈ. યોગ્ય વખતમાં દરદરના દેશોમાં મેઘજંદરનું નામ મોખરે ચડ્યું. આખા મેઘજંદરમાં રેડીઓના કણ્ઠપ્રિય મંગીતના રજીસાર આજી રહ્યા. રાત્રીમહેલમાં કે ગરીબની કુંપડીમાં, દેવમંદિરમાં કે અત્યંતજગના નિવાસ-સ્થાનમાં કુલકુંવરનું નામ ધરમચ્છુ યથા પડ્યું.

આજે જનકરાયની પચાસમાં વર્ષની જયંતિ છે. આજો દરજાર મેઘજંદરમાં કંતાયેલ અને રંગાયેલ વિવિધકલાઅંકિત વસ્ત્રોમાં શોભી રહ્યો હતો. રાત્રીસાહેબે પ્રભને અનેક પ્રકારની બક્ષિસો આપી. અમરચંદને ‘ગરીબના બેલી’નો અર્થપૂર્ણ, જેતાળ આપ્યો. રૂના વાવેતરમાંથી રાત્રીસાહેબ માફ કરી પ્રભને અપૂર્વ સંગેષ આપ્યો.

દરજાર બરખાસત કરી રાત્રીમહેલમાં આવનાંવાર રાત્રીએ કુલકુંવરને તેજવી.

“કુલકુંવર ! ત્હેં મારી પ્રભને સ્વાગ્નપના પાક શીખવ્યા છે. રાત્રીની આબાદીમાં તારો મુખ્ય દિરસો છે. માટે માગી લે, આજે તું જે માગે તે આપવા હું તૈયાર છું.”

“રાત્રી ! આપ દેવમંતિ છો. મેં તો માત્ર મનુષ્યમત તરફની મારી દરજ બજાવી છે. તેનો બદલો લેવાની મારી કંઈપણ ધમ્મિ નથી.”

“નહિ નહિ, કુલકુંવર ! તું જે માગીશ તે હું આપવા તૈયાર છું. આ બદલો નહિ પણ બક્ષિસ છે.” રાત્રીજો અત્યંત આમલ જોઈ કુલકુંવરે તકનો ઉપયોગ સાધ્યો.

“ મારે બહિસમાં બીજી શું જોઇએ ? માત્ર રાજસેવા. જો આપ ખરેખર કંઈ આપવા ઇચ્છતા હો તો જોટલી સત્તા રાજ્યમાં આપની છે એટલી સત્તા મને મળે, જે દારા હું પ્રમળની સેવા કરી શકું. ”

“ કબૂલ છે બેટા કુલ ! તું મહારી બીજી નહિની છે. આ રાજ્ય તારું છે. તું આહે તે કરી રાખીશ. ” રામજીએ ઉત્સાહપૂર્વક પોતાનું વચન પાળ્યું.

૫

જે બંદરે દેશપરદેશના વહાણો ઉતરનાં તે રથજે કુશકુંવરે ખાસ બંગલો બંધાવી જહાતખાતું પોતાના હાથમાં લીધું. રાજ્ય કેમ આગાહ અને, પ્રભુ પરદેશી માલના બોળમાંથી કેમ મુક્ત થાય એ વિષયમાં ત્રહેણે ઉપયોગી સુધારા કર્યા. જનકરાય તો કુશકુંવરની રાજકીય પ્રકરણમાં રાજવંશીને છાજે તેવી છુદ્ધિ જોઈ તાલુખ થયો. ધીમે ધીમે ન્યાયખાતામાં કુશકુંવરે રામજીને મદદ કરવાનું માથે લીધું. પ્રમંત્રે કુશકુંવરની ન્યાય તોળવાની સંકિતથી બહુ સંતોષ થયો. રામજી પાટીકુમાર જે દરજ્જાને બોગવે તે દરજ્જા કુશકુંવર રામજી જમણે હાથ ઘણ પડી. રાજવંશરથમાં પણ તે રેડીઆને બૂલી નહિ. જે પાશીર પુણીમાંથી તેને આ પાદશાહી પ્રાપ્ત થઈ હતી તે પુણીની પૂજા તેણે નિશચિન ચાલુ રાખી હતી.

સુધાકર શુભ અપાને પૂરા પાંચ વર્ષ ચર્ચા. હવે પાદશાહી બોગવની કુશકુંવરને સ્વામીની યાદ દરપણે આવવા લાગી. હવે તે ગમે ત્યાંથી જલદી આ તરફ આવશે જ એવી તેની ગણતરી હતી. સ્વમણી હમણાં તે ખાસ કરી બંગલાની બારીએ બેસી નિત્ય નવીન આવનાર મુસાફરોને આરીકામથી નીરખતી હતી.

આજે નવાબંદરથી મોટી સંખ્યામાં વહાણો આવ્યાં છે એવા ખબર મળતાં તે આતુરતાથી મુસાફરો પર નજર રાખતી બેઠી હતી.

“ હા, એજ ! ” તેનાથી એકદમ બેઝાદ ગયું. પાંચ પાંચ વર્ષ ચર્ચા છતાં એજ પોતાનો પ્રિયતમ

છે તે આ ચતુર નારી પરખી ગઈ. તેની આંખોમાં હર્ષશ્ચ આવ્યાં. માણસને બોલાવી તેને ખાનગી હુકમ આપ્યો.

જોટલા મુસાફરો આવતા તેને જહાતખાતા તરફથી અગાઉ બહુ કનડગત થતી, પણ ન્યારથી કુલકુંવરે એ ખાતું હાથમાં લીધું ત્યારથી મુસાફરોની પ્રમાણિકતા પર વિશ્વાસ રાખવાની પ્રણાલી યર થઈ હતી. સર્વ મુસાફરોમાંથી સુધાકરને બંદરકાંડના અધિકારીએ ખાસ રોક્યો.

“ કેમ, લાઇસાન્સ ! હેરાન કરવો હોય તો અગાઉથી કહેજો. પણ લાંબી મુસાફરીથી યાત્રી ગયો છું ખોટે જગહી નિકાસ થાય તેમ કરજો. તમારે જોઇએ તો.....”

“ શેઠ ! આપના વહાણમાં ધણી સામાન છે એટલે અમારા ‘ બા ’ પાસે ખાસ પરવાનગી મેળવવી પડશે. ”

“ જેવો હુકમ. હુકમને કંઈ ના પડશે ? ”

“ શેઠ ! આજે તમે અમારા મહેમાન છો. તમારે માટે સર્વ બંદોબસ્ત અમે કરીશું ” કુશકુંવરના ખાનગી માણસે શેઠને આમંત્રણ આપ્યું.

જહાતખાતાના અધિકારીને હલી તે માણસ સુધાકરને બંગલા ઉપર લાઇ ગયો. દાખલ થતાં દાસદારીઓએ સુધાકરનું પ્રેમપૂર્ણ સ્વાગત કર્યું. સુધાકરની હાજત અભારે બહુ કડોડી હતી. પોતાની પત્નીનું શું થયું હશે ? જો આ ઉપાધિમાંથી જલદી નિકાસ થાય તો ગામમાં જઈ તપાસ કરવા તે ઇતિમદ હતો. અને તેનું એક વાત ઉપર ખાસ ધ્યાન એજાણું. પાંચ વર્ષ ઉપર ન્યારે તે અહીં આવ્યો હશે ત્યારે ગામનું રાજ્ય હતું, આજે આ ‘ બા ’ કાણ ?

બારીક તપાસ કરાયા પછી કુશકુંવરની ખાતરી થઈ કે આજ પોતાનો પતિ છે. તેણે તુરંત સ્વાર મોકલી અમરચંદને તોડાઓ અને પોતાની જે દક્ષીણ આજમુધી ખાનગી રાખી હતી તે કહી સંભળાવી.

“અમરચંદ શેઠ ! તમે મેઘજંદરની જૂની કારી-ગરી પાછી જીવતી કરી રાખ્યોની પરમ સેવા બજાવી છે.”

“બાપુ ! આ બધો યશ મારી ધર્મની પુત્રી કુલકુંવરને છે.”

“હા. મેં એનું નામ મેઘજંદરમાં સર્વત્ર સાંભળ્યું છે. મેઘજંદરના ગરીબોની એ દેવી છે. ત્યારે ત્યારે હું રાત્રિના નગરચર્ચા જોવા નીકળું છું ત્યારે ધેરધેર કુલકુંવરનું નામ લોકોને મોટે મેં સાંભળ્યું છે. હજારો ગરીબો એને આશિર્વાદ આપે છે. એ કાણ છે, વાર ?”

અમરચંદે કુલકુંવરની કહાણી ટૂંકમાં કહી સંભળાવી. રાત્રિએ કુલકુંવરને મળવા ઇતેભરી બતાવી.

“નહિતી પણ એ બહેનને જોવા આગર છે, અને એની પાસેથી આવું સુંદર કાંતતાં શીખવા માગે છે. હમણું એ આવી શકશે ?” અમરચંદ સામે જનકરાયે આગરતાભરી દ્રષ્ટિ ફેંકી.

“હા, હા.”

તુરંતજ એ સ્વાર સાથે પાદબી અમરચંદ શેઠને ઘેર થઇ અને પૂરતા માનસહિત કુલકુંવરને રાત્રિ-મહેલમાં લાવવાનો રાજીજનો હુકમ અમલમાં મૂક્યો.

સાદા વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી કુલકુંવર રાત્રિ-મહેલમાં આવી પહોંચી. રાજીજને નમસ્કાર કરી તેણે પોતાનું આસન લીધું.

“બહેન ! તમે રાત્રિની અનુપમ સેવા બજાવી છે. બીજારીઓને ત્રાસ દૂર કરવા રાત્રિયધર્મને સત્તાથી કંઇ કરે તેના કરતાં એ વિષયમાં તમે જે કામ કર્યું છે તે જોઇ હું ખૂબ પ્રસન્ન થયો છું.”

“મહારાજ ! આ બાબતમાં બહુ માન મહારાજ આ ધર્મના પિતાને ધટે છે. મેં તો રેડીઓએ સ્ત્રીજીવનમાં ધર્મરૂપે રહે, તો ગૃહને આંગણે ચિહ્નવંતું જીવન ગુજારી ગરીબ બહેનો પોતાનું પોષણ કરી શકે, એજ વિચારે આ કાર્ય આદર્યું છે. જે પિતાજીની ઉદાર મદદ ન હોત તો હું કંઈપણ કરી ન શકત.”

“તમારી વ્યવસ્થાશક્તિ માટે તમે ધન્યવાદને પાત્ર દો. તમે મેઘજંદરની જૂની-પારીસરી પાછી સજીવન કરી છે. આ રાત્રિનું તમે રત્ન છો.”

જનકરાયની કૃપા કુલકુંવર ઉપર ઉતરી. ‘હા રામ ધણી હાં ગામ ધણી’ એ વ્યાયે કુલકુંવરની વ્હારે પ્રશુ ધાયો. રાણીવાસમાં પણ કુલકુંવરને બહુ સન્માન મળ્યું. જે વર્ષે રાતદિવસ ઓઝસમાંજ રહે છે તેના જીવનમાં રેડીઓ આશિર્વાદરૂપ થઇ પડશે, એ વિચારે રાત્રિસાહેબે ગ્રંથકુંડમાં-લાપાતોમાં રેડીઆં દાખલ કર્યાં. રાજકુમારી નહિતી કુલકુંવરની શિષ્યા બની.

હવે રાત્રિની મદદથી હાથકંતામણી ને હાથ-વણાટમાં નવી નવી કારીગરી શરૂ થઇ. થોડા વખતમાં દરદરના દેશમાં મેઘજંદરનું નામ મોખરે ચડ્યું. આખા મેઘજંદરમાં રેડીઆના કર્ણપ્રિય સંગીતના રણકાર ગાજી રહ્યા. રાત્રિમહેલમાં કે ગરીબની કુંપડીમાં, દેવમંદિરમાં કે અત્યંતજર્ણના નિવાસ-સ્થાનમાં કુલકુંવરનું નામ ધરગધ્ધુ થઇ પડ્યું.

આજે જનકરાયની પચાસમા વર્ષની જયંતિ છે. આખો દરબાર મેઘજંદરમાં કંતાયેક અને રંગાયેક વિવિધકલાઅંકિત વસ્ત્રોમાં સોબી રહ્યો હતો. રાત્રિસાહેબે પ્રભને અનેક પ્રકારની બક્ષિસો આપી. અમરચંદને ‘ગરીબના બેઠી’ના અર્ચપૂર્ણ પોતાય આપ્યો. રૂના વાવેતરમાંથી રાજસાગ માફ કરી પ્રભને અપૂર્વ સંતોષ આપ્યો.

દરબાર બરબારત કરી રાત્રિમહેલમાં આવતાંવાર રાજીજએ કુલકુંવરને તેજવી.

“કુલકુંવર ! તમે મારી પ્રભને સ્વાગમના પાદ શીખ્યા છે. રાત્રિની આખાદીમાં તારો મુખ્ય દિરસો છે. માટે માગી લે, આજે તું જે માગે તે આપવા હું તૈયાર છું.”

“રાજીજ ! આપ દેવમંતિ છો. મેં તો માત્ર મનુષ્યમત તરફની મારી ફરજ બજાવી છે. તેનો બદલો લેવાની મારી કંઈપણ ઇચ્છા નથી.”

“નહિ નહિ, કુલકુંવર ! તું જે માગીશ તે હું આપવા તૈયાર છું. આ બદલો નહિ પણ બક્ષિસ છે.” રાજીજને અત્યંત આમક જોઇ કુલકુંવરે તકનો ઉપયોગ સાધ્યો.

કેદી તો લાન બૂલ્યો. દુલકુંવરને જોતાં પોતાની યુવાન પત્નીનું મોહક સુખકું સુધાકરને યાદ આવ્યું. તે નિરખી નિરખીને તેને જોવા લાગ્યો. આ દિલ્લીની ચંકા કાની પાસે રહ્યું કરાય ? જો પોતે ખોટા પડે તો રાજ્યનો ચુંદેગાર બને. તેથી તે ચૂપ રહ્યો.

વધુ તપાસ માટે હમણાં આ ખટલો ચુસ્તવી રહ્યો. સિપાઇઓ સુધાકરને ઘર્ષ ગણા ફરી અમરચંદ હરગો.

" શેઠ ! તમારો જામીન પડે એવું આ જામમાં કોઈ નથી ? "

" મારી સ્ત્રી સિવાય બીજું બહી કાંઈ નહોતું. " આમ કહી તેણે પોતાની બંધી હકીકત અમરચંદ આગળ પેટ ખોલીને કહી. ખોલતાં ખોલતાં તે ગળગળા થઈ ગયો.

" ઉમા રહો ! મહારાજો નહિ. " ધીરજ આપતો અમરચંદ ઉપર ગયો.

ચોડીવારમાં એજ જાડો ધાધરો અને એજ થીંગો પડેડો એટલી કુલકુંવર અમરચંદ સાથે કેદી પાસે આવી ઉભી રહી.

" આ કોણ ? " અમરચંદે કેદીને પ્રશ્ન કર્યો.

" એજ મહારી દુલ ! " હર્ષાવુર હંમે સુધાકર બોલી ઉઠ્યો.

" અરે એ તો અમહારા રાજ્યના ધણી છે. " અમરચંદે દરમ્યાં દરગો.

" હું નહિ પણ એમણે આ પહેલાં છેડે બાંધેલી પાશેર પુણી આ રાજ્યની ધણી છે. " દુલકુંવર પણ ખોલતો ખોલતો હસી.

" ત્યારે તમે જામીન પડી આમને છેડાવશો કે ? " જુદા અમરચંદે રસિયો બન્યો.

સુધાકર સમજી ગયો કે ન્યાયાસનપર બિરાજેલ "બા" તેજ કુલકુંવર, અને પોતે તેનો રાજ્યકેદી ?

તુરતજ સિપાઇઓને ત્યાંથી ચાલી જતા દુકમ થયો. સુધાકર છોડા થયો.

" સુધાકર શેઠ ! આ પાશેર પુણીમાંથી પાદશાહી નોંધ ? " અમરચંદે પ્રશ્ન કર્યો.

" એ જોયું અને આખું જગત પણ જોશે કે પાદેર પુણી શું કરી શકે છે. "

તુરત જ જાનકરાયને લાં સુધાકર, અમરચંદ અને દુલકુંવર આવી પહોંચ્યાં. કુલકુંવર તથા સુધાકરની હકીકત આખા મેલખાંદરમાં ઘેર ઘેર પહોંચી ગઈ. પાશેર પુણીમાંથી પાદશાહી એ આને મેલખાંદરમાં ધરધરનો તિપ્પ થઈ પડ્યો.

x x x

જોઈએ છે નૂતન યુગમાં પાશેર પુણીની પૂલ-રહો-દુલકુંવર જેવી બહેનો ।

ગોકુળદાસ દ્વારેક દાસ રાધચુરે

શાંતિનિકેતનનાં પર્વ

૧. હોળીમહોત્સવ

વિશ્વ સાથે જોગ જોગવો એ તો આ આગમનો મુખ્ય મંત્ર છે-પુરુષ સાથે તેમજ પ્રકૃતિ સાથે. પુરુષ સાથેના જોગની વાત આ પ્રસંગે કરતો નથી, આજ પ્રકૃતિ સાથેના જોગ સમયે જ કંઈક કહું છું.

પ્રકૃતિને જોળે જોળવું એ આપણા પ્રાચીન જીવનનું મુખ્ય અંગ હતું. એજ ઉદ્દેશે આપણાં તપોવનો ચોળ્યાં હતાં. વનરપતિ જેમ ઋતુઓમાંથી પ્રેરણા પામે છે, ઋતુઋતુનાં ફળફૂલ આપે છે, એમ તપોવનના ઋષિમુનિઓં પ્રેરણાઓ પામતા ને ઋતુઋતુના ઉત્સવો ઉજવતા. તેમનાં યજ્ઞ આદિમાં પણ એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. કુદરતની સેાડમાં એ રહેતા. પ્રાચીન ભારતપ્રજા જે પ્રકૃતિજીવન જીવી એવું જીવન કોઈ પ્રજા જીવી નથી. આજે આપણે ષણ બૂલ્યા છીએ.

યુરોપ સૌન્દર્ય પામવાને અનેક વિધિઓ અજમાવે છે, પણ તેનું જીવન માત્ર આર્થિક-ભૌતિક હોવાને ક્ષેત્રે ધણું ધન કમાયા છતાં તે પ્રકૃતિજીવન જીવવા ભાગ્યશાળી થયું નથી. પ્રકૃતિથી વચિત થયેજ એ પ્રજા આપણે માથે આવી પડી ને પોતાનો સુધારો—Civilization—કેટલો લેતી આવી. ચોખામાંના તૈડી-આનીયેડે આપણામાં અત્રેજ લાગ્યો નહિ ને તેથી આપણી ભાવના સમગ્ર શક્યો નહિ—એણે સમજવાનો અગત્યપણું કર્યો નહિ. પરિણામે એણે આપણા પ્રકૃતિ-જીવનને જંગમી માન્યું. એની ભાવનાના કારખાનામાં મગાએકા આપણા લોકોએ પણ આપણને જંગમી માન્યા, અને ત્યાંજ અવનતિની અવધિ.

વસંતમાં પ્રકૃતિ ખીલે છે. આખા વરસમાં ત્યારે પ્રકૃતિમાં જીવાની આવે છે, એનાં ફૂલ ખીલે છે, એનાં પક્ષી ટહુકે છે. કાવલનો ટહુકો સાંભળીને કાનું લોહી ઉછળ્યું નથી? સમસ્ત પ્રકૃતિ ખીલે ને માનવી ન ખીલે તો જરૂર ભણીએ કે એ પ્રકૃતિથી અજોગ થયો છે. હિંદુ તો ખીલતો ને હજી ખીલે છે. વસંત આવી, હોળી આવી, આંગાનો મોર દોઢો, પદારાનાં-ખાખરીનાં-ફૂલ જોયાં ને હૃદય યતન નાચી ઉઠ્યું, પ્રકૃતિના ગાન સાથે તાલ દેવાને હૃદય દિસેણે ચડ્યું. હોળી ઉપર પ્રકૃતિરંગે રંગાવાતું મન ચડ્યું. પણ સરકારે અને સુધારાએ વાર્યા, કાંઈએ એવાં નામાં તોડાન કરવાં નહિ એવું કહીને કાપદાની એકદ કલમ લાગુ કરી દીધી.

જેટલીકવાર તોડાને થતાં, લડાઈઓ થતી. તે અટકાવરી યોગ્ય કાગે તો અટકાવાય, પણ 'એવી લડાઈઓથી માણસમાં જે શૌર્ય રહેવું' તેને તો કાંઈ રીતે સાચવવાની જરૂર હતીજ. આપણે જંગમી ગણ્યા છતાં તે દિવસે ગામોમાં જેટલી 'ધાડો પડતી' તેથી વધારે ધાડો આજે આપણા સંસ્કૃતિના કાળમાં પડે છે.

પણ પ્રકૃતિની પાસે જવામાં ને તેને રંગે રંગવામાં જે આવનું છે તે દેવળ નિર્દોષ છે. અમારે અહીં તો કુમારિકાઓએ વસંતપંચમીને દિવસે જ પોતાનાં કપડાં વસંતરંગે-કેસુદારંગે રંગી કાઢ્યાં હતાં ને એ જ કપડાં પહેરતી હતી.

હોળી આવી. તે આ વર્ગે જોત્રાશે કે કેમ તે બાબત કંઈક સંશ્ચ હતી, પણ સવારમાં જ નાનાં બાળ-

કોએ શરૂ કર્યું. મોટાં જાગે ઉપર ને શિક્ષકો ઉપર રંગ છાંટેલો. દારૂમાં દેવતા પડે પછી તે કંઈ દારૂ લોકો રહેતો હશે? એક એક બધા આવી પડ્યા, ને આખો આશ્રમ રંગે રંગાઈ રહ્યો. અમારે અહીં એવાં કેઈ સભ્ય માનવી વસતાં નથી, કે રંગે રંગાવાથી પોતાને અસભ્ય માની લે ને તેથી રંગ છાંટનાર ઉપર રાગ કરે. અરીસું કંઈ વાતાવરણ જ એવું છે કે બહારના જગતમાંથી આવેલા સભ્યજનો પણ અહીં આવીને પ્રકૃતિના બની જાય. શું હિન્દી કે શું યુરોપિયન, શું મુસલમાન કે શું ખ્રિસ્તિય સૌ નાતજાતના, ધર્મના ને રંગના ભેદ બહી ગયા ને સૌ વસંતરંગી બની ગયા. યુરોપથી ગઈ સાત આવેલા શ્રીસરસાન્ડના મિ. બેન્ના અને આ સાક્ષ્ય આવેલા પ્રાગ મુનિવર્સિટીના ગૌરી પરિત મ. વિન્ટરનિસ તથા ત્યાંની જાળીલ મુનિવર્સિટીના પરિત ડો. લેસની અને અમારા જુના આશ્રમવાસી સદસ્યત પિયર્સન આદિ યુરોપિયનો પણ કેમકે ને ગુલાલે રંગાયા. ડો. વિન્ટરનિસની ઉમર સાઠ વર્ષ ઉપરની છે એ જાણીશો ત્યારે વધારે આશ્ચર્ય પામશો. સૌ જાણે વસંતના ધ્રુવ હોય એમ દેખાતા.

શ્રીઓનાં જો દૃષ્ટિમ બધાં દોરે તો કંઈ એમના હૃદયમાં વસંત નથી ઉછળતો એમ તો છેજ નહિ. અમારે અહીં સ્ત્રીવર્ગ જેટલી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે જેટલી તે દેશની કેઈ પણ શિક્ષણસંસ્થામાં નહિ ભોગવતો હશે. કુમારિકાઓ રંગછાંટતી નીકળી, પહેલાં ગુરૂપદ્મીમાં સાચાં, અને ગુરૂઓના ઘરમાં પેસી પેસીને સૌ શિક્ષણોને બહાર કાઢી વખતેટુલગેરી રંગી કાઢી સ્ત્રીજો એકું ચઢતે ખૂન રંગ ઉડાડવા લાગ્યું. ખડખડ હસતે કાચકા પણ થઈ ગઈ.

બપોર થયે-જમવાનો વખત થયે-સૌ નહાઈ ધોણ પોતપોતાને કેકાણે પડ્યા.

સંધ્યાકાળ થયો. પહાણના ધ્રુવને રંગે વસંત ચંદ્ર ઉઠ્યો. પ્રખ્યાત કલાપર નંદાલાલ બે.એ. અને

તેમના ચિત્રકારોએ ટેનિસગ્રાઉન્ડને નાના પ્રકારના રંગે સ્ત્રીતરી કાઢ્યો હતો. બધા આશ્રમવાસીઓ ત્યાં એકઠા થયા. ધીરે ધીરે કુમારિકાઓ ને શિક્ષિકાઓ પણ આવી ત્યાં બેસી ગઈ. બે જાણુએ પુરુષવર્ગ બોડા, એક જાણુએ સ્ત્રીવર્ગ બોડા, અને ચોથી જાણુએ ગાયકવર્ગ બોડા હતો. ગાયકવર્ગમાં ગાનવર્ગના કુમારો, કુમારિકાઓ અને શિક્ષકો હતા.

ગાન શરૂ થયાં. આજે તો બીજાં શોનાં ગાન હોય? વસંતનો ગાન ગતવાં લાગ્યાં અમારા આશ્રમ-શુરૂદેવ-જગતેવિનાં વસંતનાં ગાન છટ્યાં ને સાનાં લોહી ઉછળવા લાગ્યાં. વારે વારે સૌ ગાયકવર્ગ બોડા યજ્ઞ જતો ને અભિનયે ગાવા મંડી પડતો. વસંતનો દક્ષિણવાયું કેમ છૂટે છે એ દેખાડવાને માટે આ પોતપોતાના પાલર ઉઘાડી દક્ષિણથી ઉતર તરફ ફલાવતાં. એકાદ કલાક વસંતનાં સૌએ વધામણાં લીધાં. અને હાથે છે કે તે વખતે ભાગે જ કાઢના મનમાં સંસારની કંઈ ચિંતા સાલતી હશે. અને શું માણુ-સના જીવનમાં આવી આનંદ પડીતી જરૂર નથી? નિરાનંદોને જ જન્મ સંકળ છે?

રાતનું જમવાનું પણ ટેનિસગ્રાઉન્ડ ઉપર જ હતું. રસોડામાંથી રંધાઈને ત્યાં આપ્યું હતું. સૌ પોત-પોતાને ફાવે તેમ દારૂમંથ ગાવાનું ગયું. સ્ત્રીમંડળ એકજાણુ બેઠું હતું. સામે જ ડો. વિન્ટરનિસ, ડો. લેસની, મિસ ફલાઉમ વગેરે યુરોપિયન તથા હિંદી મંડળ બેઠું હતું. યુરોપિયનો પણ જગીન ઉપર બેઠા હતા ને હાથે જમતા હતા. ત્યાં હું જઈ ચડ્યો. ડો. લેસનીએ મારો હાથ ઝાલી કહ્યું કે આજે તો બહુ જ આનંદ અનુભવ્યો, મને આખો રંગી કાઢ્યો. રૂઢ ડો. વિન્ટરનિસ હસતાં હસતાં બોલી ઉઠ્યા: અને પણ પછી આવજુ આ જીવન સંગથી મેં વાત કરવા માંડી ને પૂછ્યું: યુરોપમાં તમે આવે આનંદ મેગવી શકો છો? તેમણે માથું ધ્રુણવી કહ્યું: ના, ના, અને તો પ્રકૃતિથી બહુ વિમુખ થઈ ગયા છીએ, અમે આનંદ માટે ફાંફાં મારીએ છીએ, પણ સાચો આનંદ પામતા નથી. મેં સ્વચ્છં કે તમારે ત્યાં અહીંના જેવી રચણ ઝગુઓ પણ

નથી. તેમણે કહ્યું, હા, એ સાચું છે કે ટાઢ ને વા-
દળાને લીધે પ્રકૃતિ ત્યાં આવી ખીસતી નથી ને
અમારાં જીવન પણ કૃત્રિમ થઈ ગયાં છે. વળી
હજેવા લાગ્યા કે ઈંડોલોજના દરેક યુરોપિયન પંડિતે
વાસ્તવિક હિંદી જીવન જોવા કમમાં કમ એકવાર
તો આ દેશમાં આવવું જ જોઈએ.

એવામાં કમકતા યુનિવર્સિટીના એક પ્રોફેસર
ત્યાં આવી ચઢ્યા. મેં તેમને પૂછ્યું, કે ભાઈ, તમારી
યુનિવર્સિટી આવો આનંદ લે છે? તેમણે ઉત્તર
આપ્યો : અમારી યુનિવર્સિટીઓ તો યુરોપના રંગે
રંગાઈ છે તેથી બેશક અનેક વખતે રેસિડેંસીના
વિદ્યાર્થીઓ આનંદ કરે છે, પણ પ્રકૃતિ તરફ નજર
રાખીને નહિ. આથી એમનો આનંદ પ્રકૃતિ-
જીવનનો નથી.

મોડી રાતે સૌ ઘેરાઈ ગયા, ને કાંઈયું તે હજી-
યે ચાંદનીમાં ફરવા શક્યા.

માનવ જીવનમાં આનંદ અતિ મહત્વનો છે. તે
વિનાશ-નિરાનંદ-જીવન બધું દુઃખી છે. બેશક, આનં-
દમાં શુદ્ધિ આણવી જોઈએ. આપણી હોળીમાં જે
બધું ભાગ જેટો હોય તે ટાળીને તેમાં શુદ્ધિ દાખલ
કરવી જોઈએ, પણ શરીરનું એક ગ્રંથિ સડતાં આખા
શરીરને કાપી નાંખતું એ તો સ્વચ્છતાય નથી
ને વિરોધેય નથી. કેટલીક બાજનોમાં આનંદનાં સ્થાન
કે પ્રકાર ફેરવી શકાય. બાળકને ચોપડી કાઢવામાં
આનંદ પડતો હોય ને ચોપડી કાઢવા દેતી ન હોય
તો બીજું કોઈ રમકડું આપી તેને આનંદ આપી
શકાય. પણ મોગરાનો આનંદ શુદ્ધાત્મમાં ન આવે
ને શુદ્ધાત્મો આનંદ તે કંઈ વસંત વ્યાખ્યાનમાળાથી
ન આવે. જેમને આવે તેમને આવે પણ સમસ્ત
પ્રગ્મને ન આવે, ને સમસ્ત પ્રગ્મને પણ કદાચ આવે
તો પણ તેમ કરવાથી પ્રકૃતિ સાધેના જોગથી વિચુપ
ચસચ-પ્રકૃતિ સાધેનો જોગ રાખ્યે પ્રગ્મ જે પ્રાકૃતિક
જીવન છેવે ને તેથી જે આનંદ અને લાઝ અનુભવે
તે એને બદલે બીજું કંઈ પણ ચોગ્રવાધી ન થાય.
આપણી પ્રગ્મ પ્રકૃતિથી વિચુપ થઈ છે ને થતી

નથી છે. તેને પ્રકૃતિને જોળે પાણું જવું હોય તો
ઋતુઋતુઓનાં પ્રાકૃત ને નિર્દોષ આનંદ જોગવવા જ.
જેમણે આપણી પાઠશાળાઓ આ આનંદ માટેનાં
મૂળ ધામ છે, શરણ કે પ્રગ્મજીવનનું મૂળ ત્યાં છે.
શુદ્ધિ પણ ત્યાંથી જ આણી શકાય.

૨. મહાત્મા પર્વ

પણ આ આશ્રમ આનંદ સિવાય બીજું કંઈ
જાણતો જ નથી એમ નથી. મદન પણ દરી
જાણે છે.

જંગાળી રાત્રે ૧૩૨૦ માં-છ. સ. ૧૯૧૪ માં
મહાત્માજી આ આશ્રમમાં થોડાક વખત રહ્યા હતા.
તેમની પ્રેરણાથી તે વખતે આશ્રમના સૌ રસોઇયાને
અને સૌ ચાકરોને રૂઝ આપી દીધી ને છાત્રો પે-
તેજ રાંધવા લાગ્યા, પાણી જોવવા લાગ્યા અને
વાસણ માંજવા લાગ્યા. જેએક માસને અનુભવે
સમજ્યું કે તેથી છાત્રો અજવાસ બગાળર રીતે દરી
શક્તા નથી. છાત્રોને અબ્યાસ એ પ્રધાન
વસ્તુ છે અને બીજી સૌ વાતો ગોણ છે એમ માની
પાછા રસોઇયાને તથા ચાકરોને રાખી લીધા.
પણ એ પ્રસંગની યાદગીરી કામ રાખવા માટે
દર વર્ષે એક દિવસ સૌ ઇત્રો દાધે રાંધે છે ને બધું
કામ દાધે કરે છે. તે દિવસે રસોઇયાને તથા
ચાકરોને પૂરી છૂટી આપે છે. ચેત્ર માસની છત્રીસમી
તારીખે એ દિવસ આવે છે.

આજે ચેત્ર માસની છત્રીસમી તારીખ છે. રસો-
ઇનું સૌ કામ આજે છાત્રોએ દાધે કરવાનું છે.
સવારમાં સાત વાગે ઘંટ વગાડીને સૌ છાત્રોને
એકઠા કર્યાં. મેં એટલા થયા એટલે એક ચિથક
નેપાળખાણુએ આજના પર્વનો મદિમા ક્ષી સંભ-
ળાવ્યો. પછી છાત્રોનાં દળ પાડી દાંધાં. અમુક દળને
રાંધવાનું, અમુકને પાણી ભરવાનું ને અમુકને વાસણો
માંજવાનું કામ સોંપ્યું. પોતાની યાળાવાડી તો
દરેક છાત્રે પોતે જ સાક કરવાનો નિયમ હમેશનો
છે જ. એ કામ વહેંચાઈ રહેતાં બાકીના છાત્રોનાં
વળી દળ ગાંધ્યાં, ને આખા આશ્રમમાં ત્યાં કંઈ

મહિનતા દેખાય તે જોગી જોગીને સાફ કરવાને આશ્રમના ભાગ પાડી કામ સોંપી દીધું.

આશ્રમમાં હંમેશ રવચ્છતા તરફ જોઈએ એટલું જ્ઞાન નથી આપાતું. મહાત્માજી બપોરે બહારી હતા ત્યારે એમણે એવી અરવચ્છતા જોઈને પોતાના શિષ્યોને આશ્રમ સફ કરી નાંખવા ઈસારો કર્યો. તેમના શિષ્યોએ સાવરણી લીધાની સાથે જ આ આશ્રમના વિધાર્થીઓ તથા શિક્ષકો શરમાઈને બેસી સાફ કરવા મંડી પડ્યા, છતાં હજીએ એ તરફ જોઈએ તેવું જ્ઞાન નથી આપાતું.

ઈ. સ. ૧૯૨૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં કલકત્તા પ્રેક્ષણ યથા પછી આશ્રમને માટે મહાત્માજી બહારી આવ્યા હતા તે અમુક અરવચ્છતા જોઈને એમણે જાત્રોને માટે જમરૂ બાંધવાની સૂચના કરી. એ વેળાએ તો હું પણ હાજર હતો. કમિટીમાં જમરૂ બાંધવાનું નક્કી કર્યું પણ હજી તે બાંધાયું નથી. અને વળી હવે તો આશ્રમનાં મકાનો આદે તરફ ફર ફર સુધી જ પાછ ગયા છે તેથી જાત્રોને તે બાબતની અડચણ વધારે પડે છે. અનેક તો નાના. તેમને વડેપુ ઉડવાનું ને થોડા જ સમયમાં વર્ગ શરૂ થવાના તેથી ફર જમરૂ શકતા નથી અને પાસે જ-આશ્રમમાં જ-ખુણકોડા જોઈને ચેરની જમ છે. જમરૂ બાંધ્યા વિના એ સ્થિતિ અટકે નહિ. ત્રિવમ ગમે એટલા મુંઝવે દેખ

છતાં તેના પાતળનો ધણોખરો વ્યાધાર તેની શક્યતા ઉપર છે. તમે તમારી યોજનાને માટે એક ગાઉના ઘેરાવાનો રસ્તો બનાવો, પણ સીધો ને હુંકો રસ્તો નીકળે એમ હોય તો જરૂર પગથી પડવાની. આશ્રમમાં મંદિર ક્યાં તો એમાં જાત્રોને બહુ દોષ નથી.

પણ છતાં આજે એ બધું સાફ કરવાનો નિશ્ચય હતા. એકેક દળને એકેક શિક્ષક આપ્યો. શિક્ષકો ને શિષ્યો સૌ કાદાગાપાવડા ને સાવરણી લઈ નીકળી પડ્યા. મી. પીઅર્સન અને બેના, એ બે મૂરો-પિયનો અને અનેક શિક્ષકો તથા શિષ્યો પાવડા ને સાવરણી લઈ ઉપડ્યા ને કામે મંડી પડ્યા. એક ધરીમાં ખુણકોડા સાફ થઈ ગયા, ઠેરઠેર કચરાના ઢગલા થઈ ગયા ને તેમાં અગ્નિ મકાનો અગ્નિએ સૌ પાવન કરી દીધું. સાડાનવ વાગ્યામાં સૌ કામ પૂરું થયું ને સૌ જણે સ્નાન કરી નાંખ્યું. પોતાને હાથે રાંધેલું અન્ન ખાઈ ને વાસણો પણ પોતે જ માંજ નાંખ્યાં. આજે પણ એ પર્વને કારણે આશ્રમમાં ફટી છે.

નરસિંહભાઈ ઇન્દરભાઈ પટેલ

બાગમાં મિલન

[વનવેલીનો એક પ્રયત્ન] *

રમણ કેપુલેટનો બાગ

જોમિઓ આગળ આવે છે.

જોમિઓ

(વનવેલી)

દરદીની ગત કદી બેદરદી જાણે નહિ.

(જુલિએટ ઉપર બારીએ દેખાય છે)

પણ સહુર ! પેલી બારીમાંથી એ પ્રકાશ શેનો ફાટી આવ્યો ? હાં, એ પ્રાચી દિશા છે ને એનો સૂર્ય જુલિએટ છે. જોગ એ સુન્દર સૂર્ય, અને પેલી અંદેખી અંદાને હાથથી દે. “ મારી સહચરી પ મારા કરતાં વધારે સુન્દર ! ” એ વિચારથી બળી બળીને એ બિમાર ફિક્કા થઈ ગઈ છે. જવા દે એ અંદેખીનું સહીપણું. સાહુડીના જેવો એનો હીલો સ્વાંગ આકારે લાગે છે મને. વિદ્યુત એનું પહેરે. દેંદ્રા દે એ. આઠ મારી ૧૦ દરી ! મારા પ્રાણ ! અદા એટલું ને એ ન્દ્યુતી હોય તો તો કેવું સારું ! ને, એ હોઠ હાથે છે પણ દેં બોલતી નથી. કાંઈ નહિ. એની આંખો બોલે છે ને તેનો હું જવાબ દઈશ. અરે ધૂષ્ટ કાંઈ ! એ તને કશું કહેતી નથી. આકાશના ૧૫ તું ઉજ્જવલ લાગે છે.

સૌથી તેજસ્વી એ તારાઓને કંઈ કામ છે તે એનાં નપતોને વીનવે. છે. કે “ એને આવીએ ત્યાં સુધી અમારી, દક્ષમાં તમે પ્રકાશ કરો. ” એની આંખોને તારાઓ સ્થાનબદ્ધો કરે તો જરૂર એના કપોલની જ્યોતિષી એ તારાઓ ૨૦ પ્રજાતના દીવા પેડે કાંખા પડે. એની આંખો આકાશમાં એનું તેજ રેલાવી દે કે રજની પૂરી થયાની ક્ષાન્તિથી પ’ખી આવે મંડી બધ. નેહું ! એના હાથપર એ કપોલ ટકાવે છે અરે એના હાથનું હું બોલું હાત તો હું એના ૨૫ કપોલનો ૨૫થ કરી દૂતી યાત.

જુલિએટ

અરે પ્રભુ !

જોમિઓ

એ બોલે છે. ફરી બોલ. હું તેજસ્વી દેવદત ! કાઈ પાંખોવાળો સ્વર્ગદત મંદ ગતિવાળો વાદળોને પલાયુને હવાના સમુદ્ર પર સહેજ કરતો આવે, અને પાછા પગે હડી ૩૦ બેસું નેતા માનવીનાં ધવસ અક્ષિત અશુ એને જેવો બાળે તેવો મારે માથે આ રાત્રિમાં છે.

* શેક્સપીયરના “ જોમિઓ એન્ડ જુલિએટ ” નાટકના બીજા અંકના બીજા પ્રવેશનો અનુવાદ.

૧. આગલા પ્રવેશમાં પોતાના મિત્રે કરેલો દક્ષ સાંબળી જોમિઓ અહીં રચપટ ઉભી થી તેનો જવાબ વાળે છે.

લુસિએટ

અને રેમિઓ! રેમિઓ! શાને તું રેમિઓ થયો?
તાઈ એક ફેરવી છે, તાઈ નામ બીજું પાડે. ૨૫
અને એમ ન કરેતો મને પ્રેમકોણ આપ
અને તેજ ફરેથી હું કેપુલેટ નહિ રહે.

રેમિઓ

હું વધારે સાંભળું કે આનો જ જવાબ કઈ?

લુસિએટ

તાઈ નામ એજ માત્ર મારે એક પેરવી છે.
તું તો તું છે તું કંઈ આપેત્ર નથી, આપેત્ર
એટલે શું? નહિ હાથ, નહિ પગ, નહિ બુદ્ધિ,
નહિ મુખ, નહિ માણસનું એકે બીજું અંગ.
બીજું તને ગમે તેવું નામ યાને. નામમાં શું?
જીને આપણે શુભાષ કહીએ છીએ તે બીજા
નામથી ય એની એજ મધુરી મુગ્ધ દેશે. ૪૫
એવી રીતે રેમિઓને રેમિઓ નહિ કહીએ
તોપણ એની કાન્ત અનુપમતા નામ વિના
એવીને એવીજ રહેશે. રેમિઓ! તું તાઈ નામ
વિસર્જન કરી નાખ. નામ તાઈ અંગ નથી
તથાપિ એ નામ સાટે મને તું અપ્રાપ્યમાં લે. ૫૦

રેમિઓ

હીંથી તારા વેણે તને હીંથી. મને માત્ર પ્રેમ
કહીને બોલાવ એટલે હું મારો નામકર્મચાપ
કરી કરાવીશ અને રેમિઓ નહિજ રહે.

લુસિએટ

કાણ માનવી તું આમ રાતનો પછેડો એટી
મારો બેઠ જાણી લે છે.

રેમિઓ

ક્યા નામથી તું મારી ૫૫

બોળખાણ કરાવું તે મને સમજતું નથી.
માઈ નામ વ્હાણ સન્ત! મને અકાઈ થયું છે.
કારણકે મનમાં તું એને પેરવી ગણે છે,
ક્યાંક લખેલું હોત તો કાઢીને એ ફેંકી દેત.

લુસિએટ

તારા મુખના બોલેલા સો શબ્દો એ મારા કાને ૧૦
હજુ પીધા નથી તોય તારો સ્વર બોળખું છું.
કહે તું રેમિઓ નહિ? કહે આપેત્ર નહિ?

રેમિઓ

એકે નહિ, સુંદર બાલા, જો તને ન ગમે તે.

લુસિએટ

કહે અહીં કેમ આવ્યો. શાને આવ્યો મને કહે?
વાડની ઊંચી દિવાલો અડવામાં રોજબી છે. ૬૫
તું કાણ છે તે વિચાર, મારા કાંઈ સગા તને
અહીંઆ બાળે તો આ જગા જ તાઈ મ્હોત થાય.

રેમિઓ

કામતી હળતી ફર પાંખોથી દિવાલપર
આવી બેઠો. પાંખાણની હરો કામતે કદી ન
રેણી શકે. કામના સાહસ કરતાં કામી કદી ૭૦
નજ કદર. તે હું તારાં સગાંની ખીકથી
કંઈ અટકી પડું ખરે કે?

લુસિએટ

તને એ જોશે તો ખૂત કર્યા વિના નહિ રહે.

રેમિઓ

અફસોસ! તેમની અતેક તરેતરથી તો
તારી એક આંખમાં વધારે જોખમ ભરેલું છે. ૭૫

૨. આ હસિનો અર્થ 'વેદસિયમ' આશ્વત્થિને
આપાદે કરેલો છે.

માત્ર તું મીઠી નિગાહ કર. એટલે હું એ બધાની
વેરને પૂરા પડીશ.

ભુલિએ

પ્રભુએ ધરી ન લાવે.

તારા ક્ષેમ ઉપર હું બહાંડ આવારી નાંખું.

રેભિઓ

રાત્રિ એટલાને મને તેઓ દેખી નહિ શકે,
પણ તું મને ચાહતી ન હો તો એ લાગે દેખે. ૮૦
બહેતર, તેમના દેખથી મારી છંદમનો
અંત આવે, પણ તારા પ્રેમ બોલાવું રહી મહોત
લગાવતું એ બહુ.

ભુલિએ

કહે કાના મીઠવાથી તે આ જગા શોધી કઢાડી ?

રેભિઓ

કામે મને શોધવાને પહેલ ચરુલો પ્રેમી.
તેણે મને સલાહ અને મેં તેને આજો આપી.
હું કંઈ ભોમીઓ નથી; પણ પેલા દૂર દૂર
હરિયાળી ધોવાએલા કિનારા નેટલે દૂર
તું હો તોયે આવી વસતુ બહારવાને ગમે તેવું ૮૫
સાક્ષ્ય ખેડું.

ભુલિએ

તું જાણે છે કે મેં રાત્રિનો જુરજો પુરલો છે ૮૦
નહિતો તે જે અત્યારે કાંલજમાં તે બેઠું કહેતાં
મારા મોંએ ટોમારની લજ્જા તું રંગાઈ જોત.
મને ધાવું થાય છે કે હું મેં લોહચાર રાખું,
બોલું અબોલું કહું, પણ રહો એ આચાર. ૮૫
મને તું ચાહે છે ખરો ? જાણું છું તું હા કહીશ
અને હું એ સ્વીકારીશ. તોય તું સોગન્દ ખાય
તો કદાચ જુરો પડે. બુદ્ધ પ્રેમકાંત સુણી
કામ મર્મથી હસે છે. મારા લગા રેભિઓ !
જો તું ખરો મહાતો હોતો અછીન રાખી કહીદે. ૧૦૦
અમર તો આખી સોંધી છત લેવી ન ગમે તો
હું એ બૂલબૂલ કરીશ, હાં કરીશ, ના કહીશ,
પછી માફ મન સંપાદન કરવા તું આવજે.
નહિ તો તો કાષ્ટ કાળે હું એવું નહિ જ કહું.
હું તો સુંદર મોખરેગ ! પ્રેમાસક્ત યથેવી હું ૧૦૫

તેથી તું કદાચ મને તૃષ્ણુ લેખતો હોઈશ
પણ યુવાન ! જાણજે કે લગ્નગણ દેખાય એવી
પછી સ્ત્રીઓના; કદતાં, હું વધારે એકનિષ્ઠ
નીવડીશ. મહેલ લગ્ન રાખી હોત, એ ખરું છે,
પણ મને ખગર વિના મારા પ્રેમની આસક્તિ ૧૧૦
તે જાની સાંભળી લોધી; માટે મને માફ કર.
અધારી રાત્રિએ મારી વાત બહાર પાડી છે
તે તું મારા હૃદયની લજ્જા ગણતો નહી.

રેભિઓ

દેવી ! જે પેલો પતોતો ચન્દ્ર દક્ષિણતરુ
સિરે રૂપાના તારા ચક્રવર્તી છે તેના સોગન્દ ૧૧૫

ભુલિએ

જે જે એના સમ ખાના, એ અરિધર ચન્દ્રમાના;
માસે માસે એની ક્ષામાં એ વિકાર પામે છે.
કળંક તારો પ્રેમ એથી એવો વિકારી થઈ જાય.

રેભિઓ

રેભિઓ

ભુલિએ

સોગન્દ નથીજ લેવા
તોય લેવા હોય તો સહજ તારા આત્માના લે ૧૨૦
જે મારી આરાધનાની મૂર્તિ છે; હું એ સોગન્દ
ખાં લરીશ.

રેભિઓ

અંધાર મારા હૃદયની વ્હાલી દેવી !

ભુલિએ

ના, સોગન્દ લક્ષ નહિ. તું માં હું રત છું તોયે
આજ રાતે સાદી કરવાની મને ઇચ્છા નથી.
એવું અનુચિત આકરિમક આદર લીક નહિ. ૧૨૫
ચક્રાના તેજ જેવું 'અગ્રણી' કહે તે પહેલાં
હી અદરશ થનાર. પધારને મારા વ્હાલા.
આ પ્રેમની કળા પાછાં આપણે મળીએ ત્યારે
મીઠાના સુખારપકવ વાયુથી ઉદાર પુષ્પ
ખની હશે. હવે જાણો જેવો મધુર આરામ ૧૩૦

અને શાન્તિ મારા હૃદયમાં આવી છે તેવી જ તારામાં મેં વાસ કરેા.

રૈમિઓ

અને આંખ તૂપાતુર છોડીને તું આલી જઈશ ?

લુસિએટ

આજને આજ તને શું બીજી સંતોષ મેળવે ?

રૈમિઓ

મારા અને તારા પ્રેમના કાલનો વિનિમય. ૧૩૫

લુસિએટ

મેં તો તારા માથા પહેલાં મારો કાલ દઈ દીધો છે.

મારી પાસે હોય તો અત્યારે મેં ફરીથી આપું.

રૈમિઓ

તારે તારો કાલ પાછો લઈ લેવો છે શાને પ્રિયે ?

લુસિએટ

ઉદાર બનીને તેનું ફરી દાન દેવા મારે.

જતાં મારું છે તેનીજ આકાંક્ષા થયા કરે છે. ૧૪૦

સાધરની પેઠે મારી ઉદારતા નિસ્તીય છે,

મારો પ્રેમ અગાધ છે. આજ્ઞા આપું તેમ તેમ

વધતાં વધ છે, એવાં બન્ને અનંત અપાર.

(આથા અંદર બોલાવે છે)

અંદર દે અવાજ થયો; બહાર પ્રાણ પધારને !

આ આપું હોં, લક્ષી બાઈ; સાથે રહેતો મોહન! ૧૪૫

જરાવાર ઉભો રહે, દમણું પાછી આવીય.

રૈમિઓ

આહો કેવી ધન્ય રાત્રિ ! મને શંકા થાય છે કે

રાત્રિ છે તે આ બધુંય સ્વપ્ન તો નહિજ હોય !

આપું મીઠું સૌભાગ્ય તે કદી સત્ય હોય ખરૂં.

(લુસિએટ પાછી ઉપર આવે છે)

લુસિએટ

એ શબ્દ બહાર રૈમિઓ અને પછી રામરામ. ૧૫૦

ને તારા પ્રેમમાં ઇમાનદાર આગ્રહ હોય,

હેતુ વિવાદનો હોય, તો હું કાલે મોકલું તે

જણુ સાથે લક્ષના ગુહર્તનો પ્રદેશ કાલે

મોકલજે, એટલે હું મારું સૌ ભાગ્ય તારા

ચરણે ધરીશ અને સંસારમાં, મારા નાથ ! ૧૫૦

તારી અનુચરી થઈશ.

આથા (અંદરથી)

બહેન,

લુસિએટ

આ આવી-પણ તારા મનમાં દેં પાપ હેય

તો લેવો થઈને

આથા (અંદરથી)

બહેન,

લુસિએટ

આ આપું છું આ આવી.

મારું નામ દઈશ નહિ. મને દુઃખી રહેવા દેજે.

કાલે અને મોકલીશ.

રૈમિઓ

ધન્ય ધરી ધન્ય ભાગ્ય. ૧૬૦

લુસિએટ

હમનવાર જય જય [ગાય છે.

રૈમિઓ

તારા તેજ બેહોળાં રહેવું હમનવાર પરાજય.

નિશાળાઓ છુટી પડે નિશાળેથી રોડે તેમ

પ્રેમી પ્રેમી પાસે વધ

બીડે મોઝે પરાણે જુલું પડતું હોય તેમ

પ્રેમીઓ વિષ્ણુનાં ચાપ.

[ધીમે ધીમે જાય છે.

(લુસિએટ ઉપર ફરી પ્રવેશ કરે છે.)

લુસિએટ

સાંભળ અરે રૈમિઓ, શિકારી પોતાનું યાજ્ઞ ૧૬૫

નિશાની કરી બોલાવે તેવી મારે, મના નથી;

આશીઆળા છયે જતી છમે મૂળાં રહેવું પડે.

નહિતર પડ્યાની ગ્રહ તોડી તેને મૂલ,

જગાડત, અને મારા રૈમિઓનું નામ બોલી

બોલી તેની વાધુશ્ચ યકાવત.

૩. થીક શાલિયમાં પડ્યા વિરો દંતકથા છે તેને ઉદ્દેશીને આ હજિર છે. કથા એવી છે કે એકા (પરથી) નામની અપ્સરા નારસિંસસ સાથે પ્રેમમાં પડી પણ નારસિંસસ તેને ચૂકીતો નહોતો તેથી દિનરાત દિનરાતને છેવડે તેનો દેહ તન બગી ગયો અને માત્ર અવાજ રહ્યો.

રેમિઓ

મારા બહિષ્કાર પ્રાણ સાદ કરે છે કે શું આ! ૧૭૦
રનેહીઓના શબ્દ રાને કેવા મંજુલ લાગે છે,
આનુર કળીમાં મૃદુ સંગીત નીતરે તેરા.

લુલિએટ

રેમિઓ

રેમિઓ

મારી વહાણી

લુલિએટ

કાલે કેટલા બાગે હું

માયુસને મોકલણું.

રેમિઓ

નવના દોરા મમે. ૧૭૫

લુલિએટ

તેમાં ફેર નહિ પડે. મને એ અવધિ વીરા
વાળે જેવડી લાગે છે. પણ તને શું બોલાવ્યો
તે તો હું જૂલી જ ગઇ.

રેમિઓ

તને સાંભરે હાં સુધી

હું ખુસીથી બેઠો રહીશ.

લુલિએટ

તારો સંગ મને કેવો.

ગમે છે તે સંભારતી, તને બેઠો રાખવાને.
હું એ જૂલી જતી.

રેમિઓ

તારે હું બેઠો રહીશ અને તું બૂધેજ જાશે.
મને આના વિના ખીનું ઘર સાંભરતું એ નથી.

લુલિએટ

સવાર થયા આવી છે. હવે તું જાય તો હીક
એમ મનમાં થાય છે; તોય જેમ કોઈ મુખ્યા ૧૮૫
પાશે બાધિલા બિચારા કેદી જેવા પોપટને
હાથથી જરાક છેટે બેઠવા દઇને પાછી
તેના રનેહીજ તેના સ્વાતંત્ર્યની છાંયો કરી
રેસમી દોરાને આંચકા મારીને તેને ખેંચે
તેમ તેટલીજ અધીરાઇથી રમ્યા આપું છું. ૧૯૦

રેમિઓ

હું એ તારો પંખી હોત તો બહુ સુખ માનત.

લુલિએટ

બહાણા હું એ માનતમ. પણ મારો અતિરેહ
ક્યાંક તારો છવ લેશે. હવે જાઓ જાય જાય.
વિદાયગીરી તો એવી મધુરી વેદના છે કે
સવાર સુધી હું જાય શબ્દ કહેતાં નહોતો. ૧૯૫
[જાય છે.]

રેમિઓ

નિરા તારા નયને ને શાન્તિ તારા હૃદયે વસો.
નિરાશને માટે કેવા લોભનીય રમ્ય સ્થાનો!
હવે મારા યોગીયાવાની મદુલી આવે બેઠેલી,
માગવા સહાય એની દેહી મારી વાત ઘેતો.
[જાય છે.]

પારસ્પર

પૌલ રિશાર સાથેનો પરિચય

સત્ત પુરૂષ પૌલ રિશાર જાવનગર આબ્યા અને ગયા. તેમની સાથે મારે લગભગ દરેક દિવસ સુધી બહુ નિકટ રહેવાનું બન્યું અને તે ફરમિયાન તેમના અનેક વિચારો અણુવાનો લાભ મળ્યો. મારા તે અનુભવનો સાર સુગંધગર્ભના વાચકો સમજી રહ્યા હતાં અને આનંદ થાય છે.

પૌલ રિશાર ભારતવાસીઓને અને ખાસ કરીને 'નવજીવન'ના વાચકોને સુપરિચિત છે. તે ફ્રાન્સના રહેવાસી છે અને બેરિસ્ટર થયેલા છે. મૂળથી જ સ્વતંત્ર વિચારક અને સત્કર્મ લેખક, તેઓ દેશ વિદેશ ફરતાં ફરતાં ૧૯૧૨ માં પૌન્ડીચેરી આબ્યા. ભારતવર્ષમાં યજ્ઞ કવિઓ અને યોગીઓ હોય છે એવું તેમણે ખૂબ સાંભળ્યું અને તેથી ભારતવર્ષમાં પણ મૂકતાં તેમણે એવા કોઈ યોગીની શોધ કરવા માંડી, પણ પૌન્ડીચેરીમાં તો કોણ મળે ? એક દિવસ કોઈ માણસ છાનોમાની પૌલ રિશાર પાસે આગે અને કહ્યું કે "તમે કહેતા હતા એવા એક યોગી અહિં જ રહે છે અને તમને મળવાને તે પણ એટલા જ ઉત્કંઠિત છે. હું તમને ત્યાં જાનામાના લઈ જઈ રહ્યું" કારણ કે અંગ્રેજ સરકારની યોજિત તેમની તેમજ તેમની પાસે જનાર આવનારની ખૂબ તપાસ રાખે છે અને હેરાન પણ કરે છે." પૌલ રિશાર ગયા અને આ રીતે તેમનો યોગીપુરૂષ અરવિન્દ શાય સાથે પ્રથમ મેળાવ થયો. ત્યાર બાદ બન્નેએ સાથે મળીને આર્યપત્ર એક વર્ષ ચલાવ્યું. તેરવામાં યુરોપમાં મહાવિગ્રહનો આરંભ થયો. પૌલ રિશારને લગાઈના પ્રસંગે પોતાના દેશની સેવા કરવા માટે ફ્રાન્સ જવું પડ્યું અને સાક્ષાત્ જડવાના કામ માટે તેની હમર કે એવા અન્ય કોઈ કારણને લીધે એવોચ્ચ ગણવાથી લગાઈને માટે આવવા જંગમી યોદ્ધા કેળવવાનું કામ તેમને માથે આવી પડ્યું આ કામ કેટલોક વખત કર્યા બાદ તે જંગીર માંદગીમાં સપડયા અને તેના પરિ-

ણામે લગાઈને લગતા કોઈ પણ કાર્યને માટે નાસાયક કરતાં તે પાછા જાપાન થઈને હિંદુસ્તાનમાં આબ્યા. થોડાં એક મહિના અરવિન્દ શાય સાથે રહીને તે હિમાલયમાં ગયા અને ત્યાં મિ. સ્ટોકસ રહે છે ત્યાં સ્ત્રીમંદોધી સાક માછલ દૂર-કોટગટમાં બે વર્ષ રહ્યા. તેઓ થોડાક વખત પી સપાટ પ્રદેશ ઉપર આબ્યા છે અને સ્થળે સ્થળે પોતાના વિચારોનો ફેલાવો કરે છે. તે કોઈ સંજ્ઞા સાથે જોડાયેલા નથી. તેમનું જીવન લગભગ સંન્યાસી જેવું છે. તેઓ પોતાની જાતને ફ્રાન્સના રહેરી તરીકે નહિ જોળખાવતાં દુનિયાના રહેરી તરીકે જોળખાવે છે. તેઓ ભારતવર્ષને પોતાની માન્યમિત્ર તરીકે સ્વીકારવાનો ફાવો નથી કરતા, તો પણ ભારતવર્ષને ખૂબ ચંદાય છે અને ભારતવર્ષ માટે ભારે આશાઓ ધરી રહ્યા છે. તેઓના વિચારમાં પરમ જોગસ અને નવીનતા બંનેનાં છે અને તે પ્રકટ કરવાની શૈલી પણ એટલી જ અદ્ભુત છે. નિરુતા તેમના જીવનમાં જોતજોત થયેલી છે અને તેથી તેમનાં કેટલાંક પુસ્તકો વાંચવાની પોષે પોતાના અનુયાયીઓને લોખિત મના કરેલી છે અને કેટલાંક અંગ્રેજ સરકારે રાજદ્રોહી ગણી અટકાવ્યા છે. આવા મહાપુરુષના જુદા જુદા વિષયો ઉપર જે કોઈ વિચારો મારા અણુવામાં આબ્યા તે મારી રાત્રિ પ્રમાણે અહિં પ્રકટ કરે છું.

તમને ગમ્યુક વિષય લઈને તે ઉપર કલાકો સુધી લાપલ્સ કરવાની ટેવ નથી, પણ તેઓ વાર્તાવિનોદદારા અનેક વિષયો ઉપર પોતાના વિચારો જણાવતા રહે છે. એવો એક પણ વિષય ન હોય કે જેમાં તેમને કોઈને કોઈ કહેવાનું ન હોય. દુનિયાની વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર ચર્ચા કરતાં એક વાર તેમણે જણાવ્યું કે "આત્માની દુનિયાનો વિચાર કરીએ તો આપણને દુઃખ અને ચિંતા ઉપજ્યા વિના રહે તેમ નથી. દુનિયાના એક પડી એક પ્રમાણે એવા સુખવાતા ગ્રંથ છે કે એમાંથી કેમ દુઃખનો એ સમજાવું

નથી. રાજ અને પ્રજા-મિલકતદાર અને કામદાર-ધર્મથી અને ધર્મનુયાયી-ને પારી અને ખેડુત-તવંગર અને મરીબ-પુરુષ અને સ્ત્રી-ગીરા અને કળા-સર્વત્ર વિસ્તારદ ખૂબ વ્યાપી રહ્યો છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં ધણી આશા હતી, પણ તેમાં જટલાદંતુ વિષ વધી ગયું. યુદ્ધગણની આસ-થના જલ્દિગત યુદ્ધ અને વિજાસ અને સ્વચ્છંદ ખૂબ ચોપાયા. આના પરિણામે વર્તમાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ જગતનો ઉદાર સાધવાને બદલે આત્મવિનાશ સાધી રહી છે; તે સાથે તેનું મુખ્ય ઉપાસક યુરોપ પણ વિનાશ માગે બિત કરી રહ્યું છે. તેની અંદર ન્યાં ત્યાં દાવાનળ સળગી રહ્યા છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે કુસંપ અને વેરનો પાર નથી. છેલ્લો વિશ્વ ધોતેના અધઃપતનનો આરંભ છે. તે વિશ્વના પરિણામે છતેલા દેશો વધારે મનોભવ અને હોશી બન્યા છે; હારેલા દેશો ચોતાના અન્તરમાં ખૂબ વેરને સંત્રહી રહ્યા છે. તેમાં બૌદ્ધચેતિમય અસુર સર્વપ્રકારની સ્થિરતા અને પ્રગતિનો આસ કરવા ઉભા નથી છે. પ્રાચીન આર્ષસંસ્કૃતિ હવે છે નહિ; અર્વાચીન યુરો-પીય સંસ્કૃતિ સ્વવિનાશને ચોધી રહી છે. હવે આ સર્વ વિરોધોને રાખાવે-વિસવાશે મથડે-સાન્તિ વિસ્તારે-સમાજસંસ્થાને ન્યાયપૂર્ણ બનાવે-એવી નવી સંસ્કૃતિ ઘણી થવાની જરૂર છે, અને એ સંયોગો વચ્ચે ભૂતપૂર્વ સંસ્કૃતિઓ દર્શી થઈ તેનો ઇતિહાસદહિએ વિચાર કરીએ તો આપણને લાગ્યા વિના રહેત નહિ કે જગતના વર્તમાન સંયોગો વિચારતાં નવસંસ્કૃતિનો ઉદયકાળ અત્યુ સમીપ આવી પહોંચ્યો છે.”

“પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ સ્વતઃ આત્મસુધારણા કરીને જગતસુખની સાધક બને ?”

“ના, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની દશા ક્ષયોદગચીટિત મનુષ્ય જેવી છે; તેનો તો નાશ થયે જ જરૂર છે. તેમાં હવે નવો પ્રાણ-નડું તેજ-સંસ્થાવાની સકલતા નથી.”

“તો આપ કહો છો તેથી નવી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ ક્યાં અને કેવી રીતે થયો ?”

“ઐશિયામાં, ઐશિયાની પ્રજાના એકત્ર બજ અને ઉત્તરગામી પ્રયત્નોથી.”

“યુરોપમાં કેમ નહિ ?”

“યુરોપ અત્યારે કહ્યું સાથે સંભગી રાકે તેવી સ્થિતિમાં નથી. ત્યાંના રાજ્યો અને પ્રજાઓ એકબેકમાં તેમજ સામયિક એવી રીતે લડી રહે છે કે ન્યાં

સુધી યુરોપનો-વર્તમાન યુરોપની જાહેરાતીનો-સર્વથા અન્ત ન આવે-ન્યાં સુધી વિનાશના છેક છેલ્લે તળીયે જઈને તે ન બેસે ત્યાં સુધી તેનો ઉદ્ધાર થયો ન સંભવે. ત્યાંના કોઈ પણ દેશમાં આજ લગાડવી સહેલી છે; આજ છુટાવવી અઘરી છે. ત્યાં અન્ય પ્રજા સાથે વેર વધારવાની વક્ત કરે તો સૌ કોઈ સાંભળશે. કામા અને પ્રેમ કરવાની વાતને કોઈ કાન પણ નહિ દે. એક પણ રચનાત્મક પ્રયત્નને અત્યારે યુરોપમાં અવકાશ નથી. સેમન ડેલેન્ટ બેવા અનેક મદાસયો યુરોપને પડતું અટકાવવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે, પણ દરેક પ્રયત્નના પરિણામે તેમની નિ-રાશા વધતી જાય છે.”

“તો પણ ઐશિયામાં એવી આશા બાંધવાનું આપને શું કારણ છે ?”

“પ્રથમ તો ઐશિયા સર્વ ધર્મોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને દરેક ધર્મ મૂળરૂપે આત્મસંસ્કૃતિનું જ એક સ્વરૂપ છે. બીજું ઐશિયાએ અત્યાર સુધી ખૂબ સહન કર્યું છે, તપસ્યા છાધી છે. આથી ઐશિયાએ નવસંસ્કૃતિને જન્મ આપવાની શોખિયા સિદ્ધ કરી છે. ત્રીજું, ઐશિયામાં સર્વત્ર અને ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનમાં દહિગોષ્ઠર થતાં નવજાતિનાં આશાજનક ચિદ્વૃત્તો ઉન્નતિજનક અભિ-ધ્યની આગાહી આપી રહ્યાં છે, અત્યારના ગાંધી, અરવિન્દ, ટાગોર કે બીજા, અભિધ્યની જગદુદ્ધારક સંસ્કૃતિના આદ્ય પ્રણેતાઓ છે. આ સર્વ દારણોથી ઐશિયા જ મારી આશાઓનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહ્યું છે.”

“તે નવસંસ્કૃતિનો ઐશિયામાં સત્ત્વર આવિર્ભાવ કરવા માટે શું યત્ન જોઈએ અથવા કરવું જોઈએ ?”

“તે માટે ઐશિયાનું એક પ્રતિનિધિમંડળ ઉભું થવું જોઈએ, પણ તે પ્રતિનિધિમંડળ ખટપટ કુશળ રાજદારી પુરોધાનું બનેલું ન જોઈએ પણ ગદાલ બાવના-શીલ-દલા પુરોધાનું બનેલું જોઈએ કે જેની આગામી અભિધ્યના સ્વરૂપને અન્તરમાં જાણેલ પ્રત્યક્ષ કરી, તદ્દ-સાર વર્તમાન પ્રજાજનનાં સર્વ અંગો અને તેમાં રહેલા આત્માને પૂર્ણપણે વિદ્યાવાપી રાકે. આનું મંડળ ઉદ્ભવવું સહેલું નથી એ હું સમજું છું, પણ તે માટે વિચારો સર્વત્ર ફેલાવવા જોઈએ અને ઐશિયાના જુદા જુદા દેશમાં વસતા એ એ વિચારકો આ બાવનાને ઝીડે તેની એકબેકના પરિચયમાં આવે એવી યોજનાઓ ઉભી કરશે

નેહએ. અત્યારે ભપાનમાં એવા માણસો છે-ને કે બહુ મોટી સંખ્યામાં નહિ-કે નેએ સમગ્ર એશિયા સાથે આત્મજીવનની એકતા સાધી રહ્યા છે અને ભારતવર્ષ જેવા પરદેશીપ્રાંતિત દેશના લોકો સાથે સક્રિય સહાનુ-બૂતિ દાખવી રહ્યા છે. આ વિચારને અમુક અંશમાં હિંદની મહાસભાએ આ વખતે સ્વીકાર્યો છે, પણ તેની ઉપયોગિતા તેમજ વિશાળતા અહિંના લોકનેતાઓના પ્યાનમાં હંદુ હતરી નથી. પણ તે ધીમે ધીમે જરૂર ઉતરી એવી મને આશા છે. ને હિન્દ અને ચીન આ વાત ઉપાડી લે તો અસ્પષ્ટતામાં એશિયા નવજીવનનો સાક્ષાત્કાર કરે. નવજીવનનું પ્રસૂતિકાલ કરવાનો, અધિ-કાર થયોરહ્ય છેતાં પ્રાણુપાન બનતા જતા, હિંદ અને ચીનને જ વરેલો છે. તે અધિકારને, સંકળ કરવો તે કામ હિંદ અને ચીનના યુવાનોનું છે. ”

“પણ મુસલમાનો આ બાબતમાં સહયોગ કરશે ખરા ? ”

“આ બાબતમાં મને પણ શંકા છે. તેઓ અત્યારે પોતાના ધર્મના બાઈએની એકતા સિદ્ધ કરવા પાછા છે, તે ન્યાં મુખી સિદ્ધ નહિ થાય ત્યાં મુખી એશિયાની એકતાની વાત તેઓને ગમે ઉતરી મુશ્કેલ છે. ઉત્પાથી એકતા સિદ્ધ થતાં દરમિયાન બાકીનું એશિયા એક બની રહે તો મુસલમાનોએ એશિયાના સંપર્માં ભળી ગયા સિવાય છૂટકો જ નથી. ને ભગશે તો જ તેઓની અંશત એકતા ટકશે, નહિ બળે તો તેઓનો વિનાશ થશે. પણ ભારતવર્ષને તો એશિયાની એકતા સ્વીકાર્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. એશિયાની મદદ સિવાય ભારતવર્ષ માત્ર પોતાના પ્રયાસથી જ મહાન અમુર તેનું રક્ષણપણું કરી રહેલ છે તેથી છૂટકો એક હું માનતો નથી. સમગ્ર એશિયાની સહાનુમુલિતા બળે જ ભારતને સ્વાતંત્ર્ય મળતું અભિવિદ છે. ”

“આપ જણાવો છે તે સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ આપ કેનું કલ્પો છે ? ”

“આ પ્રશ્ન વિકટ છે; બાળપ્રસવની આગાહી કરી રાખ્ય પણ બાળક કેનું આવશે તે તો પ્રત્યક્ષ અવતરે જ યોગ્ય કહી શકાય. છતાં વર્તમાનના અનુભવથી અવિચ્છ વિદે અનુમાનો બાંધી શકાય. નવસંસ્કૃતિમાં વર્તમાન રાજ્યસંસ્થામાં મહાન પરિવર્તન થતું નેહએ. આદર્શ રાજ્યસંસ્થાની મારી કલ્પના એવી છે કે દરેક

રાજ્યમાં ત્રણ મંડલો (councils) નેહએ. સૌથી નીચે જુદા જુદા ધંધા કરનાર વર્ગોમાંથી તેમ જ સૌથી-માંથી યુવાને આવેલા પ્રતિનિધિઓનું એક મંડળ (A Parliament of Representative Interests) બંધાવું નેહએ, ને દરેક ધંધાના તેમજ તેને હવતા માણસોના દિવાદિલનો ધોમ્ય વિચાર કરી સર્વ ધંધા તેમજ વર્ગોનું નિયમન કરી શકે. તે ઉપર સર્વ રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓનું દરેક રાજ્યમાં સુઘવસ્થિત મંડળ લોકું નેહએ, ને ખાનગી જટપટોથી વિમુખ રહી પ્રકટપણે પોતપોતાના તેમજ અરસપરસના પ્રશ્નો ચર્ચા આત્મરૂ સમીપ સંબંધને પેથે તેમ જ વિકાસ પમાડે. તે બન્ને મંડળ ઉપરાંત દરેક રાજ્યમાં વસતા વેશધારી નહિ પણ ખેડખરા કાપિઓનું મંડળ (Council of Sages) હજુ થતું નેહએ, જેની મુખ્ય ફરજ પ્રજાના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને રક્ષવાની તેમજ પ્રજાના આધ્યાત્મિક વિકાસને સાધવાની હોવી નેહએ. લોકદિલની ચિન્તા તેમજ સાધના એ જ તેઓનું જીવનસર્વસ્વ હોવું નેહએ. આ કાપિઓ કેમ એકા થાય, કેમ શોધી લેવાય અથવા યુગ્યયતેની કયો ધોળના મને સુચવી નથી. પણ આવા મંડળ સિવાય રાજ્યનું, પ્રજાને મુખી તેમજ ઉપશામી, અને આત્મરૂ સમીપ બનાવવાનું કંઈય કદિ પણ સંકળ થતું અસાધ્ય છે, એમ હું માનું છું.

આવી જ રીતે સર્વ દેશોની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થામાં જળકું પરિવર્તન થતું નેહએ અને દ્રવ્યની વહેંચણી વધારે ન્યાય અને પ્રમાણપૂરકર થવી નેહએ. અત્યારે લોકોની પ્રવૃત્તિ મોટા સહેલો પાછા એકત્રિત થયેલી છે; અનેક રોમ, અંકણ, અનિતિથી બેસાં પાટાં સહેલો અને અનેક મનુષ્યોના પ્રાણને શોષી લેલી તેમાં વધતી જતી સંખ્યાબલ મીઠા ફેક્ટરીઓ-આ અત્યારની પ્રવૃત્તિઓનું પરિણામ. અવિચ્છમા આ દિશાએ મેટી ફેરફાર થશે. લોકો સહેલમાં બસવાને બદલે પોતપોતાના આમમાં જ રહીને વિજ્ઞાનની વિવિધ પ્રકારની મદદથી વરેદ વરેલના દુરતરંગોએ તેમજ વ્યાપાર વડે સ્વાધર્મી બનવા પ્રવલ કરશે; Cottage industries-માણસ વેરે એટલી દ્રવ્યોપાર્જન કરી શકે તેવી અનેક ઉદ્યોગવિધિઓ વિસ્તરશે, સારીદિક્ષ ભ્રમ લેવામાં લીલુપતને બદલે મગફળી મનાશે અને અત્યારે ઉંધરાનો વખત બાદ દરતાં આક્રોશ સર્વ સમગ્ર રાજ્યની દાયવરાગમાં ભપ છે તેને બદલે કામ કરવાનો વખત ધરશે અને નિરુત્તિના વખતનો લોકો આત્મસાધક પ્રયત્નોમાં ઉપયોગ કરશે.

સામાજિક વ્યવસ્થા પણ એવું જ પરિવર્તન માગી રહી છે. અત્યારના અંદરઅંદર ખાવાનો, પરણવાનો, કે સ્વપ્નવાનો જે ખોટાં કૃત્રિમ બંધનો સમાજમાં રહે થઈ ગયા છે તે આત્મપ્રગતિના તેમ સમાજપ્રગતિના બાધક છે. તે કહેલાં મોડાં જવાં જ નેહએ. અસ્પૃશ્યતાનો ખ્યાલ ખૂબઈ અને ગાંડપણ જેવા હાગરો; સ્ત્રીઓની સમાનતા સ્વીકારવામાં આવશે; તેઓ પોતાના ઢાંક પોતાની જ બળથી મેળવશે; પુરુષોને આપવાપણું કશું રહેશે જ નહિ. શિક્ષણના ધ્યેયમાં પણ બહુ જ વિકાસ થશે. અંધ અનુકરણ જઈ રહેશે; માત્ર રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિનું સામાન્ય નહિ આવે. આત્મા વિશાળ બને, ચિત્ત પ્રકુલ બને, જનતા સમસ્તને પ્રેમભાવે એતાં શીખે એવી શિક્ષણની રચના રચારી.

હોહોના આધ્યાત્મિક ઇવનમાં એવું જ અસાધારણ પરિવર્તન થવું નેહએ. ન્યારે સર્વવ્યાપી પરમાત્મા અને વિશાળ જનતાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સ્વાર્થ-પરાધણ પ્રતિભાથી ઉદ્ભવતી અહંતા નેટલી આત્મ-આધક હાથે છે, તેટલી જ કહેવાતા ધર્મોમાંથી ઉદ્ભવતી અહંતા આત્માની તેમજ જગતહિતની બાધક હાથે છે. આ સર્વ, ધર્મોની અહંતા અને હરિઈ નિર્મૂળ થાય એનો એક પરમાત્મહત્વ શાસ્ત્ર સ્વીકારનારો અને સર્વ ધર્મોમાં રહેલા સત્યાંશને આગળ ધરનારો અને મનુષ્ય મનુષ્યમાં પ્રેમ અને સેવાને પ્રેરનારો વિશિષ્ટ ધર્મ (Super-religion) પ્રકરશે તેમાં આત્મા કોઈપણ ધર્મશુર કે આચારક્રિયાની સહાય સ્વપાત્ર ઈશ્વર સાથે નીધો સાક્ષાત્કાર સાધશે. અત્યાર સુધીની પ્રગતિએ એ દેશીય, હવે. પ્રાચીન આર્યો આત્માના સંશોધનમાં એટલા બધા ચૂંચાઈ ગયા કે પુદ્ગળ (matter) જેવી વસ્તુના હંડાણમાં જવાતું કોઈને સૂઝતું જ નહિ. આત્મ પરિણામ ભારતવર્ષની વર્તમાન દુર્દશા. યુરોપમાં પુદ્ગળની જ આરાધના થઈ પડી અને તે ઉપર સામાન્ય મેળવવામાં જ મનુષ્યપ્રગતિની પર્યાપ્તિ મનાવા લાગી. આત્મા જેવી વસ્તુ હોઈ જ ન શકે એ રિષિત સુધી આત્માની તેણે ઉપેક્ષા કીધી. પરિણામે વિજ્ઞાન વધુ પણ યુરોપમાંથી દયા, પ્રેમ, ધર્મજ્ઞાન, આદિ આત્માના હયા સુણે લય પામી ગયા. પ્રત્યેક અન્યની ઉપેક્ષા કરી. હવે જડ ચૈતન્યને સમન્વય થશે; કહેવાતા જડમાં ચૈતન્યનો અનુભવ—spiritualisation of matter થશે. જડ વિના ચૈતન્યનો સંસ્પર્શકાર જ શકિત શકે એવો ચૈતન્ય જડનો અનિવાર્ય સંબંધ સમજશે અને જડ અને ચૈતન્ય એકબેકનો વિરોધ ઓડીને અન્યોન્યમાં મળી જશે.

આ ચર્ચા ચાલતી હતી તે દરમિયાન એક મિત્રે પૂછ્યું: “તમારો નવો સંસ્કૃતિમાં નીતિવ્યવહાર કેવો થશે ?”

તેમણે જવાબ આપ્યો કે “નીતિવ્યવહાર ક્ષેત્રકાળને અવસરોને નિર્માય છે. તેનાં સર્વ કાળ અને સર્વ દેશને માટે અમુક ચોક્કસ ધોરણો હોતાં નથી. જે સમાજના આત્મસંરક્ષણ તેમજ પ્રગતિ માટે જેવી જરૂરિયાતો હોય તેવાં ત્યાંનાં નીતિધોરણો રચાય. હાજલા તરીકે તમારે ત્યાં પુરુષ ધારે તો એ ત્રણ સ્ત્રી પરણી શકે; યુરોપમાં તે મોટું પાપ ગણાય છે. ત્યાં એક સ્ત્રી પરણી શકાય પણ તેની સાથે ન ફાવે ત્યારે છૂટા થઈ શકાય છે. તમારે ત્યાં એ સંમત નથી. કીચકમાં એટલા ભાઈઓ હોય તે બધા વચ્ચે એક જ સ્ત્રી હોય છે છતાં તેમાં સ્ત્રી કે પુરુષ કરો અધર્મ દેખતા નથી તેમ ત્યાં ધણીવાર સ્ત્રી દુઃખી હોવાને બદલે વધારે સુખી દેખાય છે. તમારામાં માખણો પોતાના ઓકારને અનુભવી કન્યા સાથે પરણતી દે છે અને ઓકારો ઓકારોને બંધા સમજ્યા સિવાય તેની સાથે પશુવ્યવહાર શરૂ કરી દે છે; યુરોપમાં પુરુષની પદવી-સંપત્તિ કે ખટપટની ભળમાં સ્ત્રી સંપડાય છે અને અન્યોન્ય વ્યવહાર આરંભે છે, પણ એકમેકના શુભોથી આકર્ષાઈને રવતંત્ર અને રવેચ્છાલક્ષ સ્નાયેજન યતાં એવામાં આવે છે. નૂતન સંસ્કૃતિનો પુરુષ સમાજનાં આવાં એક પણ બંધન સ્વીકારે નહિ, તેમજ અન્યોન્યના શુભોથી આકર્ષાઈતાં અને જોડાયતાં યુગલો સિવાય તે સ્પર્શ સમાજે સંમત કરેલો વ્યવસ્થિત બ્યબિયાર (Organized and Sanctioned Prostitution) જ જુએ !

પણ ખરી રીતે નીતિવ્યવહાર કે સમાજ વ્યવહાર ગોણું વસ્તુઓ છે. મુખ્ય પ્રશ્ન તો દૃષ્ટિબિન્દુઓમાં પરિવર્તન થવાની જરૂર વિશે છે. ન્યારે દરેક આત્મા અન્ય સર્વ કોઈ આત્મામાં પોતાની જેવાજ આત્મા બેતાં શીખશે અને ચામડી, વર્ણ, ભતિ કે સંપત્તિ જેવાં બાહ્ય ધોરણોથી એકમેકને હયા નીચા ચાંડવનો દુરાગ્રહ દૂર થશે અને દેશ-કાળથી અબાધિત એવા સાચા ભાવુભાવનો ઉદય થશે. ત્યારે જ જગત્માં ખરી શાન્તિ-ખર્ચ સુખ-ખર્ચ વેચવ દર્શન દેશે.”

જાપાની મનુરોની જગૃતિ

કેબે શહેરની બહાર એ પેલી કુપડીએ દેખાય છે એ ગોલીના મનુરોની છે. દરેક કુપડી પાંચ હાથ લાંબી, ચાર હાથ પહોળી અને ત્રણ હાથ ઠંચી છે. આને લોકો મનુરોનો વાસ કહે છે. વાસમાં પેસતાં મ્હોંપર ન જાય-શોનો મોટો કુંચર છે. આથી નાણે આખા શહેરનો કચરો અહીંઆજ ભેળો થતો હોયને, એવો પ્રથમ નજરે જોનારને લાગે શાય છે. વાસની અંદર જતાં બંને બાજુ કુપડીએ છે, અને એ માણસ પણ સીધા હારોદાર ન ચાલી રાકે એવો સાંકડો રસ્તો છે. કુપડીમાં કોઇમાં પાંચ તો કોઇમાં છ માણસ રહે છે. તેમનાં સરીરપરનાં કપડાં ચોંધેદાસ છે. ધમધમતા લાલરોંગ લોહાની પાસે રહેલાથી તેમના દાઝી ગયેલાં મ્હોંપર મારવાની કળાશ લગાઈ છે; અને સ્વચ્છતા અને કળાએને અસાધ્ય એમના આશરે ડિઝાઇન માંખાના કુંડ બજાવણે છે. પૂળ અને કાદ-વધી ખરડાપલાં બાળકો મા પાસે રોકકળ કરી ખાવાનું મારે છે. મા ખાવાનું આપવાને બહારે પીઠપર પ્રહાર દે છે. બાળક જોરથી રડે છે, અને બાપ ધમકાવે છે. એટલામાં સુકા સોરા જેવો કોઈ જાપાની આવે છે, અને બધાં છોકરાંઓ દરબજેર દોડતાં દોડતાં એને વળગી પડે છે. “કેટલાંક એની કમરે બે હાથ નાંખી લટકી પડે છે, અને નંપાની મીઠું મીઠું હસેતા બે હાથ પસારી બધાં છોકરાંઓને નાણે એકસામય બેઠેતા ન હોય તેમ બહારજેર બાથમાં લે છે અને હાથથી નાચતાં હાથાં અને શેલ કરતાં છોકરાંઓની પાછળ પાછળ એ વાંકીચૂંકી જતીઓમાં થઈ એક કુપડી પાસે આવી ઉભો રહે છે. કુપડીની અંદરનાં તેમજ આસપાસનાં સ્ત્રીપુરુષો આ કલરવ સાંભળી બહાર આવે છે, અને એ જાપાનીને જોઈ બે હાથ જોડી, માથું નમાવી કલા રહે છે, અને પછી પોતાનાં ડુર્બળ બાળકોનાં બેસી ગયેલાં પેટ તરફ આંગળી દરી રડી ઉઠે છે જાપાની તેમને આશ્વાસન આપે છે, તેમની સાથે પોતે પણ રડે છે અને તેને રડતો જોઈ બાળકોનાં પ્રદુર્લ્ભ મુખાવિંદ

પરથી પણ હારયતી રેખા સુકાઈ જઈ ગાંભીર્ય અને કંઈક ગમગીનીનો ભાવ અંકિત થાય છે. આખરે એ જાપાની “સૌ સારાં વાનાં થશે” એવી ચ્વાસા અને ધીરજ આપી મનુરોનાં આંધું જામે છે અને પોતાના ગજવામાંથી નોંધ-પોથી કાઢી તેમનાં નામ નોંધે છે. પછી સૌથી હયા એક એ માજની કુપડીમાં જઈ તેને સાફ કરી ત્યાં બેઠેલા દર્દીઓને વપાસે છે અને તેમને ફવા આપે છે. દર્દીઓ ગયા પછી આધેડ વયના મનુરો સ્ત્રીપુરુષો બેળાં થાય છે. તે બધાને દારબખ બેસાડી આ જાપાની એમનાં કુંજ દૂર કરવા પરમ પિતા પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે અને તે પછી તેમને પથરપાટી અને ચેણુ લઈ જાપાની ક્ષેત્રે રીજવે છે. મનુરોમાં કેટલાંક કાળા છે, કેટલાંક શેરા છે; કેટલાંક જાપાની છે, કેટલાંક ચીનાઓ છે; કેટલાંક યુરોપવાસી અને એશિયાવાસીના સંમિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલ યુરેઝી-અન છે. બધાનાં મ્હોં કામરની પીંછી ન લગાવી હોય તેવાં કાળાં શેરા છે, કપડાંમાં નૂલ અને માકલો ખદબદે છે અને નરી દુર્નિધ છૂટે છે. છતાં આ જાપાની સ્વચ્છ કપડાં પહેરી તે જાપાની વચ્ચોવચ બેઠો છે, અને બોજામાં પથરપાટી અને હાથમાં ચેણુલઈ તે બધાને ખબે હાથ દઈ ક્ષેત્રે રીજવે રહ્યા છે. તેમનાં ગંદા કપડાંને ગડગાથી તેનાં સ્વચ્છ કપડાં મેંઘાં થશે એનો તેને જોડ નથી, એમનાં સરીરમાંથી છૂટી બદબે.શી એની તંદુર-સ્તીને હાનિ પહોંચશે એની તેને ક્ષીર નથી. એ તો વાંદે વળી વળી સગા બાઈને રીજવતો હોય એવા પ્રેમથી એ નિઃસ્ફર મનુરોને જાપાની બારાબડીના બુદ્ધ જુદા અશ્વ-રોની એજળ કરાવે છે, અને તેમની પાસે તે કુટારી, લખાવી ધીરજથી મુખપારે છે અને પાકા દરાવે છે.

કાગાવા

આ જાપાનીનું નામ ટોયાકીકો કાગાવા છે મનુરોના વાસનું નામ સિકાના છે. કાગેના લોકો એને “શિંકાવાના

રોનશીઢ' (સિકાવાના મહાત્મા) કહે છે. દરરોજ સંધ્યા આ મંદીરોના વાસમાં એ આવે છે, એના માર્ગની દિશા જોઈ રહેવાં બાળકોને વ્હાલભરે ભેટે છે, હાથોને દવા આપે છે, દુઃખીઓનાં આંત્રું દોઢાય છે અને જ્ઞાનના ભૂખ્યાને જ્ઞાન આપી પ્રસુનો પંથ બતાવે છે. ૨૦૦૦૦ મનુષ્યોના આ વાસ છે. દરરોજ એની ખાનગી નોંધ-પોર્થમાં એ નવાં નવાં નામ ઉમેરતો જાય છે, અને એ બધા નામવાળાઓને એકત્ર કરી એકબીજાને જોડના વખતે મદદ કરવા સોજાંદ લેવડાવે છે. આમાંના કેટલાક દાવાસાચીના લોકોના કારખાનામાં ધનધન્ય લોકોની બહીષ્ણ આગળ પરસેવાથી રેખરેખ નીતરતા સવારથી સાંજ સુધી ખડે પગે ઉભા રહે છે; કેટલાક મીઠાસુખીશીની રીઝીમદોની ગોરીમા મન્દીરી કરે છે; અને કેટલાક આરાધ્ય અને કોચેની કાપડની મિલોના સાંચા પર કામ કરે છે. આ બધાચનાં નામ કાગાવા પોતાની નોંધપોર્થમાં લખી દે છે. આ બધાચને એકબીજાને મદદ કરવા તે સોજાંદ આપે છે, અને નોંધપોર્થ જળવીને પોતાના મજામાં મૂકે છે, કારણ કે જાપાનમાં જે સમયની વાત ચાલે છે એ સમયમાં કોઈકો છે કે મન્દીરોનાં મહાજન બનારનાર સમય શુન્હેચાર છે અને સમને પાવ છે.

ચોખાની લૂંટ

૧૯૧૪ માં યુરોપનું મહામારત મંડાણું ત્યારે આ લોકોના અને ગોદીના કારખાના સારવિજસ ચાલવા લાગ્યા. રાત અને દિવસ આ સિકાવાના મન્દીરો મન્દીરી કરવા લાગ્યા. પવનથી કમાડ ખુલે એમ લાકડાથી જાપાનની આગળ સમૃદ્ધિનાં દમાડ ખુલી ચયાં, અને રીઝમરી એક જ સરકમાં આખીને આખી રીઝમરી કિમત ઉપજવા લાગી. આરાધ્ય અને કોચેની મજડની મિલોના રોડોનું સો સો દાઝ બ્યાજ વહેંચાયું, અને દરેક બીજેના બાવોમાં એવો તો ઉણગો માર્થો કે કીડીઆરામાંથી કીડીએ ઉભ-રાઈ નીકળે તેમ જાપાન લક્ષ્યાધવિચોથી ઉભરાયું, અને એમણે સદાપર સદા એથી ખાવાની ચીજોના-ચોખા સુખાના-બાવ એટલા બધા વધારી મૂક્યા કે ગરીબોને તેમની દેહી રોજમાં ગુજરાન કેમ ચકાવવું એ સવાલ થઈ પડ્યો. યુરોપીય લોકોને લીધે રોજના વપસારની ચીજોના બાવ ચારમણા અને પાંચમણા થઈ ગયા પણ મન્દીરી તો દલી તેમની બમણી જ થઈ પાંચ પાંચ વરસ સુધી આમને આમ ચાલ્યું. મન્દીરોને દેહી રોજમાં પેટપૂરવું મજાવું મજાવું પણ દુર્લભ થઈ ગયું. વેપારીઓ ચોખાના

બાવ ચકાવેજ ગયા, અને ગરીબોની હિંમત તૂટી ગઈ. અને ૧૯૧૬ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં કોચેના ચોખાના સાથી મોટા વેપારીની દુકાન પર એકએક દરેકો પડ્યો, અને એની આખી વખાર લૂંટાઈ ગઈ. ભૂખથી ઘેરા બનેલા લોકોએ ચોખાની શુણેને શુણે ઉચકી ચાલવા માંડ્યું, અને કોઈ પિછોડીમાં તો કોઈ રખાવમાં, એને જેમ કાંતું તેમ ચોખા કાલવવા માંડ્યું. એટલામાં એક નીજવાન ખુદશ બદને, હાથમાં ખુદ્દી તલવાર લેઈ દુકાનનાં પત્થરનાં પગથીયાં પર ચઢી ઉભો રહ્યો, અને તલવારની અણી મકાનની તરફ બતાવી લોકોને મકાન જમીનદોસ્ત કરવા ઉરકેયા. ટૂંકત જ લોકો મકાનપર તૂટી પડ્યા અને નેતવેતામાં એ આલીસાન મકાન કડકમુસ કરવુંનીચે તૂટી પડ્યું. પછી એ નીજવાન તલવારની અણી બતાવતો બતાવતો લોકોને પોતાની પાછળ દોરી ગયો, અને એની નિશાની થતાં બીજી દુકાનપર દરોડો પડ્યો. પછી ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી કિમ અનેક દુકાનો પર લોકો ભૂખ્યા વરની પેટે તૂટી પડ્યા અને અડતાળીસ લલાક સુધી આખા કોચે રાહેરમાં લૂંટાઈ મચી રહ્યા. જાપાની પોલિસ આ ભૂખ્યાં ટોળાને રોકી રોકી નહિ. ઉપરે જ્યારે ડાવણીમાંથી સિપાઈઓને જોવાબ્યા ત્યારે લોકો વિખરાયા અને રાહેરમાં સાંતિ પથરાઈ પણ કોચેનો પવન બીજાં રાહેરમાં ફૂંકાયો, અને ત્યાં એકસામટી લૂંટાઈ મચી. કુદશ ૨૪૦ રાહેરો અને ગામોમાં ચોખાની દુકાનો આ પ્રમણે ધોળો દહાડો લૂંટાઈ, અને સરકાર કાંઈ કરી રોકી નહિ. આ લૂંટમાં ચાર હજાર રૂપીઆનું નુકસાન થયું. સરકારેથી મળે કે ગરીબોની સહુરી પર અસલા જોલે મૂકીને એમનો પિત્તો કાખમાં ન રહે એની દશા ખતતરથા વેપારીઓએ કરી મૂકી છે, અને એ સ્થિતિમાં મન્દીરોના મહાજન બાંધવાની બાંધી કાયમ રાખવી એ લૂંટાઈ અને અધાપુધીને હાથે કરીને નોતરવા જેવું છે. આથી ઉઘળી રહેલા પિત્તને ગારગ કરી આપવા સરકારે મન્દીર મહાજનો બાંધવાની હટ આપી, અને અગી-આર વર્ષ ઉપરજે શુન્હાને માટે બાર જાજને ફાંસી દીધી હતી અને બારને જ જામકેટની સળ કાંધી હતી એ શુન્હો સરકારની કલમના એક ગોદાથી શુન્હો મરી કાચેસર થયા.

મન્દીર મહાજનની સ્વચાપના

કાગાવાએ આ હટનો લામ ઉઠાવવામાં કસાર રાખી નહિ. એણે ટૂંકત જ મન્દીરોનું મહાજન ઉઘું કર્યું, અને ચોટાંજ અડવાળીઆમાં ૫૦૦૦ સમાસદ નોંધ્યા.

આમાંના ધણીખરાનાં નામ તો એની ખાનગી મેધિયોથીમાં પહેલેથીજ નોંધાઈ ચૂક્યાં હતાં. મહાજનનું વધારે સંબંધન કરવાને એણે 'મનુદેશ સમાચાર'નામનું પત્ર કાઢ્યું, અને પશ્ચિમ જાપાનના તમામ મનુદેશ મહાજનોનું એકત્ર મધ્યસ્થ મંડળ સ્થાપ્યું. કાગાવાનું એળેને બીજા આગેવાનો પણ મનુદેશ મહાજનો સ્થાપવા મંડી પડયા, અને કેવળ ટાકીઓમાંજ આંત્ર ૨૮ નવાં મહાજનો ઉભાં થયાં. એ પછી અચારનવાર એકાદ બે ખાતામાં હડતાળો પડવી શરૂ થઈ, પણ અંદર અંદરના કુસંગ અને યોજનાની ખામીને લીધે તે ઘૂટી પડી. કોઈ દેશ વાર આખા કારખાનામાં હડતાળો પડી, પણ સરકારે જયમાં પડી આગેવાનોને જેલમાં પરી હડતાળો તોડી ખાદી.

ખીમી હડતાળ

કાવાસાકીના લોકાના કારખાનામાં ૧૯૦૦ કામદારો કામ કરતા હતા. તેમણે દિવસમાં આઠ કલાક જ કામ કરવાની અને પગારમાં વધારો કરવાની માગણી કરી. પણ કાવાસાકીએ તે ન માન્યું. કાગાવાએ મનુદેશ મહાજન તરફથી ૧૦૦૦ માણસ દેવાર કર્યા, અને તેમને આખા કારખાનામાં જુદા જુદા ખાતાઓમાં વહેંચી નાંખ્યા. આ માણસોએ બપોરની ૫ થી ૪ વખતે મનુદેશની જુદી જુદી સભાઓ કરી, અને તેમને સમજાવ્યું, કે " જો તમારે જોઈ મનુદેશ અને વધારે પગાર એટલે દેશ તો કાલથી દુકામ મળે એટલે તમારે કામ ધીરું પાડવું, અને જેમ બને તેમ જોઈ કામ કરવું. " બીજે દિવસે આખા કારખાનામાં મનુદેશ અદબ વાળી ઉભા રહ્યા, અને કામ કરવાને બદલે રમત રમવા લાગ્યા. એળેસે અને માસવરે મનુદેશને આ પ્રમાણે રમતાંબેઠાં જેઠ રોષથી લલ-લોળ થઈ ગયા. પણ કાગાવાના ૧૦૦૦ માણસોની આગળ તેમનું કાંઈ નીપજ્યું નહિ. બે અઠવાડિયા સુધી આ રીતે 'ધીરી દરતાળ' ચાલી, અને આખરે કંપનીને નમ્રું આપવું પડ્યું. એટલે મીટસુબીશીની ગોદીમાં ૧૧,૦૦૦ કામદારો કામ કરતા હતા. પણ એ ગોદીવાળા-ઓએ જેવે સખ્ત નખેલા રાજ્યોદતો કે એ કામદારોમાંથી ૧૦ ટકા પણ ૧૯૨૧ ના જુન માસ સુધીમાં મનુદેશ મહાજનોના સમાસદ થવા પામ્યા ન હતા. કાગાવા અને તેના માણસોને ગોદીના કોમખાંડમાં પણ પેસવા દેવાની મના હતી, અને એને લીધે એ ગોદીના કામદારોની દયા કાવાસાકીના કામદારોના કરતાં ધણીજ અસબ અને દયામણી હતી. આ અરસામાં ૧૯૨૧ ના જુન માસની ૨૮ મી તારીખે

દેશના મનુદેશ મહાજનોના મધ્યસ્થ મંડળની સભા મળી, અને કોણેના તમામ કારખાનાઓના મનુદેશો એકત્ર સંધ્યે કેવી રીતે સ્થાપવા, અને જુદા જુદા કારખાનાઓના મનુદેશોની વચ્ચે સલાહસંધ અને એકતા સ્થાપાય તે મટિ શાં શાં ખમલાં લેવાં તે વિષે ખૂબ ચર્ચા થઈ. આખરે સીએ એક રીતેજ વર્તવું એવો નિર્ણય થયો. બીજેજ દિવસે કાવાસાકીના કારખાનાના વિજ્ઞાનીખાતાના માણસોએ કારખાનાવાળાને નોટિસ આપી, કે કામ કે પગારની બાબતમાં કાંઈ પણ ટટા પડે તો તેનો નિર્ણય માલિક-દારે મનુદેશ મહાજનો મારફતે જ કરાવવો; મનુદેશને રગ આપવી વેળા તેમને એક સારી રકમ વધારા દાખલ આપવી; અને મનુદેશને પસંદ કરેલા માણસોની કમિટી મારફત કારખાનાના નિયમો બરાબર પળાય છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવી.

'હુલ્લડ'

આમનું જોઈને મીટસુબીશીના એક ખાતાના કામદારોએ પણ એમના માલિકોને નોટિસ આપી. કે તેમને મનુદેશ મહાજનો સ્થાપવાની ૪૮ આપવી, મનુદેશ અને માલિક વચ્ચેના ટંકાઓમાં મનુદેશ મહાજનોને, મનુદેશના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણવા, પગારમાં વધારો કરવો, દિવસના આઠ કલાક કામ લેવું અને કોઈ પણ કામદારને રત્ન આપવી વેળા તેને સારી રકમ વધારા દાખલ આપવી.

કાવાસાકીના વિજ્ઞાનીખાતાના માણસોએ પોતામાંથી ૧૬ કામદારોની એક કમિટી નીમી. અઠવાડિયાં સુધી આ કમિટી અને માલિકો વચ્ચે વાટાઘાટ ચાલી. છેવટે માલિકોએ આ કમિટીના સીએ માણસોને વધારાદાખલ મોટી રકમ આપી લીધું નાળીએર આપ્યું. પણ કમિટીના માણસો મોટી રકમ લઈને નાળીએર લેવા ધુશી નહોતા. સાંજે કારખાનામાંથી ફરતાં ફરતાં કોમખાંડમાં 'હુલ્લડ' થયું અને બીજે દિવસે તારીખ ૮ મી જુલાઈએ, કાવાસાકી અને તેમની સાથે બોલેલા મીટસુબીશીના ૨૫,૦૦૦ કામદારો લાલ ઘોળા વાવટાઓ લઈ કોણેના રસ્તાઓમાં સરખસાકારે નીકળી પડ્યા. સરખસ માથેલા માથાં સુધી પધરાયું; લાલ ઘોળા વાવટાઓ પર હડતાળ ખાંડનાં કાસણો અને કામદારોની માગણીઓ નહેરે થઈ. બીજે દિવસે માલિકોની સાથે મસલત કરવા કાવાસાકીના કારખાનના દરવાજા પર કામદારો હાજર થયા. પણ કંપનીના બે હાથેકરોએ પ્રેસિડન્ટ ધૂરોપ હોવાથી એમની જરૂરદારીમાં કામદારોની સાથે મસલત કરવા ના પાડી.

આથી કામદારો-ચેડીકવાર ચૂંચવાયા, પણ પછી ચોરાઈ દિવસમાં જપાનની પ્રભુ જેમ કામદારો તરફથી એક હંદેરા બહાર પડયો, અને તેમાં બંધાવ્યું:

કામદારોના હંદેરા

“ ૧૭૦૦ કામદારોના પ્રતિનિધિસ્વરૂપ કાવાસાકા હંદેરાએ કમિટી કાવાસાકાના કારખાનાનો અને તેના તમામ ખાતાઓનો આજ્ઞાથી કબજો લે છે, કારણ કે કામદારોએ જે સાત માગણીઓ રજૂ કરી છે તેનો જવાબ આપવાની કંપનીના ઘણેરુંદરો (મેસર્સ નામા-ટામી અને યામામોટો) એ પ્રેસિડેન્ટની ચેરહાજરીનું બહાનું કરી ના પાડી છે.....”

“ જપાનના ઉદ્યોગવેપારને તેજમમાં નાંખવાની અમને જરૂર છે એ નથી. અમારી ઉચ્છ માત્ર એ છે કે કંપની અમારા વ્યક્તિત્વને સ્વીકારે અને અમારા જીવન ઓછાં કલેશમય અને ઓછાં કષ્ટમય થાય તે રીતે અમને અમારા કાર્યમાં સહાય કરે. જો અમે કંપનીની હેઠ-તાર્ક અને દુરવ્યસન્યતાના જવાબ રૂપે હડતાળ પાડીએ તો તેથી જપાનના ઉદ્યોગવેપાર બંધ થાય, સમાજમાં બેઝીની અને બેઝીલી ફેલાય અને એથી દેશ સમસ્તને તુકસાન થાય. તેથી કરીને અમારી ત્યાંથી માગણીઓ મંદૂર ન થાય ત્યાં સુધી અમે જાતે જ આ કારખાનાનો કબજો લેવાનું અને જુદા જુદા ખાતાઓનું કામ પહેલાંની જેમ ચાલુ રાખવાનું માથે લીધું છે. ”

આગેવાનોની ધરપકડ

હંદેરા બહાર પડ્યા બાદ બીજો દિવસે જ હડતાળ ખુલી ગઈ અને કામદારો ચોતપોતને સ્થાને ગોઠવાઈ ગયા. પણ શું કામ કર્યું તેની સંપૂર્ણ માહિતી ન હોવાથી કામ મંડુ ચાલ્યું. પણ જિટજામાં તારીખ ૧૪ મીની સવારે અચાનક લરકરી હુકમી આવી પહોંચી, કારખાનાના દરવાજે તાનાં દેવાયાં અને દશ દિવસનો ‘લોકઆઉટ’ બંદો થયો. આથી કામદારોએ ચેતીને કામદારોને કોઈ પણ બલતનાં સર-વરો કાઢવાની કે સત્રાઓ ભરવાની ગતઈ કરી. પણ નેચો બિહાજર માને તેમ હતા. ફરતીવા જલસાને બંદાને તેઓ એકલા થયા, અને ટોચાજંધ જુદાં જુદાં મંદિરોએ હરેન કરવા ઉઠરી પડ્યા. મીટસુબીશીની ગોદીમાં પણ ‘લોકઆઉટ’ બંદો થયો. અને જે અગ્રવાસીયા સુધી એ

બોંદું રહ્યો. તારીખ ૨૬ મી જુલાઈની સવારે મીટસુબી-શીના કામદારો સરપસાકરે ફરવા નીકળ્યા, અને હર-શેખની માફક મંદિરોએ જવાને બંદો કાવાસાકીનો કાર-ખાના તરફ વળ્યા. કારખાને આવી તેઓએ હુલ્લ મચાવ્યું, અને એમાંથી તોફાન થયું. તોફાનમાં એક માણસ મરજુતોય ધાયય થયો અને ચાળીસ થયાસ માણસોને ખૂબ જખમ થયા. ઉરતજ સરકારે ૩૦૦ મંદૂર આગે-વાનેને પકડી લીધા. આમાં કાગવા પણ પકડાયો, અને મંદૂરોની દશ સુકાની વિનાના મેંઝધારમાં સપડાયેલા વહાણુ જેવી થઈ પડી. આજરુદની ‘૮ મી તારીખે કામદારો બીજાઓના હાથે ગમે તે સમાધાન થાયતે નંદિસ્વીકારતાં વગર સારતે કારખાના પર આવ્યા, અને ફરી પાછા કામે ચડ્યા.

આ રીતે હડતાળ વધી ગઈ, આગેવાનો ફૂટી ગયા. છતાં એથી મંદૂર મહાજનોની સંધસક્તિ અને બળતો વધ્યાં જ. આનંદી માલિકીની કંપની અને કામદારોના ટકામાં સર-દારના વચ્ચે પડવાથી જપાનમાં જે પણ પડી ગયા: એક વેપારીવજ અને લરકરીવર્જનો પણ, બીજા વિદ્યાર્થીવર્ગ અને મંદૂરવગનો પણ. જપાનમાં અસલથી જમીનદારીનો રિવાજ ચાલેતો આવેલો હોવાથી ત્યાંના જમીન વિનાના એકેરોની દશ લગભગ શુભામો જેવીજ હતી. ઓજણીસમી સત્રીના છેલ્લાં જે હાથકામાં જપાનમાં જે નવજીવન આવ્યું તેને પરિણામે પૂરાણી જમીનદારી સંસ્થાનું નેર કમી થયું ચાલ્યું અને ઉદ્યોગકુળને બીજવણી સાથે મંદૂરો અને કારીગરોની સંખ્યા વધવા લાગી. પૂરાણી રૂઢિઓની ચમકીમાં પીસાતા, લગભગ અર્ધ શુભામો જેવી રિયતિ બોગવતા એકેરો બેતી મૂખી મૂખી કારખાનાઓ અને મિલોમાં ભરતી થતા લાગ્યા. અને સને ૧૮૮૭ માં જપાનમાં મંદૂરોની સંખ્યા જે એક લાખથી પણ ઓછી હતી તે ત્રીસ વર્ષમાં વધીને પંદર લાખ થઈ. આ મંદૂરોને ૧૯૨૨ નાં તોફાનો પછી મહાજનો બાંધવાનો અને પોતાનો અત્રાજ સમાજ રૂપે રજુ કરવાનો કેવી રીતે વક્ક મળ્યો, એક વરસની અંદર તેમણે કેવી પ્રયત્ન કરી કે જાપાસાકા જેવા મોટા કારખાનાઓના માલિકોને પણ તેમની આજગ નચ્યું આપવું પડ્યું અને તેમની માત્ર-ણીઓને સતોપથી પડી તે આપણે ઉપર જોય ગયા. તે પછી સને ૧૯૨૧ માં ફરી પાછાં હુલ્લેરો થયાં, હડતાળો પડી, જુદા જુદા કારખાનાઓના મહાજનો રથપાયાં, તેમની વચ્ચે મેળ બંધાયો, અને સી મંદૂરોનું વિન સામાન્ય છે એ બાનાનો ઉદય થયો તે પણ આપણે જોયું. પણ મંદૂરોનું નેર જેમ જેમ વધ્યું ગયું તેમ તેમ

ધનિકો અને ધનિકોની બનેલી સરકારનો વિરોધ પણ પ્રબળ થતો ગયો. તેમણે આ મનુદેની નવન્યૂનિને ઉપરીના દર્શી દેવાને ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. મનુદેના અગ્રેવાન કાગાવાએ એક અમેરિકનને પૂર્ણ સાંતિથી અને નીડરપણે કહ્યું: "કોઈક દિવસ મારે ખૂબ ઘરો એંગે અને લાગે છે. આ મારા શિકાગામાં સાવરો જુઓ છે. એ બધા ભાષાની નવી. જુઓ ટાળીનાં મણકો છે. અત્યાર સુધી તો શેલિસ તેમનો પિછા પકડતી હતી, પણ હવે સરકારે તેમને 'પ્રવર' કહી નવા ન્યા છે, અને આજે તેઓ શેલિસની પડેને રહી અમને કમી નાંખવાનું કામ લઈ બેઠા છે. ભાષાના કાંકાપતાને આજે છેલ્લે પાસે બધા બેઠા છે. અમારી ભાષિત અને વધતું બધું જોઈ દાખી દેવામાં આ જુઓ. એને હાથમાં લીધા છે."

ભાષાના નીજવાનો

પણ સરકારના આવા પ્રયત્નોથી ભાષાના નવચિહ્નિત ચુકો પર કંઈ જુદી જ અસર પડી. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે જે સરકારે દેશના ગરીબ મનુદે પર અને તેમના આગેવાનો પર આવેલા ત્રાસ વર્તીય, જે સરકાર ગરીબોના પર કરેલો અણગમો બોલે નાંખી લશ્કરનું ખર્ચ દિનપ્રતિદિન વધારે જ લખ, એ સરકારે પ્રતીકીય કહેવાય કે કેમ? આ નવચુકોએ જરા ઉંચા વિચાર કરતાં જોયું કે ભાષાની સરકાર ભાષાની પ્રત્યે એક વર્ગની જ બનેલી છે, અને એ વર્ગનું દિલ લશ્કરી ખર્ચ વધારવામાં અને એ લશ્કર વડે ભાષાની ભાષીની રાંકી પ્રત્યે દબાવવામાં જ રહેલું છે. તેઓએ જોયું કે ન્યાં સુધી સાચા યોદ્ધાઓની સ્થાપના થઈ નથી, ત્યાં સુધી આ સ્થિતિ સુધરનાર નથી. આથી ભાષાનાં એક નવો પણ ઉત્તો રહે અને એ પછે બેઠતો અને કામદારોના નીજવાન ઇકાસોને લશ્કરમાં ભરીથી થતા અટકાવવા માંડ્યા.

આજે એ ચળવળને પરિણામે લશ્કરી પોતાક મટીને ભાષાના નીજવાનોને રોડ ઉતરી ગયા છે. આજે ભાષાની લશ્કરી કોલેજોની પાઠકોએ ઉમેદવારો બિના ખાલી પડી છે. આજે સોંકો નીજવાન યોદ્ધો લશ્કરમાંથી રાજનામાં આપી ભાષાનાં સાચું યોદ્ધાઓ સ્થાપવાના આ પદમાં જોડાય છે. ટાંપીઓની વિદ્યાપીઠ (Imperial University) ના વિદ્યાર્થીઓ હવે લશ્કરમાં ભરતી નહિ થતાં આ યોદ્ધાઓના જ પદમાં

ભરતી થાય છે. સાઈબીરીયા અને કોરીઆથી પાછા ફરતા નીજવાન યોદ્ધો ભાષાની પ્રત્યે નામે ભાષાની સરકારના હાથે થતા અવાચાઓની વાતો સાંભળી આ નીજવાનો સરમથી માથું નીચું નમાવે છે અને દુનીઆ-ભરમાં થતી ભાષાની અદાઓ અટકાવવા અને જેમ અને તેમ જાણી સાચા યોદ્ધાઓની સ્થાપના કરવાનો પોતાનો સંકલ્પ દૃઢ કરે છે. આજે તેઓ ભાષાનાં સાચું સ્વાભાવ-સાચું યોદ્ધાઓ સ્થાપવા ઝંખે છે. પ્રત્યે એક સમુદાયે નહિ-વર્ગને નહિ પણ પ્રત્યે સમુદાયને એમાં અવાજ હોય તેવું રાજ સ્થાપવા તેઓ મથે છે. એથી સ્વાભાવિક રીતે તેમનું રિનજ્ય હવે સરીઓથી ચૂસતા બેઠતો અને મનુદે તરફ દોગે છે. મિ. કેટીઅર દબ જો છે તેમ:-

"ભાષા આજે એ માર્ગના બેઠાણ પર બેઠું છે. હાં તે તેણે સુખશાન્તિ અને સુવેલો માર્ગ લેવો રહ્યો છે, હાં તે અશાંતિ અને વિષ્ણવનો માર્ગ રચીકારવો રહ્યો છે. સરીઓથી પડાયો મુલક પચાવી પાડવાની લોખંડિયાવાળા લશ્કરીઓ ભાષાનાં રૂદ્ધાન હાથ કરી બેઠા છે. તેમણે ભાષાને કાંઈક વિજય અને સમુદાયને એક આપ્યો છે, પણ તે એકાંજ છે. આજ ભાષાની આમ પ્રભુનું અંતર અસંતોષ અને બેચેનીના કોડથી કાસા રહ્યું છે. પોતાના હાલના ઇતરથી તેઓ કંટાળ્યા છે. પોતાના દેશના રાજકારણમાં તેઓ પોતાનો સરખો દિરસો માગે છે. અને દુનીઆમાં તેઓ માનસેર છબી રાખે તે માટે સમેચીઓનું સ્થાપ માગે છે.....હવે તેઓ મૂંઝા બેસી રહે તેમ નથી. ૧૯૧૯ નાં તોફાનોમાં અને કાવાસાઓની હક્કાળમાં તેમને છમ આવી છે, અને યોદ્ધા વખતમાં તેઓ બોલવા માંડ્યો.

તેઓએ બતાવી આપ્યું છે કે શાન્ત માણસ ન્યારે શાન્તિ છોડે છે ત્યારે તેના જેવો અશાન્ત કોઈ નથી. પૂર્વની પ્રત્યે સરીઓથી શાન્તિ, સખરી અને તાબે-દારીના ગુણો કાળવડી આવી છે. એમને ગુસ્સે કરવી મદદ મુશ્કેલ છે. પણ ન્યારે તેઓ ગુસ્સે થાય છે અને વિરોધ છે ત્યારે તેમને કાળમાં રાખવી પણ મુશ્કેલ છે. પૂર્વની પ્રત્યે આ ખાસિયત આપણે કેટલીય વાર બૂરી નહોતી બોલે."

નંદસાલ મણિસાલ રાહલ

વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને જુલમ

વિચારસ્વાતંત્ર્ય: આ શબ્દમાંથી બે અર્થ નીકળી શકે; સાંકડા અર્થ પ્રમાણે એ વિચારસાક્ષિ, વંશપરંપરાથી જીતરી આવેલી માન્યતાઓ, સ્વતંત્ર વિચાર ક્યાં વિના, જાને બાળુઓ એવા વિના, માન્ય ન શકે તે વિચાર-સાક્ષિ સ્વતંત્ર વિચાર સક્ષિત. ને જ્યાં એ વિચારસાક્ષિને કુટલી ઉપયોગ-બદ્ધારની આડથણે વિના—ત્યાં વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય. આ અર્થ મુજબ એ વ્યક્તિ પોતાને માત્ર જાન્યથી જ મુજેલી અમુક માન્યતાઓમાં—ધાર્મિક, રાજકીય કે સામાજિક, માનવી હોય, ને પોતાને મટે વિચાર કરી પોતાની માન્યતાઓ નક્કી કરતી હોય તે સ્વતંત્ર-વિચારક વ્યક્તિ.

પણ સાંકડા અર્થથી વિશેષ એવા વિચાર બાવ “સ્વતંત્ર વિચાર”માં સમાવડો છે. જેના પર બહારના દાબનો—દેશપણ દાબનો—સંકુળ અસાવ તે સ્વતંત્ર. હવે આ બહારથી મુક્તતા દાબ અનેક પ્રકારના હોઈ શકે; કેટલાક દેખીતા ને મોટા, બીજા જલન ને ઝીણા.

દેખીતા દાબો વિશે: અમુક ‘વિચાર’ (મત) માનવાથી કે અમુક વિચાર ન માનવાથી ને કોઈ પણ પ્રકારની સામાજિક કે રાજકીય શિક્ષાઓ ખમવી પડે તો તે દેશમાં વિચારસ્વાતંત્ર્યનું અસ્તિત્વ ન કહેવાય.

વિચારસ્વતંત્રમાં દુનિયાના કોઈપણ દેશે આ પ્રાથમિક સ્વતંત્રતા પણ પ્રાપ્ત કરી હોય એમ નથી જાણવું. ઉગ્દાંડમાં “ઈશ્વર નિંદાનો” કાયદો, ખ્રીસ્તિ ધર્મમાં ન માનનારને અને તેની વિરૂદ્ધ બોલનારને શિક્ષા કરી શકે. (જે કે પૈસાદાર શેઠો સામે એ કાયદાનો ઉપયોગ નથી થતો.) વગી ઈશુએ અહિંસા Non-resistance વિશે ને બોધ આપ્યો, તે બોધ ફરી આપવો રાષ્ટ્રદ્રોહના કાયદા મુજબ શિક્ષાપાત્ર બનાવી શકાય. એટલે જેણે ઉગ્દાંડમાં ગુન્દે-આર યતાં અટકવું હોય (સિવાય કે તે પૈસાદાર હોય) તેણે ઈશુના અનુયાયી હોવાનું ને તેનો બોધ પ્રદાન કર્યાનું

બહેર કરવું, પણ તે બોધ શો હતો, તે મ્હોંથી ઉચ્ચ-સ્વાતંત્ર્ય બંધ કરવું! અમેરિકામાં દાખલ થતાં પહેલાં દરેક પ્રવાસીએ રાજ સામે બંદ ને એકથી વધુ સ્ત્રી પસંદ-વાની વિરૂદ્ધ પોતાની માન્યતા બહેર કરવી, અને અંદર દાખલ થયા પછી સમાજવાદમાં (Communism) પણ પોતે નથી માનતો એમ બહેર કરવું પડે, નહિ તો રાજનો ગુન્દેગાર. જાપાનમાં મીકાટોના દેવીપણા વિશે થઈ કરવી એટલે ગુન્દેગાર થવું, ને કાયદા મુજબ શિક્ષા ખમવી. આ પરથી જોઈ શકાય કે દુનિયાની મુસાફરી કેટલી જોખમ ભરેલી છે! મુસાવમાન, હિન્દુ, ટોલ્સ્ટોયન કે ખ્રીસ્તિ, પોતે ને વાતો “સત્ય” તરીકે માનતો હોય તે વાતો બહેરમાં ઉચ્ચાર્યા વિના જ—એટલે મ્હો બંધ, રાખ્યા વિના—દુનિયાની મુસાફરી-ગુન્દેગાર થયા વિના—કરી શકે. અલબત્ત, આ તો વિચારનીકાના નાપિશા વિષે; વહાણમાં ફરતા પેસેન્જરો તો ને કોઈ જાતની ખુદલી રખણ ન કરે તો બધે ફરી શકે.

આ પરથી જોઈ શકાય કે વિચારસ્વાતંત્ર્યની પ્રથમ સ્થિતિથી પણ દુનિયાનાં સર્વ દેશો—મોટા અણાતા દેશો પણ—કેટલા દૂર છે.

પણ કાયદાની—રાજકીય ને સામાજિક કાયદાની—તબચાર કરતાં પણ વધારે લીધી તલવાદો વિચારસ્વાતંત્ર્ય પર મુઝી રહેલી છે; ને તેમાંની બે હેરી તલવાદો—(૧) આર્થિક શિક્ષણ, ને (૨) ને મુજબે પરથી માણસ પોતાના સિદ્ધાંતો તારવે છે તે મુદ્દાઓને મરડવાની કપટ-બરી રીતો—અવળાં ચિત્રો-દર્શનો—વિશે આપણે વિચારીશું.

એટલું તો સહેજે સમજી શકાય કે જે સમાજમાં અમુક મત માન્ય કરવાથી કે ન માન્ય કરવાથી માણસને મરડો ન મળી શકે તે સમાજમાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય ન હોઈ શકે. વગી એ પણ સમજી કે અમુક

વિચાર કે માન્યતાની એક બાજુની દલીલો વિવિધ રીતે રાજ્યવારીને મોટા અંશરે સમાજ સમક્ષ મૂકવામાં આવે, ને બીજી બાજુની દલીલો જેમ બને તેમ હાજી રજવામાં આવે, ને મદદામદનેતે ઉચ્ચ શિક્ષણ એટલે ઉચ્ચ દાટવામાં આવે. તો તે વિચાર કે માન્યતા સ્વતંત્ર ન હોઈ શકે, ને તે સમાજમાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય ન સંભવી શકે, આ બંને તથ્યવાદો દુનિયાના સર્વ દેશોમાં- (સિવાય એક ચિન, કે ને મારી માન્યતા મુજબ સ્વતંત્રતાનો ઉલ્લેખ મદ છે) -હસ્તી ધરાવે છે.

વિચારસ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ આપણે આ શબ્દોમાં રજૂ કરીશું: જે વિચારને વહતા વિચારો સાથે સંપૂર્ણ દરિદ્રી કરવાની શૂદ્ધ હોય, એટલે કે ને વિચારની સામે નિપાત્રસ હુકમે બાહ્ય કે ન્દની વિચારો પોતાની દલીલો રજૂ કરે; ને જે વિચાર સાથે કોઈ પણ ભતના સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક લાભો કે ગેરલાભો મેલયવા ન હોય તે વિચાર સ્વતંત્ર. ને જે સમાજમાં આવી દરિદ્રીકરણ થઈ શકે ત્યાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય. આજના ઈંગ્લેન્ડમાં ખ્રીસ્તિ-ઓ તરફ કેટલો પક્ષપાત બતાવવામાં આવે છે તે જણાવવા બરેટ્ટેડ રસેજ પોતાના જીવનમાંથી ત્રણ પ્રસંગો રાંધે છે.

એના પિતા 'સ્વતંત્ર વિચારક' હતા, ને એને ત્રણ વર્ષનો મૂકી શરૂ કરી ગયા. બીજામાં જે સ્વતંત્ર વિચારકોને બરેટ્ટેડનાં વાતી તરીકે નીમી ગયા. પણ ખ્રીસ્તી સરકારને તે ન રૂચ્યું, એટલે તે વાતીઓ ગેરકાયદેસર ઉત્સવાથ ને સરકારે બરેટ્ટેડને ખ્રીસ્તિ ધર્મમાં ઉછેર્યો. જીવનો માણસ પોતાના ઊકારને પોતાની હમ્મણસાર ઉછેરી શકે; પણ મરી ગયા પછી પોતાના ઊકારના ચિદાણ સંબંધી કોઈ સત્તા તે ન ચલાવી શકે. મરણ પછી તો સરકારની મરજી મુજબ ઊકારને ઉછેરાય.

૧૬૧૦ માં બરેટ્ટેડ રસેજે પાલમેન્ટ માટે ઉમેદવારી કરી-લીબરલ તરીકે. ઉમેદવારી મંજૂર કરાઈ; પણ ખાનગીમાં તપાસ કરતાં લીબરલ પાર્ટીને જણાવ્યું કે એઓ તે સ્વતંત્ર વિચારક છે અને ખ્રીસ્તિ દેવજમાં જન્મનો વિરોધ છે; પરિણામે એઓ પાલમેન્ટમાં ન જઈ શક્યા, ને એમની જગ્યા એક ખ્રીસ્તિએ પરી કે જે હાથપણ ત્યાં ખિલાડે છે.

ત્રીજે પ્રસંગ એ ૮ વરસમાં કેપિટલ યુનિવર્સિટીમાં બન્યા. ટિનિરી કોલેજે એમને બાપ્તિસ્મ તરીકે યુનિવર્સિટીમાં એડના આમંત્ર્ય, ફેલો તરીકે નહીં; હાથલુકે

એ ફેલો થાય, તો કોલેજના કાર્યકારમાં તેમને હક્ક મળે, ને કોલેજ કમિટીના બહુમતિવાળા ખ્રીસ્તિ ધર્માનુયાયીઓ પોતાની વિરક્તતા મતવાળો એક ઉમેરાય એમ ન્દોતા હિંમ્મતા. એઓ બાપ્તિસ્મ તરીકે નેડયા, પણ એમના લગાઈ વિવેના વિચારો ૧૬૧૬ માં બહુમતિવાળા ધર્માનુયાયીઓને ન રૂચ્યા એટલે એમને બરતરફ કરવામાં આવ્યા. પણ જ્યારે લગાઈનો જ્વર દત્તરો ત્યારે એમની નીમણુંક પાછી કરવામાં આવી. એટલે જે કોઈને ખાનગી આવક ન હોય તો તેણે અમુક વિચાર માનવા માટે મૂખે મરડું !

આવા ને આથી વધારે ગંભીર પ્રસંગો તંમને કોઈ પણ બહેર સ્વતંત્ર વિચારકના જીવનમાંથી નેહ્યો તેરવા મળી આવશે.

પરિણામે કાં તો માણસે નવા વિચારો બહાર મૂકી બૂખે મરડું; કે કાંતો ન્દના વિચારો ઠીક ન લાગતા હોય તો પણ મીન ધારણ કરડું; ને ઉછેર કોઈ પણ ભતનો વિચાર જ ન કરવો ને મજબને સાવ પૂર્ણ સખડું. અર્થાત્ જીવનગર મૂરખતા સરદાર રહેવું.

રશિયામાં આપી વિપરીત દશા છે. ત્યાં ન્દની માન્યતા ને નવી માન્યતાઓ માનવાના લાભો ને ગેરલાભો વડન ઉલ્લ છે. અનીતિ, નાસ્તિકતા, સમાજવાદ, રજાઈદા વગેરે બહેરે ક્યાંથી વમે સમાજમાં ઉચે થઈ શકે; આ વિચારોની વિરક્ત બોલો એટલે તમે નેહમાં સરો, કે બૂખે મરડે; અને જરા યોદિયા બોલો તો ફાંસીએ થરો.

" શંકા કરનારનો વિનાશ થાય છે " * એવું ગીતાજીનું વાક્ય છે. " Will to believe " - અદ્વાધી મનો: " નો જોષ અમેરિકન - વિશ્વાન-દક્ષિણ વિલિયમ જેમ્સે ફેલાવ્યો હતો. પણ એને બહેરે " Will to doubt " " શંકા કરો ! " એવા જોષ જતને ખણે ખણે પહોંચાડાય તો કેવું સારું ? કેટલી ગેરસમજ દર થાય, કેટલી પીડાઓ મટે !

અદ્વાધી માની લીધેલી વાતો સાચા હોય એવું બાંયે જ બને છે. બધું, કેવળ અદ્વાધી માનેલા સિદ્ધાંતો સાચા ન જ હોઈ શકે. અદ્વાધી માનેલી ફેરક વાતોમાં કંઈ ને કંઈ જોળપ કે ઉણપ મળી આવશે. એથી સાસ્ત્રીય રીતે શોધેલી માન્યતાઓ સંપૂર્ણ સાચી હોય છે એજ હકીકતો મરો હેતુ નથી સત્યનું જે પ્રમાણ માણસ

* સંશ્વાદાત્મા ચિનમયતિ ।

પ્રેમી શકે તે પ્રમાણુ શ્રદ્ધાથી નહીં પણ પૂરતી તપાસણી કરી સ્વીકારેલા સિદ્ધાંતોથી જ પહોંચી શકાય છે, એટલે જ અહીં કહેવાનો હેતુ છે. આપણી માન્યતાઓમાં રહેલું સત્ય કેવી રીતે વધારું એ આપણને ભણીવું છે: સર્વ બાહ્યો સાંભળો, ગમે તેટલા યુગો મેળવી તેને સ્વરખાવો: ખુલ્લા મનથી, પણ વિના દલીલો કરો: ને ન્યાં ભૂલો જણાય ત્યાં કબૂલ કરો; ભૂલ ભરેલી માન્યતા છોડી દેવા ને ને ભૂલ વિનાની કે એાછી બૂલો વાળી ને નવી પાતો જણાય તે સ્વીકારવા તત્પરતા બતાવો; આ સર્વ રીતોએ વિજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનને દરેક અભ્યાસી ભણે છે કે વિજ્ઞાનના સર્વ સિદ્ધાંતો શોધખોળ માટે ખુલ્લા છે. સુધારાવધારા તો વિજ્ઞાનનો પ્રાણ છે. સત્યની-મનુષ્ય પામી શકે એવા સાચા જ્ઞાનની-કંઈક ઝાંખી વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોમાં થઈ શકે છે. એ સત્યને વધારવા-સંકોચ વિરોધક ને નવું જણવાની આતુરતા, વિજ્ઞાનનો અભ્યાસી હદિ વજતો નથી.

ધર્મમાં ને રાજનીતિમાં આથી ઉગરું જ તમે જોશો. વિજ્ઞાનના નિષ્ણો જેવા નિશ્ચિત સિદ્ધાંતો ધર્મ ને રાજનીતિમાં નામનિશાન નથી, છતાંય દરેક ધર્મિક ને રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષ કોઇને કોઈ માન્યતાનો શુભામ તો ખરો જ. ને એ માન્યતા એઓ ન માને તેમને જેઠમાં પૂરવા, બૂખે મારવા, ફાંસીએ ચડાવવા કે યુદ્ધે આમનપડે તે તૈયાર જ. દત્તીલાની હરિદ્ધીમાં ઉતરી પોતાનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવાની હિંમત તેઓમાં નથી હોતી.

એ માણસની પ્રકૃતિમાં શકોના સંચાર કરી, સાચું જુદું જ્ઞાપવાની કે બૂલો શોધી તે સુધારવાની નેનહું શી જવાની આતુરતા ઉતારી શકાય તો દુનિયામાં નવદશાંસ દુઃખો નાશ પામે અને લડાઈઓ આરક્ય બને: કારણકે દરેક લડનાર પણ સમજ શકશે કે બને પંડા ખોટા હોવા જ ભેઈએ. લડાઈ મૂળે જ ખોટી હોવાથી જુલમ ને દમનનીતિ અટકે, કારણકે વિરોધી મત ધરાવનારને હાજવાની જરૂરિયાત ન રહે; સમજીતી ને જ્ઞાન દબાણની જગ્યા લે ત્યારે કેળવણીનું લક્ષ્ય મનને વિસાળ કરવાનું હશે, સંઘર્ષિન કરતરું નહીં હોય; કામ માણસની રાત્રિને લાપકાત મુજબ મજરી, માન્યતાઓ મુજબ નહીં; વૈજ્ઞાનિક વિચારવૃત્તિ અનુગમ સ્વભાવમાં ન હોય ત્યાં સુધી જગતમાં સાંતિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

વૈજ્ઞાનિક વિચારવૃત્તિનો એક દાખરો લઘુએ આધનરદાઈને જમત સમજુ-ન્યૂટનના મૂળમૂત સિદ્ધાંતો

લઘાવતો એટલે સારા પદાર્થવિજ્ઞાનનો પાયો રોલાવતો-રેસેનિવિટિનો સિદ્ધાંત-રજુ કર્યો; જમતનાં વૈજ્ઞાનિક એજન્સિએ પૂરતી તપસણી કીધી ને સિદ્ધાંત સ્વીકારી લીધો; એટલે કે પોતાની માન્યતામાં શૂંચ જમતનાં નવી માન્યતા સહેજ પણ કડવાસ વિના છડી લીધી. આધન-રદાઈને જર્મન-સ્વીસ-યાહૂદી છે, વળી રાજનીતિમાં એ રાત્રિવાદી-લઘાઈને વિરોધી છે; છતાંય જર્મન સરકારે એને શોધખોળના અધ્યાપકની જગ્યા આપી; એના સિદ્ધાંતની સત્યતા તપાસવા જર્મનોના રાજુ અગ્રેજ વિજ્ઞાનવાદીઓની કમિટીએ ૧૮૬૬ ના મંડળનું અવલોકન કર્યું. ચૈકાઓથી ઉતરી આવેલા પદાર્થવિજ્ઞાનનાં મૂળ તત્ત્વો આ નવો સિદ્ધાંત રોલાવી રહો છે. રાત્રિવનના સિદ્ધાંતો બાઈબલની સુધિની કલ્પલોકાને ને સખત ફૂટો લગાડેલા હતા તેટલો જ સખત ફૂટો આધનરદાઈને પદાર્થવિજ્ઞાનની પ્રચલિત માન્યતાઓને લગાવ્યો છે. પણ નવા સિદ્ધાંતના ગણમાં ને જૂની માન્યતાઓ વિરુદ્ધ પૂરતા મુદાઓ મળતાં એ સિદ્ધાંત માન્ય કરવાની તત્પરતા દરેક વૈજ્ઞાનિક બતાવી છે, છતાં કોઈ પણ વિજ્ઞાની-પ્રુદ આધનરદાઈને પોતે પણ-એમ નથી માનતો કે એ સિદ્ધાંત એટલો સાચો છે કે એમાં સુધારાવધારા નજ થઈ શકે. એ સિદ્ધાંત જેમ ન્યૂટનની માન્યતાઓ સુધારે છે, તેમ બૂલો જણાશે તો એનેય અન્ય કોઈ સુધારશે, ને તે સુધારણા ઠીક જણાતાં વિજ્ઞાન તેનો સહેજે સ્વીકાર કરશે. આ વિજ્ઞાનની મનોરાશિ.

પણ એજ આધનરદાઈને ધર્મ કે રાજનીતિ સંજર્ગમાં એવો જ કોઈ નવો. સિદ્ધાંત-જૂના પ્રચલિત સિદ્ધાંતને ડગમગાવતો-પ્રતિપાદન કર્યો હોત તો અગ્રેજોને તેમાં પ્રચલિતમ દેખાત; ચહુવી પ્રભના વિરોધી-જોને તેમાં ઝીચીનિસ્ટ કાવંતરું સહત; ને યુદ્ધાનુરાગી રાજવાદીઓને લડાઈના તાપમાંથી છડી જવાના ઉદારોથી ચોખ્ખોશ રાત્રિવાદ મજરી આવત; જૂના વિચારના સર્વ અધ્યાપકો ને લેખકો છપી પોલિસ પારે પડોશી ભત ને એનાં સર્વ લખાણો જમ કરાવવા તાત્ત્વીજ કરત; એની વિરુદ્ધ અનેક કાવતરોએ રચાત, એ સિદ્ધાંતમાં માનવા સિદ્ધાંતને રજ મળત ને એ વિષે વિવેચન કરનાર જેઠમાં સહત. ને એ દશામાં આધનરદાઈને શું કર્યું હોત ? કોઈ નબળા દેશની સત્તા પોતાના કાષમાં લઈ લીધી હોત. ને તે રાજ્યમાં એ સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ કે એ સિદ્ધાંત વિના અન્ય કોઈ પણ શીખવતું ઝેરકપરેસર નજીત ને એ સિદ્ધાંત કોઈની ન સમભય એવી મકનવા

પાસે હતું તે ઉપર, પક્ષમાં કે વિરુદ્ધ એક પણ મુદ્દો સિદ્ધ થયાં વિના એ સિદ્ધાંતની સત્યતા કે અસત્યતા સ્પષ્ટ બુદ્ધિ પર સિદ્ધ કરાત ! વિલિખન લેખકના “ અદ્યાપી માનો ” એ સૂત્રનું આ તાર્કિક પરિણામ.

સામાન્ય અનુભવમાં પોતાને માટે સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિનો અભાવ હોય છે. તે એ શક્તિને આપણા સમાજમાં અજળ રીતે પોષણ મળે છે. આપણી દેશવસ્ત્રોની પદ્ધતિ, બંદેશાતની રીતિ ને આર્થિક હવાબુ સામાન્ય અનુભવની વિચાર કરવાની શક્તિને સંપૂર્ણ નાશ કરે છે આ ત્રણે વિષે આપણે દુઃખી થયાં કરીશું.

દેશવસ્ત્રો દરેક દેશમાં દેશવસ્ત્રી, ખાસ કરીને પ્રાથમિક દેશવસ્ત્રી સરકારના હાથમાં હોય છે; સર્વ સરકારી સાળાઓમાં શીખવાની ફરજીક વાતો તકન ભરી હોવાનું તે પાંદે ગોઠવનાર સિદ્ધાંતસાક્ષીઓ પણ બને છે; ને બીજી ઘણી વાતો પણ તકન ભરી કે એકસેજવાળી હોવાનું તટસ્થ વિચારકો એક સહે છે. દલિલાસિદ્ધાંતો દાખલો હો. દરેક સાધુ પોતાના જણાણ વિના સામાન્ય દલિલાસમાં અન્ય કોઈ પણ તદ્દિ શીખવે. પોતાની સ્વતંત્રતા લખનાર વ્યક્તિ પાસે માર્ગદર્શક કોઈ આદ્ય સખતમાં આવે છે; પણ ન્યારે કાળ દેશ પોતાની કમા કરેલા માટે છે ત્યારે બિચારાદ, ગર્વ, ને ભૂલો બાજુમાં ફેંકવામાં કંઈ કલાસ નથી રખાતી. ને સાચું માટે રહેલ પણ માન કે દરકાર નથી જણાવતાં. એક જખતે અંગ્રેજ સાળામાં શીખવાતું કે દેશ હોમો રોય ને દુપ્પટાથી ભરેલા છે ને ભરતો સદુષ્ટીના અવતારો છે. આજ એજ સાળાઓમાં એવી ઉચકું ને સિદ્ધાંત અપાય છે. ચોટરવતી લગાઈ આવેલની ભરતે કાપડીઓ લેલિલન માટે એક લીટી લખી જુલંદેલ લગાઈ છતી એમ મનાવશે; ત્યારે અંગ્રેજ પાલકપુત્રોને બહુઅતી દાઢરી ચેરદાઢરી લુખજ દત્તી એમ સંખવશે; ત્યારે દેશ પુત્રોમાં કોઈ ભગતેજ લખશે. આ સર્વ લખનારાઓ સારી પેઠે બને છે કે તેમનાં લખાણમાં ક્યારેય સાચું બીના નથી. લાગુ પડેલાં અમેરિકાની કોષ્ટકોએ અંગ્રેજ પ્રજા વિરુદ્ધનાં લખાણથી ભરેલી દત્તી. લગાઈ પણ એજ કાપડીઓ અંગ્રેજીની લારીથી લખાના લાગી છે.

અમેરિકાની આ પલટાવશે રિલિય અમેરિકાના યુદ્ધ પડેલાં ને યુદ્ધ પડીના દેશવસ્ત્રીના આદ્ય એકાથી સખભરો. એ આદ્ય એકજ છે; પરંતુથી અંગ્રેજ લખાણને “ સાસ-ચોચ અમેરિકાનો ” (દેશવસ્ત્રી) બનાવવાનો. એ લખા અદ્યવાતીએ નથી સૂત્રનું કે

“ સાસ જાન ” કે “ ચોચ બધાની ” ની માફ, “ સારો-ચોચ અમેરિકાન ” પણ “ સારો અનુભવ ” ને દોષ એવું બની શકે, એટલે કે સારો જાન, અમેરિકા કે ભવાની અવોચ માનવી દોષ રાહ. જે શ્રી કે પુરુષ અમેરિકા જ દુનિયામાં સારામાં સારો દેશ છે એમ માને, ને કાળ પણ કલ્યામાં અમેરિકા માટે મરવા લેતર કરે તે “ સારો અમેરિકાન. ” કાલ્ય એ સંખવિત તરી કે દુનિયામાં સારામાં સારો દેશ ને સાચામાં સાચો દેશ અમેરિકા; પણ એ એ સંખવિતતા ખરે જ સાચી દોષ તે એ સત્ય દુનિયાના સર્વ દેશોમાં સારામાં સારો જ એવા અમેરિકામાં જ એવું ખાત સા માટે ? એક દેશમાં શીખવાની જતો ન્યાં મુખી અન્ય દેશો માન્ય ન કરે ત્યાં મુખી તે યાનેની સંજ્ઞા સત્યતા માટે સંકેત રહેવાની જ.

દશે, દરેક દેશમાં સાલ્તંત્ર પોતાને અનુકૂળ મિત્ર સ્વાર્થના સિદ્ધાંતો કુખમાં મળેલાં રોપવામાં સાળની સમજ શક્તિને ઉપયોગ કરે છે, ને એ સાલ્તંત્ર સ્વાર્થ સિદ્ધાંતો માટે પ્રાણ આપતાં શીખવતાં મનાવે છે ને બને સત્ય ને ન્યાય માટે જ દેશજનો પોતાનું લોટી દેશ રસા છે.

આ રીતે દેશવસ્ત્રી. વિચાર કરવાની શક્તિ ખીલવવા માટે તર્ક, સત્ય હોપવા માટે તર્ક, પણ પોતાના ઉપરીઓનાં સ્વર્થો લખો સાચવવા અને તેમની કમાને આપીને રહેતાં શીખવવાનું એક જખતે દલિલાસ કરૂં પડેલી છે. ને આ એક જ દલિલાસ કંઈ સાળની નેતરસાદીના હાથમાં પોતાને સ્વાર્થ સખત માટે છે. એમ નથી. એની મદદમાં બીજાં પડાં દલિલાસ છે.

ઈને ને ભૂલોથી ભરેલી પ્રાથમિક દેશવસ્ત્રી વિના કોઈ પણ સાધુ પોતાને બનાવતી સખતરૂપ પ્રસંગિત ન સાચી રાહ.

દેશવસ્ત્રીની ચર્ચા હોવાનાં પડેલાં અમેરિકામાંથી એક વધુ દાખલો આપણે લઈશું (લખાણમાં આપણે અમેરિકામાંથી લખે છીએ તે તરીકે અમેરિકા અન્ય દેશો કરતાં જખાટે ખજાજ કે વધારે સારો છે માટે, પણ અમેરિકા જન-મન રાજોમાં વધુ અધુનિક મળ્ય છે એવા માટેજ.)

ન્યૂયૉર્ક રહેતાં ખાનશી કંઈથી પ્રાથમિક સાલ્તંત્ર ચક્રવર્તી હોય તેમજ સરકારની પોતાની વિના ન સવાથી સમાવ ન્યૂયૉર્ક રહેતા એક જનમાન દાખ-દામાં નીચેના સપેલા છે:-

“ કાયદાથી સ્થાપિત સરકારને બળભેંટથી કે ગેરકાયદેસર ધ્વજાન્વેષી ઉપલાની નાંખવી એ બંધનું શિક્ષણ આપતી શાળાને પરવાના મળશે નહિ. ”

હવે આ સ્થાપિત રાજ્યપદ્ધતિને કોઈ પણ બંધનની હદ કે સીમા નથી. એટલે આ કાયદા મુજબ ગત મહાસુદ્ધ દરમ્યાન કયસરની સરકારને બળથી છૂટી ઉચકાવી પાડવાનું શિક્ષણ ગેરકાયદેસર ગણાત, ને ત્યાર પછી સોવિયેટ સરકારને ઉચકાવી નાંખવા કોંઈકે કોંઈકે ડેનિફિન તરફ સાદાનુમતિ દર્શાવતી ગેરકાયદેસર ગણાત. આ કાયદા ધડનારના આશય આપે ન્હોતો એ સહેલે સમજશે; સમજોની અથોગ્ય ગેરકાયદાથી જ આવે આશય નીકળી શકે છે. પણ ઉપલા કાયદા ધડનારનો હેતુ એ જ સમયે એ રેટમાં ઘડાયેલા એક બીજા કાયદા પરથી આપણને મળી આવે છે. એ બીજા કાયદા પ્રમાણે “ રેટની નિશાળોમાં એવા શિક્ષકોને જ શિક્ષણ આપવાનાં પ્રમાણપત્રો મળશે કે જેમણે સરકારને સંતોષકારક રીતે બતાવી આપ્યું હશે કે આ રેટ ને યુનાઈટેડ સ્ટેટસની સરકારને તેઓ વફાદાર ને તાજેદાર રહેશે; ને કોઈ પણ વખતે ને કોઈ પણ જગ્યાએ જેઓએ અમેરિકાની રાજ્યપદ્ધતિને બદલે અન્ય રાજ્યપદ્ધતિની હિમાયત ન કરી હશે તેઓ જ શિક્ષક થઈ શકશે. ” ને આ કાયદો ધડનાર કમિટી લખે છે: “ જે શિક્ષક વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થામાં ન ગાનતો હોય તેણે રાજનામું આપવું..... જે આજુસ સમાજસુધારાની વાતો સામે લડવા તૈયાર ન હોય તેને શિર અમેરિકન બાળકોને કેરાજન બતાવવાની જોખમદારી ન બૂધી શકાય. ”

એટલે કે ન્યૂયોર્ક રેટના કાયદા મુજબ ઈશુ કે ન્યોર્ક વેરિન્ટન ન્યૂયોર્ક રેટમાં બાળકોને શિક્ષણ ન આપી શકે. જે ઈશુ ન્યૂયોર્ક જઈને કહે છે કે “ નાનાં બાળકોને મારી પાસે આવવા દો, ” તો ન્યૂયોર્ક સુપ્રીમેક્ટના પ્રમુખ જવાબ આપશે; “ સાહેબ, મુદાએ બતાવેલો ને સાદીએ આપેલો કે તમે સમાજમાં સુધારા કરનારાઓ સામે લડવા તૈયાર છો. મારા સંમિતજવામાં આવ્યું છે કે તમે તો કેઈ સ્વર્ગના રાજ્યના હિમાયતી છો, જ્યારે આ દેશ તો પ્રજાસુધારા પ્રત્યક્ષ છે. એટલે તમારા સ્વર્ગનાં

રાજ્યની સરકાર આમાં ન્યૂયોર્ક રેટની સરકાર કોતાં જુદી છે. એટલે આમાં બાળકોને તમે શિક્ષણ ન આપી શકો. ” જે પ્રમુખ આ પ્રમાણે જવાબ ન આપે તો કાયદા મુજબ તેઓ પોતાની ફરજ અદા કરતાં ન્યૂયોર્ક ગણાય.

આવા કાયદાનાં પરિણામો કેટલાં ખંભીર હોય છે તે જાણો. ફક્ત ખાતર મનો કે ન્યૂયોર્ક રેટની સરકાર ને સમાજવ્યવસ્થા હનિયામાં સ્વર્ગાત્મક છે; છતાંયે જે બંનેમાં કંઈને કંઈ સુધારા માટે અવકાશ છે જ, એમ ફરક વિચારકને દેખાશે. આ દેખીતી વાતનો સ્વીકાર ને કરે તે કાયદા મુજબ રેટની શાળામાં શિક્ષક ન થઈ શકે. એટલે કાયદો કહે છે કે શિક્ષકોએ દાર્શનિક, નૃસા હોવું જોઈએ, થાતો તદ્દન ભેખંડીન, મૂર્ખા હોવું જોઈએ. એટલે શિક્ષકની જગ્યા દંભ, નૃસાણું કે મૂર્ખાઈ આપીને પૂરવી !

ન્યૂયોર્કના આ કાયદામાં રહેલો બધું-રેટ, દૂરેટ, સંતિ, અને થયના હાથમાં રહેલી એકાદમ્યુ શત્રુતા પરિણામ છે. કેળવણીની સત્તા રાજના હાથમાં એટલે સરકારને લીક ન હોય તે વાત તેઓ પ્રબળે સંમિતજવા જ ન દે. અગ્રાનતા પર જ ફરેક સરકાર પોતાની ઈમારતનો પાયા બચે છે. રાજના હાથમાં કેળવણી એટલે વિચારસ્વાતંત્ર્યનું મોત.

નૈતિક કે ધાર્મિક, રાજકીય કે આર્થિક- કોઈ પણ પ્રકારની અસહિષ્ણુતા ન્યાં હોય ત્યાં વિચારસ્વાતંત્ર્યનો અભાવ. સરકાર કરતાં મિત વિચાર ધરાવનારને રશિયામાં એટલું ખમવું પડે છે તેટલું બીજે ક્યાંય નહિ ખમવું પડતું હોય. ચેટ્ટોદ્યોડમાં એક રશિયન કવિને સી-દર્થ-કળા શીખવવાની છૂટ મળી; પણ તેને કહેવામાં આવ્યું કે સી-દર્થ-કળા-કવિતા-“ માર્કસનાં દર્શનિનું ” જે શીખવવાં બિચારા કવિ અગ્રેકઝોર બ્લોકને પીગળના નિયમે કે સંમિતની ધુનેને માર્કસનાં સિદ્ધાંતો સાથે કેમ જોડવી તે ન સૂઝ્યું; ને પેટ ભરવા ખાતર એ સંબંધ શોધનાં બિચારો મોતને રાજી પડ્યો. બોસ્વોર્થો મતમાં આવ્યા પછી રશિયામાં તેમના સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ એક રાષ્ટ્ર પણ બોલેલો. કંઈયે થઈ પડ્યો છે; પણ એમના સિદ્ધાંતોનું રાષ્ટ્રીય નિરૂપણ કરવાની વાત તો ક્યાં રહી ?

“ A license should not be granted to any school where it shall appear that the instruction proposed to be given includes the teachings of the doctrine that organized governments shall be overthrown by force, violence or unlawful means. ”

આપણે બે દેશમાંથી ધાનવાહો લીધા, અમેરિકા ને રશિયા. બંને દેશો એકબીજાથી ભિન્ન છે, પણ બંનેમાંથી સાર એક જ નીકળે છે કે જ્યાં સુધી માણસ ધર્મ, રાજનીતિ, સમાજવ્યવસ્થા કે આર્થિક પ્રશ્નોમાં હમણાંની માફક અંધશ્રદ્ધા જ રાખશે ત્યાં સુધી વિચારસ્વાતંત્ર્યનો અમલ જ રહેશે; એટલે પ્રગતિ અસંભવિત જ હશે; સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતાનો સહેનો નાશ થઈ જશે.

હવેજી કે પણ માનસો નહિ કે કાષ્ઠપણુ દેશમાં રાજના અધિકારીઓ દેશનાં બાળકો શિક્ષિત થાય એવું હવે છે. એવી હલકું, તેમનો આદર્શ તો બાળકોનાં મન ખજારો—Information—થી ભરી દેવાનો હોય છે, નદી કે જીવિવેક—Intelligence—શીખવવાનો. એને તો નેમ બને તેમ દૂર રાખવા તેઓ પ્રયત્નવાન રહેવાના જ. કેળવણીના હેતુ બે હોવા ભેદભેદ. એક તો લેખનવાંચન, ભાષાશાસ્ત્ર, ગણિત, ઈ. શીખવવાનો ને બીજો પોતાને માટે વિચાર કરવાની અને અવધાન કરી, શુદ્ધિએ મેળવી, તેમાંથી નિયત નિષ્કૃષ્ટો પર આવવાની કળા શીખવવાનો.

આજની સરકાર-સર્વ દેશોમાં-ફક્ત પહેલા હેતુ પર જ ધ્યાન આપે છે; એટલે કે નિરાશોમાં ખજારો જ આપવામાં આવે છે. સ્વતંત્ર વિચાર કરતાં લોકો શીખે એવું કોઈ સરકાર નથી ઈચ્છતી, કારણ કે વિચાર કરતા લોકો પર સહેલાઈથી રાજ નથી કરી શકાતું. ખેલો લખી ગયા છે કે ફક્ત વાલીએ જ વિચાર કરવો, અન્યથા તેમને અનુસરતું-પેટાંની માફક. આજ સિદ્ધાંત દરેક દેશમાં આવે પણ ચાલુ છે. ને દરેક રાજ્યની શિક્ષણપદ્ધતિ એને કાયમ રાખવા ને દંડ કરવા પોતાની સર્વ રક્ષિતતા વાપરે છે.

આધુનિક સંસ્કૃતિમાં છેલ્લું ભેદાવેક જાપાન આ વાતમાં-ખજારો (જીવિવેક નહીં) શીખવવામાં-ભોખરે આવે છે. ખજારો આપવાની બાબતમાં જાપાનનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રથમ પંક્તિનું કહેવાય છે; પણ એ ખજારો આપવાની સાથે એક બીજી વાત પણ જાપાનની શાળાઓમાં શીખવાય છે ને તે મીક્રોડોની પૂન. આમ સરકારી શાળાઓનો હપથોગ જ્ઞાન ને વહેમ બંને ફેલાવવામાં કલામાં આવે છે. આપણે મીક્રોડો-પૂનમાં ન માનતા હોવાથી એની અસાધ્યતા આપણને સહેલે દેખાઈ આવે છે. પણ જાપાનના લોકોને એ કાયમ સ્વાભાવિક ને જીવિવેક લાગતી હશે. એ જ પ્રમાણે આપણે

ત્યાંનું કેટલુંક શિક્ષણ—આપણા મત પ્રમાણે સ્વાભાવિક ને જીવિવેક શિક્ષણ—વહેમ છે એમ બતાવવા કોઈ જાપાની સુસાર પ્રયત્ન કરશે તો મને લાગે છે કે તે મોટા ભાગે સફળ નીકળશે.

વિચાર સ્વાતંત્ર્યની સામે જીવિવેક તત્ત્વવાદોમાંની જીજ્ઞાસા, અવિવેકી ભહેરાત (Propaganda—ભહેરાનાર્થ, વર્તમાનપત્રો, લેખમાળાઓ, ઈ. દ્વારા.)

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે વિદ્યાર્થીનિરાશોમાં ફક્ત વાંચતાં લખતાં જ શીખવવામાં આવે છે, વિચાર કરતાં નહીં. નિરાશોમાંથી નિકળ્યા પછી તેમના મનમાં પર તદન અસંભવિત વાતોના વરસાદ વરસાવવામાં આવે છે; ને તે આપણે મૂળે મ્હોંએ બે વાતો જાણે જાય છે: એવી કે આંતરનિમિત્ત કે અમૃતધારા સર્વ દેશ દૂર કરશે, ફેંચ લોકો નાન ફરે છે, જર્મન લોકો મુઠકાં ખાય છે, અંગ્રેજ લોકો દેવ લોકો છે, મન્દેશ લૂંટારા ને ધનિકો પડોષકારી છે. આધુનિક ધર્મચાર્યો, રાજપુરુષો, રાજ-તનો સર્વ કોઈ વેપારીઓની માફક પોતાના વિચારો દરો દેશમાં ફેલાવવામાં સહેજ પણ ક્યાસ નથી રાખતા. આવા બ્રમરાણુ વચ્ચે વિચારની સ્વતંત્રતા ન હોઈ શકે. કારણ કે સરકારની શાળાઓમાંથી નીકળેલી શિક્ષિત પ્રત “ સાક્ષર પ્રત ” અથવા તેમનું કહેવું અક્ષરઅક્ષર માનવામાં પાછી નથી પડતી. જો હું જાપાનની વચ્ચે હજાર રહીને પોક્કાર કે હું દુનિયામાં અતિચિનીત પુરુષ છું તો સર્વ મને માંડો ગણશે. પણ જો હું ઘોડા પૈસા મેળવી સ્ટેશન પર, ટ્રામપર, રેલ્વેમાં ને સડેરની રોડીએ રોડીએ ને જામ-ડાની પાદરે પાદરે ભહેર ખજારો ફાંફું તો લોકો માંદે કહેવું તુરત માનશે, ને કહેશે, કે કેવા સરમાળ માણસ! આ જનસમાજના માનસનો, (Mind psychology) નો પ્રશ્ન છે ને તેમાં આપણે અને નહિ કોઈનીએ. હંકમાં ભેતભારી પાસે પૈસા હોય ને તમે ભહેર વર્તમાનપત્રો, લાપણુ, ઈ થી જગતને ખૂણે ખૂણે લગાડે નામ ફેલાવી શકો, યા તમારા વિચારો ભહેર ફરી શકો, તો તમારો વિજય જ ચરાનો પછી બહેને તમારો અજાન સપ્નો કે મૂકો હોય. આમ ભહેરાતથી વિચારપ્રવાહ કરવામાં પૈસાદારને લાભ, સત્યને નહીં અને વિચારસ્વાતંત્ર્યની જરૂરિયાત સત્ય રોધવા માટે દે.વાથી જ્યાં અવિવેકી ભહેરાત ત્યાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય ન હોઈ શકે.

ત્રીજી તત્ત્વવાદ આર્થિક કબાજાની. આ વિષે આ-પણે ઉપર કહેક જોઈ ગયા છીએ, જો સરકાર કોઈ

અકિતના વિચાર સાથે સંમત ન થઈ શકે તો તે અકિતને તે બંધે મારી શકે. દાખલા તરીકે, સોવિયેટ સરકાર ને કોષ્ટકોનું ડેઈનું સમંપના કાંસમાં, પ્રારંભમાં જે સિદ્ધાંત ડેઈનું પક્ષ કરત તે, ને તેના સમંપના અર્થ સમથે તેની સામે થાત તે, પોતાની નોકરીમાંથી બરતરફ થાત મને શંકા છે કે અમેરિકામાં સ્ટાન્ડર્ડ ઓઈલ કંપનીની દીકા કરનારને કોઈ પણ સારી કોલેજમાં જગ્યા મળી શકે કે કેમ, કારણ કે દરેક કોલેજનો પ્રિન્સિપાલ રોકેન્ડર પારેથી કાઢેને કાંઈ આર્થિક લાભની ઇચ્છા રાખે છે.

દરેક દેશમાં સમાજમાં જેલું ઉંચું ચડતું હોય તેલું જે દિશામાં પોતે ચડવા માગતો હોય તેમાના કોઈ “મોટા” માણસની સાથે કડવાશ ન કરવા સાવધાન રહેવું પડે છે. હવે એવા મોટા માણસો હાંમેશા રાજનીતિ, ધર્મ, નીતિ, સમાજ, ઈત્યાદિમાં કોઈને કોઈ સિદ્ધાંતમાં તેમની દાય નીચેના સર્વ પોતાનો સિદ્ધાંત માને એવું ઈચ્છે છે. જિંદગી જે બંધિ એ મોટા માણસોના વિચારોથી બિન વિચારો ધરાવે તે આગળ ન વધી શકે, સિવાય કે તે આસામાન્ય વ્યક્તિ હોય.

વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને ટુંકમાં કોઈપણ સ્વાતંત્ર્ય માટે જે પ્રથમ મુદ્દાઓની આસ જરૂરિયાત દરેક સ્વીકારતી પડશે. એક તો શિક્ષણનો હેતુ ફક્ત ખખડા આપવો જ નહિ, પણ છાત્રવિવેક આપવાનો પણ હોવો જોઈએ, કે જેથી દરેક બંધિ સ્વતંત્ર રીતે વિચારી શકે. બીજું, મૂળ મુદ્દાએ પારથી જે કોઈ સિદ્ધાંતો બાંધે તે વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો

માફક સર્વ માટે સત્ય હોવા જોઈએ, અને તે સર્વ સમયે સીખવવા જોઈએ. ત્રીજું એ સિદ્ધાંતોનો ફાલો અથોગ્ય જરૂરિયાત કે નહિસતો કાંઈ નહીં પણ દલીલો અને સમજાવતી થવો જોઈએ. કોઈ પણ વાત દલીલથી લીક લાખવાં તે સ્વીકારવાની ને અલીક માન્યતાઓ તણ દેવની તત્પરતા માણસો ગતાવતી જોઈએ. ને છેવટે, કોઈપણ વિષય—રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, સમાજ-વિષે અમુક વિચાર માનતા માટે તે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા કે કાંઈકો છીનવી ન લેવાવાં જોઈએ. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જેમ વધારે તેમ વિચારસ્વાતંત્ર્યની વધુ ખીલવણી, કોઈ પણ વ્યક્તિની પ્રગતિની આશા દુનિયા રાખતી હોય તો, આ સિદ્ધાંતોનો અમલ કર્યો ફાળી ભૂત થઈ શકશે.

આ લખાણનું અવલોકન કરતાં જોઈ શકશે કે એમાં ફક્ત “વૈજ્ઞાનિક વિચારપદ્ધતિ”ની જ દિમાકવ કરવામાં આવી છે, લેખક માને છે કે વિજ્ઞાનની વિચાર કરવાની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો જગત પોતાનાં દુખ જોખાં કરી શકશે, ને જગતમાં શાંતિ ફેલાવી શકશે. વિજ્ઞાનની વિચાર કરવાની રીતોનો સ્વીકાર છવનના સર્વ પ્રશ્નોમાં ન થાય ત્યાં સુધી ગેરસમજ, અટાંતિ, કલક ને અજ્ઞાન દુનિયામાંથી અદસ્ય ન થઈ શકે. પણ આ વિષે વિચાર કરતાં, વિજ્ઞાનની વિચારપદ્ધતિને જેરી વાણી ઈં વિજ્ઞાનનાં કેટલાંક અનિષ્ઠ પરિણામ સાથે યુગની ન નાખવા વિનંતિ છે.

નાથુભાઈ દયાળજી પટેલ

એ જ સૌથી મોટા, અને સર્વથી ઉત્તમ અને ખરા સુધારા છે એમ આપણે સ્વીકારી લીધું છે; આપણે જાણીએ છીએ કે અત્યારે સમાજની સેવા માટે સાધનોની ચોક્કસી લાગુ છે, અને તે માટે સમાજસેવકોનાં સમય, શક્તિ અને પ્રયત્નોનો આવશ્યક જવાબ કરવા ઉત્સુક જની રહ્યા છીએ. તેને સમયે આપણી પાસે હાથ જે નાનીમોટી કે નવાંજૂની સામગ્રી હાજર છે તે સર્વત્ર, ઉપયોગી દિશામાં સંગઠન કરવાની કાળજી ન રાખીએ તો તો આપણે દુષ્કાળમાં અધિક માસ ઉત્તરીશું. એ સાધનો કે સામગ્રી જૂનાં છે કે નવાં છે, નાનાં છે કે મોટાં છે, તે આપણે જોવાનું નથી. એ સાધનો ઉપયોગી છે કે નહિ, લોકકલ્યાણને પોતે છે કે નહિ, તેટલુંજ આપણે તો જોવાનું છે.”

“આપણે તે ન જોઈ શક્યા એટલે આપણે હજી પણ તેટલીક ઉપયોગી સામાજિક જૂની પ્રથાઓ, વ્યવસ્થાઓ અને સંસ્થાઓને પૂરા ત્યાગ આપી શક્યા નથી. વિચાર કરો કે એને આપણે ઉપયોગમાં લઈએ તો આપણી કેટલી બધી શક્તિ અને કેટલા બધા શ્રમનો નિર્ણય વ્યય થતો અટકાવી શકીએ આપણાં મહાજનો, જમાનો પંચ-પંચાયતો, સદાનતો, ગૌરાણાઓ અને પાકશાળાઓ, પાંજરાઓ, મેળાઓ, સરઘસો, તહેવારો, ઉત્સવો, રાસો, રામલીલાઓ, જયંતીઓ, અને અનેક પ્રકારનાં દાષાં અને લાગાની પ્રથાઓ અને એવી બીજી સામાજિક સંસ્થાઓ, પ્રથાઓ અને વ્યવસ્થાઓના વિદ્વંસ માટે, તે સર્વ સાધનો અને સામગ્રીઓના સામાજિક ઉપયોગનો અવ્યાસ આપણે હજી શરૂ પણ નથી કર્યો એમ કહી શકાય. તે સર્વના અંતરમાં છૂપાઈ રહેલી સંઘભાવના—જે પ્રથમ અદ્વિ સાધારણ હતી, અને અત્યારે પશ્ચિમમાં એક નવીન શોધના રૂપમાં ગોઠવાય છે—અને નાગરિક ગુણોના રહસ્યનું અવલોકન અને અવ્યાસ કરવાની જરૂર છે આપણા અસ્તનથી એ ભાવના અને એ ગુણો ધરે ધરે, દિવસે દિવસે, અલોપ થતા જાય તેમાં શી નવાઈ! માટે જ, પ્રથમ તે સર્વનું ઝીણવટથી અવલોકન અને નિષ્પક્ષપાત અવ્યાસ, પછી તેના

યોગ્ય વિદ્વંસ અને ઉપયોગનો વિચાર કરી, વર્ષો થયાં દગાઈ રહેલી એ ભાવનાઓ અને ગુણોને પ્રકાશ કરી તેનો સામાજિક પ્રગતિ માટે ઉપયોગ કરી લઈ, હાથ ખૂટી ગયેલાં સામાજિક સાધન અને સામગ્રીમાં પાછી ભરતી કરવી. આપણી સર્વ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ, અને કાર્ય-વ્યવસ્થાઓનો પાયો, સ્પષ્ટ આદર્શ અને સિદ્ધાંત પર જ રચાવો જોઈએ. કાર્યવ્યવસ્થા અગત્યની છે, અનિવાર્ય છે, પણ તેના વિચારમાં, તેનાં બંધારણ કરતાં જો આપણી સંસ્કૃતિ, રાષ્ટ્રીય ભાવના અને સામાજિક જરૂરીયાતોનું આપણે પાછું નિરંજન કર્યું તો ગમે તેવી બહારથી આકર્ષક લાગતી કાર્ય-વ્યવસ્થા જીવ વિનાનું જોખું થઈ રહેશે, રાષ્ટ્રીય આત્મા તેનાથી દૂર નાસશે, અને સામાજિક પ્રવૃત્તિ અને સેવાનાં અમૂલ્ય જીવનો નિર્ણય નીવડશે. કાર્યવ્યવસ્થા કરતાં પણ કંઈક વધારે અગત્યનાં, કંઈક વધારે મહત્ત્વનાં, રાષ્ટ્રીય આદર્શો, રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ અને સામાજિક જરૂરીયાતો છે. આપણે એ તો હંમેશા યાદ રાખવું જોઈએ કે સામાજિક પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે, સામાજિક સંબંધોના સંગઠન અને સામાજિક જીવનની પ્રગતિ માટે સામાજિક કાર્યવ્યવસ્થાઓ છે; વ્યવસ્થાઓ માટે સમાજ કે સામાજિક જીવન નથી. વ્યવસ્થાથી વ્યક્તિત્વ કે ચારિત્ર્ય જૂંસાણું ન જોઈએ, નાગરિક ગુણો ઘટવા ન જોઈએ, તેમજ નાગરિક સાહસ પણ મંદ પડવું ન જોઈએ.”

“સ્પષ્ટ આદર્શ વિના વ્યવસ્થા હોઈ શકે નહિ. વ્યવસ્થા વિના સામાજિક પ્રવૃત્તિ કળપદ થઈ શકે નહિ. સ્પષ્ટ ઉદ્દેશને આધારે ઉત્પન્ન થયેલ કાર્યવ્યવસ્થાથી જ સામાજિક પ્રવૃત્તિ રામાજને કંઈક સંગીન લાભ કરી શકે. હુંકમાં એમ કહી શકાય કે, કાર્ય-વ્યવસ્થા એટલે સ્પષ્ટ સિદ્ધાંતને આધારે ઘડાયેલા નિર્ણયિત કાર્યક્રમ. સામાજિક પ્રવૃત્તિનો આવશ્યક જવાબ અને સદુપયોગ કરવા, જેટલી કાર્યવ્યવસ્થાની જરૂર છે તેટલીજ, સામાજિક સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓનું કળપદ સંગઠન કરવા વ્યવસ્થાની જરૂર છે. હુદા-

છતાંપણ સમાજિકતા વળે સંસ્થાઓમાં વ્યવસ્થિત થઈ શકે; અને સંસ્થાઓની છુટી છુટી વિષયોએથી પ્રવૃત્તિઓને વ્યવસ્થિત કરવા તેમના ઉપયોગી, નિષ્પ્રમાણસાર, સંગઠનની જરૂર છે. સંસ્થાઓની છુટી છુટાઈ, જેમ તેમ પથરાઈ ગયેલી પ્રવૃત્તિઓને લીધે દેશને કેટલું નુકસાન થઈ ચૂક્યું છે તે આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. જે વખતે આપણુ સર્વને દરેક પ્રકારના કામ માટે સેવક અને સાધનોની સખ્ત તાણુ છે તે વખતે એ સંસ્થાઓની છુટીછુટાઈ પ્રવૃત્તિઓ, આપણું સામાજિક જીવન અને સંપત્તિને ધણો નિરર્થક વ્યય કરે છે, અને આપણું સામાજિક સામર્થ્ય ઘણું નબળું કરી નાંખે છે. "

" સમાજસેવકોની ધણી મુશ્કેલીઓ, એટલે સામાજિક મુશ્કેલીઓનાં મૂળ કારણ, સામાજિક જરૂરિયાતોના અત્યંતમાંજ રહેલી હોય છે. જો આ મુશ્કેલીઓના મૂળ કારણનું એટલે જરૂરી-આવેલાં જ્ઞાન થાય, તો તે મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના ઉપાય પશુ તેમાંથી મળી આવે. "

" એક સંસ્થા અમુક વિષય માટે પ્રચાર અને પ્રકાશન સાફ કરી રહી હોય તો તેજ વિષયને ઉપાડી લેનાર બીજી સંસ્થાને પોતાનાં ચોપાનીઆં, પત્રો, પત્રિકાઓ, છબીઓ, ચિત્રો અને સામાન્ય લાપણો સામાન્ય ઉપદેશકાદાર ગણવી, અને તેટલી સગવડોના લાભ આપવો જોઈએ. એક સંસ્થા જો ઉછોડમાં આગળ વધી હોય તો તેણે એવીજ બીજી સંસ્થાને પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો અને તેટલો લાભ આપવો જોઈએ. "

" આપણે માનસિક કે ત્રિમાસિક પ્રકટ કરી નિષ્-ખીત ચર્ચા અને ખર્ચ એક બીજાને પૂરી પાડી

શકીએ. દૈનિક, સાપ્તાહિક ને બીજા માસિક પત્રોને પણ ખુબર મોકલાવી શકીએ. આપણે સામાજિક ઘટનાની ઉપયોગી છબીઓ, ચિત્રો, નકશા, નકલો ફાનસ અને સીનેમાનાં કાચ અને શીશો એક બીજાના લાભ માટે પરસ્પર ફેરવી શકીએ. આપણે સામાન્ય પત્રિકાઓ પ્રકટ કરી પ્રચાર સહેલાઈથી કરી શકીએ. સામાન્ય લાપણોની યોજના પડી કાઢીએ. સામાન્ય ઉપદેશકો તૈયાર કરીએ. લાપિ સામાજિક સેવકોને પરસ્પરના લાભ માટે તાલીમ આપવાની સગવડ કરી શકીએ. "

" તપાસ (Social Survey) કરવા માટે એક મુખ્ય કાર્યોક્તિ, સુરત કે અમદાવાદમાં કાઢવું-જનતા સુધી જાહેરાત અને કાઠીઆવાડમાં ચાર માસ માટે ચાર મહાસભા કાર્યાલયો ખોલવા અને તેની આસપાસ સામાજિક સેવા વિષેની પ્રવૃત્તિની રાંપણું માફિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ મુખ્ય સંસ્થાને " ગુજરાત સેવક મંડળ " નું નામ આપવું. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગુજરાત, કાઠીઆવાડ અને મુંબઈ શહેર અને પર્શના ગુજરાતી સમાજસેવક તથા સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓનું જરૂરિયાત પુરતું સંગઠન કરવું, એવો રાખવો. "

આ યોજના ઉપર ચર્ચા થઈ તેના પરિણામે પ્રાથમિક તપાસનું કામ ઉપાડી લેવા માટે એક કાર્ય-વાહક મંડળ નીમણું છે, અને તેના મંત્રી નાં મી. કનૈયાલાલ દરેશ્વરામ વડીલ (સુરત) તથા મી. જગજીવનદાસ નારાયણ મહેતા (અમદાવાદ) નીમણા છે.

સુમન મહેતા

ભાઈ ઈન્દુલાલનો મુકદ્દમો

મુકદ્દમાની આગલી રાતે ભાઈ ઈન્દુલાલને મળવા ધણુ મિત્રો ભેગા થયા હતા તેમાંથી એકે કહ્યું હતું કે “ સરકારને જો મરકરી કરતાં આવડતી હોય તો કાલે તમને જરૂર હોતી મૂં. તમે પૂરેપૂરા બનો.” આ વાત ખરી હતી જ્યારથી ઈન્દુલાલ પર નોટિસ આપી ત્યારથી તે બહુ જ ઉત્સાહભરે એ મહાપ્રયાણની તૈયારીઓ કરતા હતા, અને પોતે વિસ્તારેલાં સહુ કામેની ગોઠવણ બહુ અંતરભરી કરતા હતા. તેમણે કહ્યું કે “ હવે એ રીતે મને છોડી મૂકે તો હું અતિથય નારીપાસ ચાઉં.”

પણ આ અસહકારની દિશ્યાસ આલે ત્યાં સુધી એમ મરકરી કરતી સરકારને પોતાય તેમ નથી. મુદતને દિવસે સવારે કોર્ટના ચોકમાં લોકો ભરાઈ ગયા હતા તેમને ચોડીવારે મકાનમાં દાખલ કર્યાં. વખત થતાં જડજ આવ્યા. પ્રેક્ષકો તો શાન્ત થઈ ગયા. સરકારી વકીલ, દિલી આલેખ, સાક્ષીઓ, સર્વ આવી ગયા. જડજની સામે ઈન્દુલાલને જેસવાની ખુરશી મળી અને જડજ અને ઈન્દુલાલની વચ્ચે ઉપર ચઢ કરવા માડયું. મુકદ્દમો શરૂ થયો.

ગોંધીજીને પંરહેજ કર્યા ત્યારે સરકારે ગુજરાતના સત્ય, ગુજરાતના ન્યાય, ગુજરાતના ધર્મ, જે જે શુભેથી માનવજીવન ખરેખર માનવ બને છે તે તે ગુજરાતના સર્વસ્વ ઉપર સરકારે આક્રમણ કર્યું. ગોંધીજીના જવાબી આપણું સત્ય, ન્યાય, ધર્મ અને ખુદ માનવત્વ કસોટીએ ચડ્યાં છે. અને તે આવ ગુજરાતનાં જ ? કદાચ આખા દિન્દનાં, કદાચ આખી પૃથ્વીનાં. મહાદેવસાઈની સાથે ગુજરાતે સાદિ-

ત્વની કલાપ્રિયતાનો સ્વાતંત્ર્યની વેદી ઉપર ભોગ આપ્યો હતો. ઠાકા એ ગુજરાતનાં-એ જામથી ગુજરાતી નથી એ તો યાદ પણ નથી આવતું-અજ્ઞાસ, હઠાપણ, ઉપદેશ, દિલસૂઝી, શાન્તિ. સ્વામી આનંદ એટલે ગુજરાતનો અડગ કર્મસંન્યામ ! અને આ પુરોગોની નામાવલિ અત્રે પૂરી કરવા માગતો નથી- ઈન્દુલાલ એટલે ? ગુજરાતની ભુવાની અને મરદાની, ઉદારના અને સરક્ષતા. ગુજરાતના ભુવાનોનો એ અગ્રાત પણ સ્વામાવિક નાયક છે. ગુજરાતના ભુવાનોના હૃદયમાં આવરે શું ચાલે છે એ જાણવું હોય તો ઈન્દુલાલને જોયા. એ ગુજરાતી છતાં એમનામાં ગુજરાતનું ગણતરીઆપણું નથી. અને આચારના ભુવાનોમાં પણ એ ધણું આણું છે. ગુજરાતનો ભુવાન વર્મ, ભાનપૂર્વક પરીક્ષા કર્યા વગર ઈન્દુલાલની રહસ્યમય અને રહસ્યવિનાની સર્વ રીતઓતોળું અનુકરણ કરે છે એટલા બધા એ ભુવાન વર્મને મોલક છે.

અને મારે જ કદાચ પ્રેક્ષકો સર્વ ભુવાનો જ, ઈન્દુલાલની વચની આસપાસના જ હતા. જાણે સરકાર પણ આ રમજતી હોય તેમ જડજ પણ ઈન્દુલાલની જ ઉમરના, કદાચ તેમનાથી જડા નાના, ગુખ્ય સાક્ષીઓ પણ ઈન્દુલાલની જ ઉમરના હતા. પણ સરકારના પક્ષના પ્રતિનિધિ વકીલ-વિચારજૂદ, અસાદ, તાનજૂદ તો ખચર નથી પણ ખરેખર કાયદા-તાનજૂદ, અનુભવજૂદ-ખાસ કરીને આપા કેસોના પણ હવે તો અનુભવજૂદ-રા. ગિરધરલાલ ઉત્તમરામ, આ ચારે બહુ તરવરતી ભુવાનીમાં દંઢ અપવાદ રૂપ હતા.

કેસ ચાલવા માંડ્યો. ઇન્દુલાલનું અડસતું ભાષણ વંચાવા માંડ્યું. ઇન્દુલાલને મેં ભાષણ કરતાં સાંભળ્યા છે. તેમના લેખો પણ મેં વાંચ્યા છે. પણ તેમનું ભાષણ આખું છપાયેલું આ પહેલી જ વાર સાંભળ્યું, અને એક ભાષણ તરીકે આખા ઉપર આ પહેલી જ વાર માંડે ધ્યાન ગયું. સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ અને એ સાડે લાગ્યું. ઇન્દુલાલને ગામે ગામ રૂબરૂ કરવી પડે છે છતાં તે ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરીને ભાષણ આપે છે, પોતાને કહેવાનું બરાબર કહી શકે છે, એમ મને લાગ્યું.

ભાષા એટલી સ્વાભાવિક ભુરસાવાળી હતી કે સાક્ષી પોતે એ ભાષાની શક્તિથીજ ભાષણના વિચારને મોઝ રવરના આરોહઅવરોહથી બોલતો હતો. અસહકાર પછી જેમ લેખન પ્રવૃત્તિ વધીને સાહિત્યને ઉત્તેજન મળ્યું છે અને સાહિત્ય લોકોમાં વધારે વિસ્તર્યું છે, તેમજ ભાષણને પણ ઉત્તેજન મળ્યું છે અને ભાષણકળા એક નવી દિશાએ આગળ ચાલવા માંડી છે. દરેક માણસ નિર્ભય થઇને બોલે છે એટલે પોતાના બ્યક્તિત્વને પ્રકટ પણ કરી શકે છે. મેં કે આ સુરમાં ગાંધીજીની છાપ ગળુ સ્પષ્ટ છે, પણ મોટા લેખકો સુધી એ અમર પહેંચી છે તો સાધારણ વક્તાઓ એ અસર નીચે આવે એમાં નવાઈ લી ? પણ એક જાણની સલાહ રાખવા જેવી છે. ગાંધીજીમાં જે વિચારશીલતા અને અસાધારણ સંયમ હતો તે દરેકમાં ન હોવાથી ભાષા વધારે સ્વચ્છંદી અને સાદી ભુરસાદાર હોવાને બદલે ગ્રામ્ય ધર્મ જવાનો ભય રહે છે. પણ એ સંયમ છતાં ભાષણકળા પણ હાલની પ્રવૃત્તિથી વિદ્યમાન જ પામશે એમાં મને શંકા નથી.

ભાષણમાં “એક વખત એવો પણ આવશે કે આ દેટ લાખ માણસોને ગોંડગપોટમાં કપી યુગર્જના દરિયામાંથી વિદાય થયું” પછી ” એ શરૂઆત આપ્યું ત્યારે, અદાલતમાં અત્યાર સુધી નિઃશબ્દ હોમર સફેદ વસ્ત્રોના ટગડામાં અદ્ભુત થઈ જઈને પણ મોઝું જરા કસાણું કર્યું. ઇન્દુલાલની વસ્તી અને અંગ્રેજોની સંખ્યાનું પ્રમાણ બતાવવા

પણ માણસો કહે છે કે ઇન્દુલાલ દરેક માણસને એક એક કાંકરો મારે તો પણ આ પહેલી અમલ દર્શી ન થશે. મને કાંકરો મારવાનો વિચાર તો થતો નથી પણ મને સમજાય છે કે ઇન્દુલાલ ત્રીસ કરોડ માણસોને માત્ર એક સાથે હમે તોપણ આપણે આ અનિષ્ટ અમલ ખસેડી શકીએ. અને આ રીતિતે જો આટલી દુઃખકર ન હોય તો ખરેખર હસવા જેવી છે જ. અને ભવિષ્યનો ઇતિહાસ આપણને જરૂર હમશે. આટલાં ઓછાં માણસો આટલે દુર્લભ આટલાં જવાં માણસો પર અમલ ચલાવે અને એ માણસો ગ્વરાજ લેવાને માટે એકઠુંથી ઇચ્છા પણ ન કરી શકે અને પોતાની પામર જાણતોમાં અંદર અંદર લડતાં કરે એ દેટનું ઉપહસનીય છે !

મુકદ્દમા સપાટામાં ચાલવા માંડ્યો. ભાષણ મંજી સાક્ષીઓ થઈ રહ્યા પછી કિલિસાદેખ ઇન્દુલાલની ગુજરાતમાં ફેરી રીતિતે છે તે વિશે ભુજાની દેવા આગ્યા. ભુજાની આપતાં તેમની શાન્તિ, બેઠાવાનો ક્રમ, શહેર શહેરની તુલના બહુ સ્પષ્ટ હતી. ગુજરાતના આગળે પડતા નેતાઓમાંના તે એક છે, તથા અંતર્યે, શિક્ષણ વગેરે કામમાં એમણે શાંતિ સેવા કરી છે વગેરે જે સુવર્ણના શરૂનો મોઝો જણાતો મને તેવા ગુજરાતીને માત્ર પ્રદ મર્યાદ અને એ સુતિ મેળવવાના અભિલાષ ગુજરાતના દરેક ભુજાને હોય.

ઇન્દુલાલે પોતાનો લેખી જવાબ આપ્યા પછી ચરમરી વધીને થાંતું કર્યું. હકુમત, રાજગોદના ગુહો, વગેરે મુદ્દા ઉપર એમણે કાપડો બતાવ્યો; પણ એ જ્યું, અત્યારે કાંઈ જાતનું અંગ્રેજો વેરેન્ડાર કર્યાનું પ્રાબલિત કોઈ કોઈના શાસ્ત્રનાં થોથાં ઉદામે તેના જેવું લાગ્યું. ઇન્દુલાલે તો કર્યું હતું કે મગ્નોલ એ તો મહાસમતો જ હાઈકમ અને મોટે છે. લાં આ બધી ચર્ચા શી ? અને વધીય પણ સમજતા હતા. કોઈ વિચાર કરવાની દેવ, કામ ચલાવ ની ચંચાઈ, ધીમાશ અને ઝીંચવરને માટે રા ગિરમ્મનસ વધીય વર્ગમાં મહાદુર છે અને તેમણે પણ આપો

કેસ દોરેક કલાકમાં ખતમ કર્યો. જડજ સાહેબે એક વરસની આસાન કેદની ઇસલાહ વિભાગની રાજ્ય ફરમાની.

ઈન્દુલાલે પોતાના લેખી એકરારમાં હેલ્થું કહ્યું હતું કે ઈશ્વર મને આ સજા ખમવાને જળ આપે. હાલ રાજકીય કેદીઓને માટે ઇલાવદી ગોડવણ સરકારે કરી છે અને તેમાં કેદીઓ પાસે સંપૂર્ણ મજૂરી કરાવતા નથી તેમ જ તેમને ઘણી ચીજો લેવાની, વાખવાની છૂટ આપે છે. આ રીતિમાં કદાચ લાગે કે હવે કેદ ઓછી લાઈકર થઈ હશે. પણ કેદમાં જનારાએ આ નવી ગોડવણથી ઉશ્કેડું વધારે મેલાવવાનું છે. આપણે અન્યારે કામકાજ કરતા હોઈએ ત્યારે તો કાર્પકમની ધાઈમાં આપણું મન સતત કાર્પના જ વિચાર કરતું રહે પણ જેલમાં કાંઈ કામ

ન હોય, ઉચ્ચતર ગંગતિ ન હોય, બહારના બનાવોની આદિતી ન હોય, ત્યારે મન નાનકે પડી નિઃશ્વસિયિય થાય અને જેલમાં મળતી તહેને લીધે એશઆરામ તરફ વળી નિઃસત્વ થાય એ બહુ જ સંભવિત છે. મરાઠા રાજ્યમાં એશઆરામ દાખલ કરનારો રાજા શાહ મોગલોનો કેદી હતો. આપણી સરકાર બી ચાલાક છે; તે પોતાનો અમલ આપણને નિઃસત્વ કરવામાં વાપરે છે, તો પોતાનું કેદખાનું પણ એમાં જ વાપરશે અને એમાં સપડાયા તો, કેદખાનું પવિત્ર થવાની તકને બદલે અધઃપતનનું સાધન થશે અને એ અધઃપતનમાંથી પછી બચવાનું સાધન રહેશે નહિ. અન્ય રથને કરેલું પાપ તીર્થસ્થાને ધોવાય છે પણ તીર્થસ્થાને કરેલું પાપ વનમેષ થાય છે એવું શાસ્ત્રનું વચન છે.

૨૧.

લાઈ ઇન્દુલાલનો એકરાર

સરકારે એક વરસ માટે સારી ચાલચલતના મારી પાસેથી જમીન કેમ ન લેવા એવું કારણ દર્શાવવાની માગણી કરી મને જે મોટા માનથી નવાજ્યો છે તે માટે હું સરકારનો જેટલો ક્ષણી હું તેટલો જ મગર છું. આથી સરકારે મારી અંગત સેવાની ખાસ કદર કરી છે એમ માનવા જેટલો હું ખેવકૂદ નથી. બદલે હું તો એમ માનું છું કે સરકારે મારી પાસેથી જમીન માગી સરકારની સામે નજીકના જ ભવિષ્યમાં ફેરી એકવાર જંગ મચાવવાની જે તૈયારીઓ ચાલી રહી છે અને તે માટે અજરાનમાં મહાસલાના સૈનિકોની જે અરતી થઈ રહી છે તે કાર્યની મોટું દિલ રાખી પિછાણ કરી છે, અને મને ખાતરી છે કે અજરાતના લોકો સરકારના આ કાર્યની સાચી કદર કરી રવરાજસેનાના અગ્રહળતા વાવટાની આસપાસ અધિક થકા અને અધિક ઉત્સાહથી જમા થશે.

સાહેબ, મારે આપને લાગે જ કહેવાની જરૂર છે કે અમારા પ્યારા સરદારના રાજ્યમાં "રાજદ્રોહ એ હવે મહાસભાનું ખેય છે," અને આ અસહકારની ચળવળ શરૂ થઈ ત્યારથી જ મેં અને મારા ખીજા કેટલાયે મિત્રો અને સાથીઓએ દેશભરમાં આ સરદારની સામે તીવ્રમાં તીવ્ર અપ્રીતિ દેશવવાનું કામ ઉપાધ્યું છે, અને એ આપની સરદારના રાજ્ય દ્રોહના બેકાપદે કાપદા પ્રમાણે અનહો છે. અને આ વાત જાને પદા એટલી સારી પેકે સમજે છે કે તા. ૨૩-૨-૨૩ ના મારા અગ્રસના લોપણનો ઉત્સેખ કરવાથી કોઈ પણ હેતરાય તેમ નથી. છતાં હું કમલ કહે છું, કે માલિકની આ દુનિયામાં વસતા નિર્દોષમાં નિર્દોષ પુરુષને માથે અજરામાં આપનાં કુખો કેટલાં જરૂરી અને સાર્થક છે તે અવધા છતાં મહાત્મા ગાંધીજીના કારાગૃહવાસમાં પૂરાવાથી અમારા હૃદયમાં અંજર ભોંરાયું છે, અમારી અંદર

રહેલી તમામ શક્તિ હાંહેડાઈ હોઈ છે. અને જ્યારે કદિ નહિ ભોળેશ, બદતરીન ગતિમતી સામે નવેસરથી જંગ મચાવશ તે યનયની રહી છે. ગયું વરસ મેં મુકામને જે એકાંતવાસમાં ગાળેલું તે આ કારણને લીધે છોડીને મેં ગયા ડીસેમ્બર માસમાં રણપ્રદામમાં મૂકાવવાનો નિશ્ચય કર્યો—જે કે તેના પરિણામે આત્મના જેવું શરમ કેાઈકે દિવસ ભજવાવાનું અને આત્મના જેવી શિક્ષા જરૂર કેાઈકે દિવસ થવાની તેની મને સારી પેઠે ખબર હતી.

સાહેબ, સારી ચાલચલમતના જામીન કેમ ન આપવા તેનું શરણુ મારે બતાવવાનું ન હોય. કારણુ તો આ સરકારને બતાવવાનું છે, પ્રભુની આગળ અને માનવજાતિની આગળ, કે જે દેશને તે છેલ્લાં ૧૫૦ વર્ષથી કેવળ ચૂસી રહી છે અને યુક્તિમ બનાવી રહી છે તે દેશને છોડી દેવાની તેને કેમ ફરજ ન પાડતી ?

મહાત્મા ગાંધીજી અને તેમના બહાદુર સાથી અસીખિરાદરોને પૂરી મૂખીને સરકારે આ દેશમાં મુકાબલે જે ઝાંઝિ રચાવી છે તેને મટે સરકાર મનમાં મહાત્મી હશે એમ હું ધારું છું. ભાઈ ચંદ્રલાલ, ભાઈ દયાળજી, સ્વામી આનંદાનંદ અને કાકા કાવેલકર જેવા ભાઈઓને અને હવે મને પૂરીને, પાછળ રહી ગયેલાં ઝેરી શેષાઓનાં મૂળીઆં પોતે ઉપરી નાંખે છે એમ તે ધારતી લાગે છે. હવે આ પ્રાન્તમાં તે નિષ્કંટપણે પોતાનો કુપણુ (?) અમલ પ્રવર્તતી ચક્રો એવી એવી ઉમેદ હોય એમ લાગે છે છતાં મને ધણી વાર શંકા થાય છે કે આવી ભ્રમણામાં બ્રહ્મે એટલી સરકાર અવિચારી દશે ? મને આશ્ચર્ય થાય છે કે સર-

કારના વિદ્વાન અમલદારો વર્તમાન ઇતિહાસથી-ખાસ કરીને ગ્રીસર અને આયર્લેન્ડના ઇતિહાસથી-શું એટલા બધા અજાણુ છે કે આગેસાનેનો શિક્ષા કરીને લેકોને વશ કરવાનાં કાંઈ મારવાનો વિચાર કરે ? છતાં કેટલાંક વર્ગોની સરકારની નીતિ જોતાં મને ચોખ્ખું દેખાય છે કે સરકાર અવિચાર અને દમનનીતિના ડોળાવ ઉપરથી જોમજોર ગમતી રહી છે. હું ધરતીકંપના આચ્છા થના હોય એમ જોઈ છું, વિજળીના કડાકાઓ સાંભળું છું, અને જો સરકાર વેળાગર જગશે નહિ તો મને લાગે છે કે પાપ અને શરમભરેલા તેના આ વિગદ લાખાશુદ્ધો તે ભરખીયું કરી નાંખશે.

હવે એક વાત કહી હું મારો એકરાર પૂરો કરીશ. અમારા સરકારે હમેશાં અસહકાર કરતાં આદિસા પર બધાને ભાર મૂકેલો છે. મારા કેાઈ પણ શબ્દોથી કાઈના પણ દિલમાં મેં સરકારની સામે દિસાટિ પેદા કરી હોય તો મને અત્યંત પસ્તાવો થાય. મન, વચન તેમ જ કર્મમાં જરા પણ દિસા ન હોય તેવા તો એકલા મહાત્માજી જ હતા. તથાપિ તમારા શત્રુમાં જે મનની દિસાનો નિર્દેશ છે તેવી શારીરિક દિસાના વિચારથી પણ આજા ને આજા રહેવાની મેં ખાસ નીવટ રાખી છે એ મારો દાવો છે.

અન્તમાં મારી અન્તઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના છે કે હે પ્રભુ ! અને જે સમ હમણું જ કરવામાં આવનાર છે તેને ભય કે ક્રોધ કયાં વિના સહન કરી ચક્રું એવી ધર્મભાવના અને ધર્મજ્યોતિ મારામાં પ્રગટાવજે.

ભાઈ ઇન્દુલાલભાઈ ભોપલ

હું આજે ધણીજ ઉમેદથી આ ગામે આવેલો છું. આજુબંદ તાલુકાની અંદર અને ખેડા જિલ્લામાં આ ગામ પંકાયેલું છે. અહીં દાલે દરબારસાહેબે આ ગામ માટે વાત કરતાં મને ધણીજ આશા આપેલી છે. મને એ પણ યાદ આવે છે કે મહાત્મા ગાંધીજીએ જ્યારે કાચદાના સવિનયજંગ માટે તૈયારી કરવા માંડી તે વખતે આ તાલુકાએ ખારડોલી સાથે હરિદ્વર્ધ કરી હતી. જે કાંઈ ધૈર્ય સંકેતથી ખારડોલી તાલુકાના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ તમારા આગળ બિરાજે છે તે પ્લાનમાં લખેને આ તાલુકાના આ એક મુખ્ય ગામના લોકો પોતાની ખરેખરી ફરજ સમજીને મહાસભાએ જે માણસો અને પૈસાની મગચી કરી છે તે બંનેની અંદર પૂરો સંતોષ આપશે એવી હું આશા રાખું છું.

હું નથી ધારતો કે જે કારણસર મહાત્મા ગાંધીજી અને મહાસભાએ આ લડત માંડેલી છે તેનાથી તમે બહુ અચાન હો. તમે જાણો છો કે આપણા પંચાયતની અંદર ૧૯૧૬ ની સાલમાં જે કમમકામીભાઈ બાવો બન્યા હતા તેને માટે ગુન્દેગાર અમલદારોને હજી સરકારે શિક્ષા નથી કરી. આથી પંચાયતના દા હજી નથી રૂબા; મુસલમાન લોકોએ અને હિન્દુલોકોએ પણ યાદ રાખતું બેઠેલું કે જે બિલાફત ૧૯૨૦ ની સાલથી લગભગ સરકારે ખતમ કરી હતી તે બિલાફતની લડત હજી પણ પૂરી થઈ નથી; ખુદ તુર્કી અને બીજા એવાં જોવા મોટા મુસલમાન મુકદ્દા પડેલા છે—જેવા કે અરબસ્તાનનો મુલક અને મદાનનો મુલક, દમાસ્કસ અને સીરિયાનો મુલક, ઇરાક અને પેરેસ્ટાઈનનો મુલક—કે જેના ઉપર હજી મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તી દેશની ધન્ય કરકતી નથી—પણ તેના ઉપર હજી તો પાંચ અંગ્રેજ સરકારની ધન્ય કરકે છે—તે બંનેનાં મુસલમાન લોકોની લડત પણ હજી પૂરી થઈ નથી.

પણ આ સર્વની સાથે આપણી ખરેખરી લડત સ્વરાજ્યની છે. જે આપણા દેશમાં સ્વરાજ્ય રોત નો આ પંચાયતના બાવો નહિ બનત. જે આપણા

દાચની અંદર આપણા લશ્કરનો કાબૂ હોત તો આજે દમાલપાસાને મદદ કરવા માટે લાખો માણસોનું સૈન્ય આપણે મોકલત, અને અંગ્રેજ અને ગ્રીક લોકોને ક્યારનાયે દરિયામાંથી વિદાય કરી દીધા હોત. જે આપણા દાચમાં સ્વરાજ્ય હોત તો આપણે ગરીબાધમાં કચડાકચે છીએ તે ન હોત.

મેં હમણાંજ આપણી મુંબઈ સરકારનું આવક-ગવનકું સરવૈયું વાંચ્યું. ગવર્નર સાહેબે મોટું ભાષણ કર્યું, અને તેમણે કહ્યું કે હવે સ્થિતિ ધણી સુધરી ગઈ છે. કેટલાક ગાંધી જેવા ચળવળજોરોને ખરાબર દેશમાં પૂરી દીધા છે અને બંધું હવે શાંત થવા આવ્યું છે, અને ખર્ચ કમી કરીને અને ઉપજ વધારીને ગઈ સાલ જે તોટો હતો તેને બદલે આજે બચતની રકમ જતાવી રાખ્યા છીએ, એથીરીતે જણાવીને તેમણે ધાનસભાને અને ખર્ચ જેતાં પોતાની જાતને અભિનંદન અને શાખાશી આપી. તે ઉપરાંત એમણે જણાવ્યું હતું કે આવી કોટકટી અને મુશીબતના પ્રસંગની અંદર કેટલાક સુધારા તેમણે હાથ ધર્યા છે. કેળવણી ફરજિયાત કરવાનું ચાર્જ કર્યું છે, શિક્ષણની અંદર એક મોટી જમરદસ્ત નદી ઉપર એક મોટી નહેર કરવાની યોજના કરી છે, બેકેજે દરીઆ ઉપર મુંબઈમાં કામ થાય છે—એવી એવી મોટી ભારે કડપનાઓ રજુ કરી મોટા મોટા આંદાજો પાતાની ખૂબ ખુશાલીનાં પોકાર કર્યાં. હું તમને સાચેસાચું કહું છું કે તે વાંચીને મારા દિલની અંદર શરમ અને દુઃખના લાગણો પાસપાસ થઈ છે.

જે દેશની અંદર અમના વાંખા છે, જે દેશની અંદર લાખો અને કરોડો માણસો જુએ મરે છે, બેદાલ સ્થિતિમાં આવી ગયા છે, તે દેશની અંદર તાગડખીજા કરી તમારી પાસેથી દર સાલ પૈસા ચૂપી વધારે તે વધારે લોન લીધા કરે અને તેનું બાજુ તમારે પેટી દર પેટી લગતું પડે અને એમ કરીને પૈસાવાળાઓને પોતાના દાચમાં લાઇ આખા

દેશને દેસ્યા અને ચૂસ્યા કરે તેવા પ્રકારના તંત્ર-
વાળા આપણી કમખપતી ક્યાં સુધી ચાલવાની છે,
તેનો આપણે વિચાર કરવાનો છે.

હમણાં જમીનમહેસુલ ફરીથી વધશે અને તમારો
પણ વખત આવશે. આજુદે તાલુકાની અંદર
તેની કમિટી પણ થઈ અને તેનું કામ
પણ શરૂ થયું. તેની સામે પોકાર કરવાથી નથી
રજવાનું. જ્યાં આવી આગ સળગી છે ત્યાં આપણે
તેનો વિચાર કરવાનો છે. આપણા દેશની અંદર જે
પરાધીનતા અને ગુલામી છે અને સરકારના જે
આપણા ઉપર હમણાંના લુલ્લમો છે તે વિષે આપણે
વિચાર કરવાનો છે. અને ધરીભર એમ પણ માનો
કે સરકાર સાફ કરે છે. કદાચ મારી આગળ કોઈ
આક્રિશ્નતાથી એમ પણ કહી શકે કે ગરીબાઈ
હિંદમાં વધતી નથી તે હું દલાય તે પણ કબૂલ
કરી લઈ, છતાં પણ આજે આવશ્યક દેશ
ઇતિહાસ સામે શું કંદવા લે છે ? તે ગરીબ છે માટે
નહિ, પણ પોતાના દેશમાં પોતે રાજ્ય કરે તે માટે,
આપણા દેશમાં ગમે તેટલા બાહ્ય અને પરજીવ
માણસો આવી રાજ કરે તે માંડથી ધરીભર સહન
થાય નહિ. આજે હિંદનો ક્રોનાપતિ એક રજૂપૂત
ખરો કેમ ન હોય ? નાણાંશાસ્ત્રી એક પોંકા
વાણીઓ શા માટે ન હોય ? પરદેશી માણસો શા
માટે આવી રાજ્ય કરે ? આપણે શું મેંદા છીએ
અને ઘેટાં થવાને સરખાવેલા છીએ કે આપણી
ઉપર એ લોકો ભરવાડ માફક રાજ્ય કરે ? એ
આપણાથી સહન થઈ શકે નહિ. મહાત્મા ગાંધીએ
આપણા હૃદયમાં એક દીવો પ્રગટાવ્યો છે, કે આપણા
ઉપર લોઈ રીડીંગનું રાજ્ય માટે છે અને મોટા
અંગ્રેજ અમલદારો આપણા ઉપર જીવન કરે છે,
તેથી આપણું નાક કપાઈ ગય છે.

એક મુઠ્ઠીભર માણસો આપણા ઉપર રાજ્ય
કરે તેના કરતાં આપણે રસાતાળ જઈએ તે વધારે
સાફ છે. આજે પૂર્વ આફ્રિકામાં તમને કોઈ જવા

દેતા નથી અને આપણને ટોડ જેવા ગણે છે. દક્ષિણ
આફ્રિકામાં તમને કોઈ જવા દેતું નથી અને દુનિયાના
બીજા દેશોમાં તમારો શું વકર છે ? જ્યાં જશે ત્યાં
ગુલામ તરીકે તમારી ગણતરી છે. આ સ્થિતિમાંથી
નીકળવા માટે આ દેશમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની
જરૂર છે અને તે માટેજ મહાત્મા ગાંધીજીએ આ
અસહકારની લડત શરૂ કરી છે. સ્વરાજ્ય કોઈ
પાસેથી મેળવવાનું નથી; સરકાર પાસે સ્વરાજ્ય ઘણા
વર્ષ સુધી માગ્યું અને એણે આપ્યું પણ ખરું. પણ
તે ધૂળ જેવું. સરકારની દાનત બૂરી, એટલે સારામાં
સારો કામો આપે તે પણ નકામો છે; એ તો
છેતરપટી કરે છે. એક બોલી બીજી કરે છે. બે-
ઈમાની કરે છે. તેની નીંડે વાત કરવાથી પણ શું
કામો ? તેથી કરીને મહાત્મા ગાંધીજીએ નિષ્કપ કપો
અને ૧૯૨૦ ની સાલમાં કલકત્તામાં મોટામાં મોટી
સભા મળી અને કરાવ કપો કે હવે આપણે સરકાર
પાસે સ્વરાજ્ય નથી માગ્યું, સરકાર સાથે આપણે
અસહકાર કરવાનો છે. જેમ આવશ્યકે કંઈ છે તે
પ્રમાણે. અને તેમ નહિ કરે તો જેમ ક્રીક લોહાએ
આજે દરિયામાં ઝુકાવ્યું છે તેમ એક વખત એવો
પણ આવશે કે આ દોઢ લાખ માણસોને ગાંસઠા-
પોટલાં લઈ મુંગઈના દરિયામાંથી વિદાય થવું પડશે.

પણ અંગ્રેજોએક સમજી લોહા છે. એમને
પૈસા વધારે વહાલા છે. એ પૈસા માટે નાકકટા થઈ
કરે છે અને પૈસા માટે રાજ્ય કરે છે. એટલે જો
આપણે સ્વરાજ્યની એક પછી એક ગંદકા આપણા
ગાંધેમાં ઉભી કરી શકીએ તો સરકારના તંત્ર દીશ્વા
થરાના, અને એ તમારી સાથે સમાધાની કરવા
આવવાની. હવે આપણે સ્વરાજ્ય શી રીતે સ્થાપવું
તે સ્પષ્ટ છે. હું કહું છું કે તે માટે જો પહેલામાં
પહેલું પગથીડું હોય તો આપણા બાળકો અને
ઘોરેશંએને સ્વરાજ્યની તાલીમ આપવાનું છે, અને
તેને માટે સારામાં સારો આકસીર ઇલાજ સરકારનો
શરીર ઉપરનો જ નહિ પણ મગજ ઉપરનો કાળ
દીવો કરવાનો છે. આપણે ગામડામાં ગુલામીને ગદસે
સ્વતંત્રતાનું ચાતારણ દેશવાસનું છે.

રાષ્ટ્રીય શાળાની ચર્ચાથી હું દિલગીર થયો છું. જે ચર્ચા હું અહીં સાંભળું છું તે આશ્ચર્ય તાજા-કાના લોકોની નથી પણ કાઠીઆવાડની અંદર ચર્ચા થતી હોય એવો ભાસ આવે છે. કેટલાક લોકો કહે છે: સરકારી શાળા છે તો પછી રાષ્ટ્રીય શાળા શું કરવા લેઈએ? વળી કેટલાક એમ કહે છે કે અહીંની સરકારી શાળાની અંદર એ ચાર મારતરો છે તે આ ગામના છે, અને તે શાળાની અંદર જે છોકરા કમી થાય તો તે લોકોને પરગામ જવું પડશે. સરકાર કાઠી મૂકશે, અને અમન-અમન કમી થઈ જશે. કેટલાક શિક્ષકો એટલા બધા પરમણુ છે કે તેઓ લોકોને સમજાવે છે કે રાષ્ટ્રીય શાળાનું જીવ ગામમાં ખોલશે (? કાલશે) તો જાર મકીને બે ત્રણ હજાર રૂપિયા ખરચવા પડશે. એવી જાતના કુતર્કો કરી સરકારી શાળા રાખતા એવી દાનત હું કેટલાકની અંદર લેઈ છું. તેથી મને ધણે અફસોસ થાય છે, અને મને એમ લાગે છે કે એ આશ્ચર્ય તાજાકો નહિ હોય. કાઠીઆવાડના રાજ્યમાં પણ વાતાવરણ બદલાતું જાય છે. હું નથી સમજી શકતો કે આની અંદર શું વજૂદ છે. હું તમારા દિલને પૂછું છું કે ૧૯૨૩ ની સાલમાં, મહાત્મા ગાંધીએ જે સ્વરાજ્યની લડત ચલાવી છે તે લડતમાં શામેલ થવું છે કે નહિ? જે તમારે સ્વરાજ્ય લેઈવું હોય તો જોડું સમાધાન ન કરો, ચોખ્ખી અને મરદાન-ગીની વાત કરો એમ સર્વ કાંઈ કહ્યું કરશે. આ રાષ્ટ્રીય શાળામાં એકલા બાળકોની કેળવણી નથી. હું તમને આશ્ચર્ય કરું છું કે જે ૫૦ કે ૬૦ છોકરાને કેળવણી આપવાની હોત તો હું તમને નાંદ કહેત. પણ હજી ગામનું વાતાવરણ સુધર્યું નથી. હજી ગામની અંદર વીસગી મહી પહેલાંના સર સંજાયા છે. એટલા માટે ચોખ્ખી વાત કરીને કહું છું કે તમારા બધાની કેળવણી માટે રાષ્ટ્રીય શાળાની જરૂર છે. આ બાળકોએ ગીત ગાયાં તે ગીત તમે નહિ ગાઈ શકો. મહાત્મા ગાંધીની જીમી સરકારી શાળામાં નાંદ રાષ્ટ્રીય શાળા; તમારા અંત કરણમાં ઘણું હોય જ્યાં અહીં-અહીં સરકારી જીમી સરકારી શાળામાં નાંદ રાષ્ટ્રીય શાળા-જે માણસોને આપણો દેશ એક દેવ તરીકે

પૂજે છે, ખરેખર લડવૈયા અને સ્વરાજ્યના સેનાપતિ તરીકે પૂજે છે, તે માણસની જીમી તે તમારી સરકારી શાળામાંથી બહાર છે. જે ગીમીને આપણે આજે વધારેમાં વધારે પસંદ કરીએ તેને સરકારી શાળામાં પ્રવેશ નથી. પણ રાષ્ટ્રીય શાળામાં એ જ ગીમી સર્વોપરિ છે, તે જ વાતાવરણ જ્યાં આજગ તમામ બાળકો રીમે છે, અને ગામડામાં તે અહો-નિશ ગાય છે. તમે કદાચ મહાત્મા ગાંધીજીને જુદી જુદી, પણ બાળકો નહિ જુદી. તમે જોડાં સમાધાન કરતાં હશે, તમે સરકારની ખુશામત કરતા હશે, પણ બાળકોનાં ગીત સાંભળી તમારાં રૂંવાં ઉભાં થશે અને તમને એમ લાગશે કે મહાત્માજી ત્યારે જોડામાં છે ત્યારે એવાં કામે કરવાં નકામાં છે. સ્વરાજ્યની કેળવણી જે બરાબર ગામડાઓમાં આપવી હોય તો રાષ્ટ્રીય શાળાને બદલે કાંઈ પણ સમાધાની ચાલી શકે નહિ. તમે પૈસાની વાત કરશે તો હું પૂછું છું કે જરા આસપાસ નજર ફેરવો, વાસદે શું કર્યું? તે રસાતાળ નથી ગયું. પણ ત્યાંથી સરકારી શાળા તો રસાતાળ ગઈ છે. રાષ્ટ્રીય શાળા ચાલે છે, અને જે અર્થ આવે છે તે ત્યાંના મરદાનો મુજબર હાથ ઈઈ પોતાની મેજા બેગા કરી શકે છે. શું વાસદ બેગા કરે અને તમે ન કરી શકો? એવી નામરદાઇ ન જતારો. (એક માણસ બોલ્યો: " અહીં સાધન નથી. ત્યાં તો વેપાર છે.") તમે તમારી ચીજો ઉાર લાગો નાંખો, અને જીસુસના કારેલી ગામે ધાય છે તે પ્રમાણે કામ કરો. જે તમારી પાસે ધરજાર અને બેતી છે તો તમે (પૈસા) એકા કરી શકો છો. ખુદીટીવ પોલિસના પસા કેમ કરો છો, એમ મને એક માણસ તરફથી કહ્યું છે. આવે છે. પણ તેના વાદવિવાદ કરવા હું અહીં નથી માગતો. પોલિસના અમલદારોથી માંડીને જે જોડા જોડા અમલદારો છે તેમના ગતમાં એમ લાગવા માંડ્યું છે-તે લોકોને એમ લાગે છે કે આ સરકારની શુભામી કરી તે પાપ છે અને તે લોકોના દિલ કે એમ રતું જાય છે કે જે આ પાપનું કામ ન કરવું પડતું હોય તે સાફ. કાંઈ પણ પણ એમાંથી દુશ થવનું હોય તો સાફ, અને તે લોકો ટિળક સ્વરાજ્ય

કાગામાં પૈસા આપે છે તે તમે જાણો છો. સ્વરાજ્ય કાળો તો સરકારનાં મૂળ કાપે છે; એક એક પૈસો ભરાય છે તેથી તમે એમ માનજો કે સરકારનું એક એક મૂળ કપાય છે. તેમાં સરકારનાં કેટલાક અમલદારો પણ પૈસા આપે છે, કારણ કે તે લોકો પણ ધીમે ધીમે સમજવા લાગ્યા છે. સરકારી શાળાનાં માસ્તરોને હું ખાસ કરીને કહું છું કે તમે આ ગામને પાપમાંથી છૂટવા દો, અને તમે સરકાર પાસેથી માગી લો કે (તમને) બીજો ગામે મોકલી આપે. સરકારને કહો કે હવે આ પાપ અમારાથી સંબંધ નથી રાખે શકતું. અહીં ૫-૭ માર દો બહારથી આવી કામ કરે છે. તે પગાર નથી લેતા પણ બહારથી બીજા માગી રાટલો ખાય છે. શું તે મારતરોને તમે હાજી કાઢશો? અને બીજા બાહ્ય તમારા ગામની અંદર તાગકપીઆ કરી કામ કરનારા છે તેની તમને એટલી બધી ફિકર પડે કે તે લોકોને બે ગાઉ દૂર જતું પાસો? જો તમારા દિલની અંદર ખરેખર ખસી મથું હોય કે આ કામ સારું છે તો તે અનંદની વાત છે. રાષ્ટ્રીય શાળા વિશે ગામના આગેવાનો અને કેટલાક ઉસાહી માણસો ખરેખર મુશ્મલ હોય તો તે વાતનો (તુરતજ) નિષ્કાસ થાય.

બીજા વાત ગામડાની અંદર સંપ અને કુટુંબની છે. હું બધે કેકાણે જોઈ છું કે જે ગામની અંદર સંપ હોય છે ત્યાં સારું કે નરમું કામ સારી રીતે ચાલે છે, અને જે ગામમાં સંપ નથી તે લડે છે, તે કાંઈ પણ કરી શકતું નથી. મેં તમને કહ્યું તે વાત યાદ રાખો કે જે સ્વરાજ્યની એક પડી એક એવી સંસ્થા સ્થાપવી હોય તો એક પંચાયત પણ સ્થાપવું જોઈએ. આપણા સ્વરાજ્યની અંદર (આપણે) પંચાયતો વિશે કાંઈ પણ કહ્યું નથી, ભારે નિહા-રની અંદર સેંકડો પંચાયતો સ્થાપાઈ છે. ગામડાની અંદર કહ્યાકંઠાસ હોય તેનો નિષ્કાસ પંચાયતો કરે. હું નથી જાણતો કે આ ગામમાંથી કોર્ટમાં કેટલા કસ્ટઆ આવે છે. પણ હું તમને કહું છું કે કસ્ટઆ જતા હોય તો તે પાછા ખેંચી લેવા જોઈએ, અને તમારી પંચાયતો મારફત તેનો ઈન્સાફ કરવો જોઈએ; અને જે આપણે સ્વરાજ્ય લેવું હોય

તો આપણે સરકારની કોર્ટમાં પણ બસતા શું કરવા જતું? પરદેશી રાજ્ય પાસે ન્યાય માટે નહિ જઇએ એવો જરૂર નિશ્ચય કરવો અને જેમ રાષ્ટ્રીય શાળા તમારી એક ખરેખરી સંસ્થા છે, ગામડામાંથી જે પ્રમાણે સરકારી શાળા કાઢવાની છે તે જ પ્રમાણે ગામડામાંથી કોર્ટ પણ કાઢવાની છે.

ચુકા! ગામમાં ગરાસીઆની વસ્તી છે. થોડા વખત ઉપર એમની, અશીશુમાં ચાચુર અને કોર્ટમાં કેસ લડવામાં મગ, એવી દશ હતી. આજે તે લોકોમાં ધર્મનું જનન પુરી નીકળ્યું છે. હવે દર આર્થસમાજ થઇ ગયા છે; જે લોકો દર વર્ષે હજારો રૂપિયા કોર્ટમાં ખર્ચતા તે લોકો આજે એક પાઈ પણ ખર્ચતા નથી. એ લોકોએ એસો-સીએશન સ્થાપ્યું છે અને કશવ કર્યો છે કે જે કોઈ પણ કોર્ટમાં જશે તો તે નાતવદાર, તેની સાથે ખાવાનું, બેસવાનું કે પીવાનું નહિ; અને જે કોઈ તેની જોડે બોલે તો તે પણ નાતવદાર. જે કંઈક તાલુકાના ગરાસીઆએ આટલું કરી શકે તો એક છઠ્ઠાના પારીદારો શું ન કરી શકે? સરકારે કોર્ટો સ્થાપી તે પહેલાં આપણી પંચાયતો હતી, અને તે જોઈએ તેટલી તકરોવાનો નીવેરો કરતી. અંગ્રેજ સરકાર આવી ત્યારથી જે આપણા બધા બીએમ્સ ગયા છે તે બંધ ફરીથી બાંધવા જોઈએ. આટલા માટે તમારે પંચાયતો સજીવ કરવી, ન્યાય લેવા બહાર જતાં તમારે અટકવું, કોર્ટનાં અને વકીલોનાં ખિસ્સાં ભરવાનું માંડી વાળવું અને પોતપોતાના ટંકા અંદર અંદર પતવવા માટે ખાસ કોમિશન

૧. કંઈક તાલુકામાં જૂલસમા ગરાસીઆની

૨. આ વાત બાઈ ઈન્દુલાલ મોદયા દોષ તો તેમની બૂલ થઈ છે. ૩૦૦૦-૪૦૦૦ ની વસ્તીમાં માત્ર ૮-૧૦ જ આર્થસમાજ છે.

૩. ૫૦ થી ૬૦ હજાર.

૪. જૂલસમા ગરાસીઆ એસોસીએશન.

થી જ એવી ફરિયાદ થઈ હતી, કે બાઇ પ્રેમસિંગ પૂનરીઓને પગાર આપતો નહેતો, ને શુદ્ધારાની મિલકત પોને જ હોઇઆં કરતો હતો. તેની સામે કેટલાક કેસ ચાલ્યા પછી ૧૮૯૭ ના ઓરડટની તા. ૩૧ મીએ શુદ્ધારાના હિસાબ રજુ કરવાનો કોર્ટથી હુકમ થયો; પણ વરિષ્ઠ કોર્ટ તે રદ કર્યો. નેના પછી હરનામસિંગ મહંત થયો. તે પછુ શુદ્ધારાનાં મકાનોની ગંભીર રાખતો નહેતો; મહંત લગરખાના પણ ચકાવતો નહેતો. શુદ્ધારાની મિલકતની બધી આવક તે પોતાના ખર્ચની ગોળગોળખર્ચા જ ખર્ચતો, અને દારૂ પણ પીતો. આથી તે વિગે તેમ જ શુદ્ધારાની વ્યવસ્થા કરવા એક કમિટી નીમવા સરકારમાં ઘણી અરજીઓ થઈ; પણ તેથી કંઈ વળ્યું નહિ. મહંત હરનામસિંગ સન ૧૯૧૮ માં સુરતી ગયો, ત્યારે શિયાલોમટની શિખમસલાએ ઉપધી કમિશનરને અને કલેક્ટરને એવી અરજી કરી કે નવો મહંત રીતસર ચૂંટાયવો નહિ હોવાથી, અમુક ચોક્કસ ધારણુસર ચૂંટાયવી એક કમિટીને શુદ્ધારાનો વહિવટ સોંપવો. પણ આ જાળતની તપાસ ચાલતી હતી તેટલામાં મહંત મહંતની વિધવાએ શિખમર્મમાંથી વટસાઈ ગયેલા એક ગાંડસિંગ નામના માણસને પોતાના બાળકના વાલી તરીકે ને મદિરના વહિવટદાર તરીકે નીમ્યો. આથી શિખમેટા ખૂબ ગ્રીહાઈ ગયા, અને તેમણે લેફ્ટેનન્ટ મર્વરને તાર ઉપર તાર કર્યા. છેવટે એ છોકરાના નામપર આખી મિલકત ફેરવવામાં આવી. તેથી શિખોએ તે વિગે એક લારે કેસ માંડ્યો, પણ કોર્ટના અમુક નિયમોનું પાલન નહિ ચલાવી તે હારી ગયો.

આવી રીતે શિખમર્મમાંથી વટસાઈ ગયેલો, તેની હયેક સામે ચનારો અને કેસ ધારણુ નહિ કરનારો એક માણસ શિખમદિરનો વહિવટ કરે એ વાત વિગેથી સહન થઈ શકી નહિ. ત્યારે કાયદા અને કોર્ટથી તેમનું કંઈ વળ્યું નહિ, ત્યારે છેવટે સ્વામીનો પંથ લેવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો. તેમણે થોડા વખતથી ખાસસા સેવક જરથો રમીને

શહેરનાં કેટલાંક શુદ્ધારાઓ સુધારવા માંડ્યાં હતાં. તેમણે હવે આ શુદ્ધારામાં પણ દર અંવાડીએ, અને પછીથી દરરોજ કીર્તન કરવાનું શરૂ કર્યું. આથી ચેતી જઇને ગાંડસિંગ કેટલાક મવાલીઓને રોકીને શિખોને સતાવવાની પેરરી કરવા માંડી. બાઇ જવાહરસિંગ નામનો એક ચિખ શહેર અને મદિરના વચ્ચેનું નેળાકેં જોળંગતો હતો, એટલામાં કેટલાક ગાંડાઓ તેના પર દૂરી પડ્યા, અને તેને ખૂબ માથો. બીજા શિખોને મારવાને, અને ગાળો દેવાને કેટલીક બીઓને પણ મોહકવામાં આવી.

આમ વહિવટદારનો વિરોધ વધતો જ ગયો, પણ એનો દેખાવ ઘણો વિચિત્ર લાગતો. એક બાલુએ શિખો લગ્ન કરતા બેઠા હોય, ત્યારે તેમની આસપાસ મવાલીઓ કંઈ પણ તકશર કરવાની તક શોધવા લગ્યા કરે. એવામાં સરદાર જસવંતસિંગે શિયાલોમટ ખાતીને બાપણો કરવા માંડ્યાં. એટલે ગામના કેટલાક હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાં જે ખોટી ગપ ફેલાઈ હતી તે દર થઈ, અને જનસમાજે શુધારાના પક્ષને પૂરેપૂરો ટેકો આપવા માંડ્યો. પણ સરકાર ગાંડસિંગની મદદે ધાર્. પાંચેક શિખ આગેવાનોની પાસે સારી ચાલચલતના જમીન માગવામાં આવ્યા. આ જાળીને પ્રજા ખૂબ ગુસ્સે થઈ. જાહેરસભામાં મળીને જમીન ન આપવાની, ને જેઠ જવાંતી સલાહ આપવાનો પ્રમત્તે કરાવ કર્યો. બીજે દિવસે પોસિસની દુકડી શુદ્ધારામાં આવી તો ત્યાં ગાંડસિંગ ન મળે. પછી કોર્ટમાં કેસ ચાલવાની વખત થઈ, ત્યારે હાજરો માણસો બેઠા થયા. પણ ત્યાં એ પાંચ શિખોએ જાહેર કર્યું કે તેઓ કંઈ જ જમીન નહિ આપે. પછી ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટે હુકમ કર્યો કે બે માસ સુધી જે ડાક્તિંગના વહિવટમાં કાંઈ વચ્ચે પડતું નાં. એટલે ને જ દિવસે ખોટી સજા લરીન શિખોએ ગાંડસિંગને વહિવટ ન જ કરવા દેવાનો ફરીથી હરાવ કર્યો. આખી રામમાં આવી ખૂબ ખજલગાદ થયો, ને ત્યારે બાલુએથી બેઠી સંખ્યામાં શિખો જમા થવા લાગ્યા. પછી થોડા

વખતમાં તેમણે પંચને નામે ગુરૂદારાનો કળખે લીધો, ને લાંગરખાતું ઓઢ્યું. પછી તા. ૫ મી ઓક્ટોબરના દિવસે (૧૯૨૦) ખાલસાએ મોટો દિવાન ભર્યો, તે વખતે ગુરૂદારાનો વહિવટ કરવાને માટે ૧૩ સભાસદોની સલા નીમી. બીજે દિવસે તે પ્રાંતના કમિશનરે શિઆલકોટ આગીને આગેવાન શિષ્યોને જણાવ્યું કે સરકાર ધર્મની બાબતમાં વચ્ચે પડવા માગતી નથી તેથી તમે ગુરૂદારાનો ભવે વહિવટ કરો, પણ “બને પક્ષ” વચ્ચે સમાધાન નહિ થાય ત્યાં સુધી જમીન-અગીરની આવક સરકાર દ્રસ્ટ તરીકે પોતાની પાને રાખશે.

સુવર્ણમંદિર

સને ૧૯૨૦ ના ઓક્ટોબર માસની તા. ૧૨ મીએ શિષ્યોએ સુવર્ણમંદિરનો કળખે કેવી રીતે લીધો તે ગવા અંકમાં જણાવ્યું છે, પણ એ કાશૂ કાયમ રાખવાને માટે પણ શિષ્યોને થોડુંક સહન તો કરવું જ પડ્યું. મંદિરના લુના પૂજારીઓએ બુદ્ધ-દળના નિહંગ શિષ્યોને ખૂબ ગદાગ્યા, તેથી તેઓ તેજ અરસામાં બે વખત શિષ્યોની પાસંથી અન્ન-તખ્તનો કળખે છીનવી લેવાને માટે તૈયાર થયા. પણ બન્ને વખત તેઓ પાછા પડ્યા. છેવટે સને ૧૯૨૧ માં નાનકાનાની કુરબાની પછી શિષ્ય આગેવાનો પકડાયા, તેથી ઉત્તેજન યામીને ટીસેમ્બરની તા. ૬ટીએ કેટલાક મવાલીઓએ મંદિર ઉપર હુમલો કરાવ્યો. આસરે દશગાર સાધુઓએ કંઈક તરેદવાર પોતાક પહેરીને અકાલતખ્ત ઉપર હુમલો કર્યો, ને ત્યાં સેવા કરનાર શિષ્યોને ત્યાં જા જવા ફરમાવ્યું. શિષ્યો માત્ર પાંચ કે જા દતા. છતાં તેમણે પોતાનું રયાન છોડવાની ના પાડી એટલે સાધુઓ તેમને લાડીઓ, ચીમટા અને લોહના ગળીઅથથી ખૂબ મારવા લાગ્યા. એક બે શિષ્ય બહાર ખગર આપવા ગયા, પણ બાકીનાઓએ તો બેભાન થયા ત્યાં સુધી ચાંતિથી માર સહન કર્યો. દરમ્યાન બીજે એક શિષ્ય આપી ચડ્યો, તેને પણ માર્યો. તે ૧૨ સ્ત્રી તેને ગ્યાવવા દોડી. તેને પણ એટલું જ વાગ્યું, બીજી

એક સ્ત્રી પણ આ ત્રાસનો ભોગ થઈ પડી, અને માથાપર તેમજ બીજે ધા લાગ્યા પછી તે બેભાન થઈને ઢગી પડી. આ હુમલો દશેક મિનિટ ચાડ્યો, એટલામાં બહારથી ખૂબ માણસો આવવા લાગ્યાં. તેમણે સાધુઓનાં હથીઆર લઇ લેને લેતે કેટલાકને માર્યા હશે, પણ ગુરૂદારા કમિટીના જવાબદાર અમલદારો આવી પહોંચતાં બધી મારામારી બંધ થઈ. આ બનાવ બનતાં પહેલાં કમિટીનો કાશૂ છીનવી લેવાને માટે સરકારે એક પ્રગણ કર્યો હતો, તે આગળ ઉપર બેઠ્યું.

આગળ જણાવ્યા મુજબ સરદાર અકાલિંગ મંદિરનો વહિવટ રીતસર શોંખતા ગયા ન હતા તેથી બમારે નવા વહિવટદારે બધું સંભાળી લીધું ત્યારે કેટલીક કિંમતી ચીજો મોતી, ચરેણાં વગેરે ખૂટતાં માલમ પડ્યાં, પણ પછીથી વહિવટ ધીમે ધીમે ધણેજ નિયમસર થતો ગયો. હવે દરરોજની બેઠની આવક ત્યાં નોંધાય છે ને આપો દિવસ તેના ઉપર એક દારોગો નજર રાખે છે. સાંજે કમિટીના અમલદારો અને એક કે વધારે સભાસદો સંગતની હાજરીમાં મંદિરની આવક ગણી લે છે અને બધું તિખેરીમાં ચૂકાવ છે. આ બધી શાપણોનું એક રજીષ્ટર પણ રાખવામાં આવે છે. આફિસમાં હિસાબ પણ રીતસર રાખવામાં આવે છે. એડા. એડા દિવસોના આંતરે કમિટીના કેટલાક સભાસદો ને અમલદારોની ફરજ રૂપીઆ ને પરચૂરણ નાણું ચલવામાં આવે છે, ને તે સૌ બેંકમાં કમિટીના નામે જમા કરાવવામાં આવે છે.

કમિટીએ મંદિરના પૂજારીઓને એક વર્ષથી પણ વધારે વખત સુધી લુની રીને કામ કરવા દીધું. પણ તેમની યોરી અને અનિયમિતતા અટકાવવાનું અસકય લાગ્યું. તેથી છેવટે કમિટીએ એવો હુકમ કર્યો કે કોઈ અંધી કે પૂજારીએ મંદિરમાં આવતી કંઈ બેટ કે પેશાને અકલુજ નહિ. હવે અંધીઓને બાંચેયો પગાર આપવામાં આવે છે. વળી બાળામટના પૂજારીઓ અકલકોઓ ઉગર હુમલા કરના હતા, તેથી કમિટીએ તેમને ઓચરટની તા. ૧૦મીએ ખરતરફ કર્યાં અને બાકી

જગ્યામાં અંધસાહેબની સ્થાપના કરવામાં આવી. પંડી એ ચોગાનમાં આવેલાં અંધાંએ મંદિરને સુચવરિયત કરવામાં આવ્યાં, ને ત્યાં પૂજા પશુ નિયમિત કરવામાં આવી. મંદિરમાં ગીત્ પશુ કેટલાક સુધારા કર્યા અને તેથી આશ્વત્થાત્ત આગળ રાજાએ કરવાની ખુલી જગ્યા ધણીજ વિરાળ થઇ છે.

મંદિરનું પવિત્ર સરોવર સુધારવાને માટે શશ સરોવર કમિટી નામની જુદીજ સમિતિ નીમવામાં આવી. તે નવા જમાનાની ચોક્કસાઇ ને તાકીદની સાથે જુના વારાનાં શિખોનો ઉત્સાહ અને સેરાનો પ્રેમ દાખવે છે. તે કમિટીએ સરોવરના પવિત્રતાને ત્રિમિટ દેવચર્યો છે, તેનું પાણી ગળાવીને સાફ કરાવ્યું છે. ને તેની આમ્રપાસની જગ્યા પશુ ધણી સુધરાવી છે. જુદા જુદા વર્ગના સેવકોની મફત મદદ તેમને મળ્યાં કરે છે. તેમને જોઇતા કારીગરો ને ઉત્તરો મળ્યો સહેલાઇથી મળે છે. કામની વ્યવસ્થા ને વિભાગ પશુ અજળ છે. એક પૂજારીમાં હજારો સ્ત્રીપુરો રેતી ધોતા હોય છે. તેની છંદ બનાવતાં પહેલાં તે પત્રીક વખત ધોવાય છે. બીજે કેટલાં સ્ત્રીઓનું 'મોડું' ટાળું ધરા તોડી તેની બારીક કાંકરી કરતું દેખાય છે. ત્રીજી જગ્યાએ દરથી આવેલા કાંકરાને ઘોષ, પીલી તેના ચૂનો બનાવવામાં આવે છે. આવી રીતે જે બધી મળ્યો ચાલ્યાં કરે છે, તેમાં તે ખાતે એક પૈસા પશુ વાપરવામાં આવ્યો નથી. જે રથગ શરૂએ ૨૫૦ વર્ગ પંડી સોંપ્યું છે તેનો સુધારો કરવામાં લાગ લેવો એ સૌ-ગરીબ ને તરંગર-ગૌરવમયું સમજે છે. સતનામ, સતનામ, સતનામજી; વાહીયર, વાહીયર, વાહીયરજી, એવાં મંત્ર જપની સ્ત્રીપુરોની હુડીઓ દરેકજ માથા ઉપર ધાવવી ટોપલીઓ લઇને જતી આવતી દેખાય છે. હિંદુઓ અને મુસલમાનો પશુ આ પુણ્યના કામમાં ભાગ લે છે.

પહેલાં આ સરોવરને કહેરા નદિ હોવાથી, દરવર્ગે કેટલાંય માણસો ફરી જતાં. આથી દરેક સ્ત્રીને ચાર છાંકમાર તાંબાપિત્તગનો ભંગાર આપવાની કમિટીએ આવીસ કરી. આથી સેંકડો મણ

ભંગાર એકદમ મળી આવ્યો, અને તેમાંથી કાચ સરસ દરેક ગાંધિવામાં આવ્યો છે.

આ કમિટીએ જે કામ ઉપાકર્યું તેમાં શિખોનો આત્મભોગ અને સુચવરધાનો એક ઉત્તમ દાખલો આપણે જોઇએ છીએ. સુધારાની કસ્ટમાં શિખોએ જે કંઈ કર્યું છે, તેટલુંજ આ કાર્ય પશુ મહત્વનું છે. તેથી કરીને આખી કામ બેઝરકારી ને કંઠાસના નીચા ખાડમાંથી ઉંચે તરી આવી છે, અને ખાડાસાના સારામાં સારા ચાતનને દાખવવા માટે સરસમાં સરસ અવકાશ મળ્યો છે.

જંધની કમિટીએ આ મંદિરનો કાબૂ લીધો, એટલે બીજા ઘણા જુના અનર્થો પશુ દૂર થયા છે. મંદિરની પાસેની જે દુકાનોમાં ખરાબ સ્ત્રીપુરોને વાસો મળતો હતો તે બધી કાઢી નાંખવામાં આવી છે, અને બધી જાતના ફરીઆઓને મંદિરના ચોગાનની અંદર લેવાની બંધી કરી છે. અમૃત આપવાની જુની ને પવિત્ર વિધિ અશ્વત્થાત્ત આગળ ફરીથી દાખલ કરવામાં આવી છે, અને કમિટી રચાયા પંડી હજારોએ અમૃત લીધું છે, અને ફરીને, આજુ રથાનક શિખોનુંજ હોય એવું દેખાય છે. આખા રથાનક ઉપર આખા સિંખ ધર્મની હવે આજેહ્ય છાપ પડી છે. પહેલાંની માફક આવ્યે ત્યાં શિખોનું ચંચળ ચપાંજ કરે જે. દરગાહ સાહેબ આગળ ૨૪ કલાક સંગીત કદિ પશુ અટકતું નથી, અને અશ્વત્થાત્ત આગળ જે દિવાન મળે છે તેને ફરીથી પોતાની કામની નહોલજાલીનો ખ્યાલ આવે છે, અને મંદિર પર ફરકતાં ઉંચાં નિરાનો તેમજ સુચર્મ મંદિરની આસપાસ રાત્રે ફરના સંગીતકારો રોજની પ્રાર્થનામાં ગણાવેલી ખાલસાની કીર્તિ ઉર્જાવ કરે છે.*

* બાદ હિંદુસાને જેઠ જતાં પહેલાં આ લેખ અહીં આથી અધુરો ચૂંટ્યો છે તે હું પૂરો કરું છું.

પંજસાહેબ

જ્યારે ગુરૂનાનક પશ્ચિમના સુલકમાંથી હસન અપહવ પાછા ફર્યા ત્યારે ગામથી દૂર એક ટેકરી પાસે ઉભા રહી ટેકરી પર વસતા મુસલમાન ફકીર પાસે પોતાના માણસ મરદાનાને પાણી લેવા મોકલ્યો. સાંઈએ પાણી આપવાને બદલે ગુરૂ ઉપર મોટી શિક્ષા ફેંકી. ગુરૂએ પોતાના હાથના પંજ ઉપર તે શિક્ષા ઝીલી લીધી, અને એમના પંજનું નિશાન આજે પણ તે શિક્ષા ઉપર કાચમ છે. કહેવાય છે કે ગુરૂનાનકે તેજ કાણે પોતે. ઉગ્ર હતા તેજ રથભેથી પાણી દાઢધું, અને એમાંથી નાનું સરોવર થઇ ગયું. આજે તે નાનકડા સરોવરની આસપાસ પત્થરના એવારા છે અને તેના કિનારે પંજસાહેબનું ગુરૂદ્વારા છે.

સને ૧૬૦૬ માં ત્યાંના મહંત મીરાસિંગે ગુરૂ દારાની જમીન પોતાને નામે ફેરવી લીધી. અમોઝાબાદની મિંગસભાએ આનો વિરોધ કર્યો પણ કંઈ બચ્યું નહિ. સને ૧૬૧૫ માં લાહોરના પંથસેવકે જાહેર કર્યું કે મહંતે ગુરૂદારાની જમીન જ નહિ પણ આખું ગુરૂદ્વારા પોતાને નામે ચઢવી લીધું છે. આથી શીરોઝપુરમાં લારાચેલી શિષ્ય પરિપદમાં જૂગ ખગલગાટ થયો, અને સને ૧૬૧૬ ના જુન માસની ૨૫ મી તારીખે શિષ્યોની સભા ખેતાની મહંતને ટારે ધસડતા એક કમિટી તૈયાર. પણ આ કમિટી પૈસાના અભાવે કંઈ કરી શકી નહિ. એટલે મહંતના પગમાં - જોર આપ્યું, અને એણે શિષ્યોનું, જોયેક અપમાન કરવા માંડ્યું. લાહોરના ખાલસા ધર્મપ્રચારક જંધ્યાને ગુરૂદ્વારામાં દિવાન ભરવાની એણે ધરણી ના પાડી, અને જ્યારે ગામના સૈયદો પાસેથી જમીન લાડે લઇ તેમણે દિવાન ભર્યો ત્યારે નગારાવાજાઓને મોકલી તેમાં ભાગ પાડ્યો. દરમ્યાન પંથને કાને એવી પણ વાતો આવી કે મહંતની આશયચગત સારી નથી. આથી સને ૧૬૨૦માં મહંતની આશયચગત વિશે તપાસ કરવા માટે બધા શિષ્યોએ બેઠા મળી ૬૦ માણસોની એક

કમિટી નીમી, અને કમિટીને તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે મહંત મંદિરના સરોવરના એવારા પર બેસી બદમાસોને બેઠા કરી દારૂ પીએ છે, ફટાણા ગાય છે અને મંદિરમાં આવતા પરસાદ દુકાનદારોને વેચે છે.

પણ આ બધી તૈયારીઓ બેઠા મહંતે દારૂગોળા બેઠા કરવા માંડ્યો. એક દિવસ એક યાત્રાળુએ તમાકુ ખાનારના હાથનો પરસાદ લેવા ના પાડી. આથી મહંતના લાઈ સંતસિંગે મીરાસ ૪૪ તેની સામે પિરતોલ તારી, અને તેને બંગમાં ગોળા મારી ધાચક કર્યો. આથી શિષ્યોમાં હાહાકાર ફેલાઈ ગયો. એવામાં જ, નવેમ્બર માસમાં, મહંતનું મૃત્યુ થયું અને મંત્રસિંગને વહિવટદાર નીમવાની તમજીજ આવી. આથી અમૃતસરથી સરદાર કરનારસિંગ અને સરદાર અમરસિંગ ૨૫ માણસોના જથ્થો લેઈ નવેમ્બરની ૧૮ મીએ પંજસાહેબ આગા, અને મંદિરમાં બેસી કીર્તન શરૂ કર્યા. ધીરે ધીરે શવળ-પોડી, અમોઝાબાદ તરફે રથભાએથી પણ આગેવાનો આવી પહોંચ્યા, અને મહંતની વિષય અને લાઇને ભગચોપણની રકમ આપી શિરોમણિ પ્રબંધ કમિટી તરફથી ગુરૂદ્વારાને કબજે લેવાનું નક્કી કર્યું. સંતસિંગે પણ આ વાત કબૂલ રાખી, અને તે હાથમાં કસ લેઈ કબૂલતાનામા પર સહી કરવા જતો હતો તેટલામાં ગુરૂદ્વારાના એક પૂજારી બાલણે તેને બહાર બોલાવ્યો, અને પાછા ફરી તેણે સહી કરવાની ના પાડી. આથી શિષ્ય સંગતે તેના પર વચનભંગનો આરોપ મૂકી તેને પંથને ગુન્હેગાર (તનખિયાહ) જાહેર કર્યો, અને પોતાના ગુન્હેગારને પંથ પાસે મારી મારે નહિ ત્યાંસુધી ગુન્હેગાર તરીકે ગુરૂદ્વારાનાં દાર તેને માટે બંધ કર્યા, અને ગુરૂદ્વારાને કબજે લીધો. બીજો દિવસે ગામના લોકો ગુરૂદ્વારામાંથી શિષ્યોને હાંપી શરવા લાડીઓ લેઈ જગા થયા, પણ એટલામાં પોલિસ આવી પહોંચી અને લોકોને વિખેરી નાંખ્યા. તે પછી કેપ્ટન પોલિસ ક્યુપ્રેન્ડેન્ટે ગુરૂદ્વારા ખાલી કરાવતાં પોલિસને ફક્ત કર્યો, પણ જંધ્યાદાર કરનારસિંગે ગુરૂદ્વારા

નહિ છોડવા શિખોને જાણ્યું. આથી ઉપ્પુટી પોલિસ મુખિયેને શિખો શિવાયનાંઓને બહાર કાઢવા હુકમ કર્યો, અને શરૂદારાના કાર પર પોલિસને ઉભી રાખી. તે પછી ગામના ડેડલાક મવાલી લોકોએ સંખ્યાદોળ વડાણી સ્ત્રીઓને મોકલી, અને તેમણે શિખોને ખૂબ ગાળો દીધો. છેવટે મોડી રાત થતાં તેમના ધણી આવી તેમને સમજાવીને ઘેર લઈ ગયા અને શાંત થઈ.

બીજે દિવસે ઉપ્પુટી કમિશનરે પંનસાહેબ આવી પોતાની, મહંતની અને રાવળપીડીના શિખ આગેવાન ચોધરી રામસિંગની કમિટી નીમવાની દરખાસ્ત કરી, પણ ધર્મની ખાખતમાં સરકારની દબ્બરાખવાની સંગતે ના પાડી. આથી ઉપ્પુટી કમિશનરે સંતસિંગને કારટમાં ફરિયાદ નોંધાવવા કહ્યું. તે પછી શરૂદારાના જન્મદિવસે પંનસાહેબમાં ગોરા મેળો ભરાયો, અને તેમાં આસપાસના રારે બાલુઓના શિખોએ મળી શરૂદારાનો વહિવટ કરવા એક કમિટી નીમી. સંતસિંગે કારટમાં ફરિયાદ નોંધાવી પણ નવા ઉપ્પુટી કમિશનર મિ. મિડ્સ અરવિને સને ૧૯૨૦ ના ડીસેમ્બરની ૨૯ મી તારીખે તે ફરિયાદ કાઢી નાંખા. આથી શરૂદારાને કબજે શિખોની નીમેક્કી કમિટીને જ હરતક રહ્યો. કમિટીએ મહત્ત લંગરખાનું જોડ્યું, મુસાદારોને રહેવાને માટે નવા બંગા બનાવ્યા અને એ રીતે સુધારાઓ કરી મંદિરની વ્યવસ્થા નમૂનેદાર અને સુખરૂપ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

ચોમાસારાહેબ

ચોમાસારાહેબનું શરૂદારા એ શરૂદરગોવિંદનું શરૂદારા કહેવાય છે. એનો અંધી હરિસિંગ શરૂદારાના મઠાનમાં યાત્રાળુઓને ઉતરવા દેતો નહિ, અને ગોવાળો અને દસાદોઓને બાઢે આપી આખું શરૂદારા કાણુ અને મૂતરથી ભરી નાંખતો. એનામાં સાધારણ પૂજારી જેટલી પણ શુદ્ધિ નહોતી, સવારનો ગળ ૪૫ના પણ એને

આવડતો નહિ. આથી સાહોરના ખામસા પ્રચારક જગ્યાએ એ શરૂદારા સાફસફ કરી ત્યાં દિવાન ભરવા માંડ્યા. અંધીએ પોતાની સ્ત્રીઓને મોકલી જંગમમાં લંગાણુ ખાણુ, અને જગ્યાની સામે કારટમાં ફરિયાદ નોંધાવી. આથી શિખોની સંગતે તા. ૨૭ મી સપ્ટેમ્બરે (૧૯૨૦) અંધીને નાલાયક કારતી બરતરફ કર્યો, અને તે સુધરે નહિ ત્યાં સુધી શરૂદારાનો વહિવટ ચલાવવા ખાર માલુસોની એક કમિટી નીમી.

તે પછી સાહોર ડેડલાના ચામસાહેબ, શરૂદારાનો કબજો લેવાયો. ત્યાંના મહંત પ્રેમસિંગે ૧૯૨૦ ના ડીસેમ્બરની ૩ છ તારીખે સંગતની વિરૂદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવી, પણ ફેબ્રુઆરીની ૧૫ મી તારીખે એ ફરિયાદ કારટે કાઢી નાંખી, અને શરૂદારાનો કબજ સંગતે નીમેક્કા ખાળા બેલાસિંગ નિલાલના જ હરતક રહેલ.

ખરાસોદા

એક દિવસ શરૂદારાને એમના પિતાએ થોડા રૂપિયા આપી બજારમાં સોદો કરવા મોકલ્યા. તેઓ એ રૂપિયાના આનાજ અને કપડાં લેઈ વતમાં ગયા અને એક વનવૃક્ષ નીચે બેસી ગરીબોમાં તે વહેંચી નાંખ્યાં. આને શિખો ખરાસોદાને નામે ઓળખે છે. પાછળથી ખાળા રથાએ એ વનવૃક્ષની આસપાસ ચોતરો બાંધ્યો અને તે ઉપર શરૂદારા ચણાણુ. આ શરૂદારા પણ ખરાસોદાને નામે જ ઓળખાય છે. સન ૧૯૧૭ માં આ શરૂદારાનો મહંત ઉદારી નારાયણુદાસ હતો. એ મંદિરમાં શરૂદારાના કાગળની પ્રતિમા રાખી તેની પૂજા કરતો. એક દિવસ ખામસા હાઇરકુલના ડેડલાક છોડારાઓ ત્યાં જઈ ચડ્યા અને પ્રતિમાને ધરાવેસે પરસાદ લેવાની ના પાડી. આથી મહંત કોપે ભરાયો અને છોડારાઓને ખૂબ ગાળો દઈ કાઢી મૂક્યા. છોડારાઓએ ઘેર આવી બધી વાત બાઈ કરતાર સિંગને કરી. કરતારસિંગે એ શરૂદારા સુધરે નહિ ત્યાં સુધી એમાં પગ નહિ મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

૧૯૨૦ ના ડીસેમ્બર ની ૨૪ મી તારીખે નાન-
પણ્ણદાસની સેવા કાલદાસે આપી કરતારસમને
ખમર આપી કે મહંત શરદારાનો બધો સામાન
પોતાને ગામ પહોંચાડે છે. આથી ડીસેમ્બરની ૨૭
મી તારીખે બાધ કરતારસિંહ અધાલીનો એક ન્થો
સેધ ખસાસેદા આવ્યા, અને મહંત પરભી સાથે
રહે છે અને તેના શરદારાએ પ્રણેક મહિના પર એક
અન્નપત્રી ચોરતની આમર પર હાથ નાંખ્યો છે એવો
આરોપ મૂક્યો. મહંત અને શરદારાએ એકબીજાના
આરોપ કબૂલ રાખ્યા. આથી સંગતે બંનેને પંચના
ગુન્દેશાર જાહેર કર્યા અને તેઓ દંડ આપી ગુન્દા-
માંથી મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી શરદારાની સેવા
કરવાની તેમને મના કરી, તા. ૩૦ મીએ
શિખોની મોટી સંગત મળે તેમાં હાજર રહેવા
જણાવ્યું. મહંત શરદારાને ગુસ્સામાં પોકિસચોક્કા
પર ગયો પણ ફરી પાછો જ ન ફર્યો. તા. ૩૦ મી
એ શિખોની મોટી સંગતે મહંતે પાછળ મૂકેલી સ્ત્રીને
તેના ધણીને ઘેર પહોંચાડી કરી, અને શરદારાને
વહિવટ કરવા ૧૫ માસુસોની કમિટી નીમી.

ચાહસાસાહેબ

એક દિવસ શરદારા અર્જુનસિંહ જૂખ્યાતરદયા
ભોલણી ગામે આવી પહોંચ્યા. શરદારા પૂજા બૂખ્યા
નિર્ધ એક ભાણુક શિખ સ્ત્રીએ ભાખરી ભાંગી,
તેમાં ઘી ને સાકર ભેળવી, ગૂંછને ચોદલા બનાવી
આપ્યા. શરદારા આ મહેમાનગતીથી ધણજ
પ્રસન્ન થયા, તેમણે એની ધનાથી રાગમાં એક દાગ
ગનાથી પૂજા પ્રસાદ કરી અને લોકોને એ
ગામનું નામ પૂછ્યું. લોકોએ કહ્યું કે “ભોલણી.”
શરદારા કહ્યું, કે-“નહિ, આ ગામનું નામ તો ચોદલા
રેણું નેપ્રમે.” ત્યારથી એ ગામનું નામ ભોલણી
મરી ચોદલા પડ્યું, ત્યાં ચોદલાસાહેબનું શરદારા
જોધાયું અને માસિક ૬૦૦ રૂપિયાની આવકરાળી
અગીર એ શરદારાને ખેટ અપાઈ.

સને ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરીની ૧૨
મી તારીખે ત્યાંના મહંત કરજુદામે રૂ. ૧૫૫૫ નો

માસિક પગાર લેઈ શરદારાનો કમળો પ્રત્યેક કમિ-
ટીને સોંપી દીધો અને તે કમિટીએ ૬ માસુસોની
કમિટી નીમી મહંતને જ શરદારાનો વહિવટદાર
નીમ્યો. આ ઉપરાંત કમિટીએ મહંતનું રૂ. ૧૪૦૦૦૭નું
રેણું વાળી આપ્યું, મહંતને રહેવા માટે રૂ. ૨૪૪૦૭
નું મકાન આપી આપ્યું, અને જે દાને રૂ. ૧૦૦૦૦૭
ની રકમ ભેટ આપી.

શરદારા-આગ

આ પછી શરદારા-આગના ઉદારી મહંતે પ્રત્ય-
ેક કમિટી સાથે કાંઈક સમજાવવાની પર આવવા
કમ્પા જણાવી. આ મહંતને વિષે અનેક વતની
ફરિયાદો પ્રત્યેક કમિટીના દાને આપી હતી. આથી
તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરીએ અધાલીદળનો
એક ન્થો લેઈ મરદાર દાનસિંહ શરદારા-આગ
ગયા, અને પૂજા વાતો કર્યા પછી મહંતને કમ્પક
સમજાવવાની રસતા પર લાવ્યા. છેવટે એમ નક્કી
કર્યું કે મહંતે પોતાની અનેક રાખેલી સ્ત્રીઓમાંથી
એકને - પરણી બાઈનીઓને રજા આપવી;
અને તે પછી શિરોમણિ શરદારા પ્રત્યેક
કમિટીએ નીમેલી ૧૧ માસુસોની કમિટીના
હાથ નીચે રહી શરદારાનો વહિવટ કર-
વો. પણ આ સમજાવવા પછી આગળ ઉપર
કરું જગમગત તોફાન જાણું તે આ
દવે પછી જણાવીયું.

આ પછી શરદારાસુર શરદારાના શરદારાની લગ-
ન-ચીથી પવિત્ર ચપેલા બદાસા શરદારાના મહંતે પણ
પ્રત્યેક કમિટીના હાથ નીચે રહી શરદારાનો વહિવટ
અધાવવાનું કમ્પક કર્યું.

કેરસાહેબ

આ શરદારા ખસાસેદા શરદારાની લગોમજ જ
આપેલું છે. તાંનો ઉદારી મહંત નાનપરણ એક
વિધવા ચોરતની સાથે રહેતો હતો અને તેની યાદ-
અમળન માટે ચોમેર અનેક પ્રસારની અધવાએ,

આશતી. સને ૧૯૨૧ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૮ મી તારીખે ખરાસોદામાં “ખરાસોદા”ની પવિત્ર તિથિ ઉજવવા શિખોને મેળો લગાડ્યો હતો. બીજે દિવસે કેરસાહેબનાં દર્શન કરવા એકજગથો કેરસાહેબ આશ્વે પશુ ત્યાં મહંત મળે નહિ. આથી તેની ખાલી પડેલી જગ્યાએ ગ્રંગને તેના ગુરુભાઈ દેવદત્તને નીમ્યો. પશુ પાછળથી જ્યારે નાનકાતાની કુરબાની પછી શિખોને સિતારો હાથકાં ખાંખો પડ્યો, સરદારની રાજનીતિ બદલાઈ અને એક પછી એક શિખ આગેવાનો પકડાવા લાગ્યા ત્યારે આ નવા મદતે પ્રમુખક કમિટીની સામે માયું ઉચકી પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું, અને એથી કમિટીએ તેના સુધરવાની આશા છોડી દઈ તેના હાથમાંથી બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લેઈ લીધી.

મહિત્તે

કેરસાહેબો સંગત મહિત્તે ગઈ. આ ગુરુદ્વારાને મદત એક મુસલમાન વચ્ચકરાખની સાથે રહેતો અને ઉખારેછોગ દારૂ પીતો. લાંબ કરતાર-સિંગે મદતને ચંતવણી આપી કે નો પ્રમુખક કમિટીના હાથ નીચે રહી ગુરુદ્વારાને વહિવટ ચલાવવાનું અને પોતાની આત્મચલિત સુધારવાનું તે વચન નહિ આપે તે તેની પાસેથી ગુરુદ્વારાને કમળે લેઈ લેવામાં આરો. પણ મદતે વચન આપવાની ના પાડી આવી ના એના ખ્યાનદાસને તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરીએ મદતની માદી પર ગાદી-નશીન કરવામાં આવ્યો.

રોજીપુરા

મહિત્તે તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ ગ્રંગત રોજીપુરા આવી. અહીં આ મદારાત ખડકસિંગનાં માનુશી મદારાજી નાવકીને શિ મોંઘાં માટે ધર્મશાળા બંધાવી હતી. પણ ત્યાં મદત આ ધર્મશાળા પચાવી નેકે દતો, અને તેમાં કાંઈને ઉતરવા દેતો નહિ. ખરાસોદાથી ગ્રંગત મહિત્તે યદ રોજીપુરા આવી ત્યારે મદતને છત્ર ઉડી ગયો. ખરાસોદા, કેરસાહેબ અને મહિત્તેની વાતો તેને કાને આગળથી પડેલી અંધ હતી. આથી જ્યારે પ્રમુખક કમિટીના હાથ નીચે

રહી ગુરુદ્વારાને વહિવટ ચલાવવાની વાત નીકળી ત્યારે તેણે તે ગુરુતજ કબૂલ રાખી, અને ગુરુદ્વારાની તમામ મિલકતની માદી કરી તે પ્રમુખક કમિટીને સોંપી.

પશુ તેજ મહિત્તેની ૨૦ મી તારીખે નાનકાતા-સાહેબની કુરબાની થઈ અને એક પછી એક શિખ આગેવાનો પકડાવા લાગ્યા ત્યારે મદતને રંગ બદલાયો અને એણે શિખોને ધર્મશાળામાં આવતા વળી પાછા બંધ કર્યા. આથી સરદાર કરતારસિંગ જેલમાંથી છૂટીને ગુરુતજ મદતના હાથનાં લખેલાં કાગળીઆં લેઈ ડેપુટી કમિશનરને મળ્યા, અને ડેપુટી કમિશનરે મદતને જોડાવી તેનો ખુલાસો પૂછ્યો. મદતે પ્રમુખક કમિટીવાળા સરદાર ખડકસિંગ અને સરદાર મહેતાજસિંગને પંચ તરીકે નીમ્યા પણ જ્યારે જાને સરદારોએ મદતને પોતાની રૂબરૂ સાક્ષી માટે જોડાવ્યા, ત્યારે તેણે હાજર થવાની અને કાંઈ પણ સમાધાન કરવાની જોખમી ના પાડી. આથી શિરોમણિ ગુરુદ્વારા પ્રમુખક કમિટીએ આ ગુરુદ્વારાને કમળે લીધો છે, મદત લગરખાનું જોડ્યું છે અને યાત્રાજીઓને રહેવાને માટે તમામ જગતની જોગવાઈ કરી છે.

ખદુરસાહેબ

આ ગુરુદ્વારા ગુરુ અંગદનું નિવાસસ્થાન છે. ત્યાંના પૂજારીઓએ સુધારાનો કુક તો જ્વન જોઈ સને ૧૯૨૦ ના ડીસેમ્બર મહિનામાં આ ગુરુદ્વારાને વહિવટ કરવા પોતાની એક કમિટી નીમી, અને પ્રમુખક કમિટીના નિવસો પ્રમાણે વહિવટ ચલાવવાનું ધોરણ પાડ્યું પણ પૂજારીઓએ પોતાની કમિટીને શિરોમણિ ગુરુદ્વારા પ્રમુખક કમિટીના હાથ નીચે મૂકવાની ના પાડી. તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ એક જગથો ખદુરસાહેબ ગયો અને તેણે બીજે દિવસે ગુરુદ્વારાને કમળે લીધો. આખરે તા. ૧૭ મી માર્ચે બાળા પ્રભુસિંગના પ્રમાણથી પ્રમુખક કમિટી અને પૂજારીઓ વચ્ચે સમાધાન થયું અને પૂજારીઓને ગુરુદ્વારાને કમળે પાછો મોકલ્યો.

આવીજ રીતે ફેબ્રુઆરીની ૧૫ મી તારીખે અમૃતસરના બાબકસરના શરદારાના મહંત હરિસિંગે એ શરદારા પ્રમુખેક કમિટીને હસ્તક સોંપ્યું.

નૌરંગાબાદ

પ્રમુખેક કમિટીના બીજા સભાસદો બધો તાલમેલ બેઠ તરજુતારજુથી નૌરંગાબાદ નજીક પહોંચ્યા અને અઢાલીઓને સમજાવીને બેસાવી લીધા.

તરજુતારજુ

આ શરદારા બાબા બીરસિંગના અમર નામ સાથે બેઠાગેહું છે. મહારાજા દિલીપસિંગના સમયમાં શિખ દરબારમાં બે પક્ષો પડી મચા હતા. એક પક્ષ ભાઇ બીરસિંગના મહાનમાં રક્ષણ લેઈ રહેલા કુમાર કારમીરસિંગ અને પેશાવરસિંગને મારવાને તકપતો હતો. બીજો પક્ષ સરદાર અતરસિંગની સરદારી નીચે આ કુમારોનું રક્ષણ કરી રહ્યો હતો. આખરે સન ૧૮૪૪ માં બન્ને પક્ષ વચ્ચે હાથ સળગી, અને ભાઇ બીરસિંગે નાગી તક્ષવારોની વચમાં પડી કહ્યું: "ભાઈ! ભાઈ કે મત મારો!" પછી કોઈ બંધાયેલા માણસોએ શાન્તિની વાત ક્યારે સાંભળી છે? સરદાર અતરસિંગ અને કુમાર કારમીરસિંગનું ખૂન થયું. અને ભાઈ બીરસિંગ પછી માર્યા ગયા. આજે એ બીરસિંગની યાદ હાથ મારવાને માટે તેમનો દેહાંત થયો તે સ્થાને નૌરંગાબાદનું શરદારા બંધાયું છે અને તેમાંથી સવારને સાંજ બાબા બીરસિંગનો આત્મા થઈને છે: "ભાઈ! ભાઈકે મત મારો!" પછી તેનો અવાજ કેટલાને કાને પડે છે?

સને ૧૯૨૧ ના ફેબ્રુઆરી માર્ચમાં ખૂબ સમજવાથી નૌરંગાબાદના મહંતે પેતાની રખાતને રખ આપી અને પ્રમુખેક કમિટીની ઇચ્છા મુજબ શરદારાનો વહિવટ અધાવવાનું વચન આપ્યું. પછી તે પછી તુરંતજ નાનકાનાસાહેબનું દરબારમાં રચાયું. આથી મોજમાં આવી નજીક મંત્રે રખાવને પાછી બેસાવી અને જુની રીતસાત તાજ કરી. એમિલ માસની ૩૦ મી તારીખે તરજુતારજુથી કેટલાક અઢાલીઓ નૌરંગાબાદ મહંતને સમજાવવા આવ્યા પછી મહંતે તે આસપાસથી મ.જુસો બેઠાં કરી ઘડવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. પોલીસ પણ આવી પહોંચી હતી. આથી બાબા કહેસિંગ અને

આ શરદારા સને ૧૫૬૦ માં શરૂ અર્જુનસિંહે બંધાયેલું. એનો વહિવટ અમૃતસરના સુરજમંદિરને હસ્તક હતો. પછી વખતના વહેણની સાથે સુવર્ણ-મંદિરનો કાચુ દીસી પડતો ગયો, અને શરદારાના પૂજારીઓજ એના માલેક થઈ પડ્યા. મંદિરની આવક તેમણે અંદરે અંદર વહેંચવા માંડી, અને પૂજારીપદ પેદીદરપેદી ચાલુ કર્યું. આથી તેમનાપર ઘેસ જનનો દાય રહ્યો નહિ. તેઓ નિરંકુશ બની મંદિરમાં રવજંદ-પણે મહાલવા લાગ્યા.

સન ૧૯૨૦ ની આખરમાં સરદાર લલમજસિંગ તેમની કન્યાછાણાની કુમારિકાઓને લેખને મંદિરમાં દર્શન કરવા પધાર્યા. કુમારિકાઓએ મથકાહેબની આગળ કીર્તન ગાવા માંડ્યાં પછી પૂજારીઓએ તેમને રોક્યાં અને મંદિરમાંથી બહાર કાઢ્યાં. લાહોર અને બીજા રાજાઓથી આવેલા જર્યાઓની પણ એજ દશા થઈ. છુદ તરજુતારજુના સેવક જર્યાને પણ હાંડી કાઢવામાં આવ્યો (તા. ૧૧ જાન્યુઆરી, ૧૯૨૧). મ.જેડીની અરવિ આવી.

તા. ૨૪ જાન્યુઆરીએ આગલીતખત આગળ લખાયેલા દિવાનમાં એક શિખપાઠ ઉબી થયું, અને તરજુતારજુના પૂજારીઓએ તેનાપર લીનાડેલાં વિનંત્રી દહાણી કહી સંભળાવી. દહાણી કહેલાં કહેતાં તેના કંઈ ફેધાતો હતો. તેની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. તેના એકના એક દીકરાને ગળે પત્થર બાંધી પૂજારીઓએ સરોવરને તળીએ ડૂબાડ્યો હતો. મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયેલી તેની દીકરીની આખર પર તેમણે હાથ નાંખ્યો હતો. એક દિંદુ અજબાની, મંદિરના ગળાંદારમાં-પવિત્રમાં પવિત્ર

દયાનમાં દુષ્ટોએ ઇચ્છતે લીધી હતી... તેનમાં આગળ બોલવાની શક્તિ નહોતી. તેના કંઠ રૂધાઇ ગયો હતો. તેની આંખોમાં આંસુ સકાઇ ગયાં હતાં. હવે તેમાંથી અક્ષિની ચિયુગારીઓ વસતી હતી. ત્રામે નાગી થયેલી કિરપાણીમાંથી તેમધારા વરસતી હતી. કિરપાણી ધારેલા શરવીરાના મ્હેર પર તેમ પ્રતિગિમ્ય પડતું અને તેમના મ્હેાં પર અંધારેલી દદ નિશ્ચય અને પ્રતિગાની રેખાઓ પ્રકાશમાન થતી.

બીજા દિવસે સવારે આડ વાગ્યે અકાલીના જથ્થા તરણુતારણુ આવ્યા અને મંદિરમાં દાખલ થયો. ને વખતે મંદિરમાં કીર્તન ચાલતું હતું. જથ્થામાંથી મંદિરના ઓસારમાં ગોડવાઇ ગયો, અને ડીનન સાંભળવા બેઠો. પછી કાળી પાપરીઓ બેઠા પૂજારીઓનો છવ જેવેન થયો. કેટલાક લુવાન પૂજારીઓએ જથ્થાવાળાઓને ગાયો ભાંડવા માંડી અને ધક્કામુક્કી રાટ કરી. આ બેઠા જથ્થાવાર તેમસિંગે પૂજારીઓને ખાતી આપી કે તેઓ શરૂદારાનો કામ બેવાને નહિ પછી લોકોની ફરિયાદો દૂર કરવાને આવ્યા છે. આ સાંભળી વૃદ્ધ પૂજારીઓનાં દિલમાં કાંઈક હિંમત આવી અને તેમણે “આવા ચાના કામમાં” પેતાથી બને તેટલી મદદ કરવાનું વચન આપ્યું. છેવટે પૂજારીઓના ૬, જથ્થાવાળાઓના ૫ અને ગામનેડોના ૭ મળી કુલ ૧૮ પ્રતિનિધિઓએ સાંજે ચાર વાગ્યે બેઠા થતું એવો ફાવ થયો, અને જથ્થાવાળાઓ મંદિરમાંથી બહાર નીકળી બંગામાં રોહાપાણી અને વિશ્રામ કરવા ગયા. માંજે ચાર વાગ્યે પ્રતિનિધિઓની બેઠક મળી, અને તેમાં શિરોમણિ પ્રજાધક કમિટીના હાથ નીચે રહી શરૂદારાનો વહિવટ ચલાવવાનો દરખાસ્ત રજુ થય. માંજે સાડાપાંચ વાગ્યે પૂજારીઓના પ્રતિનિધિઓએ ને દરખાસ્ત રજૂ કરી પછી બીજા બધાની મંમતિ લેવા માટે યોગ સમયની માગણી કરી. જથ્થાવાળાઓએ આ માગણી તુરત જ સ્વીકારી અને લાઇ કસ્ટરોસિંગે “સરદાર આવી મંદિરના યોગાનમાં બરાયેલા દિવાનમાં બેવાન જનરેર કરી. એટલામાં સરદાર દાનસિંગે

જથ્થાવાળાં કે શરૂદારસિંગ પૂજારીના મુકાનમાં કેટલાક બદમાસો ભેગા થાય છે, અને જે પાછાઓ મેડી ઉપર ખૂબ આવડા કરે છે. આથી બધાને વહેંચ ગયો, પણ જથ્થાવારે સૌને. અહિંસાત્મક રહી કાઠના ઉપર પછી સામે વારે નહિ કરવાને ચેતવણી આપી.

રાત્રે સાડાઆઠ વાગ્યે પૂજારીઓના પ્રતિનિધિઓએ આવી દરખાસ્ત પાકે પાપે મંજૂર કર્યાં હોયેર કહ્યું, અને ભુના મંથીને બદને જથ્થાવાળા લાઇ સરજીસિંગને મંથી નીમવાની દરખાસ્ત કરી. આથી લાઇ સરજીસિંગ, સરદાર બળવંતસિંગ, લાઇ હઝારાસિંગ વગેરે દસ્તાવેજોના કાગળ લેઇ મંદિરમાં ગયા, અને પાકીના ગધા બહાર રહ્યા.

સરદાર બળવંતસિંગ વગેરે મંદિરમાં દાખલ થયા અને મંથસાહેબની આગળ નમન કરવા ગયા કે તુરત જ સરદાર બળવંતસિંગનો હાથ કપાઇને જૂરો થયો. તેમની પાછળ સરદાર હઝારાસિંગ આવ્યા. તેમના પેટમાં કાઇએ તકવાર ભોંટી અને તેઓ નીચે ઢળી પડ્યા. એકાએક મંદિરના દીવા કાઇએ હોજરી નાંખ્યા અને ઘોર અંધકાર આપી રહ્યો. આ અંધકારમાં મંદિરમાં દાખલ થયેલા સરદાર અકાલીઓ પાવલ થયા અને સરદાર હઝારાસિંગ “લાઇ ! મુઝે માર કાલો. મૈલ લાઇકો નહીં મારીંગા” કહેતાં કહેતાં અચેત થઇ ગયા. આખરે કેટલાક ધાવલ થયેલા અકાલીઓ લોહીથી કડકડતા બહાર આવ્યા, અને બહાર બેઠેલા દિવાનને ખાતર પડી કે મંદિરમાં કતલ ચાલી રહી છે. તુરત જ જથ્થાવારે મંદિરના તમામ રસ્તાઓ આંતરવાનો દુકમ કર્યો અને પેડે કેટલાક અકાલીઓને લેઇ મંદિરમાં ગયા. મંદિરમાં જઇ, કાનરા હાથમાં લેઇ લુએ છે તો મંદિરનો ફેરસ લોહીથી તરમેળ થઇ ગયો હતો, જે અકાલીઓ અચેત પડ્યા હતા, પૂજારીઓ દાર પોને ફાટેલી આંખે બેઠા રહ્યા હતા, અને કેટલાક સરોવર તરી સામે પાર નાસી જતા હતા. મંદિરના પૂજારી

રીઓને જ્યાંવાળાઓએ હુકમ થતા પડતી લીધા અને તેમના હાથપગ કમ્પ્રેસીને બાંધ્યા. પણ પાછા થયી તેમને જતા ક્યાં અને ધાવેલાને ડે.ળીમાં તાંબી ઇસ્પતાળમાં લેઇ ગયા. શરૂ અર્જુનસિંહ શિખધર્મમાં પહેલા શહીદ થયા, અને એમના પ્યારા અકાલીઓનું મોલી એમના જ ગુરૂદ્વારામાં પ્રથમ રેડાયું.

પરોઢીએ અકાલીઓએ પાણીના પડા ભરી મંદિરનો ફરશ ધેવા માંડ્યો. ઘડનાં પાણી સાથે તેમની આંખોનાં આંચુ પણ ભેળાયાં, અને ફરશ પરના લોહીના ડાઘ સાફ થયા. સવારે મંદિરમાં પ્રાર્થના થઇ, રિરિદ્દટ મેટ્ટરેટ અને પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે આવી અકાલીઓ પ્રત્યે સહનુભૂતિ દર્શાવી, અને પૂનરીઓ સામે ફરિયાદ નોંધાવવા સલાહ આપી. અકાલીઓના આગેવાનોએ જવાબ આપ્યો: "સાહેબ, આતો હજી પાશંચર્માં પહેલી પૂછી છે. આવાં તો કેટલાયે લોકો રેડવાં પડ્યો. અમારી પાસેથી ફરિયાદ લેવાને બદલે અમારાં ગુરૂદ્વારા અમને પાછાં સોંપા."

આ પછી પૂનરીઓએ ડા. કિચ્લુ અને લાલા ગીરધારીસાહ પાસે આવી પોતાના ગુન્હાનો ખુલ્લે દિલે એકરાર કર્યો, અને પોતાને પંથના ગુન્હેગાર બહેર, ક્યાં, પછીથી તેમણે લેખી મારી-પત્ર લખી આપ્યું અને પંથની મરજીમાં વ્યવે તે શિક્ષા ખમવાની પોતાની ખુશી જતાવી. શરૂનીરને લાયક ઉદાર દિલ વાળી પંથે નેમને ગાફ

ક્યાં, અને તેમની સામે ફોરટમાં ફરિયાદ નહીં નોંધાવવાનું વચન આપ્યું.

તા. ૨૬ મીએ બપોરે સરદાર દત્તારાસિંહ શહીદ થયા. બીજે દિવસે તેમનાં માનુષી અકલીન-પુરથી મામનાં બધા લોકોને લેઇને તેમને વજાવવા આવ્યાં, અને ગુરૂપ્રસાદ પામેલા પુત્રને ઉત્તમને દેવે આશિર્વાદ આપ્યા. મારે દિશાઓમાં સરદારના વોરોચિત મૂલ્યની ખબરો વાયુવેગે પ્રસરી યઇ, અને મામેમામથી શિખમેલો આ ધર્મવીરનાં ઉલ્લાસ ફરજત કરવા ઉતરી પડ્યા. સરદારનાહેજના રાજ ઉપર યુદ્ધના યગ સીંચાયા, અને આગપાછગ શિખ લેલો "વાલીગુરૂ, વાલીગુરૂ, વાલીગુરૂ; સતનામ, સતનામ, સતનામ," કરતા કરતા હારખંધ કીડવા લાગ્યા. કાઢના મુખ ઉપર ચિના કે રિવાદનો ળાપની શક્તિ નહોતી. કાઢના દિલમાં પૂનરીઓ પ્રત્યે દ્વેષ નહોતો. માત્ર શહીદનો કુરમાનીમાં મગ્ન થતા, પૂર્ણ ગ્રેમભાવ અને ભક્તિરમથી શરૂનાં શુભ ચાતી, પ્રયુક્તિત મુખે નેઓ આમ્મ જતા દના. સરદારનાહેજનાં જુદા માનુષી તેમના જન્મ વખતે પણ આટલાં રળીઆત નહિ થયાં દોષ: તેમના આનંદનો પાર નહોતો. સરદારનાહેજના મામના લોકો તેમના રાજની સાથે સાથે ચાલના, અને પોતાને આ મહદ માન મળવાથી પોતાની જાતને અહોઆગ્રયાળી માનતા. ધન્ય છે આવા જીવનને અને ધન્ય છે આવા મૃત્યુને !

[અપૂર્ણ]

નંદલાલ મણિલાલ શા.દ

પુસ્તકપરિચય તથા સ્વીકાર

રાષ્ટ્રીય વાચનમાળા, ગૂજરાતી પહેલી ચોપડી તથા ગુજરાતી બીજી ચોપડી—તૈયાર કરનાર હોદાદાસ બાળકૃષ્ણ પુરાણી, પ્રકાશક શ્રી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, કિંમત બન્નેની રૂ. ૮-૪-૬.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે પ્રાથમિક કેળવણી માટે જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેને માટે તેને ધન્યવાદ ધટે છે. આ નવી વાચનમાળા થી હોદાદાસ પુરાણી જેવા બાળશિક્ષણના લાંબા અનુભવવાળા વિદ્વાન પાસે લખાવી છે તે ચોચ જ કર્યું છે. આખી વાચનમાળા ક્યાં સુધી લઈ જવાની છે અને તે ક્યા સિદ્ધાન્તો કે ધોરણો ઉપર ધરાવવાની છે એ હજી અમે નજીક નથી. પણ બીજી ચોપડીની પ્રસ્તાવના ઉપરથી લેખકના ખાસ સિદ્ધાન્તો સમજી શકાય છે.

પહેલી ચોપડી એક નવાજ ધોરણ પર લખવામાં આવી છે. અંગ્રેજી શીખવા માટે સાળામાં “ પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ ” * વપરાતી હતી તેનો અહીં ઉપયોગ કર્યો છે. પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ પરભાષા શીખવવાને માટે ઉપયોગી છે એ લગભગ સર્વમાન્ય છે, પણ સ્વભાષાને માટે એ એટલી ઉપયોગી યવા વિશે અંમને શંકા છે, અને તે નીરસ નીવડશે એવો ભય રહે છે. પરભાષા શીખવવી અને સ્વભાષા શીખવવી એ બેમાં મોટો ફરક છે. પરભાષામાં શબ્દબોધ અને અર્થબોધ તથા શબ્દપ્રયોગ સંપૂર્ણ

શીખવવાનું હોય છે ત્યારે સ્વભાષામાં વિદ્યાર્થી શબ્દ અને અર્થ બન્ને નજીક હોય એ રિયલિટી શિક્ષણ શરૂ થાય છે, અને વિદ્યાર્થી જે નજીક હોય તે વાંચી શકે એજ પ્રથમ શીખવવાનું હોય છે. એ જ હકીકત વાંચનદ્વારા જૂઠીજ રીતે-વિશ્લેષણ રીતે નજીક શકાય છે. એમાં કૌતુકદ્વારા શિક્ષક કામ કરવાનું છે. અને એ કૌતુક, વાંચનની વસ્તુ વિદ્યાર્થીની જ સજ્જિતી હોય, તેના જ મનોગમ વિચારોની હોય, તોજ ટકી રહે અને વિદ્યાર્થીને સ્વયં વાંચનમાં પ્રેરે. આ પદ્ધતિ ઉપરાંત, એ પ્રાથમિક શૃંગિકામાં, જે નવા શબ્દો શીખવવાનો, વ્યાકરણમાં દૃઢ કરવાનો લોભ રાખીએ તો વિદ્યાર્થીનું સ્વાભાવિક કૌતુક અથ પડે અને શિક્ષણ સ્વાભાવિક મંદી લોભરૂપ થાય. આ કારણોથી અમે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ દાખલ કરવાની વિરૂદ્ધ છીએ. તો પણ આ પદ્ધતિને પણ અજમાયશ મળવી જોઈએ એમ માનીએ છીએ. શિક્ષણકળા અને ખાસ કરીને બાળશિક્ષણકળા પ્રયોગની જ. કળા છે. શાન અનુમાનજન્ય વિચારો ઉપરથી તેની તુલના કરી શકાય નહિ.

પહેલી ચોપડીમાં પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ છે અને બોલનાર પાત્રો અખ્યાદાર રાખેલાં છે તેથી વાંચનાં કોઈ કોઈ જગાએ ગોરાણો થાય છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. જેમકે “ પેલી હાકરી માંગા બનાવે છે. પેલી હાકરી રાખી પહેરે. પેલી દરજી કપડાં શીવે છે. હું મારા હાથ દલાવું છું. તમે શું કરો છો ? હું બોલું છું. તમે શું બોલો છો ? હું. ગુજરાતી

એકું છું. તમે હિન્દી બોલી શકો છો? નાહ, હું હિન્દી બોલી શકતા નથી. સુરેન્દ્ર, હિન્દી બોલો, તમે હિન્દી બોલો. મને હિન્દી બોલતાં આવડતું નથી” આ ક્ષણમાં બોલનાર પાંચ કેટલાં છે અને દરેક શું શું બોલે છે, ખાસ કરીને છેલ્લાં બે વાક્યો કાણ કાણ બોલ્યું, એ કહી આપવું જાન-કાને માટે અશક છે. આજ પદ્ધતિને લીધે કોઈ કોઈ જગ્યાએ વાનગીવત્તા ન થાય તેવાં વાક્યોનું પુનરાવર્તન થાય છે, જેમકે “મગનમાર્ગ ક્યાં જાય છે? મગનમાર્ગ નિશાએ જાય છે. તે નિશાએ જાય છે.” તેમાં હેલ્લું વાક્ય.

બીજી ચોપડીની પ્રસ્તાવનામાં યા પુરાણ લખે છે, કે “અશક્ત બાળકને જેમ અને તેમ સહેલાઈથી અને હુકી મુકતમાં જાનસંકારની આવીઓ આપવી એ કેજરબીનું મુખ્ય કાર્ય છે.” કાલ આપણે ત્યાં શિક્ષણસાધનાં એવા સિદ્ધાન્તો વા વાગે છે કે કેળવણીનું કામ જાન આપવું એ છે જ નહિ, પણ માત્ર જાણકની જાનસંકિત કેળવણી એ જ છે. જોખાલી જોખાલીને જાણકોનાં મગજમાં હકીકત કંસવાની જૂની પદ્ધતિના પ્રત્યાધાતથી ઉપરનો વિચાર કાલ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે અને એનાથી થી પુરાણી મુક્ત રળા છે એ એમની રવતત્તા જતાવે છે. જાન મેળવવાની શક્તિ કેળવણી એ ખરે, પણ એ શક્તિ જાન આપવાથી-જાન મેળવવાથી જ કેળવાવ છે. બીજી કઈ રીતે કેળવાય? એટલે બી પુરાણીના એ સિદ્ધાન્તની સામે અમારે કંઈ કહેવાનું નથી. પણ અમારે કંઈકું નોંધવું કે આ વિષયની દોરવાઈને થી પુરાણીએ બીજી ચોપડીમાં પદાર્થ પદાર્થનું પ્રમાણ ધર્યું માડું” દરી નાખ્યું છે. વિદ્યાર્થી એનાથી કદાગરે એવો અમને જાય છે. દરેક પાઠ શુદ્ધ સાહિત્યનો જ હોયો નોંધવું અને સાહિત્ય સાથે જાન આપી સકાય તેટલું જ અપાવું નોંધવું.

અને અહીં આ આપણે શિક્ષણના બીજા એક મોટા પ્રશ્ન ઉપર આવીએ છીએ. વિષયનાદુષ્ટતા:

બોલે વિષયો ઉપર બહુ છે એવી ફરિયાદ આપણે ઘણા વખતથી સાંભળીએ છીએ, અને તેનો ઉપાય એવા બતાવાય છે કે પ્રથમ જૂમિકામાં માત્ર વાંચન અને ગણિત બેજ વિષયો હોવા નોંધવું. આ અમને તો જમ લાગે છે. વિષય જૂદા શીખવવાથી ભાર લાગે અને એજ વિષય વાંચનમાળામાં પાઠ તરીકે લખવું એટલે સહેલો ધધ જાય એ અમારા સમ-જવામાં આવવું નથી. એથી ઉમટું અને એમ માનીએ છીએ ઘણા વિષયોમાં તો વાણીકારા શીખવા કરતાં નર્મદે ભેળને કે કાગળે લોખંડું ધર્યું સહેલું છે. લગભગ દરેક નાની ઉમ્મરનો છોકરો લોટાને કે ઘડાને દોરીને ગાળે દરી મડ વાળી શકે છે પણ એજ ગાંડ વાળતાં શીખવવાને માટે પાઠ લખવા એ ધર્યું મુશ્કેલ કામ છે. અને એવો પાઠ લખ્યા હોય તો પણ તે ઉપરથી કેઈ વિદ્યાર્થીને માઠ વળના આવડ એમ અમે નથી માનતા. સીધી ભટ્ટી દાઢ વિદ્યાર્થી નાનપણમાં જાણે છે અને છતાં તે આપ્પાદાઢ શીખવવું” તેટલું અશક છે તે દરેક અનુભવી શિક્ષક જાણે છે. વિદ્યાર્થીને પ્રાથમિક જૂમિકામાં આપવાનું ધર્યું જાન આવતું જ હોય છે અને તે જાન પાઠકારા આપવા કરતાં વર્ગમાં દેખાડીને કે પ્રયોગ કરીને-કરાવીને આપવુંજ યોગ્ય છે. આવા રીતે આવેલું જાન બાળકમાં મૂકવાની જૂમિકા આપના કરતાં મોડી આવે છે અને અ બને જૂમિકાઓ દરેક વિષયમાં સચકારીન રાખશે એ અમને વાજબી તમજ સંકેપ લાગતું નથી. પણ આદર્શ ઉપરથી એજ આપડીમાં જૂદા જૂદા વિષયો આવી જાય તની સામે અમરે વાંધો પડ્યું નથી. આપણા મરોજ દરમ્યાં પ્રાથમિક વિદ્યાર્થી કેઈ પણ રીતે કાઝી ચોપડીએ વેચતી લેવાના બોલામંથી ભડી રાકેનો હોય, તો ધણજ સાફ. અમારે કંઈવાનું માત્ર એટલું જ છે કે આ બીજી ચોપડીના પદાર્થો જાણ વિષયો પાત્ર વચાવવાને આમક. રાખ્યાં નોંધવું, અને વચાવ ન શકા. અથવા વચાવવાથી છોડે તો મતલબ ન બોલી શકે તે તો પાઠ નથી આડકો અથવા પાઠ વાંચે અથવા છે એમ ન

માનતા શિક્ષક પાઠો પ્રમાણે પ્રયોગો તો કરી જ
ખતાવના નેહએ. ધરીઆળ કેમ જોવી એ છોકરો
અધુ રીતસર કદાચ જોવી નહિ શકે, પણ તેને આ
ભૂમિકાએ ધરીઆળ જોતાં તો શીખવવી જ નેહએ,
અને તેમાં આ પાઠોનો ઉપયોગ શિક્ષક પોતે કરવો
નેહએ. વિદ્યાર્થી પાસે એ પાઠ વંચવી તેની
મનઃકળ જોનાવવાનો આગ્રહ ન રાખવો નેહએ;
પાઠ વાંચવાનું કામ વિદ્યાર્થીના સહજ કુતૂહલ ઉપર
છોડી દેવું નેહએ.

આવા બધા પદાર્થપાઠો શિક્ષક વિદ્યાર્થીને
સમજાવતો હોય એ રીતે ન આપવા નેહએ. દાખલા
તરીકે કુંભારકામ વિષેનો પાઠ શિક્ષક વિદ્યાર્થીને
આપે છે એ રીતે રાખવાને બદલે કાંઈ બીજી કામનો
વિદ્યાર્થી પોતાના કુંભાર ભાગ્યધને ત્યાં જઈ
ચાપો હોય અને એ જે વચ્ચે સ્વાભાવિક વાતચીત
જે રીતે થાય એજ રીતે પાઠ ચાહે તો વિદ્યાર્થીને
તે વધારે અનુકૂળ થાય. બધા પાઠો અંગ્રેજ પાઠોનું
ભાષાન્તર છે તેને બાંધે આપણી રમતો ઉપરથી
એવા પાઠો ન ઉપજાવી શકાત ?

બાલકાવ્ય સંમધી અમે અત્રે જાણું કહેવા
માગતા નથી. માત્ર એક નિયમપર ધ્યાન જોવીએ
છીએ કે આપણાં કંબોમાં દૂર દીર્ઘની છટની
પ્રમાણે ઉપયોગ બાળકાવ્યોમાં ન થાય તો સારું.
હજી તો જોણી બાળકના મનમાં દદ કરવા માટે
તેને શુદ્ધ ઉચ્ચારો શીખવના હોયએ ત્યાંજ તેને
કાવ્યમાં ઉદાહરણો દરાવવા એ યોગ્ય નથી.
બીજી ચોપડીમાં ૪૭ મા પાઠમાં ' ખરતા ' નો
ઉચ્ચાર ' ખતા ' કરવો પડે છે તેનો કોઈ, પણ
" મદિમા " નો ઉચ્ચાર લગભગ " મદેમા "
કરવો પડે છે તે તદ્દ શાસ ધ્યાન જોવીએ છીએ.

જાણ શિક્ષકનું કામ સગમ શિક્ષણશાસ્ત્રમાં યોધી
વધારે આવું છે અને તે સાથે તેના દીકરાય ચંડુ
ધર્મજ સહેલું છે એટલે દવે અને આ દીકા ગવ

કરીયું. આ જે નાની ચોપડીઓમાં શ્રી પુરાણીએ
અંધારાગ્રંથમ લીધો છે તે અમે સમજું શકીએ
છીએ. આપણે અહીં શિક્ષણમાં સ્વતંત્ર પ્રયોગો
નહિ જેવા જ થયા છે અને એવા અનેક પ્રયોગો-
થી જ એ શાસ્ત્રની પ્રગતિ થઈ શકે છે. એ દિશામાં
આવો મહત્વનો પ્રયાત્ન કરવા માટે અમે શ્રી છોટા-
લાલ પુરાણીને અભિનંદન આપીએ છીએ.

સુજનાતનું નૂર-રાષ્ટ્રીય ગ્રન્થગાળા કાર્યાલય,
સુરત. દિ. ૩. ૧. આ પુસ્તકમાં શ્રી : જોષાભદ્રાસ
અંબાઈદાસ દેશામનું અત્યાર સુધીનું જીવનચરિત્ર છે.
તેમનું જીવન માત્ર આશાન્ય વર્ષોને જ નહિ પણ
રામરજવાડાને પણ બોધપ્રદ છે. લેખકે સમયને
અનુકૂળ સાહિત્ય બહાર પાડી સારી સેવા કરી છે.

અમિષમ્મત્યસંગદો કર્તાઃ અનુરુદ્ધાચાર્ય, મં-
પાદક અધ્યાપક ધર્માનંદ દોશમ્બી, પ્રકાશકઃ ગૂજરાત
વિદ્યાપીઠ, મળવાનું ઠેકાણું સુજના. પુરાતત્ત્વ મંદિર,
અમદાવાદ. દિ. ૩. ૨.

પુરાતત્ત્વ મંદિરે પાલી અથોને દેવનાગરી
લિપિમાં જાપવાનો જે સ્વત્ત્વ પ્રયાસ આદ્યો છે તેનું
આ બીજું ફળ છે. આ કામ કરવાને માટે ગૂજરાત
વિદ્યાપીઠ યો. અધ્યાપક ધર્માનંદ દોશમ્બીની સેવા
ગ્રાસ કરી શકું છે તે માટે તેને અભિનંદન ધરે
જે. અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં આ કામ કરવા માટે
તેમના દરતાં વધારે લાભક વ્યક્તિ ભાગ્યે જ મળે.
અભિધર્મનો-ઐશ્વરીયસુકીનો-અભ્યાસ કરવા માટે
આ મંથ અત્યંત ઉપયોગી છે. પ્રસ્તાવનામાં થી
દોશમ્બીએ ' અભિધર્મ ' ની સંક્ષેપમાં અર્થો કરી
આ અંથના દર્તાનો સમય નિર્ણય કરવાનો
પ્રયાસ કર્યો છે. અમે અધ્યાપક દોશમ્બી પાસે પાલી
સાહિત્યના બીજા અમૂલ્ય અથોના અંપાદનની આશા
રાખીએ છીએ.

શુભલીલાસ. રસપદ લે. અ. ધર્માનંદ
દોશમ્બી. અનુવાદક નીલકંઠ ઈશ્વરદાસ મણિરાજા,

પ્રકાશક: મૂળરાત વાંચકીક. મળવાનું ઠેકાણું મુજ-
રાત પુરાતત્વ મંદિર, અમદાવાદ. કિ. રૂ. ૨-૮-૦.

અધ્યાપક કાસમખીના મરાઠી ગ્રંથના આ અનુ-
વાદને આપકાર આપતાં અમને આનન્દ થાય છે. જૌદધર્મ દિન્દુસ્તાનમાંથી ગયો તેની સાથે તેના
ચાત્રોનું અધ્યયન પણ ગયું; તેમાં સ્થવિરતાદના
પાલી ત્રિપિટક ગ્રંથોની તો તદ્દન વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ.
આથી જૌદધર્મનું આપણા પડિનોને જે કાંઈ જ્ઞાન
છે તે પ્રાચીન દર્શનશાસ્ત્રોમાં ખંડન કરવા માટે રજુ
કરેલા પૂર્વ પક્ષમાંથી મળેલું છે. અંગ્રેજી ભાષુનાર
આ ઉપરાંત આ વિષયના અંગ્રેજી ગ્રંથોમાંથી મા-
હિતી મેળવે છે, પણ મૂળ પાલીભાષાનો અભ્યાસ
કરી જૌદધર્મ ભાષુનાર દિન્દુસ્તાનમાં યોગ્ય છે.
આથી દિન્દુસ્તાનની ભાષાઓમાં મળવાનું જુદું અને
તેમના ધર્મ વિષે જે કાંઈ લખાય છે તે સામાન્ય
રીતે અંગ્રેજી ગ્રંથોના અનુવાદ હોય છે. આપણે
સાધારણ રીતકારણે જોઈએ કે જૌદધર્મ વિષે પુન-
ર્જન્મ પામતી આ સદ્ગાદના પુરોપમાં ધ્યેસા
તેના પુનરુદ્ધારને આશીર્વાદ છે. આવી સ્થિતિમાં
દિન્દુસ્તાનની એક ભાષામાં-પાલીસાહિત્યમાં નિષ્ણાત
અને જૌદધર્મનું આધાર અને વિચારથી રહસ્ય
પામી ગયેલા વિદ્વાનને હાથે ભગવાન જુદું અને
તેમના ધર્મનું નિરૂપણ થાય એ આપણું અહોભાગ્ય
છે. આવા એક ગ્રંથનો અનુવાદ કરાવી પુરાતત્વ
મંદિરે એક જોડી જોડ પૂરી છે.

મૂળ પાલી સહિતનું જેને થોડુંક પંજું જ્ઞાન
દશે તે જોઈ શકશે કે આ ગ્રંથમાં મૂળ માહિત્ય
જાદુ ખુલીથી જોડાઈ ગયું છે, એ વાંચતાં મૂળના
ભળાનાં વાન્યા વિના રહેતા નથી. છી કાસમખીએ
મૂળ હકીકત મુજી અગિયારમી બાબતનું કામ
વાચકને માથે છોડી દીધું છે. આ પદ્ધતિ પ્રશં-
સનીય છે.

ગ્રંથને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યો છે, પહે-
લામાં જુદા પૂર્વ ભગોતી કથાઓ મુજી છે. બી-

જામાં જુદાં જીવનચરિત આપું છે અને ત્રીજામાં
જૌદધર્મની માહિતી આપી છે. આ રીતે આ ગ્રંથ
જૌદધર્મના અભ્યાસ માટે સંપૂર્ણ રીતે પ્રવેશિકાની
ગરજ સારે છે. આગળ અભ્યાસ ન કરનારને પણ
પૂરતી અને પ્રામાણિક માહિતી આપે છે. ગ્રંથની
સૌથી અને મૂળ વસ્તુ એટલી બધી સરળ અને સમ-
જીવ છે, કે આગાહક સૌ જાણે એના આનન્દ
સાથે ઉપયોગ કરી શકશે. સરળતા હોવા છતાં એમાં
ભગ્યતાની ખામી નથી. વિદ્વાનોની જુદીને પણ આ
ગ્રંથ વૃત્ત કરી શકશે.

અનુવાદ એકંદરે સરળ છે, છતાં કેટલેક ઠેકાણે
ભાષા અશુદ્ધ થઈ ગઈ છે

અને આશા રાખીએ છીએ કે બીજી આવૃ-
તિમાં ભાષાને વધારે સુંદર અને શુદ્ધ બનાવવાનો
પ્રયાસ કરવામાં આવશે.

એશિયાનો ઉપકાગ-ભાષાન્તરકર્તા: જગજીવન
હરિદ્વજી બ્યાસ. બી. એ. વાંકીઆ, અમરેલી ઘરને. દિ.
૧-૪-૦. મદાસય પૌલરિસારના કેલ્લાએક મુખસિખ લેખેનું
આ ભાષાન્તર છે. ૩૬ મી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં તેમણે
આપેલું ભાષણ પણ આમાં આપેલું છે. પૌલરિસારના
નવીન, વિશાલ અને સમસ્ત પ્રત્યેકને એક કરવાના
વિચાર ભણવાનું આ સાત્રં સ્થાપન છે.

સત્યજ્ઞાના-પ્રકાશક જીવનકાલ અમરેલી મહેતા
જાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનું આ ચોથું પુસ્તક છે. રા.
શ્રીવાદ કુલ્ય કોલ્લેટકર બી. એ. એલ. એલ. બી.ના ‘વૃષ્ટ-
પરીણ’ નામના નાટકનો આ અનુવાદ છે. મૂળ લેખક-
મરાઠી વાંકજાવામાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. મૂળરતની
પેઠે મરાઠી ભાષામાં નાટક તરફ સાદરોનું દુર્લભ નથી.
એ ભાષામાં સહિત્ય કેવું છે એ આનાથી ભળી શકાય
છે. નાટકમાં કેટલીએક જગ્યાએ અસંબંધરોપ આવે છે
પણ નાટક એકંદરે ચારે છે. તેનું દાર્શન અને વસ્તુ-
સંવિધાન ધ્યાનપૂર્વક લેવા જેવું છે.

બાલવાર્તા. બાગ બીજો. સંપ્રદર્શતા જિજ્ઞાસા. પ્રકાશક શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીમવન, ભાવનગર. આમાં આવકોના દોરત શ્રી હતાત્રેય બાલકૃષ્ણ-કાંલેશકરે. પ્રેરતાનના તથા બાલકોને પણ જે બાલ-દલા છે. સેષક બાલશિક્ષણના ખાસ અભ્યાસી છે જે દલે કહેવાની નર્દર નથી. તેમણે બાલવાર્તા કેમ કહેવાય એ ઉપર એક નિબંધ પણ લખેલો છે. પુસ્તક આ ભવના સાહિત્યમાં અતિ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે, અને દરેક નિરાશમાં અને ઘરે ન્યાં ન્યાં બાલકને સ્થાન છે ત્યાં ત્યાં એ હોય જ નેહિએ.

આપણા દેશનો ઇતિહાસ, બાગ ૨ ભે. - લે. નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બદ. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીમવન. ભાવનગર. કિં. રૂ. ૦-૪-૦ ઇતિહાસ ઉપરનાં પણાં ઉપયોગી પાઠ્યપુસ્તકો આ સેષક તરફથી બહાર પડ્યાં છે અને આ પણ બીજાં નેટલું જ સુંદર છે. પ્રકાશનમાં તેમને તરતી સુરેલીઓ ન આવે એવી રીતે આ પુ તક્ની બીજી આજતિ અમે થધારે સુંદર લેવા આશુર હીએ.

ઉત્કાંડનો ઇતિહાસ-કર્તા ઇગનલાલ ચુનીલાલ મહેતા. બી. એ. એસ ડી. સી. ડી. (આનર્સ) ધી શુભરાગ એરિમન્ટલ બુક ડીપો. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦. આ પુસ્તકમાં ઉત્કાંડનો ઇતિહાસ આપણા દરિજિ-દુષી લખવા પ્રવલ કર્યો છે તે યોગ્ય છે.

૨૧.

શ્રી નર્મદાશંકર હરજીવન એશીઝીફિય પ્રકાશમાલ વિદ્યાર્થીશુવનનો સંપત ૧૯૭૭ સાલનો વાર્ષિક દિસાજ અને જ્ઞાંત.

આખ્યનેક પારસ-પ્રકાશક: નબીનદાસ મંભાતામ સુરત. કિં. રૂ. ૧૧. ૨.

ચિત્રગુહિના અભિલાષીને મટિ આ પુસ્તક વચિવા એનું છે. એના મૂળ સેષક કોઈ સુસલગન સંત હોય એમ જીવમાન થાય છે. સતોતી સંસ્કૃતિ સર્વ એક જ છે. ત્યાં અર્થ, હસવામી, ધૂરોપીય, એવા મતમેદ સમ-ભવો જ નથી એ સંસ્કૃતિની મિનતતનો હદાપોદ

કરવામાં આવે છે તે વસ્તવિક પ્રકૃતિની અપૂર્ણવસ્થાની મિનતતા છે. સુસલગમી સતોતો એનેક દર્યાનતો આ પુસ્તકમાં અપાયાં છે, તે સંતશુભોની એકતાને ઠીક બતાવી દે છે. પ્રકાશનખર્ચની દરિજે પુસ્તકની કિંમત થધારે લાગે પણ એમાં રહેલ વસ્તુ તો રત્નોનાં મૂલ્યની છે. આજ પુસ્તક 'પારસમણિ' ને નોમે શુભરાતીમાં પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયું છે, એમ પ્રસ્તાવના પરથી સમજાય છે.

કિ.

નૈનકથાસંશ્રાવ-નૈન સાહિત્યમાં કથાઓ અને સસાઓ તો કોઈ પાર વિનાના છે, નૈન આંશોશોશિ વિવિધ મત, જપ અને ધર્મકરણોનો મદિમા બતાવવા એ રસમરી દયાઓ રચી છે તે એ બધી પ્રકટ કરવામાં આવે તો શુભરાતી સાહિત્ય થણું સમૃદ્ધ બને એ નિર્વિવાદ છે. અમદાવાદના નૈન ગ્રંથવિદેતા બાઇ બાલભાઈ ઇગનલાલ શાહે "પૂર્વાચારોના રચેલા" ગ્રંથો ઉપરથી થધામતિ સરોધન કરી "નૈનકથા સંગ્રહ પહેલા ભાગની બહાર પારેલી ત્રીજી આજતિ અમને સમણે ચનાં અર્થે નથી છે. આ કથાઓ નૈનસમાજમાં સારી પડે પ્રચલિત છે, અને તેમાંવ દરિજાજ, મુશ્કી તથા, અમથ-કમારી જેવી કથાઓના સંસ્કાર તો નૈનયાજીકો મતાના ધાવણની સાથે જ મેળવી લે છે. આ સંપ્રદર્શમાં એકંદર બાર કથાઓ છે અને તે દરેક કથા એક વિસિષ્ટ ઉદ્દેશને આશયથી લખાયેલ છે. કથાઓની ભાષા હુની છે, તે જરા થરમય બનાવવામાં આવે તો ધાર્મિક વાંચનમાળા તરીકે નૈનવિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મૂકી શકાય એમ અમને લાગે છે. ગ્રંથની કિંમત હોદ રૂપીઓ છે.

નૈન સજ્જાપમાળા-બાગ ૨-૩-૪. સજ્જાય જિ સ્તાંવાયનો અપખંચ છે. સાંભળા પ્રતિકમણ વખતે નૈનમુનિઓ અને ભાવકથાવિદાઓ એ સજ્જાયે ગાય છે અથવા ગાયી નેહિએ તેનો મોટો સંપ્રદ આ ચાર ભાગમાં આપી છે. સજ્જાયે આતમજનતિ અને આતમ-રોધનનું એક અણુમૂલ સાધન છે. પ્રતિકમણની કિથા કરનાર દરેકે દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અથવા બાળક એ આખી કિથાનું રદરચ ન સમજે તો પણ સજ્જાયમાંથી તો નર્દર હંક મેળવી શકે, અને ધારે તો જીવનમાં પણ ઉતારી

સારી દારણ કે સમજાય સિવાયની બીજી લખસન તમામ દિવા જેનોની સાક્ષીય ભાષામાં હોય છે, ત્યારે માત્ર સમજાયો ન જોખી શુભરાત્રી ભાષામાં હોય છે. બાહ્ય ભાષાસાથ છગલવાલે આ મહેલો સમજ બદાર પાડી નૈનસમાજની અને નૈનસાહિત્યની સારી સેવા જાળવી છે. કોઈ કોઈ માનવી આઠ અને કોઈ કોઈ જામની ત્રણ ચાર આદતિઓ બદાર પડી છે તે જ તે મંથની લખયોગિતા પુરવાર કરે છે. દરેક જામની કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ છે, દારણ કે અમુક ન્હાના સમાજમાં જ ને પુસ્તકો આદર પામે એવાં હોય તેની કિંમત બહુ જોછી રાખવી ન પડવડે. હવે પછીની આદતિઓમાં સમજાયોને કોઈ એક કમ સચવાય તો વાંચનાર અને વિચારનારને મળે બહુ સરળતા થાય. કાં તો સમજાયોના રચનાકાળને અંગે અથવા તો વિષયને અંગે તેનો અનુક્રમ પણ સચવાયો નેહજે, ઉત્કલા-શાયા ભાગમાં કેરલાક અધુનિક નૈન-લખો અને નૈનેતર કવિઓની કૃતિ લેવાય છે. એ સ્વને સમજાયમાળામાં રચાત મળે એ વિષે અમને રાહ છે. હંડપરખસે વહી આવતી સમજાયો દત્ત પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે એમ અમારું માનવું છે. દત્ત પણ એ દિશામાં પ્રયત્ન ચાલુ રહે તો વધુ સારું

તીર્થેકર ચરિત્ર—લેખક:-નૈહાવાલ દલસુખમાજ કિંમત રૂ. ૨૫. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે વિષ્ણુશિશ્યાપુરુષ ચરિત્ર નામનો ને એક દળદાર સંસ્કૃત મંથ લખ્યો છે અને ને મૂળ તેમજ ભાષાંતરરૂપે બલનગરની નૈનપર્ગ પ્રકાશક સંસ્થાએ બદાર પાડ્યો છે તેમાં ૧૨ તીર્થેકોની સાથે બીજાં ધણા પવિત્ર અને પ્રાચીનમરણીય પુરોનાં ચરિત્રો આવી જાય છે. પ્રસ્તુત “તીર્થેકચરિત્ર” માં ઉપા દળદાર મંથમાંથી તીર્થેક ભખનાના ચરિત્રો અલગ તારવી દાઢવામાં આવ્યા છે. કોઈ કોઈ રચયે ચિત્રો આપી મંથને આકર્ષક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અધ્યાત્મ સાવક-માવિકાઓ માટે પુસ્તક લખેલી છે. શ્રી શિશ્યચરિત્ર ઉપર શ્રી આદીશ્વર ભજવા નના હુંકમાં દિવાલ ઉપર ને રંગબેરંગી ધાર્મિક ચિત્રો આલેખવામાં આવ્યા છે તેની પ્રતિકૃતિ ન વિશ્વરૂપે આ મંથમાં પ્રકટ કરવામાં આવી છે. એથી ચિત્રોની ગરજ સંદે કે કેમ એ એક મરો સવાલ છે, પણ ચિત્રો લેવાથી શ્રી આદીશ્વર તો જરૂર યાદ આવે.

બી. લ.

જ્ઞાનગોચરી *

એશિયા

અમેરિકાના ન્યુયોર્ક શહેરમાં, અમેરિકાની એશિયા સમિતિના સહકારથી મિ. એલ્ટી એફ. વેલ્ચના તંત્રી-પણા નીચે 'એશિયા' નામનું એક ગાસિક નીકળે છે, જેનો ગયા માર્ચ મહિનામાં ખાસ 'હિન્દ અંક' પ્રકટ થયો છે. પૃષ્ઠ ઉપર મોગજ સમયનું એક સુંદર ચિત્ર છે. જેને કારીગરીવાળી કાશ છે તે વચ્ચે ૨૦૫૮ સ્ત્રી છે. બીજું ચિત્ર ધૂમકા તાણીને મંદિરમાંથી દર્શન કરીને ઉતરતી યે સ્ત્રીઓનું છે. પછીના ચિત્રોમાં મુખ્ય શીશુન જંગલીશર્ષદ બોજની પ્રયોગશાળા, પ્રયોગશાળાને કમળ-કુંડ, શીશુન બોજ અને પછીથી હિન્દના ઐતિહાસિક રથાપત્તના કેટલાંક સુંદર ચિત્રો કંઈક સેકાવર અનુક્રમે અને સમન્વિત સાથે આપ્યાં છે. પ્રથમ સંખ્યાનો દરવાજો (ઇ. સ. ૫૧૬ ૩૦૦ ને) પછી (ઇ. સ. ૩૦૦-૪૦૦ થી ૧૧૩૨ સુધી) શુદ્ધ હિન્દુ કલાનાં ઓરિસ્સામાં આવેલા કુશનેશ્વરનાં શિવમંદિરો, પછી ઇ. સ. ૫૦૦ નું અજંતા કુશનું ચિત્ર અને ઇ. સ. ૮૦૦-૯૦૦ ના જુહુર અંબરના દેવળનાં હિન્દુ મંથકાળનો સુંદર કારીગરીવાળો, ચિત્ર-ચિત્રિત દ્રવ્યોથી શોભિતો દરવાજો આપ્યો છે. પછી ૧૬ મી સદીનું અમૃતસરનું શિખ સુવર્ણમંદિર, ૧૭ મી સદીનો દિલ્હીનો કિલ્લો, કોત્તેલપુરસીકીનો દરવાજો, અને ઉલ્લેખ સુપ્રસિદ્ધ તાજમહાલ આપીને હિન્દની સિલ્પકલાના સુંદર નમૂના રજૂ કરી કેવળ ચિત્રોદ્ધાર હિન્દના વિદ્યાર્થીને એક નવતરું સંપૂર્ણ દર્શન કાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મિ. પર્સી બાઉને હિન્દનાં ન્દાનાં ન્દાનાં ન્દાનાં એ વિષયપર ચિત્રોના નમૂના સાથે એક લેખ

લખ્યો છે. એમાં ૨૦૫૮ કલાકારોનાં ચણ અને ઈરાની કલાના મેશન સમયનાં ચણ મળી કુલ ૬ ચિત્રો છે. આ ત્રીય-નમાં હિન્દની ચિત્રકલાનો એક નાણું સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ જ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

આનન્દકુમારસ્વામિ. અને એમનાં પત્ની શ્રીમતી રશીલા બેરેકે "મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન હિન્દ" નામનો ચિત્રોત્તરો લેખ લખી ઈ. સ. ૧૨૦૦ પછીના હિન્દના ધાર્મિક જીવનનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. મિ. માર્ટિન ઇમ-રસન આ પત્રના ઉપતંત્રી છે. તેમણે "આ તે હિન્દ" નામનો પ્રવાસવર્ણન જેવો હિન્દ વિષેનો ચિત્રસહિત લેખ આપ્યો છે. ના. મોન્ટેગ્યુએ "હિન્દ માટે, સ્વરાજ્ય" નો, બહુ ઉપયોગી લેખ લખ્યો છે, અને છેલ્લામાં. ઉચ્છી માહિતીવાળો "ગાંધીના" અનુયાયીઓમાં 'મંત્રી' જે નામનો તંત્રીને હાથે લખાયેલો લેખ છે. આ ઉપરાંત બે વાંચકો અને નકશા વગેરેથી ખાસ આંકો કેવા દહાડવા જોઈએ એના ઉત્તમ નમૂનારૂપ, આ આંક અમેરિકાને યુરોપના અંગ્રેજ વાંચકોને માટે હિન્દ વિષે ઉત્તમ માહિતી પૂરી પાડે છે.

હંદમાં એમાં હિન્દની પ્રાચીન કાળથી માંડીને અસાધ્ય સુધારી રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક અને વિજ્ઞાન, સાહિત્ય તથા કલાવિષયક ધણી માહિતી રાગદ્રેષ વગર કંઈક ઉદાણથી આપવામાં આવી છે. ન્યારે પ્રત આપા સન્માન પામે છે અને સ્વદેશાભિમાની બની પોતાનું ભાવિ પોતાનાજ દાણથી ધરતી દેવાર થાય છે ત્યારે એની પાસેથી બોધ લેવા અને એનાં કાર્યો નિહાળવા

• આ વિભાગમાં સાહિત્યના વિવિધ માત્ર સર્વોમાં ગોચરી કરી તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. બીજા અને ત્રીજામાં સાહિત્યમાં ગોચરી, શિક્ષા, નિર્દોષ અને કોઈને અનિષ્ટ ન કરતાં માત્ર ધર્મકાલ કરે એવી હોતી નેઈએ એવા સિદ્ધાંત છે અને આશા છે કે અમારી ગોચરીથી પણ માત્ર ધર્મકાલ જ થશે.

પરદેશીઓ પોતે બિનની તરફ આકર્ષાય છે. અત્યાર સુધી પોતાની મેળે જ લાખો રૂપિયા ખર્ચે હિન્દની ને વૃદ્ધિદાયક બંધારણ દેશોમાં નહોતી જનવી તેવી આજ્ઞાકાવિના ખર્ચે બની રહી છે.

“આ તે હિન્દ” એ લેખમાં મિ. ઇમરસન લખે છે કે:-

“દાર્જીલિંગમાં ઉત્તરનાં નંદાનાં પ્રદારનાં રંગરંગીત-પુષ્પો હિન્દુઓની કલ્પનામાં પાર્વતી કે દેવી કુર્મા બંધે લાગે અને બરફથી ઢંકાયેલા મહાન દિમાલવના શિખરોને હિન્દુઓ મહાદેવ છો અને; ત્યારે મન એમ માન્યા સિવાય પણ એ પુષ્પો પુષ્પો તરીકે મનોહર છે અને દિમાલવ પર્વત તરીકે અદ્ભૂત છે.

હિન્દુસ્તાનનું સુષ્કૃષ્ટિદર્શ અને દિવારો આવે છે; એનાં ચૂકાં વિશાળ મેદાનો, મહાન નદીઓ, મથબાર-કાંડાના તાલનાં વન, રવર્ચીય કાંમીરની ખીણને ઠાંડી દેતા ગ્રાન્યુબી દિમાલવના શિખરો, એ બધું મહારા દિવને આરામ આપે છે. હું હિન્દની નહોત્તલાથી વિષે મોઢક વાતો સંભળીને આંધો હતો. એક દાને હિન્દના વેપા-ત્રીઓ કીણું સૂતર, મથમથ, કામીરની બેનમૂન શાલો, કસબી અને રેશમી બરતની સ્ત્રીઓ, મોઢેરોં દાશીદાંતનાં રમકડાં, સુખડોનાં સામાન, મેલી, સોના રૂપાન અલ-કાર અને બરફ નહોતો વપરાતો તે વખતે અપાણું અને મુરખાને જાહેરા ન દે એવા મસાલ, એ બધું અમારે દેશોમાં લાવતા હતા-અને અમે બહારમાં શું મોઢકતા ? ડાહ્યો, સચેપાટ, કીમું અને સોંપા રીતનાં વાગણા; આમ દોંવાથી હિન્દ વિષે-દાશીદાંતને વાંદરાને મથુરાના દેરા વિષે-અમે અદ્ભૂત રસ અનુભવીએ તેમાં શી નવાઈ ?

હિન્દી અને આઝા અને લાહોરમાં હિન્દના દરિદા-સંતા તેજસ્વી દિવરોના ઘણા સાક્ષીપ્રદાના અને મળ્યા. અંગ્રજોના લાલ પલ્કરના દિવા ને ફરવાન, નહાનીરે શાદનમાં ને ઔરંગઝેબના આરસપદાણના મહેલો અને મોતી મરજીરો, ભળ્યે રોળ અને કબીર, અલી પુષ્કળ શામરદમ વેરાવણ પડેલાં છે. વ્યવસ્થારિક આરસની ભળીએ યાવે કુસનેશરીકનાં વચ્ચે અને કાલની કાળો મહાદાર લંબિમાં કોઠરી કદાવ્યાં છે. દિવાલો અને કિના-રીઓનાં અલંકાર રંગરંગીત પલ્કરો જાળીને વેલો પુષ્પો અને વજીરો મુરોમિત બનાવવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ અરે ! આ બધું દાલ તો સૂત્ર છે. ખાલી જગ્યામાં નિર્જન રચે પડતા અર્થકર પડતા જ દલે તો ત્યાં સંમિલવાના

રહ્યા છે અને ને હિન્દીઓ ત્યાં જોવામાં આવે છે એ પણ મદારી માફક અભવ્યા અને લક્ષ વચરના દેવાચના બની મેલેલા હું મેલું.

એક વાર હું તાજમહેલના એક રોડ પર એકઠો બેઠો હતો. નવેંબર મહિનાની પુનેમ હતી, જમુના નદી તાજ પાસેથી ચળક ચળક કરી ચાલી જતી હતી. તાજ આ રચે એથી અઘીકિં રોડમાં ધારી રહ્યો હતો કે એ રમરણ હદિ બ્રહ્મચ તેમ નથી પહેલું ફર્શન આ તાજનું મહેં શાદનમાં ને રચે કદી તરીકે પોરેલો દોરે ત્યાં અગળથી, આઝાના કિલ્લામાંથી ફરેલું. પોતાની મિલતમાનો આ મુદ્દરે રોડે એ રચેથી શાદનમાં કેવા મર્મબેદ-ભાવોથી જોયાં કરતો હતો ! તે વખતે આ તાજનો હુમ્મર લાજમાં દહડી પૂગતા મોટીમોટી પાટળ સાદ, ઘોળો ઘોળો ચળકતો હતો, પણ સહેદ આકાશમાં એ બરફની માફક બસા પડતો ઘોળો જમુના, વગી એક-વાર એ આંખોને હલિક પરપોટા જેવો પણ લાગ્યો. રૂચારિતના ‘ગોરખ’ સમયે એણે ઉચ્ચ આવાસનું તેજ ત્રીવી ચકચસ્તિ કમખનું રંગપ ધારણ કર્યું. શહેરમાં બધે અંધારે પ્રસર્વા પછી પણ લાંબા વખત સુધી એ અલંકાર કરતો. આ રાત્રે મને એ અનંત કોમલતા અને કમનીષતાની મૂર્તિરૂપ લાગ્યો.....તાજની આગળ સૂનાં અંગે વાગીતી નોકોને કિનારે રસક જેવા મંદીર રૂપ ધારણ કરી છતાં દતાં, વિશ્વ જાળે અનંત શાંતિને જોણે ચણે દર્શ. એ પ્રસંગે હું પ્રેમનો મુદ્દરના અને મુત્યુની વેદના એ બે એકબીજ સાથે તોળાં બેતો બેસી રહ્યો.

હિન્દના એકધુ સત્તા ધારાવતા રામચક્રાંબો અને એમના નૃત્તા કાળના એ બચ્ચા અને નહોત્તલાથી વિષે શું કહું ? એતો દલે અથા છે અને છે ભાંયોયે જતાં ભય છે. આજના હિન્દુસ્તાનમાં પાનકેશવ દલે નથી રવા. આજ-કામાં જરા પત્ર મૂરો અને લખે નેત્રો કે નૃત્તા કાળની નહોત્તલાથી શું દલે નામનિશાન નથી રહ્યું.

કલકતેથી મુંબઈ સુધી અને કામીરથી પ્રાવનકેર સુધીને આખે રરતે હિન્દીઓના મુંબરામાં ગોમાસથી. લાવાઈ અવેલા કદવજીયરનાળા રરતઓની આશ્વપાસ દબરો જામકાં આવી રહેલાં છે. ત્યાં અપખા દેશમાં સાંધ-જેલા રંગરંગીત શીખીનાં વસ્ત્રો પણ મેં નેત્રમાં પૂગમાં

હાલકાંનીકેલોંઠોર ને કુતરાંનેકોંઠોંઠોં, શોશક પનોઆરીઓ
મારીના વાસણો હઈ હવે પાણી ભરવાં એકડી થઈ હતી.
મિલકતમાં મુપકાની બહાર ભાગ્યવૃત્તિ: હતી જમાનાના
ખારવા પડયા હતા. કોઈ લીતોએ લોકતા હાથોએ કે
દેવો કે મહાત્માર કે રામાયણની કથાઓના પ્રસંગો
ચિત્રેતા હતા ખરા, અને દુઃખમય સંસારની મહીન મૂળ
કરતાં કંઈક હવે તે કોઈ જીવન હોય તો આ ચિત્રોનું જ
જીવન હતું. આથી તો ત્હમને એમજ લાગે કે ભણે આ
રત્ને યદને કોઈ ભયંકર આકૃત હમણાંજ પસાર થઈ
ગઇ હોવી જોઇએ. તપાસ કરતાં માલમ પડે કે દુઃકષય
કે મરણી જેવું હમણાંનું કંઈજ બન્યું નથી. આકૃતમાં આકૃત
એક-લોકેલુદાર લોકેલું લેવા રોજ ફરે છે, ને લોકોને પેટ
ભરવા માટે ભારે બ્યાને નાણાં જીતીતાં લેવાં પડે છે.
હિન્દના લાખો લોકો આવી હરીદ્રતામાં ફેરવા છે. વર્ષો-
વર્ષ વપાઈની રાહ લેવાય છે. વર્ષાઋતુ આવે છે અને
નય છે, પણ હરીદ્રતા ખસતી નથી. લાંબો લોકો બીચારા
ગરીબો ગરીબજ રહેવાના. એમનો ઉદ્ધાર જ સંભવનો
નથી. ચીન, જપાન, કમ્બોડિયા, બર્મા, સેયામ વગેરે
સ્થળોએ નું રહેલું છે. ત્યાંના લોકોજ હિન્દ પારોથી ને
આધ્યાત્મિક પ્રેરણાઓ લીધી છે તેનું મૂળ હિન્દુતાનમાં
લેવાની મહેં આસા રાખેલી. જુદીની શાન્ત, સૌમ્ય
મુતિ મહેં એ સ્થળોએ લેયેલી. પરંતુ હિન્દુતાનમાં
આવીને મહેં ભણું કે રોંઠોડા વર્ષોથી એ ધર્મની અસર
હિન્દમાંથી અસાધ્ય ગઇ છે.

જુદધર્મના પીળાં વસ્ત્રોવાળાં સાધુઓ કે જુદ-
મંદિરો હિન્દમાં હવે નથી. છે તે ખંડેરા છે. સારનાથ
મહેં ભણું પણ દૂર કળે કંદેરા નાશનું દુઃખ મહેં સાર-
નાથમાં અનુભવ્યું એવું કથારે અનુભવ્યું નથી. તેમ
જતાં અજંતાનું મહાર સ્મરણ જરા સુખદ છે. જુના
કાળના જુદ સાધુઓના એ વિહાર કરતાં બીજા કોઈ
આનંદબીજારથી જન્યાની કમ્પના કરવી મહાર મન
આરાધ્ય છે. આરવમા વસતા તત્ત્વેતા કષિપુમુનિઓ
જયદ હોદા હાલોં વર્ષથી મુગ્ધ છે. જુદધર્મના અંતર
કષિપુમુનિઓ, દેવી. પૂર્વ ૧૦૦ થી દેવી. ૭૦૦ મુખીનાં
૬૦૦ વર્ષ આજંતાની એકાન્ત ગુફાઓમાં રહી ગયા છે,
એ કેમ હરો ? જુદની અંદરના મેહોડા મેહોડા ખરો,
વિશામ મક, મંદિરો વગેરે કોણમાં ને અદ્ભૂત કામ
સોંઘે સુધી આજ્યાં હતું તેની કલ્પના મોતથી સજ્જદ પડ
જવાય છે ! અતોં હજુ લોકે મનદોર નથી થઈ પરંતુ
ધર્મભાવ અને દરિ હીષે નહિ એવી ભક્તિરથી તરજના

પ્રતાપે આ કામ. યદેતાં છે ! જુદાઓની હતને ટકાવો
રાખતા અશ્વિત રત્નોત્તર કોતરકામ ધણેજ બારીક છે,
અને જુદાઓની લીતો એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી
જયસારી કહોડેતાં મોતરકોયોથી અથવા રેખેરોત
ચિત્રોથી રોમે છે. ૨૫૦૦ વર્ષો થયાં પણ પૃથ્વી પરથી
ભગવાન ગોતમજુદની સુગંધ હજીયે ગઈ નથી”.

અનેકશરવાદ, ન્યાતો, વિધવાની અવગણના, બાળ-
લગ્ન, સાધુગાવા, મુર્તિપૂજા, વર્ણવર્ણના ભેદ, સ્ત્રીના હકોથી
પદવી વગેરે વિષયોનું વર્ણન કર્યા બાદ હેખકકે છે કે “હિન્દનો
વર્તમાન કું ? એ સમજાવો આરાધ્ય છે. હિન્દમાં કું
અનંદરિષ્ટ નથી. કોઈ સંસ્થા કે કોઈ રિતિ ઉપરકપતથી
વિચિત્ર લાગે પણ એનાં મૂળનો જુદારો શોધતાં તે મજાનો
જ. કોઈ ધાર્મિક સિદ્ધાંત કે કોઈ પરંપરાગત સત્યનો
એને અધાર હરો જ. ન્યાતોએ લાખોને દુઃખી કર્યા છે,
પણ એ ન્યાતોએ જ હિન્દુસમાજનાં વેરાઈ જતાં મૂળ
તરોને સ્પર્શથી રાખ્યાં છે. પશ્ચિમાત્ય વિચારોને પ્રતાપે
ન્યાતોનાં અંધન સિદ્ધિત યતાં ભવ છે, પરંતુ હજુ
હિન્દી પ્રજાથી રાશીરને બીજે કોઈ ધરખમ આધાર ન
મળે ત્યાં સુધી હાલપિંજર તરીકે ન્યાતો રહેશેજ
એમ લાગે છે.”

“હિન્દમાં એકતા છે. ધમતું એને દર્શન થયું છે.
વેદનાં રસો હજુ એ જ ભારથી મવાય છે. સંસારની
દણ્ડભૂમિતા અને ધર્મની સાશ્વતતા એ સ્વીકારે છે.
જાતોના પરમાત્મા સાથે યોગ કરવો એ હિન્દના દરેક
સંપ્રદાય અને ભિન્નભિન્ન મતમતાવેશોવાળાઓનું એક-
સરખું લક્ષ્ય છે. નીતિના સિદ્ધાંતો પણ આખા હિન્દમાં
એકતરખા છે. સનાતન, સત્યની શોધ, માટે પ્રાચીન
કાળથી હિન્દ ભણે મુસાફરીએ નીકળ્યું છે. એણે સંકલ્પ
હસી તેના જુદાસા મેળવ્યા છે, ફરી સંકલ્પો કરી છે
અને ફરી જુદાસા મેળવ્યા છે, ધીમ ધીમે રિહતી એ
સંસ્કૃતિ બધોઇ છે તે આ સનાતન સત્ય મેળવવાની
મુસાફરી કરતાં કરતાં જ અંધારથી છે.

હિન્દુસ્તાનમાં તંત્રજ્ઞાનીઓ બહુ થયા છે. પણ
હિન્દના પ્રત્યક્ષનંદી કદર કંઈ તંત્રજ્ઞાનીઓ ઉપરથી થતી
નથી કરેલો લોકોના એકત્રિત અનુભવમાંથી હિન્દને
મેળાંજીવન થયું છે, અને એ કંદેરા લોકોમાં હોના એકો
હોતો, અને તે પણ પરદેશી”.

પછી લેખક બનારસના ગંગાકિનારાનું વર્ણન કરે છે. ઓહમ, અલ્લખદા વગેરે પણ એની નજર બહાર નથી રહેતાં—જતાં એ દહે છે કે મીસરવાસીઓની તાકીલ જેવી હિન્દુઓની ગંગા છે. ફર એરેશન કે હરે નામનો પવિત્રતા ચાલી રહી છે, ગંગાની રંદી છે. કપી દક્ષિણી હિન્દને ભેરો ? જેવા હામરો સ્વભાવ. ઓહમ, અનાદિત્ય દેવો, બલી, શક્તીઓ એ પણ છે અને ઉત્તરે સૂર્ય એવારા અને ગંગાધારને સોનાથી રસે છે એ દેખાવ પણ છે. દહેરો, કપલદેવ, સોડાની બોટ, વિધવિધ રંગો, હાલન-ચલન, જીવન એ પણ છે. પૃથ્વીમાં કેઈ રથો, કાશીના ગંગાકિનારા ઉપર, ઉભરા સૂર્યની કે મહાન નદીની જેવા માનને જેવી હાય ભેરોને ભક્તિભાવથી સ્તુતિપ્રાર્થના કરવામાં આવે છે એવી બોલે કથાંક કરવામાં નથી આવતી.

પૃથ્વી પર ભયેલા બધા દેશોમાં હિન્દ અને બહુ કદાશી લાગ્યો. પરંતુ પશ્ચિમના ધર્મવૈભવ કે સુખસમ-વડ પાછળે મરી કીરતાં અમારા સોકોને હિન્દ કરતાં વધારે સુખ કે વધારે શાંતિ ભળ્યાં છે કે કેમ, તેની મારા દિલમાં શંકા છે. સુખસમવડનાં સાધનો વધાર્યાં કરવાથી આત્માની સૌન્દર્યપ્રતિભા બૂખ બાગતી નથી, અથવા જંદગીમાં જેવા સંભોગો મળે તેમાં નમાવવાની આવડત પણ આવતી નથી. નહું નહું ઉપસા કરવાની અમારી ધૂનમાં અમે આત્મા કબો કરવાની વડ કુમાવી બેસા છીએ. સુધારાનાં અમારાં કેટલાંક માપ છે, એ માપને મોંધારે હિન્દને ભેદએ તો અમને એ સુધરેલું નહિ પણ લાવવાનું, પરંતુ હિન્દે જીવન સંબંધી એ સિદ્ધાંત બોંધ્યા છે, તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વના છે. હિન્દનાં લાખો સીસુરૂપ ભેમની પૂલ દરે છે તે તો સાચુ કે સંન્યાસીની, જીવનને માયા સમજ ભેમણે સસારને ત્યાજ ક્યો છે તેવા લાખો સાધુઓની. હિન્દે તિરાય બીજે કયો દેશ મોંધી જેવા અવધાન દેસતાયક બનાવે ? મોંધીનો વપરેશ મું ? સંવય, આદેસ, અવવાસ, પ્રાર્થના.

હિન્દ અદ્ભૂત રસમાં દમરું છે, એની કલ્પના-ગંઝિ સતેજ છે. કેવા કેવા દેવો અને કેવાં કેવાં એનાં વાત્રાનાં ધામો છે ! પ્રાચીન કાળની ધાર્મિક લાવનાએને હિન્દની હલાએ ખૂર્ચ રવરૂપ આપ્યાં છે, અને પ્રજાજીવનના એકેએક ભાગ સાથે એ લાવનાઓ વણી દીધી છે. હિન્દુસ્તાનનો ગામડોઓ પણ કંઈ એના બંધીઆર હુપડામાં બંધાય રહેલો નથી. ઘર એને મન એવું ભજવ નથી; એનું ભજવતો વિશાળ બ્રહ્માંડ છે. બાહ્ય ભજવ

અને કદરવમાં એ રમે છે. એનાં દક્ષિમયાદા સગર બેટી વિશાળ છે.

હિન્દનો ખેડત એ તો મહોલો મહોલો દેવતાઈ સત્વાનું રનકડું ભેઈ લ્યો—ધોધમાર વર્ષા, નિર્દય સૂર્ય એ એના રમ્યાનારા. મહિનાઓના મહિના એ નવરો રહેવાનો. એ વખતે અનંત મળનો એ સ્વામી. પૃથ્વીના મહારાજાઓ કરતાં પણ એ વધારે તાલેવંત. આમ પ્રજાજીવનનાં નીચલાં પેઠામાંથી તેમજ ઉપરના પેઠામાંથી (ખેડત તેમજ તત્વજ્ઞાનીઓના અનુભવોમાંથી) હિન્દુસ્તાનમાં વિચારો ઘડાવાના. સુખ, સર્વશુભપ્રત્યક્ષ, પ્રગતિ એ કંઈ હિન્દુસ્તાનના ઉદ્દેશો નથી, પરંતુ સત્યનારાયણ સાથે જીવતા સંબંધમાં આવકું એ એનું સાધ્ય છે. સાંદડા સંબંધોથી આગળ નહિ હિન્દી એના રહસ્યપૂર્ણ આંતરમાં ઉઠા ઉતરે છે. ત્યાં એને એના હાથેય મળે છે, અને તેની એ પૂલઆરાધના કરે છે.

પછી લેખક શાન્તિનિકેતનનું વર્ણન કરે છે. ત્યાં ભર્મની જાઠ આવેલા એક વિદ્વાનશાસ્ત્રી સામે અભવાળી સાંજે એ ફરવા નીકળ્યા છે. ચાંદની છાઈ રહી છે, પરંતુ સ્થસ્તિતા રંગો લજ પણ વહિજમાં આજીવાતંગો દેખા દે છે. ગરમીના દિવસો છે, પરંતુ એ રથએ શાન્તિ અદ્ભૂત છે. દૂર રિયાજવાતા ઉદનનો અને ગ્રામનો હચુદ હચુદ અવાજ આવે છે. શનદારી અને પરચુરુક વિધયોની વાતોજાણી વિજાનતાજી એવિતો લેખકને રૂજ છે કે “આ બધું સુંદર નથી ?” “સુંદર નથી ?” એમ પૂછતાં પૂછતાં વિજાનતાજીના મુખ પર ભક્તિભાવ ઉભરાય છે. તે ભેઈ લેખક માને છે કે “આ બધું” એટલે ફક્ત શાન્તિ-નિકેતનની સીમા જ નહિ પણ વિજાનતાજી આખા હિન્દને કહેશોને કહે છે. લેખક આવી વાણીમાં પોતાની લેખ સમાપ્ત કરે છે ને કહે છે કે “આ તે હિન્દ”

ઉ. પ્ર. દે.

ચીનની જગપ્રસિદ્ધ દિવાલ

શાયસ એશિયાટિક સોસાયટીની મુબર્કની શાખાની એક એક સમક્ષ ડૉ. જીવજીત મોદીએ, ચાલુ એપ્રિલ માસની ૨૦ મી તારીખે, પોતે ગયા વર્ષના એપ્રિલ માસમાં જાતે જોઇ આવેલી " ચીન દેશની જગપ્રસિદ્ધ દિવાલ " ઉપર એક લાખજુ આપ્યું હતું. ડૉ. મોદીએ દુનિયાની મશહૂર ચીન-માંની અન્યાર સુપીમાં ગયું જોઇ છે; મીસર દેશને પીરામીડ, હિન્દની ઉત્તરે આવેલા દિવાલ સમો દિમાસય, અને ચીન દેશની જગમશહૂર મનુષ્યકૃત દિવાલ. આ ત્રણમાંથી ચીનની અદ્ભૂત દિવાલ સંબંધી વર્ણન કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

આ દિવાલ હજારો માંઘિ દૂર આવેલી છે, છતાં તેના અસ્તિત્વથી હિન્દુસ્તાન, ઇરાન અને રોમના ઇતિહાસ સહીએ થયાં છુટી જ રીતે લખાયા છે. ઇસ્વીસન પૂર્વે ૬૧૭ ની સાલમાં ચીનના સમ્રાટ શી હાંગટીએ એના બાંધકામની શરૂઆત કરી હતી. ચીનના પાંચરો હજુ ભતિના લોકોને નિવાસ ચીનની સરહદથી માંડીને ઠંડ પશ્ચિમ એશિયાની સરહદ પર્વતના વિશાળ મુલક ઉપર પથરાયેલા હતો. તેઓ નજીકમાં વસતા ચીનાલોકો ઉપર નારવાર દુમકાઓ કરતા આથી એ હજુલોકોના કાયમના ત્રાસથી પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવાના ઉદ્દેશથી, ચીનના પાંદશાહે આખા મુલકની સરહદ પર લગભગ ૧૪૦૦ માઇલના વિસ્તારવાળી આ જગમશહૂર દિવાલ બાંધી હતી.

૧૫ થી ૨૦ ફુટ જેટલી તે ઠંડી છે, અને મધ્યે સરેરાશ ૧૦ થી ૧૨ ફુટ પહોળી છે. લગભગ ૨૦૦-૨૦૦ વાર ને અંતરે તેમાં આશરે ૪૦ ફુટ જવાઈના છુરને રાખેલા છે. ચેશીટીના અખાત આગળથી બરાબર સમુદ્રની સપાટીથી માંડીને કમે કમે વધી જતી તેની ઉંચાઈ દરિયાની સપાટીથી ૪૦૦૦ ફુટ સુધી પહોંચે છે. આના સંબંધમાં અમેરિકાવાળા જનમલ આંટ ને લખ્યું છે, તે ઉપરથી મનુષ્યની આ અદ્ભૂત, જનંબર દૃતિને કંઈક ખ્યાલ આપણને આવી શકે એમ છે. તેમણે એવો અંદાજ કાઢ્યો છે કે એને બાંધવામાં જેટલી મહેનત પડી હશે તેટલી મહેનતથી તે આખા અમેરિકાની રેલ્વે, નદીઓ અને તમામ રોડો બાંધી શકાય. એમ કહેવાય

છે કે એને બાંધવા માટે ૩૦ લાખ માણસો રોકવામાં આવ્યા હતા. બાંધકામ ચાલતું તે દરમિયાન હજુલોકોના દુમતાથી કારીગરોને બચાવવા માટે ૩ લાખનું લશ્કર ખરેખરે ત્યાં તૈયાર રહેતું.

એ દિવાલ જેવા જવાનો નજીકના રસ્તા નાનકડાકાટ આગળ થઈને છે. ડૉ. મોદીએ ખેબરવાટ, દિમાલયની કૃત્તી ખીલુવાળો છુરુપાટ અને કારમીરમાં આવેલા બનીલકનો રસ્તા, એ ત્રણે જોયા છે. પણ ચીનની દિવાલ પહોંચવા મારેના નાનકડાકાટનો ૧૯૦૦ ફુટ જવાઈનો રસ્તા જોઈને તેમને ખેબરવાટનું જ રમરણ તાલું થઈ આવતું. ચેશીનથી એક રેલ્વેટ્રેન દરરોજ નાનકડાકા સુધી દોડે છે, અને ત્યાંના સ્ટેશનથી અડધા કલાકની ચકાવની મુસાફરી કરીને ઠંડ દિવાલ આગળ પહોંચાય છે. ત્યાંથી પહોંચી અને ખીલોમાં થઈને પસાર થતી દિવાલ બંને દિશામાં આવી જતી નજરે પડે છે. એ તદ્દન નિર્જન સ્થળનું અલૌકિક દૃશ્ય કહિયે બૂલાય એમ નથી.

ચિત્રકળા પ્રદર્શન.

ભાવનગરના શ્રી દક્ષિણાશ્રિતિ વિદ્યાર્થીભવન તરફથી ચિત્રકળાનું એક પ્રદર્શન તા. ૨૨-૪-૨૩ ને રોજ ભરવામાં આવ્યું હતું, તેને ખુલ્લું મુકવાની કિંપા કરતાં યુજ્જ્વાલતા ચિત્રકાર લાઈ રતિ-સંકેત મહાશંકર રાવળે ચિત્રકળાની ઉપયુક્ત મીમાંસા કરતું જો મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, તેનો સાર મોટે ભાગે તેમના જ શબ્દોમાં અમે નીચે આપીએ છીએ:—

અંધકાર, ચિત્રકારો અને સંગીતશાસ્ત્રીઓ, માનવ-બલિના વિદ્યસમાં મહાન અગ્રગણિઓ છે. તેમની કૃતિ-એને આધારે મનુષ્યો પોતાનાં જીવનવિધાન કરે છે, તેમણે કલ્પત કરેલા આદર્શો ઝીલવા પ્રયત્ન કરે છે. રાષ્ટ્રની ઉત્તતિ કે અવનતિ પ્રજાની અભિરુચિને આધારી છે. કોઈ પણ પ્રજા ક્યા આદર્શોને ઝીલે છે, તે બધી શકાય તે તેનું બંધાયે શકેજમાં આંધી શકાય. જેટલા જ માટે પ્રજાના શિક્ષણપ્રવેત્તાઓ પ્રજાના જ્ઞાન અને આર્થિકવિદ્યાર્થીની શાળામાં કલાકરોની કૃતિઓનો પ્રધાનપણે ઉપયોગ કરે છે.

દરેક ધરમાં સારાં, વર્ણવાદાયક પુસ્તકોની પસંદગી કરવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે ચિત્રોની પણ પસંદગી થતી જોઈએ એ સંબંધમાં બાઈ રાંવળ જણાવે છે:—

ચિત્રો ધરમાં કેવાં હોવાં જોઈએ, શાળામાં કેવાં હોવાં જોઈએ. લોકોની નજર જગ્યામાં કેવાં હોવાં જોઈએ અને ખર્ચાઓમાં કેવાં હોવાં જોઈએ તેનું વિવરણ પણ ચિત્રોના ઘોષ પરિચયવાળા મનુષ્યને જીવવાણમાં નાંખે છે. ચિત્ર યુદ્ધપટ્ટું હોય, ન્યાયપટ્ટું હોય કે હિંદુ-સ્વામીનું હોય પરંતુ તે કોઈ રીતે મનુષ્યની ખાસ-વૃત્તિઓને ટેકા આપવું હોય અથવા અધમ વિચારો જલ્પન કરવું હોય તો તે આપણી ગણનામાં ન જ લેવું જોઈએ. ચિત્રો પ્રથમ સમાજીય ધર્મ ‘રંજન’ છે. તે ન હોય તો આપણે તે ન લઈએ. આ ધોરણ બંધિતગત રહેશે, પણ વ્યક્તિવિકાસ થતો જાય તેમ રંજન પામવાનાં સાધનો બદલાતાં જાય છે. ‘રંજન’ ન હોય તો એ સાધનો નિષ્પ્રયોગી થઈ પડે છે. આ વર્ગમાં કુદરતી દૃશ્યો, રૂબાળા માનવીઓ, કુશો, ફૂલો વિગેરે ગણી શકે.

ચિત્રો બીજે શુભ તેમાંથી પ્રકાર થતો કોડ બાવના કે વિચાર છે. ‘રંજન’ આટલે ત્યારે ચિત્ર તરફ આકર્ષી સાબનાર તેમાંની બાવના કે વિચારની ઉત્કૃષ્ટતા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ચિત્રો, ત્રીજા મહાન ધર્મ મનન છે. એ ચિત્રો મનુષ્યને જીવનનું કોઈ જતમ વિધાન બતાવતી ચાતાં ન હોય તે ચિત્રો અતિ માનનીય નથી ગણાતાં.

આ ઉપરાંત, ચિત્રોનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ તેમાંના સકેત હોય છે. જતમ ચિત્રોમાં સકેત અને ચૂદ જાન અસાધારણ રીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

અન્યતઃ આપણા શિક્ષિત ચહેરો અને શોખાળા ધરમાં ઓગળતાં સાદિય અને સાધનો વિગેરેની પસંદગીમાં જ્યાં અનિર્ણય બાગ્યે જ બનાવતા જણાય છે. તેમના ધનની ભાતો પરનાં ચિત્રો સાચ નારાજીય, કુરોહ-મનન, નિર્વેશ કે પ્રમાણે રહિત, પ્રેરણા રહેત, બેરોજ તેમ જ નિર્જીવ હોય છે.

ચિત્રોની પસંદગી કરવામાં પણ તેમની અસંસ્કૃત શક્તિ પરખાઈ આવે છે: જેવા કે બનસોમાં મળતાં ઉપકાં પેસ્ટકાર્ડો. છનીઓ વગેરે.

પ્રભળી કલા તરફની આકર્ષી બધી બેદરકારીનું કારણ બધે અરો આપણી શાળાઓમાં મંચડી કેમવણી પણ જાણી શકાય. સંસ્કારી રૂચિના અભાવે, પ્રભળા જીવનમાં અર્થવિહીન શબ્દગારો, મૂર્ખાંબિરી, શપ્કીયો, બેરોજ, બારેખમ, કોઈ ચોક્કસ સ્વરૂપ વિતાનાં મકાનો અને રહેવાની રીતમાતો પ્રચલિત થાય છે. સારાનરસનો વિવેક નારા પામે છે. આ બધુંકર પરિણામથી બચવાને પણ સંસ્થાઓ જ પ્રયત્ન કરી શકે. સભ્ય, શિક્ષણ-સંસ્થા અને ધર્મપ્રચારક સંસ્થા. સૌંદર્યત્વ એ વિજ્ઞાની શકે છે, તે બાગ્યે જ અધમ જીવન ગણે છે. તેથી શિક્ષણની સંસ્થાઓએ જતમ અનિર્ણય કેમવણી જોઈએ. મનુષ્યોમાંથી કદવળી સૂઝમ લાગણીઓનો નારા થયો છે, તેનું કદવળ જીવનનાં ઉચ્ચ તત્વોનો તિરસ્કાર છે. કલાની અવનતિ એ આપણી સમાજની અધોગતિનું એક મોટું કારણ છે.

આ પંક્તિ, બાઈ રાંવળ યુદ્ધપટ્ટા દેશોમાં જીવાને માટે પ્રવર્તતા રક્ષ અને આપણે ત્યાં તેના અભાવોનો મુદ્દામસો કરતાં જણાવે છે કે:—

આપણી પુરાણી કળાના અખૂટ, બેદરકારી મદતા પણ આપણને પાંદેદીઓ જણાવે ત્યારે જ આપણે તેમની કિંમત આપીએ છીએ. હિંદીના સાદિય, રાજસ્થાનનાં સૌર્ય, કળાની સામગ્રી, આપણા અદ્ભૂત બાંધકામોનું રહસ્ય વગેરે. આપણે કીંગ્ડોમ ફાર્મસ, ટોડ, ડાવેલ અને ફરબુસન જેવા અંગ્રેજ ચહેરો પાસેથી નવચુ. આપણું જીવન બાંધકામ સંસ્કારી અને કલાપુર્ણ ગણાવું છે, ત્યારે આપણે અત્યારે સરકારી બાંધકામ ખાતાની ટાક યાવે સોલનરી રબર બંગલા કરીએ છીએ, અને ઓ-ફીસો બાંધીએ છીએ, પણ બાવના પ્રકટ કરવું મદાન-લય તો ન જ હતું કરી શકીએ એવું આપણું દુર્ભાગ્ય છે. અહીં દ્રવ્યનો સચાત નથી, પણ સંસ્કારિતા અને રસજ્ઞતાનો દુષ્કાળ પડ્યો છે.

જતાં આના દુષ્કાળના જમાનામાં ચિત્રકળા તરફ રક્ષ વધારવાની આગમનાં ભાવનશરતા પ્રદર્શનને રત્નલય મનનું લાવું છે એ આશાજનક છે.

આયર્લેન્ડની વ્યથા.

આયરીશ સ્ત્રીકીટીરૂઢક સમાજની સ્ત્રીઓએ અમેરિકાની કોન્ગ્રેસ આગળ જે કેફિયત રજુ કરી છે તે તા. ૨૮ માર્ચના અમેરિકાના નેશન પત્રમાંથી અમે નીચે ઉતારીએ છીએ:—

અમે આયર્લેન્ડથી આવીએ છીએ. ગ્રેટબ્રિટને એક વરસ ઉપર અમારે માથે જે સુલેહ ફોડી બેસાડી છે તે વિષેની અમારી કેફિયત અમે તમારી આગળ રજુ કરવા માગીએ છીએ, આ સુલેહથી અમારા પ્ધારા દેશમાં શાન્તિ ફેલાવાને બદલે અંદર અંદર તોફાન સજાવ્યું છે, અને તેનું પાપ ઇંગ્લેન્ડને શિર છે.....

સૈદ્ધાંતિક થયાં અમારો પ્ધારો દેશ શોકમાં ડૂબેલો છે. આજે સુલેહશાંતિ અને સ્વતંત્રતાને માટે મધી રહેલા અમારા બાઇઓ અને પિતાઓને જેલમાં પૂર્ણ છે, એમના પર અત્યાચારો થાય છે, એમને ગાળીપીટાર અને ફારી દેવાય છે. આથી અમે, તેમની બહેનો અને પુત્રીઓ—આયર્લેન્ડની સ્ત્રીઓ તમારી સમક્ષ અમારા નિર્ભાગી દેશની અરજ સુધાવવા ઉભી છીએ. અમારા દેશમાં યુદ્ધના તમામ નિયમોનો કાંઈ થયો છે. લંડન સુલેહ માટે ગેરેલા પ્રતિનિધિ-મંડળનો બન પશુ સમાપ્ત નથી રહ્યો. વરસ પર ઇંગ્લેન્ડ સાથે સલેહ કરવા ચૂંટાયેલા અમારા પ્રતિનિધિ અરજીનું આદરકર્ષનું પૂન થયું છે. અમારા બીજા પ્રતિનિધિ રોબર્ટ બાર્ટન દાય રોગથી પીડાતા જેલમાં સડે છે. તેમનો યુદ્ધો માત્ર એટલો જ કે તેમણે આયરીશ પ્રજા સરકારને બેવકા ચવાની ના પાડી છે.

આયર્લેન્ડની હાલની ક્રીસ્ટલ સરકારે આયર્લેન્ડની પ્રજાસરકાર સામે યુદ્ધ ચલાવવાનો પરવાનો ઇંગ્લેન્ડના રાજા પાસેથી મેળવ્યો છે, અને તે જે યુદ્ધ તાલીમ નહીં છે તેમાં યુદ્ધના તમામ માન્ય નિયમોનો કાંઈ થયો છે. દુનિયાની તમામ સ્વતંત્ર પ્રજાઓના નિરોધો છતાં જીનીવા પતિપદના (૧૮૨૧)

નિયમોને કારે મૂક્યાં છે. અમારા દુર્ભાગી, દેશની ધનનાઓની પરંપરાની દગીફત સંક્ષિપ્તમાં નીચે સુચ્ય છે:—

૧૮૧૬—આયર્લેન્ડના લોકોને બળવો, અને સ્વતંત્ર પ્રજાસભ્યની ઘોષણા, ૧૬ આયરીશ નેતાઓને ફારી, લગ્નરોને જેલ, અંત સુધી લાવાનો આયરીશ પ્રજાનો નિશ્ચય, અને ઇંગ્લેન્ડને ચેતવણી.

૧૮૧૮—આયર્લેન્ડમાં પાર્લામેન્ટની ચૂંટણી. સ્વતંત્ર પ્રજાસભ્ય માટે અતિ પ્રયત્ન લોકસભાની ઘોષણા. આયરીશ પ્રજાસરકાર (રૂઢિ છરીઆન) અને પ્રજાસરકારની સ્થાપના.

૧૮૨૦—આયર્લેન્ડના હતર, (અલ્ટર) અને દરિયા એવા બે ભાગલા પાડવાની ઇંગ્લેન્ડની બાજ અને તે યુદ્ધ પર લેવાયેલો પ્રજામત, ફરી પાછો પ્રજાસરકારને વિશ્વ અને એકત્ર આયરીશ પાર્લામેન્ટ માટે દર્શાવાયેલો લોકમત.

૧૮૨૧—આયરીશ પ્રજા સાથે ગંધિ કરવાનો ઇંગ્લેન્ડનો પ્રયાસ અને હારની કબજાત. મિલિની શરતો નક્કી કરવા માટે આયરીશ પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી અને આયરીશ પ્રજાસરકાર ઉછરે છરીઆન પૂછીને આજવાનુ પ્રતિનિધિઓનું વચન.

ડીસેમ્બર તારીખ ૬ ને પરાંરીએ ૨ વાગ્યે આયરીશ પ્રતિનિધિઓને ક્યોડ નોર્માર્ની લખમી. સુલેહનામા પર સહી ન થાય તો “તાત્કાલિક લખકર યુદ્ધ” ની ડરામણી. આંતરને લીધેલા પ્રતિનિધિઓના હરતાલર.

સુલેહનામા પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડના રાજા પ્રત્યે વફાદારીના સોગન્દ લેવાની અનિવાર્યતા. આયરીશ પ્રજાસરકારના મોટા ભાગે આયરીશ પ્રજાસરકારને બદલે ઇંગ્લેન્ડના રાજા પ્રત્યે વફાદારીના સોગન્દ લેવાની બનાવેલી નોમરજ. રૂઢિન છરીઆન પછ સલામતોનો વિરોધ. ૫૭ વિરુદ્ધ ૬૪ સમાસદોના

મતથી સુલેદનામાં પર થયેલા રેલ્વે ઇંજીનમાંના
દસ્તાવેજ, અને તેને મળેલી બદાલી.

૧૯૨૨—સુલેદ રીસરનાર અને નદિ રીસર-
નાર પક્ષે વચ્ચે સમાધાન કરાવવા ફેણ્ડારી મા-
મમાં મળેલી રીસરની પરિપદ. પરિપદની નિષ્ફળતા
અને મે માસ માટે સુલેદની રેલ્વે બેઠક.

માર્ચ મહિનામાં પ્રજાસરકારની પરિપદ, પ્રજા-
સરકારમાં બે તરફ.

સુલેદ રેલ્વે પરિપદની મે મહિનામાં બેઠક.
સુલેદ રેલ્વે કરવાથી બીજા જ દિવસે ભવંકર યુદ્ધ
સંગ્રામથી એવી ફેરતે ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી
સુલેદના મુદ્દાપર મન નોંધ માગવાની બંને પક્ષની
કબૂલાત, અને તે પર માધ્યમ કોલોનલ અને ડી
વેવેરાના દસ્તાવેજ. રેલ્વે ઇંજીનમાંની બદાલી. પ્રજા-
સરકારને સોંપાયેલા ફોરકોર્ટમાં મહાન.

જુન મહિનામાં ચૂંટણીની તૈયારીઓ. માઇકલ
કોલોનલે કબૂલાતનો કરેલો ભંગ. આપરીય પ્રજા-
સરકારને વિરોધ. તેની સામે જંગ માંડવા ચિલ્દિય
ગરકારે માઇકલ કોલોનલને પાડેલી ફરજ.

નવી પાર્લામેન્ટ મળતાં પહેલાં જ ચિન્સલન
ચર્ચાએ ઊંડોચો દુકમ. આપરીય પ્રજાસરકાર સામે
ફોરકોર્ટ લોકરે મરિયા મોરચા. ફોરકોર્ટમાં મહા-
નની આમપાસ ભમેલો જંગ. ફેરમાં સંગ્રામી
હોળા. હોળાનું તોડવું નેસ.

x x x x

આને ૧૧૦૦૦ પ્રજાસરકારવાદીઓ જેવામાં
સહે છે. તેમનાં ૪૦ થી ૫૦ દસરે કુટુંબીઓ
બૂંધે મરે છે. માત્ર ચાક લેપરથી મેંડેલી સ્ત્રીઓ
ગાળગચ્છાંઓથી નિપૂડી પડી નેસ મેંડે છે. દાંખ
પણ તરતપાસ વિના ચારારો અલોપ થાય છે,

તેમને ફાંસી ફેરાય છે અને વર્તમાનપત્રોમાં એ
દલીલત પ્રકટ થાય છે તારે જ સમાજવાદીઓને
એમનાં શ્રમ થયેલાં પ્રિયજનોના સમાચાર મળે છે.
પુરોષથી સ્ત્રીઓને અને સ્ત્રીઓથી પુરુષોને દરેકના
વિષ્ણમાં પાડે છે, અને કાંઈ અત્યવધા રમણે અલોપ
કરી દે છે. આવાં અલોપ થયેલાં સમાજીઓની પાછ-
બરી દાંખ લાગ મળતી નથી.

જેમમાં ફેડીઓની રિપનિ એવી અમુચ ફડા
ફેરામાં આવે છે કે આ સુપરેલા જમાનામાં તે
માનવામાં પણ ન આવે. એકએક ઓઠીમાં તર
દર ફેડીઓને ગોંધવામાં આવે છે, ગંદવાડ અને
મજીમોનો પાર ન મળે. બૂખવરમ ફેડે લાગી જ
ફેરા! અતી દલામાં ફેડે ગાળમી કલાવચને ફેડીઓ
પર એવો લુલમ શ્રમરવામાં આવે છે કે એ જંદ-
કને લુના જમાનાના જાતિમેઘ પણ ત્યાગ
થઈ જાય.

અમે આપને અપીલ કરીએ છીએ કે અર્થોદ્ધ
ફેડીઓને યુદ્ધના ફેડીઓની જેમ રાખવામાં આવે
એવી આપ માનગી કરો, યુદ્ધના નિષ્ફળતા જંગ
કરવા માટે આપનો વિરોધ જાહેર કરો અને જંગ
નની સુલેદના મુદ્દાપર મન લેવાય તે પહેલાં "તા-
ર્યાગિક ભવંકર યુદ્ધ" ની ધમકી પાછી બેઠકી
લેવા છ-એ-કની સરકારને વિનંતી કરો. જેથી એ
બંને પ્રજાઓ વચ્ચેનું અંતર સમાપ ને કાપક
કાપમનું સમાધાન થાય.

અમારા સરકાર અરજીન આદરેમંતી એવી
માનવતા હતી કે આપને-કની રજાનાના પ્રિયજનોને
રીસર કાળથી છ-એ-ક અને આપને-ક જાહેર
સરખો લાગ છે, શરણ કે એથી એ બંને રેલ
વચ્ચેના અવિધામ અને વિરોધનાં વાઙગ ચિન્મગ
જંગે અને સમાજવાદીઓની સાગી અને માવમી રા-
સ્તીની જડ નાખશે. અમારી પણ એ જ માનવતા
છે, અમારી પણ એ જ માનવતા છે.

બુદ્ધનું ચરિત્ર

પુરાતત્ત્વ મંદિર અંધાવણિમાં પ્રકટ થનાર “બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ” ના બીજા ભાગ ‘બુદ્ધ-ચરિત્ર’નો ઉપસંહાર અમે નીચે ઉતારી લઈએ છીએ. આમાં લેખકે (શ્રી ધર્માનંદ કોશ્મીની) પાલી ત્રિપિટક અન્ધોમાંની બુદ્ધને લગતી કથાઓનું જૈતિહાસ દોહન કરેલું છે. પ્રાચીન પાલી અન્ધોને આધારે લખાયેલું હવામાં આની વિશિષ્ટતા છે.

“શાક્યોનું રાજ્ય મગધદેશના રાજ્ય કરતાં નહતું હતું. તથાપિ શાક્યરાજ્યો ધક્તાકુ કુળના હોવાથી આસપાસના પ્રદેશમાં તહેમને ધણું માન મળતુ. શાક્યોને પણ પોતાના કુળનું ધણું અભિમાન હતું. રંભનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીનો હતો. આ ધંધાને તેઓ ધણું જ મહત્ત્વ આપતા. શુદ્ધોદન આ રાજ્યોમાંનો એક રાજા હતો. પરંતુ કેટલોક કાળ મુખી શાક્યોએ રહેને પોતાનો મહારાજા બતાવ્યો હોય એમ જણાય છે.

સિદ્ધાર્થનું બાળપણ ધણુ સુખમાં ગયું હોતું જોઈએ એમાં શંકા નથી. તથાપિ વયમાં વયમાં વ્યાધિ, જરા અને મરણ મુંબધે તે વિચાર કરતો. આનો આધાર સુતપિટકમાં મળી શકે છે. ઓગણીસ વર્ષની વયે સિદ્ધાર્થે ગૃહત્યાગ કર્યો અને છ સાત વર્ષ ઉરવેણાની આસપાસ ઘેર તપશ્રધ્ધા કરી. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ થયો.

પ્રથમ બુદ્ધે કાશી પાસે ઋષિપત્તન નામના ઉદ્યાનમાં આપાદી પૃથ્વીમાને દિવસે પાંચ ધ્યાનથી તપશ્રધ્ધાને ઉપદેશ કર્યો. આ આતુર્માંસ પૂરો થતાં પદેલાં બુદ્ધે આઠ ભિક્ષુઓને પોતાના ગ્રંથમાં લીધા, અને આતુર્માંસ પૂરો થતાં તહેમને ધર્મોપદેશ કરવા માટે સર્વ દિશામાં મોકલ્યા. તે પછી બુદ્ધનું નાંવવા જેવું ધર્મ્ય એટલે ઉરવેણ કાશ્યપ, નંદી કાશ્યપ અને ગાંધારી કાશ્યપ આ ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ તપશ્રીઓને એક હમ્મર શિષ્યોસદ્ધ પોતાના ભિક્ષુગ્રંથમાં લીધા

એ ગણી શકાય. કશ્યપમંથુ શિષ્ય થનાથી રાજા ગૃહમાંના શ્રમણ બાલણો પર બુદ્ધનું તેજ પડતાં વાર લાગી નહિ. રાજગૃહમાં બુદ્ધે પુષ્કળ શિષ્યો મેળવ્યા, પણ તે સર્વમાં સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાન એ મુખ્ય હતા. રાજગૃહથી પોતાના ભિક્ષુગ્રંથસદ્ધ બુદ્ધ શુદ્ધોદન રાજાને મળવા કપિલવસ્તુ ગયા. ત્યાં બનેલી મુખ્ય વાત એ કે તહેમણે પોતાના એકના એક પુત્રને પ્રત્યક્ષા આપી શ્રામણેર કર્યો.”

કપિલવસ્તુથી બુદ્ધ ફરી રાજગૃહમાં આવ્યા. ત્યાં અનાથપિંડિકે (સુદત્તે) તહેમને આવરિત આવવા માટે આગ્રહ કર્યો. પછી ન્યારે યિગિસારને મારી અમતથાનુ સિંહાસને આવ્યો ત્યારે બુદ્ધે પોતાનું મુખ્ય આણું આવરિતમાં જ રાખ્યું. બુદ્ધના જે ઉપદેશ ત્રિપિટકમાં સંગૃહીત કરેલા છે, તહેમાંના ધણુ ખરા બુદ્ધે જેતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામગાહમાં રહી આપેલા છે. આવરિત બે કે બુદ્ધનું મુખ્ય સ્થાન થયું હતું તો પણ આતુર્માંસ બાદ કરતાં આઠ મહિના તેઓ ભિક્ષુગ્રંથ સાથે ધર્મોપદેશ કરવા મધ્યદેશમાં સર્વત્ર ફરતા હતા.

બુદ્ધનો વિરોધ કરનારા જે શત્રુ ઉદ્બળથા, તહેમાં દેવદત્તને અચરચાન આપતું જોઈએ. દેવદત્ત શાક્યોમાંનો જ હોય બુદ્ધનો પાસેનો સગો હતો તો પણ તહેણે બુદ્ધપર નેટકું વેર રાખ્યું તેટલું બીજા કાંઈએ નહિ રાખ્યું હોય. ઉદયન રામની પદરાણીએ પણ બુદ્ધની ફજેતી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરિત્રાજ્ઞાએ બુદ્ધ પર મુંદરીને માર્યાનું આજ મૂશી આવરિતમાં તેમની બેઆખર કરવાની ખટપટ કરી. પરંતુ કાંઈ પણ વેરી બુદ્ધની ઉન્નત્તત્ત્વ કીર્તિ મસીન કરી શક્યા નહિ. દેવદત્ત અને બીજાઓએ બુદ્ધ પર આલેશા પ્રમંથો એટલે બુદ્ધના ચરિત્રની એક પ્રકારની કસોટી જ હતી. તે કસોટીમાંથી બુદ્ધ કેમ પાર પડ્યા તે જાણના કેટલાક પ્રકરણો પરથી દેખાઈ આવતું જ છે. શોનું જેમ આગમાંથી તર્ક

ઇને સાફ થઇ બહાર પડે છે તે પ્રમાણે ઉપરનાં પ્રશ્નોથી જુદ્ધનો યશ નિર્ભય થઇ બહાર પડે છે.

યતયગાદિકને મદદ આપનારા બાલકોએ જુદ્ધની સાથે ધણું ઇગતપટ કર્યું હતું એવી માન્યતા છે; પણ તે નિરાધાર છે. જુદ્ધકાળમાં મધ્યદેશમાં યતયાગનું ધણું મદદર રહ્યું ન હતું; અને જે કોઈ થોડા ધણા યત યતા, તેમાં અતિશય ખર્ચ આપતો હોવાથી તે સામાન્ય લોકોની સહિત બહાર દતા. જુદ્ધ ચારે વર્ષને સમાન મને છે, એ જ એક માત્ર તેના પર બાલકોનો આરોપ હતો. તે મનમાં આવે તેની બિચા મદદ કરે છે, અંગ્રજ અને બાલકો મોને પોતાના સંપત્તિમાં સમાન વર્તાવે છે, અને આ પ્રમાણે પરંપરાગત આવેલી વર્ણબેદ તોડવા માગે છે એ જદસ કેટલાક વર્ણબિચારી બાલકોના પેટમાં દુઃખનું પણ તેમની તરફથી ગાલિ-

પ્રદાન સિવાય બીજું કોઈ જુદ્ધનું કહેવા જેવું અદિત થયું નહિ. જુદ્ધને અંગ્રજ વગેરે શત્રુથી સંબોધી તેની જોડે લડવા ઉદ્દેશ કેટલાક બાલકો તેના સિંધ થયા એ આમત્તા ભાગમાં આવેલી કેટલીક વાતો ઉપરથી જણાઈ આવશે.

જુદ્ધ ઉપર આવેલું હેવટનું મોટું ઝંઘર એટલે વિદ્યે પસેનદિને જટ કરી શાકોનો મંદાર ક્યો એ હેતુનું જન્મ્યે. બાલકમનો પ્રથમ સ્ત્રીકાર કરનાર મિત્રશારને તેના પુત્રે મારી નાંખ્યો. ખીન રાગ પસેનદિ રામસને તેના પુત્રે દારી શક્યો અને સર્વે શાકોનો નાશ કર્યો. પણ આ બોલક મોટથી જુદ્ધ છગી ગયા નહિ. તેમણે પોતાના પમેન પોસનું કાર્ય છેક દેહાવધન સુધી આજી રાખ્યું હતું. તેમના ઉપદેશનો થોડો નમ્રો અને અંતિમ દિવસની દુષ્ટિત આગત્તા ભાગમાં આપી છે.

અમેરિકાનો યત

અમારા એક મિત્રે અમારી વિનંતિને માન આપી ન્યૂયોર્કથી યત લખી મોકલ્યો છે તે અમે તોયે પ્રકટ કરીએ છીએ:—

ન્યૂયોર્ક, માર્ચ ૧૧-૨૩.

ધીરે ધીરે હિંદુસ્તાનને અમેરિકા વધારે પીછા નસા લાગ્યું છે. તેમજ અમેરિકામાં પણ હિંદને વારંતે જે માદ જાન પ્રવર્તે છે તે ધીમે ધીમે ધંધક ઓછું થયું જાય છે. છેમાં જે વર્ષમાં જ અમેરિકામાં આ બાજતમાં ધણો ફેરફાર થયેલો જણાય છે. ગંધીજીના સિદ્ધાંતોના જાણનાર અઠમાસી દને અહીં ધણા મળ્યા આવે છે. આપણા દેશની મુસંસારી વ્યક્તિઓ-ત્તી ને પુરુષ-ને અહીં આવે છે તેઓ અમેરિકામાં હિંદ વિષે જાન પ્રચારવામાં સીંધી કે આઠક-તરી રીતે મદદકાર થઈ પડે છે. આપણા વિચારી-ઓને હિંદુઓ મોદ દઇ છે કે દુરવે નથી પણ

છંચે-ડની જદાર દુનિયા ધણી મોટી છે એમ જણાવા લાગ્યું છે. અમેરિકા, જમની જતાં વિદ્યાર્થી-ઓની સંખ્યા હવે જલ્દી વધશે એમ લાગે છે. કેટલાક જાણીતા હિંદીઓમાં મિ. સંવદ દુમેન અહીં આ બધે રી રાજકીય ને ધાર્મિક વિષયો ઉપર ભાષણ આપે છે ને એમના આતુરથી લોકોને ગંદિત કરે છે. મિ. બી. પી. વાડીઆ પણ ધાર્મિક વિષયો ઉપર ભાષણ આપે છે. મરી ધર્મ ઉપર ભાષણ આપવા મિ. ઈનાપતખાન અમદાવાદથી અને આત્મા છે. શ્રીમતી દંસામહેન મનુશર્મા મહેતા પણ આ દેશની સામાજિક સંસ્થાઓના કાર્યકર્મ, સ્વચર્યા વગેરે જોવા આવ્યાં છે. તેઓ વખતે વખત દિંદી સ્ત્રીઓના વિષય ઉપર ભાષણ પણ આપે છે. હિંદી કળા ઉપર મુપસિદ પુરતો સખનાર ડૉ. કમારવામી પણ અહીંયા બેઠકનમાં જ છે. તેમણે થોડાક અઢ-

વૃદ્ધિ આ ઉપર રેવરંડ ડૉ. હોમ્સના દેવગમાં બુદ્ધ ધર્મ ઉપર લાપણુ આપ્યું હતું. મિ. સેયલ્ડ હુસેન પરમ દિવસે “ધરલામી ધર્મ” ઉપર લાપણુ આપનાર છે.

હમણાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની વરિષ્ઠ કોર્ટ એક ચૂંટણી આપ્યો તે આપણા દેશને માટે ઘણો મદદગાર છે. અત્યાર સુધી સાધારણ એવો નિયમ હતો કે હિંદીઓ વસતી કરવા આ દેશમાં આવી ન શકે, પણ આવી આપ્યા પછી જો કોઇને “સીડીઝન” યવાની ઇચ્છા થાય તો તે અમેરિકન “સીડીઝન” થઈ શકે. મિ. ભગતસિંહ કરીને એક પાંચમી મુદત્ત છે. તેઓ ૧૯૧૩માં આવી આવ્યા હતા, ને લગભગ અમેરિકા તરફથી ભાગ લીધો હતો. હવે મિ. ભગતસિંહે કચું કે પોતે આર્યજાતિ (કોલેરેશન નાનિ) ના હોવાથી આ દેશમાં સીડીઝન યવાનો તેમને હક છે. કાયદામાં એમ છે કે “free white person” સીડીઝન થઈ શકે. મિ. ભગતસિંહે એમ દલીલ કરી કે તેઓ આર્યજાતિના હોવાથી “white” છે, પણ વરિષ્ઠ કોર્ટે એમ ચૂંટણી આપ્યો કે white એના સામાન્ય અર્થમાં લેવો નોંધ્યો ને તેથી આમરીના રંગ ઉપર બધો આધાર છે. આ ઉપરથી એમને એ હક ન મળ્યો. મહિલાની વાત ઉપર જાપાનીસો સામે આવે ચૂંટણી આપ્યો હતો. સાનફ્રાન્સિસ્કોનું chronicle કહે છે કે લગભગ ૨૬૦૦ હિંદીઓ કેટકિન્સોનામાં છે. તેઓ પાંચે માલિકીની ૨૦૯૯ એકર જમીન છે. ને તેઓ ભાડે ને કરારે ૮૬,૪૦૦ એકર જમીન ખેડે છે. કેટકિન્સોનામાં Bee પેપર કહે છે કે આ ચૂંટણી કેટકિન્સોનામાં ઘણો આદરદાયક લેખ છે, કારણ કે આ ચૂંટણીથી જે જે હિંદીઓ જમીન માલિકી ધરાવે છે તેમણે

ગરકાયદેસર ગણાશે. આ રીતે આપણા હિતચક્રમાં આ બધી-મિલકત, જમીનો, લેવાના પ્રયત્ન કરે છે. હિંદીઓને હવે જમીન ખેડવા માટે ભાડે નહીં મળી શકે. સાનફ્રાન્સિસ્કોનું chronicle કહે છે કે:

“આ દેશમાં નોંધ્યો તેટલા કેમી સવાલો છે. આપણે તેમાં ઉમેરો કરવા નથી માગતા..... જાતિની રીતે સ્વીકારનારા વસાહતોની આ દેશમાં જરૂર નથી. નીચી જાતના હિંદુઓ હવેથી પ્રવૃત્તિના છે અને ઉચી જાતના હિંદુઓ અંદર અંદર જગમગી ધાધન મચાવે છે. તેમની નજરે જોતાં તેઓ આપણા જેટલાજ શક્તિશાળી હશે, પણ તેમને અને આપણા રાજ ન્યાય છે; તેમના રીતરિવાજ અને આચાર-વિચાર આપણાથી જૂદા છે.”

આપણી સ્થિતિ આવી છે. આ એક હક હતો તે પણ ગયો. ત્યાં જુઓ ત્યાં આપણને હકૂત કરવામાં આવે છે. નધણીઆતા ટોર જેવી આપણી દશા છે.

“We have already in this country all the race problems we can handle. We want no more and will not have them..... We want no immigrants which recognize caste. The low-caste Hindus are degraded and the high castes make this country a center of agitation for their domestic feuds. In their way they are as competent as we, but their ways, their traditions are not ours.”

નોંધ

તંત્રીમાં ફેરફાર

આ માસિકના પ્રયોજક અને તંત્રી ભાષ ૬-૬-૬૦ દ્વારાને આર માસ માટે નિર્ણયિત થઈ છે, એથી એમના મહત્વારી તેમજ સહવિચારી મંડળના ભાગ્યોએ આ માસિક અલાવવાનું કામ હાથમાં લીધું છે. ભાઈ ઇન્દુલાલે આ વિષે ગયા અંકમાં જે કહ્યું છે તે ઉપરાંત અમારે એટલું જ કહેવાનું રહે છે કે જેવા ઉત્સાહથી તેમણે યુગધર્મના કામની ઝેર-હાજરી રચીકરી લીધી છે તેવાં જ ઉત્સાહથી અને સમાધાનીથી તેમનો મિત્રવર્ગ અને વાંચકવર્ગ પણ રીકરી લેશે એમ અમે આશાનાપીએ છીએ, અને એમ થશે તો અમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે વરસ પછી તેઓ પાછા ફરશે ત્યારે “યુગધર્મ” પોતાની પ્રગતિ ચાતુ રાખી છે એ જોઈ તેઓ સંતોષ પામશે.

દિંદી પ્રજા સત્યની શોધમાં બહાર નીકળી છે; સત્ય-વિચારમાં તેમજ આચારમાં ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, માનસિક, શારીરિક-વિગેરે અનેક બાબતોમાં સાચા હોય તેજ આપણને ખબર અને તેનાથી વિરુદ્ધ જેટલું બોલું અને જુદાણું છે તે આપણને ન જોઈએ. આપણે સફળતા માટે આચક કરવા નેપાર ક્યા છીએ; આજીવન અસત્ય સામે લડીશું. આવા આશયથી દિંદી પ્રજાએ નવયુગ શરૂ કર્યો છે, અને એ યુગનો ધર્મ સત્યાગ્રહનો છે તેથી જે સંદેશ યુગધર્મ મારફત મળતો હતો તેજ હવે પછી પણ મળતો રહેશે.

સ્વરક્ષણ માટે સ્વાશ્રય

સુરતમાં આશરે એક મહિનાથી ભયંકર ચોરીએ થાય છે. માત્ર માત્ર ઉપાડી જાય છે એમ નથી, પણ ઘરના પુરુષવર્ગને સખત માર મારે છે, જેને પરિણામે મરણ પણ નીપજ્યાં છે. ચોરીની ખરી-ખોટી ખૂમોને લીધે સ્વપુરુષોને ઉભંગરા થતા હતા પણ હવે અમુક માણસોની દુકડીઓ વ્યવસ્થિત ચોરી કરે છે એમ સાંતળ્યું છે. કડી પ્રાંતમાં બદારવરીઆ ખીરખાંની લૂટફાટ વખતે પણ કેટલાંક ગામોએ સુઅવસ્થિત રીતે રક્ષણ કરેલું. સુરતનું સામાજિક ‘નવયુગ’ ગણાય છે કે એ ગામના ચોક્કસીઓને લેખી ધમકી આપવામાં આવી છે કે થોડા દિવસ પછી પાંચસો માણસો આવતો લૂંટ ચલાવશે. ચોક-શીઓએ પોસિસની મદદ નહીં મળનાં જાને જ પંહેરો ભરવાની ચોકવલ્લ કરી છે. આ હકીકત સ્વાશ્રયનું શુભ ચિન્હ ગણાય. મુંબઇ શહેરમાં તેમજ પરામાં કાગળીઓ થોળે દિવસે ચોખ્ખો લૂંટ છે એવી હકીકત બહાર પડી હતી. પણ ગામમાંઓમાં તો તેમનો ત્રાસ વધેથી ઓછો છે, અને હંમેશાં હંમેશાં અંગે ગરીબ ખેડૂનો ઉપર તેઓ ફર વરતાવે છે.

આ જખી હકીકત ઉપરથી આપણે જે મુદ્દા સમજ લેવા જોઈએ. જે બાકી કે પ્રજા નજીક ને નિર્મોહ ગણાઈ છે તેને હરકોઈ ત્રાસ આપવાને તૈયાર થઈ જાય છે. યુગ્વત અને બંગાળમાં કાગળીઓનું જોર વધારે છે, એ આ વાતનો પૂરાવો છે.

ખીજી આગત એ છે કે હેઠલાં પચાસ વર્ષની અંદર આપણા રાજ્યની ગંધી ભુખેદારી, આપણે મરકારને સોંપી દીધી છે. આથી પોલિસ આવે તોજ આપણું રક્ષણ થાય એવી આપણી ઓરિયણી દશા છે. આપણામાં શારીરિક બળ ઓછું છે, આપણે દર આર શખી શક્તા નથી એ વાત ખરી, પણ તેની સાથે આપણે માનસિક લુપ્તો પણ ક્ષીણ થયો છે. દેટલેક અંગે શારીરિક બળ અને માનસિક લુપ્તોને પરસ્પર અનિનિષ્ઠ સંબંધ છે; એ બંને ખીજવવાને માટે સ્વતંત્ર તથા સ્વામિની ભાવના તથા વ્યાયામ-શાળાઓની જરૂર છે. આજની વ્યાયામશાળાઓમાં માત્ર કસ્ટ અને કુતી શાખવાતાં નથી, પણ સ્વાથયની ભાવનાની પણ પૂર્ણ ખીજવણી થાય છે. તેથી આમો-હમાં મળેની છદ્ધા પરિપક્વે જે એથેલ કસ્ટ પસાર કર્યો છે તે ઘણાજ અચલનો છે.

“ યુજ્જાનની પ્રજાની શારીરિક સંપત્તિ સુધરે તે માટે દેહાંબે દેહાંબે સંસ્તર યુજ્જાતમાં સારી કસ્ટ-શાળાઓ સ્થાપવાની જરૂર છે તે નરક બ્યાન આપવા આ પરિપક્વ પ્રાતિક સમિતિને આગ્રહ કરે છે. ”

પ્રાતિક સમિતિ જે આ વાત મનપર લે તો આખા યુજ્જાતમાં વ્યાયામના પ્રચાર થઇ જાય. અમને આશા છે કે યુજ્જાત પ્રાતિક સમિતિ આ કસ્ટ પર વિચાર કરી નેના અમલ કરવાની હુરતજ વ્યવસ્થા કરશે અને વ્યાયામશાળાના આ કાર્યને પણ સ્વતંત્ર માટેની તૈયારીનું એક અનિવાર્ય અંગ ગણી લોકોની સ્વાથયની ભાવનાને પોષતો અને ખીજવશે.

સરકારી વિદ્યાપીઠોની ગુલામગીરી

કલકત્તા વિદ્યાપીઠના કુલપતિ ડૉર્સ જિટન અને કુમારપત્ર મી આનુતેય મુકરજી વચ્ચે જે દંડ સુદ થયું તેનું રદસ્થ મળ્યુવાની જરૂર છે. મદ્રાસની વિદ્યાપીઠ સંસ્થાના માટે નરિન કાન્દેલ દમજાં જ પસાર થયો છે. પણ કામદાઓ પસાર થવા બનાં સંપાર વખતગ એવી રીતે ન થયા હતા, પનથે પમજે નાનકેલી રીતે કરી એ રાજ્યમાં સરકારી અ-

મલદારો ખૂબ પ્રવીણ દેખાય છે. બે-ગરોરમાં રોક જમશેદજી તાતાએ લાખો રૂપિયા અર્થાને સાયન્સ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ કાઢ્યું તે દેવું ખીજી શક્યું છે ! મુંડવરના કમિશન માટે પૈસો પાણીની માફક ખચચો પણ નેનું પગિણામ શું અવ્યું છે ! તે જ પ્રમણે કલકત્તામાં બે બંગાળી દેરામકનો, તર્કનાથ પસિત તથા રાજામિદારી ઘેલ, એમણે રાહી સંભાવત કરીને હુનરઉદ્યોગશાળાઓ માટે લાખો રૂપિયા અપ્યા પણ તે હુનરઉદ્યોગશાળાઓને ઉભાકરા માટે મરકારે પાણી સિંચ્યું કે કેમ તે દેટલા દિદી મળે છે ?

સર આસુતોષ

કલકત્તા. વિદ્યાપીઠના પેણક તથા રક્ષક સર આસુતોષ પ્રખર વિદ્વાન અને બાહોશ માણસ છે. દ્વાષધર્મની નોકરી સિન્યતે બધા સમય તેઓ વિદ્યાપીઠના કામમાં જ ગાળે છે, વિદ્યાપીઠની પ્રગતિ માટે તેઓ તતતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. આદી મોટી સંસ્થા વર્ષોથી ચલાવનાર કાર્યવાદક તરફ દેટલેક અમરોતેય ઉત્પન્ન થાય એ પણ બનવાનું છે. કહેવાય છે કે આસુતોષનાણું એકદમું કામ કરવાની આદત છે, વિદ્યાપીઠની નિયામકમંડળ (Senate) પોતાનાં રતેહાં તથા આગિનોથી તેમણે ભરી છે. ખુશામતીઆ, સર્ગાવદાસાં અને ઓળખાણ-પિણનવાળા તરફ તેમને પક્ષપાત છે. કલકત્તા વિદ્યાપીઠ મુંગધ વિદ્યાપીઠ કરતાં ઘણી જ મોટી છે; લાં દમજાં વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે અને પરીક્ષાઓ આપે છે; મુખ્યમુખ અધ્યાપીકોની નીમણૂક થાય છે. તેમાંથી કેઈ વખત જાન્યેઅગરથે મહેનત અન્યાય થપેલો જણાય, ગેરસમજુત થાય એ બનવાનું છે. માણસાત જુજને પાત્ર છે, પણ તેના મોડર્ન રિગ્તના અધિપતિ રામાનંદ એતરજી તથા પ્રોફેસર જહુનાથ સરકાર ખાદ્યાંને સર આસુતોષને વખોટી કાઢવા એણે એથી અથર્થ થાય છે. હમ્ય જગત્ત્રી અને ખામ કરીને સંજોષક વર્ગો માટે હદપાર અર્થ થાય છે અને તેથી વિદ્યાપીઠ કામનું નાંદરે ધર્મ મળું છે એવી ફરિયાદો સંભળાય છે.

જ્યારે વિદ્યાપીઠના દિગ્ગજોની તપાસણી થઈ ત્યારે કેટલાંક ખર્ચોની વિરૂદ્ધ સખત દીકા કરવામાં આવી. વિદ્યાપીઠને ઠરકુંડું દેવું થયેલું તેથી સરકારે અરી લાખે રૂપિયાની બક્ષિસ આપી એવી માગણી કરવામાં આવી. સને ૧૯૨૨ ના માર્ચ મહિનામાં રા. મિત્ર જે કંગરશીખાતાના પ્રધાન છે તેમણે ખામ-જાની ધારાસભામાં વિદ્યાપીઠની બચતમાં સખત પ્રહાર કર્યો, તેટલા ઉપરથી નિયમસભાએ ખરી કમીકન રજુ કર્યા તથા ગેરકમમ્બુની દૂર કરવા માટે એક સમિતિ નીમી. રા. મિત્ર જે દીકા સરકારી અધિકાર તરીકે કરી હતી તે વિદ્યાપીઠ જેવી સ્વતંત્ર સંસ્થા ઉપર કરી શકાય નહીં એવી દલીલ થી સરકાર ખૂબ છોછેછાઈ પડી. આપણી સરકારને પોતાની શુભ જ્ઞેતાની આદ્ય નહીં ધોષપક્ષિતાનાં કાર્યમાંથી જે વર્ગો કાઢવા હતા તેને ઉદાર મદદ ન આપી તે કમીકન એક જાણુએ મૂકી, તે વિદ્યાપીઠની કાર્યબંધરથા સુધારવા માટે સરકારે ખિસ તૈયાર કર્યા. સર અ.સુતોપે તથા નિવાસકસજાએ તે સામે જખરદરત વિરોધ ઉઠાવ્યો, છતાં સરકારે ખિજતું કામ, આગળ ચકાસવું અને કુશળાપે અગ્ગ્ય નીડરતાથી તેની સામે લડત ચલાવી, વિદ્યાપીઠ, પ્રજા તથા દિંદી સરકારના અમલ-દારોની ખાતરી કરી આપી કે સંરકાર તરફથી રજુ થનાર ખિજથી વિદ્યાપીઠના સ્વાતંત્ર્યને હાનિ પડેલેયો. સર આસુતોપની મુદત પૂરી થતી હતી તેથી લોડ દિલે તેમને કાલવાનો પ્રવાન કયો. મવા મહિનાની ૨૪ થી તારીખે સર આસુતોપને તેમણે એક તિલચ અને અપમાનથી ભરેલો પત્ર લખ્યો, તેનાં દુકા સાર નેચે આપ્યો છે:—

લાડચ અને ધમધી

“તમે જણો છો કે કુશનાયકની પચેદથી કુશ-પતિના હાથમાં નથી પણ ચર્ચાર અને તેના પ્રધાનની પસંદગીપર આધાર રાખે છે, અને તેથી તમે અમારી જોડે કેટલે અદે. મંગત થયો તે અમારે જાણવું જોઈએ. તમારી વિદ્વતા, કાર્યકુશલતા તથા કાર્ય-દક્ષતાથી તમે વિદ્યાપીઠની અત્યંત ઉમતા સેવા જમાવી

છે પણ એ તે સદેશ્યો અમારી વિરૂદ્ધ લડવામાં જ વાપરવાના હો (વખતે એની માન્યતાથી કે તમારી લડત વિદ્યાપીઠના હિત માટે છે) નો તમને કુશ-નાયકની જગ્યાએ રાખી શકાય નહીં. જોખિત અમે રજુ કર્યું છે તે વિશે અનેક વાર તમને કહ્યું છે કે જે વિદ્યાપીઠને સરકારે જન્મ આપ્યો અને સરકાર સાથે જે વિદ્યાપીઠ જોડાયેલું છે, અને વળી સરકાર પાસે જે વિદ્યાપીઠ પૈસાની મદદ માગે છે તેને બની શકે એટલું (accountable) શિક્ષણસ્વાતંત્ર્ય અમે આપીશું. મેં આ માટે વખતી સચવાની માગણી કરી છે. મદદકારી તરીકે દીકા કરશે તે મને પસંદ છે. પણ અન્યસંસ્થાઓ પર અસર કરવા માટે તે હોવા જોઈએ નહીં એ વાતની હું તમને ચેતવણી અપું છું...તમે સર-કારને હલકી પાડવા માટે લેખો લખાવ્યા છે. તમે સર સંકર, દિંદી સરકાર તથા આસામ સર-કારને અમારાં ખિજની સામે યવા માટે ઉત્તેજા છે. તમે સંકાર તથા વિદ્યાપીઠને સંખેષ સુધારવો નહીં પણ તેની પાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો. એ તમે મો સંખેષ મદદ કરો. સરકારની વિરૂદ્ધ ન યાચાર અને નિતને. રદ કરાવવા માટે બાહ્ય સલાહની મદદ ન લો નો હું તમને કુશનાયકનીમવા વિશે મારા પ્રધાનની સંખતિ સેગવવાનો પ્રયત્ન કરું. એ તેમ ન કરી શકો તો તમારે છતા ધમને સામ્યા પડવું.”

ખંગાળી વાઘનો બચારો

સર આસુતોપે જન્મ વાળો તે ધરો લખિયો છે. તમકાલના પ્રવોજ આવાધીલને પડવા જતાં લોડ તિલન લખી પડ્યા છે, અને કાલમાં ખર-કાઈ મવા છે. તેમના જવાગનો દુકા કાર નીચે આપ્યો છે:—

“તમે મારા વર્તન ઉપર અવાળો અને ખોટી દીકા કરી છે તેથી મારે ૨૫૦૦ રૂપિયા અને અન્ય કોઈના જન્મ આપવા પડશે. જોતંદ તમારે ખિસ રા. મિત્ર મારા ઉપર મેહલી અખિડ ત્યારે મારો અજન અનિધાય માગ્યો હતો. મેહલ તિલન થઈ તમાના કાગળ પરથી જનકું કે રા. મિત્ર

તમને એમ ભરમારેલા કે તેમણે નિયામકસભાનો અભિ-
પ્રાય મંગાવ્યો છે. જિલ વિષે સૂચના કરવા માટે નિયામક-
સભાએ પેટાસમિતિ નીમી પણ તેનો અભિપ્રાય
જાણવાની દરકાર કર્યા. સિવાય તમે હિંદી સરકાર
તરફ જિલ મોકલી આપ્યું. મેં તથા નિયામકસભાના
આગેવાનોએ બહુવે કોશિશ કરી કે જે જિલ વિષે
આટલો બધો મતભેદ છે તે સરકારી જિલ તરીકે
પેશ ન થાય, પણ અમને લેશ માત્ર પણ દાદ મળી
નહી. હિંદી સરકાર તથા આસામ સરકારને મેં
લખ્યું તે વિષે તમે ફરિયાદ કરો છો, પણ તમે
જાણતા નથી કે આસામના ગવર્નર, હિંદી સરકારના
કેબલોગ્રાફીઆતાના પ્રધાન, આસામના કેબલોગ્રા-
ફીઆતાના પ્રધાન તથા આસામના વિધાનસભાના એ
સૌ નિયામકસભાના સહાસદ છે, અને દરેક સભા-
સદની માફક તેમને પણ સુપ્ત લખાણ મોકલી
આપેલું. જો તેમનો અભિપ્રાય તમારા જિલની વિરુદ્ધ
થયો હોય તો તમારું નસીબ. તેમાં મારો વાંક નથી.
અર સેક્રેટરી કમિશને જે સૂચનાઓ કરી હતી
તેની મુજબ મેં તથા નિયામકસભાએ કેટલાક
સુધારાની બજામણ કરેલી. પણ તે તમે ધૂનકારી
કાઢેલી, એથી તે બાજત મેં તેમને મહિતી આપેલી
તેમાં કોઈ જોડું કંઈ નથી. મારા મિત્રો પાસે મેં
જાહેરપત્રો યા લેખો લખાયા એમ તમે કહો છો;
એનાથી બદનકો થાય છે, અને તે વિષે તમારે
પૂરાવા રજૂ કરવા જોઈશે.

મેં અનેકવાર તમને જે પત્રદ્વારા સૂચનાઓ કરી
છે તેના જવાબ નથી. તમે અમને જિલ રજુ કર-
વાનું કોઈ દિવસ સૂચવ્યું નથી. અમારી પેટાસમિ-
તિએ મહામહેનદે જિલ સુધારવા માટે સૂચનાઓ
રજુ કરી હતી તેના ઉપર તમે તમારો અભિપ્રાય
દર્શાવ્યો નથી. તમારા હેતુ અને ઉદ્દેશ વિષે હું
ગેરસમજા ફેલાવું છું એવો તમે આક્ષેપ કરો છો,
પણ તેનો હું તદ્દન ધનકાર કરું છું. તમારી અને
મારી વચ્ચે જે પત્રવ્યવહાર થયો છે તે હાથવગાની
તમારામાં દિમત હોય તો તે વાંચીને પ્રભ જે મન
અમને તે રીતકરવા હું તૈયાર છું.

હવે કેટલીક શરતે કુશનાયક તરીકે મારી કરી
નીમણુક કરવાના વિષય પર હું આવું છું. તમારા કાગળ
ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે જાણે હું એ જગ્યા
માટે ઉમેદવાર હોઉં, અને મારે એ જગ્યાએ કરી
નીમાનું હોય. તમે અને તમારા પ્રધાન જો એમ ધારી
બેસા હો તો મોટી ભૂલ કરો છો. તમારી વિરુદ્ધ
નહિ થતાં તમારી જોડે સંમત થવાનું તમે મારી
પાસે વચન માગો છો, તેના ઉપરથી મારી ખત્રી
થાય છે કે જે મહાન પદવી છેલ્લાં દશ વર્ષથી
મને સોંપવામાં આવેલી તેની આબરુ મેં બરાબર
ભાળવી છે..... મને નિયામકસભાની સંમતિથી
વિવાપીકના હિત માટે મર્યાદા રહેવાનું લોર્ડ મિન્ડોએ
કહેલું. મારે સરકાર સાથે મતભેદ થયેલો તે છતાં
મને ઉત્તેજન મળેલું. લોર્ડ હાર્ડિંગ, મેગસર્કડ તથા
રોનકરો બધા સારી પેઢે જાણતા હતા કે કુશનાયક
તરીકે હું સરકારથી સ્વતંત્ર હતો. આ સ્વતંત્રતા
મેં મેળવી છે એવું હું અભિમાન દરતો નથી. મારી
પહેલાનાં ૮ કુશનાયકની સાથે મેં ૧૭ વર્ષ સુધી
શર્ધવાદકસભા (Syndicato) માં કામ કર્યું
હતું તે બધા મહાન પુરૂષો હતા. સરકારના
હાથમાં કુશનાયક નીમવાની સત્તા છે માટે તેમણે સરકાર
સાથે સંમત થવું એ કે.ઈ પણ દરગીજ સાંખી
રહે એમ નહોતું...હું સારી પેઢે જાણું છું કે તમને
તથા તમારા પ્રધાનને ખુશ કરવા માટે મેં જરાપે
પ્રયત્ન નથી કર્યો, પણ મારે કહેવું જોઈએ કે
અનેક મુશ્કેલીઓ છતાં મેં વિવાપીકના હિત તરફ
જોયું છે, અને મેં સરકારને બૂલો કરતાં અટકાવવાની
અનેકવાર કોશિશ કરી છે, પણ તે વ્યર્થ ગણ છે.
તમને અને તમારા પ્રધાનને માફ મોં નથી ગમતું
તે જાણી હું નવંઈ પામતો નથી. હું નીકરપણે મારા
અભિપ્રાય પ્રમાણે કામ કરું એવો માણસ છું, તેથી
તમે મને ખત્રી શકતા નથી. તમને ' જી કુશર '
કહેનારો કુશનાયક વખતે મળે અને નિયામકસભાની
ચાડી પણ કુકે પણ તે માણસનું વર્તન જંગળમાં
શું પડવાનું ? ”

બીચારો ગવર્નર કડોગાર થઈ ગયો છે અને દલીલો બંનેમાં પણ રાખનાર ભૂષેન્દ્રચંદ્ર કુલ નાયક નીમાયા છે. હવે તેમની કારકીર્દિમાં શું નવા જીતી થાય છે તે જોવાનું છે, પણ સર આસુનોપે તો પોતાની તેમજ વિદ્યાર્થીની આગર જાળવી છે.

મુંબાઈ વિદ્યાર્થી:

બંગાળમાં કુલનાયક તથા વિદ્યાર્થીના સ્વાતંત્ર્ય વિષે ઝગડો મચી રહ્યો છે ત્યારે આપણી મુંબાઈની વિદ્યાર્થીની શી સ્થિતિ છે? સરકારી કારોબારી સભાનાજ સભાસદ તેના કુલનાયક છે. મદાસ વિદ્યાર્થીમાં બંધારણ બદલાયું પણ મુંબાઈ હજી સસડતું પણ નથી. શા માટે સસડે? પ્રજા તરફથી બહારણ ન હોય ત્યાં પ્રધાનમંડળોને શી પડી છે?

પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત

હમણાં જ વાંચવામાં આવ્યું કે લાહોરના સર ગંગારામે સ્ત્રીઓને સ્ત્રીલોગિક કેળવણી આપવા માટે એક લાખ રૂપિયાની ઉદાર સંખ્યાવત કરી છે. આપરથી સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં કંઈક ફેરફાર થશે નોંધએ એમ આપણી જાતતાને હવે કેટલેક અંશે લાગવા માંડ્યું છે એવી ભવિષ્ય માટે આશા રહે છે. બાકી આપણી અવદયાની પરિસ્થિતિ તો આવી રહી છે.

એક વક્તાએ થોડા વખત ઉપર કહ્યું હતું કે ઈર્ષ પણ પ્રજાની અધોગતિ થાય છે ત્યારે તેનું મૂળ કારણભૂત તે પોતે હોય છે. પછી બદારના આવીને તેનો સંદાર કરે છે. * એમિસોન, એસ્ટી-રીઆ, ગ્રીસ, રોમ, રોમન, જર્મની, કોરીઆ, ચીન, એ બધા દેશોની પડતીનું મૂળ કારણ તેની આંતરિક નૈતિક ભાવનાની ક્ષીણતા. નૈતિક ભાવના ક્ષીણ થાય ત્યારથી તેની અધોગતિને આરંભ જણવે. અદંદાર, સ્વાર્થચિત્ત જેમ વધારે થાય તેમ નૈતિક ભાવના ઓછી થાય. મનુષ્યમાંથી દેવી અંશને નાશ પામે

એટલે એ સત્ય, નીતિનો માર્ગ છોડીને કુમાર્ગે વિચરે છે. મનુષ્યના દેહનું - ખૂન કરવું એ બેશક મહાન પાપ છે: પરંતુ તેના આત્માની હાનિ કરવી એના જેવું ધોરતમ પાપ બીજું કયું છે?

આ ધોરતમ પાપનું ન્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત થાય ત્યારે જ માનસિક, નૈતિક, અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય. આપણા દેશની વસ્તી તેજીમ કડોડની ગણાય છે. તેમાંથી એક પંચમાંશ ભાગની વસ્તી એટલે જેમને આપણે 'અત્યજ' કહેવાની ધૂણત કરીએ છીએ, તેમના આત્માનો આપણે સંદાર કરીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે વસ્તીના લગભગ અર્ધ ભાગ સ્ત્રીવર્ગની પણ એજ દશા છે. સૈકંઓ થયાં તેમને પછાત રાજવામાં આવ્યાં છે. તેમને મનુષ્યત્વના હક્કમાંથી પણ બાનસ રાખવામાં આવ્યાં છે. જાણે કે તેમને આત્મા જ નથી. કારણ કે સ્વતંત્ર વિચાર, મનન કરવાનો તેમને અવકાશ જ નથી-એવું પરિણામ આવ્યું છે. આ મહાન પાતક નહિ તો બીજું શું કહેવાય? આ બંને પાતક ધોઈ નાંખવા માટે ન્યારે ભારતવર્ષ સતત તપશ્ચર્યા કરે ત્યારે જ સાચું સ્વરાજ્ય મળશે. કારણ કે એ મહાન તપશ્ચર્યાથી ભારતવર્ષનો આત્મા એટલો પવિત્ર થશે કે મગદૂર નથી સારી આશમની કે તેના આધ્યાત્મિક પ્રકાશ દ્વામે તે ઉભી રહી શકે! એ તપશ્ચર્યાના બળથી જે દિવ્ય, અગદગ જ્યોતિ પ્રકાશશે તેની સત્તા જ એવી અસીદ્ધિક દશે કે એક તરણથી પણ આપાત કરવે ભારે પડશે. પણ ક્યાં છે એવી તપશ્ચર્યા? જન-સોજન-મનાં પાપ ધોનાં એ રમત નથી. એને માટે તો મહાન યત્ન આદરવા પડશે. સ્ત્રીઓનો તેમજ અંતર્યામી ઉદાર કરવા માટે સતત કેળવણીના લાગીશ્ય પ્રયાસ માંડવા પડશે. જ્યાં સુધી આ ત્રિપયને કુલતક ગણવામાં આવશે ત્યાં સુધી ભારતવર્ષનો 'અરણોદય' દૂર છે. સ્ત્રીઓને માનસિક, નૈતિક, ઔદ્યોગિક રીક પ્રકારની કેળવણીની જરૂર છે. જેટલો શ્રમ અને ખર્ચો સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ અર્થે ખર્ચશે તેમાંથી એક પાંચ મિથ્યા જવાની નથી.

• When a nation falls, it first smites itself and then others smite it,

મજૂરોની હડતાલ

અમદાવાદના મજૂરોની રાત : હડતાલ આજે જગતનું ધ્યાન એ ત્રી રહી છે. ચાર વરસ ઉપર જે મજૂરો એક અવ્યવસ્થિત યોગો જેવા હતા તે મજૂરો આજે પોતાના દક્ષો માટે લડી રહેલા એક રાત, વિનીત, વ્યવસ્થિત મંડળ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ લુભ જ કરીગરવની ભગ્યતિનો છે. સુગત હુદ્દામાં કાગીપરગની લગભગ બે લાખની વસ્તીની ભગ્યતિ ઉજ્જીભૂત વસ્તીને શરમાવી રહી છે. એજ લોકો સ્વદાગ લેશે કે શું ? એવું ધરીકાગ લાગી ગય છે. અહીં અમદાવાદના મજૂરો પણ પોતાની સ્વરાજના હડતીયા તરીકે લાયકાત સિદ્ધ કરી રહ્યા છે.

આને માટે શ્રી અનસુયાબહેને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો આજો છે. આટલી વ્યવસ્થા તેમનાજ પરિશ્રમને આશ્રી છે. અને મલામાટનું દિલ હરે એવી રીતે તેઓ તેમની પ્રગતિ સાધી રહ્યાં છે. મજૂરોમાંના પુખ્ત લોકો નો સહેર છે. રી પોતાને વતને આદ્યા ગયા છે, પુખ્ત લોકો બીજે ધંધેરાજ માટે લાગ્યા છે. સહેરમાંજ વસનારાઓની સંખ્યા દેખરેખ અનસુયાબહેન રાખી રહ્યાં છે. તેમનાં ધરોને મુલાકાત આપવી, માંદાની માવજતની વ્યવસ્થા કરવી, તેમને કાંઈક ઉલોમ રોધી આપવો, તેમને વ્યર્થની થતા અથવા નશો કરતાં અટકાવવા વગેરે કામ તેઓ સતત કરી રહ્યાં છે. તેમના હાથ મજૂરો કરવાજ જાણે શી સંસ્કારણ બેંકર મલામાટનાં સદાસમાં એક વર્ષની તપશ્ચર્યા કરી, તેમના તેજનો લજો અથ પોતામાં ઉતારી અમદાવાદ આપી બેઠા છે. તેઓ પોતાના દિવસ મજૂરોમાં વ્યતીત કરે છે. ચર-ક્રમક તેમની વચ્ચે સ્ત્રીન કાંતવું, તેમની પાસે કંતાવવું, તેમની પાસે પાન-વવું, કે સાક કાંતવું વગેરે કામ તેઓએ પોતેજ હાથમાં લીધું છે. મજૂરો ઉત્સાહથી આવે છે અને દુઃખના દિવસમાં આ પ્રમાણે તેમની આત્મશુદ્ધિ પણ થતી રહી છે. આ પ્રમાણે આ હડતાલમાં મજૂરોનું જ

શ્રેય છે એમ નથી; બીજાનું પણ શ્રેય છે. બહારના મજૂરોને માટે-તો તેઓ સુદર દર્શત ધડી રહ્યા છે.

મિલમાલોદ્ધ પોતાના પ્રતિપક્ષીઓની આત્મશુદ્ધિ દરમ્યાન પોતે આત્મશુદ્ધિ કેટલી કરી રહ્યા છે એમ આપણે તેમને પૂછીએ ? તેમના તરફથી પુખ્ત પાત્રવહાર બહાર પડ્યો છે. એ બધા ઉપરથી તેઓનો રિયતિ ગંભીર થઇ છે, તેઓ ગરીબ મજૂરોની રૂંટકા રોષ આંધી ન કરે તો તેમની મિત્રો બંધ થઇ જાય એમ છે, એવું સિદ્ધ કરનારી કરી જ હરીકત નીકળતી નથી. એકવાર પાવડે પાવડે નાથાં ઝોસડયાં તો આજે સુધીએ શા સારે ઝોસડયાં એજ તેમનો સ્વભાવ છે. આ ધનલોભ તેમને ક્યાં સુધી લઇ જશે તે કહેવાની જરૂર નથી. પણ જંગના પરસેવાના ટીપાંએ તેમને ધન થયે છે તેમના પ્રાપ્ત તેમના કર્તવ્ય તો એક જ જા. જૂને તો તેમને એકલાંજ નહીં પણ જનસમાજને હાનિ છે.

૫. બેનસન કહેતો કે:-

છંદગી એક એવી કડની શોળા છે કે તેની ઉપર સાકરના પડ વિના તે ઉતારવી ભારે વશમી છે. પણ ગરીબને માટે તો સાકરનું પડ જરૂર રહેવા દીધા વિના ઉતારી વધારે દહી કરવામાં આપણે માનીએ છીએ, અને કદિ તે ગોળાની જરાય દહાવો તેમને માટે આંધી કરવામાં આવે તો આપણે મૂર્ખ દહાં કરતાં ચૂકતા નથી.*

આ વાક્યો આજે મજૂરોની રહાએ દાનર પ્રકારની અવળો દર્શીતો કરી રહેલા મિલમાલોદ્ધને લેઈને બાંધે આવે છે. ખાતાની ચીંજોના લાવ થટયા છે, જાડા થટયાં

* Lath is a pill which none can bear to swallow without guilting; but for the poor no delight in stripping it still barer and are not ashamed to show visible displeasure when the bitterest taste is taken out of their mouths.

છે, આર પૈસાને બદલે તથુ પૈસે માલે એમ છે એવી દલીલો થાય છે; જ્યારે દશ ધોડાને બદલે પાંચે કેમ ન ચલાવીએ, સમુદાને બદલે સેકંડ ક્લાસમાં કેમ ન ફરીએ, નિર્ભર મિશ્રણ ખાવાને બદલે અકારાદીઆમાં એક કેમ ન ખાઈએ એનો કોઈ વિચાર કર્યું નથી. કોઈને ભૂખમરાની દલીલ કરીને વશ કરવા એ તો રાક્ષસી મનોરતિ સ્વયં છે. આત્મશુદ્ધિની લાગતથી મજૂરો ફારસે એમાં અમને તો કચી સંકા નથી જ. તેઓ કામ્યા તો તેમને વિજયનો મદ ન અડે, તેઓ વધારે વિજયના તરચ્યા ન થાય એજ અમે ઇચ્છીએ. તેઓ દાર્પા એટલે કે મિત્રો બધ કરવાના જોખમે પણ મિત્રમાંથી એકના એ ન થાય તો અમે તો મજૂરોનું કુશળ નાંધએ છીએ. નેમને વધારે આરોગ્યપ્રદ ધંધા સૂકરી, તેમાંના ધણુ ખેતીના કામમાં લાગવાથી ખેતીની ફુદીયાં મટશે, અને ગ્રામ્યજીવન સમૃદ્ધ થશે, અમદાવાદની પ્રગતિ શુદ્ધ દવા મળવાથી લોકોમાં આરોગ્ય અને આબુધ્ય વધશે, અને મિત્રમાંકેળેનેયે પણ કોઈ વધારે નીતિભરેલા ધંધા કરવાનું સૂચરી.

કે.

હિંદુ-મુસ્લીમ ઝંખડો

મહાગાર અને મુક્તતાનાં તોફાનોએ હિંદુ-મુસ્લીમ એકતા પર હરેલા કારી જખમ હજી રૂઝાયા નથી, એક કામો વચ્ચેનાં વેરઝેર સખી એકદિલી રચપાઇ નથી ત્યાંના એજ કોમી ઝગડાએ પંતળમાં બહુ ઉમ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. પંતળમાં એ બોદલીનું વાતાવરણ તો ક્યારનુંય થેરાઇ રહ્યું હતું અને મામતી સરોજિની નાવડુ તો ગૂરવંતાર એતવણી આપ્યાંજ કરતાં હતાં, તેમ છતાં મધ્ય ૧૧ મી તારીખે એ બે કામ વચ્ચેના ઝગડાનું મંડાણ અમદાવાદમાં મંડાઇ ચૂક્યું અને એક કામના આગેવાનોના સત્ત્વ પ્રગણ છતાં, હજી કંઈ સમજુરી થઇ રહી નથી. જોકે આજે શાંતિ રચપાઇ છે છતાં ખુબે કામ પી જનતાના દિલમાં પરત્વર વેરનો આ સ ભૂદૃષ્ટી રહ્યો છે. આ ઝગડાનાં યુગ કારણ તપાસવા જતાં કોમી પ્રતિનિ-

ધિતવેલા મવાલ અને મસકાનાઓની શુદ્ધિ એ બે બાંસ ખ્યાન જોએ છે.

સુધારાઓ કામત થયા પછી કોમી પ્રતિનિધિત્વનો સવાલ તીવ સ્વરૂપમાં ઉભો થયો છે. સિદ્ધાંતની દ્રષ્ટિએ તપાસતાં તો કોમી પ્રતિનિધિત્વનું ધોરણ આપણી એકતાનું પાતક છે, કારણ આપણે તો સૌ કોમીની એકતા સાધી, કોમી એકભાવ બૂલી, હરેક દિન્દીના છગડમાં ભારતવત્સી તરીકેની આશ્રમતા જગવડી છે. પણ એ સવાલ બાબુએ રાખનાં, એ પ્રશ્નને દાલ ઉપાડવાથી તેનું પરિણામ શું-ય જ આવે એમ છે; આપણી રવરાવના લાગતથી આપણે એ સુધારાઓના, એ ધારાસભાઓ, એ સરકારી હેલાઓના તપાસ કર્યો છે. તે વખતે એકમે બોલે વજુ મેળવવા ખાતર યા એકાદ પ્રધાનપદ મેળવવા ખાતર આપણે દિંદુ-મુસ્લીમ એકતાના ઉગતા, કુમળા છોડ પર ફૂલોના માદવા તૈયાર થઇએ એ સું આપણને લાગમ છે ? અત્યારે તો આપણે આપણું સર્વ બળ સંગઠિત કરી સામાન્ય રાજની સામે ટૂંકવાનું છે. તે વેળા આવી નજીવી બાબતો ત્રિપે માંદોમાંદે ઝગણ કરવાનું કેમ પાતલે ? કોમી પ્રતિનિધિત્વના પ્રશ્નોનાં નિર્ણય, કોમી પ્રતિનિધિત્વ જ ફરી લાગશે તો રવરાવન ગળ્યા પછી સહેજે થઇ રહેશે. ખરે જોતાં તો હિંદુ-મુસ્લીમ એકતાના બેઠો નોકરચાલીને હાંડી દાદતાર દિલમાં એટલું જાન તો આપ્યું જ હશે કે હરેક દિંદુ કે મુસ્લમાન, પહુંલો દિંદો છે અને પછી હિંદુ કે મુસ્લમાન છે, એવું દરેક જણ સમજી ગયો હશે. એટલે દુઃસ તે વખતે તો કોમી પ્રતિનિધિત્વનો પ્રશ્ન ઉપાડવાનું જ કાઢને નહિ સહે.

મહાગાનાઓની શુદ્ધિ વિષે અને ગણા અંકમાં જખમની ગણા દતા તેમ સ્વાતી શ્રદાનંદનના ને દર નિર્ણય કામની ખાડે આવવાનો કાઢને દક્ષ નથી. અમને લાગે છે કે આ પ્રશ્ન વિષે ધર્મીજ ગેરકમળ ઉભી થઇ છે. મુસલમાન કોમના દરમિયાન અજમાલ ખાતર અને ડો. અનસારી જેવા બાંધેવાના પણ સ્વામી શ્રદાનંદનની આ શુદ્ધ ધાર્મિક સ્વભાવના ના-

નાણાં એપ્રિલની આખરે લેવાં થઈ જશે અને એ સવિનય-
મંત્ર કરવાનો વિચાર કરવામાં આવે છે તે પાંચ ઉતારવા
૧૦૦૦ સાચાં માણસો એકો તો કેન્દ્રની એપ્રિલ સુધીમાં
નોંધાવવાનો સંભવ છે તેઓ પૂરતો થશે.

આ પછી તો ૧૫-૧૬ એપ્રિલને રોજ આગે-
દમાં શ્રી. મહાદેવ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી
અરજીદારના પરિપદે સર્વાનુમતે નીચેના કાર્ય કર્યા હતા:-

સરકારનો દિનપ્રતિદિન વધતો જતો પ્રત્યક્ષ તે
સરકારના કાયદાનો સવિનયમંત્ર એ ધર્મકૃત્ય કરી મૂકે
છે; અને દેશમાં પ્રવર્તેલી પાસાવાર શાન્તિ નિદાન વ્યકિ-
ત-સવિનયમંત્રને સંપૂર્ણ અનુકૂળ છે; તથા કમનસીબે
દેશનાં કેટલાંક સ્થળોમાં હિન્દુમુસલમાનો વચ્ચે વધતાં
જતાં અન્તર સાંધવા માટે, હિન્દુ અને મુસલમાનો બન્નેનાં
આદેશોનાં જરૂર છે; તથા કેટલાંક પંચાંગી કર્તવ્ય-
વિમુક્તતા નિવારણ તથા રચનાત્મક કાર્યક્રમને ઉત્તેજન
આપવાનું એકજ સાધન પણ બાકીનું શુદ્ધ બિદિહાન છે;
તેટલાં માટે બરજીલકારાં પરિપદની આ બીજી એક
કાર્ય કરે છે કે બેકેટર્ગત પ્રકારનાં સવિનયમંત્ર તો
૩૦ મી એપ્રિલ પછી હાલે તેમજ મદદ કરવાનાં આ પરિપદે
નોંધ આપક પ્રમુખસાહેબે શુભતાત પ્રતિષ્ઠિત સમિતિને
નિવેદન કરાવે.

આ બંને કરાવેમાં વ્યકિતગત સવિનયમંત્રનો
અવસર શુભચિંતને માટે પાછી ચૂકશે છે એવો
સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે. પરિપદના પ્રમુખનેપણું "હેંડ નિયા-
મને પરિણામે લાગુ છે કે આ કસ્ટુ દયામાં આપણી
આછી મૂડી બેતાં છતાં પણ, બકિતયન સવિનય-
મંત્ર એક ઉપાય તાત્કાલિક લેવા જેવો છે."
આરદોષીના કાર્યક્રમનો "સાન્નિધ્ય" વાતાવરણ
ઉત્પન્ન કરવાનો મુશ્કેલી ઉદ્દેશ મધ્યમાં છે.
અમે તસરનો કેન્દ્ર "કેન્દ્ર" આપણા નવરૂપણીની
સહેલી બુદ્ધિમાં જ ઉભો છે અને તેમાં રાજકીય
કારણોની આ સહેલી પણ નથી તેજાવાદી, રચનાત્મક
કાર્યક્રમના એક-અંગ ખાદીપ્રચારને ઉદ્દેશીને પ્રમુખે
કહ્યું કે:

આપણે ખાદીનો પ્રચાર સંતોષકારક નથી કહી,
આપણે ખાદીનું ઉત્પન્ન નથી કરવાની શક્યા, તે કેવળ
પ્રચાર અને ઉત્પન્ન વધારવાના ઉપદેશથી નહિ વધારી
શકીએ. પણ અને લાગે છે કે અમદાવાદની પ્રતિષ્ઠિત

અસર અને આત્મા-પ્રાણનારો સેવકોનું વડનારોને
ખાદીનો મત સંભળાવતો, અને લોકોને તેમની પાછળ
જવાબુ કહેતા જેવાં આત્મા જરો તો તેને પરિણામે
ખાદીનો પ્રચાર અને ઉત્પન્ન અને વધશે. મારા ચોતાના
અનુચરથી તો હું કહી શકું ખેડો કે મારા જેવા જેવાને
પરિણામે મારા વધારા મિત્રો ખાદી વાપરતા થયા, અને
કેટલાંક નિત્ય કાંતા થયા.

આપણી હાલની અગવળના આત્મા રૂપ અર્થ-
શાના તરફને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું કે:

"હાલની સિથિવતા મિત્રાચારમાં ન પરિણમે,
લોકોમાં એક હાથે વ્યાપેલી ને હિંસામંત્રનાં ફરો
તરીકે માંધીય સવિનયમંત્રનું એકજ સ્વચેકું. તે
હિંસામંત્રના આપણી સિથિવતાને લીધે પાછું માથું ન
ઉઠકે તેટલા સાર પણ સવિનયમંત્ર શરૂ કરવાની જરૂર
છે. આજે વાતાવરણમાં મ'પણું શાન્તિ છે. પણ, લોકોની
હાલનીતાથી હંદુઓના કેટલાંક હામ કરનારાઓ મનમાં
હિંસા સેવે છે એ જોઈને નેહાએ પડિત જવાદર
લાઈ નેહાને હું જ્યારે મળ્યા ફેસુઆરીમાં અઢાહાખામાં
મળ્યા ત્યારે તેમણે સરકાર હામ કરનારાઓના કેટલાંક પત્રો
મને જતાવેલાં મેંવામદના પ્રચિત્ત રચપછી જોઈથી,
સવિનયમંત્રની આચારી, તેઓ હિંસાનો વિચાર કરી
શકા છે એમ મેં જોયું, ત્યારથી જ મને થયાં કીધું છે કે
સવિનયમંત્ર આપણા એ હંદુનું પર મહી જવાનું એક
જ દાર છે.

"સાચો માણસ એકલો નથી, તેની સાથે
દુનિયાં મજર છે" એ પોરનું વાક્ય દર્શી તેઓ
કહે છે કે:

ગણેશજીને જેવાં મોઢી તેમના એકલાતા જેવાં
જેવાંથી આપણે ઉદાર થઈ એમ. માની બેસીએ તો
આપણે સદામાં કરશું, આગળ નહિ વધીએ. જુદાજુદા
દેશકુલ દેશનાં હાથ કેટલાયે બિદિહાનો આપણાં પડશે,
કેટલાયે નેતાઓને ગાળીએ સાથે હિંસા રહેવું પડશે.
ગણેશજીનાં પુણ્ય બિદિહાનને શુદ્ધ સવિનયમંત્રમાં,
અર્થાત્ત કરવા જેવું હું કહું નેહા નથી. વ્યકિતગત
સવિનયમંત્ર પણ તેમણે બંધ કરવા ધાર્યા હોત તો
અમદાવાદની પ્રતિષ્ઠિત લોકોમાંથી બંધ નહિ કરી જતો

અને તે લગે છે કે એ પ્રતિજ્ઞા એવી મહત્વની પ્રતિજ્ઞા કોઈવાર ધગી નથી, અને એ આકરી પ્રતિજ્ઞા પાળનાર સંદા કાગે સવિનયત્વ કરવાને યુક્ત છે.

સ્વનાતમક કાર્યક્રમ સવિનય લાંબ શરૂ કર્યાથી સુધ્ધ જશે એનો તેઓ નીચે પ્રમાણે જવાબ આપે છે:-

આપણે તે ભેગા મળીને સૈનિકો અને અસૈનિકો-Combatants અને Non-combatants-નખી કરીશું. અસૈનિકો ખાદીપચાર ચાલુ રાખશે. સૈનિકોને પણાવી વધારે ચાલુ રાખશે. ગામડાંએ ફરી વળી તેમને શા આદર સૈનિકોને ભેગમાં મોકલ્યા છે તે સમજવશે, અને તેમને ખાદીપચાર કરવાને ઉત્તેજશે.

આ ઉપરાંત તેઓ રૂઝવણી અને અંત્યજની સંસ્થાઓનું પણ કાર્ય કરશે, મહાસભાના સભાસભી નોંધશે, સમિતિઓ સ્થાપશે, પૈસા ઉઘરાવશે અને એ રીતે મહાસભાના તંત્રને મજબૂત અને સંપૂર્ણ બંનાવી મહાસભાની ધન ફરકતી રાખશે.

“આપણે ગિતગિતિયાં કરે એવી વસ્તુની શોધમાં છીએ, ગિતગિતિયાનો ખ્યાસ કરીને આપણે વ્યક્તિગત સાંવતપભંગનો વિચાર કરીએ છીએ,” એ આણેપનો જવાબ આપતાં પ્રમુખ થી કહે છે:

“આનેશ અને ધમધમાટના દિવસો ગયા. આજે તે તે ધમધમાટ પછી આપણને થાક થડેલો છે. તે થાક ધામે ધામે ખંખેરી પાડા ઉઠીને આપણે રહાર ઉભા રહીએ એટલો જ હેતુ છે.

સવિનયભંગની યોગ્યતા તપાસ્યા પછી શક્યતાના વિષય પર આવતાં, મીઠાના બેચડાયલા કારમા કર વિશે તેઓ કહે છે:

જ્યાંએ અમદકાર નહોતો ત્યારે પણ ગાંધીજી કહેવા કે મીઠાનો દર રફ દસવવાનું દાણમાં લીધા વિના ચાલે નથી. તબંજરને ન ખબર પડે, પણ ગરીબ તેા પાને મટે, પેતાનાં શરને મટે દબંજરના કરતાં

પણ ગણું મીઠું વાપરે છે. ગરીબનાં સ્કાંદર, અને મરણો કોમરસ છે અને ગરીબની ૨૫-૩૦ રૂપીઆની સરેરાશ વાર્ષિક આવકમાં જ. રૂપીઆને બદલે ચાર રૂપીઆ મીઠાના જ ખર્ચમાં જાય તેની અક-વામણ તેજ સમજી રહે...લોઈ રીઝીએ તેા આપણે મૂંઝે મોટે મીઠાનો કર આટલા દિવસ આપ્યો તેની પણ હાંસી ફરી છે. એ હાંસીના સવિનયત્વગ દિવાય બીલે જવાબ હું નથી જોતો.

આ મટે “મીઠાનો કર ન ચાપવાનો, મીઠું છલોક પકવવાનો, સરકાર દરિયા ઉપર અથવા મીઠાના ક્યારા ઉપર પકટણ મૂકે તેા પકટણની ગોળીએ ચડાવો” તેમણે ઉપાય સૂચવ્યો છે, અને આમાં “સામુદાયિક લંગ આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ વરોરી એવાનો જે ભમ રહેલો છે” તે દર કાવા “મીઠું પકવનારી પણ નિયમિત ચુંટાએકી હુકમી-ઓ જ જાય,” અને તેમ મરજમાં આવે તેમ, પ્રતિ-ગાનું પાલન ન કરનારા ન જાય એની સાલચેતી રાખવાની” તેમણે વખતસર ચેતવણી આપી છે.

પણ આ યોગ્યતા અને શક્યતા બન્નેની વિરુદ્ધ થતી એક ત્રીજી દલીલ છે કે “શોધ યોગ માણુસો કેદમાં જશે તેમાં શું વળશે? ધણા જન્ય તેા કાંઈક હેતુ સધાય.”

એક માણસ પ્રમાણિકપણે જેલમાં ચાલ્યો જશે તેા તેવું કામ ઉગી નીકળશે, અને એકમાંથી એકનીરા તૈયાર થશે. લડતનો રણકાર જ એવી વસ્તુ છે કે તે લડત બહેર થાય તેની વાટ નહીં ખેસી રહેલાની રોજરખમાં લોહી ભેલથી વહેતું ફરી દે છે. અને કદિ જેની આશા ન રખાય એવા માણુસો ચાલોમ કરવાને તૈયાર થાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનાં સ્મરણો તાજાં છે, અને ન ખબર લોય તે પૂઠ કરતુરખાને પૂછી આવે.

“સૈનિકોને શક્તિદત્તી ક્રાંતિ મળે તે ખાતર” તેઓ જેલમાં જલાની સજાદ નથી આપતા. કારણકે

અમે ભૂતતા ન હોઈએ તો અમદાવાદની મદદ-
સલાએ તમાર કરેલા પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર કેળવણી અને
અભ્યાસની સંસ્થાઓમાં તેમજ ખાદ્યવિજ્ઞાનમાં
કામ કરનાર કાર્યવાહકોની મોટી સંખ્યાએ રીજર્વ-
અનામત-સૈનિક તરીકે સહી કરી હતી અને તે
વખતે રેશનો લુપ્તસો ભેતો કોઈ પણ પ્રકારનો વધો
લેવાયો નહોતો. પણ આજે જ્યારે એ લુપ્તસોનો
ઝોટ થયો છે અને નવા કાર્યવાહકો આવવાની
ખાસ આશા નથી ત્યારે એવા કાર્યવાહકોને જંગમમાં
મોકલી ખપતી દેવા વિષે જરૂર વિચાર થઈ પડે એ
સ્વાભાવિક છે. પણ ખાદ્યવિજ્ઞાન, કેળવણી અને
અભ્યાસની સંસ્થાઓના કાર્યવાહકોને અસૈનિકની
પાદોમાં મુકવાથી આ પ્રશ્નો ઉદ્ભવ સહેજે થઈ જાય
છે. દરે રહ્યો મદદસલાની ઓફિસનું કાર્ય કરનારા
કાર્યવાહકોનો પ્રશ્ન. ઓફિસનું કાર્ય બે પ્રકારનું છે:
(૧) પ્રમુખ, મંત્રી, તિબેટર, તપાસનીય વગેરે
બતતના હોદ્દાઓ તરીકેનું અને (૨) કાર્યવાહક
કે બીજી કોઈ પેદાકર્મિનીના સંજ્ઞાસૂત્ર તરીકેનું.
આ બંને પ્રકારનાં કામ બેબેમદારીનાં છે, અને
મદદસલાનું તંત્ર કાયમ રાખવાને માટે અનિવાર્ય
છે. છતાં જ્યારે લશાહના મેદાનમાં માણસોનો છુગે-
ગેને બીક પડી ત્યારે વોરઓફિસમાં કામ કરનારા
માણસોને છૂટા કરી લશ્કરને મોકલી આપ્યા અને
વોરઓફિસમાં પાછળ રહેલા માણસોએ વધારે સમય
કામ કરી એમની ઝોટ પૂરી લીધી તે આપણે
જાણીએ છીએ. તો આપણે પણ આપણી ઓફિસ-
માંના કાર્યવાહકોમાંથી કેટલાકને સરકારની સામેના
જંગને માટે ફાજલ પાડી બાકીનાઓ તેમને જલ્દી
વધારે સમય મહેનત કરીએ તો તેમાં શું ખોટું છે?
આ રીતે આપણે (૧) "રચનાત્મક કાર્યમાં જોમને
વિશ્વાસ નથી રહ્યો તેવા માણસો" (૨) "રચના
કાટકતા માણસો" અને (૩) આવી રીતે ફાજલ

પાડેલા માણસોનું એક સૈનિકરણ ઉત્તુ કરીએ
અને સરકાર જે આપણને આજે યુદ્ધ માટે લશ્ક-
કારી રહી છે તેની સામે પ્રત્યક્ષ અંશમાં મરવાની
ભેદા આપવાનો લક્ષ્યોચિત ઉત્તર વાગીએ.

આજે સવિનયજનને માટે શાંતિનું અનુદાન
જાતાવરણ છે. મહિનોદોઢ મહિનો આદ્યેએટલા સૈનિકો છે
અને યુદ્ધનો દંડાર થનાં યુદ્ધની વાટ લેઈ બેઠેલા
ખીન સૈનિકો પણ મળી રહે તેમ છે. તો પછી
ખારડોલીમાં ધર્મસેવક સ્વચા તૈયાર થયેલા યુગ્મરોને
દરે ઘણી વાર જોઈ બાકી રહી છે? શું મદદમાલુમે
પ્રકારે તેર તેર મહિનાનાં વદાણાં વદાણાં એ ઓછા
છે? યુગ્મરોના સુગંધ કાર્યકર્તાઓને સરકાર
પીક પાછળથી પડીને સામરમતીની જોડની
પાછળ અવલંબ કરતી જાય છે ને સરકારને કામો
જાતીએ બેટવાની મુશ્કેલ મનમાં ને મનમાં જ રહી
જાય છે એ રિયલિટી ઓછી કુસભ છે? જ્યારે
સરકાર એક દિવસનું અધ્યાનક પકડવાની છે એ
ચોક્કસ છે તો પછી સરકારને સામા જઈને જ શું
માટે ન બેટવું? સરકારને આપણા કામનું પાણી
પ્રેરણે જવાન્યા પછી જ શું માટે ન પડવું?

ન. મ. સાહ.

મુદ્રિ

યથા અંશમાં 'મુખપટ' ના લેખક તરીકે
'જિલ્લાધ્યક્ષ' છે તે જમનન વિષયના પાંદે.
નોંધમાં દર પાને ત્રીજી લીટી 'જલ્દી આવી બે
અસર સરકાર ઉપર શીર પહોંચાડી,' છે તેને
જલ્દી 'જલ્દી આવી બેસરમ સરકાર ઉપર મી અમર
પહોંચાડી' એમ વાંચવું.

આવતો અંક

અધિક મામિકને લીધે આવતો અંક (મીઠા)
 સુદ ૧ મે બહાર પડશે, અને તે પછીનો
 અંક આગાં સુદ પૂર્ણિમાએ બહાર પડશે

આ મહત્ત્વ અમદાવાદ ગામગામી જાગ પાસે આવેલા પસંત સુદધાવવા મા સીમતવાસ ઉપરકા
 નહેવાય બીજુ અને ન દલાય મેજાવ માટે સુમરમે કરવાયય મા અમદ વાદ બદ પાને બે રેલા એ કરવાયય
 નામમાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું

પ્રમતી સ્વ. પત્નિધીના સ્મરણાર્થે
 ડૉ. ફાર્વસ ગુજરાતી સમાજે
 પ્રીયુંત પાઠ્યભણ આણંદજી ચાવડા
 તરફથી સવિનય સન્નિધિ ભેટ.

યુગધર્મ

જેઠ, ૧૯૭૨

વાચનમાળાનો કેટલાંએકે સિદ્ધાંતો

ભાષાની વાચનમાળા લખવાનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીને
 ભાષાનું યથાર્થ જ્ઞાન આપવાનું સાધન ઉત્પન્ન કર-
 વાનો છે. આ સાધન જેટલું ચોક્કસ, જેટલું સંપૂર્ણ,
 જેટલું નિર્મળ, તેટલી જ વિદ્યાર્થીની ભાષા ચોક્કસ,
 સંપૂર્ણ અને નિર્મળ થવાની, તેમ જ જેટલે અંશે
 વાચનમાળા વિદ્યાર્થીને ભાષાનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવી
 શકે તેટલે અંશે જ, તેની મદદગતા લેખાવ. વાચન-
 માળાનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીને માત્ર સાદું વાચન પૂરું
 પાડવાનો ન જ હોઈ શકે તેમ જ વાચનમાળાનું
 પ્રમુખ કામ વિદ્યાર્થીને ત્રિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન આપ-
 વાનું નથી જ. વળી આપણા આદર્શો અને વિચારો
 નરી પેઢીમાં ઉતારવાનું સાધન માત્ર વાચનમાળા
 નથી, ભાષાની વાચનમાળાનો પ્રદેશ પ્રમુખતઃ ભાષાની
 દૃષ્ટિથી મર્યાદિત રહેવો, નેહએ, ભાષાની પાછળ પા-
 ળળ અનુકૂળ વસ્તુ અને ઉચ્ચાદર્શોને અવગણ

છે જ. વસ્તુ અને વિચાર વિનાની ભાષાનો અર્થ
 નથી, પણ વસ્તુ અને વિચારને અનુકૂળ ભાષાને
 શક્ય બાળકના વિદ્યાસતે અનુકૂળ ભાષામાં વસ્તુ
 અને વિચારને રચાન મળતું નેહએ. વાચન-
 માળા લખનારની દૃષ્ટિ સામે આ વિચાર ઉભો જ
 રહેવો નેહએ.

અત્યાર સુધીની વાચનમાળામાં જે એક એ
 જૂનો ચર્ચા જ કરી છે તેની નોંધ લેવી ધટે છે.

વાચનમાળા બાળકને માટે છે એમ માન્યા અને
 કલાં છતાં પાઠો લખની વખતે આપણી દૃષ્ટિ
 સામેથી ધસીવાર બાળક ખસી ગયું હોય એમ લાગે
 છે. આથી જ બાળકને શુ ગમે છે, તેનો વિચાર
 કરી રીતે યાવ છે, ને તે વિકાસને અનુકૂળ ભાષા
 અને વિચાર કરી રીતે મૂકવાં નેહએ તેનો વિચાર
 મોટે ભાગે વાચનમાળાના પાઠોમાં નજર પડે

નથી; જેણે વાચનમાળામાં નવું નવું જ્ઞાન ભરેલું છે જ, નવી નવી ભાષાની રચના છે જ પરંતુ તે કેવળ જાળકની દૃષ્ટિથી મૂકાયેલ નથી જ.

નાનાં જાળકો અધરી ભાષા સમજી ન શકે માટે પ્રથમનાં એકાદ બે પુસ્તકોમાં સહેલી ભાષા મૂકી દેવી તે પછીનાં પુસ્તકોમાં ભાષા અધરી કરતાં જવી એનું નામ કંઈ ભાષાની દૃષ્ટિથી કમિક પાકો કે પુસ્તકો રચ્યાં ન કહેવાય. નાનાં જાળક માટે સહેલી ભાષા અને મોટાં જાળકો માટે અધરી ભાષા એવો નિર્ણય કદાચ તર્કથી ઠીક લાગતો હોય તો પણ એવો નિર્ણય જાળકનાં માનસની દૃષ્ટિએ જૂલ ભરેલો છે. કંઈ ભાષા અધરી ગણાય ને કંઈ ભાષા સહેલી ગણાય તેનો નિર્ણય જાળકનાં પરિચયથી જ થઈ શકે છે. આથી જ આપણી વાચનમાળાના પાઠો અને જાળકને આટલું બધું અંતર છે. આપણે એમ માનીએ છીએ કે જાળકને પોતાની આસપાસની દુનિયામાં મજા રસ છે તેથી તેનું પ્રતિનિધિ પાઠોમાં પડે તો પાઠો રસિક શાય. આ કથનમાં સત્ય છે, પરંતુ જાળકદુનિયાને પાઠોમાં કેવી રીતે રજુ કરવી તેની યોજનામાં આપણે નિષ્ફળ નીવડ્યા છીએ. કાંઈ વાર ભાષાની પ્રશ્નછાંત્રીમાં હોય તૂંથી હોતો તો વસ્તુની પ્રશ્નછાંત્રી ઝંક રિચિત્ર હોય છે, તો વળી કાંઈ કેકાણે વસ્તુ મુંઢર હોય છે ત્યારે તેને યોગ્ય ભાષાનું જગ નથી હોતું. આ જથ્થાનું કારણ એ છે કે આપણે જે સંપૂર્ણ દૃષ્ટિથી વાચનમાળાને ઘણી જોઈએ તે સંપૂર્ણ દૃષ્ટિ આ જાળકમાં હોતી નથી, અથવા એક દૃષ્ટિ પ્રત્યે આપણો પક્ષપાત હોય છે ને બીજી દૃષ્ટિ પ્રત્યે આપણું કેવળ દુર્લ્લેહ હોય છે.

આટલી વસ્તુઓ વાચનમાળામારના ખ્યાલ બહાર ન જ જતી જોઈએ:-

૧ ભાષા, ૨ વસ્તુ, અને ૩ માનસશાસ્ત્ર.

ભાષા—વાચનમાળાનો પ્રમુખ ઉદ્દેશ જાળકને ગંભીર ભાષાજ્ઞાન આપવાનો છે. તેથી વાચનમાળાનાં પુસ્તકોમાં ભાષા કેવી મૂકવી જોઈએ તેનો નિર્ણય

પ્રથમ, યોગ્ય જોઈએ, એક વસ્તુ સમજવા જેવી છે. આપણે જ બધું બોલીએ છીએ તે ભાષા છે પરંતુ તેમાંની જેટલો ભાગ લેખનવાચનમાં સિદ્ધ ગણીએ છીએ તે સિવાયનો ભાગ ‘બોલી’ ને નામે ઓળખવો જોઈએ—ઓળખાય છે. વાચનમાળાના શરૂઆતનાં પુસ્તકો જાળકની ભાષાને અનુકૂળ હોવાં જોઈએ, પરંતુ એ પુસ્તકો ‘બોલી’ થી ભરી દેવાં ન જોઈએ. એ બોલીમાં જે સિદ્ધભાષાના ભાગો છે તેને વાચનમાળામાં સ્વીકારવા જોઈએ.

કેટલાએક લેખકો આમ બોલી અને ભાષામાં તફાવત નથી ગણી શકતા તેથી તેની યોગ્યતામાં એક છેડેથી બીજે છેડે મૂકી ભાષાની બોલી નજરે પડે છે. જાળકને તે વાંચવી મુશ્કેલ પડે છે, પરંતુ ભાષાના બળમાં શક્તિ થતી નથી, જાળકો જે સમજી બોલે છે તેનાં પુસ્તકો દરવા જઈએ તો મથાં બધાં યજ પડે, પરંતુ તેમાં તો એક જ જાતની ભાષા આવે તેથી એવાં અનેક પુસ્તકો જાળક વાંચી જાય તો પણ તેનું ભાષાજ્ઞાન વધે નહિ. જેટલું બોલી શકીએ તેટલું વાંચી શકીએ તેમાં ભાષાજ્ઞાન છે પણ તે ઘડુ જ પ્રાથમિક કોટિનું. આથી જ ભાષાજ્ઞાનની શરૂઆત જાળકની બોલીથી કરીએ, પણ ઠીક મુકી ‘બોલી’ મારફત ભાષાજ્ઞાન આપવાના ભગમાંથી નુકસાન થઈએ.

એક બીજી વસ્તુનો વિચાર કરવા જોવો છે. જેણે આપણે જાળકની બોલીમાંથી જ વાચનમાળાની ભાષા પકડી લઈએ, પરંતુ તેમાં આપણે વિવેક વાપરવો પડે. જાળક પોતાના જીવનઆપારને લગતાં અનેક બનાવો સંબંધે વાણી બોલે છે, પરંતુ તેનો બધો વાણીપ્રયોગ કાવ્યમય નથી હોતો. કેટલાએક પ્રયોગો તો છેક સામાન્ય હોય છે. વાચનમાળાના લખનારે કાવ્યમય વાણીપ્રયોગોને શોધી કાઢતાં શીખવું જોઈએ. જાળકની જ ભાષા હોય છતાં તે મુંઢરમાં મુંઢર રીતે જાળકદુનિયા અને જાળકઆવેશને વ્યક્ત કરનારી હોય તો, વાચનમાળા માટે ખાસ યોગ્યતાવાળી છે. જાળકોના જ આવા ભાષા

પ્રયોગો ગોતી ગોતીને વાચનમાળામાં મૂક્યા હોય તે બાળકને કશું નવું ન લાગે, છતાં તેના બાપાના બળમાં વધારો થાય. કારણ કે જે વાણીમાં બાપાનું બળ છે તેમાં વાચનમાળાકારા સુપરિચય અને સ્પષ્ટ ગાન થાય છે.

એક ત્રીજી વાત પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેની છે. બાળક ધણું બોલી શકે છે પણ તેની બોલીમાં બાપાની દૃષ્ટિએ કઈ કંઈ એવી બાળકો છે કે જેને એક જ જગ્યાએ મૂકવાથી બાળકને પણ નવીનતા જ લાગે. તેને પણ લાગે કે આ હું કંઈક નવું જ વાંચું છું, નરી જ રીતે જાણે મારા વિચારો દર્શાવું છું. સરજ હિંગવાની, તડકો થવાની, વાદળાં વીખાઈ જવાની વાતો બાળક કરી શકે છે; વરસાદના ઝાંટાની, વિજળીની, મેઘધનુષ્યની વાતો બાળકની મર્યાદામાં છે. એ બધાં બાળકની વાણીના વિષયને એવી સુંદર રીતે ગોઠવી દેવા જોઈએ કે એ ગોઠવણમાંથી બાપાની દૃષ્ટિથી આખો પાઠ એક અપૂર્વ દ્રવિતા બની જાય, અને છતાં બાળકને તો લાગે કે આ તો હું બહુ જોઈું છું તે જ છે. એના જીત્તા દોસ્તો નવી રચનામાં તેની નજરે પડે છે તેથી બાપાનો પ્રવાહ બાળકમાં સહેજે પેસી જાય છે.

ભાષાજ્ઞાન કરવાની દૃષ્ટિથી એકાદ બીજી બાળકોને પણ વિચારી સમજાવ. બાળકો જે બહુ બોલે છે અથવા સમજે છે તે સ્પષ્ટતાથી અને પૂરી સમજણથી નહિ. તેમનો વાણી-આધાર કામચલાઉ છે. એ આગરને સંપૂર્ણતા આપીએ, સ્પષ્ટતા આપીએ તો બાળકની ભાષાના પાંડો ગોઠવવાનું કામ સહેલું થઈ પડે. એક રીતે બાળકની જ ભાષા આવે અને બીજી રીતે એ ભાષા સુધરીતે સ્પષ્ટ થઈને આવે એટલે બાળકો પોતાની ભાષાના દોષોને સહેજે દૂર કરી દે. નાનાં નાનાં ભેદકણાં, રમતોના શબ્દો અને નાની નાની ખંજિઓ, વાર્તાઓના ભાગો વગેરે બાળકો વાપરે છે-જોડે છે, પણ અસ્પષ્ટ અને અશુદ્ધ વાણીમાં. આજ વસ્તુઓ શુદ્ધિ અને સ્પષ્ટતાથી આવતાં બાળકની ભાષામાં સોખ્ખાઈ અને શુદ્ધિ થાય છે.

વાચનમાળાની ભાષાની સરખાન બાળકની ભાષાથી શરૂ થવી જોઈએ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, એ ક્યનની સાથે જ એક બીજી વસ્તુને જોડવાની જરૂર છે. ઉપર કહ્યું તેમ બાળકની અસ્પષ્ટ વાણીને સ્પષ્ટ મૂકવામાં ભાષાજ્ઞાન આપવાનો માર્ગ ઉઘડે છે તેમ જ બાળકને ઇન્દ્રિયોદારા જે વિધિવિધ અનુભવો થાય છે તે અનુભવોને પણ ભાષાકારા બ્યક્ત કરવાથી બાળકના ભાષાજ્ઞાનમાં વધારો થઈ શકે છે. બાળક બોલી શકે છે તે કસતાં વધારે બણી શકે છે. તેને અનેક વસ્તુના સ્પર્શ અને ગુણધર્મોનો અનુભવજન્ય ખ્યાલ હોય છે. પરંતુ ધણી વાર તે અનુભવોને પ્રદર્શિત કરવાની બાળક પાસે ભાષા અથવા પૂરતી ભાષા નથી હોતી. આ અનુભવોને વાચનમાળાકારા આપણે વાણી આપીએ તો ભાષાના ગાનની શૃદ્ધિમાં આપણે મદદ કરી કહેવાય.

વાચનમાળાકારોની એક આ બૂદ્ધિ પુરતમાં જ દૂર થઈ જતી જોઈએ. સુંદર વસ્તુના શોખીનો વસ્તુ અનુસાર ભાષા વાપરી ભાષા ખૂબ અધરી કરી નાખે છે, તો કેટલાએક સહેલી ભાષાના શોખીનો સુંદર વસ્તુને એટલી બધી સહેલી રીતે મૂકે છે કે વસ્તુની સુંદરતા ધરી જાય છે. આ જાનને દોષો લોગ કરવા જેવા છે. લેખક ભાષા કે વસ્તુ બેમાંથી એકનોય મોઢ કરવાનો નથી. બાળકની સમિતો ખ્યાલ રાખી ચોગ્ય કાળે ચોગ્ય ભાષા સાથે ચોગ્ય વસ્તુને જોડવાની છે. ભાષા અને વસ્તુનો સુંદર મેળ થવાની જરૂર રહે જ છે. પણ વસ્તુ ખાતર ભાષાની ફળિતતા સ્વીકારવાની ન જ હોય. સારું તો એ છે કે એ જાનના શુભો સચવાય, માટે એવા યોગો માટે ચોગ્ય ધોરણ જ પામેલ કરવું. છતાં જે લેખક વસ્તુ અને ભાષા જાનને દાનિ પહોંચાડ્યા વિના વસ્તુ અને ભાષાને નીચેથી ઉંચે દરજ્જે લઈ જવાની કળા જાણે છે, તે જ લેખક વાચનમાળા સારી બનાવી શકે છે તે લક્ષમાં રાખવું.

જે ભાષા પ્રસાદરહિત છે તે ભાષા ભાષા જ નથી. બધી રીતે પાંડ કીક લાગતો હોય પણ વાચતા સાથે એની ચેતન લાગતી હોય, એની ભાષામાં બાળક

તણાઈ જતું ન હોય, એની ભાષા એના બોલમાં બેસતી જ ન હોય, વાચન અજાણખંડ લાગતું હોય, વાક્યો વૃદ્ધતાં હોય, કે વાંચનારને અર્થ માટે વિરમતું પડતું હોય કે વિના કારણે થાક લાગતો હોય તો સમજતું કે ભાષા પ્રસાદરહિત છે. ભાષાજ્ઞાન કરાવવાની આવી ભાષાના પ્રસાદમાં રહેલી છે અને ભાષાનો પ્રસાદ એ કળાની વસ્તુ છે. ગમે તે માણસ વાચનમાળાના લેખનનો અધિકારી ન જ હોઈ શકે. બાળમાનસનો પૂરો અભ્યાસી બિપરંત ઉંચી કોલેજનો કલ્પક આ કામને માટે લાયક છે. ગમે તેમ લખા-એકી ચોપડી વાચનમાળાના નામને પાત્ર બની શકે જ નહિ. વાચનમાળાની રચનામાં બાળમાનસના પૂરા અભ્યાસ બિપરંત ઉંચી કોલેજની કલ્પનાની અપેક્ષા છે. એકદંત્ર જ્ઞાન આપવાના ઉદ્દેશથી લખાએકી વાચનમાળા નીરસ બને છે. એ અનુભવ અસોમાન્ય નથી. કોઈપણ વસ્તુ કે બંધાવને તેની વિગતોની વિચિત્રતામાં, સૂક્ષ્મતામાં જતાં તે વસ્તુ કે બંધાવની મીઠાસ-તેનું, કાવ્ય-અલોપ થઈ જાય છે. આપણે જોતું નેષ્ટએ કે જ્ઞાનભારે ભરેલી પોથીઓથી વિચાર્યો જવા ક્યારે જાય છે તે સ્વતંત્ર હોય છે ભારે કેવી રીતે તેને છોડી દઈ રાહ થાય છે. કેટલીએક પોથીઓ વ્યાકરણની ભેટીથી જકડાયેલી હોય છે. ભાષાનું વસ્તુ અને બાળકના માનસનું ગમે તેમ થાએ પણ પાંદો જે અમુક ઉપયોગી વ્યાકરણના નિયમોને શીખવવાના સાધનશૂન્ય થતા હોય તો તેવા પાંદો સામે કંઈ વાંધા જેવું નથી એમ આપણે ધક્કીચાર માની ખેસીએ છીએ. વ્યાકરણ શુદ્ધ વસ્તુ છે. ગમે તેટલું ઉપયોગી છે છતાં ભાષાના પ્રદેશના પ્રયમ પ્રવાસીને તે નકામું છે. વ્યાકરણની જ દૃષ્ટિથી મૂકાએલા પાંદો એકદમ નીરસ બને છે એટલું જ નહિ, પણ તે ભાષાના શુદ્ધ વિદ્યાસને રોટ્ટા રાખે છે. જે પોથીઓ વાંચતાં આપણને થાક લાગે, આપણને મંત્રા ન આવે તેવી પોથીઓ આપણે બાળકો પાસે તો ન જ મૂકીએ; ભાષા શીખનાર બાળક આખરે આવી પોથીની અવગણના કરે છે ને તેમાંથી પોથીનું સ્વાભાવિક મરણ ઉઘું થાય છે. દુકંમાં બેઠાએ તો વાચનમાળાની ભાષા બેસક વ્યાકરણશુદ્ધ નેષ્ટએ

જ પણ તે ખાસ, વ્યાકરણ શીખવવા માટે તો ન જ નેષ્ટએ.

ભાષાશિક્ષણમાં વપરાતી વ્યાકરણપદ્ધતિ કે પ્રત્યક્ષપદ્ધતિ નામની શિક્ષણપદ્ધતિએના 'શિક્ષા' નોને અને વાચનમાળાની ભાષાને સીધી રીતે સંબંધ નથી. એકાદ શિક્ષણપદ્ધતિને અનુસરીને વાચનમાળા સંપાદનું કાર્યવાર્ય સાહસ તો કોઈક જ હોય. કારણ કે પદ્ધતિ ભાષા શીખવવામાં મદદગાર થાય છે, પણ ભાષા પોતે તો પદ્ધતિથી નિરાળી અને પર છે. એની જ રીતે મૂળાક્ષરો શીખવવાની ભુદી ભુદી રીતેને અને વાચનમાળાની ભાષાને સંબંધ નથી. વાચનમાળાની ભાષા અર્થમયક અને ભારવાળા શબ્દો અને વાક્યોથી શરૂ થાય છે. જે રીતે, શબ્દોનો વિદ્યાસ થયો છે અને જે રીતે વાક્યનો વિદ્યાસ થયો છે તે રીતે વાચનમાળાની ભાષા ગોઠવવી તેનું નામ વ્યાકરણપદ્ધતિ અનુસાર ગોઠવણ, અને જે રીતે બોલીએ છીએ તેમજ પુસ્તકની ભાષા 'ગોઠવવી, સંવાસજ્ઞવાળાના ફેપમાં ભાષા ગોઠવવી તેનું નામ પ્રત્યક્ષપદ્ધતિ અનુસાર ગોઠવણ, આ જ ને રીતમાંથી ભાષા શુદ્ધ રહેવી નેષ્ટએ. જે કુદરતી કંમે બાળકમાં બોલવાની ભાષા વિકસે છે, જે કુદરતી કંમે બાળકમાં બોલવાની ભાષાશક્તિના સ્નાયુઓ ખીંચે છે તેજ કુદરતી કંમ વાચનની ભાષામાં અનુસરવો નેષ્ટએ. જે ઉંમરે બાળકને વાચનમાંથી વાંચવાને યોગ્ય ગણીએ છીએ તે ઉંમરે બાળકને ભાષાનું જ્ઞાન સારા પ્રમાણમાં થઈ ગયું હોય છે. પણ તેથી બાળક એટલું જલ્દી વસ્તુ તે જ હમે બેસે છે તેવી જ હમે મૂકી રાહાય નહિ. વાચન જેમ બીજાના લેખિત વિચાર જણવાનું સાધન છે તેમજ તે બીજાના લેખિત વિચાર જણવાની ક્રિયા કેળવવાનું પણ સાધન છે. મોટેથી બાળકો નેટલા બધા વિચારો જણી શકે છે તેટલા બધા વિચારો વાંચવાની ક્રિયા એકાએક બાળક કરી શકતું નથી, અને તેથીજ ક્રમિક વાચનનો વિચાર વાચનમાળામાં આવશ્યક છે.

વાચનમાળાની ભાષા ધીમે ધીમે ચડતા દરજ્જાની થતી જતી જ નોંધએ, જેમ જેમ વધારે સૂક્ષ્મ અનુભવો અને તાત્ત્વિક વિચારો ભાષાને વિષય બનતા જાય છે તેમ તેમ ભાષા આપોઆપ કઠીન થાય જ છે. ભાષાની સ્વાભાવિક કઠીનતા અને દૃઢિમ કઠીનતામાં જે તફાવત છે તે સમજી શકાય તેવો છે. ભાષામાં દૃઢિમ તફાવત વધારતા જવાથી વાચનમાળા ક્રમિક થઇ શકતી નથી. પરંતુ જેમ જેમ મોટી ઉમ્મરનાં બાળકો માટે વાચનમાળાનાં પુસ્તકો રચનાં જઇએ તેમ તેમ બાળકોને પોતાની ઉમ્મરે યત્ન અનુભવો અને તેમને આવતા વિચારોને જે ભાષાદ્વારા યોગ્ય સ્વરૂપ આપવા પ્રયત્ન કરીએ તો વાચનમાળાનો ક્રમ સહેજે ગોઠવાય અને સચવાય. જેટલા પ્રમાણમાં બાળકોના અનુભવો અને વિચારો બળવાન અને ભારવાહીતેટલા પ્રમાણમાં ભાષા કઠીન બનાવવામાં કે હોવામાં અસ્વાભવિકતા નથી આવતી. જેમ અધરા યુદ્ધે મૂકવાથી ભાષા કઠીન થતી નથી તેમ હાંબા વાક્યો મૂકવાથી પણ ભાષા કઠીન થતી નથી. ભાષાનું બળ તેની મારફત વ્યક્ત કરવાના વિચારો કે અનુભવો ઉપર આધાર રાખે છે. આથી ભાષાને ક્રમિક બનાવવામાં વસ્તુનો વિચાર ગંભીર પણે કરવો પડેજ. જે કે વસ્તુ ઉપર ભાષાનો આધાર રહે છે છતાં વસ્તુનો પોતાનો આધાર બાળકોના મનની શક્તિ અને અનુભવ ઉપર છે તે જુવવું ન નોંધએ.

વાચનમાળાની ભાષા કેવી હોવી નોંધએ તે સંજ્ઞે વિચાર દર્શાવ્યા. હવે એનું વસ્તુ કેવું હોવું નોંધએ તેનો વિચાર કરીએ.

વાચનમાળા નવી નવી વસ્તુઓ એટલે કે નવા નવા નિષ્કોશી જીવનવાતું હોય ન જ હોવું નોંધએ. જે જે નવા વિષયો બાળકને શીખવાની જરૂર છે, તે તે વિષયોની પરિજ્ઞાપાતો પરિચય બાળકને થાય એ હક છે. દરજ્જાકે ભાષા કાંઈ પણ વિષયનો દારપણ કે દરવાજો છે. આ દૃષ્ટિથી સિત્તિન્ન વિષયો ઉપર પાંડે મૂકવામાં આવે અને તેની

વસ્તુને કેવળ ભાષાની દૃષ્ટિથી જ સમજાવવામાં આવે તો ફરક નથી. વસ્તુના પાંડોને મેંએ કરાવવાની અને તેનું જ્ઞાન ગોખાવવાની ફરજ વાચનમાળાને માથે નથી. વિષયનું જ્ઞાન આપવાનું કામ વિષયની વાચનમાળાનું છે, નહિ કે ભાષાની વાચનમાળાનું.

વસ્તુની પદ્ધતી માટે વસ્તુની ભાષાનો મોહ ન નોંધએ તેમજ વસ્તુની પોતાની સુંદરતાનો મોહ પણ ન નોંધએ. જેકે વસ્તુની સુંદરતા અને ભાષાના ગૌરવ વિનાની વાચનમાળાની કલ્પનાજ થઇ શકતી નથી પણ એ સુંદરતા અને ગૌરવ બાળવિકાસને અનુપ્રેરણાં નોંધએ. આપણને ગમે છે એ વસ્તુ એક જાતનું છે, બાળકને ગમે છે તે વસ્તુ બીજી જાતનું છે. આપણી જાતે સંજ્ઞા અને આસપાસની દુનિયા સંજ્ઞા આપણા વિચારો બાળકોના વિચારોથી ભૂલ્યા છે. આપણી કલ્પના અને બાળકની કલ્પનામાં મહદ અંતર છે. આપણી જ્યાં જવહારશુદ્ધિ છે ત્યાં બાળકની કાચદૃષ્ટિ છે. આપણે વસ્તુનું નિર્માણ અત્યંત વિચારપૂર્વક કરવું નોંધએ.

વાચનમાળાનાં પુસ્તકોમાં એજ વસ્તુને અવધાય છે કે જેમાં બાળસ્વભાવનું દર્શન હોય, બાળકુનિયાનું યજ્ઞચિત્ર હોય તે બાળકાવોને, છાત્રાસને, ઉત્તમતા વેગને અને અનુભવ કરવાની શક્તિને સહાય અને સંતોષ મળતાં હોય. જે વસ્તુ બાળકને આકર્ષતી નથી, જે વસ્તુ બાળકને જાણવાની જરૂર નથી, જે વસ્તુનો અનુભવ બાળકવયમાં થઇ શકે તેમ નથી, જે કલ્પનાથી પણ બાળક કીધી શકવા અસમર્થ નીકળે છે તે વસ્તુને વાચનમાળામાંથી દાટી મૂકવી નોંધએ.

નાનાં બાળકોને પોતાની આસપાસ થતા અજાણ્યો, જનતા જનાવોમાં, હરતાંદરતાં પશુપાક્ષીઓમાં, પોતાના જ શરીર અને તેના કાગોંમાં, પોતાની દિનચર્યામાંને પોતાના ખાનપાનમાં અપૂર્વ રમ હોય છે. આ બાળકો જ્યારે તે વાચનમાળાના પાંડોમાં ચિતરેલી બુજો છે ત્યારે તેને અજાણ્યોની નવાજ

લાગે છે; તે વસ્તુઓને તે વધારે અને નવીન રીતે મમજતા શીખે છે. સંભળેલું ને નેએલું, સુધેલું, રપરેલું ને આપેલું ન્યારે બાળકની વાચનભાષામાં નજરે પડે છે ત્યારે બાળકને નવો અમતકાર લાગે છે. પોતાના અનુભવો અને વાચનભાષાની વસ્તુને તે સરખાવે છે, પોતાના અનુભવોને સુરસાદ કરે છે અને ઘણીવાર વસ્તુનું જુદાપણું પણ શોધી કાઢે છે.

બાળક સ્વભાવથી આસાધારણ ક્રિયાત્મક હોવ છે. પોતે નિરંતર ક્રિયા કરી કરે છે તેમજ બીજાની ક્રિયાઓમાં તેને ખૂબ રસ આવે છે. ક્રિયાપ્રધાન રમતો, ક્રિયાપ્રધાન કસોડો ને, ક્રિયાપ્રધાન ત્રણી-પ્રશ્નો તેને ગમે છે. આથી જ શરૂઆતની પોથી-ઓનું વસ્તુ ક્રિયાથી ભરપૂર નોંધેલું. નાની નાની રમતો, નાનાં નાનાં ક્રિમીકરણો નોંધેલું, અને બાળ-હવનમાં આવતા નાનાં નાનીં પણ ક્રિયાપૂર્ણ બનાવો યોગ્ય વસ્તુ છે. બાળકને આ ઉપર પોતાની દૃષ્ટિ અને શરીર કસવાનું હોય છે. આથી ઉદ્વિગ્નતા અનુભવગમ્ય વિષયોને વસ્તુરૂપે વાપરી શકાય જ.

બાળકની દુનિયાને જાણનારાઓ પણ ઘણીવાર વસ્તુની ગોઠવણમાં ભૂલ ખાય છે. વસ્તુને ક્રિયાત્મક મર્જવવાથી વસ્તુમાં ક્રિયા આવતી નથી. તેમજ પરુ-પક્ષીઓના પાંદો લખવાથી બાળકની પાતે પરુ-પક્ષીઓની ક્રિયા અને રમતો ખરી થતી નથી. કેવી રીતે મૂકવાથી બાળકની દુનિયાની વસ્તુ બાળકને પોતાની જ દુનિયાની લાગે તેની સમજણ લેખકમાં ખૂબ નોંધેલું. એ એક કક્ષાની દૃષ્ટિને વિષય છે. આવી દૃષ્ટિની ખામી હોવાથી ઘણીખરી વાચનભાષામાં એક-દેરે બાળકની દુનિયાની વસ્તુ નજરે પડે છે, પણ બાળકની તો તેમાંથી જાગૃત થતી નથી. બાળકને તે મરેલ સુંદર લાગે છે.

બાળક ત્યારે મોરની કેકાનો પાક વાંચે ત્યારે તેના કાનમાં તેના ભણકાર વાગવા નોંધેલું, વરસાદ અને વાજાગી, વિજળી ને ગડગડાટનો પાક વાંચે ત્યારે તેનું મન જાણે વરસાદમાં ન્હાઈ રહ્યું હોય તેમ

તેને લાગતું નોંધેલું. બાળક શાકપીકનો પાક વાંચે ને તેના મગજમાં કાન્ડીઆનો ધોધાટ સંભળાય નહિ ત્યારે તે પાકની કિંમત શી? બાળક કદાચની દુધાનનો પાક વાંચે ત્યારે તેના મોંમાં પાણી ન આવે જ્યારે તે પાક લખનારની ખૂબી શોમાં? 'ધોડા-ધોડા' ની રમતનો પાક વાંચતા વાંચતા બાળક મોપરી છાટી ધોડા થઈ દોડવા લાગે અથવા બીજા બાળકને ધોડા બનાવી પોતે તેને દોડવા મારે ત્યારે 'ધોડા ધોડા' ના પાકની સાર્થકતા. બાળકની દુનિયાના પાકો લખવા એટલે કાગડાનું લખાણ અને લાંબું લાંબું વર્ણન કરવું કે ગાયના ગુણોની કે ઉપયોગની વર્ણન કરવી એમ નથી. બાળક કાગડામાં જે જુએ છે તે ગાયમાં જે લાગે છે તે પાકોમાં ઉતરવું નોંધેલું. વસ્તુની આ ગોઠવણની નિર્ણયતા અત્યારે અત્યંત સ્વાભાવિક છે.

બાલવાર્તાઓ વાચનભાષામાં અગત્યનું વસ્તુ છે. બાલકના વાર્તાશ્રવણમિષ્ટ સ્વભાવથી આપણે ખૂબ પરિચિત છીએ. બાળકની આસપાસ જે અદ્ભુત જગત છે તેની હયાતી સંબંધે, તેમાં બનતા બનાવો સંબંધે બાળકના મગજમાં કંઈક કંઈક કદપનાઓ અને વિચારો આવે છે. જૂના લોકોની પેઢે બાળકો પોતે એ અમતરૂતિઓના પ્રસાસાઓ પોતાની હાથે શોધી કાઢે છે. વળી બાળક એટલું બધું જોઈ અને નિરોપ પ્રાણી છે કે તે પોતે પોતાની આસપાસના પ્રાણીઓની સાથે એકતા અનુભવી શકે છે. તેમનામાં જોશવાની, વિચાર કરવાની, પોતાની પેઢે હવવાની શક્તિ છે એવી તેમને કદપના થાય છે, એમ તેમને લાગે છે. આથી જ જગતના બનાવોના પ્રસાસાની અથવા પ્રાણીપરુઓના હવનની વાર્તાઓ સંભળવાનો બાળકને ખારે શોખ છે. વાર્તાનું શ્રવણ એ એક ભતતું પાકનું વસ્તુવાચન છે. વાર્તાના શ્રવણથી બાળકની કદપનાશક્તિ ખીંચે એ માન્યતાનો અંગે પક્ષ નથી, પણ તેનાથી બાળકની ભાષા ઉપર ખૂબ અસર થાય છે એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. બાળકને કાને આખા દિવસમાં ઘણા ઘણા શબ્દો પડે છે, ઘણી ઘણી ભતતની વાચ-

રચના અધ્યયન છે. એ બંધાની સુસંગતિ બાળકો પોતાને કહેવાની વાર્તામાંથી મેળવી લે છે. સગ્ગદો બરો ઉપયોગ અને વાક્યના અર્થનું ધ્યાનપૂર્ણ પ્રયોજન બંને બાળક વાર્તાના કથનમાંથી મેળવે છે. કારણ એ છે કે વાર્તા રસપ્રધાન છે. રસની જગ્યા વડે કરતાં કરતાં વાત દમેય રાજ અને વાક્યને બરાબર બરા અર્થમાંજ વાપરી શકે છે. એથી જ રસની જગ્યા વડે પણ સદ્ય છે. આથી બાળકપ્રિય વસ્તુ જે વાચનમાળામાં ન હોય તે વાચનમાળા જ ન કહેવાય.

વાર્તાનું વસ્તુ વાચનમાળામાં અને બીજી રીતે પણ ઉપકારક છે. વાનો સંકલ્પનાત્મક દોરાથી તે બાળકનું વાચન ચરણ અને ત્વરિત બનાવવામાં મદદગાર બને છે. ઉપરાંત વાર્તાની સંકલ્પનાત્મક વસ્તુને લીધે બાળકમાં રમણુચ્છિન્ન અને નિઃશ્ચયક્રિયાનાં બીજા રચ્ય અંકુરિત થાય છે.

છતાં એક વિચાર આવશ્યક છે. દરેક વાર્તા વાર્તાના નામને કાયદે નથી દોતી. વળી દરેક વાર્તા બાળકનિષ્ઠાની નથી હોતી તેમજ દરેક વાર્તામાં વાચનનો વિષય મવાનો ગુણ નથી હોતો. આથી વાર્તાઓને વાચનમાળામાં અવકાશ નથી. જેને બાલવાર્તા કહેવામાં આવે છે તેજ વાર્તાઓ સર-આતનાં પુસ્તકોમાં મૂકવા જેવી છે. આ વાર્તાઓની જે કેવળ શ્રવણનો વિષય હોય તેને છોડી દેવી ઘટે છે, વળી વાર્તા કહેવાની રીત અને વાર્તા લેખનની રીત દમેય છુટી પડે છે, તેથી જે વાર્તા કહેવામાં સુંદર હોય પણ લખવામાં બગડી જતી દેશ જેને પણ છોડી દેવી જોઈએ. ઉપરાંત મોટેથી વાંચાને સાંભળી તેને સમજતી એક વાન છે ને લખેલી વાંચાને સમજતી એ બીજી વાત છે.

બાળક જેટલી અધરી વાંચે સાંભળી શકે તેટલી અધરી વાંચે વાંચી શકે નહિ. કારણકે નાની ઉંમરે વાંચવાની ક્રિયા એટલી બધી સિદ્ધ થઈ હોતી નથી. આથી કથનની વાર્તા અને વાચનમાળાની વાંચામાં

ઘટતો ફેરફાર કરી લેવાની જરૂર રહે છે. આ ફેરફાર કરવાની કળા વાચનમાળાના લેખકમાં ન હોય તો વાર્તાના પહેલા ગુણ અને નિરૂપણથી ઘર્ષ પડે છે. આપણી અભ્યાસની વાચનમાળાઓમાં આવી વાર્તાઓ યોગ્ય છે.

ફળવણીનું એક કાર્ય બાલિ પેઢીને સમાજને અભ્યાસ સુધીમાં મેળવેલાં જ્ઞાન અને અનુભવનો વારસો આપવાનું છે. પ્રત્યેક સમાજનો પોતાની ભારિ પેઢીને વિશિષ્ટ વારસો આપવાનું હોય છે જ. એ વારસામાં જૂતકાળ અને ભવિષ્યને સંધિવાની, જૂન-કાળને બરાબર સમજાવે કરવાની અને જૂનકાળના જ્ઞાન ઉપર ભવિષ્યકાળને ફેટીકે જોડે સમૃદ્ધ કરવાની યત્નિ હોય છે. જે સમાજને પરંપરા નથી તે સમાજ ભાગ્યશાળી છે તેમ કમનસીબ પણ છે. પરંપરાગુણ સમાજનું ભવિષ્ય જેટલું વધારે વેળથી અને બળથી ધરી રાખાય છે, તેટલું પરંપરાગત સમાજનું ભવિષ્ય ધરી રાખતું નથી. છતાં પરંપરાગત સમાજને ફેટલીકવાર જે કડાપણ અને અનુભવનો વારસો મળે છે તે કડાપણ અને અનુભવથી પેઢી સમાજ વચ્ચે રહે છે. વારસો મેળવનાર સમાજ સમગ્ર હોય ને વારસામાંથી વારસાની જગ્યાને બદલે વારસાનું મેતન પડી શકે તો તેની પ્રગતિ વધારે વેળથી થાય છે.

આપણું ભારિચવન ધરતીમાં આપણાં પુરાણાં કડાપણ ને અનુભવને પ્રમાણથી અને વિવેકથી લઈ રાખી જ. વાચનમાળા આ કડાપણ અને અનુભવને પોતાનામાં જમાવે તે જ આપણે ભારિ પેઢીને તેના લાભ આપી રાખીએ. આગ આપણે આપણા ઇતિહાસપુરાણોને, આપણાં સંસ્કૃતિઓને, રમતિઓને અને ગદ્યાઓને વાચનમાળાના વસ્તુ તરીકે વાપરી રાખીએ. આપણી વાચનમાળાના વસ્તુ માટે ગદ્યાપણ છોડી દેવાનું વળગત ન જાય. પરંપરાની સારી વાર્તાઓ અને જાતો છોડી પરંપરાવિરોધી પડીએ નહિ; ઐતિહાસિક સમયસૂચક વીરનરોને છોડી દેને એન્ડીયુર અને જોડોનીકેને ન ઉપા-

ડીએ. હજારો વાચનમાળાનાં પાનાં ભરે એવું આપણું પુરાણું વસ્તુ નવયુગને છાંન્ને તેવા હાળામાંથી કાઢીને આપણે ખુશીથી વાપરી શકીએ. પરંપરાગત ગ્રામ્ય એક સાહિત્યમાં જરા નજર નાંખીએ તો આજની વાચનમાળાનું વસ્તુદારિદ્ર આપણે એકદમ દૂર કરી શકીએ. સ્વદેશી પાત્રોનો પરિચય જેટલી સહેલાઈથી બાળકો કરી શકે ને તેમનો પ્રાણ પોતાનામાં વારી શકે તેટલી સહેલાઈથી વિદેશી પાત્રોનો પરિચય ઝંભવિત નથી; તેમ જ તેમનો પ્રાણ તેમને સમજતો નથી તો પોતાનામાં ઉતરે તો ક્યાંથી જ. પોતાનાં આપણી પર જે ગુણોપની અસર કરી શકે છે તે પાઠકાં કરી શકતાં જ નથી. દરના તે દૂર જ લાગે છે, અને તેનો અને આપણો મેળ ખાતો જ નથી.

વિદેશી આદર્શો નિર્મળ હોય શકે છે, તેનાં નરનારીઓ દશાન્તરપ થઈ પડે તેવાં હોય છે પરંતુ આપણાં બાળકોને તે આકર્ષક થઈ શકે જ નહિ; આથી તેમને વાચનમાળામાં તો રથાન નથી જ. ખરી વાત એમ છે કે એકવાર આપણાં બાળકો આપણા જ આદર્શો અને કૃતિમ નરનારીઓને બરાબર સમજતાં થઈ શકે તો જ તે અન્ય દેશના આદર્શો અને નરનારીઓને યોગ્ય રીતે પિંજીની તેનો લાલ લોકી શકે. આ વિચાર સમ્પૂર્ણગતિને લીધે નથી પણ બાળકના સ્વાભાવિકપણાના અનુભવ ઉપર ધરાયેલો છે.

અત્યારની વાચનમાળાની એક આખી આપણે તરન જ સુધારી નેહએ. શાળા એ ખરી રીતે ગૃહનું અનુસંધાન છે. બાળકની કેળવણીની સફળતા શાળામાંથી જ થતી નથી. ખરી રીતે જન્મથી જ ઘર બાળકની શાળા થઈ રહે છે. શાળાનો કાર્યમંદેશ ઘરમાં મળેલી બાળકની કેળવણીને વિસ્તારવાનો અને તેમાં ઉમેરો કરવાનો છે, પણ ને શાળા ગૃહકળવણીની અવગણના કરી સફળતાથી જ કેળવણી આપવાનો ડોળ કરે તો તેની કેળવણી નિષ્ફળ જ નવ. શાળાની કેળવણીના પ્રત્યેક વિષયને ગૃહની

સાથે જોડી દેવો નેહએ. આપણે એમ સમજી લેવું નેહએ કે શાળા. એ એકે વિશાળ ગૃહ છે. મોટી ઉમરે બાળકને પોતાનું નાનું ઘર છોડી મોટા ઘરમાં આવવું પડે છે એટલે જ માન તદ્દાવન છે. જે ગૃહમાં બાળક જીવન જીવે છે તે જીવનને વધારે વિશાળ અને ગંરૂત કરવામાં જ શાળાની સફળતા છે. તેથી ઉત્કું જીવન તેનામાં રેડવામાં શાળાની નિષ્ફળતા છે. આ દૃષ્ટિએ વાચનમાળાનું વસ્તુ ગૃહ જીવનને સુગંધ, પોષક, પ્રતિબિંબદ્ય અને અનુસંધાનક હોવું નેહએ. વાચનમાળાની હવા એકાએક બદલાઈ જતી ન નેહએ; જે રમતો ઘરમાં બાળક રમતું હોય તે રમતો વાચનમાળામાં બાળકને રમવા મળે તો, જે નાનાં નાનાં નેહકણાં બાળક ઘરમાં બેસતું હોય તે જ નેહકણાં વાચનમાળા નેતે આપે તો, જે વાર્તાકિષ્કણમાં બાળક ખૂબ મળ લઈ રહ્યું હોય તે જ તે પોતાની વાચનમાળામાં દેખે તો તેને કેવો ખ્યાલ આવે? વાચનમાળામાં મા ગાતી હોય તેવાં જ હાસરડાં અને બાપ લલકારતો હોય તેવાં સપ્તગીતો હોય તો બાળકને એમ લાગે ખૂંદે ઘર ને શાળામાં કંઈ તદ્દાવન છે? પંજી શાળા તેને એક નવા પ્રકારનું હોલ લાગે ખૂંદે? અત્યારની વાચનમાળામાં મામાપ, લાઇબ્રેરી, નાગોડીઆ ગોડીઆ અને બાળખેલોની કેટલીક વાર્તા છે? ઘરમાં મા રાંધતી હોય અને દીકરી તેને મદદ કરતી હોય, લાઇ બાગમાં ફૂલ પીચુતો હોય ને બેન માળા ચંચલી હોય, મામા પ્રાર્થના કરતા હોય ને છોડાં પ્રાર્થના કરતાં હોય, માછ વાર્તા કહેતાં હોય અને બાળકો ઉંઝી ડોક વાર્તા સાંભળતાં હોય એ ચિત્રો વાચનમાળામાં ક્યાં છે? વસ્ત્રાદિ આવતો હોય, ઘરમાં સુવા ચતા હોય, તેથી થઈ રહેલી દોડાડોડો ચિતાર આવતા, દેવદર્શન જવાના ને નવરાત્રિના ગરબાઓ ગાવાના પાડો આપણી વાચનમાળામાં ક્યાં છે? ઉત્કું નિશાળ અને મહેતાજીના પાડો ને ભજન અને ગણતરના પાડો, શાળા અને ગૃહ વચ્ચે મોડું અન્તર ઉભું કરી રહ્યાં છે.

વાચનમાળાના એક ખીમ હોય ઉપર આપણું ધ્યાન જવું નેહએ, સામાન્ય રીતે વસ્તુની બાળકમાં

અર્થે. પોથીઓનું અનુકરણ હોય છે. એ ઉપરાંત જે વસ્તુ મૂકવામાં આવે છે તે પશુપરે ભાગે રહેતી જીવનને લગતું અને મધ્યમવર્ગના લોકોથી કેંધક ઉંચા લોકોનાં બાળકોના જીવનવ્યવહાર અને અનુભવને ઓક્ષનાઈ હોય છે. આથી સામાન્યવર્ગ અથવા નીચાવર્ગનાં બાળકોને વાચનમાળાનું વસ્તુ કેવળ અપરિચિત લાગે છે અને તેથી તેમને વાચનમાં નીરસતા અને કંટાળો આવે છે. ઘાઈ ઘાઈ વાચનમાળાએ જેડુજીવનના કે એવા બેચાર પાંદો મૂક્યા છે તેથી નીચલા વર્ગને પણ વાચનમાળામાં વીસરવામાં નથી આવેલ એવી દલીલ આપી શકતી નથી. એ પાંદોને ઉદ્દેશ જ ભુલો છે. વાચનમાળામાં આખી સમાજના બાળકોને ઉપયોગી અને ઉત્તમ કરનારું વસ્તુ મૂકાવું જોઈએ.

વસ્તુની દૃષ્ટિએ હવે એકજ વિચાર કરવાનો રહે છે. વાચનમાળામાં જેમ જૂતકાગને જૂતવાનો નથી તેમ વર્તમાનકાગ અને ભવિષ્યકાગને પણ જૂલવાના નથી. ભાષાની દૃષ્ટિને લેધમાત્ર આડે ન આવે તેવા અને વિશ્વાર્થિઓના આજ્ઞના અનુભવે, વિચારો, આનેશો અને માનસિક આનંદોધનેને ઝીલે તેવા પાંદો વાચનમાળામાં અવશ્ય હોવાજ જોઈએ. વાચનમાળા એ બાલકજીવનની જીવંત વસ્તુ છે. એ કાંઈ એકાદ જૂતકાગ ઉકેલનારો સિદ્ધાંતેષ નથી. એમાં એકથી પુરાણો હપ્તકો મૂકવાથી વર્તમાનકાગને જૂતકાગની કપરમાં દાડી દીધા જેવું થાય. વાચનમાળામાં વર્તમાન તો પ્રતિનિધિજીત થવોજ જોઈએ. વાચનમાળાનું વસ્તુ સનાતન પ્રકારનું ન હોઈ શકે પણ તેની પાછળ રહેલા સિદ્ધાંતો તો સનાતન હોવાજ જોઈએ. સ્વાતંત્ર્યના પાંદો તો રોજરોજની વાચનમાળામાં હોયજ; પણ આ દેશની વાચનમાળાના પાંદોમાં સ્વાતંત્ર્યની બૂખ જગાડે તેવા પાંદો હોય તો બીજા દેશની વાચનમાળામાં સ્વાતંત્ર્યવૃત્તિ કાયમ રાખે તેવા પાંદો હોય તો વળી ત્રીજા દેશમાં સ્વાતંત્ર્યના સંદુષયોગના પાંદો હોય. એક દેશની વાચનમાળામાં વિશ્વાર્થિઓને ધર્માભિમુખ દરે તેવા પાંદો હોય તો વળી બીજા

દેશની વાચનમાળામાં, વિશ્વાર્થિઓને ધર્મમર્થિ પડતા અચાવવાને પાંદો હોય; એક પ્રજાની વાચનમાળામાં અહિંસાવૃત્તિને રાખે તેવા પાંદો હોય તો બીજા પ્રજાની વાચનમાળામાં હિંસાવૃત્તિને કાપી નાંખનારા પાંદો હોય. ખેતીપ્રધાન દેશની વાચનમાળામાં કૃષિવિવેક પાંદો વધારે હોય તો વજીકર પ્રધાન દેશની વાચનમાળામાં વજીકરનો મદિમા હોય. અત્યંત ગંદી પ્રજાના પાંદોમાં સ્વચ્છતાના પાંદો હોય તો વળી જે પ્રજામાં સ્વચ્છતાનું ભૂત પેસી ગયું હોય તેની વાચનમાળાના પાંદોમાં વિજ્ઞાનના પાંદોનો ભાર વધારે હોય. જે દેશમાં માણસ માણસ વચ્ચે અરપૂરતા હોય, તે દેશની વાચનમાળામાં અરપૂરતાના પાપનો પાક પહેલે પાને અને મોટે અક્ષરે લખાવો જોઈએ, પણ જે દેશમાં સમાજ વ્યવસ્થા જ ન હોય ત્યાં ગતિઅવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનો પાક લખી શકાય. આ રીતે દેશ અને કાળ પરત્વે વસ્તુમાં ફેર પડે પણ વસ્તુ પાછળ રહેલ સનાતન સિદ્ધાંતો તો એકજ રહે. જેમ વાચનમાળામાં વર્તમાનકાગનો વિચાર કર્યા વિના નજ આલે તેમજ વાચનમાળામાં ભવિષ્યની દૃષ્ટિ મૂક્યા વિના ચાલે જ નહિ. કેળવણીકારો ભવિષ્યના દૃષ્ટા છે ને તેથી તેઓ ભાવિયુગના સૃષ્ટા પણ છે. સમાજને નવા વિચાર, નવા આચાર, નવી ભાવના, નવી રક્ષનાને નવી દૃષ્ટિઆપવાનું કામ તેમનું છે. પ્રજાને દૃષ્ટિકોણ ખરી રીતે એકલા કેળવણીશાસ્ત્રીઓજ બદલાવી શકે છે. તેમના અનેક સાંધોમાંનું એક સાધન વાચનમાળા છે. એ સાધન સર્વોપર નથી છતાં કયું જગવાનું તો છે જ. વિદ્યાપ્રતી ભાવનાને બદલે સંધમની શાવના, એકથી રાષ્ટ્રવૃત્તિને બદલે વિશ્વવૃત્તિ-દૃષ્ટિ ને પરિવ્રજતી વેલજીને બદલે જ્ઞાનવૃત્તિનો આદર્શ વાચનમાળા દ્વારા સરસ રીતે દર્શાવી શકાય. આ દુનિયામાં શું મુંદર છે, શું આગ્ર છે, શું રતી-ઘાઈ છે તેની ભાવના પડી શકાય. જૂના જીવનનો કેવી રીતે પુનરુદ્ધાર થઈ શકે તે બતાવવામાં વાચનમાળા ધણું કરી શકે. ટુંકમાં કહીએ તો દરેક વસ્તુને કેવી નવી રીતે ઉકેલી અને કેવી રીતે

સમજવી તેની ઉદાર શક્તિ વાચનમાળામાં વિવેકથી પસંદ કરેલું વસ્તુ આપી શકે ન—આપી શકતું નેહએ જ. ને હજુ પણ લગાડ્યો જ નેહથી હોય તો લગાડમાં—અમર. યદ્ય એલાઓની સ્તુતિ ગાનારા પાંદો વિના. વાચનમાળા નકામી છે; પણ ને લગાડીએક. ભયંકર આપતિ છે એમ લાગતું હોય તો રાત્રીઓના લોકોને ધિક્કારી કાઢનારા પાંદો મૂકવા નેહએ, જે પ્રજાને શુદ્ધાત્મીમાંથી મુક્ત થતું હોય તે પ્રજાની વાચનમાળાનો પહેલો પાક ‘હું શુદ્ધાત્મ નહિ રહું કે હું શુદ્ધાત્મ નથી’ એ વાક્યથી શરૂ થવો નેહએ. જે પ્રજા ધનવાનોથી ઘાસી ગઇ હોય તે પ્રજાની વાચનમાળામાં ગરીબીનો મહિમા ન હોય તો પ્રજા વાચનમાળા કરતાં લાચક નહોતો એમ જ સમજવું. કેળવણીકારો પ્રજાના ચિત્તિસંદો છે. વાચનમાળાદારા પણ પ્રજાના રોગની દવાનું પ્રીત્કીર્ણન તેઓ આપી શકે છે. વસ્તુ પરત્વે વાચન-માળામાં આ બધી દૃષ્ટિ અતિ આવશ્યક છે. આ દૃષ્ટિથી વસ્તુને મૂકવામાં આવે તો આજની વાચન-માળાનો દરજ્જો ધણી ઉંચા પ્રકારનો થઇ જાય. અસ્તુ.

હવે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ થોડાંએક વિચાર કરી આ લેખમાંથી વિરમીએ.

ભાષા અને વસ્તુ બંને પરત્વે માનસશાસ્ત્રનો વિચાર આવશ્યક છે.

જેમ બાળકના શરીરને ઉંમર છે તેમ તેના માનસને પણ ઉંમર છે. અમુક વયનું શરીર અમુક જ બોલે હાકી શકે છે તેમ અમુક વયનું મન અમુક જ બૌદ્ધિક લાર ઉપાડી શકે છે. શરીરને જેમ વિકાસ અને બળનો અવકાશ છે તેમ માણસ સંબંધે પણ છે. સામાન્ય રીતે બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય છે એટલામાં તેને વાણીની ક્રિયા સિદ્ધ થઇ જાય છે. ભાષાશાસ્ત્ર મોટેનું એક આવશ્યક ઓળખે ત્રણ વર્ષમાં પરિપક્વ થાય છે. પછીથી જેમ જેમ બાળકના મનની ઉંમર વધતી જાય છે તેમ તેમ ભાષાશાસ્ત્રના વર્ણનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. આપણે એવો

અનુભવ છે કે મોટે ભાગે અમુક વય પહેલાં અમુક વિચારો બાળકો સમજી શકતા નથી. આનું કારણ એ કહી શકાય કે અમુક વય સુધી અમુક માનસિક વિકાસ સંભવિત નથી. ધણીનાર અમુક બંધીર વિચારો આપણે બાળકને નાની ઉંમરે સમજાવવા મથીએ છીએ છતાં બાળકો તેને ગ્રહણ કરી શકતું નથી. બાળક એ વિચારોને બોલી જતાવે છે પણ તેનું સ્વસ્થ, તેનો મર્મ તેના ખ્યાલમાં આવી શકતો નથી. ભાષાની દૃષ્ટિએ વાચનમાળા ક્રમિક હોવા છતાં બાળકમાનસની દૃષ્ટિએ વાચનમાળા ક્રમિક ન પણ હોય. જે કરવાનું છે તે એ છે કે ભાષા અને માનસ ઉભયની દૃષ્ટિએ વાચનમાળાના પાંદો ક્રમિક નેહએ. પાંચ ચોપડીમાં આપણે આપી ‘શુદ્ધાત્મ ભાષાનો ક્રમ સંદર્ભમાં સંદર્ભ રીતે મૂકી શકીએ’ એવી ગોઠવણ આપણે જરૂર કરી શકીએ કે પાંચ ચોપડીનો બરાબર અભ્યાસ કરનાર શુદ્ધાત્મ ભાષા પુરેપૂરી બણી શકે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે પાંચમું વર્ષમાં, અથવા ભાષાનો ક્રમ જે સ્વરિત અનુસંધાન અને ગતિથી મૂકેલો હોય તે અનુસંધાન અને ગતિથી બાળકનું મન-મગજ-ચાલી શકશે? વાચનમાળામાં સામાન્ય રીતે આ દૃષ્ટિનો અભાવ છે. બાળક આજે ચાલતાં શીખ્યું માટે તેણે ‘હાલે’ હોડતાં શીખ્યું નેહએ, બાળકે આજે વાણીની સરખાત કરી માટે કાસે તેણે આખી ભાષા બોલી જતી નેહએ એવો કાંઈ કાપડો નથી. એવા કાપડાને આપણે દસ્તીજ કાઢીએ. આપણે કહીએ કે ચાલતાં શીખ્યા પછી હોડતા શીખતાં તો મહિનાઓ નળ, કારણકે ચાલવાની ક્રિયાની પરિપૂર્ણતા એજ હોડવાની ક્રિયા છે; આપણે કહીએ કે ઉચ્ચારણની ક્રિયા પછી આખી ભાષા બોલવાની શક્તિ મેળવતાં લાંબો વખત જાય, કારણકે ઉચ્ચારણની ક્રિયાની પરિપૂર્ણતામાંજ ભાષા બોલવાની શક્તિ સમાયેલી છે. આ પરિપૂર્ણતા મેળવી અઘરાશની, કસરતની અને આરામની જરૂર છે. વાચન-માળાના પાંદોમાં કમસર ભાષા મૂકાય પણ તેનો ક્રમ ને પગથીએ પગથીએ ચડાવે જાય અને

બાળકને દરેક પમથીઆ ઉપર પ્રજ્ઞતા - જેવવળને કસરત અને આરામનો અવગણ નમળે તો બાળક બધું ડોળામાં બેસીને બાપાપર્વત ત્રે છે એકું થાય. એનું પરિણામ એ આવે કે બાળકને બાપાનું શાબ્દિક જ્ઞાન થાય પણ બાપાનો પરિચય-અનુભવ ન થાય અને તેથી બાળક બાપાનું ભેદ, ભેદ, ભેદ, મર્મ વગેરે સમજ શકે નહિ. આપણે ચી બાપા બાળકોએ છીએ પણ તેના સમ્બંધમાં, તેના રહસ્યમાં નહિજ. બાપાતાન ખરા અર્થમાં જોને થાય છે તેને બાપાનું બળ એટલું બધું પ્રગળ લાગે છે કે તે અનેક યુસ્તોના વચ્ચાને બદલે, લણા થોડામાંથીજ જીવનની સામગ્રી મેળવી લે છે; તેને એકાદ ઉપદેશની ચોટ બસ યથ પડે છે. તેને એકાદ ધર્મગ્રંથ પાર્શ્વિક જીવન અર્થવા બસ થાય છે. એકાદ વાત, એકાદ કવિતા, એકાદ વિચાર તેને ધ્યાન કરવો સમર્થ જાતી શકે છે. થોડાં પમથીઆ પછી એકાદ સપાટ પ્રદેશ આવે, વળી બીજાં થોડાં પમથીઆ પછી પાછો એકાદ વિસ્તીર્ણ સપાટ પ્રદેશ આવે, વળી પછી એકાદ કંઈ જથ્થો ચડ્યા પછી ખુસ્તુમાં હવાવાળો સીધો સપાટ રસ્તો આવે તો મુસફરને પર્વત ચડવાનો શ્રમ ન પડે અને આખા પર્વતનો સુંદર અને પાંડો પ્રવાસ થાય. આમ વાચનમાળાની બાપાનો કમ ચોડવતો કરવું નેહ્યે. થોડાએક પાંડો બાપામાં બાળકને ઉંચે ચડાવે, પણ પછી તેજ પાંડોના (ચીકીમાં) પુનરાવર્તન જેવા પાંડો આવે એટલે બાળકને નવો શ્રમ કરવા નેહું ન રહે પણ પૂર્વે શ્રમ કરેલો હોય તેની કસરત થાય અને આરામ મળે, એટલે વળી બાળક તાલું યથ નવા કમે ચડવા ઉત્સુક જાતે.

હાડ આજે એક પાલ કાટે, પછી કાલે બે પાન અને પરમ દિવસે ત્રણ પાન એમ દિવસો વધવા સાથે પોતાનાં પાનો વધારી રાકતું નથી. હાડ પોતાની રચનાાપિક શક્તિના નિયમને અનુસરીને વધે નય છે. એવીજ રીતે બાપાજ્ઞાનમાં વધવાનો અમુક રચનાાવિક નિયમ અને કમ છે. આ નિયમ અને કમને અનુસરીનેજ, પાંડોના કમ મૂકાવો નેહ્યે. આપણે લખીએ તે કમે બાળક

શીખી જતું હોત તો બાળકો થોડાજ વખતમાં મોટા જાતો યથ શક્તિ આવ્યા કમને અનુસરવા જતાં વાચનમાળા મોટા કદની કરવી પડશે જ. બાળકની શક્તિ થોડા પાંડોથી ખીકતી, તે શક્તિને દૃઢ કરવા તે શક્તિએથી ખીક શક્તિએ ચડવાની સહજ તાકાદ આવવા વચગાળાના પાંડો ચોડવવાનું પડશે. બાળકની બાપાની કસરતને માટે પુષ્કળ અવગણ અને ક્ષેત્ર કરી મૂકવું પડશે. એક કવિતાએ કવિતામાં પ્રવેશ નજ થઈ શકે; એક કવિતા કવિતાના ક્ષેત્રનો માર્ગ ઉઘાડી શકે પણ ઉંચા દરજ્જાની ખીક કવિતાના મંદિરે ચડવા માટે રસ્તામાં ધણી ધણી કવિતાઓ મધ્યમ દરજ્જાની વંચારી નેહ્યે. આ બંધના વાચન-માળામાં આવશ્યક છે. આકતું માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બાપાના કમ સંબંધે જણ છે.

હવે આ લેખના ઉદ્દેશ લાગને લખ્યે. માનસ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વાચનમાળાનાં વસ્તુના નિર્માણનો વિચાર કરીએ. જેમ બાપાને અને બાળકના માનસને સંબંધ છે. તેમ વસ્તુ અને બાળમાનસને પણ સંબંધ છે, અમુક અનુભવો અમુક વસ્તુ સંબંધી શકે છે, અમુક અનુભવો અમુક વસ્તુ રાહજ છે અને અમુક અનુભવો અમુક વસ્તુ અશક્ય છે. વસ્તુનું નિર્માણ બાળકના અનુભવની સંજ્ઞા વિસ્તાર ઉપર તેમજ જ્ઞાનની જીવાશાની દશા ઉપર યતું નેહ્યે. જેમ જેમ બાળક સમાજમાં વધારે ને વધારે દરજ્જાં થાય છે, જેમ જેમ તે ધરથી મોટી દુનિયાના પરિચયમાં આવતું જાય છે તેમ તેમ તેના બાપાજ્ઞાનનું વર્તુલ વિસ્તાર પામતું જાય છે. એવીજ રીતે જેમ જેમ માનસિક ને શારીરિક શક્તિઓ ખીકતી જાય છે તેમ તેમ બાળકમાં અમુક અમુક જ્ઞાનની જીવાશા સહેજે પ્રગટે છે-સામાન્યતામાં બાળકને પોતાની આસપાસની દુનિયાનો ભેદ સમજવાની મરજ થાય છે-તેથીજ ચરઆતમાં તેની દરપનાશક્તિને પોતે જાને પરપરાગન કોડવિચારણા તેને પ્રાપ્ત થાય તેમજ જાણમગજને બાસપુત્રાસો થયે એટલા માટે આપણે દરિપત વાતાંઓ કહીએ છીએ કે પાંચપુરતકમાં મૂડીએ છીએ, પણ આગળ જતાં જતાં બાળક વિચાર કરતું જાતે છે, પોતાની

આસપાસ બનતા બનાવોનો શામીય ખુલાસો માંગે છે, પોતાની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવા લાગે છે, પોતાના પૂર્વજો વિષે કંઈ જાણવા માંગે છે, ને પોતાની નજરમાં છે તેથી વિશાળ દુનિયા કેવી છે તેના ખ્યાલ કરવા તેનું મન રોડે છે. આ બૂબ આગવા માટે અનેક જાતની વૈજ્ઞાનિક, ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક વાતોને વાચનમાળામાં અવકાશ મળે છે. આપણે ધારીએ તે વખતે આ બધી સામગ્રીને બાળક પાસે ન લઈ જઈએ, પણ બાળક ને ઉમ્મરે માંગે તે ઉમ્મરે આ સામગ્રી તેને છૂટથી આપીએ. આતું નામ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ હવે એક બીજી વિચાર. વાચનમાળાનું વસ્તુ જો બાળવિકાસને પોષનાર ન હોય તો તે ત્યાજ્ય છે. આપણે ને બધું સાફ, ઉપયોગી, પોષક ને ઉપદેશક માનીએ છીએ તે ભલે તેનું હોય પણ બાળકોના માનસને બેધારીવાર તે સ્પર્શતું નથી એટલું જ નહિ, પણ બાળકોના માનસના વિકાસમાં તે અત્યંત વિકારી થઈને પીડાણ પડે છે. શરીરશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નહિ ધરાવનારાઓ પણ શરીર સંબંધે થોડીજ જાણ કરે છે જ્યારે માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવવાવાળાઓ તો પોતાની વાચનમાળામાં ગંભીર બૂદ્ધિ કરી એસે છે. ને વસ્તુ આપણા હાથમાં નથી આવી શકતી તે વસ્તુને હાથમાં આવી ગઈ છે એમ માનવામાં જરાયે મુશ્કેલી પડતી નથી. એ જમ ટકી રહી શકે એવા છે. કાગળને આપણે ઉપદેશથી લંગડા મરી જવાનું કે આંધળાને દેખતા ચર્મ જવાનું કહેતા નથી પણ મરખને દુધિયાર બની જવાનું, દુષ્ટને ભગી બની જવાનું, જાડાને સાચાબોલો ચર્મ જવાનું વિના સંકેતે દલીએ છીએ. કારણ એ છે કે પહેલી બાબતમાં ને સ્વૂળ અસહ્યતા છે તે જાણવાને આપણી પાસે સ્વૂળ ઉદ્ધિ છે, પણ બીજી બાબતમાં ને અગોચર અસહ્યતા છે તેને સમજવાને માટે આપણી પાસે મુશ્કેલ સુદ્ધિ નથી-આધીજ આપણી વાચનમાળા ઉપદેશના પોષાયી હોયોછત્ત ભરી છે. આધીજ એ ઉપદેશથી સડી ગયેલાં મગજો ઉપદેશ વિરૂદ્ધ જવાનોજ પ્રયાન કરી કરે છે. પરિસ્થિતિ, સ્વભાવ અને દેવ કેળવણી ને મુજબ પ્રાપ્ત

પ્રાપ્ત છે તે મુજબ ઉપદેશથી આવેલાં ન શકે તેવા મુજબ માટે દુષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવી એ એક વાત છે ને તેવા મુજબ સારા છે માટે આચરવાની ભલામણ ઉપદેશ-આમ્રક કરવા એ બીજી વાત છે. ઉપદેશની નિષ્ફળતાને લીધેજ ધાર્મિક શિક્ષણની દિશા આજે બદલાતી ચાલી છે. ઉપદેશની પાછળ નિદેશ ભય અને લાલચની નિષ્ફળતાને લીધેજ આજે જેલોને બદલે સુધારણાશાળા કાઢવી પડે છે ને નિરાશામાંથી પરીક્ષા અને ઈનામોના બહિષ્કાર કરવાનો વિચાર ફેલાય છે. બાલવલણની ને સ્વાભાવિકતા છે તેમાંજ એનો મર્મ છે. એમાં ને અતીતિમય કે દેહને કે સમાજને મુકશાનકારક હોય તે રાશીએ પરંતુ એ સ્વાભાવિકતામાં જરા પણ ઉણપ આવે તેવા પાઠોનો તો સહને માટે બહિષ્કાર કરીએ. થોડા વખત સુધી ઉપદેશથી આપણે શુદ્ધિનો જમ પેદા કરી શકીએ પણ વિચારબળ વધવાની સાથે એ જમ ઉડી જાય ને બાળક આપણા હૃદય અને મૂર્ખતા ભરેલા પ્રયત્નોને, દસી દહાડવાનું. ન વિગાનથી સમઘી શકાય ન ધર્મશાસ્ત્રથી સમર્થ શકાય, ન અનુભવથી સમર્થ શકાય ન શુદ્ધિવાદથી સમર્થ શકાય, એવા દ્રષ્ટાન્તોથી કાઠ પથ સારી વસ્તુનું જ્ઞાન આપતું એવું નામ વ્હેમ શીખવે. એટલુંજ છે-અને એ વ્હેમ ઉડી જતાં વાર લાગતી નથી. આધીજ વાચનમાળામાં Dogmatism ને લેશ માત્ર અવકાશ નથીજ. વ્હેમ અને જડ માન્યતાને સ્થાન નથીજ. આપણા આશય મને તેટલા ઉચ્ચ હોય, આપણા આદર્શો મને તેટલા સુંદર હોય પણ તે બધા બાળકમાં ટાંચી કરવા આપણે પાડે ન રચીએ. તે બધાં માટે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય પરિસ્થિતિ કરીએ ને પછી તે પ્રીતિને પોષવા માટે પાઠોની સામગ્રી ઉપયોગમાં લઈએ. પણ આ પાઠોજ પરિસ્થિતિ છે એમ માનવાની બૂબ કહી ન કરીએ. પાઠો તો માત્ર અંદરની ધગશ, લાગણી, જ્ઞાતિને વાણી આપનારી વસ્તુ છે. તેનું કામજ એટલું છે.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ
આચાર્ય,
ભાવનગર.

ગિજુભાઈ

શ્રી પુરુષોત્તમ આહાત્મ્ય

૧. ઐતિહાસિક

અધિક માસ રાખવાની પદ્ધતિ ગ્રામવેદના સમય જોટલી જૂની છે, તથા તે વખતથી અત્યાર સુધી બરાબર સતત ચાલતી આવી છે તે નીચેનાં પ્રમાણે પરથી જણાશે:-

વેદકાળ

યેદમાસો ધૃતવ્રતો દ્વાદશ પ્રજાવતઃ ॥

વેદાય ઉપજાયતે । પ્ર. સં ૧. ૨૫. ૮.

“ ધૃતવ્રત (વરજી) બાર મહિના (અને) તેમાં ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણીઓને જળે છે. (અને તે બાર મહિના) પાંચે ઉત્પન્ન થનાર અધિક માસને પખ જળે છે. ”

અર્થઃ અધિક માસ એમ સીધું કહ્યું નથી, પણ ‘વેદકા’ પરથી આધિક માસ જ વિવક્ષિત છે એ સ્પષ્ટ છે, અને આ પ્રમાણે જ આ કાચાની વ્યાખ્યા પરંપરાથી ચાલતી આવી છે.

મધુચ માધવચ શુકચ શુભિચ નમચ નમસ્ય શેપશોજિચ સદચ સદસ્યચ તપસ્ય પ્રવોપયામગૃહીતોઽસિસૃ૨ સર્પોત્પ૨૨ દસપત્યાય ત્યા ॥

સં. સં. ૧. ૫. ૧૫.

“ (હે શોભ, તું) ઉપશામ (રચાશી) થી લેવા-યેશો છે. તું મધુ છે, તું માધવ છે,.....”

અર્થઃ મધુ, માધવ, શુક, શુભિ, નમ, નમસ્ય, ઉપ, શર્પ, સદચ, સદસ્ય, તપચ, તપસ્ય એ બાર નામ બાર મહિનાનાં છે (ચિત્રથી). સંસર્પ અને અંદરપતિ

એ અનુક્રમે અધિમાસ અને દ્વયમાસનાં નામે છે એમ આગળ જણાશે.

પદ્માષોદશિતઃ સ્વાત્ પદ્મપા પ્રતયઃ સંવત્સરઃ । દ્વાદશ રાષોદશિતઃ સ્વાત્ દ્વાદશ માસાઃ સંવત્સરઃ । ત્રયોદશ રાષોદશિતઃ સ્વાત્ ત્રયોદશ માસાઃ સંવત્સરઃ ।

સં. સં. ૫. ૬. ૭.

“ ૭ રાત્રિ દીક્ષિત થયું, (કેમ કે) ૭ અનુના સંવત્સર (થાય છે). બાર રાત્રિ દીક્ષિત થયું, કેમકે બાર માસનો સંવત્સર (થાય છે). તેર રાત્રિ દીક્ષિત થયું, કેમકે તેર માસનો સંવત્સર (થાય છે). ”

અર્થઃ તેરમો માસ તે અધિક માસ છે એ સ્પષ્ટ છે.

સ૨ સર્પાય સ્વાદા.....મલિમ્તુષાય સ્વાદા.....

ધા. સં. ૨૨. ૩૦.

અર્થઃ સંસર્પ એટલે મલિમ્તુષય, મલ્લમાય, અધિક માસ. ‘મલ્લમાય’ નામનું મૂળ અર્થ છે.

તં ત્રયોદશાન્માસાદગોળસ્તસ્માત્ ત્રયો-દશો માસો નાનુચિત્તે. । પ. ધા. ૩. ૧.

“ તેઓએ તેને (સોમને) તેરમા મહિના પાસેથી છોડ્યો માટે તેરમો મહિનો નિષ્ઠ છે. ” ધાર્મિક ક્રિદા-ઓને માટે અધિક માસની અવગણનાનું મૂળ અર્થ છે.

વેદાંગ કાળ. વેદાંગ કાળમાં ૫ વર્ષનો એક ચુક માગી અઢી અઢી વર્ષને અતિ અંકે અધિક માસ રાખવાનો રિવાજ હતો તે નીચેના સ્તોક પરથી જણાશે:-

યત્કૃતાવુપજાવેતે મધ્યેઽન્તે આધિમાસકૌ ॥
જ્ઞમ્જ્યોતિષ. શ્લો. ૩૭.

મહાભારત કાળ. વિરાટ પર્વના પરમા
અધ્યાયમાં (પાંડવો વનવાસમાંથી પાછા આવ્યા
ત્યારે) દુર્યોધન બીષ્મને પૂછે છે કે “પાંડવોએ
કેટલો સમય વનવાસ કર્યો?” તેનો જવાબ
આપતાં પહેલાં બીષ્મ કાલગણનાનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહે છે:-

તેષાં કાલ્પાતિરેકેણ જ્યોતિષાંચ વ્યતિક્રમાત ॥
પૃથ્વમે પૃથ્વમે ધર્વં દ્રોમાસાયધિમાસકૌ ॥

શ્લો. ૩૮.

આ સમયે પણ પાંચ વરસમાં એ અધિક માસ
રાખવાની વેદાંગપદ્ધતિ આપુ હતી એમ લાગે છે.

સ્મૃતિકાળ અને પુરાણકાળ. સ્મૃતિ અને
પુરાણોના ઉદ્દેશોના આગળ ‘ધાર્મિક’ વિભાગમાં
આપ્યા છે તેથી એ વિશે અહિં કંઈ કહી શકું નહિ.

જ્યોતિષ સિદ્ધાન્તકાળ. અત્યાર સુધી આપણે
સામાન્ય ગ્રંથોનો વિચાર કર્યો. હવે આસ જ્યોતિષના
શાસ્ત્રીય ગ્રંથો લઈએ. આવો સૌથી પહેલો ગ્રંથ
તે જ્યોતિષ વેદાંગ, જેનો ઉદ્દેશ્ય આગળ આપી
ગયો છે. આ ગ્રંથ માત્ર ૪૮-૫૦ શ્લોકોનો છે,
છતાં તે સમયે પ્રચલિત જ્યોતિષગણના તેમાં
પૂરેપૂરી આવી જાય છે. ત્યારપછીના ઘણા કાળ
સુધીનો કોઈ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ મહત્ત્વ પડ્યો નથી.
વેદાંગ પછી સૌથી જૂના તે સપ્તસિદ્ધાન્તાદિ પાંચ
સિદ્ધાન્તગ્રંથો. આ પાંચમાંથી સૌથી જૂના પિતામહ-
સિદ્ધાન્ત સુધી તે વેદાંગગણના અથવા તેનાથી જાડ
લુહો નહિ એવી કોઈ ગણના જ અચારમાં હશે એમ
તેના આરંભના શ્લોક પરથી માલમ પડે છે:-

રવિચંદ્રગિતોઃ પઞ્ચમુગં ધર્વાણિ પિતામહૅ-
પરિણામિ ॥

અધિમાસચિંશદ્વિ માંસેરયમ્ચિ પદ્ધિદ્ધામ્ ॥

“પિતામહે કદા પ્રમાણે પાંચ વરસ(નો) એક
મુખ, ૨૦ માસે એક અધિકમાસ અને ૬૩ દિવસે
એક ક્ષપ દિવસ.”

ઉપરના શ્લોકમાં ચિંશદ્વિઃ ને ૫૯૯૯૯ જ્યોતિ
સર્ગઃ (૩૨) એવો પાક કોઈ કોઈ પુસ્તકમાં છે. આ
પાક પ્રમાણુગ્રંથ હોય તો અધિકમાસગણના વેદાંગ-
કાળ કરતાં આ સિદ્ધાન્તગ્રંથના કાળમાં વધારે
સૂક્ષ્મ ચર્ચ હતી એમ જણાય છે.

આગળ જતાં કહે છે:-

પદ્ધિદ્ધિ દિવસે માંસઃ કથિતો ચાદરાયણઃ ॥

એટલે બાસે ૬૦ દિવસનો એક માસ કહ્યો
છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે અધિક માસ
રાખવાની પદ્ધતિ તો પ્રચલિત હતી, પણ અધિક
માસ અને તે પછીનો માસ બંને મળીને એક જ
નામનો એક જ માસ ગણાતો હશે. છતાં તે વરસમાં
૩૦ દિવસ જેવડા તો તેર માસ થાય એ વાતનીચેના
શ્લોક પરથી જણાશે:-

સંવત્સરં તુ યઃ પૂર્ણમેક ભક્તેન તિષ્ઠતિ ॥
વ્યવચિત્ત્વયોદશ માસાઃ સંવત્સરં રૂઢિશ્રુતઃ ॥

તેમજ બ્રહ્મસિદ્ધાન્તમાં:-

યદા શશી યાતિ ગમસ્તિમળ્દલમ્ ॥

દિવાકરઃ સંક્રમણં કરોત્યનુ ॥

તદાધિમાસઃ કથિતો ચિરચિના ॥

વિગ્રાહ યાત્રોત્સવદોષપૃષ્ઠમતઃ ॥

અન્ય સિદ્ધાન્તગ્રંથો (વસિષ્ઠ, શેમક, પ્રહિરા
અને સૂર્ય) માં આ ગણના ઉત્તરોત્તર વધારે સૂક્ષ્મ
થતાં લગભગ હાલની ગણના (૩૨૧-૩૩ માસ)
પર આવી ચર્ચ હતી. જે થોડા બીજસંકર (ગણ-
તરીમાં સુધારા) પાછળથી કરવામાં આવ્યા, તે
આચાર્યકાળમાં જ્યોતિષપાંચોગે-મુખ્યત્વે પ્રથમ
આયનજટ, વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, દ્વિતીય આયનજટ,
અને ત્યારકરાચાર્ય-દ્વારા થયા.

સિદ્ધાન્તકાળ અને આચાર્યકાળ વિશે વિશેષ
હકીકત આગળ ‘જ્યોતિષવિષયક’ વિભાગમાં
આપણમાં આવી છે, તેથી અહિં આટલેથી જ
અટકીશું.

૨. ધાર્મિક

‘ઐતિહાસિક’ વિભાગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે
સ્મૃતિ અને પુરાણોનો વિચાર આ વિભાગ પર

મુક્તની રાખવામાં આવ્યો છે. તેનું કારણ એ કે
આ અયોમાં મળતા ઉત્તેજનો મોટો ભાગ ધાર્મિક
ક્રિયાઓના વિધિનિયમને લગતો છે.

—રમૂતિ.

પરં પરિદિનો માસઃ તદર્ધય મલિમ્લુચઃ ।
ન્યક્ષત્રા તદુત્તરે કાર્યાઃ પિતૃદેવાદિકાઃ ક્રિયાઃ ॥
પર્વદયેऽપિ સદ્ક્રાન્તિર્યદિન સ્યાત્ સિતાસિતે ।
તદા તન્માસ વિહિત મુક્તરે માસિ કારયેત્ ॥
રવિના લઙ્કૃષિતો માસઃપ્રાન્નઃ ક્ષયાતો મલિમ્લુચઃ ।
તત્ર ચદ્વિહિતે કમંડલુરે માસિ કારયેત્ ॥

—પરાશરઃ ।

એટલે, અધિક માસમાં આવતી ક્રિયા ત્યારે પડીના
માસમાં કરવી.

બુદ્ધિધાદે તથા સોમમન્વ્યાપર્યં મહાલયમ્ ।
રાજામિપેકં વામ્યં ચ ન કૃત્યાન્નાનુલકષિતે ॥
મલમાસે મૃતાનાં તુ ચલ્લુદ્ધં પ્રતિચરતરમ્ ।
મલમાસે તુ કર્તવ્યં નામ્યેષાં તુ કદાચન ॥
પક્ષરાશિસ્થિતે મૃત્યૈં ચદાદશદ્યં ભયેત્ ।
દ્યવ્યકલ્પક્રિયાદન્તા તદાસ્યોઽધિમાસકઃ ॥

—મૃગુઃ

એટલે, બુદ્ધિશાહાદિ અધિક માસમાં. ન કરવા.
મરેકાનાં જ આદ્ય અધિક માસમાં કરવા, દર્શનતની
દન્ય, કન્ય ક્રિયાઓ કરવી નહિ.

પ્રતિસાંચત્તરે ધાદે નાધિમામં વિચરંયેત્ ।

—શાતાતપઃ

એટલે સાંચત્તરિક આદ્ય અધિક માસમાં કરવામાં
હરકા નથી.

અધિમાસે ન કર્તવ્યં પ્રાદ્મમ્મુદયં તથા ।

—હારીતઃ ।

અધિક માસમાં શ્રાદ્ધાદિ ન કરવું.

માયશો ન શુભઃ સૌમ્યો જ્યેષ્ઠઘાષાદકસ્તથા ।

મધ્યમો ચેષ વેશાગ્રાવધિકીઽન્યઃ સુમિશ્રકૃત્ ॥

—શાપિહન્યઃ ।

માર્ગશીર્ષ, જ્યેષ્ઠ અને આષાઢ અધિક હોય
તો અશુભ, સૌમ્ય અને વૈશાખ, મધ્યમ, અને
બાહીના શુભ છે.

પુરાણ.

અગ્ન્યાધાતં પ્રતિષ્ઠાંચ યથાદાન પ્રતાનિ ચ ।
દેવમતકૃપાસ્તર્ગં સૂઢાકરણમેતલાઃ ॥

—મહાદ પુ૦

નિત્ય નૈમિત્તિકે કૃત્યાંત્રયતઃ સમ્મલિમ્લુચે ।
તીર્થસ્નાનં ગજછાયાં પ્રંતશ્રાદ્ધં તર્યય ચ ॥

—ભવિષ્યપુ૦

ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં હરકા નથી એમ અર્થ
કે છે.

ચન્દ્રમૃગ્યદે વૈષ મરણે પુત્ર જન્મનિ ।

મલમાસેઽપિ દેવ્યં મ્યાહતમશયકારકમ્ ॥

—મત્સ્યપુ૦

દાનમાં હદિ હરકા નથી, દાન હોય તો પુરુષ.
કરક છે, અધિક માસમાં પણ દાન કરાય.

સીરસંવેત્તરસ્થાન્તે માનેન શશિજેન તુ ।

વક્રાદશાતિરિષ્યન્તે દિનાનિ મૃગુનન્દન ॥

વર્ષદયે સાદમાસે તસ્માન્માસોઽતિરિષ્યન્તે ।

સ જ્ઞાધિમાસકઃ પ્રોક્તઃ કામ્યકર્મલુ ગર્હિતઃ ॥

—વિષ્ણુ ધર્મોત્તરપુ૦

એટલે એક સીર વર્ષમાં એક વાંદ વર્ષ કરતાં
૧૧ દિવસ વધારે હોય છે, તેથી એ વરસ અને
આઠ મહિને એક અધિક માસ આવે છે તે કામ્ય-
કર્મ માટે નિષેધ છે.

બૃહન્નારદીય પુરાણમાં પુરોહિતમ્ મામતી
કથાના ૩૧ અધ્યાય છે. તે 'પુરોહિતમ્ માહાત્મ્ય'
નામે પ્રચલિત છે, અને પુરોહિતમ્ માસમાં દેર દેર
વંચાય છે. મુન પૌરાણિક સ્મૃતિઓને આ માહાત્મ્ય
સંલગાયે છે. મલમાસ નિષેધ ગણ્યો અને લોકો
તેનો તિરસ્કાર કરતા. ખીજા માસોમાં સુરસંક્રાંતિ
આવે તેથી તેઓ પવિત્ર ગણાય અને આ માસમાં
સુરસંક્રાંતિ નહિ હોવાથી અશુભ લેખાય. દરેક
માસની અધિષ્ઠાતા દેવતા એકે સુરસંક્રાંતિ, આતું
કાષ નહિ. આ અવગણનાથી ખિન્ન થઈ ને પૈડામાં
વિષ્ણુને શરણ ગયો અને કહ્યું, " મહારાજ, મારો
હિદાર કરો, આ કુન્ન માસથી ખપ્યું જતું નથી. "
વિષ્ણુ તેને ઓળોકમાં શી પુરોહિતમ્ લગતી આગળ

લગ્ન ગયા અને મદમાસ. પરંતુ અનુબ્રહ્મ કરવા થી ભગવાનને વિનંતિ કરી. ભગવાનને દયા; આવી, મદમાસને પોતાનું “પુરુષોત્તમ” એવું નામ આપી તેને પવિત્ર કર્યો, બધા માસમાં તેને ઉત્તમ કરાવ્યો, અને કશું કે જે માણસ આ માસનું વ્રત કરશે તે શ્રી પુરુષોત્તમના પદને પામશે.

તે પછી, જે જે લોકોએ આ માસનું વ્રત કરી પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો તેની કથા આવે છે. છેવટના ભાગમાં વ્રતની વિધિ આપવામાં આવી છે. સ્નાનમંથ્રાદિ નિત્યકર્મ ઉપરાંત આ માસનો ખાસ વિધિ નીચે પ્રમાણે છે:-

ગાયના ઝાણથી ગોળ કે ચોખંડું પોતાનું કરી તે ઉપર ચોખાથી અષ્ટદશ કરતુ અને તેની ઉપર તીર્થજલ, વાણા અને શુદ્ધ કરેલો કલશ મૂકવો. કેશમાં તીથોની કસપના કરવી અને “આ કંઠક-માં ભારી-શાંતિ અને પાપક્ષય માટે ગંગા, ગોદા-વરી, કાવેરી, અને સરસ્વતી આવે.” એમ કહી મંત્ર સહિત ચંદન, ચોખા, નેવેલ અને તે ઝૂળમાં ખીસતાં દુધોથી કળશની પૂજા કરવી. પછી તેની ઉપર પીળા વસ્ત્રથી વરિહું ત્રાંચાનું ત્રણાણું રાખવું. તેની ઉપર રાધાની સાથે મોનાના વિષ્ણુ રાખવા. (આ મૂર્તિઓ અગાઉથી જેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થયેલી છે તેવી હોવી જોઈએ.) પછી પાલ, અર્ધ વગેરેથી મૂર્તિઓની પોઠાપથાર પૂજા કરવી, અને ઘીનો અર્ચક દોલો રાખવો. પુરુષોત્તમ માસમાં હવિષ્યાચ જમવું, પત્રાણીમાં ખાવું, બેંચ સુવું અને બજારમાં પાળવું. વ્રતોદ્ધાપનનો વિધિ આ પ્રમાણે છે:-

કૃષ્ણપક્ષમાં ચૌદસ, નોમ કે આઠમને દહાડે વ્રતોદ્ધાપન કરવું. એક હજારને ચોવીસ રૂપિયાભાર અથવા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પાંચ ધાન્યનું મંડળ કરવું. મંડળની ઉપર ચાર દિશામાં શ્રીકૃષ્ણ, વરુણ વીંટળ અને નાગવેદના પાનથી યુક્ત શેના, રૂપા, તાંબા કે માટીના ચાર કળશ રાખવા અને તેમાં કૃષ્ણ, બગેરે, પ્રવૃંચ અને અનિરુદ્ધને રથાપવા અને તેમની પર્વવત પૂજા કરવી. બાહ્યોને બોજન અને દક્ષિ-
1. તે દોષ ન.

‘ઐતિહાસિક’ અને ‘ધાર્મિક’ વિભાગનો સાર:-
આ રીતે આપણે બેયું કે અધિક માસની ગણના કે નકુવેદકાળથી માંડીને વેદાંગકાળ, મહા-ભારતકાળ, રમ્પતિ અને પુરાણકાળ તથા જ્યો-તિષ્ઠિસિદ્ધાંત, અને આચાર્યકાળમાં યજ્ઞને સતત ચાલી આવી છે. અધિક માસ કેવી રીતે ઉમેરવો તે વિષે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ-પહેલે-પહેલે જ્યોતિષ વેદાંગમાં મળી આવે છે. વેદાંગકાળમાં અધિકમાસ ૩૦ માસે આવતો. પિતામહસિદ્ધાંતના કાળમાં તે ૩૦ અથવા કદાચ ૩૨ માસે આવતો. તે પછીના સિદ્ધાંતકાળમાં લગભગ હાલના જેટલો જ અંતરાલ બતાવ્યો છે. જે થોડો દરક છે તે ત્યાર પછી થયેલા જ્યોતિષાચાર્યો દ્વારા થયેલા છે. અધિકમાસનાં ધાર્મિક કર્મો માટેની અવ્યવસ્થા અત્યંત બાહ્ય જેટલી જૂની જણાય છે અને એક એ સિવાય બધાં રમ્પતિ પુરાણોમાં એજ માન્યતા. જળવાઈ રહી છે. અધિક માસનું ખાસ વ્રત તો બૃહદ્ભારતીય પુરાણમાં જ આવે છે, અને અધિક માસનું હાલનું માહાત્મ્ય અને વિધિઓ આ પુરાણના કાળથી જ પ્રચલિત થયાં એમ માની લેવાય.

અધિક માસ અને તેની આસપાસના ધાર્મિક વાતાવરણનું સ્વરૂપ અને ઇતિહાસ-ક્રમમાં ઉપર પ્રમાણે છે.

૩. જ્યોતિષવિધિપદ્યક,

હવે આપણે અધિક માસને લગતા સૌથી મહત્વના પ્રશ્ન પર આવીએ. સૌથી પહેલાં એ તપાસીએ કે અધિક માસની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ. જેમ દિનગણના સૂર્યોદય પરથી, માસગણના ચંદ્ર-દર્શન (અથવા તેના પૂર્ણાંગન) પરથી, તેમ જ વર્ષગણના મત્તવાગમ પરથી ઉદ્ભવી છે. વર્ષ, અષ્ટ વગેરે રાષ્ટ્રોની વ્યુત્પત્તિ પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે. એક નકુ આગ્યા પછી ફરીને તે જ નકુ આવે તેને વર્ષ એવું નામ આપ્યું. આ અંતરાલમાં લગભગ ૧૨ માસ આવે છે, તેથી પ્રથમ તો ૧૨-૧૨ માસનાં વર્ષો ગણતાં હશે, પણ આમ કરવાથી જેમ હાલ મોહરમ વિશે બને છે તેમ, એક માસમાં

ધીરે ધીરે જૂદી જૂદી ઋતુઓ આવવા માંડી અને તેથી વર્ષગણનાનો મૂળ ઉદ્દેશ ન સચવાયો. ધીરે ધીરે લેહિતો લાગ્યું કે ૧૨ માસ અને ઋતુચક્ર વચ્ચે કંઈ ફેર છે અને આરંભના રચૂળ અનુભવો પરથી એમ લાગ્યું કે દર ત્રીસ માસે એક માસ વધારવાથી વર્ષગણનાનો મૂળ ઉદ્દેશ સરસી. તેથી વેદાંગકળમાં દર અઢી વર્ષે એક અધિક માસ રાખ્યો છે. ૪૦ માંથી ૩૨ માસ અને ૩૨ માંથી દાક્ષિણ ૩૨-૩૩ વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ સમય ફરી રીતે નક્કી થતો ગયો તે આપણે ઉપર જોઈએ.

એક ચંદ્ર માસ (આપણો પ્રચલિત માસ) લગભગ ૨૯.૫ દિવસનો અને તેથી એક ચંદ્ર વર્ષ (આપણું પ્રચલિત વર્ષ) લગભગ ૨૯૫.૫૨=૩૫૪ દિવસનું થાય છે. એક ઋતુવર્ષ લગભગ ૮૬૫ દિવસનું છે તેથી દરવર્ષે લગભગ ૧૧ દહાડાનો ફરક, ચંદ્ર અને આર્ત્ય (ઋતુના) વર્ષ વચ્ચે પડે છે. આ હિસાબે ૨૯.૫ દિવસનો એટલે એક માસનો ફરક લગભગ ૩૨-૩૩ માસે પડે. આ હિસાબે લગભગ ૩૨-૩૩ માસે એક અધિક માસ આવશે જોઈએ. ઋતુવર્ષ સૂર્યની ગતિ ઉપર આધાર રાખે છે અને ચંદ્રવર્ષ ચંદ્રની ગતિ ઉપર આધાર રાખે છે, (કેગ્રે ૧ ચંદ્રવર્ષ ૧૨ ચંદ્રમાસ, અને ચંદ્રમાસ ચંદ્રની ગતિ ઉપર આધાર રાખે છે). આને લીધે ઉપરોક્ત ફરક પડે છે.

હવે બરા વધારે હોડા જઈએ. સમયની રીતે લેહિતો એવો ખ્યાલ છે કે સૂર્ય એક નક્ષત્રમાંથી નીકળી ફરીને વરસ પછી તે નક્ષત્રમાં આવે તેટલા વખતમાં એક ઋતુચક્ર ધાય છે; પણ આ ખ્યાલ બરાબર નથી. સૂર્યના આવા એક આકાશ ભ્રમણમાં એક ઋતુચક્ર પૂરું થઈ બીજા ચક્રની ૨૦ મિનિટ થઈ ગયેલી હોય છે. આ તફાવત એટલો નાનો છે કે જનસી જાણનામાં આવતો નથી, પણ લાંબે કાળે તેની અસર જણાવા વગર રહેતી નથી; જેમ-કે મહરસોનીતિ એટલે ઉત્તરાયણ ધણા કાળ પહેલાં ૨૨ મી ડિસેમ્બર આવતું તે યોગ્ય હતું, પણ હવે તે ત્યાંથી ધીરે ધીરે ખસીને બોહી રીતે ૧૪ મી જાન્યુ-

આરી પર આવી ચડ્યું છે. ઋતુઓમાં પણ એમ જ જાણ્યું છે. ચૈત્ર વૈશાખમાં એક વખત વસંત હતો. હવે ઋતુચક્રમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ૨૨ દિવસનો ફરક પડ્યા છતાં હજી ચૈત્ર વૈશાખમાં વસંતઋતુ જણાવા કરે છે. પણ હાલમાં ચૈત્ર વૈશાખમાં વસંત નહિ પણ ગ્રીષ્મઋતુનો અનુભવ સામાન્ય છે. આનું કારણ એ કે ઋતુચક્ર સાથે અધિક માસનો મેળ ખેસાડતો, જે અધિક માસનો મૂળ ઉદ્દેશ હતો, તેના કરતાં સર્વજનમણુ સાથે હાત્ર તેનો મેળ ખેસાડવામાં આવે છે, તેથી ઋતુઓ બોહી આવે છે.

હવે સૂર્યજનમણુ અને ઋતુચક્ર વચ્ચે તફાવત કેમ પડે છે તે જોઈએ. કેટલાંક ભૌતિક કારણોને લીધે પૃથ્વીના અક્ષની દિશા તદ્દન સ્થિર રહી શકતી નથી તેથી અક્ષની સામેનું આકાશીય મિદુ (જેને આપણે રચૂળ રીતે ક્રુવનો તારો કહીએ છીએ તે), અને તેને લીધે આ મિદુથી ૯૦ અંશે આવેલું આકાશીય વિયુવરૂત પણ બદલાતું રહે છે. સૂર્ય ૧ વર્ષમાં જે તારાઓમાં ફરે છે તેને ક્રાંતિરૂત કહે છે અને ક્રાંતિરૂત અને વિયુવરૂતના છેદબિંદુઓને સંપાત મિદુઓ કહે છે. ક્રાંતિરૂત સ્થિર છે, પણ વિયુવરૂત અસ્થિર છે એ આપણે જોઈએ, તેથી તે બંનેનાં છેદબિંદુઓ એટલે સંપાતમિદુઓ પણ ક્રાંતિરૂત પર સર્પી કહે છે. તેઓ સૂર્યની ગતિથી ઉલટી દિશામાં સરે છે, સૂર્ય સંપાતમિદુ પર હોય ત્યારથી માંડીને ફરીને તે જ સંપાતમિદુ પર આવે ત્યાં સુધીના વખતને ઋતુવર્ષ કહે છે. સંપાતમિદુઓથી ૯૦ અંશને અંતરે અવન મિદુઓ છે. તેથી ઋતુ-વર્ષને સાધન વર્ષ કહે છે. અને સૂર્ય એક નક્ષત્ર-માંથી ફરી તે જ નક્ષત્રમાં આવે તેટલા વખતને નિરવન વર્ષ કહે છે. સંપાત મિદુઓ સૂર્યની ગતિ કરતાં કિલકી દિશામાં ફરતાં હોવાથી સાધન વર્ષ નિરવન વર્ષ કરતાં લગભગ ૨૦ મિનિટ ટુંકું હોય છે.

વર્ષગણનાનો હેતુ ઋતુનિર્ણય એ એક જ છે. તેથી શાસ્ત્રીય વર્ષ તે સાધન વર્ષ છે. નિરવન વર્ષ શાસ્ત્રીય તેમ જ વ્યવહારિક દષ્ટિએ નિરર્થક છે. નિરવન વર્ષ માનવાથી કેવી કેવી અગવડો આવે છે.

ને ઉપર બતાવ્યું છે, તેથી વર્ષ સાયન રાખી સાયન ગણતરીએ અધિક માસ ઉમેરવો એ જ ઉપાય માર્ગ છે.

આપણે ઉપર જોયું કે વર્ષની પ્રાથમિક ગણના તો સાયન હોતી જોઈએ. વૈદિક કાળમાં વર્ષગણના કેવી હતી તથા જો તે સાયન હતી તો તે પાછળથી નિરયન કેમ થઈ ગયું એ હવે આપણે ઐતિહાસિક પ્રમાણથી જોઈએ.

મગ્ધેઃ સહિતામાં શરદ્, હેમંત ઇત્યાદિ શબ્દો જ સંવત્સરના વાચક છે. મત્સ્યોત્તો એક પર્યય થયો એટલે એક વર્ષ થયું એવી માન્યતા મગ્ધેઃ કાળમાં હતી.

ઋતુર્મિદિ મંવરતરઃ શકનોતિ સ્યાતુમ્ ।

ગ. વા. ૬. ૭. ૧. ૧૮.

‘ઋતુઓથી મંવરતર ઉભો રહી શકે છે.’ ‘સંવત્સર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંવસન્તિ ઋતવો વચ્ચે એવી કરી છે. તેથી શતપથ બ્રાહ્મણ કાળમાં પણ વર્ષની કલ્પના સાયન હોતી જોઈએ.

વેદકાળમાં ઋતુપરંવે માય આવે છે; જેમ વસંતના મધુ, માધવ. આ માસો પ્રચારમાં આવ્યા પહેલાં અધિક માસ નાખી ઋતુનો મેળ વરસ આવે મેળવતા. એટલે વર્ષ સાયન થયું. પછી મધુ, માધવ આદિ નામો પ્રચારમાં આવ્યાં. તે વખતે સાયન વર્ષનું માપ ધણું વધારે સૂક્ષ્મ થયું હશે. (જુઓ તૈ. સં ૪. ૪. ૧૧. મધુસમાધવચ્ચ યોત્તન્તિકાવુત્). ત્યાર પછી સેંકડો વરસે ઐત્રાદિ સંજ્ઞાઓ પ્રચારમાં આવી ત્યાં સુધી આ ગણના ચાલતી હતી. ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષે ઐત્રાદિ સંજ્ઞાઓનો પ્રચાર થઈને નિરયન વર્ષનો પાયો મંડાયો (જુઓ, શં. બા. દીક્ષિત કૃત ભારતીયશાસ્ત્રાચારા દત્તિદાસ પૃ. ૪૧૮). વેદાંગ જ્યોતિષમાં વર્ષારંભ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રથી છે; તે નિરયન માપ થયું ખરું. પણ વર્ષારંભ ઉત્તરાષ્વિની પણ છે તે સાયન માપ થયું. ખરી વાન એ છે કે તે વખતે સાયનનિરયનનો મેદ જણાવે નહોતે, પણ સૂર્યની પાંચેનાં નક્ષત્રો દેખાતાં નથી અને ઉત્તરાષ્વિની દ્વારે થયું એ તો દરકાઈ માણસ સમજી શકે છે.

વર્ષ ઉત્તરાષ્વિની ગણાતું અને ઉત્તરાષ્વિ વખતે સૂર્ય દર્શનાં ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં આવે એવી શ્રેષ્ઠગણી ગણતરી પ્રચલિત હતી.

ઈ. સ. ના આઠમા શ્લોકમાં અયન ગતિ(સંપાત-ગ્રમણ) પહેલવહેલું સ્પષ્ટ રીતે આપણા જાણવામાં આવ્યું અને ત્યારથી જ આપણે સાયન હોતી નિરયન માપ સીકાઈું એમ સ્પષ્ટપણે કહી શકાય.

ધર્મશાસ્ત્રોમાં અમુક ઋતુ અને અમુક માસમાં અમુક ક્રિયા કરવાની કહી હોય છે. આ વખતે જરા-જરા સાચવવો હોય તો પણ સાયન વર્ષ ગણવાની જરૂર છે. આવા કેટલાક દાખલા નીચે આપ્યા છે.

આશ્વિનુજ્યામાશ્વયુજી કર્મ ॥૧॥

આહિતાગ્ને રામયણસ્યાલીપાકઃ ॥ ૪ ॥

આશ્વ ૦ ગૃં મૂં ૨. ૨.

આસોની પૂર્ણિમાએ આશ્વિનુજ્યાસી પાક કરવો. આમાં નવાનતી ૧/૨૨ પડે છે.

માર્ગશોષ્યા પ્રથમહોદળં ચતુર્દશ્યામ્ ॥ ૧ ॥

પૌર્ણમાસ્યા વા ॥ ૨ ॥ હેમન્ત મનસા ધ્યાયેત્ ॥૨॥

આશ્વ ૦ ગૃં સૂં ૨. ૩.

આ ઉપરથી માર્ગશીર્ષમાં હેમંત જોઈએ.

અથાતોડધ્યાયોપાકરણન્ ॥ ૧ ॥

ઓપવીતાં પ્રાદુર્ભાવે ધ્રવણેન ધ્રાવણસ્ય ચ ॥૨॥

આશ્વ ૦ ગૃં મૂં ૩. ૫.

અહિં શ્રાવણમાં ઓપધિઓનો પ્રાદુર્ભાવ મારે વર્ષારંભ જોઈએ.

અશોકકલિકાશ્ચૌ ચે પિવન્તિ પુનર્વસૌ ॥

ચૈન્ને માસિ સિતેડશ્મ્યાં ન સે શોકમવા-

ન્તુપુઃ ॥

નવમશોકવરામીદે મધુમાસત્તમુદ્ગય ।

લિહ્નપુરાણ

અહિં ચૈત્રમાં અશોકકલિકા, મારે વસંત જોઈએ.

શરદ્કાલે મહાપૂજા કિયતે ચા ચ ધાર્વિકી ।

આશ્વિને માસિ મેધાન્તે । દેવોપુરાણ.

આશ્વિનમાં શરદ્ જોઈએ.

મેધાદો ચ તુલાદો ચ મૈથિય વિપુવરિસ્વતઃ ॥

તદાનુલ્લય મહોરાત્રં કરોતિ તિમિરાપદઃ ॥

અયનસ્યોત્તરસ્વાદો મર્કરં યાનિ માર્કરઃ ।

વિષ્ણુપુરાણ.

વિયુગ્મેત્તમ મેપતુકામકાંતિ અને ઉત્તરાયણ મહર-
અકાંતિ બેઠાએ. સાયન વર્ષમાત હોય તો જ આમ
જાને એ ૨૫૯ છે.

હવે નિરયન (રાશિ) સંક્રાંતિઓની નિરુપગોગિતા
તથા સાયન (અયનસંસ્કૃત અથવા ચક્રસંસ્કૃત)ની
સાધ્યકતા વિષે:—

ચલસંસ્કૃત સિગ્માંશોઃ સંક્રમોયઃ સ સંક્રમઃ
અજાગલસ્તેન ઇય રાશિ સંક્રાંતિરુચ્યતે ॥

પુણ્યદાં રાશિસંક્રાંતિ કેચિદાહુર્મનીપિણઃ ।
નૈતન્મમ મતં યસ્માન્નસ્પૃશેત્ ક્રાંતિકક્ષયા ॥

વસિષ્ઠ.

સંસ્કૃતાયન ભાગાકં સંક્રાંતિસ્ત્વયનં ચિલ ।

સ્નાનદાનાદિપુ શ્રેષ્ઠા મધ્યમઃ સ્થાનસંક્રમઃ ॥

સોમસિદ્ધાંત.

અયનાંશસંસ્કૃતાકંસ્ય મુલ્યા સંક્રાંતિરુચ્યતે ।

અમુલ્યા રાશિ સંક્રાંતિસ્તુલ્યઃ

કાલાવયિસ્તયોઃ ॥

રોમશ સિદ્ધાન્ત, સ્પષ્ટાધિકારઃ

આ જાણા ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે
કાલગણનાની એક ધટક તરીકે વર્ષ જે સાયન હોય
તો જ સાધ્યક થાય. સાયન વર્ષ બપહાર તેમ જ
ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે જરૂરું છે. નિરયન વર્ષ આ
જાને માટે નકામું છે. વળી આપણી ગણના આરંભથી
હમ્મરો વર્ષ સુધી, સ્વજાતે સાયન રહી હતી,
પણ અયનચક્રના સ્વરૂપના અત્યંતને લીધે
પાછળથી લગભગ ૧૨૦૦ વર્ષથી નિરયન થઈ. હવે
સાયન ગણના વિષે જે જે વાંધાઓ ઉઠાવવામાં આવે
છે તેમનો વિચાર કરીએ.

સાયન પંચાંગ પર એક આક્ષેપ એવો છે કે
એથી નક્કો જોડાં આવે છે, એટલે આકાશમાં
પ્રેત્યક્ જે નક્કો હોય તે કરતાં ગણતરીમાં જુદાં
આવે છે. આનું કારણ એ છે કે સાયન અધિની
નક્કન સંપાતથી શરૂ થાય છે અને સંપાત ૨૬૦૦૦
વર્ષમાં આખા આકાશમાં ફરી વળે છે. તેથી
આકાશ વખતમાં અધિની નામ નીચે ધીરે ધીરે
ક્રાંતિરત્તા જામા તારા આવી જશે. આનો ઉત્તર

એ છે કે ગણતરીથી આવેલા નક્કનમાં તે
વર્ષના અયનાંશ (અથવા અધિની નક્કનનું સંપા-
તથી અંતર) ઉમેરવાથી ખરું નિરયન નક્કન આવશે.
પણ નક્કનમાં ફેર પડે છે એ માત્ર સાયન
ગણનામાં નહિ. નિરયન ગણનામાં પણ તે
અનિવાર્ય છે. કારણ કે ગણતરીનાં નક્કનો
સરખે અંતરે ગણાય છે, પણ આકાશનાં નક્કનો
કંઈ સરખે અંતરે નથી, એટલે ૨૭ નક્કનમાંથી
સરાશરી ૧૧ નક્કનો તો નિરયન ગણના પ્રમાણે
પણ જોડાં આવે છે. કાંઈ પણ પ્રકરું આકાશીય
નક્કનો પરત્વે ખરું સ્થાન બંધુવાનું એક જ સાધન
છે, અને તે એ છે કે દરેક આકાશીય નક્કનનાં ચક્રમ
અક્ષાંશ, રેખાંશ પંચાંગમાં આપતાં.

સાયન પંચાંગ સામે બીજો વધો એ છે કે
તેથી મહિનાઓનાં ચૈત્રાદિ નામ સાધ્યક નહિ રહે.
આનો અર્થ સમજવાનો અર્થ જરૂર છે. ચૈત્રાદિ
નામો આવી રીતે પડ્યાં છે. જે પૌષ્ણિમા ચિત્ર
નક્કન પર આવે તે ચૈત્રી પૌષ્ણિમા અને ચૈત્રી
પૌષ્ણિમા જે માસમાં આવે તે ચૈત્ર માસ. આ રીતે
આ નામો ઉત્પત્ત થયાં, પણ હાલ કંઈ આ વ્યાખ્યા
પ્રમાણે મહિનાઓના નામ પાડતા નથી. હાલમાં
તો જે માસમાં મેષ સંક્રાંતિ હોય તે ચૈત્ર, વૃષભ-
સંક્રાંતિ હોય તે વૈશાખ એ પ્રમાણે માસનાં નામ
આપે છે. એટલે હાલમાં ચૈત્રી પૌષ્ણિમાએ, કાર્તીક
વખત હરત, સ્વાતિ પણ હોય છે અને કાંઈ વખત
વિશાખા આવે તો પણ કંઈ તેને વૈશાખ ન કહે.
(ન્યેમ કે સંવત ૧૯૪૪ ની આકાશી પૌષ્ણિમાએ
શ્રવણ નક્કન હતું છતાં તે માસ શ્રવણ ન કહેવાતાં
આપાદ કહેવાયો.) આ ઉપરથી સમજાશે કે સાયન
વર્ષગણનાથી ચૈત્રાદિ માસ પર ચિત્રાદિ નક્કનો ન
અરવચથી માસનામ સાધ્યક રહેશે નહિ એ
આક્ષેપમાં કંઈ અર્થ નથી, કારણ કે આ હેતુ
નિરયન ગણનાથી પણ સરતો નથી. વળી એ વ્યાખ્યા
હવે રહી પણ નથી.

ત્રીજો આક્ષેપ ક્ષત્રીયોગિતિય વિરોધો છે. તે એવો
છે કે સાયન ગણનાથી ફક્ત બરાબર આવશે નહિ.
નિરયન ગણનાથી ફક્ત બરાબર આવે કે સાયન

ગણુનાથી એ કહેવાને કાણુ સમર્થ છે ? ગણિત-
જ્યોતિષમાં નવા બીજાસંસ્કાર (ગણતરીમાં સુધારા)
દરેક જગ્યાનામાં વધ્યા છે, પણ તેને લાગતા 'ફલ-
જ્યોતિષમાં બીજાસંસ્કાર લાગ્યા નથી' તેનું કેમ ?
વળી હાલની ગણુના પ્રમાણે ફોલો બરાબર આવે
છે એમ પણ ખાતીપૂર્વક કહેણું 'હાલી સંકે છે ?
પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર માટે જે ગણુના ઉત્તમ લાગી તે જ
દરેક દેશમાં દરેક સમયે સ્વીકારાઈ છે. ફલજ્યોતિષી-
ઓએ તે ગણુનાથી માંડીને પછી પોતાને જે
કરવા હોય તે ગણિતો કર્યા છે. ફલગણિતને કઈ
પદ્ધતિ માફક આવશે તેના વિચાર કરીને ગણિત-
જ્યોતિષ કદિ ક્યાંએ રચાયું નથી. તેમ છતાં ફલ-
જ્યોતિષીઓને નિરયન ગણુના જ જોઈતી હોય તો
તેઓ સાધન આંકડાઓમાં અધનાંશ ઉમેરી લે,
જેથી નિરયન આંકડાઓ આવશે.

આ પ્રમાણે સાધન ગણુના પરના આકેષોનો
વિચાર કરી હવે નિરયન ગણુના વધારે વખત
આણું રહેવાથી શી શી અગવડો ઉભી થશે તેનો
વિચાર કરીએ. ચૈત્ર વૈશાખમાં એક વખત ખરેખરી
વસંત ઋતુ હતી, અને હલુ લખાય છે પણ તેમ
જ. પણ હાલમાં આ મહિનાઓમાં તો ગ્રીષ્મની
પ્રતીતિ થાય છે, અને તે ચોગ્ય જ છે કેમકે સાધન
ગણુના પ્રમાણે તે વખતે ગ્રીષ્મ જ આવે છે. મહર-
સંક્રાંતિ હાલમાં ૧૪ મી જાન્યુઆરીએ આવે છે,
પણ સાધન મહર તો ૨૨ મી કે ૨૩ મી ડિસેમ્બર
આવે છે અને તે ચોગ્ય જ છે. કેમકે દિનમાન
પણ ૨૨-૨૩ મી ડિસેમ્બર જ સૌથી યોગ્ય હોય
છે. દલપતરામના વખનમાં તો "વસ જ્યેષ્ઠાં બારમી
તારીખ તે સંક્રાંતિ" હતી. પછી તે તેરમી થઈ
અને હવે ચૌદમી થઈ છે. આ રીતે તે ધીરે ધીરે
ઉનાળામાં અને પછી ચોમાસામાં અચીજ્યો તો
તે વખતે તિલસ્માન કરવા માટે વિવિધ ક્યાંથી લાવીશું ?
ચૈત્ર માસમાં ધીરે ધીરે ચોમાસું આવશે તે વખતે
એટલે અને સામાન્ય લોકોને કેટલો ધોડાળો થશે ?
મહરસંક્રાંતિને દહાડે પંચાંગમાં ઉત્તરાષ્ટ્ર લખ્યું હતો
અને સૂર્ય તે દહાડાથી દક્ષિણમાં જવાનું શરૂ કરશે
ત્યારે "હતર" સંબંધને અર્થ શું કરીશું ?

આ બધા ધોડાળામાંથી બચવાનો માત્ર એક જ
દંડાજ છે અને તે સાધન ગણુનાનો સ્વીકાર છે.
આ ધોડાળાનો અર્થોભાગ "ટિગક પંચાંગ" આ
પ્રમાણે ઉકેલ્યો છે. આ પંચાંગ છે તો નિરયન,
પણ તેમાં સાધન સંક્રાંતિઓ પણ આપી છે અને
સાધન ગણુના પ્રમાણે જ દિનમાન, અયન, તથા
ઋતુમાનનો નિર્દેશ કર્યો છે. આથી અમુક નિરયન
સંક્રાંતિએ અમુક ઋતુ અથવા અયન એ અમુક
છાડી દેવાનો છે, પણ તેથી માત્ર અર્ધો ધોડાળો
ઉકેલ થયો છે અને અર્ધો બાકી રહ્યો છે. વર્ષ-
ગણુના નિરયન હોવાથી અધિક માસ પણ નિરયન
વર્ષની પૂર્તિરૂપે જ છે. તેથી મહિનાઓનાં નામ તો
નિરયન ગણુનાને જ અનુસરે છે. એટલે જે માસમાં
નિરયન મેષસંક્રાંતિ તે જ ચૈત્ર, પછી તે માસમાં
સાધન સંક્રાંતિ અને તે હા. જેમ કે આવતા ચૈત્ર
માસમાં સાધન વૃષસંક્રાંતિ અને નિરયન મેષ
સંક્રાંતિ આવશે છતાં તે માસ તો ચૈત્ર જ કહેવાશે.
આથી કરીને ચૈત્ર મહિનામાં ધીરે ધીરે ચોમાસું
આવવાનું એટલે "ટિગક પંચાંગ"ની પદ્ધતિથી પણ
આ ધોડાળોનો પૂરેપૂરો ઉકેલ થતો નથી.

"ટિગક પંચાંગ"ના આટલા ટોપદર્શનની
સાથે જ ને તેનું ચુચુદર્શન ન કરીએ તો તેને
અન્યાય કર્યો ગણાય. તેનો એક ચુલું તો ઉપર
કહોજ છે અને તે એ કે માત્ર, દિનમાન અને અયન
ને તેણે વ્યાખ્યાની રીતે નિરયન પદ્ધતિથી સ્વતંત્ર
કરી સાધન પદ્ધતિને સોંપાં છે. આથી થનાં
લાલ જાડુ મોટે છે. વળી "ટિગક પંચાંગ" ખીલે
મોટે લાલ એ કરી આપ્યો છે કે તેમાં આપેલાં
ગ્રહણ, મહસ્થિતિઓ વગેરે પ્રત્યક્ષ રીતે ખરા છે,
એટલે તે આકાશમાં અનુભવાય છે. મહોની ગતિના
આપણા પ્રચલિત આંકડાઓમાં રહેજ બૂલ છે એમ
અત્યારનાં સૂક્ષ્મ અવલોકનનાં સાધનો દ્વારા નહીં
ચલું છે અને તેનો પુરાવો પ્રત્યક્ષ આકાશમાં પણ
થાય છે. જેમ કે ગયા લાદરવા વંદ અમાસે થયેલા
સૂર્યમહરમાં પ્રચલિત પંચાંગ અને મહાસૂ અનુભવ
વચ્ચે એક કલાકનો ફેર પડ્યો હતો. પણ "ટિગક
પંચાંગ"ના વખત તો પ્રત્યક્ષ અનુભવ સાથે બહુ
ખર મળી ગયો હતો.

“ટિળક પંચાંગ” પ્રમાણે આ વરસે અધિક શ્રાવણ આવે છે અને બીજાં બધાં પંચાંગોમાં અધિક નેક આવે છે. શુદ્ધ નિરયન ગણિત પ્રમાણે તો અધિક શ્રાવણ જ ખરો છે, પણ સાધન ગણિત પ્રમાણે આ વરસે કેઈ અધિક માસ આવતો જ નથી.

‘ટિળક પંચાંગ’ લોકમાન્ય ટિળક મહારાજના અધ્યાગ વ્રમને પરિણામે સાંગલીમાં સને ૧૯૨૦ માં ભરાયેલ જ્યોતિષ સંમેલનના કરાવને અનુસરીને રચાયેલું છે. પ્રત્યક્ષ આકાશીય અનુભવ કરતાં જુદી અદરિશ્ય ને ગણિત પ્રમાણે આવે તે ગણિત સુધારા વિના તો વીસમી સદીમાં ભરાયેલું ‘પંચાંગસુધારક સંમેલન’ રહી શકે જ કેમ ? એટલે એટલો સુધારો તો સંમેલને કર્યો, પણ સાધન ગણનાની શાસ્ત્રીયતાની દૃષ્ટીએ નિરયન ગણનાને અનુકૂળ રહિ-રહકે જ્ઞાતિ પર વિનય મેળવી શકી નહિ. છતાં આપણે આશા રાખીશું કે સાધનવાદીઓ નિરાશ થશે નહિ અને લોકમત કેળવવાનો પોતાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખશે. પણ આ પ્રયત્ન સફળ થાય ત્યાં સુધી આમ (સામાન્ય) લોકોએ ફેરફાર

ક્યાં વિના બેસી રહેવું ન જોઈએ. તેઓએ તો જૂના પંચાંગને છાદી “ ટિળક પંચાંગ ” નો તરત સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ, કેમકે આમ કરવું એ એક પગલું આગળ વધવા જેવું છે. જૂની ગણનામાં બે દોષ હતા:—(૧) ખોટી અદ્યગતિ અને (૨) નિરયન ગણના. તેમાંથી મોટો દોષ—ખોટી અદ્યગતિ—તો “ ટિળક પંચાંગ ” દ્વારા દાટયો છે અને બીજો “ પંચાંગ ” તે ભવિષ્યમાં દહાવી દાટશે એમ આપણે આશા રાખીશું.

અંતમાં હું શુભચિંતને આત્યંત નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું કે તે તુર્તજ “ ટિળક પંચાંગ ” નો સ્વીકાર કરી લે. આ પંચાંગના સ્વરૂપ વિષે તથા પંચાંગસુધારણાની જે હીસચાલતે પરિણામે તે જન્મ પામ્યું છે તેના ઇતિહાસ વિષે કંઈક ટાઈ બીજો અવસર લખવાનો હમેશા રાખી હું અર્પિ જ અટકું છું.

રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર, } હરિહર પ્રા. ભટ્ટ.
સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાગરગતી.

* આ લેખ લખવામાં જે પુસ્તકોની મદદ મળી છે તેમની નીચેનાં મુખ્ય છે:—

- (૧) શબ્દકોશપદ્ય કોષ, (૨) વાયરપલ કોષ,
- (૩) હેમાદ્રિ કૃત આચાર્ય (૪) ચં. બા. દીક્ષિતનો ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રાચાર્ય દ્વિતિયક, આસ કરીને છેલ્લા અંકનો હું ખાસ આભારી છું, કેમ કે તેની મદદ વગર આમાં આગેલા કેટલાક ઉલ્લેખો કદાચ હું મેળવી શકત નહિ.

યુદ્ધ ભગવાનનો સંઘ

જગતના જૂતકાળના સંતપુરુષોમાં ભગવાન યુદ્ધ મારા ચિત્તને જેટલું આકર્ષે છે, તેટલું બીજું કંઈ આજે આકર્ષતું નથી. એમની સંતતા જેટલી અદ્ભુત છે, તેટલાં જ એમનાં કર્તવ્ય અને યોગ્ય શક્તિ મહાન છે. માનવસમાજ પ્રત્યેના એમનો મંદેશો સીધો છે. એમાં કોઈ ટેકાએ કોઈ વાંદો, ક્લેશો કે સિદ્ધાન્તોનું છુદ્ધિરહિત મહણ નથી. એમના ઉપદેશમાં કોઈ ટેકાણે કષ્ટનાની પૂન નથી. એમની પૂન જગતનાં પ્રત્યક્ષ પ્રાણીઓ પ્રત્યે જ છે.

સામાન્ય રીતે આપણે જૂતકાળના સત્યયુગને પૂજ્ય એ છીએ, અથવા ભવિષ્યકાળના સ્વર્ગની કંખના કરીએ છીએ. અને દ્વિયુગ એટલે નિઘ, — પાટે વર્તમાનકાળની આપણે નિરન્તર ઉપેક્ષા કરી છે. ભગવાન યુદ્ધ કહે છે કે જૂતકાળનો સત્યયુગ, મને તેવો તે સુંદર હોય, તોયે મારે તે શું કામનો ? અને ભવિષ્યના સ્વર્ગની પણ મારે શું કામ ઉધારી નાખવી ? વર્તમાનકાળને હું જેટલો અને તેટલો સત્યયુગ જનાતું તો જ ખરો પુરુષાર્થ અને શેઠકી શક્તિ.

સામાન્ય રીતે આપણે જૂતકાળના અવતારો અને સ્મૃતિકારોની પૂજા કરીએ છીએ, અથવા ભવિષ્યકાળે થનારા કલ્પની વાદ ભેષ્યો છીએ. બન્ને પંચોડ ઉપાસના યાચ છે. અને એ પંચોડ ઉપાસનામાં આપણું ચિત્ત મશગૂલ થઈ રહ્યું હોય, તેટલામાં જેટલીયે વિભૂતિઓ આપણી નજર આગળથી પસાર થઈ જાય, તો પણ એમની આશ્રય આંધળા બની જઈએ છીએ, અને એથીયે વધીને તિરસાર કરીએ છીએ. ભગવાન યુદ્ધના

ધર્મવિચારમાં વર્તમાનકાળનો સમાજ એ જ શુદ્ધ-પણે સેવ્ય બની રહે છે.

વર્તમાનકાળનાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે મિત્રતાનો અલંત વિસ્તાર કરી, એમનાં સર્વ પ્રકારનાં સુખ અને હિત માટે પોતાનું સર્વાર્પણ કરવું, એ યુદ્ધનો સીધો ધર્માચરણ વિધિ છે. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જ જેટલું એ ધર્મનું પાલન કરે તેટલું એ સાર્વિક સુખ ભોગવે, અને તેટલું એના સેવ્ય જૂત-પ્રાણીઓનું પણ કલ્યાણ જ યાચ.

પોતાનાં અપાર છુદ્ધિસામર્થ્ય, ક્ષાત્તેજ અને પુરુષાર્થ વડે, એમણે પોતાની મિત્રતાની વૃત્તિને વિસ્તાર વિશાળ પ્રદેશમાં ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ધર્મપ્રચાર માટે મેઘ-મિશન સ્થાપનારા યુદ્ધ પહેલા દત્તા. એ કંઈનો ઉદ્દેશ જ એવો હતો કે એમાં લિશુ વિના બીજી પૃથ્વીપણે કામ કરી જ ન શકે. જેને માનવ માત્ર પ્રત્યે મિત્રતા બતાવવી છે, તે દુનિયાના રંકમાં રંક કરતાયે વિશેષ સુખ કેમ ભોગવી શકે ? જ્યાં સુધી એના કરતાં કોઈ વિશેષ શરીય મનુષ્ય સંસારમાં જીવે છે, ત્યાં સુધી એનો જગત પ્રત્યે મિત્રતાનો દાવો કેવળ સંકલ્પદર્શક છે. તેથી ખૌદ લિશુઓને લિશાવું સાદામાં સાદું બન્યું, તરતતવાસ, ગોમૂતનું ઓસડ, અને ગીંધરાની કંચા એ સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વીકારવું આવશ્યક હતું.

માણસ પોતાનાં પાણેલાં પશુને જેટલા ભોષ આપે, તેથીયે ઓછા ભોગથી જીવન ગાળી, મનુષ્યની સેવા કરવી એ લિશુમંથનો ધર્માચાર થયો.

કાળે કરીને એ ત્યાગની પાછળ ને લાવના-
હતી તે બુદ્ધિ યદિ, અને એ ત્યાગ ન થયે યદિ
એકા. ત્યાગને લીધે ને સેવા કરી શકાતી હતી, તે
સેવાનો લોપ થયો, પણ એ ત્યાગનું બાલ આચરણ
કાયમ રહ્યું; અને પૂજના લાગ્યું.

પણ ઉચ્ચ સેવાધર્મની ને આવશ્યક સરતની
બુદ્ધિ શોધ કરી, તે શોધ હિંદુસ્થાનને વારંવાર
કામ લાગી છે. એથી વિશેષ સરળ, શુદ્ધ અને સરસી
સેવાની પદ્ધતિ આપણા દેશમાં મળી નથી, અને
બીજી પદ્ધતિઓ મશરૂ થઈ નથી. જેણે જેણે લુપ્ત
અથવા શુદ્ધધર્મની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરી, તેણે એ લિહિ-
મંચો રચીને ન.

જે સમાજની આપણે સેવા કરવી છે, તે સમા-
જને સળતાં મુજોપમોજની ટેવ હોડયા વિના, તે
સમાજના ગરીબમાં ગરીબ કરતયિ ગરીબ બન્યા
વિના, એ સમાજની સેવા કરવાની આરામ રાખવી
એ બૂઝ છે.

ગેવા કરવાને આપણે અનેક પ્રકારના મુજો-
સમાજો-સ્થાપી રહ્યા છીએ. પણ આજે તો આપણી
રિથિતિ ને બાવા અને વેશગીઓનો આપણને
અણુગમો આવ્યો છે, તેમના કરતાં બહુ સારી
બાએ ન ગણાય. એમણે કૌટુંબિક કુર્ગો હોડ્યાં
છે, પણ એમનેયે પોતાની સંસ્થાઓ નિભાવવા
“ધર દો” લઈ ઉભા રહેતું પડે છે. આપણે
કુટુંબનિર્વાહના શુદ્ધરથોને માન્ય રરતાઓ હોડયા
છે, અને આપણનેયે આપણી સંસ્થાઓ નિભાવવા
કાળાઓ માગવા પડે છે. અને એવો પ્રયત્ન કરતાં
હતાં, એમનાં કે આપણાં કોઈનાં બીખનાં હાંકાં
સીંકે ચઢતાં દેખાતાં નથી. કારણ કે એમાંથી એકને
એક દહ શ્રદ્ધા નથી, કે જે આમારી પ્રવૃત્તિઓ
ચોગ્ય હશે, અને આમારી વતિ શુદ્ધ હશે, તો કેવળ
ધનને અભાવે એને બંધ પડવા વારે ન ન
આપણે ભેદીએ. વગર માગે આવશ્યક સાધનો

મળી ન રહેશે. તેમાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગ-
ક્ષેમં યદ્યામ્યદમ્ । અને યોડની વિશ્વંમરો
દેવો મક્તાન્કિમુપેક્ષતે ? એ વાક્યો આપણે
બોલીએ છીએ, પણ એમાં આપણને શ્રદ્ધા નથી.

એ શ્રદ્ધા નથી તેનું મને દુઃખ થાય છે, પણ
નવાઈ નથી લાગતી. આખો વાન્યા વિના કેરી
ઉતરશે ન એમ શ્રદ્ધા ન થઈ શકે. તેમ આપણા
હૃદયમાં ઉડે ઉડે એવી પ્રતીતિ રહેલી છે કે
શ્રીકૃષ્ણે કહેલી પ્રતિજ્ઞા આપણે માટે ન હોઈ શકે;
એકલું મોઢું ફળ ભોગવવાને માટે આપણે ચોગ્ય
બીજ વાચું નથી. પ્રામાણિક રરતે, પરસેવો ઉતારી,
આપણા નિર્વાહ માટે મુશ્કેલી કરવાની આપણે
હકી કામના કરી નથી. ગમે તેવે માગે ઓછામાં
ઓછી મહેનતે આપણું જીવન ચલાવવાની હક્કથી
અનિવાર્યા આપણે શુદ્ધચક્રાણમાં પોપેલી. હરે
આપણને કેમ શ્રદ્ધા ઉપજે કે આપણી કસ્ટાઓ
માટે પ્રભુ પાતાળમાંથીયે ધન લાવીને આપશે ?

અનર્થમાંથી આપણા યોગક્ષેમનો નિર્વાહ કરે છે,
એમાં મને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે; પણ એ કાંઈ પસપાતથી
કરતો નથી. હાંશા કાળ સુધી, સ્વાવસંથીપણે,
પ્રામાણિકપણે, જાતમહેનતથી જેણે જીવન-અચલાર
ચલાયો છે, તેને ન્યારે કાંઈ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં પડવા
માટે જીવન-નિર્વાહનાં કમોં કરવા સમય રહેતો નથી,
ત્યારે જાતકાળમાં ઉતારેલા પરસેવાનું એ સ્વાભાવિક
ફળ મળે છે કે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યા છતાં એનો
યોગક્ષેમ નબળો જાય છે. એના ન હૃદયમાં લાભ-
વદામ્ય ઉપર દહ શ્રદ્ધા ઉપન્ન થાય છે.

આપણા દેશનું પડેતું પાકડું ઊંચું કરવા આપણે
ફરીથી લિહુ જનનું ન પડશે, એમાં મને શંકા નથી
લાગતી. પણ બુદ્ધના શિષ્યસંઘ કરતાં આપણા
આચરનો સંઘ છુડે ધારણે રચયો પડશે. તે કાળના
હિંદુસમાજ કરતાં આપણું પાપ વધારે એકદું થયું
છે. એનું પ્રાથમિક પણ વધારે તીવ્ર ચનું બેદરિશ,
અને બીય પણ બદલતું બેદરિશ.

આપણે હવે લિટુ-સંન્યાસી થયે પૂરું નહિ થાય. સમાજ પ્રત્યેની આપણી સેવાના બદલામાં ચાર ઘેર ઝોળી ફેરવી લાવવાનો આપણને અધિકાર નથી રહ્યો. હવે તો આદર્શ સંન્યાસી લિટા નહિ માગી શકે. એણે મજૂરી કરીને, મજૂરીનું ફળ શ્રીજને અર્પણ કરતું અને સેવા કરતી, એ આદર્શ નાખવો પડશે.

યુરોપે મજૂર-સત્તાવાદીઓનો સંઘ કાઢ્યો છે. એની રીત પ્રમાણે એ ખડતી પ્રગળો જગતની મુશ્કેલીઓ સામે એ રીતે જ લડે છે. આપણે માટે એ દુઃખ ટાળવા માટે મજૂર-સંન્યાસીનો સંઘ નિર્માણ કરવો પડશે. એ સંઘ નહિ નિર્માણ કરીએ તો કાળ ખીંચી રીતે એ પરિસ્થિતિ લાવવાનો તો છે જ, યજ્ઞ પરાધીનપણે એ પરિસ્થિતિ સ્વીકારવામાં નથી મુખ, સંતોષ કે કષ્ટાણુ.

પૂર્વના સંન્યાસીને વર્ણવિહિત કર્મો ન હતાં. પાંચાણે વર્ણોના સંન્યાસીની જીવન-નિર્વાહપદ્ધતિ એક શરખી હતી. હવે આપણા સંન્યાસ એટલે વર્ણના કર્મોના ત્યાગ નહિ, પણ એ વર્ણ અને કર્મોનાં મુખ અને મુગવડો જ ત્યાગ-જીવનના સર્વ ભોગોનો ત્યાગ. એક વર્ણનાં કર્મો શુદ્ધ રીતે થતાં નથી. એને શુદ્ધ કરવાં, અને એ શુદ્ધ કરવા માટે સર્વ અગવડો અને સંકટો સહન કરવાં, એ

જ સંન્યાસીનું કર્તવ્ય * ત્યાં સુધી આપણા અને આપણી પ્રવૃત્તિના યોગ્યસેમનો નિર્વાહ થશે જ એવી અટળ થકા ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી જગતને સદેશો આપવાનો કૃતિ સખવો એ બદલાદ જ ગણાય. એ થકા ઉત્પન્ન થાય ત્યાર પછી જ, અને તેને જ જગતને સદેશો આપવાનો અધિકાર છે. છેક હૃદયનાં ઉંડાણ સુધી ત્યાં ભય, પરાવત્તમન અને પુરુષાર્થહીનતા પેસી ગયાં છે, ત્યાંથી જગતને માટે શો સદેશો નીકળવાનો હવો ? અને એ સદેશો ગ્રહણ કરનાર ખીંચ પ્રગળોનો એમાંથી શો ઉદ્ધાર થવાનો હવો ?

જુદના સંધે જે સદેશો અઢી હજાર વર્ષ ઉપર આપણા પૂર્વજોને પહોંચાડ્યો, તે સદેશાના જે સંસ્કાર વંશપરમ્પરાથી આપણા હૃદયમાં ઉતરી આવ્યા હોય, તે શુદ્ધપણે જાગ્યે થઈ, તેને આજની રીતોએ અમઘમાં મૂકતાનું આપણામાં જળ આવે !

હક શમ્

જુદજયતિ,
૧૯૭૬.

} દિશોરસાસ ઘ. મરાઠવાગા

* વર્ણ શબ્દ હું સંકલિત અર્થમાં નથી વાપરતો જન્મે કરીને આપણા વર્ણ, અને સંસ્કારો તથા કર્મોને લીધેના આપણા વર્ણ એક નથી રહ્યા. કથારે જે સંસ્કારો અને કર્મોનુસાર વર્ણ જ ખરો વર્ણ ગણાય

વિચાર-કલિકા *

કળા એ કાંઈ મોઝશોખની વસ્તુ નથી. તે મનુષ્યના સ્વભાવનો પરિચય આપે છે. માણસને યો-
તાના કાર્યમાં અને જીવનમાં કેટલો અને કેવો
આનન્દ પડે છે તેનો નિર્ણય તેની કળા ઉપરથી
થાય છે.

કળા એટલે પ્રેમથી, આનન્દથી, પ્રસન્નતાથી
કરેલું કામ. પ્રસાદ વગર કળા સંભવતી નથી.

મન્દિરો, મસ્જિદો, તળાવો વગેરે ઉપરથી આખા
સંમાજની સંસ્કૃતિ કેરી છે તે જણાય છે.

કોઈ પણ સમાજની ગૃહસ્થના જોઈને તે સમા-
જની મનોરમતા પારખી સાવ મહેલો છે.

માણસ ભાષા મારફતે પોતાનું અંતર દર્શાવી
શે, પણ કળામાં પ્રતારણા થઈ જ રાક્ષી નથી.

વાણી એ વિચારનું અને ભાવનું પરોક્ષ વાહન
છે. સંગીત અને કળા એ પ્રત્યક્ષ વાહન છે-સાર્વ-
ભૌમ વાહન છે.

વાણી એ વિચારની ભાષા. કળા એ હૃદયની ભાષા.
આચાર એ ધાર્મિકતાની ભાષા.

જીવનું કેવી રીતે તે સમાજનું એ જ મોટી કળા છે.

ગોશ મેળવવો એ કિચ્ચતમ કળા છે. કિચ્ચ
કળા હારા કળાનીત થતું એ જ આપણું ધ્યેય છે.

એક લેખકે કહ્યું છે, 'મને કવિતા કરવાની
છૂટ આપો, પછી તમે લલે કાચદાઓ થાઓ.' તેમ
જ આમ પણ કહી શકાય કે 'લોકોની કલાવિપ્લવ
અભિવ્યક્તિ મારા હાથમાં સોંપો અને પછી સમાજને
તમે નીતિના પાઠ ભંડે ભણાવતા રહો.'

પગમાં કાંટો, ધોતીઆમાં કામોળાઈ, દાંતમાં
શરતું જેમ સહન નથી થતું, તેમ ભાષામાં ગ્રામ્યતા,
હૃદયમાં શંકા અને જીવનમાં કલાવિહીનતા અથવા
નીરસતા સહન ન જ થવી જોઈએ.

અચિંતિત રીતે વર્તવાથી શિષ્ટજન પ્રત્યે
બેઅદબી થાય છે એમ આપણે માનતા હોઈએ, તે
ધરમાં ન શોભે એવી વસ્તુઓ રાખનાથી કુટુંબ
પ્રત્યે અને મહેમાન પ્રત્યે બેઅદબી થાય છે એમ
આપણે માનવું જોઈએ.

માણસની કિમત જેમ વર્તન પરથી થાય છે,
તેમ ધરનાં વાસણકુસણ, ખુરશી, બાગડ જેવે
પરથીયે થાય છે.

દિવાનખાનામાં કળાદાસ્યની વસ્તુ અને ધરગાં
એકબીજાનાં મેજાં વાસણ;

સલામાં જતાં મુન્દર પોશાક અને ધરમાં
ધાંડીનો વેશ;

બોલવામાં સાધુની ભાષા અને હૃદયમાં હજી-
દગ વિષય.

આ બધાં અતુલ જીવનનાં લક્ષણો છે.

જર્મન રંગ અને ઈસ્ત્રીનાં કપડાં વાપરનાર
સમાજમાં કોઈ પણ કવિ કોઈમ કેત્તિચિદિન્દુ-
પણ્ડુ તરુણા...જેવો શ્લોક લખી શકે ખરો ?

કોઈ વસ્તુ સુંદર છે એમ કહીને એને વાપરતા
નહિ. વાપરવાની વસ્તુ સુંદર જોઈને લો અથવા
સુંદર બનાવો.

જીવનમાં નિર્ધનતાથી દુઃખ કે હાનિ નથી,
પણ નીરસતા સહન થતી એ જ મહા હાનિ છે.

કુરચિ સામે ખસાટ ઉઠાવવો એમાં જ આપણી
કુરચિ જણાઈ આવે છે. સુરચિતો પાઠ પોતે જોસા-
ડવો એમાં જ સ્વાસ્થ્ય છે.

જગતમાં દરેક માણસમાં થોડુંકાં બીકણુ-
પણું છે તેથી જ કુરચિ જગનમાં ફાટી શકે છે.
સહિષ્ણુતા અને બીકણુપણું એમાં સમાધિ અને
મરણ જેટલું અંતર છે. બહારથી જ બેમાં સમા-
નતા દેખાય છે.

કેટલાક કવિઓ કૃત્રિમાં પણ માનવી ભાવના
જોઈ શકે છે તો કેટલાક કવિ મનુષ્યમાં કૃત્રિનું
સૌન્દર્ય નિહાળે છે.

કળાની ઉપાસનામાં અહંકારનો લય કરવો એ
એક કળાનો મહાતંત્ર છે. વિગલિત વેચાન્તર
પરમાત્મન્દમ્.

પરિચિત વસ્તુ જોઈને થતો આનન્દ તે આવે
આનન્દ. અપરિચિતપણુનો—વિચિત્રતાનો આનન્દ
મોડ નથી હોતો, ચિરચાચો નથી હોતો.

કવિતાને જેવો જન્મ (જન્મ) તેવો કળાને
શિષ્ટ સંકેત.

જીવનમાં શું કે કળામાં શું, અનુકરણ એટલે મરણ.

ઉપાસના વિના કોઈ પણ કળા અવગત કે હરન-
ગત દરવાની આશા જ વ્યર્થ છે.

કળા કોઈ યદ્યચ્છાપ્રાપ્તિ વસ્તુ નથી. તેને માટે
તપસ્યા કરવી જોઈએ. પવિત્રપણે તેની ઉપાસના
કરવી જોઈએ.

ચક્ષુ અને શુદ્ધિયા વિના કળાનું રહસ્ય સમજવું
અને અનુભવવું અશક્ય છે.

સૌન્દર્યોપાસના અને, વિશ્વાસમાં સ્વર્ગ અને
નરક જેટલું અંતર છે.

મોક્ષના માર્ગમાં જેમ સિદ્ધિ આપે આવે છે,
તેમ કળાની પ્રાપ્તિની આડે વિશ્વાસિતા આવે છે.

મરોહકાર અક્ષર કલાકારની કળા નિષ્પ્રાપ્ત થઈ
છે એ જોશનીય વસ્તુ છે. આ યાત્રિક યુગમાં
સમાજની એકેએક કળાનો નાશ થતો ચાલ્યો છે.

કવિતામાં કે ચિત્રમાં ભાવ હોય એટલું ખત
નથી ? ભાવ હોવો જ જોઈએ શું ?

નીતિશિક્ષણ અને કળાનું શિક્ષણ છેક નાનપ-
ણથી આપવું ઇચ્છુ અને હિતકર છે. અને તે ફક્ત
દ્વારા પહેલું આપવું જોઈએ. તત્ત્વો પાછળથી ધીમે
ધીમે આપોઆપ પ્રગટ થાય છે અથવા કદી
રક્ષાય છે.

આપ જે પ્રમાણે કન્યાદાન કરતાં સુધી હાક-
રીને પ્રેમપૂર્વક પાળેપોષે છે અને એને આવી દીક્ષા
પછી પણ તેના ભવિષ્યની કાળજી રાખે છે, તે જ
પ્રમાણે કળાધરે કળાયુક્ત વસ્તુ નિર્માણ કરીને તે
યોગ્ય માણસના હાથમાં પડે ત્યાં સુધી તેની સંભાળ
રાખતી જોઈએ અને પછી પણ તેની કાળજી કરવી
જ જોઈએ. કળાધર અને તેની કૃતિનો સંબંધ
દુકાનદાર અને ધરાકતો ન હોવો જોઈએ.

કળા દ્વારા કળાધર યોગ્યભંજી ધંધા કરે તો
દરકત નથી. પણ કળા વેચીને ધનવાન થવાનો
પ્રયત્ન કરવો એ નિષ્ઠા છે.

કળાધરે કોઈના નોકર ન બનવું જોઈએ.

જે કોઈનું જીવન પરસ્પર એકબીજા છે તેમની
વચ્ચે જ સહકાર ધર્યો અને ઈષ્ટ છે. બીજી રીતનો
સહકાર પ્રાણીકાંતક છે. કળા વિશે આ અશ્વરસઃ
સાચું છે.

એક અને પ્રેમના ઝગઝગમાં આપણા સમાજ-
નેતા અથવા કળાધરો પોતાની શક્તિ કઈ બાજુએ
ખર્ચે છે તેના ઉપર સમાજની ઉન્નતિ અથવા
અવનતિનો આધાર નથી થતો ?

કળાધર અને કારીગરને વ્યુદ્ધ પાડશે નહિ.
તેમ કરશે તો કલાધરની કળા ચીમકાઈ જશે અને
કારીગરના કૌશલ્યનો લય ધરી.

ચિત્રકાર, શિલ્પકાર, ગાયક અથવા કવિ, એમને
માન પુરસ્કાર આપવાથી કળાની ઉન્નતિ થવાની
નથી. કળાને પ્રમાણે પોતાના ઉદ્યમમાં, કુટુંબમાં,
સમાજમાં અને મંદિરમાં સ્થાન આપવું જોઈએ.
પોતાના જીવનમાં કળાની પ્રતિષ્ઠા કરો એટલે કળા-
ધર આપોઆપ પેદા થશે.

સાચો કળાધર કળાનો પ્રચારક (મીડિયમરી)
હોય છે. કંલુસ બનીને યોગ્ય માણસથી તે કંઈ
જૂઠું રાખતો નથી.

દસસદિ ભાસમાન છે પણ આદર્શસદિ, ધ્યેય-
સદિ સત્ય છે એવી કળાધરની માન્યતા હોય છે.
તત્ત્વજ્ઞાન એ જ કહેતું આશુ-છે.

કલ્પનાતરંગ એ પ્રદારના છે: પ્રાણવાન અને
હતપ્રાણ અથવા અદ્વિપ્રાણ. કવિ અથવા ચિત્રકાર
પવિત્ર હોય તો પ્રાણવાન ભાવનાઓ તેના ઉદયમાં
પ્રવેશ કરે છે, પ્રાણવાન વિચારોના કુવારા તેની
કલમમાંથી કે પીછીમાંથી ઉડવા માટે છે અને
સમાજ ચૈતન્યથી દાસી ઉઠે છે, એ જ કવિ અથવા
ચિત્રકાર વિદારી હોય તો સમાજને હતપ્રાણ કલ્પ-
નાઓનો કેડે ચડે છે અને સમાજ ભેગવો બને છે.
અને જો એ કવિ યા ચિત્રકાર પોતે જ અદ્વિપ્રાણ
હોય તો તેની નિર્માણ કવિતા અથવા કૃતિ તેને
તે જ કેકાણે મરણુચરણ થાય છે

પ્રકૃતિનો પ્રયત્ન ઇન્દ્રિયાતીત આનન્દ વિષયો-
પ્રભોગ દ્વારા અનુભવવાનો હોય છે. કળાનો પ્રયત્ન
ઇન્દ્રિયાતીત આનન્દને વિષયવાસનાના સંસર્ગથી
દૂરિત ન કરતાં તેને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અનુભવવાનો
હોય છે.

યથાર્થદર્શી કળા કળા જ ન કહેવાય. વિષયમુગ્ધ
થઈને એકાન્તમાં કરેલો વિશ્વાસ મહેરમાં પ્રગટ
થતાં જોટલી શરમ છૂટે છે, તેટલી જ શરમ યથાર્થ-
દર્શી કળા જોતાં છટકી જોઈએ. જે ચિત્ર જોતાં
મનમાં ઉપજોગતી, વિાપની કલ્પના આવે છે તે
અપવિત્ર છે. એવાં ચિત્રો કેટલાંક વરસ પર રત્ન-
વાડાનાં અન્તઃપુરોમાં હાંગવામાં આવતાં. શંકમ-
વિમુખ પાશાત્મ કલ્પનાને લીધે આજકાલ એવાં
ચિત્રો પ્રતિષ્ઠિત ચૂદસ્થાનો દિવાનખાનામાં પણ દેખા

દેવા લાગ્યાં છે. અધઃપાતનું આથી વધુ સમજા
પ્રમાણ બીજું કયું જોઈએ ?

અરે, આ દુનિયા તે પડદાનશીન થઈ છે કે
એ તે નાટકી બની છે ? જે જુઓ તે જુરખા
પહેરીને કે વેશ દહાડીને જ ફરતા દેખાય છે. જેને
તેને સાચી જાણે લાજ આવે છે. એમની લાખા જુઓ,
એમની રીતભાત જુઓ, એમના હિતસેવા જુઓ,
એમના પોશાક જુઓ કે એમનાં દિવાનખાનાં જુઓ—
સત્ય શોધુંય નથી જરાયું. આજ તો સત્ય માત્ર
હંકારી ગયું છે, પણ વખત જતાં શુભધર્મ મરશે.
ધાઓ રે ધાઓ, સત્યની વહારે !

પ્રકીર્ણ

મારું કુટુંબ બહોળું છે. મારા એકજાના મુખે હું
સુખી કેમ રહું ? સૌ સુખી તો હું સુખી. જન્મતાં
ત્યાં સુખી એક પણ પ્રાણી સુખરહિત છે, ત્યાં સુખી
મારા પ્રવરનો સિંચિલ થવાના નથી.

મને જે સહેલું લાગે તે કામ હું કરું ? કે મને
ગમતું હોય તે કરું ? કે જે કામ હું ઉત્તમ રીતે
કરી શકું તે કરું ? અથવા જે કામ કરવાનું મારું
કર્તવ્ય છે તે હું કરું ?

જે મારું કર્તવ્ય હોય તેજ કરવું મને સાધ્ય,
પ્રિય અને સુકર થાય એવું ક્યારે થશે ?

નિષ્પાપ જીવનમાં દેવલી - સુ-દરતા રહેલી છે
તેનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવ વગર થાય નહિ.

પ્રેમ પરમ સુ-દર છે.

જીવનનું કલ્પ દો, મુશ્કેલી દો, સંસારી હો કે
પતિત રો, સૌ એક જ દુનિયામાં રહે છે, એક જ
જીવનનું કલ્પ દો; પણ તેનું જિનન જિનન હોવાથી
નેમને કલ્પ માત્ર જુદાં જુદાં ગમે છે.

આત્મનિવેદનથી—શુદ્ધચરણે સ્વાત્માર્પણ કર-
વાથી નિશ્ચિન્તતાને આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે.

પોતાની કલ્પના ચોને જ અમલમાં મૂકવી એમાં
જ ખરું સ્વાસ્થ્ય છે.

ઉપાદાનનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રતિજ્ઞાને મેરે છે. કામ
કામને કીખવે છે.

તમારી આસપાસ મિત્રો ભેગા કરજો; ખુશ-
મતીઆ કે અન્ધમકત ભેગા ન કરતા.

નીતિનિયમ કરતાં પ્રેમ, દાક્ષિણ્ય, દયા અને
સહૃદયતા એ સિન્ધુ અને ઉદાર લાવોની કિંમત
અધિક છે.

હવેમાનદૂદો મારવા સારું જેમ આપણે ખૂબ
પાછા જઈએ છીએ તે જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન
માટે પ્રાચીન ઇતિહાસ શોધવો જોઈએ.

વિરક્તિ એ પ્રાણી ક્ષીણ થવાનું લક્ષણ છે.

જે સમાજમાંથી ધર્મનો લોપ થાય છે તે
સમાજમાં અર્થશાસ્ત્ર એ જ રક્ષિત બને છે.

રૂઢિચઢ દિનદુશ્માન વ્યક્તિગત દુઃખથી કડી
ઉઠે છે; પણ સમૂહનું દુઃખ, સામાજિક દુઃખ અને
અન્ધાર તેને સ્પર્ધા મુદ્દાં કરી શકતાં નથી.

આધુનિક ચળવળને લીધે સામાજિક દુઃખ દર
દરવા તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ છે ખરી, પણ સામાજિક
દુઃખ સામાં છે તે પારખવાની શક્તિ અથવા દરિ
હજી સમાજને લાધી નથી.

હલ્લખો જીવોદાર કરો એટલે સમાજનો,
ધર્મનો, સંસ્કૃતિનો જીવોદાર એની મેજે થશે.

આજે આપણા સામાજીક મનદશા ઋષિઓની જરૂર છે. સામાજીકવ્યવસ્થાપક આચાર્યો પાછળથી આપોઆપ આવશે.

સમાજમાં આજે ઉદ્દાસ નોંધ્યો છે, વિદાસ નહિ; નૃત્ય નોંધ્યો છે, નિદા નહિ.

આજના સમાજની યુગાર્થની દૃષ્ટતા જ ભૂતકાલની છે. લેવોના રાગદેવનો વિષય જ બદલાઈને ઉઠ્યો યદ્ય ગયો છે.

અલંકાર એ આજના સામાજીકની નાલિ છે.

સમાજનો મૂળ પાયો શાન્તિ-સમાધાન છે, દરિદ્રાર્થ નહિ. મત્સર એટલે પ્રેમનું ગરજી. દરિદ્રાર્થ એટલે સમાજનો નાશ.

હજીમજીને કામ કરવામાં રહેલી દરિદ્રાર્થ આત્મદાશી અને પ્રેમસાદક હોય છે. એકમેકનાં વિરોધી કામ કરવામાં રહેલી દરિદ્રાર્થ હીનતા ઉત્પન્ન કરે છે.

ખીનતા મોજશોખ માટે વૈતર્ક કરવા તૈયાર થવું તેમજ પોતાના મોજશોખ માટે ખીનની પાસે વૈતર્ક કરાવવું બંને સરખાં જ ગંદા, કદરૂપાં અને અધર્મી છે.

અપચારી જેમ મોહકું ગંધાપ છે તે જ પ્રમાણે સામાજિક અન્યાયને કીધે આપણા બધા વ્યવહારમાં કૂરપતા ફૂટી નીકળતી દેખાય છે.

મુખરૂપનો આધાર યોગતાઈ કે ગરીબાર્થ પર નથી. ગરીબાર્થ એ મહારૂપ નથી. કંટાળાભરેલું, કૂરપ કામ કરવું પડે એ ભારે સમસ્યા છે. ભાવિ સંકેતો તરફ જવાનું આગો, તે લેવો, ભાવિ સંકેતો વિશે સાવધ રહેવો. ભુતો ગતકાળ સંકેતોનાં-મનુષ્યોનાં મનમાં ઉજાગરો મો.

ખરી દરિદ્રતા કઈ? પાસે પ્રુષ્ઠ સંપત્તિ હોય છતાં તેનો સકુપયોગ કેમ કરવો એ ચર્ચનું ન હોય તે.

વેડે પકડેનો માણસ કરવું નોંધ્યો તેથી આપણું કામ કરે છે. સાધારણ મનુષ્ય મનુષીના પેસા નોંધવું જ કામ કરે છે.

પણ કસબી માણસ કામના પ્રેમથી મનુષી કરતાં વધારે જ કામ કરે છે. કારીગર કૃષ્ણ નથી હોતો.

સહેરો ગામડાંની સુન્દરતા જુડી કાઢે છે છતાં પોતે સુન્દર ખની ચકતાં નથી.

જો છાકરો પોતાના વખતનો સકુપયોગ કરતો હોય તેને મંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપો તો જ તેનો મંપૂર્ણ વિકાસ થશે.

જેતીનો પ્રેમ એ પ્રભુતાનું કક્ષણ છે. જેતર-માયી ખૂજ નહીં ઉપભવવાની દેસિ એ કાંઈ જેતીનો પ્રેમ નથી.

પ્રગતિ પ્રગતિ કરીને મને નેટલાં નગાં વગાડે છતાં જગતમાંથી ગયેલ વિરાત (repose) ત્યાં સુધી પાછો નહિ આવે ત્યાં સુધી આ દુનિયાની દયા દયાજનક રહેશે. આ સંસારચક્ર પ્રયત્ન વેરથી ટોડી રહ્યું છે, પણ ક્યાં તેનો કેન્દ્રને પૂનો નથી. કારણ હ્રિયર પર શ્રદ્ધા ક્યાં છે? ગાનું યદ્ય તે માર્ગે ચસે એટલું જ માણસને સમાધાન છે.

દત્તત્રેય પ્રસાદકૃત્યુ સંસ્કૃતકવિ

કાળીપરજ

અંધારણના અત્યાચારોની વિગતવાર દર્શાવતી માણસોએ સાંભળેલી તેમની લાગણી એટલી દુઃખાઇ હતી કે એવા લુકમોનું સ્મરણ માત્ર ચર્તા તેમને કંપારી છુટતી અને રૂવેરૂવાં ઉભાં ચર્તાં. આવા જ પ્રકારની સ્થિતિ આજે 'કાળીપરજ' નામે ઓળખાતી પ્રાંતને વિશે ઉભી થઈ છે. તેમનાં દુઃખ જુનાં છે. જ્યારથી 'ઉત્તરગાંધી' પ્રાંત તેમનાં સંબંધમાં આવી ત્યારથી તેમના ઉપર લુકમ ચૂરતે છે. જંગમની પેદાશ લઈને આ લોકો જ્યારે ગામમાં આવતા ત્યારે લુકમ ઉત્તરગાંધીમાં તેમને અનેક રીતે ખીચપ્રવચીને તેમનો માથા પડારી લેતા, ઘણી વખત તોફામાં લુકમો ફેંકતા, કે ભાવ એકાએક આવતા. અગાન પ્રાંતની સ્થિતિ આવી રીતે દુઃખનાયક જ હોય છે; પણ જ્યારે આ પ્રાંતને કેળવણી આપીને ગામનો સ્વાદ ચખાડયો, સ્વચ્છતાની આવૃદ્ધિનું ભાન ફાટ્યું, અંગત સ્વમાનની લાગણી જાગૃત કરી, આર્થિક અન્યાય વિશે માહિતી આપી ત્યારે તેમને પોતાની દુઃખદ સ્થિતિ અસહ્ય થઈ પડી. થોડા વર્ષ પહેલાં આ કાળીપરજના લોકો માત્ર લગ્ન મારતા, થોડીઘણી ખેતી કરીને જ પોતાનું ગુજરાન કરતા, છતાં સુખે રહેતા. એ લોકો આજે પ્રદેશ કપડાં પહેરતા થયા છે, પણ સરકારે નજીક નજીક પીતાં ગોઠવી આપ્યાં છે એટલે દારૂતાડી પીને છાકડાં બની રહે છે. નીચ ઉત્તરગાંધીમાં લોકો ગામમાં જઈને અનેક દરને તેમની જમીન પડાવી લે છે, તેમની પાસે મારિડાઈને અથવા મારના ત્રાસથી મજૂરી ને વેડ કરાવે છે, મજૂરીના દર ઓછાને પણ પોપાચ નહીં એવા દલપા આપે છે, દેવકાક

માણસોને જન્મપર્વતના ગુલામ બનાવે છે; ટુંકામાં, કહીએ તો ઓછામાં ઓછા પૈસા ખર્ચાને વધારેમાં વધારે કામ કાઢી લે છે, અને તે માટે માર, ધમકી અને દારૂનો ઉપયોગ કરે છે.

અન્ય પ્રાંત એમના દુઃખથી અગાધી છે એવું નથી, પણ તેમના હૃદયને હજી તેનો સ્પર્શ થયો નથી એટલે માત્ર તમાશો જોયાં કરે છે. સરકારે તેમના રક્ષણ માટે દેવકાક કાયદાઓ ઘડ્યા છે, પણ 'ન્યા' સુધી જુદા કાળીપરજ તરફથી સ્વરક્ષણ મળે કાંઈ પ્રયત્ન થાય નહીં ત્યાં સુધી એ બધા પ્રયત્નો અફળ જ નીવડે, કાયદા એક બાજુ રહી જનમ, અને આ અગાન પ્રાંતનો કચ્છરેઘાણ નીકળી જાય.

ધીરે કૃપાથી સારા નસીબે, આ પ્રાંતમાં જાગૃતિ આવી છે. આ જાગૃતિનાં મૂળ ફેરી અથવા માતાની પ્રેરણામાં રહેલાં છે. ઠેર ઠેર અમુક માણસોને પ્રેરણા યાવ છે, અને તે આત્મશુદ્ધિ વિશે ઉપદેશ આપે છે. તેમના લગભગ આખા પ્રદેશમાં આવા ઉપદેશ પહોંચી વળ્યો છે.

પરિણામે લોકોએ માંસાહાર તથા મદ્યપાન છોડી દીધાં છે. મદ્યપાનના ત્યાગથી ઇન્દ્રદારોને નુકસાન બે રીતે થયું છે. તેમના તાડખજૂરીને કોઈ ઉદવા જન્ય નહીં, તેમજ કોઈ દારૂ પીએ નહીં. જ્યારે લાલચ, ધમકી અને જમરદસ્તીથી લોકોને દારૂ પીવડાવના પ્રયત્ન થયો ત્યારે આ કોમે એવો નિષ્ફળ કથો કે લાલચથી દૂર રહેવા માટે ઇન્દ્રદારોને ત્યાં મજૂરી કરવા માટે જતુંજ નહીં, તથા પીકાવાળાનો એવો સરખો પડે તો સના કરી યરીર શુદ્ધ કરવું.

આ પ્રસારની ભરતિ તેમનામાં આવી ન આવી, ઉપમાંથી ઉડી આપ યોગાને તેઓ ખેડા થયા ન થયા એટલામાં જે લોકો એમના અવાનનો લાભ લેતા તેમને નુકસાન થવાનું શરૂ થવાથી તેમણે ખૂશરાજી કરી મૂક્યું છે અને તેને પરિણામે એ વર્ગ તરફથી જે હિંસાને લેવાયા છે તેથી બીચારી કાળીપરજીની સ્થિતિ ખરેખરા કરતાં દસ ગણી બદલતર થઈ છે. આ વગરની સાથે વગરની પ્રત્યેનો પોકાર કાણુ સાંભળે ? ખરી હકીકત તો એવી છે કે તેમને પોકાર કરતાં આવડતું પણ નથી. પણ હાલમાં આપણા આખા દેશમાં નવું વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યું છે અને અન્યાયોને પ્રગટ કરી તેની સામે લડવાની શક્તિ આવી છે, તેને પરિણામે તેમનાં દુઃખની હકીકત બહાર પડી શકી છે અને તેના નિવારણ માટે જૂજજૂજ પ્રયત્નો શરૂ થયા છે. પણ સરકાર તથા અમલદારવર્ગ તરફથી જે દબા, સહાનુભૂતિ અને ન્યાય અત્યાર સુધી મળતો હતો તે ઓછો થયો છે. તેનાં મુખ્ય બે કારણ છે : (૧) જે જમીનદાર અને હિંજરદાર વર્ગ કાળીપરજીની હુકમગીરી ઉપર તાગધીન્ના કરતો હતો તેને નુકસાન જવાથી તે સરકારની મહેસૂલ નહીં આપી શકે એવું ખૂશરાજી થવાને લીધે સરકારને મહેસૂલ બાબત ફિક્કર પેડી, અને (૨) તાડીદાર બંધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા પળાય તો સરકારની આવકમાં સખત ઘટાડો ગાય. આ બંને કારણોને લીધે સરકાર પણ આ અવાન પ્રત્યે ઉન્નતિની આડે આવી છે.

કાળીપરજી એટલે કાણુ ?

સામાન્ય રીતે ગામીત, દુખળા, એધરા, ઠાડીઆ, નાગકા, કુખળા, વસાવા, વાધરી, ઠાટવાડીઆ, કાયુડીઆ વિગેરે લોકો કાળીપરજી કહેવાય છે. તેમની ધણીખરી વસ્તી તાપી નદીની દરિયે પડાડી, જંગલો પ્રદેશમાં વસે છે. આ ઉપરાંત વરોદરા રાજ્યમાં આસરે દોઢ લાખ માણસની અને જિલ્લિયા તથા દેશી રાજ્યોમાં એકદર પાંચ છ લાખ માણસની વસ્તી કરી એટલે તેમની કુલ સંખ્યા ધણી ઓડી છે. આ રાની પ્રદેશમાં જંગલો જતાવર તથા

મેલેરીઆને લીધે ઉજળીઆત વસ્તી જમીને રહી શકતી નહોતી, તેમજ જમીનની માલિકી પણ આ પ્રમતની જ હતી. આ લોકો ચરીરે દુંધ પણ મળ્યું અને શરીર છે. આસ કરીને એધરા, જેમનો દેખાવ નીચલા વર્ણના રજપૂત જેવો છે.

આ લોકો દમેશ છતાંજવામાં ખુંપડાં બાંધીને રહે છે. પાચેપાસે રહેલું તેઓ પસંદ કરતા નથી. આથી કરીને ગામની કે આર્થસંસ્કૃતિની અસર તેમના પર થોડી જ થઈ છે. ઘરમાં માણસ મરી ભય તો ખુંપડાંમાંથી બધો આમાન બહાર કાઢીને ફેંકી દઈ ખુંપડાંને મળગારી દે છે, તથા દર જમીને બીનું ખુંપડું બાંધે છે. ઘરવખરામાં એકબે ચૂના, થોડાંક દાંડણ, દાચડું, આટલો, માટલાં, અને થોડાં શંસાનાં વાસણુ રાખે છે. તેમનો ખોરાક તદ્દન સાદો, અને સહેલાઈથી ઉઘાડી શકાય એવો હોય છે. ઠાંડરા કે બંડીની રાખડી ને નાગકીનાં રોટલા, બાછ, કંદ તથા મૂળીઆં, અને ફળફૂલ એ એમનો રાજનો ખોરાક છે.

ગુજરાતનું અંવાદરૂપ

આ ગરીબ, અવાન પ્રત્યે જેવા પ્રકારનાં દુઃખ પડે છે તેનું દુઃખમાં વર્ણન આપતું અશક્ય છે. તેમને મજૂરીએ જવું હોય કે નહીં તો પણ આસ-પાસ વસતા ઉજળીઆત લોકો મરની ધમકાવી તેમને મજૂરીએ લઈ જાય છે. ઉજળીઆત કામ ઘણા મોટા જગ્યામાં જમીન રાખે પણ બધી જમીન પોતે ખેડી શકે નહીં, તથા આ જંગલો, મેલેરીઆવાળા પ્રદેશમાં લોકોને વસારી શકે નહીં, એટલે લેવા અથવા એવા પશુમળવાળા માલુમે રાખીને પોતાને ભેટતા મજૂર લેખવા માટે તેમને મોકલે છે. આ લોકોએ ધણી વર્ષોથી મારપીટ કરી એવો મામ ઉત્પન્ન થયો છે કે જ્યારે જમીનદારનો મ.જુસ અજુક રૂકમ કાળીપરજીનાં ખુંપડાંમાં નાંખે ત્યારે બીન્ટે દિવસે કરેલા દિસામ પ્રમાણે તેટલા માણસોને મજૂરીએ જવું જ પડે. મજૂરીનો દર દોઢ કે બે

આના અને નાનું ગ્રાસ ભરીને દારૂ એટલેા વ્યજ રાખેલો છે. જો મજૂરીએ ન જાય તો આસપાસના લોકોમાં દાખલો બેસે એવી રીતે વાંસો ખંખેરાય. ઉચ્છળી-આત કામે લાક્ષમાં કાળીની પશુ રાખ્યા છે એમ સંભળાય છે. કદાચ તેમ ન હોય તો પણ દંડના ત્રાસથી મજૂર મેળવવાનો રિવાજ મોજૂદ છે. લાકડાના ઈન્જર-દારોને જંગમમાં ઝાક કાપવા માટે ધણી મજૂરોની જરૂર પડે છે. તે બહારગામથી નહીં લાવતાં તેમજ પૂરું આપસર દામ નહીં આપતાં તેમની પાસે જોરજુલમથી મજૂરી કરાવતા હતા, અને કરાવે છે એવી પણ કાળીપરજની ખુમ છે. વરસાદ પડે ત્યાર પછી નિંદણી, રોપણી તથા વાટણીની યોજનામાં આવીજ રીતે મજૂરી પર જવું પડે. પોતાના ખેતરમાં કામ અટકી પડતું હોય તો પણ મોટા જમીનદારોને ત્યાં તો જવુંજ પડે પોતાના ખેતરમાં વખતે રોજના ૭ આના આપીને ઘણુ વળત ખચકાવવું પડે પણ તેમને તો મજે એકથી જો આના. આવી રીતે સરકારની નીતિ જમીનને 'આખાદ' કરે છે.

જો પોતાનો હજી અને બગદ લકને બોલાવે તો દિવસના ચાર આના મજે. કેટલીક વખત ઉધડ કામ સોંપવામાં આવે તે પણ જાણીનેછને એટલું બહુ આવે કે આખું કુટુંબ જમીને દામ કરે તો જ પૂરું ધણ સહે, અને મજૂરી મજે એકજ માણસની. દામ પૂરું ન થાય તો ચોરીનો માર પડે એવી હાથ-કાન પણ પહાર પડી છે. જમીનદારના દોર છૂટાં કરે ને ગમે ત્યાં ચરી જાય, પણ જો બોમજોને કાળ-પરજનું દોર બહાર નીકળે તો તેને પૂરી દંડને ૩૦ળા શી લેવામાં આવે. કેટલાંક ગામોમાં જમીન એવી રીતની લેવાઇ છે કે ખીચારા કાળીપરજ એટલે નહી તરફ જવાનો રસ્તો જ ન રહ્યો હોય, અથવા ધણી ચકરાવો લકને જવું પડતું હોય.

જો તાડખજૂરી ઉદે તેમને આશરે પંદર સેજ ઝાડો સોંપાય છે. દરેક ઝાડ ઉપર રોજ ઘણુ વખત ચઢવું, ભારે બોમને લકને ઉતરવું, એવી રીતે મદિ-
: કામ કરે તેની મજૂરીના રૂપીઆ ચાર મજે છે;

અને એમ પણ સાંભળ્યું છે કે જ્યારે ચાર રૂપીઆની મોટી રકમ લેવા જાય છે ત્યારે 'હુમૂર'ની આમજ બે મરઘાની નજરે મૂકવી પડે છે.

આ લોકોને કર્મક પૈસા લેવા પડે ત્યારે લૂંટકાદ ને છેતરપીંડી હદપાર થાય છે. અમુક કામના લોકો જ છેતરે છે એમ નથી. પારસી, વાણીઆ, અનાવજા અને મારવાડી, બધા જ જમીન પકાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ખોટાં લખાણો થાય અને ખોટાં વ્યાખો ગણાય. તેમના રક્ષણ માટે સર-કારે કાયદાકાનૂનો કર્યા છે, પણ કાયદાને એક દારે મૂજીને ખીજે રસ્તે જમીન પકાવી લેવાય છે. આ હકીકત કેટલે અંશે ખરી છે તેની ચોક્કસ તપાસ સરકારે કે પ્રમળે દોષ્યે કરી નથી. જાણે આ પ્રમળે તો ઈશ્વર પણ વિચારી એકો હોય એમ લાગે છે.

આ ઉપરાંત જંગમખાતાનો ત્રાસ, આ લોકોને અને ત્યારે વેડે બોલાવે, ગમે તે વખતે કામ માટે બોલાવે. ક્યાં છે એ ખીચારાઓનું બકિરાવાતંઅ ? વેડે બોલાવે ત્યારે પૈસા મજે છે કે નહીં, અને જો મળતા હોય તો પૂરા મજે છે કે નહીં, તેની માહિતી શી રીતે મળી શકે ? હાલમાં તેમણે દારૂતારી પીવાનું તથા ખજૂરી ઉદવનું છોડ્યું છે, ત્યારે તેમની ક્રિતિમાં તોડાવવા માટે અનેક પ્રયાસો થયા છે એમ જાહેર થયું છે. મારધમકીનો હિસાબ કોણ રાખે ? આ અજ્ઞાન પ્રજાકેટલાં શી રીતે જાય ? તેમને ખીચારાને બોલવાનું પણ પૂરું જ્ઞાન હોતું નથી. અમકસાર તથા વક્રીસેની લાપાથી તેઓ અજ્ઞાન હોય, એટલે તેમની પાસેથી હા કે નાં કહેવડાવવી એ દમન છે. ઉચ્છળીઆત પોરોશીને દયા આવે અને તે મદદ આપે તો જ ન્યાય મારગની કિંમત કરે. કેટલાંક ઈન્જરદારોએ કુવામાં તારી નાંખીને પાણી અલગખાતું પણ સાંભળ્યું છે. માલિકીના કુવામાં ગમે તે દરવાનો દંકતો હોય, પણ માણસાઇની દષ્ટિએ એ દૃત્ય કેટલું મૂર ગણાય ? તેમનાં મંદિરામાં પિત્તાગ્રાહો કર્યાની કિરિયાદ સાંભળી છે, તેમનાં બેરંગીને પણ માર પડવાના દાખલા છે. ખરેખર, અજ્ઞાન અને કષ

વિનાની પ્રજાનો કાઈ ભેલી નથી. હાલમાં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે જ મહિના સુધી દારૂ નહીં પીવાને લીધે કેટલાંક કુટુંબોમાં પૈસા એકઠા થયા છે. આથી માટીનાં વાસણોને બદલે બનીશકે તેા ધાતુનાં વાસણો વાપરવાનો ઉપદેશ થયો છે. તે પ્રમાણે લોકો ધાતુનાં વાસણો રાખે છે તેા આગાહી ખાતા-વાળા પૂછે છે: 'તમારે વળી ધાતુનાં વાસણની શી જરૂર? ચોરીજીપીધી દારૂ ગળવા માટે લઈ આવ્યા હશે?' આમ કહી ધમકી આપે છે. અતે વાચકજી જરૂર રહે એમ પણ સાંભળ્યું છે.

દેવી આપ્યાં તે પૂરેની સ્થિતિ

ઉપર વર્ણવેલા આર્થિક અન્યાય અને લુલ્હ-મમાં ડૂબેલી પ્રજા આખો દિવસ મજૂરી કર્યા કરે, જાનરદારો તેમને દારૂ પીવડાવવા માટે મર્યા રહે, મજૂરીનો કેટલોક ભાગ દારૂ તરીકેજ મળે, અને સરકાર આગકારીની આવક વધે તે માટે અનેક પ્રકારની સગવડ કરી આપે, એટલે આ પ્રજા (પુરુષ, સ્ત્રી તેમજ છોકરાં) દારૂતારી પીએ અને જાનવરની માફક નીરસ, અચાન જીવન ગાળે તેમાં શી નવાહ ? સરકાર એક તરફ કેળવણી આપે, સહકારી મંડળોએ સ્થાપે, દવાખાનાની સગવડ કરી આપે, ખેતીના જ્ઞાન માટે શિક્ષણ આપે પણ તેનું પરિણામ, આવી આગકારી નીતિ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી ક્યાંથી આવે ? દારૂથી ઉપજતી આવક કેવી રીતે વધી છે તેનો ખ્યાલ વડોદરા સરકારે પ્રસિદ્ધ કરેલા " નવસારી પ્રાન્ત સર્વસંપ્રદ " ના પૃષ્ઠ ૩૧૬ ઉપરથી મળી આવે છે.

નવસારી પ્રાન્તમાં સરકારની આગકારી ઉપજ
ઉપજ રૂપીઆ

૧૯૦૧-૦૨	૩૮૩૯૩૧
૧૯૦૪-૦૫	૪૬૭૫૭૯
૧૯૦૭-૦૮	૬૪૩૪૩૨
૧૯૦૯-૧૦	૭૬૭૪૩૬
૧૯૧૦-૧૧	૧૮૨૦૬૭૮
૧૯૧૨-૧૩	૧૨૦૧૫૧૭
૧૯૧૮-૧૯	૧૭૦૦૮૩૧

એટલે ૧૭ વર્ષમાં દારૂની ઉપજ આશરે ૪ લાખ ઉપરથી ૧૭ લાખ ઉપર આવી છે. આ આંકડા જોતાં બ્રિટિશ તેમજ દેશીરાજ્યોની દરજ્જા છે કે પ્રજાને કેળવીને આ અધમ વ્યાપાર એછા થાય એવી રાજ્યનીતિ ધીમે ધીમે અમલમાં મૂકવી.

દેવીનું આગમન

આખા હિંદુસ્તાનમાં આત્મોન્નતિને પવન વાઈ રહ્યો હતો તે વખતે પણ કાળીપરજ કામમાં જાન-તિનાં ચિન્દ્ર દેખાયાં નહોતાં. પણ આશરે જ મહિના ઉપર ખાનદેશ તરફથી ધાર્મિક ભાવતાનો 'પવન' ધૂંકાયો. તેમાં ઉચ્છળીઆત વર્ગનો હાથ નહોતો, રાજકીય ચળવળનો યે અંશ નહોતો, એ તો હરકોઈ નિષ્પક્ષપાત માણસ કમ્પ્રસ કરે છે. 'પવન' (movement) ને લીધે અમુક ગાણસો જુણવાનું શરૂ કરતા, પુરુષ તથા સ્ત્રી બન્નેને 'પવન' લાગતો પણ જે ઈસમે ત્રણ માંડવાની સ્થાપનામાં હાજરી આપી હોય તે જ માણસ પૂજારી અર્થવા શ્રીરી થઈ શકતા.

જ્યારે અમુક ગામ તરફ 'પવન' આવતો ત્યારે આસપાસના ચારપાંચ ગામના લોકો એકઠા થઈ માતાનો માંડવો નાંખે. દરરોજ સાંજે ત્યાં લોકો એકઠા થાય. દરેક ઘરમાંથી નિહાન એક માણસે ત્યાં જવું જ જોઈએ એવી માન્યતા હતી અને આ ધાર્મિક મેળાવામાં આત્મશુદ્ધિના સામાન્ય અને અતે સહેલા માર્ગનો ઉપદેશ થતો. જો દોષ કુટુંબ આ નિયમોની વિરૂદ્ધ વર્તીતું તેા તેને તે વિશે નોટિસ આપવામાં આવતી. દારૂનિષેધ તથા માંડાહારની જાગૃતમાં મુકમ રહેવાનો પણ અહીં ઉપદેશ થતો. માંડવાની ક્રિયા થઈ રહ્યા બાદ પણ દરેક મંત્રજવારે લોકો ત્યાં જાય છે અને એ રીતે આત્મશુદ્ધિની ભાવના ખીલવરી ચરતુ ચાલે છે.

દેવીનો ઉપદેશ તદ્દન સરળ અને સહેલો છે, કેવળ આત્મશુદ્ધિ અને આત્મસુધારણાનો છે. જાણ એટલે શારીરિક સ્વચ્છતા યાગવા માટે દરરોજ પુરો-

એ બે વખત અને ઓંઓએ ત્રણ વખત સ્નાન કરવું. દેવીની સ્થાપના થઈ ત્યારે દરેક ઔપુરુષ તેમજ છોકરાંએ અપવાસ કરેલા, અને આશરે એક મહિના સુધી તેઓએ અલગચલિત પાળ્યું— પુરોહિત ઘરની બહાર જઈને સૂઈ રહેતા. રહેવાનાં ઘરો આડખંખરાં તથા કામકાના હતાં તેને માટીથી લીંપી દીધાં અને અંદરનો ભાગ પણ લીંપીપીચીને સાફ કરી નાંખ્યો. જૂતાં, ગદાં હાલકાંમાટલાં કાઢી નાંખ્યાં અને ધાતુનાં વાસણો વસાવ્યાં. દારૂ પીવાનું તથા પીવડાવવાનું બિલકુલ છોડી દીધું. માંસમત્સ્ય ખાવાનું પણ વર્જ્ય થયું, અને તેથી કરીને મરખાંબતકને છોડી મૂક્યાં કે વેળી નાંખ્યાં. ધી તેલ જેવા સ્ત્રીકથા પદાર્થોના પણ ત્યાગ થયો તત્કાર અને મતભેદ યાચ તેનો. ફેસલો બહારથી નહિ શોધતાં મોહોમાઢિ કરી સેવાનું ફાલ્યું. ખનતાં મુધી ખાદીનાંજ ટપકાં પહેરવાનો નિશ્ચય થયો. બાહ્ય શુદ્ધિમાં એક બાબત જણાવા જેવી છે અને તે એક જેલોડામાં શૈય ગયા પછી પાણી લેવાનો રિવાજ નહોતો તેઓ પાણી લેતાં શીખ્યા. જંગલી રિયિતિમાં જનવરની માફક મિલકુલ શુદ્ધિ થતી નથી, મધ્યમ રિયિતિમાં પથરા, રેતી કે કામળનો ઉપયોગ થાય છે, અને ઉત્તમ રિયિતિમાં પાણી વપરાય છે. જ્યાં દેવીની અસર થયેલી ત્યાં દારૂ પીવાનું છોડી દેવામાં આવેલું. કેટલાક ભાગોમાં દેવીની અસર થઈ નહોતી અને ત્યાંના લોકો જે વધારે હલકી જતના છે (દુમળા) તેમણે દારૂ તજ્યો નહોતો થોડા વખત થયાં કેટલાંક ગામોમાં દારૂપીવાનું પાછું ચડે થયું છે—ખાસ કરીને જ્યાં પરકલમાં જવાય એવી સમય પડે છે ત્યાં મહુરા તામુકાની પ્રજા વધારે અણેલી હોવાને લીધે જાનો પ્રતિબંધ મજબૂત છે અને આશરે ૬૦ થી ૮૫ ટકા સુધીના લોકો મક્કમ રહ્યા છે. વ્યારાના તેનાથી કાંઈક નરમ અને સોન-ગદના તેનાથી પણ ઉતરતા છે.

સામાન્ય રીતે અન્ય પ્રજાવર્ગોની સહાનુભૂતિ દીક છે, અને સરકારી નોકરોની મદદ પણ સારી હતી, પણ સરકારી હુકમથી હવે તે બંધ કરવામાં આવી છે.

અત્યંત પ્રજાની આટલી મોટી ચળવળમાં કેટલો જોડાળો થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. રાજ્યકારભારમાં કે ઉચ્ચગણિયાત પ્રજાની ચળવળમાં ક્યાં જોડાળો નથી ? જ્યારે આ ધાર્મિક ચળવળનો સંબંધ રાજકીય હિલચાલ સાથે જોડાયો ત્યારે સરકારને ગભરામણુ છૂટી. વળી મોટી સભાઓ મળી તેમાં ઉચ્ચગણિયાત વર્ગે આગળ પડતો ભાગ લીધો આથી આ ગભરામણુ વધી અને સરકાર વચ્ચે પડી. પણ સરકાર આડે આવે ત્યારે કાગીપરજને મદદ કોતી ? દારૂનો પ્રતિબંધ થયો હશે તે જાળવવા પોતાની કામના માથુસોને એક બે પ્રસંગે શિક્ષા કરવામાં આવી એટલે તે તક સાધી સરકારે માથું મારવાનું શરૂ કર્યું. કાઈ છેદનારને રોકવામાં આવે એટલે સરકાર વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને તાગે છેદનારનું રક્ષણ કરવા લાગી.

દારૂનો ત્યાગ કરવો એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. પીવાને માટે લાલચ ન થાય એટલા માટે એવો પણ ઉપદેશ થયેલો કે જે માથુસો માંસાહાર કરે છે અને દારૂ પીએ છે તેમને ત્યાં મજૂરીએ ન જઈયું. આ પગલું પારસીઓ અને ખાસ કરીને ઇન્તરદાર પારસીઓના ત્રાસને લીધે લેવામાં આવ્યું હોય એવું અનુમાન કરી શકાય છે. પારસીના ઓળો પડે તો નાહો નાંખ્યું એવું પણ ફરમાન થયેલું. હિંદુમુખ જાતીય સ્વમાનને જાળવવા ખાતર આવીજ રીતે મુસલમાન તથા અંગ્રેજોથી દૂર રહે છે. એજ પ્રમાણે. પારસી જાત તરફ ચિકિત્સાર નથી એ જાણત અનુભવ ઉપરથી કહી શકાય એમ છે, કારણ કે દારૂ નહીં પીનારે લાઈ શાપુરજ એટલા સોનગઢ તાલુકામાં ફરતા હતા તેમને લોકો છૂટથી અડકતા અને માત આપતા. તાડખજૂરીનાં આડો ખોદી નાંખવાનો ઇલાજ પણ આજ પ્રકારનો છે, અને તે સરકારના કાયદા-કાનૂનોની વિરૂદ્ધ હશે કે કેમ તે આ બીયારા અત્યંત લોકો શું જાણે ? આ ઇલાજ કાયદાની વિરૂદ્ધ છે એમ વડોદરા સરકાર જણાવે છે, પણ તેનો ખર્ચો નિર્ણય તો નિષ્પક્ષપાત ન્યાયશાસ્ત્રી જ કરી શકે. સાંભળવા પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કનડગત ઓછી છે;

તેમની સહાનુભૂતિ પણ આછી હતી. વડોદરા સરકારે ટેટલાક જાહેરનામાં દાઢયાં છે તેને લીધે દરેક કેકાણે એવી સમજ ફેલાઈ છે કે તેમની સહાનુભૂતિ ઇતરદારવર્ગ તરફ છે. તે જાહેરનામાના ઉપોદ્ધાત તરીકે જે હપ્તકત જતાવી છે તે સાચી હોવા વિશે શંકા છે. દાખલા તરીકે, શરૂઆતમાં એવું સંભળાતું હતું કે છુઆ લોકો લંદરા માટે પૈસા ઉધારવી તે ખાસ જાય છે. એવું કહેવાતું હતું કે આવી રીતે આશરે રૂ. ૫૦૦૦૦ ઉડી ગયા છે. આવી જૂમ સ્વાર્થી લોકોએ ફેસલેલી, અને વડોદરા સરકારે પૂરેપૂરી ખાતો ક્યાં વિના તે માની લીધી. બીજા જાહેરનામામાં ત્રીજે પ્રમાણે ઉલેખ છે: “કાળીપરજનના લોકોમાં ‘પરન’ ફેલાવી કેટલાક ખટપટી લોકો તારીના દુકાનદારોને નુકસાન કરવાના ઇરાદે”, વિગેરે. સરકાર મરજમાં આવે તે શબ્દો વાપરે એવી તેમની હપ્તકત સત્ય છે એ કાંઈ માનવાતું નથી. ‘ખટપટી’ શા માટે? ન દારૂ પીએ તે રવસુધારણા માટે? સરકાર શા માટે એમ માની લે કે અમુક માણસોને નુકસાન કરવા માટે જ દારૂખંધી યર્ષ છે. દારૂનો લાગ કરવાથી ઇતરદારોને સખત નુકસાન થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેથી દારૂ પીવાનો ઉપદેશ કરવો? જો એમજ હોય તો આજકારી ખાતામાં એવા ઉપદેશો કેમ નથી? આવી જ રીતે એક જાહેરનામામાં લખ્યું છે, કે “દારૂ તારીના ઇતરદારો તેમજ સરકારી મહેસુલને નુકસાન કરવાના ઇરાદે” છતાં. આવો ઇરાદો પૂરવાર કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે, આવાં ગેરસમજીતીભરેલાં વચનોથી સરકારી જાહેરનામાની કિંમત આછી થાય છે. કાળીપરજનની પ્રજા દારૂની બંદીમાંથી જયવાનો પ્રયાત કરે છે તેની નોંધ સરકારે કાંઈ જાહેરનામામાં લીધી હોય એમ જણાતું નથી. તેમના રક્ષણ માટે તેમને આશાસન આપવાનો એકે શબ્દ નથી એટલુંજ નહિ, પણ ખોટી ખોટી ધમકીઓ આપવામાં આવી છે. જે ઇતરદારોને તેમજ જમીનદારોને આર્થિક નુકસાન થયું છે તેમણે આસમાની સુસ્તાનીથી નુકસાન થાય અને તે સ્વીકારી લે તેમ સ્વીકારી લેવું પડે. કાંઈ

સાત વરસાદ ન આવે ત્યારે ખેડૂતોના ઉપર ફરિયાદો કરે છે? સરકારે મહેસુલ જાપતતી આવી અયોગ્ય ચિના ન મતાવવી જોઈએ, અને લાવિશ્યને માટે આ દુષ્ટ ધંધો ઇતરદારોએ છોડી દેવો જોઈએ. પારસી કામના ઇતરદારોએ ખાસ સમજવું છે કે એ ગરીબ પ્રજા હિંદુસ્તાનમાં આવી ત્યારે એમને મુખ્ય ધંધો ખેતીનો હતો અને જરૂર પ્રસંગે એમના પૂર્વજો રજૂ-સંધામે પણ ચંદતા. આજે તેમના જ વંશજો છેલ્લાં ૫૦ વર્ષથી આવો દુષ્ટ ધંધો લઇને બેઠા છે, એ કંઈ તેમને બાજે? તેમણે તો આ ધંધો જરૂર બદલવો જોઈએ.

હવે સરકારે તેમજ પ્રજાએ આ કામ માટે શું કરવું જોઈએ? તેનો વિચાર કરવાનો રહે છે. સરકારે માત્ર કાર્ટમાં ન્યાય આપવાની નીતિ છોડી દઈ માથાપ જેવી રીતે નજાણાં છોકરાં તરફ વિશેષ લાવ અને પ્રેમ જતાવે છે તેમ આ નજાણાં કામ પ્રત્યે ખાસ સહાનુભૂતિ જતાવવાની રાજ્યનીતિ જાહેર કરવી જોઈએ. દારૂખંધીની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેમાં દંડ રહી શકે. તે માટે તેમને મદદ કરવી જોઈએ, અને અન્ય કામ તરફથી મજૂરીનો અન્યાય અને માર-હાડ થાય છે તે અટકાવવા માટે ચાંપના કસ્ટોર્સ લેવા જોઈએ; તે ઉપરાંત કરજના બદલામાં જમીન પકાવી લે છે તેની સામે પણ સરકારે સખત પગલાં લેવાં જોઈએ.

કાળીપરજન સંકટ નિવારક મંડળ

આમ સરકાર પોતાની ફરજ અદા કરે તેટલાથી જ માત્ર નહિવળે, પ્રજાએ પણ પોતાના આ અગાળ જાંધુઓ પ્રત્યે ફરજ જાગવવાની રહે છે. કાળીપરજનની રિયનિ સુધારવાની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનારા કેટલાક જાણકારોએ કાળીપરજનની ઉન્નતિને માટે હમેશા વિચાર કરીને જરૂર પૂરતાં પગલાં લેવા માટે એક મંડળ રચાવ્યું છે, અને તેમાં વડોદરા મહાપાલનિવેધના ત્રણ પ્રતિનિધિઓ શોક્ષકાની શોજના થય છે. હિંદ સેવક સમાજના એક સખ્ય, જેમને બીજા વિગેરે કામમાં કામ કર્યોતો અનુભવ છે તે પણ આ મંડળમાં શામેલ થયા છે. પ્રજાએ આ મંડળને પોતાનું જનાવી લેવું પડે છે.

આ મંડળના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે:-

(૧) આ મંડળ તરફથી સારી લાવનાવાળા પગારદાર સ્વયંસેવકો રાખીને ઉપરેલ કરાવવામાં આવશે. કાળીપરજના દુષ્ટોનું નિરીક્ષણ કરી તે નોંધી લેવા, દારૂમાં જો ફરિયાદ નોંધવાનો પ્રસંગ આવે તો તેમાં મદદ કરવી, વજીલોની સગવડ કરી આપવી તથા દરેક રીતે તેમનું રક્ષણ કરવું.

(૨) કાળીપરજના અપાત્ર લોકોની જમીન અનેક રસ્તે ખીજ દામ પડાવી લેતી હોય તો તેની નપાસ કરીને હાલમાં તેમના રક્ષણ માટે જે કાયદા હોય તેમાં ફેરફાર કરાડીને તથા નવીન કાયદાઓ ધમ્મવાને તેમનું રક્ષણ કરવું.

(૩) આ પ્રજાના ઉપર થતો મારફકાનો લુલ્લમ અટકાવવા માટે સખત પગલાં લેવા, દારૂ કે તેમાં સરકાર તેમજ પ્રજા બન્નેને અસલા નામોશી છે. લુલ્લમ ગુજારનારને એવી સખત સજા થવી જોઈએ કે તેનો દાખલો આખા પ્રદેશમાં બેસે.

(૪) દારૂતાડીની દુકાનની સંખ્યા ખચતના પ્રમાણમાં ઓછી કરવી અને તેને માટે આગકારી ખાતાની કે મુલ્કી ખાતાની ટકીકત ઉપર જ જવો આધાર નહીં રાખતાં સરકારી માણસો સાથે બીજા પ્રમુખીય માણસો પણ રાખવા.

(૫) હાલની ચુલાખી પદ્ધતિ તોડી નાંખવા માટે અને *લાળીઓના છૂટકારા માટે સરકારે મદદ કરવી. અમુક પંચની મારફત છૂટકારાની રકમ દેરવા બાદ સરકારે કે બીજા કોઈ સંસ્થાએ જે રકમ ચૂકવી દેવી અને થોડા વર્ષમાં જેનું પતી જાય એવી રીતે દેવતા ગોઠવી આપવાની યોજના કરવી.

(૬) કાળીપરજ કોમમાં ગાનસિક, આર્થિક તથા બીજા અનેક મુદ્દાઓ સાથે તેલકા માટે સરકારે ખાસ લખ આપવું.

કોમવાડાની પરિવર્તમાં એક દરોહ એવો થયેલો કે હાલમાં વડોદરા રાજ્યમાં નણુ બોર્ડિંગ હાઉસ છે તેવાં બીજાં જે રીંગપોર તથા સાદડવેલમાં કાલવાં પણ હાલના સંજોગો બેતાં બોર્ડિંગ હાઉસની સંખ્યા વધારવા કરતાં હાલનાં છે તેને સુધારવાં તે વધારે જરૂરનું છે. વધારે સારા શિક્ષકોને રાખીને શિક્ષણ સુધારવું, લુલ્લમ પ્રકારના ઉલોગો શીખવવા, વધારે કન્યાઓ રૂઢી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવી, જે દારૂનિષેધનું દારૂ ટકી રહે તો તાલુકે તાલુકે સેવીંગ બેન્ક બોલવી-સરકારી નહીં પણ ખાતગી-તાવનો રોગ નાખદ સાથે તેલકા માટે તેને અટકાવવાનાં પગલાંનું જાન તથા દવાની સગવડ વધારે પ્રમાણમાં આપવી-આ બધાં કામ જરૂરનાં છે.

આ ઉદ્દેશોના પ્રથમ ફળસ્વરૂપ ઇષ્ટિશ પ્રદેશમાં રહેતી પ્રજા માટે માંડવી તાલુકામાં એક આશ્રમ તથા વસતિગૃહ સ્થાપવાની યોજના અમલમાં મૂકાઈ છે અને આ મંડળ બીજા પ્રવૃત્તિઓ સાથે ધરતું જાય છે. કાળીપરજ કેટલે દરજ્જે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરશે, સરકાર તથા અન્ય પ્રજા તરફથી તેને કેટલી સહાનુજ્ઞિત મળશે, કેટલી મુશ્કેલીઓ એની આડે નાંખવામાં આવશે એ સર્વ બાબતો ઉપર એ કચડાવલી કોમની આત્મોત્તતિને આધાર છે. દરેક સારા કામનો પ્રભુ ખેલી છે. જરૂર તે દયાનિધિ ! આ નિર્જળ, નિરસહાય કોમ પ્રત્યે હવે તો દયાની દ્રષ્ટિ ફેંકશે અને તેને સહાય કરશે. દારૂ કે તપશ્વર્માની અવધિવીતી ગઈ છે.

સુમન્ત મહેતા

આવતી લડાઈ

“ યુરોપની બજવાન મનાની પ્રજાઓ લડી લડીને યાદી ગઇ છે, ” “ આર્થિક દૃષ્ટિએ ભેદનાં એમનામાં નગદીકના ભવિષ્યમાં લડવાની તાકાત રહી નથી ” “ મનુષ્ય પક્ષનું વલણ પશુ કોઇ પશુ ભતના મદાન વિગ્રહની વિરૂદ્ધ વધતું જાય છે ” આવી આવી વાતો આતી રહી છે તેવે સમયે આવતી લડાઈનો વિચાર કરવા એમનું તે કટલાક વિદ્વાનો જરા વધારે પડતું માનસી, પરન્તુ યુરોપ તરફ દૃષ્ટિ નાંખતાં આપણે રપટ રીતે બેઠે શકીએ છીએ, કે ત્યાં અત્યારે દેવ અને એથી ઉદ્ભવતા અશુભિલાસનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે. ત્યાંની બજવાન પ્રજાઓ અન્ય નિર્ભય પ્રજાઓને ભેગે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા પ્રમાણિકપણનો ડોળ રાખી, જગતને ઉધાચતા પાટા બંધાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. જગતમાં શાન્તિ પ્રસરાવતી છે એવી મોટી મોટી વાતો કરી, ન્યાયને સિદ્ધાસને એમનાનો દેખાવ કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ઇંગ્લંડ આઝમવળા દારપેચ નાંખી રહ્યું છે; જર્મની પાસે ગઇ લડાઈને અંગે નકકી કરેલો દંડ વસૂલ કરવાને બદલે ઇંગ્લંડની ગંભીર રૂઢ પ્રદેશ હાથેયને માટે પચાસી પાંચદાની ક્રાન્સ પેરવી કરી રહ્યું છે; ઉસ્તાદ જર્મની પશુ હાથ તુરત પોતાની રિયતિ કહીડી હોવાને લીધે, ક્રાન્સની સામે શાન્તિમય અસહકાર અદાવતનો નાટક બહુ જ મરસ રીતે ભજવી રહ્યું છે; યુરોપની મુડીવાદમાં માનનારી (Capitalistic) સત્તાઓ તરફથી જૂદી જૂદી રીતે ધોંધપરોણા ચલાવી કંટાળેલું બોલ્શેવિક રૂશિયા બોલ્શેવિક સિદ્ધતિ એક વાર સચોટ રીતે સાચા જગનમાં ફેલાવી, મુડીવાદમાં

માનનારાઓને હાથેયને માટે પહોંચવાનો લાગ શોધી રહ્યું છે; ઇંગ્લંડની માફક પોતાનો વાવટો જૂદા જૂદા પ્રદેશો ઉપર ફરફરાવવાની મહત્વાકાંક્ષા ‘ ફાસ્ટી-સ્ટ ’ પક્ષના અમલમાં આપ્તા પછી મદલીમાં દેખાઈ રહી છે; અને ગ્રીસ, બલ્ગેરીયા, તુર્કિસ્તાન વગેરે દેશોમાં તો રોડાઓથી ઉતરી આવેલી હુસ્મનાબદ્દ હજીયે પતી નથી; આવી યુરોપની રિયતિ છે તેથી ત્યાં લાંબા ધણ સુધી શાન્તિ રહી શકે એ શક્ય નથી.

ઇંગ્લંડ છેલ્લી લડાઈમાં હાર્યું છે તોયે, જર્મનીની જગતને અકિત કરી નાંખે એવી કુશળતાને લીધે—આપારિક દૃષ્ટિએ તો જર્મની આગળ હકકત ખાઈ ગયેલું ખુશ્કી રીતે લાસે છે; તેથી, જર્મની જેવા સમર્થ હરીફનો વેપાર મમે તે રસ્તે પણ આંહો ધાપ અને જર્મનીને સામ્રાજ્ય નુકસાન પહોંચે તેવા ઉપાય ઇંગ્લંડ પોતે રહ્યું છે. તુર્કિસ્તાન, બેલ્ગેરીયા, પેલેસ્ટાઇન વગેરે સમૃદ્ધિવાળા દેશો ઉપર આક્રમક રીતે કાબૂ મેળવવાની ઇંગ્લંડની રાજ્યપદારી ઉસ્તાદી ધડીલાર આપણે વિચારે. મુશ્કેલી અને એકલાં જર્મની સામેનો જ, વેપારની હરીફાઈને લીધે ઉત્પન્ન થતો દેવ અને એને અંગે જર્મનીને દારી દેવાની એની બાજુ તપાસીએ. ઇંગ્લંડ બહારથી બહુજે બતાવે છે કે રૂઢ પ્રદેશ કમજો કરીને જર્મનીને કનડવાની ક્રાન્સની પદ્ધતિ એને પસંદ નથી; છતાંયે ઇંગ્લંડે અમેરિકાની માફક પ્રમાણિકપણું નથી બતાવ્યું. પોતાનું લશ્કર રૂઢ પ્રદેશમાંથી તેજે પાછું નથી ખેંચી લીધું. ઉલટું પોતાના લશ્કરે રૂઢ પ્રદેશના રોડેયા

ભાગમાંથી ક્રાન્સના લશ્કરને આવવા જવાની વિગેરે બધી સજવડ કરી આપી છે. એટલે ઇંગ્લેન્ડ શમ્ભોથી ક્રાન્સના પગમાં તરફ સહાનુભૂતિ નથી જતાવતું પણ આચરણથી તો પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ જતાથી રહ્યું છે. અને તે એવું કહીને કે ક્રાન્સની બૂલ છે છતાંયે ક્રાન્સની સાથે એને તૂટી પાડવી નથી. પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનના પ્રખ્યાત શબ્દ મુદ્દાઓ તો દૂર રહ્યા, પરંતુ વર્સેલના કરારનામા ઉપર પણ ઇંગ્લેન્ડે સાચા દ્વિતી સહી કરી હોય તો, એ સહી થયા પછી રૂઢર પ્રદેશમાં એકે સિપાઇ રાખવાનો એને હક્ક જ ન હતો. હજી સુધી ઇંગ્લેન્ડનું લશ્કર રૂઢરમાં છે તેના એક જ અર્થ કાઢી શકાય. તક મળે ઇંગ્લેન્ડ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માગે છે ને ક્રાન્સ એ તક આપી રહ્યું છે. કદાપિ જર્મની ખુબ અકળાઈને ક્રાન્સના રૂઢરમાં પડેલા લશ્કર ઉપર હલ્લો કરે તો સાથે સાથે ઇંગ્લેન્ડના ત્યાં પડેલા લશ્કર ઉપર પણ આવેશમાં હલ્લો કરી મેલે. અને એમ થતાં એના હમેશાં ચાતુર્ય મુજબ પોતે તો “શાન્તિ ઇંગ્લેન્ડ હવે”, પરંતુ જર્મનીએ રૂઢરમાં શાન્તિથી પડેલા અંગ્રેજ લશ્કર ઉપર વિનાશારણે હુમલો કર્યો છે, એટલે હવે જર્મની સામે પોતાની આખરે જવાબવા સાડે પોતાને લડ્યા વિના છૂટકાજ નથી, “એમ કહી ઇંગ્લેન્ડ ક્રાન્સની બાજુ લઈ શકે અને રૂઢરમાં ભાગ પડતી જર્મનીના વેપાર તોડવાનો પોતાનો ભાગ સાધી શકે. ગઈ લગાઇનું જ દર્શાવે લખ્યો. જે કે પોતાની પૂરેપૂરી લડવાની તૈયારી હતી, પોતાનો મહાન હાલો ખુલ્લું લગાડે પણ સાથે ઉત્તર સમુદ્રમાં તૈયાર હતો, છતાંયે સારા જ્ઞાનાની તક બેઈ ચાર દિવસ પછી ઇંગ્લેન્ડે લગાઈમાં ઉતર્યું. બેટ્લમને રસ્તે મળે જર્મની ક્રાન્સ ઉપર હલ્લો કરશે એ કાંઈ ચાન્સવાદારી પુરોગથી ઊંડું ન હતું. એટલે બેટ્લમને રસ્તે ક્રાન્સ ઉપર હલ્લો કરના માટે જેની બેટ્લમ ઉપર જર્મનીએ ચલાઈ કરી કે તુરતજ “નાની પ્રત્યોના રક્ષણાર્થે ઇંગ્લેન્ડે લગાઈમાં ઉતરવાની પોતાની ફરજ સમજે છે” એમ કહી ઇંગ્લેન્ડે જર્મની સામે લગાઈ શરૂ કરી. હમેશની કુશળતા

મુજબ જગતને એમ જતાવવા ચેતન કર્યો કે “અન્યાયી લગાઈ તો ઇંગ્લેન્ડે કદિયે કરતું નથી.” આવતી લગાઈમાં પણ એમ જ જનવાનો સંભવ છે.

ગમે તેમ કરીને ઇંગ્લેન્ડે જર્મનીને વેપાર તોડી ન શકે તો ગઈ લગાઈમાં એણે ખેડેલું બધું જોખમ નકામું જાય. ગઈ લગાઈ કેવળ વેપારની દરોશાઈને લીધેજ હતી. પ્રમાણિકપણે લગાઈ થઈ હોત તો લગાઈ પતી રહ્યા પછી સારાં દ્રવ્ય મળી શકે તેવા પ્રદેશો પકડવા તરફ ઇંગ્લેન્ડનું લક્ષ ન દોરાયું હોત. જર્મનીના વધતા જતા નીકાળાઈથી ઇંગ્લેન્ડને વાચ લાગ્યો કે, કદાપિ કાફલો ખુબ જગવાન કરી, સિવિલ સામ્રાજ્ય સામે જર્મની બાધ થીડે તો સિવિલ સામ્રાજ્ય તૂટતાં ઇંગ્લેન્ડનો વેપાર તૂટી જાય. સૌ કોઈ જાણે છે કે સિવિલ સામ્રાજ્ય વેપારને રસ્તે જ ઉભું થયું છે અને તે વેપારીઓનું જ સામ્રાજ્ય છે.

જર્મનીની રિયલિટી ક્રાન્સના રૂઢર પ્રદેશમાં જળે પડવાથી કંઈકી થઈ પડી છે. પોતાને સીધે રસ્તે કાંઈ પણ કાયદો ન થતો હોય છતાંયે, ક્રાન્સ જે ત્યાં લાંબો સમય રહે તો જર્મની હમેશને માટે જામી થઈ જાય. કદાપિ એવું હમેશને માટે—જે કે સીનેથયામાં થોડી ધણી કાલસાની ખાણ છે છતાંયે—આપારિક દષ્ટિએ મોત પણ થાય. રૂઢર પ્રદેશ જર્મનીનું આર્થિક અન્તઃકરણ છે. જર્મનીના મોટા ભાગનો વેપાર રૂઢર પ્રદેશના પ્રતાપેજ છે. જર્મનીની ધણીખરી કાલસાની ખાણો, લોખંડના કપ વગેરેનાં મોટામોટા કારખાનાં, સફકુરીક એસ્ટીઝ બનાવવાનાં સાધનો વગેરે, ખર્ચ ત્યાં જ છે. આ બધી સવડોના સામર્થ્ય ઉપર જ જર્મની જગતની સર્વે પ્રજાઓ સાથે વેપારતા મેદાનમાં સમગ્ર બાધ થીડી ઉભું રહ્યું છે. રૂઢરવેલી જર્મનીના કાયદામાં નથી તો જર્મની સામર્થ્યવાન રાત્રા પણ નથી. એટલે જર્મનીએ તો ગમે તે જોખમે પણ રૂઢર પ્રદેશ પોતાના હાથમાં રાખવાના ઉપાયો મોજાવા જ જોઈએ.

જર્મનીનો વેપાર તોડવા માટે જ રૂઢ પ્રદેશમાં પેટલું ફાંસ, જર્મનીના શાન્તિમય અસહકારથી રૂઢર છોડે તેમ નથી. વળી જર્મની, 'ને લાંબા સમય શાન્તિમય અસહકારની લડત ચલાવવા ન્યાય તો વ્યાપારી દૃષ્ટિએ પોતે પોતાનાજ પગ કાપવા જેવું થાય. પછી તો અમેરિકા વગેરે અન્ય પ્રદેશમાંથી કાલસો ખરીદી ઇંગ્લંડની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરવું એને મુશ્કેલ પડે. ગમે તે બહાની કાઢી રહ્યાં છે તોયે ફાંસ અને ઇંગ્લંડ જર્મનીનો વેપાર દબેશને માટે નાખૂંક કરી એને બળહીન બનાવવા માગે છે એ તો ખુલ્લું જ છે. તેથી લારે ખર્ચતો બોલે પડશે તોયે, ફાંસ રૂઢર પ્રદેશ નહીં છોડે એમ માની શકાય. એટલે જર્મનીને જીવતા રહેવું હોય તો છેવટે હચિમાર ઉપાડ્યા વિના એનો છૂટકો ચલાવો નથી.

હવે, જર્મનીમાં હથિયાર લઈ લઘાઈના મેદાનમાં ઉતરવા જેટલી શક્તિ છે કે નહિ તે વિચારીએ. ગઈ લઘાઈમાં એક કરોડનું લશ્કર જર્મનીએ મેદાનમાં ઉતાર્યું હતું. સને ૧૯૧૮ માં લઘાઈ પૂરી થતાં જર્મનીના હથિયાર દાકતરોએ મજબૂતી કરી હતી કે નો જર્મનીમાં ખાસ મોટા સ્વરૂપમાં કોઈ રોગ ફાટી ન નીકળે તો ૭ વર્ષ પછી એટલું જ લશ્કર લઘાઈના મેદાનમાં પુનઃ લઘાઈ ભાગ્યે જર્મની ઉતારી શકે. ગઈ લઘાઈ પૂરી થયાને ૭ વર્ષ થવા આવ્યાં છે. અને જર્મનીમાં કોઈ ખાસ રોગ ફાટી નીકળ્યો હોય તેવા સમાચાર મળ્યા નથી. તેથી આવતા વર્ષમાં જર્મનીના દાકતરોની મજબૂતી પ્રમાણે ગઈ લઘાઈમાં જર્મનીએ લોકો ધસારો દૂર થવો જોઈએ. એટલે લઘાઈમાં ઉતરવાનો પ્રયત્ન આવતાં માણસોની દાંય તો જર્મનીને નહીંજ પડે એમ કહી શકાય.

હવે આ માણસો હથિયારના યુદ્ધની દૃષ્ટિએ કેટલાં કેળવાયેલાં હોઈ શકે તે જોઈએ. જર્મનીમાં જેમ કેળવણી ફરજિયાત છે તેમ દરેક યોગ્ય વયના બાળકને કસરતશાળામાં જવાનું પણ ફરજિયાત છે, ત્યાંની કસરતશાળાઓમાં તલ્લવારના પટા ખેલવાનું, બંદુકની ગોળાથી નિશાન લીધવાનું, લશ્કરી કલાપત, વિગેરે શીખવવામાં આવે છે. એથી લઘાઈના મેદા-

નમાં ઉતરી શકે તેવા દરેક યુવ્ત ઉમરના જર્મન નૌજવાનને બંદુક સારી રીતે વાપરતાં અને તલવાર ફેરવતાં આવડે તે સ્વાભાવિક છે. વળી ખીજ મણુ એક અર્થસૂચક વાત આપણે બૂલવી જોઈતી નથી. સને ૧૯૧૮ થી એટલે લઘાઈ થતી કે તુરંત જ, એક તરફ જર્મની વર્જીલના કરારનામા ઉપર કમને સહી કરતું હતું તે સમયથીજ, બાહોશ જર્મન સરદાર શીશ માઈલ વોન હીન્ડનબર્ગ, સમસ્ત જર્મનીની કસરત-શાળાઓના વડા તરીકે નીમાયેલા છે. ગયા યુદ્ધની શરૂઆતમાં જ કોનીઅર્ગર્ગના કિલ્લા આગળ રૂચિયાના કોમેન્ડ મનાતા જનરલ સેમેનોફને દોઢથી બે લાખના લશ્કર સાથે પકડી લઈ રૂચિયાને સાંખત ઝપાટો મારનાર, અને પછીથી ફાંસ, ઇંગ્લંડ અને બેલ્જિયમના સંયુક્ત સમજી લશ્કરને હાંકવાનાર, એકવાર આખા જર્મનીના લઘાયક બળની જીવંત મૂર્તિરૂપ મનાતા શીશ માઈલ વોન હીન્ડનબર્ગની દેખરેખ નીચે આટલા લાંબા સમયથી જર્મનીની કસરતશાળાઓ આજ્ઞાતી હોય, અને પછી જર્મનીમાં હથિયારથી યુદ્ધ કરવાની પૂરપૂરી તાલીમ લીધેલાં પૂરતાં માણસો ન હોય તે બનવાનું જ નથી. એક લાખથી વધુ લશ્કર નહિ રાખવાની અને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ આપવાનો કાયદો જર્મનીમાંથી નાખૂંક કરવાની ફરજ મિત્ત રાખ્યાએ પડાણે પાડી એટલે જર્મનીએ પોતાના ઉછરતાં બાળકોને લશ્કરી તાલીમ આપી એમની મદાનગી ટકારી રાખવાની આ ચાકસલરી યુક્તિ રચી. વળી જર્મનીની બોપરકાઉટની ચળવળ પણ જરા જૂદી રીતની છે. ત્યાંના બોપરકાઉટોને યુદ્ધની વ્યૂહરચના સારી પેઠે શીખવવામાં આવે છે, ત્યાંના બોપરકાઉટ લશ્કરમાં ખરેખરા લશ્કર જેવા જ હોદ્દાઓ હોય છે અને તે હોદ્દાઓને લશ્કરી નામો જ આપવામાં આવે છે. અને બોપરકાઉટ લશ્કરના હુકમને લશ્કરી હુકમોની રીતે જ માન આપવામાં આવે છે. હુકમોમાં કહીએ તો જર્મનીમાં યુવ્ત ઉમરના માણસને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ ન મળતી હોય તો તેથી શું ? અચપણમાં

લીધેલી તાલીમ એજે ન જ. જ્ય. જર્મનીની કમરતણાઓ અને બોપરકાઉટની ચળવળને પ્રતાપે જર્મનમત પોતાની લગાયક શક્તિ સચોટ રીતે દર્શાવી રહી છે એમ કહી શકાય.

જરૂર પડે કેટલાં કેળવણ્યકર્તા માણસે જર્મની મેદાનમાં ઉતારી શકે તે વિષે આપણે વિચાર કર્યો; પણ જર્મની જોઈએ તેવી લગાયક સામગ્રી મેળવી શકે તેમ છે કે નહિ તે હવે તપાસીએ. કાબેજ જર્મનીએ મિત્રરાજ્યોની ગમે તેટલી સાવચેતી છતાંયે પોતાની સર્વે લગાયક સામગ્રી નાબૂદ કરી હોય તેમ માનવું જરા સુમ્મદ છે; પણ એકવાર તેમ માની લઈએ તોયે, ઈશિયા જ્યાં સુધી ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સનું દુરમન છે ત્યાંસુધી જર્મની પૂરતી લગાયક સામગ્રી મેળવી શકે તેમ છે, અને ઈશિયા ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સનું દોરત થઈ શકે તેમ નથી. સાચી તે દોરત થઈ શકે તેમ નથી તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. ઇંગ્લંડના જેમ આર્મરેટ્ટેજ, ફ્રાન્સમાં રનાઈઝર, જર્મનીમાં કપ તેમ ઈશિયામાં પ્યુડીલોફને નામે ઓળખાતાં મોટામાં મોટાં લગાયક સામગ્રી તૈયાર કરવાનાં કારખાનાં છે. પ્યુડીલોફ કારખાનાં ઓનાં બેર ઉપર ગઈ લગાઈમાં ઈશિયા ઝૂંચું હતું અને હજુ પણ ઝૂંચે છે. અત્યાર, સુધીના નવા અનુભવ પછી ઈશિયાએ એમાં સુધારાવધા કર્યાં હોય તે અંગ્રિજિત છે. મિત્રરાજ્યો તરફથી પ્રગટ થતા સમાચાર ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જર્મનીના કપ કારખાનાંની એક સાખા ઈશિયાની સંમતિથી ઈશિયામાં ખોલાઈ છે; તેમજ ઈશિયાના પોતાનાં લગાયક સામગ્રી તૈયાર કરવાનાં કારખાનાંઓમાં પણ એ કામમાં કુશળ એવા જર્મન ઉત્પાદકો રોકવામાં આવેલા છે. એટલે ઈશિયા જર્મનીને પૂરતો. દારૂગોળા વગેરે આપી શકે તેમ છે. વળી, રૂદર પ્રદેશમાં આવેલા કપના કારખાનામાં અત્યાર સુધી કાંઈ પણ દારૂગોળા બન્યાં નથી એમ માની લઈએ તોયે, શાન્તિ અને યુદ્ધ બન્ને સમયે ઉપયોગી થઈ પડે એવાં સાધનો જેવાં કે આગ-ગ્રાહીના પાટાઓ, એન્ટેનો, પુત્રો તૈયાર કરવાના

સર્વ સાધનો વગેરે તો બન્યાં જ દર્શાવે છે. એ સંભવિત છે કે ઈશિયા કેવળ લગાયક સામગ્રી પોતાના દેશમાં આવેલાં કારખાનાંઓમાં તૈયાર કર્યાં કરતું હોય અને જર્મની આંગગ્રાહીના એન્ટેનો વગેરે તૈયાર કરતું હોય; અને બન્ને દેશની ખાનગી ગોઠવણથી આ રસ્તે જોઈએ તેટલાં લગાઈનાં સાધનો બન્ને દેશમાં મળીને તૈયાર થતાં હોય. આવી ગોઠવણ થઈ શકે તેમ છે. પણ કદાપિ આપણે એ વાત વધારે પડતી ગણીએ, તોયે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જર્મનીને ઈશિયાની મદદ મળ્યે લગાયક સામગ્રીની ખેડ પડવાનો સંભવ નથી.

જર્મનીને મહાન લગાયક કાફલાની પણ, ઈશિયા લગાઈમાં સાથી થતાં જરૂર રહે તેમ નથી. પોતાના કિનારા ઉપર દુરમનનું લશ્કર ન ઉતરે એટલી એ સંભાળ લે તો બસ છે; અને જર્મની એટલું તો કરી શકે તેમ છે, જર્મની પાસેની સર્વે શબ્દગેરીનો નુક કરવામાં આવી નથી, અને જર્મન રસાયણ-શાસ્ત્રીઓ દરિયાઈ મુરગો બનાવવાનો કુશર ગઈ લગાઈ પતતાજ બૂલી ગયા છે એમ પણ કહેવાય નહિ. ગઈ લગાઈમાં ઈશિયા દુરમન હતું તેથીજ જર્મનીને ચારે પાણીથી ઘેરા ઘાલી શકાયે હતો, અને તેથીજ જર્મનીને લગાયક કાફલાની જરૂર બધી જાણી હતી. પરંતુ ઈશિયા દોરત થતાં જર્મનીને ચારે તરફથી ઘેરી શકાય નહિ. એટલે ઈશિયામાંથી નહિ, પરંતુ અન્ય પ્રદેશમાંથી પણ છંદગીની જરૂરીયાતની ચીજો જર્મની મેળવી શકે તેમ છે. આવતી લગાઈમાં ઈશિયા સાથે સારોસંબંધ ધરાવતી જર્મની લગાયક કાફલા વિના ચલાવી શકે તેમ છે. આવતી લગાઈમાં પ્રતિપક્ષીઓ લગાયક કાફલા કરતાં લગાયક વિમાનોનો વધારે ઉપયોગ કરે એ અંગ્રિજિત છે. અને વિમાનોની આગતમાં જર્મની અન્ય કાંઈ પણ ફેર કરતાં પછાત હોય તેમ જાણાવું નથી. ગઈ લગાઈ પૂરી થતાંજ એની-દાંડ વિમાનો તરફ વધારે વળી છે, તે એની માથ, ઉડાડો વગેરે એકથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવાની મોજના ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. અને આ યોજનામાં વર્તમાનપત્રોમાં આવેલા સમાચાર સાચા હોય તો જર્મની ફીક ફીક

રીતે કાન્યું પશુ છે. શાન્તિમય કેખાતાં વિમાનોને લગાયક ખનાવનાં એ જર્મનીની હુન્દરકુશળ પ્રજા માટે મુશ્કેલ નથી. તેથી લડાઈમાં સચોટ રીતે ઉપયોગી થઈ પડે એવાં વિમાનોની જર્મનીને ખોટ પડવાનો મંભવ એાછો છે.

“આ બધું ખરું, પશુ એ જર્મનીની નાણાં સ્થિતિ ‘સારી નહિ હોય તો જર્મની લડાઈમાં ઉતરી શકશે નહીં’, ‘એમ નાણાંચાલીએ જરૂર કહેવાના. “ જર્મની પાસે પુછકળ દ્રવ્ય છે, પશુ દંડ લશ્વો નથી તેથી બહાનાં કાંડે છે, વગેરે વગેરે વાતો મિત્રદાન્યો તરફથી આપણે સાંભળાએ છીએ તે કારણે મૂકીને સાધારણ જન-સ્વભાવની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરીએ. જેમ એક માણસ, અરે ! એક નાનું જાંતુ પશુ અત્યંત કન-ડગત થતાં અકળાઈને મરણિયું થઈ અંપકાવે છે, તેમ પ્રજાઓ મથુ કરી શકે છે. અને રૂઢરૂઢિય જતાં અચૂક મોત, કે ગમે તે જોખમે અંપકાવીને કાંઈ લાભ મેળવવાની આપણા, એ એમાં જર્મનીને પમૂદગી કરવાની છે. અચૂક મોત તો કાંઈપણ જુદા-શાળી પ્રજા પસંદ કરે જ નહીં. એટલી જર્મની જોખમ ખેડે એ વધારે અંભવિત છે. જોખમ ખેડે તો પોતાને હાં ઉત્પન્ન થતો ન હોય તેવો લડાઈમાં વપરાતો માત્ર જર્મનીએ અન્ય પ્રદેશોમાંથી આણવો જોઈએ. આવા માત્ર એ રશિયા વિગેરે લડાઈમાં મિત્ર થયેલાં દેશોમાંથી જરૂર ઉધાર આપી શકે. પોતાના લગ્નની ખાતર, લડાઈમાં એક નાણાંએ ગોઠવાયેલા સર્વે દેશો અન્દર અન્દર અપરાધસૂચી દૃષ્ટિએ ધીરધાર કરે જ. તેમ ન કરે તો બધાયે કદાચ પોતાની બાજુ દારી એસે. ત્રિવિધ જાતના કાવો માત્ર ઉત્પન્ન કરનાર રશિયા જેવા વિશાળ દેશ જર્મનીની નાણાંએ ઉસા રહે તો જર્મનીની ઘમ્મીખરી મુશ્કેલીઓ લડાઈ આગલી હોય તે વખતે દર થવાની; પછી લડાઈ પસા પછી ગમે તે યાય. મહં લડાઈ શરૂ થઈ તે સમયે બહુરે નાણાંચાલીએ એમ માનતા હતા કે એવાર માસમાં જ નાણાંની તપીને લીધે લડાઈ એકદમ અટકી પડશે. પશુ શું

થયું તે આપણે જાણીએ છીએ. નાણાંની તાણને લીધે તો લડાઈ નો જ અટકા. જર્મની આરે બાણાંથી વેરામધું હતું તેથી ત્યાં જૂખમરો થયો; પરિણામે લશ્કરમાં અમ્મતોષ ફેલાયો; અને રશિયાના બોદશે-વિક સિદ્ધિતાની કેટલેક અંશે અસર થઈ, કપસરને દર કરી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાની ભાવના દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ, લશ્કરમાં બળવો થયો, અને અન્ને જર્મની પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનના પ્રખ્યાત ૧૪ મુદ્દાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખી, મિત્રરાજ્યો સાથે મુલેહ કરી ફસાવું. રશિયા સાથે ભેટ મળી, મહં વખતનું ફસાવેલું જર્મની ફરી લડાઈ શરૂ કરે તો જોને ધેરો ધાલી શકાય નહીં અને તેથી મહં વખતની માફક એને જૂખમરો નહીં શકે નહીં. વિચાર કરતાં એમ કહી શકાય કે નાણાંની નાણાં લખથી જર્મની હમેશને માટે પોતાની સ્થિતિ કંટાળી થવા દેશે નહીં; પશુ જેટલી બને તેટલી તવાથી ગમે તેટલા ભોગે પશુ રૂઢર પ્રદેશ પાછો હાથ કરવાનું જોખમ એકરો.

હવે, રશિયા તરફ નજર કરીએ. આવની લડાઈમાં જર્મનીની સોડે એના સાથી ઉસા રહેવાનો મંભવ છે તે જરા તપાસીએ. અત્યાર સુધીના ઇતિહાસ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે, બોલ્શેવિક રશિયાને જો કાંઈએ વધારેમાં વધારે પગથું હોય તો તે છંડે અને કાન્સે. રશિયાના મોટા ભાગે રવીપ્રદેશ નવા સિદ્ધિતાના રક્ષણ માટે છેક ઉત્તરમાં આર્થેન્સથી માંડીને એસિયાઈ રશિયા સુધી સાન જગ્યાઓએ એકા વખતે એને લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. આ સાને મેશનમાં રશિયા સામે લડી રહેલા લશ્કરોને ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સની લુદી લુદી રીતે ભારે મદદ હતી તે સર્વ કાંઈ જાણુ છે. આર્થેન્સમાં તો ક્રિટિક લશ્કરીઓ પશુ હતા. રીન્ડેન્ડ, એરથોનીઆ, લીયુનીઆ, અને પોલેન્ડ વગેરે દેશોને ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સની સત્તાક ઉપરાંત દાર્શોબીની પશુ શારી મદદ હતી. એસિયાઈ રશિયામાં ક્રિટિક વિમાનો ઉપરાંત એ ક્રોડ પાઉંડ સુધીની મદદ આપ્યાની વાત તો ક્રિટિક પાર્કોમેન્ટ મુદ્દામાં ચર્ચાઈ મહં છે. આ સિવાય બીજી ક્ષી મદદ હશે તે જુદી. કિમીઆમાં બોલ્શે-

વિકાસ સામે લડનાં સામ્યત છઠ્ઠા ખાતાર જનરલ કાન્સેડને એના થોડા મણા લશ્કર સાથે કાન્સેડને અને ઇંગ્લેન્ડે જવાની લીધે અને કેન્ટોન્ડીનોપલ મોકલી આપે તે ઉપરથી પણ જાહેર ચર્ચા થયું છે કે કાન્સેડને બોલ્શેવિક સામે લડવામાં એમની મદદ હતી. એટલે બોલ્શેવિક સિદ્ધિતા જગતમાં સર્વત્ર ન ફેલાઈ જાય તે માટે ઇંગ્લેન્ડ અને કાન્સેડ તબોડ પલન કર્યા છે અને કરે છે તે કાંઈ બોલ્શેવિકોથી છૂપું નથી; કાંઈ પણ દંશના મૂડીવાલીઓ બોલ્શેવિક સિદ્ધિતાના દુરમન હોય તે સ્વાભાવિક છે; પણ ખુલ્લી રીતે તો નવીન રશિયાના ઇંગ્લેન્ડ અને કાન્સેડ પરેખરા દુરમન છે તેમ અત્યાર સુધી જણાયું છે; અને તે બોલ્શેવિકા શૂંએ તેમ નથી.

રશિયા પણ પોતાની આંતરિક સ્થિતિ સુધારી પોતાની આજુ સમજ બનાવવા માટે મોટા મોટા પ્રયત્ન કર્યાં પ્રયત્નો સર્વે દિશામાં કરી રહ્યું છે, તેજ વેળાએ, આત્મસંરક્ષણાર્થે ઉચ્ચ પ્રમાણની રાજ્યદારી ચાલાકી ઇંગ્લેન્ડ અને કાન્સેડના સામે તે વાપરી રહ્યું છે. ટુર્કિસ્તાન સામે લડવામાં મોશન ઇંગ્લેન્ડની મદદ હતી તે ટુર્કિસ્તાનને રશિયાએ મદદ આપી, અને હલુ પણ આપી રહ્યું છે એ ગ્રંથ લોસેન કેન્ટ્રેન્સ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. એટલે એક તરફ રશિયા અને એક તરફ ઇન્ડ અને કાન્સેડ પરેખરા પાટી દુરમનાવટ તો બતાવી જ રહ્યા છે, માન ખુલ્લી રીતે સામસામા લડાઈના મેદાનમાં ઉતરવાની તૈયારીઓ અને તક જાણી છે. તેથી જુદાં જુદાં માર્ગોથી મરજિયા થવાની તૈયારી ઉપર આવેલાં નવીન રશિયા, અને જર્મની બેગાં મજાને બનેલાં દુરમનો કાન્સેડ અને ઇંગ્લેન્ડ સામે લડાઈ ને એ સંમંચિત છે.

રશિયાની પાસે લડાઈમાં અંપણારી શકે તેવા આજુઓની સંખ્યા વિશે તો હંડેવાનું રોપ જ નહિ. જર્મની જે છે કંગોડની વસ્તિમાંથી એક કરોડ લડવાયા મેદાનમાં ઉતારી શકે તેમ છે, તો લગભગ ત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળું રશિયા, કંઈ નહિ તો, બે કરોડ પૂરેપૂરી લડાઈ તાલીમ લીધેલા સૈનિક રહેજે

ઉતારી શકે એ દેખાતું છે. સર્વ જાતની લડાઈ સામગ્રી સારી રીતે રશિયા તૈયાર કરી શકે તેમ છે તે આપણે જોઈ ગયા જર્મની અને એસ્ટોનિયા સાથે ચાર ચાર વર્ષ લડી લડી ચાકી ગયેલું રશિયા, અન્દર અન્દર લડી થોડું ધણું ધમધમ થઈ, ઝારને ગાદી ઉપરથી દૂર કરીને, ટુરત જ લગભગ સાત જુદાં જુદાં મેદાનો ઉપર, પોતાના નવા સ્વીકારેલા સિદ્ધિતાના રક્ષણાર્થે, ધણી મુશ્કેલીઓ છતાંયે જીતી શક્યું તે રશિયા, હવે એ ત્રણ વર્ષના આરામ પછી લડાઈના મેદાનમાં ઉતરી શકવાની તાકાદ ધરાવે છે એમ માની શકાય. અને રશિયા, ટુર્કિસ્તાન, અને બાલ્કન રાજ્યોની ઉપરાઉપરી લડાઈઓ માહુ રાખવાની શક્તિ અદ્ભૂત છે એમ આપણે ઇતિહાસ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ.

રશિયામાં લડાઈને ઉપયોગી એવે કાચે માલ ઠીક ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી એને બહાદુરી બહુ માલ લાવવાની જરૂર રહેતી નથી. અને જર્મની સાથે યતાં એની ધણી મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ શકે તેમ છે. એટલે નાણાની બીડથી રશિયા પાછું પકડે એ બનવાનું જ નથી.

હવે રાઈ લડાઈમાં ઉતરેલી ખીજ પ્રમંચોનો વિચાર કરીએ. પહેલાં ઇટલી જોઈએ.

ઇટલી, કાન્સેડ અને ઇંગ્લેન્ડની આજુમાં જર્મની અને રશિયાના સાથું હજુ રહેશે એમ લાગે છે. ફોમ વિજેરે પ્રદેશ તેમ જ આલ્બેનીઆ અને ઝોગોસ્લોવાકીઆનો મોટો ભાગ હાથ કરી પોતાનું રાજ્ય વધારવાની ઇટલીની લાલસા જગમહેર છે. ઇટલીનો ઝનૂની દવિ એનનગ્રીઓની ફોમ ઇટલીને સાર પચાવી પાડવાની શક્તિ ધાની નથી. જુના વખતમાં રોમના સામ્રાજ્ય જેવું મહાન સામ્રાજ્ય ઉઘું કરવાની ઇટલીના રાજ્યદારી પુરેપૂરી મહત્વાકાંક્ષા જેવી તેવી નથી. ફાસ્ટિસ્ટ પક્ષના આગેવાન રતિનોર મુસોલીની અને એમના અનુયાયીઓ અસહી રોમની જ્ઞાહો જવાહીનું જાન કાલના ઇટલીને કરાવવાના ઇરાદાથી અસહી રોમની એકમેકને ભેટવાની અને નમન કરવાની ચગેરે રીતભાતો તાજ કરી રહ્યા છે. ઇટલીને પોતાની અભિલાષાઓ પૂરી કરવા માટે ઇંગ્લેન્ડ

અને ફ્રાન્સના દોસ્ત થયા વગર છૂટકા નથી. ઇટ-
લીનો દરિયાકિનારો બહુ મોડો છે તેથી ઇંગ્લેન્ડ
અને ફ્રાન્સના સમગ્ર કાશ્વોની એને દુશ્મનાવટ કરી
પાડેલે એમ નથી. એટલે ઇટલી આ બંને દેશોની
સાથે રહે તો જ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકે તેમ છે.
અર્ધ લગાઈમાં કાંઈક આવા જ કારણોથી તે જર્મની
અને ઓસ્ટ્રીયા સાથેના પોતાના કાલકારો તોડી
છેડવડ અને ફ્રાન્સના એથે બાંધું હતું એમ
કહી શકાય.

બલ્ગેરીયા અને ગ્રીસ હુંક મુદત સારે બાઈકન
યુદ્ધ વખતે તુર્કિસ્તાન સામે લડવામાં એકમેકનાં
દોસ્ત બન્યાં હતાં, પરંતુ લગાઈ પતતાં જ પાછો
પહેલાં હતાં તેનાથી પણ વધારે એકમેકનાં કડાં
દુશ્મન બન્યાં છે. હેન્ડી લોસેન ફ્રાન્કરનોમાં બલ્ગે-
રીયા ગ્રીસ સામે તુર્કિસ્તાનને થોડી ઘણી મદદ કરી
રહું હતું. બલ્ગેરીયાએ પોતાની બાપારિક ઉત્તિ
માટે ઇંગ્લેન્ડન સમુદ્ર ઉપર આવડું નેહ્યે. વચ્ચે
ગ્રીસની નડતર છે. ગ્રીસને લાંબા સમયથી ઉત્તરી
આવેશી ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સની સહાય હજી મળ્યાં
જ કરે છે. એટલે કુદરતી રીતે બલ્ગેરીયા ઇંગ્લેન્ડ
અને ફ્રાન્સનું દુશ્મન જ થાય એ સ્પષ્ટ છે.

તુર્કિસ્તાન વિષે ખિલાફતના બહુ ચર્ચાઈ ગયેલા
સવાલ પછી વધારે કહેવાનું રહેતું જ નથી. તુર્કિસ્તાન
ને ગાંસડાપોટકાં સાથે-ચુરોપમાંથી હાંકી કાઢવાની
રાજમનીતિ ઇંગ્લેન્ડના એકવારના પ્રધાન લોર્ડ એડરટને
અખત્યાર કરેલી ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં, ઇંગ્લેન્ડે
કાઈ કાઈ વાર તુર્કિસ્તાન તરફ લાગણી ખતાવવાની
મોટી મોટી પોક્કી વાતો કરી છે તે સિવાય, કાંઈ
ખાસ તુર્કિસ્તાન તરફની પોતાની નીતિ બદલી હેાય
તેમ જણાતું નથી. આફ્રિકામાં આવેલા દ્વીપોક્કી
પ્રદેશ પચાવી પડવાની દાનતથી ઇટલીએ જ્યારે
વગર કારણે તુર્કિસ્તાન સામે લગાઈ જાહેર કરી અને
દ્વીપોક્કીમાં પોતાનું કારકર ઉઠાડ્યું, ત્યારે દ્વીપોક્કીની
આડોઅડ આવેલા ઇંગ્લેન્ડને રસ્તે-ને કે એ સમયે
છજીમ ઉપર તુર્કિસ્તાનના સુલ્તાનનો વાવડો ઉડતો

હતો અને ઇંગ્લેન્ડમાં સર્વે ફરમાનો તુર્કિસ્તાનના
સુલ્તાનને નામે જ નીકળતાં હતાં જતાયે-ઇંગ્લેન્ડે તુર્ક
લશ્કરને દ્વીપોક્કીના ખ્યાવ કરવા જવા નહીં તેથીના
ઐતિહાસિક છે. બાઈકન લગાઈ વખતે પણ ઇંગ્લેન્ડનું
વંશજું તુર્કિસ્તાનના સામું જ હતું, એ પણ આપણે
એ સમયના ઇંગ્લેન્ડના મુખ્ય રાજ્યદારી પુરોવાંનો
ભાષણો અને ઇંગ્લેન્ડનો મહત્વના મનાતા વર્તમાન-
પત્રોના લેખો ઉપરથી જાણીએ છીએ. વળી, હેન્ડી
લગાઈ પછી શા શા બનાવ બન્યા છે તેની પુનરા-
ક્રિત કરવાની જરૂર નથી. અને મેસોપોટેમીયા,
પેલેસ્ટાઇન, અરબસ્તાન, વગેરે પ્રદેશોની શી સ્થિતિ
છે તે ગ્રીસને ગાત્રી મુસ્તકા કમાત પાયાના લશ્કર
સામે લડવામાં મદદ કેણે કરી હતી તે બધું બહુ
સારી રીતે બહાર પડી ગયું છે; કાંઈ લોસેન ફ્રાન્કર-
ન્સમાં બનેલી બીનાઓ હજી તાજ જ છે. એટલે
ઇંગ્લેન્ડનો તુર્કિસ્તાન સાથેના વર્તનનો સમગ્ર ઇતિહાસ
તપાસનાં એટલું તો કહી જ શકાય કે તુર્કિસ્તાન
પોતાના આત્મરક્ષણની દૃષ્ટિએ પણ ઇંગ્લેન્ડનું દોસ્ત
થઈ શકે તેમ નથી.

હવે રમાનીયા બેઇએ. એની નજર પોતાનો
પ્રદેશ વિસ્તારવા તરફ હમેશાં ચોંટી ટોપતેમ લાગે છે.
બાઈકન લગાઈ પછી બલ્ગેરીયાને નખળું પડી ગયેલું
બેઇ એણે પોતાનો સ્વાર્થ નિર્ભજપણે સાધ્યો. લગા-
ઈમાં નહોતું ઉતર્યું તોયે, કાંઈ પણ કારણ વિના
રમાનીયાએ બલ્ગેરીયા સામે લગાઈ જાહેર કરી.
અને બલ્ગેરીયાની હદમાં આવેલા ડાણડા પ્રદેશ
પડાવી લીધો. થયા મહાન યુદ્ધ સમયે પણ રમાનીયા
હેક છેવટ સુધી જાનું બેરી રહ્યું. જ્યારે એણે બેઇ કે
હવે મિતરાલને જરૂર જતશે એટલે મિતરાલને
તરફથી એણે લગાઈમાં અંતર્યા, અને હંગરીને
એક સારો લાગ જેલીનીયા પડી લીધો. આવતી
લગાઈમાં પણ રમાનીયા બંને પક્ષના બળનું પરપૂરું
માપ નેચા પડી જ મેદાન પડશે એ વધારે સંભવિત
છે. એટલે લગાઈને અંતે તે કયા બાજુમાં હશે તે
લગાઈનો રંગ નેચા સિવાય હાલ કહી શકાય
તેમ નથી.

મીસેને છેલ્લી લડાઈ પછી તુર્કિસ્તાન સામે લડવા વિગેરેમાં એટલી મદદ મળી છે કે હવે તે ગઈ લડાઈની માફક આવતી લડાઈમાં તટસ્થ રહે તે સંભવિત નથી, એટલે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સના જ પક્ષમાં તે રહે એ સ્વાભાવિક છે.

એસ્ટ્રીઆની વસ્તી મોટે ભાગે જર્મનીની છે. છેલ્લી લડાઈ પછી એસ્ટ્રીઆહંગેરીનું રાજ્ય તુટ્યું. અને હંગેરી બહુ પડ્યું. વર્સલની સુલેહ પછી એસ્ટ્રીઆએ જર્મની સાથે બેઠાઈ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. મિત્રરાજ્યોને એથી જર્મની વધારે બળવાન થવાનો ભય લાગ્યો, એટલે તેઓ આડે આવ્યા. જર્મની અને એસ્ટ્રીઆ માધ્યમ ગેરલાં હોવાથી કાંઈ કરી શક્યા નહિ. પછી આવતી લડાઈની શરૂઆતમાં જ એસ્ટ્રીઆ અને જર્મની ભેગા થઈ ગયે તો નવાઈ જેવું નથી.

હવે જપાન અને અમેરિકા તરફ જવર નાંખીએ. જપાન પ્રજાઓના મંડળ (League of Nations) માં એક સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે છે તોયે પોતાના બળની ધૂનમાં મસ્ત થયેલાં મિત્રરાજ્યો એનો બહુ દિસામ ગ્રજીતાં હોય તેમ બેઠ સજાતું નથી; આથી જપાનને સહેજ અપમાન લાગ્યું છે, તે જપાનથી કોઈ કોઈ તાર આવતા સમાચાર ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કોઈ મહાન સિદ્ધાંતની રચના માટે નહિ પરન્તુ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે જ ગઈ લડાઈમાં જપાન ઉતર્યું હોય તો નવાઈ નહિ. ચીનનું ખીણ સમુદાયે કિનારે આવેલું ક્રીઆઉચાઉ બંદર જર્મનીએ ચીન પાસેથી, જેમ ઇંગ્લેન્ડે સાંતલાઈ લીધું છે તેવી રીતે છીનવી લીધેલું હતું, તે સહેવાઈથી પચાવી પાડવાની જપાનની દાનન હોઈ શકે. નહીં તો યુરોપની સમગ્ર મનાતી પ્રજાઓ અન્દર અન્દર કાપાકાપી કરીને મરજીતોશ થઈ જાય તેમાં જ જપાનને ફાયદો છે. જપાન એક એશિયા-જાની પ્રજા હોવાને લીધે, યુરોપની મજદૂર પ્રજાઓ કાંઈ દિવસ એને પોતાનો બરાબર માનનાર નથી. જપાને પોતાના સામર્થ્ય ઉપર ઝગમગીને જ

યુરોપની પ્રજાઓ પાસે પોતાનો મોભો પાડવાનો છે. યુરોપની પ્રજાઓ મહિમાદિ મરે તો જ પરિણામે જપાન વધારે સમજી લેખાય. તેથી જપાન આવતા યુરોપીય વિમુદ્ધમાં મેદાનમાં ઉતરે તે સંભવિત નથી.

અમેરિકાનું પણ તેમ જ. લાલા પ્રેસિડન્ટ વિશ્વ સનના ૧૪ સિદ્ધાંતો હવામાં ઉડી જવાથી પુનઃ તે યુરોપીય વિમુદ્ધમાં હાથ ધાલશે. તે માની શકાય નહીં. એને તો “મનરો ડાક્ટરીન” સંભાળીને બેસી રહેવામાં જ લાલ છે. વળી બીજી દૃષ્ટિએ બેઠએ તો જપાન અને અમેરિકા બન્ને, પેસિફિક સમુદાયમાં મુખ્ય સમજી સત્તા બનવાનો લોક સપ્તી રજાં છે; એટલે બન્ને પ્રજાઓ આવતી લડાઈમાં ગઈ લડાઈના અનુભવ પછી પોતપોતાનું સંભાળીને બેસી રહેશે એ વધારે સંભવિત છે.

આચાર મુધી, ગઈ લડાઈમાં સારી રીતે લાગ લગવેલો એવી લગલગ સર્વ સત્તાઓનો આપણે વિચાર કર્યો. હવે આવતી લડાઈમાં કોઈ નથી સત્તા ઉતરશે કે નહીં તે તપાસીએ.

ધરાન અને અફઘાનિસ્તાન આવતી લડાઈમાં જરૂર અંપવાવશે એમ કહી શકાય.

ધરાનની નેશનાલીસ્ટ પાર્ટીનું બળ ગઈ લડાઈ પછી વધેલું માલુમ પડે છે. વળી ઇંગ્લેન્ડે કેટલાંયે વર્ષોથી ધરાનમાં પગપેસારૂં કરી, એને નામનું રાજ્ય કરવા મંથી રહ્યું છે તે, આપણે પ્રસિદ્ધ અમેરિકન લેખક અને નાણાંશાસ્ત્રી, મી. મુસ્ટરના Strangling of Persia, અને ધરાનની સંસ્કૃતિ ઉપર પરા નદાલની લાગણી રાખનાર એક અંગ્રેજ ઈતિહાસકાર મિ. બ્રાઉનના Persian Revolution નામનાં પુસ્તકો ઉપરથી બેઠ શકીએ છીએ. ગઈ લડાઈ પહેલાં તો ઝારનું રશિયા અને ઇંગ્લેન્ડ ધરાનના લગભગ લાગલા પાડી જ રજાં હતાં. લડાઈ ચતાં, અને વધારામાં લડાઈ પછી રશિયા બોલોવિક થતાં, ધરાન થોડુંક બચવા પામ્યું છે. બોલોવિક રશિયાએ ધરાન ઉપરથી હાથ

મોટું નૌકાખળ રાખતું જ નોંધ્યો. ક્રાન્સ નૌકાખળ વધારે તો ઇંગ્લંડને પોતાનું નૌકાખળ વધારતું જ પડે. આ સ્થિતિમાંથી ઇંગ્લંડ એકજ રસ્તે છટકી શકે-ક્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે લડાઈ થાય તોજ, ક્રાન્સ જર્મની સાથે પાછું લડાઈમાં યોગદાય તો હાથ તુરત તો એ નૌકાખળ વધારતું આડે. અને લડાઈ પછી પણ વધારે નળથું પડવાને લીધે મોટા પાયા ઉપર નૌકાખળ એકદમ બાંધી શકે નહીં. જર્મની પાસે લડાયક કાફલો હોયે રહ્યા નથી. એટલે ઇંગ્લંડના કાફલાનો જર્મની સામે લડાઈમાં ઉતરતાં બહુ ભારે તુકસાન થવાનો મંકસ નથી. જર્મની નળથું પડતું છે અને ક્રાન્સ પણ નળથું પડે તો ભવિષ્યમાં કોઈ સમય દુરમન ઉભો ન થઈ શકે એમ ગણના કરી ઇંગ્લંડ લડાઈને પાસે આપવા દે તો નરાઈ નહીં. વળી, ઇંગ્લંડમાં મજૂરપણ જેરે પકડતો જાય છે, અને ધંધા વગરના માણસો પણ વધતા જાય છે; ધંધા વગરના, પણ છેલ્લી લડાઈમાં તાલીમ પામેલાઓ લાખો વખત શાંતિ પકડીને રીઆયા કરે તે સ્વાશાનિક નથી. દેશમાં કદાપિ હુલ્લડો થઈ જોશે. આ કદોડી સ્થિતિમાંથી બચવા માટે જગતના ધણાથે રાજ્યદારી પુરૂષોને એકજ માર્ગ જડેલો છે-કોઈ બીજા દેશ સાથે લડાઈ. એમ કહેથી પ્રજાનું ધ્યાન દુરમન તરફ ખેંચાય અને દેશમાં હુલ્લડો થવાનો

ભય હોય તે દર માય. ઇંગ્લંડના રાજ્યદારી પુરૂષો પણ ત્યાંની બોળી પ્રજાને એવેજ માર્ગે લઈ જાય તો સંભવિત છે. વળી જર્મની જેમ બને તેમ જલદીથી સર્વ રીતે કચડાઈ જાય તેમાં ઇંગ્લંડને ફાયદો છે તે આપણે બહુનું જોઈતું નથી. ક્રાન્સ તો એના જર્મની સામેના વંશપરંપરાના ઉતરી આવેલા ધિક્કાર અને દ્રેષ્ટી અભ્યારે નરદમ આંધળું બની ગયેલું જણાય છે. તે રૂઢ પ્રદેશને પકડી જર્મનીને કચડવા બેઠું છે એ ખુલ્લું છે. જર્મની પણ કોઈ ચોક્કસ નથી. ગઈ લડાઈમાં એ હાર્યું એટલે એની તુમાળી અને દુનિયાને તાબે કરવાની મહાત્વાકાંક્ષા જતાં રજાં છે એમ માની શકાય નહીં. વળી પોતાને 'જીતુ' હોય અને પાછા જેરજેર ઉભા થવું હોય તો જર્મનીએ, ક્રાન્સને રૂઢરમાંથી યાદવાના ઉપાયો સત્વરતાથી ચોજવા જ નોંધ્યો. આ બધું જોતાં એટલું તો કહી જ શકાય કે આપની લડાઈ ધણી નજીક આવી પહોંચી છે. ગઈ લડાઈના અનુભવ પછી આવતી લડાઈ સારૂ જે જે તૈયારીઓ થાય કે તુરત લડાઈ ગમે તે ખ્દાને શરૂ થશે એમ કહી શકાય. આવી તૈયારીઓ કરતાં એકાદ વર્ષ લાગે એટલે એકાદ વર્ષમાં આપની લડાઈ શરૂ થશે એ સંભવિત છે.

ચન્દ્રલાલ મણિલાલ દેસાઈ

પુસ્તકપરિચય તથા સ્વીકાર

અમાણુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા—(ગૂજરાત મહા-
વિદ્યાલયમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનો ઉપરથી) રચનાર
રત્ન રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાટક, અધ્યાપક,
ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય. પ્રસિદ્ધકર્તા ત્રિકમલાલ
મનસુખલાલ શાહ, મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ.
મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

આ ગુજરાતી પુસ્તક 'ગૂજરાત અને આખા
હિન્દુસ્થાનમાં હમણું ચાલતી રાષ્ટ્રીય ફેળવણીનું'
એક પ્રિચ્છામ છે.' બીજી રીતે કહીએ તો કાર્ત્તવ્ય
'ફેળવણી માર્ગ' રીતે ફેળવણી હોવી જોઈએ અને તે
અરાષ્ટ્રીય ન હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાન્તનો આ પુસ્તક
એક દાખલો છે. ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય ફેળવણી તેજ
રાષ્ટ્રીય કહી શકાય કે જો તે ગુજરાતી ભાષામાં
અપાતી હોય અને એ ફેળવ-નીમાં ગુજરાતનો જૂનો
વારસો વાપરવામાં આવેલો હોય. પણ તે સાથે
રાષ્ટ્રીય ફેળવણી માર્ગ રીતે ફેળવણી કહી શકાય
તે સાથે દુનિયાએ અઘાવાઈ પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનને
તેણે અપનાવી લેવું જોઈએ. અમાણુશાસ્ત્રપ્રવેશ-
િકાએ આ એવ સદૃષ સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ
પ્રયત્ન કેટલો સફળ થયો છે, એ તો એ પુસ્તકનો
ફેળવણીના કામમાં ઉપયોગ કર્યા પછી અધ્યાપકો
અને વિદ્યાર્થીઓ જ કહી શકે.

ગુજરાતી ભાષામાં ફેળવણી આપવામાં એક
મોટું વિધન ગુજરાતીમાં શાસ્ત્રીય વિષયોના મન્યો
નથી એ છે; એ દલીલનો સ્પષ્ટ જવાબ તો અમાણુ-
શાસ્ત્રપ્રવેશિકાના ધોરણ ઉપર દરેક શાસ્ત્રીય
વિષયના મન્યો સ્વીકારે તથા રચાવીને જ આપી શકાય.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ આવા અનેક પુસ્તકો અને તેટલી
ઠડપથી રચાવી ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયની ફેળવણીને
ખરેખરી રાષ્ટ્રીય બનાવશે એવી આશા વધારે
પડતી નથી.

આપણું જૂનાં શાસ્ત્રોનો એને એજ વિષયમાં
આ જમાનામાં પશ્ચિમે કરેલા નવા વિકાસનો સ્પર્શ
ક્યાં અને કેટલો સમન્વય થઈ શકે એ રત્ન રામ-
નારાયણ કહે છે તેમ હકીકતનો પ્રશ્ન છે, એમાં
મતભેદનો અવકાશ છે. પણ વૈદક જેવા આ જમા-
નામાં ધણે અંશે પ્રયોગાત્મક બની ગયેલા વિષયમાં
કેટલોક સમન્વય થઈ શકે એમ છે અને આપુર્વેદ
મહાવિદ્યાલયમાં એવો સમન્વય કરીને તથા જૂના
પાયા ઉપર વધારાની ઇમારત ચણીને અભ્યાસ
કરાવવો જોઈએ એમ વૈદ્ય સમ્મેલન વર્ષોથી આમર
કરે છે, તો પછી 'દ્વિતીયી, કાવ્યશાસ્ત્ર અને
અમાણુશાસ્ત્ર' માં સમન્વય થઈ શકે એમાં તો
પ્રશ્ન જ શો ?

અમાણુશાસ્ત્રપ્રવેશિકામાં રામનારાયણભાઈએ
કેવી રીતે સમન્વય કર્યો છે અને એ સમન્વયની
દિશામાં પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રો તાણાવાણા
પેટે મળી જઈને એક સુંદર પટ બની રહે છે કે
ચીમડાં ધીમડાં હાથે છે એનો આખું પુસ્તક વાંચ્યા
કે લજ્યાના પછી મૂત અધ્યાપકોનો મત સાથે તે
ખરો. પણ એમણે સમન્વય કેવી રીતે કર્યો છે એ
અહીં હુંકમાં કહી શકાય.

અમાણુશાસ્ત્ર સજ્ઞ ઈંગ્લેશ Logic ને રચાને
નવો યોગ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ 'અમાણુશાસ્ત્ર'

એ નામને સાર્થક કરવા માટે વિષયની મર્યાદા પણ એને અનુકૂળ કરી છે. ઇંગ્લિશ Logic એ કેવળ અનુમાન કરવાનું શાસ્ત્ર છે. જ્યારે પ્રમાણ કરણ પ્રમાણ પથારી જાનવું સાધન તે પ્રમાણ એ અર્થને અનુસરી પ્રમાણશાસ્ત્રમાં અનુમાન ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ-દિતો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ. આવાં પ્રમાણો કેટલાં છે ? આપણાં જૂનાં શાસ્ત્રોમાં કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાદીઓથી આરંભી નવ પ્રમાણો સુધી માનનારા મતો છે. આ અન્યમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ ત્રણ પ્રમાણો સ્વીકાર્યા છે. બીજાં જુદા જુદા અન્યકારોએ માનેલાં પ્રમાણો અનુમાનમાં સમાઈ ગયા છે એમ ઘણા જૂના વિચારકોએ પણ માન્યું છે.

આપણું ન્યાયશાસ્ત્ર એક દર્શન છે અને એમાં પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્નેની ચર્ચા છે. મધ્યકાળમાં કેવળ પ્રમાણની જ અથવા કેવળ અનુમાનની કે તેના એક દેશની ચર્ચા કરનારા અન્યકારો થયા છે, પણ ન્યાય અને તર્ક એવ શબ્દો પ્રાચીન સંસ્કારોથી તદ્દન છૂટા ન થઈ શકે એમ માની નવે પ્રમાણ-શાસ્ત્ર શબ્દ પસંદ કર્યો છે. પણ એ શબ્દના અર્થની મર્યાદાને પણ આ અન્ય જોળાંની જાય છે. દાખલા તરીકે જૂના શાસ્ત્રીઓએ પદ, વાક્ય અને પ્રમાણ ત્રણેયને બિન્નગણી પદની વ્યાકરણમાં, વાક્યની મીમાંસામાં અને પ્રમાણની ન્યાયમાં ચર્ચા કરી છે. પણ પાશ્ચાત્ય Logic માં પદ અને વાક્યની ચર્ચા હોય છે અને પ્રમાણ ખાસ કરીને અનુમાન અને શબ્દ પ્રમાણને બરાબર સ્પષ્ટ કરવા માટે પહેલાં પદની ને વાક્યની ચર્ચા કરવી જોઈએ એ જુદામાં ઉત્તરે એવી વાત છે.

પ્રમાણશાસ્ત્રના પાયાત્મ તથા પ્રાપ્ત વિચારોનો આ પ્રેરેશિકામાં સમન્વય કરવામાં એવના વિચારોનો સમન્વય વગર સરવાળો થયો નથી, પણ એવ સંપ્રદાયના વિચારો બરાબર સમજાઈ હાથ પ્રમાણની શાસ્ત્રીય સ્પષ્ટતા માટે જોટલી જરૂરની લાગી તેટલી ચર્ચા કરવાથી વિષય વધારે સ્પષ્ટ થઈ શકે એવો મતબેદ હોવાનો સંભવ છે. પણ એનો નિર્ણય તો આ

વિષયની વિગતવાર ચર્ચા વિદ્વાનો કરે અથવા પોત-પોતાના મતને અનુસરતા અન્યો પ્રગટ કરે તે પછી જ થઈ શકે.

સમન્વયનો એક પ્રકાર ઉપર કસો બીજા પ્રકારમાં સામાન્ય, વિશેષ, તર્ક, સંભવ, હેતુભાસ વગેરે અનેક પ્રાચીન ન્યાયશાસ્ત્રોને પરિચિત શબ્દોને જરા જુદા અર્થવા જોડા વધારે વ્યાપક અર્થમાં વાપરીને સમન્વય સાધના કરી છે.

વિષયની મર્યાદા, પાશ્ચાત્યના સંપ્રદાયનો કે પ્રાપ્ત સંપ્રદાયનો અમુક લાગ કેવા વિચારથી છાડી દીધો છે અથવા અમુક કેવા વિચારથી મહજ કર્યો છે એ અન્યકારે પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવ્યું છે એટલે પુનર્ચિંતની જરૂર નથી; માત્ર આ લાગ ત્યાગ કરવામાં અન્યકારે અન્ય પૂર્વમહનો નહિ પણ જુદાનો આશ્રય લીધો છે. આવા અન્ય માટે તો પ્રકરણવાર સંવિસ્તાર ચર્ચા થવી જોઈએ કારણ તો જ ભવિષ્યમાં આથી ઉચી કોટીના અન્યો યુગરાતીમાં ઉત્પત્તિ થઈ શકે; પણ આવા માસિકમાં એ માટે અવકાશ નથી.

દુ. કે. ગામી.

કાળાપાણીની કથા-પ્રકાશક સુમન્ત મહેતા, યુગધર્મ કાર્યાલય, અમદાવાદ, કાચુ પૂકું રૂ. ૧-૪-૦, પાકું પૂકું રૂ. ૧-૮-૦. યુગધર્મ ગ્રંથમાળાનો આ બીજો મજૂકો છે. તેમાં બારીન્દ, પરમાન્દ, ઉદાસર, અને ઉપેન્દ્ર કાળાપાણીનો, પોતાનો જે જાત અનુભવ લખ્યો છે તેનો અનુવાદ છે. તેમાં આત્મજ્ઞતાનો સમન્વય એટલા માટે પુસ્તાની શરૂઆતમાં એ ચારે લેખકોનાં દ્રેકાં જીવન આપેલાં છે.

સુમન્તગણીઓ કરીને શરૂથી સ્વરાજ એવ વડાનો વિચાર હાથ કોઈ કરવું નથી એટલે એ યુગનો આપણે હવે ગત ઇતિહાસ તરીકે અજાણ કરવાનો છે. પણ એ યુગમાં પણ મૂળ પ્રેરક ધર્મનું જ હતું, માનસિક સ્થિતિ આત્મજોગની જ

હતી, અને નિઃસીમ દુઃખ સહન કરવાની તૈયારી હતી એ બાબત લક્ષમાં લેવા જેવી છે. એ વાતોમાં જોથી વધારે બોધદાયક એ છે કે એના લેખકો અને ખાસ કરીને બારીન્દ વધારે શ્રદ્ધામય, અને કેવળ નિઃશસ્ત્ર લડત તરફ ધીમે ધીમે ખૂંકતો ન્દય છે એ આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ.

પણ કેવળ હકીકતનું પુસ્તક હોવા ઉપરાંત આ પુસ્તક સાહિત્યનું છે અને મનુષ્યસ્વભાવના ઇતિહાસનું છે. ઉપેન્દ્ર અને બારીન્દનો હાસ્યરસ, બાપાન્તર સૌંદર્ય પણ એટલી દુઃખની કદાવણીમાં જોઈ શકાય છે. ભય અને દુઃખનો ઉપહાર અને અગમ નિર્ભયતાનાં ચિત્તોના અવ્યથા માટે આ પુસ્તક ચુંદર સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

બ્રાહ્મચર્યુત્તર ગાંગાધારા—પ્રકાશક નટરરામ ધર્મભાંવાળા, ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર, રેળાંપીક, સુરત. ગાંધીય સાહિત્ય વારિકાનું આ પહેલું પુસ્તક છે. ઉપર જોયેલ “કળાપાણીની કથા” ની હકીકતમાં આ પુસ્તક પૂરવણી રૂપ છે. અને બન્ને એક કાળે પહોંચી પહોંચી પ્રકાશનનો ચુંદર અકસ્માત છે. આ બાપાન્તર પણ સરસ અને ભાવવાહી છે અને ઉપર અમે કહી ગયા તે આને પણ લાગુ પડે છે.

બુદ્ધ અને મહાવીર—અવતાર લીલા લેખ. શ્રાગા, લેખક અને ડ. લેખક કિશોરલાલ ધનરથમ. લાલ મહારાગા. રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાનમંદિર, સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાયરમતી. પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ડિ. રૂ. ૦-૧-૦, આ બન્ને અવતારલીલાને એક જ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરી છે તે યોગ્ય જ હતું છે. બન્ને એક જ યશસ્વંતુષ્ટિના મહાન ધર્મોપદેશકો દ્વારા અને તેમના નુકળતામક અભ્યાસથી ઉત્પત્તિ લાભ થાય છે. પુસ્તકમાં પ્રથમ ઐતિહાસિક રીતે બન્નેનાં જીવનો આપ્યાં છે. પછી તપશ્વર્ણ, ઉપદેશ, કેટલાંકેક પ્રશ્નો આપી છેવટે તેમનો ધર્મ રાગમવાને કેટલીક નોંધ કરી છે. આવડા નાના પુસ્તકમાં પણ તે તે ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો, આત્મી જાય છે અને જનાં પુસ્તક રસહીન અને સારહીન સાંકળીયા જેવું નથી

શુદ્ધ મધું. દરેક વાક્ય, લેખકે થકુ જ ખ્યાન અને મનપૂર્વક લખેલું છે. પણ પુસ્તકમાં સર્વ નિદેશાત્મક લખાણ નું છે. શું હતું અને છે તેનો જ માત્ર ઉલ્લેખ છે. પણ ચાલુ પ્રવૃત્તિઓમાં તે તે ધર્મોનાં અનુયાયીઓની પોતાના ધર્મનુસાર શી શી કતવ્યતા છે અને તેમાં તેમના ધર્મો રહસ્યપૂર્વક સમજાય તે કેટલી પ્રેરણા પોતે તેમ છે તે નથી તપ્ત્યું—જાણી જોઈને નથી લખ્યું—અને તેનું કારણ લેખકનું અજ્ઞાન નથી પણ ચાલુ મનોની શ્રદ્ધાને આધાર પહેલે એનો ભય છે. આની નિર્ભયતા ધણી વાર મિત્રમજાગદારી અને ઉત્કૃષ્ટતા સુધી પહોંચી છે બરી, પણ આ લેખકમાં એ ધર્માને અમને સંભવ નથી લાગતો, માટે જનતાની સામાન્ય રીતેક દષ્ટિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી વધારે પ્રેરક લેખો લખે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

સીતાહરણ—લેખક ચન્દ્રદાસર પ્રાણદાસર શુક્લ. મુદ્રક અને પ્રકાશક રામદાસ ગોદાનવાસ ગાંધી, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ. ડિ. રૂ. ૦-૧-૦, આ નાના પુસ્તકને માટે તેના જીવાન લેખકને અમે હર્ષપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ. વિષય રામાયણનો જ છે, લેખ મુખ્યત્વે વાસ્તવિક અને નુસરતી કૃત પ્રસિદ્ધ રામાયણને આધારે જ લખેલો છે પણ આપું નિરૂપણ નહું જ છે—ઐતિહાસિક ક્રમ પ્રમાણે છે, સરસ છે અને વાર્તારૂપે છે. કોઈપણ જગ્યાએ વાર્તાનો રસ ખંડિત થતો નથી. લખા પણ એક પારી સરસ આત્મી જાય છે. જોઈને વખાણ, સ્તુતિ કે ભક્તિના આકર્ષકમાં એક સમદ પણ નથી લખ્યો. પણ વાન જ એવી રીતે લખી છે કે કથાના નાજકમાં આદરભાવ થાય અને તે સાથે રસ આવે. દરેક ઘેર આ પુસ્તક આગાત્રદેહમાં રસપૂર્વક વચાશે. આનો ફતરાર પણ એ જ લેખકને હાથે લખાયેલો જોવાને અમે આતુર છીએ.

સરતારંગિની—કર્તા હામોદર જુલકાદાસ જોડાદકર. મુંબ આઠ આના. ઉપોદ્ધાતરૂપે “સત્તાર” શી અવેરથદ મેધાણીએ લખ્યો છે. શી જોડાદકરનાં

જેવા પ્રતીતી કાઢ્યો કરતાં આ રાસો ધણી સરજ
ભાષામાં લખાયા છે અને તેની ધારા સ્પષ્ટ અને
પ્રસન્ન છે. સધળા રાસો, લગ્ન, આણું, સાસુ,
ભાઈબીજા જેવા જીવનના સામાન્ય પ્રસંગો વિષે,
જે પ્રસંગો સામાન્ય હોવા છતાં કદી રહસ્યહીન
નથી થતા એવા પ્રસંગો વિષે છે. આવાં પ્રસંગોનાં
જૂનાં ગીતો દરે આપણે માટે પૂરતાં નથી-અત્યારે
જે નવા ભાવો આવિર્ભાવ પામવા માટે મથે છે તેને
વ્યક્ત કરે તેવાં કાવ્યો આપણને જોઈએ. એનો
પ્રયત્ન કવિ ન્હાનામાલ, કેશવ દા, શેઠ અને બીજાઓ
દ્વારા થાણુ રહ્યા છે અને શ્રી જોટાદકરના રાસો
એ જ પ્રયત્નના છે. તેમાં ગામડાના ભાવો વધારે
વ્યક્ત થાય છે એ એની વિશિષ્ટતા છે. પણ સ્ત્રી-
હૃદયમાં તરવરતા નવા ભાવોને હળુ આપણા
સાહિત્યમાં માર્ગ નથી મળ્યો એટલું તો કહેવું પડશે.
શ્રી જોટાદકરને આધુનિક કવિઓમાં સ્થાન મળી
એટલું છે એટલે તેમનાં કાવ્ય વિષે વિશેષ ચર્ચા ન
કરતાં માત્ર તેમનાં થોડી ચિરંજીવ પંક્તિઓ જ
ખતાવી પૂરું કરીશું. 'જનની' માં

દેવોને દુધ એનાં દોહામાં રે લોલ.

વળી

ગાય વગાવતી ગોંડેરે

એની એક દિશામાં આંખ રે,

પંચી-પંચીને પૂછતી

એનો એકલડો અભિલાષ રે.

એ પહેલાં આણે ગંગેલી દીકરીની માનું સુંદર
વર્ણન છે અને

સતી દિશા સખી સામળી, ચતા આઝ હંમેરા,
સતે ઉરે રંગની રડે મુખ હુંઘટ ઘેરા.

એ વિયોગીનીનું 'અમાસ' નું વર્ણન એક
વાર વાંચ્યા પછી હૃદયમાંથી ખસે તેનું નથી.

અંહુ ભટ્ટજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર:-લેખક:-
દુર્ગાશંકર કેવળરામ સાસ્ત્રી, પ્રકાશક સંકરપ્રસાદ
અંહુ ભટ્ટ (નભનગર), અંહુ કામરેશી, એડીન્સ્ટન
રાહ. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

હાલ આયુર્વેદમાં શોધખોળ કરી તેને સાસ્ત્રીય પાયા
પર મૂકવાનો અને પશ્ચિમની નવી શોધો સાથે તેનો
સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન અનેક જગ્યાએ જોવાયેલી
ફોટોથી થાય છે પણ આધુનિક સમયમાં આયુર્વેદને
પ્રથોગાત્રિક બનાવવાનો અને માત્ર હૃદયદાતા રસરસમાંથી
વૈદ્યવિદ્યાનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરનાર કાકી-
આચાર્ય સંભારત અને તે બદલાર પણ પ્રસિદ્ધિ પામેલ
ભટ્ટ અંહુભટ્ટ હતા. તેમની પદ્ધતિ સર્વજ્ઞ સાસ્ત્રીય
હતી. તેઓ જેને યેર પણ ખરેખર જ્ઞાત્રાત્ર વચાવતા,
દરદીઓને ઘર રાખતા, તેમના પર પ્રયોગ કરતા, દરદ
સંબંધી તથા સામાન્ય આરોગ્યને લગતા આંકડા મેળ-
વતા, તેમના પર વિચાર કરતા અને એ રીતે આયુર્વેદની
શાસ્ત્રીય પરીક્ષા અને પ્રયોગો કરતા. તેમની પદ્ધતિ
હાલ જેને આપણે પશ્ચિમની વિજ્ઞાનપદ્ધતિ કહીએ છીએ
તેવીજ હતી, પણ તેમની પ્રેરણા અને અભ્યાસ આપણી
પ્રાચીન આયુર્વેદની પરંપરાનાં દર્શાવે. હાલ જ્યારે
આપણામાં આપણા પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર તરફ માન અને
સાસ્ત્રીય નિષ્ઠાસાગી દૃષ્ટિ થઈ છે ત્યારે આ પુસ્તક
પણજી ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં અમને શંકા નથી.
પણ અંહુ ભટ્ટજીનું જીવનચરિત્ર પણ અનેક રીતે ભાષ-
દાયક છે. જગતના મહાપુરુષોમાં જે ઉદારતા, નિર્ભયતા,
દાર્શનિકતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, સરલતા વગેરે જોઈએ છીએ
તે સર્વ એમનામાં હતાં. આ પુસ્તકમાં તે સર્વ જોઈ
સકાય છે અને તે સાથે તેમના સમયના સમાજનું,
અને રાજ્યોનું પણ ધણું સુંદર ચિત્ર પુસ્તકમાં દર્શાવે
આપણને આપ્યું છે.

સર્વ પ્રકારે આ પુસ્તક વિપર્યયે બાંધે એવું કરવા
લેખકને ધન્યવાદ થઈ છે. પ્રસંગે અત્યંત ફેરિયાદો
પણ સારા આપેલા છે. વૈદ્યવિદ્યામાં રસ દેનાર તો આ
પુસ્તક જરૂર વાંચશે પણ તે સિવાય જીવનચરિત્રના
આપણા થોડા સાહિત્યમાં આને સારું સ્થાન મળશે.

મરજિતિયુ આચાર્યશંકર-સૌમ્ય સાહિત્ય મેળી,
ક્રમાંક ૪, લેખક અવેરચક મેધાણી, કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦

ઈતિહાસનો સામાન્ય અભ્યાસ કરતાં ધણીને લાગ્યું
હશે કે ઇંગ્લેંડ એ બહુજ નરસીબદાર દેશ છે અને આચાર્ય-
શંકરે બહુ જ હમનરીબ દેશ છે. ઇંગ્લેંડના ઇતિહાસમાં
બહુજ કોટાકરીને પ્રસંગે અનેક વાર એવા અક્ષરમાં
ખગ્યા છે જેથી ઇંગ્લેંડ મરતું બન્યું છે એટલુંજ નહિ,
પણ તેને ઉતારા લાભ થયો છે. આચાર્યશંકરમાં તેથી ઉતરું

અનેકવાર એવા અકસ્માતો બન્યા છે કે જેથી આયરલાંડનો વિનય પણ તેને પ્રસાનકર્તા થયો છે. પણ સામાન્ય વ્યવહારમાં નસીબવાદી ભેટ્યા મૂર્ખ છે તેટલો લોચ ઈતિહાસનો નસીબવાદી પણ મૂર્ખ છે. ઇન્દ્રોને અકસ્માતના લાભ મળ્યા છે તો તે દમેશ મળશે નહિ એ સત્યને સિદ્ધ કરવું પડે તેવું નથી, અને આયરલાંડને દમેશમાં કમનસીબ અકસ્માતો થયા ન કરો એમ માનવું ભૂલભરેલું છે; અથવા જ્ઞાન એટલું પણ વધારે કે એ અકસ્માતો અકસ્માતો ન નડતા એમ પણ સાબીત થશે.

એક કાળે આયરલાંડ ઇંગ્લેંડ કરતાં કાસ, કીસલ્પ, વિદ્યા, ધર્મજ્ઞાન, કૃષિમુદ્રી સર્વમાં ચડીઆતો હતો. પછી અનેક બતાવો જેને આપણે અકસ્માતો ન જણીએ તેનાથી તેની પડતી થઈ અને લોકોએ મુદ્રી તેની પડતી ન થતી ચાકી. ઇતિહાસનાં તેમજ સંપત્તિસાગ્ર જેવાં શાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં પણ આઈરિશ પ્રાચીન વજોવાયા ચાંકી અને પાશ્વીન પ્રાચીન સર્વ અપમાન તેણે સહન કર્યા. પોતાની ભાષા, પોતાનાં સંસ્કૃતિ, પોતાની સંસ્કૃતિ પોતાનું સર્વસ્વ તેણે ખોળું. અનેક જાંટો, આયરલાંડ, બંધેલા નકામા ગયા. યુરોપમાં નેપોલીઅનના વિપ્રદોષ ચાલ્યા ત્યારે આઈરિશ પ્રાચીન અનેક ઉદ્યોગો કર્યા પણ સ્વતંત્ર ન થઈ શકી. તે પછી બરાબર સો વરસો ત્યારે જર્મન જર્મમાં આખો યુરોપ ઝડોડાયો ત્યારે પણ આયરલાંડના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. પણ તે બધું થઈ રહ્યા પછી આપણે અત્યારે એકાદે ધીમે કે તે સ્વતંત્રતા મેળવે છે.

આ પુસ્તકમાં, આધુનિક કાલમાં, જર્મન મહા-વિપ્રદોષ પછી, આયરલાંડ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે ને ને પ્રયત્નો કર્યા તેનું સુંદર વ્યાખ્યાન છે. લાલના સર્વ સર્વ-કર્તાઓનું તેમાં વર્ણન છે.

આયરલાંડના ઇતિહાસમાં આયરલાંડના રાજા જે જે માત્ર તે અને આપણે બંને પરવડે છે એ માટે પડે છે એમ નથી. માત્ર બંને એક જ સામાન્યમાં ધીમે તેથીયે નથી. પણ આ સર્વ-કર્તાનાં ત્યાંની પ્રાચીન પણ કંઈ મોહકત્વ રહેવું ને ખુદ તેના પતિચિતો પણ સમજ-સમજની નથી રાહતા. તેમના સ્વભાવ આનંદી છે, તેમની મોહવાની રીત કંઈક અલગ છે, અતિશયોક્તિવાદી છે, તેમનામાં લાજ કાઢના એવા કાંઈક રિવાજ સ્ત્રીઓમાં છે, વગેરે અનેક રીતે તે ઇન્દ્રોથી જુદું પડે છે. તેમનું વર્ણન વાંચનાં જરા કાઠિયાવાડ ચાલે આવી નવ્ય છે.

પણ આ દેશની એક અભવજ વિશિષ્ટતા એ છે કે પાસ-વંશ છતાં અનેક પરદેશી પ્રાચીનો તેણે અપનાવીને આઈરિશ કરી નાંખી છે. તેનું પ્રભુત્વ લાંબા માટે ત્યાંના લોકોને દેશનિષ્ઠા કરી ત્યાં ઇન્દ્રોના લોકોની વસાહત કરાવી પણ એકાદ જમાના પછી તેઓ પાછા આઈરિશ થઈ ગયા. એ અપનાવવાની કિયામાં ઇન્દ્રો કામી રહી ગયેલાં બાજ આઈરિશ હતો.

આ પુસ્તકમાં આયરલાંડનો પર્વ ઇતિહાસ, ત્યાંનો સમાજ, ત્યાંની રીતમાત્ર એ કપર કાંઈક વધારે લખ્યું હોત તો સારું એમ અમને લાગે છે. પણ પુસ્તક ભેંતાં અને તેમાં આપેલ આધારભૂત પુસ્તકોનાં નામો ભેંતાં લેખકનો વિચાર તેની માત્ર લાલની રાજ્યીય પ્રવૃત્તિઓ ન જાય આવી આપણી લાલની સ્થિતિમાં તેને બોધપ્રદ કરવાનો દોષ એમ લાગે છે; માટે ન કદાચ આ પુસ્તકની ભાષા પણ ઇતિહાસના પુસ્તક કરતાં મતપ્રવર્તક પત્રની દોષ એવી જણાય છે. આપણામાં લાલ જાણને કામીઓ બોધ વધારવાનો એક મોહ લાગ્યો છે, પણ તે સાહિત્યની ખરી પ્રગતિને હાનિકારક છે તે તરફ લેખકનું ધ્યાન એવાની આખરે નરેક લાગે છે.

આયરલાંડનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે દેખાતા કમનસીબ ઇતિહાસના અકસ્માતોથી કાંઈ પ્રાચીન નાકમેદ ન થયું એટલે; તેથી પણ વધારે અત્યારનું એ છે કે એક પ્રાચીન એકવાર સ્વતંત્ર થવાનો નિશ્ચય કરે છે તો, તેને એ તેટલા મારજીનો દોષ છતાં તે ઉપર તેમાં સર્વથા યાથ ન છે. પ્રાચીન એકવાર સુખિની પૂન લાગે તો તે પછીનો તેનો ઇતિહાસ, તેનું સાહિત્ય કે વૈજ્ઞાનિક શોધબોધ કે કલાની પ્રવૃત્તિઓ નથી થયો પણ માત્ર સુખિનોય યાથ છે. અને અત્યાર એમ કહેવા નથી મળતા કે પ્રાચીન પોતાનાં વિદ્યાકલા તરફ દુર્લ્લેસ કરે છે પણ એટલું જ કહેવા માગીએ છીએ કે તેના ઇતિહાસનું નિર્ણય-સમ સર્વથા સુખિ સ્થિતિમાં બીજું સંકેત રાહતું નથી. ઇન્દ્રોના બંધારે એમ સામાન્યમાંથી સ્વતંત્રતા મેળવવા માગે છે. સંપત્તિ અને ભૌતિક સ્થિતિને લઈને પ્રિટિશ સામાન્યમાં ને અત્યારના આયરલાંડની છે તેમ અત્યારના પ્રાકૃતિક સમુદ્ધિને લઈને ઇન્દ્રોનાની છે એ સામયી આયરલાંડની સુખિ આપણને ઇરાધાઓષક લાગે, પણ પ્રાચીન પ્રાચીન પ્રવૃત્તિ, સ્થિતિ અને ઇતિહાસ નહીં નહીં દોષ છે. આયરલાંડના ખૂનખાર ઉપાયોથી સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કર્યો; તે આદિ-સક ઉપાયો લઈ સકત કે કેમ તે

હકી સંપ્રેક્ષે તેમ નથી. પણ હિન્દુસ્તાન તો અહિંસાથી સ્વતંત્ર થઈ શકે તેમ છે એ દેરેક હિંદીએ યાદ રાખેલું નેહએ, અને આવરવાડનો દાખલો ચોખ્ખો હૃદયથી વધારે ડૂર કહિ શકાય કરવો ન નેહએ.

ઐતિહાસિક વાર્તામાળા, મોંગલપરશ—ચોખ્ખો નાતુલાલ નંદલાલ ચોક્સી, અધ્યાપક, ભરૂચ કેળવણી મંડળ; સંપાદક શ્રી ભરૂચ કેળવણી મંડળ, ભરૂચ. પ્રકાશક શ્રી નૃસિંહ વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦. આ નાની પુસ્તકની ખીજ આવૃત્તિ યથા ગદ્ય એ બહુ આનંદદાયી છે. હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં મોંગલ સમય ધણીજ તેજસ્વી છે, અને તે સમયનું આકર્ષક ચિત્ર રસમય ભાષામાં બાળકને આનંદ પડે તેવી રીતે આ પુસ્તકમાં આપેલું છે. આ પુસ્તક મટિ વિદ્યાપીઠને ખરેખર અભિનન્દન પટે છે.

કેળવણીના અખતરા—૧૯૨૧-૧૯૨૨—પ્રકાશક શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ, બાવનગર. આ નાની ચોપડીમાં શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીલયનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું નિવેદન છે. આ કોઇ માત્ર રીપોર્ટના રૂપની નહોતરખજર નથી પણ શુભરાતના એક બહુજ વિચારશીલ કાર્યકર્તાઓનું પોતાની પ્રવૃત્તિઓ પરનું આત્મનિરીક્ષણ છે. લખાણની બાંધી દહિ નેટલી જ નિખાલસતા પણ નજરે પડે છે. કાર્યની જોણવા, તેનાં કારણો, તેની મુશ્કેલી અને સાસસારતાનું બહુજ તરફ રીતે તેમાં નિરૂપણ કરેલું છે. જેમ કાલદામાં અને વૈદ્યવિદ્યામાં નવા કેરોની અને પ્રયોગોની નોંધ લેઈ તે પ્રસિદ્ધ કરવાનો રિવાજ હોય છે, તેવી આ કેળવણીના પ્રયોગોની નોંધ છે. કેળવણીના સર્વ વિચારકોએ અને સંસ્થાઓએ આનો અભ્યાસ કરવો નેહએ અને પોતાની સંસ્થાપર પણ આ દિશાએ સ્વતંત્ર અને તરફ રીતે વિચાર કરવો નેહએ.

પરિવર્ગચિત્ર—દ્વાી હનનદાસ સુનીદાસ મહેતા, બી.એ. બેસ.બી.ટી.સી.ટી. (ઓનસે). પ્રકાશક મંગળદાસ હરજીરાનદાસ, છુસેલર—સુરત કિંમત જાણ સારી રૂ. ૧-૦-૦. જાણ ૧૫૨ ૦-૧૪-૦, જાણ છુટી ૦-૪-૦.

પૃ. ૭૫ ઉપરના ૧૩ મો દાખલો નીચે પ્રમાણે છે. “મનુએ કહ્યું કે જે હમને હું ૨૫ વર્ષ પહેલોશ તે હમને હું ૨૪ વર્ષ પહેલોશ” અહીં ‘કનુ’ ને બદલે ‘કનુ’ છે તે તો બાપની શ્રેષ્ઠ જણાય છે પણ બાપ પણ શકુટ નથી. “જ્યારે હું ૨૫ વર્ષની હમને પહેલોશ ત્યારે હું ૨૪ વર્ષની હમને પહેલોશ” એમ નેહએ.

પુસ્તકની રચના સારી છે. અક્ષરો અને છપાઈ પણ સફાઈવાળાં છે.

પાકશાસ્ત્ર—લેખક તથા પ્રગટકર્તા જી. રવ. લલિતા-ગોરી સામરાવ તથા જી. રવ. વિમલગોરી મળવાલ, નડીયાદ. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦. આ ઉપયોગી પુસ્તકની પ્રસ્તાવતામાં રસોઇની વ્યવસ્થા, પાક યંત્રો, ધર ઉપ-ચોરી પદાર્થો જેવાકે કુપ, ખાંડ, મધ, આદિ વગેરેની પરીક્ષા કરવાની રીત પણ બતાવેલી છે. પુસ્તક મોટું છે અને તેમાં અનેક પ્રકારની વાનીઓ બતાવવાની વિગતો આપેલી છે.

રાષ્ટ્રીય બાળપોથી; રાષ્ટ્રીય ખીજ ચોપડી—લેખક મોહનનાથ કેદારનાથ દીશિવ. એલ. એમ. એન. એસ. પ્રકાશક મંગળદાસ હરજીરાનદાસ, છુસેલર—સુરત. કિંમત અનુક્રમે ૦-૨-૦ અને ૦-૪-૦. ચોપડીઓની છપાઈ, અક્ષરો ધણું સારાં છે. પૂદાપર દેસનો નકશો મૂકાય છે, તે પણ ચોખ્ખું કર્યું છે. પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ જગાએ બાપના દોષો જેવાકે—“દિવસે તો સંતાડે નત” એ અંગ્રેજીનું જાણવતર છે. આપણામાં તો પોતે સંતાઈ બધા એમ જ કહેવાય. “એ તને નખ દેશે” એ પણ શકુટ શબ્દો નથી; એવા દોષો છે. પણ આમરે ખાસ એ કહેવાતું છે કે આત્મરે જ્યારે રાષ્ટ્રીય શાળામાં અજા-લવાને મટિ પાઠ્યપુસ્તકો છે ત્યારે કોઈ ખાસ યોગના કે સુધારો કરવાને કારણ ન હોય તો એકે એક પ્રકારની ચોપડીઓ કાઢવા કરતાં કોઈ ખીજ દિશા તરફ પ્રયત્ન વાય તો વધારે સારું.

સુગમ ગીત સંગ્રહ—પ્રકાશક શ્રી પાટણ જૈન સુવક મંડળ, ધનજી સ્ટ્રીટ, પારસી ગલી, મુંબઈ. કિંમત ૦-૪-૦. આ નાની ચોપડીમાં લગનાદિક પ્રસંગે ગાવાનાં ગીતો ઉપરાંત કેટલાંક રાષ્ટ્રીય ગીતોનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. આ સંગ્રહ સારો થયો છે. કોઈ કોઈ જગાએ જ્યાં નવી લીટીઓ લખ્યાં ગીતોમાં દાખલ કરી હોય ત્યાં તે બાબતની દીધ નીચે મૂકવી નેહએ અને બને તો નવી લીટી પણ ત્યાં આપવી નેહએ. હવે આવાં ગીતોના સંગ્રહો ઘણી નાતોના પ્રસિદ્ધ થયા છે તો કોઈ સર્વ નાતોના વ્યવહારિક રિવાજોનાં ગીતો એકત્ર કરે તો સ્પષ્ટિત્વની આદિ ઉપયોગી સેવા થાય, અને તેથી નવી નવી નાતો સંબંધી વિચાર કરવાને કેટલાંકે દહિમિનિદુઓ પણ મળે.

રાજસ્થાની ગીત-શ્રી તરુણ રાજસ્થાન પ્રગ્થ-
માલાકા પ્રથમ પુસ્તક. લેખક-કુંવર પરમસિંહ
(પ્રેમ) યાદવ. પ્રકાશક ૬૫૨ મુજબ મૂલ્ય નં.

વેગારીચિલાપ-શ્રી તરુણ રાજસ્થાન
પ્રગ્થમાલાકા દ્વિતીય પુસ્તક. લેખક કુમાર
પરમસિંહ યાદવ 'પ્રેમ'. પ્રકાશક ૬૫૨ મુજબ.
મૂલ્ય પાંચ પૈસા માત્ર

હિન્દુઓ કથતક ચંતોંગે ૧-શ્રી તરુણ
રાજસ્થાન પ્રગ્થમાલાકા ત્રીતરુ પુસ્તક (૩).
લેખક કુંવર મદનસિંહ. પ્રકાશકશ્રી તરુણ
રાજસ્થાન પ્રગ્થમાલાકા મંમિતિ, કરોલી (રાજ-
સ્થાન) મૂલ્ય ૬

૨૫.

એક દુઃખી બીલની કથા

હિન્દુસ્થાનમાં પશુએ અનાર્થ કેમો દેશના અનેક
ભાગોમાં વસે છે. રાજપુતાનાના ઉત્તર ભાગમાં
ગીજાઓ, દક્ષિણ ભાગમાં તથા મુજબ આનંદમાં
બીલો, મુરત નવસારીમાં કાળીપરને, હાટા નાગપુરમાં
મુગાઓ અને જોરાઓ, મધ્યમાં તમાં ગોડ અને
જોરા, દુર્ગ અને ત્રાવજોદમાં નાગા લેડિ-આરી
અનેક અનાર્થ કેમો આપણા આ ભારતવર્ષમાંના
લુદા લુદા ભાગોમાં સેકડો વર્ષો થયાં વસે છે. પણ
આર્યોથી અલગ, જંગલોમાં કે ટેકરીઓમાં, પોતાના
લુદા લાડા બાંધીને તેઓ રહે છે અને ન ચાલ-
તેજ આર્યોના તથા અન્ય શહેરવાસીઓના સમા-
ગમમાં આવે છે. તેમની સંસ્કૃતિ આર્યોની સંસ્કૃતિથી
ઉતરતા પ્રકારની હોવાથી તેમજ આર્યોના દયાણુ
અને લુભમથી તે કેમો ક્યંડાતી ગઈ અને
ગાદા જંગલોમાં આશ્રય પામી. એમાંથી કેટલીક કેમો
લાંબા કાળના સમાગમથી આર્યોમાં ભળી ગઈ અને
અનાર્થ તરીકે હવે જોવામાંથી પણ નથી. છતાં મુદ્દ
અનાર્થ કેમો હજી બહુ છે. તેમના આચારવિચાર-
રતો, આજીવીજીવો, લગ્નમરણ વખતે પગાડા
રિવાજો તથા નેમની ભાષા અને રહેણીકરણો

અભાસ આપણે કવચિત્ત જ કરીએ છીએ. વખતે
કાંઈ ખિસ્તી મીઠનરી, જે તેમના વચમાં રહી, તેમને
સંસ્કૃતિ આપવાનો તથા ઉન્નત કરવાનો, પોતાની
માન્યતા પ્રમાણે પ્રયત્ન કરતો હોય છે તે, અથવા
તો કાંઈ વિદ્વાન સિવિલિયન જેને દેશના કારશારના
સંબંધમાં તેમના સમાગમમાં આવડું પડે છે તે,
તેમની સાથે બેઠાવ છે અને બધી વિગતોનો ખતરો
અને જારીગીથી અભ્યાસ કરે છે. પણ આપણે તો
તેમને અરપૂર્યોની માફક દૂર રાખીએ છીએ, તિર-
સ્કારથી વર્તીએ છીએ, ધર્મજ્ઞાનથી વચિત રાખીએ
છીએ; બંધુભાવથી પાસે રાખી, તેમનાં મુખદુઃખમાં
ભાગી થઈ, તેમના અંતરમાં વાસ કરી, પોતા જેવા
કરવાની અને ધંધર સાનિધ્યમાં તેમને લઈ જવાની
વાત તો પછી ક્યાંથી જ હોય? જ્યારે "પ્રેમપંથ પાવ-
કની જવાણ" થી જગતમાં આપણામાં નીકળે, અને
ખિસ્તી મીઠનરીઓની માફક આયુષ્યભર એમની
સેવા કરવાના વ્રતધારી બનશે ત્યારે જ આ આપણા
લાખો, બધેકે કરોડો બંધુઓની બૂમ આપણા પૂર્વ-
જેએ પચાવી પાડી છે તેમના ત્રણમાંથી આપણે
યોગ્ય થઈ જાય થઈ શકે. દાવ તો બીલોના ઉપર

સાહુકાર વાણીઆના, કાળીપરજના ઉપર પારસી દારવાણના, સુગંધો ઉપર અંગાળી અને સિંદુરયાની જમીનદારોના અને એવા એવા જીન જુલમોની વિતરકો સાંભળ્યાં કરીએ છીએ અને તેમને માટે એકાદો નિધામ, એકાદો હાથ, એકાદો દયાનો છાંટે પણ આપણે નાંખતા નથી એટલા નિધુર થયા છીએ. પ્રભુ સદ્ગુહિ આપે !

x   x   x

એક વૃદ્ધ બીજને એક સમાજસેવકની સાથે વૈશાખ માસના પ્રખર તાપના દિવસમાં ખરેખરે બેઠો થયો. સેવકે પૂછ્યું “ કેમ ભાભા, તાજ તો છો ને ? ” આટલી સખતતાથી અને ગીણશયી વાતચિત કરનાર બીજોને ઉગળા કામમાંથી જવડે જ મળે છે. ડાસાએ માયું “ રહેજાઉંયું ” કરી આંખો માંડીને જવાબ આપ્યો. “ હા બાપુડા, તાજ છીએ. ” બીજો બોલવામાં મિતાઈરી હોય છે. જરૂરેજો જ શબ્દો તેના કાપમાં હોય છે. તે વાણીઓ ભાગેજ હોય છે. તેની પાસેથી ખરી વાત મેળવનાં વખત લાગે છે. વકીલની માફક આપણે તેને જોજી જોજીને વિગતથી સવાલ પૂછીએ ત્યારે જ તેના મોંમાંથી બેઠતી હકીકત નીકળી શકે છે. સેવકે પૂછ્યું, “ પણ કપડીમાં* મકાઈ તો છેને ? છોકરાં બધાં સુખી છે ને ? ” ડાસાને હવે જવાબ દીધા વિના ચાલ્યું નહીં : “ બાપુડા, મકાઈનું તો આ ઉનાળામાં તો એવું જ ને. મકાઈ તથા ચિયાળામાં થોડા ચણા થયા હતા તેમાંથી વાણીઆની નખાધ આવી હતી તે લઈ ગયો, સરકારનો નજોશ તથા તગાની લઈ. જોણ તો બમણો જોશ ભરવાનો હતો તે એ લઈ. અને હવે તો કપડીઓ ખાલીખમ પડી છે. ” ડાસાની આંગળીએ એક ચાર પાંચ વર્ષની, વસ્ત્રના એક પણ ચીંદરડા વિનાની બાળકી હતી. તેને બતાવીને કહ્યું કે : “ આનાથી મોટી બે છોકરીઓ છે તે કર્યાની જખરમાં જ્યાં ગારડા કધવાય છે ત્યાં જાય છે અને નાંચે પડેલા દાણા વીણી આવે છે. સાંજ પડે શેર એક દાણો લઈ

આવે છે અને અમે રાત્રી કરીને પીઈ જેમજે છીએ. હું તો હવે ડાંલોx થયો તેથી મારાથી કંઈ મજૂરીએ જવાતું નથી. આમ હમણાં તો દહાડા નીકળે છે. ” આમ ધીમે ધીમે ડાસો હૃદયનો ઉત્તરો ખાલી કરવા લાગ્યો.

પૂર્વ સુગંધાતના બીજનો સાધારણ પહેરવેશ એક લગોટી, એક ચાદર અને એક પાધડી હોય છે. લગોટી, એક વેંત-આશરે નવ ઇંચ-પને અને બે હાથ લાંબી હોય છે. અને તેના બંને છેડા આગળ તથા પાછળ, આશરે કુટ કુટ, કેડના દોરાથી લટકતા રહે છે. ચાદર તેને દિવસે ઝોડીને ફરવાના કામમાં આવે છે. પહેરણ, કપાળ કે બંડીની તેને જરૂર હોતી નથી. ચાદર રાતે ઝોડવાના પણ કામમાં આવે છે. તેની પાધડી તે ખરેખર પાધડી જેવી નથી હોતી પણ કપડાંના લાંબો ચીરો માથા ફરતો ચાર પાંચ વખત વીંટાયો હોય છે. આથી માથાનું તાળકું તો ઉધાડું જ રહે છે-રાખે છે. તેના આ બધા પહેરવેશને “ ચીંથરા ”ની સંજ્ઞાથી જ તે જાળબે છે અને ચીંથરા જેવા શિરોઢાંકણને “ પાધડી ” જેવા લખ્ય નામથી જાળખાવે છે. આ ત્રણ કપડાં એ તેનો ‘ કુલદેસ ’ હોય છે. ધરમાં પણ આથી વિરોધ હોતું નથી. જદલવાને પણ જીન “ ચીંથરા ” હોતા નથી. મંદિરે બે મંદિરે તેને ન્હાવાની ઇચ્છા માથે અથવા કંઈ કારણથી જરૂર પડે તો લગોટી પહેરીને ન્હાઈ લે છે, તેને તેમની તેમ નીચોવી નાંચે છે અને પાછો તેની તે ધોધા વિનાની ચાદર અને ‘ પાધડી ’ ઝોડી લે છે. દસ બાર વર્ષની અંદરનાં બાળકો-છોકરાં તથા છોકરીઓ-ના આંગ પર કવચિત જ કપડું દેખાય છે. બાળકોને કપડાંની જરૂર જ ન હોય એવો તેનો ખ્યાલ હોય છે. બીજને શહેરમાં નહું પડે તેથી ચાદર ઝોડવાની તેને જરૂર લાગે છે, પણ બાળકને માટે સુઝડી કે ધાધરી ઝોડણી એ તો તે

* વાંસની કોડીમાં.
+ ખાવા માટે લીધેલું અનાજ. ÷ જમીનવેરો.

* ધરડો. * પહેરણ.

મોજાથીખનાં ચિન્હો ગણે છે. ડોસાની આંગળીએ જે બાજકી હતી તેને બતાવીને સેવકે પૂછ્યું કે: "આને લંગોટી બાંધતા હોતો કીક નહીં?" ડોસાએ નિસારો નાંખી જરા ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો: "બાપુડા તું મોરો માણસ, તે તને અમારા ગરીબના ધરની શું ખજાર પડે? આ તો ઊંચી જાડુ નાની છે, પણ નવ વરસની આવી મોટી બહેન છે તેનેયે લંગોટી નથી તો આને વળી ક્યાંથી હોય?" દુઃખીના દંડની વાત દુઃખી જ સમજી શકે. સુખી તેને પૂછે ત્યારે તેને હાં તો એ મરકરી લાગે અથવા ખાલી વાતુડીઆપણું ગિન્દ લાગે.

સેવકને જરા વાતમાં વધારે રસ પડ્યો તેથી તેણે પૂછ્યું કે: "ઊંચીની મા, ડોસી, તાજી છેને?" આ પ્રશ્નથી ડોસાને વળી દુઃખના પુસ્તકનું બીનું પાતું ઉઘસાવતું પડતું હોય એમ લાગ્યું. તે બોલ્યો: "બાપુડા, આ મારી ઊંચી નથી, આતો મારો ઊંચો પાટો થયો તેની ઊંચીઓ છે. હું તો પારકું ધન સંભાળું છું. મારી ધરવાળી મરી ગયાને પછું વરસ થયાં. પાંચ છ વરસ ઉપર પલેજ (ધન્દલુ-એનગ્રા) મારો હતો ત્યારે મરી ગઈ. બધી મળીને ત્રણે નાની નાની ઊંચીઓ મૂકીને તેનો બાપ પાછો થયો." ડોસાને વાત કહેતાં દુઃખ થાય છે એમ નજીનો છતાં સેવકથી પૂછ્યા વિના ન રહેતાયું: "ત્યારે આ ઊંચીઓની મા તેને કીક સાચવે છે ને?" દોષ નિશ્ચય નાંખી, રહેજ ગળગળો થઈને ડોસો બોલ્યો: "એની માએ તો મારો કીકો મરી ગયા પછી આ ઊંચીઓને મૂકી દઈને તુરંત જ બીનું ધર કર્યું. આમાગણી ઊંચીને ન ટળી, મારા આ ગામમાં જ તેનું કાળું મ્હોં કર્યું. મારે તો પારકી થાપણુ ગાયબ્યા વિના છટકા જ નહીં. તેના ઉપર મારો બધો આધાર છે. તેને તીધે તો આવરદા ટકી રહી છે. મોત માગું છું, પણ 'માગ્યું' કાઢીને આવે છે? ત્રણ મને દરે ઉપાડી લે તો સારું, પણ આ બન્ધ્યાં રજગશે, તેથી થોડાંક વર્ષ દરે જીવું છે."

બીજા, ડોળા વિગેરે કામોમાં વિધવા સમન કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે તેનો નવો પતિ કારાર કરે છે કે 'જુનાં ધરનાં કાંઈ છોકરાં સાથે ન લઈ આવે તો ધરમાં રાખું.' આવા કાર કરાવના પરિણામે કાંઈ વખતે નાનાં બાજકો મરણ પામે છે, અથવા તેના અંગાને દયા આવે તો તેમને ઓશિયાળાં તરીકે-મોટાં થઈ ત્યારે હાળા* તરીકે કામ કરશે એમ સમજી રાખે છે. આ કારાર રચવુંદી નિયમવાસનાના પદિ-જીમિ થયો હશે એના કરતાં આર્થિક દગ્ગિતાને લીધે થયો હશે એમ માનવાને વધારે કારણ છે. બે ત્રણ છોકરાં લઈને આવનારી સ્ત્રી મોંઘી પડી જાય છે, તે ધરકામ તથા ખેતરનું કામ બરાબર ન સંભાળી શકે, વળી તે બે ત્રણ નાનાં બૂલકાંબોને મહાદાના રોટલા તો બેઠાએ જ. આ બધાં કારણોથી આ વિવાજ પડી ગયેલ હશે, એમ લાગે છે.

ડોસાએ કહ્યું: "જ બાપુડા, જા, દરે તાપ બહુ ચડ્યો છે. તારે માથે ઇની નથી, ને ગારા પગમાં બેડા નથી." આમ કહી તેણે હંઠામાં પતા-લું. પોતાની વાત ખતમ કરી 'રામરામ' કરી લાકડીને રોકે ડોસે સાક્ષર મોંઘ્યું. સેવકને કવિ કલાપિના જુદા રેસિયાની કવિતા યાદ આવી. તે સાથે તેનું ચિત્તકાર રાવણે કાઢેલું, ઝાંગ, કામળો અને પાધડીવાળું, દયા ઉપજાવે એવું અને બીની આંખો-વાળું ચિત્ર યાદ આજુ* અને ડોસાનો મ્હેરો યાદ કરતો કરતો પોતાને પધે પડ્યો. ડોસાને શુંકે પણ સદાય કરવાનું તે બૂલી જ ગયો.

બીજા ગમે તેટલો હંઠાજી હશે તોપણ કિમ્બોની મારકે મગશે નહીં અથવા દાધ લાગે નહીં દરે. નમે આપશે તો લેશે અને જીભથી અ.ચિન્હ નહીં આપે, અંતરથી આપશે.

અમૃતલાલ વિ. હંકર.

દિલીપની સત્વપરીક્ષા

હીરગ્રામરમાંથી જેમ ગાંડ તેમ વૈવસ્વત નામના મનુના શુદ્ધ વંશમાં દિલીપ નામનો વિશેષ શુદ્ધિવાળો રાજા ઉત્પન્ન થયો. શિક્ષાદાનથી, રક્ષણથી અને પોષણથી પ્રગ્નનો એ ખરો પિતા પ્રગ્નનાજ કલ્યાણને માટે તેમની પાસેથી કરેલો, નહિ કે પોતાના અથવા પોતાના બંધુઓના સ્વાર્થી એશઆરામ માટે. રોજધર્મને આ મૂર્તિ સ્વરૂપ રાજા યુગહીન હોવાથી વશિષ્ઠમુનિ પાસે ગયો; કૌરવ્યુકે રાજ્યના સંકટ પ્રસંગે રાજાએ ધર્મને અને ધર્મારણ્ય-વાસીઓનો આશ્રય લેતા. સંતતિ નહિ થવાનું કારણ પૂછતાં તે પુણ્યભાગી ઋષિએ જણાવ્યું, કે 'એક વળત સ્વર્ગમાંથી તું પાટો ફરતો હોયો તે વેળાએ કંપરુદ્ધની છાયામાં જેટલી સુરભિને તે નમસ્કાર કર્યો નહિ. પૂજ્યની પૂજા નહિ કરવાથી કલ્યાણ-પ્રાપ્તિ રોકાય છે. હવે તેના પ્રતિકાર તરીકે સુર-ભિની પુત્રીને પ્રતિગિધિ રણી તેને પ્રસન્ન કર.' રાજાને ઋષિએ ગોવાળનું કામ સોંપ્યું. તપશ્વર્ગી વિના અર્થસિદ્ધિ નથી; આથી ઋષિએ રાજાને પર્જીશા-ગામાં દર્મની પધારી સવા આપી.

કામચેતુની કામદુધા પુત્રીને પ્રસન્ન કરવાનું ખીલીપ્રમ રાણીએ મલ લીધું. પ્રસાદમાં રાજાપત્ની પાંચ વર્ષની, વધે પુષ્પમાળા અર્પતાં. રાજા વાછરડાને બાળકી હતી. તેને ખતાવ્યો વનમાં ચરવા છોડે. દંપતી બે છોકરીઓ છે તે કલ્યાણવળાતાં; થોડાક અંતર દેવતાય છે તો જન્મ છે અને જેમ પૃથ્વીનું રક્ષણ વીણી આવે છે. સાંજ પડે શેર

રાજા સુનિની ગાયને ચરવા લઈ ગયો. ગાય ચરતી ચરતી ગંગા પ્રપાતની સમીપ તીર્થાતરીથી જવાઈ રહેલી હિમાલયની ગુફામાં પેડી, રાજાની દષ્ટિ ગિરિ-રાજના સૌન્દર્યમાં મુગ્ધ થઈ ગઈ. એટલામાં એકદમ ગાયે ચીસ પાડી. ત્રીશથી રાજાની દષ્ટિ જેઆઈ અને જૂલે તે ગાય સિંહના પંજ નીચે સપડાઈ છે. મનુષ્ય સ્વભાવ પ્રમાણે અને વિશેષતઃ શત્રોપછવી ક્ષત્રિય સ્વભાવ પ્રમાણે રાજાએ તે વધ્ય વનચરનો નાશ કરવા લાયા તરફ દાખે વાગ્યો. પશુ હાથે તે ત્યાં ત્યાં જાઈ રહી. રાજા મુગ્ધગો. એટલામાં રાજાને આશ્ચર્યચકિત કરતો સિંહ મનુષ્યવાણીથી બોલ્યો: "હે મહિષાસુ, તું ફોગટ મહેનત કરે છે. મારા ઉપર તું બાણ છોડે તો પશુ કાંઈ વળવાનું નથી. પૂછોને ભૂળથી ઉભેડી નાંખનાર જંઝાનાત પશુ પર્વતને તો ન જ દેશારી રહે. તું મને ઝાળખતો નથી. હુંજો ભગવાન અજ-મૂર્તિનો કિંકર છું: તેજો મારી પીક ઉપર પગ દબાવે એમના પોડીઆ ઉપર સવાર થાય છે. તેમણે મને આ સાચે દેખાય છે તે દેવદારના વૃક્ષની રક્ષા કરવા માટે અહીં જોમવા આંઠા કરી છે; અને તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે. આ વૃક્ષને ભગવાન જામધન્ય પુત્ર જેનું ગળું છે. અને તેને રક્ષકની માતાએ પોને પથરાવન કરાવી ઉઠેલું છે. એક દિવસ આ દેવદારની છાંયને એક જંગમી લાથીએ પોતાનું મુદરથળ ધરી ઉભેડી નાંખી તેથી પાર્વતીને અત્યંત શોક થયો. તે માટે ભગવાન શંકરે એવા જંગમી લાથી-ઓને ગ્રાસ આપવા મને અહીં રાખ્યો છે અને આંઠા કરી છે કે ભારી પાસે આવે તે તારે ખાઈ-

• વાંસની કાંડમાં.

+ ખાવા માટે લીધેનું અનાજ. ÷ જમીનવેર પ્રમાણે

હું ધણા દિવસનો બૂખ્યો હતો; અને આજે ભગવાનની મહેરથી આ ગાયનું હું પારણું કરીશ. ” આ પ્રમાણે હાંકત જણાવી તે જગરાજ નરસેજને ધર્મપરાક્રમ્ય કરવા તેની શુદ્ધિને રૂચે તેવી સમજણ આપે છે. “ રાત્ર, હવે તું પાછો ફર. તે શુભી જરાજર ભક્તિ કરી છે. આમાં તારો કાંઈ વાંક નથી. તારી કીર્તિને પણ એથી બદો લાગવાનો નથી; કારણ કે જેનું શસ્ત્રથી રક્ષણ થાય તેનું રક્ષણ કરતું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. અહીં આ તું શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ નથી. ફોગટ વિચારે છે. ” રાજાના મનમાં શું થયું હશે તે તો કસોટી પર ચડેલા નર જ સમજી શકે. રાજાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ જગરાજ, મારો અત્યંત ભાવ તમે દિવ્યશક્તિથી સમજી શકો છો એટલેજ હું જોઈું છું. ભગવાન શંકર મને માન્ય છે. છતાં એ આદિતામિ શુભા આ રાવસ્વનો મારી આગળજ ચલો નાચ હું કેમ દેખી શકું ? માટે મારા શરીરથી તમે પારણું કરો અને વાહરડાને મળવા ઉત્સુક આ ગાયને છોડો. ” હર્મશીલ પુરોણ બહુ બોલતા નથી. વિનયી, દલતા અને દેવરહિત શરીરભોગનાં આવા ઉદાહરણ દુર્લભ છે.

શુદ્ધિશાળી પ્રતિપક્ષી આગમનો વિનાશ કરી સત્તા મેળવવા ગયે છે. સરળ પ્રતિપક્ષી શરીર લઇ ફક્ત ધ્યાન થાય છે અને કરે છે.

સિંદ મેં મદ્રકાવી જોયો: “ જગતનું સામ્રાજ્ય, નવયૌવન અને આત્મ કાન્તિવાણું શરીર ! આ બધાનો તું એક ગાયને માટે ત્યાગ કરે છે. મને તો તું વિચારમદ લાગે છે કે આવી નાની જાજતને માટે સર્વસ્વ છોડવા તૈયાર થયો છે. અને જો બુદ્ધિવાન ધર્મ ગણી આમ કરવા તૈયાર થયો હોય તો એ તારી બુદ્ધિ છે. તાગ ભોગથી તું આ એક ગાયને જ્યાંથી અને જ્યાંથી તો અનન્ત કાળ સુધી અનેક આપત્તિઓમાંથી જ્યાંથી તારી પ્રજાને પિતાની માફક પાળીશ. અમિ જેના જન્મનશીલ

અને દુઃખથી ગાયો આપી રીઝવીશ. માટે હું તને કહું છું કે તારા ઉજ્જવલ દેહનો આટલો માટે ત્યાગ ન કર. અનેક કલ્યાણભોગનું એ તારું સાધન છે. અને-અને-રાજ્યવૈભવનો વિચાર કર્યો ? ઇન્દ્રાસનમાં અને એમાં શો દેર છે ? રાજ્ય એ તો પૃથ્વી પરનું સ્વર્ગ છે. ”

સિંદે મનુષ્યવાણીથી રાજાને વિદ્વંસ બનાવવા શુદ્ધિનાં સર્વ રાસો અજમાવ્યાં. હૃદયના વિષયમયિ શુદ્ધિનો સંચાર કર્યો અજેજમાં જેને *Sensible Reasonableness* કહે છે તે અપ્રતિમ રાજાનો ઉપયોગ કર્યો.

સમગ્ર સદૃષ્ટિ રાજાને વિદ્વંસ કરવા મળી હોય એમ કવિને લાગે છે, કારણકે દિમાચલ પણ શુદ્ધ મુખે એજ પ્રતિધાપ કરતો હતો.

દિલીપની સ્થિતિ ભારતવર્ષના ધણા ધણા વીરોને આજે પ્રાપ્ત થઈ છે. બ્રિટિશસિંદે ભારતીય ગૌમાતાને પાતાના પંજા નીચે દબાવી છે. અને છપ્પરે આપણને કસોટીએ ચડાવવાજ આ યોગ કેમ નહિ કર્યો હોય !

ચિવનો અત્યુચર રંગે કવચ છે; બ્રિટિશસિંદે પણ રંગે ધોળો છે.

જૂખ્યા બ્રિટિશસિંદને પણ ગૌમાતાનું પારણું કરવું છે અને તે કહે છે કે તેને પણ તે આશ્ચર્ય મળી ગઈ છે.

ભારતીય વીરોને શસ્ત્રાભનો ઉપયોગ કરવાની મનાઈ છે. એનો હાથ પણ લાથા ઉપર રતખંડ થઈ ગયો છે.

બ્રિટિશસિંદ મધુર અને પ્રમાદ વાણીથી આજ વીરોને ખરો જવા કહે છે; સમજણ, પ્રવેશભનો પણ તેમાંજ આપે છે.

ચારે બાજુથી ભારતીય વીરોને એજ ઉપદેશ અપાય છે. દિમાલય જેવા અચલો પણ એજ

દિલીપના જેવી વિદ્વત્ દશા અનેક ભારતીય ધીરની યાદ છે. શરીરનો ભોગ આપવાનો નિશ્ચય પણ કરેલો છે પણ સ્મિટિશસિંહની વાણી વિવેક કરી નાંખે છે.

પણ સિંહ નીચે દબાએલી કામધેતુ રાજ્ય તરફ દયામણી આંખે જોઈ રહી છે. જાણે ભારતભાતાની દયામણી આંખ !

રાજ્ય તપરથી છે. તપનિષ્ઠના આદેશથી મુનિએ રાજ્યને અસૈદ્ધિક બળ અર્પ્યું છે. તપ વિના સિદ્ધિ નથી.

રાજ્ય પ્રેમપૂર્વક, શાન્તચિત્તે, દૃઢતાથી ઉતર આવે છે: " નાશથી બચાવે તે ક્ષત્ર." ક્ષત્ર શબ્દ જગતમાં ગમે તેમ ફેલ થયો નથી. અનેક પરદુઃખઅંજનનાં કાર્યોથી ફેલ થયો છે. શરણાગતને વિષત્તિમાંથી બચાવવા એ અમારો ધર્મ છે, અને ધર્મ વિરૂદ્ધ આચરણ કરી રાજ્ય ભોગવવામાં શી મદદા છે ? અને દમકોઇની લાવનાથી મક્કીન થએલા પ્રાણુને સાચવી રાખવામાં શું પ્રયોજન હોય ? હું અદ્યતન માટે બહુ ભાગ્ય કરતો નથી; કારણ ગાય ગાયમાં ફેર છે. આતો કામદુધા છે. ઋષિ અન્યથી કેમ સંતોષ માને ? (અને સિંહ તું ગર્વ કરીશ નહિ.)

રાજ રક્ષના પ્રભાવથીજ તું તેને પકડી રાખ્યો છે. માટે એવો એજ નિશ્ચય. મારે પ્રાણ માટે એ છોડાવવીજ નોંધજો. મારા લોહીથી તું સંતોષ પામજે પણ મારી ગૌમાતાને છોડ. તું જાણે છે કે આપણને જે કામ સોંપેલું હોય તે આપણે જીવમાટે પણ

કરવું જોઈએ. તને ધર્મની ખબર નથી એમ નથી.

તને જો મારા ઉપર દયા આવતી હોય તો મને શરીરની કિંમત છે તેની ઉપર દયા કર. આ મારું ભૌતિક શરીર નાશ તો અવશ્યજ. પામવાનું છે. મારા જેવાઓને તેના ઉપર આરંભો હોતીનથી. નાશવંત ભૌતિક શરીરને બચાવી હું અંતર રહી શકે એવા યશઃશરીરનો નાશ કરવો ઇચ્છતો નથી. તું મારો મિત્ર છે, અને હું તારો. મારી આટલી માગણી કબૂલ રાખ."

સિંહ રહાત, થયો અને શરીર લેવા દા પાડી. રાજ્ય વિજયી થયો. નાશવંતનો નાશ થતા ફક્ત અમરને અમર રાખ્યો. ખર્ચ રહાપણુ કાને કહેવું ?

જગતને જીવવું છે. આવનારો તે કેમ ગુમાવો શકે ? રાજ્ય સિંહના નિપાતને ધારી રહ્યો છે. ત્યાં વિદ્યાધરે પુણ્યપૃષ્ઠિ કરે છે. 'હસ્તિવત્સ' એ અમૃત જેવા શબ્દો કાને પડે છે. રાજા દાય જોડી નમસ્કાર કરે છે.

x

x

x

ગદાકવિઓની વિશેષતાજ આ છે કે તેમના આત્મામાં વિશ્વનાં સનાતન સત્યો કાચરૂપને પામે છે.

રસિકલાલ છા. પરીખ.

જ્ઞાનગોવ્યરી

દેશ ઉલ્લાહ ! કૌંસિલોં કે खेल में,
 और गान्धी तप रहे हैं जेल में ।
 लीडरों ने फिर किया छकड़ा, पसन्द,
 और जनता जा रही हैं मेल ३ में ।
 सिर्फ बातों का नहीं कुछ मोल दे,
 जानते हैं ढोल में जो पोल है ।
 लीडर^१ फिर कर कौंसिलों में भागये,
 कर दिया मायित कि दुनिया मोल है ॥

ત્રિશૂલ

યુક્તમીનો દંડ

લશ્કરી ખર્ચ

કાપકૂપ કમિટીના સભાસદ શ. પુરુષોત્તમદાસ
 કશિરામને હિંદુસ્તાનના વધના જતા લશ્કરી ખર્ચના
 ખૂબ કારણો તપાસી નાં વાઈસરૌય આગળ એક
 નોંધ રજુ કરી છે અને તેમાં મન ૧૮૫૭ ના જળ-
 વાથી માંડીને અત્યાગ સુધીના લશ્કરી ખર્ચના
 આકાશ, અંગ્રેજ અને હિંદી મિત્રાઈઓની મંખ્યા,
 સરકારે નીમેલા કમિશનોના રીપોર્ટો વિગેરે તમામ
 વિગતોમાંથી આર્ક ખેંચી સરકારને જે બબાલજો
 કરી છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેરી છે. આ નોંધનો
 માર અમે નીચે આપીએ છીએ:—

સન	રૂપીઆ કરોડ	અંગ્રેજ	હિંદી
૧૮૫૬	૧૪.૮૮	૪૫,૫૦૨	૨,૬૬,૮૫૨
૧૮૭૮	૧૭.૦૦	૬૬,૧૪૩	૧,૨૩,૨૫૪
૧૮૮૭	૧૬.૦૦	૭૪,૦૦૦	૧,૪૫,૦૦૦
૧૮૯૫	૨૭.૮૮	"	"
૧૯૦૫	૨૯.૫૧	"	"
૧૯૧૩	૩૧.૮૯	૮૦,૦૯૦	૧,૫૬,૬૫૦
૧૯૨૨	૭૩.૭૬	૭૭,૭૫૧	૧,૭૦,૫૩૭

એટલે કે સન ૧૯૧૩ થી સન ૧૯૨૨ સુધીનાં
 ૯ વર્ષમાં ખર્ચ બમણાથી પણ વધી ગયું છે અને કે
 મિત્રાઈઓની મંખ્યા લગભગ તેની તેજ રહી છે.

સરહદ પરનો મુશ્કેલ કબજો કરવાની રાજ્યનીતિને
 અંગ્રે અને ૧૮૭૮ થી માંડીને અત્યાર સુધીમાં ૧૩૫
 કરોડ રૂપીઆનું ખર્ચ થયું છે અને તેમાંથી ૨૦ કરોડ
 રૂપીઆ તો માત્ર વકીરિસ્તાનમાં જ ખર્ચાયા છે.

અંગ્રેજ અને હિંદી સિપાઇઓનું વાર્ષિક ખર્ચ નીચે પ્રમાણે છે:—

	વાર્ષિક ખર્ચ	
	અંગ્રેજ	હિંદી
	રૂપીઆ	રૂપીઆ
સિપાઇ	૨૫૦૩	૧૩૧
પાપદળ દુકડીનો	૧૩૬૯૨	૨૧૨૪
ઓફિસર		
ચોરસવાર દુકડીનો	૧૪૨૭૭	૨૫૨૪
ઓફિસર		
	અંગ્રેજ	હિંદી
	૮૮૮૭	૪૬૦૪
હાડનાર ઓફિસરો	૪૩૨૬	૩૩૯૮
પ્રમાણ દેહા	૪૮.૭	૭૩.૭

આ આંકડાઓ પરથી જોઈ શકાય છે કે અંગ્રેજ સિપાઇનું ખર્ચ હિંદી સિપાઇના કરતાં ચારગણું છે, અને અંગ્રેજ ઓફિસરનું ખર્ચ હિંદી ઓફિસરના કરતાં છગણું છે. હાલ પહેલાં હિંદી સિપાઇનું ખાધાખર્ચ સરકારને માસિક રૂ. ૪ આવતું. હાલ પછી હાલ સરકારને એ ખર્ચ રૂ. ૧૨ આવે છે, છતાં હિંદી સિપાઇનું કુલ ખર્ચ હાલ પહેલાંના કરતાં આજે બગણું થયું છે જ્યારે અંગ્રેજ સિપાઇનું ખર્ચ પહેલાંના કરતાં ચતુર્ગણું ઘટી ગયું છે, એટલે કે તે ૫ કરોડ રૂપીઆ વધ્યું છે.

પણ આ સિવાય અંગ્રેજ લશ્કરની પાછળ બીજાં ઘણાં ખર્ચ થાય છે, જેવાં કે: ટેન્કલુની પાછળ રૂપીઆ ૨૨ લાખ; પાટીઓ અને દેવળોની પાછળ રૂ. ૧૯ લાખ; ડેપુટીઓની પાછળ રૂ. ૬ લાખ; હવા ખાવાની ટેકરીઓ પાછળ રૂ. ૪ લાખ. આ બધાં ખર્ચ વાર્ષિક છે, છતાં લશ્કરી ખર્ચમાં ગણવામાં આવતાં નથી. તે બીજાં ખાતાઓમાં આપ્યા જાય છે.

અંગ્રેજ સિપાઇ ઇન્ડિયામાં થોડા વખત કંવાયન શાખા દિલ્હી સરકાર આવે છે અને આવી આ ૫ વરસ રહી પાછો પોતાને દેશ ચાલે જાય છે. (ઓફિસર ૭ વરસે જાય છે.) તે મુદત દરમિયાનનાં પગારલેખો વગેરેના ખર્ચને અંગ્રેજમાં કમીટેશન

કે છે. સુલતાની બાબમાં તેનો સરળ અર્થ 'ગુલામીના દંડ' છે. સને ૧૮૬૧ માં અંગ્રેજ સિપાઇ દીઠ ૧૦ પાઉંડ (૧૫૦ રૂપીઆ)ના દંડ તરીકે લેવામાં આવ્યા, એટલે દિલ્હી સરકારને ૬૫ લાખ રૂપીઆનો ગુલામી દંડ લગ્યો. સન ૧૮૭૦ માં એ દંડ સહેજ ઘટાડ્યો અને ૭૬ પાઉંડ (૧૧૨૬ રૂપીઆ) કર્યો, એટલે ત્યારથી દિલ્હી સરકારને ૬૬ લાખ રૂપીઆ દંડ લેવા પડ્યો. ૧૯૦૮ માં દંડ વધ્યો ને ૧૧.૪ પાઉંડ (૧૭૧ રૂપીઆ) થયો, અને હાલ પછી ૧૯૧૯ માં ૨૮.૫ પાઉંડ (૪૨૭૬ રૂપીઆ) પહોંચ્યો. ૧૯૨૧ માં અંગ્રેજ સિપાઇને ૧૨ મહિનાને બદલે ૬ મહિના કંવાયન શીખવવાનો હુકમ થયો અને એથી દંડ ૩ પાઉંડ ઘટાડી ૨૫.૫ પાઉંડ (૩૮૨૬ રૂપીઆ) કરવામાં આવ્યો. પણ આ ઉપરાંત સન ૧૯૨૦ થી દિલ્હી સરકારના માથે બીજો નવો દંડ લેવામાં છે, અને તે હવાઈ વિમાનનો. આ હવાઈ કાફલામાં ૧૨૬૫ અંગ્રેજો કામ કરે છે અને દર સાલ હિંદી સરકાર ૧૫ લાખ રૂપીઆ આ નવા દંડ તરીકે લે છે. ૧૯૨૩-૨૪ ના આંકડાઓમાં આ કાફલાનું ખર્ચ રૂ. ૧ કરોડ ને ૮૮ લાખ અંકિયું છે, છતાં એક પણ હાલની એ કાફલામાં રથાન આપવાનું સરકારને સ્વચ્છું નથી.

આ સિવાય અંગ્રેજ સિપાઇઓને વિશ્વાયત્તી દિલ્હી સરકાર લાવવા મોકલવાનો ખર્ચ આવે છે. સને ૧૯૦૦ માં નીમાયેલા વેલ્થી કમિશને આમાંનો અડધોઅડધ ખર્ચ વિશ્વાયત્તી સરકારે આપવો એમ કરાવ્યું છે. આ કરાવ પ્રમાણે વિશ્વાયત્તી સરકાર દર સાલ હિંદી સરકારને રૂ. ૧૮.૫ લાખ આપવી આવશે. પણ તે પછીનો ખર્ચ ખૂબ વધ્યો છે છતાં હિંદી સરકારને તો હજી ૧૯૬૬ લાખ જ મળે છે. સને ૧૯૨૨ માં ગુલામીના દંડ તરીકે હિંદી સરકારે ૨.૮૩ કરોડ રૂપીઆ લખ્યાં છે. આમાં અંગ્રેજ સિપાઇઓનાં આવવાનવાનો ખર્ચ હોય છે તો ૩.૮૭ કરોડ રૂપીઆ થાય, ખરી રીતે એટલે આ ખર્ચ વિશ્વાયત્તી સરકારને જ માથે ન પડાવો જોઈએ.

આવી રીતે ખૂબ લંગાણુથી ચર્ચા કરી રા. પુરુષોત્તમભાઈ દિંદો સરકારને નીચેની સાત લક્ષમણો કરી છે:—

૧. લશ્કરી વહિવટ અને લશ્કરી રાજ્યનીતિની સર્વ બાબતોમાં હિંદી સરકાર અને હિંદી ધારાસભાને કુદ્ધ અખિતધારે આપવો.

૨. લશ્કરી ખર્ચના અદાજપત્રમાં રૂ. ૫૦ કરોડથી જેટલી રકમ વધે તે માટે ધારાસભાની મંજૂરી મેળવવી.

૩. સરહદ પરના મુલકનો કબજો હાંતી રહે ત્યાંનું તોફાન બંધ કરવું.

૪. દેશની આંતરિક સુલેહશાંતિ માટેનાં લશ્કરનો ખર્ચ ઓછો કરવો.

૫. અંગ્રેજ સિપાઇઓને લાવવામોકલવાનાં તથા કેળવવાનાં ખર્ચ વિશાલતાની સરકારે આપવા. હિંદી સરકારે તે બંધ કરવાં.

૬. હવાઇ કારકાનો ખર્ચ જેમ અને તેમ ઘટાડવો. અને

૭. લશ્કરમાં જેમ અને તેમ હિંદીઓને જ દાખલ કરી ખર્ચમાં ખૂબ ઘટાડો કરવો.

આમાંની જેટલી બાબતોએ હિંદી સરકાર શ્વીકારે છે તે જોવાનું છે.

અમેરિકામાં મહત્તિવેધ

દારૂની બદી જડખૂળથી ઉભેલી નાંખવી જોઈએ એ વિષે તો મતભેદ હોય જ ન શકે, પણ હરેક દેશમાં એવો એક વર્ગ હોય છે કે જે અધિકતસ્વાતંત્ર્યના ઓછા-હેઠળ મહત્તિવેધ માટેની વ્યવસ્થિત ચળવળનો પ્રતિષ્ઠાર કરે છે. આપણી સરકાર પણ એજ વહાનું બતાવે છે, જોકે આપણે જાણીએ છીએ કે દારૂના વેપારમાંથી કમાનાર સરકારને દારૂખંધી કરવી પાલવે એમ નથી. વળી એક દલીલ એવી પણ રજૂ કરવામાં આવે છે કે કાપદાથી દારૂખંધી કરવાનાં શુભ પરિણામ આવી શકે નહિ. આના જવાબમાં આપણે અમેરિકાનો ઇતિહાસજોતો દાખલો આગળ ધરી શકીએ. 'સ્ટાનર્ડર્ટલી રીવ્યુ' ના એપ્રિલ માસના અંકમાં અમેરિકા વિષે લખતાં એક અંગ્રેજ, મિ. હેરોલ્ડ સ્પેન્ડર લખે છે કે:-

આને અમેરિકામાં દારૂખંધી થઈ છે કે હજી દારૂનો પ્રચાર ચાલુ જ છે ?

મધ્ય પશ્ચિમમાં તો દારૂડું નામનિરાત નથી. પૂર્વમાં એનો ઉપયોગ ચોરીફાળી થાય છે, દક્ષિણમાં સી હોલોકા પીએ છે. યુરોપીઅનનો આદરસત્કાર કરી તેના પ્રત્યે પ્રેમભાવ દર્શાવતોની અમેરિકન રીત તેના હાથમાં સરાયની ખાલી આપવાની છે. સરાય હાંતીદીધો હોય એવા યુરોપીઅનને તેજ અમેરિકનને આશ્ચર્ય થાય છે. એ લોકો માને છે કે આપણે બહુ સારાની પ્રત્ન ધીએ.

મેં એક યુવાન અમેરિકન પત્રકારને કહ્યું: "તે તમારે સંપૂર્ણ મહત્તિવેધ કરવો હોય તો દારૂખંધીના કાયદાને બદલી ગરીબી અજમાવો."

તેણે કહ્યું પેટે જવાબ આપ્યો: "દેશ કરતાં ઇલાજ ખૂંડો."

ટાળાંઓની શાંતિ અમારાં ધ્યાન વાદેવર બેઠી. મેં એક એ પીધેલ માણસો જોયા, પણ કોઈ પણ પીધેલ જી ન લઈ, નતો કોઈ જીને પીતો જોય. બાળકોની નજરે દારૂ ચડતોજ નથી એટલે તેમને પીવાની છાંજ જ થતી નથી.

સી કોઈ કબૂલ કરે છે કે પીમાં બંધ કરનાથી અમેરિકાને અજબ ફાયદો થયો છે, અને ખોટા હલે ફરી જોવાય જ શાના ? જે કંઈ પણ મતભેદ છે તે ખોટા દારૂ અને બીર સંબંધે છે. દરેક સમાજસેવક દારૂખંધીના કાયદો રદ કરવાનો કે તેમાં ઘૂરછટ મૂકવાનો વિરોધી છે.

સામાન્ય સુખાકારીમાં યથેલા ફેરફાર પર બધા બાર નકે છે. મોટરની સંખ્યા અને ઉપયોગનો વધારો એ વધતી જતી જનસુખાકારીનું એક ચિહ્ન છે. અગાઉ જેનામાં પીકામાં વપસાતો તે હવે કામની હડપ વધારવામાં ખર્ચાય છે. વળી મન્દૂરવર્ગના ખોરાક, પહેરવેશ અને સામાન્ય સજ્જોમાં પણ સુધારો થયો છે. નેક્ષા અને ગરીબ માટેના હોલોમજીદો બંધ થવાની મને ખબર મળી છે. મિનીયોસોટિસમાં મુક્તિદોજના એક દર્નલે મને કહ્યું કે, "ખાલુ તમજીદના એક સહેરમાં છું" જેલમાં બાપલ આપવા થયો પણ ત્યાં જઈને જોઈ તો દેવ ખાલી".

અમેરિકાએ જોતેજ આ પ્રયોજને સંજ્ઞ કરી બતાવેલો જોઈશે. એક અંગ્રેજને એ વિષે જોવાવાનો અધિકાર નથી. છઠ્ઠાંમાં દારૂ સ્વતંત્રવાદને નામે ટકી રહેલો છે, અમેરિકામાં એ સમાનતાને નામે ટકવા માટે છે. અમેરિકામાં આને પ્રશ્ન એ છે કે: "તવંજર ને દારૂની લહેરવેશ ઉપાવતો હોય તો ગરીબે સો જુદો ક્યાં ?" આનો જ જવાબ મળશે તે પર દારૂખંધીની છત બા દારૂનો આધાર છે.

જે દેશોમાં સમાનતા નથી એ દેશોમાં વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યની આશુ મૂકાય છે, અને નવાં વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય મર્યાદિત થયું છે ત્યાં સમાનતા આડે

આવે છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા વચ્ચે આ કોઈ અંગેજી સંતાકૂકડી ચાલી રહી છે. એનો અંત ક્યારે આવશે એનું ભવિષ્ય ભાખવું મુશ્કેલ છે.

સંસ્કૃતિ જોખમમાં

લન્ડન ટાઇમ્સના માર્ચ તા. ૨૯, ૧૯૨૩ ના લીટરરી સપ્લીમેન્ટમાં 'સંસ્કૃતિ જોખમમાં' એ મથાળા નીચે યુરોપની વર્તમાન સ્થિતિની ચીમોંસા કરતો એક વિચારણીય અગ્ર લેખ આવ્યો છે. લેખકનું નામ આપ્યું નથી પણ વિષયનું પ્રતિ-પાદન જોતાં એમ જણાઇ આવે છે કે લેખકનો ઇતિહાસનો અભ્યાસ ઉઠા અને વિવેકી છે.

લેખની શરૂઆત ગ્રાસીન ગ્રીસના ઇતિહાસના એક ખનાવથી કરી છે. ઈ. પૂ. ૨૧૭ માં નોપોકટસ આગળ ગ્રીક રાષ્ટ્રોની એક સલા કરાવે છે. તેમાં ત્યાંનો એક વતની નામે એલ્કલોસ તત્કાલીન સમગ્ર પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરી જણાવે છે કે જો તેઓ પરસ્પર લડતાં નહિ મટે તો થોડાક દિવસમાં તેમનો નાશ થશે. એની સૂચના કોઈએ સાંભળી નહિ. સિત્તેર વરસમાં તે રાષ્ટ્રો રોમને તાબે થઇ ગયાં !

વર્તમાન યુરોપને પણ આવી સૂચનાઓ આપવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનના વિકાસથી મળતી શક્તિના પરિણામે યુદ્ધોમાં અપૂર્વ ભયાનકતા આવી છે. યુગ-પનાં રાષ્ટ્રો પરસ્પર લડતાં નહિ મટે તો તેઓએ જેજેલેલી અણુદ્રવ્ય શક્તિ તેમનો પલ્ નાશ કરશે. પણ કહ્યા બાંધ દરવાની સલાહ આપવી સહેલી છે; એકવાર કહ્યામાં પડ્યા પછી એમાંથી છૂટવું રહેતું નથી. કેવળ નીતિની દૃષ્ટિએ પણ ચોતાનો પક્ષ ઊઠાવો એ બીજાનો અન્યાય સ્વીકારવા બરાબર હોય, આની સ્થિતિમાં ઉઘાડી આંખે આંધારકુચમાં પડવું પડે એ તદ્દન સંભવિત છે; "કોઈ એક સત્તા કારો કે દાન્યેન્ડ-મર્યાદા અને કહાપણથી વર્તવા નામ તો પણ તેની કાંઈ અસર થાય નહિ."

લિન કિલ રાષ્ટ્રોમાં સંજ્ઞન માણસોનું કંઈ ન આવે અને આ લાડાઈઓ ચાલ્યા કરે તો શું પરિણામ આવે ? કેટલાક લોકો એવી કદપના કરે છે કે

જંગલી દશ પાછી ગમશે. બધી જ્ઞાનસંપત્તિ નાશ પામશે અને આ અણુદ્રવ્ય વિકાસયુગમાં પેતે મેજ-વેડી શક્તિ યુરોપ યુગાવી બેસશે. આ બાબતના ટેકામાં રોમન સામ્રાજ્યનો વિનાશ અને ત્યારપછી અવતંત્રા જંગલી પ્રમથોના ગંધકારયુગનો દાખલો લેવામાં આવે છે. પણ આવી ઐતિહાસિક ઉપમિ-તિઓ ધણીવાર ઉપલક્ષીયા સાદરપથી દૂષિત હોય છે. જર્મન વિકાસ ઓસ્વાલ્ડ રપેન્ઝરના 'ડર ઉન્ટર-માન્ચ ડસ આબેન્ડાન્ડ' (પાશ્ચાત્ય દેશોનો વિનાશ) નામના મંથમાં ફુનીઆના ઇતિ-હાસમાંથી ખનાવેો લઇ જેઝીતાણીને બંધ બેસાડેલી ઉપમિતિઓનાં અનેક ઉદાહરણો છે. રપેન્ઝરની એવી કદપના છે કે જમ માણસ બંધપણમાંથી યુવાન થઇ જુદાવરમાં આવે છે અને પછી નાશ પામે છે તેમ સંસ્કૃતિઓનું પણ થાય છે. રપેન્ઝર એમ માને છે કે જે સ્થિતિઓમાંથી પ્રત્યેક સંસ્કૃતિ પસાર થાય છે તે તેણે શોધી કહાડી છે; અને આ પ્રમાણે વિચારી તે એવું માને છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ હદથી સ્થિતિએ પહોંચી છે; એટલે હવે તે નાશ પામશે. ખરી રીતે જોતાં આ પ્રમાણુપદ્ધતિ જ દૂષિત છે. ઇસીસન પહેલાંના શૈક્ષણિકી ગ્રીસ-રોમન સંસ્કૃતિની સ્થિતિમાં અને હાલની સ્થિતિમાં ફેરલીક સમાનતા છે, જેમકે "હવનની કુદિલા, ગોટાં શહેરોનું જટિલ હવન, બાલ સુખસાધનોનો ચિસ્તાર, ધાર્મિક અસહાર માટે તૃષ્ણા અને અક્ષી-ક્રિકને માની લેવાની જૂળ." પણ આવી ફેરલીક સમાનતાઓ ઉપરથી એકવાર અનેક બીજવાર ખનશે એમ માનવું બૂલભરેલું છે. તે વખતની અને હાલની સ્થિતિમાં જે વિપત્તિ છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ. તેમાં મુખ્ય બે છે. એક, -હાલની પશ્ચા-ત્ય સંસ્કૃતિ એટલે સત્તા જમાવવાની સાધનસામગ્રીની

અપૂર્વ સંપત્તિ. દાસનાં વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિક
લુદ્ધિભજ આગળ કેવળ શારીરિકભજ કે દિશત
નુમ્મ છે. જુના જમાનામાં શેમન સેનિસ અને
જંગલી જર્મન ગોદાઓ બને એકબીજાને સામે
તકવાર અને ભાઝાથી લડતા. આ દૃષ્ટિએ શેમનોની
કાંઈ વિશેષતા નહિ હતી. તે વખતની શેમન સરકાર
પાસે દાસની 'મશીનગતો' ન હતી. દાસના વિજ્ઞાનની
પ્રગતિથી એકાદ સંજ્ઞા અને કેળવાએલા માણસો
માટે કેવળ મોટી સંખ્યા ઉપર વિજય મેળવવાનું
લક્ષ્ય છે. પહેલાં એ ન હતું.

ખીજે તરફત, દાસની સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર છે.
પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, જૂમધ્ય સમુદ્રની આશુગાજુના
મુશકના ફેટલાક ભાગમાં જ ફેલાએલી હતી; બાકીના
ભાગમાં જંગલી પ્રજાઓનો અગાત મુશક હતો. આ
જંગલી પ્રજાઓ અનેકવાર આક્રમણ કરતી. પ્રાચીન
સંસ્કૃતિને માથે દમોશ આ ચક્ર ભગનું હતું. દાસની
રિયતિ આનાથી તદ્દન જુદી છે. પૂરેપૂરી સંસ્કૃતિ
કેવળ પૂરોપ ઉપર નહિ પણ હિત અને દક્ષિણ
અમેરિકા ઉપર, આસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડ
ઉપર, અને દક્ષિણ આફ્રિકા ઉપર ફેલાએલી છે.
દાસ કોઈ એવો જંગલી મુશક નથી કે જેની પ્રજા-
ઓનો પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને ભય હોય. હા, ફુલીઆમાં
એવી ફેટલીઓ મળે છે કે જે ગેરી અગમી માટે
ભારે ચર્ષ પડે. પણ આ એશીઆ અને આફ્રિ-
કાની પ્રજાઓ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બળે જ-વૈજ્ઞાનિક
જોષ અને યોજનાપૂર્વક સંઘટનના ંગળે જ-વિજય
પામી શકે. નવપાન આ વતની પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની
મદદથી જ ફલીઆ ઉપર વિજય મેળવી શક્યું.
એટલે જો કે એશીઆઈ પ્રજાઓ રિજ્ય મેળવે
પરો, તો પણ તે વિજય તો પૂરેપૂરી સંસ્કૃતિનો
હતો. અને ગોરવ તો સંસ્કૃતિનું કરવાનું છે—તે
સંસ્કૃતિવાળા પ્રજાઓનું નહિ. ગેરી પ્રજાઓ પાસેથી
મતા આકો જ્યાં સંભવ છે, પણ તે ગેરી પ્રજા-
ઓએ હિતવા કરેલી સંસ્કૃતિને જંગલીપણા તરફથી
ખાંડી ભય નથી

પ્રાચીન સંસ્કૃતિ આ બે કારણોથી—વિસ્તારનું
નાનું કોષ અને મોટી સંખ્યા સાથે લડવા માટે નાની
સંખ્યા પાસે આવશ્યક સાધનસામગ્રીનો અભાવ—
આ બે કારણોથી બહુ મુશ્કેલીને જંગલી પ્રજાઓ
સામે ટક્કર ખેંચી શકતી. પ્રો. લાવરરીડનો એવો
મત હતો કે શેમન સામ્રાજ્યના નાટનું કારણ સર-
લના રક્ષણને ભાર હતો. આનું કાંઈ દાસની
પ્રજાઓને નથી. પણ દાસની પ્રજાઓને બીજી જગ્યાએ
ભય છે; તેઓને એકબીજાનો ભય છે, વિજ્ઞાનનું મારક
જગ જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ આ ભય વધારે
ભયંકર થતો જાય છે. જો કોઈ 'હીય ઓફ
નેશન્સ'—પ્રજામંડળ—સાથે થાય નહિ તો સંજ્ઞા
છે કે 'પાળ બાંધ્યા વિના પોતાનું ઘર પામીને
તણાઈ જતું બચાવી શકે નહિ અને દરવરોગ્યકા
ચેનાની વતને ગેરી નાંખ્યા વિના પાળ બાંધી
શકે નહિ એવા માણસની રિયતિમાં ફેરફાર ચાલ્ય
આવી જાય !

દાસ જ્યારે કોઈ પોતાની સંસ્કૃતિનો વિનાશ
ભય છે ત્યારે તે કોઈ બહારના જંગલીપણાના
શરી નીકળવાને કોઈ થતો એમ નથી માનના. તેઓ
જેમ માને છે કે મગાનિક બંધારણે તરી વતારેલી
પ્રાથમિક જંગલી દયાઓમાં પ્રજાઓ આવી પાડે
અને સંસ્કૃતિ અને ગમને વારસો આપવાની સાર-
વડ નહિ રહે. પણ દાસની સંસ્કૃતિને કેઝાજે કોઈ
જંગલીપણું વતમશે એ લગભગ અસંભવિત છે.
ઉપર જણાવેલા બે કારણોથી—વૈજ્ઞાનિક જગ અને
સંસ્કૃતિના વિસ્તારથી—આવી રિયતિ જરૂર અન-
શ્ય છે. સંભવ છે કે કોઈ એક દેશમાં બવરદા
તરી જાય અને અનવરદા જાય. પણ ફુલીઆમાં
એક સાથે બધે આનું બને એ લગભગ અશક્ય
છે. ત્યાં ત્યાં અનવરદા પ્રાપ્ત થાય ત્યાં પણ તે
કાંઈ વખત શકે નહિ. કોઈક યોગ્યાભિનવાળા
માણસો એવા સખને વૈજ્ઞાનિક જગ અને લુદ્ધિથી
બાકીના માણસોને ફાગી વ્યવરિયન મતા ફરીથી
જાગવી શકે. આથી "એક જગાય છે કે દરેક

આપણી સંસ્કૃતિને ભય નથી—જો સંસ્કૃતિનો એવો અર્થ કરીએ કે યોજનાપૂર્વક સંબંધન અને વૈજ્ઞાનિક મનોદૃષ્ટિ તો;—પરંપરા ભય સંસ્કૃતિને નથી પણ સ્વતંત્રતાને છે.”

ઉપર જોયું કે વિજ્ઞાનની પ્રગતિનું એક પરિણામ નાની સંખ્યાની મોટી સંખ્યાને દયાથી દેવાની શક્તિ છે. હાલ જુદા જુદા ભાગોમાં વ્યવહારની સુગમતાથી દુનીઆ પહેલાં રહી નહિ સંકળાએતી એવી સંકળાઈ છે. હવે સંભવ છે કે ભવિષ્યમાં કોઈ એક કુશળ માણસોની ટોળા આ બધાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોને પોતાના હાથમાં એકત્રિત કરી, અતુલ બળ પ્રાપ્ત કરી, દુનીઆમાં પોતાની સત્તા જમાવે. લોકોમાં મોટી બિચસપાયસ થાય એટલે અધાર્મિકી યાવ અને વ્યવસ્થા નમળી પડી જાય. આવી સ્થિતિમાં લોકોના મન ઉપર કાબૂ મેળવ્યો હોય એવા લોકનાયકોની ક્ષત્તા અને જોડુકમી જમી જાય. નેપોલીયન સમ્રાટ થયો એ પહેલાં વિશ્વલ કરનાર સંસ્પતો સેનાપતિ હતા.

અને બધી બાલુથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે આતુ કાંઈક યાવ. રાજ્યની લગામો એક હાથે કરનાર અને વાણિજ્યના આધારરૂપ બંધનાર કોઈ સંતાના હાથમાં દુનીઆ જતી હોય એમ લાગે છે. આ સત્તા પોતાની જાળ દરેકની આલુઆલુ એવી રીતે યુગશે કે એમાંથી છૂટવું લગભગ અશક્ય રહી પડે. રાષ્ટ્રોમાં પરસ્પર વિત્રલ, પ્રજાના બિન્ન-ભિન્ન વર્ગોમાં કલહ, અને હવનને દુઃખી અને અવ્યવસ્થિત બતાવતી દરેક બાજત આતું પરિણામ રોક્ય કરે છે; શાંતી જે અવસ્થા અને જોડુકમી-માંથી જ એકની પસંદગી કરવાની હોય તો ધણુ-પણ લોકો જોડુકમી રચીકરી લેશે. આનંતર વિમલો પડી આગરતસની જોડુકમી રામનોને છૂટકારા રૂપ ચર્ચ પડી હતી.

આ ભવિષ્યોથી બચવું હોય તો શું કરવું ? શાંતી લાવણીથી કે લેખો લખી આ સ્થિતિમાંથી

બચી સંકાય એમ નથી. એક વાર ભયંકર કમલની સ્થિતિમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે ઉપર જણાવેલું ભાવી લગભગ અનિવાર્ય છે. એવી સ્થિતિમાં ચક્રવીર ચપ્પેથી કોઈ ઉપાય નહિ. આગત અને શક્તિ-વાળા લોકોને પરહેજ કર્યા કે તે સત્તા નીચે લોકો દયાઈ જવાનાં. આવી સ્થિતિમાંથી બચવું હોય તો એક જ ઉપાય છે—ભયંકર કમલની સ્થિતિમાં પડતાં જ બચી જવું, પડી ભને એ વિમલ એક રાષ્ટ્રના બિન્નભિન્ન વર્ગો વચ્ચે હોય કે બિન્નભિન્ન રાષ્ટ્રો વચ્ચે હોય.

“અમે અંગ્રેજો, સામાન્ય રીતે બોલતાં, ભૂત-કાળમાં અમારા કષ્ટઆ-સામાજિક કે રાજકીય—માથાણુ માનવ સંબંધો તરીકે ગળ્ય એટલી હદ સુધી લઈ જવામાં મોળા છીએ.” પરદેશીઓ અમારા બિન્નભિન્ન રાજકીય અને સામાજિક વિચારનાંજા માણસો વચ્ચે મૈત્રી અને માથાણુ સંબંધ જોઈ આશ્ચર્ય પામે છે. આ સહચારની ભાવના એવી નાલુક છે કે જે ભવિષ્યના કષ્ટઆઓથી તરીકે ગળ્યા કોમળ ભાવો અને સંયમ, અને હલકાર જતાં બચાવી લેતા દારપરસથી યુક્ત ઉદારચિત્તિ-આ બધા ભાવો આ ભાવનામાં રહેલા છે. ધણુ લોકો આ સુદમ બાજતોની અવગણના કરે છે; દારપર કે એમ નાથી જે અનિષ્ટ અટકવું નથી તે સૌ કોઈ જોઈ શકે છે, પણ એમનાથી જે વધારાનું અનિષ્ટ રોકાયું છે તે બધા જોઈ શકતા નથી. આ જાતનું વાતાવરણ સાચવી રાખવાથી આપણો છૂટકારો થશે એક ખીજ સાથે સારો સંબંધ રહી શકે એવી રીતે ચર્ચા અને વાદવિવાદથી આપણે જો આપણી સંસ્થાઓમાં પ્રગતિશીલ સુધારો કરી શકીએ તો આપણા રાષ્ટ્રમાં તો હાથ છે તેના કરતાં વધારે સતોપકારક અને વધારે કાર્યકારી પ્રગતિ-અને વિદ્યાસ થઈ શકે. આ જાતનું વાતાવરણ ખીજ પ્રગતિ ઉપર ફેલાઈ શકે તો જગત કોઈ દિવસ સ્વતંત્ર પ્રજાઓના મંડળને વિમલને નામશેષ કરી નાંખતું જુઓ. આ જાતના વાતાવરણ સિવાય બધી જોડવણી ફોગત જશે; ગરીબ બીચારા આગલ ઉપર સ્વાતંત્ર્યનું ભાવિ ઉજ્જવલ દેખાતું નથી.”

આ આખો લેખ વાંચતાં હૃદયમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે કે ક્યાં-કુનીઆ ક્યાં જાય છે ! ઉપર મારે આપ્યો છે એ લેખના વિદ્વાન લેખકને તો ખાતરી છે કે યુરોપીય સંસ્કૃતિ જોખમમાં નથી. એ વિશ્વાસ એમને સંતોષ આપતો હશે, પણ જે બધાંકર સ્થિતિનું તેઓ સંયોજક કર્તુન આપે છે તે સ્થિતિના મૂળમાં યુરોપીય સંસ્કૃતિ-ખાસ કરીને તેમણે દરબેલી વૈજ્ઞાનિક બળ અને યોગ્યતાપૂર્વક સંબંધન કરવાની શક્તિરૂપ સંસ્કૃતિ—છે તે તેમના મગજમાં નથી આવતું, એ જરા આશ્ચર્યકારક છે. વિજ્ઞાનના બળથી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ કેવળ અનેક ગણી વધી જાય તેમાંથી જીતી શું રજી આવે ? સ્વાભાવિક રીતે માણસ રચાયે અને લોકોથી પ્રેરાયેલો હોય છે; આ વાસનાએને ત્યાગ અને ઉદારતાથી કળજનમાં લાવવાની હોય છે. હવે જ્યારે વિજ્ઞાનથી સ્વાર્થ પ્રાપ્તિમાં સાધન વધે જાય, પરિણામે લોક વધે જાય—પોતાના બળથી પ્રાપ્ત કરે એટલે પોતાનું એ નીતિનો આ બધાને રોકા મળે—સાગતી લાવનાનો સામાન્ય રીતે ઉપક્રમ થાય અને રાષ્ટ્રીય ત્યાગ એ લગભગ પાપ ગણાય—ત્યારે આની સ્થિતિમાં બીજું શું પરિણામ આવે ? અસરે નહીં બધા ધર્મ જુદા પડી ગયા હોય એમ લાગે છે ! નહિતો આ અવુજ બળ સાથે તેટલુંક સંયમ-સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થયું ન હોત ! વર્તમાન યુરો-પીય સંસ્કૃતિને જંગલીપણા તરફથી ભય નથી તે માટે લેખકે આપેલાં કારણો ખાસ લાગે છે. પણ આ લેખકની સંસ્કૃતિ અને જંગલીપણા વચ્ચે ગાત્ર ગણિતનો તફાવત છે. જેની પાસે મારવાનો અને લંદવાનો થોડાં સાધનો હોય તે જંગલી—અને વિજ્ઞાનની મદદથી આવાં સાધનો જેની પાસે અનેક ગણાં હોય તે સુધરેલા; અને આ ગણિતના નિયમથી જ વિજ્ઞાનથી સત્તા ધોમક મળ્યો આ મદદ વિનાના ગદ્ ગદ્ માણસોને દગાવે એમાં પણ કંઈ આશ્ચર્ય નથી. આમાં અભિમાન લેવા જેવું શું છે ? આની સંસ્કૃતિને અમરપરો મળે એમાં કુનીઆનું શું કાલું થવાનું ? વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ નેટરો આદ્યસંસ્કૃતિ

વધારવામાં કરવામાં આવ્યો છે તેટલોજ ને આખા-લિંક સંગ્રહિત માટે કરવામાં આવ્યો હોત, તો મુશ્કેલી જળવાઈ રહેત અને આ દશા પ્રાપ્ત ન થાત, યુરોપીય ભારતીય સંસ્કૃતિમાંથી આ યાગતમાં કંઈ પ્રેરણા મળે ? અસ્તુ.

લેખક આ સ્થિતિમાંથી બચી જવા માટે એમ સલાહ આપતા જણાય છે કે ભિન્ન ભિન્ન રાષ્ટ્રો વચ્ચે સહચાર અને મૈત્રી કેળવવાં જોડાયે. થોડાંક પણ રપટ કથનોથી લેખકનો એવો અભિપ્રાય સમ-જાય છે કે વર્તમાન સ્થિતિમાં જાણે ઇંગ્લાંડનો કાંઈ હાથ નથી અને મૈત્રી અને સહચારની પ્રેરણા કુનીઆને ઇંગ્લેન્ડ તરફથી મળે, આ વાંચતાં રહેજે દસી જવાય છે ! જે હાસ્યરસનો ઉદ્ગેષ લેખકે, ક્યાં છે તે તેમનામાં હોત તો આતું કહેવાને તેઓ ન પ્રેરાત. સહચાર અને મૈત્રી કેળવવાં—જરૂર કેળવવાં, પણ શી રીતે ! ત્યાં સુધી એક હાકાના દુકાા માટે લડતાં બે દુતરોઓમાંથી એક પણ થોડું 'ધણ' જવું કરવાને તૈયાર ન હોય ત્યાં સુધી કહ્યો ધી રીતે રમે ? અને ઇંગ્લેન્ડ તરફથી શાન્તિ અને મૈત્રીનો પ્રદેશ મળે ! જગતમાંથી નેટરું લૂંટી લેવાય એટલું લૂંટી લઇ, પચાવી દઈ ઇંગ્લેન્ડ શાન્તિનો ઉપદેશ કરે ! સો ઉંદર મારી ગિલાડી બાઈ પાટે બેસે છે ! રાષ્ટ્રો સ્વાર્થત્યાગ કરે અને શાન્તિ સ્થાપે એ પહેલાં ઇંગ્લેન્ડ જેવા લૂંટારે દેરે ! જે પારડું પચાવી પચ્યા છે તે પાછું ન સોંપે ત્યાં સુધી શાન્તિની આશા શી રીતે રાખી શકાય ? બીજાને ઉપદેશ આપ્યા કરતાં પોતાના હૃદયમાં ઇંગ્લેન્ડ જરા દરિદ્ર કરે તો સારું.

ઇંગ્લેન્ડને કહ્યો અમતા નથી એ વાત સાચી હશે. તે દેશના રાજકીય અને સામાજિક પક્ષોનો અંજન સંગ્રહ દોરતોના હશે. પણ આમાં શું વળ્યું ? ઇંગ્લેન્ડે ક્યારે પોતાનો સ્વાર્થ માનવજાતિના સુખ માટે રાજજીગીથી છોડી દીધો છે ! અડધી કુનીઆ પચાવી પચ્યા પડી કહ્યો કરવા લાગ્યાયક ન જ હોય ! ઇંગ્લેન્ડ ખીમ રાષ્ટ્રો સાથે નિરસ્વાર્થ મૈત્રીનો ફેટો મુંબઈ રાખે છે તેનાથી તો આજો વિદ્વાન

સેષક અગ્રાત ન જ હોય! હિન્દુસ્થાનમાં પ્રભુ પાસેથી દયીઆર ફાસલાવી લઈ પોતાનો દેશ કેટલી બહાદુરીથી (૧) અમલ ચલાવે છે, પોતાના દેશના એક વર્ગના સુખની ખાતર આ ગરીબ અને શાન્તિપ્રિય પ્રજાના પ્રાણ કેવી રીતે ચૂસાય છે. જગતમાં સ્થરના અસ્થિતત્વને સાચું બનાવનાર આ પાપ સામે માથું ઉંચું કરનાર સાથે શી રીતે વર્તવામાં આવે છે. અને જાણે આટલાં પાપ બસ ન હોય, જાણે સ્થરનો અપરાધ પૂરા ન થયો હોય તેમ જો પ્રજાના માણસને, જો પ્રેમ-સત્ય-અહિંસાની મૂર્તિને ચુ-હેગાર ગણી દેદ કરી દીધી—આ બધી બાબતો અંગ્રેજ વિચારકોના મગજમાં પેસતી નહિ હોય? કે એમની આંખો સ્વાર્થ આગળ મીસાઈ નય છે? પણ આ સંગમની અને ત્યાગની શક્તિ વિના ઐદિક સંપત્તિ છારવતી અશક્ય છે. રાષ્ટ્રમાં જ્યારે સંપત્તિનું અણર્થ શરૂ થાય છે ત્યારે તેનું વિનાશચક્ર પ્રવર્તવા માંડે છે. આનો ઉપાય વિરાનને ફેંકી દેવામાં નથી; પુરુષાર્થને શ્રેય બનાવવામાં નથી. પણ વિરાનથી પ્રાપ્ત થતી ઐદિક સંપત્તિને છારવી શકે એવી આધ્યાત્મિકશક્તિ ખીલવવામાં છે; અને આ શક્તિ ખીલવવાના સાદા અને સહેલા ઉપાય દરેક ધર્મમાં સમાવેલા હોય છે. તેની

ઉપેક્ષા કરવાથી જ તે નિરુપયોગી લાગ્યા છે. દાસ પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિના સંબંધમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વર્તનારા ધણા-હશે. પણ એને સામુદાયિક ધર્મ બનાવી સમુદાયોના વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ કરવાના પગલાં તો ગંધીજીએ જ લીધાં છે.

આ ધર્મમાં મતભેદ દૂર દરવાના અને અન્યાય સામે લડવાના પણ ઉપાયો રહેલા છે. આ ધર્મનાં તેના પ્રવર્તકનું નામ આખીએ તો—આ ગંધી; ધર્મનાં તત્ત્વોને સ્વીકારી તે પ્રમાણે આવરવામાં જ જગતનું હિત સમાવેલું છે. અને આ વિદ્વાન લેખકની માફક એમ નહિ કહીએ કે શાન્તિ અને બંધુભાવની પ્રેરણા ફુનીઆ અત્યારે હિન્દુસ્થાનમાંથી મેળવી શકશે, પણ અને એટલી તો જરૂર આંદાશ રાખીએ છીએ કે મહાત્માજીએ બતાવેલાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી, બ્રિટિશ સરકારને મહાત્ કરી જ્યારે હિન્દુસ્થાનમાં સ્વરાજ્ય સ્થપાશે ત્યારે ફુનીઆનાં બીજાં રાષ્ટ્રોને જરૂર માર્ગસૂચન મળશે. બાકી અત્યારે તો અંધકાર એટલું ગાઢ છે કે—‘તમસોમા ડયોતિર્ગમય’ (અંધારામાંથી મને આજ્ઞામાંથી લઈ જા) એ જ મીઠા હૃદયમાંથી નીકળી પડે છે!

૨. છેા ૫.

મરાઠા અને અંગ્રેજ

પુનાના સુપ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક 'ધી મરાઠા' પત્રના તંત્રી અને લોકમાન્ય દિગ્ગજના અગ્રણી અનુયાયી રા. ડા. નરસિંહ ચિંતામણુ દેસાઈ ઉપરના નામનું એક પુસ્તક ઇ. સ. ૧૯૧૮ ની સાલમાં જહાર પાડ્યું હતું. તે પુસ્તકે મરાઠી બાળા બોલનાર પ્રજામાં એટલી જાણી જિજ્ઞાસા ફેલાઈ કે તેની પહેલી આવૃત્તિ એક માસમાં ખપી ગઈ અને તરત જ બીજી આવૃત્તિ જહાર પડી. એ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૨૨ ના અંતમાં જહાર પડી તે હમણાં જ મારા જોવામાં આવી; આ પુસ્તકને મિ. દેસાઈ 'મરાઠાચાલીનું' સત સાંવસરિક વાઙ્મયશાસ્ત્ર' એવું ઉપનામ આપે છે અને તેમાં સિવાજીએ રચાયેલ મરાઠાઓના રાજ્યના અંતને સૌંવરસ યદાં હોવાથી તે પ્રસંગે એ 'સિવચાલી' અથવા મરાઠા ચાલીના અંતનાં કારણોની ચર્ચા પણ આ ગ્રંથ લખેલ છે. સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસક મેઈસેનું વચન છે કે History is politics teaching by examples, ઇતિહાસ એ દાખાથી રાજ્યનીતિ શિખરનાર વિગમ છે. એ પ્રમાણે અત્યારે આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવાની ઉત્સુકતામાં પહેલા વર્ષને આ-વરણ છે કે આપણા દેશનો ઇતિહાસ વાંચી આપણું સ્વરાજ્ય ક્યાં કારણોથી ગયું તે પણ આપણે જા-

ણું. 'મરાઠાચાલી'નો અંત આગળે માત્ર એકસો જ વર્ષ અંગ્રેજો હોવાથી એ દાખલો તદન નજીકનો અને તેટલે અંશે આપણી પ્રજાના ગુણોના વિવેચનમાં અતિ બોધપ્રદ યજ પડવાનો એ નિઃશંક છે; તેમાં વળી મિ. નરસિંહપંત જેવા રાષ્ટ્રીય વર્ણના અગ્રણીને હાથે એ વિષયની ચર્ચા અંગ્રેજી હોવાથી તેમાં પરગુણઅભિવંદન અને સ્વદોષદર્શનમાં અતિશયોક્તિના અંશ હોવાનો બિલકુલ સંભવ નથી. અને તેટલા માટે રાજ્યીય વિષયોની ચર્ચાવગના આ જમાનામાં આ પુસ્તક દરેક વિચારવંત દેશદિનેશી ગુજરાતીના ગંભીર ચિંતનને પાત્ર છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના મિ. દેસાઈ બે વિભાગ કર્યા છે. પૂર્વાર્ધમાં ઇતિહાસ અને ઉત્તરાર્ધમાં વિવેચન આપેલ છે. ઇતિહાસના વિભાગમાં પ્રથમ પ્રકરણ અંગ્રેજના આગમન પહેલાંનું મદારાષ્ટ્ર, બીજું પ્રકરણ અંગ્રેજ હિન્દુસ્તાનમાં શા માટે અને કેવી રીતે આગ્યા તે, ત્રીજા પ્રકરણમાં મરાઠા અને અંગ્રેજના સંબંધના ઇતિહાસનો પૂર્વેગ તે શરૂઆતથી તે વડગામની સંધિ સુધીનું પ્રકરણ અને એવા પ્રકરણમાં મરાઠા અને અંગ્રેજના ઇતિહાસનો હિતરંજ એટલે મરાઠાચાલીના અંતસુધીનો ઇતિહાસ આપે છે. એ પ્રમાણે એ બે પ્રકરણમાં સિવાજી, ચંભાજી, રામ-

રામ અને શાહ એ છત્રપતિ અને બ્રાહ્મણ વિશ્વ-
નાથથી બીજા બ્રાહ્મણ પર્વતના પેશવાઓનો અ-
ંગ્રેજ સાથેનો ઇતિહાસ આપી આ વિષયનું મુખ્ય
કથાસ્ત્ર બતાવાય છે; પણ તે ઉપરાંત પેશવાની માફક
બીજા મરાઠા સરદારો સાથેના અંગ્રેજીના સંબંધ
વિશે પણ માહિતી દેવાની જરૂર છે એટલે પાંચમા
પ્રકરણમાં મરાઠા રાજમંડળ અને અંગ્રેજોનો ઇતિ-
હાસ આપે છે અને તેમાં સત્તાના બેંસિલે અને
અંગ્રેજ, હોલ્કારના બેંસિલે અને અંગ્રેજ, નાગ-
પુરકર બેંસિલે અને અંગ્રેજ, સાવંતવાડીકર બેંસિલે
અને અંગ્રેજ, સિંધીઆ અને અંગ્રેજ, હોલકર અને
અંગ્રેજ, ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ, આંગ્રે અને અ-
ંગ્રેજ, પદ્મવર્ધન અને અંગ્રેજ વિશે ક્રીડકાલ માહિતી
આપી આ ઇતિહાસનું પ્રકરણ પૂરું કરવામાં આવે
છે. એ પ્રકરણ ઇતિહાસના અભ્યાસકર્તા ઉપરોગી
છે. પણ સામાન્ય વાચકવર્ગને એ ઇતિહાસની વિગ-
તમાં બહુ રસ ન હોવાથી તે તે વિષયના શાખીનને
માટે રાખી આપણે આગળ ઉત્તરાર્ધ લેઈએ. આ
ઉત્તરાર્ધમાં પણ પાંચ પ્રકરણ છે. તેમાં પહેલા પ્રક-
રણમાં મરાઠા અને અંગ્રેજોનો સમઘાટીન ઉત્તરાર્ધ-
પર્વનો ઇતિહાસ આપવામાં આવેલ છે; બીજા
પ્રકરણમાં મરાઠાશાહી શાળી બૂરી? એ સવાલની
ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં ગંગા-
શાહીની રાજ્યવ્યવસ્થા અને તેમાં પણ કૌશલ્યના
બુદ્ધિ અંગેની વ્યવસ્થા, પાલણ, હવણ, તોપખાના
વગેરેની ગોઠવણ તથા તે ઉપરાંત જમીનના કરની
મહેસુલ, આમન્યવસ્થા, લોકમંત્રણ, તુરંગ, ટપાલ,
દંકશાળ તથા નાણું, જકાત તથા કર, વ્યાપાર વગેરે
વિષયોની વ્યવસ્થા ચીતરવામાં આવી છે. તેજ પ્ર-
કરણે એવા પ્રકરણમાં મરાઠાઓનું પાદશાહી ધારણ
એ નામ નીચે દિલ્હીના પાદશાહની સાથે મરાઠાઓનો
સંબંધ અને તેનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે;
એટલે કે દક્ષિણમાં મરાઠાઓનું નાનું સંસ્થાન હતું
તેમાંથી વધીને આખા હિન્દ ઉપર મરાઠી સામ્રા-
જ્યનો વિસ્તાર થયો તે ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો
છે; અને છેવટે પાંચમા પ્રકરણમાં ઉપસંહાર તરફ
મરાઠા અને અંગ્રેજોના ગુણદોષનું પરીક્ષણ આપ-

વામાં આવ્યું છે. શરૂઆતમાં મિ. ફેલ્કર કહે છે કે
મોમ્સ પાદશાહીને ખાઇ જઈ તે ઉપરાંત સારા
હિન્દુસ્તાનનો રાજ્યકારભાર પોને ગણી જવાની
મરાઠાઓની મહત્વાકાંક્ષા દર્શાવતો ન થઈ પણ
ઉચ્છેદે તેઓએ પોતાનું રાજ્ય પણ ખોઈ બેસવાની
સમિધ આપી. આ પ્રમાણે પોતાના રાજ્યના નાશને
માટે મરાઠા તરફનાં કારણોની મિમાંસા આપણે કરી
ગયા છીએ પણ અંગ્રેજ હિન્દુસ્તાનમાં વિજયી થયા
તે માત્ર મરાઠાઓના દોષને લીધે નહિ પણ તેમના
પોતાના કેટલાક ગુણો પણ તેમને આ કામમાં ઉપ-
યોગી થયા હતા એ વિચારનું જોઈતું નથી. અંગ્રેજ
આ દેશમાં વેપાર માટે આવ્યા, અને જેથી રીતે
મરાઠાઓએ દિલ્હીના પાદશાહની નોકરી કરતાં કરતાં
સામ્રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લીધી તે પ્રમાણે
અંગ્રેજોએ પણ વેપાર ખેડનાં ખેડતાં રાજ્ય પ્રાપ્ત
કર્યું. રાજ્ય એ કદાચિત તેઓનું મૂળ સાધ્ય નહિ
હોય, પણ વેપારશક્તિનું એ એક ઉદ્દેશ સાધન છે
એ વાત તેઓને તરત જ્ઞાનમાં આવી અને તે વખ-
તથી તેઓ રાજ્ય મેળવવાના ઉદ્યોગમાં પણ પડ્યા.
આ કામમાં તેમને પરિસ્થિતિ બહુ પ્રતિકૂલ હતી;
તેઓનું મૂળ ઠેકાણું ઇંગ્લેન્ડ હિન્દુસ્તાનથી દળદો
માઠજ દૂર અને દેવળ સરદારમાંથી આવવાનું,
વળી તેમાં આજના જેવાં વરાળ, વિજળી વગેરેનાં
ચંચોથી ભરેલ મુસાફરીનાં સાધન ન હતાં. રસ્તામાં
અતિરૂપર્યાય યુરોપીય દરીઆખા બગીચાનાં રાજ્યો તરફ-
ની બીતિ, હિન્દમાં મુસલમાન, મરાઠા વગેરે ગ્રંથજ
સરખા રાજ્યો અને તેઓને ફ્રેન્ચ સરખા યુરોપી-
અન લોકોની મદદ, એવી સ્થિતિ છતાં ઇંગ્લેન્ડ
કંપનીના આડનાં મૂળ એક વાર જે બંગાળમાં
રાખાયાં તેણે દાળોતરે આખા હિન્દુસ્તાનના રાજ-
સ્ત્રવાહની સત્તાની પ્રવંડ ધમારતોને ઉધી પાડી
જમીનદોરન કરી દીધી.

કાર્યપ્રણીતને લઈને એ કે મરાઠાઓ એક
કાળે મોટા થયા હતા અને નોકે આખા હિન્દમાં
તેઓ અજીત મનાતા હતાં છતાં તેઓને પણ અંગ્રે-
જોએ હરાવ્યા એટલે અંગ્રેજોમાં ન હોય એવા કંઈ

આમ રાજકીય દુર્ગુણ મરાઠાઓના - અંગમાં હોવા, નોંધ્યો. તેમ કાઠ. આમ પરિસ્થિતિને લઇને તેમની દાયપગ જરૂર પડી ગયા હોવા નોંધ્યો. અને આ દુર્ગુણ અને આ પરિસ્થિતિનાં ફાયદા અંગે મળ્યા એ સ્પષ્ટ છે. તો આ દુર્ગુણ કયા અને એ પરિસ્થિતિ કઈ તેનો આપણે વિચાર કરીએ.

મરાઠાઓમાં મોટે દુર્ગુણ દેશભિમાનનો બહુ અંશે અભાવ એ છે. આ મદ્યજનની પેદાશ જ હિન્દુસ્તાનમાં અતિઅદ્ય ધાય છે તો પછી મહારાષ્ટ્રીઓને ભાગે તેનો કેટલોક અંશ આવે! આપણે લોક ગરીબ અને ભોળા તરીકે આખા જગતમાં પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છીએ. ગમે તે પરદેશી લોક આપણા ઉપર સ્વાધી કરે, આપણી આમસંચા, ધર્મભાવના, રીતિરિવાજ, વતન હક્ક, એની અંદર ન્યાં સુધી રાજ્યકર્તા દાય ધાલતા નથી ત્યાં સુધી એ લોક કાણુ છે, શું કરે છે તેની પંચાત આપણે કરતા નથી. ધાર્મિક ખાખતમાં પરમત અસહિષ્ણુના એ દુર્ગુણ છે તે આપણે જાણીએ છીએ પણ રાજકીય ખાખતમાં પરચક અસહિષ્ણુતા એ અમુક શરૂઆત છે એ આપણને ખબર નથી. શિવાજીના વખતથી ને શાહુની કંડારીદીની શરૂઆત સુધી મરાઠા લોકમાં દેશભિમાનનો પવન વાતો હોતો એમ ધણને લાગે છે; પણ તે જીતિને દેશભિમાનનું નામ આપવાને બદલે રાજ્યાભિમાન એ નામ આપતું વધારે ચોખ્ખું છે. કારણ શિવાજી મહારાજની ફાજમાંના મરાઠા મુસલમાનો સામે એકનિઃશી લડતા હતા તો તેની સામેના મુસલમાન લશ્કરમાં બીજા મરાઠાઓ એટલીજ એકનિઃશી શિવાજી મહારાજની સામે યુદ્ધ કરતા હતા. શાહુની કારખાદિમાં રાજ્યના બે ભાગ થયા એટલે એ દેશભિમાનના પણ જુલો બે કટકા થયા અને પછી પેશવા, ભોંસલે, ગાયકવાડ, આંગ્રે પ્રતિનિધિ, સચિવ, કોલ્હાપુરકર વગેરે સંસ્થાનો થયાં અને એ સંસ્થાનોમાંથી વળી મિથીઆ, હોદકર, પટવર્ધન, શરતે વગેરે પડાયતો થયા એટલે ઉપર કહેલા રાજ્યાભિમાનના પણ બારીકે દુકકા થઇ છેવટે તે અદ્યથ થઇ ગયું. પેશવાઈના વખતમાં રાજ્યા-

ભિમાન હતું એમ કહેવા જઇએ તો તે રાજ્યના યજુ નિગ્રામઅર્થી અને દેદરઅધીની ફાજમાં હાજરે મરાઠા સિલિદારે અને સરદાર હતાં અને તેઓ પેશવા સામે લડવામાં ગિલકુલ આંગ્રેજો ખાના નહીં. પેશવાઈ માટે બ્રાહ્મણોને અભિમાન હતું એમ કહીએ તો તે પણ પેશવાના પ્રતિસ્પર્ધીઓ જાટ, રાહિલા, અંગ્રેજ, રાજપુત વગેરે લોકોની નોકરીમાં રહી પેશવાઈનું અકલ્પાણ કરવામાં પ્રવૃત્ત હતા. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની યુગ્મ ખાતાની પાવલજ પસંદગી પેશવાની દૈયત મરાઠાઓની જ હતી અને તેમાંના હજારો અંગ્રેજ તરફથી લડનાં સમરંગળમાં પડ્યાના દાખમા મોલુદ છે; આથી ઉત્તર અંગ્રેજોનું દેશભિમાન કેવું જાગત હતું તે સુપ્રસિદ્ધ છે. એક અંગ્રેજ ડાક્ટર પાદશાહની છોકરીને ઔષધ આપી સાજી કરી ત્યારે પાદશાહે ખુશી થઈ તેના લાખ, અર્ધોલાખ રૂપિયા ભેટ આપવા માંગ્યા. પણ તે ડાક્ટરે બીજી કાંઈ બક્ષિસ ન લેતાં બાદશાહને અજ્ઞ કરી કે મારા દેશના લોકોને તમારા રાજ્યમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી આપો એટલે મને તમારી બક્ષિસ પહોંચી. શ્રીરમજીના જન્મપવને લીધે કમળવને મજેલી બક્ષિસની રકમ તેણે પોતાના દેતાના લશ્કરી અમલદારોના ઉપયોગ માટે વાપરી અને ખર્ચાની લગાઈ પછી કોલકારની કસમે નક્કી કરતી વેળાએ નિગ્રામઅંગ્રીએ નાના રૂબરૂસને ત્રીસ હજાર રૂપિયાની આવકનું ગામ બક્ષિસ આપ્યું તે તેણે પોતાના ખાતગી ઉપયોગ માટે ખુશીથી સ્વીકાર્યું.

ચાર પાંચ જણ એમ થઈ એકાદી સંસ્થા ચલાવવાની અથવા એકાદ કારચાર પાર પડવાની આપણને ટેવ નથી એટલે તેવું કામ આપણા અંગ ઉપર આચરતાં તે એકચિત્તથી ચલાવતાં આપણને આવડતું નથી. મતમેદ અને પક્ષપક્ષી થઈ છેવટે ટંકા યાવ છે એ આપણે હમેશા જાણીએ છીએ. આ વાત જો આપણા હાલના વ્યવહારમાં આપણે નોંધ્યો છીએ તેમ વાત જુના વખતના રાજ્યકાર-ભારમાં પણ ખનતી હતી; શિવાજી દિલ્લી ગયા ત્યારે મેરોપત પેશવા અને અપ્પાજી દત્તો સચિવને

સંન્યતો-કુલ અપત્યાર સોંપીને ગયા હતા, પણ તે બે વચ્ચે મત્સર અને દેષ ઉત્પન્ન થવાથી રાજ્યકરભાર સારી રીતે ચાલ્યો નહીં. શિવાજી જયદી પાછા ફર્યો એટલે તે વખતે કાંઈ ગંભીર પરિણામ આવ્યું નહીં, પણ આગળ જતાં શંભાજીની કારણદર્દિમાં તે આવ્યું જ. રાજ્યમાં સંતાજીની મુખ્ય અને ધનાજીની નાયબ સેનાપતિ તરીકે નીમણુક કરી તેમના પર સંન્યતો કારભાર સોંપ્યો તો એ બે વચ્ચે અણ-ખનાવ થયો ને તેમાં સંતાજીનું ખૂનથયું. શાહુની કારણદર્દિમાં સેનાકર્તા અને સેનાપતિ એવી બે નીમણુકો કરી ચક્રાક્ર ઉપર રવાનગી થઈ ત્યાં તે બે વચ્ચે કટ્ટબો થયો અને સેનાકર્તા ઉપર મોટા સંકટનો પ્રસંગ આવી ગયો.....અંગ્રેજલોકમાં આવા દંડ નથી-ચતા એમ નથી. હમેશાં ચાપ છે પણ સમુદ્ધરવરૂપથી કામ કરવાની તેઓને ટેવ પડેલી હોવાથી તેમના દંડ એટલી હદ સુધી નથી જતા કે ઉદ્દિષ્ટ કાર્યનો તેથી ધાત ચાપ.

શમુદ્ધરવરૂપે કામ કરતાં આપણને આવડતું ન હોવાને લીધે આપણાં રાજ્યતંત્રો પાશ્વર્યો પ્રમાણે સંસ્થાપ્રધાન રહી ચક્રતાં નથી. પણ તે વ્યક્તિ-પ્રધાન જ હોય છે, એટલે જુદામાન, ઉત્સાહી, નિઝાદી એવી એકાદ પ્રવળ વ્યક્તિ આગળ આવી મુખ્ય અધિકારી થાય એટલે બીજા બધાએ તેની પ્રેરણા પ્રમાણે કામ કરવું એજ આપણી પ્રકૃતિને માફક આવે છે. પણ ત્યારે એવી કોઈ પ્રવળ વ્યક્તિ અધિકાર પર આવે છે ત્યારે પ્રથમ તો તે અધિકાર પોતાના કુટુંબમાં પરંપરા ચાલુ રહે એવો બંધાવરત કરી નાંખે છે. એવા એક કુલના અધિકારીએ એક પછી એક સારા નીપજો તો રાજ્યતંત્ર ઉત્તમ જ ચાલે. પણ એમ ન બને, એકાદ વ્યાક્રત ખરાબ નીકળે કે-કામ બધું બગડે છે. શિવજીએ માણસો તૈયાર કર્યા, પ્રત્યેક ખાતાની પદ્ધતિ બાંધી દીધી, એ બધું કર્યું. પણ પછી શંભાજી ગાદીપર આવતાં જ પાછામાં પચાસ ત્રીસ વર્ષની મહેનત ધૂળધણી થઈ ગઈ. બાલાજી વિંધનાયકી માંડીને માધવરાવ સુધી ત્યાર પેશવા એક પછી એક સારા ચલા એટલે પેશ-

વાઈનું તંત્ર સાફ ચાલ્યું. પણ તે પછી રાજાઓની મૂર્તિ-સત્તા ઉપર બેઠી કે દંડાવખેડાતો સૂઝળ મથો અને રાજ્યની કાયમની હિતરતી કળા બેઠી. નાના ફકરનીસ મરાઠાના અદિતીય રાજ્યકાર્યપુરંકર પુરૂષ હતા; મહાદેજ સિંધીઆ મરાઠાના અદિતીય સેના-નાયક હતા એ ખરું. પણ તે ગયા પછી શું ? દિગ્ગા પાછળ અધાર્જ જ. તેમની વ્યક્તિ અને તેમની કાર્યકુશળતા તેમની સાથે જ ગયા.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સરખી સંસ્થામાં આવો પ્રકાર કદી બને નહીં. તેનો મુખ્ય અધિકાર પ્રથમ તો અધોગમ માણસના હાથમાં જાય જ નહીં અને કદાચ જાય તો પણ તે માણસ સંસ્થાના કાયદા-કાનૂનીયી ચારે તરફથી મર્યાદિત થયેલ હોવાથી શંભાજી અથવા બાહરાવની પ્રમાણે સ્વચ્છંદથી વર્તી શકે નહીં. સંસ્થાના કારભારમાં કાલમાન પ્રમાણે હમેશા નવુંજીવું ચલાં કરે છે. તેમાં નવો ઉત્સાહ, નવી કલ્પના, નવા માર્ગ વગેરેની જરૂરી ચલાં કરે છે, એટલે તેની શક્તિ કાયમ રહી શિવા-સાતત્ય અવિચ્છિન્ન રહે છે. એકસત્તાક શાસન સાફ કે અનોક્સત્તાક રાજ્ય સાફ એ વાદમાં અત્યારે હિતર-વાની જરૂર નથી. પેશવાનું રાજ્યતંત્ર અસ્વચ્છિન્ન અને વ્યક્તિપ્રધાન હતું અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું રાજ્યતંત્ર સ્વચ્છિન્ન અને સંસ્થાપ્રધાન હતું. પહેલાંનો ઉત્સાહ કમી-થયો જતો હતો ત્યારે બીજાનો અધિકાધિક વધતો જતો હતો એટલુંજ અત્યારે કહેવાનું છે.

આપણા લોકમાં રાજાજનની હોંસ નથી; નરી કલ્પના એસારતી, નરીન શોષ કરતી એ ટેવ આપણામાં નથી. દાર્મ નરી કલ્પના કરનારે શોષક મનુષ્ય નીકળે તો ગમે તેટલા પેશા ખર્ચ કરી તે માણસને ઉત્તેજન આપી તેની કલ્પના અથવા શોષને વ્યવહાર કરવાની જરૂર આપણને જણાતી નથી. માત્ર બીજાનું અનુસરણ કરવાની જુદી આપણમાં છે: એ ખરું તો પાખાનાની ખાતતમાં જ જુઓ. મુશીબત લોક તો પાખાનાના ઉપયોગમાં

હુશીઆર છે; તોપના જોરપર તેઓએ ઘણાં જ આશ્ચર્યકારક પરિણામ આણી બતાવ્યાં છે; એ યુરોપીઅન હારકરસામગ્રી આપણા દેશમાં આવી ત્યારે આપણને ખબર પડી. આપણે તેમની પાસેથી તોપ વેચાતી લીધી, કેટલીક અહીં પણ લાળી, અને દારૂગોળા પણ તેઓના કલા પ્રમાણે તૈયાર કરવા માંડ્યાં. પણ પછી આ બાબતમાં ઉત્તરેશ્વર સુધારો કરતાં જવો તે કંઈ આપણને આવડ્યું નહીં. એથી ફરીને આ કામમાં અંગ્રેજ કે ફ્રેન્ચની ખરાબરી આપણાથી યદ્દ રાકી નહીં. તેઓ હર-દમેશ સુધારા કરતા જ ગયા પણ આપણને તો સોળગમા ચતકમાં ફિરંગીઓએ જે કિતો શીખવ્યો તે જ આપણે ઘૂંટ્યા ક્યો. અંગ્રેજોએ વિજયગઢ છત્તો, પછી દસ વર્ષ માલવણ છત્તું; તો પણ આપણે ગરબ કરી રહી ગયા. વળી ખીખ દસ વર્ષ પછી આઠી લીધું તો પણ આપણે સાવંધ થયા નહીં. અને તોપખાનાની મદદથી આપણા કિલ્લાનું રક્ષણ કેમ કરવું એ શીખ્યા નહીં. પછી સિંહગઢ, પુરંદર, રાયગઢ, પાસોટા, વગેરે કિલ્લા અંગ્રેજોએ એક પછી એક ખૂટવી લીધા તેમાં દોષ કાને? વાક, તોપ ફોડનાર કારીગર કે દારૂગોળા તૈયાર કરનાર કે ચાંપની બંદૂક બનાવનાર આપણામાં નહોતા એમ નથી. પૂનાના તોપખાનામાં બેઠાં તેટલી તોળો યુરોપીઅન તથા દેશી કારીગરો લાળી હતા હતા એટલું જ નહીં, પણ મીરજના કિલ્લામાં સુદ્ધા, બેઠાં તેટલી તોપ લાળતા હતા તથા જુદી જુદી જાતના ગોળા, એક સાથે કલાક પોણે કલાક બળે એવી અંદોળોતિ (ફ્લેમ્પરણી), બાણ અને દારૂ તૈયાર કરવામાં આવતાં. પંચપાતુની તોપ લાગવાની મજૂરી તેના વજન ઉપર દરોરના રૂપિયા સો પ્રમાણે ગણવામાં આવતી એમ અને જુનાં દસ્તરમાં વાંચેલ પાંદ છે. તે કરતાં અંગ્રેજ તોપ વેચાતી લેવી સસ્તી પડી માટે ગરજવાન સરકાર જરૂર વખતે તેજ વેચાતી લેતી; ખોટ ખાળને પણ સ્વદેશી માલ વેચાતો લેવો અને દેશી કારીગરને ઉત્તેજન આપવું એ તત્ત્વ તે વખતે પણ પસંદ ન હતું!

તોપખાનાના કામની પદ્ધતિ પેસવાઇમાં બહુ આવડતી હોય એમ તે વખતના લેખમાં જણાવ્યું નથી. પાનશેએ ક્યારેક તોપ ફોડી દેશે તે પરથી તે પેશવાઇના અંત સુધી તોપખાનાના દરેગા તરીકે કામ કરતા. પછી તેની આવકન ચાલતા પ્રશંગે ફી હતી તે કોઈ જોતું નહોતું. વળી કોઈ પણ પ્રશંગે મગધી તોપોના મોટા હલ્લો આવવાની તો ક્યાંય ખીક જ નહતી; કારણ દરેગાની કાકદિષ્ટ હમેશા દારૂગોળાના ખર્ચ ઉપર રહેતી; વળી કદાચ તોપના ઝાંઝા બહાર કરવામાં આવે ને કદાચ તોપ બગડી જાય અથવા યુદ્ધી જાય તો? એટલે જૂની તોપ અને દારૂની તાણ એ બે બાબત હોય ત્યાં પછી શું પૂરું? ફોજનો મોરચો એકાદ ફિરકા સામે ગોઠવવામાં આવે એટલે મોરચામાંના ગોઠવવાજ એકવાર તોપ ફોડી પાડો દારૂગોળા બરે, પછી ચલમ પીએ, કલાક બે કલાક ગપમાં મારે, પછી અહીંતહીં આંદા મારે અને પછી તોપમાં બરેશે બહાર ફોડી ફરી પાડો બહાર બરે. વળી પાછી ચલમગપમાં વગેરે ચાલે આ પ્રમાણે ઘંખાકળ સુધીમાં દસપાંચ બહાર ફોડી તોપ તેને દેશણે પહોંચતી ફરી, એટલે કામ ખંજાસ થયું. આ લખવામાં અતિયથોક્તિ મિલકત નથી. અંગ્રેજ પ્રેશિયો જે લખ્યું છે તે ઉપરથી અને આ ઉતારો લીધો છે અને જૂનો પત્રચવહાર જે ગમે વાંચો છે તે ઉપરથી આવો જ વહીવટ હતો એમ અનુમાન નીકળે છે. સન ૧૭૭૪ થી ૧૭૮૧ સુધી પેશવાઇ ફોજની અંગ્રેજો સાથે ૭ વર્ષ સુધી લડાઇ ચાલી તેમાં પાનશેએ દસ પાંચ વખત અંગ્રેજ ફોજ પર તોપનો મારો ચલાવ્યો હોય તો બહુ થયું. હરિપંત તાત્કાલી પદ્ધતિ વળી નિરાળી જ હતી. તે દર ગોળા ફેંકનાર મોરી તોપ લઇ દોડ એ કોસ દરથી અંગ્રેજ હારકર પર મારો ચલાવતો. તેનો હેતુ એ હતો કે જો મુઢવથી ટોપીવાળાને ગોળા લાગે તો તેનાં સો પચાસ માણસો દારૂ યાપ, તેમ નહીં તો નિદાન તેનો હલ્લો આવે ત્યાર પહેલાં આપણી તોપ આપણે પાછી લઇ જઈ જાય તો રાકીએ.

કોઇ એમ કહે કે તોપખાનાના કામનું આ વર્ષનું દોહતરાય સિંધીઆની ફોજને લાગુ નહીં પડે, કારણ તેનું તોપખાનું અંગ્રેજોની બરાબરીનું હતું એમ ખુદ અંગ્રેજ લેખકોએ પણ કબૂલ કર્યું છે, તો તે કહેવું વારતવિક છે. પણ તે ઉપરથી આપણા હિંદી લોક તોપખાનાના કામમાં ખુદ અંગ્રેજોની બરાબરી કરી શકતા એમ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ સિંધીઆના તોપખાનામાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ અમલદારો મુખ્ય હતા અને તેને લીધે આખરે સિંધીઆને ફાયરો થવાને બદલે નુકસાન જ થયું કારણ એ પરદેશી લોકમાંથી પણ અણુસીને વખતે અંગ્રેજને લડીને મળી ગયા અને તેથી તેમણે તૈયાર કરેલ પ્રખાનાં અતિ અલ્પ પ્રમતી અંગ્રેજોના હાથમાં ગયાં.

સિંધીઆ અને બોંસલેને અંગ્રેજો સાથે લડવાનો પ્રયત્ન આવ્યો ત્યારે તેમણે હોલકરને પોતાની સાથે સામેલ કરવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેણે તે વખતે કોઇ આશું નહીં, પણ બીજા જ વર્ષે ત્યારે અંગ્રેજોની લડાઈનાં બાણ એકલા હોલકર પર આવવાં માંડ્યાં ત્યારે તે સંકટમાં આવી પડ્યો. તે વખતે પોતાને સહાય કરવા માટે તેણે મરાઠા રાજ્યના સર્વ સરદારો પર પત્ર લખ્યા હતા; પણ તે જ વિચાર આગમ્ય વર્ષે તેને ચઢ્યા હોત અને તેણે સિંધીઆ બોંસલેને બરા દિશથી મદદ કરી હોત તો કેવું આશ્ચર્ય થાત ?

આ પ્રમાણે મરાઠાઓએ પરદેશી તોપખાના, કવાયતી લશ્કર અને આરમો વગેરેની અસિલ્લિન પદ્ધતિ એમની મદદથી પોતાના રાજ્યને જત્યાવ કરવાની આશા રાખી અને તેથી તે નિષ્ફળ ગઈ. આજ પૈસા તેમણે બે 'માવલા' જતીના દેશી લોકની પાલકી દુકાડી તૈયાર કરવામાં વાપર્યા હોત અને દેશી અમલદાર નીચા હોત તો તેઓનો કોઇ જ ઉપયોગ ન થાત ? પણ તે બીજારા પડ્યા દેશી ! તેના પર કેાની નજર કરે ! પકાણુ, આરબ, શિહવા એમને પગાર સાતથી દસ રૂપીયા અને

માવલાનો પગાર ૩ થી ૪ રૂપીયા. પરદેશી લોકોએ અમારી ચરોઈમાં બાગ લેવો અને માવલા - લોક અમારા ઘરઆર અને પાંપડીછોડાં સંભાળે, આજ માવલા લોકો શિવાઈના વખતમાં કાણુલકંદેહારના પ્રચંડ જવાનમોંની નજરમાં કાળ જોવા દેખાતા હતા અને પેશવાઈના વખતમાં તે નાદાન કર્યા. આજે પણ એ માવલા જગતમાં ઉત્પલ લડવા તરીકે અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકની સાથે ખાંધે ખાંધે લગાડી છેલ્લા મહા યુદ્ધમાં લડ્યાં અને જર્મન યુદ્ધને હરાવવા શક્તિમાન થયા એ જગને યુદ્ધની નજરે જોયું છે. યોગ્ય ઉત્તેજન અને શિલ્પ મગવાની આટલી તેમની પાતતા છે એ માત્ર પેશવાઈના વખતમાં કોઇને ખબર ન હતી.

First Maratha War એ શબ્દનો અર્થ અંગ્રેજોનો મરાઠા સાથે પહેલો વિગ્રહ એ થાય છે. પણ આ યુદ્ધ અંગ્રેજ અને સર્વ મરાઠી સામ્રાજ્ય વચ્ચે હતું એમ કંઈ નથી. પેશવાઈ એટલે 'શિવશાહી' અથવા સર્વ મરાઠી રાજ્ય એમ નથી; માત્ર શિવશાહીનો તે એક મોટો ભાગ હતો એ આપણે ધણીવાર જુદી જગ્યાએ જીએ. સર્વ મરાઠી સામ્રાજ્ય ઉપર પેશવાની હકૂમત ચાલે એમ સૌએ કદાચું હતું ખરું, પણ એ હકૂમત ઉપર કંઈક મર્યાદા રાખવામાં આવી હતી; અને તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન પેશવાથી પણ થઈ શકતું નહીં. શાહુના મરણ વખતે રાજ્યમાં પેશવા, બોંસલે, ગાયકવાડ, આંત્રે વગેરે સરદારો અને તેમનાં નાનાં મોટાં સૈન્યો હતા; પોતાની પાછળ આ સરદારો ગાંદિમાંડે કસદ કરી રાજ્યનો નાશ કરે એવી ઝડીકથી સર્વ રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખનાર કોઇને પોતેજ નીમી જ્યો એમ શાહુએ વિચાર કર્યો હતો; બોંસલે અને ગાયકવાડ એ પોતાની જતીના હોવાથી તેમાંથી એકના હાથમાં આ કામ સોંપવું એમ તેના મનમાં હતું. પણ આજ ણાથી પેશવા સાથે સ્પર્ધા થઈ શકે નહીં એમ સમજી તે બેમાંથી કોઈએ એ મુખ્ય અધિકાર મના જવાની ઢિંગલત કરી નહીં; એટલે નિરૂપારે શાહુએ એ અધિકાર પેશવાને હવાલે કર્યો, અને તેને

સનદ લખી આપી કે 'તમારે સરકારી ફોજ અને તેના જેટલા સરદારો છે તે બધા ઉપર હકૂમત ચલાવી રાજ્ય સંભાળવું અને પરમુલકપર સ્વારીઓ કરવી. માત્ર *સરન્નમદારોના અતર્ગત કારખા-રમાં તમારે હાથ નાંખવો નહીં' અને જ્યાં સુધી તેઓ રાજ્યની ઇમાનદી નોકરી બજાવે ત્યાં સુધી તે તે સરન્નમદારો સુલક તેના તેના હવાલામાં રહેવા દેવો.'

આ ઉપરથી લક્ષમાં આવશે કે પરચકનું નિવા-રણ કરવા અને પરમુલકપર સ્વારી કરવા માટે ગાય-કવાડ, બોંસલે ઇત્યાદિ ફોજો આકરીમાં બોધાવવાનો પેશવાનો અધિકાર હતો; અને જે તે અધિકાર તે ન માને તો તેને શાસન કરી તેનો સરન્નમ બાલસા કરવાનો પણ અધિકાર પેશવાના હાથમાં હતો; શાહુની સનદ પ્રમાણે રાજ્ય ઉપર હકૂમત ચલાવ-વાનો અધિકાર નાનાસાહેબ અને માધવરાવ એમણે પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે ચલાવ્યો; પણ તેજ અધિ-કાર કારજારીનાતાથી નાના ફકતીસને ચલાવ-વાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેનું ડાક માને નહીં એમ થયું. આપણો રાજ્યકારભાર વ્યક્તિપ્રધાન છે એ અગાઉ કહ્યુંજ છે. જે તે વ્યક્તિનું કર્તવ્ય તે વ્યક્તિ પૂરવું જ! શાહુનો રોડ નાનાસાહેબમાં ન હતો; અને નાનાસાહેબનો રોડ માધવરાવમાં ન હતો; તો પછી માધવરાવનો રોડ નાના ફકતીસ જેવા કારજારીમાં તો ક્યાંથીજ હોય ?

અંગ્રેજો સાથે લડાઈ થઈ ત્યારે ગાયકવાડે તેમની સાથે જુદી મિત્રિ કરી પોતાનો બચાવ કરી લીધો; અંગ્રેજો અને સાવંત ઉદાસીન જ હતા; બોંસલે મોહું મોહું બોલતા હતા પણ અંદરખાનેથી અંગ્રેજોન અનુકૂળ હતા; તે વખતે તેણે પેશવાને એક રતીમાર બી મદદ કરી નહીં. સરન્નમદારોનાં લકરમાં પણ

કંઈ કરકોણું હતું નહીં. લકરની ગણતરીનું વર્ણન કોઈ કહાણીરે કર્યું છે કે થોડાના ચારે અને માણસના બે મળી છ પગની ગણતરી થાય કે તેનું નામ લકરની બરતીમાં દાખલ થાય. ગણતરી કોર-કુનની મુઠી દાખી એટલે થોડું દસ રૂપીઆનું હોય કે વીસ રૂપીઆનું હોય, સ્વાર તરીકે નામ લખાવ-નાર લકરનો બાકબુને હોય કે બીરતી હોય તે તે શા સાથે જુલે; ધોડા એટલે ધોડા અને સ્વાર એટલે સ્વાર. આ વર્ણન મરકરીનું હોય છતાં વસ્તુસ્થિતિ તેથી બહુ ભિન્ન ન હતી; રાજની સંખ્યા વધારવા સિવાય સ્વારનો બીજો કંઈજ ઉપયોગ ન હતો; અંગ્રેજોની પદ્ધતિ કાપી નાંખવી કે તેમની તોપ કમજોર કરવી એવી મહત્વાકાંક્ષા આ મોટા સૈન્યમાં કોઈજ સરદારને હતી; બાકીનો જે તે મારાં ધોડામાણસ કેમ બને એજ વિચાર કરતા. મોટા માધવરાવના મૃત્યુ પછી રાજ્યમાં જે અવ્યવસ્થા થઈ તેમાં જ્યાં ત્યાં દંગા ઉડ્યા. મુલકમાંથી વસુલ કંઈ આવે નહીં અને ફોજ તો રાખવી જોઈએ. આવી સ્થિતિમાં સરન્નમી સરદારોને કંઈ સહનું ન હતું. અંગ્રેજ સામે લડતાં જે તે સરન્નમી સરદાર વિચાર કરે, કે 'અંગ્રેજોની પદ્ધતિ ઉપર હું હુમલો લઈ જઈશ તો તેને કાપી કાઢીશ અથવા મારે પાશુ* લાગવું પડશે. તે તો મને તે થાય પણ આ કશાક એકના ખેલમાં મારાં પાંચસે થોડાં ગણાં તો તેનું શું ? પાંચસે થોડાંની કિંમત ત્રણ લાખ રૂપીઆ, એક કલાકના જુગારમાં હું આ ત્રણ લાખ રૂપીઆ યુમાતી છું' તો સરકાર કંઈ મને તે આપનારી નથી. કારણ સરકાર પાસે જ નથી તો તે મને ક્યાંથી આપે ? દંગાને લીધે સરન્નમમાંથી કંઈ ઉત્પન્ન આવતું નથી, તો પછી આ ખોટ પૂરતી ક્યાંથી ? આ કરતાં કિંમત બતાવવાના બેસમાં ન પડતાં પાછળ રહી આપણો બચાવ કર-વામાજ કદાપણ છે.' આ દંગાધોપાને લીધે ક્ષત્રિજિતિને કલંક લગાડનાર આવી ઘટિ અજિમાની સરન્નમ-દારોની થઈ હતી તે કેવું શોચનીય !

* જે સરદારો સાક્ષરની નોકરીમાં પોતાનાં સૈન્ય લઈ હોજર થાય તેમને એ, સૈન્યના ખર્ચ માટે મુલક આપવામાં આવતો. એવા સરદારો સરન્નમદાર અથવા સરન્નમે કહેવાતા. યુરોપની feudal system જેવી આ પદ્ધતિ મરાઠી રાજ્યમાં પ્રચલિત હતી.

શાહુ અને પેશવાએ પોતાના સરદારોને મોટા મોટા તાલુકા અને ખાન્ત આપવાનો વહીવટ ચાર

કર્ચો તેથી તે સરદારોનું ખ્યાન સરકારના કામ ઉપ-
રથી ઉતરી પોતાનાં સરંજામ તરફ વળ્યું. તે મગ-
રેર થઈ ઉઠતાં પોતાના ધણીને ઉઠતી વાત સમ-
જાવવા લાગ્યા અને સ્વતંત્ર થવાની પેરવી કરવા
માંડ્યા. પરિણામે આ પદ્ધતિ અમલમાં મૂકાથી
રાજ્ય વધારે બહિષ્ત બનવાને બદલે તેમાં દુર્ગંજપણું
આવ્યું; અજમાસે ૧૭૨૦-૨૫ થી ૧૭૬૦ વર્ષનું
મરાઠાઓની પરમુલ્ક પર સ્વારી ચાલતી હતી; જે
મુલક જે સરદારે કબજે કર્યો તે મુલક તેજ સર-
દારને સરંજામ તરફ આપવો એમ પદ્ધતિ પડી.
વળી તે સરદારે બીજા મુલક જીત્યો તો તે પણ
તેની ફોજના ખર્ચ પેટે તેને નીમી આપવો એમ
હવું, એટલે શર અને ઉત્સાહી સરદારમાં મહત્વાકાંક્ષા
ઉત્પન્ન થઈ. પરમુલ્ક પર સ્વારી કરવી, લાઇ
જીતવી; લૂંટ ઉપર પેટ ભરવું, અને મુલક કબજે
યાવ તો મહારાજાપાસેથી સરંજામ તરીકે તે મળે અને
આપણી-સરદારી કામગીરી થાય, આપણું કુટુંબ
કીર્તિવંત અને વૈભવસંપન્ન થાય, એવું જે તે સર-
દારના મનમાં આવવા લાગ્યું. એટલે હજારો સ્વા-
રેશનાં ઝુંડ ભેજાં કરી આ સરદારો આજ માણવા
તો આવતા વર્ષે બીજાને એક પ્રાન્ત, એ પ્રમાણે
બુદા, બુદા પ્રાન્તમાં ચડાઇ કરવા લાગ્યા. શાહ
મહારાજે પોતાની હયાતીમાં જે ચડાઇએ શરૂ કરી
તે નાનાસાહેબ પેશવાએ શરૂ રાખી, અને તેનું
પરિણામ એ થયું કે દક્ષિણે મહીસર, અર્ધાટ અને
ત્રિચિનાપદ્મી સુધી અને ઉત્તરમાં દિલ્હી, પંજાબ,
આમ્રા, અયોધ્યા સુધી બધા દેશમાં મરાઠાં સૈન્ય વ્યાપી
રહ્યાં. પણ મરાઠાઓએ આવકું રાજ્ય ૧૭૨૦ થી
૧૭૬૦ સુધીમાં ભેળવ્યું તો તે પછીનાં આળીસ
વર્ષમાં બોઈ પણ નાંખ્યું. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ
ઈ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૮૦૦ વર્ષનું બસે વર્ષમાં
જેવું રાજ્ય ભેળવ્યું તેવું રાજ્ય મરાઠાઓએ
આળીસ વર્ષમાં ભેળવ્યું. માત્ર મરાઠાઓનું રાજ્ય
ચોડા કાળમાં નષ્ટ થયું અને કંપનીનું રાજ્ય દજ
કાયમ છે અને ઉત્તરોત્તર તેનો ઉત્કર્ષ થાય છે.
એટલું પૂર આવે ત્યારે નદીનું પાણી આસપાસ ચાર-
પાંચ કોમ સુધી ફરી વળે અને પછી એણે થતાં

થતાં આખરે ઉઠાળામાં પાત્રમાં પાણીનું દીપ્તિ
આવે નહીં એવી સ્થિતિ મરાઠી રાજ્યની થઈ!

મરાઠી રાજ્યમાં વારંવાર દંગા અને ક્રાંતિ
થવાનું બીજું એક કારણ તે રાજ્યમાં રાજકીય
સંબંધની મિલકત ઉપર-પછી તે મિલકત એકાદ
પટેલની હો કે સરદારની જગીરને હો-કેતો વારસા-
દક પહેલે એ સંબંધી કોઈજ નિશ્ચય ન હતો તે
હવું. વિશેષ શું કહેવું, પણ ખુદ જનપતિનું સિદ્ધા-
સન સૂક્ષ્મ આ અસાધ્યતાના સંકટમાંથી મુક્ત ન
હવું. બોઈ ભાઈઓમાં જેના કાંડામાં જેર વધારે
તેણે પોતાના વડીલે ભેળવેલ જગીરનો ઉપભોગ
કર્યો અથવા અધિકાર ભોગવ્યો એવો તે વખતનો
વહીવટ હતો. સરંકાર પ્રથમ યોગ્ય માણસની
પસંદગી કરે; પણ પછી જો તે માણસનો ભાઇ
આવીને કહે કે ‘હું વધારે નજરાણું આપું છું મારે
એ અધિકાર મને આપો’ તો ફાયદો લેઈને
સરકાર તેનું પણ કહ્યું માનવામાં આવકામ નહીં.
શાહ અને તારાગાહનો પુત્ર શિવાજી એમાં રાજ્યનો
યોગ્ય વારસ કાણ એ મારે આપણે આજે જે
તેટલો વારંવાર કરીએ પણ તે કાળનાં માણસો એ
ખાતતમાં વિવાદ કરતાજ નહીં; તેઓ કહેતા કે
‘તારાગાહનો પુત્ર શિવાજી એ જેમ મોટા શિવાજીનો
દૈનિન તેમજ શાહ પણ મોટા શિવાજીનો દૈનિન જ
છે. જાને યોગ્ય વારસ છે; મારે તે જેમાંથી જેની
સરસાઇ થશે તેને અમે મુજરો કરશું. પેશવાના
પરમાં નાનાસાહેબ અને ભાઉસાહેબની વચ્ચે
અણગનાવ થયો ત્યારે કાઠાપુરના શંભાજીએ
ભાઉસાહેબને પેશવાજીનો પેશાક આપ્યો; તે પેશાક
આપવાનો શંભાજીને કે લેવાનો ભાઉસાહેબને
વાળખી દક નહતો એમ કોઇએ માન્યું નહીં.
સરદારી મારે કજીઆ થાય ત્યારે લોક એટલુંજ
ભુલે કે વાદી પ્રતિવાદી એ મૂળ પુરુષના યોગ્ય વારસ
છે કે નહીં? એમ હોય તો પછી તેમના કજીઆમાં
કાંઈ ફાયદા વગર આપણે શામટે પડ્યું? એમજ
લોક સમજતા. ગાવકવાડના કુટુંબમાં કજીઓ
થયો અને તે સરકારમાં આવ્યા એટલે ફત્તેમિગ

અને ગોવિંદરાવ એમને એકના ઉપર એક નજરા-
ણાની રકમ વધારવી પડી. બેસિલેના કુટુંબમાં
ઝંખડો જામ્યો પણ તે સરકારમાં ન આવ્યા તો સર-
કારે તેમાં ધ્યાન પણ આપ્યું નહીં. સરકારનું કહેવું
એવું થયું કે કજીઆના ધણી ચારે ભાઈ રાણીજીના
પુત્ર હોવાથી સર્વ સરદારીના સરખા હકદાર છે.
તેમના કજીઆનો નિકાલ થઈ ને સર્વમાન્ય કરશે
તેને આપણે સરદારીનો પોશાક આપશું એટલે થયું.
સવાઈ માધવરાવ અને રાણીબાદાદા વચ્ચે પેશ-
વાઈ માટે ઝંખડો થયો ત્યારે માવકવાડ, બેસિલે
વગેરે પેશવાઈની જહાજના સરદારો તે કજીઆમાં પમા
નહીં તેનું કારણ પણ એજ હતું.

મરાઠા સાથે પહેલું યુદ્ધ ચર્ચ થયા પછી વર્ષ
છ માસના અવધિમાં અંગ્રેજોએ ને લેખ લખ્યા છે
તેમાં મરાઠાનું રાજ્ય કેવડું, તેમની ફોજ કેટલી,
છત્રપતિ, પેશવા, બેસિલે, માધવરાવ, સિંધીઆ, હોદકર
એમાં કેાનું મહત્વ કેટલું, તેઓના પરસ્પર સંબંધ
શા હતા, તેઓના ખાનગી કજીઆ શા માટેના હતા,
કાને શું આપવાથી તે આપણને અનુકૂળ થયેનો
શંભવ છે વગેરે તપસીશ્વર માહિતી ધણેખરે
આપણને મળી આવે છે. પણ તેમાં કોઈ નવાઈ
નથી; કારણ તે સમય કરતાં ઘણા વખત પહેલાંથી
આ હિન્દુસ્તાન દેશનું રાજ્ય કટકેકટકે આપણા
હાથમાં આવવાનું છે એવાં સુખસ્વપ્ન અંગ્રેજોને
આવવા માંડ્યાં હતાં. તેમના આગેવાનોનું ચિંતન
નિરંતર આજ રીતે ઉપર ચાલતું હતું. તે વખતે
દેશમાં મિશનરીઓનો જલ્દ દેહાવ ન હતો પણ
વેપારી અંગ્રેજોને ધણાકરતા હતા. તે પ્રત્યેક પ્રાન્તમાં
જતા. તેમણે ઘણી રાખેલાં પ્રવાસવર્ણનમાં સહેર,
કિસ્મત, માગો, લોકરિવાજ, રચાનિક રાજકીય માહિતી
વગેરે ધણી બારીક બારીક વિગતો લખેલી અને તે
કંપની સરકારને ઉપયોગી થઈ પડતી; સન ૧૮૦૩ ની
સાક્ષમાં નોકસ નામે એક અંગ્રેજ મહીસરથી પૂણે
આવેનો હતો તેણે રસ્તામાં મીરાજ મુકામે થોડો
વખત ઉતારો કર્યો હતો; તો તે થોડા વખતમાં
પણ તેણે મીરાજના જગીદારપર પત્ર લખ્યો કે

“તમને જગીર કોણે ક્યારે આપી, તેનું ઉત્પન્ન કેટલું
છે, તમારા કુટુંબના માણસોએ પેશવા સરકારની
શી શી નોકરી કરી, આ બધી બાબતની મને વિગત
આપશો તો હું આભારી થઈશ.”

આવા તરતરીતે લોકકસ સ્વભાવના અંગ્રેજોએ
સાથે લડવાની મરાઠા ઉપર વારી આવી, પણ
તેઓને એ લોક સંબંધી કાંઈયે માહિતી ન હતી;
એ લોકોનો મૂળ દેશ કરો, તે અહીં શા માટે આવ્યા,
તે પ્રથમ ક્યાં ઉતર્યા, પછી ક્યાં ક્યાં જઈર તેમણે
વસાવ્યાં, તેમના સ્વભાવોશ ક્યા છે, તેમના
રાજ્યવ્યવસ્થા કે સૈન્યવ્યવસ્થા કેવી છે, તેઓનું
સૈન્યગણ કે દબ્યગણ કેટલું છે, વગેરે મુદ્દાની માહિ-
તીની મરાઠા મુત્સદી અને મરાઠી સરદારોને ખાસ
જરૂર હતી; પણ આપણા આગસને લીધે કે બે-
કાળજીપણીને લીધે રાજકારણનું આ અંગ્રેજો દબેશ
લૂકું પોલું. એક માત્ર નાના ફકનરીસે અંગ્રેજો વિષે
કોઈક માહિતી બેગી કરેલી અને તે પોતાની ખજાર
ઘણી બારીક વિગતવાર રાખતા એમ તેમના લેખ
ઉપરથી દેખાવ છે. પણ બાકી જોઈએ તો ચારે
બાજુએ ગાદ નિહાજ હતી. સાક્ષનાઈની સંધિ
પછી અને પેશવાઈના અન્ત સુધીમાં અંગ્રેજ અને
મરાઠાઓ વચ્ચે રાજકીય સ્પર્ધા પણ ધણી ચાલી,
અને વિચલ પણ ધણા થયા; તેમાં ને વૈયવ્ય મરા-
ઠાઓને ખાસ નુકસાનકારક થયું તે એજ કે તેઓને
અંગ્રેજોની એક પણ જાતથી મળે નહીં. મરાઠી ફોજોની
દિલચાશ અંગ્રેજોને બરોબર ખજાર પડે પણ તેમની
જાતથી મરાઠાઓને મળે નહીં, એમ દબેશ જનતું.
અંગ્રેજોના ધરતેલ એક પણ જાણુનેકુ મરાઠાઓ-
ને દરિજા ન મળે એ કેવડું મોટું આશ્ચર્ય !!

અમારાં પૂણાસતારા અંગ્રેજોએ કેમ જીત્યાં અને
તેમનાં મદાસકસક્તા અંગ્રેજ કેમ લઈ શક્યા નહીં તેનો
મહેપમાં આપણે વિચાર કર્યો. દેશાભિમાનશૂન્યતા,
સમૂદાયે કાર્ય કરવાની અશક્તતા, સ્વાર્થ માધવાની
ભેસમાર છત્રા, આગસ, દેલ્હી દુર્ગે આપણા
સમાજમાં ને ખોલેલા છે તેજ આપણા રાજનાશનું

મરણ છે. એવા દુર્ગુણથી ભરપૂર ધર્મ પણ પૂર્વજીવંત રાત્ન. મુખરેલ પશ્ચિમના રાત્ન સામે ચંતાં થતાં ટકી શકે જ નહીં. હિન્દુસ્તાન ને 'અંગ્રેજોએ ન લીધું હોત તો ફ્રેન્ચોએ લીધું જ હતું. પ્રવાહમાં વહેતાં ધામ એક બીજા સાથે અચકાચ ત્યારે તેમાંથી કંઈ ધામ ફટે-માટીનું કે લોઠાનું-એ બાબત ચંકા હોયજ નહીં. અસ્થારનો કાળ એવો આપ્યો છે કે આપણે કાંતો પાશ્ચાત્યોની બરોબરી કરવી અને નહીંતો તેમના મનુષ્ય યજ્ઞને રહેવું. રાજકીય બાબતમાં, ઉદ્યોગધંધામાં, દશાદશકામાં, ભૌતિક શાસ્ત્રના

ઉપયોગમાં, આ દરેક બાબતમાં આ રિયલિટી છે. ને આપણામાં પાશ્ચાત્યોની બરોબરી કરવાની હિંમત હોય તો ઉપર કહેલા આપણા દુર્ગુણ આપણે તમવા નેમીએ. સ્વરાત્ન હતું તે આજ દુર્ગુણથી આપણે 'જોયું છે એમ સમજી આપણે સાવધ થઈએ નહિ તો પછી નવીન સ્વરાત્ન મળેલું પણ અર્થ છે એ જ ઇતિહાસનું શિક્ષણ છે, એમ દરેકના કાનમાં ઘોય થયા કરવો નેમીએ.

હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.

પહેલાં સ્ત્રીસ્નાતક

ગુજરાતમાં કન્યાઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપવા માટે ગુજરાત સ્ત્રીકેળવણીમંડળે ૧૯૨૦ ની સાલમાં મહિલા પાઠશાળાની સ્થાપના કરી હતી. આ સંસ્થા સરકારે સુકરર કરેલો અબ્યાસક્રમ નહિ શીખવતાં આપણી કન્યાઓને વધુ અનુકૂળ શિક્ષણ આપે છે અને પૂનાની અખીલ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ (All-India Womens University) સાથે જોડાયેલી છે. સરકાર પાસેથી તે શાળા - ધર્મ

પણ મદદ સ્વીકારતી નથી. તે શાળામાંથી એક કન્યા હેન્ડલા વર્ગની પરીક્ષામાં પચાસ યજ્ઞ સ્નાતક મુક છે. શ્રીમતી સવિતાપ્રદેન ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠનાં પહેલાં જ ગુજરાતી સ્નાતક છે. કૌશલ્યનાં ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન તેમનો અભ્યાસ થયેલો જ સંસ્કૃત હતો અને તેઓ હમેશા સિમ્પલિટીએ મેળવી શક્યાં હતાં. અમે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

નોંધ

અચ્છાદાની મહોંકાણુ

રચનાત્મક કાર્ય

ગયાલની મહાસલા પછીનું દેશનું વાતાવરણ જોતાં સ્વચ્છતા સૌ કોઈને એમ કાચી ચાલુ હતું કે તો. ૩૦ મી એપ્રિલ સુધીમાં સૈનિકાની બદલી તેમ જ રવરોન્સ કંડને કાળો પૂરો થયો મુશ્કેલ છે. ત્યારથી તે આજ સુધી આપણે જોતા આઆ છીએ કે મધ્ય આર પ્રાંત સિવાય આખા હિંદુસ્તાનમાં મંદ-તા અને અચ્છાદા દેખાઈ રહ્યાં છે. કેટલાક સમર્થ કાર્યવાહકોના હિંદમાં પણ મહાસલાના આંતર કાર્ય-ક્રમ વિશે અણવિશ્વસ અને રમમગી પેદા થયો છે, કેટલાંકને એમ પછું લાગે છે કે અસહકાર અને રચનાત્મક કાર્ય એવાં રાષ્ટ્રિક નથી કે પ્રબલર્થ એના પર મોહી પડે. પ્રબલને મારે કાંઈક વધારે આકર્ષક-અંગને એવા કાર્યક્રમની જરૂર છે. પણ જેમને પોતાના કાર્યમાં શ્રદ્ધા છે તે આવો ખોટો રસ ઉત્પન્ન કરવાના માર્ગો શોધતા નથી. એટલું તો સ્વાભાવિક છે કે જે માણસો માત્ર એક વર્ષમાં સ્વ-રાજ્ય મેળવી લેવાની આશા રાખતા હતા તેમની ધીરજ ખૂટી જાય-તેમને એમ પણ યામ કે ધોરણ વખતે મનમગનું મીઠું ભોજન જમવાને ન મળ્યું તો હવે શું કરવું? આનો ખરો ઉદાસ એક જ છે અને તે એ જ કે ભોજન બનાવવા માટેની સામગ્રી એકઠી કરી રાંધવા ખેતી જરૂર. પણ તેમ કરવા જતાં પૂમાડો પણ આવો પડે. આખો પણ ચોગવી પડે અને ઘણો વખત વહી જાય એ ચોક્કસ છે. ઉતાવળે આઆ ન પાડે.

આપણી આગળ જે મહાન પ્રયત્ન ઉત્તો છે તે એ જ છે સામુદાયિક સ્વચ્છતા જાળવવા અને આપણે દેશને તૈયાર કરી શક્યા નથી, ગયા વર્ષમાં આપણે જેઈ લીધું કે આપણી તૈયારી પૂરતી નહોતી. મહાત્માજીના પ્રોત્સાહનથી આપણે તેમની સંમતિ ધરી ગયા પણ આપણા હૃદયમાં ધર્મ, શ્રદ્ધા અને શૌર્ય પૂરતાં નહોતાં, અને ગાંધીજીને મરકારે દર ક્યાં એટલે આપણે શંકા અને અચ્છાદાની ખીણમાં ગમડી પડ્યા. હવે કદાપણનો માર્ગ એક જ છે. જે હિંદો એક અડગ હજારથી સર કરવા માગના હતા તે, પ્રપત્ન નિષ્પ્રજ્ઞ થવાથી, હવે ધીમે ધીમે આગળ વધવાથી જ સર કરી શકશે. સામેથી દલ્લા આવે તે હકાવવા પડશે, મહિમાંહે ફાટકટ પણ પડશે, અને વખતે કદાપણ ખાતર કાંઈક પાછળ પગલાં પણ ભરવાં પડશે.

પાણું પગલું

મુંબાઈની મહાસભિતની બેઠકમાં ધારાસભાના બહિષ્કારને મુદતથી રાખવા સંબંધી જે હંગામ પસાર થયો તેનાથી આપણે એક પગલું પાછળ દડયા છીએ. પણ તેથી નારાજાસ થવાનું કે નહિમન થવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. જે અડગ જાય તે પડે પણ ખરો. અસહકારના કાર્યક્રમમાં ધારાસભા, અદા-લત તથા શાળાઓના બહિષ્કારનો સમાવેશ થયો છે. અદાલતનો તથા શાળાનો બહિષ્કાર હવે પહેલાંની જેમ સક્રિય (active) નથી રહ્યો આ

વર્ષની આખરે સરકારી ધારાસભાઓની ચુંટણી થશે તેની સામે સખત ઝુંબેશ ઉઠાવી રાકાત, અને ધારાસભાઓની પ્રતિષ્ઠા પાલ્લવ કરી રાકાત, પણ મહાસમિતિની બેઠકમાં જે ઠરાવ પસાર થયો તેને લીધે આ ત્રીજો બહિષ્કાર પણ હલો ચલ ગયો છે.

સમાધાની ?

મહાસભામાં બે તક પડી ગયાં છે, મોંઘામાંજના કુલંપને લીધે હિંદુમુસલમાન વચ્ચે ઝગઝગ થઈ ચલા છે, ટિળક સ્વરાજ્ય ફાળામાં પૈસા બેગા થતા નથી અને રાજ્યાત્મક કાર્યક્રમ નિષ્ફળ ગય છે એવી દમીય ઉત્તર હિંદુસ્તાનના નેતાઓએ રજૂ કરી છે. મહાસભાનું કાર્ય મંદ પડી ગયું છે તેનું કારણુ તો એક જ છે. નેતાઓમાં અસપરસ તેમ જ નેતા-પ્રમુખ વચ્ચે અણવિશ્વાસ, ઉત્પન્ન થયો છે. એ આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનની કે આપણા આર્થિકની નજીક છે. મહાસભા તથા અસિભાષાઓની આગેવાની નીચે આપો દેશ એક ચીલે ચડી જઈને આગળ ધસ્યો, અને જેવી તે આગેવાની ગઈ કે તુરત દરેક બક્ષિ તેમજ કોમ પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરવામાં યુષ્કાઈ ગઈ. જતાં મહાસમિતિમાં રા. પુરોષોત્તમદાસ ટંકનનો ઠરાવ પસાર થયો તેમાં સમાધાની કેવી રીતે થઈ તે સમજાતું નથી. શું બન્ને પક્ષનાં મન મળા ગયાં ? બન્ને પક્ષે એકજ દિશામાં જવાનું કમ્પ્રમીસ કર્યું ? હવે હિંદુમુસલમાન એકતા સંધાઈ ? સ્વરાજ્ય પક્ષને મહાસભાની છાયા નીચે રહીને ધારાસભામાં જવાની છૂટ મળી, એ પક્ષની ભારે હાલિવાઈ અને જીદને લીધે સ્વેચ્છા મુજબ કામ કરવાની એને પરવાનગી મળી એ ખરું, પણ તેથી કાંઈના મનનું સમાધાન થયું નથી. શ્રી. દાસે પોતાના મંધ તરફથી જવાબ વાળ્યો હતો કે બે મહાસભાની ખાસ બેઠક થાય અને તેનો મત ધારાસભાપ્રવેશની વિરૂદ્ધ થાય તો સ્વરાજ્ય પક્ષ તે સ્વીકારવાને તૈયાર નથી. આનો શો અર્થ ? મોટાભાષ (મહાસભાની જલ્મતિ) પાસેથી નાનોભાષાખાવાની ચીજ જુલ્યાવી લે અને મોટાભાષ જતી કરે એટલી સમાધાની ખરી, બાકી મન તો ઉંચાં થયાં છે અને રહેશે.

સ્વરાજ્ય સંઘ

“મારો સંઘ” એ રાષ્ટ્રોપાધી દાસના મોંઘાંથી વખતોવખત નીકળ્યાં કરતા હતા. એ સંઘ એકમત થઈને કાંઈ પહોંચશે કે નહીં તે જરા તપાસવાની જરૂર છે. બે થોડા ભાગ કાઢીને ગદ્યે જગન્નાથ પુરી કે દારકાં જવાની ધમ્મણ રાખતો હોય તો તો ભારે કેળેટી થાય. તે ઉપરાંત તેમના મનમાં કેવી બાવના છે તે પણ જાણવા જેવી અને અગત્યની બાબત છે. શ્રી. દાસના સંઘમાંનો એક ભાગ અહિંસા તથા ખાદીમાં જરા પણ માનતો નથી એટલું જ નહીં, પણ રા. અબ્બાસે ચોકળે ચોકળા રાષ્ટ્રોપાધી. કહી દીધું કે “હું સ્વરાજ્ય મેળવવા ખાતર મને તે માર્ગે ચલવાને તૈયાર છું.” નીતિ અનીતિને કહે મૂકનાર રા. અબ્બાસે કર ના ભાવ કર માર્ગે સ્વરાજ્ય સંઘ નહીં ચાહે એટલી તો આશા અમે રાખીશું. મુંગધ સ્વરાજ્ય સંઘનાં પ્રમુખ રા. નટરાજન વિનીતપદ્મમાંથી ધસીને અસહકારીઓ બેળા થયા છે પણ તેમને તો અસહકારનો માર્ગ પમલે પમલે ખુલ્યો છે. ખાદીનું કપડું પણ તેમના ચરીરને ખુલ્યું છે એટલે અસહકારી સ્વરાજ્ય સંઘ સાથે તેઓ લાંબી મજલ કરી શકે એ શક્ય નથી.

રા. વિરૂદ્ધભાષ પોસ, રા. જમકર વિગેરે દેશમાં મનબેદ છે અને બે શ્રી. દાસનો સંઘ ધારાસભામાં બહુમત મેળવે તો એ સંઘના સભ્યોએ પ્રધાન કે મંત્રીપદ સ્વીકારવાં કે કેમ તે વિષે પણ મતબેદ પ્રસરી રહ્યો છે. શ્રી. દાસે પોતાની ભાતની ફરેરખા સમજાવતાં કહ્યું હતું કે ધારાસભામાં દાખલ થતાં વેંત તેમનો પક્ષ પોતે ધોરી પ્રમુખ મતલબીઓ રજૂ કરી દેશે. જવાબને મારે સરકારને જરૂર પૂરતો વખત આપશે અને બે તેમની માગણીઓનો સ્વીકાર નહીં થાય તો અત્યંત રીને સામેયકને ધારાસભાને ઉચ્છેદન થઈ નાંખવા પ્રયત્ન કરશે. પણ મહારાષ્ટ્ર મંડળ આ મોંઘાને અનુભવેલ આપવાને તૈયાર નથી. તેમનો વિચાર જે કાંઈ મને તે મેળવવાનો છે; અને ન મને તેને મારે દડડું એવો તેમનો નિશ્ચય છે.

ખરી હકીકત તો એ છે કે કોઈ પણ પ્રાંતની ધારાસભામાં સ્વરાજ્ય સંધતી બહુમતિ થાય એવા ચિન્દ જણાતા નથી. જો સરકારને કારણે તો જે નેતાઓને કાયદાની રૂએ ધારાસભામાં દાખલ થતાં અટકાવી કાયદા તેમને બાતલ કરશે. ધારાસભામાં તેમના ધમપછાડા અટકાવવા માટે સરકારની ધારા-પોલીમાં પણ કાયદાકારનો છે, અને જરૂર પડશે તો નવા પણ ધરી શકે તેમ છે, એટલે સ્વરાજ્ય ક્ષેપ આશા આપે છે તેટલું સંગીન કામ બાગેજ કરી શકશે.

ધારાસભા વિરુદ્ધનો સંઘ

જે સભાસભો બહિષ્કારત્યાગની વિરુદ્ધ થયેલા, અને મહાસભાના કારણે વળગી રહેલા તેમજ મહા-સમિતિના કારણે માન આપવું કે ગણાણી મહાસભા-ના કારણે મક્કમપણે વળગી રહેવું એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો છે. એવું પણ કહેવામાં આવેલું કે સ્વરાજ્ય ક્ષેપ મહાસભા સામે બળવો જણાવે અને મહાસભાના 'દુક્રમનો અનાદર કર્યો. હવે આજે જ્યારે મહાસમિતિએ બહિષ્કારત્યાગનો કારણ પસાર કર્યો છે ત્યારે મૂળ કારણે વળગી રહેનાર સભાસભો શા માટે પોતાના મત પ્રમાણે બહિષ્કાર માટે સખત ચળવળ ન કરે ?

અમારા અભિપ્રાય એવો છે કે મહાસભાના કે મહાસમિતિના દુક્રમોનો અનાદર થાય તેથી રાષ્ટ્રીય કુસંપ બહુજ વધી પડશે, અને મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા તથા ગૌરવને હારે દાનિ પડેલથશે. સામા મતવાળા-ઓએ અપ્રાંત કરી માટે આપણે કરવી એ ડહાપણ-નું કામ નથી. તે ઉપરાંત દેશની પરિસ્થિતિ જોતાં સ્વરાજ્ય પક્ષના પણ સભાસભો ધારાસભામાં પ્રવેશ કરી શકે એ બનવા જેવું નથી. જ્યારે આપણી ચળવળ વગરજ સ્વરાજ્ય પક્ષ દારવાનો છે ત્યારે તેને દારવાનોએ અપખચ આપણે શા માટે જોડી લેવો ? આપણી ચળવળ સિવાય દારણે તો પણ બુલેલા માદાઓ બાંધવામાં કરીને મહાસભાના પક્ષમાં દાખલ થશે, અને જે બહિષ્કારી મતવાળાઓ

સખત ચળવળ ચલાવશે તો પોતાની દાર તેમને મારે દાગશે, અને એથી કાયમની કડવાશ પેદા થશે. તેથી મહા-સમિતિનો મોનો જળવવા ખાતર તેમજ એ બુલેલા બાંધઓને ફરી આવવાનો અવકાશ રહે એટલા ખાતર બહિષ્કાર માટે સખત, સક્રિય ચળવળ ચલાવવી શકે નથી.

દેશ પર જે કલેશનાં વાદળ ઘેરાઈ રહ્યા હતાં તે યોગ્ય કાંઈક વિચારવાં છે. જે અસહકારી ભાષણો પોતાનો થોડોજ વખત દેશ-કર્ષમાં રાખી શકે એવા છે તે હવે મહાસમિતિના કારણથી ધારાસભામાં જઈ શકશે, હાસની નિઃસ્વ ધારાસભાઓમાં કાંઈક શૌર્ય રેડી શકશે, અને દેશને કાંઈક નહિ જેવો, લાભ થશે, આગળ વધેલા વિનિતપક્ષને (Advanced Liberals) ચેતનમાં દારણે, પણ એથી અસહકારનો પંથ તો ધીમે ધીમે છોડીજ દેવો પડશે. અને મહાસભાના સવિનય કાર્યક્રમમાં જણે બહિષ્કારનો અંત આવશે.

પણ આપણે તો સામુદાયિક ભંગને માટે ગામડાને તૈયાર કરવો જોઈએ. પ્રજાને મોટા ભાગ ગામડાંઓમાં વસે છે. તેમને ધારાસભા, રાજીનિ અને કારણોનો મોહ નથી. ખર્ચ કુખ તો એ પ્રજા ખરી રહી છે. તેમની સ્થિતિ સુધારીને તેમની મદદ મેદવા શકાય તોજ રાષ્ટ્રીય છવનમાં એનન આવે. આપણે શું કરીશું ? એ પ્રશ્ન અસહકારીઓ માટે નથી. તેમનો માર્ગ તો ખુલ્લો છે. તે લાંબો છે, ચિટ્ટ છે, પણ દેશોત્થતિનો અને આઝાદીનો એજ રાજમાર્ગ છે.

સ્વનિયધર્મ

કાગીઆવાડ રાજ્યુત પરિપદ લીંબડીની પાને સૌક ગામે મળી હતી તેનો અહેવાલ વાંચતાં ખાત્રી થાય છે કે હવે રાજ્યુત કામમાં પણ જાગૃતિ આવી છે. પરિપદના પ્રમુખ કુમારશ્રી રાજ્યુતવાળાએ બતાવી આપ્યું હતું કે : " આ દેશના પ્રાંતોના તો શું, પરંતુ ગામે ગામોના પ્રાચીન કલિદાસ તથાવીશું તો તે પ્રત્યેક કલિદાસને પાને આપણા પીઠ પૂર્વજોનાં યોગ્ય અરિનો સુવર્ણાશરે સદાને માટે અર્પિત થયેલાં છે, પણ આવા ગૌરવશાળી પીઠ પૂર્વજોનાં તનુજોની અત્યારની કેરી લક્ષ્યકારક સ્થિતિ ! ' પણ એ પડી આગળ બોલનાં તેમજ : પૂછ્યું કે :-

પર્યાંઆખર્યાં અને ઉત્ક જેવાં મકાનમાં નિવાસ કરતી, સાંઈ કામવાસણ સુધાં વેપારીને ત્યાં પગ કરી બસેલ હોંઘાથી ફરનીચરમાં માત્ર વ્હીફૂદી સાદગી કે ગોદગી ઉપર બેઠેલા, ફાંદાંરૂઠાં અને ગેલાં વસ્ત્રોથી મદા-એલા, અડીણ, ફાં, તમાકુ અને ચાકાવાની વ્યસન-પરંપરામાં વિટલાએલા, ગરાસને ગોરો મૂકી કરતી બ્રહ્મમાં અને વેપારીની શુભાગીમાં સપડાએલા, સરસ્વતી દેવીના પ્રસાદથી તરૂન વર્ણિત રહેલા, વ્યસનોનું સેરન, ખાતું, હંપતું અને અન્ય જનોની વચ્ચે મંદતની નિંદા કરતી એજ વ્યવસાયમાં ગુણએલા, છેક અધમ દરજેને વળીએ ઉતરી ગયા છતાં પણ જેને પોતાની ખરી સ્થિતિએ ગયાજ રવખામાં પણ કદિ થતો નથી એવા, ખોટી મોઝાઈ, ખોટી પતરાઈ અને પરસ્પરમાં કુસંધ જેના અંતઃકલ્પમાંથી પળવર ફર થતાં નથી એવા, પોતાની મૂખાંધને પરિણામે પોતાની સંતતિનું થતું અકલ્યાણ હતી આંખે નહિ જોઈ શકે એવા-આવી સ્થિતિમાં રહેલા ગરાસીઆમણએના એક નહિ પણ સેંદર નમૂના કાણે પ્રત્યક્ષ નથી દીઠાં ?.....

જેટલો દરજો આપણે ભૂતકાળ મગરૂરીવાળો છે તેટલોજ દરજો આપણે વર્તમાનકાળ આપણને ખચિત ગર-માવનારો છે. આત્યારે તો આપણા કેટલાએક જંબુઓ કરતાં સામાન્ય મનુરૂની સ્થિતિ પણ સારી નેરામાં આવે છે. મનુરૂલોકોનાં નાનાં પણ ચોકમાં ઉત્સવાળાં મકાનો આપણાં પડીઆખડી સ્થિતિમાં રહેલ ગંભવર અને ઉત્ક જેવાં મકાનો કરતાં અનેક દરજેને ઘેર હોય છે. મનુરૂનોનાં નાનાં અને કુંદર શહેરોમાં નિવસીયું એ કે ચોંટા પ્રમાણમાં અને ખપપરફં હરી છતાં પણ તે આપણા કરતાં ઘણું સારું હશે. આપણાં મકાનોમાં માટી મોટી અતાજ રાખવાની કોડીઓ અને કાઠારોના ખાલી ખોખાની દાર હરી પણ તેમાં રાખવાની વસ્તુનીજ નેર-હાનરી બાણથી; ત્યારે સાધારણ મનુરૂના ઘરમાં કાઠી કોઠારની દારમાળા ન બાણતાં એકાદ વરસ પૂરતો ખાવાઈ પદાર્થોનો સંગ્રહ નરૂર નેવામાં આવશે. આપણાં ઘરનાં સ્ત્રીબાળકોને કુશળએ એક મનુરૂ ધરનાં સ્ત્રીબાળક વધારે સ્વચ્છ, વધારે સમજણયુક્ત અને વધારે સુખમય જીવન ગાળતાં નેવામાં આવશે. કુંદામાં કદીએ તો એક મનુરૂવર્ગના માણસનું શુદ્ધજીવન આપણા- શુદ્ધજીવન કરતાં અનેક રીતે, અનેક બાળતોમાં ચડીઆતું અને સુખમય બાણશે.

સરકારે દિંદીઓ પાસેથી સર્વ પ્રકારનાં હથીઆર છોડાવી લીધાં ત્યારે આપણા રાજપુતો ધધા વચરના એકો થઈ ગયા. લશ્કરમાં માત્ર દસ રૂપીયાના સિપાઇ-ઓને અને થોડા અમલદારોને ખાદ કરતાં બારી બધા અફસરી યુવોથીઅન, એટલે લગાયક કોમેની લખકર અધોગતિ થાય તેમાં શી નવાઈ? રાજપુતો ત્યારે પણ બગશે ત્યારે પોતાનો સત્રીપધર્મ ફરીને સ્વીકારશે, રાજ-સંરક્ષણમાં પોતાનો ફિરસો ખુશીથી આપશે, દેસ અને પ્રાતને માટે લોહી રેડવા તૈયાર થશે, અને દેશની આજ્ઞા-દીનાં ફજ ચાખી સુખી જીવન ગાળશે. દેશમાં સદે દાથી જેનું મોટું લશ્કર પળાય છે તેના નાનામોટા અફ-સરી ત્યારે બધા દિંદી નીમાશે ત્યારે રાજપુતો પણ મોખરે આવશે, અને રાજ્યકારભારમાં પણ તેમનો ફિરસો પડશે. રાજ્યને સુખવર્ધિય રાખતું એ ક્ષતિયતો ધર્મ છે. પ્રમુખશ્રી લશ્કરી તાલીમની જરૂરીઆત બનાવીને પૂછે છે કે: “આપણો વર્મ મોટું-ઘણું બાણીને બીજ નોકરી માટે ફાંફાં ખાઈ છે તેને બદલે આ કુદરતી ધંધો શા માટે સ્વીકારતો નથી ?” કુંદામાં તેનો જવાબ એ છે કે રાજપુતો પોતાના વંશપરંપરાગત હક્ક અને ધર્મ સમજતાજ નથી, અને તેથી હક્કની માગણી આગ્રહપૂર્વક કરતા નથી અને આજે તેમને લશ્કરમાં રાખે છે કાણ ? છતાં પોતાના હક્ક મેળવવા માટે કેટલા રાજપુતો આંતરબોગ આપ-વાને તૈયાર છે ? આ પ્રશ્નના જવાબ ઉપર તેમના જીવિખનો આધાર રહેલો છે.

આ બાબતમાં પરિવર્દના હેતુક્રમમાંથી નીચેનો ઉતારો મનન કરવા જેવો છે:—

શસ્ત્રના તે વળી પરવાના ?

તલવારના અશ્વચનારને અને શસ્ત્રોના સોળાંસોને તેમની પ્રિય વસ્તુઓ રાખવામાં પણ સરકાર તાકીદી અને અમલદારો મૂકવામાં આવે, તાલુકકદારોનાં ગામનાં ગ્રામ-બંદરેવદીઓમાં વાંચી બંધ પણ તેમની સામે થવા તાલુકકદારોની કમરે તલવાર ન હોય કે કાંચે બંધ ન હોય, સીમાડે રાજપુત રહેતો હોય અને માડખાંડે બેઠેલ બની ગામની આબર લંદી બંધ; પણ કાઠારમાં સામા ચવાની તાકાત નહીં-આતી અનાય દરજા સજ્જ અશ્વાય થાય છતાં શસ્ત્રો પરવાનો મેળવતાં રાજપુતો

કેટકેલી સુસીખતો નેકવી પડે છે તેનો કાંઈ વિચાર નહીં. બાપી પરિષદે દલાવ કર્યો કે હથિયારો અને પરચાના મેળવવામાં આપણને લેહલી સગવડ મળતી નથી; તે માંગવા સામે પણ અનેક અડચણો મુકવામાં આવી છે; પરિણામે આપણું ક્ષાપતેલ દિનપ્રતિદિન દબાઈ નય છે અને આપણે બેઠાં છતાં ધારપાડુઓ થોણે દિવસે માત્ર લૂંટી ચાલ્યા જાય છે—આ સ્થિતિ કાંઈ રીતે નેક નય તેમ નથી, તેથી આપણને પરવાના અને હથિયાર મેળવવામાં પરતી સરકાર થઈ જવી જોઈએ અને આપણી જે રાજસામગ્રી પ્રમાણુ પરંતુ બહોળું બનવું જોઈએ. પરિષદે સરકાર પાસે પોતાના આ હક્કની બાર દઈને માનગી કરી અને તેના સમર્થનમાં રાજાથી હનુભાએ જણાવ્યું કે: બાહ્યો જ્યોત્ષ રાણે છે તે તેમનો ધર્મ છે. જે ધર્મ પાળવામાં તેમની પાસેથી કોઈએ પરવાનો માંગ્યો છે ? જાણીએ પોતાનો ધર્મ રાણે, જ્યોત્ષ ધારણ કરે તેના માટે તેમણે કરીએ પરવાના લીધા છે ? જર્ણાશ્રમ ધર્મ છુજબ રાજો ધારણ કરવાં જે આપણે ધર્મ છે. રાજ ન ફેરવી નજીતો હોય, ન બાંધી નજીતો હોય તે રાજપુલ પોતાનો ક્ષાત્રધર્મ ચૂકે છે; પોતાના ક્ષાત્રનુરતો વધ થવા દે છે. દરેક ક્ષત્રીજાએ સચાશ હોવો જોઈએ. કનિયને માટે હથિયારના તે વળી પરવાના હોય ? પોતાનો ધર્મ પાળવામાં માણસને વળી પરવાનો દેવાનો હોય ? છતાંય સરકારે પરવાનાનું ધારણ દાખલ કર્યું તો અમને અમારો ધર્મ બચવામાં તેમણે દરેક રીતે પડેપડી સહાય આપવી જોઈએ.

બગલા સગત-અમેરિકનો

જ્યારે અમેરિકનો આ દેશમાં અતીને પોતાના દેશ વિષે બજુર્ગા છૂંકે છે અને ભાનુભાવ, વિશ્વપ્રેમ નસા સર્વમત-સ્વરાજ્યની (Democracy) મોડીમોડી અને મોડીમોડી વાતો કરે છે ત્યારે અમેરિકામાં રહેતા સીદીઓને થતો દુહકડનો અન્યાય અમને સંભરી આવે છે. પ્રિન્સટન જેવાં કેટલાંક વિદ્યાપીઠોમાં સીદીઓ મિષ્ટકુલ દાખલ થઈ શકતાં નથી. કદર વડના વિદ્યાર્થીઓ મજૂર્ગ વર્ગોથી તેમને દાખલ કરવામાં આવે છે, વસિતશુદ્ધમાં તેમજ ભોજનાલયોમાં પણ તેઓ જઈ શકે છે પણ પ્રથમ વર્ષમાં નવીન દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે જે વસિતશુદ્ધો હોય છે તેમાંથી તેમને ફર ગણવામાં આવે છે. આવો વર્ણબેદ કેવી રીતે

સૂદન થઈ શકે ? કલાધના સમયમાં ગોરા તથા કાળા અમેરિકનો સાથે રહેના, માથે ઝાંઝા, માથે પાના અને સાથેજ મગના પુખ્ત જેવા રવેશમાં આવ્યા એટલે માત્ર આમીના રંગને માટે સીદીઓનું અપમાન થાય છે ! એક મકાનમાં ગોરા અને કાળા સાથે સાથે રહી ન શકે એનાથી વધારે તિરસ્કાર કેવી રીતે બતાવાય ? જેવી રીતે પારસીઓનો દેશ હિંદુસ્તાન થઈ ગયો છે તેવી જ રીતે મૂળ દેશ આફ્રિકા છતાં દરેક તો સીદીઓનો દેશ અમેરિકા જ થયો છે. અમેરિકાના રાષ્ટ્રીય તથા સામાજિક જીવનમાં સીદીઓને દાખલ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી. જર્મ સુધી આ પ્રશ્નનો નિકાલ ન થાય ત્યાં સુધી અમેરિકનો સર્વમત-સ્વરાજ્ય (Democracy) વિષે જે મોટા તણકા મારે છે તેમાં છેક જ અન્યાય છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય

દક્ષિણ આફ્રિકાના જનરલ રમટસે ત્યાંના ધારાસભામાં જણાવ્યું છે કે: ‘‘હું બ્રિટનની સાદી પરિવક્ત્રમાં અતિ સ્પષ્ટરીતે કહી દઇશ કે દક્ષિણ આફ્રિકાનો રાષ્ટ્રમંચ (Uman) દરેક તાબેદાર કોલોની તરીકે રહી શકશે નહીં, કારણુ દરેક તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વતત્ર રાજ્યની પદવીએ પહેંચી ગયું છે. યુરોપમાં લગાઈઓ જતો તેમાં ભાગ લેવો કે નહીં તે એ રાજ્યની સુનસાઈ પર રહેશે. સર્વ દેશોમાં સુવેદ સાન્તિ પ્રવર્તી રહે તેટલા માટે એ જતતી મદદ કરશે પણ યુરોપની લગાઈમાં ભાગ નહીં લે’’ થોડા વખત છપર છુડ થોડા મામે લગાઈની નૈયારી કરવા માટે કોઇક જ્યોત્ષ વિનંતિ કરી ત્યારે કેનેડાએ સાથ ના પાડી હતી.

આ જન્ને સક્રિયપદ રાજ્યો પાસે તો મોટાં ભરકર છે એટલે તેમની દલીલ મંજૂર થશે. પણ પરાધીન હિંદુસ્તાનનું શું ?

એક તપાની મદદન પુરે કહ્યું છે કે: "ત્યાસુધી
અમે માત્ર માર્કિયનિહારી હતા, અઘ્યામમા તરીન
યમ રજા હતા, ગમિ કલામાં જીવન ગામતા હતા,
ત્યા સુધી સૂરોએ અમને જગની ગણી દાહ્યા પણ
ત્યારે અમે સમજીએ કરીને ખૂન કરવામા મશગતમેળી
ત્યારે સુધરેલા ગણ્યા તમારી માન્યતા એવી જણા-
ય છે, પશુગળથીજ માણુમનો ઉદાર થાય છે "

તો શું આગની દુનીઆ 'મળાઆના મે આજ'
એજ ન્યાય ચાલુ ગામને ?

“તરસ્યાને પાણી આપો”

“ઝાગડ”ના તત્ત્વી ભાષ અમૃતનાત એ
આવના પ્રેક્ષમા ફરી આવીને ત્યાના ગામડાઓમા
પાણીની તંગીને શ્રીએ જે માની ન શકા એના દુઃખ
ત્યાની પ્રવત મદન કર ડ તેના ત્રિતર આપી
મદાણે લખેલા પોકાર કર્યા છે. માણુસોને તેમજ
ગરેને પીવાનુ મીઠુ પાણી મરિનાઓ સુધી ન મળે,
માન તીરડા અને દુયરીઆ કુવા ખોદીને જે મધ
મળે તેના ઉપર જીવન ગાળનાનુ એવા ભાસના લોકોની
વર્ણના છે ચાર પાંચ દાયનો કુવા ખોદીને તેમાંથી
પાણી વાપરે, અને ત્રીજ કોઈ માણુમ આ અતિ
મિલી યીજ ગોરી ન તપ માટે કુવા પર કમાડીઆ
કરે અને તેને તાગાં વામે, તેના ઉપર ખાટવા

નાખીને રાત્રે ચોડી કરે, આની ત્યાની સ્થિતિ કે,
એક જૈન સાધુએ પાણી વિના દેહ છોડ્યો તે જાણીને
કોનુ હલક પીગળ્યા વિના રહે ?

ખોરીગથી દલુ સાક પગિગામ નથી આવ્યું
એમ જણાય છે, વર્ષાતે વધારે ઉડો માદાસુધી માક
પાણી ધણા જગ્યામાં મળી શકે આ કાગ જરે
પ્રજાએ દાયમાં લેવું જોઈએ, પણ તે ઉપગત તાત્મ
જિક નો તળાવમા વધારે પાણી આવી શક અને
તરી શકે તેને માટે જે કાંઈ વ્યવસ્થા કરવાની હોય
તે એકદમ થી જોઈએ ભાષ અમૃતવાયે આવા
તાત્કાલિક તર્ક માટે એક નાખ ફીઆના
ખર્ચની માગણી કરી છે હયા અને પાણી એ
જીવનની પ્રાથમિક જરૂરીઆત છે જળાણી વગર
આમે પશુ પાણી વગર ન ચાલે. ભાષ અમૃતનારને
૧૧ દળર ફીઆ મળી ચૂક્યા છે પણ ખાજીના
ધેમા જલદી મગવા જોઈએ આપણા દેશમા હિંદુ
મુસનમાન પારસી ભાઈઓ મમદા ઘન કરવાને
દમેરા તપર હોય છે અને કુવા, હવાડા, વલ,
તળાવ ત્રિગે નાદાવી પાણીની સગવડ કરવાથી પુરુષ
પ્રાપ્ત માથ એ ચોક્કસ છે. આની શ્રદ્ધાવાળાઓએ તો
આ કામમા જરામે વિનમ્ય કરવો ન ધરે

આવતો અંક

આપાક શૂદ પુણિમાએ ખદાર પડશે

આ માર્કિય અમદાવાદ શામગાની પોળ પાસે આવેલા વસન્ત મુદ્રણાલયમા સીમનલાલ હથિરલાલ
મહેતાએ છાપ્યુ અને નંદલાલ મણિલાલ શાહે સુગંધર્મ કથાતિથ માટે અમદાવાદ ભદ્ર પાસે આવેલા ને
કથાતિથના મનમયાધી પ્રસિદ્ધ કર્યું

પ્રેમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી પાર્વતી ગુજરાતી સમાજે
શીયુત પદ્માભાઈ આયુષ્યદશ આચરણ
તરફથી નમ્ર નમ્ર ભેટ.

યુગધર્મ

પુસ્તક ૨

અપાક, ૧૯૭૯

અક ૪

ૐ

॥ તમો ભગવતે રામકૃષ્ણાય ॥

યુગધર્મનાં આન્દોલન

ૐ તમસો મા જ્યોતિર્ગમ્ય અસતો મા સદ્ગમ્ય

દૃશ્ય જગતમાં કે અદૃશ્ય જગતમાં, પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં, વ્યક્તિમાં કે સમૂહમાં, જડવેનગમ્ય અન્તર સૃષ્ટિમાં કે અણુપરમાણુ અને અનન્તાકાશમાં, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે- 'યુગધર્મનાં આન્દોલન' કષ્ટક અનૈકિક નવનૈતન પ્રસારી રહ્યા છે ! ૐ ॥

* * *

"યુગધર્મનાં આન્દોલન" એટલે શું ? યુગે યુગે નવજન પ્રેરનાર, માનવમહાજને આંકાર-

માંથી પ્રકાશમાં લઇ જનાર, અસાનમાયી સત્ત્વે દિગ્મયથે સ્થાપનાર અને અશાન્તિમાયી 'શાન્તિના સુમેરુપ્રતિ' દોરી જનાર એ પરમાત્માનાં પરમ ચિત્તન્યાયક-અનન્ત તેજોમય ફરીસકુરણ છે ! યુગે યુગે આ અનન્ત શક્તિમય સુદર્શન ચક્ર ફર્યા જ કરે છે અને માનવજીવનમાં નવચેતન પ્રેરે છે ! એનું જ નામ યુગધર્મનાં આન્દોલન ! યુગધર્મનાં આન્દોલનની ગતિ અપરિમિત છે, માનવદષ્ટિમાંથી પાર-એનું પરિવર્તનસ્થાન માનવજીવનનું મધ્યમિન્દુ છે ! જગતની

કોષપથુ રાજ્યસત્તા, કોષપથુ માનવશક્તિ એની દિવ્ય ગતિને શોધી શકતી નથી. ઓં ॥

હા, અજ્ઞાન છે, ત્યાં પણ અદૃશ્ય રીતે એ કાર્ય કરી જ રહ્યાં હોય છે ! ઓં ॥

* * * * *

માનવસમાજે પોતાની મર્યાદિત દૃષ્ટિએ બાંધેલા એકચિત વિચારના ગગનભેદી કિલ્લાઓ યુગધર્મનાં પ્રયત્ન આન્દોલનના સહજ સ્પર્શ માન્યતા દૃઢી પડવા લાગ્યા છે, અને અત્યારે આખા જગતના પ્રગ્ન-કીય જીવનમાં મહાન પરિવર્તન શરૂ થઈ ચૂક્યું છે, જાણે કોષ દેવી પરિવર્તન માટે આખું વિશ્વ કોષ અદૃશ્ય શક્તિના જળે ધૂમી રહ્યું હોય, ચક્રે ચક્રું હોય એમ જણાય છે. ભિન્ન ભિન્ન સાંતિપ્રમાણેથી ખંડિત યથેલી-પથુ ધર્મની પ્રજળ શક્તિથી અખંડિત રહેલી પૂર્વની પ્રજ્ઞાઓમાં કે સુધારાના શિખરે ચઢેલી અને અધઃપતન માટે જડવાદમાં ઝૂકી રહેલી પશ્ચિમની સમાજોમાં, જગતના રાજ્યમહામંડળોમાં કે સુધરેલી પ્રજ્ઞાના વ્યાપારી મહાજનોમાં, અસાત જંગલોમાં રહેવાવાળા પછાત ગણતરી માનવજાતિમાં કે વિદ્વાનમંડળોમાં ત્યાં જુલો ત્યાં આ પ્રયત્ન પરિવર્તનની પ્રત્યક્ષ લાવના મનુષ્યોના અદ્ય જીવનને અનન્તજીવન પ્રતિ દોરી રહી છે ! ઓં ॥

* * *

યુગધર્મનાં અનન્ત જીવનદાયક આન્દોલન ક્યાં નથી ? સર્વત્ર છે ! પ્રાચીન આર્યપ્રજ્ઞાનાં વેદોમાં, ઉપનિષદોમાં અને સન્તપુરુષોની વાણીમાં, જોતીના આગમમાં, જુહના ઉપદેશમાં, પારસીઓના પવિત્ર ધર્મગ્રંથોમાં, ઇસ્લામના કુરાનેશરીફમાં અને ખ્રિસ્તીઓના બાયબલમાં, અરે ! જગતના પ્રત્યેક ધર્મ-શાસ્ત્રમાં, ઇતિહાસમાં સર્વત્ર યુગધર્મનાં આન્દોલન પ્રદર્શિત થઈ રહ્યાં છે !

જે સમાજમાં, જે રાષ્ટ્રમાં, જે માનવજાતિમાં જીવન છે, પુરુષાર્થ છે, યાન છે, સત્ય છે, શક્તિ છે, ત્યાં ત્યાં યુગધર્મનાં આન્દોલનો પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરી રહેલાં દૃષ્ટિગ્રીયર થાય છે. ત્યાં જડતા છે, પ્રમાદ

યુગધર્મનાં પ્રતાપી આન્દોલનો કોણે નથી કર્યા ? જગતની બધી પ્રજ્ઞા ધર્મશ્રેયશીલોએ, ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વીરપુરુષોએ, શરી-સતી સનારીઓએ, સન્ત મહાપુરુષોએ અને જગતની બધી પ્રજ્ઞામાં માનવસમાજના સામાજિક, રાજકીય કે આધ્યાત્મિક જીવનમાં પરિવર્તન કરનાર પ્રત્યેક મહાપુરુષોએ આ દેવી આન્દોલનોનો પ્રયત્ન પ્રવાહ પોતાના જીવનમાં ધારણ કર્યો હતો; અને તેથી જ તેઓ આતું મહાન પરિવર્તન કરી શક્યા હતા ! ઓં ॥

* * *

અત્યારે પણ ત્યાં ત્યાં પરિવર્તન છે, નવ-શક્તિનો પ્રવાહ પ્રજાજીવનને તેજસ્વ્ય કરી રહ્યો છે, ત્યાં ત્યાં યુગધર્મનાં આન્દોલનો જ નવજીવનનું પ્રજાજીવનમાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં છે; ઈંગ્રાંમાં કે આયર્લેન્ડમાં, અમેરિકામાં કે રશિયામાં, જર્મનીમાં કે ફ્રાન્સમાં, ચીનમાં કે જાપાનમાં, ટુર્કિસ્તાન, મધ્યએશિયા અને બીસરમાં કે અરધાનિસ્તાન અને હિન્દુસ્તાનમાં, ત્યાં જુલો ત્યાં યુગધર્મનાં આન્દોલનો પ્રજ્ઞા હૃદયને ગમ્યત દરી રહ્યાં છે; નવજીવનપ્રતિ વિશ્વવ્યાપી અનન્ત ચિત્તવ્યતા દેવી પ્રવાહમાં-જગતની બધી પ્રજ્ઞાને દોરી રહ્યાં છે ! જય હો ! યુગધર્મનાં એ દેવી આન્દોલનોનો ! ઓં ॥

* * *

દેશ-દાણ-અને માનવસમાજની પ્રતીતી ભિન્નતા પ્રમાણે યુગધર્મનાં આન્દોલનનું કાર્ય પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રજ્ઞાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે દૃષ્ટિગ્રીયર થાય છે !

દેવી સંપત્તિ અને આશુરી સંપત્તિ ઉભય માનવ-હૃદય ઉપર પોતપોતાનું પ્રાધાન્યપદ સ્થાપવા નિરંતર મનન ચલાવે છે; મૌન્ય, વિક્રમ, તક, દક્ષિણ, અને સુદિના હાથો તરંગો ઉઠાવ્યા જ રહ્યાં છે !

જ્યાં આસુરી સંપત્તિનું સામ્રાજ્ય હોય છે, ત્યાં આં પરિવર્તન પ્રજામાં ધનલોભ, રાજ્યલોભ અને સામ્રાજ્યલોભની મહોન્મત પ્રેરણારૂપે પ્રકટ થાય છે; પ્રજામાં અપતે ભોગવિલાસ અને મોહ વધી જાય છે; આખા જગતની સંપત્તિ એકે હાથે કરવાની લાલસા પ્રકટ થાય છે, અને કુટિલ રાજ્યનીતિકારા વ્યાપારદ્વિતી મનોમોહક ઇન્દ્રિયજેવાવીને આખા જગતનું તંત્ર સ્વાધીનમાં લાવવાનો લોભ જાગૃત કરે છે. પરિણામે અસ્યા, ઇર્ષ્યા, દંભ, મિત્રપાતિમાન, કપટનીતિ અને બેદનગ વધે છે; વધી ગયેલી સ્પર્ધા અને ભોગવિલાસથી ઉત્પન્ન થતા જીવનકમેશને લૂલી જવા ભયંકર અસનોતો પ્રચાર થાય છે; રાજ્યસત્તાધારી સામ્રાજ્યમદમાં મહોન્મત થાય છે; શ્રીમન્તો પોતાની ક્ષણિક ભોજનમગ્ન દશથી રાખવા ગરીબોને વધારે ગુલામગીરીમાં રાખવા અનેક પ્રકારની કળા વાપરે છે, અને ગરીબો અત્યંત લુપ્તમથી, ગરીબાર્થના ત્રાસથી દતાશ યર્ધ ઉચ્છ્વસ બની મરણીઆ યર્ધ ગુલામગીરીનાં બન્ધનો તોડવા ભયંકર ઉદગ્રાપાત કરે છે. આ બધાંને દાગવા સત્તા તરફથી છૂપો લુપ્તમ થાય છે. પછી જાદિમ ધન-શક્તિના ખણખણાટ, તોપોના ધણધણાટ અને પ્રયંડ યુદ્ધોથી માનવસમાજ વિકરાળ વડે જેવો બીપણ કેલાદલ મચાવી મૂકે છે; અને એ રીતે આસુરી સંપત્તિ પોતાનાજ કમેશથી પ્રજાજીવન પર અદેશી મહોન્મતતાને વિનાશ કરે છે! અને છેવટે પ્રજા શાન્તિના અનન્તજીવનના મહા પન્થે પળે છે! ॥

એજ પ્રમાણે જ્યાં દેવી સંપત્તિનું સામ્રાજ્ય હોય છે ત્યાં આ પરિવર્તન ધર્મચેતનારૂપે જાગૃત થાય છે. માનવસમાજ ભોગવિલાસની જગ્યામાંથી છટવા પોકાર કરી રહે છે! માનવસમાજના નેતાઓ પ્રજાને અસનોતો બન્ધનથી મુક્ત થવા, દિન્દિઓની મોહક લીલામાંથી બચવા ચેતાવે છે! અને એ રીતે નીતિ, સમાનતા, પવિત્રતા, અંધમ અને માનવ-સમાજમાં બન્ધુભાવ જાગૃત થઈ પરિણામે શાન્તિ, અંધમ અને સાધનાના દિવ્ય પ્રદેશમાં પ્રમાણ કરી

એ દિવ્ય ચેતન વિશ્વમાધી પ્રેમરૂપે-અનન્તજીવન રૂપે સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં નવજીવન પ્રકટ કરે છે! ॥

* * *

દરેક યુગના પરિવર્તન વખતે જેમ હમેશાં ચતુર્ આચ્યું છે, તેમ આપારે પણ આ આસુરી અને દેવી પ્રકૃતિનું મન્યનસમય વિશ્વને ચક્રે ચક્રારી રહ્યું છે; સૌ સૌનું ધાર્યું કરવા ખેંચતાણુ કરી આ મન્યનકાળને વિવિધ બનાવી રહ્યું છે, અને આખું જગત અશાન્તિમાંથી શાન્તિમાં જવા, અસતમાંથી સતમાં જવા, અધિકારમાંથી પ્રકાશમાં જવા આપાર હૃદયે પોકારી રહ્યું છે. એવા વૃત્તન યુગના સંધિકાળે યુગ-ધર્મનાં દેવી આન્દોલનો, અહા! કેવું નવચેતન પ્રેરી રહ્યાં છે! અનેક દિવ્ય હૃદયમાં એ દેવી સ્ફુરણે નવ-યુગની જાતી પ્રેરણા જાગૃત કરી. છે! અનેક દેવી મહાપુરોના હૃદયમાં ભાવિયુગની મંગલમય ભાવના યુગધર્મનાં આન્દોલનરૂપે પ્રકટ થઈ છે અને માંધ છે! પ્રજાની પરમ મંગલદાયક કીડાભૂમિ, દિવ્ય આન્દોલનની લીલામૃતિ ભારતમાતા પુનઃ નવ-ચેતન પામે છે! અને બન્ધુઓ! ભરતમાતાને દિવ્ય રત્નો વૃત્તન યુગની કેવી આનન્દસપ પ્રેરણાં પ્રેરે છે! ચાલો! એ યુગધર્મનાં આન્દોલન હૃદયમાં ધારણુ કરીએ! અને આનંદ!

* * *

વિશ્વવંશ સ્વામી થી વિવેકાનન્દજી આં દેવી આન્દોલનથી પ્રેરાઈ ભારતવર્ષને નવયુગને દેવી આંદેશ આપે છે કે:-“જે મહાન યુગનું પરિવર્તન સ્વામી લક્ષ્ય છે, તેને સહાયતા આપવા માટે તે તમોરમાં રાજનિષ્ઠા અને દેહતા પ્રેરે; કારણ કે આપણી સ્ત્રિ સ્ત્રીના અસ્થિને લીધે કાંઈ પરમાર્થોનું કાળે યોજ્યું નર અટકવાનું છે? તે ધારે તો યુગમાંથી હૃદયો કર્મવીરો ઉત્પન્ન કરી શકે છે! જે પશ્ચિમી જગત શ્રી રામકૃષ્ણરૂપે પ્રકટ થયો હતો તેની જ એ સંકિત છે! કારણ કે હું અને તમે, કશિઓ અને પવનમગરો, અવનારી પુરુષો અને

સમય બહાનનો વિકાસ થોડે અચવા ધણે અંશે તે જ પરમાત્મશક્તિનું ધનીકરણ અને પ્રકટીકરણ છે. હમણાં તો આપણે એ મહાન શક્તિના કાર્યનો આરંભ જ માત્ર જોઈએ છીએ, પણ આ જમાનો પૂરો યશે તે પહેલાં એ શક્તિદારા ચયેલાં આદ્ય-કારક કાર્ય તમે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકશો. ભારતવર્ષના પુનરુદ્ધાર માટે યોગ્ય સમયે જ એ શક્તિએ દર્શન આપ્યા છે !” ઝઙ ॥

* * *

એ જ પ્રમાણે આવતી કાલના દૈવી પરિવર્તનનું મંગળમય આગમન સૂચવતા નૂતન યુગના તરવ-નિષ્ઠ મહાશય પાલકરિશાર યુગધર્મના દૈવી આન્દો-લનથી પ્રેરાઈ કહે છે કે:—

“અને એશિયા ખંડમાં આવી રહેલો મહાન ભરતખંડ ! અર્વાચીન આર્યભૂમિ ! પ્રાચીન આર્યવર્ત ! ભારતમાતા ! આખા જગતનું હૃદય ! બધી પ્રજાઓને ધવગાધી ઉછેરનાર પવિત્ર માતા ! કપી પ્રજાને ભારતમાતાએ પોષણ આપ્યું નથી ? હિન્દની જુદી જુદી જાતિઓમાં એક જ આત્મા વસી રહ્યા છે ! હિન્દને પોતાના જૂતકાળના મોરવનું જ્ઞાન છે, સ્વતંત્ર ભવિષ્યની આશાઓ તેના હૃદયમાં ઉછળી રહી છે, હિન્દના આત્માને ખબર છે કે સેંકડો વર્ષોથી જેની વાટ જોવાઈ છે તે ઉદ્ધારનો દિવસ આવ્યો છે ! શું એમનાં પવિત્ર પુરતકોને જામ કરવાથી અથવા ભગવદ્ગીતા વાંચનારાઓને કેદ કરવાથી, અથવા તેમનાં ઝાડા જેવાં સંતાનેને ગિરફતાર કરવાથી અથવા તોફાની ગણીને તમે તે ભવિષ્યના દિવસને આવવો અટકાવી શકશો ? અરે ! જ્યારે હિન્દનો ઉદ્ધાર યશે ત્યારે જ મનુષ્યજાતિ માટે નવયુગ શરૂ થશે !” ઝઙ ॥

* * *

યુગધર્મની અનંત ચૈતન્યમય જ્યોતિને વિષ્ણુ વ્યાપી કરનાર બ્રહ્મનિષ્ઠ આખા-રામ-ખાદ-ગ્રાહક ભારતવર્ષની અત્યારની દૈવી પ્રગતિની અગા-ઉથી જ ફેવી આઘાદી કરી રહ્યા છે !:—

* પ્રમસ્વરૂપ પૂજ્ય સ્વામીશ્વર રામતીર્થજી

“હિન્દુસ્તાનના રાજરજવાડાઓ, ધર્મશુર્યો અને પ્રજાવર્ગ ! થોડા જ વર્ષોમાં શું થશે તેનો તમને ખ્યાલ પણ છે ? જામે તો મને વિચિત્ર માણસ ધારીને મારી મરકરી કરે, પરંતુ મારી સાથે દેખાય છે કે આ જગત સ્વામીઓથી (ખરા સંન્યાસીઓથી) ભરાઈ ગયું છે, પૃથ્વી ઉપર દેવો સંચાર કરતા હોય એમ લાગે છે, મનુષ્યપ્રેદ ઉપરથી નક્કી કરેલા (જાતિ)મેદ નષ્ટ થઈ ગયા છે, હિન્દુસ્તાન-ચીન-અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેનો બેદલાવ જતો રહ્યો છે; નવો સંઘ તૈયાર થાય છે અને તે પણ આગળી જમને તેની જગ્યાએ નવો ધરો !...

* * *

હે સ્વપ્નમાં પડેલાં બહાનિઓ ! તમારાં તેજ ઉપરનો પડો દૂર કરો. અપ્રયુક્ત સંન્યાસી અત્યંત નીચ શક્તી સાથે મળીને કામ કરતો નજરે પડશે ! જુઓ ! જુઓ ! પેલાં બિદ્યાપાત્ર એકદમ પાવડા અને કાદાળી થઈ ગયાં ! સંન્યાસીનું આજ્ઞાસ જનું રહ્યું છે, શક્તિ કઈને સંસ્પર્શની ઉચ્ચ પદવી મળી છે ! સૌમાં ત્યાગરૂપિ આવી છે; ગણિદાની નિર્ભજ દિંમત અને ‘રામ’ની પવિત્રતા એક ધર્મ ગયાં છે ! બકરીની ગરીબાઈ અને સિંહના અચક્ષુષ દૈર્ઘ્યનું સંજ્ઞન થયું છે ! વિરહ સ્થિતિઓનું એકમ થયું છે, આસંતિક વિરોધ નષ્ટ થયો છે, વિષ્ણુ એક કુટુંબ થયું છે, જુઓ !—આ સર્વ-દષ્ટિ ફેંકો અને જુઓ !

આપણને અમિ કે શસ્ત્રોની જરૂર પડશે ?—ના.
પોસિસની ?—ના.

આ હવાઈ દ્રિષ્ટા—મનોરાજ્ય છે ? ના.

આ કેવળ વિચારજમ છે ? ના.

આ શું સમાજવાદ (Socialism) અતિવાદ (Communism) છે ? દરો. પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં તે મૂળથી જ છે; નવો નથી. વેદાન્તનો એ એક સ્વાભાવિક ઉપસિદ્ધાંત છે....

હિન્દવાસીઓ ! જો તમે પોતાને યોગ્યજ્ઞા, ત્યાગ સ્વીકારશો, તો તમારો રોગ ક્યાં રહેશે ? આધિ નષ્ટ થતાં જ વ્યાધિ નાસી જશે ! હુઆધની જરૂર નથી, શંકા અથવા બીજી રાખવાનું કારણ નથી. બીકણુ ધ્રુવરોહીઓ નેઈએ તો ભલે તે માર્ગ સ્વીકારે !

* * *

તમારામાંના કેટલાક ભયાં ચઢાવે છે ! કેટલાક ગરૂંતરી ચાંચની માફક વાકું મોં મરડે છે; ગમે તેમ કહેાં પણુ ધ્રુવરોહીઓ અમલ થશે જ ! કેાઈ તેને અટકાવી શકશે નહિ ! કેાઈપણુ રાગ-રોગ-ધનવ તેના માર્ગમાં દરકત આણી શકે તેમ નથી ! સત્યની ગતિ અનિવાર્ય છે ! નિરાશ થશો નહિ ! મારું મસ્તક તમારું છે ! ગમે તો તેને કાપી નાંજો ! તેની જગ્યાએ બીજાં દલરો ઉત્પન્ન થશે ! "

* * *

અને હવે તો એા પ્રિય પ્રેમાત્મરવરો ! આ પરમ સત્ય-આ મગનગંભીરવાણી-આ નવયુગનું

ભવિષ્ય-યુગધર્મનાં આન્દોલન રૂપે આપણા હૃદયમાં પ્રવેશે છે-આપણા જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે-અને આપણા કુટુંબોમાં અને ગૃહમંદિરમાં થઈ માનવ-જીવનમાં પ્રવેશ કરતું આપણી સગીપ આવી પહોંચ્યું છે ! આપણે એ દૈવી ચેતનાને, એ અનન્તજીવનની પ્રજુપ્રેરણાને હૃદયમાં ધારણ કરીએ અને વિનીત હૃદયે એ જ પ્રાર્થના કરીએ કે:-

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લઙ્ઘ્યાઃ ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુતઃ
સ્થિતોઽસ્મિ ગત સંદેહઃ કરિષ્યે ષષ્ઠનં તત્ત્વ ॥
ૐ શાન્તિ !

શ્રી રામકૃષ્ણ આરોગ્ય શાળા,	}	યુગધર્મનો સુધાનો પ્રેમાકર્ષિત	
કીમ સ્ટેશન,		}	વૈદ્ય બુળચંતરાય ઝવેરીલાલ
બી. બી. સી. આમ રેલ્વે,			

મરાઠા અને અંગ્રેજ

૨

મરાઠેશાહીના નાશનાં કારણોના મુખ્ય મુદ્દાઓ આપણે ગયા અંકમાં વિચારી ગયા છીએ. પણ એ વિષયને લગતા કેટલાક મહત્વના મુદ્દા હજી બાકી રહી ગયા છે. તે મુદ્દાઓ હવે આપણે તપાસીએ:-

(૧) જાતિભેદ અને રાજનૈતિક

મરાઠેશાહીની અવનતિનું એક કારણ મહારાષ્ટ્રની અંદરના જાતિભેદ હતા એમ ધણા તરફથી કહેવામાં આવે છે. પણ આ જાતિભેદને અરેખર કહેવું અશક નવાબદાર ગણી શકાય એ સંબંધી શંકા પડે છે. મહારાષ્ટ્રમાં જાતિભેદ હતા તે વાત ખરી; પણ તે સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે આ જાતિભેદ બાલાજી વિશ્વનાથના સમય પછી મહારાષ્ટ્રમાં ઉત્પત્ત થયા અને તે પહેલાં જાતિભેદ ન હતા એમ કાંઈ નથી. જાતિભેદ હતા, પણ તે સનાતન હતા; પૂર્વે હજારો વર્ષથી તે માલતા આવ્યા હતા. તે મહારાષ્ટ્રમાં જ પ્રવર્તતા હતા એમ પણ ન કંતું. તે હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગમાં પણ હતા; એમ છતાં તેનું મહારાષ્ટ્રમાં જ, અને અંદરના સૈકાના આખરમાં જ ખરાબ પરિણામ આવ્યું એમ કેમ કહી શકાય ? પૂર્વે સુસંસ્કૃતિઓ મહારાષ્ટ્રનો મોટો મુલક હતી હોવા તે વખતે જાતિભેદ હતા; પછી મોગલોની સ્વારી વેળાએ પણ તે હતા; પછી મોગલોના દાસમાંથી મરાઠાઓએ પોતાનું રાજ્ય હાંસલ અને શિવાજીએ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા જમાવી ત્યારે પણ તે હતા; શિવાજીની પછી મોગલોએ ફરી અંદોલન મુલક

કળંગ કર્યો ત્યારે પણ તે હતા; આગળ ચાલતાં રાજા-રામની કારકીર્દિમાં. મરાઠાઓએ વીસ વર્ષ પર્વન્ત લડીને પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કર્યું, ત્યારે તે હતા; તે પછી સર્વાઈ માધવરાવના રામય પર્વન્ત મરાઠેશાહીનું તેજ વધતાં વધતાં દિલ્હી સુધી તેની સત્તા પહોંચી ત્યારે પણ તેજ જાતિભેદ હતા; અને છેરે બાજુરાવની કારકીર્દિમાં મરાઠેશાહીનો નાશ થયો ત્યારે પણ તે હતા. ટૂંકામાં. શિવાજીની પહેલાં બસો વર્ષથી અને શિવાજી પછી બસો વર્ષ સુધી, હિન્દુ-સ્તાનમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં જાતિભેદ એક જ સ્વરૂપમાં કાયમ હતા. એમ છતાં આ ચલકેતર અને આ સ્થિતિભેદ કેમ થયા પાછા ? મોગલો સાથે લડતી વખત જાતિભેદ આડા ન આવ્યા અને અંગ્રેજો સાથે લડતમાં માત્ર તે આડા આવ્યા, એનું કારણ શું દર્શાવી શકાય ?

મોગલોના વખતમાં જે મરાઠા અને બાહ્યો બાધે બાંધે લગાડી લડતા હતા તે મનથી અથવા કૃતિથી આગળની દૃષ્ટિવાળા રામાજીસુધારક હતા એમ કહી શકાય ? શિવાજીએ જે વખતે મહારાષ્ટ્રની પ્રજામાં એકી કરી સુસંસ્કૃતિ પામેથી દેશનું ગ્રંથસ્થ કરવાની યોજના કરી, તે વખતે તેણે જાતિ-ભેદ વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાન આપેલાં જાણુવામાં નથી તેણે પોતાના રાજ્યમાં કેવળ ગુણુ નેહને કાર્યકર રૂપે પુરુષોને પોતાની તરફ એકત્રિય અને એકો કાર્ય-શિલ્પિ હતા તેઓને દર કયાં એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેણે અમુક એટલે બાહ્ય અને અમુક એટલે મરાઠા, એવો ભેદ કર્યો હતો એમ જણાવું નથી. તેજ

પ્રમાણે પેશવાના વખતમાં પણ, બાહ્ય વિશ્વતાપ પેશવા યથા પછી જે કુટુંબોના ઉદય થયો તેમાંથી સેકડે પોણાસો કુટુંબો બાહ્યેતર જાતિનાં હતાં. તે વખતના સરન્નમદારની યાદી જોઇશું તો મોટા મોટા સરન્નમદાર બાહ્યેતર વર્ગના હતા એમ જણાશે. પેશવાએ કોકણરય બાહ્યેતર ધણે આશરો આપ્યો હતો એવા આરોપ કોઈ કોઈ તરફથી મૂકવામાં આવે છે. પણ તેને માટે પણ કંઈ ખાસ આધાર જણાતો નથી. અહેરે, ફરકે, રાસે, પટવર્ધન, મહેન્દ્રે એ સિવાય બીજા કોકણરય સરદાર કયા હતા ? પેશવા સિવાય બાહ્યના પ્રધાન, તેજ પ્રમાણે વિંસુરકર, પાનશે, પુરંદરે પ્રભૂનાદિ સરદાર બધા દેશરય હતા. ગેવિન્દપન્ત ભુદેશ્વા જેવા કદાચ સરદાર પણ ધણા હતા.

શાહાણ, શિવાણ અને સંભાણ એ ત્રણ પેઢી એક પછી એક લાગે, તે તે વખતનાં સ્થિત્યંતર આપણે તપાસીશું તો તેનાં કારણ ધાર્મિક વિચાર કે આચારના ફરકમાં નહિ મળે; પણ એ લોકોત્તર વ્યક્તિઓના યુગ અવગણના ફરકમાં જ જડશે. જે વાત મોંસલે કુટુંબની આ ત્રણ પેઢીની હતી, તેજ વાત તે સમયના મહારાષ્ટ્ર સામાજીની ત્રણ પેઢીની સમજવાની છે. તેજ પ્રમાણે મહાદણ સિંધીઆ અને નાનાફડનવીસ પાછળ તરત તેમના જેવાજ યુગ-વાળા પ્રજા બાહ્યેતરો દેશને સાંપડ્યા હતા, તો વ્યતિભેદને લઈને મરાઠેશાહી મઠ એવો રુબક અને ખોટો વાદ કરતા એસવાનું આપણને કારણ જ ન રહેત. મહાદણ અને ફોલતરાવ અથવા મોટા માધવદાવ અને બીજા બાહ્યરાવના સમયની વચ્ચેના અંતરનું કારણ સમાજસ્થિતિ નહિ પણ લોકોત્તર વ્યક્તિઓ અજ્ઞાપ એજ હવું. સમર્થ વિઘ્નતિનો જન્મ સામાજિક સ્થિતિ ઉપર કંઈ ખાસ આધાર રાખતો નથી; સામાજિક સ્થિતિ અનુકૂલ હોય તો તે દૂધમાં સાકર પડ્યા પ્રમાણે વધારે ઘટ્ટ છે અને એવી સ્થિતિમાં વિઘ્નતિનો પ્રકાશ વધારે તેજસ્વી થાય છે એ વાત ભુદી. મનુષ્યને વ્યક્તિનિઃ સ્વાર્થ વિસરવા માટે કાંતો સમર્થ વિઘ્નતિ તેની નજર આગળ ખડી

હોવી જોઈએ, અથવા તો રાષ્ટ્રપ્રેમ તેના હૃદયમાં જામવો જોઈએ. મહારાષ્ટ્રની પ્રજાના અંગમાં વ્યક્તિનિઃ સ્વાર્થ ભૂલી જવાની પાતતા હોવાનું આજ સુધીમાં અનેક વાર સાબિત થઈ ચૂક્યું છે; પણ આ પાતતાનું ઉદીપનકારણ વિઘ્નતિપૂર્વકશુદ્ધિ (Hero-worship) એજ હતું, અને રાષ્ટ્રીય-પ્રેમ-શુદ્ધિ એ વિશેષ ન હતું અને હજી પણ નથી એમ કહેવું જરૂરનું છે. પણ તે સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે રાષ્ટ્રાભિમાન એ જાતિભેદનારા ઉપર આધાર રાખતું નથી, સામુદાયિક દિત માટે નિયમ-પાલન, (discipline) ઠરાવેલી પદ્ધતિનું ઉલ્લંઘન ન કરવું, રાષ્ટ્રકિતણુ વિરુદ્ધ હંમેશા આપસ આપસમાં એકબીજા માટે અભિમાન રાખવું, એ જાગત જાતિભેદ છતાં હોઈ શકે છે એમાં બિલકુલ શક નથી. જેવો જાતિભેદ તેવોજ ધર્મભેદ, યુરોપમાં ધર્મપંથ પ્રચળ છે છતાં અનેક ધર્મપંથના ભેદ એકજ રાષ્ટ્રનાં અભિમાની મળી આવે છે. સાંપ્રત યુરોપીય યુદ્ધમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ઈંગ્લાંડ અને કેથોલિક ફ્રાન્સ અને રામન કેથોલિક હિંદી એકબીજાના ખમે ખમો જોડી પ્રોટેસ્ટન્ટ જર્મની, અને કેથોલિક ઓરિફા સામે લડે છે. મુસલમાન આરબો ઈંગ્લાંડની બાબુએ અને મુસલમાન તુર્કો જર્મનીની બાબુએ લડતા આપણે જોઈએ છીએ.

જાતિભેદ ઘટ્ટ છે કે અનિષ્ટ છે એ પ્રશ્નો તાર્કિક ઉત્તર ગમે તે હોય, અને પ્રવૃત્ત લેખક પોતે એ ભેદ અનિષ્ટ છે એમ કહેનાર પેઢીના છે. તત્ત્વિક ન્યાયશુદ્ધિ અને વ્યવહાર એ બન્ને દૃષ્ટિથી જાતિભેદના સવાલને વિચારવો જોઈએ. ન્યાયશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી જોતાં ઈશ્વરેજન્મસિદ્ધ એવે એકપણુનો હક કોઈ એક જાતિને નિરંતરનો આપી દીધો હોય, અથવા બીજી કોઈ જાતિને રિનિષ્ઠ જાતિનું સ્થાન નિરંતર માટે આપ્યું હોય, એમ કહેવું એ ઈશ્વરની ન્યાયશુદ્ધિની મરડરી કરવા જેવું છે. એકાદ જુદા રામના અમલ પ્રમાણે ઈશ્વરના અમલમાં પણ સર્વ જૂત સાચને ઉત્કાન્તિ પામતા માટે સમાન સંધિ પ્રાપ્ત ન થાય, તો પછી ઈશ્વર એ અન્યાયી મનુષ્ય

કરતાં પણ વધુ અન્યાયી છે એમ કહેવું પડશે. માત્ર અવહારશુદ્ધિ નોંધવું તો જોને આજે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની હોંસ છે, તેઓએ તત્તિઅધન શિયિત કરવાં તે સંસ્કારભારમાં આજ સુધી ઉપયોગમાં ન લીધેલ એક વધારેનું શસ્ત્ર છે એ દૃષ્ટિથી ગ્રાહ્ય ગણવામાં હરકત નથી. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની દરેક વખતે, શ્રેષ્ઠ, સર્વને આકર્ષક એવી ભાવના હોય છે જ; અને આ લીસમી સદીમાં તો આપણી રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિ સંસ્કારણ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે એ કાંઈ પણ નાકબૂલ કરે તેમ નથી. સંયોગ નોંધને તે પ્રમાણે સાધન મેળવ્યાં એમાં હતાપણુ છે. રાષ્ટ્રકલ્પનું ઔપચ ને જૂનું હતું, તે આજ પણ છે. માત્ર પૂર્વ કેવળ સનાતન ધર્મના અનુપાનમાં તે દેવાવું ત્યારે આજ તેજ સનાતન ધર્મની કલ્પના કિંમિત્ શિયિત, એટલે અધિક ઉદાર કરી જલેલી સામાજિક રિથિતના અનુપાનમાં હેવું નોંધશે. આ અર્થાત્ આજની રિથિતને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવી છે; પણ સમસ્ત જગતનાં સામાજીયોની સાધેના સંમધથી નોંધાયેલ આજની રિથિત પૂર્વ-કાલને સમર્પણ કરી આજની અસ્યણે તે દિવસોમાં હતી, એવી જૂલભરેલી માન્યતા નીચે જાતિ-બેદથી જ રાષ્ટ્રનાશ થયો એમ કહેવું એ ગિલકુલ બાજબી નથી.

(૨) અંગ્રેજોએ રાજ્ય કેમ મેળવ્યું ?

અંગ્રેજોએ હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્ય કેમ મેળવ્યું ? એટલે તક્ષવારના જોર ઉપર કે બીજાં કાર્પ સાધ-નોથી ? એવો પ્રશ્ન ઘણીવાર પૂછવામાં આવે છે. જે લેખકો એમ પ્રતિપાદન કરવા માગે છે કે અંગ્રેજોએ હિન્દુસ્તાનના લોકોને સ્વરાજ્યના હક આપવા, પ્રગતે સ્વતંત્રતા આપવાનું તેમનું જિરદ તેમણે હિન્દુસ્તાનમાં પણ ખતાવવું, અને માત્ર તક્ષવારના જોર પર હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય પોતાના હાથમાં રાખવાની ઇચ્છા ન રાખવી નોંધએ, તેઓ ઉપરના પ્રશ્નનો ઉત્તર એવો આપે છે કે અંગ્રેજોએ તક્ષવારના જોર પર રાજ્ય મેળવ્યું એ વાત ખરી નથી અને એ

મતને પ્રો. સીસિ જેવા ઇતિહાસકારોએ સપ્રમાણ પુષ્ટિ આપી છે. પણ આ મત મને માન્ય નથી. કારણ એક તો અંગ્રેજ રાજ્યવિસ્તારનો ખરો ઇતિ-હાસ જેવા જાણએ તો પ્રત્યક્ષ પુરુષ પછી થયેલા ક્રાંતકારની રૂઢીએ અર્ધાથી વધુ રાજ્ય તેઓએ મેળવ્યું છે અને આખીનું લગભગ અર્ધું રાજ્ય મેળવવામાં તેઓને પ્રત્યક્ષ તક્ષવારનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો નહિ તોપણ તેમની તક્ષવારની દહેશત ઉપયોગી પડી હતી, એ વાતની કાંઈથી પણ ના પાડી શકશે નહિ. મોગલો પાસેથી મેળવેલી દિવાનીની સનદના જોર પર પૂર્વ તરફના કેટલોક મુસલક અંગ્રેજોએ પ્રથમ કારભાર કરવા માટે કહીને મેળવ્યો, અને પછી તે માલેકીના હકથી રાખી પાડ્યો એ વાત ખરી; તથાપિ ખુદ મોગલ સાથે નહિ તો મોગલના નવાબો સાથે અંગ્રેજોને લડવું પડ્યું એ વાત પણ ખોટી નથી. ખાસી, બક્સર વગેરે લડાઈઓમાં અંગ્રેજ છતાં ન હોત તો બધો મુસલક તેમને સ્વાધીન ન થાત. નિઝામ પાસેથી તેમણે જે મુસલક મેળવ્યો તે લડાઈ વખતે મેળવ્યો એ ખરું; પણ ખુદ નિઝામ સાથે લડાઈ ન થઈ તો નિઝામના ચતુર્થી તેણે રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય પોતાના આક્રમકો છે એવું અંગ્રેજ ખતાવી શક્યા એટલે જ તે મળ્યો. નિઝામે તે મુસલક અંગ્રેજને ખુશીથી ભેટ તરીકે અપવા તેમના ધર્મ-શુરુ તરીકે, કે ઇશ્વરહીલા ખતાવનાર કદીર તરીકે ધર્મ-દામાં નહોતો આપ્યો. લોડ ઉલ્હાઉઝીના અમલમાં ધણું રાજ્યો ખિનવારસ થયાં એટલે અંગ્રેજોએ તે ખાલસા કરી પોતાના મુસલક સાથે જેઠી દીધાં તે ખરું; પણ અધિરાજ્ય અપવા સામાજીયના ધણી તરીકે પોતાને હક સ્થાપિત કર્યાં સિવાય અંગ્રેજ તે ખાલસા કેમ કરી શકત ? અંગ્રેજ એ કંઈ મરાઠાની જોખાદન નહોતા કે તે સતારાના રામના વારસા થઈ શકે. ત્યારે એ અધિરાજ્ય કે સામાજીયના ધણીના નાદાંથી તે રાજ્યો લૂંટકરી સામર્થ્ય સિવાય એટલે કે તક્ષવારના જોર સિવાય કેમ મેળવી શકત ? મદીયર મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તર હિન્દુસ્તાન, બંગાળ અને પંજાબ એ પ્રાન્તો અંગ્રેજોએ તક્ષવારના જોરથી છતાં એ

કબૂલ કર્યા પછી, બાકી ચાંત પ્રયોગથી, એટલે તહનામા, કરાર, ફેરબદલા, બગીર, સરંજમ, શેવાધિકાર, વારસા, વગેરે સાધનેથી મેળવેલો મુલક ધણી થોડો હતો એ ખીના તદ્દન સ્પષ્ટ છે. તાત્પર્ય કે અંગ્રેજોએ હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય તત્કાલિન નેર પર હાથું છે એ જ અનુમાન વધારે વારતવિષ્ટ છે. ગ્રેફેસર સીમિ વગેરે જે કાંઈ કહે છે તેનો પૂરો અર્થ લક્ષમાં ન લેતાં અથવા તેનો ઉડો મર્મ સમજ્યા વગર આપણે ધણી વખત તેમનાં કથન માનવું બાધાન્તર કરીએ છીએ. સીલિના કહેવાને અર્થ એટલો જ છે કે બીજા દેશમાં હતું કરવા ઇચ્છનાર રાજાને જેટલો શ્રમ લેવો પડે છે, તેટલો શ્રમ અંગ્રેજોને હિન્દુસ્તાનમાં પડ્યો નહોતો. તેમણે પોતાનું કાર્ય થોડા પ્રયાસથી સાધ્યું અને તેમાં પણ ખુદ હિંદી લોકોની જ વિશેષ મદદ અંગ્રેજોને મળી. પછી તે મદદ હિંદી લોકોએ અંગ્રેજો માટેના પ્રેમને લાઇને કરી હોય, કે આપસ આપસમાં મૂર્ખ સ્વર્ધને લાઇને કરી હોય; તે શ્રમે તે કારણ કહો. હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સૈન્ય દેશી સૈન્યના પ્રમાણમાં ઘણું થોડું હતું તેમ જ હિન્દુસ્તાન છતવામાં અંગ્રેજોએ પોતાના દેશથી પૈસા લાવી અહીં ખર્ચ કર્યો નથી, અને કંપની સરકારે પહેલેથી જ રાજ્ય સંપાદન કરવાની પોતાની આકાંક્ષા પ્રસિદ્ધ કરી ન હતી; એ વાત ઉપર વિશેષ ભાર મૂકી સીમિએ જગતમાં બીજો રાજ્ય સંપાદન થયાં છે તે પ્રસંગ અને અંગ્રેજોએ હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય હાથું તે પ્રસંગ વચ્ચેનો ફરક બારીસાથી સ્પષ્ટ કર્યો છે. પણ અંગ્રેજોએ સ્વિટિઝ હોજ હિન્દુસ્તાનમાં જે કી આકાંક્ષા હતી તેનો અર્થ તેમણે પોતા પાસે દેશી લશ્કર પણ થોડું રાખ્યું હતું એવો ચતો નથી. અંગ્રેજોના રાજ્ય છતવા માટે ઇંગ્લાંડથી પૈસા આપ્યા નહોતા એના અર્થ હિન્દુસ્તાનમાં કમણેશ પૈસા તેમણે હિન્દુસ્તાનમાં વાપર્યા નથી એવા નથી. અને ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીનો હેતુ પ્રથમથી જ રાજ્ય છતવાનો નહોતો, તોપણ હેરટે હેતુ કરતાં દ્વિતીય જ જે કાર્પ કરે તે માન્ય કર્યા સિવાય છટકો નથી.

મી. સીમિ વગેરે શ્રમે તે કહે, પણ આપણે આપણાથી જ વિચાર કરીએ તો શું કરીએ? અંગ્રેજોએ મરાઠાનું રાજ્ય છતવી મેળવ્યું નથી એમ કહીએ તો તે રાજ્ય તેમને મળ્યું શી રીતે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શો? મરાઠાઓએ અંગ્રેજોને તે કાર્પ ધરણે કે વેચાણ કે દાન તરીકે આપેજ નથી જ. તેમ રાજ્યની કંઈ ઉંધમાં ચોરી થઇ ચકતી નથી; અને કદાચ એમ હોય તો પણ બગચા સયા પછી ચોરીનો આશ પાછો મેળવવાની પેરવી કર્યા સિવાય સો સો વર્ષ સુધી કાર્પ મૂંઝું બેસી રહેતું નથી. તેમ જેમણે પોતાનો મુલક શુભાળો તેમને તત્કાલિન નેર પર પાછો મેળવી શકવાનો સંભવ લાગ્યો હોત તો તે માટે તેઓ પ્રયત્ન કર્યા સિવાય રહ્યા હોત ખરા? માન એવા પ્રયત્નથી વિશેષ મેળવવા નર્તા થોડું જે હજી હાથમાં છે તે પણ એવાનું જેખમ એવાનું તેમણે પસંદ કર્યું નહિ, અથવા અંગ્રેજની યેજ લશ્કરી સત્તા જેમ તેઓ પોતાપોતાની જગ્યાએ જ કરી ગયા. એટલે કોઈ પણ રીતે અંગ્રેજોએ લશ્કરી સત્તાથી પોતાનું રાજ્ય મેળવ્યું નથી અથવા આજ સુધી ટકાવ્યું નથી એ અનુમાન સિદ્ધ કરવામાં મદદ મળતી નથી.

(૩) બલિષ્ઠ પ્રતિસ્પર્ધી મરાઠા

અંગ્રેજ સરકારના સર્વથી બલિષ્ઠ પ્રતિસ્પર્ધી મરાઠા હતા. તેમને પણ અંગ્રેજ અદ્વારમાં સૈનાના અંતમાં લારે થયા તો પછી બીજાની તો શી વાત? અંગ્રેજ સત્તાની પ્રખર ભયોતિ એકવાર પૂરી સળગી હતી કે પછી તેમાં જે કોઈ રાજા કે રજવાડા આવ્યા, તે કાચ પ્રમાણે ઝોગળી જ ગયા. જંગાજ, ચોરખા, કહ્યુંટિક વગેરેના નવાજ, લખ, રત્નપુલ વગેરે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનનાં રાજાઓ, તેઓને અદ્યપ્રથમથી દસ્તમત થયા. દેલ્હી સામે દલીઆર ઉગામવાં પણ ન પડ્યાં. પણ તે પોતે જ દનેહયાચના કરી અંગ્રેજ સાદે મંથિ કરવા આગ્યા. અંગ્રેજોને કહેવા જેટલો શ્રમ આપ્યો તો તે તથ્ય જણાયે: એક મરાઠા, બીજા હૈદર અને ટીપુ અને ત્રીજા સિખ તે સિવાય

પણ રાજને તે મૂક તેને ધૂટી ઉપર; અને પછી કહી તેને વાંકા વાળા અથવા તેના નાશ કરે, એવી જ ધીલા અંગ્રેજોએ દરેક રાજ્યસત્તાની કરી. ૧૮૫૭ નું બંડ થયું એટલે આટલાં પણ દેશી રાજ્યો અથવા પાખાં; નહિ તો દેશીરાજ્યમાં સુધારા કરવાનો જે પ્રશ્ન આવે પ્રચલિત છે, તે ખાટી જ ન હોત ને ?

અંગ્રેજોને આ પ્રમાણે જે અનિરુદ્ધ યશ મળતો ગયો, તેમાં તેમનું સુદૈવ એ એક કારણ છે ખરું; પણ તેના જેટલું જ બીજું સખળ કારણ એ તેમના અંગના કેટલાક મુખ્ય ગુણ હતા, તે વાતની ના પાઠવામાં કાંઈ અર્થ નથી. ઇતિહાસની ચર્ચા કરવી તે ઐતિહાસિક બુદ્ધિથી જ કરવી જોઈએ. એટલે વખત તેમાં અભિમાનનું મિશ્રણ થવા દેવું ઉપયોગી નથી. માત્ર ઐતિહાસિક બુદ્ધિથી આપણને મરાઠે-શાહી માટે મગર ચવાની પુષ્કળ બાબતો છે અને તે સંબંધે આપણે આગળ કહીશું; પણ અંગ્રેજ વિશે બોલવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેમના ચારિત્ર્યની પ્રીક્ષા આપણે નિષ્પક્ષપાત રીતે કરવી જોઈએ; તો જ આપણને થોડી વધુ ઐતિહાસિક બુદ્ધિ છે એમ કરે.

અંગ્રેજોનું સુદૈવ એમ જે આપણે ઉપર કહ્યું, તેનાં ત્રણ ઉદાહરણ તો આપી શકાય. પહેલું તો એ કે અંગ્રેજો અને મરાઠાઓની લડાઈ પ્રત્યક્ષ યર્ષ તે પહેલાંના લઘાઈના પ્રસંગે આવ્યા હતા તે વખતે તે અટકી ગઈ. અંગ્રેજ સંબંધી મહાદાજી સિંધીઆ અને નાના ફરગનીસને જે વહેમ આપ્યો હતો તે જો સિવાજી અથવા બાજરાવ કે ચિમનાજી આપાને આપ્યો હોત, તો તેઓએ અંગ્રેજોની સુબધની વખતે અને ચાણનો ક્યારનોય નાશ કરી નાખ્યો હોત ! બીજું હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચેનું યુદ્ધ સળગ્યું અને પૂરું થયું તે હિન્દી રાજાજવા-હાઓને અંગ્રેજોનો રાજ્યલોભ રપટ દેખાઈ આવ્યો ત્યાર પહેલાં યુદ્ધ-ગયું. હિન્દુસ્તાનમાં અદારમસૈફાના પહેલાં ત્રણેસો વર્ષમાં ફ્રેન્ચ સાથે લડવામાં અંગ્રેજોએ જે કસરત કરી, તે તેમને આગળ હિન્દી

રાજાજવાહા સાથે કરતી બેલવામાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડી. ત્રર આલફ્રેડ લાયમ કહે છે કે : " અમારું અંગ્રેજોનું નસીબ પાપકું " કે, અમારી તૈયારી પૂરી થયા પહેલાં મરાઠાની સામે અમારું યુદ્ધ શરૂ થયું નહિ. " અંગ્રેજના સુદૈવનો ત્રીજો દાખલો બોંગાણીસમી સદીમાં વાયવ્ય સરહદપર સિખ લોકના જેવી લટવૈયા જાતે પોતાની સત્તા જમાવી, તે દિશામાંથી હિંદપર ચડી આવતા દુશ્મનની બીક નષ્ટ કરી વાયવ્ય સરહદનો દરવાજો બંધ કરી નાખ્યો એ છે. આ ત્રણમાંથી એક પણ બાબત જુદી રીતે બની હોત તો અંગ્રેજોની હિન્દની સત્તાને ધમ્મા પહોંચ્યા વગર રહેત નહિ. પણ કાળ પોતે જ પક્ષપાતી બન્યો અને તેણે અંગ્રેજોને મોટી સહાય કરી. ખેર, સુદૈવનો ચોગ ગણવાનને મળે તો જ તે તેનો લાભ લઈ શકે છે. નાદાન મનુષ્યને દૈવ હાય દે, તોપણ તે કેટલેક સુધી પહોંચે, પણ એ સુદૈવને પાત્ર થવા માટે અંગ્રેજોમાં જે ખાસ સફળ ગુણ હતા તે (૧) નિયમન તથા વ્યવસ્થાપુક્ત કારભાર, (૨) અડગ ધીરજ તથા દીર્ઘદષ્ટિ, (૩) કોષપિણ્ય માર્ગ પ્રદર્શ કર્યા પછી તેને વળગી રહેવાની દલતા, (૪) સ્વશક્તિ એમ અને રાષ્ટ્રની કીર્તિ માટે ચાલ અને (૫) લોકો-તર કર્તવ્યનિષ્ઠા. આ પ્રકારના ગુણ અંગ્રેજોમાં હતા એટલે જ અતિકૂળ રિયલિટમાં આવડું મોટું રાજ્ય તેમણે મેળવ્યું. તેમના અંગમાં લોભ, અન્યાય તરફ દીઠું ન દીઠું કરી નાખવાની વૃત્તિ, કષ્ટપરદુતા વગેરે દોષ નહોતા એમ નથી. ઉદાહરણ તરીકે મરાઠા ઉપર બીજાનો મુલક પચાવી પડવાનો આ-રોપ મૂકવામાં આવે છે; પણ આ આરોપમાંથી ખુદ અંગ્રેજ મુક્ત નથી. તેમણે શહિદખંડ ઉપર ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં સ્વારી કરી તેનું સમર્થન અંગ્રેજ અંગકાર પણ કરી શકતા નથી. રાષ્ટ્રોખાનો પક્ષ-કષ્ટ મરાઠા સાથે યુદ્ધ માંડ્યું તે પણ અન્યાયપુક્ત હતું એમ ખુદ વૉરન હેસ્ટિંગ્સને લાગ્યું હતું. ગાત્ર શહિદાપર સ્વારી કરવાનો અન્યાય કસડા-વાળા અંગ્રેજોએ કર્યો ને આ અન્યાય સુબધવાળા અંગ્રેજોનો, એટલે જ તે બે બનાવમાં ફેર હતો. આવા યુદ્ધમાં કંપસાવડું એ એક જાતનો અન્યાય

છે અને આપણે મુલક છતવાને અભિલાષ રાખીશું તો હિન્દુસ્તાનના રાજ્યરજવાડા આપણા સામે ઉઠશે અને આપણને દેશ બહાર હાડી કાઢશે. તો આપણો વેપાર પશુ દુશ્મનો એવી બીક રાખનાર વર્ગ પશુ કંપનીના દરબારમાં તે વખતે હતો; અને એઓમાં જ આ મતભેદ હતો એટલે અંગ્રેજોના આ દેશની અંદરનાં કૃત્યો ઉપર નિંદાત્મક નિષેધનાં વચનો આપણને જોવાને મળે છે. પશુ આગળ જતાં તે બીક ઓછી થઈ. અંગ્રેજોએ મુલકગિરી કરવા માંડી, તેના રાષ્ટ્ર દિંદી રાજ્યરજવાડાને ધારવા નેટલો આવના નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમનામાંથી કેટલાક આ પ્રસંગે આપણી સાથે મળી જઈ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તૈયાર થઈ જાય છે; આપણું સૈન્ય તેઓનાં સૈન્ય કરતાં ઘણું મજબૂત છે; વગેરે બાબતો ન્યારે અંગ્રેજોના ખ્યાનમાં આવી ત્યારે તેઓએ પોતાની આપણીથી પોતાને વિશેષ ત્રાસ થવા દીધો નહિ. વિશાલ મધ્યના સ્વતંત્ર મતવાદી અને આપણા પુરુષો ખ્યાનવત ધરવા મર્યાદા; કંપનીના વેપારને અથવા કંપનીની મૂડી ઉપર ઉપદ્રવ થતા વ્યાજને ધક્કો ન પડે એ ત્યાં મુદ્દા હિંદમાં તમે ગમે તેમ કરો, એમ કહેવાની રસમ થઈ. હેરિટાજ ઉપર ધરેલો મુકદ્દમા, એ ત્રિશાલતમની ઉલ્લેખ મુકદ્દમા હતો. આ મુકદ્દમા થવાનું પશુ મધ્ય કારણ એ જ હતું કે હેરિટાજને અંગત વેર પણા સાથે હતું; અને માત્ર કંપનીને જ હિન્દ સાથેના વ્યાપારનો એકદમ હક હોવાથી કંપનીના બાણીદારને થતી મોટી કમાણી વિશાલતના બીજા અંગ્રેજો સાંપી શકતા નહિ. પશુ પછીથી ન્યારે કંપનીને વેપારનો એકલો હક રદ થયો અને ગમે તે અંગ્રેજને પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવાની છૂટ મળી એટલે ઇંગ્લાંડમાં કહ્યો જાય ત્યાં. હિન્દુસ્તાનમાં બીક હતી તે પશુ મટી ગઈ. એ પ્રમાણે કંપનીના અન્યાયક્રમ વર્તન ઉપર વિશાલત અને હિંદ અનેમાં જે અંકુશ હતા તે નષ્ટ થયા એટલે લોર્ડ વેલેસલી અને લોર્ડ રેલેફની સરખા ગવર્નર-જનરલોએ હિન્દુસ્તાનમાં આવી પોતાને ફાલે તેની મુલકગિરી કરી, કિંમતના મરાઠા કરતાં તેઓ ક્યાં

આગળ વધી ગયા છતાં તેમના વિરુદ્ધ કાંઈ એ દરક પશુ કાઢ્યો નહિ તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

પશુ મરાઠાઓના અંગમાં ઉપરના દોષ તદ્દન નહોતા એમ તો નથી જ. એટલે એ બાબતમાં ખૂબ સમાન હતા. મરાઠા અને અંગ્રેજ વચ્ચે જે વિષમતા હતી તે ઉપર કહેલા સદૃશ્યના સ્પર્શમાં હતી; અને એ સદૃશ્ય મરાઠા કરતાં અંગ્રેજ લોકના અંગમાં વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી જ પોતાના અંગના લોભ, અન્યાયલુદ્ધિ વગેરે દુર્ગુણોના પશુ અંગને એ નેટલો ફાપડો મેળવી લીધો તેટલો મરાઠા લઈ શક્યા નહિ. આ ઉપરના સદૃશ્યમાંથી કાંઈ નહિ તો એક એ સંબંધી તો તે સમયના મરાઠાઓને પશુ ખાતી થઈ ગઈ હતી એ બાબતમાં કંઈ જ શંકા નથી. બાહરાવના સમયમાં મરાઠા રાજ્યની અધિકૃતતા લોકોને કંદાળો આપે હતા, અને તેથી જ બાહરાવવાદી નષ્ટ થઈ ત્યારે કાંઈપણ મરાઠાએ અંગ્રેજ સામે હાથ પશુ ઉઠ્યો ક્યો નહિ. એમ હોવા સિવાય પેશવાની આવી ખાનદાનીવાળી તથા શ્રીમંત રિસાલત લોકોએ પોતાની નજર સામે નષ્ટ થવા દીધી હતી ? બાહરાવ જાહેર અંગ્રેજ આવવાથી રાષ્ટ્રને ધાતક એવી રાજ્યક્રાંતિ પૂનામાં બની એમ પૂનેગર પ્રાંતને લાગ્યું પશુ નહિ; અને માત્ર દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર એક નરાધમના ત્રાસમાંથી આપણે છૂટ્યા એટલું જ તેમને તો લાગ્યું. રાજા પરાભવ પામી દેશ બહાર ક્યાંય આવી જતાં રાજા મારેના પ્રેમથી નહિ તો રાષ્ટ્રપ્રેમથી અથવા સ્વાભિમાનથી પોતાની રાજ્યવાનીનું લડીને રક્ષણ કરીને ઉઠાડરણ જગતના ઇતિહાસમાં કેટલાં બધાં જરૂર ? પશુ પૂનાના ચત્રવારવાડા ઉપરનું પેશવાનું નિશાન મટી નાંખી તેને સ્થાને અંગ્રેજનું નિશાન ફરકાવનાર માણસ—તેને દેશાભિમાનની ઇતિહાસ આજે તમે નીચ, અધમ વગેરે ગમે તે ઉપનામ આપો—તે કાળના લોકોને તો ઉપકારકતા લાગ્યા સિવાય તેને પોતાની છાતી ઉપર કેમ બેસવા દીધો હતો ? સુરાજ્યના ઉત્કૃષ્ટ ફાપડા પશુ નકામા થઈ પડે એટલા સ્વાતંત્ર્યનાચાંચાં ધાતક પરિણામ અમને આજ દેખાવા

લાગ્યાં છે; એટલે અંગ્રેજો માટેની આપણી કૃતજ્ઞતા-
 શુદ્ધિ કેટલેક અંશે અને કેટલીક જાગૃતતામાં સદજ
 કમી થઈ છે એ વાત બાબુ પર રાખીએ. પણ
 ડાંગળપત્રોના તથા દંતકથાના પૂરાવા લક્ષમાં લેતાં,
 આજ મર્યાદિત સ્વરાજ્ય માગવાને દોષે અંધપણી
 અંગ્રેજો વિષે જે આદરશુદ્ધિ છે, તેના કરતાં સો
 વરસ પહેલાં હાથમાં રહેલું શુદ્ધ સ્વરાજ્ય શુભાવધા
 દોષે તે વખતના મહારાષ્ટ્રીઓના મનમાં અંગ્રેજો
 વિષે અધિક આદરશુદ્ધિ હતી એમ કહેવું જ પડશે.
 પૂર્વે શંભાજીની પાછળ મોગડોએ મહારાષ્ટ્ર ઉપર
 ઝંડપ નાંખી તે વખતે જે મરાઠાઓએ ગી. વર્ષ
 સુધી લોહીનું પાણી કરીને સ્વાતંત્ર્યરક્ષાધર્મ શુદ્ધ
 લેવાં, તેની જ યોધા પાંચમી પેઢીના વંશજ મરાઠા-
 રાષ્ટ્રમાં આ વખતે હતા અને તે વખતે તે મા આજ
 પ્રમાણે નિઃશસ્ત્ર પણ નહોતા. ૧૮૫૭ કરતાં પણ
 અંગ્રેજો સામે લડવાને તેઓને અધિક અનુકૂલ
 પરિસ્થિતિ તે વખતે હતી. એમ છતાં બધા મરાઠા
 પોતાના ધર ઝાલી એક દલા તેનો અર્થ શું કરવા ?
 હવે તે વખતે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત ચનારને અચીત્ત યશ
 આવત જ એમ કંઈ નથી; પણ સ્વાતંત્ર્ય માટે
 પોતાનો જીવ આપવા જેટલી તત્પરતા બતાવી કાઢી
 પણ રાષ્ટ્ર લડવા માટે ત્યારે તે અવ્યવસ્થાનો
 અંગાકેથી વિચાર કરવા બેસતું નથી. એવર લોક
 કોંગ્રેસ સામે અથવા બેસઅમના લોક જર્મન
 સામે લડવા તૈયાર થયા, ત્યારે આપણે આપણા
 પ્રતિપક્ષીનાં સમાન બળવાળા છીએ અથવા આપણુ-
 ને જરૂર જય પ્રાપ્ત થશે એવી ભાવનાથી તે ઉલ્લા
 નથી રહેતા. પ્રેસિડન્ટ કુર્ગરે જર્મનરે કહેલું કે
 ‘અમે જગતને છક્ક કરી નાંખીશું’ તેના અર્થ
 અંગ્રેજોનો નાશ કરી જગતને છક્ક કરીશું એવો
 નથી. પણ અમારા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમમૂલક આત્મચાથી
 જગતને છક્ક કરીશું એવો જ હતો. પણ મરાઠા
 સ્વાતંત્ર્યથી ધરાઈ ગયા હતા, એમ કહો કે અંગ્રેજ
 આવવાથી હાથે થશે એમ માનીને તેમણે જરાપણ
 હિંમતવાહ કરી નહિ. કારણ ગમે તે હો, એમ
 બાબત બની એ વાત ખરી.

(૪) સ્વરાજ્યનો લાભ

મરાઠેલાહી નિર્દોષ નહોતી અને હતી તેવી પણ
 મરાઠા પોતાના હાથમાં તે સાચી શક્યા નહિ એ
 ખરું છે. પણ આજની રિથિતિ તે વખતની મરાઠે-
 શાહી કરતાં બધી બાબતમાં સારી છે એમ કંઈ
 નથી. ઘણી બાબતોમાં આજ અમને મરાઠેશાહીની
 યાદ આવીને દુઃખ થાય છે. સંદોષ પારતંત્ર્ય અને
 સંદોષ સ્વાતંત્ર્ય એમાં પસંદ નાંખવું કરવાએમ
 કંઈ નથી એમ કાણ કહેશે ? મરાઠેશાહી સંદોષ હતી
 છતાં તે વખતમાં મરાઠાઓમાં જે તેજ હતું, તે તેજ
 આજ નથી એમાં શંકા કેવી ? તેજ એટલે, અનેક
 અનુકૂળ બાબતો એકત્ર થઈ ધ્યાનાર પરિણામ તે.
 મરાઠેશાહીમાં શું નહોતું તેનો ઉદ્દેશ્ય અમે બુદ્ધિ
 બુદ્ધિ જગ્યાએ કરી જ છે. પણ કેટલીક બાબતો
 આજના કરતાં મરાઠેશાહીના કાળમાં અધિક હતી
 એ વાતની કોઈથી ના પારી શકાય તેમ નથી.
 ઉગદરણ તરીકે આજના કરતાં તે વખતે મહારાષ્ટ્રમાં
 સંધનના, સ્વતંત્રતા, મૌર્ય અને પરાક્રમ બતાવ-
 વાની સંધિ, રાજ્યકારભારનો અનુભવ, નસીમ
 ઉધાડવાનાં સાધન તથા યોગ, રાષ્ટ્રીય કીર્તિ એ સર્વ
 અધિક હતાં. પૂના મહારાષ્ટ્રની રાજધાની હોવાથી
 સર્વ મહારાષ્ટ્રમાંથી પૂના તરફ અને મહારાષ્ટ્ર દિનું-
 સ્તાનમાં પ્રમુખ હોવાથી સર્વ દિનુરતાનમાંથી મહા-
 રાષ્ટ્ર તરફ સંપત્તિની ચરિતાનો પ્રવાહ વહેતો હતો.
 તે કાળની સ્વતંત્રતામાં એક પ્રકારની અસ્વચ્છતા હતી
 ખરી; તથાપિ અસ્વચ્છતા પણ કેટલેક અંશે
 મનુષ્યને તેજસ્વી રાખવાને ઉપયોગી પડે છે, જેની
 મિત્રી ધરતી એશીનીની સીતળ ઊંઘામાં મગ છે,
 તેનાથી ઊંચી સિવાય બહારની કાળાતું જ નથી.
 આત્મસામર્થ્ય અને આત્મવિશ્વાસ એ વેદસંહિતા
 પ્રમાણે નિત્યપાઠથી જ જાગૃત રહી શકે છે. જેને
 બીજા ઉપર આધાર રાખવાની દેવ પડે છે તેના
 પગ કાળાંતરે લૂલા થાય છે. મરાઠેશાહીમાં અસ્વ-
 ચ્છતા હતી તેપણુ તે સમયના મરાઠા સદા સાવધ
 અને પોતાના પગના જોર પર ઉભા રહેનાર હતા.
 જગતમાં શુભની કિંમત એકગણી તે પ્રસંગની

કિંમત દસગણી હોય છે. પ્રત્યેક ક્રેન્ચ સિપાઈ 'હું રાષ્ટ્રનો મુખ્ય સેનાધિપતિ થઈશ' અથવા પ્રત્યેક અંગ્રેજિક નાગરિક 'હું રાષ્ટ્રનો પ્રેસિડન્ટ થઈશ' એવી મહત્વાકાંક્ષા ધરાવી રહે છે. તેમ જ પ્રત્યેક મરાઠાને તે વખતે હું પહેલી રાંઘને સરદાર અથવા મુલ્કદાર થઈશ એવી મહત્વાકાંક્ષા રાખવાનો મોગ હતો. રાણોછ સિંધીઆ એક જ પેઢીમાં બેસા ઉપાડનાર રૂબૂરીઆમાંથી પોણા કરોડ રૂપિયાની દોલતનો માત્રેક થયો અને દિલ્લીના પાદશાહના દરબારમાં પેશવાના બદમીન તરીકે સ્વીકારાયો. જે મહારાવ હોદ્દાને નાનપણમાં ઘેટી ચાલી હતી અને હાથે ધાબળી વણી હતી, તેણે સાંઢ લાખની જગીર અને માળવાની મુખેદારી સંપાદન કરી. બાદાઈ વિશ્વનાથ એ ખરેખર પાદશાહી વહીવટ થયો. રાજ્ય કારભાર અને સિપાઈગીરી એની પુત્રતાની અને અનુભવની એવી જ ગાળત છે. મરાઠેશાહીના ગાળરનાં સો વર્ષમાં ઇતિહાસમાં રહી જાય એવા ઓછામાં ઓછા એકસો વીરપુરુષો યદ્ય ગયા હશે; પણ મરાઠેશાહીના અંત પછીનાં આ સો વર્ષમાં એવા વીર કેટલા થયા ? નાના' ફક્તવીસની રાજ્યનીતિદ્રુશતાનાં ખુદ અંગ્રેજોએ વખાણ કર્યા છે, પણ એ દ્રુશતા સંપાદન કરવાને અનુભવ સિવાય બાકી રહી શાળામાં નાના શીખ્યા ગયો હતો ? તેના જન્મ વખતે હદાપણું ભાડું કંઈ ધણે તેને બંધાવ્યું નહોતું !

કામ કામને શીખવે છે એ વાત મરાઠેશાહીના ઇતિહાસમાં કેટલાંકે દેખાઈ આવે છે. શિવાજીનો બાલપણુને જતન પ્રસિદ્ધ જ છે; બાપે હાકરાને કાઢી મૂક્યા હતા, મા-સિવાય તેની મંડાળ રાખનાર કાંઈ નહતું; ત્રણ દિશામાં ત્રણ મુસલમાની રાજ્યની કાતર અને મુસલમાની પાદશાહી સામે ઝગડો કરવા વિરુદ્ધ બાપની સખત મનાઈ. એમ છતાં, શિવાજી મહારાજે તદન બાલપણુમાં વખાણુવા યોગ્ય કાર્મ કરી બતાવ્યું અને તે પણ માથે આવી પડી એટલી નહિ, પણ પોતાની અંતરરુચિથી, તે સમયના લોકમત વિરુદ્ધ જઈને; અને પોતાની વયના માત્ર

ઓગણીસમાં વર્ષમાં તોરણનો કિલ્લો જીતી લઈ પોતાની રાજ્યપદાકાંક્ષાનું નિશાન ફરકાવ્યું એ બીજા જગજગદેર છે. શિવાજીના વખતે મુનિમ શાંતિ નહોતી; અરવરથતા હતી; પણ તે શરતીરતાની ચોપક હતી. શંભાઈમાં બીજા યુદ્ધ ગમે તેવા હોય પણ તે નાનપણથી જ ગરવીર હતો. પોતાની આઠ વર્ષની ઉંમરે તેને પાદશાહ તરફથી મળેલી પાંચ હજારની મત્સપદારીનું કામ કરતાં આવડતું શક્ય નહતું; પણ શિવાજીની રાથે તે એટલી નાની ઉંમરે દિલ્લી ગયેવ અને ત્યાંના મંદિરમાં તેણે શરતીરોચિત વર્તન કર્યું. પચીસમાં વર્ષની અંદર તેણે સ્વારી, શિકાર વગેરેમાં ભાગ લઈ અને લડાઈમાં બેસાઈ શરતીર પોતાની કીર્તિ સંપાદન કરેલી હતી. રાજગમ ઉપર તો શંભાઈ કરતાં પણ કંઈ પ્રમંગ આવેલા; અને શંભાઈના વધ પછી મરાઠાઓએ સ્વાતંત્ર્ય માટે જે પ્રયત્ન કર્યું, તેમાં રાજારામ તેમનો નેતા હતો અને રાયગઢથી જિંજ પર્વત પ્રવાસ અને ધાલગેલ કરી તેણે પોતાની કર્તવ્યગારી બતાવી આપી. ચહેસો બાદરાવ નાનપણથી જ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો હતો. નાનાસાહેબને પેશવાપદ પોતાની ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે પ્રાપ્ત થયું, પણ પહેલે દિવસથી જ તેણે કારભાર કરવા શોરૂકો. નાનાસાહેબના જેટલી વૈભવશાળી કોરકીર્તિ કવચિત જ બેવા મળે છે; પણ તે તેના આળોસમાં વર્ષની અંદર તો જાતમ થઈ. મોટા માધવરાવનું તો પૂછવું જ શું ! આયુષ્યનો આખો અંત તેણે સત્તાવીસ વર્ષમાં પૂરી કર્યો, અને તેમાં તેણે આગીઆર વર્ષ પેશવાધની ભાર શંભાળ્યો. એકવી નાની વયમાં આવી કર્તવ્યગારી, આતું હદાપણુ, આટલું બધું માંબીય અને પ્રખર પ્રોદ્યુદ્ધિ કવચિત જ બેવા મળે છે. રઘુનાથરાવે પચીસમે વર્ષે દિલ્લી જીતી લઈ અટક સુધી મરાઠાઓનો જુરો ફરકાવ્યો. નાના ફક્તવીસે નાનપણમાં જ મરાઠેશાહીની દિવાનગીરી બજાવી. સદાસિવરાવ ભાઉએ પચીસ વર્ષની અંદર રાજકારભારમાં દાખલ થઈ ત્રીસમે વર્ષે ઉદગીરીની લડાઈમાં વિજય મેળવ્યો; અને એકવીસમાં વર્ષે રાણીપતને લોરસંગ્રામ મર્યાવી શોર્મની ખ્યાનિ મેળવી. વિશ્વશ-

રાવ ઓગણીસ વર્ષની વયે ઉત્તર દિન્દુસ્તાનમાં સ્વારી પર ગયો. દોલતરાવ સિંધીઆને સિંધીઆની ગાદી તદ્દન નાનપણમાં મળી, અને તેનાં બધાં સારાં માકાં પરાક્રમ વીસીના સુમારમાં જ ચલાવ્યાં. કર્તૃત્વને વય સાથે અંત નથી. ઉલટું જે કર્તૃભગારી નાનપણમાં કરી ચક્રાય છે તે મોટી વયમાં થઈ ચક્રતી નથી. ઉપરના બધા પુરુષો મુસ્લિમીરી વા તલવાર બાજી શીખવા કોઈ શાળામાં જોડા નહોતા. આધુનિક દષ્ટિ પ્રમાણે તેમનું શિક્ષણ કામચલાઉ જ ગણાય. પણ કોઇપણ કામનું ખડું શિક્ષણ તે કામ પ્રત્યક્ષ કરવામાં જેટલું મળે છે તેનું બીજે ક્યાંય મળતું મુશ્કેલ છે. આજ દિન્દુસ્તાનમાં વિલાયતથી આવેલા નાના હોકરાઓ વીસ વર્ષની અંદર સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા પસાર કરી દેશનો કારભાર ચલાવે છે, તે જોઈ આપણે મોટું કોણું કરીએ છીએ. પણ મરાઠેશાહીમાં જે વખતે મોટાં કામ કરવાના પ્રસંગો હતા, ત્યારે નાની ઉંમરના હોકરાઓએ જ મોટાંમોટાં કામ કર્યાં હતાં એમ દેખાઈ આવશે. ત્યાં પ્રસંગ જ નહોતો ત્યાં દેશ પાકી જાય તોપણ નાલાયકી જ લાગે. ખેર.

આ પ્રમાણે આપણે જૂની મરાઠેશાહીની યાદ ઝાલીએ છીએ પણ નેથી આપણે તેની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવા ઇચ્છીએ છીએ એમ કાંઈ નથી. એટલું જ

નહિ, પણ તે કરવાની ઇચ્છા હોય તોપણ શક્તિ નથી એ પણ આપણને ખબર છે. મરાઠી પાદશાહી રાખવાની શક્તિ તે પરિસ્થિતિમાં તે લોકના અંગમાં આજ કરતાં સોગણી અધિક હતી. એટલે ઇશ્વારનિષ્ઠ, સ્વપારાક્રમનો વિવેક કરવાની બુદ્ધિ આપણને ઈશ્વરે આપી છે. અને આજે સારા દિન્દુસ્તાનમાં મરાઠા લોકોનું જે માન છે તેનું કારણ તેઓના દેશભિમાન જેટલું જ તેઓનું વખત પ્રમાણે વર્તવાનું આતુર્ય છે. અગાઉ દિલ્લી તરફ મરાઠાઓ દોડ કરતા તેમજ આજ પણ દોડવા માંડ્યા છે; અને તે વખતે તેમ જ આ વખતે રાજકીય મહત્વાકાંક્ષા એ જ તેમની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. પણ પહેલાં કરતાં જુદા અર્થમાં આજ સર્વ દિન્દુસ્તાન અમારો દેશ છે એમ તેઓ ગણવા લાગ્યા છે. અને ઇતર લોક પૂર્વે મરાઠાઓનો દ્રેષ કરતા તેને બદલે હવે તેઓ દ્રેષ છોડી મરાઠા સાથે બહુલતાના નાતાથી વર્તવા માંડ્યા છે.

અભિમાનનો વિષય જુદો પામે છે તેમ તેજ અભિમાન પણ વધારે વિસ્તૃત બને છે. 'મરાઠા' એ નામ હવેમાં પ્રિય રહેશે તોપણ 'દિંદેરાસી' એ નામ હવે મરાઠા કરતાં પણ અધિક પ્રિય લાગવા માંડ્યું છે. પૂર્વે મરાઠાઓએ યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો હતો. આજે તે શાંતિમય વિજય મેળવે છે. આવતી કાલના તેના વિજય ક્યા પ્રકારના થશે તે તો ઈશ્વરે જ ખબર.

હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ

જાપાનમાં ગ્રામજીવન

આપણા પ્રજાજીવનમાં જોઈએ તેટલી વ્યવસ્થા નથી. આજના જમાનામાં વ્યવસ્થા એજ અતિ અગત્યની" એજ યથ પડી છે. ગામગામડાંમાં હળદરા અને લાંબો મનુષ્યો નિઃશ્ચયી અને નિર્દસ્તી પડી રહેલા જોવામાં આવે છે. છેક ન્હાનપણથી જ છોકરાંઓને ઉઘમી તથા વ્યવસ્થિત જીવન ગાળવાનું શિખવવાની જરૂર છે. જેવી રીતે સરકારમાં ક્વાયત શિખવવાથી સૈનિકને વ્યવસ્થા તથા હુકમસર કામ કરવાની રેઠ પડે છે, તેવી જ રીતે આખી પ્રજાને જળવાન, ઉઘમી શહેરી યવાનું શિખવવાની જરૂર છે. જાપાન દેશ દુનિયામાં આજે આગળ પડ્યો છે, આથી તેનાં ગ્રામજીવનની કેટલીક કષ્ટિત યુગધર્મના વાંચોને ઉપયોગી થઇ પડશે એમ ધારી નીચે આપી છે.

એ દેશમાં એક યુવાન મંડળ (Young men's Association) નામની સંસ્થા છે. એ સંસ્થાની શાખા જાપાનના દરેક સાધારણ મોટાં ગામોમાં છે. ઘણું કરીને ગામનાં બધાંજ લોકો એના સંસ્થાસદો હોય છે. આના સજાસદ યવા માટે એ સંસ્થાના અધુક નિયમો હોય છે તે પાળવા પડે છે. એ સંસ્થા યું યું કામ કરે છે તે જોઈએ. આ સંસ્થાને અંગે (દરેક ગામમાં) જુદા જુદા કામ માટે જુદાં જુદાં મંડળો હોય છે—તેમાંનું એક વહેલાં ઉઠવાને લગતું મંડળ છે. (Early Rising Association) ન્યાં ન્યાં આ મંડળ હોય છે ત્યાં ત્યાં તે મંડળનો મંત્રી સવારના વહેલો ઉઠી થંટ વગાડે કે રણ્ધિમંતુ પુરે છે એટલે બધા લોકો ઉઠે છે. કાંમે જતા છોકરાઓ ઉઠીને ગામમાં અખાડો

હોય (નાનું ગામ હોય તો એક અખાડો, મોટું હોય તેમ વધારે) ત્યાં બધાં મળે છે. મંડળનો મંત્રી પોતાની દેખરેખ નીચે એ છોકરાઓ પાંચે એમનાં અંગેઅંગને કસરત મળે એવી જુદી જુદી જાતની કસરતો કરાવે છે. જે ગામ સાધારણ સારી રીથિતિનું હોય, તેમાં અખાડ સાથે ન્હાવાનો ફોજ (Swimmingbath) પણ હોય છે, તેમાં બધા છોકરાઓ કસરત કરી રહે પછી એક બીજાના શરીર માથિશ કરીને ન્હાય છે. આટલું થઈ જાન પછી બધા છોકરાઓ ઘેર જાય ને નાસ્તો કરી પોતપોતાને કાંમે જાય છે. આ ઉપરાંત ત્યાંના મંત્રી એ લોકોને જેમ અને તેમ થોડાં ને સાદાં કપડાં પહેરવાનો ઉપદેશ આપે છે; અને એથી શરીરનું બધારણ સુધરવા ઉપરાંત ન્હાનપણથીજ આત્મસંયમ ને ટેક વધે છે.

આટલાથીજ પણ કામદા થયા છે. આ દિવસ-આલને લીધે નાના છોકરાઓ રાત્રે મોડે સુધી જાગતા હતા તે બંધ થયા છે. તેમણે વહેલાં સૂઈ વહેલાં ઉઠવા માંડ્યું છે. એમનું જીવન નિયમિત થયું છે. નિયમિત જીવન તથા કસરતને લીધે લોકોની શારીરિક તથા કેટલેક અંશે માનસિક રીથિતિ સુધરી છે. આથી જાતની સુધારણાને લીધે છોકરાઓ માખાપ તરફ પણ વધારે માનવૃત્તિથી જોવા લાગ્યા છે, ને છોકરાઓની નિયમિત ટેવોથી માખાપોને પણ નિયમિત થયું પડ્યું છે.

યુવાન મંડળની બીજી એક સમિતિ ગામના છોકરાઓની આજ્ઞાયમગત પર ધ્યાન આપે છે. કોઈ પણ છોકરો ન્હાની દુધાનેથી પડખા કે કોઈ દિવસ

કોઈ પણ દેકાણે મેંદાંમાંથી કોઈ જાતનો અપરાધ કાઢતો પકડાય, તો તે છોકરાનો દંડ કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત ડેટલાંક ગામડાંઓમાં યુવાન મંડળને અંગે Debating Society રાખવામાં આવે છે. ગામના લોકો મળી એક બીજા સાથે વાદવિવાદ કરે એટલુંજ નહિ, પણ એ મંડળ તરફથી બીજા ગામના લોકોને નિમંત્રણ મોકલવામાં આવે છે, તે મુખ્યત્વે કરીને ખેતીને લખતા વિષયો પર ચર્ચા ચલાવવામાં આવે છે. આવી રીતે અરસપરસ ચર્ચા કરવાથી જાને ગામના લોકોને ખેતી સંબંધી, એકબીજાના પાક સંબંધી ધણું જાણવાનું મળે છે. આ ઉપરાંત આસપાસનાં દસબાર ગામડાંઓમાં મંત્રી બેગા મળી અમુક મધ્યમ જગ્યાએ ખેતીને લખતું પ્રદર્શન ગોઠવે છે, તે તેમાં પણ જેનો પાક સૌથી સારો હોય તેને ધન્ય આપવામાં આવે છે. આને લીધે તથા પોતાના ગામનો પાક સારો કહેવડાવવાની ઈચ્છાથી દરેકમાં ઉત્સાહ રકુરે છે, તે પોતાનો પાક હુધારવા પ્રયત્ન કરે છે. આથી એકંદરે દેશનો પાક સુધરેજ. આ પ્રદર્શનમાં ખેતીના પાક ઉપરાંત કોઈ કોઈ વખત સાદરીઓ, ચંપલો તે તાડછની ટોપીઓ વગેરે ગૃહલેખોની બીજે પણ ચૂંટામાં આવે છે, જેથી એ બીજોના ધંધાને પણ ઉત્તેજન મળે છે. આ બીજોને ઉત્તેજન આપવાનું ખાસ કારણ એ હોય છે કે જ્યારે કોઈ વખત પાક ચારો ન થાય ત્યારે આવી બીજે બનાવનાં લોકો પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે.

જ્યે એક ગામનો દાખસો લખન જેવું તો તેમાં આશરે દબારેક ઘર હશે. ગામમાં જ્યાંજ માણસો યુવાન મંડળના સભાસદ છે. તેમ લોકોને સારા રજીસ્ટ્રાર પુટ્ટીને ઉઠાડવામાં આવે છે તે તેજ પ્રમાણે સારે સવા વખતે પણ રજીસ્ટ્રાર પુટ્ટવામાં આવે છે. એ ગામના લોકો મોટા પાયે અખાડા ને દરેક અખાડાની બાજુમાં ન્હાવાના એક હોજ છે.

ત્યાં ઉપર કંબુનું તે પ્રમાણે બધા સવારે કસ-રત કરવા અને ન્હાવા જાય છે. ગામમાં એક મધ્યમ જગ્યાએ એક પાટીઉં રાખવામાં આવે છે ને તેના ઉપર આખા દેશની ખબરો મળે એવા ખબરપત્રો ચોડવામાં આવે છે, કે જેથી વર્તમાન-પત્રોના પૈસા ન ખરચી શકે એવા લોકો પણ પોતાના દેશની ખબર જાણી શકે. એ ગામના દુકાનદારો, ખૂબ ઉત્સાહ ને જાતમહેનતથી કામ કરે છે, જેથી સાધારણ બીજે ત્યાં ધણી સેંઘી હોય છે. ને છાક-સઓ કામે જતા હોય પણ જેમને કસકરીતાલીમ મોટે ન જવાનું હોય, તેમને દર શનિવારે સાંજે યુવાન મંડળ તરફથી તાલીમ આપવામાં આવે છે. આ કામ ચાર વર્ષ ચાલે છે. તેમાં એ લોકોને લખનાં વાંચનાં ઉપરાંત શારીરિક કસરત કરાવવામાં આવે છે તથા ને છોકરાઓ ખરાબ અક્ષર લખતા હોય તેમની તે ટેવ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત ને છોકરાઓમાં કવિતા લખવાનું વસ્તુ જોવામાં આવે, તેમને તે તરફ ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે.

એ ગામમાં જ્યારે કોઈ પણ યુવક મંડળનો સભાસદ ઘર બંધાવે ત્યારે બીજા સભાસદો પોતાની નવરાજ ને સક્રિય પ્રમાણે કામ કરવા કામે છે અને ત્યાંની સાળાઓ તો ને કોઈ બાંધકામ હોય તે બધા સભાસદો હાથોહાથ વારાફરતી જ કરી નાંખે છે.

કોઈ કોઈ વખત મંડળના સભાસદો એક બીજાના વાજ પણ કોપી નાંખે છે; જેથી એક તો પૈસા જયે ને બીજું લોકોમાંથી ખાલી ભાગ્યનો ખોટો ખ્યાલ જતો રહે.

મંડળ તરફથી દરતરિખિત ચોપાનીમાં પણ બહાર પાડવામાં આવે છે, જેથી લોકોને એકબીજાના વિચારો બહુજ થોડા ખરચે વારંવાર જાણવા મળે છે. આ ગામની પાસેના મોટા ગામમાં એક મધ્યમ પુસ્તકાલય (Central Library)

છે જેને અંગે ફરતી લાયબ્રેરી (Circulating Library) છે. જેથી એ ગામ તથા બીજાં એવાં આસપાસનાં ગામોમાં ચોટી લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકો ત્યાં ગયા વગરજ મળી શકે. આ લાયબ્રેરીમાં મુખ્યત્વે કરીને જાપાનના મુખ્ય બે ધર્મા (ગંજર ઉમાડવાનો ને રેશમના કીડા ઉછેરવાનો) ને લગતાં બધાં પુસ્તકો રાખવામાં આવે છે. બીજાં પુસ્તકો હોય છે પણ આ બે વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તો દેશ-દેશથી મંગાવીને પણ રાખવામાં આવે છે.

ગામના કેટલાક લોકોને ઘેર ઉછેરવાનું તથા ખાંતર બનાવવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે જેથી એ બે વીન્ને માટે બીજા ગામ જવું ન પડે.

આપણે જાણીએ છીએ કે જાપાન આપણા દેશ કરતાં કેટલીક રીતે આગળ પડેલો છે, જેમાં ધર્માની તથા કેશવશીની બાજતમાં ખાસ આપણા દેશની હાલની સ્થિતિ જેતાં રહ્યાં છે તે બધું તો આપણાથી ચર્ધ શકે એમ નથી. પણ આપણા દેશમાં બે થોડાં લોકો મળી એક મંડળી રચાઈ તેની સાખાઓ ગામેગામે ઉધાડી, એ મંડળી યુવકમંડળ જાપાનમાં કામ કરે છે તેને મળતું કામ થર કરે તે ગામેગામના લોકોને સમજાવી તેમની પાસે કરાવે

તો આપણા દેશને ઘણો ફાયદો થાય. આપણાં ગામડાંનાં બેફોતો વહેલાં તો ઉઠેજ છે, પણ ઉઠીને ગામનાં ચોતરાપર એકઠા મળી, અખાડમાં થોડી ઘણી શારીરિક કસરત કરી, ગામના તળાવમાં કે કુવે એકબીજાને સ્થીર યોગાને નહવડાવીને પછી પ્રાર્થના કરી, ઘેર જઈ, રોટલો ખાઈ, ખેતરમાં કામે જાય તો કેટલો ફાયદો થાય !

જાપાનમાં થાય છે એવાં આપણા દેશમાં અનાજ વગેરેનાં પ્રદર્શનો, બાપણો થાય તો દેશનો પાક જરૂર સુધરે, દરેક ગામમાં થોડાં લોકોને સમજાવીને તેમને ઘેર ઉછેરવાનું કામ સોંપવામાં આવે તો સારી આલાદનાં ઘેર ઉઠે. આથી ગામનાં લોકોને વધારે વૈસા ખચી રહેવેનર આપી બહારથી ઘેર ન લાવવાં પડે. આ ઉપરાંત બે ગામનાં ઘેરાંઓને કાંતવાવચ્ચવાનું જરોજર થીખરી, તેમની પાસે તે સમજાવીને કરાવી, તેની ખાદી વેચવામાં આવે તો પણ ઘણોજ ફાયદો થાય. જાપાનની માફક ગામેગામે આવી સરચાઓ ઉધાડતાં અથવા ત્યાંનાજ લોકો પાસે ઉધાડવતાં વખત તો લાગેજ; પણ દરેક પ્રાન્ત પેત-ચોતનું કામ થર કરે તો ધીમેધીમે પણ ઘણું થાય.

રાજાસમનો બ'ગરો, } રો. ઉર્મિલા મહેતા
વાંદરા. }

સમુદાયવૃત્તિ

માણસ સામાજિક પ્રાણી છે; ટોળામાં રહેવાની ટેવ એના માનસિક બંધારણમાં એટલી ઉંડી વજી-મલી છે કે માણસને મોટામાં મોટી શિક્ષા દોષ નિર્મળ નાપુ પર એકલો રાખવાની છે. શિક્ષા રૂપે “એકાન્ત કેદ” નો ઉપયોગ આ વૃત્તિને લીધેજ થાય છે.

અને માણસના સામાજિક જીવનનાં મૂળ પણ આ વૃત્તિમાંજ મંડાયેલાં. હિનવાના જુદા જુદા ભાગોમાં વસતાં માણસોનાં ટોળાં આ વૃત્તિથી જ ગૂંવાઈ પણ પામેલાં ને એમજ વિવિધ રથે સમાજ રચાયેલા, રસમાજનો રિચર કરવા ધર્મ, નીતિ, અને કાયદા રચાયેલા.

માનસશાસ્ત્રમાં આ વૃત્તિને “સમુદાયવૃત્તિ” કે પ્રમાણવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. માણસની અન્ય વૃત્તિઓ વખતોવખત પ્રસંગ પ્રમાણે તેનાં આચરણો પર અસર કરે છે, પણ આ સમુદાયવૃત્તિની અગર અનુબંધનાં જીવન પર, તેના દરેક વિચારો, દરેક આચરણો પર, લગભગ હંમેશા-આચરત થયાં કરે છે, સિવાય કે જ્યારે આપણે કે.ષ ગદન વ્યક્તિમત કાર્યમાં તદ્દરૂપ થયા હોઈએ,—ને સારે પણ તે આપણાં મનોમન્દિરમાં ધૂસવા લાગ કરે છે.

પોતાના સમાજની અસર દરેક વ્યક્તિના મન પર હંમેશાં થતીજ કરે છે; દરેક વ્યક્તિનું ગત સમાજના વર્તનની છાપ ઝીતવા હંમેશાં તૈયાર હોય છે. ‘બહેરમત’, ‘લોકમત’ની અસર તેનાં મન પર અદ્ભુત રીતે પડે છે. ને ‘લોકમત’ એ ‘સમુદાયવૃત્તિ’નું તત્વ.

દરેક વ્યક્તિને ‘લોકમત’ બળજીતો પહેલી સ્વાભાવિક ઇચ્છા, તે પ્રમાણે વર્તવાની, લોકના, સમાજના વિચારો કબજા રાખવાની થાય છે. આ ઇચ્છા દરેક વ્યક્તિને, મોટામાં મોટા સ્વતંત્ર વિચારક, વ્યક્તિત્વધર્મકને તેમજ અછાન મજૂર અને જોડતને પણ થાય છે; ને લોકમત પ્રમાણે વર્તતાં, લોકના વિચારોને કબજા રાખતાં શાન્તિ, આનન્દ ને સંતોષ મળે છે, ત્યારે લોકમતની વિરુદ્ધ જનદુઃખ, ગ્લાનિ, ભય ને સંકટપરિસ્થિતિ થાય છે, અસખત, ડાઈ કેઈ વ્યક્તિઓ લોકમતની વિરુદ્ધ ધડીચાર વર્તે છે, સારા સમાજની વિરુદ્ધ એ પોતાના વિચારોજ અમલમાં મૂકે છે; પણ તેમ કરતાં તેમનાં હૃદયમાં સંપૂર્ણ સંતોષ ને શાન્તિ નથી હોતાં, બલકે, દુઃખ ને ગ્લાનિ, ભય ને સંકટપરિસ્થિતિ ઘણે ભાગે હોય છે. જે દરોડ વૃત્તિઓ વચ્ચે આવી પ્રમળ દંડ-ચુંદ જતમે છે ને જેમાંથી એક વૃત્તિ ધીજી પર જીત ગેળવે છે.

વ્યક્તિજીવન પર હરહંમેશ આટલી ઉંડી છાપ પાડનાર સમાજ મોટો હોઈ શકે, નેમકે તેનું વિશાળ રાષ્ટ્ર. રાષ્ટ્રજીવનમાં સમુદાયવૃત્તિ સ્વદેશપ્રેમ, સ્વદેશ-શિશુ, નાનું રૂપ ધારણ કરે છે. સ્વદેશશિશુનને હક્ક-માં હક્કો સદૃશ્ય માનનારા આગળ પડતા પ્રતિષ્ઠિત આંતરરાષ્ટ્રવાદીઓ પણ વખતોવખત આ વૃત્તિના ઝપાટામાં આવ્યા વિના નથી રહેતા; પોતાના દેશના લોકો સાથે પોતે એક છે એવી ભાવના અનુભવ્યા વિના નથી રહેતા.

અસહકારના કુદર્શનાં ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૨ નાં વર્ષોની જાહેરસભાઓમાં હજારોને હજારોનાં ટોળાંઓ આ વૃત્તિથી રોગાગ્રસ્ત બાવતાં. વર્તમાનપત્રો, બાપથો, પત્રિકાઓ સર્વની અસર આ વૃત્તિને લીધેજ વ્યક્તિના જીવનપર થતી. સમાજ અમુક જાતની નીતિ ધારણ કરે છે ને તે નીતિ ધારણ ન કરનારને અનીતિમાન વ્યક્તિ તરીકે જાહેર કરે છે. સમાજનાં નીતિ, ધર્મ, રિયતિ આ "સમુદાયવૃત્તિ"ને લીધેજ. નીતિ ને ધર્મને દેવનાર "અંતરાત્મા" (Conscience) પણ, આ પરથી જોઇ શકાય છે, સમુદાયવૃત્તિ પરજ સંપૂર્ણ નહિ તો, થોડે ઘણે અંશે બંધાયેલ છે; જો કે અંતરાત્માની રચના ને રિયતિની ક્યા ધણી મુજબરેલી છે ને દેખાય તેટલી સાદી નથી.

આપણા સમાજને વજગધીથી જાંધી યુગના કુમ સુધી "રિયર" રાખનાર આપણી યાતિઅવસ્થા, ને તેનું બળ પણ આ સમુદાયવૃત્તિને લીધેજ છે. યાતિજહાર મૂકવાનો, અસહકાર કરવાનો, આલડછેટનો નિષમ ને તેનો અર્થ સમુદાયવૃત્તિના અભ્યાસમાંથીજ સમજાયો.

વ્યક્તિની "સમુદાયવૃત્તિ," ("અંતરાત્મા" સક્રિય) જોઈ જાણે કુટુંબજીવનમાં બંધાય છે. જાગરને પહેલું ટોણું-પહેલો સમુદાય-કુટુંબમાં મળે છે. આ ટોળામાં તેને નાનકડો સમાજ, ધર્મ, નીતિ, સત્યા (માણ્યની), તાબેદારી (તોકરોની), "કાયદાનુસાર વર્તન" (કુટુંબની તાલી વ્યક્તિઓનું) દેખાય છે. તે પોતાને બીજાનાં અસુખે જોતાં શીખે છે; તેનાં વર્તનપર અન્ય કુટુંબીઓને ટીકા કરે તેની તેના પર ઉડી અસર થાય છે. કુટુંબીઓને મારે આ વર્તન ગમશે કે નહિ, એ પ્રશ્ન તેના જીવનમાં હંમેશાં ઉદ્ભવે છે. તે પછી, કુટુંબની જાહાર મારી યાતિને, મારા ગામને, મારા પ્રાન્તને, મારા દેશને (કુટુંબ, યાતિ, ગામ, પ્રાંત, દેશના ધર્મ, નીતિ, કાયદાને) મારે વર્તન અનુકૂળ થશે કે પ્રતિકૂળ, એ પ્રશ્ન ઉડે છે. આમ આગળ રીતે તે પોતાના "આદર્શો" નક્કી કરે છે. એ આદર્શો એનું આજીવન જીવન દોરે છે. યું કરતું ને યું ન કરતું, યું ધર્મ ને યું અધર્મ, એ સર્વ તેના જામમનોદેશમાં જોગ રીતે લોકાયત

પ્રમાણે જોડાયેલ જાય છે. આ જોડાયેલી તે સમુદાયવૃત્તિને પાપે. અનુભવનાં જ તેનું વ્યક્તિત્વ, ને તે વ્યક્તિત્વ વિરુદ્ધ (સામુદાયિક બાબમાં) આચરણ પણ બંધાય જાય છે. આ આદર્શોના સારાનરસા વિભાગમાં વખત જતાં તેના સ્વતંત્ર વિચાર પ્રમાણે તે કેટલેક અંશે ફેરફાર કરે છે; પણ તેમ કરતાં તેને સ્વાભાવિક રીતેજ કુખ થાય છે. જો તેનું વ્યક્તિત્વ વધારે પ્રબળ હોય તો તે ટોળામાંથી બાગી બધ પોતાના રસ્તે એકલા જતાનું બળ જતાવે છે; પણ ત્યાં પણ પોતાના ચારિત્ર્યબળનો અસર બીજા સમાન વિચારની વ્યક્તિઓ પર થશે ને તેઓ તેની પાછળ આરશે ને પોતાનું નવું ટોણું બંધાશે, એવી આશા તેના હૃદયપ્રદેશમાં છપાયેલી હોય છે ને તે આશાથીજ તેનાં સ્વાભાવિક કુખ તે જીતી શકે છે.

જેમ રાષ્ટ્ર એ મોટું ટોણું-જેમાં દરેક વ્યક્તિની સમુદાયવૃત્તિ સમાન ધોરણપર ચલ્યાવતી, જેમ રાષ્ટ્રમાં બીજાં અનેક નાનાં ટોળાંઓ દોઈ શકે-સતિનાં, ધર્મનાં, રાજકીય વિચારોનાં, કળાનાં, નીતિનાં ટોળાંઓ-અથવા "વાડાઓ," "રાજકીય મંડળો," યાતિઓ, મંત્રપૂર્વકો, કક્ષો, રમતજમનનાં મંડળો, વિધવાચિવાદ મંડળો-આ સર્વ નાનકડાં પ્રમાણે-વાડાઓમાં વસતાં લોગ પોતાના વાગ્રના રિવાજો, વાડાની ટ્રેડીશન, સમુદાયવૃત્તિને લીધેજ પાળવાના ને આ ટ્રેડીશન, આ રિવાજો જુદાં અનુકૂળ, વિરોધ, ન્યાયી, નીતિમય, શ્રેયસ્કર છે કે કેમ તેનો વિચાર પણ તેઓ કરવાના નહિ. "અમારા જાપદાદા કરતા ને અમે કરવાના." "નેમને મારે ચારે તે અમારે મારે ને અમારાં છાકરાં મારે ચારે," એ તેમની કિમમરી. જુદાં વિવેક વાપરનાર, ન્યાય, નીતિ, શ્રેય વગેરેનો વિચાર કરી વારોં તોડી જાહાર નીકળે, તો તેનું અનંતકરણ તેને પીડે (પીડા કે વધુ વળત, વ્યક્તિની સક્રિય પ્રમાણે), ને વાડાનાં લોગ તેમજ તેનાં પાછાં વરસાદ વરસાવે.

મુખ્ય જીવનપર સમુદાયવૃત્તિ કેટલી ઉડી અસર કરે છે ને આપણી યાતિઅવસ્થા, આજ કીને અસરવાતા વિચારનાં આપણને ૨૪૪ રીતે સમજાયો.

હિન્દુ સમાજમાં ઘેટાંવૃત્તિ—સમુદાયવૃત્તિને બીજું નામ આપીએ તો—એટલી દૃઢ ને પ્રબળ છે કે જૂત-કાળમાં છુદ્દનો આત્મા દલાવતો સંદેશો, ને વર્તમાનમાં રામમોહનરાયના પ્રયત્નો, વિવેકાનંદના વિવેચનો, નર્મદાશંકરના આબખાઓ, દયાનંદના પોદારો, ગાંધીજીના અપવાસો ને દેહદમનો—અર્ધાય જાણે સ્થિતિક અસર કરી મહાસાગરની સપાટી : પરનાં ઓર્ગાની જેમ અનન્તતાના અંધકારમાં અદૃશ્ય ન થઈ જતાં હોય એવું લાગે છે. સમાજ જાણે ઉપર કહેલી વ્યક્તિઓ જન્મીજ ન હોય, તેમણે બળવાઓ કર્યા જ ન હોય તેમ પોતાના નિયત ઝીલામાં ધાંચીના બળદ પેટે ફર્યા જાય છે.

હવે, સમાજની રિયલિટી માટે ઘેટાંવૃત્તિની પણ જરૂરિયાત છે, પણ તે વ્યક્તિત્વના સદંતર નાશમાં પરિણમે ત્યારે તે સમાજશરીરને એર રૂપ છે. તેના એરથી સંદેશ સમાજ પાંગરે જાય છે ને ભય, વહેમ, ને જૂતકાળનાં જૂતડાંઓ સમાજમનોદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. આપણા સમાજમાં પ્રબળ વ્યક્તિત્વવાળા વ્યક્તિઓ સૈકાસૈકાને આંતરે પણ નથી જનમતી એવું કારણ પણ એજ છે. સમુદાયવૃત્તિના અનાદરથી થતાં દુઃખ ને ભય જીતવાનું સામર્થ્ય આપણામાં નથી રહ્યું. ખુદ સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિજ જાણે નાશ પામી હોય એવું લાગે છે. બહારવટુ કરવાના આદેશ આપણા અંતરમાં નથી ઉઠતા; એ આદેશ સાંભળતાં ભયના ભાર નીચે આપણો સર્વ ઉત્સાહ કચાઈ જાય છે.

ટોર્ણ પરથી સ્થિતિક અસરનો સુંદર ચિતાર ઈંગ્લેન્ડે Brand માં આપેલ છે, તે અહીં યાદ આવે છે. આંડના બોપથી તેની પાછળ જતું આખું ટોળું આપણું હૃદય દલાવે છે; ધડીક આપણે વિચારમાં પડીએ છીએ કે આંડનો આત્મશુદ્ધિનો સંદેશ આટલો જલદી આ લોકો કેમ ગ્રીણી લે છે ? ને પછી એકલા પડવાના, પોતાની મિલકત ખોવાના, પોતાના રાજકર્તાઓ ને ધર્મશુદ્ધોનો રોષ વહોરી લેવાના ભયથી ટોળું આંડની આગે ફરી ખેંચે છે; સમુદાયવૃત્તિનો સંપૂર્ણ વિન્યય થાય છે ને વ્યક્તિત્વના આવેશમયો આંડ—એકલો—તદન એકલો પર્વતોમાં અદૃશ્ય થાય છે; તે ટોળું “મુખી” ને “કુલશર” સાથે નિઃશ્વરિયો ધેર સીધાં લે છે.

આપણા સમાજનાં ટોળાંઓ ઈંગ્લેન્ડના આ ટોળાંનું સ્મરણ કરાવે છે. ઈંગ્લેન્ડે આરા સમાજની સામે થઈ પોતાના આત્માના પ્રકાશ પ્રમાણે વર્તનાર પીરપુરપત્રું ચિત્ર—દા. સ્ટોકમેન—“લોકના વેરી” માં દોરેલ છે. સમાજની સામે થતાં યતીબાજ ને આંતરિક પીડા, તે પીડાને યમાવતી આશા, સત્ય આચરતાં થતું દુઃખ અહીં સુંદર રીતે ઈંગ્લેન્ડે રજૂ કરેલ છે. સત્યની શોધમાં રૂબોપઓ રહેતો, સત્યજીઓ સ્ટોકમેન નાટકને અન્તે એક નવું સત્ય શોધી આપણી સમક્ષ મૂકે છે:

“દુનિયામાં એકલો, તદન એકલો ઉભે તે મહા બળવાન થુરૂપ.”

નાથુભાઈ દ. પટેલ

સ્વરાજ્ય ને વ્યાયામ

ગુજરાતી પ્રભુ વ્યાપારકલોગમાં કુશળ છે; પણ રાષ્ટ્રીયભાવના અને રાજકીય ચળવળમાં તદ્દન પછાત છે, એવો આરોપ છેક ૧૯૧૬ ની સાલ સુધી આપણે સાંભળતા હતા. મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રતાપે તે આરોપ આપણા શિર પરથી બ્રૂંસાઇ ગયો છે. અમુક દિશામાં પ્રગતિ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો એટલે ધારેલા રથાને પહોંચતાં વાર નથી લાગતી. અમુક બોલે ઉપાડવાને માટે ખભો નીચે કર્યો. એટલે બોલનું વજન કમતી થઇ જાય છે. ખરી મુશ્કેલી તો ખભો નીચો કરવાની, નિષ્ઠા પર આવવાની છે. દરેક માણસમાં તેમજ દરેક પ્રજામાં છૂપી અણુધારી શક્તિ હોય છે. તે સામાન્ય રીતે વ્યક્ત નથી થતી; પણ નવારે મહાન મુશ્કેલીનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે જ પ્રકાશમાં આવે છે.

ગુજરાતીઓને માટે બીજું કહેણ એવું છે કે આપણી પ્રજા અતિ નિર્બળ અને શૈર્ષીન છે. મોગલ બાદશાહોના વખતમાં અને ત્યારપછી પણ ગુજરાતની ભૂમિપર અનેક હલ્લાઓ થયા અને આપણી લગભગ કેમ નાશ પામી અથવા કુંગરોમાં ભરાઇ ગઇ. મુસલમાની રાજ્ય જોડેલે અંશે ગુજરાત-બંગાળમાં ફેલાયું તેટલું રાજપૂતાનાના રણોમાં તેમ જ મહારાષ્ટ્રના પહાડી મુલકમાં નથી ફેલાયું. અને શી રીતે ફેલાય ? ગુજરાત અને બંગાળ તો ભારતભૂમિના રણપ્રદેશ; ત્યાં સારી ખેતી થાય, સારી વાડીઓ થાય, ધનતેજવથી ઉભરાતાં મોટાં ગામોમાંથી પૈસો મળી શકે; મહારાષ્ટ્ર અને રાજપૂતાનામાં શું પાંચર અને રેન જંટલા જાય ?

પણ તે પછી ત્યારે કાગળના પ્રતાપે મહા-રાષ્ટ્રમાં નવચેતન આવ્યું અને મુસલમાન સનાતનુ જોર કમી થયું, ત્યારે મરાઠા તથા પેશવાના હરકેરે અનેક વાર ગુજરાત પર ચઢાઇઓ કરી ગુજરાતીઓને ઉભા થઇ સજ્જ થવાનો પ્રસંગ સરખો ન મળ્યો. ગાયકવાડના હરકેરમાં ગુજરાતી, રજપૂત, કાળી, બીલ, ચોધરા, ધારાગા, વાપરી, દાકરડા વિગેરે જુદી જુદી જાતના માણસો ઈતિહાસિક તરીકે ભરતી થયા અને તેમણે પછી મદદ કરી. આ બધી જાતો સરીરે મજબૂત અને શરીરે દબી, પણ આવેવાની મરાઠાઓની એટલે બધી જ્યાં અને રક્ષ ગાયકવાડના મરાઠાઓને મળ્યો.

પછી આવ્યું અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય. ૧૮૫૭ ના બળવા પછી દિલ્લી પ્રજા પાસેથી સ્ત્રી છીનવી લીધા. દિલ્લી નાગરો તથા નવાબોને ધીમે ધીમે કીલા કર્યા. અંગ્રેજ સત્તાનું જોર જતમું, અને તેના પ્રભાવ અને તેજ આગળ બીજી રાજાઓ કાંબી પડી ગઇ; આથી તેણાંની કંટાળેલા આપણે અંગ્રેજ સરકારે બહેલી શાન્તિના ગુણ ગાવા મંડી ગયા. સરકારે વિદ્યાપીઠોની સ્થાપના કરી, અને જેવર્ગના જુવાનીઓ શિક્ષણ કે નોકરીને લીધે સરકારી વિદ્યાપીઠોની મોહનજમાં ફર્યા, તેમની દારીદ્રિક પાંચમાલી થઇ ગઇ.

પણ આમ કરી વિદ્યાપીઠોથી જ સર્વજન દારીદ્રિક નિર્બળતા ફેલાઇ છે એવી રીતે દરવાજો અમારો ઉઘેડ નથી. મનુષ્યના દરીનું બધારજ જ એવું છે

કે જે ભાગનો વિશેષ ઉપયોગ થાય તે વધારે મળ્યું જાય. થાય, અને જેનો ઉપયોગ થોડો તે નખવા થતો નથી. રેલ્વે ઉપરના મનુષ્યના ખભા સેન્ડા કે રામમૂર્તિને શોભે એવા યર્ધ મળે છે. પહાડી પ્રદેશમાં રહેનારા માણસો ભારે વજન હેતુથી માથેલા માથેલો ચરી રહે છે. જેમને ધણી ચીને માદ રાખવાની હોય છે તેમની સ્પર્શશક્તિ આપોઆપ ખીણે છે. પણ આપણા રક્ષણર્થ કામ અંગેજ સરકારે ઉપાડી લીધું એટલે આપણા સ્નાયુ લીધા પડ્યા. જે પ્રાણ નિશાળોમાં લાચુરા ન ગઈ તેમને પણ લકવાનો પ્રસંગ બહુ જ થોડો મળ્યો. એટલે શારીરિક નિર્બળતા આપ્યા દેશમાં ફેલાઈ. જે ખાસ લકાપક કામો છે તેમનો ધંધો અને રાજ્ય ટળી ગયાં એટલે રજીપૂતો હમ્પામાં અને મરાઠાઓ વ્યક્તિત્વ અને હાડમાં ચકચર થઈને સડી ગયા. આથી નિરાશાજનક સ્થિતિમાંથી વ્યાપારનો શોખ થોડો પણ આણું રહ્યો એજ આશ્ચર્યકારક છે. મુસલમાનો તેમ જ દક્ષિણી લોકોમાં વ્યાપાર તરફ સ્વાભાવિક પ્રેમ છે, અને તેમના હિત્સાહને લીધે જ અખાડા ચાલુ રહ્યા. સુરત, વડોદરા, તથા અમદાવાદમાં અમુક લોકો કસરત કરી રહ્યા હતા. વડોદરામાં મરાઠા મહારાજનું રાજ્ય છે, અને શ્રી ખડેરાવ મહારાજને તો કસરત દુરતીનો ખાસ શોખ હતો એટલે ત્યાં તેજ અખાડા હોય જ તેમાં નવાઇ જેવું નથી. અમદાવાદના છીપા સાબરમતીની રેતીમાં કુસ્તીઓ કરતા અને હજુ પણ દરે છે. ૧૯૧૬ ની સાલમાં સુરતના સેવામંડળે મહોદલે મહોદલે ફરીને તપાસ કરી ત્યારે માલમ પડ્યું કે આદરે ૪૦ અખાડા હયાતીમાં હતા; પણ તેમાં નિર્બળિત, દરેકાજ કસરત કરનાર માણસો બહુ જ જૂન હતા. અખાડાઓની પ્રતિષ્ઠા પણ હલકી પડી ગઈ હતી. તેના સંચાલકો અજ્ઞાન અને ઉચ્ચ ભાવના વિનાના હોવાનો સંભવ હતો. અખાડામાં જનાર લુચનીઆ અપચંદો સાંભળી, પાટી પીતાં શીમે અને ખીટી કુટેરો ગ્રદણ કરે એવી માઆખાને હરહંમેશ બહીક રહેતી હતી; અને ધણે અને એ બહીક ખરી પણ દરો. નિરાશમાં ચારીસ કળવણી તરફ ચિત્તકુલ દુર્લભ હતું. ને સદસ્યને

કાંઈ કસરતની સામગ્રી પૂરી પાડવામાં આવી હોય તો શિક્ષક ન હોય, અને શિક્ષક હોય તો તે કારકુનીનું કામ કરતો હોય અને વ્યાયામથી સાવ અભ્યર્થે હોય. હાઈસ્કૂલ તથા કોલેજોમાં ક્રિકેટની રમત થોડા વિદ્યાર્થીઓ રમતા. વાંચનું અને પરીક્ષાઓમાં પસાર થયું એજ દરેક વિદ્યાર્થીનું પ્રીય હતું. એટલે સારી રિક્ક કળવણી તરફ લક્ષ કાણુ આપે ?

શારીરિક નજળાઇનાં કારણો ધણાં જ છે; તેને ઉદ્દેશ્ય આ સ્થાને કરવાની જરૂર ન હોય. આપણી સુચરાતી પ્રાણમાં શારીરિક નજળાઈ ધણી થઇ છે અને દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. તેને અટકાવવા માટે પ્રયત્ન કરે યઈ સૂચ્યા છે પણ તે વિશે બેઠકએ તેની લોકભાગણી કળવાઇ નથી. વિદેશી માલ વાપરવાથી આપણા દેશને અત્યંત નુકસાન થયું છે અને ગામડાંમાં બૂખમરો તથા કંગામિયત પ્રસરી રહ્યાં છે, તેવું જાન ધણાં વર્ષ ઉપર થયું હતું; છતાં હાલમાં જે જાવના દરેક દિન્દીને ધક છે (ખાદી પહેરનાર તેમ જ નહિ પહેરનારને) કે સ્વદેશી માલ જ વાપરવો ભેદએ, તેની છવંત, સચોટ લાગણી પહેલાં નહોતી. આવી જ સચોટ લાગણી વ્યાપારને વિશે થાય ત્યારે જ તેનો પ્રચાર આપ્યા પ્રાંતમાં થઈ શકે.

હાલમાં વીસ વર્ષમાં જે સર્વદેશીય જગતિ વ્યાપી રહી છે તેને અંગે વ્યાયામ તરફ કંઈ લક્ષ દોરાયું; અને કેટલાક સારા અખાડાની સ્થાપના થઈ. આધુનિક વ્યાયામશાળામાં માત્ર શારીરિક કળવણી લીખવવાનો આશય ન હોય, છતાં સ્વચ્છ વાતાવરણની અંદર વિદ્યાર્થીઓની આનંદિક તથા નૈતિક ખીસવણી થાય; તેમના ચારિત્ર્યધારણ પર તેની સારી અસર થાય; ધ્યેયર્થ, સંયમ, સેવાભાવ, જાનુભાવ તરેરે સદ્ગુણો પાલન થાય; દંડ નિશ્ચય, અયાગ પદ્ધતિ, માનવિકાબલ્લ, નીકરતા વિગેરે જરાજર ખીલે એવું વાતાવરણ હોવું જોઈએ. તે ઉપરાંત દરેક વિદ્યાર્થીમાં વ્યાયામ વિશે એટલા લુચસાહર પ્રેમ પ્રકટે જોઈએ કે ત્યાં જ્યાં ત્યાં તેનો તે પ્રચાર કરે. જે

શાસ આપણે મેળવ્યો તે આખા ગુજરાતની પ્રજા માટે ન મોઝવે એવી શામળી ફરેક અધ્યાસમાં આવતા વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં જન્મીને જોઈએ. અધ્યાસના પ્રચાર માટે જે સંસ્થાઓ થયે હોય તેની નહીં છે તે જવાબુ વર્ણન કરવું સક્ય નથી. પણ વડોદરા શહેરમાં જે ત્રણ અધ્યાસશાળાઓ છે તેમના નામ આપી તેમાંથી એકનું હુંકું વર્ણન નીચે આપું છું:-

શ્રી નારાયણશુર વ્યાયામશાળા નામની સંસ્થા
વડોદરાના એક મુખ્ય સરદારના મુખે શ્રી દત્તત્રેય
મજમુદાર સ્થાપે છે. તેમણે મુખ્ય વિદ્યાપીઠની
ઉચ્ચ કક્ષવશી લીધી છે. પોતે પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબના
છે, શાન્ત તથા મળતાવળ સ્વભાવના છે. વડોદરા
રાજ્યમાં ન્યાં ન્યાં છે ત્યાં વ્યાયામનો પ્રચાર કરે
છે; અખાડો કાઢી પોતે જ સોંપવાનું માથે લે
છે, અને તેનો ધણોખરો ખર્ચ પણ પોતે જ
ઉઠામે છે. પ્રજાનો ઉત્સાદ મંદ હોવાને લીધે
આવી રીતે શરૂ કરેલા અખાડા લાંબો કાળ
ટકી ન રહે' એ રહેશે સમગ્ર એવું છે.
પણ ન્યારે વ્યાયામનો પ્રચાર સારી રીતે ફેલાતો ત્યારે
શ્રી મજમુદારની એવાની ખરી દર ગુન્દ્યત ક્યાં
વિના રહેશે નહિ.

શુભરાતના બે સુપુત્રો શ્રી હોદાલામ
પુત્રાણી તથા શ્રી અન્નાલામ પુત્રાણીએ સ્વપેત્રી
શ્રી હદમીનાથ વ્યાયામશાળાનું વર્ણન ‘ શુભરાત’
ના અખાદ, ૧૯૭૮ ના અંકમાં આપી
મળું છે. શ. હોદાલામએ પોતેજ એ લેખ લખ્યો છે.
તે યોગાભોલા અને સુંધમી છે એટલે પોતે કેટલીક
જાણીતવા લાખક હકીકત છાડી દીધી છે. વૌદાગ્યના
આખાડો સ્વપાથો ત્યાર પછી લગ્નમાં ઘણા ઉત્તમ
અખાડો તેમણે જ દાદ્યો, અને જ્યારે જાણ અન્નાલામે
શુભરાત જગવણી મંડળ તરફથી વ્યાયામનું કાર્ય ઉપાડી
લીધું ત્યારે સાશુદં, નડીઆદ અને અમદાવાદમાં
સારી વ્યાયામશાળાઓ તેમની જ મદદથી જમારી.
એમણે પ્રવક્ષ તથા પ્રેરણ રીતે શારીરિક કેળવણીના
ધર્મોજ પ્રચાર કર્યો છે. અમુક જૂની પદ્ધતિને પકડીને
એસી નહિ રહેતાં તેમણે ખપાની બજલ્લુ. વૌશીય

બોપરકાઉટ વિગેરેનું રક્ષણ સમજી લઇને ચેતાની સિસ્ટ-
મમાં દાખલ કરી દીધી છે. રમઝોના દિવસમાં અખાડાના
વિદ્યાર્થીઓને તેઓ પછે ચાલતાં લાંબી મુસાફરીએ લઇ
જાય છે અને તે દિવસોમાં પરસ્પર મદદ, બ્રાહ્મભાવ,
સ્વાયમ વિગેરે શીખવાનો પ્રસંગ આપોઆપ મળે
છે, અને તે અદિતીય છે. એ બન્ને ભાઇઓના
સતત પ્રયાસને લીધે ધણી અખાડા રચવાયા છે. જો કે
કેટલાક હાઇસ્કૂલોમાં હોવાને લીધે તે વિષે માહિતી
મળતી નથી, પણ એમની પ્રેરણાને લીધે સુરત,
ભરૂચ, હાંસીદ, વડોદરા, વ્યાણુંદ, નીચાંદ, કપડવંજ,
ખેડ, જૂનાગઢી, પાટણ, મોકાસા, પાલજીપુર તથા
અમદાવાદમાં ખરે અખાડા નીકળી ચૂક્યા છે. સારા
બ્યાયામધિક્ષકોને ટ્રેઇન કરવા માટે મહાવિદ્યાલય
રચાવવાની જ યોજના ઘડાઈ રહી છે તેનો ઉદ્દેશ
‘શુજરાત’ના અંકમાં થઇ ચૂક્યો છે. ધંડારી
બ્યાયામના પ્રચાર માટે શુજરાતી પ્રજાદર્શક પુસ્તકી-
ભાઇઓની ત્રણી રહેશે.

શ્રી જીભાદાદા વ્યાયામશાળા આજથી ૪૩ વર્ષ ઉપર સ્થપાયેલી. પણ તેમાં સમયનુસાર ફેરફાર ગ્રેડેસર માણિકરાવે પીસેક વર્ષ પર કર્યો. જુદી જુદી વયના વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ આવે એવી કસરતો કમવાર ગોઠવી શરીરના પ્રત્યેક અંગવપને પૂરતી કસરત મળે એવી ગોઠવણ કરી; અને ફેટલીક કમવાર ફૂલ એટલે કલાતત્ત્વા રૂપમાં ગોઠવીક જેને લીધે તેજનામાં સ્ફુર્તિ પણ આવે અને નિયમિત કામ કરવાની ટેવ પડે. કલાતત્ત્વમાં જે હુકમના શબ્દો વપરાય છે તે આખા દેશને કામ લાગે તે માટે હિંદી ભાષામાં રચ્યા, તથા કસરત ઉપરાંત આપણી દેશી રમતો રમવાની નોગવાઈ કરી. દરેક વ્યાયામ-શાળામાં નેડી, લકડી, લેજમ વિગેરે સીખવાય છે; પણ માણિકરાવના અખ્યાડમાં લાડીની કલાતત્ત્વ અતિ ઉત્તમ છે. ગ્રેડેસર માણિકરાવે પોતાનું સર્વસ્વ આ વ્યાયામશાળાને અર્પણ કર્યું છે. પોતાના અસ્થિ-વિદ્યાના જાનના લાભ દેખો પ્રગટે આપે છે અને તેની કમણીમાંથી જે મલત રહે છે તે બધી શાળાના નિભાવ માટે અર્પે છે. એમનો સ્વસ્થગ્રેમ ભારે છે.

એમના અખાડામાં સારાં સારાં વ્યાખ્યાનો ચર્ચા કરે છે. દરેક પ્રાન્તના લોકો એમને ત્યાં જાય છે. યુરોપાદિ દેશથી આવેલાં માણસો પશુ તેમના અખાડામાં લાવણું કરે છે. સમાજસેવામાં તેઓ હંમેશાં તત્પર રહે છે. બંદુજ ટુંક સમયમાં દોઢ મોટી વ્યવસ્થા કરવી હોય તો દરેકની દૃષ્ટિ માણિક-રાવજીના અખાડા તરફ જ દોડે છે. ઇન્ડુએન્સી અને પેમેન્ટ વખતે ઘણીજ ઉમદા સેવા એમણે તથા એમના વિદ્યાર્થીઓએ બજવી હતી. આ વ્યાયામ-શાળા માટે, શારીરિક કેળવણી માટે તેમજ સામાન્ય વિષયોના વાચન માટે તેમણે ઘણું સાફ પુસ્તકાલય તથા વાચનાલય રાખ્યું છે; અને વ્યાયામમંદિરમાં જે સંસ્કરણ છે તેનો જોડો આખા ગુજરાતમાં નથી. એમાં પૂરાણ જમાનાની તલવારો, કટારી તથા ખીખાં શસ્ત્રો મોટો ખર્ચ કરીને એકઠાં કર્યા છે.

કન્યા આશ્રમ મંદિર

કન્યાઓને પશુ શારીરિક શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે; પશુ આપણા દેશમાં મોટી શરમને લીધે મુશ્કેલી નડે છે. એક સન્નારીની મદદથી કન્યાઓ માટે વ્યાયામ શીખવવાની સારી વ્યવસ્થા થઈ છે. આ સંસ્થાના વાર્ષિક નિવેદન પરથી જણાય છે કે એમની પદ્ધતિનું અનુસરણ એમના વિદ્યાર્થીઓની મારફત અમલદાર, તાસગાંવ, નાસિક, પૂના, વર્ધા, રહેસવાડ, વૃંદાવન, નંદરગાર, મુંબઈ, અંધેરી, ગ્વાલિયર, સુરત વિગેરે ચોટક શહેરોમાં થઈ રહ્યું છે. આ બધી સંસ્થાઓ યોગ્ય સંસ્કારવાળા શિક્ષકો પૂરા પાડવા માટે ઘણી ઉપયોગી રાખે છે. સામાન્ય શિક્ષકોને કસરતનું કામ શીખવવા માટે એનાથી વધારે સારી સંસ્થા ન હોઈ શકે.

વ્યાયામનો પ્રચાર

જો મહાસભાની સમિતિઓ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠની શાળાઓ તથા વડોદરા રાજ્ય આ પ્રથમ ઉપાડી લે તો આખા ગુજરાતમાં વ્યાયામનો પ્રચાર થઈ જાય અને દસ વર્ષમાં ગુજરાતીઓના મન પર આજે જેવી છે તેવી શરીર પર પશુ તેજ માલૂમ પડે.

વ્યાયામશાળાઓ ચલાવવા માટે નડતી આર્થિક ગુસ્સેલી દૂર દુરવા માટે નીચે મુજબ વ્યવસ્થા કરી રાખાય—

૧. આજે જીલ્લા સમિતિઓ તાલુકામાં જે પગારદાર સ્થળોએ રાખે છે તેમને કસરતની તાલીમ આપવી; અથવા વધારે સરસ તો કસરતની તાલીમ-વાળા માણસોને જ રોકવા.

૨. શરૂઆતમાં ખાસ વ્યાયામશિક્ષકો નહિ રાખતાં તેમની પાસેથી થોડા કલાક શિક્ષકનું કે કારકુનનું કામ લઈને તેમનો ખર્ચ એ વિભાગમાં વહેંચી નાંખવો; અથવા કસરત બજાવા હોય એવા શિક્ષકને જ કારકુન અથવા ફાઈલ માસતરે તરીકે રાખવા.

શારીરિક નિર્જનતાનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન ગુજરાતીઓને હજી થયું છે કે નહિ? એજ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. આપણા જનમાત્ર અને બેરોજગારોનું રક્ષણ આપણે ભલે કરીશું કે બાહ્ય માણસો પાસે કરાવીશું? બાહ્ય માણસો આપણી નિર્જન શિદ્ધિ જોઈને લુલ્લમ કરશે તો કેમ? ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લેખા, પંજાબી, મુસલમાનો અને પકાણા શરીર પ્રભુપર ત્રાસ વર્તાવે છે, તે જોવા છતાં આપણે તેમના જ આધાર પર નભરાવું ચાલુ રાખ્યું છે? આપણે કેટલા નિર્જન થયા છીએ? આપણા છોકરાઓની સ્થિતિ કેવી બર્ષકર થશે? આ બધા પ્રશ્નોના વિચાર કરનાર ગુજરાતીભાષ એકજ નિર્ણયપર આવશે.

કેટલાક લોકો એવી દલીલ કરે છે કે જો લડાઈની તૈયારી કરી તો જીવિજ્ઞમાં લડાઈ જ થવાની. પોતાનું શરીર સ્પષ્ટરહું એ લડાઈની તૈયારી નથી; વ્યાયામથી સંયમ ખીસે છે. કહેવત છે કે 'કમળેરે ચૌર ગુસ્સા બહોત' તેનાથી ઉત્કર્ષ, બળવાન તથા તંદુરસ્ત માણસ હંમેશાં શાંત હોય છે; સંયમી હોય છે. નયેશ માણસ લુલ્લમ કે હરામખોર માણસને લુલ્લમ કરવાને નોતરે છે, બળવાનને જોઈને માનની વૃત્તિ પેદા થાય છે. વ્યાયામથી માણસ અસ્થિરાત્મક બને છે અને સામાને પશુ તેવો જ બનાવે છે. નિર્જનને માટે સ્વરાજ્ય સંભવતું જ નથી.

ઐતિહાસિક કલ્પનાતરંગ

મહાભારત યુદ્ધ થયું તેનો કાળ અને મહાભારત અન્ય લખાયો તેનો કાળ એક નથી. મહાભારત યુદ્ધનો કાળ નક્કી થઈ શકે, પણ મહાભારત તો ત્રણવાર નવેસરથી લખાયું છે, તેનો કાળ કેવી રીતે નક્કી કરી શકીએ ? હાલમાં જે મહાભારત આપણને મળે છે તેની શરૂઆતમાં સર્પસત્રની કથા આવે છે. એ મૂળ મહાભારતમાં હતી કે પાછળથી દાખલ થઈ છે, એ આપણને કાણ કહેશે ? મહાભારતની શરૂઆતમાં સર્પસત્રની કથા જે રીતે આવી છે તે રીત બહુ જ મહત્વની છે. જર્મન યુદ્ધની વખતે નેપોલિયનના યુદ્ધનું સ્મરણ થાય અને કાંઈ ઇતિહાસકાર નેપોલિયનનું અસ્તિત્વ લખે, એ પ્રમાણે મહાભારત લખાયેલું દેખાય છે.

આર્ય અને નાગ લોકો વચ્ચે મહાન વિગ્રહ થયો, બન્ને પક્ષ ફીણ થયા અને માંડમાંડ સન્ધિ કરી. એવે વખતે મહાભારત યુદ્ધનો ઇતિહાસ અથવાની કાંઈ આલણુને ધનંજય દર્શ હોય એમ જણાય છે. નાગ અને આર્ય લોકોના વિગ્રહનું વર્ણન મહાભારતમાં એટલું બહુ તાત્ત્વ દેખાય છે અને નાગ લોકોના ગ્રાસનું વર્ણન કવિશ્લોકનાથી ગુંગારિત હોવા કરતાં એટલું બહુ આત્મેક્ષ્ય વર્ણવેલું દેખાય છે, કે તે જૂનકાળનો ઇતિહાસ નથી પણ વર્તમાનકાળનો ચિતાર છે એવી જ છાપ મન પર પડે છે.

મહાભારતમાં વર્ણવેલા નાગલોક આપણે હાલમાં જોઈએ છીએ એના પૂંછડાવાળા સર્પ નથી,

પણ તેઓ નાગપૂજક એક માન્યતાને જ હશે એવી કલ્પના રહેજે સ્પષ્ટ છે. તેઓ કાશ્મીર તરફથી આવ્યા હશે અથવા અફઘાનિસ્તાનમાંથી આવ્યા હશે. તેમનો રાજ તક્ક હતો. અને તક્ક શા માટે કહેતા હશે ? તક્ક એટલે લાકડામાં કે પત્થરમાં કાતરીને મૂર્તિ ધડવાનું કામ. શું આ તક્ક આ દેશમાં મૂર્તિ ધડવાની કળા દાખલ કરી હશે ? એને એમ હોય તો મૂર્તિપૂજની પ્રથા પણ આ નાગલોકોએ જ આ દેશમાં શરૂ કરી હશે, એવી કલ્પના થાય છે.

આર્ય લોકોના વેદિક ધર્મમાં મૂર્તિપૂજ નથી. હિન્દુસ્તાનની વાયવ્ય સરહદ ઉપરની રાજધાની તક્ષશિલા મૂર્તિકામને માટે પ્રખ્યાત હતી. શું એનો તક્ક સાથે કંઈ સંબંધ હશે ?

તક્ક લોકો આ દેશમાં કેવી રીતે આવ્યા ? મહાભારત યુદ્ધ પછી આર્ય લોકો ફીણ થઈ ગયા હતા. સમાજ દુર્બળ અને શિથિલ થયો હતો. ધણીખરા કંટાળીને ખાદિયા, સીરિયા, એસીરિયા, અને દ્રોણ તરફ દેશાન્તર કરી ગયા હશે. સમાજમાં જૂની વ્યવસ્થા ટકરી સુસ્થ થઈ પડી હશે. આલ્પજ્ઞની પ્રતિષ્ઠા પડેલાંના જેવી કપાંથી હોય ? શ્રીકૃષ્ણ ગયા પછી તેમના દીકરાઓએ આલ્પજ્ઞોની કરેલી મરદમી અને મેળવેલા શાપ અને પરીસિત શપીકનું કોરું અપમાન પણ એવી જ ભાવના હોવાં બિંબા. મહાભારતકારે એનું સ્વરૂપ બહુ સૌન્દર્ય કર્યું છે, તોયે પ્યારસ્ય ઋષિને મારો શાપર ક્યાં ગયો છે એમ પૂછનાર રામની દુહતા છાંતી રહેતી નથી. આલ્પજ્ઞો પણ ઝોળા પગડેલા હશે એમ માનવાનું

કારણ નથી. સમીકના દીકરાએ આર્થિકથી તણક રાગને પરીક્ષિતને નાચ કરવાને પ્રેર્યો, અને કશ્ચ બાહ્યે તણક પાસેથી લાંચ આપને રાગનું રક્ષણ કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું.

રુ જેવા કેટલાક બાહ્યો નાગ જેવા પરદેશી લોકોનો આ દેશમાંથી નાશ કરવા કૃતનિશ્ચય હતા; અને કેટલાક બાવિને જોગળી નાગલોક્ષા નેડે રનેહસંબન્ધ તેમજ શરીરસંબન્ધ બાંધવા તૈયાર થઇ ગયા હતા. મહાભારતમાં નિર્વિષ નાગ અને એરી નાગ એવા બેઢ પાડવામાં આવેલા છે. વાસુકિ, અનન્ત વગેરે નિર્વિષ હતા. એરી નાગોનો આવેવાન તણક હતો. એનો અર્થ શો હશે ? આર્થ લોકોની સંસ્કૃતિ સ્વીકારીને આર્થ લોકો નેડે બળવા નેજો તૈયાર હતા તેઓ નિર્વિષ, અને નેજો આર્યોનો નિરોધ કરી તેમના ઉપર રાગ્ય ચલાવવા માગતા તેઓ એરી, એવો અર્થ તો નહિ હોય ? નાગ લોકોનું રાગ્ય થયું ત્યારે આવા પક્ષ પડે એ સ્વાભાવિક છે. એમ હોય તો હાલની બાપમાં રુ નેશનાલિસ્ટ કે એક્સિટ્વિસ્ટ કહેવાય. આરિતક જોડેડ સુધારક ગણાય. તણક એ સામ્રાજ્યવાદી અને શેષ-વાસુકિ એ ઉદારમતવાદી અથવા નિર્વર્ણી કે સ્વપરશ્ચય દહી શકાય. પરપરબિલ જે નાતિ-એનો સંયોગ થાય ત્યારે આવા ચાર પક્ષ પડવા સ્વાભાવિક છે.

નાગ લોકો કુટિલનીતિમાં પ્રવીણ હોવા નેધએ. તણક કશ્ચપને લાંચ આપીને તેને પાછો વાળ્યો એ વિધાનનો જરા વ્યાપક અર્થ કરવો નેધએ. પોતાનું અપમાન સહન ન થવાથી બાહ્યોએ તણક સાથે પશ્ચ-વ રચ્યું હશે અને તેથી જ પરીક્ષિતને એક-ડહીઆ મહેલમાં, એટલે કે જેની આસપાસ પાણીની ખાંચો હોય એવા શહેરમાં અથવા કાષ્ટ બેટમાં બરાઈ જવું પડ્યું હશે. પરીક્ષિતને આ મદ ફુર્જેય હતો; તેથી તણક જળકપટથી ક્ષણ વગેરે વેચનારને વેપે પોતાના સાપાળોને લઇને શહેરમાં ધૂર્યો હશે અને તેણે રાગ્યનો વધ કર્યો હશે.

આ નાગ લોકોનું રાગ્ય કટલાં વરચ આવ્યું અને તેનો વિસ્તાર કેટલો હશે તે આને કહી ન શકાય. નાગપૂજા આને દિ-કુરતાનમાં ચાલતી નથી, પણ એક કાળે તે સાર્વત્રિક હતી એમાં શક નથી. નાગપૂજા કાશ્મીરમાં હતી તેમજ બંગાળમાં હતી અને રામેશ્વર તરફ પણ હતી. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કાંતિ નાગ લોકોનું સામ્રાજ્ય વૈભવચાળી હશે અથવા તો નાગ લોકોમાં 'missionary work' અથવા વટલાવવાની ઇતિ પૂજા હશે. આ બીજું અનુમાન વધારે બંધેસતું છે. કેમ કે બંગાળમાં નાગપૂજા લોકોએ શિવપૂજા લોકોનું ધર્માન્તર કરાવવા સારું જળ કર્યોનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં મનસાહેવીની જે વાર્તા છે તેની અંદર નાગ લોકોની મનસાહેવીએ એક શિવપૂજાનો અનેક રીતે જળ કર્યો છતાં તેણે પોતાનો ધર્મ ઓડ્યો નહિ. પણ આખરે મનસાહેવીનું રાગ્ય વધારે હોવાથી શિવ-પૂજાને દાર આવી પડી.

આને વર્ષમાં નાગપૂજાને માટે એક દિવસ ખાસ રાખેલો છે. આ અવરથા કેવી રીતે દાખલ થઈ હશે ? નાગ લોકોનું સામ્રાજ્ય જમ્યું સારું પોતાની સત્તાના ઘોતક તરફિ બધાએ વરસમાં એક દિવસ નાગપૂજા કરવીજ નેધએ એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો હશે; અથવા તો નાગપૂજા લોકોનો પરાલવ કર્યો પછી દેવનું બીજાકદી નાંખીને કાયમની સુલેહ કરવા માટે આપલેના તરફ ઉપર આર્થ રાગ્યોએ નિયમ કર્યો હશે કે દેશમાં કાષ્ટએ નાગપૂજા કરવી નહિ-મત્ર નાગપંચગીને દિવસે નાગની પૂજા થાય, અને તે બધા તરફથી કરવામાં આવે.

સર્પસનનું આખ્યાન એ આર્થ અને નાગ વચ્ચેના મહાન વિષય સ્થવે છે. ખિરતી અને મુસલમાન વચ્ચે કુઝેડ નામનાં જે ધર્મકુલો મમાં તેને પ્રેરનાર પીટર ધી હર્મિટ જેમ દરેક ખિરતી રાગ પાસે જઇને તેને ઉશ્કેરતો, તેમ વેદાનુયાયી હતકે જનમેજપતે ઉશ્કેર્યો હશે. જનમેજપતે સર્પસન (War of extirpation) શરૂ કર્યો અને

સંખ્યાબંધ નાગ લોકોનો નાશ થવા લાગ્યો. હિમાલય અને તિબેટ તરફ રહેનાર દેવ લોકોનો રાજા ઇન્દ્ર આર્પ લોકોનો જૂનો મિત્ર હતો. તેની જોડે તથાક સંમિત કરી. તથાકને એમ થયું કે જનમેજય ઇન્દ્રની સામે યવાનો નથી. જનમેજયે વિચાર કર્યો કે જે યજુને આશ્રય આપે છે તેને પણ યજુ જ લેખવો જોઈએ. ઇન્દ્ર ગભરાયો; નિર્વિંય નાગો ગભરાયા. નાગો જોડે સહકાર કરવા ઇન્દ્રનાર બ્રાહ્મણો વચ્ચે પડ્યા. તેમણે જનમેજયને કહ્યું: કોઇનો સર્વનાશ કરવો એ આર્પનીતિ નથી. નાગ લોકોનો ધણો હાથ થયો છે, ઝેરી નાગ લગભગ બંધા મરી ગયા છે. હવે એમને જવા દો. નાગ લોકોને હવે રહેવા દો. આ સન્મિત્રારી બ્રાહ્મણોનો આગેવાન આસ્તિક હતો. તેનો પિતા બ્રાહ્મણ હતો અને તેની મા નાગપૂજક હતી. પોતાની વિદ્વતા ને તપશ્ચર્યાથી તે બ્રાહ્મણોનો આગેવાન થઈ પડ્યો હતો. જનમેજયે જોયું કે આસ્તિકની સલાહ પડતી ન મૂકાય. તેણે સર્પસંઘ બંધ કર્યો.

કદુ અને વિનતાની વાર્તાનું રહસ્ય પણ આવું જ કંઈક હોતું જોઈએ. વિષ્ણુકાસના ક્યારે શરૂ થઇ એ જો નહીં થાય તો વખતે એવું પણ સિદ્ધ થઇ જાય કે આર્પ અને નાગ વચ્ચેનો ઝગડો વિષ્ણુપૂજાથી મટી ગયો; કેમકે વિષ્ણુને લીધે

ગરુડ અને સર્પ વચ્ચેનો વિગ્રહ મટી ગયો. તેથી શ્રી વિષ્ણુ શેવશાથી છે અને ગરુડ વાહન છે. હિમાલયમાં બદ્રીનારાયણના રસ્તા ઉપર ગરુડ ભગવાનનું એક ફોન છે, સાં ગરુડની પૂજા હજી ચાલે છે. કાશ્મીરમાં ધણું ક્ષેત્રોનાં અનંતનાથ, પેરીનાથ, શિશુનાથ વગેરે નામો છે. એ ઉપરથી શું અનુમાન નીકળી શકે એનો ઇતિહાસગ્રંથોમાં વિચાર કરવો જોઈએ.

આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આપણને ઇતિહાસ મળે છે, પણ તે પ્રકટ રૂપમાં નથી હોતો. આપણા પૂર્વજો બધું રહસ્યમય લખતા. તે ઉપરથી ઇતિહાસ કતી રીતે ઉપજાવવો એ બતાવવા ખાતર આ પ્રયત્ન કર્યો છે. આમાં વર્ણવેલી દરેક જીનાને મહાભારતનો આધાર છે, પણ તેનું રહસ્યોદ્ઘાટન કથનાથી કરેલું છે. ઇતિહાસસંશોધનનું પણ એક શાસ્ત્ર છે. તેના નિયમોને અનુસરીનેજ અનુમાનો કાઢી શકાય. ઉપરનાં અનુમાનોમાં એવું કંઈ ધ્યાનમાં રાખેલું નથી. ફક્ત જૂની વાર્તાઓનું રહસ્ય જૂનાં અને નવાં લોકોને શોધતાં આવડે એટલા જ માટે આ પ્રયાસ છે.

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર

પ્રાચીન હિન્દની કેળવણી

“જે પાપરહિત આત્માઓ ચોતે અજ્ઞાતમાં વીંટા-
ચલા છતાં અમને જ્ઞાન આપે છે તેઓ ચોતાનાં (અજ્ઞા-
નનાં) આવરણમાંથી દૂર થાઓ.” મનવેદ. ૧-૧૯૦-૬

.....

જ્ઞાન મેળવવાના અને સામાન્ય રીતે કેળવણીના
સંબંધમાં પ્રાચીન વખતમાં આ દેશમાં કેવા ચિત્ર કે
અચિત્ર હતા તેની ફરેખા હોરવી એ કાણ કાગ ?
સુખ્ય કારણો મે છે: પહેલું જહુ જ જાણીતું છે કે તેવી
ફરેખા ઉપજનવવાનાં સાધનો બહુ થોડાં છે; બીજું
કારણ એ છે કે જે સારનો મળી આવે છે તે ધાર્મિક
ખાગતને લગતાં છે. આપણા ઉપયોગ માટે આપણને
સુખ્યને ઔદિક સુખસાધન માટે શા વિચાર હતા
તે જાણવાની જરૂર છે. જીવનનો પારમાર્થિક ખેંચ શો
હતો તે ત્યારપછી જાણવાની જરૂર છે. કાલ મળી આવનાં
સાહિત્યમાં જીવનનો આધ્યાત્મિક અદર્શ વણ્યું
છે, તે સુલસ કરવાના પ્રયત્નો વણ્યા છે, જેમને
એ આદર્શો માન્ય હતા તેવા પ્રાહણિક, વિયો, વૈશ્યો
વગેરે માટે આપણને સાહિત્યી મળે છે. પરંતુ તે
મિલાયના બીજા સેંકડો લોકો, જેમનો આદર્શ જુદો
હતો, તેઓ શું કરવા કરતા, શું વિચારતા, શું
જાણતા તે વિશે સાહિત્યી બહુ જ થોડી મળે છે.
તેમના વિષેની પિંજાન તો છેક બૌદ્ધકાળમાં થોડી-
છણી થાય છે.

આ રીતે જૌદ સમય પહેલાંતા કાળ વિષેની
આપણી જતાસા મર્યાદિત થાય છે ત્યારે બીજી તર-
ફથી કેળવણીની વ્યવસ્થા સંબંધી ઉદતા અતેક પ્રશ્નો
નિરૂપર રહે છે. કારણ કે જે પુસ્તકો મળી આવે છે

તે કેળવણીનો દતિદાસ લખવાના ઉદ્દેશથી રચાયા
નથી, પણ તે દેશકાળમાં ઉદેશ પ્રત્યે, આજની
અર્ચાઓ, અચિત્ર વિચારો-એને અનુકૂળીને લખાયાં
છે, અને તેથી આપણા પ્રયોજન માટે, તો તે ઉપ-
રથી અનુમાન અને કલ્પના કરવાનાં જ રહે છે.
આ પ્રમાણે આપણા અન્વેષણનું ક્ષેત્ર સંકુચિત થાય
છે તે છતાં પણ તેમાંથી મળી આવતી સામગ્રી
આપણે ધારી રાકીએ તે કરતાં વધારે છે.

પ્રાચીન સમયના ત્રણ પેટા વિભાગ પાડવામાં
આવેલા છે: (૧) મંત્રકાળ, (૨) પ્રાહણ્યકાળ અને
(૩) સ્ત્રકાળ. મંત્રકાળમાં વેદિક મંત્રો રચાયાનો
સમય લીધો છે. તે કાળ માટે સાહિત્યી આપનાઈ
સાધન નહોતે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આપણને જણાવે
છે કે જે કાળમાં આર્યો હિન્દુસ્તાનમાં આવીને
વસાવત કરતા હતા તે કાળનું આ સાહિત્ય
હોવાથી લટકતી જાંદગીમાંથી તરતનાજ રચાઈ
જાંદગીમાં પ્રવેશ કરતા આર્યોનું તેમાં વર્ણન
છે. તે વખતનું જીવન સાદું અને સરળ હતું; સા-
માજિક બંધનો બહુ ઓછાં હતાં; જાંદગીની વિપ-
ગતા બહુ ઓછા પ્રમાણમાં પ્રવેશ કરવા પામી હતી;
જ્ઞાનનો આકાંક્ષર બહુ વધ્યો નહોતો; પ્રાહણ્યની
કુદિશ નીતિ ચાલુ થઈ નહોતી. આને જ મળતું
મળેલું સત્યયુગની પ્રભા માટે વાલ્મીકીય પદ્ય
આપે છે:-

“પરંતુ અને સમુદ્રને સેવનારી તે પ્રભા ધર અને
આશ્રય વગરની હતી.” ૮-૫૧

જેનવણીનો કરીએ, તો આર્યોનો આદર્શ શો હતો તે આપણે જાણવું જોઈએ. એવો આદર્શ નહીં કરવો સુરક્ષિત છે. પણ તેમણે પોતાની સ્તુતિમાં જે યાચનાઓ દેવો પાસે કરી છે, 'પોતાની જે અભિ-લાષાઓ વ્યક્ત કરી છે તે ઉપરથી કેવા જીવનની તેમને અપેક્ષા હતી તે આપણે જોઈ શકીશું:-

“પૂન્ય ઇદ્રા ! જેઓ તારા યાજ્ઞ હોય તેમને અન્ન, ઓળ, ધર અને સુખ મળે.” ૨-૧૬-૮.

“પૂન્ય ઇવા ! પુષ્કળ અને જુદી જુદી ભતનાં ધન સાથે, પુષ્કળ દોર સાથે, દુરમનને મુંઝવનારી કીર્તિ સાથે, અને અન્ન સાથે, હે વૈષ્ણવ આપનાર ! અમારો ચોગ કરાવી આપ.” ૧-૪૮-૧૬.

આમાં પહેલા ઉતારામાં ત્રાજ ભૌતિક અને સ્પૂળ પદાર્થોની માગણી છે-અન્ન અને ધર આદિ જરૂરીઆતની ચીજો છે. દુરમનની વચ્ચે વસાયત કરવાને આપી રહેલા આર્યોને બળતી તેટલી જ જરૂર છે. બીજા ઉતારામાં દોર અને કીર્તિ વધે છે. દોરને એક પ્રકારનું દ્રવ્ય માનવામાં આવતું એટલે તેનો સમાવેશ જૂદી જૂદી ભતનાં ધનમાં થઈ જાય છે, છતાં તેનો દરેક પ્રયોગ એ પ્રકારનાં દ્રવ્યની વધારે જરૂરીઆત બતાવે છે. બળને બદલે બળને વાપરવાથી આવતાં પરિણામરૂપ કીર્તિ માગી છે. એટલે અર્થ તે જ છે પણ સ્પૂળતા પરથી આવવાવાચક વિચારોમાં અહીં સંક્રમણ છે.

“હે અગ્નિ ! જે માણસ દક્ષિણા આપે છે, જે પોતાના ઘરમાં માદક પદાર્થો રાખે છે, તે વડે અવ્યવસ્થિત સન્માન કરે છે, જે માણસ યજ્ઞ કરે છે અને જે સ્વયંની પ્રતિભાષણ છે, તેવા માણસનું હું સારી રીતે ગ્રહેણ કરવાની માગણી બધી તારફથી રક્ષણ કરે છે.”

જાગ્રે. ૧-૩૧-૧૫.

આ મંત્ર કોષ્ટક સ્ત્રિને પોતાના યજ્ઞમાનની પ્રશંસા અને આશીર્વાદમાં બતાવેલી લાગે છે. સારો યજ્ઞ માન કોણ હોઈ શકે અથવા જેને સારા કહેવડાવવું હોય તેણે કેવા યજ્ઞ જોઈએ તેનો ખ્યાલ એમાં આપેલો છે. તે કાળના બક્ષ યાચકનું એ વર્ણન છે.

“અમારી ઇચ્છા પારં પાડવાને, અને મેળવવાને, જોઈ મેળવવાને, જોઈ મેળવવાને તે અમને (સદાચ) હોય.” જા. વે. ૧-૫-૩.

આમાં ધન અને અન્ન સાથે જ્ઞાન બાંધે છે.

“અને મનુષ્યોનો રક્ષણ કરનાર બધે રાત્ર બનાવે, અને પવિત્ર ઋષિ બનાવે, સોમનું પાન કરનારો બનાવે, અક્ષય ધનનો માલિક બનાવે.” જા. વે. ૩-૪૩-૫.

રાત્ર બનાવું, ઋષિ બનાવું, સોમપી બનાવું અને અક્ષય ધનવાળો બનાવું આ બધું ઉંચા જીવન માટે જરૂરનું લાગ્યું છે. ઋષિ કેવા હોય તેનો ખ્યાલ આપનારી ત્રીજી નીચે આપી છે:-

“ધણું ઝરણાવાળી અને નદી સૂકાય તેથી નદીના એવા તે વિદ્વાન જે પોતાના શિષ્યોને પિતારૂપ છે, મંત્રોનો સંગ્રહ કરનાર છે, જે સત્યવાદી માવવરના જોગમાં આનંદ કરે છે તેવા વિદ્વાન તરફ હે ઘાવા પ્રિયી ! વધે કંત્રેશાં દયામય રહેજો.” જા. વે. ૩-૨૬-૯.

નદીને જે વિશેષણો લગાડ્યાં છે તે વિદ્વાન ઋષિના જ્ઞાનને પણ લાગુ પડે છે. ઉપરની વ્રણ ત્રણાઓ સાથે લેતાં કેવા પ્રકારના જ્ઞાનવાળો ઋષિપુત્રો માટે પિતાઓ અભિક્ષાપા રાખતા તે સમજાઈ આવે છે. પિતાઓ જ્યારે પુત્રને માટે દેવ પાસે યાચના કરે ત્યારે જેવા ઉંચા ગુણવાળા પુત્રોની અભિક્ષાપા હોય તેવા પુત્રની માગણી કુદરતી રીતે કરે. ઉપરના છેલ્લો ઉતારો જેમ એક પક્ષ રણ કરે છે તેમ નીચેના બે ઉતારા બીજા પક્ષે રણ કરે છે.

“અગ્નિ ! ધર આપનારા ! જેઓ વને આદુતિ આપે છે અને જેને વું ધનવાન કરવા ઇચ્છે છે તેને વું વીર્યવાન, મંત્રો બાધુનારો અને પુષ્કળ ધનનો માલિક એવા ધર આપે છે.” જા. વે. ૮-૧૦૩-૪.

“જે માણસ સોમને આદુતિ આપે છે તેને તે કૃષ દેનારી માથ, “ઝડપથી ચાલતો ચોરો, અને નવલપરમાં કુસળ, ધરક્રમમાં ચતુર, બલિદમાં ખતીશો, ઢાકમાં ઘન અને પિતાને ગૌરવ આપનારો પુત્ર આપે છે.”

જા. વે. ૧-૬૧-૨૭.

આ ઋચાઓ તે કાળના લોકની અભિલાષા બતાવે છે. એને આપણે બેમાંથી ગમે તે અર્થમાં ધરાવી શકીએ. આપણે એવો અર્થ બેસાડી શકીએ કે શરૂઆતનાં સારાં અને સરળ જીવન માટે જે અભિલાષા હોય તે ભૌતિક સુખની અભિલાષામાં દર્શાવેલી છે. અને જીવન જેમ મંડીથી થતું જાય છે તેમ અભિલાષાની વિવિધતા વધતી જાય છે. એટલે આર્યોની અભિલાષાઓનો ક્રમિક વિસ્તાર દેખાઈ આવે છે. અથવા બીજી રીતે એવો અર્થ બેસાડાય કે જીવનની જૂદી જૂદી રીતિમાં એક જ સમયમાં રહેતા આર્યોની જૂદી જૂદી અભિલાષા આમાં જણાઈ આવે છે. કાંઈ પણ એક કાળે બધા જ માણસની અભિલાષા એક સરખી ન હોય. અને તેથી એક જ કાળમાં જૂદી જૂદી ઇચ્છાઓ પોતપોતાની લિંગલિંગ જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં ઉઠવા પામે છે. જમે તેમ કહીએ તો પણ આ ઉતારા પરથી આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે ધર, અન્ન, ધન, સ્ત્રી, યજ્ઞ અને કાર્યમાં દક્ષતા એ લગભગ બધા ઉતારામાં બેવામાં આવે છે. અને તે ઉપરથી લૌકિક જીવન ઉંચા પ્રકારનું થાય તેને માટે કાળજી હતી તે જ પ્રમાણે માનસિક જીવન ઉંચી ગતિનું થાય તે માટે પણ માયાના હતી. આ ઉતારામાં એક વાત પર દક્ષ એ આપવાનું છે કે લૌકિક જીવન માટેની માગણીઓ ધણી સ્પષ્ટ અને મોટા પ્રમાણમાં છે અને માનસિક જીવન માટેની માગણી અસ્પષ્ટ અને થોડા પ્રમાણમાં છે. એ આખત પર વિવેચન કરવાનું લેખના છેવટના ભાગ સુધી મુલતવી રાખેલું છે.

આર્યો આવી રીતે વ્યવહારિક અને માનસિક ઇચ્છાઓ રાખતા હતા. વ્યવહારિક જીવન સમય કરવાને તેમણે કેવા પ્રયત્નો આદરેલા તે જાણતમાં બહુ ખુલાસાવાર દર્શાવત મળી આવતી નથી. પરંતુ તે વખતમાં ધણી ધંધા અને દુકાનો હતી એ તો જૂદી જૂદી ઋચાઓ પરથી લક્ષિત થાય છે અને તે દ્રવ્યોપાર્જન માટે શીખવાતા હશે. એમ માનવાને પ્રતિબંધ નથી. યુદ્ધના વિષે, જળ આપવા વિષે, હથીઆરા વિષે પણ એટલા ઉલ્લેખ છે કે તે આખ-

તમાં કેળવણી અપાતી હશે એમ માનવાને સંજળ કારણ મળે છે. આ બાબતોમાં ખુલાસાવાર દર્શાવત નહીં હોવાથી તેને બાબુ પર મૂકી માનના ગ્રંથધર્મા જે સ્પષ્ટ દર્શાવત મળે છે તે હવે બેઠવું.

માન આપવા માટે તથા શુદ્ધિ વધારવા માટે લગભગ દરેક વેદિક દેવ પાસે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. કેટલીકમાં મંત્રોદવતાને મિત્ર તરીકે, કેટલીકમાં બંધુ તરીકે, કેટલીકમાં દેવ તરીકે અને કેટલીકમાં કરેલી સ્તુતિનું સાદું વાળનાર તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. આ ઉપરથી માનનું મહત્ત્વ લક્ષિત થાય છે. પણ તેને સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની પણ કેટલીક ઋચાઓ મળી આવે છે, તેમાંની એક નીચે આપી છે.

“જેવી રીતે મોટા મોટા માણસ પોતાની આજ્ઞા બરોસાલાયક સારથી બેસાડે છે તેવી રીતે હે સોમ ! અમારા સ્વામીને જ્ઞાન આપે અને પાણી સાથે ચમકાસે મારતા વહે.” ઋ. વે. ૬-૨૧-૬.

આમાં સારથી જેમ માર્ગને બજાવનાર છે અને તે જેમ પોતાના માસિકને ધ્યેય તરફ સરળ રસ્તે ઉતારવે લઈ જાય છે તેવી રીતે ઋચાકાર ઋષિના સ્વામીને તેના ધ્યેય તરફ સરળ માર્ગે, બીન હરકતે, ઉતારવે લઈ જનાર તરીકે માનને વર્ણવેલું છે. તેઓ માનનો ઉપયોગ આ પ્રકારે સમજતા હતા અને તેથી તેમાં માનને માટે તેમને અભિલાષા હતી એમ ઉપર નિર્દેશ થયો. પણ નીચેના ઉતારા ઉપરથી આપણે જોઈ શકીશું કે તેમને માત્ર અભિલાષા નહોતી, તેમને જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી અને તે તીવ્ર ઇચ્છાએ તેના કરતાં પણ વધારે દૃઢ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. તેમણે પોતાની ઉદ્ધિ-ચેત્તી અને ચારિત્ર્યનથી જે જે સમજ શકાયું તે તે મમજી હોયું અને તેનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો. પણ જે પ્રશોના જવાબ સમજવા તેમને મુશ્કેલ લાગ્યું તે બજાવવાની તેમની પ્રયત્ન ઇચ્છા તેમાં જણાઈ આવે છે.

“હે કાવેશ ! (અશ્વિનોને આ પ્રશ્ન પૂછા કે સાર્થનાં) કિરણો આકાશમાંથી કેવી રીતે આવે છે ? પાણીવાળા પ્રદેશમાં ઉપા કેવી રીતે ઉગે છે ? તમારું સ્વરૂપ તને ક્યાં પ્રકટ કરવા માગે છે ?” જા. વે. ૧-૪૬-૯.

બીજો પૂછે છે કે:-

“કેટલી સુદત થયાં ઉપા ઉગ્યાં કરે છે ? કેટલી સુદત સુધી તે ઉગ્યાં કરશે ? * * *” ૧-૧૧૩-૧૦.

દેવોને પ્રસન્ન કરવાને યત્ન કરવાની રીત સૂર્ય યર્ષ ચૂકેલા હતી. યજ્ઞો કરતા હતા-અશ્વિદાનો આપાત્ હતાં. તેથી અમુક દિગ્ગતી પ્રાપ્તિ થશે એવું કહેવાતું હતું. કોઈને તે દિગ્ગત મળ્યું કે નહીં તે કોઈને સમજાવ્યું નહીં. આથી કોઈકને પ્રશ્નો ઉઠે છે કે:

હે અશ્વિ ! મનુષ્યોમાં કોણ તારા સંગે યામ છે ? તને આહુતિ આપવાને કોણ યોગ્ય છે ? તુંજ કોણ છે ? અને તું ક્યાં રહે છે ?” ૧-૭૫-૩.

“અજ્ઞિ ! તારા તરફ કેવી ચિત્તદત્તિ રાખવાથી અમારું શ્રેય થશે ? સૌંદર્ય સ્તુતિથી શું વળશે ?

યજ્ઞ બંટ તારા ભેટરૂં બળ દેખે મેળવ્યું છે ? કયા પ્રયોગનથી તને આહુતિ આપીએ ?” ૧-૭૬-૧.

સ્થૂળ અને ચેતનનો ભેદ સમજનાર ઋષિ પ્રશ્ન કરે છે કે:

“મૂળ સત્ત્વને તેના જન્મ વખતે મળે એવું હતું ?

નિઃસ્તત્વ જેને ધારણ કરે છે એવું તે સત્ત્વ ક્યું છે ?

ચેતન્ય અને લોહી તે પૃથ્વીમાંથી ગળે છે પણ આત્મા ક્યાં છે ? આગે જ્વાળા પૂડવા માટે જ્વાળા માણસ પાસે કોણ જશે ?” ૧-૧૧૪-૪.

દશ્ય પદાર્થોના કાષ્ઠાથી સુખવાયવો, તેણે યોજેલી વ્યવસ્થા દિગ્ગતી છે કે નહીં તે વિશે સંશયમાં પડેલો, માનેલા દેવોનાં સ્વરૂપનું ચતુર્થ જાણવાની આકાંક્ષાવાળો, આધ્યાત્મિક પ્રશ્નો ઉઠેલા નહીં સમજનારો આર્ષ પોતાની પ્રશ્નપરંપરાથી અકળાય છે. પોતાને એક પછી એક પ્રશ્નો ઉઠે છે

તે છેવટ તેને ક્યાં સુધી ધસડી જશે તે નહીં જણવાથી સુઝાય છે અને પૂછે છે કે:

“લગાઈમાં ઉતરનારા પવનવેગી ધોરાની માફક ક્યા ધીવ તરફ અને ધસીએ જીએ; અમારી હદ ક્યાં આવજ છે ? દિવ્ય ઉપા-અમર સૂર્યની પાની-અમર પ્રકાશથી દુનિયા ક્યારે વ્યક્ત કરી આપશે ?” ૪-૫-૧૩.

આત્મા-પ્રશ્નોના દખાણુ નીચે કોઈ તદ્દન દખાઈ જાય છે અને પોતાની નિર્જાળતા કબૂલ કરે છે:

“સમજણમાં કાચો, સુદ્ધિમાં વિવેક વગરનો, દુઃ દેવથી પણ છાની રખાવથી આવતો વિવે પહું છું +++” ૧-૧૧૪-૫

કોઈ દેવની સદાય માગે છે-

“હે આદિત્યો ! અમારો જન્મલો દાય અમે જાણતા નથી, તેમ કાચો દાય પણ ખબર નથી; અમારી આગળ શું છે કે પાછળ શું છે તે પણ સમજ શકતા નથી. હે રહેલા આપનાર દેવ ! તું જ્ઞાનમાં અપકવ્ય છું અને હદયનો બીજી છું. ભયથી સુખ એવો પ્રકાશ તમારી મદદથી મને મળે.” ૨-૨૭-૧૧.

કોઈ નમ્રતાથી સંતનનને પૂછે છે:

“(સત્યને) જાણનારા વિદ્વાન પુરોહિતે હું અજ્ઞાન પહું છું. હું નાણીને પૂછતો નથી પણ જ્ઞાન મેળવવા ખાતર પહું છું. +++” ૧-૧૧૪-૬.

“કેટલા અજ્ઞિ છે ? કેટલા સૂર્ય છે ? કેટલી ઉપા છે ? કેટલાં જળ છે ? હે પિતરા ! હું તમને સ્પર્ધામાં પૂછતો નથી. હે જ્ઞાની પુરોહિત ! સત્ય જાણવાને મારે હું પૂછું છું.” ૧૦-૮૮-૧૮.

ઉપરના છેલ્લા બે ઉત્તારો પરથી સહજ જણાય છે કે પંડિતાનો આડંબર કરનારા પણ તે કાળમાં હશે જ; અને ઋગ્વેદ ૧-૧૧૪-૨૪-૩૫ થી તેને પ્રુદ્ધિ મળે છે. પણ કોઈનામાં આત્મચક્રા બળવાન હોય છે અને તેથી તે છાતી કોઈને હાલે છે કે:-

“બીજ રૂપ હોવા છતાં આ બધા દેવોના જન્મ હું અનુક્રમવાર જાણું છું. લોખંડનો સો પેશીએ મને

ધેરી રાખ્યા પછુ બાજ પક્ષીની માફક હું ચડપથી તેમાંથી બહાર આવ્યો. ” ૪-૨૭-૧.

સંતોષ એ આત્મભોજનતિનો પ્રતિરોધક છે તે આપોએ અનુભવ્યું હતું:-

“તે બીજે મને સંતોષમાં ફસાવેા નહીં પણ (દિવ્ય જ્ઞાનનાં) તીક્ષ્ણ બળથી હું તેના પર નય મેળવી શક્યા. (જ્ઞાનના) દુરમનોને મેં છાતી દીધા અને વિસ્તાર પામતો (હનીઆના) પવન પસાર કરી તેની પાર ચાલ્યો ગયો. ” ૪-૨૭-૨.

વૈદિક આર્યો આ પ્રમાણે જ્ઞાનની કિંમત અને જરૂરીઆત આંકતા હતા. જ્ઞાનની બૂખ તેમને અતિ-શય તીવ્ર હતી એને માટે સંશય રહે તેમ નથી. પોતાને મળી આવતાં સાધનો વડે જેટલું જ્ઞાન તેમણે મેળવી શકાયું તેટલું મેળવ્યું. પણ બધાં ઉર્જા જંગલમાં અંધારે ફાંફાં મારવાનાં હતાં ત્યાં પણ તેમણે ફાંફાં મારી પગથી પાડવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો. પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે કોઈ કોઈ જવાબથી તો કોઈ કોઈ બીજા જવાબથી સંતોષ માનીને બેઠા; જેમને સમાધાનકારક જવાબો ન મળી શક્યા, જ્ઞાન આપનાર શરૂ નેઓ ન મેળવી શક્યા તેમણે નડતાથી હેવો પાસે પ્રકાશની માગણી કરી; કેટલાક વીર્યવન મહાત્મા આમ પોતાની નિર્ગંજના કબૂલ કરીને ખેસી રહેવા કરતાં વધારે બીપશ્ચ પ્રપત્નો કરી અત્યાર સુધી નહીં મેળવેલો જવાબ મેળવી કાપડો ઉઢવાનો ગર્વ માનતા હતા. અજ્ઞાનથી સંતોષ માની લેવો, અથવા જેટલું જ્ઞાન મળ્યું તેટલાથી સંતોષ માનવો એ તેમની ચિત્તશક્તિને અંતુઃકૂળ નહોતું. છતાં કોઈ મહાત્મા તક્ષસ્પર્શી હોઈ, હેતુવાસાસવાળા ઉત્તરોથી ગર્વ લેનારા ઋષિઓનો, ખોટી સમ્બંધનમાં ફસાનાર અથવા ફસાવનાર વિદ્વાનનો આ મર્ એક તરફથી ધિક્કાર છે અને બીજી તરફથી મનુષ્યની પામરતા બહુ અમર્યને અમર્ય સમજ એવી સ્થિતિમાં સાતી મૂકનાર ઉદ્દેશના પર દોષ મૂકી દેવાથી કહે છે કે:

શું કહેશે ? તેઓ (જ્ઞાનનાં) સાધન વગરના છે તો હિન્દમાં સંભવે ? ૧-૪-૨૪.

આપણે અનુભવથી જાણીએ છીએ કે જ્ઞાન શરૂને મોઝેથી માત્ર તેનું આપેલું જ્ઞાન લેવાનો રિવાજ પડી ગયો દોષ ત્યાં જ્ઞાનની બૂખ હોતી નથી. બમારે કોઈ મુશ્કેલ વસ્તુને લેવા માટે આપણે ઘણાં તરફથી આ મારીએ છીએ અને નિષ્ફળ થઈએ છીએ ત્યારે તે મેળવવા માટેની આપણી ઈચ્છા વધુ તીવ્ર થાય છે; અને શક્તિ ઉપરાંતનાં તરફથી આ માર્યો છતાં ઇચ્છા વસ્તુ મળતી નથી તેમ તેમ હૃદયની અભિલાષા વધારે ઉત્કટ બનેતી જાય છે અને તેથી જ્વર રેલ થાય છે. આપણે ઉપરના ઉતારામાં જોયું કે ઋષિઓને જ્ઞાનનું દર્દ લાગુ પડ્યું હતું અને તેથી આપણને સમજાય છે કે તેમની જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા દરેક નિષ્ફળ પ્રયત્ને વધારે તીવ્ર બની છેવટ ત્યારે તેમને યાત્રી નાખતી હતી ત્યારે પણ તે ઇચ્છા પોતાની તીવ્રતા ઊઠતી નહોતી. હાંસના જમાનાઓમાં જ્યાં તૈયાર રસોઈએ ખાવાની રેલ પડેલી હોય છે ત્યાં આવા દર્દનો અનુભવ વિરલ છે. જેમને તે છે તેઓ જમાના ઉપરાંતના માણસો દ્વારા પોતાની ઇંદગી જ્ઞાનનાં પર્યેષણમાં ચુલરે છે અને હજી પણ પોતાની શોધથી મનુષ્યજાતિ પર ઉપકાર કરે છે. પણ તેવાની સંખ્યા જૂન છે. આપણા અનુભવજુતા કાળમાં તે સંખ્યા જૂન ન હોતી, એ કબૂલ કરવું પડશે.

આવા પર્યેષક મહાત્માઓ તે વખતે પણ ધણું હિંમત પામતા હતા. અસ્મિની સ્તુતિ કરતાં એક કવિ તેને “જ્ઞાનસંપન્ન ઋષિ” સાથે સરખાવે છે. બીજો કવિ સોમરમ્બું નૈવેદ્ય ધરાવતાં વાત બનાવવાની એ અથવા ઋષિ બનાવવાની માગણી કરે છે. ત્રીજો કવિ સોમનાં વખાણ કરતાં કહે છે કે તે કે “ઋષિની માફક વિચાર કરનારો, ઋષિની માફક વર્તનારો, શુદ્ધિમાન પુરુષોનો નેતા, હજારોથી

“હેતુ વગરની, નિર્ણય વગરની અદ્ય વાણીથી માણસો સંતોષ પામતા નથી, ત્યારે અસ્મિનું તને લોકો

સ્વતિ કરાવેલો છે. " ઉપમાન કરતાં ઉપમેય હિંચા
દરજાનું હોતું નેહિએ, એ નિયમ યુગ્મ પોતાના
છેદ દેવો કરતાં આ પ્રવિચ્છેને તેમજ હિંચા દર-
જાના ગણેશ માનવા એમણે.

જ્ઞાન આપનાર ડોણુ દત્તા તે જણતું અગત્યનું
છે. કુદરતે પહેલે પગથીએ માઆપને શિક્ષક તરીકે
ગોઠવ્યાં છે. દૈનિક વ્યવહારનું જ્ઞાન તેમની પાસેથી
મળતું, અને વિશેષમાં પિતા પોતાનું જ્ઞાન ખાસ
કરીને પોતાના પુત્રને આપેલો. પણ આપણે ઝગવેદ
દર્શન જોઈએ છીએ કે જેથી રીતે ધનનો વરસો
આપવાની ઈચ્છા બળકટ હોય છે તેમજ જ્ઞાનનો
દાય આપવાની ઈચ્છા પણ બળકટ હતી.
સમાજ ત્યાં હોય ત્યાં જ્ઞાન આપનાર શિક્ષક પોતાનો
મિત્ર પણ બને છે. વેદમાં મિત્રો જ્ઞાનની આપણે
કરતા અથવા સામસામા, વાદવિવાદ કરીને પોતે
મેળવેલા, જ્ઞાનનું સર્વોપરિપૂર્ણ સ્થાપિત કરતા વર્ણવ્યા
છે. અને ત્યાં સમાજવ્યવસ્થા સુધારિત થાય છે ત્યાં
જ યુગ પોતાના શિષ્યને જ્ઞાન આપે છે. આ પણ
વેદમાં બતાવેલું છે. આમાંની પહેલી બે રીતો સમાજ
પ્રગતિને પહેલે પગથીએ હોય ત્યાં પણ નેવામાં
આવે છે. છેકરી બે રીતો એટલે વાદવિવાદની અને
યુગદારા જ્ઞાન મેળવવાની રીતો સપાળને વધારે
સંકીર્ણ થયેલો અને જ્ઞાનસંચય વધારે પ્રમાણમાં
એકઠો થયેલો બતાવે છે. કાર્પના વિભાગ કરવા
જેટલી રિપતિએ સમાજ પહેલેથી હોય ત્યાં યુગ
શિષ્યનો સંબંધ સાંભળે છે.

તે વખતમાં અભ્યાસ કરવાની શાળા, પાઠશાળા
કે યુરકુલ એમાંનું શું હતું તેનો ૨૫૯ ઉલ્લેખ નથી.
પણ યુગ આગળ શિષ્યોનો જમાવ થતો હતો તેમ
માનવાને સગળ કારણ નીચેની ત્રય પરીધી મળે છે.

" જેવા રીતે જ્ઞાન લેવા સાર શિષ્યો સખ્ત સાંભળવા
હવા રહે તેમ, કે અધિકનો ક્રમાત્મ તમારી ન જાણિ
કરનારા ઉત્સાહી યાજ્ઞો તમારું આપેલું ધન લેવા મઠ
તમારો રથની આસપાસ વીંટાઈ મળે છે." ૧-૧૧૨-૨.

૪. ઋ. વે. ૭-૩૨-૨૬. ૫. ઋ. વે. ૫-૩૦-૨.

૬. ઋ. વે. ૪-૧૬-૨. ૭. ઋ. વે. ૭-૧૦૩-૫.

એટલુંજ નહીં પણ એવા વિદ્યાર્થીઓના અધ્યયનનો
ધોષ થયો નીકળતો હતો તે નીચેની ત્રય લક્ષિત કરે છે.

" જેમ વિદ્યાર્થી પોતાના શિક્ષકનું અનુકરણ કરે છે
તેમ જ્યારે તમે એક બીજાના " હાં હાં " એવા સખ્ત
અનુકરણ કરો છો, જ્યારે પાણીપર ફરતાં તમે મોટીથી
અવાજ ઠાકીને વાતો કરો છો ત્યારે બહુ તમે દિલ
પામતાં હો તેમ લાગે છે." ૭-૧૦૩-૫.

શિક્ષક અને શાળા વિશે આટલા ઉલ્લેખોથી
સંતોષ માનવો પડે છે. પણ હજી એક પ્રકારના તે
વખતના શિક્ષક જોવાના આપણને બાકી રહી ગયા
છે. આ શિક્ષકો તેજો છે જેઓને વારંવાર જ્ઞાન આપના,
મનુષ્યો સાથે વાતો કરતા, તેમને શરૂના કરતા વ-
ર્ણવ્યા છે તેમ તેમની પાસે જ્ઞાનની વાચના કરવાના
મંત્રો પણ છે. મનુષ્યની સાથે જ્ઞાનનું સાદું વાળ-
વાનું પણ જણાવવામાં આવે છે. આપણને આ
ગ્રંથોનું જાણે છે પણ જ્યારે એ વર્ણન વારં-
વાર આવે છે, અહીં ગંભીરતાથી બીજાં સાદાં
સંચોની માફક તે વર્ણવાય છે, ઉંડા વિચારથી
ભરેલા મંત્રોમાં તે જોવામાં આવે છે ત્યારે તેને
ગ્રંથોનું હસી કાઢતાં પહેલાં કાણુસર થોભતું
પડે છે.

મત્સ્યપુરાણમાં દેવાસુર મંથનમાં વર્ણન પ્રસંગે
એવા દંતકથા કહેવામાં આવી છે કે દેવોએ જ્યારે
અસુરોનો ધાણુ કાઢી નાખ્યો અને તેમને કાર્ય-
વાનો એક પણ ઉપાય અસુરોને મળ્યો નહીં ત્યારે
શુકાચાર્ય તપશ્વર્ષી કરવા ગયા. ઉત્તમ તપશ્વર્ષીને અંતે
તેઓ ચંદ્ર પાસેથી નવો માર્ગ શીખી આવ્યા અને
દેવોને દરમ્યાન આવેલી વાતો પુરાણમાં ઘણી આવે
છે. અર્જુન ચંદ્ર પાસે અત્રવિદ્યા શીખી આવ્યો
તેમ મહાભારત વર્ણવે છે. એટલે ઠાકી, ખસેડી ન
રાકાય તેથી યુદ્ધેથી આવે ત્યારે તપશ્વર્ષી કરવા જતું
અને તેને અંતે વર મેળવેલો એ રીતે વારંવાર વર્ણ-
વાય છે. આ પ્રકારથી અર્જુનનાનો અંશ આદિ
કરીએ તો સાદી વાત એટલીજ રહે છે કે વિદ્ય

પ્રસંગે માર્ગ શોધી કાઢવાને માટે એકાંતવાસ, તેમાં ધ્યેય વસ્તુ ઉપર એકાગ્ર ચિત્ત, ઉગ્ર વિચાર અને એવી રિચિતિ લાંબા કાળ સુધી સેવવી એટલા તત્વો આમાં રહે છે. આવી દશામાં લાંબા કાળ સુધી ધ્યેયનું પરિશીલન કરી તેમાંથી માર્ગ જડી આવે તે વખતે ઈષ્ટદેવની કૃપાથી તેમ થયું એમ ધાર્મિકશક્તિના આર્યને માનવું એ કઠીન નથી. આવું ચિંતનન તે કાળમાં થતું હશે એમ માનવા માટે આર્યોના ગાયત્રી-મંત્રમાં ધૌમદ્ધિ શબ્દથી પોષણ મળે છે. વળી નીચેના મંત્ર જુઓ:

“ જેવી આંખ આકાશપર ફરી વળે છે એટલે ઋષિઓ વિષ્ણુના પરમ પામનું ચિંતન કરે છે. ” ૧-૨૨-૨૦.

આ કથાઓનું ઉપર જણાવ્યું તેટલું તાત્પર્ય લઈએ તો તે અસંભવિત નથી; ઉલટું આવો રિવાજ તે કાળમાં પ્રચલિત હતો તેના ઐતિહાસિક પૂરાવો ભગવાન શુદ્ધનો છે. તેની કથા તો અદ્ભુતતાના અસંધી રહિત હોષ કેવળ સત્યજ્ઞ બતાવે છે.

આ ઉપરથી આપણે માની લઈશું કે વિષ્ટ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે શિક્ષકની શોધ તે વખતે થતી હતી. જ્ઞાન લેવાની ઈચ્છા જેવી તીવ્ર હતી તેવાજ શિક્ષક શોધવા માટેના પ્રયત્ન ઉગ્ર હોવો જોઈએ. અને જ્યાં શિક્ષક ન મળ્યો ત્યાં પોતે પોતાના શિક્ષક યદ્યંત્રીય પ્રયત્ન કરી જવાબ મેળવવા સચન થતું. આવી રિચિતિ કદખા વગર, ઉપરના ઘણા ઉતારાઓમાં દેખાતું હૃદયમંથન આપણે સમજાવી શકીશું નહીં.

જ્ઞાન લેવાની પદ્ધતિ શું હતી તે જાણત ઉપર જણાવ્યું તેમ જ્યાં પોતેજ પોતાના શિક્ષક થવાનું હતું ત્યાં એકાંતવાસ, ધ્યેયનું પરિશીલન અને ઉગ્ર વિચાર એ તત્વો હતાં. જ્ઞાન મેળવવાની સામગ્રી શું છે, તે તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા. એક ઋષિ કહે છે કે:-

“ માત્ર જ્ઞાન (તે સાંભળવા) વળ્યા છે; મારી આંખ (તે જોવા) વળી છે; હૃદયમાં રહેલું તેજ (તેને જાણવા) ”

વળે છે. મારું મન જે દૂર (ના પહોંચે) તું પાત્ર બન્યું છે તે (તેના તરફ) ધસે છે; હું તેને શું કહી જોવાયો? હું તેને કેવી રીતે વિજાનીય? ” ૧-૬-૧.

માનસિક વ્યાપાર કેવી રીતે થતો હતો તે પણ તેઓ જાણતો હતો એમ ઋ. વે. ૧-૧૧૧-૨ પરથી સમજાય છે. એટલે ઈદ્રિયોના વ્યાપારની મદદથી, માદચિત્તન અને કદખનાથી તેઓ જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. જ્યાં તેમને યુર વિના જ્ઞાન લેવાનું હતું ત્યાં અનેક પ્રયત્નો કરી તેમાંથી જે પ્રયત્ન ફળીભૂત થાય તે પ્રયત્ન પકડી રાખવો એ રીત તેમને પ્રકણ કરવી પડી હશે. બાજેકા પહેલાં આલતાં શીખે છે ત્યારે ઘણીવાર પડી પડીને પછી આલતાં શીખે છે; મોલતાં શીખે છે તે ઘણા અસ્પષ્ટ ઉચ્ચારો કાઢવા પછી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારને વળગી રહેતાં શીખે છે; ખાતાં પણ એ રીતે ઘણી વખત જીભ અને આંગળાં દરકયા પછી શીખે છે. આને “ પ્રયત્ન અને જય ” ની રીત કહે છે. પહેલવહેલું સ્વપ્રયત્નથી જ્ઞાન લેવા માટે કુદરતે આજ રીતે બણી છે અને હાલના મુશ્કેલીના કાળમાં પણ પ્રયોગ-સાધનામાં શોધખોળ કરી રહેલા શોધકોને હાય આના સિવાય બીજી રીત હાય લાગી નથી.

તેમના અભ્યાસના વિવરો કથા હતા તે સુધારિત રીતે આપણે ભાગ્યેજ જાણી શકીશું. ઋચાઓ મનાવવી, ગાવી, શીખવી અને દેશાવવી એ પ્રથા હોવાનાં પ્રમાણો મળી આવે છે. યુદ્ધ કરતાં શીખવું, રથ હાંકતાં શીખવું, તેની ઘરેલા દોકાવરી એ પણ સામાન્ય હોય એમ જણાય છે. ખેતી કરવી, લૂગડાં વણવાં અને એવા બીજા ઉદ્યોગો કરતાં શીખવાની જરૂર હતી અને તે માટે પણ આધાર મળી આવે છે. જે કાળે યત્તવિધિ સ્થાપિત થઈ ચૂકી હશે તે કાળે તેમાં કરવાની દરેક ક્રિયાઓ કરવી, જોખવાના મંત્રો જાણવા એ સાલજ અને ક્ષત્રિયને જાણવું અવશ્યક હતું. ઇતિહાસ અને પુરાણને લગતી વાતો કહી સંભળાવવાનું કામ સુત લોકો કરવા લાગ્યા હતા. અને સમના દિવસોમાં અવકાશની વખતે આ કથાઓ સાંભળવાનું, જ્ઞાનનું

પ્રદર્શન કરવાનું, વાદવિવાદો ચલાવવાનું કામ ચાલતું હતું એ બાહ્યભાવથી આપણે જાણીએ છીએ, તે પશુ કદાચ એ કાળમાં શરૂ થઈ ચૂક્યું હશે. જૂના વખતમાં રચાયેલી પશુ ધીમે-ધીમે બૂલાતી જતી કવિતાઓ પુરાણી ગાથા તરીકે બોલાતી હતી. આ બધા ઉપરથી બ્યવહારને લગતા સાંસારિક ઉદ્યોગો શીખવા તેમજ ઉચ્ચ જીવન માટે ધાર્મિક અને સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિ માટે યોગ્ય થવા માટેના વિષયો તે કાળે શીખવવામાં આવતા હશે એમ લાગે છે.

વેદના છેક પાછલા કાળમાં ત્યારે આપણે આશી પહોંચીએ છીએ ત્યારે ચાર જૂદા જૂદા પ્રવાહ આપણે જોઈ શકીએ છીએ: (૧) સ્થાપિત થયેલી યત્નવિધિની પ્રક્રિયા જાણવી; (૨) વેદના મંત્રો બનાવવા અને યાદ રાખવા; (૩) તેને સારી રીતે સમજવા અને બોલવા; (૪) બાધાનું જ્ઞાન સારી રીતે મેળવવું; (૫) જીવનના ફેર પ્રમાણે ઉત્તર મેળવવા; અભ્યાસના આ પ્રવાહોને જ્ઞાન લેવાના વિષયો તરીકે માનીએ તો અડચણ જેવું નથી. કોઈ આશીના એક અને કોઈ અનેક વિષયોનો અભ્યાસ કરતા હતા. જે તે વિષયમાં સંચિત જ્ઞાનશુદ્ધિ પાસેથી મેળવી તે જ્ઞાનજ્ઞાનમાં વધારે કરવાનો પ્રયત્ન તેઓ કરતા એમ માનવાને સખળ કારણ એ છે કે વેદની પછીના કાળમાં આ ચાર પ્રવાહો વધારેને વધારે છૂટા પડી જાય છે અને દરેકને માટે સ્વતંત્ર સાહિત્ય તૈયાર થતું જાય છે.

આ પ્રમાણે મંત્રકાળમાં આર્યોની ચેતન પ્રવૃત્તિનાં ખાસ લક્ષણો પ્રગળ જણાયા, અને તેને તુલ્ય કરવાનો અપ્રતિમ ઉદ્યોગ એ બે હતાં. ગાદ જંગલ કાળીને વસાયત કરનારા લોકોમાં જે સાદસ અને ખંત હોય છે તે તેમનામાં હતાં. પછથી નહીં પહેલાં જંગલમાં જૂઠા પડવાની પ્લેક રાખ્યા વગર અથવા

હિંમક પ્રાણી અગર એવા માનવી શત્રુનો કર રાખ્યા વગર આગળ ધપનારી પ્રજામાં જે સદ્ગુણો ખીલે છે તે તેમનામાં ખીલેલા હતા. એજ સદ્ગુણોએ જ્ઞાનના અન્વેષણમાં તેમને ધારી આપેલી હતી; અને જેવી રીતે અભ્યાસ દરનાં સ્થળો શોધી તેમાં શારીરિક સુખ મેળવવાના ઉદ્યોગો તેમણે કર્યા તેવીજ રીતે અભ્યાસ જ્ઞાનના પ્રદેશમાં નવાં ક્ષેત્રો શોધી માનસિક સુખ મેળવવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ લેશમાન પશુ પાછા પડ્યા નહોતા.

તેમજ જીવનનો આદર્શ શોધાવેલો તે આપણે સ્પષ્ટપણે જાણી શક્યા નથી. પશુ ભૌતિક સુખની સામગ્રી વધારે માગેલી અને માનસિક સુખની સામગ્રી ઓછી માગેલી એટલું આપણે જોઈ શક્યા છીએ. વળી આપણે એ પ્રશ્ન જોયું છે કે જ્ઞાન મેળવવાની તેમની અભિલાષા તીવ્ર હતી. આ બે બાબતો એક એક સાથે બંધબેસતી આવતી નથી. અને તેથી તેઓ ખુલાસો બેમાંથી એક રીતે કરવો ધરે છે. પહેલું, પોતાના જીવનસુખના આદર્શો સુરેખ રીતે વર્ણવી બતાવવાની શક્તિ તેમનામાં ઓછી હોય અને તેથી જેમ ભૌતિક સુખનાં આપરણ અંગો છૂટા પાડી તેની અભિલાષા તેઓ વ્યક્ત કરી શક્યા તેવી રીતે માનસિક સુખનાં અંગો છૂટા પાડી તેની અભિલાષા વ્યક્ત કરી શક્યા નહીં. બીજું, જીવનનો આદર્શ બતાવનારી ઋચાઓ સામાન્ય જનસમૂહની અભિલાષા દર્શાવે છે ત્યારે જ્ઞાનની અભિલાષા બતાવનારી ઋચાઓ પુરંધર વિકાસોની હકીકતો લાગણી બતાવે છે. આશીના પહેલો ખુલાસો સંતોષકારક નથી. જે આર્યો પોતાની ક્ષણે ક્ષણની લાગણીનાં આજીવન અને ઘેરા રંગે ચિતરી શક્યા છે તે માનસિક સુખનાં અંગો છૂટા પાડી પોતાના આદર્શ બતાવી ન શકે તે જતી થઈ નહીં. આથી બીજો ખુલાસો જ માન્ય રાખવા જેવો છે. અને ઋગ્વેદમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કેટલાક મંત્રકારો ઐહિક સુખસામગ્રીથી સંતોષ થાનનારો કેટલાક પારમાર્થિક સુખની ઈચ્છા રાખનારા, કેટલાક મુદ્દમાં રસ લેનારા તો કેટલાક

૧. ઋ. વે. ૧૦-૭૧-૧૧; ૧-૧૧૨-૪. ૨. ઋ. વે. ૧-૬૪-૪; ૧-૬૪-૧. ૩. ઋ. વે. ૧-૧૭૦-૧. ૪. ઋ. વે. ૧૦-૧૭૭-૭. ૫. ઋ. વે. ૬-૧૧૧-૨. ૬. ઋ. વે. ૧૦-૭૧-૪. ૭. ઋ. વે. ૪-૧૮-૨.

યદમાં, કેટલાક ખેતીમાં તો કેટલાક વાણિજ્યમાં રસ લેનારા હતા. આવી જુદી જુદી રસરસિના સમાજમાં આદર્શસૂચક ઋચાઓ આપણે શોધી શક્યા તે સામાન્ય જનોની હોઈ શકે અને જ્ઞાન સંબંધી ઋચાઓ પુરંધર પંડિતોની હોઈ શકે.

જ્ઞાન સંબંધી એકઠી કરેલી સામગ્રી પ્રખર વિદ્વાનોના ચેતનની સાક્ષી પૂરે છે. તત્વજ્ઞાનના વિષયમાં હૃદયનું જે દર્દ હોવાની આપણને પ્રતીતિ થઈ તે દર્દ ભૌતિકસુખના પ્રદેશમાં પણ ન હોય તેમ બની શકે નહીં. ભૌતિક સુખસામગ્રી મેળવવા માટે પણ જ્યાં જ્ઞાનની જરૂર હતી ત્યાં આ દર્દ હતું એટલું જ નહીં, બલકે તેમાં આત્મપ્રપાસથી જોઈ વિશેષ જ્ઞાન મેળવી શક્યા તેમને તો દેવની પદ્ધતિએ ચઢાધ્યાના દૃષ્ટાંત છે. ગાડીનાં પૈડાં બનાવવાની કળા શોધનાર ઋષિઓ તથા વજ્રુ રીતે અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત કરનાર પુરૂરવા દેવની ફાટીમાં ગણાય છે. આનું દેવપદ્મ આપવાનું સાહસ તે પ્રદેશમાં જ્ઞાનની તીવ્ર છાયામાં વગર ક્યાંથી સંભવે ?

જ્ઞાન સંપાદન કરવાના માર્ગો તરીકે પિતા, આમજન, યુરનું ચિક્ષણ એ સચિત જ્ઞાન માટે હતાં. નવીન જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે તીક્ષ્ણ અવલોકન અને હિલકટ ચિંતન હતાં. સંપાદન કરેલું જ્ઞાન દેસાવવાનું સ્થાન યજ્ઞયાગાદિક ક્રિયા વખતે કે રાજ-દરબારમાં બ્યારે વિદ્વાનોના જમાવ થયે હોય તે વખતે નવી બનાવેલી ઋચાઓ ગાઈ સંભળાવીને,

વાદવિવાદમાં ઉતરીને, શંકાઓ કાઢી તેનું સમાધાન મેળવવા પ્રયત્ન કરીને પોતે નવું મેળવેલું જ્ઞાન જતાવવામાં આવતું હતું.

સામાજિક ભાવના તે વખતે ઉદ્ભવેલી હતી. હું મારે માટે જ્ઞાન મેળવું અને સાથે બીજાનું પણ શ્રેય કરું એ ભાવના ઉત્કર્ષની સાધક છે. પણ સમાજને માટે બીજા કરશે અને હું નહીં કરું તો હું પાછળ પડીશ એવી ભાવના બ્યારે જન્મે છે ત્યારે તે સમાજના ઉત્કર્ષની સાધક વધારે બને છે. આ ભાવનાથી જ્ઞાન આત્મોત્કર્ષને માટે નહીં પણ સમાજોત્કર્ષને માટે મેળવવાનું છે એ ચિત્તદર્શિત પેદા થાય છે અને જ્ઞાન મેળવવાને માટે નવા પ્રકારનું પ્રોત્સાહન પેદા થાય છે. આ પ્રોત્સાહન તે વખતે બળવાન હતું. વેદમાં કરામતી સ્થિતિ “મારે માટે” નહીં પણ “અમારે માટે” છે. એક ઋષિ વધારે સ્પષ્ટ સંજોમાં કહે છે:—

“આ હોહોની સ્થિતિ સર્વસામાન્ય હોજી, તેમનું શ્રેય તેમના સાધિત અર્થ, તેમની ઇચ્છા સર્વસામાન્ય હોજી. હું તમારે માટે સર્વસામાન્ય સ્થિતિ ગાઉ છું, સર્વસામાન્ય આદૃતિ આપું છું.” ઋ. વે. ૧૦-૧૬૧-૪.

“ તમારા વિચાર, તમારી મનની ઇચ્છા, તમારી અભિલાષા સર્વસામાન્ય હોજી કે જેથી તમારામાં સંપૂર્ણ સંપ રહે.” ઋ. વે. ૧૦-૧૬૧-૪.

પિ.

અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપનામાં જૈનોનો હિસ્સો

[યુગરાત સાહિત્યસભાના એક સભ્ય શ. ડાહ્યાભાઈ મનોરદાસ પટેલના હાથમાં એક જુનું ચોપાનીઈ આવ્યું. આ ચોપાનીઈ જેન કામે સરકારને દેરાસરોની પવિત્ર ટેકરીઓના સંબંધમાં ચરણ કરેલી તેના ટેકામાં તે કામના આગેવાનોને મળેલાં પ્રમાણપત્રો, સનદો તેમજ અંગ્રેજ અધિકારીઓના પત્રો રજૂ કરેલા તેની છાપેલી નકલ હતી. આ ચોપાનીઈ આજુ-દહ કલ્યાણજીની પેઢી તરફથી છપાવવા આવ્યું હોય એમ અનુમાન થાય છે. શ. ડાહ્યાભાઈએ આ ચોપાનીઈ સાહિત્યસભામાં વાંચી બતાવ્યું અને તે ઉપર ચોતાના વિચાર રજૂ કર્યા. સભાએ બે દિવસ આના જુદા જુદા ઐતિહાસિક મુદ્દાઓ ઉપર ચર્ચા કરી, છેવટે આ સંબંધની માહિતી પ્રસિદ્ધ કરવી કે નહિ અને પ્રસિદ્ધ કરવી તો કેવા સ્વરૂપમાં કરવી તેનો સર્વ અધિકાર કારણવારી મંડળને સોંપ્યા, અને કારણવારી મંડળે સમિતિને સોંપ્યું.

ચોપાનીઈ કેટલે દરજ્જે માનવા લાયક છે.

આ ચોપાનીઆમાં શરૂઆતમાં કચબાશા કુટુંબનું પેઢીનામું આવે છે. આ પેઢીનામામાં કચબાશા કુટુંબ અંદ્રજુસમાંથી ઉતરી આવેલું બતાવ્યું છે તેમજ આબુનાં દેરાસર બાંધનાર વિમલશારું નામ એજ કુટુંબમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. ત્યારબાદ અંગ્રેજ અમલદારો લોર્ડ કલાઈવ, લોર્ડ બ્લેઈક, પોપકામ મેનસન, સર રેવિંડ બોહરેલોની, જેન્ટીલ્સ, અલેક્ઝાન્ડર બર્ન્સ, મેન્ગોટન, લોર્ડ એલનબરી, સર વાલ્ટર્સ નેપીઅર, જનરલ આઉટરામ, સર ન્હોન લોરેન્સ વગેરેનાં પ્રમાણપત્રો અને સનદો આવે છે અને છેવટે શહેનશાહ આઝબરની સનદ છે.

પેઢીનામાની કેટલીક વિગત રાહજેલી લાગે છે પણ તે સાથે આપણે સંબંધ નથી. આપણે તો સનદો અને

દસ્તાવેજો જ અગત્યના છે. આ દસ્તાવેજો અંગ્રેજ અમલદારોના લખેલા છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જો આ દસ્તાવેજો ખરા ન હોય તો અંગ્રેજ સરકારને કાંવાની ચરણમાં તે દાખલ કરવાની હિમ્મત અરજદારો ન જ કરે.

આ દસ્તાવેજો એક જ મુદ્દાને લગતી બાબતો રજૂ કરે છે તે સ્થાનમાં, રાખવું જોઈએ. જૈનોએ અંગ્રેજોને રાજ્ય સ્થાપવામાં કેવી મદદ કરી અને તેના બદલામાં જુદા જુદા અંગ્રેજ અમલદારોએ તેમના ધર્મરૂઢ રજૂ કરવા કેવાં વર્ચન આપ્યાં હતાં તેજ બતાવવાનો અરજદારોનો હેતુ છે. એટલે તેમાંથી બીજું વિષયો મળે ન શકે તે છતાં તે જમાનાની કેટલીક બાબતપર તે પ્રકાશ પાડે છે. તે વખતની અદ્યતન ધનસંપત્તિ, વેપારની વિશાળતા, હિંદી વેપારીઓની ધોળનાસાક્તિ, સંભવ વેર્ષાપણું અને સાહસ વગેરેની કાંઈક છાંપી આ પત્રો ઉપરથી થાય છે.

જેન શરફોએ એકલા યશ, રૂપીઆ પયસ લાખ એકા કરી, એરંદીઆનાં જુદાં જુદાં મથકોમાં પેઢીઓ સ્થાપી, તે પેઢીઓ મારફત કમ્પનીને ખાતમી પૂરી થાડવા માટે રાખેલું તેનો સ્પષ્ટ લક્ષ્ય લોર્ડ કલાઈવની સનદમાં આવે છે. (જુઓ નં. ૨)

કચબાશા કુટુંબની સારાડી પેઢી સાથે તે વખતની ફરિયાદી મેહોટામાં મેહોડી થોડીજ મેહોડા ભરાબરી થી શકતી તેમ લોર્ડ એલનબરી જણાવે છે. (જુઓ નં. ૧૧)

આ દસ્તાવેજો ઉપરથી માલમ પડે છે કે અંગ્રેજ અમલદારો જણાવે છે તે પ્રમાણે તેની મદદ લિવાં અંગ્રેજોને છતાં આરાધ્ય થઈ પડત.

પ્રશ્ન હશે થાય છે કે વિચારશીલ અને સાંકેતિક ક્રિયા એવા જેન કામે પરદેશી અને પરપૂર્ણ અંગ્રેજ

પ્રબળે મદદ કરવા કેમ ઉત્સુકતા બતાવી ? આ પ્રશ્નને ઉત્તર ફેરફાર અંગ્રેજ દસ્તાવેજોમાંથી મળી આવે છે. તે વખતની હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ અધાધુધીવાળી હતી. જૈન કોમ આખા હિંદુસ્તાનમાં તેમજ હિંદુસ્તાન બહાર વેપાર ખેડતી હતી અને “ તેઓ એમ માનતા હતા કે અંગ્રેજોનો મદદથીજ તેમનો વેપાર સહીસલામત ચાલી શકશે. ”

(એચ. આર. કુક. આસિ. સેક્રેટરી, હિંદી સરકાર, ૧૮૮૨.)

એમને વેપાર વધારવાની પણ તક સાધવી હતી અને તેમની જેટલીજ રક્ષણ મટે અંગ્રેજોની મદદ લેવાની હતી. તે તેમને લોર્ડ કલાઇવની સનદથી મળી. (નં. ૨)

જૈન ધર્મ મંદિરો એ જમાનામાં જયમાં આવી પડ્યા હોય અથવા તે જમાનામાંના જૈન આગેવાનો ભવિષ્યમાં ધર્મ ઉપર આકૃત આવરી એમ માનવા હોય અને તેથી કરીને ધર્મરક્ષણની ખાતર પણ તેમણે અંગ્રેજોને મદદ કરી હોય એમ દસ્તાવેજો ભેટાં લાગે છે. ધણા દસ્તાવેજોમાં ધર્મરક્ષણ રક્ષણ કરવાનું વચન જુદા જુદા અંગ્રેજ અધિકારીઓએ આપ્યું છે.

અમે પ્રબળું એટલું ધ્યાન દોરવાની રત્ન લઈએ છીએ કે તે જમાનાના જૈન સિવાય જુદી જુદી કોમની વ્યક્તિઓએ પણ અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપનામાં મદદ કરી હતી તેથી જૈન કોમ તરફ કોઈ પ્રકારના પક્ષપાત અથવા આક્રેષ્ઠ કરવાના હેતુથી આ દસ્તાવેજો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતા નથી. પણ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના એક અગત્યના ભાગ ઉપર આ દસ્તાવેજો પ્રકાશ પાડે છે તેથી જ અગત્યના દસ્તાવેજોની પ્રસિદ્ધિ આવશ્યક ધારી બાકીના બીજા અગત્યના ઠોડી રીધા છે.

મંત્રી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા.]

નં. ૧

લોર્ડ કલાઇવની સનદ

મુગલખંદ શ્રી સંગેષ્ટ ઇત્યાદિ નોગ

જ્યારે અમે ધણી મુશ્કેલીમાં હતા તે સમયે બ્રિટિશ રાજ્યના હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ તરીકે મારી

ધણી વખાણવાલાયક સેવા કરવા માટે આ સનદ મુગલખંદ છત્રપતિ શ્રી સંગેષ્ટ સુલતાન કચખાશાને આપવામાં આવે છે, જેમની સુંદર મદદ વગર અમારે ધણા કીમતી જન ગુમાવવા પડ્યા હોત અને અમારે રાજ્ય દક્ષિણ હિંદમાં વધી શક્યું હોત નહિ. તેમણે જાતે અને તેમની સચવા અને હુકમથી કેટલાંક માણસોએ એવી કીમતી સેવા બજાવી છે કે તેનું વર્ણન ધણ શકે તેમ નથી. માત્ર હું એટલું જ કહેવા છત્રપતિ હું કે અમે તેમના ખૂબ જ આભારી છીએ અને જ્યાંસુધી અંગ્રેજ પ્રજાની દક્ષિણ હિંદમાં સર્વોપરિ સત્તા રહે ત્યાં સુધી બધા અમલદારોએ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દક્ષિણ હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્ય વધારવાની શ્રી સંગેષ્ટ ની તીવ્ર ઇચ્છા ન હોત તો તે મુરાદ પાર પાડવી આપણને ધણી વસંતી પડત.

તેથી હું આ સનદ એવી ઇચ્છાથી આપું છું કે આજથી હવે પછી અંગ્રેજ પ્રજાએ તેમનાં કુટુંબીઓ અને મિત્રો કે જેઓએ અંગ્રેજરાજ્યના હિન્દુસ્તાનમાંના પ્રતિનિધિઓ તરીકેની સક્રિય સહાય ભૂતિને લીધે ધણું ખર્ચ્યું છે તેમને કાંઈ વખત બુદ્ધી જત્રા નેહએ નહિ. તેમણે, તેમના કુટુંબીઓએ અને મિત્રોએ જ્યારે જરૂર પડેલી ત્યારે ધણે જોખમે ખર્ચ પૂરી પાડેલી. તેમની ઇચ્છા છે કે અંગ્રેજ રાજ્યે તેમના ધર્મ અને તેમના પંચના લોકોનું સર્વદા રક્ષણ કરવું અને મેં અંગ્રેજરાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે જ્યાંસુધી તે રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં ટકે ત્યાંસુધી તેમ કરવાનું વચન આપ્યું છે. તે મુગલખંદ વિમળશા કે જેમના પીર (તીર્થંકર) અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ હિન્દુસ્તાનમાં કેટલીક જગ્યાએ હાલ પણ અસ્તિત્વમાં છે અને જેમના સૌંદર્યને માટે હવે અભિપ્રાય રાખી શકાય તેવા, અને યોગ્ય રીતે સાચવવા લાયક છે તે વિમળશાના આખરદાર કુટુંબના લેખો ફરજદ છે.

૨ જી જાન્યુઆરી, ૧૭૫૭.

(સહી) કલાઇવ.
કર્નેલ

નં. ૨

લોડ કલાઈવ

મુગટમંદ છત્રપતિ મહારાજાધિરાજ શ્રી મંગળ
સુલતાન કચ્છાશા, ગોમન સાથે સિંહદર બહાદુર
રામકીસન પૃથ્વીરાજ શ્રીમત તત્તોજ્ય જોગ

આ પ્રમાણુપત્ર તમને નીચેનાં કારણોથી આપ-
વામાં આવે છે:—

કાઠિઆણ કરા કચ્છાશા અને દાઉરાજ તુસ
કે જોઓ મારા સર્વોત્તમ મિત્રો અને સલાહકાર હતા
તેમની ખોટથી અને ચએલી દિલગીરી પ્રદર્શિત કર-
વાની હું ફરજ સહમણું છું. તેમના કુટુંબી-
ઓને મારા તરફથી કહેજો કે તેમની ખોટથી ચએલી
દિલગીરીમાં તેમના જોટલો જ હું ભાગીઓ છું.
તેમના કુટુંબ અને હોકરાંની સંભાળ લેવાની તમે
પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે બદલ હું તમારે આભાર માનું
છું. અને હું વચન આપું છું કે ત્યારે જરૂર પડશે
ત્યારે તેમની સંભાળ લેવાની મારી ફરજ રહેશે.

વળી તે જ વખતે જો માણસ એટલે જગતરોહ
મતંગરાય અને તમારા ધંધા અને ખીર્મ કામોના
ભાગીદાર સરખવંદની જગાળામાં મુશ્કેલીખાદના
નવાળને લીધે પડેલી ખોટની દિલગીરી બહાર કર-
વાની છે. તેમનાં કુટુંબી તરફ મહારી સહાનુભૂતિ
પ્રદર્શિત કરવાનો મારો ઇરાદો છે.

તમે તમારામાંથી એટલે શરદા, વેપારીઓ
અને ખીર્મઓમાંથી સિકા રૂપીઆ પચાસ લાખ
એકઠા કરી અને તે હિંદુસ્તાનમાંના જુદા જુદા
દેશોના જુદા જુદા ભાગમાં મકાનેદ ધમારતો બાધ-
વામાં અને આ જગ્યાઓએથી પૂર્વમાંના અંગ્રેજ
રાજ્યના તાખાના મુલકની ખબરો અને વિગતો પૂરી
પાડવામાં ખર્ચશો, એવી દરખાસ્ત સાંભળીને હું
અત્યંત ખુશ થયો છું. આવી ઉમદા દરખાસ્ત આપે
તે માટે હું ઈંતેઝારજાહો. આ જગ્યાઓએથી બધી

અગત્યની ખબરો લાવવા સક્ષમતા માટે ખેપીઆ
નીમવાતું તમે માથે રાખ્યું છે, એ પણ ખુશીની
વાત છે.

બધા સરદાર રાહી અને જેહૂતોને અમારા
તાખામાં અને રાજ્યમાં લાવવાની તમારી દરખાસ્ત
અને તે કામને માટે જોઈતા બધા પૈસા તમારે રોકવા
એ પણ અમારી ઇચ્છા મુજબ છે.

તમારી કાઠિઆ અથવા શરદાના કે વેપારનો
ધંધો પૂર્વની સિદ્ધિશ હકુમતમાં અને પરદેશી રાજ-
ઓના રાજ્યમાં વધારશો અને ધંધાની જુદી જુદી
શાખાઓ મારફત, વેપાર મારફત અને વેચ બદલીને
તમે બધી દરેક જાતની ખબર અને પરદેશના કુમલા
કેટલાકિસાદની જાણ ખાતમી આપશો, તે દરખાસ્તના
સંબંધમાં અને જે વખતે અને જે રથને અંગ્રેજ
સરકાર તમારી, તમારા ભાગીદારો, જોડીઓ,
મિત્રો, આડનીઓ, શુમારતા, ખિદમતમારો
અને ગોકરોની સેવા માગે તે વખતે અને
તે રથને તમે અને તેઓ સુધળા હાજર રહે અને
અંગ્રેજ સરકાર ગમે તે વખતે હરેક કિસમતનાં જે
કામ કરાવવા માગે તે માથે લો અને કરો, તેવું જ
તમારા વારસો અને અતિનિધિઓ કરે તે દરખાસ્ત-
ના સંબંધમાં હું કહું છું કે તમે જુદી જુદી
કરેલી દરેક દરખાસ્ત જોડે આદર અને પ્રેમથી હું
સંમત થાઉં છું.

અને તમારી અરજ સંબંધમાં કે તમારા
ભાગીદારો, જોડીઓ, મિત્રો, આડનીઓ
વગેરેના આ કામના બદલામાં તમારી જાતને તમારી
મિલકત અને ઈસ્કયામતનું રક્ષણ કરવાનું મારે માથે
રાખ્યું. —આ સંબંધી તમારી જો અરજ બદાલ
રાખું છું.

સિદ્ધિશ હકુમતમાંના તમારા બધા વેપારધંધા
અને રોજગારનું રક્ષણ કરવાની તમારી અરજ

સ્ત્રીકાંડે હું, અને આ સનદથી તે અરજ બહાલ રાખું છું અને જેની જોઇશે તેવી બધી જાતની હું મદદ આપીશ.

જો તમારા ઉપર અગર તમારા ભાગીદારો ઉપર દુરમનનો હક્કો થાય તો અંગ્રેજ સરકાર તેમના સિવાઈ અને સોલ્જરો તમારી તેમજ તમારામાંના કરેલી મિલકતના રક્ષણ માટે આપે. તે અરજ હું મંજૂર રાખું છું અને જેવો પ્રસંગ હશે તેવી બધી મદદ આપવાનું વચન આપું છું.

તમારા કોઈ તોકર, ભાગીદાર કે આગતીઆ કોઈ વખત તમારા સામે કપટ કરે તો અંગ્રેજ સરકાર તેમને પકડી સજા કરે અને તેમની પાસેના તમારા પૈસા વસૂલ કરે એ અરજ પણ હું મંજૂર કરું છું.

અંગ્રેજ સરકારે તમારા ધર્મમાં હાથ ન ધાસવો એ અરજના સંબંધમાં હું ખુદ્દા કહું છું કે મને આશા છે કે તેઓ કદિ તેમ કરશે નહિ.

ઉલ્ટે હું કહેવાની રજા લઉં છું કે તમે અને તમારા માણસોએ વખતોવખત અને ખાસ કરીને આક્રમક કાર્યો સેવા હું કદિ જૂલીશ નહિ.

૩ જી મે, ૧૭૬૫ (સહી) કહાઈય

નં. ૩

લોડ લેઈકની સનદ

રાજગિરિ ટુંકના મુગટખંદ છત્રપતિ મહારાજાનું ધિરાજ કેસરી કુંવરજી શીસંગજીએ આપણને પંખાગની, હોલકર સાથેની, ભરતપુરની અને વાય-વર્માની આપણી બધી આગતપની લઘાઇઓમાં ધણી મદદ આપી છે. ઉત્તર દિંદમા કેટલાક ભાગમાંની આપણી સર્વોપરિ રાતા તેમને આપેલી શીશ્ર મદદને આભારી છે. ધણા કામતી જન નાથ પામતા બ-ચાવવામાં તે કારણભૂત હતા. તેમની હઠાણજીરેલી મોદીખાનાની વ્યવસ્થા હમેશાં ઉપકાર અને આભાર

રની લાગણીથી સાંભરશે. આપણા ધણા કટોકટીને વખતે તેમણે આપણને મદદ આપી હતી અને બ્રિટિશ રાજ્યના ભલાની કે કોઈ ઉપયોગી થાય તેવી ખજાર ધીરજ અને શ્રમથી એકી કરી હતી. રાજ્યને જે અગત્યની અને ખુદી મદદ આપવામાં તેઓ કદિ ખાજ પડ્યા નથી તેનો પ્રેરો બહોળો નાળો શક્ય એવું નથી. દિંદુરયાનમાંના અંગ્રેજોના કામમાં જે હિત તે ખતાવતા તે હમેશાં આપણને યાદ રહેશે અને તેમને અને તેમના કુટુંબીઓને સમાજમાં ઉંચા માન અને દરજ્જે ચઢાવવાની બધા ઉંચા બ્રિટિશ અમલદારોની ફરજ રહેશે.

૩ જી જાન્યુઆરી, ૧૮૦૫

(સહી) લેઈક

નં. ૪

બધી બાલુએ ઉંચા જાડ કાટથી ઘેરાયેલો અને ઘણે ભાગે ન ચડી શકાય તેવા પર્વતની ટોચ પર બાંધેલો હોવાથી ગ્વાલિયરનો કિલ્લો લગભગ અશ્વત્થ હતો. જો મહારાજાધિરાજ સર્વાઈ સિંહ સરખંદ શુભ કે જેમણે આપણા સાહસમાં ખરા સનથી મદદ આપી તેમની મદદ ન હોત તો તેનો કળાજો કોઈ રીતે લઇ શકાત નહિ. કિલ્લામાં ટેકરીની ટોચે જતો એક છૂવો રસ્તો હતો. આની ખાતમી તેમણે જેળવી અને આપણને ખજાર આપી અને તેથી આપણી ઉમેદ સહેલાઈથી બર આવી.

આ વખતની તેમજ બીજા પ્રસંગની તેમની સેવા બ્રિટિશ તારફની તેમની વફાદારી અને ભક્તિને લીધે પ્રેરાઈ હતી. આપણે હમેશાં તેમના ધર્મની બહોળાઈથી, તેમના દેશની રિયતિ અને તેમના કુટુંબના હક્ક ખ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

૧૭૮૨

(સહી) પોપહામ

કેપ્ટન

નં. ૫

દિંદી રાજ્યકર્તાઓની સાથેના વિમલમાં બ્રિટિશ પક્ષને વિજય અપાવવામાં મુગટખંદ છત્રપતિ મહારાજા

રાજધિરાજ દેવરાજ બહાદુર રાજદમીર કુવરજી
શુભ તૈયાર હતા. મરાઠા જસવંતરાય સામેના આ-
પણા વિગ્રહમાં તેમણે દેખાતો ભાગ લગભગ હતો.
તેમના પોતાના માણસોના છવને જેખમે ઘાટાની
વિરૂદ્ધ અંગલ ઓળંગવામાં તેમણે મદદ કરી હતી.
સુકન્દરાના પહાડી કિલ્લામાં અને ભેજવામાં અને
સુકા જંગલોમાં બ્રિટિશ સોલ્ડારોના જન બચા-
વવાના પ્રયત્નમાં તેમની પ્રશંસનીય કૃતેહ અવ-
ર્જનીય છે.

બધા સદ્ગુણોને શિશુમણિ અમારી આભારની
લાગણી તેમના સ્વાર્થ, ધાર્મિક, રાજકીય અને
સાંસારિક, ધણી સંભાળ અને કાળજીથી સાચવવાની
કરજ પાડે છે.

૧૮૦૪

(સહી) મેન્સન

નં. ૬

સર ડેવિડ ઓકરહેલોનીનો પત્ર

૧૪-૪-૧૮૧૫

સુગર્ભદે જનપતિ મહારાજધિરાજ મુદિશા સર-
પચદ અને કશન કેરવાશો બાલાસાહેબ સોલયમજ.

મને તમને આ પ્રમાણપત્ર આપતાં ધણો
આનંદ થાય છે. તમને લખતાં મને માન મળ્યું
એમ હું સમજું છું. તેનું ગહેલું કારણ એ છે કે
હિન્દુસ્થાનના ધણા પ્રાચીન રાજ્યોમાં તમારો
બરાબરીઓ શોધ્યો જડતો નથી. તમારા બાપદાદા,
વખતોવખત હિન્દુસ્થાનપર રાજ્ય કરી ગયેલા કેટ-
લાક ઘસલમાન રાજ્યોના સન્માનિત મિત્ર હતા,
અને તમારો બાપદાદાઓની એક વખત હિન્દુસ્થાનના
સૌથી બળવાન સરદારોમાં ગણના થતી. તેમની
પાસે એટલું અદબક ધન હતું કે તેની આંકડામાં
ગણતરી થઇ શકે નહિ. હિન્દુસ્થાનના બુદ્ધા બુદ્ધા
ભાગમાંની તેમની ધાર્મિક સંસ્થાઓ અન્યથાઓ
ગણાય છે. અંગ્રેજ સરકાર નેડેની તમારી મૈત્રીનું
વર્ણન થઇ શકે તેમ નથી. વખતો વખત તમે તેમને
આપેલી મદદ સરકારને દર્શાવેલાં રહેશે. નેપાથ

વિગ્રહમાં તમે મારી કરેલી સેવા એટલી બધી છે
કે તે ગણાવી શકાય નહિ. અને હું કહું છું કે નો
અંગ્રેજોના હિન્દુસ્થાનમાં કોઈ મિત્રો હોય તો તેમાં
કોઈ તમારી બરાબર નથી.

નં. ૭

નેન્ડી-સહુ પ્રમાણપત્ર

૨૭-૬-૧૮૧૭

સુગર્ભદે, જનપતિ ગુણરામ ગ્રીયંગજી કચ-
બાશા ભોગ

જે ઉચ્ચ પ્રકારના માનથી હું તમને જેલું છું
તે આ થોડી લીટીમાં નોંધવાને શક્તિમાન થવાથી
મને ધણો આનંદ થાય છે. હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન
રાજ્યકુટુંબમાં તમે જન્મેલા હતા. તમારા બાપદાદા
બ્રિટિશ રાજ્યના મહાન મિત્ર હતા અને તેમને પગલે
આલોને યુનાના હમણાં થઇ ગયેલા વિગ્રહમાં એરી
મદદ અને એવી વેળાસરની કીમતી ખર્ચ તમે આપી
હતી કે તેના સિવાય અમારી જીત ધણી મુશ્કેલીથી
અને ધણી મોડી થાત. અંગ્રેજ રાજ્યના એક ઘેરા
અમલદાર તરીકે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે જોઈશ
રીતે તમને મદદ આપવામાં હું આનંદ માનીશ.

નં. ૮

સુગર્ભદે મહારાજધિરાજ સંકેતેશવર સુશતાન

સુરધરશન ચોગણુ શુભે આપણા હિન્દુસ્થાનના
વિગ્રહોમાં ધણી મદદ આપી છે, તેમની મારફતે
મહિદપુરની લડાઈમાં મીરખાં અને શાહરખાં બ્રિટિશ
પક્ષમાં ભેગવી લેવામાં આવ્યા હતા. લવિષ્માં
તેમના ધાર્મિક પંથની જાહેરાતો અને તેમની
સમાજની ચાંતિની સંભાળ લેવાની આપણી કરજ
રહેશે. તેમને અને તેમના વંશજોને હમેશાં માન-
મરતબાથી રાખવામાં આવશે.

૧૮૧૮

(સહી) નાગ વંચાણું નથી.

મદ્રાસના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ.

નં. ૯

નં. ૧૧

આસી વરમાંના કચ્છાશા મુગટખંદ છત્રપતિ મહારાજાધિરાજ મન્દુશી સરપચંદ યુગ્ત; લુદા લુદા એશિયાના લોકો જેવા કે કાશુખ, કંદહાર, સમરકન્દ, હિરાત અને બીજા જગ્યાઓની દિશામાં પર દેખરેખ રાખે છે અને તેમની તપાસના પરિણામના સંદેશ સંભાળપૂર્વક બ્રિટિશ અમલદારોને મોકલે છે, કે જોઈ કરીને તેનો લાભ ઉઠાવી શકાય. આવી લાભદાયી સેવા માટે સરકાર તેમની આભારી છે, કારણ કે તે દેશમાંના બધા વિગ્રહ, સલાહો અને લોકરી બાબતોની વ્યવસ્થા માટે તેમના ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો હતો. આ ઉપરથી તે બ્રિટિશ પક્ષને વફાદાર અને નિમકદલાશ છે. તેમના હેવાલ હમેશા ખરા હતા અને એવા પ્રકારના હતા કે તે હેવાલ ઉપર હમેશાં ભરોસો રાખી શકાતો. તેમની સેવાના થોડા બદલા તરીકે તેમના ધર્મ અને તેમના કુટુંબના માનની સંભાળ રાખવાની સરકારની ફરજ રહેશે.

૧૮૬૭

(સહી) અલેક્ઝાન્ડર બર્ન્સ

નં. ૧૦

હિન્દુસ્થાનમાંની બ્રિટિશ સરકાર કાશુખની મહા-ર્ધના સંબંધમાં મુગટખંદ છત્રપતિ મહારાજાધિરાજ મન્દુશી સરપચંદ યુગ્ત કચ્છાશાએ કરેલી અગત્યની અને અમૂલ્ય સેવાને લીધે ઘણી આભારી છે. જંગલ અને પહાડી કિલ્લાઓ આગળ આપણા કેટલાંપે સોલમરોના જાનનેતા, તેમની જુદિશાળી રચના અને જુદિતથી વિનાશ થતો બચ્ચો છે, અને તેમના અનુ-ધારીઓથી આપણી સંખ્યામાં હમેશાં વધારો થવા કરતો. આપણને મોદીખાનાની કંઈ સુરક્ષા ન પડી તે પણ તેમનેજ લીધે. ભવિષ્યમાં તેમના વંશજોની મિત્રતા, માન અને ધર્મનો નાશ તથા બગાડ અને અટકાવવાની કાળજી લેવાની આપણી ફરજ રહેશે.

૪ થી નવેમ્બર, ૧૮૪૦

(સહી) હુમન્ડ કેપ્ટન

મુગટખંદ છત્રપતિ મહારાજાધિરાજ ગચ્છાશા વમ-ળેશા સુલતાન કચ્છાશાએ કાશુખની ચદાઈમાં આપ-ણને ઘણી મદદ કરી છે અને કોટકરીને વખતે આપણા સિપાઈઓને ખોરાક પૂરો પાડવાને બની શકે તેટલી સગવડભરેલી વ્યવસ્થા કરવાને ઘણી સંભાળ લીધી છે. તે દેશમાંના તેમના આશ્રિતો અને અનુયાયીઓની ભરતોને લીધે આપણી સંખ્યામાં ઘણો વધારો થયો હતો. નદીઓ ઝોળાંગવામાં અને જંગલો અને પહાડી કિલ્લાઓ વડાવડામાં પણ તેમની સેવા ઉપયોગી નીવડી હતી, આવા પૂર્વજનું અનુકરણ કરીને તેમના વંશજો હમેશાં રહેજ પણ ચળ્યા વગર બ્રિટિશ પક્ષને વફાદારીથી વળગી રહેશે એમ સાધારણ રીતે ધારી શકાય.

અને જો બીજી તરફથી હિન્દુસ્થાનમાંની અંગ્રેજ સરકાર તેમના ધાર્મિક પંથ અને સમાજ ને થોડા વખતથી લુદા લુદા પરદેશી દુશ્મનોથી બચ કરવામાં આવે છે તેની સંભાળ નહિ લે તો કૃત્યની ગણાશે.

૧૮૪૧

(સહી) લોરેન્સ કેપ્ટન

નં. ૧૨

મુગટખંદ છત્રપતિ મહારાજા કુવંદ જમસિંગ યુગ્ત વિદ્યમ આપણા કાશુખના રિશ્તોમાં ઘણા ઉપ-યોગી થતા હતા. આપણે ચેતતા રહીએ તેટલા માટે લુદી લુદી દિશાએથી આપણે માટે તે ધારજથી અને સંભાળપૂર્વક ખબરો એકઠી કરતા એટલું જ નહિ, પણ દુશ્મનથી અને બીજા ભયથી આપણું રક્ષણ કરવા આપણને લાભદાયી રસતા અને મથકો તેમના પ્રખલથી જડ્યાં હતાં. કાશુખ અને તેની આસપાસના મુગટખા રહેવાસીઓ જે તેમના આશરે હતા તેમને આપણા સિપાઈઓની સંખ્યામાં

વધારો કરવા માટે ફોડીને આપણા પક્ષમાં લેવામાં આવ્યા હતા. અધધાનિસ્તાનમાં જે થોડું પણ આપણે વધી શક્યા તે તેમની આ કીમતી મદદ વગર બંનવું મુશ્કેલ હતું.

તેમના પંથના ધર્મ તથા તેમનો સામાજિક બ્રહ્મ યતો બચાવવાની અને ભવિષ્યમાં તેમના કુટુંબનો માન મરતબો સમ્પાદના દિંદુસ્થાનમાંની ક્ષિતિય સરકારની ફરજ હોવી જોઈએ.

૧૮૪૩

(સહી) એન્ટોન

નં. ૧૩

લોડ્સ એલેક્ઝાન્ડરેનું પ્રમાણ પત્ર ૫-૧-૧૮૪૪
સુખદબંદ છત્રપતિ મહારાજાધિરાજ નયમત્ર
શ્રી સીંગણ,

આ પ્રમાણપત્ર મારે તમને આપવું એમ નક્કી થયું છે.

આ પ્રમાણપત્ર આપતાં પહેલાં મારે જણાવવું જોઈએ કે તમારે કુટુંબ ખરીદીને તવંગરોના રાજ્ય જેવું હતું, તે સાબિત કરવાને સારી સેવાના બદલામાં મોગસ રાખ્યોના સમયથી ઠેક હાલના સમય સુધી તમને તેમજ તમારા બાપદાદાઓને મળેલાં પ્રમાણપત્રો એકલાંજ પૂરતાં છે અને તેથી કરીને તેમને હમેશાં માન મળતું. મને માત્રમ પડ્યું

છે કે તમારે શારીરતું કામ આપ્યા દિંદુસ્થાનમાં આવે છે અને તે એટલી હદ સુધી કે આપ્યા ફુની આમાં એવી થોડીજ જોડા છે જે તમારી એક પેઢીની પણ જગમગ કરી શકે. તમારા પૂર્વજો દિંદુસ્થાનની લુદાં લુદાં ધાર્મિક મકાનો પાળી એટલું અદ્યત્ત ધન ખર્ચવું છે કે તે મકાનો દાંત કારીગરીની અભયથીઓ છે.

હું તમને ખરેખર મિત્ર ધારું છું, મારાજ નહિ, પણ જે સરકારનો હું પ્રતિનિધિ છું તે મરકારના પણ ઘણા કીમતી મિત્ર ધારું છું. તેમના ભગ્ન માટે અને પૂર્વમાં તેમના રાજ્યના વધારા માટે ઘણી ઉપયોગી અને કીમતી સેવા જે તમે કરી છે તે અંગ્રેજ સરકાર દ્વિ બૂલશે નહિ. મરાઠા, ભરતપુર અને મારા વખતમાં યેએલા બીજા વિગ્રહોમાં અંગ્રેજ અમલદારો અને દુકરીઓ માટે એટલા અદ્યત્ત પૈસા તમે રોક્યા છે-અને તે વખતે તેજ સુખ્ય મદદ જોઈતી હતી-કે અંગ્રેજ સરકાર તમારા શારીરના ધંધાના ભગ્નને માટે બંધાએલી છે, અને હું ધારું છું કે તમારા ભગ્ન કરતાં તેમના પોતાના ભગ્નને માટે તેમણે તેમ કરવું જોઈએ. તમારી માત્રમિલ્કત તેમજ તમારા લુદાં લુદાં ભાગીદારો અને આડતી આઓની માત્રમિલ્કત માટે જ્યારે મદદ જોઈતી ત્યારે આપવામાં આવશે.

લોડ્સ એલેક્ઝાન્ડરેનની સહી

સંસ્કૃતિનું શ્રેષ્ઠત્વ

કેવળ તથાવાના ભેરથીજ કોઈપણ રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્રને તાબે કરી રાકતું નથી, પણ ભલે તે બીજું રાષ્ટ્ર બહુજ નબળું હોય. જ્યાંસુધી વિજીત રાષ્ટ્રનો વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિયુક્ત આત્મા કાયમ છે ત્યાંસુધી તેના ઉપર ભેરાપર રાષ્ટ્ર કેવળ પશુબળથી મેળવેલા વિજયોની વિશેષ દરકાર કરવાની જરૂર નથી. વિજીત રાષ્ટ્રનું સત્ત્વ જ્યાંસુધી જીવતું છે ત્યાંસુધી તેના ઉપર મેળવેલા વિજય સાથે વિજયજ કહેવાય નહિ.

તેથીજ અતુર રાજનીતિશાસ્ત્રજોએ સામ, દામ, દંડ, ભેદ-આ ચાર ઉપાયોમાંથી કેવળ દંડનીતિના ભેરથી કોઈપણ રાષ્ટ્રને હાતવું એ દલકું માન્યું છે. મનુ કહે છે—

“સામના યાનેન મંદેન મમસ્તૈરતવા પૃથક્ ।
વિજેનું પયતેતારીન્ન યુદ્ધેન કદાચન ॥”

હિંસાત્મક એટલે અનિતિવાળો છે તેથીજ આ દંડમાર્ગ વખોડવો છે એમ નહિ, પણ ઉપ-યુક્તતાની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ આ માર્ગ વખાણવા જેવો નથી. આથી પશુબળથી બીજાં રાષ્ટ્રોનું સ્વા-તંત્ર્ય દરેણ કરનારા વિજયી રાષ્ટ્રો પણ પશુબળથી અમે અમુક રાષ્ટ્ર હાત્યું છે એવું કદાપિ પણ કબૂલ કરતાં નથી. જલદી રાષ્ટ્રોને સુધારવા અથવા ઈતર બલિષ્ઠ રાષ્ટ્રથી તેને બચાવ કરવો-આવા આવા પોતાના ઉદ્દેશો છે એમ તે જગત્ આગળ જાહેર કરે છે. અને ખુદ વિજીત રાષ્ટ્રને પણ અમે માત્ર તમારા કલ્યાણ માટેજ આપ્યા છીએ એમ ફરી ફરીથી કહે છે, અને પોતાની દરેક સ્વાધિપતિ

કૃતિને પરીપકારતું સ્વરૂપ આપવાનો અધાર પ્રયત્ન કરે છે. વિજીત રાષ્ટ્રના આત્મા ઉપર હાત મેળવ્યા વગર તેના ઉપરનો વિજય સંપૂર્ણ થતો નથી, આ તત્ત્વ સામ્રાજ્યવાદીઓને (Imperialists) સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ હોવાથી વિજીત રાષ્ટ્રના આત્માને વસ કરવાના હેમના દરતરેદના પ્રયત્નો ચાલુ હોય છે. શારીરિક સામર્થ્યનું શ્રેષ્ઠત્વ બતાવવું, બૌદ્ધિક પ્રકારથી અંબવતું અને પોતાના માનસિક શ્રેષ્ઠત્વ અથવા સંસ્કૃતિના શ્રેષ્ઠત્વનું પ્રદર્શન કરવું-આવા વિજીત રાષ્ટ્રોના આત્મા હાતવાના એક કરતાં એક ચરીઆતા, અસર-કારક ઉપાયો છે.

તેથી પોતાની સંસ્કૃતિના શ્રેષ્ઠત્વના ભેરથી મેળ-વેલો વિજય વિજેતા રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ અને અપૂર્વ વિજય હોય છે. વિજેતા રાષ્ટ્ર પોતાના કરતાં બજામાં ચડીઆતું છે અથવા જુદીના વિકાસની ગાળ-તમાં ઘણુંજ ઉંચું છે-આથી ભાવના વિજીત રાષ્ટ્રના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોય તેપણુ તેથી ખીલાતું દારણુ નથી. પણ વિજેતાની સંસ્કૃતિ અમારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ જો વિજીત રાષ્ટ્રને લાગે તો તેને કિ-નાય નહક આપ્યો સમજવો. જે વિજીત રાષ્ટ્ર પોતાની સંસ્કૃતિ છોડીને વિજેતાની સંસ્કૃતિ શ્રેષ્ઠ ગણીને સ્વીકારી હોય તેને ફરીથી સ્વતંત્ર થવાની આશાજ નથી.

તેથી કેવળ તથાવાના ભેરથી આપણે તથા હિન્દુસ્થાન છતાં વેતન અંગ્રેજ સરકારે પોતાનો વિજય અપુરો માનીને સામ, દામ અને ભેદથી

આ બે રાષ્ટ્રનો આત્મા જીતવાનો પ્રયાસ માંડ્યો. પ્રથમ શારીરિક સામર્થ્યનો દોર ખાતાવવાને માટે આપલેન્ડમાં સરખાત કરી. અંગ્રેજી રાજ્ય આપલેન્ડમાં કાયદેસર સ્થપાયેલું છે તેથી ત્હેની સામે વિરોધ કરનારનો નાશ થશે અને પ્રભુતિ આપનાર ઉપર અનુગ્રહ થશે એમ સરકારે જાહેર કરીને પોતાનું નિઃશ્વાસપ્રહનું સામર્થ્ય ખતાવવા માંડ્યું. બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા સાવ અન્યાયથી અમારા ઉપર લાદી છે એમ ચોક્કસીરીતે જાહેર કરીને સરકારની સામે બંડ ઉઠાવનાર જે કેટલાક લોકોની લોકો અને સરકારો હતા ત્હેમના ઉપર બ્રિટિશ તાજે ભારે શિક્ષા કરમાવી અને પુષ્કળ ત્રાસ વર્તાવ્યો. અને ત્હેમની ધરપકડમાં મદદ કરનારાઓને ભારે બંધોસો આપી. જે આપરિશ સરકારોએ બ્રિટિશ સત્તા માન્ય કરી ત્હેમને મ્હોટી જગીર આપી. આમ આપરિશ રાષ્ટ્રના આત્મામાં બ્રિટિશરાજ્ય સામર્થ્યવળું છે, એવી જાવના પેદા કરવાના અંગ્રેજ સરકારે બહુ બહુ પ્રયત્ન કર્યા. હિન્દુસ્થાનમાં પણ એજ અંગ્રેજ સરકારે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યા પછી પોતાનું લશ્કરી સામર્થ્ય અને નિઃશ્વાસપ્રહની શક્તિ ખતાવવાની ચક્રમાત કરી. પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અંગ્રેજ સરકારના ચરણે મર્ણ્યુ કરવાનું મદદ (1) કાર્ય જે સરકારોએ આપ્યા મંરચાનિયોએ કર્યું ત્હેમના ગળામાં સરકારે માનની મ્હોટી મ્હોટી ચકતીઓ લટકાવીને ત્હેમને સરકારના દોરનો ગણાવ્યા. દોરત રાજ્યનો અર્થ બ્રિટિશ રાજનીતિકાવમાં આલોકિત ગુલામ છે એ તેઓને બહુજ મોડું માણમ પડ્યું. જે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય વીરોએ તે વખતે આ અન્યાયી પરરાજ્યની સામે માથું ઉંચક્યું તેમને બંડખેરો રણીને સફા કર્યા. અને થોડા વખત સુધી આ પ્રયત્ન સામર્થ્યથી અંતમને લેતા અવાજ જની ગયા.

પણ આવા ઉપાયોથી રાષ્ટ્રના આત્માની અંદર સળગતી નૈસર્ગિક સ્વાતંત્ર્યજ્યોત ઓઢી જ હોલાય છે । આથી, વચ કરવાને માટે આપલે સિતમ ગુલામી છતાં પણ આપરિશ રાષ્ટ્રને એમજ લાગતું કે 'અમે સ્વતંત્ર છીએ,' 'અમારો પ્રાચીન ઇતિહાસ વૈભવ-

શાળા છે,' 'અમારી સંસ્કૃતિ તદ્દન વિરાળા અને ઉચ્ચ છે,' આવી જાવના રાષ્ટ્રમાં જન્મત હોવાથી આપરિશ રાષ્ટ્ર થોડા વખત પછી ન્હાનાં ન્હાનાં બંડો કરીને બ્રિટિશ રાજ્યનો અને સ્વીકાર કરતા નથી એમ ખતાવી દીધું.

હિન્દુસ્થાનમાં પણ આવીજ રીતે સત્તાવનના અરસામાં બળવો થયો. બળવો આખરે નિષ્ફળ નીવડ્યો, છતાં તેનાથી 'સ્વતંત્રતા એ અમારો જન્મસિદ્ધ હક છે,' 'અમે ત્હમાર કરતાં જુદા છીએ,' 'અમે ત્હમાર રાજ્ય નથી સ્વીકારતા' એમ હિન્દીરાષ્ટ્ર જાહેર કર્યું. આપલેન્ડ જેવા પ્રાચીન રાષ્ટ્રને નરી લશ્કરી શક્તિથી જીતવું મુશ્કેલ, કિંમતના અપ્રકથ છે એમ સરકારને લાગ્યું અને તેથી પોતાનું બૌદ્ધિક સામર્થ્ય ખતાવીને, પોતાની આધિભૌતિક સુધારણાનું પ્રદર્શન કરીને ત્હેની વડે આપલેન્ડનો આત્મા વશ કરવાના પ્રયત્નો થયા. સાથે સાથે આપલેન્ડના પ્રાચીન ઐતિહાસિક પ્રસંગોનું સ્મરણ કરાવે, આપલેન્ડના વૈભવશાળી સ્વરાજ્યનું ચિત્ર ખડું કરે એવા રચનો અને એવી વસ્તુઓ હળવે હળવે અને છૂપી રીતે નટ કરવામાં આવી. હિન્દુસ્થાનમાં પણ આજ પ્રયોગોની પુનરાવૃત્તિ થઈ. પૂનામાં જે સ્વરાજ્યનાં સ્મારકચિન્હો હતાં, તે અગ્નિવળ રીતે લોકોની નજર આગળથી અગ્રોધ થઈ ગયાં. એક દિવસ બુધવારનો પેશાનો રાજવાડો બળા ગયો એમ લોકોએ સાંભળ્યું. તેવીજ રીતે રાનિવારનો રાજવાડો અને રેકડ ઓફિસ પણ રાખ કર્મ ગયાં । પણ આ રચનો ભરતીમૂત કરનાર અગ્રિયો પ્રેરક ક્રોધ હતા એ તે વખતના અનુર લોકો જરા જર કળી ગયા. બીજાં પણ એવાં ઐતિહાસિક રચનો હતાં ત્હેમને ઉપેસાથી નાશ કરવામાં આવ્યો. આ રચનોને જાહેર બ્રિટિશના વિજયની શાખ પૂરે એવાં નવાં જામ્ય મશાનો બંધાયાં, અને ત્હેની અંદર પોતાના વિજયનો ફલવ ખતાવીને જોનારને અંજ નાંખે એવા પદાર્થ રાખવામાં આવ્યા. આપલેન્ડમાં આગેદગ્ગ આવી રિયતિ ચાલતી હતી. દરેક બીજા જેથી રાષ્ટ્રને પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સ્મરણ

થાય ત્હેનો ઉપેક્ષ કર્યો. હાલના આયરિશ સ્વરાજ્યના મહાંમ સેનાપતિ માર્કેલ કોલીન્સ આ બાબતની સરકારની કૃતિશ નીતિનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

“અમારી આયરિશ સંસ્કૃતિ નાબૂદ કરવાનો એમનો હસાર હતો. જે વસ્તુથી અમને અમારા જૂતું સ્મરણ થાય, જે વસ્તુથી અમે આયરિશ દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈ શકીએ અને અમે અંગ્રેજોથી ભિન્ન છીએ એવો ખ્યાલ પોપી શકીએ, અને જે જે વસ્તુથી અમારી ‘ગેલીક’ સંસ્કૃતિ ‘ગેલીક’ રાષ્ટ્રીયત્વ, સ્વાતંત્ર્ય અને વૈભવની સ્થિતિ મનમાં જળવૃત્ત રહે તે તે બધી વસ્તુઓ નષ્ટ કરવાનો સરકારનો સંકલ્પ હતો.”

આપણે-૩ ખ્રિષ્ટિય સત્તાના હુકમનો એક પ્રાન્ત છે એવી કલ્પના આયરિશ લેખિકામાં આવે એવી અંગ્રેજોની મુરાર હતી. પણ ન્યાંસુધી આયરિશ ખેડૂતોના હાથમાં પોતાની સેંકડો વર્ષથી ભોગવેલી જમીન રહે ત્યાંસુધી એ વાત કેવી રીતે બને? આથી કપડનીતિના અનેક પ્રયોગો કરીને બ્રિટિશ સરકારે એવા કાયદાઓ પસાર કર્યા કે જેથી આયરિશ ખેડૂતોના હાથમાંથી બધી જમીન જતી રહી, અને એ પોતિફી જમીન ઉપર જ જમીનદારન મહેરબાનીથી ભાડૂતી બની રવા. પણ સરકારે આ ઉપાયથી જે કરવા ધાર્યું હતું ત્હેનથી ઉધું થયું. અમારી માલિકીની જમીન સરકારે અનાયથી છીનવી લીધી છે એમ માન્ય પડવાથી ખેડૂતોમાં ભારે

ખળભગાટ થયો. ઠેકઠેકાણે જમીનદારોના ખૂન થવા લાગ્યાં. અને આખરે સરકારને ‘બહાદુરીથી’ પાછા હાંડું પડ્યું.

આ રીતે આવાબધા પ્રયત્નો જ્યારે નિષ્ફળ ગયા ત્યારે સરકારે આખરે બેઠનીતિના ભાયામાંથી છેવટનું, પોતાની સંસ્કૃતિનું એકત્વ બતાવવાનું, બહારના બહાર કાઢ્યું અને ત્હેનો પ્રયોગ આયરિશ રાષ્ટ્ર ઉપર ચાલુ કર્યો: અને અનાયજી રીતે થોડાંક વર્ષની અંદર આ પ્રભાવશાળી અંગ્રે પોતાની અસર દાખવવા માંડી.

હિંદુસ્થાનમાં પણ આવી જ રીતે જ્યારે લશ્કરી સામર્થ્યનો પ્રભાવ ફેકટ નીવડ્યો અને જ્યારે બૌદ્ધિક તેજ્યી પણ હિન્દુલોકો અંબળતા નથી એવું માલમ પડ્યું ત્યારે સરકારે સંસ્કૃતિનો હુમલો કરવાનો છેલ્લો ઉપાય અમલમાં આપ્યો. મેકાલે સાહેબે રાજ્યસભાની અંદર એવું જાહેર કર્યું કે આ હિન્દુલોકોની સંસ્કૃતિ બહુ જ હીન છે, આ લેખિકાની પ્રાચીન વારંમતો સંમદ અમારા પુસ્તકાલયના એક પૂજાના એક કબાટની અંદર પણ સહેલાઈથી સમાવેશ થઈ શકે એવો છે, અને વળી આ લેખિકાના શાસ્ત્રપ્રથો પણ વિચિત્ર અને ખોટી ખોટી કથાઓથી ભરેલા છે. એમાં ધણે ભાગે જવા રાક્ષસોની અને ભયંકર જૂતોની વાર્તા છે, અને તેમાં ભાગે જ કંઈ શાસ્ત્રસત્ય છે. ત્હેના કરતાં ઈંગ્લેંડની એક નિશાળની છાત્રી પણ વધારે જાણતી હશે. એટલે આખરે મેકાલે સાહેબે એમ પ્રતિપાદન કર્યું કે હિન્દુલોકોની પ્રાચીન સાહિત્ય અને શાસ્ત્રોની નિશાળો બંધ કરીને ત્હેના બદલામાં અંગ્રેજ સાહિત્ય અને ભૌતિકશાસ્ત્રનું શાન આપનારી નિશાળો ખોલવી જોઈએ. આ ઠરાવ સરકારે માન્ય કર્યો અને તરત જ આખા દેશમાં અંગ્રેજ નિશાળોની સ્થાપના થઈ. એમાં વિશાળીઓ વધારેને વધારે દાખલ થાય તેથી થોડું અંગ્રેજ સિસ્ટમ લેનારને પણ મોટી મોટી માનની અને હોદ્દાની જગાઓ આપવામાં આવી. થોડાંક દિવસમાં અંગ્રેજ ભાષાએ નિશાળમાંથી પ્રાચીન સંસ્કૃતભાષા અને દેશીભાષાઓને પદબદ્ધ કરી સંસ્કૃતિનું મહાદાર જે સ્વભાવ તે આવી રીતે

* “To her purposes Irish civilization was to be completely blotted out. Everything that tended to remind us of the past, everything that tended to retain our Irish outlook, everything that helped to keep us as distinct people, everything that tended to keep alive in us memories of our Gaelic civilization and Irish nationality, freedom and prosperity was to be obliterated.”

મશાયક હોવાથી ધાર્મિક બાબતમાં ઉદાસીન રહે છે. વળી સમૃદ્ધિમાન પરકીય રાજ્યકર્તાઓનું અનુકરણ કરવાથી આર્થિક ક્ષાયો યવાની ધણી લાક્ષ્ય હોવાથી ધાર્મિક અને સામાજિક બાબતોમાં તેઓ વિવેકતા-ઓનું અનુકરણ કરવા લાક્ષ્ય છે. આવા અર્થને અથવા કામને કાળે સ્વસંસ્કૃતિચ્યુત અથવા ધર્મબ્રજ બનેલા લોકોના દાખલા દરેક દેશના ઇતિ-હાસમાં છે. પોતાની 'પ્રેક્ટીસ' વધે તેટલા માટે યુરોપિયન લોકોની સાથે મિત્રાચારી બતાવનારા અને આચાર-વિચારોમાં હેમનું અનુકરણ કરનારા વધારે અને ડાક્ટરો, તેમ જ પોતાની કંપની લોકોને યુરોપિયન લાગવાથી તેની કમાણી વધારે થાય તે માટે તેમનું દિ-દુ નામ છેક નાંખી યુરોપિયન નામ જેનું બતાવનારા ધધાદારીઓ પણ અદિ ધણા છે. આવા અર્થપિપાસુઓને પોતાની માતાના જેવો પૂજ્ય અને આદરણીય એવો સંસ્કૃતિરૂપ ધર્મ ત્યાજ્ય લાગે એમાં શી નવાઈ ? પણ ગામડાંના લોકોની મનોરજિત અને ધર્મભાવના આટલાં શિથિલ નહોતાં. તેથી સ્વદેશનું રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થતી વખતે જો કે તેઓ ઉદાસીન રહ્યા હતા તોપણ શહેરોને કળખમાં લઇને પરસંસ્કૃતિ બ્યારે ગામડાંઓ ઉપર હુમલો કરવા આવી ત્યારે તેઓ સકાળા કળકી ઉઠ્યા અને જાણે પોતાની જાન ઉપર સંકેત આવી પડ્યું હોય એવી તીવ્ર ભાવનાથી તેઓ આંગ્રજાધિપતિ યુરોપિયનોની સામે ઉભા થયા. થોડાક દિવસની અંદર સુધારક અને જુના મતના એવા બે પક્ષો થયા. આ પક્ષોના ખરે અર્થે તે વખતે તો એવો હતો કે એક પક્ષ પરસંસ્કૃતિનો પૂરેપૂરો સ્વીકાર કરનારો હતો, અને બીજો પોતાની સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ કરનારો હતો. સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ અલગત હોનું જોઈએ પણ તે સંસ્કૃતિના વૈશિષ્ટ્યને કાપમ રાખીને. પણ તે વખતના સુધારકો રાષ્ટ્રના પ્રકૃતિ-ધર્મ વિશે (વકલણ બેદરકારી બતાવીને તેની પ્રકૃતિને ન કાપે એવા પરસંસ્કૃતિના 'ડાક' આપવા મંડ્યાં. તેથી આખરે આ રાષ્ટ્રરાજ, ચિકિત્સાને 'Pray, proscribe to your enemies' (લાઇસાહુજ, હામરી આ દવા હમારા દુરમનને આપો) એમ લોકોને કહેવા વારો આવ્યો. સ્વસંસ્કૃતિને ખુલ્લી

દવા મળવા સારૂ જનતાનો આત્મા તડકડો હતો અને આ સુધારક બહાદુરો તેને પરકીય સંસ્કૃતિના ઉખચુર (Hothouse) માં પૂરી નાંખવાં ધારતા હતા. જનતાની આ કડોડી રિપતિ જોઈને અને તેની કષ્ટે ઘીસ સાંભળીને આ અણીને વખતે તેને થોડું દવા આપવા 'ફેટલાક પીપૂપાણી અને કિયાકુશક રાષ્ટ્ર ધર્મતરી બહાર આવ્યા. હેમાંથી મુખ્ય બંગાળમાં સ્વાગી વિવેકાનંદ, પંજાબમાં સ્વામી દયાનંદ અને મહારાષ્ટ્રમાં ચિપ્પુરુકર શાસ્ત્રી અને લો. મા. તિલક હતા. આ શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ પોતાની સંસ્કૃતિ અથવા ધર્મ ઉચ્ચ છે એમ જગતની આગળ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. પણ ધારો કે તે ઉચ્ચ ન હોય અને પરધર્મ હોયે હોય તોપણ તે આપણા માટે ભાવક છે એમ તેઓએ જણાવ્યું. પોતાના ધર્મમાં કંઈદેસર કરવાનો હોય અથવા પોતાની નિર્જળ અને સોશી ફરી દૂર કરવાની હોય તો તે 'બધું' પૂર્વ પરંપરા છોડ્યા વિના કરવું જોઈએ એમ તેઓ કહેતા. ટુંકમાં અત્યારસુધી પોતાનો ધર્મ હીન માનીને લોકો જે શરમાતા અને માથું નીચે નમાવતા તે એ વેળે પુરૂષોનો 'ઉત્તિષ્ઠત જામત' નો સ્કૃતિદાયક સંકેત સાંભળીને જાગૃત થયા અને 'ટકાર' ઉભા રહ્યા. એ ડાક દિવસની અંદર રાજકર્તાઓ આશ્ચર્યથી લગભગ સુધારકોની સ્વધર્મધાતક પ્રકૃતિ કંડીયાર બની ગઈ. સ્વધર્મજાગૃતિદાર દેશનો ઉદ્ધાર નક્કી થયે એવાં સ્પષ્ટ ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં.

આખરેન્ડમાં પણ પરસંસ્કૃતિનો હુમલો ગામડાં સુધી જતાંજ લોકો ખજાણી ઉઠ્યા. ગામડાંઓમાં કંઈ નવીન જાગૃતિનો સંચાર થયો. આ જાગૃતિને થોડું વક્રણ આપીને શહેરોમાં પણ સ્વસંસ્કૃતિની પુનઃસ્થાપના કરવા સારૂ અનેક આયોજિત દેશવિર આયોજ આવ્યા. સ્વભાષા એ સ્વસંસ્કૃતિની અથવા સ્વધર્મની આવી છે એમ તેઓ જાણતા હોવાથી હેમણે પ્રથમ માતૃભાષાનો ઉદ્ધાર કરવાનો ઉત્તમ આરંભ્યો.

આ માતૃભાષાના ઉદ્ધારકોમાં આચર ગ્રીશીય મુખ્ય હતા. ૧૮૬૮ માં હેમણે આખરેન્ડમાં 'ગ્રીશીય લીગ'ની

સ્થાપના કરી. માતૃભાષાની સર્વાંગ ઉન્નતિ એ આ સંસ્થાનું ખોલ હતું. ઉપર કહ્યું છે કે તત્કાલીન આયરિશ સુશિક્ષિતોએ માતૃભાષામાં ખાનગી વ્યવહાર કરવાનું પશુ છોડી દીધું હતું. આપણા દેશમાં પતિ-પત્નીનો વ્યવહાર સુદાં અંગ્રેજીમાં ચાલે એવા થય્યા થોડાજ દાખલા હશે, પણ આમર્લેન્ડમાં તો એ રિયતિ ઘેરઘેર હતી. એટલે આયરિશ દેશ-ભક્તોને માતૃભાષાનો ઉદ્ધાર કરવામાં કેટલાં કષ્ટ પડ્યાં હશે એની પૂરી કલ્પના પણ આપણે કરી શકવાના નથી. પણ આવું મહા કઠિન કામ પણ ગ્રીષીય અને લેના અનુયાયીઓએ મહાખતથી દસપંદર વર્ષ ચલાવ્યું, અને તેટલી અવધિમાં લીગની શાખાઓની નળ આખા દેશભરમાં ફેલાઈ. માતૃભાષા ઉપર સાચો પ્રેમ ધરાવનાર દબરો સુશિક્ષિત તરણો બહાર પડ્યા અને તેઓએ દુઃખી અને ભગ્ન હૃદય ધધેને, ગામડાંનાં ગરીબોનાં ઝુંપડામાં જઈને વસેલી યોતાની પ્રેમાળ માતૃભાષાને શરૂરેતી મોટી મોટી હવેલીઓમાં અને સાર્વજનિક સભાસ્થાનોમાં આદરપૂર્વક બહાર આણી. પ્રસિદ્ધ રાષ્ટ્રવીર મેક્સ્વીની અને લેના મિત્રોએ એક ખાનગી મંડળ સ્થાપ્યું. લેનો દરેક સભાસદ 'જમે તે થાય તોપણ હું માતૃભાષામાં જ વ્યવહાર કરીશ' એવી પ્રતિજ્ઞા લેતા. આ પ્રતિજ્ઞાના ચિન્હ તરીકે તે યોતાની આંગળીએ વીંટી રાખતો. જૂલથી પણ મોંમાં અંગ્રેજી શબ્દ આવે તો તે ઢંક આપતો. આવી રીતે ધણું વર્ષ સુધી આયરિશ તરણોએ માતૃભાષાની ભક્તિયુક્ત ઉપાસના કરી અને ત્યારે તે પ્રસન્ન થઈ, અને લેના પ્રસાદથી સ્વધર્મવેતા પણ મેંતુટ થયા, અને તે પછી રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરવામાં લેમને જરાયે વાર લાગી નહિ. થોડોજ વારમાં તેઓ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભા થયા. ઇંગ્લેન્ડની સભે સ્વતંત્ર્ય પુદ ૧૯૧૬ માં જાહેર કર્યું. આ પુદમાં તેઓ હાર્યા પણ લેમની સ્વતંત્રતાની લેનારી કેટલી હતી એનો ખ્યાલ લેના ઉપરથી લેખકે આવી ગયો. આજેકે ક્રાંતી-સ લાગે છે કે:-

"જે જે અંગ્રેજી તે તે આદરણીય અને જે જે આયરિશ તે તે નીચ અને હલકું" એવી ખોટી કલ્પનાથી મુક્ત થતાં અમને ધણીવાર લાગી હતી. પણ આયરિશ જાપાણીમાં ન્તારે અમારા નવ-સંપાદિત સ્વાતંત્ર્યનાં લખાણ થાય છે ત્યારે તેજ જાપાની અંગ્રેજોમાં અંગ્રેજ સંમાજના અને તવંત્ર અંગ્રેજ અમથાભાષના ધરનાં જન્મ-લગ્નનાં જ્ઞાનનો આવે છે. ધીમે ધીમે અમે અમારા દુઃખનું કારણ જાણવા લાગ્યા અને અમને ખ્યાલ આવ્યો કે જે અમે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ચાહતા હોઈએ તો અમારે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ, અને જે અમે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ઇચ્છતા હોઈએ તો પણ અમારે સ્વતંત્ર થવું જોઈએ."

આપણા દેશમાં પણ ઉપર કહેલા શ્રેષ્ઠ પુરોષોએ આરંભેલા મહાભારત પ્રયત્નોનું સુલગ્ન જળ થોડાં વર્ષોમાં દેખાવા લાગ્યું. ખંગભંગની દિલચાલ જે કે રાજ-કીય સ્વરૂપની હતી તોપણ હિન્દની સ્વધર્મજાગૃતિનું જ તે એક પરિણામ હતું. ૧૯૦૯ ની સાલના 'કમ્યોગિન' પત્રમાં મહાશય અરવિન્દભાષ્યએ

gle to free ourselves from the degrading lie that what is English is necessarily respectable and what is Irish low and mean.

Even at this day when our papers are writing of our newly won freedom they continued to announce in their leading columns the movements of the English society and the births and marriages of upper-class English non-entities. We grandually awoke to the cause of our miseries and we grew to learn that if we would be economically free we must be nationally free and if we would be spiritually free, we must be nationally free.

* Only slowly and labouriously do we turn in our chains and strug-

‘આપણી દિલચાસ પ્રામિક રવરૂપની છે, રાજધારણુ
ત્વેનો એક માત્ર આત્મ છે.’ એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું.
રાષ્ટ્રપ્રતા અને પ્રામિકતા (Nationalism and
Spiritualism) આ બે શબ્દો તેઓ સમાના-
ર્થક માનતા. ધર્મ શબ્દમાં રાજધીય, સામાજિક,
નૈતિક, આર્થિક વિ. બધી બાબતો આવી જાય છે તેથીજ
સંસ્કૃતિના બદલે અને અને સ્વધર્મ શબ્દ ધણે
ઠેકાણે ચોળ્યો છે. ૧૯૦૯ ની સાસમાં રાષ્ટ્રધર્મને
વ્યાપક સ્વરૂપ આપીને ત્વેનો ઉદ્ધાર કરવાનું જે
કાર્ય તત્કાલીન આગેવાનોએ આદર્યું હતું તેજ કાર્ય
અત્યારે અસહકારને નામે મહાત્માજીએ વિરાટ સ્વ-
રૂપમાં આગળ ચલાવ્યું છે. પણ હાલની અને પહે-
લાની દિલચાસમાં એક ચોટી ફરક છે. પહેલાનીમાં
રાજધારણુને પ્રાધાન્ય મળતું ત્યારે અત્યારની દિલ-
ચાસમાં સ્વધર્મજન્યુતિને વધારે મહત્તર આપવામાં
આવે છે. અત્યારની દિલચાસનું મંગલસૂત્ર ઉદ્ધરે-
વાત્માનાત્માનમ્ । છે અને ચતો ધર્મ તતઃ જયઃ ।
જે ત્વેની હક્કશ્રુતિ છે, તેથી આ દિલચાસનું
અસહકાર એ નામ અનર્વક પણ નથી તેમજ
અવશ્યરમણીય પણ નથી. ત્વેના બદલામાં આત્મો-
દ્ધાર અથવા ધર્મસ્વાતંત્ર્ય એવું કંઈ નામ આપવામાં
આવે તો વધારે સારું. પણ ન નામમાત્રે વિદુષાં-
વિચારઃ ધર્મજન્યુતિ એ આ ચળવળનું રહસ્ય
છે. સર જોન પુકોરે Is India Civilized ? નામના
પોતાના પુસ્તકમાં અપેક્ષા કર્યા મુજબ, અંગ્રેજ
સંસ્કૃતિવરે હિન્દની સંસ્કૃતિનો નાશ કરીને
પોતાનું રાજ્ય અહિં ચિરંજીવ કરવા ઇંગ્લંડનારની
સામે આ દિલચાસ એ હિન્દનો સચોટ જવાબ છે.
હિન્દસંસ્કૃતિ ઉપર જે ધાત આવી હતી તે
જતી રહી. હવે ધર્મસંસ્કૃતિ કરતાં રાજધીય સ્વાતં-
ત્ર્યને યોડીવાર લાગે તોપણ બહેનર ! ગયાં બે ત્રણ
વર્ષમાં આ આત્મોદ્ધારની દિલચાસે પ્રમાણમાં
ધણી જ પ્રગતિ કરી કહેવાય. એ ખરું છે કે હજીપણ
પરસંસ્કૃતિની અસર પરાવલગિતા વિગેરેનું આપ-
ણામાંથી પૂરેપૂરું ઉચ્ચાટન નથી થયું. હજીપણ
હજારો રૂબીઆ ખરચીને વિદ્યાપત જઈ ત્યાં બી. એ.,
એરિસ્ટર અથવા ડોક્ટરની સુખસાધ્ય પદની લઈ પાછા

આવેલા પ્રતિષ્ઠિતો, ‘સોશિયલિસ્ટ’ ઉપરનો છાકો
વિદ્યાપત ન જતાં, જે અહિં જ રહીને કાયમનો
જંગલી થયો એમ સમજીને એવાં જંગલી રિવાજો
કરે છે. તોપણ ત્વેમની આ જંગલી શોધને હાજી
કહેનારા બોળા લોકો હવે સમાજમાં નથી રહ્યા
હજીપણ ખુદ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોમાંના અધ્યાપક
અથવા શૈક્ષણિક દાખલા તરીકે સિવાજના પ્રસિદ્ધ
સેનાપતિ બાજી પ્રભુની વાત ન કહેતાં ચર્મોપોલીની
ખીજીમાંના ગ્રીકસેનિકાની વાત કહે છે. પણ સાંભળ-
નારાતો ‘અરેરે, બાજીપ્રભુ પાસે છતાં પણ ત્વેમને
યાદ નથી આવતો’ એમ કહીને દીક્રા કરે છે. પર-
સંસ્કૃતિનાં દર્શક યોડાંક ચિન્હો હજી પણ દેખાય છે.
પણ કાલિદાસે કલા પ્રમાણે તે—

અજૂનારશોપલ્ય હુતાશનસ્ય પૂર્વાંતિયતો ધુમ
શ્વાવમાસે ।

પરધીય સત્તા અને પરધીય સંસ્કૃતિએ દેશને જે
આજ લગાડી હતી તેનો સમી ગણ છે પણ ત્વેનો
પહેલેથી જ ઉપર આવેલો-આ પમાડો છે.

ગંધ બે પેઢીના તથા હાલના શ્રેષ્ઠ મહાપુરોએ
પ્રખર તપશ્ચર્યા કરીને મેળવેલું આ ધર્મોદ્ધારનું પન
વર્તમાન પેઢીના લોકો સાચવશે અને ‘પોતે પણ
ધર્મવિદ્યાસના રચનાત્મક કાર્યક્રમની તપશ્ચર્યા કરીને
સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ કરી લેશે તો દેશનું સૌભાગ્ય
કહેવાશે. પણ જે અરૂપ લાલના આનંદથી વેશ
બનીને તેઓ સ્વકર્તવ્યનું જ્ઞાન બુદ્ધી જશે તો
હાલના તેમજ આગળના ધર્મોદ્ધારક ત્રિપિચોને આજ
મહર્ષિની પેઢે ત્વેમને હેલવડેલો ઇમારો આરો
પડશે કે—

ઉર્ચ્યં શાહુવિરોમ્યેષ નચ કશ્ચિદ્દૃજોતિમામ્ ।
ધર્માર્દ્રશ્ય કામશ્ચ ન ધર્મઃ કિં સેધ્યતે ॥
ન જાહુ કામાન્ત મયાત્ર લોમાત્ ।
ધર્મં ત્યજેઝ્જીવિતરૂપાપિ દેતોઃ ॥
ધર્મો નિત્યઃ સુખદુઃખં ત્વનિત્યં
જીવો નિત્યં દેતુરસ્ય ન્યનિત્યઃ ॥

રામચંદ્ર જળવંત આહવે

અસહકારનો અંતરાત્મા

અસહકારની સહતના ઇતિહાસમાં બારડોલી હમેશાં અમર રમ્યાન ભોગવ્યો, જે બારડોલીમાં અસહકારની હડતના હેઠા પાસા નંખાવવાના હતા તેજબારડોલીમાં ધડાવેલારચનાત્મક કાર્યક્રમેઅસહકારની હડતને નવીન સ્વરૂપ આપ્યું. ઐતીહાસિક રમખાણ અગાઉ બારડોલીમાં માનવમતિએ નહિ અનુભવેલી સામુદાયિક સત્યાગ્રહની સહત શરૂ થવાની હતી અને આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની આસુરી સત્તા સામે સુરત હલ્લના એક ન્હાનકડા તાલુકાની પ્રજા કેસ-રિયા કરવા નીકળી પડવાની હતી. પરંતુ તે અરબુત સહત શરૂ કરવાનો દહાવો બારડોલીને ન મળ્યો અને સંતીની પ્રજા નારીપાસ યદ્ય. નવારે મહાત્માજીએ બારડોલીમાં શરૂ થવાના સત્યાગ્રહના રજૂચિંગાનો નાદ એકદમ બંધ કર્યો, સારે કોઇને ખગર ન હતી કે એજ બારડોલીની પુનિત યથેલી ભૂમિમાં જ એવો કાર્યક્રમ ધડાવાનો છે કે જેથી બારડોલીનું નામ ઇતિહાસમાં અમર રહી જશે. જે બારડોલી અસહ-કારની હડતની અંતિમ અવસ્થાનો પ્રયોગ કરવાનું હતું તે જ બારડોલીમાં મહાત્મા ગાંધીએ તે હડતને તેનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ આપ્યું. પરંતુ વિચિત્ર વાત એ છે કે એજ કાર્યક્રમમાં પ્રજાને તેમજ કેટલાક નેતાઓને રસ પડ્યો નથી. જે કાર્યક્રમમાં પ્રજાને સ્વરાજ્ય માટે તૈયાર કરવાની અગ્રજ સક્રિય સમાર્થ છે તેજ કાર્યક્રમથી અસારે પ્રજા અને નેતાઓ કંટાળી ગયેલા હાથે છે. વધારે વિચિત્ર અને નવાઇમંદલી વાત તો એ છે કે જે કાર્યક્રમમાં અસહકારની અળવળનાં શ્રેષ્ઠ તત્વો

સુધાર્યા છે તેજ કાર્યક્રમમાં પ્રજા નિષ્કળતા અને નિરાશાનાં ચિન્હ દેખી રહી છે. બારડોલી રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિષે ઉત્પન્ન થયેલો આ વિચિત્ર વિરોધા-ભાસ સર્વેને યુક્તી રહ્યો છે, અને એ કાર્યક્રમનાં મહાનુ કર્તાની ગેરહાજરીમાં પ્રજાને તેમજ નેતાઓને કંઈ માર્ગ સૂઝતો નથી.

પરંતુ આ પ્રજાને આપણે તદ્દન નિષ્પક્ષપાત રીતે તપાસીશું તો તે વિષે ઉત્પન્ન થયેલા આ વિચિત્ર વિરોધાભાસનાં કારણો સહી આવશે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ રાજકીય અળવળ ઉપાડી ત્યારથી તેની સર્વ પ્રવૃત્તિના પાંડો નેતાઓ ધધિમની પ્રાન પાસેથી શીખ્યા. અત્યાર સુધી આપણી રાષ્ટ્રીય અળવળમાં રાજકીય તત્વો પ્રધાન-પદ ભોગવતાં અને તેમાં તાત્કાલિક પરિણામની આશા રાખીનેજ સર્વ કામ થતું. રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં આનાં ઉત્તેજક અને પ્રદર્શક તત્વો નથી અને તેનાં પરિણામ પણ એકદમ નથી દેખાતાં, છતાં તે કાર્ય-ક્રમદ્વારા પ્રજાની સ્થિતિમાં સચોટ અને અસરકારક પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, જે કે ને સાધારણ રાજકીય અળવળો મારેક એકદમ પ્રજામાં નથી આવતું. આથી જ તે કાર્યક્રમમાં પ્રજાની શ્રદ્ધા બહુ વખર દટી રહેતી નથી અને રસાકસી તથા અપાકીની પ્રસંગો જોગવા નેતાઓ અધીરા થઈ જાય છે. ત્યાં સુધી બારડોલીના રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર કેવળ રાજકીય દ્રષ્ટિ દેવાય છે ત્યાં સુધી તે કાર્યક્રમ તદ્દન મોજા અને રસહીન હાથે, અને એનું સામ્યુ-દરસ્ય દંકાયેનું રહેશે. તેથી મહાત્મા ગાંધીના

હારાવાસ પછી નિરાશ અને નિષ્ણતાના જે ધ્વનિ સંભળાઈ રહ્યા છે તેનું કારણ જ એ છે, કે રચનાત્મક કાર્યક્રમવાળા અને રાજકીય ભાવનાવાળા નેતાઓ વચ્ચે મોટો ભેદ પડી ગયો છે, બાહ્ય રામાનંદ ચેતરણ લખે છે તે પ્રમાણે અત્યારે અસહકાર જેવી સર્વવ્યાપક ચળવળને ગાંધીજીના ધણી અનુયાયીઓ કેવળ રાજકીય દૃષ્ટિએ જ નિહાળી રહ્યા છે, અને તેનાં રચનાત્મક તથા ધાર્મિક તત્વોની કેટલાક ઢાંસિ કરી રહ્યા છે.*

જેઓ અસહકારની આખી લડતને કેવળ રાજકીય હેતુઓ જ સમાવી દેવા ઇચ્છે છે તેઓ મહાત્મા ગાંધીજીની ભાવનાઓ તેમજ આદર્શો મિત્રકુલ સમજ્યા જ નથી, અને અસહકારની લડતના આશ્રય નીચે તેના સિદ્ધાન્તથી તદ્દન પ્રતિરૂળ પ્રવૃત્તિઓ બોળવાનો તેમને હક નથી. બારેડોશીનાં ધણેશ્વરા રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં રાજકીય તત્વોને જે ગોણપદ આપવામાં આવ્યું છે તેમજ તે કાર્યક્રમની ખરી ખૂણી અને સાચી ગહતા પ્રકાશી હોય છે. દિલ્લી રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં મહાત્મા ગાંધીજીને જેમ જેમ વધારે અનુભવ મળતો ગયો તેમ તેમ તેમને સંપૂર્ણ ખાતરી થતી ગઈ કે ભારતની પ્રજાનાં હૃદયો તેની રાજકીય પરાધીનતામાં જ સમાઈ નથી જતાં. જે પ્રજા પર સેંકડો વર્ષોની યુગામીની અનેક પડ ચડતાં ગયાં છે તે પ્રજામાં દરેક દિશાથી સહે પેસતો ગયો છે; અને ત્યારથી બ્રિટિશ સરકારની ખુંસરી પ્રજા પર નંખાઈ છે ત્યારથી પ્રજાની સંસ્કૃતિના બીતરમાં પશુ સહે પેડે છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમ ધરી ગાંધીજીએ આખરે ધ્રુવ

સમક્ષ એવી સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિઓ મૂકી છે કે જેથી પ્રજાની સર્વાંગ ઉન્નતિ એકી સાથે મધ્યસ્થ જેઓ રચનાત્મક કાર્યક્રમનું આ વિરાળ સ્વરૂપ સમજી શક્યા નથી તેમને તે કાર્યક્રમમાં ઉત્સાહ ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમ અસહકારની લડતનું એક મુખ્ય અંગ છે, અને તેથી સ્વાયંભૂત અને આત્મશુદ્ધિનાં તત્વો તેમાં પ્રમાણ છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ બ્રિટિશ સરકાર સામે અસહકાર પોષાતી સ્વરાજ્યની લડતમાં સ્વાવશ્યબળ પ્રવૃત્તિને જ વળગી રહેવાની ભારે જવાબદારી હોદી લીધી છે. સરકારની અનેક સંસ્થાઓના લાગ કર્યા પછી તેનાજ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની રચાવના અનિવાર્ય થઈ પડે છે. સરકારની સંસ્થાઓ વિરૂદ્ધ રાજનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ લેવાની લીધા પછી જે પ્રજા રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં પ્રવૃત્ત થતો પ્રમાદ લાખે તેો અસહકારની લડતને વિખરવું જતાં સહેજ વાર પશુ ન લાગે. બારેડોશીને રચનાત્મક કાર્યક્રમ ધરી ગાંધીજીએ અસહકારની લડતને તેની બીજી અવસ્થામાં મૂકી છે, અને તેમાં પ્રજા તેટલોજ ઉત્સાહ લાખવો તોજ અસહકારની લડતની ચોગ્ય પૂર્ણોદ્ધતિ થશે.

પરંતુ દરેક વિષય વખતે જે મોટો ભય સર્વ દેશોએ દેખત શાય છે તેજ ભય અત્યારની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ગાત્રમ પડે છે. કેમકી ખર્ચ નામના લેખક લખે છે તે પ્રમાણે વિરક્તની સરખાતમાં સર્વ તંપારીઓ કરી પ્રજાક આગસુ બની ગયાં છે, અને ખર્ચ કામ કરવા તરફ ખેરકાર રહે છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમ પ્રતિ ખેરકારની બતારી આપણે અસહકારનાં ચેષ્ટ તત્વોને વેકરી નાંખીએ છીએ, અને શુદ્ધ રીતે શરૂ થયેલા વિધવના આપણે જાતે જ

* "But since his (Mahatma Gandhi's) imprisonment many among his so-called adherents have openly recoiled at the idea of its being taken as a religious or spiritual movement. But whether its leading exponents scoff at its spiritual or social aspect or not, it is clear that with them the emphasis lies on its political character."

(The Modern Review, January, 1923)

* The danger is that having prepared the ground, the people may fall asleep for the reorganising of society requires vigilance not only against reactionaries but against incompetent good intentions. Principles of Revolution, P. 126

મદાન શત્રુ થતીએ છાએ. સેંકડો વર્ષની ગુલામીને લીધે પ્રજામાંથી વ્યવસ્થાશક્તિ, સંઘર્ષજન અને સહકારશક્તિ ખૂટી ગયાં છે, અને તેથીજ એ સર્વ ગુમાવેલી શક્તિ પાછી મેળવવા ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્યક્રમ પ્રજા આગળ મૂક્યો છે. ખાદીપ્રચાર, રાષ્ટ્રીયશિક્ષણ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, દારૂનિષેધ વગેરે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લઇ પ્રજા વ્યવસ્થા-શક્તિ અને સંઘર્ષજનના અમૂલ્ય પાક રહેલાકથી શીખી શકે છે. ખાદીપ્રચારથી લાખો ગામડાંમાં રેડીઓ ફરીથી શરૂ થયે; અને જો પ્રજા એ ત્રણ વર્ષમાં સ્વરાજ્યમંત્ર અને રેડીઆને કરોડો મનુષ્યોમાં પહોંચાડી શકશે તેનાં સંઘર્ષજન અને વ્યવસ્થા-શક્તિ આગળ ગમેનેટથી તાકાતવાળું સામ્રાજ્ય પણ પ્રજા ઉકરશે. ગાંધીજી લખે છે તેમ " જો કરોડો માણસ પરંપરાથી કાપડ વાપરવાની ના પાડશે, અને ઘેર બનેલી સાદી ખાદીથી સંતોષ માનશે, તો ખરેખર પ્રજાની ચોખ્ખાશક્તિ, ઉદ્યમ, સહકારશક્તિ અને સ્વાર્થ-ત્યાગનો એ સંચોટ પૂરાંશે થઇ પડશે, અને ત્યારે એ ગુણે આપણે શીખી લેઇશું ત્યારે જગતમાં ગમે તે વસ્તુ પ્રાપ્તકરવાની તાકાત આપણે રેળવી દશે. રાષ્ટ્રીય એકતાનું તે વખત મુંદર પ્રદર્શન થશે. " રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પ્રગતિ હાથમાં લઇને લાખો રાષ્ટ્રીય શાળાને નિર્ભાવવાની શક્તિ પ્રજા રેળવશે અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સુન્દર વ્યવસ્થાથી સરકારી શાળાઓની પ્રતિષ્ઠા ઝાંખી પાડશે. અંતઃજ્વલકાર, દારૂનિષેધ અને મામસમિતિની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી ૯૬ સમાજની પુનઃઘટના કરવાની વ્યવસ્થા-

શક્તિ પ્રજા ખીસવશે ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળ તેનાં ગામડાંમાં નખાયાં છે અને બ્રિટિશ સરકારના રાજ્યમાં તે ગામડાંઓ ખખડીજવાં લાગ્યાં છે. આથી આપણી આર્થિક સંસ્કૃતિ પડતી દશમાં આવી પડી છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમની ખૂબીજ એ છે કે એ છિન્નમિત થઇ જતાં ગામડાંઓમાં તે કાર્ય-ક્રમ નવજીવન ફેડી શકે છે, અને ફરીથી તે ગામડાંઓને હજારો જીવંતની સામે ટકર ઝીંકવાની શક્તિ આપી શકે છે. અસહકારની ચળવળનો ખુબ્ય આધાર ગામડાંઓ પર છે, અને તેથીજ એ ગામડાંઓની પુનઃઘટના કરવા ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્યક્રમ પડી કાઢ્યો છે. આવી રીતે તપાસતાં આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકીએ છીએ કે " પ્રજામાં વ્યવસ્થાશક્તિ, સંઘર્ષજન અને સહકારશક્તિ થોડાજ સમયમાં પ્રગટ કરવાની અદ્ભૂત શક્તિ બારડાલીમાં ધણેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં સમયેલી છે. પરંતુ બારડાલી કાર્યક્રમની આ સર્વ ખૂબીઓ છતાં તેની પ્રવૃત્તિઓ શાંત, અને રસા-કરીત પ્રકરો વિનાની છે. એટલે પ્રજાને તેમજ નેતાઓને તેમાં રસ પડે નથી. ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિઓની ધોમધમ અને ઘેંઘાટ તેમજ સરકાર પર શીધા ઉપરાઉપરી પ્રકાર કરવાની તક, રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં આપણને નથી મળતાં, એટલે તેથી પ્રવૃત્તિઓ તરફ આપણે કુર્હસ રહીએ છીએ. શાંત તથા રસકીન દેખાતા કાર્યક્રમમાં રોડાવા તરફ નેતાઓ તેમજ પ્રજાનો આજુબોજો, જેમ આપણી રહેઠાણમાં રહેલી બાળી છે. અસહકાર જેવી પ્રયત્નસર ઉપાડી લેઇ તે લડતના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં આપણે આગસ દર્શાવીને એવુંજ સાબિત કરીએ છીએ કે સ્વ-રાજ્યના સાચા મૈત્રિક આપણે હજી નથી બન્યા. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાંથી આપણને તારકાલિક પરિણામ નથી મળી આવતાં, અને સ્વરાજ્યની આ પ્રકારની તૈયા-રીઓ ધીમી લાગે છે એટલે આપણાં ધીરજ અને ખેત ખૂટતાં ગય છે, અને કાર્યક્રમ મૂકી દેવાની છત્તણ થઇ આવે છે. પરંતુ સ્વરાજ્યની લડતમાં ધૈર્ય, અંત અને સંતત પ્રયાસ કરવાના ગુણ આપણે

+ If crores of people will refuse to wear or use foreign cloth and be satisfied with the simple cloth that we can produce in our homes it will be the proof of our organising ability, cooperation, energy and self-sacrifice that will enable us to have all we need. It will be a shining demonstration of national solidarity.

કેળવણી નહિ ત્યાં લંગી સ્વરાજ્ય. મેળવના આપણી નાલાયકી આખા જગતને આપણે જાહેર કરીશું. રાષ્ટ્રની લડત માટે જો અસહકારીઓ સાચા સૈનિક તરીકે ધડાવવા માગતા હોય તો સતત પ્રયાસ કરવાની શક્તિ અને ધૈર્ય, તેમને કેળવવાં પડશે. રણસંઘ્રામમાં જ્યાર પડેલો લડવૈયો રાષ્ટ્રની લડતને જેટલો ઉપ-યોગી છે તેટલોજ ઉપયોગી ધીરજ અને ખંતથી તે લડતને માટે તૈયારીઓ કરનાર સૈનિક છે. આપણી લડત હિંસાત્મક હોય કે આધ્યાત્મિક હોય, પરંતુ જો દરેક લડતની આ સામાન્ય જરૂરીઆત પણ આપણે નહિ સમજીએ તો આપણા સર્વ પ્રકારનાં બુદ્ધિદાન નિરર્થક નીવડશે.*

ગાંધીજીએ લખેલી ઉપલી સૂચનાઓ અત્યારે આપણે જૂલી ગયા છીએ અને રચનાત્મક કાર્યક્રમદ્વારા સાચા સૈનિકની લાપકાત કેળવતા આપણે આજસ કરીએ છીએ.

અસહકારની લડતમાં ગાંધીજીએ સ્વાધ્યય, સહ-દારશતિ, અને વ્યવસ્થાશક્તિ પર જેટલો ભાર મૂક્યો છે તેટલોજ ભાર તેમણે પ્રજાની આત્મશુદ્ધિ અને ચારિત્ર્યજન પર મૂક્યો છે. બ્રિટિશ સરકારે પ્રજાની રાષ્ટ્રીય શક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં વિખેરી નાંખી છે તેનાથીયે વધારે પ્રમાણમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ પ્રજાની નૈતિક અધોગતિ કરી રહી છે. દંભ, છપ્પા, સ્વાધ, દ્વેષ, વાસના, વિલાસ વગેરે

* And if Noncooperators have to become seasoned soldiers for the nation's battle, they will doubtless understand the value of waiting and preparing. He who waits for preparation or otherwise, advances the cause as much as the warrior who stands three feet deep in the trenches. All over suffering will have been lost upon us if we do not realise these elements of the science of war whether it is physical or spiritual.

Yong India, P. 1003

દુર્ગુણોએ આંધારે પ્રજામાં એટલે ઉડે થર ક્યું છે કે સ્વમાન અને સ્વદેશપ્રેમની ધમશ જ પ્રજામાંથી ચાલી ગઇ છે. સત્યાગ્રહના સૈનિકોની સર્વ શક્તિનો આધાર તેમના ચારિત્ર્યજન પર છે, એટલે જો અસહકારની લડતમાં આત્મશુદ્ધિના પ્રસંગો આપણે જતા કરીશું તો આપણી હાર નહીં છે.

પ્રારંભિકીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ ધડાવામાં ગાંધીજીનો ખીલે ઉદ્દેશ એ હતો કે તે કાર્યક્રમની સાંત પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રજા રોકાશે તો તે વધારે પવિત્ર અને શક્તિસંપન્ન બનશે. રચનાત્મક કાર્ય જેવા સાંત અને ધૈર્યવાદ વિનાના કાર્યમાં રોકાવાથી પ્રજાને તેમજ કાર્યકર્તાઓને આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મશુદ્ધિનો સંપૂર્ણ અવગ્રહ મળશે. અત્યાર યુધ્ધી આપણા સ્વદેશપ્રેમમાં સંગીન કાર્ય કરતાં ધૈર્યવાદ વધારે હતો; આપણી સેવાશક્તિ પાછળ કાર્તિની અને પ્રશ્ન-શર્મા આવવાની વાસના છૂપાઈ હતી. સત્યાગ્રહના પવિત્ર શસ્ત્રનો ઉપયોગ જે પ્રજા કરે છે તેનો સ્વદેશ-પ્રેમ આલો છુલ્લક નથી હોતો, તેની સેવાશક્તિ આટલી પણ સ્વાધીન નથી રહેતી. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓથી પ્રજાનો સ્વદેશપ્રેમ વધારે નિર્મળ-પવિત્ર બનશે, અને તેનામાં શુદ્ધ નિષ્કામ સેવાલાવના પ્રગટ થશે. અત્યારે રચનાત્મક કાર્યક્રમદ્વારા અસહકારીઓની સુંદર કસોટી થઈ રહી છે, અને જેઓમાં આત્મ-શુદ્ધિની ક્રિયા ઝોલો છે તેઓ ખરી પડવા માંડ્યા છે. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં હિતજનક તથા પ્રદર્શક પદાર્થ નથી મળતા, પરંતુ એવા શુદ્ધ અને નિરૂપસાદી દેખાતા કાર્યક્રમમાં જેઓ નિરંતર પ્રગટ રહે છે તેઓજ સ્વદેશપ્રેમનું સચ રવરૂપ પિછાણી શકે છે, અને તેમનામાંજ સાચી સેવાશક્તિ જાગૃત થાય છે. વળી રચનાત્મક કાર્યક્રમ ધીમે અને તાત્કાલિક પરિણામ વિનાનો લાગે છે એટલે ઘણા અસહકારીઓ તેનાથી કંટાળી ગયા છે, પરંતુ એજ કાર્યક્રમ જેઓ અમલમાં મૂકી રહ્યા છે તેઓ ખંત, ધૈર્ય અને કર્તવ્યપરાયણતાના સુંદર પાઠો શીખી રહ્યા છે, અનેક યુરુકેલીઓ વચ્ચે, વિધિવિધ પ્રકારની વિપ-

સાથે મંજૂર કર્યો હતો અને જો કે તે દાર્શિકમ સામે કેટલાક સભ્યોએ સખત વિરોધ દર્શાવ્યો હતો, છતાં આખરે તો એજ દાર્શિકમ ઉપાદી લેવા ઘણાં સમિતિ આપી હતી. સવિનયભંગની વાતને યોગ્ય વખત માટે ગિલકુલ ઉપાદરી નહિ એવી સમજુતી તે વખતે થઈ હતી. દિલ્લી સમિતિ પર ગાંધીજીએ “યંગ ઇન્ડિયા”માં જે લેખ લખ્યો તેમાં મહા-સભાની રચનાત્મક દાર્શિકમ પ્રતિની જવાબદારી સ્પષ્ટ રીતે સમજવી હતી. તેમણે લખ્યું હતું કે, તેઓ (મહાસમિતિના સભ્યો) સવિનયભંગ વિષે ઉતાવળા ન થવા બંધાવ્યા છે અને રચનાત્મક કાર્ય જેવા શાંત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા તેઓ કબૂલ થયા છે. પરંતુ દેશને કમનસીમે ગાંધીજીની ગિરફતારી પછી એમણે “યંગ ઇન્ડિયા”માં દર્શાવેલી ગંભીર સ્વચ્છતાએ તેમજ જેલમાં જતાં દર્શાવેલી ખાસ ધુન્ધ મહા-સભાના નેતાઓ બુદ્ધી ગયા. રચનાત્મક કાર્યમાં શાંતિથી, એક ચિત્તે એક બે મહિના સુધી પણ પ્રવૃત્ત થવાનું તેમણે હારી દીધું અને સવિનયભંગની વાતો કરવા લાગ્યા. જુનમાં મળેલી મહાસભા-સમિતિએ સવિનયભંગને માટે દેશ તૈયાર છે કે નહિ, તેની તપાસ કરવા માટે એક પેટાસમિતિ નીમી અને દેશના શ્રેષ્ઠ નેતાઓ તે કાર્યમાં જમલેના સુધી રોકાઈ ગયા. રચનાત્મક કાર્યક્રમને આવી રીતે સખત પાકી પહેંચ્યો. તેને અમલમાં મૂકવા દેશનેતાઓને વખત જ ન રહ્યો. સવિનયભંગસમિતિની તપાસ દરમ્યાન વારં-વાર રચનાત્મક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવાનું પ્રયત્ન કરે-વામાં આવ્યું પરંતુ દેશના મુદ્દાને નેતાઓ જે કાર્યમાં રોકાયા હતા તે તરફ જ પ્રયત્ન તેમજ કાર્યકર્તાઓનું ધ્યાન નિરંતર એકબીજાં કંઈ જ માત્ર સુધી રચનાત્મક કાર્યક્રમ અટકી પડી ગયો, અને જે વખતે સંપૂર્ણ એકમતતાની જરૂર હતી તેજ વખતે પ્રયત્ન તેમજ અનિવાર્યતાનું ધ્યાન ખેંચી શકાય

રહ્યું. જ્યારે સમિતિના હેવાલ બહાર પડ્યો ત્યારે તેમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમની એકબાજુએથી પ્રશંસા થઈ અને બીજી બાજુએ તેને શુદ્ધ અને નીરસ ગણી દાદી' પારાસભાગ્રહિતકારના 'પ્રશ્નને' હાંકેલામાં આવ્યો. ફરીથી ગયા મહાસભા સંધી રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર બીજા પ્રકારનાં વાદળાં છાંયાં, અને ચર્ચાચર્ચામાં નેતાઓ રોકાયા. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ફરીથી વિસારે મૂકાઈ અને કાર્યકર્તાઓ તેમાં એકાગ્ર ન થઈ શક્યાં. ગયાજીની મહાસભાએ જ્યારે પાટાસભાગ્રહિ-તકારના બારે ચર્ચાત્મક ચર્ચા પડેલા પ્રશ્નનાં વાદળાં વિખેરી નાંખ્યાં ત્યારે મહાસભામાં તક પડ્યાં અને દેશજીનું દાસ, પડિત ભોતીલાલ નેહરુ અને હડીમ અજમલખાન જેવા ધુરંધર નેતાઓ અગ્રંથી વિખૂટા પડ્યા. ત્રીજી વખત રચનાત્મક કાર્યક્રમનું નાવ ચળ-ડાળે ચડ્યું, અને આજે સોળ મહિના થઈ ગયા છતાં બારડોહીમાં ધણેલા કાર્યક્રમ વિષે એક માત્ર પશુ દેશનેતાઓ તેમ જ પ્રજા એકાગ્રતા ન રાખી શકી. આનો અર્થ એક જ થઈ શકે છે, અને તે એ કે ગાંધીજીએ ધરેલા અસહકારના આ શ્રેષ્ઠ કાર્યક્રમનો પ્રજાએ હજી પ્રયોગ જ નથી કર્યો, અને જો તે બીજા પ્રશ્નો લાવી તેને ઉઘાડી જ મૂકી છે. જો કે આ મુદ્દત દરમ્યાન પ્રજાને તેમ જ બીજા કાર્યકર્તાઓને તો રચનાત્મક કાર્યક્રમને વળગી રહેવા મહાસમિતિ તરફથી એક પછી એક સંદેશા છૂટતા, છતાં દેશનેતાઓને તેને નિરાંતથી પ્રયોગમાં મૂકવા વખત જ ન મળતો. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવી હોય તે વખતે એમ વાંધે ઉઠાવેલા કે રચનાત્મક કાર્યક્રમ ધીમો છે, અને અમલમાં મૂકતાં વર્ષો વધી જશે-એ ખરેખર બારે નામોશીબરેલું અને શરમાવનારું છે. અમુક વસ્તુનો પ્રયોગ કર્યા વિના તેને વખેરી કાઢવી એના જેવી અપ્રાપ્ત બીજી એક નથી, અને છતાં કેટલા મહિના થયાં એ જ દેહીડી રિય-તિમાં આપણે ચુંચાઈ રહ્યા છીએ.

* They are now bound not to rush to Civil Disobedience but to settle down to the quiet work of construction.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર બીજાં આક્ષેપ એ મૂક્યાં. આરે છે કે એ તો સમાજસુધારાનો કાર્યક્રમ છે. અને મહાસભા જેવી રાજકીય સંસ્થાને

એવો કાર્યક્રમ ન શોભે. અસહકારની ચળવળને વધારી લેનાર નેતાઓ તરફથી આ વધી ઉઠવાય છે એ ખરેખર અનુભવીભરેલી વાત છે. અસહકારના શસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરી, અને મહાત્મા ગાંધીજીની સરદારી સ્વીકારી, મહાસભાએ રાજકીય અને અન્ય સુધારા વચ્ચેનો ભેદ તોડી નાંખ્યો છે. આ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે તદ્દન નવીન પ્રકારની લડત ઉપાડી મહાસભાએ તેનાં જૂનાં શસ્ત્રો ફેંકી દીધાં છે. હવે મહાસભાની ચળવળમાં ફક્ત સરકારને હરાવ કરવાની જ રીતિ નથી રહી, પરંતુ પ્રજાની અંદર રહેલી ખામીઓ પણ દૂર કરવાની જવાબદારી ઉપાડી લેવામાં આવી છે. અસહકાર એ સ્વાશ્રયની લડત છે, અને તેમાં જો રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનો ભેદ રહેશે તો સત્યાગ્રહ જેવું બધુંકર શસ્ત્ર ઉપાડવાની તાકાત પ્રજા નથી મેળવી શકવાની. સત્યાગ્રહની લડત માટે જો પ્રજાએ તૈયારી કરવી હોય તો તેને સ્વાશ્રયથી સુઅવસ્થિત તથા સંગઠિત થવાની જરૂર છે. અને જો મહાસભાની પ્રવૃત્તિઓ ગામડાંમાં વસતી પ્રજા પાસે આપણે પહોંચાડવા ઇચ્છતા હોઈએ તો સમાજ સુધારા અને રાજકીય સુધારાનો ભેદ દૂર કંઈ જ છૂટકો છે. અત્યારે રચનાત્મક કાર્યક્રમને સમાજ સુધારાના કાર્યક્રમ તરીકે જોએ તો ખોટી રહ્યા છે તેઓ અસહકારના મૂળ સિદ્ધાન્તને તેમ જ ગાંધીજીના આદર્શને ગિલકુલ સમન્વ્યા જ નથી. ગાંધીજી લખી ગયા છે તેમ “જો અસહકારની લડત દેખીલી નથી તો સમાજસુધારાની મંદયા જરૂરની છે. સ્વરાજની લડતની તૈયારીઓ તરીકે દારૂનિષેધ અને સમાજસેવાને હસી કાઢવામાં આવે છે, ખરેખર આમાં સ્વરાજ્યની મુખ્ય જરૂરીઆત વિશેના અસંતોષ” દુઃખ દાયક પ્રદર્શન જ થઈ રહ્યું છે.....નૈતિક પ્રગતિ અને સમાજસેવાને હસી કાઢ્યાં એ તો સ્વરાજ્ય, ખિલાફત તથા પંજાબને હસી કાઢવા જેવું છે.”

પરંતુ રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિશે બારે ચેરસમજ તો એ ચાપ છે કે તેને સવિનય બંગની ચળવળમાં વિધક્તા ગણવામાં આવે છે. બારડોલીમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમને ધરીને ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની વાત ઉઘાડી દીધી એવી માન્યતા અનેક દેશોએ ઉત્પન્ન થઈ છે. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં મર્યાદા રહેવાથી સ્વરાજ્ય કદી મળવાનું નથી અને સવિનય બંગની લડત પણ તેને લીધે શરૂ નહિ થાય એવો ધણાને ભય રહે છે. સરકારના પર એવી શંકા અને ધીમી પ્રવૃત્તિની કંઈ અસર નહિ થાય અને અસહકારની લડત મોળી પડી જવાની એવી બહીષ્કાર પણ કેટલેક દેશોએ દર્શાવવામાં આવે છે. પરંતુ આ સર્વ દલીલો તપાસતાં માત્રમ પડશે કે એમાં કંઈ વળગે નથી. ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ સ્વાશ્રય તથા અસહકારના સુદર પ્રસંગો આપી રચનાત્મક કાર્યક્રમની પ્રવૃત્તિઓથી અસહકારના મૂળ સિદ્ધાન્તને ઉઘડું પોપણ મળી રહ્યું છે અને તેથી સ્વરાજ્યની મંચીન તૈયારીઓ થઈ રહી છે. ઉપરાંત રચનાત્મક કાર્યક્રમની એક એક પ્રવૃત્તિ સરકારની સત્તા વિધિય પડી જાય છે, અને તેનાં રાજકીય પરિણામ પણ કંઈ ઓછાં પ્રજા નથી તોડતાં. ખાદીપ્રચારથી દિન-દને પરાક્રમ રાખવાનું સરકારનું મુખ્ય આકર્ષણ યાદ્યું જતી. રાષ્ટ્રીય શાળાઓની સુંદર વ્યવસ્થાથી સરકારી કેળવણી મર્યાદાઓનાં બધે દીધાં પડશે; દારૂનિષેધની ચળવળથી સરકારની તિન્નેરીમાં ખાડા પડશે; દિ-કુચરિકમપારસી પ્રિસ્ટીયાહુડી વગેરે મામોના પરસ્પર પ્રેમથી પ્રજામાં ગંધર્વીય એકતા પ્રગટશે અને મહામહાસમિતિઓની ગોચરવ્યવસ્થાથી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ વધારે મંજૂર અને બજવાન બનશે. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને ન્યેમ-બેર અસહકારથી આપાં સુંદર પરિણામ આવી શકે

a part of the struggle of Swaraj. It was a painful exhibition of ignorance of the essentials of Swaraj... To laugh at moral reform and social service is to laugh at Swaraj, the Khilafat and the Panjab.

Young India, P. 100.

† If the non-cooperation movement is not malicious that (Social Service) & department is necessary.....Social service and temperance reform were laughed at as

છે, અને તેથી સરકાર પર કંઈ બોજા સંખત પ્રદારો નથી થતા. જેમ જેમ સરકારની સંસ્થાઓ તેના હાથમાંથી સરતી જશે અને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સુવ્યવસ્થિત અને ગતિવાન બનતી જશે તેમ તેમ સરકાર વધારે ખીજવાશે. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ જેવી ચાંત પ્રવૃત્તિઓ પણ સરકારને તેથી ખૂંચવા લાગશે અને સવિનય ભંગના સુંદર અવસર એની મેલે આપણને મળતા જશે. તેથીજ ગાંધીજી લખી ગયા છે કે રચનાત્મક કાર્યક્રમનો સંપૂર્ણ રીતે પ્રભુ અમલ કરશે તો આપણને જે ભ્રષ્ટ્ર છે તે મળી જશે અને જો તે કાર્યમાં આપણે નિષ્ફળ નીવડ્યું તો સવિનય ભંગ મુલતવી રહેશે.*

ન્યારે રચનાત્મક કાર્યક્રમ આટલો સરસ, સહેલો અને વ્યવહારુ છે તો આટલો વખત થયા પ્રભુ સમક્ષ એ મૂકવા છતાં તેનો સંપૂર્ણ રીતે અમલ કેમ નથી થયો ? રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓની પ્રગતિ વિશે હજી નિષ્ફળતાના તથા નિરાશાના ચૂર કેમ સંભળાય છે ? દરેક અસહકારી આગળ અત્યારે આ પ્રશ્નો ખડા થાય છે અને તેથી રચનાત્મક કાર્યમાં અત્યાર સુધી જતજવી રાખેલી તેની આગ્રમ થકા ડગવા લાગે છે. પરંતુ ૧૯૨૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં દિલ્હીમાં મળેલી મહાસભિતિને જે અનુભવ ગાંધીજીએ યંગ્-હીન્દીમાં આણેખ્યો છે તે અત્યારે વાંચીએ છીએ ત્યારે અત્યારની ટેન્શન કોઈ રીતિનાં કેટલાંક કારણો આપોઆપ સુધી આવે છે. તે વખતે ગાંધીજીને પહેલીજ વાર ખબર પડી કે ધણી કાર્યવાહકો અહિંસાત્મક અસહકારનું મત રદરૂપ પિલાઈથી સમજા નથી, હજી કેવળ રાજકીય ચળવળના વાતાવરણથી તેમની સ્વદેશભક્તિ અને સેવાસ્પિ રંગાયેલી છે, રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં સંકલ્પવાની તેમની રીતિ નથી. રચાક્ષી અને ઝખાજીના પ્રયત્નોમાંજ

તેમને મંજૂ પડે છે, અને સરકારને હેરાન કરવાનેજ તેઓ તત્પર છે. અસહકારની લડતમાં અમને મુશ્કેલી થતી અને સંગઠિત કરવા ચાંત, નીરસ અને સંગીન પ્રવૃત્તિઓની જરૂર છે એ વાત હજી તેમને મેલે ઉતરતી નથી. મહાસભાના મુખ્ય કાર્યવાહકોના ધણીમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિશે આવા પ્રકારની અપ્રતીક્ષા એક વર્ષ ઉપર ગાંધીજીએ દિલ્હી મહાસભિતિની બેઠક વખતે જોઈ હતી. દિલ્હી મહાસભિતિ પછી અત્યાર સુધી જે બનાવો બન્યા છે તે ગાંધીજીએ દર્શાવેલા વિચારોનું સમર્થન કરી રહ્યા છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમને યોગ્ય રીતે અમલમાં મૂકવા ગાંધીજીએ જે કામની સૂચનાઓ કરી હતી તે તરફ મહાસભાના મુખ્ય કાર્યવાહકો તદ્દન બેદરકાર રહ્યા છે, અને તેથી અત્યારની નિરાશાજનક અને દુઃખદાયક રીતિ ગાટે જવામદારી તેઓની જ છે. ચૌરીચૌરાના રમખાણ પછી અમને ઉત્સાહ મંડ પડ્યો હતો, પરંતુ તેને

* I was prepared for a certain amount of depression, disappointment and resentment but I confess I was totally unprepared for the hurricane of opposition. It became clear to me that the workers were not in a mood to do any serious work of construction. The constructive work lent no enchantment. They were not a social reform association. They could not wrest power from the Government by such humdrum reform work. They wanted to deliver "non-violent" blows ! All this appeared so thoroughly unreal. They would not stop to think that even if they could defeat the Government by a childish display of rage, they could not conduct the government of the country for a single day without serious and laborious organisation and construction.

* To work the full constructive programme, therefore, is to achieve all we want. To fail in fulfilling the programme is to postpone all possibilities of effective Civil Disobedience. Young India, P. 1006

સતેજ કરવા દેશના અગ્રગણ્ય નેતાઓ ગાંધીજી આદ્ય
રાષ્ટ્રદિવસ સતત પ્રયાસોમાં મગી રહ્યા હોત, તો
પ્રજા તરફથી જરૂર તેમને સુંદર જવાબ મળત.
પરંતુ ગાંધીજીના કારાવાસ પછી તરતજ સવિનય
ભંગની વાતો કરવામાં નેતાઓ શુભાશા, અને
પ્રજાથી તેઓ નિષ્પ્રદા પડતા ગયા. ગાંધીજીના
કાર્યક્રમમાં પ્રજાની શ્રદ્ધા અગ્રગણ્ય છે અને તેને અમ-
લમાં મૂકવા તે સદા તત્પર છે પરંતુ પ્રજા અભણ
અને ભોળા હોવાથી તેને માર્ગદર્શકની જરૂર પડે છે.
જો મહાસત્તાના કાર્યકર્તાઓ ગામડે ગામડે પ્રજાની
સાથે ભળી જઈ એકાગ્રતાથી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ
જોસભેર ચલાવી રહ્યા હોત તો જરૂર સતેજપ્રદરક
પરિણામ આપ્યા વિના રહેત નહિ. પરંતુ દેશના મુખ્ય
કાર્યકર્તાઓ ખાસી અર્થમાં પડ્યા અને તેથી સ્વા-
ભાવિક રીતે ખીન ન્દાના કાર્યકર્તાઓમાં શિથિલતાએ
પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે દેશનેતાઓ ખીન કાર્યમાં
રોકાયા ત્યારે પ્રજાને રચનાત્મક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત
થવાની શિખામણ આપી તે નિરર્થક નીવડી.
મહાત્મા ગાંધીજી જેથી એનતપ્રેરક વિમુક્તિ ખરી
વખતે પ્રથમથી વિખૂટી પડી તેથી રચનાત્મક કાર્ય-
ક્રમને ફટકો લાગ્યો એ વાત સાચી, પરંતુ અસહ-
કારની લડત એ સ્વાયત્તની લડત છે અને ગાંધી-
જીને કેદમાં નાંખી ઇશ્વરે તો અસહકારની
કસોટી કરી છે. અસહકારની કારવા અત્યારે આખી
પ્રજામાં જોટલા પ્રમાણમાં અખંડિત રહી છે તેટલા
પ્રમાણમાં સરકાર દારી છે, અને જોટલા પ્રમાણમાં
આપણે કસોટીમાંથી પાર ઉતર્યા છીએ. પરંતુ ગાંધી-
જીની દ્રષ્ટિએ તો ત્યાં સુધી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને
સંપૂર્ણ અમલ આપણે કર્યો નથી ત્યાં સુધી સ્વાયત્ત
અને સુવ્યવસ્થાના પાઠ આપણે અધૂરાજ ચીખ્યા
છીએ. ગાંધીજીના ગયા. પછી આપણી કાર્યશક્તિ
ખૂટવા લાગી એ બતાવી આપે છે કે સ્વરાજ્યના
સાચા સૈનિકની તાલીમ આપણે હજી પૂરી નથી
લીધી, હજી ગાંધીજીના અસહકાર વિષે પ્રજાના
હિસાદે વધારે પ્રબળ અને સંગીત સ્વરૂપ નથી પકડ્યું;
હજી આપણા સૈન્યમાં આંતરિક બળ પેદા નથી થયું.

એ વર્ષમાં મહાસત્તાએ જરૂર બ્યવસ્થાશક્તિ કેળવી
છે પરંતુ હજી બહારના ઉત્તેજનની તથા
મહાન નેતાઓની પ્રેરણાની આપણે રાહ
જોઈએ છીએ. મહાસત્તાના ફરમાનને અથવા
ગાંધીજી જેવા મહાન નેતાની સચનાઓને થોડા
સમય સુધી ઝીલી લેવાની શક્તિ આપણે કેળવી દશે,
પરંતુ તેમની ગેરહાજરીમાં પોતાની મેજે માર્ગ
શોધી લેવાની સ્વાયત્તશક્તિ હજી પ્રજામાં પ્રગટ નથી
થઈ. સુખીના પડ્યા પછી તેની ગેરહાજરીમાં પણ
તેનો વારસો ફરકતો રાખીને નિરાશા અને
નિષ્ફળતાના પ્રસંગોમાંથી પણ વિજય પ્રાપ્ત કરવાનું
આંતરિક બળ પ્રજાએ નથી મેળવ્યું. આપણે ન્દાના
મહાન નેતા મેક્સીમીએ આ આંતરિક બળનો
જરૂરીઆત વિષે તેના સ્વાતંત્ર્યમંત્રી (Principles
of Freedom) નામના પુસ્તકમાં સુંદર અને મહ-
ત્વના વિચારો પ્રગટ કર્યા છે, ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતાની
લડતના એકે એક સૈનિકમાં સમયમુરપક્ષતા, દડતા,
હિંમત અને વ્યવસ્થાશક્તિ ઉત્પન્ન નથી થયાં ત્યાં
સુધી તે સૈન્યમાં આંતરિક બળ પ્રગટ થવાનું નથી.
સ્વરાજ્યના સાચા સૈનિકો તેમના અંતરમાંથી કુદતા
સૈન્ય અને આચારો કુવારાથી દોરાય છે અને
સંખ્યાના બળ પર અથવા બહારના ઉત્તેજન પર
તેમની લડતનો ધિમકુદ આધાર રહેતો નથી. આની
જાતના યશસ્વીના શુભો જો સૈનિકમાં પ્રગટ થયા છે
તેજ હવે સુધી અમર આશાના તાંતણા પર ટકી
રહે છે; તે સૈનિક પછી સચનાઓ મારે રાહ નથી
જોતો અને હવે શું કરવું તેની નિરર્થક ચર્ચામરે
નથી પડતો; પરંતુ, નિષ્ફળતાના ગળનબોડે રણુદાર
વચ્ચે પણ આખરે વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. ચોરીચોરાનાં
રમખાણ પછી ગાંધીજી સમજ ગયા કે ત્યાં સુધી દરેક
સૈનિકમાં આ પ્રકારનું આંતરિક બળ પ્રગટ નથી થયું
ત્યાં સુધી અસહકારક અસ્તિત્વ ભંગની વાતો કરવી
નિરર્થક છે; અને તેથીજ એવા પ્રકારના આંતરિક
બળનો સંગીત તાલીમ આપવા એમણે રચનાત્મક
કાર્યક્રમની શોધના કરી. જો ગાંધીજી કેદમાં ન પડ્યા
હોત તો એકે વર્ષની અંદર મહાસત્તાના સૈન્યમાં

આવા આંતરિક બળનો સંચાર ક્યારનોયે કર્યો હોત અને અત્યારે તો સામુદાયિક સવિનય લગના રહસિંગા ફરીથી વાગી રહ્યા હોત. પરંતુ સરકાર એવી અને રચનાત્મક કાયદામનો પ્રભાવ તે ઓળખી ગઈ. સાચા સૈનિકના એ આંતરિક બળના અભાવે અત્યારે આપણે મુંઝાઈ રહ્યા છીએ અને આપણી નીકા મદાંસાગરમાં ડામાડોળ ડોલી રહી છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય

લડતરમાં એવી આશાનિરાશાના પ્રસંગો દર્શાયે આપ્યાં કરેછે; આથી ન્યાં લગેલી સ્વરાજ્યના વાતટા પર સત્ય અને અદિશાના અક્ષર ભૂંસાયા નથી ત્યાં લગી આવા વિષમ અને કટોકટીના પ્રયોગમાંથી ફતેહમંદ નીકળવાની શક્તિ ધર પર આપણે માગી રહીએ છીએ.

દિસપુરા બળસુખરામ દિવાનજી

ચર્ચા

“પુરુષોત્તમ મહાત્મ્ય”

અધ્યવા

“સાચન અને નિરચન પદ્ધતિનો વિચાર”

યુગધર્મના એક માસના અંકમાં “પુરુષોત્તમ મહાત્મ્ય” એ મહાભારતો શ્રી. ભાઈ દરિદરમટનો મનનીય લેખ વાંચી સ્વાભાવિક આનંદ થયો. બેશક સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ભાઈ દરિદરમટ દહેલું ચર્ચાર્થ છે કે નિરચન-સંક્રાન્તિઓને બદલે સાચન સંક્રાન્તિઓ લેવી જોઈએ, કારણ, આપણી કાલગણતરીને હેતુ આર્તવિમાન સાચવવાનો છે એ સુનિશ્ચિત છે, અને ન્યાં સુધી ચર્ચાર્થ સાચન સંક્રમણ આપણે ન લઈએ ત્યાં સુધી આ હેતુ કદાચિ સચવાય નહીં. ઋતુ, અયત અને ગોલાન્તરગમનના નિર્ણય સાચનસંક્રાન્તિઓથી જ થવા જોઈએ એ પણ દીના જેવું સ્પષ્ટ છે. આ બાબતમાં મદાંસદ દોનો એ ખગોળનું અજ્ઞાન યુગવે છે. નિરચન મદરસક્રાન્તિને દિવસે લગરાચન અને હર્ષ સંક્રાન્તિને દિવસે દક્ષિણાચન સહાય છે એમ દહેલું એ દિવસની અવધિ છે. ઘણા ખેંદની વાત છે કે “ગુજરાતી પ્રેક્ષ” જેવાં અમરત્રય મુદ્દલાવથાનાં પંચાંગો પણ આ દોષથી મુક્ત નથી.

અભિતરાજ જેવા અચલ વિષયમાં પણ આવા મતભેદ અને સ્વમતાગ્રહ હોવા એ તો હિન્દુસ્તાનમાં જ નહોતો!

હવે હજી તેમ જાત્યાદિના નિર્ણય સાચન સંક્રાન્તિઓથી થાય અને બીજી ગાણિતિક પ્રક્રિયાઓના દોષ નીકળી જાય તો અધિક માસના નિર્ણય માટે પણ સાચન સંક્રાન્તિઓ લેવાથી હાથના જમાનામાં બ્યવહારદૃષ્ટિથી કંઈ વિશેષ ફાયદો છે કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે. આપણાં પંચાંગોમાં અમાત્રાચયોનો અંત અને ત્યાર પછીની નિરચન સંક્રાન્તિ એ જે અવધિ વચ્ચેના કાળને અધિક કાળ કહે છે. આ અધિક કાળનું માન વધારું વધારું પૂરા એક ચાંદ્રમાસ જેટલું ન થાય ત્યાં સુધી આપણે અધિકમાસ લેતા નથી. તેથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે હાલમાં સંપાતજિંદુઓનું પથાત્ અયત જેને અય-નાંચ કહે છે તે ૨૩ જેટલું હોવાથી, નિરચન પદ્ધતિથી આર્તવિમાન પરાંને આપણું પંચાંગ વધારેમાં વધારે ૨૩

દિવસ પાછળ અને ૭ દિવસ આગળ નહીં રાકે, ત્યારે સાયનપદ્ધતિથી વધુમાં વધુ એક ચાંદ્રમાસ એટલે સ્થૂલ ગણતરીએ ૩૦ દિવસ આગળ નહીં રાકે અને પાછળ તો પડે નહીં. વ્યવહારદ્રષ્ટિથી પાછળ પડવાનું અગ્ર આગળ જવાનું મદત્વ છે નહીં. પરંતુ ઋતુઓ પરત્વે પંચાંગ કેટલી કળ આગળ કે પાછળ છે એનું મદત્વનું છે. તેથી આ અવધિ લેમ કુદી તેમ વધારે સમય. એટલે ત્યાં સુધી અયનાંશ ૩૦ કરતાં વધે નહીં ત્યાં સુધી સાયન અધિકમાસ લેવાથી વ્યવહારદ્રષ્ટિએ ખાસ ક્ષયરો કે સમયકે જાણવાનો સંભવ નથી.

પરંતુ ખરે સવાલ સિદ્ધાન્તનો છે અને તે જાણે મદત્વનો નથી. આપણી કાલચક્રનામાં ચાતુર્ય અને કળા રહેલાં છે, આપણું વર્ષ સૌર ગણાય છે પણ માસ ચાંદ્ર-માસ રાખેલા છે. ચાંદ્રમાસ સૌરમાસથી કુદી હોવાથી રસોક્તિ રીતે આપણું પંચાંગ સૌરમાસ પરત્વે આગળ પડી જાય છે. આ ભૂલ શાસ્ત્રીય રહે સુધારવા માટે અધિકમાસની યોજના કરી છે અને તેની સાથે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ જોડાઈ છે, પરંતુ આ સંસ્કાર હરવા છતાં સંપાત બિંદુઓના પથાત્ અવગને હીલે બીજ એક વિશેષ પ્રકારની ભૂલ ધીરેધીરે દાખલ થાય છે અને તેને સુધારવાની દ્રષ્ટિ સુધી આપણે કશી યોજના કરી હોય એમ જણાઈ નથી. આ ભૂલ વધતે વધતે દાહમાં ૨૩ દિવસ એટલી થઈ છે. સાયનસંક્રાન્તિ અને ત્યાર પછીની નિરયન સંક્રાન્તિ એ બે વચ્ચે દાહમાં જે અંતર રહે છે તે આ ભૂલનું માપ છે. જો આ ભૂલ સુધારવાનો કંઈ પણ ઉપાય આપણે ન શોધીએ તો ધીરે ધીરે આપણું પંચાંગ વદન લેવું થઈ જાય. તેથી આ ભૂલ સુધારવાના બે ત્રણ ઉપાય આપણે વિચારીએ:—

૧ સૌથી સરળ અને શુદ્ધ ઉપાય તો એજ કે નિર-યનઅધિકમાસને બદલે સાયનઅધિકમાસ લેવા અને નજરે હોય તો નિરયન સૂર્યસંક્રાન્તિઓ યોગ્ય સ્થળે પંચાંગમાં દર્શાવવી.

૨ જો નિરયનવાદીઓના આગ્રહને લીધે ઉપરનો ઉપાય ન લઈ શકીએ તો ભૂલમાં પૂરા એક એક ચાંદ્ર-માસના વધારા દીઠ એક એક ક્ષયમાસ ગણવો તે એવી રીતે કે તે તે અવસાના એક અધિકમાસને અધિકમાસ ન ગણતાં આર્તવમાનસિક શુદ્ધ માસ ગણી આગળ ચાલવું. આમ કરવાથી દાહમાં નિરયનસંક્રાન્તિઓ પ્રમાણે માસના નામ સમજાશે છાએ તેમાં અલગત ફેરફાર થશે અને તે

ચર્ચા ન જોઈએ. આનો પ્રસંગ આજથી આશરે ૫૦૦ વર્ષ પછી આવશે અને ત્યાર પછી લગભગ બધી દેશો વર્ષે એવા પ્રસંગો આવ્યા કરશે. એક ચાંદ્રમાસમાં જે નિરયનસંક્રાન્તિઓ આવવાથી જે ક્ષયમાસ ગણવો પડે છે તેને ઉપર કહેલા ક્ષયમાસ સાથે સંબંધ નથી.

૩ ઉપરની રીતમાં ભૂલનું પ્રમાણ એક માસ એટલું વધવા રહે પડે છે અને તે સુધારવા માટે ૨૦૦૦ વર્ષે એટલી લાંબી મુદત સુધી રાહ જોવી પડે છે એ મોટા દાવ છે. તેથી સાયન અને નિરયન સંક્રાન્તિઓનો વિશેષ લેમ લેમ એક એક પૂરા પક્ષ વધતો જાય તેમ તેમ એકએક પક્ષનો ક્ષય કરતા જવું એ શ્રીએ અને તરિત ઉપાય છે. આ પદ્ધતિ (માસાર્ધ ક્ષય) અધિક માસમાંથી એવી રીતે કરવા કે અધિક માસના માત્ર એક જ પક્ષને અધિક ગણવો અને બીજા પક્ષને શુદ્ધ પક્ષ ગણી કાઢવાનું આગળ ચલાવવી. એટલે ક્ષય પૂર્વે માસારંભ જો અમાનતે થતો હોય તો ક્ષય પછી પોર્ણિમાને કરવો અને ક્ષય પૂર્વે માસારંભ પોર્ણિમાને હોય તો પછી અમાનતે કરવો. વળી માસચક્રનામાં જે દિલીપ વક્ષ ગણાતાં હશે તે પક્ષને અધિકમાસમાંથી ક્ષય કરી શુદ્ધમાસમાં જોડવો પડશે. આ પ્રમાણે વારાફરતી ઉત્તરોત્તર લગભગ એક એક દબાર વર્ષે પદ્ધતિ હરવા પડશે. અહીં શ્વાનમાં જે રાજવાણું છે કે માસારંભ જેમાંથી બમે તે રીતે થાય છતાં અધિકમાસ તો અમાનતે ન રાકે કરવો જોઈએ, એટલે કે જે જે અમાનાસ્થાના અંત વચ્ચે નિરયન સંક્રાન્તિ ન હોય તે અન્તરેકને અધિકમાસ ગણવો જે અવકાશ નિયમ થયો. દિન્દુસ્તાનના જે ભાગોમાં પોર્ણિમાને માસારંભ ગણાય છે ત્યાં પણ આવી ન રીતે અધિકમાસ લેવાય છે. દાખલા તરીકે પર્ણિવૃંથસાગર ગ્રેસીના વર્ત-માન વર્ષના એકપુરી પંચાંગમાં જ્યેષ્ઠ માસ જ અધિક હોયો છે એટલું જ નહીં, પણ તેનો આરંભ પણ અમાનતે થાય છે, એટલે શુદ્ધ જ્યેષ્ઠ માસના બે પક્ષની વચમાં અધિક જ્યેષ્ઠ મૂકવો છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ ત્રીજી રીતમાં બતાવેલો સંસ્કાર હજાર દિન્દુસ્તાનમાં ફેલાશે છે અને તેથી જ ત્યાંનાં પંચાંગો આપણા કરતાં એક પણ આગળ છે અને વધારે શુદ્ધ ગણાતાં જોઈએ. માસારંભ અમાનતે કે પોર્ણિમાને કરવો જોઈએ અને દિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં માસારંભ પોર્ણિમાને ફરારથી અને કેમ દાખલ થયો જે પ્રકાર, ઉપરના વિવેચન પછી પ્રમાણિત થાય છે. સંપાત બિંદુઓના પથાત્ અવગને લીધે કાલચક્રનામાં દાખલ થયેલી ભૂલ સુધાર-વાના હેતુથી દિન્દુસ્તાનના કેટલાક ભાગોમાં ન્યોતિશીએએ માસારંભ અમાનતે ગણવાનું ઊંચી પોર્ણિમાને ગણવાનું

જે મ્હોટા મણિતવેતા હતા એ પણ અહીં લાજવા આવેલો, અને લાંબા વખત સુધી આ સંસ્થા સાથે પત્રવ્યવહાર કરેલો.

આ વિદ્યાપીઠની વેદક શાળા (Medical College) પણ સુપ્રસિદ્ધ હતી. વેદોને ઓળખાં ઓણું કેટલું જ્ઞાન હોય તો વૈદ કહી શકાય એ ધોરણ પહેલવહેલું અલેક્ઝાંડ્રીઆમાં નક્કી થયું હતું. હિરોફિલસ અલેક્ઝાંડ્રીઆનો મ્હોટામાં મ્હોટો શરીર-ચિકિત્સક (Surgeon) હતો અને રાજ્યની પરવાનગી મેળવી જે મુન્દેગારોને ફરિયાની સગા ચર્ચ હોય, એવાં માણસોને ચીરી એમનાં શરીરનાં અવયવો તપાસતો. હિરોફિલસની આ ફરતા વિરૂદ્ધ ટીકા કરનારા ખીજ પણ વૈદો હતા. એમણે ઔષધ-શાસ્ત્રનો વિકાસ કર્યો. પરંતુ અલેક્ઝાંડ્રીઆનો આ શુદ્ધિવૈભવ ૧૦૦ વર્ષથી વધારે વાર ન નબળો. એની વ્યવસ્થા નમળી પડી; વિદ્યાની આ પરંપરા લાંબી વખત ન ટકી. રાજ્યઆશ્રય, કેવળ વિદ્વાનોની પાત્રતા જોઇ, આ વિદ્યાપીઠમાં અપાતો તેનો લાલ ખીજ ટાલેમી પછી ધર્મચાર્યો અને બ્રાહ્મણો પચાસો બેઠા.

પહેલાં ટાલેમીએ આ સંપ્રદાયનાં સાથે પુરતક-શાળા પણ દબાવી હતી. ત્યાં પુરતકોનો સંપ્રદાયો અને રાજ્યઆશ્રયથી પુરતકો પ્રસિદ્ધ પણ દરવાખા આવતાં હતાં. આ કામ સર્વજ્ઞાનમુદની પદ્ધતિ પર ચતુ. કાઈ પરદેશી, મીરમમાં નહું પુરતક લાવવા તો એની નકલ આ પુરતકસંપ્રદાયને માટે કરવા દેતી પડતી. ત્યાં ધણી લાકીઆ હતા અને ધણી ઉપયોગી અને લોકપ્રિય પુરતકોની ધણી નકલો. દમેય ત્યાં ચર્ચા કરતી. લાલના કાઈ વિદ્યાપીઠ પુરતકસંસ્કારક હાજરખાનામાંથી જેમ પુરતકો બહાર પડે છે તે વેચાય છે તેમ અલેક્ઝાંડ્રીઆમાંથી પુરતકો વેચનાં ને એ વેપાર દેશપરદેશ સુધી આ-હતો. ખીજ અને જીભ ટાલેમીના વખતમાં પુરતકોનું કમચાર પતક પણ દરવાખાં આવ્યું હતું. એ વખતનાં પુરતકો જન્મોત્તરી કે વર્ષદિગ્ગતી માંદક

ગોળ જૂઝળાં જેવાં હતાં અને અમુક ભાગ જેવામાં કે વાંચવામાં ખૂબ મહેનત પડતી. આવી મહેનત બચાવવા કેસીમેકસ નામના લાયસેન્સિને હીરો-ડોટસના ઇતિહાસના ખીજ જીભ ટાલેમીના વખતમાં ચારેક ભાગ પાઠ્યા હતા.

અલેક્ઝાંડ્રીઆના આ પુરતકસંપ્રદાયમાં, દર દેશ-વરોથી ધણી અભ્યાસીઓનાં ટાલેમીનાં આવતાં હતાં. અને એમની સંખ્યા ત્યાંના વિદ્વાનો કરતાં વધી જતી. અલેક્ઝાંડ્રીઆના નાગરિકોને આ અભ્યાસીઓને માટે રહેવાખાવાનો ખંદોખરત કરવાનું કામ પણ એ કાળે લાગે રહ્યું પડ્યું હતું.

આમ છતાં ઘોડાં જ વરોમાં અલેક્ઝાંડ્રીઆનું સાક્ષરજીવન નિર્બળ જાની ગયું. રવર્તનતા, નિષ્ઠા-લક્ષતા અને સાચના જ વાતાવરણમાં શુદ્ધિભળ ખીલે છે પરંતુ પહેલેથી જ, ટાલેમીના રાજ્યઆશ્રયના જ સમયથી, રાજકીય વિષયોની ચર્ચા ઉપર ત્યાં અનુકૂળ હતો. એમાં પંડિતોની પક્ષપક્ષી, લોકોના મ્હોં અને માનીતી અજમાનીતી માન્યતાઓએ પણ વિદ્વાનોની ચર્ચાઓમાં પ્રવેશ કરી દીધો.

અલેક્ઝાંડ્રીઆમાંથી જ્ઞાન ગયું અને મિથ્યા પાંડિત્યે એનું રથાન લીધું. (હકાપણ ગયું અને હોંડ હકાપણ આવ્યું) પુરતકોનો ઉપયોગ જંધ ધર્યો પણ એની પૂજા થવા લાગી. જદુ જલદીથી, ત્યાંના સાક્ષરો, એક ખાસ વિચિત્ર વર્ગના, જદુ જ અજુ-ગમતી ખાસીઓનોવાળા જાની ગયા.

સો સત્તરો વર્ષમાં તો અલેક્ઝાંડ્રીઆમાં મનુષ્ય-પ્રાણીનો એક નવો જ વર્ગ ઉત્પન્ન થઈ ગયો. એ લોકો (જાણુ લાકી જેવા) શરમાળ, ધન્યમર, અન્યવચાર, મુદ્દાની વાત જ ન સમજે એવાં, નજીરી અને માદિતજની કાઈ કીચી વાગમાં તપી જાય

કુ ત્યાં આપણા જુદાં સાધુઓ જવાનો પત્ર લેવાય છે.

એવા વિચિત્ર હતા, પોતાના સમવયી, સમકક્ષિત વિદ્વાન-મિત્રોની એ અરરપરસ ધર્પી કરતા (તેજે-દેવ વધારતા), અને પોતાના સંપ્રદાયની ખદારના માણસોને ધિક્કારતા-અપ્પક રહેતા. મંદિર મળે નહીં પણ છોછ ભારે રાખતા; યુદ્ધમાં રહેવાનું નહીં છતાં જાણે જાદુગર જેવા બેદી લાગતા. મનુષ્યભૂતિની શુદ્ધિ સુધારવાની પ્રયોગશાળાની કાંઈ અણુધારી પેદાશ જેવા "ઈદં તૃતિય" જેવા એ લાગતા હતા.ફે

ધણા અમૂલ્ય જમાના સુધી સાક્ષરોની આ વિચિત્ર ઓળાદે, જાનરૂપી અમિની જ્ઞાતાને લખ-કતી અટકાવી.

સત્ય વિચારોમાં કંઈ છપું રાખવા જેવું હોતુંમ નથી અને વિજ્ઞાન કે ઇતિહાસનું કાંઈ પણ સત્ય માણસોને તો ત્યારે જ હામમાં આવે છે કે જ્યારે એ રપટ અને સંદેશાઈથી સમગ્ર સકાય છે. આથી

તંત્રવજાન કે શોધખોળનો કાષ્ઠ પણ સિદ્ધાન્ત અભિ-માની, સાંપ્રદાયિક પડિતોના હાથમાંથી કેમ ખચાવી લેવો એ શંકાવાનું છે. સાક્ષરોને વ્યવહારકુશળતા આવડવી જોઈએ.

વિચારના કે જ્ઞાનના જેટલા વિષયો છે તેતમામ, સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષો બરાબર સમજી શકે એવી રીતે પ્રમાણિકપણે રજુ થવા જોઈએ. કારણ, જનતાનું તરવ તો સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષો જ છે.

ઉપરનાં વચનો ૨ ફબ્રુ, ૨૧૦૦ વર્ષ ઉપરના સાક્ષરો વિશે લખાયાં છે. આશા છે કે એમાંથી પણ આપણને ચેતતા રહેવાનું કે શીખવાનું મળશે.

તા. ૨૭-૧-૨૩. } હરિપ્રસાદ ટાન્કરાય
રજુજીતરામ જયંતિ, } દેસાઈ
અમદાવાદ,

§ "He was a sort of by-product of the intellectual process of mankind."

અજન્તાની સુંદરીઓ

સર જે. જે. સ્કુથર ઓફ આર્ટ્સના પ્રિન્સિપાલ મિ. એડ્વર્ટન સોલોમને The Women of the Ajanta Caves નામનું એક નાનકડું પુસ્તક હમણાં જ બહાર પાડ્યું છે તેમાંથી કેટલાક સુંદર ફકરાઓનો અનુવાદ નીચે આપ્યો છે:-

સોળમી શુદ્ધમાં 'મરણપથારી પરની રાજકુવરી' વાળી તકત છે. એમાં એક સુંદરીની લયહતી દેહ-લતાનો દેખાવ છે. બીજી સ્ત્રીઓ સારવારમાં ઉભી છે. ચિત્રરચનામાં રેખાનું તાલમય વહેણ ચિત્રની મર્મભેદક કથા સરસ રીતે રચી કહે છે. કુવરીના ખભા પર ચંદ્રને લટકતા છૂટા કેશો એની દાસીઓના શ્રમસાધ્ય વેણીશણગાર સાથે મુકાબલો કરવાની કલાવિધાયકતા કદરૂપી સુંદર છે. ગદાનિની રેખાઓ એથી કેટલી ઉઘડી આવે છે ! આ સ્ત્રી અજન્તાની સર્વ સુંદરીઓની જેમ સુંદર છે. એ આકૃતિની લટક જ નોંધતો જાવ પ્રદર્શિત કરે છે. કલાવિધાયક એ પ્રદર્શિત મુખમુદ્રાને અનાવરણક ચચાર્યવાદથી બચાડવાનું પસંદ નથી કર્યું, કે રખતે સુંદરીના મરણ સમા માનવસૃષ્ટિના ક્રૂરતમ દસ્પના આપણે પ્રેક્ષક છીએ એ આપણે વિસરી જઈએ. આને ધણે જ મળતો આવતો બીજો દેખાવ સત્તરમી શુદ્ધમાં તદ્દન જુદો જ રીતે આલેખાયો છે. એમાં મોતના પંજામાં ફસેલી બીમાર રાણી પોતાના રાજવી પતિના ચિતાતુર વિશાળ વક્ષઃરથળ ઉપર ઢબેલી છે. અહીં પણ એ ઉત્કૃષ્ટ મુખ અને એ મંજુલ મૂર્તિની દરેક દરેક પૂર્ણતા આભેદ્ય ઉતારી છે. આ સારગ્રૂત પૂર્ણતાઓનો, વ્યાધિએ કરેલી પાપમાલીને અથવા આવા અવસાનને માત્ર ગણિત

ચોમ ચાળા પાડી બતાવવા ખોતર, ભોગ આપવો એ સર્વસ્વનો ભોગ આપવા બરાબર છે. કલાવિધાયક એ જમાનામાં ખરા વિચારક હતા; અને સ્ત્રીપાત્રો આલેખવાની કુશળતાના નિમ્મથી નવન-કયાકરોની ઉસ્તાદી આંકવી એવા સર્વમાન્ય ધોરણ પ્રમાણે એમના સ્ત્રીવિષયક ચિત્રકામોથી અજન્તાના ઉસ્તાદોએ પોતાની ઉસ્તાદી સાબીત કરી છે. યાવની (મીક) શિલ્પવિદ્યાના ઉત્તમ દાખલાઓને અનુસરી બર્ન્સ જેન્સે પોતાની સર્વ ચિત્રમૂર્તિઓ લાવરકિત ચહેરાવાળી ચિતરી છે. કાઈ પણ સમયનું આવું બંધન હિંદી ચિત્રકારોના આખા સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે. એમની અજન્તાવાળી કલા વાધુના જેવી સ્વતંત્ર અને આનંદી છે. એમની રસિકતા સદા જ એમની સ્ત્રીઓને દિ દિ પણ અસુંદર થવા દેતી નથી. માણસજાતની બહાર સૌંદર્યનાં ગમે તે બીજાં ધોરણો હોય પરંતુ સાધારણ પુરુષ માટે સ્ત્રી દુનિયાનાં સર્વોત્તમ ભૂષણોની પ્રતિનિધિ છે. અજન્તાના ઉસ્તાદો સ્ત્રીને પોતાની સર્વોત્તમ ભૂષણસંપત્તિ ગણી એનો રસભર અને અસાધારણ માન્યથી પ્રયોગ કરે છે. સ્ત્રી એમની કલાનું સુંદરતમ મહાદૃશ્ય છે અને એમની કલાનો એ સૌથી વખણાયેલો વિષય છે. જાણે એણે એનાથી ધરાતા જ નેથી અને જ્યારે જ્યારે બને ત્યારે ત્યારે એને પોતાની કલામાં દાખલ કરે છે; પછી વાર્તા સાથે સંજ્ઞ હોય કે ન હોય. છતાં એનો પ્રયોગ જ્યાં ચાપ છે ત્યાં સૌંદર્યમૂર્તિ તરીકે જ. પુષ્પની પેટે એમના રાજ્યો અને રાજકુવરીની આશ્રયસ્થ દરતે બાલિકાઓના હારના હાર હોય છે. મહેલો વિશુદ્ધિત કરનાર બાલિકાઓ છે, શેરીઓના દેખાવો પર બાલિકાઓનું જ સામીન્ય હોય છે અને

નગરાની ખારીઓમાં પણ એમની જ બીક દેવ છે. રાણી અને જિખારીને કિશ્કા આપતી એની દારીઓની તક્તિવાળી પહેલી યુગમાં પણ એમને જ ચિતરી છે. એમને ચિતરવાના કેવળ આનંદ ખાતર એ એમને ચિતરે છે; કાંઈ લાસમાન સાહિત્ય-વિષયક અથવા ધાર્મિક હેતુથી નહિ. જ્યારે સ્ત્રીઓના કુલહાર યુગતા નથી ત્યારે આ કલાવિધાઓ એમને દિવાલપર એકઠવાયાં પુષ્પ તરીકે યાતો પુષ્પની બોડો અને ત્રિપુડીઓના રૂપમાં વેરે છે. સ્ત્રીઓ અપસરા વા તેજસ્વ પરીઓ થઈ થઈ કમાનો પર તરે છે; મોહિની થઈ થઈ નાવિકને વિનાશ તરફ લલચાવે છે. પરંતુ મોટે ભાગે એ મરણાધીન મનુષ્ય રૂપે જ ઝળકે છે, અને મરણાધીન રૂપે જ આ કલાવિધાઓએ એમને સંવૃત્તિ અને વારંવાર ચિતરી છે. શબ્દગાર સમૃદ્ધી, આરામ સેતી, મયસપ કરતી, બેસતી, ઉભી રહેતી ગમે એવી ચિતરે પણ એક જાતના શેઠને મળતા અચંબાથી જ એઓ એમને ચિતરે છે. અવન્ટાના ઉત્તરોડે પોતાના જુદા ચિતરતાં સમય (Convention) સંસ્કારતા, અને પોતાની પવિત્ર સંજાઓ અને શાસ્ત્રોક્ત વશ પણ પ્રમાણે વર્તતાં, પરંતુ એમની સ્ત્રીઓ હમેશાં અસામાનિક (unconventional) રહેતી. એ સ્ત્રીઓમાં કૃત્રિમ ફટક (pose) આરાપતા નહિ પરંતુ સ્ત્રીની પોતાની લટકતી નકલ કરતા. એના હાવશાવ પરથી પાક લઇને અને એનો સ્વભાવ ચિતરીને એ યુગોપ માનતા. એમને મન સ્ત્રીઓની બૂલણ તરીકે એટલી મોટી કીમત હતી કે નિયમોથી એનામાં ઉણપ લાવવાનું એમને ગમતું નહિ. એમને મન એ કલાના સિદ્ધિતથી પર હતી, કારણ એ એની સૂણ હતી. એ એની પાસેથી શીર્ષવા. પોતાના શિરના દરેક દિરાવથી, આકૃતિની દરેક વકરેખાથી, દૃષ્ટિના દરેક પાતથી, યુગથી અને લટકથી એણે એમને દાસ બનાવ્યા છે; પોતાના શબ્દગારનાં રહસ્યોથી એણે એમને જળમાં ફસાવ્યા છે અને તે પશ્ચ પેરિસની લલના આધુનિક ચિત્રકારને ફસાવે તેથી પણ વીરોએ એના વ્યાકુળ દરે એવી વેણીઓ એઓ તીવ્ર વિવેકશુદ્ધિથી અને અવિચારિત ખતથી આલેખતા,

અને પોતે યોગ્ય શકે એવાં સુંદરમાં સુંદર અબૂલણેથી અત્યંત કટ લઇને એમને અલંકૃત કરતા. જ્યારે એને ચિતારી શકતા નહિ ત્યારે પોતાના સર્વ રત્નો એમનાં મોતી અને ધરણી વડે શબ્દગારી દેતા. અવન્ટાની આ નિખાલસ અને પૌરુષ નારીપૂત્તને જગતમાં બોડો નથી. કદાચ કાંઈપણ જીજ્ઞાસાએ નારી આટલું સંપૂર્ણ અને સંગત સન્માન પામી નથી, સનમી યુગની કમાન પરની તક્તિમાં દાન માગતી જિખારણુ છોડી પણ કટકી સુંદર છે! સાચ એ છે કે એઓ સ્ત્રી વિષે અન્ય કલ્પના જ કરી શકતા નહિ. એ એમને સાચી પ્રેરણા આપતી અને હૃદયની તાદૃશ્ય આલેખન કરવાની આ શક્તિ વડે એઓ એનો બદલો વાળતા. એની ઉઘાડી વધાર્થતા છતાં આપણને લાગે છે કે અવન્ટામાં સ્ત્રી વ્યક્તિ શબ્દાં નથી પણ યુગતરવ મનાઈ છે. એ ત્યાં માત્ર સ્ત્રી નથી, પરંતુ દુનિયાના શીર્ષકોનો અવતાર છે. એથી કરીને એનું મોહપણ, એનું જાદુ, એની બેદરકારી સર્વ છતાં એ 'પોતાનું' ગૌરવ કદિ યુમાવતી નથી, અને કાંઈ પણ જગાએ એ હલકી પડી નથી વા મશીન' થઈ નથી. આ કુલના બગીચામાં દરેક જગાએ આપણે સુગંધિત, સમર્વ, પૂર્ણ વિકસિત સુકાળ બોંબો છોએ; ક્યાંય કંચલ યુગલ કમળ નહિ. અસહી જમાનાની ખિસ્તી-કલાના સતોને ફરતું તેજસ્વક હતું તેટલી જ સ્પષ્ટતાથી 'પ્રખુતા અને પ્રનાપ' અવન્ટાની સુંદરીઓ ફરતાં દોષી હો છે.

પહેલી યુગમાં સંતાપ કરતી સૌની તક્તિ છે. હું તેની કદાચી જાણતો નથી. પરંતુ રાત્ર તત્તવાર એઓ એને મારવા ઉભો છે અને એ તત્તવારની સેવામાં શિર નમાવે છે. એ આકૃતિનું આલેખન ઉમદા છે; પીકની રેખાઓ ઈર્ષીસની પેન્સિલને જોએ એવી છે. પરંતુ આવી અદ્ભૂત પદ સુંદરીનું યુગલે યુગ રાજવાતું પસંદ કરેનાર કલા આપણને તાજુત કરે એવી છે. માત્ર નમેહું શિર જ દેખાય છે, લંબા-મલાં કરકમળો-લગમણી જેવાં લાગણીમુદુ નાનો કદકમળો શિર પર ઝળકે છે. પરંતુ વળકેદથી વિના-

ચાકના ચરણને સ્પર્શ કરવાનું એ સાહસ કરતાં નથી. માથે ભમતું મોત વાળખી છે' પરંતુ કેવી અદ્ભૂત રીતે કલાવિધાયક આપણને એની દયા-જનકતાનો અનુભવ કરાવે છે. વિનાશની અણી પર ઉભેલા સૌંદર્યની દાદરણાના વિચારે ગુન્હેગારનો ગુન્હો વિસરાઈ જાય છે. અને આ ચિત્ર ચિતરાયું ક્યારે? અને ક્યાં? કા. ખાદેલિખીઓએ મૃત ઇશ્વરચિત્રના ચરણને ભેટતી પોતાની ગોગરહેન ચિતરી તેની સેંકળ વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં!

મેં કહ્યું છે કે શુક્રાચ્છેમાં કેદ પશુ જગાએ સ્ત્રીને મલીન કરવામાં આવી નથી. હું ઉમેરવા છત્તું છું કે એના ગર્વિષ્ઠ અને ઉંચા હોદ્દા પરથી એને કપાય હલકી પાડી નથી. હું માતું છું કે આ કલાવિધાયક સાધુઓને મન જીવન માત્ર એક હતું. એમને સ્વૈચ્છિક સૌંદર્ય અને નૈતિક સૌંદર્ય વચ્ચે પશુ કેદ મોટા ભેદ નહોતો. સ્ત્રીઓને જીવંત થોડા તણ ઉપરાંત વધુ વેચેણ રાખવા જોઈએ એમનામાં ભેદ નહોતો. સત્તરમી શુક્રામાં બાળક અને તેની માતા જીવંત પૂરે છે એ મનોહર ચિત્રમાં સ્ત્રીના કેસના દરેક સુદૃઢ પર, દરેક ઉત્કૃષ્ટ સુખરેખા પર, સ્ત્રીના શરીરના વૌરવાંક પર ચિત્રકારે પ્રેમ-પૂર્વક મહેનત લીધી છે; જાણે જીવંત પૂજરણને આટલું બધું લાવણ્ય આપી એ જીવંત પોતાની મહિમા ન વધારતો હોય! અજન્તામાં સ્ત્રી પામર નથી. એ અગ્રોધ ભેટ આપે છે અને અગ્રોધ ભેટ સ્વીકારે છે. સામાન્યતા: ત્યાં નથી એ રમકડું કે નથી એ મોહિની, પરંતુ એ પોતાના સરજનહારને પુરુષની જેમ સમાનપણે પ્રશ્નિપાતો કરે છે. અને જો પુરુષો ખાસ કરીને પ્રભુને વધારે પાવિત્ર્યનાં ફળ ધરાવતા દેખાય છે તો સ્ત્રીઓ પ્રભુની દૃષ્ટિ સમીપે પોતાના અનુપમ સૌંદર્યની પહેરમણી ધરાવે છે. અને આ સમર્પણ પ્રભુ શું કાંઈપણ રીતે વિશ્વાસન ગણે છે?

આ ધાર્મિક તક્રિયોમાં સ્ત્રીને આપણે જોઈ રૂપે નિહાળીએ છીએ. એને પ્રિયા તરીકે પણ ત્યાં નિહાળીએ છીએ અને તે ધણીવાર. આ પ્રેમના દેખાવો ઘણા સુંદર હોય છે. પહેલી શુદ્ધિઓમાં નાગરાજ અને એની રાણી ગોર્મા મળી સુખચેતની વાતો કરે છે એ ચિત્ર રમણીય છે; પોતાના પતિ અને પરમેશ્વર તરફ એ રાજ્યાલા ધીરે રહીને

ચૂપકીદીથી ઉચું જીવે છે. એ વખતનું એનું મુખા-વિંદ અને રાજપતિની ક્રામજનતમે ભાવોવાળી રિનગ્ય દૃષ્ટિ એ બન્નેમાં ભાવાર્થમાધુર્ય છે. સત્તરમી શુદ્ધિ બહારના કેટલેક દરજ્જે એના જેવા જ ચિત્રમાં પ્રજ્ઞની પદ્માધિતા ભાસ થાય છે. એમાં એ ચપળ-નયના બાલિકાઓ એકતમજન પ્રેમીઓ તરફ જળી વિષે રાણીઓ કરે છે. અને એ આખો વિષય દલકે હાથે અને એકીયે દલકે હાથે આલેખાયો છે. શુદ્ધની ધણીપરી કમાનો પર તદ્દીન યથેશ પ્રેમી નેડાનાં ઉપસેલાં ચિત્રો કાઢેલાં છે. એ નેડાનાં ભરે દેવેરી-ઓનાં હોય પરંતુ એ પ્રેમીઓનાં નેડાનાં તો છે જ - અને તે સુખી છે.

કદાચ સ્ત્રીઓનું ચુપ્ત કર્તવ્ય અજન્તામાં એ જ છે-સુખ પ્રસારવું. આપણે એમને કદી જીવંત નથી. અહીં જે સ્વરૂપમાં આપણે એમને નેડાએ છીએ એ કદી ન જીવંત એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. સ્ત્રી પ્રેમની કેવળ આ પદાર્થનિષ દૃષ્ટિ હિંદુસ્તાનના ચિત્રકારોની કૃદ્ધિ પ્રમાણે જોતાં આ પરમાનસશાસ્ત્ર (Sapropsychoogy) ના જમાનામાં આપણને ગમે તે રીતે આધારાનદાયક છે. આ દૃષ્ટિએ એને જોવાની આપણને તદ્દિ જોવી જ રેવ છે. યુરોપના બજારોની કચરાની જેમ ઉભરાતી નવલકથાઓએ સ્ત્રીની ઓરી અદ્ભૂત કથા અને રહસ્યો ખુલ્લી લીધાં છે, લેખકો અને કલા-વિધાપદ્ધતિ આજકાલ સ્ત્રીને એના દૈવી ઉંચા સ્થાન પરથી ખેંચી પાડી માત્ર સામાન્ય મિટ્ટી જેવી-પુરુષોના જ જેવી સામાન્ય મિટ્ટી જેવી જાહેર કરવાની સ્પર્ધા માંડી છે. પરંતુ કુનિયા તો એને એકી વિરૂદ્ધની ત્રીજી તરીકે જ જાણીએ છે અને આ શુદ્ધાધિરોમાં જઈ સૌંદર્ય-પારસથી વિશ્રુપિત યથેનું સ્ત્રીકું સાચું સ્વરૂપ નિહાળી તાજા થયું લાભકારી છે. આ ચિત્રો રાષ્ટ્ર વા બોહિનીના ચિત્રકારથી ગમે એટલાં ભિન્ન હોય તોપણ અહીં આ દિવાલો પર સ્ત્રીનું સાચું અને પ્રતાપી ચિત્ર છે. એના સંપૂર્ણ મહાવાસાયક, સુંદર અને અકલ્પિત સ્વરૂપમાં સ્ત્રી આપણને અહીં પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પૂર્વના કલાવિધાયકોએ સર્વ અગ્રયો છતાં સ્ત્રી હમેશાં જોવાશે અને ચિતરાશે એમ જ જોઈ અને જાતરીકે: એ હમેશાં પ્રમુખા અને પ્રસારધી વિશ્રુપિત રહેશે એમ જ એમણે અને જાતરીકે કરી છે.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

પૂર્વાશય *

કાન્તની ‘મધુર કોમલ કાન્ત પદાવલી’નો જેને જરા પણ પરિચય હતો તે રસનો તેમનાં બધાં કાવ્યો એકજ વાંચવા ધણી સમયથી આતુર હતા. આજ આટલે વરસે એ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય છે.

આત્યારે તેમની આ કાવ્યોની પ્રસિદ્ધિથી સાહિત્યમાં એક ધીછ પણ ઇટ અસર થશે એમ અમે માનીએ છીએ. પ્રભાતા જીવનવિદ્યામાં એવા સમયો આવે છે ત્યારે પ્રભા કેટલુંક જૂનું છોડી દઇ નવા આદર્શો તથા વિચારો નરી દિશાએ તરફ પ્રયાણ કરે છે. આ નવજીવન ધણવા સમયે તેના મનકાલના સુસંસ્કારો સર્વ તાજા અને જીવંત રહેવા બેઠે છે. હાલનો સમય સમસ્ત દિ-દ માટે એવો જ છે. એ નવજીવનની અસરથી આપણી કવિતા પણ નવા આદર્શો તરફ જવા પ્રયત્ન કરે છે. એ સમયે ગદ્યાં આલીસેક વરસના ઉત્તમ પ્રતિનાં કાવ્યો પ્રકટ થઇ પ્રબળને કેવલ નવીનતાના મોહમાં નીચે હળતાં અટકાવી તેની ઉચ્ચ કાવ્યરસતા ટકાવી રાખવા મદદ કરશે.

દરેક માણસની કાવ્યરસતા સાહિત્યના વાંચનથી થતા રસાનુભવથી પ્રકટે છે અને એનાથી જ રસજ્વલિ ધણા છે, કેળવાય છે. દરેક વાંચનાર અને પ્રભા આખી પણ પોતાની રસજ્વલિ પ્રમાણે કાવ્ય સમજે છે, સારકારે છે અને એ રસજ્વલિથી જ નિરૂપિત

કાવ્યો પોતાની મેળે પ્રકટ થતાં બંધ થાય છે અથવા અસ્થાયી થાય છે. આ રસજ્વલિ ધણવા માટે ઉત્તમ કાવ્યો વાંચવાં એ એકજ ઉપાય છે. આપણા મુગ્ધાચારી સાહિત્યમાં ઉત્તમ રસજ્વલિ પ્રકટવા અને ફળવવા માટે કાન્તનાં કાવ્યો અતિ આવશ્યક છે. અને એ વિધાન બીજા ધણા યોગ્ય કવિઓનાં યોગ્ય કાવ્યો વિશે આપણે કરી શકીએ.

કાન્તનાં કાવ્યોની આ પ્રસિદ્ધિથી કાવ્ય-સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક સિદ્ધાન્તોકન માટે પણ એક સારી તક મળશે. આત્યારે મુખી એમનાં કાવ્યો અસલ પ્રકટ થયેલાં જેવાને માટે જૂનાં માસિકાની કાષ્ઠલો જ હતી, તે સિવાય કોઈ તેમના સમકાલીન સાક્ષર પ્રસંગોપાત તેનો ઉદ્દેશ કરે ત્યારેજ જાણવાનું મળતું. આ પ્રકાશનથી આપણને વિશેષ અને સુપ્રમાણ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે દરેક કાવ્ય સાથે જો તેની રચના સાલ લખી હોત તો વિશેષ મદદ થાત. વર્તમાનમાં ‘કાવ્યમાધુર્ય’નું અવલોકન થયેલું તે ઉપરથી અને ‘હૃદયઝરણી’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી નરસિંહરાવે લખ્યું છે તે ઉપરથી હાલનો સામાન્ય વાંચનાર જાણે છે કે એક જ કાવ્યમાં લાવેને અનુકૂલ જૂદાં જૂદાં જૂદો વાપરવાનું પ્રસ્થાન થી મજિશ કરે કરેલું છે. પણ ખરેખર ખરિશીની શરૂઆત કાણે કરી? “પુર-ઝંકર”ની ટીકામાં શ્રી નરસિંહરાવ લખે છે કે “ખરિશીનો આ વિદ્યાર મજિમય સેથી નામના અનુષ્ઠ મધ્યમાં રા. ન્દાનાલાલ દલપતરામે નીત અને સરસ રીતે દાખલ કર્યો છે.” પણ આ કાવ્ય-

હતાં મજિશ કર રત્નજ બદ. મુખ્ય કેન્દ્રે જીવન-લાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ. મુદ્દય ૭-૧૨-૦ .

સંગ્રહમાં ૪. ૪૮ મે એક ખંડ શિખરિણી છે તે 'મણિમય સેથી' પછી લખાયે છે પહેલાં તે જાણવાને કથું સાધન નથી. પ્રથમ બહુ અમત્યનો નથી. પણ અંગ્રેજીમાં આવા સંગ્રહોમાં તારિણે આપવાની પ્રથા છે તે અહીં અનુસરવામાં આવી હોત તો સારું, પણ કવિએ ચોતાના કાવ્યો, સિવાય પ્રસ્તાવના રૂપે કે દીક્ષા રૂપે કથું કહેવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. અને એ જોવા છે તે રીતે જ આપણે તેને સત્કારવો જોઈએ.

કાવ્યસંગ્રહમાં દરેક કાવ્યની તારીખ આપી નથી. છતાં બધાં કાવ્યો સમયાનુક્રમમાં જ ગોઠવ્યાં હોય એમ જણાય છે. આથી કવિનો વિકાસક્રમ આપણે બરાબર જાણી શકીએ છીએ. એક જ કાવ્યમાં લખાવે અનુકૂળ છન્દને ફેરફાર તેમના ધણી જૂના કાવ્ય 'મૃગતૃણા'માં દેખાય છે. એ કાવ્યમાં અનુક્રુપ અને વસંતવિજયકાવું જ સાડું મિશ્રણ છે. પણ તે પછીના 'રમા' ના કાવ્યમાં છન્દોનો સંપૂર્ણ વૈભવ જણાય છે, અને 'વસંત વિજય' 'મકવાક મિથુન' અને 'દિવ્યાની'માં એ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. એ લાંબાં ખંડકાવ્યોમાં લખાવની સરલતા, લાક્ષિત્ય, ગંભીરતા, કારુણ્યને અનુરૂપ કવિ છન્દ પણ બદલાવે છે. એવી જ બીજી ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ જે કવિ પ્રારંભથી જ ખતાવે છે તે થોડા ઉચિત શબ્દોમાં વર્ણન આપવાની શક્તિ છે. 'મૃગતૃણા'માં

જાણી મધ્યાહની વેળા સ્વરથાને સહુ જાય છે;

અરેરે કોણ બાગા આ દોરી શ્રમિત થાય છે ?

આમાં એક જ શ્લોકથી સમગ્ર વિવર્ણનો સુંદર ઉપોદ્ઘાત કર્યો છે. 'રમા'ના કાવ્યનો ઉપોદ્ઘાત એથી એ સુંદર છે—

બોમધી જલની ધારા જોરમાં પડતી હતી

હજી પવનને પામે સુંદરી રડતી હતી.

અને 'વસંતવિજય'માં તો

"નહીં નાય તહિ નાય ન જાણે કે રેવરાર છે !

આ બધું ધોર અધારે હજી તો બહુ વાર છે."

એ કાવ્યની નાવિકાના શબ્દોથી જ વિવર્ણની પ્રસ્તાવના થાય છે. કવિના વર્ણનમાં ખાસ ખૂબી તે વર્ણનના જે વિષયો પસંદ કરે છે તેની પસંદગીમાં, હનોપાદાનમાં રહેલી છે. 'રમા'માં—

... નહાના સાદા શયનગૃહમાં સ્વચ્છ દીવો બળે છે,
વિહંગદિગ્ધ પ્રગલ્ભ અમકા ન્યેતિ સાથે મળે છે;
સહિદ્યો કે બહુ નહિ દિસે, એક પર્યેક માત્ર,
થોડાં ઝીણાં રજની વસનો પાસમાં વારિપાત્ર.

હિન્દુ દંપતીના શયનગૃહનું આખું દૃશ્ય, સ્વચ્છ દીવો, એક પર્યેક, થોડાં ઝીણાં, રજનીવસનો અને પાસે એક વારિપાત્ર એટલી જ વસ્તુઓથી આગેહજ ખડું કર્યું છે. સ્થલસંક્રાંતિને લીધે આનો એક જ વિશેષ દાખલો આપીશું.

ધીમે ધીમે છટાધી, કુસુમરજ લઈ
ડેહતો વાયુ વાય

એપાસે વહિઓથી પરિમલ પ્રસરે
નેત્રને તૃપ્તિ થાય.

જેરસીને કોણ જાણે ક્યહિં પરભૂતિકા
ગાન સ્વર્ગીય આય

ગાળી નાખે દલાવી રસિક હૃદયને
તૃપ્તિથી દાખ જાય.

કવિની વિચિત્રતા અમને તેમની શબ્દની પસંદગીમાં લાગે છે. કવિની લેખિની જાણે યોગ્ય શબ્દને શોધીને આણી લેતી હોય એમ લાગે છે. માત્ર અર્થને યોગ્ય એટલું જ નહિ પણ કાવ્યના સંગીત અને સુસ્ત્રેય-દૃઢમન્ધ-દૃઢ ગૂંચળને માટે પણ એ એટલો જ યોગ્ય હોય છે. અમે માત્ર તેના દાખલા જ આપી શકીએ. ઉપર આપેલા દાખલામાં એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તે ઉપરાંત થોડા નીચે આપીએ છીએ.

રે પહેલાં ન હતી કહી અનુભવી આપી ઉદાસીનતા
દીપ્તિ-શું ન કઠોર ? તેં કરજી જે બાપી મુખે દીનતા.

x x x x
લખાવેલા સ્વર મધુર આ બોમમાંહે દરે છે
પુષ્પે પુષ્પે વિટપે વિટપે નતનથી ભરે છે;
x x x x
ધંડા મીઠા કુમુદ વનનો માતવિશા વહે છે
હીડનો ભાં તરસ અશક શ્રેણિ આપે રહે છે;
x x x x
પડી ઉચરતું, રડી ઉચરતું હૃદય સર્વદા
પ્રિયા, હૃદયદેવતા ! પ્રિયતમા ! સખી નર્મદા !
x x x x

નવું શબ્દો કવિના કાવ્યમાં એ સ્થાન લેવાને નિર્માયા હોય એમ લાગે છે, અને મોટા નાના સંસ્કૃત શબ્દોને એ પોતાનું નિર્મિત સ્થાન લેતાં અસ્વરૂપ નથી થતું પડતું. આપણા સાહિત્યમાં સંસ્કૃતના સારા અભ્યારીઓનાં કાવ્યોમાં પણ શબ્દોને છંદોના માપમાં આવવા પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધ દ્રશ્ય દીર્ઘ થતું પડે છે, પણ કાન્તતાં કાવ્યોમાં શબ્દની જોડણીનો આવી વિકાર શોધવા જતાં બાકે જ જરૂરી, એવો એમનો 'વાગવિભવ' છે. એ જ વિભવને લીધે તેમનાં કાવ્યમાં પ્રાસ-અન્ય યમક આવી શકે છે. કાવ્યને, સંસ્કૃત વૃત્તોને, અન્ય યમક આવશ્યક છે કે નહિ, એ સારનો પ્રશ્ન છે, પણ આ કાવ્યોમાં એ આવવાથી તેની મધુરતા ઓછા વધે છે એ અનુભવની હકીકત સ્વીકારવી જોઈએ. તેમના અન્ય પ્રાસો અમને અતિથય યમકારિક લાગે છે. એની નવીનતા, અપૂર્વતા આપણે " દિસી " માં જોઈએ છીએ, પણ એનું કલાત્મક સ્વરૂપ ઉત્તરોત્તર ઠેક સુધી ઉત્કૃષ્ટ થતું જાય છે. એમની કલાના આ અંશ ઉપર મૂંઝવણ લાગે હજી નથી ખેંચાયું અને મારે જ અમે વર્ગનારને એ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવા કહીએ છીએ. એક પંક્તિમાં એક વાક્ય પૂરું ન થતાં તે બીજી પંક્તિમાં જાય છે અને છતાં વિચાર પોતાની સ્વાભાવિક સીધામાં જ પ્રાસ પકડી લે છે; વિચારને પોતાની સ્વાભાવિક ગતિ છોડી પ્રાસ લેવા જતું પડતું નથી. આના ખાસ દાખલા સંખ્યાના લખાઈ આવી શકતા નથી. અમે અહીં આપેલા સર્વ દાખલા-

માં એ શબ્દ પ્રતીત થાય છે અને સ્વર વાચક પોતાની મેલે તે શોધી લેશે એમ અમને શ્રદ્ધા છે.

આજ વાગવિભવથી તેમનાં જુદાં કાવ્યોની સીધી અરખશિત પ્રવાહથી વહે છે, દમોદરા સુધિષ્ટ અને મંગીતમય હોય છે. કાવ્યમાં બે પ્રકારનું મંગીત હોય છે, એક તેના શબ્દના ઉચ્ચારનું મંગીત અને બીજું તેનું રાગ મંગીત. રાગરાગાં કાવ્યો કવિએ સ્વધી જ લખેલાં છે અને છેવટે રાગનો પણ આપેલાં છે તે ઉપરથી એ શુદ્ધ મંગીત તો પારખી શકાશે. પણ કેવળ શબ્દમંગીતમાં કવિનો ખાસ ઉત્કર્ષ છે. શોડા દાખલા લઈએ:

વીળ્યા બોમ છડાથી તરે છે,

ધોર પડા ધન શોર દરે છે;

જેમન જેર ભરે છે એના અંગમાં રે.

એમાં યમક અને સમાન વર્ણોથી મુદ્દર મંગીત થાય છે.

પ્રભુના ત્રિવિધી અવતરે શાંત સદાશિવ નીર;

શમરે મનુકુલ તાપને છાપા તરુવર તીર।

શીતલ સૌમ્ય સુધારણા, મુદરી।

રસી રસો જાણ લઈએ રે.

પછી કવિ નાનાસાક્ષી—

વાંસળી વાગીને મારી જાતરી જંગમી

દેવાનાં દેત વ્હેતી વાંસળી વાગી

એ પંક્તિઓ આ કવિના કાવ્યમાં જેનું કલાત્મક રૂપ લે છે—

આંખે ને અન્તરને આંખડી સખી

અંતર ઉપર ઉપરે આશ્રમ નર ને

" દેત દેવાનાં વદની વાંચે વાંચી " ફ

ઉડે સ્વર આશીર્વાદ અંદર દર ને

" સારર અને સુધી " તો રસક કાવ્યશિલ્પ જોઈ જ છે.

આપણે ઉપર જણાવ્યું તેને વ્યંજનમંગીત કહેવું જોઈએ કારણ કે વ્યંજન મિત્રાવ કેવળ સ્વરવર્ણોથી

ફ આ પંક્તિ પડેલાં અવતરણોમાં છાપાઈ છે

પણ સંગીત આવી શકે છે અને કાવ્યમાં એ વધારે
ગૂઢ અને ચમત્કારી હોય છે. બે જ દાખલા લઈએ:

અહા! શા આજ વર્ષાવે સ્વરે આત્મા પડે, આશા!

બળેલો આત્મ એ શો એ સ્વરસ્નાને કરે, આશા!

બળે 'આશા' શબ્દના જ સ્વરે લઈ આપું
કાવ્ય નિર્મયું હોય નહિ! એવો જ બીજો દાખલો—

અમે મેલા બધા ઘેલા : પ્રભુની પાકશાળાના!

અમે ઘેલા અને મેલા : પ્રભુની પાકશાળાના!

એ આપું કાવ્ય.

તે સિવાય આ કાવ્યસંગ્રહથી એ પણ નોંધવું
છીએ કે કવિએ અનેક પ્રકારનાં કાવ્યો લખ્યાં છે.
તેમનાં અંગતી ગીતાં તે સુપરિચિત્ દત્તાં પણ
તેમની નાની નાની ગ્રંથો પણ બોવા મળે છે. એ
બધાં કાવ્યોમાં એ જ સંગીત, શબ્દમાધુર્ય, હૃદય-
ગમતા દૃષ્ટિ પડે છે. કાવ્યના પ્રકારો, તેની રીતિ,
વસ્તુ વગેરે જોતાં કલાપો, શ્રી ન્હાનાલાલ, શ્રી
નરસિંહરાવ વગેરે કવિઓનાં કાવ્યોની દિગ્ગંજો
અહીંથી નીકળતી નજરે પડે છે. અલગત આ અમે
માત્ર કવિતાસંગ્રહિએ જ કહીએ છીએ: કેઈ બીજા
કવિનાં કાવ્યોની તુલના કે તત્ત્વજ્ઞ અભિપ્રાય આ-
પતા નથી.

આ કાવ્યસંગ્રહથી સહેજે જોઈ શકાય છે કે કવિનાં
સંપર્ગ કાવ્યો મુક્તકો જ છે. પણ તેમાં પણ એક
ક્રમ પ્રતીત થાય છે. પ્રથમનાં કાવ્યો દૂંકાં છે, માનુષ-
ભાવનાં છે, ભાવમાં સરલ છે, તે ઉત્તરોત્તર લાંબાં
થતાં જાય છે, ભાવમાં વધારે ગંભીર થતાં જાય છે,
તેના રંગ ઘેરા થતો જાય છે અને અંતે ઉદર જ-
ણામાં તે લાંબાં પણ ખંડકાવ્યો જન્મે છે. પછી
ધીમે ધીમે ભક્તિપ્રધાન થતાં જાય છે. માનુષ-
ભાવને અતિક્રમી આશન જાય છે, ભાવની ગંભીરતા
મનોહરતા એની એ જ રહે છે પણ કાવ્યો દૂંકાં
થતાં જાય છે. પહેલાંના બહોળે બહોળે તેમાં દીનતા
ભક્તિ આવે છે.

તેમનાં લાંબાં કાવ્યો વિશે અહીં વિશેષ અમે
લખી શકીએ તેમ નથી. 'વસન્તવિજય' અને 'ચક્ર-

વાક મિથુન' વિદ્વાન સાક્ષરોની દીકરા સાથે પ્રસિદ્ધ
ચક્રવાક્યો છે અને તેમના પર વિશેષ કહેવાને આ સ્થાન
નથી. રસિક વાંચનારનું ખ્યાન એક બીજી દિશા તરફ
દોરવું અમતે જરૂરનું લાગે છે. સંસ્કૃત કાવ્યચારત્રમાં
આપણે કાવ્ય વિશે કેટલાંએક ઉત્તમ વિચારો જોઈએ
છીએ. પણ શાસ્ત્રકારોની વર્ગીકરણ શુદ્ધિને લીધે રસ
અને ભાવોના વર્ગો બંધાઈ ગયા અને પછીની શુદ્ધિ
એ વર્ગો ભેદી ન શકવાથી પેટા વર્ગીકરણમાં ઉતરી પડી;
રસ અને ભાવ, રસની કવિતા ઉત્તમ અને ભાવની
કવિતા ઉત્તરતી એવા વિચારો રૂઢ થઈ ગયા. આથી
કવિતા અમુક જ ક્ષેત્રમાં એકાગ્રે ઉતરી ગઈ અને
રસની ગણનામાં નહિ આવેલા ભાવો કવિતામાં
આવવા રહી ગયા. આ વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં કાવ્યોના
પરિચયથી બેદાયું અને માનવ હૃદયના અનેક ભાવો
કાવ્યમાં પ્રતિબિંબિત થવા લાગ્યા, આવા ભાવોનાં
કાવ્યોમાં કવિએ અપ્રતિમ કુશલતા બતાવી છે.
'રમા' 'અતિતાન' 'સ્નેહકંક' 'અમતિ ગમન'
'આશાગીત' 'માનસસર' વગેરે અનેક આ પ્રકાર-
નાં કાવ્યો છે. જે ભાવો સામાન્ય માણસ ભાષામાં
ભાવે જ મૂકી શકે છે, જે ભાવો વ્યક્ત કરવાને
કાવ્યની પરંપરા ગૂંજરાતી સાહિત્યમાં નહોતી, તે
કામલ ભાવો તેમણે કાવ્યમાં સુરેખ ઉતાર્યા છે.
તેમની 'વસન્તવિજય' 'ચક્રવાક મિથુન' જેવાં
ખંડકાવ્યો પણ આ પ્રકારનાં જ છે.

જીવનમાં વિલાસ છે અને આ કાવ્યોમાં પણ
વિલાસને સ્થાન છે. પણ આ કાવ્યોનો વિલાસ તે
નિર્જળ અતૃપ્તિની લોહુપતા નથી, તેમ જ સ્વાર્થમય
અન્નતા પણ નથી, પણ તેમાં સ્વાસ્થ્ય છે, કામલતા
છે, કલા છે, સ્ત્રી તરફ નિઃસ્તીગ આદર છે અને
શુદ્ધ પ્રેમ છે. થોડા દાખલાથી કદાચ અમારું વક્તવ્ય
રુદ્ધ થશે.

પ્રાણો આપણાનો સારો યોગ થયો,

અંગે અંગનો ઉત્તમ યોગ થયો;

અને આખર-આમ વિયોગ થયો!

મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

'આપણી રાત'.

હજી ઉડે ચરણો પ્રિય પાસે
મોહ કરે મધુરં મુખ દાસે;
ધસતો બાસે વીર કુશલ રતિજગમાં રે !
‘મત મયૂર-’
રહી જરા ફરી પાછો જુએ યાવ શરીરથી :
“પ્રિયે સ્પર્શ કરે શું હું ? આધિકાર જરા નથી !”
x x x x

રજતી નહિ સખી ધણીક વેળા,
નંપન મળે નહિ ઉંચ જાવ યાત્રી;
કરી ગુજ શિરકેશ સર્વ બેળા,
વદન સુધાકરને રહે નિહાવી.
‘અતિ રાન-’

પ્રણયની પણ તમિ થતી નથી :
પ્રણયની અભિજ્ઞા જતી નથી :
મમયનું લવ જાન રહે નહિ :
અવધિ અંકુશ રનેહ સહે નહિ !
‘ચક્રવાક મિથુન-’

શિરકેશ સુકોમલ મોહી રલા,
સ્મિત બેઠને તારક મોહી રલા;
દામધેનુ યી બાલક દોહી રલા
તને મૂર્તિ મનોહર માયુકની !
‘મનોહર મૂર્તિ-’

હવિનાં હેવટનાં કાન્યો અને કથું તેમ ભક્તિ
તરફ વધારે દળતાં છે. શરૂઆતનાં કાન્યોમાં જગતનાં
દુઃખોથી, વિપત્તિથી હવિને આઘાત થતો આપણે
ધણી જગાએ જોઈએ છીએ.

નથી ઇશ્વર દુઃખીનો : થયું ને ને હતું થયું :
હુનિયામાં દવે શાને, અરે રે ! દાપ ! જીવનું !
‘શુભાવણ-’

કંપના પણ હવિને મિત્રો બતાવી ઉદ્ધિમ કરે છે.
અતિ રાનનું દુઃખ દુઃખવતી જ્યોતિર્મીને સીસી થી
બેજાન થયું પડે છે. વસન્તતા વિજયનું પણ પરિ-
ણામ એવું આવે છે કે હવિથી કહેવાઈ જવાય છે કે :

નહી આને આથી ગવ સમયમાં દર હૃદય :
અવાક મિથુનમાં પણ રનેદીને એન જ કહેતું
પડે છે કે :

આ એથે પ્રણયસુખની, દાપ ! આશા જ કેવી !

આ શોભા હેવટે ઇશ્વરભક્તિમાં થમે છે. હવિનું
આજે અન્ય પ્રકારે આ માધું નમે
છે અને ઇશ્વરની ભક્તિનાં, પદાતાપનાં, આભારનાં,
પ્રાર્થનાનાં, આશીર્વાદની માગનાનાં, અનેક કાન્યો રજુ
છે. આ પછીનાં કાન્યો પણાં ટૂંકાં પણ છે.—કદાચ
આ મંથનમાં, આ શોભામાં, હવિના હૃદયગદગા એટલો
પ્રાસ થયો ! પણ હવિનું હૃદયમિનું ફરી મધું અને
ચક્રવાક મિથુનનો હૃદયો શ્રેયક

અધિક એક પ્રકાર થતો જતો :
જન જનાર તણે વધતો જતો.
અમિત એ અવકાશ તણી મહી,
કપલો જ ચેતન એક દિસે નહિ.

હનો તેને બદલે આ શમદમાં

કથાહિં અચેતન એક દિસે નહીં

એ પ્રમાણે હવિએ પ્રેમાબોના મૃત્યુમાં પણ
ચેતનસિદ્ધિ જોઈ.

અત્યાર સુધીમાં ને ને હવિઓની કૃતિઓ
આપણા પ્રાદિસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે તે સર્વમાં આ
સંગ્રહ પણો નાનો જથ્થોરો. પણ માત્ર કદ કે સંખ્યા
તરફ નહિ જોતાં સાદિત્વના ચિરંજીવ અંશો તરફ
નજર ફરીશું તો આ પૂર્વાશાપને આપણા પ્રાદિત્વમાં
અપૂર્વ રથાન જરૂર આપણું પડશે. હવિનો આ
પૂર્વ-આશાપ જ છે. અત્યારે ગુજરાતમાં ને નવ-
જનન સર્વજન ઉદય પામે છે તે સમયે હવિ ‘નવપ્રમ’
નો ‘નવસ સાદ’ સુગીને આપણને સોડા સમયમાં
ફરી પોતાનો દાન્યદાપ સુજાવશે એમ આશા
રાખીએ.

આર્યના તહેવારોનો પ્રાચીન તથા અર્વા-
ચીન ઇતિહાસ—કેબલ મળેલી ગુજાન પુરાતત્ત્વ
મંદિર, અમદાવાદ. પ્રાચીન કિશોરશાલ પ. મથકવાળા,
મદામજ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. પૃ. ૫૮૮.
કિમન રા. ૩-૮-૭.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વદારા આસતી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિને માટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠને ખરેખર ધન્યવાદ પામે છે. હજી ‘સુદક્ષીણાસારંગ’ને પ્રસિદ્ધ થયાં થોડોજ સમય થયો છે એટલામાં એવું જ આ બીજું ઉપ-યોગી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થઈ એ ગ્રંથાગ્રે સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ ઉમેરો કર્યો છે.

તદેવારો એ પ્રજાના જીવનને રચમય કરનાર, તેના જાવને પ્રકટ કરનાર અને ઇતિવાસનાં અવ-શેષોને જીવંત રાખનાર પ્રજાનું એક અંગ છે. કેટલે પછી પ્રજાનો ઉત્થાન અને જીવન તરફની ધૃતિ તેના તદેવારો ઉપરથી સમજી શકાય. પ્રજાના તદેવારો સમજવા એ પ્રજાને સમજવાની એક કુસી છે.

હાલ આપણા જીવનમાંથી રસ ઉડી જતાં તદે-વારોમાંથી પણ આપણે રસ હીટી ગયો છે. એ સમયે તદેવારોનું રહસ્ય આપણે જાણવાની ધગી જરૂર છે.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં લેખકે ઘણું મંજવી, તથા-તિથ મંજવી, ઝાનુ ગાંધી વાર પંચાંગ અને દિવની જુદી જુદી વર્ષગણનાની પદ્ધતિ વિશે પહેલો વિદત્તા-બરેશો લેખ લખ્યો છે. અને પછી દરેક માસવાર તદેવારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં પૌરાણિક, ઐતિ-હાસિક, સામાજિક, નૈતિક દરેક દષ્ટિએ વિવેચન કરેલું છે. વિવેચનપદ્ધતિ બતાવવા માટે એક ગમે તે દાખલો લઈએ છીએ. દોઝોત્સવના તદેવાર નીચે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ, આવ રૂઢિ, ધર્મની ઉત્પત્તિ કે અવ-નતિ, દેવતાઓની મૂર્તિઓ, વેદકાળના વૈદિક, પુરા-ણકાળના વૈદિક, મૂર્તિપૂજના કાલ, મૂર્તિપૂજના મંજવમાં આરોપો, દેવચાનોની ચોમનીય રિયતિ એટલા મુદ્દા ચર્ચેલા છે. પુસ્તક ઇતિવાસના શોધક-ને, સમાજના અવગણીને અને એક બાજુને પણ એટલું જ રસવાળું લાગશે. કેટલીએક બાજુમાં તો આ પુસ્તકની હકીકત વાંચી અમને અમારા સમાજ-ના અવાનને માટે ખરેખર શરમ આવે છે.

પુસ્તક ગ્રંથોમાં આવરી થાય છે કે “પ્રત્યેક વ્યક્તિ-ના વિચારમાં ચિંતન ઉત્પન્ન થાય અને તે રવત

જૂના વિના નવીન દષ્ટિએ આપણા રીતરિવાજો પરિશુદ્ધ કરે” એ કૃતિનો ઉદ્દેશ આનાથી સમજી શકો.

અમે આશા રાખીને છીએ કે વાંચવાનો શા-ખીન કાર્પ પણ આ પુસ્તક વાંચ્યા વિના નહિ રહે.

દ્વિમાસયનો પ્રવાસ અને ઉત્તરાખંડની યાત્રા-લેખક દત્તાત્રેય જાલકજી કારીશકર નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦.

આપણામાં પ્રવાસનું સાહિત્ય વિરલ છે. જે કંઈ છે તે પણ થોડો જાગે પર મુશ્કેલી પ્રવાસનું સાહિત્ય છે. પણ આપણા દેશનું સા-દર્શ તો આપણે સાહિત્યદારો પણ જોયું જ નથી હોતું. આથી વિચારમાં અને મુમાદરીમાં બંનેમાં આપણા દેશ આપણને સૌથી વધારે ઊંડો પડે છે.

જૂઓળની એક ધજી વખણાએલી જુની ચોપડીમાં મુખપૃષ્ઠ પર નીચેની પંક્તિઓ હતી:-

જેકો સદેશ મુજોંછી કરના

મદ તમારા કિતાબમે દેખા

આપ હના હોઠર જાતમે મિલના

મદ તમારા કિતાબમે દેખા

આપ સખત મોરકું મિલજત

મદ તમારા કિતાબમે દેખા

આ પુસ્તક વિશે પણ હવે શરૂાએ કે ગાંધી પર આશરમથી બેઠાં બેઠાં આ પુસ્તકની મદદથી દ્વિમાસયની અને ઉત્તરાખંડની યાત્રા કરી શકાશે. દ્વિમાસયની બચત, પુણ્યસ્થાનોની પવિત્રતા, મંત્રો સમાગમ, ધરમ્મદાગના અવનવા અનુભવો સર્વનો આનંદ કરી શકાશે.

હાલની કેળવણીમાં જેનું સૌથી વધારે કુર્ષિય થતું હોય એવો વિષય આપણા દેશની જૂઓળ છે. પગરસને કરેલી યાત્રાની જુની પદ્ધતિ પણ નવાં સાધનો થતાં નાબૂદ થઈ છે, અને તેથી આપણને આપણા દેશનું કેવળ અજાન જ રહે છે. દેશનું

• દરવાખલ એવું તેવું નામ રસજીમાં છે.

એકત્વ સમજવાને માટે આપણી પાસે પૂરો અનુભવ જ દોતો નથી. આ પુસ્તકથી રેળવણીની આ મોટામાં મોટી ખોડ ધણે અંશે પૂરી પડે છે.

પ્રવાસના પુસ્તકમાં માત્ર પ્રવાસના દેશનો જ નહિ પણ પ્રવાસ કરનાર પ્રવાસીનો પણ પરિચય થાય છે. 'દાક'નો પરિચય આપણને નવજીવનના તંત્રી તરીકેનો, મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક તરીકેનો અનેકથા યોગે છે પણ 'દાક' નો માણસ તરીકેનો પરિચય આ પુસ્તકમાં જ થાય છે. પ્રવાસમાં માણસ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં દેખાય છે એ સર્વનો અનુભવ હશે.

આ પુસ્તકમાં 'દાક'નો કવિ, ક્ષિત્યુદ્ધ, સમાજ-શાસ્ત્રી, વિચારક વગેરે અનેક રૂપે આપણને પરિચય થાય છે. પુસ્તકના વિષયમાં 'દાક' એટલા તદ્દાત્તર થયા છે કે આ તે નિર્માણની સૌન્દર્યસમૃદ્ધિ કે કાકાની દામયત્રપદ્ધિ, કિંદની મંત્રસમૃદ્ધિ કે કાકાની ક્ષિત્યુદ્ધિદિ, સમાજસંસ્કારોનું રહસ્ય કે કાકાનું સમાજશાસ્ત્રનું જ્ઞાન એ નક્કી કરી આપણું અમને સુરક્ષિત લાગે છે. અને અમને માત્ર બંનેના પરસ્પર અધીક્ષિતની જ પ્રતીતિ થાય છે.

આપણું પુસ્તક જલ્દ જ ઉત્સાહપ્રેરક સ્ત્રીમાં લખાયું છે. દિમાલયના સરોવરમાં નદાવાથી લેખકને જેટલી તાજ રહીતી થઈ હશે તેટલી આ પુસ્તક વાંચવાથી થાય છે. આપણા જીવન વર્ગનું સાદસ આવાં પુસ્તકોથી દિમાલયના જેવી અવસાદ, ઉત્તન-તા અને શુચિતા તરફ દોરારો એક આદ્ય રાખીએ છીએ.

ઇગ્નિપ્રદેત-લેખક કિશોરકાલ ધનસ્વામલાલ મશરવાળા. ગ્રંથીય વિદ્યામંદિર-સત્યામદાથમ સાબરમતી. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૦-૬-૦.

આ લેખકે શરૂ કરેલી અવનારણીતા લેખ-માળાનો આ પાંચમો મજૂકો છે. આ લેખમાળામાં ઇશ્વરિતનેદ સમાવેષ કર્યો તે પ્રશંસનીય છે. પર-

ધર્મોમાં તરફ આપણે હિન્દુઓ જલ્દ સદિધ્વના રાખીએ છીએ એમ હવે આપણે ધણી વારે મજરૂર થઈએ છીએ. અને આપણા ઇતિહાસમાં એ ગૌરવ ધરવા જેવી જાગત છે પણ ખરી. પણ અત્યારે આપણી પરધર્મ તરફની જિજ્ઞાસા સમૃદ્ધિ-તાની કહેવા કરતાં પરસ્પર તરફની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાવિદિ જરૂરની કહેવી વધારે ઉચિત છે. અને આ જિજ્ઞાસા આપણે સ્વયં નિર્ધન ધેય: પરધર્મમાં મયામદનો ખોરા અર્થ કરી પુટ કરીએ છીએ. આપણે જનજનું જેમએ કે ધર્મસદિધ્વના એ એક સદ્ગુણ પણ કેવળ નિર્ધેયતમક સદ્ગુણ છે, અને પરધર્મ તરફ સમભાવ, તેની જિજ્ઞાસા, તેના સદેશોની કદર એ આપણી જીદિ અને ધર્મજિતિ બંનેને માટે વધારે આવરમક અને ઉચ્ચતર જિતિ છે.

આ પુસ્તકમાં આર્થદિષ્ટી ઇશ્વરિતના જીવન અને ધર્મની સમાસોચના કરી છે અને એમ કરતાં ખિસ્તી ધર્મને અન્યાય કે દાનિ થઈ દોષ એમ અમે માનતા નથી. આની આગળ જીદનો લેખ પ્રદેશ થઈ ગયો છે ત્યારે બંનેના ઉપદેશોનું સામ્ય. અને ઇગ્નિપ્રદેતના અદ્ય વરસની દરજીક મળતી નથી એ ઉપરથી ઇગ્નિને કાર્થ જીદ બિમ્બ પાસેથી બોધ મળ્યો હશે એવો પુસ્તકસ્વરૂપોએ તકે કર્યો છે એનો ઇસારો કર્યો હોત તો કાર્થ બોધું ન મળ્યાત એમ અમે માનીએ છીએ.

પુસ્તક ગમે તેવો ગુજરાતી સમજી શકે એવી રીતે તે સમયની ઇતિહાસમુખિયા આપીને લખ્યું છે. વળી મુખ્ય મુખ્ય રચાનો જાતાવવા નારી. પણ આપ્યો છે. કેટલાએક પારિભાષિક શબ્દો અને જનજીવાલેગ દરજીકની ઉચ્ચે દીપ પણ આપી છે. અમને શ્રદા છે કે પદેસના લેખોની પો આ લેખ પણ ગુજરાત મન્દારશે.

આપરવ્યમાં મહાત્મા ગાંધીજી-પ્રમથમ અન્યમાળા નં. ૩. મૂળ લેખક બાજુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ. શ્રી મદદેવમાર્મના ને બોધ માયે. પ્રકાશક મુખ્યત મદેતા, મુખ્યધર્મ પ્રમોલય, અમદાવાદ. પૃ. ૩૨૦, ૬૬૬

પૃ. ૩૧-૪-૦. પાકું ખાદીનું પકું ૩૧-૪-૦. સત્યા-
ગ્રહની હાલત. જે રીતે અમલમાં આવી તે રીતમાં
કોઈક યોજના દેખાય છે. સૌથી પ્રથમ તેને હિન્દના
માણસોએ જ હિન્દના જ એક રાજદારી હક્કના
દક્ષણમાં દર્શાવે આક્રિષ્ટમાં અમલમાં મૂકી જે
દેશ હિન્દથી દૂર છે, જ્યાંની પ્રત્યક્ષ અસર હિન્દ
ઉપર ન થાય છતાં હિન્દને તેમાંથી જળવણી મળે. તે
પછી હિન્દના પ્રાંતિક સવાલોમાં તે અમલમાં
મૂકાય, જેવા કે અંપારવ્યયના અને ખેડના, અને તે
પછી જ તે આખા હિન્દમાં સ્વીકારાઈ. આખી
હાલતમાં તેના વિસ્તાર વધતો ગયો, તેનું કાર્પસેન
વધતું ગયું, તેની આપકતા વધતી ગઈ, પણ પહેલે-
થી છેલ્લે સુધી તેનો એક જ સિદ્ધાન્ત રહ્યો અને
પરસ્પર વિરોધી બંધો પણ એનાં એજ રહ્યાં.

અંપારવ્યયનું આ યોજનામાં અગત્યનું સ્થાન છે.
આપણી હાલતમાં એ એક દ્રવ્ય ત્ર પ્રકરણ છે અને
માટેજ અસહકારનો અભ્યાસ કરવાને તે બહુ જ
યોગ્ય છે.

આ પુસ્તક, હાલતમાં ભાગ લેનારા એક
વિચારશીલ વિકાસે કામ્યું છે અને યુગલમાં અન્ય-
ભાગાએ તેનું આનું સુંદર ભાષાન્તર આપણને આપ્યું
તે યોગ્ય જ થયું છે.

પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત, મહાદેવ દેસાઈએ 'જે
એક'માં પોતાને સુલભ રસિક શૈલીથી કર્યો છે.
પુસ્તકના ઉત્તરાર્ધમાં આ વિષયનાં લગતાં નવ-
જીવનનાં બીજાં લખાણો લઈ અને અંતમાં હાલતના
કમની તારિખવાર નોંધ આપી પુસ્તકને સર્વ રીતે
ઉપયોગી બનાવ્યું છે. અમને આશા છે કે આ
અન્યભાગનાં બીજાં પુસ્તકોની પેઠે આને પણ
સત્કાર મળશે.

નૈવેદ્ય-અંગાણીમાંથી અનુવાદ કરનાર નરસિંહ-
ભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ. 'સાંસ્કૃતિકિતન. મુખપટ પરથી
જણાય છે કે કવિ રવીન્દ્રનાથની મૂળ અંગાણીમાંથી
ઉપરથી કરેલો આ ગૂજરાતી અનુવાદ છે. કવિને
વિશ્વવિખ્યાત કરનારું અંગ્રેજી 'ગીતાંજલિ'માં આ

'નૈવેદ્ય'માંથી લીધેલાં કેટલાંએક કાવ્યો આવે છે અને
એવાં કાવ્યો આપણે જોવાળી શકીએ-માટે તે તે
કાવ્યો નીચે ગીતાંજલિના કાવ્યની સંખ્યા આપી છે
જેથી અંગાણી નહિ જણુનાર પણ તેના અંગ્રેજી
સાથે અનુવાદ સરખાવી શકે. શરૂઆતમાં કવિનો
સુંદર ફોટોગ્રાફ આપ્યો છે.

અનુવાદ ગૂજરાતી ગદ્યમાં કર્યો છે અને મૂળની
કવિતા ગદ્યભાષાન્તરમાં ઉતારતા પ્રયત્ન કર્યો છે.
અમને અંગાણીનો અભ્યાસ નથી પણ મૂળ જોતાં
જણાય છે કે મૂળ કાવ્યો ધર્માખારાં મુગેય છે અને
અર્ધ પદ્યરચનાનાં છે. એવાં કાવ્યોને ગદ્યમાં
ઉતારતાં તેમનું અર્થ સૌન્દર્ય અને અત્કાર જતાં
રહે એ સ્વાભાવિક છે. માટે જ સંસ્કૃતમાં કાવ્યના
ભાષાન્તરને મૂળની 'ઝંખા' કહે છે.

જેવ કાવ્યોના ગદ્યભાષાન્તરમાં કેટલીક ખાસ
મુશ્કેલીઓ છે, અને તે આ સંગ્રહમાં દેખાય છે.
ગીતનું કુવપદ રાગની આવરયક્તાથી આવે છે અને
તેને લીધે ગીતની કડીના અર્થ સાથે તેનો અર્થ
પૂરેપૂરો બેસે નહિ તો પણ રાગની પૂર્ણતામાં તે
જૂઠું પડી જતો નથી. પણ ગદ્યભાષાન્તરમાં તે એક-
દમ જૂઠું પડી જાય છે.

સંસાર જેવારે મન જેવી લે, પ્રાણુ જ્યારે જાગે ના,
ત્યારે નાથ તને પ્રણુમીને તારાં ગીત ગાતો બેસું.
જન્ય મનની મારી ધ્યા બેઠ, કુલ વિનાની પૂન-
સામગ્રી, ભક્તિ વિનાનો સુર એ સૌ, હે અંતરજાગી,
લગા કર.

સંસાર જેવારે મન જેવી લે, પ્રાણુ જ્યારે જાગે ના,
નૈવેદ્ય. ૬.

દલે તેને મૂળ સાથે સરખાવીએ:

સંસાર જાગે ગાન દેડે લાય
જાગે ના જાગન પ્રાણુ
તખો હે નાથ પ્રણુમિ તોચાય
ગાહિ બેસે તવ ગાન !

અંતર્યામિ ક્ષમ સે આમાર
શ્વન્ મનેર દયા ઉપહાર
પુષ્પ વિહીન પૂત્ર આયોજન
ભક્તિ વિહીન તાન
સંસાર જાગે મન કેડે કાપ
જાગે ના જામન પ્રાણ.

ગૂજરાતી અનુવાદમાં “સંસાર જે વાગે મન
જેમી લે, પ્રાણ જ્યારે જાગે ના” એ પંક્તિ તેની
ઉપરની કડીથી વિખૂટી પડી ગયેલી લાગે છે, પણ
મૂળ જંગળીમાં સંગીતના જલથી ઉપરની કડી
સાથે તે સંપૂર્ણ ભાવિકય પામે છે. સંગીત અને
અત્યયમક, પ્રાસ, આ રીતે કાવ્યના અર્થમાં ભાવ-
એકતા ખીલવવા સહાયજૂત થાય છે. કાવ્ય નેવેલ
૯ માં પણ આજ કારણથી અર્થવિસ્તેષ જણાય છે.
નેવેલ ૨ માં

“રૂપરૂપશ્ચિનો તારો જે દીવો તેની જ્યોત રિયર.
ગારા સૌ કાળાં કલકને પલકમાં સોતું કરી દે. મારા
આ ઘરમાં તારે પોતાને હાથે ધરદીવો પ્રગટ.”

‘રિયર’ શબ્દ આમળ વાક્ય પૂર્વ કયું છે અને
નીચે દીપમાં સમજીત આપી છે કે મૂળમાં હોતું
ક્રિયાપદ અધ્યાહત છે અને ગૂજરાતીમાં પણ એ
રહી શકે જેમકે “એક હતો કુંવર, એનું નામ
સંદેવંત.” પણ ગૂજરાતીમાં અમુક જ જગાએ એ
અધ્યાહાર શોભે છે. પણ મૂળ જોતાં અમને એ
રચણે વાક્ય પૂર્ણ કરવાની જરૂર જણાતી નથી—

પરશ મશ્વર પ્રદીપ તોમાર
અયપલ તાર જ્યોતિ,
સોના કરે નીક પલકે આમાર
સગ કલક કામો !
આમાર એ ઘરે આપનાર કરે
ગદદીપખાનિ જવાસો.

બીજી પંક્તિમાં છેડે અદપવિરામ છે.

કાક રાક જગાએ અનુવાદ દિલ્લે જાગે છે.
જેમકે—

જે મારો મને તે રખડના મૂંઝો છે તે મારો
રખડીય, પણ તારે ચરણે મારાથી જવાસો ! મારો
સૌ થાક હિતારીને મારો શ્રમ વહી લેવાસો !...૨૦

પણ અનુવાદની આ સાધારણ મુશ્કેલીઓ છે
તે બાદ કરતાં નેવેલનું ભાષાન્તર અમને મુંદર લાગ્યું
છે. અસહનું સર્વ સૌન્દર્ય એમાં નથી પણ અસહ
કેટલું મુંદર હશે, કેટલું ભગ્ય હશે તે આ ભાષાન્તર-
દ્વારા કંઈપી સકાય છે, અને અસહનો અર્થ તો
સંપૂર્ણ ગ્રહણ કરી સકાય છે. અભ્યાસને માટે આ
ભાષાન્તર ધણું મદદમાર થાય.

કુનિયાના સાહિત્યમાં હિંદનાં ભક્તિનાં
પુસ્તકોનું કદાચ અદિતીય સ્થાન છે. કદાચ
એટલા જ માટે કવિની ગીતિગતિ યુરોપમાં
એટલી પ્રખ્યાતિ પામી જ્યારે એ પ્રકારના
ભક્તિસાહિત્યની આપણે ત્યાં અવિચ્છિન્ન પરંપરા છે.

નેવેલ આ પરંપરામાં આવતું સાહિત્ય છે. પણ
તેથી જૂતા કવિઓ કરતાં તેમાં કશું નવીન નથી
એમ ન કહેવું જોઈએ. તેમાં રહેલી ક્લિષ્ટફૂની દટિ
વેદાન્ત અને ભક્તિમાર્ગની હોવા છતાં નીન જ છે.
જગન તરફ તેમાં શુષ્ક વેરાગ્ય નથી પણ ઇશ્વરના
આવિર્ભાવ તરીકેની તેમાં શ્રદ્ધા છે. અને વિશેષ તો
જગનની યોજનામાં દુઃખનું સ્થાન શું છે તે ઉપર
ગંભીર અને ભય વિચારો છે.

૪૮ મા કાવ્યથી દેવસંનધી કાવ્યો શરૂ થાય
છે. આપણા દેશ વિશે વિચાર કરતાં, અભિમાન,
અધકાર, દીનતા, આશા, પશ્ચિમ સાથેના સંબંધ
વગેરે જે અનેક ભાવો હૃદયમાં થાય છે તેનાં ધણું
મુંદર શબ્દાલેખનો છે. તેમાં પ્રામ્થતા કે પોકળ
અભિમાન નથી, દરેક જગાએ હાડી કવિ-રિલસુરની
મેદક દટિ છે, હિંદના આત્માની પિંજન છે એ આ
કવિને માટે કહેવાની જરૂર જ નથી. અમે
આના અનેક કાવ્યો આપવા લક્ષ્યાઈએ છીએ
પણ થોડા જ જેમાં ભાષાન્તરની સફળતા છે અને
જે દેશ સંપૂર્ણ સમજના જોઈએ—

તેવા થોડા જ દાખલા આપી બંધ કરીશું.
આ લખાણ દેશમાં, સંતર્ભમાં, તું છે કેાછને
ખગર પડે નહિ એમ ઘેરઘેર હાથેહાથે રાતદિન
જાગતી રહીને તારી ગૃહસ્થિતિ ધામ કરી રહી છે.
અહો મહારાજ, આશા મેં છોડી નથી.

નૈવેદ્ય. ૬૨.

હમા બધાં ફીણુ દુર્બળતા મનાય છે ત્માં હે
રૂઠ, તારી આશાએ મારાથી નિષ્કુર થવાઓ. તારે
દેશારે મારી છબ ઉપર પ્રચંડ ખડગ શું
સાચવાય જળહળી ઉઠે, તારા ન્યાયાસન ઉપર
મારું સ્થાન લેષ તારું માન રખાઓ, અન્યાય
જે કરે અને અન્યાય જે સહે તેને તારી ધૂણા
તરણાની પેઠે જાળી નાખો. નૈવેદ્ય. ૭૦.

ઉલ્લા વાક્યને ચોડ્દમાન દેષ્ટિ ચં ઘયં દ્વિષ્મ
સ્તં ઘો જન્મે વધ્મઃ એ વેદની પ્રાર્થના સાથે સર-
ખાવતાં કવિનું ચિન્તન, સામર્થ્ય અને તેનું કલા-
સાક્ષ્ય સમજીએ.

ઉવટે આ અનુવાદ મારે અભિનંદન આપતાં,
ચાન્તિનિકેતનના સંગીતમય વાતાવરણમાં રહેલા
શ્રી નરસિંહભાઈને એ પણુ કહીએ કે શ્રી રવીન્દ્ર-
નાથનાં કાવ્યોના સંગીત સાથેના અનુવાદની અર્થે
તેમની પાસે આશા રાખીએ છીએ.

રણુજીતરામના નિગંધો લાગ ૧—સંસદ
અથવા—૧. લેખક રણુજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા.
પ્રસિદ્ધકર્તા: સાહિત્ય પ્રકાશક કં. લી. મુંબઈ.
મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦.

આ વખતે એક શાગે જે અનેક મુંદર પુસ્તકો
પ્રકાશિત થયાં છે તે : બેતાં શુભરાત્રી સાહિત્યનું
બવિત્ય અમને રૂંઠવાગે છે. એ પુસ્તકોમાં આ પણુ
એક સાથે ઉમેરા છે. સાહિત્ય ગંસદને પ્રકાશનના
પુસ્તકની પદ્ધતી મારે ધન્યવાદ થયે છે.

આમાં સાશર શ્રી રણુજીતરામના ડેટલાએક
સાહિત્યવિષયક નિગંધોનો સંગ્રહ છે. એ સમ્પત

સાશરના બધા લેખોનો સંગ્રહ થવાની જરૂર હતી જ
અને એ કાંમ માથે લાઈ સંસદે સાહિત્યની સારી
સેવા કરી છે.

આ જૂના નિગંધો અત્યારે વાંચતાં પણુ બેાધક
અને રસવાળા જણાય છે. બધા લેખોમાં રણુજીત-
રામનો સાહિત્યશાખ, તેમની રસશક્તિ અને સાહિત્ય
માટેની ઊંડી લાગણી સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. તેમનાં
અન્યાયલોકનો સદ્વસ્તુને ઉત્તેજન આપવામાં તત્પર
અને નિષ્ફળને વખોડવામાં નિખાલસ, નિષ્પક્ષપાતી,
કેવળ સાહિત્યના કિતની વૃત્તિથી ઘેરાયલાં અને
ટીકાકારની મર્યાદામાં રહી ગયેલાં લાગે છે.
તેમની કૃતિના બીજા સંગ્રહો જોવાને અંગે આવુર
છીએ.

નીતિવચન—મૂળ લેખક રવ. કરસનદાસ
મૂળજી. સંપાદક દેશવ્રસાદ ઊંડાલાલ દેસાઈ,
બી. એ. એલ. એલ. બી. પ્રકાશક જીવનજ્ઞાન અગરશી
મહેતા. અમદાવાદ. કિંમત-કાચું પૃકું એક રૂપીઓ.
પાકું પૃકું દોઢ રૂપીઓ. આ પુસ્તક ‘સ્ત્રીબોધ’ અને
‘બાળક’ના ગ્રાહકોને આપવાની બેઠનું પુસ્તક છે. રવ.
કરસનદાસ. મૂળજી સ્ત્રીબોધ પત્રને અસ્તિત્વમાં
આણુનાર મંદળમાંના એક હતા અને કોડાક સમય
તેના અધિપતિ પણુ હતા એ જોતાં આ પ્રકાશનમાં
અમને ખાસ ઔચિત્ય જણાય છે. એ પ્રાણુવાન
લેખકના નિગંધો સર્વને વાંચવા લાયક છે. ચરઆત-
માં આપોણું તેમનું જીવનચરિત્ર વાંચતાં, તે જમાના-
ની રિયતિ સાથે એ જીવાન સુધારકનો પુરપાઈ
પણુ બેાધપ્રદ થશે. આવાં જૂનાં પુસ્તકો જૂલાઈ જ્યાં
જોઈતાં નથી.

મેષદ્રુત—ભાષાન્તરકર્તા રવઃ કિલાકાઈ
ધનરાયભ. લલિતવાક્યમય અંચમાલા. ગ્રંથાંક ૮.
પાકું પૃકું રૂ. ૩-૦-૦. કાચું પૃકું રૂ. ૨-૮-૦.
આ ભાષાન્તરની નવી જોગબ કરાવરી
પડે તેમ નથી. પ્રથમાવૃત્તિ કર્તાએ પોને પ્રસિદ્ધ
કરેલી તેના વાંચનાર વર્ગે શારે સત્કાર
કર્ષો હનો. આ તેજ આશ્વત્તિ ફરીનાર

છપાવી છે. વિશેષમાં મેઘદૂત મૂળ આપી અખ્યાસીને તેમણે સારી સગવડ કરી આપી છે. મેઘદૂતનું ભાષાન્તર. કવિ. ધણું અપૂર્વ છે. સમસ્યોદી કરતું તેથી પણ અપૂર્વ છે અને આ ભાષાન્તર પણ સંપૂર્ણ કરી નજ રાકાય. પણ મેઘદૂત વિશે અને કાગિદાસ વિશે આટલી મહિત્વી-વાળું પુસ્તક ગૂજરાતીમાં બીજું કોઈ નથી. અને મૂળના સૌન્દર્યની કલ્પના કરવા ગૂજરાતી ભણનારા આ વાંચશે એમ અને આશા રાખીએ છીએ.

ભારતશિલ્પ—શ્રોયત અવલોન્દ્રનાથ ટાકુર. પ્રકાશક મણિભાઈ દિવેદી, સ્વાધ્યાય કાર્યાલય, નવસારી. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૦-૦. આ નાના પુસ્તકમાં ભારત-શિલ્પની સ્તુતિ કરી છે અને તેનું રહસ્ય સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પહેલાં જેઓ એમ માનતા કે પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાથી જ આપણી કલાનો ઉદ્ધાર થવાનો છે તેમને આમાં સચેટ જવાબ છે. પણ હવે આ માનનારા વર્ગ ઓછો થતો જાય છે. પુસ્તકની યોજના એવી છે કે ભારતશિલ્પની સ્તુતિ લખાણથી કરતાં તેનું રહસ્ય સમજાવવા માટે પ્રમ-દાર ધણું ઓછું કહી શકે છે. પણ જેટલું કહે છે તેટલું ખરું છે અને દરેક કલાતરિકે તે લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે. કલામાં સમાધિની જરૂર વિશે લખ્યું છે તે યથાર્થ અને મનનીય છે.

ગૌતમિન્દ ગમન—(નરસિંહ મરેતા કૃત) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ પાઠ્યપુસ્તક ૧૮ મું. સંપાદક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંકજ તથા નરહરિ દારદાસ પરીખ. પ્રકાશક કિશોરલાલ ધનસ્વામીદાસ મચાવાલા, મહા-માન, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ. અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૫-૬. સ્નાતક પરીક્ષા માટેનું પાઠ્યપુસ્તક છે. ઉપરે કુંડી દીક્ષા આપેલી છે.

Poetical Selections—વિદ્યાપીઠ-શિક્ષક વિષયક પુસ્તક ૧૮ મું. Published by Kishorlal G. Mashroowalla, Maha-

matra, Gujarat Vidyapith, Ahmeda-
bad. કુમાર અને વિનય મંદિરના ઉપયોગ માટે.

શ્રી ભવેક વિદ્યાસ—પ્રયોજક બીમજ હરજી-વન સુશીલ-સોરાષ્ટ્ર-રાણપુર (કાઠિયાવાડ). પ્રકાશક મેઘજી હીરજી. જુએસર એન્ડ પબ્લીશર. ૫૧૬, પાપધુની, મુંબઈ. એક્સપેર, કિંમત રૂ. ૩-૦-૦. રફ પેપરની રૂ. ૨-૮-૦. આવા ધાર્મિક વિષયના દેખાતા પુસ્તકમાં શુકનાવળી, સુપુરૂપનાં લક્ષણો અને તેમનાં ચિત્રો વગેરે આપ્યું છે એ અમને કેવળ અનુ-ચિત લાગે છે. એનાથી લેકિની અંધશ્રદ્ધા વધે છે અને સ્વિ બમડે છે એમ અને ખાતરીએ છીએ.

વજીરનંદિની શૈલબેગમ—સ્વ. બંગાળ સમારક અંધમાતા, પુસ્તક ૪ મું. અનુવાદક મહાશયર હરજી દવે. પ્રકાશક લાભચંદર જીવાજી જોષી, ખાડિયા, દેસાઈની પોળ, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦. બંગાળી નવલકથાનો આ અનુવાદ છે. અધ્યાપનિસ્તાનના આધુનિક ઇતિહાસમાંથી વસ્તુ લીધેલું છે અને વાતોનો રસ સામે છે.

કુંભમવાડીનો માળી—અનુવાદક દરજાર અને રમણ, કિંમત બાર આના. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના ધી ગાર્ડનર નામના પુસ્તકનો અનુવાદ. કુંડી પ્રસ્તાવનામાં કવિનો પરિચય આપ્યો છે. કવિનો આટલો પરિચય થવા પછી હવે અંગ્રેજીમાંથી તેમનાં કાવ્યોનો અનુવાદ કરવાનો હોય નહિ. હવે તો સીધાં બંગાળીમાંથી જ ભાષાન્તરો થવાં જોઈએ.

મણિભદ્ર અને શાવિકા રત્નમાળા—સચિત્ર. કવો બીમજ હરજીવન સુશીલ, સોરાષ્ટ્ર આશ્રમ—રાણપુર. બી. એસ. રેવે. (કાઠિયાવાડ) આદિત બીજી. પ્રકાશક મેઘજી હીરજી જુએસર, મુંબઈ નં. ૩. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦.

શ્રી મહાવીર જીવનવિસ્તાર—પ્રયોજક પરી બીમજ હરજીવન, કિશોરલાલ, મહા. પ્રકાશક મેઘજી

મેષજી હીરજીની કુંપની. ૫૬૬, પામધુની, સુખમ.
મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

હિંદય રણુકાર—કર્તા અને પ્રકાશક રમણિક ર.
મહેતા. રાજકોટ સદર. મૂલ્ય. ૦-૪-૦. પુસ્તકની
આવક રવ. લામ ગિરધરના નિરવસજી કુટુંબી
જનોના લાભાર્થે જશે.

મન્યુકાંકાના મહાજનોને—લેખક વલ્લભજી
ભાણજી મહેતા. પ્રકાશક દુર્લભજી ત્રિભુવન ઝવેરી,
મોરબી. કાવ્ય છે.

ભારત કીર્તન—કર્તા વલ્લભજી ભાણજી મહેતા,
મોરબી. મૂલ્ય ૮-૪-૦. શ્રી ભાઈશંકર કુમેરજી
શુક્લે કુંડી પ્રસ્તાવના લખી છે.

નિધવાવિવાહ નિબંધ—લેખક ગ્રેમી

કન્યાનિકૃત્ય—અથવા માઆપનું મહાપાપ,
રચનાર વૈદ્યકવિ દુર્લભ સ્યામ મુવ. પ્રકટ કરનાર
શ્રી સદુપદેશ સાહિત્ય સંચારક સંસ્થા. કિંમત
આના બાર.

પ્રભુ અને હું—રચનાર વૈદ્યકવિ દુર્લભ સ્યામ
મુવ. શ્રી સદુપદેશ સાહિત્ય સંચારક સંસ્થા.

અહિંસાનું અલૌકિક બળ—રચનાર વૈદ્યકવિ
દુર્લભ સ્યામ મુવ. શ્રી સદુપદેશ સાહિત્ય સંચારક સંસ્થા.

સ્વામીમુદ્ર—(ચારે ભાગ સાથે) રચીને
પ્રકટ કરનાર વૈદ્યકવિ દુર્લભ સ્યામ મુવ. મૂલ્ય અમૂલ્ય.

પુનઃધર્મ—Duty of a Son. રચનાર
ડૉ. જીવનલાલ દુર્લભદાસ સ્યામજી મુવ. એમ. એસ.
શ્રી સદુપદેશ સાહિત્ય સંચારક સંસ્થા. કિંમત
બાર આના.

સિન્દૂર પ્રકર કિંવા સુક્તિ મુક્તાવલી—
પ્રયોજક અને પ્રકાશક માવજી દામજી શાહ, ધાર્મિક
શિક્ષક, બાણી પી. પી. જૈન દામરૂદસ, મૂલ્ય રૂ. ૦-૫-૦.
શત્તામિક શ્રી સોમપ્રભાસરિએ સંસ્કૃતમાં રચેલા
નૈતિકવિષય પરત્વે ઉપદેશ આપતા સો શ્લોકોનો
સંગ્રહ.

રાષ્ટ્રીય અસુલેખનમાળા—મણી ૧. ૨. ૩.
૪. ૫. ૬. પ્રસિદ્ધકર્તા બી. એ. જોષીની કૃતિ, એલ.
આણુંદ ચક્રને (ગૂજરાત). કિંમત દરેકની રૂ. ૦-૧-૬.
આ અસુલેખનમાળા વિદ્યાપીઠે મંજૂર કરેલી છે.
ગાંધીજીનાં રમરણીય વચનો આ માળામાં ગૂંથેલાં છે.

ચરિતરએનથુકેશન સીસાઈડીનો સાતમા
વર્ષનો સન ૧૯૨૨-૨૩ નો હેવાલ—પ્રકાશક
બીખાભાઈ કુમેરભાઈ પટેલ, સેકેટરી, ચરિતર એનથુ-
કેશન સીસાઈડી, આણુંદ.

નોંધ

મહાસભા

આજે મહાસભાનું નાવ તોફાને ચઢ્યું છે. દેશમાં ધારાસભાગઢિષ્ઠારના અને ધારાસભાપ્રવેશના એવા બે પક્ષો પડી ગયા છે. આ બન્ને પક્ષોમાં પણ વળી પેટાપક્ષો છે. ધારાસભાગઢિષ્ઠાર પક્ષમાં એક પક્ષ ધારાસભાપ્રવેશવાળાઓ સામે સખત ચળવળ મચાવવાનો દિમાવતી છે, બીજો પક્ષ ધારાસભાગઢિષ્ઠારની ચળવળ નહિ મચાવવાના મતનો છે. ધારાસભાપ્રવેશપક્ષમાં પણ બે પેટાપક્ષો છે: એક સ્વરાજ્યપક્ષ છે જે ધારાસભામાં બહુમતથી પ્રવેશ કરી ધારાસભા તોડી નાંખવાના મતનો છે; બીજો Responsible (Non)cooperation એટલે સરકારની વધણ પ્રમાણે સહકાર-અસહકાર અખિતવાર કરવાના અભિપ્રાયનો છે. આ ઉદ્દેશી પક્ષ પોતાની અદ્યપ્રતિને કારણે આજે સ્વરાજ્યપક્ષમાં ભરાઈ બેઠો છે, પણ જો ધારાસભાગઢિષ્ઠારપક્ષ ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાની રજા ન આપે તો સમાધાનરૂપે ધારાસભાને તોડી નાંખવાની જે નીતિ તેણે અખિતવાર કરી છે તે ઊંડી દૃષ્ટિ સહકાર-અસહકારની નીતિ અખિતવાર કરવાનું જણાવે છે. એટલે આજે મહાસભામાં કુલ ચાર પક્ષ છે: (૧) સ્વસ્ત ધારાસભાગઢિષ્ઠારપક્ષ—આ પક્ષના નેતા શ્રી રાજગોપાલાચારી અને શ્રી. વાલ્મીકી પટેલ છે; (૨) સાન્ન ધારાસભાગઢિષ્ઠારપક્ષ—આ પક્ષના નેતા ડૉ. અન્સારી અને પંડિત જ્ઞાનદાસ દેવદાસ છે; (૩) ધારાસભાવિનાશકપક્ષ અથવા સ્વરાજ્યપક્ષ—

આ પક્ષના નેતા દેશમુખ દાસ છે, અને (૪) સહકાર-અસહકારપક્ષ—આ પક્ષના નેતા શ્રી. રેગર અને નાગપુરવાળા શ્રી. અમરજી વગેરે છે. જો કે રાજનીતિકર્મીને એમ આ પક્ષો કેટલીક વાર બે અને ત્રણની સંખ્યામાં દેખા દે છે છતાં પક્ષો તો ચાર જ છે, અને એ ચાર પક્ષોની દિશામાં ઉપર જ મહાસભાના ભવિષ્યનો આધાર રહેલો છે.

સન ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બર માસમાં કચ્છતાની ખાસ મહાસભામાં જ્યારે અસહકારનો ઠરાવ ૬૦૮ વિ. ૧૯૫૨ મતે પસાર થયો ત્યારે વિરૂદ્ધ મતવાળાઓએ મહાસભાના ઠરાવને માન આપી માન મારણ કર્યું અને મહાત્મા ગાંધીજી અને અધિનિરાસરોએ ચાર માસ દેશમાં ભ્રમણ કરી દેશને એટલે જગતી દોષો કે વિરૂદ્ધ મતવાળાઓને અસહકારના વ્યવહાર-પણાની ખાતરી થઈ અને કચ્છતાની મહાસભામાં સામે પડનાર દેશમુખ દાસે જ નાગપુરની મહાસભામાં અસહકારનો ઠરાવ રજુ કર્યો. મહાત્માજીએ તેનું સમર્થન કર્યું અને સર્વોચ્ચને દોષ દબાર પ્રતિનિધિ-ઓએ તે પસાર કર્યો. આ પછી આખા દેશગરમાં અસહકારના કાર્યક્રમના એકેએક અંગને અમલમાં મૂકવાનો પ્રયાસ થયો, વકીલોએ વકીલાત ઊડી, દેશમુખના પ્રયાસથી કચ્છતાના સેંકેડો વિદ્યાર્થીઓએ સગમરી યાત્રાઓ ઊડી, ખિતાજવાળાઓએ ખિતાનો ઉડાણ અને ભોક્ષમનની વિરૂદ્ધ રવાએથી ધારાસભાની પ્રતિષ્ઠા પુગમાં રજોગાળી તે પછી મેઢાસભાને કાર્યક્રમ પડ્યો અને ધારી મુદતમાં ૧ દિવસ ફરિયા અને

૧ કરોડ સભાસદો જન્મા થયા; પ્રજામાં કંઈ અજ્ઞાન આત્મવિશ્વાસ આગ્યો; વિદેશી કાપડની હોળીઓ પ્રગટી; ધોળા ટોપીઓનો મહાસાગર ઉભરાયો; સરકારથી આ ન સંખ્યાયું; સખત દમનનીતિ ચરૂ થઈ— દેશજંધુ અને મોતીલાલજી, લાલાજી અને અંકીશિરાદેવે જેલમાં સીધાબ્યા; એમની પાછળ દળનો જેલમાં ગયા; દેશમાં ઉત્સાહનાં પૂર ઉભરાયાં; પ્રજાનો પુણ્ય-પ્રકોપ પ્રગટયો; સવિનયભંગની તૈયારીઓ ચરૂ થઈ. એવામાં મુંબઈનાં તોફાનો ચર્ચા (નવેમ્બર, ૧૯૨૧), મહાત્માજી ચમક્યા, તૈયારીઓ બંધ પડી, છતાં ઉત્સાહ અખંડ રહ્યો અને પાટલીકુંવરની પધરા-મણીનો પ્રજાએ પૂરેપૂરો બહિષ્કાર કર્યો. સરકાર ગભરાઈ, વ્હીલી પડી, રાજકુમારનો બહિષ્કાર થતો અટકાવવા વિશિષ્ટ ચરૂ કરી પણ મહાત્માજી પ્રજાની ત્રિવિધ આગળીઓ પર અડગ રહ્યા, વિશિષ્ટ બંધ પડી, અમદાવાદની મહાસભા ભરાઈ, સવિનયભંગનો ઠરાવ એકી અવાજે પસાર થયો, રાજકુમારના સંપૂર્ણ બહિષ્કારથી સરકાર હંછેચાઈ, ચૌરીચૌરાનાં રમખાણો ચર્ચા, બારડોલીમાં સવિનયભંગની તૈયારીઓ બંધ પડી, નવો કાર્યક્રમ હાથે, દિલ્લીમાં બંધિતગત સવિનયભંગનો ઠરાવ થયો, અને નંદીયામેલી સરકારે તા. ૧૦ મી માર્ચે મહાત્માજીને પકડી લેઈ ૭ વરસની સજા કરી.

તે પછી દેશજંધુ છૂટ્યા, મોતીલાલજી છૂટ્યા, સવિનયભંગ ચરૂ કરવા માટે લખનૌમાં (તા. ૮, જુન) સમિતિ નીમાઈ, સમિતિએ આખા દેશમાં ફરી જુગાનીઓ લીધી અને નવેમ્બર માસમાં પોતાના મતભેદનો રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો. કલકત્તામાં મહા-સમિતિની બેઠક થઈ, મતભેદનો નિર્ણય કરવાનું કામ ગયાજીની મહાસભાને સોંપાયું, મહાસભાએ ૮૮૬ વિ. ૧૭૪૦ મતે ધારાસભાબહિષ્કારનો ઠરાવ પસાર કર્યો પણ આ વખતે વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓએ મહાસભાના ઠરાવને માન આપી શાન્તિ નહિ. છતાં પોતાનો જુદો પક્ષ રચ્યો, અને દેશમાં કલકત્તાનાં બીજાં શેષાંશ. આ પછી દેશુઆરીની આખરમાં અલાહાબાદમાં મહાસમિતિ મળી, બન્ને પક્ષ

વચ્ચે સંધિ થઈ, તા. ૩૦ મી એપ્રિલનો કાર્યક્રમ પૂરો કરવા તરફ મહાસભાપક્ષે પ્રયાસ આરંભ્યો; પણ કાર્યક્રમ પૂરો ન થયો, મે માસમાં મુંબઈમાં મહાસમિતિ મળી અને ધારાસભાબહિષ્કારની ચળવળ નહિ અટાવવાનો (૭૧ વિ. ૬૬ મતે) ઠરાવ થયો. આ ઠરાવનો વિરોધ નાગપુરમાં તા. ૮ મી જુલાઈ. એ મળેલી મહાસમિતિએ (૬૫ વિ. ૬૭ મતે) કબજા રાખ્યો અને પ્રજાનો મત જાણવાને ખાતર ઑગસ્ટ માસમાં મુંબઈમાં ખાસ મહાસભા ભરવાનો (૬૭ વિ. ૮૦ મતે) ઠરાવ કર્યો. હવે પાછી મહાસમિતિની બેઠક ઑગસ્ટ માસમાં વિઝાગાપટ્ટમમાં ભરવાનું બહાર પડ્યું છે, અને તેનો નિર્ણય જાણ્ય ત્યાં સુધી ખાસ મહાસભાની તૈયારીઓ મોકૂફ રાખવાનો હુકમ થયો છે.

અસહકારની ચળવળનાં ત્રણ વર્ષોનો આ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે. મતભેદની ચરૂઆત સવિનયભંગ સમિતિ-થી થઈ, ગયાજીમાં બે જુદા પક્ષો પડ્યા, ગયાજી-નો કાર્યક્રમ અપૂર્ણ રહેવાથી મહાસભાપક્ષમાં બે પક્ષો પડ્યા, અને મુંબઈમાં ધારાસભાપક્ષને મહાસભાના વિરોધ વિના ધારાસભામાં દાખલ થવાની શાન્ત ધારાસભાબહિષ્કારપક્ષે પોતાના ૩૬ અને ધારાસભાપક્ષના ૬૦ મતથી સંગત કરી આપી અને ૭૧ ચૂરત ધારાસભાબહિષ્કારવાદી-ઓએ ગયાજીની મહાસભાના ઠરાવને માન આપી મુંબઈની મહાસમિતિના ઠરાવને ઉલ્લેખ્યો. આથી નાગપુરમાં મહાસમિતિની બીજી બેઠક થઈ અને એમાં ધારાસભાપક્ષ અને ચૂરતધારાસભાબહિષ્કારપક્ષનું પ્રમાણ ૬૫ વિ. ૬૭ આગ્યું. એટલે આ બન્ને પક્ષ લગભગ સમાન બળીઆ હોવાથી એમની મદલકુરતીનો અંત ક્યારે આવશે એ બાબતું સુરેલ છે.

છતાં આ બાજુજાગતી મદલકુરતીનો અંત આપશે જ છૂટકો છે. દેશના આગેવાનોની શક્તિનો થયો નિર્દેશ બધા અટકાવવાને માટે અને પ્રજાની ડગમગતી આશા અને ઉડી જતા વિશ્વાસને, દશરી

રાખવા માટે આ અંત જેમ વહેલો આવે તેમાંજ દેશનું ભણું અને શોભા છે. આજે આ એ પશોની મલ્લકુસ્તી અટકાવવા જતાં એક ત્રીજો નહોતો પણ ક્યારાઈ ગયો છે અને હવે આખી પ્રજાને આ હારજીતનો નિર્ણય કરવાનું કામ સોંપવાની તજવીજ આવી છે.

અમારી એ એકસ માન્યતા છે કે આવી અશોભારૂપદ સ્થિતિ એક ધડીભર પણ અમારી લેવાય એવી નથી, અને એનો અંત આવ્યોવા માટે લોકરાજ્યના સિદ્ધાંતને અનુસરી આખી દિંદો પ્રજાનો મત જાણવાની સત્વર તજવીજ થવી ઘટે છે. મહાસભાના ઠરાવને માનવો કે મહાસભિતિના ઠરાવને માનવો ? મહાસભિતિને મહાસભાનો ઠરાવ ફેરવવાની યા મોકૂફ રાખવાની સત્તા છે કે નહિ, એ બધા ચિત્તગાદમાં પડ્યા કરતાં હવે તો આખી પ્રજાનો મત પૂછાય તો જ આ ચુંચવાઈ ગયેલા સવાલનો નિવેડો આવે એમ છે. અને આવો અન્યમત જાણવાનો સીધો સરસ ઉપાય કયો છે ?

નાગપુરની મહાસભામાં મહાસભાનું નવું બંધારણ ઘડાવું ત્યારથી મહાસભા લોકમતની વધારે પ્રતિનિધિક જની છે અને એના ઠરાવોને કાગળોમાં પર નહિ રાખતાં અમલમાં મૂકવા અત્રે મહાસભાના પ્રતિનિધિઓએ ખાસ કાળજી બતાવી છે. આ બંધારણ લોકમતનું વધારેમાં વધારે પ્રતિનિધિક છે, અને એ બંધારણ પ્રમાણે ખાસ મહાસભાના પ્રતિનિધિઓની ચુંટણી કરી લોકમત જાણવો એ અમારો અભિપ્રાય છે. પણ આ મહાસભા મુબાઈ કે કલકત્તા કે અલાહાબાદ કે કોઈ પણ એક સ્થળે ભરવાની અમે વિરૂદ્ધ છીએ, કારણ કે આ રીતે ભરવાથી સમગ્ર દેશનો લોકમત જાણી શકાય એમ અમે માનતા નથી. સાધારણ રીતે જે પ્રાંતમાં મહાસભા ભરાય છે તે પ્રાંતના જ પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા વધારે હોય છે, અને દૂરના પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓ પૈસાના અને સમયના અભાવને કીચે ધણીયે ઇચ્છા હોવા છતાં મહાસભામાં હાજર રહી શકતા નથી.

આને લીધે આજે બન્ને પક્ષ ખાસ મહાસભા પોત પોતાના ભેરવાળા પ્રાંતમાં ભરવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે, અને એનો અંત કદિ આવે એમ નથી. આથી અમારી એવી સૂચના છે કે ખાસ મહાસભાના પ્રતિનિધિઓની મહાસભાના બંધારણ મુજબ ચુંટણી કરવી અને અસુક દિવસે દરેક પ્રાંતમાં પ્રાંતના મધ્યે તે પ્રતિનિધિઓને એકઠા કરવા અને ધારાસભા-બિલ્કારના ઠરાવ પર એક ખાસ નીમેલી તટસ્થ સમિતિએ તેમનો મત લેવો, અને તે બધા મત એકઠા કરી સમગ્ર દેશનો મત જાહેર કરવો. આ રીતે કરવાથી લોકમત સરસમાં સરસ રીતે જાણી શકાશે, ખાસ મહાસભા ભરવાનો ફ. ૫-૬ લાખનો ખર્ચ બચી જશે, એટલો સમય પણ બચશે અને કલકત્તા અને મુબાઈ વચ્ચે થતી બેચાટાણી બંધ પડી જશે.

અમે માનીએ છીએ કે લાપણો કે વ્યાખ્યાનોની પ્રતિનિધિઓનો મત બદલાવાનો સમય હવે વહી ગયો છે. લાપણોની જે કંઈ થઈ શકે તે બધું ગયાજીની મહાસભામાં બન્ને પક્ષ કરી ચૂક્યા છે. હવે લાપણની અસર કોપના ઉપર પડે એમ અમે માનતા નથી. માત્ર ધારાસભાપ્રવેશની વિરૂદ્ધ ચળવળ ચલાવવી કે નહિ ? એ વિષે જ અન્યમત જાણવાનો રહે છે. સ્વરાજ્યપક્ષ પોતાનું ભેર બરાબર જાણે છે. ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાની મહાસભા રજા આવે એવું માનવા જેટલો તે મૂર્ખ નથી. માત્ર ધારાસભાપ્રવેશ વિરૂદ્ધ મહાસભા કે તેની પેટા-સમિતિના ચળવળ ન ચલાવે એટલું જ તે માગે છે. આ માગણી ખાસ મહાસભા ક્યાં નહિ રાખે એવો તેને ડર છે અને તેથીજ તે મહાસભાના ઠરાવને માન નહિ આપવાનો પોતાનો કઠામઠ્ઠ વારંવાર જાહેર કરે છે. પણ ખાસ મહાસભાનો, અમે સચવેલા રસ્તા પ્રમાણે મત જાણ્યા પછી સ્વરાજ્યપક્ષની પણ તાકાત નથી કે તે ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાની દિશાત કરે. કારણ કે તેના કાર્યક્રમ પ્રમાણે ધારાસભાઓ તોડવા માટે બહુમતિની જરૂર છે, અને એ બહુમતિ, સાચી રીતે લેવાયેલી લોકમત વિરૂદ્ધ થતાં.

મળવી અમલવિત છે એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. રસ-
રાન્યપક્ષમાં જેઓ સાચા હૃદયથી ધારાસભાઓને
મિલાવવા જ ધારાસભાપ્રવેશ ધૃષ્ટિ છે તેઓ આવી
રીતે લેવાયેલા લોકમતને જરૂર માન આપશે, ધારણ
કે તે લોકમત વિના તેમનો વિજય આકાશકુસુમવત
છે. એટલે જો લોકમત ધારાસભાઅધિકારની ચળવળ
બંધ ન કરવાનો કરાવ કરે તો ધારાસભાવિનાયક
પક્ષ આપોઆપ સમજી જશે અને સહકાર-અસહકાર
પક્ષ દહીંદૂધમાં પગ રાખવાને બદલે કૃતિ શુદ્ધ
અસહકારમાં જળી જશે અથવા તો સાચા અંતઃકરણ-
ના વિનિતો સાથે મળી ધારાસભાઓમાં દાખલ
થશે. ધારાસભાવિનાયકપક્ષમાં જેઓ સાચા
અંતઃકરણના છે, જેઓ માત્ર લોકોનો મત જીતી
લેવાને ખાતર નહિ પણ અંતઃકરણથી ધારાસભા-
ઓને બંધ પાડવા માગે છે તેઓ એટલું તો કબૂલ
કરે જ છે કે ધારાસભામાં બહુમતિ વિના આ કામ
બનવું અશક્ય છે. આ બહુમતિ જો ચૂસ્ત ધારાસભા-
વિરોધીઓ વિરોધ છાડી દે તો તેમને મજા એમ
તેઓ માને છે. આ માટે ખાસ મહાસભાના પ્રતિ-
નિધિઓનો જૂદા જૂદા પ્રતિમાં લેવાયેલા મત જ
એક સાચી કસોટી છે, અને તે મત જો ધારાસભા-
પ્રવેશ વિરૂદ્ધ ચળવળ ચલાવવાની સંમતિ આપે તો
આવા મતના માણસોએ તો ધારાસભાપ્રવેશનો
ખ્યાલ છાડી દીધે જ છૂટકો છે. પછીથી મહાસભા-
નો મત સાચો લોકમત નથી એમ કહેવાનું તેમને
ધારણ રહેતું જ નથી અને તેઓ શુદ્ધિમાન હોવાથી
તુરંતજ લોકમતને ધારણ થાય એવો હરેક સંજવ છે.
ગાંધી રહ્યા માત્ર સહકાર-અસહકાર પક્ષ. તેને પછી
પોતાની નીતિ નક્કી કર્યે જ છૂટકો છે.

અમને લાગે છે કે આ બધી મુશ્કેલીમાંથી અને
જવાબદારીમાંથી છૂટવાનો આજ રસ્તો છે. અર્જુન ધારા-
સભાવિનાયકો માને છે કે ધારાસભાવિરોધીઓ
નાદક લોકમતને હેરફેરે છે, તેઓ લોકમતના સાચા
પ્રતિનિધિ નથી, લેડો ધારાસભાવિનાયકોની તર-
ફેણમાં બલે ન હોય, પણ તેમની વિરૂદ્ધ તો નથી જ.

અસહકારના કાર્યક્રમથી યાદી ગયેલાઓ માટે સરકાર
સાથે લડવાનો આજ માર્ગ છે, વગેરે વગેરે તેમની
દલીલો છે. આ દલીલોને આવી રીતે ભરાયેલી મહા-
સભા જ સાચો રદીઓ આપી શકે. પ્રાંતે પ્રાંતે, દરેક
પ્રાંતના સુખ્ય સ્થળે એક દિવસે પ્રતિનિધિઓને
ઐલાવવાથી રાજનીતિમાં રસ લેનાર અને યોડાધણ
વિચાર કરનાર પ્રતિનિધિઓ જ, આવશે
અને તેઓ જે મત આપશે તે લોકમતનો સૌથી
સાચો પ્રતિષ્ઠાપક હશે. બંધી એક દિવસમાં અને
ધણજીઓજી ખરચે લોકમત વધારેમાં વધારે ચોક્કસાઈ-
થી જાણી શકશે, અને પ્રતિનિધિઓની મારફત
મહાસભાના દરેક રસ લેતા સભાસદના મતનો પડકાર
સચોક્કસ અને નિઃશંક દરેક આગેવાન સોંજળી
શકશે. આ પછી શંકા કે મહાકુરતીને માટે અવ-
કાશ નહિ રહે અને આગેવાનો અને તેમની પાછળ
પ્રજા સ્વરાજ્યનું જે કાર્ય ઉપાડ્યું છે તે કાર્ય કરવા
અને આગળ ધપાવવા મંડી જશે.

આ તોંધ લખ્યા પછી શ્રી. રાજગોપાળાચારીએ
કેનીઆના સવાલની ગંભીરતા પર સર્વત્ર લક્ષ દોર્યું
છે અને ખાસ મહાસભાએ તેના વિષે કરાવ કરવો
જોઈએ એમ સૂચવ્યું છે. અમે માનીએ છીએ કે
આ સવાલ પર મહાસભાની મહાસમિતિ કરાવ કરે
તો ચાલે તેમ છે, ધારણ કે એ વખે મહાસમિતિમાં
બે મત છે જ નહિ. હમણાં તેઓએ મહાસમિતિની
સભા વિઝાગાપ્ટમ નહિ ઐલાવતાં મહાસમિતિના
સભાસદોના મતપત્રોથી મંજાવવાની સૂચના કરી
છે, જો કે મહાસભાના બંધારણમાં આવી ખાસ
કલમ કેમ નથી; છતાં અંજોગાનુસાર બંધારણમાં
એના તત્વને-આંચ ન આવે તેવી રીતે વધારાધડાડ
કરવાની મહાસમિતિને સત્તા છે અને એ સત્તાના
ઉપયોગથી, અમે માનીએ છીએ કે, ખાસ મહાસભા-
ની વ્યવસ્થા ઉપર સૂચવેલા માર્ગ પ્રમાણે ચર્ચ
શકે તેમ છે, અને એમ કરવામાં બંધારણ આડે
આવે તેમ નથી.

નાગપુરનો સત્યાગ્રહ

નાગપુરનો સત્યાગ્રહ હવે પ્રાંતિક નદિ રહેતાં આખા દેશનો જન્મો છે. નાગપુરની મહા-સમિતિએ શેક જમનાલાલ ગંગુભટ્ટને જેલમાં મોકલી, રાષ્ટ્રીય જ્વજનો કરાવ માત્ર પસાર કરી, એ કામ કાર્યવાહક સમિતિને સોંપવામાં સાપરવાઈ જતાવી છે. મુંગઈમાં નાગપુરની રાષ્ટ્રીય જ્વજની સહતે અભિનંદન અને ટેકા આપનારો કરાવ એ સમિતિ-એ જ પસાર કર્યો હતો અને એ કરાવને લીધે જ સેક્રેટી પરાપ્રાન્તવાસીઓ જેલમાં ગયા હતા. ખુદ જમનાલાલ ગંગુભટ્ટ અને મહાત્મા ભગવાનરીત પણ જેલમાં જઈ બેઠા હતા. સમિતિ આ બધું જાણતી હતી. તેની નજર આગળ જ આ બધા રાષ્ટ્રીયો તેના જ કરાવને માન આપી સરકારના પંચાણ બન્યા હતા. તેની ફરજ હતી કે ત્યારે કાયમી રાષ્ટ્રીય જ્વજ લેઈ મહાસમિતિના સભાસભોએ સર કારી દુકમનો જાંગ કરવાનો કરાવ પેશ થયો ત્યારે ગુરુકારામજીધકમિત્રીના સભાસભોની મારફત દરેક સભાસભે પોતે દરેકા કરાવનું સમર્થન કરી કાયમી જ્વજ ફરજવતા બહાર નીકળી પડતું જોઈતું હતું. પણ મહાસમિતિએ તો એ કરાવને હસી કાઢ્યો. એની ચર્ચા સરખી પણ ન કરી. અંદર અંદર સહન-માં તેઓ એટલા ગુંચાઈ ગયા હતા કે આ કરાવની ગંભીરતા પર વિચાર કરવાનો પણ તેમને સમય મળ્યો નહિ. શ્રીમતી સરોજિનીએ શેક જમનાલાલને અભિનંદન આપનારો કરાવ રજુ કર્યો, ધારાસભા-ખલ્લિપારપક્ષે તે કરાવને વધાઓ અને સરકાર-પક્ષ મત આપવાથી અલગ રહી. સરકાર સમજા કે આ સમિતિ તો માત્ર કાગળીઆ પર કરાવ કરવા જ બેઠી છે, તેનામાં અક્ષયીઓનું જોમ કે કુરબાની નથી. તેનામાં એ સરકારી તાલીમ નથી, હડવેવાઓની દલતા અને પીરતા નથી. ખસ, બીજાને દિવસે શેક જમના-લાલ દોઢ વરસ માટે દેશથી વિખૂટા પડ્યા અને સમિતિએ રાષ્ટ્રીય જ્વજની સહતે બાર કાર્યવાહક સમિતિને સોંપી. કાર્યવાહક સમિતિ સાથે નગરીને પરિસ્થિતિની ગંભીરતા સમજા, અને યી વચ્ચેસમજા

પરેશને એ સહત ચલાવવા માટે ફાજલ પાડ્યા. શ્રી. વલ્લભભાઈ તા. ૨૨ માંએ નાગપુર મહા-સભામત પડોંચ્યા છે, ૬૭ તેમના પકડાવાના સમાચાર નથી. તેમણે રાષ્ટ્રીય જ્વજની સહત કાયમી લીધી છે. આજે ગુજરાત શ્રી. વલ્લભભાઈ જેવા સરકારને ગુમાવવા સક્તિમાન નથી, છતાં કાર્યવાહક સમિતિએ બધા પ્રોત્સાહનો ગુજરાતને આ માન આપ્યું તે માટે ગુજરાત મંચર છે. ગુજરાતે લગભગ ૧૨૫ ઈનિકે અત્યાર સુધીમાં રવાના કર્યા છે. અને એ સૌના છિરતામ ધી. વલ્લભભાઈનો વિયોગ પણ ફરજ સમજા સ્વીકાર્યો છે. આજે ગુજરાતના કેટલાયે નવ-જુવાનો નાગપુર જવા તકસી રહ્યા છે અને એમના પગ ઝડી લેલ વિયોગી મિત્રો અને પ્રેમીઓને મેલવા અધીરાઈથી ચનખતી રહ્યા છે. છતાં ગુજરાતના નવજુવાનોમાં છેલ્લાં ત્રણ વરસના કાર્યથી પૂરી તાલીમ પ્રવેશી છે, તેઓ દુકમ વિના એક ડમધુ પણ ભરનાર નથી, અને દુકમ છૂટતાં તીરની માફક છૂટી હાલસયાન વીંધી નાખનાર છે. ૭ ઈનિકેની એક દુકડીએ તો પગે ચાલીને ટેક નાગપુર જવા ફરજ કરી છે. બીજા ૪૬ ઈનિકેની દુકડીએ વેલ રતે ફરજ કરી છે અને આ અંક વાયોના કાયમી આવશે તે પડેલાં તે પકડાઈ ગઈ હશે. બીજા દુકડીઓ દરેકાનું દુક-મની જ શાદ જુએ છે. માત્ર સરકારના દુકમની જ વાર છે.

નમૂનેદાર ઈનિકે

સૌરાષ્ટ્રના તા. ૨૮ જુલાઈ, ૧૯૨૩ ના અંકમાં ગુજરાતના ઈનિકે વિગે નીચેની દર્શાવ પ્રકટ થઈ છે.

ગુજરાતના સ્વયંસેવાની તો તેણે (પાલિત ઇન્સ્ટીટ્યુટ) તારીજ જ કરી. બીજા સળખ-સ્વયંસેવા મિ-ચિત્રીસ અમને સાંજે મળેલ, તેમણે પણ નવા પાકાપેતા ગુજરાતી સ્વયંસેવાનાં મૂલ નખાણ કર્યાં. તેમણે ૧૭૭ ક: "બાપાએ જો દવાશરકે કે સોમનાથ જેવા દોષો તો રહેલ સાથે. એમણે તો બીજા સ્વયંસેવા જેવા એટ મારે દતા તેમને પણ સીધે રતે ગામ્યા છે."

મોહનલાલ પંડ્યા ઉપર તો જેલ સુપ્રિટેન્ડેન્ટ મોહી પડ્યા છે. એમને તો પોતે મદનમોહન કહે છે. એમની પાસે જવાને, એમની સગવડ સાચવવાને તે અતિ ઉત્સુક રહે છે. ખુશ ખુશ થઈ જાય છે. નાગપુરના પોલિસ સુપ્રિટેન્ડેન્ટ મિ. સંતસિંહ જેઓ ત્યાંના કામ કરનારાઓની દૃષ્ટિએ અતિ ખરાબ માણસ કહેવાય છે તેમણે પણ મને કહ્યું કે: "They are a clear lot-Ibese Gujaratis-ઉપરાશ ગુજરાતીઓ સાફ લડવાળાઓ છે."

દયાશંકર તે ભાઇ દયાશંકર મહિપાલકર ભટ્ટ-ભૂવાલકી સ્વરાજ્યઆશ્રમવાળા; સોમનાથ તે ભાઈ સોમનાથ દલસુખરામ ભટ્ટ-યુગધર્મ ચાનકવાળા. આ બન્ને ભાઇઓ અમદાવાદ હાલના સૈમિકાની ટુકડીમાં સૌથી મહેલાં પહોંચ્યા, અને "જેઓ ખોટા માર્ગે હતા તેમને પણ સીધે રસ્તે વાળ્યા." ખીખ ગુજરાતી સૈનિકોની પણ ત્યાંના અમલદારો તારીફ જ કરે છે. તેમણે ત્યાં જઈ પોતાના ઉમદા ચારિત્ર્યથી ગુજરાતની કીર્તિ ઉજાવણ કરી છે. આવાં વિશુદ્ધ અને પવિત્ર બલિદાનોથી જ મહાત્માજી કહે છે તેવી સામાવાળા પર અસર ઉપજતી થકાય છે અને એ અસરમાં પ્રભાવથી જ સત્યાગ્રહીઓને વિજય થાય છે. આપણા ગુજરાતી ભાઇઓ આ વિજયની ધડી પાસે લાવવામાં સહાયકૂત થયા છે એ જાણી કાને હાઈ ન થાય? આપણા ખીખ ભાઇઓ પણ એમના ચારિત્ર્યનું અવકરણ કરી એ ધડી જલદી પાસે લાવે એટલી જ આપણે આશા રાખીએ.

તુર્કીની સુલેહ

ગયાજીમી મહાસભામાં ખિલાફત વિષે બીચેનો ફરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો:-

ગાંધી સુસ્તદી કમાલપાશાને તથા તુર્કી પ્રભને આ મહાસભા મુખારકબાદી આપે છે. તુર્કીપ્રભ સ્વતંત્ર સ્વાધીન હરખને સોખવતી થઈ જાય તે જાત-પોતાના રાષ્ટ્રીય જીવનને વિલાસ કરતાં કાણ તેને અટકાવી ન શકે તે સમ-ઈસ્લામનું રક્ષણ તે બરાબર કરી શકે તેવી અત્યંત અવગણ પરિસ્થિતિ થાય તે સાર-અર્થ સુધી બ્રિટિશ અસર પોતાની પૂરી સત્તા વાપરે નહિ, પોતાની

તરફનાં 'સર્વ' વિધો દૂર કરશે નહિ, અર્થ સુધી જરિરત-ઉલ-અરખને બિનખરલામી કબજામાંથી છૂટ કરવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી આ જુએરા શાહ રાખવાને હિન્દુસ્તાનના લોકોને નિરધાર છે એવું આ સભા નક્કર કરે છે.

જેઓ ગયાજીમી મહાસભામાં હાજર હશે તેઓ આ ફરાવ રજુ કરનારનો મીઠા, ઉચો સરોહ નહિ જ જુલ્યા હોય. હજુ પણ એ મીઠા અવાજના બાજુકાર અમારા કાને સંભળાય છે, અને જે બેસથી અને જે સીધાંત્રેરક છટાથી એ ફરાવ રજુ થયો અને આખી મહાસભાએ વધાવી લીધી એ અનેક દશ્ય-આખી મહાસભાના સૂક્ષ્મ ભાવવિહોણા વેશનમાં એ લીલા રજુદીપસમું દશ્ય-અને હજુ જુલ્યા નથી.

પણ આજે આ તુર્કીની સુલેહ ઉજવાય છે શા માટે? ગયાજીમી મહાસભાએ ફરાવ કર્યો તે માટે? બ્રિટિશ સરકાર તરફનાં વિધો સંરકારે દૂર કર્યાં તે માટે? જરિરત-ઉલ-અરખને બિનખરલામી 'કબજા'માંથી છૂટ કરવામાં આવ્યું તે માટે? ના. હજુ ઇસ્લામની પાક જમીન જરિરત-ઉલ-અરખ બિન-ખરલામીઓના જ કાબૂ તળે છે. હજુ મેસોપોટેમિયા, પેલેસ્ટાઇન, સીરીયા, હિન્દઝ, અરબસ્તાન બિન-યુસલમાનોના જ હાથમાં છે. મીસરના હાજીઓને હિન્દઝમાં જવાની છૂટ નથી, બ્રિટિશ સરકારે મેસો-પોટેમિયા પરનો પોતાનો કાબૂ હજુ છોડ્યો નથી, કાન્સે સીરીયા છોડ્યું નથી, પેલેસ્ટાઇન, હિન્દઝ અને અરબસ્તાન 'પર હજુ તુર્ક-સ્તાનનો વાવેરો ફરક્યો નથી, હજુ બ્રિટિશ સરકારે "પોતાની તરફનાં સર્વ વિધો દૂર કર્યાં" નથી, "પોતાની પૂરી સત્તા વાપરી" નથી તો પછી આ સુલેહાત્સવ શા માટે? હિન્દુયુસલમાનોના બેમાં સરખસ શા માટે?

તુર્કસ્તાન સાથે યુરોપીય રાજ્યોએ સુલેહ કરી છે તે હિન્દુસ્તાનના હિન્દુયુસલમાનોના ફરાવોને

લીધે નહિ-કારણ કે ગયાછતો હરાવ હજી તો અદર-જ લટકે છે-પણ માઝી મુસ્તકા કમાલ પાશાની સમશેરને લીધે; એના બહાદુર જ્વાંમદોની જ્વામદોને લીધે; એ શેરદિઓની કુરખાનીને લીધે. આજે અગેરા સરકાર આખા તુર્કસ્તાનની સરકાર બની છે, અને આખા પૂરાં પે તેની સાથે સુલેહ કરી તેની આજી રચીકારી છે. ટેન્સ્ટેન્ડીનોપલ અને ડાઉનલ્સ, આર-મેનિયા અને અગેરા બધું તુર્કસ્તાનની સરકારને દસ્તક થયું છે અને તે પડાવી નહિ લેવાની વાત પૂરાં પીપ રાન્યોએ સુલેહ કરીને કબૂલ રાખી છે. પણ જાઝિરત-ઉલ-અરબનું શું ? તે પાક જમીન, હઝરત પયગમ્બર સલ્લલ્લાહો અલ્લેહ વલ્લેહમની જમીન, આજે ગયર મુસલમાનોના કબજામાં છે તેવું શું ? ક્યાં સુધી તે ગયર કોમના કબજામાં રહેશે ? ત્યાં સુધી એ પાક જમીન પર પરદેશીઓના વાવડાને બદલે ઈસ્લામનો અધ્યેયદ્રાગર વારડો ફરક્યો નથી ત્યાં સુધી ખિલાફતની સડત પૂરી લડાઈ નથી, ત્યાં સુધી સાચી સુલેહની ઉજવણી થઈ શકે તેમ નથી.

હિન્દુમુસલમાન એકતા

તો પછી હિન્દુમુસલમાનોનો આ સુલેહોત્સવ શાનો ? આ સુલેહોત્સવ એ શાનો સુલેહોત્સવ નથી-કારણ કે હજી ખિલાફતની સડત તો અધૂરી જ છે, આપણી માગણીઓ હજી અજુમતો બાવેલી છે-પણ આપણુ બે કોમ વચ્ચે પડી ગયેલાં અંતર સંધવાને આપણા દેશપ્રેમી આગેવાનોએ યોજેલાં એક મોર્ચ છે. રખે એને સાચા સુલેહોત્સવ તરીકે જીલતા. રખે એને આપણુ હિન્દુમુસલમાનોની છત માની કુલાવા. એનો આપણુ બે કોમોની નિર્ગંજતા અને જુગ-હિલીની નિશાની છે, આપણુ બે કોમોની બેવડી અને નાદાનીની નિશાની છે. મહાત્માજી અને અહીં નિશ-દરેનો દાવ જતાં આપણે તેમને ચડયા અને આપણે જાઈ જાઈએ અંદર અંદર જ લટકા. સમજુ અને અજુમલજુ બેમાં થયા, સમજુઓ અજુમલજુ પર દાવ રાખી રહ્યા

નહિ અને હિન્દુમુસલમાનોના કબજા મુસલમાનોની સાથે પંજગમાં, પંજગમાંથી દિલ્લીમાં, દિલ્લીમાંથી સંયુક્તપ્રાંતમાં અને સંયુક્તપ્રાંતમાંથી કેડ અબ્બેર થરીફ સુધી ફેલાયા. આપણે તેને ન રોડી રહ્યા. આપણા કેટલાક આગેવાનોએ પ્રયત્ન કર્યા પણ ન રોકાયા. અને શાના રોકાય ? તેઓ જ અંદર અંદર સડતા હોય, માંડના પેલા અરબીને કે દૂર દૂર ગામ સડતા જતા હોય, ત્યાં તેમને બીચારાને આ કબજા-ઓની શી પડી હોય ? અને આથી તોફાનો લેવાને ફાવતું થઈ પડે એમાં શી નવાઈ ? છતાં આ હિન્દુમુસલ-માન એકતાના મહાત્માજીએ સેપિલા કુમળા છોડ-ની દયા હજી કેટલાક આગેવાનોના નેડે વસી છે, તેઓ એ કબજા રામાવવા ઇવોલ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને “આગામી કલમ” ના લેખો લખવાને બદલે એ કલમને સદંતર અટકાવવાના હંકાર લેઈ રહ્યા છે. ધન્ય છે તેવા દેશપ્રેમીઓને ! દૂર રહ્યા રહ્યા, મહાત્માજીની સમાજોમાં દાવતી નહિ આપ-નારા છતાં તેમની જ સેવા અમૂલી છે, તેઓ જ દેશના સાચા સેવક અને આગેવાન છે. તેમના જ કુકમળી આજે છડેરે છડેરે અને મામે ગામ બાર-છેના દિવસે હિન્દુમુસલમાન એકતાનો સુલેહોત્સવ ઉજવાય છે, હિન્દુઓની પવિત્ર માથેની કનક ધવાને બદલે હિન્દુ મુસલમાન બેમાં મળી સરખો કાઢે છે, સમાજો ભરે છે અને ખિલાફતની અપૂરી રહેલી સડતને ફેલમંદ અંજમે પડેલાં ઘણા ઘણા નિમજ કરે છે. આજે મહિનઓ પછી હિન્દુમુસ-લમાન એકતાની સાંજના તરેલા ઓઝા ફરીથી ખીંચા છે, ફરીથી એના પર કારણ થાય છે પણ એ કારણ પર પાકું રેખું તો ત્યારે જ થશે જ્યારે મોસાના મદમદઅલી ચોથ દિવસમાં ફરી જ-ને હિન્દુઓની કોમના દાવ પડેપડે મિથાવી આપણે આજે આખા દેશની આંખ મોસાનાને બદલે એના તલસી રહી છે-હિન્દુમુસલમાનોના કબજા રામાવવા મારે તેમ જ આગેવાનોના કબજા રામા-વવા મારે-અને મમમ દેશ તેમને આપવી મદા-સમાન પ્રમુખ તરીકે ચુંટવાની પોતાની કમલ પ્રશ્નિય કરે છે. એને આજા છે કે નિશાની જ-ને

આવી આ તોફાની ઝઘડાઓને તુરત જ શમાવી દેશે અને દેશની શમાડોળ નીકાના સકાની બની તેને પાર ઉતારશે. પ્રશુ સીધાનાની વાણીમાં એ શક્તિ પૂરા, જેથી આખો દેશ તેમની એકતાની હાક્લ સાંભળી થેલો બને, પાગલ બને અને સર્વ મતભેદો ભૂલી દેશની અને કોમની સેવામાં લીન થઈ જાય-હુથી જાય.

મિલમજૂરો

અમદાવાદના મિલમજૂરોની હડતાલથી સું ફાયદા ગેરફાયદા થયા તેનું નિષ્પક્ષપાતપણે માપ લેવું થાયું અધરું છે. બન્ને પક્ષ પોતાનું ભેદ અજા-ભાવી રહ્યા હતા એટલે કોની હારજીત થઈ તે આજે ન જાણી શકાય. આર્થિક નુકશાન ચલાવી હાર ફેરવી ગણાય એ માન્યતા ખોટી છે. હડતાની દર-મ્યાન આત્મજીળ, આત્મસંયમ તથા મુખ્યવરિયત રચના કરવાની શક્તિ જેમની વધારે વિદાસ પામી હોય તેમને એકંદરે ફાયદો થયો છે. મિલમાલિકો તથા મજૂરો બન્ને હિંદી છે, એટલે મિલમાલિકોનો જે માલ પડી રહ્યો હતો તેના બેચાણથી તેમને દેખીતો ફાયદો થયો. માલનો ઉપાડ ન હોય તે વધારે ઉત્પન્ન થયાં કરે તેમાં વળતે માલ વાપર-નારને ફાયદો થાય પણ મિલમાલિક કે મજૂરને તો નહીંજ. મિલમાલિક, મજૂર તથા માલ વાપરનાર એ ત્રણેનો અરસપરસ સંબંધ એટલો જયો મોટો છે કે એકના નુકશાનની અસર ત્રણે પર થાય છે, અને તેથી આ પ્રશ્ન ધણે મુશ્કેલીવાળો બને છે.

૨. જમશેદજી વાડીઆ લખે છે કે અમદાવાદમાં

૧૦,૮૫,૦૪૩ ત્રાકો અને ૨૩,૨૦૦ શ્રેણી છે, અને દરરોજ ૩૯,૩૨૮ પ્રૌથો, ૮,૨૧૨ ઓઝો તથા ૭,૧૧૬ ઊંકરો મિલોમાં કામ કરે છે. બે મહિનાની હડતાલ દરમ્યાન ૬૬,૦૦,૦૦૦ રતલ ચત્તર અને ૬૮,૫૦,૦૦૦ રતલ કાપડ તૈયાર થવું અટક્યું. મજૂરોને આશરે ત્રણેક મહિના સુધી પગાર ન મળે તો લાંબી ૩, ૩૬,૦૦,૦૦૦ નું

નુકશાન થયું. મિલમાલિકોને પણ કમિશનમાં રૂ. ૮,૦૦,૦૦૦ નું નુકશાન થયું, અને સરકારને રૂ. ૮,૦૦૦, જકાતમાં ઓછા આવ્યા.

મિલમજૂરની રિયતિ બમડે તો ખેતી માટે વધારે મજૂર મળી શકે. મિલમજૂરની રોજીમાં ૧૨૨ ટકા જેટલો વધારો થયો તેજ સમયમાં ખેતરના મજૂરની રોજી ૧૬૭ ટકા વધી છે. ૧૫૬ જેટલા કાપડી વખતે ખેતરની મજૂરીના ભાવ ઓછા થાય. મિલમાલિકોની મુશ્કેલીથી અને ચિંતાજનક રિયતિ તથા મજૂરોના અસંતોષનું ખરું કારણ હિંદુ છે. રૂપીઆની કીમત ખૂબ ઘટી ગઈ છે. સરકાર તથા મ્યુનિસિપાલિટીઓ કરે વધારું જમ છે, હિંદીઆમજૂરની ગરબડને લીધે પણ રૂપીઆની કીમત ઘટી છે. ધારાસલાના સામાન્ય સભાસદો આ વિષય બરાબર સમજે તેમાં નવાઈ ને નું નથી પણ આપણા અર્થશાસ્ત્રીઓએ ચર્ચા કરીને પ્રત્યક્ષ કેળવવો જોઈએ.

હુન્નરશાળાઓ

મુગ્ધ મુનિવર્સિટીમાં આ વર્ષે ૭૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ પ્રવેશક પરીક્ષામાં બેઠા હતા, અને આશરે ૪૦૦૦ પસાર થયા. આથી ૧૬ ૨૩-૨૪ ના નવા સત્રમાં ફોલોવે તથા મહાવિદ્યાલયોમાં ભારે બીડ થઈ ગઈ છે. મુગ્ધની સરકારી વૈદ્યકીય કોલેજમાં દાખલ થવા માટે પડાપડી થઈ રહી છે અને ધણા વિદ્યાર્થીઓને પાછા ફરવું પડ્યું છે. નાશિકમાં નવી કોલેજ કાંદવાની મોજના થઈ છે.

પણ વેપારકોઓમાં કુશળ અને આગળ પડેલા મુજરાતીઓને માટે કોંઈ જુદાજ પ્રકારની કેળવણીની જરૂર નથી ? હુન્નર અને કળાભવનો તથા કારીગર-વર્ગને માટે ઉદ્યોગશાળાઓ રચાવવાની અમને તો ખાસ જરૂર લાગે છે. જ્યાં સુધી રાજ્યસત્તા આપણા હાથમાં આવી નથી ત્યાં સુધી આવી શાળાઓ તથા હુન્નરભવનો ખાનગી પ્રધારથી કાંદવા પડશે.

વડોદરા શહેરમાં કળાભવન છે તેમાં બંગાળા, મદ્રાસ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનથી પણ વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. દિવાન મણિભાઈ જસભાઈ તથા પ્રોફેસર મન્નરની યોજના સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની હતી તે જોકે હાલમાં ફારાણે મૂકાઈ છે છતાં તેમના વખતથી તે આજ સુધી કળાભવનને જે દરજા મીઠા અનુભવો થયા છે તેનો અભ્યાસ થાય તો શુભરાતને તે દલોજ માર્ગસૂચક થઈ શકે.

જો વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી પડતી હોય તો ગાડરીઆ પ્રવાહમાં તલ્લુઈ જઈને નવી આર્ટસ કોલેજે સ્થાપવી ઇષ્ટ છે કે શિક્ષણના નવા માર્ગ ખોલી આપવાની જરૂર છે? જનપાન દેશમાં સોયટીઝ્મથી માંડી તે આગભેરો અને મનવારો જનાવી શકાય છે; આપણે ત્યાં બધા સામાન પરદેશથી આવે છે, છાત્રાનાં સોંધાં રમકડાં પણ પરદેશથી આવે છે.

આખા મુંબઈ ઇલાકાને માટે ખેતીની કોલેજ પૂનામાં છે, પણ ખેતીની શાળાઓ તો દરેક તાલુકે હોવી જોઈએ તે ક્યાં છે? એવી શાળાઓમાંજ પ્રયોગ તથા અનુભવ માટે મોડેલ ફાર્મ હોય તો તે અતિ ઉપયોગી થઈ શકે. ભાવજી તથા લેખમાં આપણે જોતા મારીએ છીએ કે આપણી પ્રજાની ૮૫ ટકા જેટલી વસ્તી ખેતીને લગતા ધંધાઓમાં શેઠાધેણી છે, પણ ખેતીને સુધારવા માટે, ખેતીને લગતા વિષયોના જ્ઞાનના પ્રચાર માટે ચોખ્ખ વ્યવસ્થા આપણે હજી સુધી કરી છે ?

અમદાવાદમાં કાંતવાવજુવાની મિલો સાક ઉપરાંત છે. કરોડો રૂપીઆના સંચાસામન પૂરોપ-અમેરિકાથી આવે છે. તેવો માલ આપણા દેશમાંજ બનાવવા માટે, ખૂટતો કે તૂટેલો માલ પૂરો પાડવા માટે કે રીપેર કરવા માટે બાહોશ કારીગરો તૈયાર કરવાની વ્યવસ્થા થઈ છે ? અમદાવાદની હુન્નરશાળાની સ્થિતિ કેવી છે ?

મદ્રાસમાં આયુર્વેદ

એ વર્ષ ઉપર મદ્રાસની ધારાસભાએ ઠરાવ પસાર કરેલો કે આયુર્વેદ તથા યુનાની વૈદ્યકને સતેજ કરવાની જરૂર છે કે નહીં અને જરૂર હોય તો કેવી રીતે ઉત્તેજન આપવું તેનું નિરાકરણ કરવા માટે એક સમિતિ નીમવી. આ ઠરાવ અનુસાર એક સમિતિ નીમાઈ હતી. તેના કેટલાક સભ્યો આખા હિંદુસ્તાનમાં ફર્યા અને દેશી વૈદ્યકની સંસ્થાઓ તપાસી, પ્રખ્યાત વૈદ્યો, દાકતરો તથા અન્ય ગૃહસ્થોના અભિપ્રાય એકઠા કર્યા અને તેમણે હવે પોતાનો રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે. એમાં આયુર્વેદ શાસ્ત્રના મુખ્ય સિદ્ધાંતોનું ખરૂં રહસ્ય સમજાવ્યું છે અને હેઠલાં પચાસ વર્ષમાં વિજ્ઞાનમાં થયેલી નવી શોધ-ખોજથી આયુર્વેદના સિદ્ધાંતો ભૂંધા પડતા નથી પણ તેમને પ્રુવિ મળે છે તે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. જૌતિકશાસ્ત્ર તથા રસાયણ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર તથા જીવશાસ્ત્રની વિગતવાર હકીકતથી જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધિ થઈ છે તે સર્વ જ્ઞાન આયુર્વેદમાં ઉમેરી લેવું જોઈએ એવો સમિતિનો અભિપ્રાય છે.

આયુર્વેદની પડતીનાં કારણમાં મુખ્ય કારણ રાજ્યાશ્રયના અસાધનું બતાવ્યું છે. ઇસવીમન ૧૨૦૦ ની સાલથી મુસલમાની રાજ્યમાં અને પછીથી અંગ્રેજ રાજ્યમાં આયુર્વેદની અવગણના થઈ. આજે દરેક દવાખાનાનાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી શીખેલા દાકતર નેજા આશ્રય મળે છે અને અંગ્રેજ સરકારની દેખાડેણી કરીને બધા રાજ્યરાજાઓ, તાલુકદાર તથા ચાહુકારો, મ્યુનિસિપાલિટી તથા લોકલબોર્ડો બધા અંગ્રેજ દવાખાના માટેજ પૈસા ખર્ચે છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે સારા હુશિયાર માણસો આયુર્વેદનો અભ્યાસ નહીં કરતાં અંગ્રેજ પદ્ધતિજ પસંદ કરે છે.

આયુર્વેદને ઉત્તેજન આપવા માટે સરકારે જરૂરિયાત બહાર પાડી કે:

(૧) આયુર્વેદનો રીતરસ અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનાર વૈદ્યોને અમુક દવાખાનામાં રોકવામાં આવશે.

(૨) કેટલાંક દવાખાનાં, ખાસ કરીને મ્યુનિ-સિપાલિટી તથા લોકલખોર્ડનાં, તેમજ આયુર્વેદીય ટ્રાલેજને લગતાં મોટાં દવાખાનામાં વૈદ્યોને રોકવામાં આવશે.

(૩) આયુર્વેદીય કે બીજી કોઈ પણ પદ્ધતિથી વૈદ્યકરના ધંધો કરનાર માણસોને પરવાના વગર ધંધો કરવાની છૂટ મળશે નહીં, અને પરવાનો આપતાં પહેલાં તેમના શિક્ષણની સુવિધાત વેદ્યો કે હકીમોની ખાસ નીમેલી સમિતિ તપાસ કરશે.

(૪) આયુર્વેદ તથા પૂનાનીના શિક્ષણ માટે સારી પાઠશાળા તથા હોસ્પીટલો ખોલવામાં આવશે. આયુર્વેદના ઉત્તેજનનો આજ રાજમાર્ગ છે. પણ ત્યાં સુધી રાજવસતી પ્રજાના હાથમાં આવી નથી ત્યાં સુધી આ માર્ગ લેવાવો અસંભવિત લાગે છે.

પાટણ આયુર્વેદીય પાઠશાળા

મદ્રાસમાં આયુર્વેદને સજીવન કરવા માટે સમિતિ નીમાર્ધ છે તેવીજ બંધાણાની સરકારે પણ નીમી છે અને તેનું નિવેદન થોડા વખતમાં ગદાર પડશે. મુંબઈ સરકારે હજી કંઈજ કર્યું નથી, પણ શુભરાત-માં ખાનગી સાહસથી બે સંસ્થાઓ હસ્તીમાં આવી છે: એક અમદાવાદમાં, અને બીજી પાટણ

સહેરમાં. પાટણની પાઠશાળાનો વાર્ષિક મેળાવડો હમણાંજ થયો હતો. તેમાં આધુનિક વિજ્ઞાન શીખવવાં માટે સાયન્સના અધ્યાપક તથા શરીર તથા દેહચુલ્કર્મ (ફીઝિયોલોજી) માટે એક અનુભવી દાકતરને રોક્યા છે. શરીરના શિક્ષણ માટે રાત્ન-ક્રિયા (ડીસેક્શન) આવશ્યક ગણી છે અને ભવિષ્યમાં જનુરાત્ન વિગેરે આધુનિક શોધબોજનું શિક્ષણ આપવાની પણ ગોઠવણ થાય છે વૈદ્યકીય ધંધો એવા પ્રકારનો છે કે તેની સાથે સાથે રાજકીય કે સામાજિક સેવા પણ થઈ શકે છે. સરકારી દવાખાનાં તો ૧૦ ટકા જેટલી વસતીને પણ પહોંચી શકતાં નથી. આરોગ્યશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો તથા વ્યાયામનો પ્રચાર ખાનગી વૈદ્ય દાકતરો માર્ફત પુષ્કળ થઈ શકે તેમ છે, એટલે જો વૈદ્યોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના પેદા થાય તો અત્યંત ઉપયોગી કામ થઈ શકે એ નિશ્ચિન છે.

પૂના મહિલા પાઠશાળા

ગ્રાંડેસર ક્વેંએ ૧૯૧૧ની સાલમાં બારન-વર્ષિય મહિલા વિદ્યાપીઠ ની સ્થાપના કરી અને તેને અંગે હિંગેણે જુનુકમાં પાઠશાળાની શરૂઆત કરી. ૧૯૨૦ ની સાલમાં સર વિઠ્ઠલદાસ દાકરરીએ ૧૫ લાખ રૂપિયાની બાદશાહી અક્ષિસ આપી અને વિદ્યાપીઠની આર્થિક સ્થિતિ મજબૂત કરી આપી. આને લીધે પાઠશાળાને માટે સાઈ મકાન અજાઈ ગયું છે અને જુન મહિલામાં તે ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું છે તે વખતે રજુ થયેલો હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે છેલ્લાં સાત વર્ષમાં પાઠશાળાનો જૂજ જ વિદ્યાર્થી થયો છે.

વર્ષ	પહેલું વર્ષ	બીજું	ત્રીજું	કુલ સંખ્યા	સ્નાતક	ખર્ચ રૂ.
૧૯૧૬-૧૭	૪	૦	૦	૪	૦	૫૦૦૦
૧૯૧૭-૧૮	૮	૫	૦	૧૩	૦	૮૦૦૦
૧૯૧૮-૧૯	૧૧	૮	૩	૧૬	૧	૧૫૦૦૦
૧૯૧૯-૨૦	૫	૭	૫	૧૭	૩	૧૬૦૦૦
૧૯૨૦-૨૧	૪	૫	૬	૧૫	૩	૧૮૦૦૦
૧૯૨૧-૨૨	૪	૪	૯	૧૭	૭	૧૫૦૦૦
૧૯૨૨-૨૩	૧૧	૨	૫	૧૮	૩	૧૬૦૦૦

આ પાઠશાળાના આઠમા વર્ષમાં એટલે ૧૯૨૩-૨૪ની સાધમાં ત્રીજા વર્ષના વર્ષમાં એક પશુ કન્યા નથી એ નોંધવા જેવી હકીકત છે. બે કન્યાઓ હતી તે સ્વન થયે ઉડી ગઈ છે. કન્યાઓની ઉચ્ચ કેળવણીમાં અનેક મુશ્કેલી નડે છે.

કન્યાઓના શિક્ષણ માટે જે અવધાયકમ ગોળગો છે તે અતુલ્ય છે કે નહીં એ બાબત અત્યંત અગત્યની છે, અને તે બાબત ફરી ફરીને વિચાર કરવાની જરૂર છે.

આ વિદ્યાર્થીકમાંથી ૧૭ કન્યાઓ છેલ્લી સ્નાતકની પરીક્ષામાં પસાર થઈ, તેમાંથી ૧૨ કન્યાઓ કેળવણીના કાર્યમાં નોંધાયેલી છે એ હકીકત પણ નોંધવા જેવી છે. વિદ્યાર્થીકોના અવધાયકમ સંતોષકારક ન ગણાય તો પણ તેના સ્નાતકો શિક્ષણના કાર્યમાં રોમાંચ બધ તેનાથી દેશે ફાપશે તો ધણેજ થાય. ૧૯૨૨ ના વર્ષમાં વિદ્યાર્થીકોના અર્થ આધારે રૂ. ૧,૬૩,૩૪૪ થયો હતો તેમાંથી મુજરાતની સંસ્થાઓને નીચે મુજબ મદદ મળી હતી:—

મહિલા પાઠશાળા, અમદાવાદ,	રૂ.	૩૬૫
મહિલા વિદ્યાલય,	"	૩૨૯૦
મહિલા વિદ્યાલય, સુરત	"	૨૫૮૫

કુલ (આધારે) રૂ. ૯૫૩૧

દારૂનિષેધ

દંદના અંગ્રેજી સરકાર દારૂનિષેધની વિરૂદ્ધ હોવાને લઈ પ્રતિક સરકારને દારૂનિષેધના કાર્યમાં ધણી અગત્ય નડે છે, અને સ્થાનિક ઇન્જી (Local option) નો પ્રયોગ પ્રતિક ધારાસભ્યઓ

સમક્ષ રજુ કરી શકાતો નથી. આવી મુશ્કેલી હોવા છતાં કેટલાક પ્રાન્તોની સરકારે ઇન્જીની સરતોમાં ફેરફાર કરી કાંઈક સુધારા કર્યા છે.

બંગાળમાં હરણની પદ્ધતિ બંધ કરીને વિશેષ કર (Surcharge System) ની નીતિ દાખલ કરી છે જેને લીધે દારૂની ખપત વધારે થાય તેના કારણે દુકાનદારને ન થતાં સરકારને જ મળે છે, એટલે દુકાનદારને લાભ મળેલી નથી.

મધ્યપ્રાન્તમાં પણ આ પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે અને તે ઉપરાંત દુકાન ઉઘાડી રાખવાનો વખત હંદાગો છે. સોગ મોટાં ઘરોની મ્યુનિસિપલિટીઓમાં પરવાના આપવા માટે સમિતિઓ નીમાઈ છે તેમાં પ્રમુખીય સલાહકારોની જવાબદારી છે. આ સમિતિઓને અગ્રુક સલાહકારોમાંથી કેટલીક દુકાનો લઈને બંધ કરવાની, અને ઇન્જીનારને સુધવાની સત્તા આપી છે. ધીમે ધીમે એ સમિતિઓને વધારે દુકાનો બંધ કરવાની સત્તા આપવાની ચાલનીતિ સરકારે જાહેર કરી છે.

મુંગાઈ - હાથાકામાં આ પ્રશ્નના નિર્ણય માટે સમિતિ નીમાઈ હતી તે નિવેદન તૈયાર કરે છે, પણ તે દરમિયાન દરેક દુકાનને કેટલો દારૂ પૂરો પાડવો તેનું અમુક માપ દરાવી આપવામાં આવે છે. જે દરેક વર્ષે દારૂ કમતી (Rationing થી) આપવામાં આવે તો બલિષ્ઠમાં ધણેજ ઘટાડી રાખાય.

આ પ્રમુખે દરેક હાથાકામાં અગવગ ચાલી રહી છે. કન્નેડોમાં પણ લેડી ઓરડરે એક નિયમ પસાર કરાવ્યો છે, અને જીભનો ખરડો રજુ કર્યો છે. ઉત્તર આપરંડોમાં, તુર્કીમાં, અમેરિકામાં પણ આ ગભન પ્રશ્નનો નાકાલ ચર્ચ રહ્યો છે અમેરિકામાં દારૂનિષેધનો સખત કાયદો મંજૂર થયો તેને તેડી પાડવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. તેના પછી

પ્રપત્ન શરૂ થાય છે કે દારૂનિષેધના દુરૂપયોગો આનંદથી નાશવા મારે છે. કોઈપણ રોટની એક સલામાં દારૂનિષેધક કાયદા વિરૂદ્ધ બહુમતિ થાય એટલે તે બીજી સલામાં પણ પસાર થશે અને તેનો હાકિમ મંજૂરી આપશે એમ માની લેવામાં આવે છે. પસાર દારૂવાળાઓ ઘણાં પેષદારોને પોતાની તરફેણમાં ફાંટી શકે છે. એટલે તેમાં જે એકતરફી દલીલો આવે તે દબેશ માની લેવા જેવી નથી હોતી.

દારૂની દુકાનો ઓછી કરવાના, દુકાનો ચોરાઈ શકાય ઉપારી રાખવાના, સ્ત્રીઓ તથા છોકરાંને વેચવાની મનાઈ કરવાના કે વેચાણના નિયમોની સખ્તાર્થ

કરવાના વિગેરે અનેક રસ્તા ચૂંટવાયા છે. તે દરેકનો ઉપયોગ એક સાથે કર્યો હોય તો કાંઈક સુધારો થશે; પણ કાયદાથી મનુષ્યસ્વભાવ એકદમ ગંદા થઈ જતો નથી, મારે લોકમત કેળવવા માટે સખ્ત પ્રયાસ થવો જોઈએ. જેમ જેમ આ બધા પ્રયત્નોની અસર પ્રગ્ન પર થતી જાય તેમ તેમ દારૂના વ્યવસયમાં ઘટાડો થશે. માન નિષેધના પોષારથી કાયદો થવાનો નથી. હાલમાં દેશીક ચરકોર જુદી દલીલો રજૂ કરીને આડખીલી નાંખે છે તેમની મૂર્ખાઈ જગમગિદ્ગદ થઈ ગઈ છે. એવો ખોટો પ્રયત્ન કરવાને બદલે જે પ્રગ્નમત કેળવવા માટે ઉપદેશો નાખે તો એમના પ્રમાણિકપણા વિશે લોકમત બદલાય.

આ માસિક અમદાવાદ શામળાની પેળ ખાસે આવેલા વસન્ત મુકુણાલયમાં સ્ત્રીમનલાવાલ હિંસરસાગર મહેતાએ ધાર્યું અને નિર્દોશ મહિલાશ્રમ શાળા યુગધર્મ કાર્યાલય માટે અમદાવાદ બંદ ખાસે આવેલા એ કાર્યાલયના મહાનભાઈ પ્રસિદ્ધ કર્યું.

યુગધર્મ

આવૃત્તિ, ૧૯૭૬

જાતિભેદનો પ્રશ્ન

‘હિન્દુસ્તાન એટલે જાતિઓનું’ પિયર. જગતમાં જેટલી જેટલી જાતિઓ છે તેમના કોઈ ને કોઈ પ્રતિનિધિ તો હિન્દુસ્તાનમાં હોવાનો જ. તેથી જ યુરોપીઅન લોકો હિન્દુસ્તાનને ‘કાસ્ટ-રિડન કન્ટ્રી’ અથવા જાતિથી દબાયેલા દેશ કહે છે. ટેક વેદશાસ્ત્રી માટીને તે પટેલમિત્ર મુખી હિન્દુસ્તાનના લોકો જાતિના પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવાને મંથી રહ્યા છે. તેને લીધે જાતિતા પ્રશ્ન પર બોલવાનો હિન્દુસ્તાનને એક પ્રશ્નનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે. અંગ્રેજ લોકો અહીં આપ્યા ત્યારે કહેતા હતા કે જાતિઓની ભાંજગડ તમારા જ દેશમાં છે, અમારે ત્યાં એનું નામનિશાન નથી. આપણે તે વેળાએ જગતના ઇતિહાસથી અજાણ્યા હતા. અંગ્રેજોએ કહ્યું તે આપણે ખરે આની લીધું. આજે હવે સ્થિતિ બદલાઈ છે. આપણે જાણી ગયા છીએ કે જાતિભેદ જગતના બધા જ દેશોમાં છે અને દરેક દેશે આ જાતિના પ્રશ્નનો ચોતપોતાની

દબે ઉકેલ લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે જે ઇતિહાસ મળે છે તે માત્ર યુરોપીય રાષ્ટ્રો, એશિયાઈ રાષ્ટ્રો અને અમેરિકા એટલા જ દેશોનો છે. આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલેશિયા અથવા પ્રશાન્ત મહાસાગરના અનંબ્ય દ્વીપોના ઇતિહાસ આપણને ઉપલબ્ધ નથી, તેથી તે દેશો વિષે વિચાર થઈ શકે એમ નથી. યુરોપનાં ખ્રિસ્તી રાષ્ટ્રો, ત્રિખંડમાં વ્યાપી ગ્રેહમાં મુસલમાન રાષ્ટ્રો, નવા ખંડમાંનું અમેરિકા અને હિન્દુસ્તાન એટલાનો આપણે સ્પર્ધાત્મક વિચાર કરીયું.

યુરોપમાં જાતિઓ અત્યંત છે. ઓલોગિક સુગને પ્રિચ્છાએ ધનવાન અને ધનહીન, મજૂર અને મૂડીવાળા વગેરે જે વર્ગો ઉત્પન્ન થયા છે તેને ઉદ્દેશીને મારે આ કથન નથી. પણ ઝંકસન અને કેપ્ટ, ટ્યુટન અને લેટિન, રવૈવૈનિક તથા સર્વિયન વગેરે જે અનેક જાતિઓ યુરોપમાં પ્રાચીન કાળમાં હતી તે

આને પણ મોળદ છે. આને કાંઈ ચલુદી ખિસ્તી થાય તોપણ તેની 'નયુ' જાત તો કાયમ રહે છે જ. યુરોપમાં રોડીમેડીવહેવારનો કસો પ્રતિબંધ નથી, છતાં આ જાતિભેદ ત્યાં ઓછો તીવ્ર નથી. ગયા મહાયુદ્ધમાં આ જાતિભેદનો પ્રશ્ન થોડો ધણો ઉભો થયો જ હતો; અને મહાયુદ્ધ પછી જે કંઈ મુશ્કેલી વહેચણી થઈ તે પણ કંઈક અંશે આ જાતિભેદના તત્ત્વને અનુસરીને જ થઈ. યુરોપનો આંતરિક ઇતિહાસ નિહાળતાં જણાય છે કે ત્યાં જાતિઓનો ક્રંધડો ધણો ભાગે ભૌગોલિક તત્ત્વ અનુસાર પતવવામાં આવ્યો છે. અમુક પ્રદેશમાં અમુક જાતિ વધે, અમુક દેશ પર અમુક જાતિની માલિકી રહે એવી કંઈક વ્યવસ્થા દરવામાં આવેલી જણાય છે. આ વ્યવસ્થાને ભાષાવિસ્તારની પણ મદદ થયેલી દેખાય છે. એક જાતિના પ્રદેશમાં બીજી જાતિનું અંશત્વ સહુ જતું નથી. દુકામાં કહેતું હોય તો યુરોપની દરેક જાતિએ એકબીજાથી અજાગી થઈને આ જાતિભેદના પ્રશ્નનો નીવેડો આપ્યો છે. બહારની જાતિઓને યુરોપમાં પ્રવેશ મુકવા દેવો નહિ એ વિષે યુરોપીઓનો સંકલ્પમાં એકમત હોય એમ દેખાય છે. યુરોપીઓનો માહોમહિ ગમે તેટલા અમઠતા ને લોહી વહેવડાવતા હશે, પણ વૃદ્ધ ટુર્ક-સ્તાનનું યુરોપમાંથી ઉચ્ચાટન કરવાની વાત આવી કે બધા એક થઈ જવાના. આ થઈ યુરોપની પદ્ધતિ.

મુસલમાન ગ્રામ્યો સમક્ષ પણ જાતિનો આ પ્રશ્ન પડેલોય ઉભેલો છે. પણ મુસલમાની ધર્મ સમાનતાના એટલે 'એથેનિક' તત્ત્વના પાયા પર ઉભલો હોવાથી મુસલમાનોએ જાતિભેદના પ્રશ્નને જુદી જ રીતે ઉકેલ્યો છે. ધર્મની બાબતમાં, ધાર્મિક દોકાની બાબતમાં અને સામાજિક પ્રતિજ્ઞાની બાબતમાં સુદાં મુસલમાન તેટલા સરખા, એ તત્ત્વને મુસલમાનોએ સ્વાકર્ષ્ય છે અને અમલમાં મૂક્યું છે. રોડીમેડીનો સવાલ મુસલમાનોમાં ઉભો થયો જ નથી. અને ભૌગોલિક વ્યવસ્થા દરેક જાતિએ પોતા પોતાના કાકાને ભેરે કસી લેવી એમ નક્કી કરીને મુસલમાનોએ જાતિના પ્રશ્નનો તોડ કાઢ્યો દેખાય છે.

હવે વળીએ અમેરિકા તરફ. અમેરિકાએ પોતાનો મોઢો જુદો કરી પોતાની જ એક જાત બનાવી દેખાય છે. યુરોપનો કાંઈ પણ માણસ અમેરિકા આવ્યો તેણે પોતાની જાત તણને અમેરિકન જાત સ્વીકારવી જ જોઈએ; અથવા અમેરિકાનું વાતાવરણ જ એવું છે કે અમેરિકા ગયેલો માણસ અમેરિકન બની ગયા વિના રહેતો જ નથી. દેશભિમાન અમેરિકા વિષે, રહેણી અને સામાજિક આદર્શ અમેરિકન પદ્ધતિના અને ભાષા પણ અમેરિકન. આ તત્ત્વને આધારે સઘળી જાતિઓને ગળી જઈને અમેરિકન જાતિ નિર્માણ થયેલી છે. પણ ત્યાં સુદાં એટલેથી જ એ પ્રશ્નનો નીવેડો આવ્યો નથી. કાળા હાથની લોકોને મુલામ તરીકે લઈ ગયા હોવાથી ગોરા તે હંથા અને કાળા તે નીચા એવો દ્વિતલ્લાવ ઉત્પન્ન થયો છે. પ્રાચીન કાળમાં યુરોપમાં આ ભેદ નહોતો. તેથી જ અંધેલો જેવો કાળા મામડીવાળો માણસ ઉડિડોના જેવી ગોરી મામડીની યુવતી સાથે રંગ જુમિ પર લગ્ન કરે તે જોઈને યુરોપીઓનું પ્રેરકાર્ણ લોહી ઉકળી જતું નહિ. પણ આજે નીચો જાતિનો આગેવાન અમેરિકન રાષ્ટ્રપ્રધાનની સાથે એક પકિતમાં બોજન કરે તો તેમાં પણ સંબંધતાનો ભારે ભંગ થયો મનાય છે એટલું જ નહિ, પણ ગોરા ટાંગાવાળો કાળા કાકરને સુદાં પોતાના ટાંગામાં બેસાડવાની ના પાડે છે. એટલે અમેરિકામાં જાતિભેદના પ્રશ્નનો નિકાલ આવ્યો નથી એ ચોક્કસ વાત છે.

ચીનમાં તાર્તર, માંચૂ અને મંગોલિયન જાતિઓમાં અપ્રતિબંધ રોડીમેડીવહેવાર ચાલુ હોવા છતાં અને સૌનો મુખ્ય ધર્મ એક હોવા છતાં ત્યાં જાતિ-દ્રેપનો અભાવ છે એવું નથી.

હિન્દુસ્તાન તો જાતિઓનું પિયર, એટલે એવું તો પૂછવું જ શું કે અહીં સર્વ પ્રકારની જાતિઓ ભેગી મળી છે એટલું જ નહિ, પણ જાતિભેદના પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવાના સઘળા ઉપાય અડાં અજમાવી જોવામાં આવ્યા છે. જાતિ જાતિ વચ્ચે યુદ્ધ કર્યું. અનેક જાતિનાં મિત્રજુ કરી નેધાં. એક જાતિમાં અનેક વિભાગ પાડી નેધાં. જાતિવાર ભાષા

અને લિપિ કરાવી બેઠું. નતિના રંગ નહીં ક્યાં. ધણવાર નતિ કરાવી, ધાર્મિક મત અનુસાર નતિની વ્યવસ્થા કરી. ખાવાપીવાના અને પહેરવેશના બેદ પ્રમાણે નતિઓ પાડી બેઠું. નતિબેદનો વિરોધ કરી બેથે. નતિ વિષે ઉદાસીનતા ધરાવી બેઠું. અનુલોમ પ્રતિલોમ વિવાદ કરી બેથે. રાજ-શાસનથી નતિવ્યવસ્થા રચી બેઠું. નતિઓનો ઉચ્ચનીચ-ક્રમ નક્કી કર્યો. પરસ્પર બદ્ધિધાર અને પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ કરાવી બેથે અને તે અખંડ ચાલુ રાખી બેથે. બહારથી આવેલા લોકોને કદી કદી પોતાના વાગામાં દાખલ કરી લીધા. કદી કદી તેમની સ્વતંત્ર નતિઓ બનાવી. કેટલીક નતિઓને હિન્દુ ધર્મમાં રાખી છતાં તેમની તરફ પરાયાપણાનો સંબંધ રાખ્યો, અને કેટલીક પરધર્મમાં ગયેલી નતિઓને પણ પોતીકી ગણીને તેમની સાથે રોટી-બેટીવહેવાર, કામ રાખ્યો એટલું જ નહિ, પણ હિન્દુ ધર્મમાં રહે ત્યાં મુશી અરપૂચ અને પર-ધર્મમાં દાખલ થાય કે તરત જ સ્પર્શયોગ્ય ગણવા જેવા વિચિત્ર અખતરા પણ અજમાવી બેથે. હિન્દુસ્તાને એક પણ અખતરો અજમાવેા બાકી રાખ્યો નથી. આ રીતે નતિબેદનો આ પ્રશ્ન આ-લેલો વિરાડ છે.

આજ સુધી આ પ્રશ્ન લિન લિન દેશોમાં અંદર અંદર ચર્ચાતો, લડી લેવાતો અથવા ઉકે-લાતો, આજે તે વિશ્વવ્યાપી થઈ બેઠો છે. સર્વત્ર જીવનકલહનું સાત્રાણ્ય જન્યું છે. બળવાન નતિઓ નમ્રણી નતિઓને ગળી જતા માગે છે અને આ ઉભાણીમાં મોટો ભાગ પોતાને મળે એટલા માટે ભદવારથળી ચલાવી રહી છે. એવું પરિણામ શું આવશે અને અન્તે શા હાલ થશે એની અટકળ દોણ કરે ? ઇશ્વરને આ બધું ગમતું હશે ખરું ? ઇશ્વરે દીનદુષ્ટિયાનો કોઈ બેઠો જ નહિ સરજ્યો હોય ? કે જગતનો ચાક આજ સુધી ચલાવીને થાકી જવાયો ઇશ્વર ઉઘી ગયો છે કે શું ? પહેલાં-ની પેઠે અવતાર દેવે કેમ યતા નથી ? આ જીવનકલહ શમાવી સર્વત્ર શાન્તિ અને વ્યવસ્થા

બળવાર ધર્મની સંસ્થાપના કરવા સારું ઇશ્વર કેમ દોડી આવતો નથી ? આવો એક જ આર્તનાદ જ્યે ખંડનાં દીનદુષ્ટિયાનાં મુખમાંથી નીકળી રહ્યો છે. આ જગતમાં સદગુણને સત્તાની મદદ વિના ન જ ચાલી શકે ? સંઘ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એમાં પાપ જ છે ? બહુમતિ આગળ ન્યાયશુદ્ધિએ માધું નમાવવું જ બેઠુંએ ? એવા પ્રશ્નો વિચારશોધ હૃદયે-ને વલેલી રહ્યા છે. સત્યનો જ જય થાય છે, ન્યાયનું જ સામ્રાજ્ય ટકી શકે છે વગેરે સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરવા સારું ઐતિહાસિક દર્શનોત્તર લખ્યાસ વગેરેએ પુરાણો લખ્યાં. આજના ઇતિહાસ પરથી આ સિદ્ધાન્તો સારવી બતાવાય એવું છે ખરું ? એ પ્રશ્ન ઇતિહાસના દરેક લક્ષ્યની આગળ ઉઠવા કરે છે. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શો ? આ લોકમાં યજ્ઞના અન્યાયનો બદલો પરલોકમાં મળી રહેશે એ આશાએ કોષ્ટને સનોપ થતાનો નથી. 'નિઘચાર્વે વલ્લ, તુલા મ્હણે તેવિ વલ્લ' એ તરત પ્રમાણે સદર્શન એ જ સદર્શનનું ફળ છે એટલું કહું એટલે સમાજનો ટોપડો ઉક્તી ગયો એ વાત આધુનિક સંસ્કારોથી પુષ્ટાયેલું મન માને એમ નથી. સારે પડી આગળ શું ?

પ્રાચીન ઇરામાં ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓએ મનુષ્ય-ત્વની અનેક વ્યાખ્યાઓ આપી છે, પણ અન્તે તો વિશ્વવિદ્યાપ્રવીણ ઍરિસ્ટોટલની વ્યાખ્યા જ સર્વ-માન્ય થઈ છે. તે વ્યાખ્યા એ છે કે મનુષ્ય એ સામાજિક પ્રાણી છે. સંઘ બાંધીને રહેવું એ મનુષ્ય-માત્રનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અન્ય પ્રાણીઓમાં કેટલાંક એકલ રહે છે તો કેટલાંક ટોળાં બાંધીને રહે છે. પણ તેમનામાં સંઘ નથી હોતો. છાંડી અને મધમાખીનું જીવન કંઈક અંશે સામાજિક હોય છે ખરું, પણ તે જીવન આગળ વધું જણાતું નથી. શુદ્ધિપૂર્વક સંઘ બાંધવા એ મનુષ્યનો અનન્યસાધારણ ધર્મ છે. આ ધર્મને અનુસરીને મનુષ્યપ્રાણી આ-રંભથી તે આજ પર્વન્ત સમાજ બાંધીને રહેતો આવ્યો છે. એને જ વ્યાપક અર્થમાં આપણે 'નતિ' કહીએ છીએ. અનેક કુટુંબો કષ્ટક વિશિષ્ટ સાધર્મ્ય-

પરિવેશને એકબીજાના જીવનને સંયોજિત કરે તેનું નામ જાતિ. મનુષ્યની વિશેષતા એ છે કે એ સાધર્મ્ય તે કંઈક અંશે પોતે જ નક્કી કરે છે. બીજા પ્રાણીઓની માફક, એક નહીને કાંઈ વસનારા લોકો તે સમજા એક જાતિના એવા બેદ, તો સર્વ દેશોમાં જોવામાં આવે છે. યુરોપમાં યુજાથી આ જ તત્ત્વને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. આ સાધર્મ્યમાં સ્વાભાવિક રીતે સમાન હિતસંબન્ધ અથવા સમાન સુખદુઃખ અને ભયનાં તત્ત્વો રહેલાં હોય છે. એને જ અંગ્રેજીમાં 'લોકલ પેટ્રિયોટિઝમ' (સ્થાનિક સ્વદેશપ્રેમ) કહે છે.

ઇતિહાસકારો પ્રાચીન કાળના સમાજના એ ભાગ કહે છે: ભટકતી જાતિઓ અને કરીને રહેનારી જાતિઓ. કરીને રહેનારી જાતિઓમાં જેનું દેશનું શા વર્તનનું સાધર્મ્ય હોય છે તેનું ભટકતી જાતિઓમાં સ્વાભાવિક રીતે લોહીનું, રહેણીનું અને ધંધાનું સાધર્મ્ય હોય છે. આ બંને રીતે બનેલી અનેક જાતિઓ ભેગી થાય એટલે એમની વચ્ચે વિરોધ, કસબ અને યુદ્ધ તો મચવાનાં જ. જાતિ એ વર્તુળના જેવી હોય છે. વર્તુળ જેમ આંતરિક શેષફળની દૃષ્ટિએ અંતર્વૃત્ત હોય છે અને બાહ્ય શેષફળની દૃષ્ટિએ બહિર્વૃત્ત હોય છે, તેમ જાતિ પણ સ્વજાતિઓ પ્રત્યે અંતર્વૃત્ત યાને પ્રેમાળ હોય છે અને વિજાતિઓ પ્રત્યે બહિર્વૃત્ત યાને ઉદારીન હોય છે. આને લીધે જાતિ જાતિ વચ્ચે કજીઆ થવા વિના રહેતા નથી. પણ લડીલડીને ધરાય એટલે પછી એ જાતિઓ પોતાની વચ્ચેના વિરોધનાં કારણોત્તર ઉપર વિચાર કરવા લાગે છે અને લગાઇ કરી વિના અમુક શરતોએ એમાં રહેવાય એટલું સાધર્મ્ય પોતામાં છે કે નહિ એ તપાસવા બેસે છે. અને જે દેવોને પૂજીએ છીએ તેમને તમે પણ પૂજો, નહિ તો આવી જાતિઓ મેદાનમાં—એવી રીતે પ્રાચીન કાળમાં અનેક બીપણ સંઘો મંડાયા છે. શિયા અને મુન્ની, શૈવ અને વૈષ્ણવ એવા એવા મતભેદોને લીધે પણ લોહી રેડાયાં છે. પણ આજેનું જતાં વધારે અનુભવ પડે ગયો તેમ

માધુમ પડ્યું કે મનુષ્યજાતિમાં આ બેદ તો રહેવાના જ. મિત્તરુચિદિ. લોક: ૧. અનુભવે, શીખવાડ્યું કે આ બેદો કાઢી નાખવા શક્ય નથી તેમ આવશ્યક પણ નથી. અને તેથી આવા નજીવા ભેદો માટે લડી મરવાનું, છોડી દેખું, આ જાતિઓએ મોટા મોટા સંધ બાંધ્યા.

આવા સંધોમાં અનેક સાધર્મ્યોનું મિશ્રણ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને તેથી જ રિધર્મ જાતિઓમાં પણ સ્થાનિક અથવા હિતસંબન્ધનાં તત્ત્વ પર પેટાજાતિઓ પડી છે. આમ જાતિઓ ઉત્પન્ન થવામાં અનેક તત્ત્વોનું મિશ્રણ ચલેલું છે. પણ વિવેચનની સરળતા ખાતર આ તત્ત્વો છુદાં છુદાં લઇને દરેકને ગોળાં વિચાર કરીશું.

(૧) એક લોહીના લોકો (૨) એક રહેણીના લોકો (૩) એક ધર્મના લોકો (૪) એક ધંધાના લોકો (૫) એક દેશના લોકો અને (૬) એક ભાષાના લોકો એકઠા થાય છે એમ જોવામાં આવે છે. એટલે રક્તબેદ, સંસ્કૃતિબેદ, ધર્મબેદ, વ્યવસાય-બેદ, દેશબેદ અને ભાષાબેદને લીધે માણસોમાં જાતિબેદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બેદ ધણે બાજે કાયમના હોય છે એમ કહેવું ખોટું નથી. સમાન હિતસંબન્ધ અથવા સમાન સંકેતને કારણે ઉપરના સર્વ બેદોને ફગાવી દઇને ભિન્ન-ભિન્ન જાતિઓ કાઈ દામિયાર એક થાય છે, ખરી, પણ એ એકતા કરનારાં તત્ત્વોમાં અનેક જાતિઓને કાયમની એક કરી દેવા જેટલું આકર્ષણ કે રત્નદ (Cohesion) નથી.

હવે જાતિ જાતિ વચ્ચેનાં વિરોધ નિર્મૂળ કરવા માટે મનુષ્યે શા શા પ્રયત્નો કર્યા છે તે બોધ્યો. જર્મન તત્ત્વજ્ઞો નિદેશોના સિદ્ધાન્ત એ છે કે અન્ય જાતિઓ મરે અને આપણી જાતિ સર્વત્ર ફેલાય એ વૃત્તિ વનસ્પતિમાં, પશુપક્ષીઓમાં અને મુશિકૃષ્ટ અશિકૃષ્ટ સર્વ મનુષ્યોમાં અત્યંત પ્રચળ હોય છે. આ વૃત્તિને તે 'વિસ ટુ પાવર' નામ આપે છે. આ સિદ્ધાન્ત ખરો માનીએ તો જગતની સમગ્ર ભાષા ખરી જડને સર્વત્ર અંગ્રેજી ભાષાનું સામાન્ય

પથરાય એમ અંગ્રેજોને થતું હોયું જોઈએ; બીજા બંધા ધર્મ રૂપી જાળને એકમાત્ર મુસલમાની ધર્મનો જ વિરુદ્ધ છે વાગે એમ મુસલમાનો કહ્યો હોવા જોઈએ; આખું જગત દિન-દુ આચાર-વિચાર માન્ય ગમે અને પાછે જોમ દિન-દુઓની આકાંક્ષા હોવી જોઈએ, અને એ બધી જાતિઓને એવી મદદરવાકાંક્ષા નથી એમ કહી શકાય એવું નથી.

જાતિઓ વચ્ચેના વિરોધ નિર્મૂળ કરવાનો બીજો પ્રયત્ન તે સર્વ જાતિઓની આશિષનો ધારે મૂકી તેમની ખામતી કરવાનો છે. યુરોપની સર્વ ભાષાઓનો સંદર્ભ કરીને 'એસપેન્ડો' જેવી ભાષા નિર્માણ કરવી, સર્વ ધર્મોનો દદભાગ્ય કાઢીને એકાદા 'થીસ્ટિક' અથવા 'થાલો' ધર્મનો સ્થાપના કરવી, અને કાંઈ પણ એક ગાદીના રૂપવારી નથી પણ આખી માનવજાતના દિવસિય-તો છીએ એમ કહીને આંતરરાષ્ટ્રીય અગ્રણી 'ફોર્મોસિસ્ટન' સંપ્રદાય ઉભો કરવો—એ બધાં આ પ્રયત્નનાં કિશકરણ છે.

વિરોધ મટાડવાની દિશાએ યોગ્યે ત્રીનો પ્રયત્ન તે ઉપરના બંધા બેઠ જ બોલા છે એમ કહેવું એ છે. લોહીનો, આમકીનો કે વર્ણનો બેઠ એ કેવળ એક ધર્મીગ છે, મંરકતિગેદમાં હાં જ રદરમ નથી, બાળાશિમાન એ નગી મૂર્ખાઈ છે, ધર્મો પેટીકેતાર કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન માનવી ઉત્તિને વિષ્ણુક છે આવાં આવાં તરતો આ સંપ્રદાયમાં પ્રતિજ્ઞત ગણાય છે.

એથી પણ અત્યંત જોરદાર એવો પ્રયત્ન તે ઉપર વળુ પેલો સમાન સ્વાર્થ અને સમાન સંકટનો છે. વર્તમાન મનુષ્યમાં આ જ તરતું જોર વધારે છે. પંજુ સ્વાર્થ અને સંકટ એ જો તરતમાં સ્પષ્ટવને લીધે બંધાયેલું મૂળનું જ દેત છે ત્હાં ઝીંક ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? આ તત્ત્વથી બંધાયેલા સંધ જેટલા મેટા તેટલાં તેનાં કુદ વધારે હર, વધારે વ્યાપક અને વધારે સંહારક નીવડવાનો એ અનુભવ હજી તાંબા જ છે.

પાંચમો અને અમારે મને ખરો પ્રયત્ન તે સ્વાર્થ અને રૂપના પ્રવાહની આડે ધર્મશુદ્ધિનો બાંધ બાંધીને પાંચી સર્વ બેઠો પોતપોતાને સ્થાને સુખ-શાન્તિમાં રહેતા દેવા એ છે. લાંબાકાં લાંબા, જાત-જાતના કાયદા થયે, વળુંમકર કુર્ચ કે અસાધ્યતાનો વડોળોઓ ઉપર જગતના બેદમાત્ર નિર્મૂળ થવાના નથી. લોકન્યવહારમાં બેઠ એ સત્ય છે અને સના-તન છે. આ બેઠોનો ભય દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય છે, અને તે એ કે બેઠનું સ્વરૂપ જાણખી અને પ્રેમ, આદર્શ તથા દયા એ શુણ્ઢને જોખી મોના-ગતિમાં અજેદ શુદ્ધિ જાગ્રત રાખવી. વિરોધ અને કલ્પ માત્રનું મૂળ વાસના, દ્રેષ અને લોભમાં રહેલું છે. તેથી જ ભરવાને હાં છે કે 'ત્રિવિધ નરક-સ્વેદ' દ્વાર નાશનમાનમનઃ । કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભઃ —અને અત્મચત્તન ધાય એવી આપણી ઝુલ્મ છે—તસ્માદેતત્ત્વજ્ઞં ત્યજેત્ ॥ અને એ આધ્ય કરવાને ધરામ્ય, ક્ષમા અને ત્યાગ એ અશુદ્ધ તરતોનું જ આપણે સેવન કરવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. વ્યવ વચ્ચા । વનત્કર્મ । નામ્યઃ વચ્ચા દિવ-તેડયનાય ॥

સાચું જોતાં એ જાતિઓમાં બાળાબેદ અથવા સંસ્કૃતિબેદ છે એટલા જ કારણસર એમણે લડવાનું હાંયે પ્રયોજન નથી. દરેક જાતિ પોતપોતાને સ્થાનકે સુખશાન્તિમાં રહી શકે છે. એમ જાં પ્રાચીન યાગમાં આજ બેઠોને લીધે વિહારવધ થઈને મનુષ્યોએ અનેક મુહો કરેલાં છે. કંઈ પણ એક બદાનું કારી અંદર અંદર લાઘ્ય મચાવતી એ મનુષ્યરમાવ-માની પશુરજિતો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. જાં દરેક ધર્મના અરી ધાર્મિક જીવિવાળા મદાપુરોએ આ જિતિને શાંતિને જોગવાતા પ્રમાણમાં વિષયનુન્ય સ્થાપન કરવાને પ્રયાસ થયો છે. આનો પ્રયત્ન મનુષ્ય પ્રતિષ્ઠો ઉત્તરી દિશામાં જગતે હોવાથી એકદમ સફળ થાય એવો નથી એ ઉપાધું છે. ગારોહર્ણ માર્યાસમ્ । તેથી ઉતાવળીઆ લોહીની આ માત્ર પચી જરા ઉડી નહ. દરેક ધર્મમાં વિહારપ્રવાન ધર્મચૂત લોહી તો દેવ જ. તેમણે ધર્મને નામે જ

અનેક યુદ્ધો આઘી તેથી આ નિરાશામાં 'વધારો થયો, અને લોકોને લાગવા માડ્યું' કે ધર્મથી માણસ માણસ વચ્ચેના કષ્ટક શાન્ત ન થતાં ઉશ્કેળે ધર્મને લીધે જ ધોર યુદ્ધો મંડાય છે.

આવી સ્થિતિમાં જ યુરોપમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ અને ઔદ્યોગિક યુગ એ યુગમતો અવતાર થયો. ધાર્મિક વૃત્તિએ ઉપદેશોનો સંપત્તિ ત્યાજ્ય કર્યો અને સ્વાર્થનું સામાન્ય પૂર દબાવવાથી શરૂ થયું. લોકો કહેવા લાગ્યા, ધર્મના અને સંસ્કૃતિના ઝગડા સમાવવા હોય તો લોકોની વિશ્વાસિતા વધવી જોઈએ. વિશ્વાસિતા વધશે એટલે આપોઆપ ધર્મની કડવાશ દૂર થશે. લોકોને પૈસાની મોહિની વધારે ને વધારે લાગવા માંડશે, તેને લીધે વેપાર વધશે. અને લોકોમાં વશીકૃતિ આવી કે શાન્તવૃત્તિનો લોપ થયો જ સમજવો. કેટલાક લોકોને થવા લાગ્યું કે જે સુવર્ણયુગ સંપત્તિ દ્વારા સ્થાપવો ધર્મને માટે અચકચ હતો તે જ સુવર્ણયુગ સુવર્ણની ઉપાસના દ્વારા આ પૃથ્વી પર સ્થાપવાની અજબ યુક્તિ આપણને લાધી છે.

પણ એવું તો કંઈ થયું નહિ. વશીકૃતિએ શાન્તવૃત્તિને વશ કરી અને ધર્મ વ્યાપાર અને રાજકારણનો યુગ શરૂ થયો. જૂની જાતિઓ નષ્ટ થઈ અથવા નિષ્પ્રભ થઈ અને ફેરફાર 'રાષ્ટ્ર' નિર્માણ થયાં. આ રાષ્ટ્રોને આત્મા છે એમ ન કહી શકાય. આલંકારિક ભાષામાં આત્મા કદપણ જ હોય તો વ્યાપાર અને રાજકારણ એ જ આ રાષ્ટ્રોનો આત્મા છે. જગતમાં જે કંઈ ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને ઉજ્જવલ હતું તે બધું રાજ્યલોભ અને ધનલોભ નીચે કચાઈ જવા મેળું છે. જાતિઓ મરી ગઈ, પણ દેવ મરી ગયો નાહ. એવો ઉશ્કેળ વધતો જ ગયો છે. સ્વાર્થમાં સંધિ બાંધવાની શક્તિ નથી એમ નથી. આ સંપત્તિનો ઉપયોગ કરીને રાષ્ટ્રો આત્મમુદ્ધ બનાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે. પણ પાછળ કહ્યું તેમ સ્વાર્થના ગર્ભમાં દૈત્યો હોવાનું જ. એટલે રાષ્ટ્રસંધ નિર્માણ કરીને મનવજાતિમાં

એક કે દૈત્યો સંચાર કરવાની ઇચ્છા રાખવી એ જગતમાં લાગેલા દાવાનળને પવન નાખીને બ્રહ્મવા મથતું એના જેવો ધાટ છે.

આ વિલેક્રમદ પાત્રાત્ય રાષ્ટ્રધર્મનો વિનિષ્કાત કેણુ રોડી શકે? રાષ્ટ્રોનું સામર્થ્ય જાતિઓમાં નથી. ઉશ્કેળ જાતિઓ તો રાષ્ટ્રોનું ભક્ષ યજ્ઞ પડી છે. મહાયુદ્ધમાં લાખો લોકોનો સંહાર થયો છતાં આ આસુરી રાષ્ટ્રધર્મરૂપી મહિરોનો નિશો ઉતરતો જ નથી. બળવાન રાષ્ટ્રોએ સંધ કર્યો ત્યારે નખળાં શું કરે? નળળાંએ અથવા પીડિત રાષ્ટ્રોએ પોતપોતાના સંધ કરી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું એવી એક દૃષ્ટિના દમણાં દમણાં બહાર પડી છે. પણ એ સૂચનાથી શો અર્થ સરવાળો છે? આ અનેક ઝગડામાં એક નવો ઝગડો ઉમેર્યો એટલે સવાલનો નીવેરો આવશે એમ તો કંઈ છે નહિ. કેટલાક લોકો કહે છે કે આ બેશુમાર વધી ગયેલાં રાષ્ટ્રોમાં વર્ગ વર્ગ વચ્ચે કડવાસ વધીને અન્તઃકલહ અથવા જાદવાસ્થળી મચનાર છે એ નિઃસંશય છે. તેમ થાય ત્યાં સુધી આપણે નીરાંતે બેસીને એ ધડીની વાટ જોવાં કરીએ. આ દૃષ્ટિના-આ પ્રચંડ રાષ્ટ્રોના કારોડો લોકોનો સંહાર ક્યારે થાય અને પછી આપણા સુખના દિવસો ક્યારે આવે એની વાટ જોતા બેસવાની દૃષ્ટિના જેટલી રાક્ષસી છે તેટલી જ નામદોષલિરેલી છે. ખરો ઉપાય તો એ છે કે વ્યક્તિઓએ તેમજ સમુદાયોએ, જાતિઓએ તેમજ પન્થોએ દેવ અને વિકારનો ભાગ કરીને જાતબાપ જાગૃત કરવો જોઈએ. વ્યક્તિમાં લોભ અને ભય એ દોષ છે તેથી તેના પર રાષ્ટ્રધર્મની અસર થાય છે. જોણે એ બે દોષનો ત્યાગ કર્યો છે તેના પર સર્વ રાષ્ટ્રોની શક્તિનો એકસામરો મારો ચાલે તો પણ તે વશ નહિ થાય એટલું જ નહિ, પણ તમુકર ડગરો પણ નહિ. આસુરી સંપત્તિનું બળ ચાહે તેટલું હોય. તોપણ આત્મનંત અદ્ય દૈવી બળ પર પણ તેરી કશી અગર થતી નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે દૈવી સંપત્તિવાળા મુદ્દાત્માઓને રાષ્ટ્રો લૂંટશે નહિ કે મરણશરણુ દરેશે નહિ. મોહાન્ધ રાષ્ટ્રો તો

દયું કરવા નહિ શૂં. પણ આત્મજાને નમાવવાને તેઓ અશક્ત નીવડશે. આસુરી રાણોનાં પાપ ધોષ કાઢવા ખાતર નિર્દોષ વ્યક્તિઓએ આસુરી રાષ્ટ્રનિષ્ટા તણને પ્રસંગે આપે નિર્મલતાથી પ્રાર્થના કરીને ધર્મનું સામાન્ય દૃઢ કરવું એ તેમનો ધર્મ છે. જ્યોતમાં આ પવિત્ર દક્ષિ જેટલી શક્તિ પામશે તેટલું આસુરી મંપતિનું બળ ઘટશે અને મલયુગ અવતરશે. બગવાન ત્યાસે રહ્યું છે તે જ ખરૂં છે કે ધર્મ પય હતા દક્ષિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ; ધર્મના ત્યાગથી જ સમાજનો નાશ થાય છે. ધર્મ-પાલન એ જ સમાજની ઉન્નતિનો એક માત્ર ઉપાય છે. સાત્વિક અને તેજસ્વી શક્તિથી રાષ્ટ્રગવર હોનારીનાખ્યા પછી દમાધ અગ્રેષ્ઠી વ્યક્તિઓ ફરી માથું ઊંચું કરશે.

પણ એ ઉત્થાન પહેલાંની જેમ લગાઇઓ લગવા માટે નહિ હોય, તેમ એકબીજા વિશે અપ્રમથ ઉદાસીનતા ધારણ કરવા માટે પણ નહિ હોય; પરંતુ ઈશ્વરનિર્મિત વ્યક્તિઓમાં એકબીજા અનુભવ કરવા સારું તથા સ્વધર્મનું પાલન કરીને મંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા સારું હશે. કુનિયા છે ત્યાં સુધી બેઠાં તે રહેવાના જ. પણ ધર્માચરણથી તથા પ્રેમના પાવિત્રથી બેઠાં અજેદની રથાપના કરી શક્ય છે. આ જ માર્ગે આ જ અખેદની રથાપના કરી એ આપો મંસૂતિનું ખેડ છે, અને તે સફળ થશે એવી અમારી દૃઢ અટકા છે.

દત્તાત્રેય આત્મકૃત કાલેન્દર

વડેમ્વર્થની પ્રજાકીય ભાવના

“એક પુણ્યદિન એવો આવશે કે જ્યારે શુદ્ધિનાં સર્વ મનુષ્યો શુદ્ધ સાત્ત્વભાવથી સદ્ગુણનું અવરોધન કરીને જાતના મોહ શુભલું ઉપરના મટોસિદ્ધા જેવા સર્વો જરો અને ઉગ્ગત્તમ સુરર્મ જેવું મનુષ્યત્વ જ સર્વનું અગ્રણી રહેશે.”

કવિ બન્સ.

પ્રજાકીય ભાવના તથા સાહિત્યની સમાવેશ્યતા કરતાં આપણે ગયા પોપ માસના અંકમાં જોઇ ગયા કે: (૧) સામાન્ય રીતે, પ્રજાસિદ્ધા એવી છે કે મહા-કવિઓ રાજકુટુંબો તથા અમીરકુટુંબોનાં જન્મ ઉપર વારી વળે છે; અને તેમના રસજીવનના પ્રસંગોમાં મેરત બને છે; પરંતુ પ્રજાકીય સાહિત્યની ભાવના એવી છે કે કેવળ મનુષ્યત્વનું પૂર્ણ કરવું, પછી જો તે સમયો હોય કે સ્ત્રીઓ; અને પ્રજા-સંઘના અવનવવાદ તથા વિશ્વાસ, અને તેમનાં એટલે માનવમતનાં દોષો પદતા ઉપચારો ઉપર જ બધું સજ્જ રાખવું, પ્રજાજીવનના મહાસાગરના કારી-

એટલી ઉપેક્ષા કરવી ઘટતી નથી. (૨) બીજું, સિદ્ધ કવિઓ સાધારણ રીતે પ્રચલિત રીતરિવાજોને અતિશય માન આપે છે. વ્યક્તિઓની તથા પ્રમોગોની, કહેવાતા સિદ્ધાચાર મુજબ, સુંદરની ઉપર પોતાની જુદી કુરચાન કરે છે. આત્મનિર્વિધિમાં પણ અમુક પરંપરાથી ચાલતા આવેલા નિયમોનું પાલન, તે તેમની સ્થિતિનું યોજન બને છે; પરંતુ પ્રજાકીય ભાવના પ્રમાણે તે પ્રતિજ્ઞામંડળ દરિને પોતાનું અંતઃકરણ જ મોખ નિયમો આપે છે, અને યોગ્યતાના નિર્ણયમાં માત્રી સરગત, હરવન-ગમના અને સત્તરોધન જ મુખ્ય અટકા હોય છે;

અને ભાષાં 'પશુ' સંરણ, સંચોટ ને મર્મસ્પર્શી હોય છે. ઉપરાંત, (૩) પ્રચલિત 'સિદ્ધિ' સાહિત્યની દૃષ્ટિ કુદિત તથા મર્યાદિત હોય છે. કારણ કે તે એમ માને છે કે 'જે છે તે જ સાદું છે'; એટલે વિચાળ લવિષ્યદર્શન, માનવજાતની પ્રગતિ તથા અંતિમ લક્ષ્યભિંદુને અવકાશ ક્યાંથી રહે? પરંતુ પ્રગતીય ભાવના પ્રમાણે લોકસમૂહનાં ચાલુ જીવન સાથે લવિષ્યની આશાઓ તથા આદર્શો ને અંતિમ ધ્યેયનો પણ પ્રગતીય સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે.

હવે, આપણે કેટલાંક નવાં તત્ત્વો ઉમેરીએ: (૪) પ્રગતીય ભાવના સાથે હંમેશા અદ્યા એતરોત રહેલી છે. સૃષ્ટિનાં સંપ્રામાર્ગ સૈનિકા દરેક જમાનામાં બદલાયા જ કરવાના, પરંતુ સંપ્રામાર્ગ તો ચાલુ જ રહેવાનો; એટલે યુદ્ધનું તત્ત્વ સનાતન ક્યું; અને આ જુએશનું કેન્દ્રસ્થાન કે ધ્વજ તે અદ્યા. જે પ્રગતીયનમાં આત્મશ્રદ્ધા જાગી તે પ્રગતીયન તથા વિદ્યાસને પંથે પળી. કવિવર રૂઝ્દિએ માતૃભાષા (ઇન્દિની) ને સ્વચેતન કરી, ઉઠાડી, પ્રગતીયનમાં નવ શ્રદ્ધાનું ખીજ રોપ્યું; યુગયુગના મર્મપ્રદારો પછી પણ એ સ્વાતંત્ર્યવેશીને કળાકૃત આત્મા ને ઔરિયાના ઢાળા ફેરમાંથી છટકી ભરખાઇ જતું બની ગયું. (૫) પણ, દિવ્ય શ્રદ્ધાથી, આત્મજગતથી, ભગીરથ પ્રયત્નથી પ્રગતીય ભાવના તો જાગે પણ તેની સિદ્ધિનું શું? એ સિદ્ધિ ઘણી વિકટ છે; તેને માટે પ્રસન્નિવેદના અનુભવની પડે છે; અને પ્રગતીય સાહિત્ય એ એક દર્શિથી, એ પ્રસન્નિવેદનાનો ઉદ્ગાર છે. વળી, (૬) એક પ્રેમ યાવ છે કે એ સિદ્ધિ ઢાણ મેળવી શકે છે? પ્રસન્નિવેદનામાંથી ગળે-ઢ્રમેણ ઢાણ સાધી શકે છે? કાષ્ટતે જ્યાં પશ્યન્ને એની દિવ્ય સિદ્ધિ માટે યુગયુગમાં દેશદેશમાં જન્મે છે. પરંતુ અનુષ્ઠના જ તે પુત્ર (The Son of Man) હોય છે. સાચું સાત્ત્વિક મનુષ્યત્વ ફળી તેઓ માનવમંતિમાં ઉચ્ચ પ્રગતીય ભાવના ભરે છે; સર્વ તરફ સમદર્શિથી જોઈ, તેની દર્શિથી જોતાં સદુને શીખવે છે; તથા, પૃથ્વીને, એની સ્વર્ગીય શુંદર જનાવના અપ્ત કરે છે કે દેવો તથા દેવીઓ અપતરી; સ્વાતંત્ર્ય,

સંમાર્ગભાવ તથા ભાવના અનુભવે! પુણ્યાત્મા ગાંધીજીનો 'પશુ' એ જ જીવનસંદેશ છે; તેમનાં લંપાણો પ્રગતીય ભાવનાનું જ્વલંત, ચિરંજીવ પ્રગતીય સાહિત્ય છે. ઉત્તરે, (૭) આ સિદ્ધિ મેળવવાનો રાજમાર્ગ કયો છે? પ્રાણી માત્ર તરફ શુંદ્ર પ્રેમ. આ પ્રેમનો પ્રવાહ એવો મધુર, અદ્ભુતસૂત તથા પવિત્ર છે કે જે એમાં હૂંપી મારે તે પુરુષ-સાંજી બને છે. રાજમહારાજનો કે ઉમરાવોનો, પ્રેમ અનાદર નથી કરતો; પણ, સમદર્શિ હોવાથી, કુદરતનાં મૂળ તત્ત્વો (જેવાં કે-પર્વતો, સાગરો, નદીઓ, સરોવરો, લીલાં ખેતરો, પશુઓ, પંખીઓ, ફૂલો, ફળો વગેરે) માં એ અગાધ વ્યાપી રહેલો હોય છે. આથી પ્રગતીય ભાવનાનું મૂળ સાર્વજનિક પ્રેમ હોય છે; અને પ્રગતીય સાહિત્યમાં, ગરીબોનાં દેખાં, રંક જીવન ને દુઃખીનાં દર્દો સાથે કુદરતનાં મૂળ તત્ત્વોનો પણ સંપર્ક રીતે સમાવેશ થઈ શકે છે.

આ સાત મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખીને જો આપણે અંગ્રેજ કવિતાનો વિશ્લેષ તપાસીશું તો આપણને જણાશે કે આપણે જોઈ ગયા તેમ લેંગ્વેન્ડ પ્રગતીય સાહિત્યનો આદિ કવિ છે; અને તેના સમયમાં ચોસર એ રાજકવિ હતો ને એણે અમીર ઉમરાવોના જીવનનું ચુચુર્ગાન વધારે કર્યું છે. સ્વાર્યાદ શિક્ષાપિયરના યુગમાં, સંતાપ્રેમી ઇલિઝાબેથ ગાદી ઉપર હોવાથી, અને નાટ્યકલાનો વર્તતાવતાર હોવાથી, પ્રગતીય ભાવનાને, રથાન, ઓણું હતું. પછીથી મિલ્ટન મહાકવિએ પ્રગતીય ભાવનાનો અદ્ભુત-સંસ્કર વિશાસ સાધ્યો. પ્રાઇ પ્રસન્નિવેદનો યુગ, જીવન, કવન તથા સંદેશ આપણે તપાસીશું. ઇ. સ. ૧૮મી સદીમાં જે અંગ્રેજ જાણીતા કવિઓ થયા તે કહેવાતા શિશુચાર (Pseudo-Classicism) ના ભોગ થઈ પડેલા હોવાથી, પ્રગતીય ભાવનાનાં તત્ત્વો જવલે જ તેમનામાં દેખાતાં; પછી સાહિત્યમાં તે ઉતરે જ શાનાં? પરંતુ, એ સદીના પાછલા ભાગમાં, કુદરતનાં ગોઠક તત્ત્વો તરફ, સાદાં, સરળ પણ ગીડાં ને હૃદયગી. જીવન તરફ, સ્વાતંત્ર્ય કૃતિઓ અને

સરળ લોકજોગ્ય ધરગથુ ભાષા તરફ, વક્ષણ જગર-જરત યથું; કાવ્યસરિતામાં નવું સજળ પૂર આવ્યું; તે યુગના અધિકારી કવિ તે બન્ને ! એણે બધાંજ નડતાં બંધના તોડ્યાં ને પ્રગટીય ત્યોત જગાડી !

આ અદારમા રાતકની છેડેથી ધીરથી તે અર્વાચીન પ્રગટીય ભાવના અને સાહિત્યનો ઉદયકાળ છે. એ યુગ તે ફ્રાન્સની સ્વાતંત્ર્ય-ઝૂંબેય (French Revolution) નો છે. એ ફ્રાન્સની પ્રગટીય ભાવનાને ધન્ય છે ! રૂસો, વોલ્ટર, ડિડરોટ વગેરે નરવીરોએ ક્ષુદ્ર દીપાવ્યું ! આખી પ્રગ્ભમાં નવો ગેળી મંત્ર ફેલાયો; અને જે જ્યોત જગી તેમાંથી ભયંકર દાવાનળ આખા યુરોપમાં સળગ્યો; તેમાંથી અનેક પ્રગળે શુદ્ધ ને સચેતન યદ્દ બહાર આવી ત્યારે પ્રગળવનમાં નવપરમવત્તા જણાઈ ! આ મહાયુગની સંપૂર્ણ ચારસ અંગ્રેજ કવિ વર્ડસ્વર્થ ઉપર થઈ; પરિણામે એ સમર્થ કવિમાં અજળ પ્રગટીય ભાવના પ્રકટી, સદ્ગત્વને પછીથી વિદ્યસી, અને એ વિકાસના પરિણામે જે ફળસિદ્ધિ થઈ તે તેનાં પ્રગટીય કાવ્યો. x x x

કવિ વર્ડસ્વર્થ બહુ જ ભાગ્યશાળી કવિ ધણી રીતે મનાય છે. એ એવી ઉત્તમ ભાવનાવાળા યુગમાં જન્મ્યો હતો કે તે પોતાને કૃતકૃત્ય માનતો, 'એ સ્વાતંત્ર્યની ઉદ્ઘોષ ભાવનાના યુગમાં જન્મું એ હ્દાણું હતું; પણ નવબોવને વિલસતું તે તો સ્વર્ગીય હ્દાણું હતું !' માતપિતા તરફથી લક્ષ્મી ને પદવી નહિ મળ્યા છતાં, ન્યારે એને ગિરિમાળાની વચ્ચે ફરેલાં, માનસ જેવાં, સરોવરોના પ્રદેશોમાં વસીને, સાધુ-સંસારીનું જીવન ગાળી, કવિતાદિની તરફ પ્રવેશમાં સિર મૂકી-વવાના કોડ થયા, ત્યારે -પરમાત્માએ તે પૂરા પાડ્યા. માદાં, સરળ, ઉત્તમ ભાવનાભાષાં, જીવન જીવવાને જોઈતા પદાર્થો મળી રહેતા. આ ઉગ્દેગની ઉત્તરના, અદ્ભુત રમણીય સરોવર પ્રદેશોમાં એણે કુદાત્મ જગાળ્યો; તપોવનનાં નિર્મળ જીવન અને આદર્શ મિત્ર, સહોદર ને કુટુંબપરિવાર; વળી : 'મીડાં ઝરણાંનાં નિર્મળ પાણી, સુખશાંતિ ને આનંદવાણી.' ડોરોથી જેની, ભાવજારી, પ્રેમના પરમ પ્રસાદ

સરિખી, ભગિની ! મંદી જેવી શાંત, સુશીલ મરગથુ મૃદિણી !-કોવેરિજ સરખો વિચારજી, પ્રતિભાસંપન્ન; તત્ત્વદર્શી, પ્રેરક કવિ-મિત્ર ! એટલે, 'શુદ્ધજીવન પ્રેમીને ઘેર્યાં; ' તથા સાથે ચારે બાજુમાં 'મોદક કુદરતનો કાવો કદનોજ જામનો ! !

પ્રજુની પ્રસાદમૂર્તિ ડોરોથી ! તારું જીવન જ કાવ્ય હતું. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં તને, તારી સુંદર, કવિત્વપૂર્ણ, તત્ત્વશોધક શેક્સપીયરની નોંધપોથી માટે, અમર સ્થાન મળ્યું છે; છતાં, તારા કાવ્યમય, વિશાળ, પ્રેમી જીવનની પૂર્ણ દર કેલ્ક કરો ? કુદરતનાં મૌન્યોની સાક્ષિપ્રમાણ તું ઉદ્ઘોષ ઉપયોગી જીવન છીની; અને તારો અમૃત પ્રેમ તારા ભાઈ ઉપર તેં ડોલ્યો; તારા મનસ્વી ને મસ્ત 'ભાઈની 'ખરાબે લાધની નોંધ તેં વાળી વહેણમાં મૂકી.' તારા હૃદયમાળા કોડયુક્ત ભાવો ને પ્રેરણા વિના, તારા સદ્ગત્વ તથા કુદરતનાં સદ્ગત્વ સૌન્દર્યોની નિરીક્ષણ ને નિરંતર માર્ગદર્શન વિના તારો ભાઈ જગત્-વિખ્યાત કવિ યાત ખરો ? આગપણથી જ, કુદરતનો મીડા મસ્તીભરેલો પ્રેમ તેં ઉપન ક્યો; જીવનભર કુમારિકા રહી તારા ભાઈનો પ્રેમ વિસ્તારી, પોથી, પછી એ કુદરતપ્રેમની કાવ્યગંગા તેં અજળ પ્રવાહની વહેવડાવી ! આત્મમંથનના વર્ડસ્વર્થના યુગમાં કવિની દરમીની વેલડીને તેં રસ, ચેતન ને અમૃત-જળ સિંચીને સજીવન રાખી; સાચું ભગિનીકૃતા કરી કવિને તેં જવાડ્યો ! તારો પ્રેમસંભાર જગત્ કને મચાદર છે.

નાનકડાં ભાઈજીવન સાથે કુદરતને બોલે રમતાં ત્યારથી કુદરતનો અપૂર્વ પ્રેમ પ્રદેશો; એ પ્રેમની મસ્તી દઈથી જન્મે હતી; કોઈવાર આગકવિ જુજને વેલની માફક ચિંટાઈ રહેનો; કદાચ મુંચી કુદરત-માતાને કહે વળગી, કંઈ ન સમજાય તેવો, દિવ્ય યોગ એ અનુભવનો. પાડશાળાના અભ્યાસના સમયમાં પણ એ મસ્તી જુજને રૂપે દેખાતી; તથા ન્યારે ભવિષ્યના કાર્પકથા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી ત્યારે પણ કુદરતમાતાનાં મનોદર આકર્ષણ તેણે પૂતળ ગણ્યાં. કુદરતનાં મોદક તત્ત્વો ઉપર મનન કરવાની એને

ટેવ પડી; અને ગિરિચિત્રામાંથી ઝરણાં ટપકે તેમ, તેના બહારથી વળ જવા લાગતાં મન તથા દ્રવ્ય-માંથી સંગીતરૂપ સુંદર કાવ્યો રચાવા લાગ્યાં; તેમાં મુખ્ય હેતુ એ હતો કે કુદરતનાં જાણીતાં સામાન્ય તત્વોને નવી કવિત્વશક્તિથી અસાધારણ દૈવી બનાવી દેવાં; સાથે ધોલેરિજે દૈવી કે અમાનુષી તત્વોને સામાન્ય ને પ્રચલિત બનાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો હતો. આ શુભ પ્રયાસોની કમે કમે સિદ્ધિ પ્રાપ્તી હતી ત્યાં ક્રાન્સમાં પ્રગટીય લાવના ને યુદ્ધનો મહાસાગર પ્રલયઉર્મિથી હચમચો ! કંઈ કંઈ યુવકોનાં મન સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાથી, પ્રગ્નસંધના મોક્ષની શુદ્ધ તીવ્ર ઇચ્છાથી, ભારે વમળે ચડ્યાં; તેમાં વર્ડ્સવર્થ એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ હતી. એણે ક્રાન્સમાં દેહલોક સમય ગાળ્યો; પ્રગ્નસંધના દેવાના ધનકારા, સાથે રહી, અનુભવ્યા; યુગેશમાં જોડાવાનો નિશ્ચય કર્યો; સ્વાતંત્ર્યદેવીને, પોતાનો, બગીચા લક્ષણોનો, બોગ આપવો પોતાને ધર્મરૂપ લાગ્યો ! આ બધી આધિ તથા ઉપાધિમાંથી ભરખાઈ જતો પોતે બન્યો:— ‘ ઉગારો આપતાં એ ને બચાવો પ્રધુરે ’...

જા. આ, કવિનો ભવંદર મંથનકારી હતો; અને આ પુરાણના પ્રગ્નકીય લાવના તથા ઝુંબેશના યુગમાં, સ્વાતંત્ર્યદેવીને સંબોધીને તેણે ધજાં વિરંજિત સંગીત-રૂપ લખ્યો (Sonnets dedicated to Liberty) લખ્યાં. આ પ્રગ્નકીય લાવનાની અધિદેવી દેવિને, સારિત્વકારા, પ્રથમ આદૃતિ ! x x x વર્ડ્સવર્થના આખો જીવનગ્રંથ સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મમંત્રમ તરફ હતો. એને રાજ્યોનાં ગરિઓમાં, પરાક્રમમાં કે તેમની અધિસેવામાં કદ દિશ્વસ ન હતો. ક્રાન્સમાં નો રાજ્યોના પૈલવ, સત્તા તથા મહાધિતા-થી રૂપત છુદાઈ ઈર્ષ્ય હતી; ગરીબોની કદ કોઈને દેવે ન હતી; રાજ્યોના કામચિત્તો મવાઈ મૂકી દત્તી. યવમદને રાજ્યમદ એવાં બંદેશી ગત હતી કે રાજ્યના નાદી તલો ગરીબો છૂંદાવ તેની નવાઈ ન હતી ! વર્ડ્સવર્થની સ્વાતંત્ર્યકવરના આ કેમ સરી શકે ! આનાં ન્યારે બેરડીધનુ જળરજ્જત દેખાનું જગીન-

દોસ્ત કરવામાં આવ્યું, ત્યારે આખા ક્રાન્સ સાથે કવિએ પણ, પરમ ઉત્સવનો પ્રસંગ સમજી, એ દિવસ દર્પપુષ્પથી વધારી લીધો. કવિને લાગ્યું કે સૌંદર્યની બેડી આ ઉન્માદના પુરમાં જ તૂટી પડશે. રાજ્યોના ઠાણા કેર હવે જવા જોઈએ; જેર અને બેર હવે નષ્ટ થવાં જોઈએ; બધે એકતા અને બંધુતા પ્રસરી રહેવી જોઈએ; અને રાષ ને રંકના ભેદ ટળી જઈ, હવે, સમાન હોડા આખી પ્રગ્નમાં બાપી જવા જોઈએ. આ મસ્ત ભાવી સ્વપ્નથીલામાં, કવિને સૃષ્ટિના ઉદ્ધારનાં દિવ્ય દર્શન થયાં ! કવિ-સુધારકનાં ‘ પાણિયાં હેલે રડ્યાં ! ’

આમ, કવિનું જીવનનિશ્ચ ન્યારે ઝોલે ચડ્યું ત્યારે કવિના ઉત્સાહ ને સ્વાતંત્ર્ય-ઉન્માદનો પાર ન હતો. ન્યારે સન ૧૭૯૧ માં પોતાના એક મિત્ર સાથે કવિ ક્રાન્સમાં ઉતર્યો ત્યારે લોકોનાં મોક્ષના અવશ્યુનીય ઉત્સવના દેવા આનન્દો તેણે અનુભવ્યા ! ન્યાં જુઓ ત્યાં મીઠાઈ, શરામ, ગાનતાન ને ચંચે-કાર ! અને કવિએ પણ તે દિવસનો કંઈ આનન્દ ને તૃપ્ત અનુભવ્યાં છે: અહોહો ! એ શણેનો આનન્દ ! (And round and round the board we danced again.) એ યુગ મસ્તીનો જ હતો; અને કવિએ જે જે કાવ્યો લખ્યાં તે સ્વાતંત્ર્યલાવના અને જગત્પના ઉદ્ધારના ચેતનથી નીતરતાં હતાં. નવી, પુનિત, ‘ સર્વતોમદ સૃષ્ટિનો ઉપકારજ તેણે જોયો, અનુભવ્યો અને ગાયો ! પરંતુ ત્રિધિની શી કૂતરા ! ૧૭૯૨ પછી બાજી પલકી; માંદોમાદો ખૂનામરડો ચાલી; આમપાસના દેશો સાથે લગાઈએ ચડે ચઈ; ત્યારબાદ, કમે કમે, નેપોલિયન પોતાની પ્રતિભાથી પોતાની સત્તાનો જ્યાંય કરવા લાગ્યો. જતાં તે ક્ષણોમાં, કારને, વીરડેમાં સજ્યતાં, પોતાનો બોગ આપના તીવ્ર ઇચ્છા ચઈ; અને બાપરને ક્રીસના સ્વાતંત્ર્ય માટે પ્રાણ દીધા તેમ વર્ડ્સવર્થ પણ ઈર્ષ્ય દેત ! પણ વડીલોના આમદથી સ્વદેશ પાછા આવવું પડ્યું. પછીથી ડોરેટનીએ નવજીવનરસ પામ્યા; અને વર્ડ્સવર્થને વિરંજિત કવિનિર્દેશિતા પૂર્ણ આસાદાર થયો.

હુંએન્ડ સાથે ક્રાન્સને લડાઇમાં ઉતરવું પડ્યું; છતાં કવિ તો હૃદયથી ક્રાન્સ તરફ જ દોનો; અને સ્વાતંત્ર્યભાવનાથી જોતપ્રોત, જીવન ને કવનમાં બન્યો હતો. પણ ત્યારે ક્રાન્સને આત્મરક્ષણ કરતાં દેશવિદેશ ઉપર વિજય વાવડો ફરકાવવાનો મોહ લાગ્યો; અને નેપોલિયનનો ફોરદમાવ વધ્યો, ત્યારે તો કવિનું જગદુદ્ધારનું સ્વપ્નું સરી ગયું! પોતે બહુજ દુઃખ પામ્યો અને પછીનાં કાળોમાં સ્વાતંત્ર્ય સાથે વ્યવસ્થા (Liberty and Order) ઉપર તેણે પ્રભુજ લક્ષ્ય ખેંચ્યું; કમે કમ બંએન્ડનું રાજ્યતંત્ર તેને બહુજ સુંદર લાગવા માંડ્યું; અને ચૂસ્ત દેશીજન બની જતાં, ક્રાન્સમાંથી તેની અગમ્ય યદ્દા છેકજ સક્ષિત યદ્દ! છતાં, ‘સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મવિકાસ’ તો તેનો જીવનમંત્ર હોવામાં રહ્યો. ત્યારે વેનિસનું તથા સ્વિટ્ઝરલેન્ડનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય નષ્ટપ્રાય થયું ત્યારે તેનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી આત્મા કેવો દ્રશ્યો ઉઠ્યો! ચરવીર ટાઉસેન્ટ ત્યારે કેદ થયો ત્યારે કવિ કહે છે કે: “તારા ચરીરને ભક્ષે ક્રાન્સ જકડી નાંખે, પણ તારો આત્મા તો છૂટીજ છે. સ્વાતંત્ર્યની વિશ્વભાવના, અસહ્ય દર્દો, વિશ્વપ્રેમ, તથા માનવજાતનો અનૈય આત્મા તો તારા અંતર મિત્રો રહેવાના જ; અને સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ અવસ્થા થવાનો જ.” સ્વાતંત્ર્યપદ્ધતિના જીવન-ભર એ પૂજારી રહ્યો.

જ આપણે, કવિની ‘અસ્તિસ્વાતંત્ર્ય તથા પ્રજાના આત્મનિધય’ ની ઉચ્ચ પ્રજાકીય ભાવના, તપાસી ગયા. હવે કવિની માનવભાવના, જે પ્રજાકીય ભાવનાનું મહત્વનું અંગ છે, તે તપાસીએ. કવિ શુદ્ધ સંજોગ માનવતાનો શુદ્ધપૂજક છે. જે નિશાળ સુંદર કુદરતને બોલે સંતની મદ્દતી એણે જમાવી હતી. તે ગિરિખીણોના ભરવાડો તથા ખેડૂતો બંધા સમાનતા તથા બાળભાવ અનુભવતા; તેમાં કાષ્ઠ મોટા ન હતા; કાષ્ઠ નાના ન હતા; સમાન દેહ તથા પ્રીતિ હોવાથી એક કુટુંબનાં બાળકો માફક રહેતા. આથી કવિના આનંદનો પાર ન હતો. આ નાની પ્રજાસત્તાક પુણ્યભૂમિમાં કવિની

શુભ માનવભાવના ચોપાંછ હતી. કવિને કહેવાતા મોટા માણસોનો દર્દિ મોહ થયો જ નહોતો. માનવ હૃદયના સાદા, સરળ ને સાચા ભાવો તે નિહાળતો; કુદરત તથા અનુબંધના અસ્પર્શક વ્યવહાર ઉપર તે ઉંડા વિચાર ને મનન કરતો; તથા ગરીબ ખેડૂતો, ગામડિયા ને ભરવાડોના હૃદયમાં, નરી સરળતા જોતાં, ઉંડા માનવભાવ ને અદૃશ્ય સાંસારિક વેદના જોતાં, તેને ઘણીવાર પૂજવાનું મન થતું; અને દાઘરૂપી ફણી સુંદર અંજલિઓ, તેણે શુદ્ધ માનવભાવો ને વિવિધ પ્રસંગની લાગણીઓ અને સુંઝવણોને, તેણે આપી છે. પોતાની કવિ તરીકની એક મહત્તા એ પણ છે કે અહારના ખોટા આકર્ષક કે ધમાલથી કદિ પણ લોભાવા વિના, માનવજાતની સાચી માનવતા (Humanity) તેણે મનોહર કાળોમાં સુંદર રીતે આંકિત કરી. રમણીય સ્થળોમાં જીવનભર રહેવાથી ગામડિયાઓનાં હૃદય તથા મન પણ કુદરતનાં સનાતન તાવો જેવાં નથી બની જતાં! અને એમની સુંઝવણો, મુશ્કેલીઓ, દર્દો, અનુભવો અને આનંદો પણ કેઇ બોજા અગત્યનાં હશે? કવિએ ગરીબોનાં દૈયાં સમજી તેમને ચિરંજીવ રૂપમાં મૂક્યાં છે. સ્થળસ્થાનથી થોડાં જ દૃષ્ટિનો લઇએ.—

(૧) કવિનું પ્રસિદ્ધ, કશ્ચરસથો ભરેલું ‘Margaret’ નામનું કાવ્ય હત્યો; રાજકવિ કથાપી-એ ‘બાળા’ ના અથવા ‘વૃદ્ધરેણિયા’ (Wanderer) ના કાવ્યમાં એ વાર્તા સુંદર રીતે ઉતારી છે. બાઈને ધર્મની બહેન-એ બહેની સુખને પ્રભુએ દીધી-તી-ના પ્રેમ શું સનાતન નથી? એક ઝુંપડીમાં એક નાનું, ગરીબ, સુખી કુટુંબ નિર્દોષ કલ્પલ કરતું: વર-ઉઘોગની એ પ્રતિમા હતો, ને, રહેતો અધો દિવસ ખેતરોમાં; અને શુશ્રીલ બાળા—‘એનું દરો મુખ નહિ બહુ બોલે બોલ્યું; થોડાજ શબ્દ પણ ખિંદુ બધાં સુખનાં,’ ત્યાં ‘દંપતી-ના દેવપ્રેમ’ હોવાથી સ્વર્ગીય આનંદ અમતો. પણ ત્રિવિના ખેલ ન્યાયજ છે! વર વ્યાધિથી સપ-ડાયો; બાળકો વધ્યાં; અધૂરામાં પૂરો દુઃકાળ પડ્યો; કષ્ટક ઠીક થવા પછી, વર, દિંમત હારી ગયાં,

વ્યાલપૂર્ણ હૈયે, છાનોમાનો, રાત્રે, કંઈક સુવર્ણ-
ની સંભાળેલી કાચળી, બાલાં કને મૂકી, દર લગઈ-
માં એ આલ્સો ગયો ! બાલાંને જગતાં શું થયું
હશે ? ' હેત્રોચ મારી પછુ ભેટ લેવા, ક્ષિનિ હૈયું
ન કરી શક્યા એ ! ' પછીથી બાલાંનો પ્રેમ-સંન્યાસ
બહુ ઉગ્ર અને હૃદયદ્રાવક છે; બાળકો સાથે પછુ
કોરતા આવી. દરરોજ પતિની સોપમાં આખો
દિવસ ગાળી, મુસાફરોને પિયુના દામ, સંદેશ
પૂછતાં, એજ જપમાળા જપતાં એ પ્રેમચોખિનીનો
દેહ કેમ પડ્યો તે અંતની કથામાં કંઈજુરસની
અવધિ છે; અને હજીયે બાલાંનો પુરુષાત્તમ-શ્રીમાનો-
ને ગરીબ દિવસની વારતા શીખવીને, બપોં હો ત્યાં
હો, પછુ પ્રભુ કને દોરતો કે' હશે એ'.

(૨) આપણે 'દંપતીના દેવપ્રેમ' નિરખ્યા.
હવે પુત્રવાત્સલ્ય ગરીબોની જુંપડીમાં કેવું હોય છે
તેનો એક દાખલો લઈએ; શ્રીમતોના વાત્સલ્યભાવ
કરતાં કવિને ગરીબોના કુટુંબપ્રેમ વિશેષ દૃષ્ટાન્ત
અને સાચી દૈવાની દાઝવાળા લાગે છે: 'માઈકદ'
કરીને એક કાચમાં, એક જૂદા ભરવાડ અને સુતર
કાંતી પતિપરાયણ પત્નીના, પુત્ર-વિયોગનું મર્મ-
વેષક વર્ણન કર્યું છે. મોટી ઉંમરે એકનો એક
પુત્ર થયો; અને આ કુટુંબમાં આનંદ અખૂટ
હતાં; પછુ માઈકદને માથે, સગાની જમિનગીરીને
લંચે, દેવાની આફત આવી; તેથી પોતાના લડકીલા,
નવજવાન પુત્રને લાંટનમાં, શિખામણ આપી, કમાવા
માટે માઈકદો. ત્યાં એ નાદાન ગદાપત્તિઓમાં પડ્યો;
ને માગ્યાને એણે નિસાર્તો ! ૭૫ વર્ષના પિતા
અને ૬૦ વર્ષની માતાને આપી શું નહિ
થયું હોય ! માનવહૃદયની દનાશા વર્ણવતાં કવિ કહે
છે કે માઈકદ ભરવાડ પોતાના દોર માટે પોતાના
બીજા પુત્ર સાથે વારો (fold) બંધિતો હતો-
પછુ આ દુઃખદ સમાચાર પછા, વારે, વારે એ
રયાને જતો ને એવો, અદ્યય દર્દમાં ગર્ત યઈ જતો
કે 'He never lifted up a single
stone.' આ દત્તાગિની બાંધ કયા કદથી
વેસો ? * (૩) બાત્રપ્રેમની પરામણ સમજવા,

'The Brothers' નામનું કાવ્ય વાંચવા,
વિચારવા સરખું છે.

ગ કવિની પ્રગણીય ભાવના આપણે સ્વાતંત્ર્ય-
પ્રેમની નહેરમાં, પછી ગરીબોના મર્મસ્પર્શી હૃદય-
ભાવોમાં વહેતી જોઈ ગયા; હવે એ ઉગ્ર ભાવના
આપણે કુદરતનાં તત્ત્વોમાં વહેતી નિહાળીએ. ખરું
જોતાં, કવિ કુદરતને મનુષ્યજનન, રસ તથા ભાવના
સાથે એવી સંકળાપદી જુએ છે કે કેવળ કુદરતનાં
તત્ત્વો નિરનિરાળાં તપાસવાં નિરર્થક છે. કવિને
કુદરત માટે અનહદ માન તથા પ્રેમ છે. કુદરતની
સૌન્દર્યદેવીની એણે જીવનભર તેનાજ મંદિરમાં
રહી પૂજા કરી; કલાદાના કલાદા, ધણીવાર લગભગ
દિવસોના દિવસો, આત્મસ્વરૂપ લાગિની ધોરણી
સાથે, કેટલીકવાર વ્હાલસોથી મુશીકા પત્ની સાથે,
સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નિહાળવા અને કુદરતના નૈતિક તથા
આધ્યાત્મિક પાસે પદવા માટે, પોતે સરોવરને
કાંડે, ગિરિમાળામાં, ઉડી લીલીજમ ખીણમાં એ,
કુદરતના સનાતન સંવતો પાત્રાણુ લટક્યાંજ કરતો;
અને આસપાસની કુદરતમાંથી, પશુપક્ષીમાંથી, પુષ્પો
અને પર્વોમાંથી જેની સંદેશા મુળી, તે ઉપર દિવસો
ચુપા મનન કરતો; કેટલીકવાર કુદરતનાં તત્ત્વોમાં
એવાં તો લાળી જતો કે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ માઈક
એ સમગ્રાંધ અનુભવતો: એ ચોગ અદ્ભુત હતો;
અને જાણ, એનો આનંદ તો ઠાઈ વિરલા ચોગી
ઓજ સમજ શકે ને ! એ સૌન્દર્યદેવીની પછુ લગની
એવી છે કે: 'ચાવતો ઉપાય પછુ, જાવતો ઉપાય
નાહ; વન્દે'ણુ જતી તે જતી.' ઉચ્ચતમ પ્રગણીય
ભાવનાની આ એક રીતે પરામણ છે, કારણકે
આપણે કુદરતની અનન્યબક્તિ વડે, મનુષ્ય ને મનુષ્ય
વચ્ચેનું બેઠો જૂલાય એટલુંજ નહિ, પછુ સમ-
દિત ચર્ચથી, કુદરતનાં મોહક ને ચેતનપ્રેરક તત્ત્વો
તરફ પછુ, સામાન મીડી દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય. આને
પશ્ચિમી, કવિહૃદયની ઉડી ભાવના પછીથી કુદરત-
દેવીના અનોદર શુભગાનમાં પરિણમે તે સ્વા-
ભાવિક છે.

આપણે થોડાં દર્શાવેલા છીએ: (૧) 'મેઘધનુષ્ય' ઉપરનું નાનકડું કાવ્ય કેમ આટલું બધું લોકપ્રિય થયું? કુદરતનું આ વિરલ સૌન્દર્ય નેતાં એનું હૃદય કેટલું બધું ઉછળે છે! 'અને જીવનભર માટે હૃદય આનંદ ઉછળતે અથવા આ જીવનનો અંત આવતે!' આ કુદરત તરફનો એનો અનિર્ણયનીય પ્રેમ કયવે છે. (૨) પુષ્પો ઉપરના પદાપાત સાથે, તેને પુષ્પોનાં ફણજીવી સૌન્દર્યમાંથી માનવગતને ઉપયોગી નવાં તત્ત્વો તારવવાનું મન થાય છે; ધણું કુલોને, વસંતમાં સંપૂર્ણ સૌન્દર્ય-વિકાસમાં અને દેશમાં કદાચ મરી જતાં જોવાં! ત્યારે પ્રભુ! ચરણું સૌન્દર્ય બારે મામ દેતો હોય તો? (૩) પક્ષીઓમાં, 'ચરંગ' પક્ષીનાં કાવ્યમાં, કવિ પોતાનો ઉચ્ચ જીવનઆશય એવો સિદ્ધ કરે છે કે, જે આત્માઓ ઉપર ગમનવિહાર કરી નિમનહંતી મરતીમાં મગ્ન રહે છે, પણ, સાથે સાથે, પોતાનાં કુદરતગુણિતમાં પણ કરી, કાળજી દેવાયે રાખે છે, (Those who soar, but never roam) તેજ આત્માઓ ચરંગપક્ષી જેવું આદર્શજીવન ગાળે છે.* (૪) પશુઓમાં, જ્ઞાનમાં પણ, કેટલી અત્યંત ભક્તિ હોય છે! એક કુતરાની સ્વામીભક્તિ ઉપર કવિ વારી જાય છે. ઉંડી ખીજમાં, પોતાનો મુસાફર શેઠ કેરી ઉપરથી પડી, મરી ગયેલો પડ્યો છે; ત્યાં તેનો વફાદાર કુતરો ત્રણ માસ સુધી જીવતરસ, ટાંટકો સહીને, સ્વામીનું શયનજગી રહ્યો! એનું કાણે પાલન કર્યું હતું? આનું હૃદય, આવા જીવનવરને કાણે આપ્યું હતું? મનુષ્યો ધણીવાર પશુ કરતાં પણ શું પામર નથી હોતા? x x વળી, એક દૂર ચિત્રારીના પંજામાંથી છટકા, એક આસાલરી દરિયાઈ, છેક છેડેથી, કેવી જલ્દી મારી લા! અને એ ગિરિપ્રદેશમાં પ્રચંડ કેરી પરથી પડનાં એ એક જગાશય દને પડીને જિઆરી મરી ગયું! કવિ કહે છે કે, આ પાણીના જરૂર

પાતે (-Hart-leap wall) પછીથી કદિ પશુ-પંખી આવતાં નહિ, અને જળ પીતાં જ નહિ! એ સ્થાનને પ્રભુનો શાપ લગ્યો તે લાગ્યો જ!

(૫) કવિને ધણીવાર, મનુષ્યને કુદરતનો સદાસત, સંબંધ તથા એ યોગમાંથી થતા કાપડા ને નુકશાન તપાસવાની ને વર્ણવવાની ટેવ પડી હતી: થેરા, રોકાટોન્કની સુંદરમાં સુંદર નદી જોવાના, એ મુઠકમાંથી પાછાં વળતાં, ડોરોથીને સ્વાભાવિક ડાઘ મળ્યા; કવિરાજ મરત દત્તા ને કહે છે કે 'બેન! એવાં અદ્ભુત સૌન્દર્યો હમણાં એકદમ જ નેહ લેવાતાં દશે? વૃદ્ધ અવસ્થામાં, ત્યારે જગતનાં બધાં સૌન્દર્ય શુદ્ધ લાગશે, ત્યારે જ આ એક અજીભાસ રતનનું જાતન નહિ કરીએ તો આપણી શી દશા?' x પછીથી થેરાનાં સૌન્દર્યનાં સાક્ષાત્કારમાં, આનંદનું, ને કદાચ દંતકથાઓ ભ્યાનક સૌન્દર્યનું, નિરૂપણ છે; પણ પહેલાંની મસ્તી તો મધ જ! x x બાળાઓનાં શિક્ષણ માટે ('Three years') કવિ માને છે કે વનદેરીનું શિક્ષણ ઉત્તમ છે; કુદરતને બોલે આરોગ્ય, સૌન્દર્ય, લાસિય, ડહાપણ ને શાંત ને પૂર્ણ વિકાસનાં સર્વ સાધનો માંપડે એટલે નાનાં બાળકો તો નાનાં પુષ્પો માટે કુદરતના વિચાર બાગમાં સ્વાતંત્ર્યથી જ વિકાસનાં જોડાં x x ઉપરાંત, જગતમાં એક વૃદ્ધ અને નિર્જીવ યોમાને ત્યારે ઉદરનિર્વાદ માટે જળો એકઠી કરવાના આડમ નિયમવાળા જુવે છે ત્યારે કવિનામાં નવું જ, ઉત્સાહ અને આશા જન્મે છે; ધરજીવે આ ડોસો કુદરતનાં દૂર તત્ત્વો મામે મૂકવા દેલો છે. ફક્ત પોતાના 'નિશ્ચય ને સ્વાતંત્ર્ય' (Resolution and Independance) માટે જ. x x x પરંતુ, કવિ એમ પણ માને છે કે મનો-બળ તથા ભક્તિસંસ્કાર વિના, કુદરતનાં જંગલો, અને ભાનકમણી, ધણાં ભારેભાર ભરેલાં ને નિરંકુશ સૌન્દર્ય ફેરવાના જેવાં, દુવાનીને બહેલાવી, બોલે રસ્તે પણ દોરે જ. આ સંતપ માટે રૂથ (Ruth) નું કાવ્ય ધણું ઉપયોગી છે.

* આની સાથે કવિ શેલિનું 'સંસારના સર્વોચ્ચ નાસી પ્રતી, સ્વામીય આનંદ અનુભવનું 'ચરંગ' સરખાવે.

જે વર્તુલ્યમાં, ઉપરના ત્રણ મુખ્ય પ્રમત્રીય ભાવનાના મુદ્દા ઉપરાંત, એક ચોથો પણ અગત્યનો મુદ્દો નોંધવાનો રહે છે : શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રમત્રીય ભાવનાના ઉંચા સ્તર પર માટે, આપણે કવિના આદર્શ યુદ્ધવીર લક્ષ્યવાનું (Happy Warrior) તથા ‘ધર્મ’ ને ઉદ્દેશીને લખેલું તત્ત્વશાસ્ત્રિક કાવ્ય (Ode to Duty) વારે વારે વાંચીને વિચારવાં જોઈએ. પ્રમત્રીય નાયકમાં સ્વાર્થત્યાગ, નીતિ, ન્યાય તે અડગ ધર્મભાવના હોવાં જોઈએ; અને ધર્મનું તત્ત્વ આખી સૃષ્ટિમાં, તારા ને ગ્રહોમાં, સૂર્ય, ચંદ્ર ને કુદરતમાં પ્રવર્તે છે; આથી જગતને ધારણ કરનાર ધર્મ જ છે; અને એ ધર્મનો સમાનધર્મ હોવાથી એ તત્ત્વ પ્રમત્રીય બને છે. x x તે ઉપરાંત, કવિ પોતે કાવ્યની લખાવટમાં પણ તદ્દત પ્રમત્રીય આદર્શો ધરાવે છે; ખોટા, પ્રચલિત ને કહેવાતા શિષ્ટ રિવાજો ને માન આપ્યા વિના, પોને વનચેલિમાં (Blank Verse) લખવાનું સાધારણ રીતે પસંદ કરે છે; તથા પોતાની કાવ્યભાષા (Diction), કુદરતની સન્મુખ રહેતા, સંસ્કારી, ગરીબ, ઉદ્દેશપક્ષી સ્થાનોમાં જોલે તેથી, સરળ, સચોટ, અને પરગમ્ય છતાં સંસ્કારી વાપરે છે. x x x

અંતમાં વર્તુલ્યની પ્રમત્રીય ભાવનાના છૂટક વિચારો સંકલિત લેતાં, આપણને લાગે છે કે આ આસમિયરના કવિ-સાધુનું જીવન સરળ, સુંદર ને કિન્નત હતું; પ્રમત્રીય ભાવનાથી નિરતર એતપ્રેત હતું; અને એ ભાવનાનો આવિર્ભાવ તે એ સંત-કુળમાંથી જન્મેલા કાવ્યો, પોને કવિ છે એટલે સૌન્દર્ય-રસિક તો પ્રકૃતિથી જ છે; પણ પોતે સાધુ છે તેથી ઉચ્ચ આદર્શો પ્રમાણે જીવન જીવે છે; તેથી વિશેષ, પોતે ઉપદેશક ને સંદેશવાહી, પ્રભુનો ફિરસ્તો હોઈ, એ સંદેશ જગત્ આગળ મનોહર રીતે રજુ કરે છે. યુગયુગમાં આવા અંતોમાં દૈવી અંશેનો સાદાદાર થાય છે. સ્વાતંત્ર્યભાવના વિકસાવવાનો, આચી માનવતાને, તથા કુદરતનાં નિર્મળ, સુંદર તત્ત્વોને પૂજવાનો તથા મનુષ્યનાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બળ કેળવી, ઉન્નત પ્રમત્રીય ભાવનાનો ‘અહાલોક’ જગત્માં જગાવવાનો, એને પ્રભુનો આદેશ હતો.

રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

મહાત્મા ને તેનું ટાણું^૧

(મહાત્માજી એક મંદિર ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા કરનાર છે. મંદિરના દોડમાં ગામના લોક ટાણે મળ્યાં છે. મંદિરની પાછળ પર્વત; ને પર્વત પરથી સરતી નદી મંદિરના પગથારમાં. સરકાર તરફથી આસિં કલેઠ, ખર્ચમંડળ તરફથી જગદુર; રાજપરિશદ્, કારકુન વગેરે) આસિં કલેઠર: સાઈ જનમંડળ લુઓ

ઉભરાય દેવાવળના એકમાં;
આસો, ઓ મહાત્મા આસો
લોક પ્રવાહ મંડળો ઝેવા—

મહાત્મા: વહેવા દો—

આસિં કલે: પશુ ના છૂટકો આઠવા વિષુ, મહાત્માજી:
ગૂમાવો ના પગ, -ચિયારો ને પધારો
દેવ મંદિરિયે.
મોડા થશે તો વિખરાશે લોકમંડળ.
પગ પછી પગ લુઓ ઉભરાય લોક
બણે સમુદના ઉઝળતાં મોળાં !
ને સૌ પુકારે: “મહાત્મા, મહાત્મા.”
ત્વરા—ઓ, તોફાને વેડવા લાગ્યું આ
ટાણું તો !

બહારથી છૂટા

છૂટા અગાળે: મહાત્માજી ! મહાત્માજી !

(મહાત્મા હસા છે ત્યાં આવળીઓ ગાંધવા)

કેટલાંક લોકો: ત્યાં ! ત્યાં ! પદ્યે !

વધુ અગાળે: આવવાની નિશાની !

જગદુર: કલેઠર, રાખો લોકને રીતી લીટીમાં.

આસિં કલે: નથી સજ્જતાં એ મારા એકય શબ્દ.

શિક્ષક: (મહાત્માને) બોલો, દેવ ! ને પ્રકાશનું એક
કિરણ ફેંકો

જનમંડળમાં: દેખાય ન્યાં ઘેલકાનાં ચિન્હો
કેતું કલેઠું દસ્ય ?
કલેઠો તલમે આ ભન્ય-કે દયાજનકે ?

મહાત્મા: ઓ ! જગે છે જનસમૂહ, આ

કાળકાળની મૂર્છામાંથી.

તરે છે નિદ્રાના બન્ધો.

માનવીઓ ! ઉભાં છાતમે બે પંથને મુખાં

નિપળવો નવું જીવન-સંપૂર્ણ નવું જીવન

તોડો જૂનાં બંધનો,

તન્ને કડવો જૂતકાળ ને શોઓ કાળ-

જૂનાં પાપો;

નહોં તો અધિતું આ વિચાળ પ્રશુમેરાનું

મંદિર છે ધૂળ.

અધિકારીઓ: મહાત્મા બંધે છે—

પૂત્રીઓ: મહાત્મા ગારો થયો છે—

મહાત્મા: હા હતો હું ગરો

ગમે તેમ પશુ તમે સત્તના

પૂત્રી છો એમ માનતો ત્યારે.

હા, દત્તી ગાંધર્ભ મારી માન્યતામાં

કે હું તમને પ્રશુ તરફ વાળી છીંધ,

૧. ઈસેનના Brand માથી એક પ્રસંગનું “અપદ્યાય” વ્યવહાર. બાવાત્તર અગ્રસરા: કરતા પ્રચલ નથી દસાવો. Sheriff ને Dean માટે આસિ. કલેઠર ને જગદુર સમ્બો અનુક્રમે વાપર્યાં છે.

—રહેજે.....

મને લાગ્યું:

ન્હાનું છે આ આપણું જૂનું મંદિર:
તે આંધળાઓ એએનોવિરનાર વાઓ:
ખેવડો—આ બધાંને ચાકશે !
તેવડો—ખરે આતો દહે સંપૂર્ણ !

રે ! ધરી હું જુઓ,
“સ્વર્ગ કે શૂન્ય” ની હતી મારી લિલા,
‘આપ ને લે’ ની નીતિમાં ફસાઓ,
પણ ના, પ્રભુએ પાડ્યો છ શબ્દ,
ને લાય ને શોકથી ધૂજતાં
મેં સાંભળ્યા એના પ્વનિ પ્રતિપ્વનિઓ
આ પાપાણુદહની દિવાલોમાં
“ તુંજ છે એ” માનવી—”

શંકાના હેઠલા છાયાઓ વિરમ્યા છ મારા
ને એ સાંભળે સર્વ માનવીઓ !

ટાળું: મારો—જેણે અમને છેતર્યાં.
જૂંટયું અમારે આત્માનું ધન.

મહાત્મા: એ નિર્દય શત્રુ વસે છ તમારા દેહમાં
જેણે તમને લોભ્યા, આંધ્યા, રમ્યા.
દેહકાળ તમે તમારા બળ સાથે
ને ચીરી પોતે પોતાની જાત.
ને અંતે દંભ ને પોતાણુ.
ચાને ઉભરાવા છે સહુ આ યોદ્ધામાં?
આ ગાલાડખર ને આ ગીતો મારે ?
આ મંગીત ને ચણગાર મારે ?
મીઠકાં વાક્યોતાં વણુકાર
અથડાય તમારા કષ્ટ પટ પર ને
વિજળા શા ઉતરે તમારા દેહમાં,
વકત્વ કળાના સર્વોચ્ચ મળે આ યોદ્ધામાં
ને મનોવાય તમ નિત્ય કુતૂહલ, મારે !

જગદ્ગુરુ: (બાળએ) હા ! કલેકટરના બાકસ
વિષે એતો

શિવ કવિ: (બાળએ) હા ! જગદ્ગુરુના ધર્મ—
લવારા વિષે જ તો !

મહાત્મા: શોભાધમાન મંદિર, જગજગતી
દીપમાળો;

તમને વદાઓ આ સૌ બાલાડખર !
યુક્ષામી ને નિશ્વાસ, મજૂરીને મમતાના
નિત્ય પારામાં જાઓ પાછા ત્યારે,
દેહશા દંભ આગ્રહિત આત્માએ.

યાત્ર્યા નથી મેં બલિયો આ ડોળ મારે.

બંધાતું એનું વિદ્યાળ દેવાલય કે
જેના છાયામાં સમાય નહીં
ધર્મને પંથ, શાસ્ત્ર ને વિધિ
પણ સારા આકાશ નીચેનું સર્વ.

આવતી કાલની મજૂરી, રદાંજની વિશ્રાંતિ
રાતરો શોધ, બાળકધિરનો દર્પ,—
લઈ શકે સર્વ માનવીનું હૃદય
પ્રજુના અગાધ બંધારમાંથી.

પેલું ગિરિરૂંડે વીંટાતું ઝરણું
પેલા જલધોધનો ધોડો નાદ
આ વાયુના સુસવરો
પેલા સાગરનાં ગંજીર ગાનો
આપણાં બેકુનાં ગોપગીતો
સજાય આત્મા શું ગૂંચાપકાં એ સા
મંદિરની ભજનપૂનમાં.
નીચ ને દુનપી છે આપણાં કામો,
ને મહાન તો ફક્ત લુકાણામાં !
આત્માના આગ્રહનો તમે—

ટાળાંમાંથી અગાળો: દોર અમને ! તોફાન છે હવામાં
છતીયું સૌ તારી સરદારી હેઠળ.

જગદ્ગુરુ: કષ્ટ ના સુશુભે એનું ! જૂઠા છે પંથ
એકનો.

નથી એને કંઈ ધર્મ; કહું હું સાચું
સમજનો !

છાડા હૃદયદૌર્બલ્ય, બીરતા ને આતિ;
કરો સૌ કેસરિયાં ને
આમત્રો ચતુરને પુદ્ગલજી.

ટાણુ: દાર અમને ! ને યા અમારો નેતા,
આવશું સૌ તારી પૂઠ.

મહાત્મા: શિખરોની ટોચે ને ખીણોનાં ઉંડાણમાં
વેરાનતાના વગડામાં બટકશું આપણે—
આત્માનાં બંધન તોડીશું સૌ
ને છોડાવીશું મારા જગતના પૂલામોને—
પાપ ને દૌર્જલ્ય, આળસ ને બીક,
કચડીશું જગતના ખૂણે ખૂણે—
પવિત્રતાની ફેરમે ફેરીશું દિશદિશે—
ઉદારશું સૌ પડેલાં, છોડાવીશું સૌ ગુલામો—
જગવશું અલખ દિનરાત, ને છતીશું
સારાં જગતનાં પાપો.

(સાર' ટાણુ—શિક્ષક ને કારકુન સુદ્ધાંશ-મહાત્મા-
છની, આસપાસ બોટખાઈ થયે છે ને મહાત્માને લોકો
ખશા પર હાંપી છે છે.)

અનેકઅવાજો: આત્મા આ મહાન દિવસો !
દેખાય છે મહાન આશા દરેકો.
આ મધ્યાન્હના પ્રકાશમાં.

જગદ્ગુરુ: (ટાણામાં જતાં લોકોને)

ઓ આંધળાઓ ! ક્યાં જશો તમને ?
થંભો ! સંભળાય છે મને આ સંજોમાં
સેતાનના મુર, લોલાવવાને લૂંટવા તમને !

આસિંક કલે: વિચારો તમારાં કુટુંબ ને ઘરવાર !
ટાણામાંથી

અવાજો: જઈએ છીએ અમે વિશાળનૃદમાં
ને વિશાળ કુટુંબમાં !

આસિંક કલે: વિચારો તમારાં જેતરો ને વાડીઓ,
વિચારો તમારાં દોર ને ગાડીઓ,

અવાજો: પ્રભુના લોક માટે ક્યારે
આકાશમાંથી અમૃતધારો !

જગદ્ગુરુ: રૂંધે તમારી ધર્માંગનાઓ પાછળ, થોભો !

અવાજો: (ફરપો) તમારે નંદાવે તે અમારી
ધર્માંગનાઓ !

જગદ્ગુરુ: રૂંધે છે બાળક તમારાં
'કાં ન થોભો બાપુ મારા ?'

આપુ' ટાણુ: અમારા મિત્ર કે શત્રુ ?

જગદ્ગુરુ: (તેમની પાછળ અલખ વાળેલ હાથે દૃષ્ટિ
ફેરવે છે ને એકલો જાહેર છે.)

ઉંડો ઉંડો ધવાયો હું !

લક ગયો એ આપુ' ટાણુ !

લૂંટયું એણે ગોવાળનું છેલ્લું વસ્ત્ર !

આસિંક કલે: (મહાત્મા પાછળ મુઠ્ઠીઓ તાકતો)

શરમ છે એને ! ! દાર ! !

ઝેવટે થશે આપણી છત, મિત્ર !

જગદ્ગુરુ: (આંસુભરી આંખે)

છત ! ! હમણાં સૌ એ તત્ત્વાં—

આસિંક કલે: હા, પણ નથી હાર્યા આપણે છેદ,
મુજ થેટાંથી હું પરિચિત છું ઠીક !
(ટાણાં પાછળ ભય છે.)

જગદ્ગુરુ: હા ગયો અધિકારીયે !

પણ ક્યાં ? તેમની પાછળ !

હા ! આવે છે શક્તિ મારી નાડીઓમાં,

ને જઈશ હું તેમની પાછળ;

ને લાવીશ થોડા બંદીવાન.

સગ્ને મારી તેજ થોડાંકો—

(ભય છે.)

(ખીણની ઉપર, અતિ હવ્ય ગિરિટોચ પરના એક
બુંધરા કો. ગિરિટોચ પરથી નીચે દેવિ નાંખતાં એક
ખીણું વિસ્તીર્ણ વેરાન દેખાય છે. ગોમાસાની રૂઢ-
શિખરના રૂઢટાચ કો મહાત્મા સંપૂર્ણ ને બાળકો સાથે
આવી પહોંચે છે.)

મહાત્મા: જુઓ આગળ ! ઉભી ત્યાં વિજય દેવી !

પહેરાવશે તે શિખરની નીચે વિજય મુકૂટ !

ધુમ મનો પહેરો હાંકે છે દેવીના વાર

ને આવરે છે આપણા પંથ;

કીન ને અપકારમય પંથો ભૂલો

ને ઓ પ્રભુના સૈનિકો !

ઘડો ઉઘે ને ઉઘે !

એક પુરુષ: થાક લાગ્યો છે મારા બાપુને, થોભો.

બીજો પુરુષ: નથી મળ્યો રેલકાનો દૂધડોય મને તો.

કેટલાક પુરૂષો: હા, સતોષ અમારી જીભ, ..

છીપાવ અમારી તરસ,

મહાત્મા: ધસો આગળ, પ્રથમ આગળ,

શિખરની પેલી પાસ.

શાળાશિક્ષક: ક્યે રસ્તે ?

મહાત્મા: ન દરકાર ક્યે રસ્તે, મધ્યાવ તો આપણું સાધ્ય.

આવો આ માર્ગે...

એક પુરૂષ: ના સોસરો રહેડે હ એતો !

ન પહેંચીયું ટોચે સારી રાતભર.

મહાત્મા: સીધાને સોસરા રસ્તા તો ફ્રંક:

એક સ્ત્રી: માંદું પડ્યું હ આગક માંડ...

બીજી સ્ત્રી: આંટણ પડ્યાં હ મારી પ્હાનીએ...

ત્રીજી સ્ત્રી: મુઝાય હાય ગળું મારું...

શાળાશિક્ષક: કરો કાંઈક અર્થજીત, મહાત્મા !

ડોલે હ લોકની શ્રદ્ધા:

અનેક અવાજો: હા. હા. અમત્કાર,

અમત્કાર બતાવો, મહાત્મા !

મહાત્મા: Alas! the brand of your enslaver.

કામ પહેલાં મળિા હ પમાર:

તમે આ હૃદયદૈર્ઘ્ય

દોમો આજસ લોભ ને સ્વાર્થ.

ન તો જાઓ પાછા પુરાણ પીંગરામાં

ગુલામી દંભ ને કાચરતાના.

શાળાશિક્ષક: ઠીક કહ્યું, મહાત્મા, પહેલું યુદ્ધ ને પછી વિજય

ને પછી રાજગુરુ.

મહાત્મા: આપરો આપણી મહેનતનો બદલો

આપ ને ધર્મનો દેવ, જગતનો સરજનહાર!

અનેક અવાજો: અભિષેકાણી ! અભિષેકાણી !

મહાત્માજી અવિષ્ય ભાષે હ !

રાજામાંથી.

કેટલાક: થશે વ્હાણ કપરી, આપણું સામ્ય જીતવાં

બીજાઓ: થશે બહુ ખુનખાર ? વરુણે લેહી ?

લંબાશે બહુ દિન !

એક પુરૂષ: ને જોઈયું ય્થાતન ને ચક્રિત દરેકમાં ?

શાળાશિક્ષક: ને બચશે મારો દેહ ? ખાતી ?

બીજો પુરૂષ: ને શું મળશે મને, જ્યારે જીતીયું યુદ્ધ ?

એક સ્ત્રી: આપે હ મહાત્મા વચન કે નં થાય
વંકિ વાળ મારા પુત્રનો ?

કારકુન: આવશે યુદ્ધનો અન્ત મંગલવાર સુધીમાં ?

મહાત્મા: (હૃષ્મય નમેશ વદને ટોળામાં દંષ્ટિ
નાંખતા)

રહી આ પ્રશ્નમાળા ? શું મળ્યું હ તમારે ?

કારકુન: પડેલું, દેડલો સમય ચાલશે આ યુદ્ધ ?

પેટલું વેડું ને ખેતું પડશે અમને ?

ને છેડું શું મળશે વિજયમાં ?

મહાત્મા: આ તમારા પ્રશ્નો ?

શાળાશિક્ષક: હા, ન્હોતું કહ્યું તમે સૌ ચોખ્ખું
ત્યાં દેવાયના ચોક્કમાં.

મહાત્મા: ત્યારે ફરીયા તે અહીં આ—

ટોળું: (મહાત્માની આસપાસ વીંટાળું) બોલો
ત્યારે બોલો—

મહાત્મા: દેડલો સમય ચાલશે આ યુદ્ધ ?

આત્રશે એ યુદ્ધ ત્યાં સુધી તમ દેહમાં પ્રાણ

ત્યાં સુધી ન સ્વાર્થ ને કાચરતાના તોડીખંધ

રહેડે તમે ગર્ભનેદી બલિદાનના શિખરે;

ન હોય નિર્નજતા રહેજ ત્હમારા આત્મામાં;

ને સમે સૌ હૃદયના મૂળરસ;

ને પડે સૌ ચંકાના દુર્ગો

તાતના પુરૂષ સંદેશ

—સર્વસ્વ કે શૂન્ય—ની સેવામાં.

ને કેટલું થશે તુકરાન ?

માયાદેહી પ્રતિમાનો નાશ:

રોગમય ભોગ ને ઉત્સવનો ત્યાગ:

ગુલામી સાંકળનો નાશ:

દેહને દેહીના પ્રમાદનો પ્રલય:

ને વિજયમાં ?

નવો આત્મા, અભિજ ને અમર:

નહું મનોબળ, સપ્તઆગી શ્રદ્ધા:

બલિદાનનાં દારૂ, ત્યાં મળે તત્પરતા

સુવાની મોતના મુખમાં, વિના એક શબ્દ.

ને દરેકના શિરપર કંટકનો મુકટ,

ને દરેક માટ જોખાડતી શેષા.

હા, અ. તમારા વિજયનો દિરસો !

ટાળું: (દુઃખમય સ્ત્રી સ્વરે)

હૂબા, દૂબા; કમળા, કસાયા—

મહાત્મા: નથી મારાં વચ્ચેનામાં લગીર ફેર.

ટાળું: આપુંતું વચન તેં રહેજે છતવા
તે મારે છ હવે તું આવાં બલિદાન!

મહાત્મા: આપુંતું વચન મેં વિજય માટે
તે મળશે તે હજી, જો ન હારો હિમ્મત.
સત્ય સેનાના સૈનિકોનેય
આપવા પડશે નિજ પ્રાણ છત માટે:
ધવાવાનો ભય હોય તો સિધાવો પાછ.
કાયરના હાથમાં ન શોભે સત્યધ્વજ,
જશે તે શત્રુના હાથમાં રહેજે!
તે શસ્ત્ર ઉગામ્યા પહેલાં,
જે કાયરનું મોં પડીકે બીકાય,
ન બને તે કો યુદ્ધમાં.

ટાળું: કરે છ આપણને સોને મરવા એ!
કો અજન્મેલ લાવે પ્રાણ માટે!

મહાત્મા: બલિદાનથી જ સ્વાધ્યક્ષ થયે:
મરીએ આપણે, પણ તે છતવા ને
પુનર્જીવવા!
છે દરેક જન અહીં પ્રજ્ઞનો સૈનિક!

કારકુન: વિચિત્ર રીતિ આ તો!
ત્યાં ધર આગળ આપણે હતા પાપી
વંદા—

શાળાશિક્ષક: હોં ગમે તે, પણ ન પડાય હવે પાછું!
કારકુન: ને ન રહે હવે કો આ શિખર પર!

કેટલાક અવાજો: હા! મારો મહાત્માને!

શાળાશિક્ષક: ના, યશો રીતિ તેથી તો વધુ ખરાબ!
ન આવે નેતા વિશુ.

વગર નેતા કો વિખરાયું આપણે.

કેટલીક સ્ત્રીઓ: (ભયભરી, દૂર આંગળી બતાવતી)
જગદગુરુ! જગદગુરુ—ત્યાં—

શાળાશિક્ષક: હીક, આવવા દો અહીં.

જગદગુરુ: (પાછળ રહેલા કેટલાક લોકો સાથે આવો
પહોંચે છે.)

વ્હાલાં છોકરાઓ—ઓ મારાં પેટાં!

ન ભાગી જાઓ તમ જૂના ગોવાળથી!

શાળાશિક્ષક: (ચિંતાને)

ન ધર આપણાં હવે તે ખીણમાં

જશું આપણે તો ગિરિશિખરે—

જગદગુરુ: કાં કરોજ મને ધા—કાં રોકો છ મુજ હૈયું—
કાં વધવો મુજ આંસુ?

મહાત્મા: ને સૈકાઓ સુધી તેં શેક્યાં ત્રા આત્માઓ.

જગદગુરુ: ન સાંભળો એના શબ્દ! જુદા વચને
છેતરશે તમને એ—

કેટલાક અવાજો: સાચું એ તો.

જગદગુરુ: પણ અમે છીએ ઉદાર: કરશું ક્ષમા
જો કરશે પશ્ચાત્તાપ.

ઉઘાડો તમારા દેખાં ને જુઓ

સેતાની કળા—જેથી લોભવ્યા તમને
આ—

અનેક અવાજો: શાળાવાળાંતા જંદુથી અમે.

હવે જોળખ્યો અમે મહાત્માને!

જગદગુરુ: શું તમારું બળ? જુઓ તમારાં ટાળામાં!
કંઈ એ પાંચ કોડીઓ—

તુમને ચૂંટાયા છે મહાન કામ માટે!

કામ તુમારું શુભાભેને છાવવાનું!

તમારું કામ તમારાં બેતરેમાં;

તેની પાપ, ન તમારું કામ.

ગીધ ને ગરૂક, વરૂ ને રીંછ

શું કરશે એ જનતરેની વચ્ચે?

શું બચ્ચું છ તમને યુદ્ધ સાથે? ...

મંજાળવા છે તમારે તમારાં બુપકાં!

તમારી મુદ્દે ભૂંડશે કો ભૂંડારો—

જો મ્હારા વ્હાલાં બાળક—વ્હાલાં પેટાંઓ!

ટાળું: આ તો ધર્મવાક્યો! પેદસંતો! —

કારકુન: ને—પાંચ કોડીનાં કારણાં અમે અમ બુપકાંનાં

ભયારે આવ્યા અમે સ્વાંથી:

નથી રહ્યાં અમ ધર હવે.

શાળાશિક્ષક: ઉઘાડો એણે મઠ લોકની આંખ,

ને ઉઘાડ્યાં ગાંધ ને દંભ.

નથી લોક હવે ઊંઘમાં;

ભારે પડાનું—જૂનું જીવન

દિવસના પ્રકાશમાં હવે લાગે છ જીવનહીનું

જગદ્ગુરુ: સાંભળો મારું; જયે એ સૌ જમ ભાગી,
આ જંડથી રહેો સૌ ફર
ને ચરો સૌ ચાન્ત ને સરળ.
મહાત્મા: સ્ત્રી ને પ્રરૂપો! શોધો લે: તમારો રસ્તો!
કેટલાક અવાજો: જયું અમે ઘેર
બીજાઓ: અતિ મોરું! અતિ મોરું! લખીશું
અમે લેશનમાં!
આસિં કહે: (કતાવળમાં આવી પડેલે))
ઓ આ રક્ષા તમે મ્હા—
શ્રીઓ: સાહેબ, ગુરુએ મા થતા, તમે એટલા ક્ષણ—
આસિં કહે: નથી વખત એ માટે, અર્થ બકવાદ,
હરે છે આપણી બીજામાં સુર—
સાંભળો—ને ન બોલો વચમાં—
મશેા તમે સૌ ધનવાન કહ્યા મુજબ.
કેટલાક અવાજો: કેટલા ધનવાન? કેવી રીતે?
આસિં કહે: આપ્યાં છે માણસીનાં દગો—નહીના
બહેણમાં—લાખોને કરોડો—દરિયાને કિનારે
ટાળું: શું કહે છે એ?
આસિં કહે: સાંભળો—જગદો
આ વેશન ને પરત.
આપણા કિનારે માણસીના—
મહાત્મા: શ્રીઓ પ્રભુનું આન્વાદાન કે કહેલરનું.
આસિં કહે: વર્તો તમારી કાદી જુદી મુજબ.
જગદ્ગુરુ: આતો: અમરકાર, પ્રભુની નિરાશી.
આપે છે પ્રથુ આપણને એતણી.
મહાત્મા: મળે—જુસાઈ જશે, બોવાશે તમ આત્મા.
અનેક અવાજો: માણસીના દગો!
આસિં કહે: લાખો ને કરોડો
જગદ્ગુરુ: ખોરાક ને ધન,
તમ માટ તમ સ્ત્રી માટ તમ બાળક માટ,
આસિં કહે: નથી આ વખત સુદના રજુમાં
સુમાવવાનો.
સુમાવવી આમ તમ ચક્રિ એ તો
મૂર્ખાઈ.
આદારકુટુમ્બ માટ મરવા કરનાં
સાડું મેળવતું ધન માણસીમાંથી.

કારકુન: (જગદ્ગુરુને બાતુએ)
મળશે મારી તોફારી પાટી!
શાળા શિક્ષક: (જગદ્ગુરુને બાતુએ)
કહે, રહેશે મારી નિરાશ મુજ કો?
જગદ્ગુરુ: (ધીમે)
તમે લોહને વાળા કારગો
તો થયું અમે હિદાર—
આસિં કહે: આલો આલો વખત જમ છે—
કારકુન: આલો—કેનરો તોડીમાં—જલદી
કેટલાક અવાજો: મહાત્મા—
કારકુન: મરવા દો એ ગાંડને!
શાળા શિક્ષક: તમે એને: જેમ તમણે એના ઉપર.
મોખુ એ તો જાણતા અક્ષરો શું.
આસિં કહે: લા, રહેવા દો એને. બધું બધું તમ
જેમ એણે ગાંધારવામાં ને મૂર્ખાઈએ—
કેટલાક અવાજો: જુકું બોધો એ અમ આગળ—
જગદ્ગુરુ: ખોરાક છે એનો ધર્મ
એનો તો શું!
હતી એની બીજા વર્ગની રીમી?
કેટલાક અવાજો: હતી, શું!
આસિં કહે: દલજી સાલચતમત!
કારકુન: લા, લા! દેખાપ છે એ ખુશ્યુ!
જગદ્ગુરુ: વટાવ્યું એણે આખું કુટુંબ
ને અધર્મે ભરી મર્મ—
આસિં કહે: ને શીયું એણે નિજ બાળકનું જવન!
શ્રીઓ: ચરમ!
કારકુન: ને એની સ્ત્રીનું કુષ્મ!
કેટલાક અવાજો: તોડી પાડ્યું એણે જુનું દેવાલય!
બીજાઓ: ને લગાવ્યાં બેવડાં તાળાં બીજાને
મહાત્મા: દરેક જગના જગામાં બેઠે પું મુલામી—
નાં બન્ના
દેખાપ છે અને ક્યાં જશે આ લોક!
આખું ટાળું: જોલ ગુરામીનાં બન્ધ વિશે તું.
પરો એની પૂંકે, મારો એને, લાખો
એને મારો પથરા.

(મહાત્મા એકલો આત્મા નવ છે-લોકો
ખયરા ફેરે છે ને પછી યાત્રીને પાછા
વળે છે.)

(‘ટોણું’ વાતો કરતું પર્વત હતરી નવ છે.)

x x x x

જગદ્ગુરુઃ આભારી આપણે પ્રભુના અમરકાર માટે!

આસિંઃ કલેઃ કયો અમરકાર ?

જગદ્ગુરુઃ માઝીની હગો ?

આસિંઃ કલેઃ હવું એ તો જુઠાણું, મિત્ર !

જગદ્ગુરુઃ હે ! ખરેખર ?

આસિંઃ કલેઃ કહું મેં ને આત્મું મુજ મહોમાં.

આવા ધર્મકાર્યમાં હોય કંઈ વાંધો
એવું કહેવામાં ?

જગદ્ગુરુઃ હરિ હરિ, ના, કંઈ નહીં.

ધર્મકાર્યમાં અધ્યય અયે !

આસિંઃ કલેઃ ને જુઠાણે લોક એક એ

દિવસમાં-ને પછી રાત્રે

દરકાર સાચ ને જુઠાણાની ?

જગદ્ગુરુઃ (દૂર વેરાનમાં દષ્ટિ નાંખતો)

જો-ત્યાં નવ મહાત્મા,--

વેરાનમાં--

આસિંઃ કલેઃ એકલો લગયો ! એકાકી--

જગદ્ગુરુઃ ચૂપ, મરકરીમાંથી ઉઠારના

છે ટાંક બીજું તેની પૂંડે.

આસિંઃ કલેઃ જ્યા ! હા ! હા ! જ્યા ને મહાત્મા

બની સુ-દર જોડ !

જગદ્ગુરુઃ (આનન્દમાં)

ત્યારે પુરૂં થશે. એવું ઉચ્ચ અસિદ્ધાન

ત્યારે લખયું આપણે મત્સ્યલેખ:

“મહાત્માનાં રમરચ્ચમાં હતી એની એક

શિષ્યા ને તે પણ ગાંડી.”

આસિંઃ કલેઃ લોકોનો નિર્ણય કંઈક નિર્ણય--

જગદ્ગુરુઃ (ખખા હસાવી)

બસ, બસ. લોક લેણુ તે પ્રભુ લેણુ !

આલ,

(બની નવ છે.)

x x x

(પર્વતોના વેરાનમાં એકલો મહાત્મા, તોફાન, ધૂમધ-
ના અધકારમાંથી ટાલકાઈ વાર પર્વતોના શિખરે
ફર ફર દષ્ટિએ પડે છે. લોહીલોની મહાત્મા બપયોતો
ચોતાનો રસ્તો કાપ્યે નવ છે. એકદમ વળે છે-ને પાછા
ફરી માર્ગ નિહાળતો--)

મહાત્માઃ ખીણમાંથી સ્હડ્યા હમરો;

ને ના એક શિખરે જવા,

હતો દરેક આત્મા ખુદી,

સ્હડ્યા મિરિટોચનાં ઉંચાણ,

દરેક હૃદયમાં હતો રણકાર,

લડવા, યત્ના આત્માના સૈનિક.

હા ! પણ અસિદ્ધાન ! કાચરતા--

ન આપાયાં અસિદ્ધાન કોથી.

x x x

જૂન: ૧૯૨૨

નાયુઆઠ પરેડ

ચર્ચા

સાયન નિરયન વિચાર

શ્રી. બાર્ડ ફેડ્રેસાદની આ વિષય પર ચર્ચા આપાદ-
ના અંકમાં વાંચી. આના શાસ્ત્રીય વિષયમાં આપણા
રસથી ચર્ચા થાય છે તે નહીં આનંદ થયો. આ ચર્ચા
દરમિયાન બાર્ડ ફેડ્રેસાદને ઉપરિચિત થયેલી શાંકાઓ
મહારાજની હોવાથી, તથા આ વિષયમાં રસ લેનાર ધણુ-
ખરાઓને તે યતી દોવાથી તેનું સમાધાન થવાની જરૂર
છે એમ મને લાગે છે. આવી જ એક શાંકા સાયન
જીવનગણના વિષે એક બાઇ તરફથી મને લખી જણાવ-
વામાં આવી છે. તેથી તે બધી શાંકાઓનું સમાધાન
સમાધાન કરવા અહિં પ્રયત્ન કરું છું.

(૧)

પહેલાં સાયન જીવનગણના વિષેની શાંકા લઈએ. આ
બાઇ લખે છે કે “જે સાયન મેષથી વસંત ચલી શું, તે
૨૧ મી માર્ચ (સાયન મેષ) થી ૨૧ મી મે મુધી
વસંત, ૨૧ મી મેથી ૨૧ મી જુલાઈ સુધી ગ્રીષ્મ,
૨૧ મી જુલાઈથી ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર સુધી વર્ષા વગેરે
આવશે. હવે અનુભવ એવો છે કે વર્ષારંભ તો જૂનમાં જ
થાય છે અને એના તાપને વસંત કહેવાય જ નહિ.”

આ શાંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. આપણે સાયન
વર્ષા રવીકારીએ, તેથી કંઈ શુદ્ધિપ્રયત્નોની પેટે આપણે
પણ ૨૧ મી માર્ચ જ વસંતારંભ ગણવો જોઈએ એમ
નથી. જીવનગણનામાં તો રાશિનિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે
બધે કેમણે ઓછાવત્તો ફરક રહેવાનો જ. હાલમાં પણ
એમ જ છે. આપણામાં છ જીવનગણ છે; અંગ્રેજોમાં ચાર
છે. આપણી ‘વર્ષા’જીવનગણ આપણા પ્રજા છે; અંગ્રેજોની
શાસ્ત્રીય જીવનગણનામાં ‘વર્ષા’ જેવી કેમ જીવનગણ નથી
શુદ્ધિપ્રયત્નોને વસંતારંભ સાયન મેષથી થાય છે અને
આ વાત નેમના અનુભવને બંધાયેલી દર્શી, પણ આપણામાં
ગ્રીન અને મેષરાશિઓને હાલમાં વસંતને ઠાવ ગણવામાં આવે

છે; અને આ રાશિઓને સાયન લઈએ તો આ વાત થયાથ
છે, કેમ કે આ બધવરણ પ્રમાણે ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીથી ૨૧
મી એપ્રિલ વસંત, ૨૧ મી એપ્રિલથી ૨૧ મી જુન
ગ્રીષ્મ, ૨૧ મી જુનથી ૨૧ મી ઓગસ્ટ વર્ષા, વગેરે
આવે છે અને આ બાબત આપણા અનુભવ સાથે
મળી રહે છે.

મીનમેષમાં વસંતગણના જેટલી અનુભવપ્રાય છે
તેટલી જ તર્કગમ્ય છે. વસંત એટલે શિશિર અને ગ્રીષ્મ
વચ્ચેની, ઠાંક અને તડકા વચ્ચેની સમશીતોષ્ણતા
પણ આખી જીવનગણના કંઈ બરાબર સમશીતોષ્ણતા
રહેતી નથી. વસંતનો આરંભ શિશિરમાં અને અંત
ગ્રીષ્મમાં છે, તેથી વસંતારંભ શીતતા વધારે અને વસંતા-
ન્ટે ઉષ્ણતા વધારે હોય છે. શીતતાની અધિકતામાંથી
ઉષ્ણતાની અધિકતામાં જવાનો આ ફેરફાર દૈનિક ધીમે
ધીમે થયાં હોય છે, એટલે વસંતને દરેક દિને શીતતાને
ફાય અને ઉષ્ણતાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આ જોઈ
બરાબર સમશીતોષ્ણતા દિન વસંતની મધ્યમાં જ આવશે
જોઈએ. હવે સમશીતોષ્ણતા દિન એટલે રવિની પરમ જનર
ક્રાંતિ અને પરમ દશિષ્ણ ક્રાંતિ વચ્ચેનો દિન, એટલે સૂર્ય
જે દરદરે વિષુવવૃત્ત પર હોય તે દિન, એટલે સાયન
મેષારંભનો દિન. આ પ્રમાણે તર્કથી પણ મીનમેષમાં
વસંતગણના સિદ્ધ થાય છે.

મીનમેષમાં વસંતગણનાનો તાલો ખીલ એક રીતે પણ
મળી રહે છે. માથ શુદ્ધિ પ નો તહેવાર વસંતપંચમને
કહેવાય છે. તેથી તે એક વખતે વસંત જીવનગણના
જોઈએ. પણ નિરયન જીવનગણના લીધે તે ધીરે ધીરે
વસંતમાંથી શિશિરમાં ચાલી ગઈ છે. નિરયન મીનારંભ
પહેલાં વસંતપંચમની જાણમાં જોડું એક મંદિર આવે
છે, પણ સાયન મીનારંભ પહેલાં તે દસ દશકે
આવી ચીકે

અહિં એટલું જણાવી જેલું ભેદજે કે હિંદુસ્તાન
જેવડા મોટા અને વિવિધ દેશ માટે બધે એક સરખો જ
ઋતુકાળ ન હોઈ શકે એટલે દરેક રચનની રચાનિક પરિ-
સ્થિતિ તે રચનની ઋતુગુણનામાં અગત્યનો ભાગ બન્યો
છે. તે ઉપરાંત એક જ રચને પણ દરેક વસ્તે એકસરખો
ઋતુકાળ આપતો નથી. વરસ વરસના સંભોગમાં પણ
ફેર હોય છે. તેમ જ ઉપર સાયનમેયને સમગ્રીતાપ્ત્ય
દિન કસોટી તે પણ તાત્ત્વિક રીતે જ ખરું છે. ઉષ્ણતા-
માપક સંવધી બધે રચને અથવા દરેક વસ્તે તે દિવસ
આખા વરસની સરસરી ઉષ્ણતા બતાવશે એવું પણ
ચોક્કસ રીતે હંમેશાં માહુમ નહિ પડે. તેમાં યોગે ફરક
તો પડશે જ. આટલું છતાં પણ સાયન ઋતુઓની સાક્ષીયતા
અને અનુભવગમ્યતા પ્રસિદ્ધ છે, અને નિરયન ઋતુઓ
સાક્ષીય તો નથી જ, અને અનુભવગમ્ય પણ નથી તે
નીચે બતાવું છે.

નિરયનવાદીઓમાં અંદર અંદર અનેક પક્ષ છે, પણ
તેમાંથી જે પક્ષ શુભરાતમાં પ્રવર્તે છે તે પ્રમાણે ઋતુ-
માન આ પ્રમાણે છે:—

- ૧૪ માર્ચથી ૧૪ મે.....વસંત.
૧૪ મેથી ૧૪ જુલાઈ.....ગ્રીષ્મ.
૧૪ જુલાઈથી ૧૪ સપ્ટેમ્બર...વર્ષા. વગેરે.

આ ગણના અનુભવથી કેટલી નુકસી પડે છે તે જણાવ-
વાની જરૂર નથી. આ સાથે સાયન ઋતુગણના
સરખાવો:—

- ૨૧ ફેબ્રુઆરીથી ૨૧ એપ્રિલ.....વસંત
૨૧ એપ્રિલથી ૨૧ જુન .....ગ્રીષ્મ.
૨૧ જુનથી ૨૧ ઓગસ્ટ ...વર્ષા વગેરે.

આ ગણના અનુભવ સાથે મળી રહે છે એ પણ
સ્પષ્ટ છે.

(૨)

હવે ભાઈ રૂદ્રપ્રસાદની શંકાઓ લઈએ. તેઓ લખે
છે કે “ન્યાય સુધી અયનાંશ ૩૦ કરતાં વધે નહિ, ત્યાં
સુધી સાયન અધિક માસ લેવાથી વ્યવહારદષ્ટિએ ખાસ
ફાયદો કે સુખવડ જણાઈતો સંભવ નથી.” હા, એટલું
ખરું કે જે બાળતોળાં મારા પુરતો જ સંબંધ છે તેમાં

આથી ખાસ ફાયદો ન હોય, પણ વ્યવહારનાં તેમજ
ધર્મનાં કેટલાંક કામ એવાં છે કે જેમાં આપણે નક્કરો
પર આધાર રાખીએ છીએ. દાખલા તરીકે સામાન્ય એટલે
પણ વરસાદનો હિસાબ રોકિણી, મુગચીપી, આદી વગેરે
નક્કરો પર કરે છે; અને આમ કરવું તેમને વધારે ફાયદો
છે, કેમકે વર્ષા ચાંદિ હોવાથી નક્કર અને મારા વચ્ચે
એક માસ સુધીનો તફાવત પડી શકે છે, અને આટલો
તફાવત પડ્યા પછી જ અધિક માસ અગાડનો મેળ લાવી
મૂકે છે. ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં સાયન નક્કરોનો કેટલો
સંબંધ છે તે મેં જેમના આંકમાં જણાવ્યું છે. અધિક
માસ સાયન રાખવાથી ઋતુઓનો સંબંધ સાયન નક્કરો
સાથે રહેશે અને તેથી વ્યાવહારિક તથા ધાર્મિક કાર્યોમાં
ધણી સમવડ મળશે.

(૩)

હવે ભાઈ રૂદ્રપ્રસાદે સૂચવેલા ત્રણ ઉપાયોનો વિચાર
કરીએ. પહેલો ઉપાય “સાયન અધિક માસ લેવા”નો
“સૌથી સરળ અને શુદ્ધ” છે જ અને તે કરતાં બીજો
કોઈ રસ્તો મારા ખ્યાલમાં આવી શકતો નથી.

(૪)

“જે નિરયનવાદીઓના આશયને લીધે ઉપરનો ઉપાય
ન લઈ શકીએ” તો અને આશા નથી કે ભાઈ રૂદ્રપ્રસાદે
સૂચવેલો બીજો કે ત્રીજો ઉપાય આપણે સ્વીકારાવી
શકીએ. કેમ કે સાયનવર્ષા તો એક વખત પ્રચલિત પણ
હવું તેથી તે ‘નિષે’ તો સંપ્રદાય પણ છે. હજી પણ
સાયન ગણિત કરનારા રચાખડ્યા મળી આવે છે. વળી
સાયનવાદી હો કે નિરયનવાદી તેને ક્રાંતિ વગેરે બહુ
ગણિત તો સાયન જ કરવું પડે છે અને તેથી સાયન
ગણિત પરથી અયનાંશ મેળવી નિરયન ગણિત કરવું
વધારે સરળ પડે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે સાયન
ગણિતમાં તો ‘ગણતરી’ કામ પણ બોલ્યું છે, કેમકે સાયન
ગણિત તો બધાને કરવું જ પડે છે. નિરયનવાદીઓને
નિરયન ગણિત વધારામાં કરવું પડે છે. સાયન ગણિત
મટે આટલી સગવડ હોવા છતાં અને સાયન ગણિત
મટે સંપ્રદાય પણ હોવા છતાં અને તે ઉપરાંત તેના
સાક્ષીયતા અને અનુભવગમ્યતાના પ્રયત્ન લાગે હોવા
છતાં પણ આ માર્ગ આપણા હાલના ન્યૂનિતિપીઠો પ્રદલ
ન કરે તો ભાઈ રૂદ્રપ્રસાદે સૂચવેલા ‘બીજા’ અને ‘ત્રીજા’
ઉપાય જેવા નવીન માર્ગમાં ન્યૂનિતિપીઠોને જાણી શકાય
એ નું સંભવિત જોતો નથી.

(૫)

હવે આપણે 'બીજા' અને 'ત્રીજા' માર્ગની જ સજ-
વટઅંગવટ, શુભદોષ વગેરે ચિત્રાવીએ. આ બે માર્ગમાં
ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલી હોવા છતાં પણ નિરયન માર્ગના
બધા દોષ તેમાં છે. હા, માત્ર એક જ દોષ (નિરયનનો)
તેમાં નથી અને તે એ કે નિરયન માર્ગ સાથન માર્ગથી
બે, ત્રણ, ચારે તેટલા માસ ભૂલો પડી શકે છે. ત્યારે
આ 'બીજા' માર્ગ નિરયનથી વધુમાં વધુ એક માસ, અને
'ત્રીજા' માર્ગ વધુમાં વધુ બે માસ ભૂલો પડી શકે છે.
બાકી તો નિરયન પ્રમાણે ઋતુઓની તેની તે જ અ-
સાચીયતા, અથનેની તેની તે જ અસાચીયતા અને અવ-
નવચિત્તતા, ઋતુઓની અને નક્ષત્રોની તેની તે જ
સંબંધીનતા. આ ઉપરાંત 'ત્રીજા' માર્ગમાં અમાન્ય
અને પોર્ણિમાન્ત માસોના એક નવીન સંજમ. આપણે
આજે એ ચાલીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનમાં આજે અમાન્ય-
પોર્ણિમાન્ત માસોના યોગ્યતા છે તે કોઈ રીતે દૂર થાય.
પણ ભલે રાશત્ર હિંદુસ્તાન પોર્ણિમાન્ત માસ સ્વીકારે
કે અમાન્ય, એમાં કંઈ દરકત નથી. આવી જ પરિસ્થિતિ
જ્યાં છે, ત્યાં એક જ ગણનાપદ્ધતિમાં, એક જ સ્થાનમાં
(ભલે દબર, દબર વરસને અંતરે) આ પોર્ણિમાન્ત
અમાન્યનો યોગ્યતા ફરેલા અગવડ કરનાર થઈ પડશે ?
દબર વરસ એ વ્યવહારમાં બહુ મોટો હાથ
ગણાય છે, પણ જ્યાં લામિનો એકમ ગણાય છે એવા
ન્યોતિયસાજમાં ગણવા સૌંદર્યોના એકમવાળા
ઔતિહાસિક હાથસાજમાં એક દબર વરસની બહુ બાંધી
હિંમત છે. આમ કરતું હોય તો આજે પણ હરેક વર્ષે
રસા ચાંદ્રમાસ ગણી ચાર વર્ષે એક હાય પડી અથવા
આઠ વર્ષે એક હાય માસ કરી શકીએ છીએ, પણ એમ
આપણે કરતા નથી, કારણકે આપણે જાણીએ છીએ કે
હાથગણનામાં ભેટું એકધારપણું તેટલું સાફ; અવ-
નવનવતા મટિ. સામાન્ય કમથી એટલેા ફેફાર ન
હાંકે કરવા પડે તેટલો જ કરીએ, અને તે બંને તેટલો
ચોટો કરીએ. કારણ કે. વ્યાવહારિક સરળતા એ કાલ-
ગણનાનું એક મુખ્ય સ્વરૂપ છે અને સાચીય હઠાણોડમાં
તેનું નિરુપરણ થયું ન જોઈએ.

અંતરે જઈ અટકી જાય છે અને ફરીને મુખારણ
હાથ અગાડ કરતાં વધારે નિકટ સ્વરૂપમાં આવી જાય
રહે છે. સર્વમાન્ય સુધારા વારંવાર કરવા અશક્ય છે,
અને શક્ય હોય તો પણ લોકોને તેમ કરવું પ્રાથમ્ય
નથી. (અને લોકોની આમનોદશા પણ જાણવી છે.)
તેથી જ્યારે પણ સુધારણાની સંભવતાને દિવસ આવે,
ભલે પછી તે બે દહાડા મોટા આવે ત્યારે કાચમના
સુધારા કરી નાંખવા જોઈએ, જેથી ફરીને તેમાં દખલ કરવી
ન પડે અને આપણે નિશ્ચિત થઈ બેસી જઈએ.

(૬)

હવે રહો માત્ર ફક્ત ન્યોતિયનો પ્રશ્ન. જ્યાં સુધી
ફક્ત ન્યોતિય વૈજ્ઞાનિક સાચોની કક્ષમાં નથી આવતું,
ત્યાં સુધી તો બંને જે પ્રકારના ગણિતમાં શ્રદ્ધા હોય
તે તે પ્રમાણે ગણિત કરે જ. સાયનવાદીઓનું કહેવું
માત્ર એટલું જ છે કે વર્ષગણના સાયન કરવાથી
ફક્ત ન્યોતિયમાં બિલકુલ દખલ થવાનો સંભવ નથી.
કારણ કે જેઓ નિરયન ફક્ત કરનારા હોય તેઓ પંચાંગ-
માં આવેલા સાયન મંદોમાં માત્ર અપનાય કમેરી છે,
એટલે નિરયન મંદો આવશે, અને નિરયન મંદો આવ્યા
પછી તો તેનું તે જ ગણિત ફક્ત માટે છે.

આઈ રૂપ્રસાદ લખે છે: " ગાંધિજીના વિમાણ
સાયનદેવતાના અંતથી રાજ થવા જોઈએ, કારણ તે
સિવાય મંદોની પરસ્પર સાપેક્ષ સ્થિતિ વચ્ચે રીતે
રીસી આવતી નથી. " વળી, " મંદોની પરસ્પર સાપેક્ષ
સ્થિતિનું વચ્ચે રીતે નિર્માણ કરતું એ જ ફળ-ન્યો-
તિયનો પ્રધાન હેતુ છે. આ હેતુ નિરયન પદ્ધતિ સ્વી-
કારવાથી એટલે સુધીની કમળા સંપાતબિંદુઓની વધેલા
કરવાથી વચ્ચે રીતે સંચવાય છે કે કેમ તે
સંકરમત છે. "

હવે પ્રશ્નનાબિંદુ તરીકે વસંતસંપાત હઈ ગણિત
કરે કે કોઈ બીજા બિંદુ હઈ ગણિત કરે, જ્યાં સુધી
મદગતિસ્થિતિના વચ્ચે આંદા ખસી દશે ત્યાં સુધી
મંદોની સાપેક્ષ સ્થિતિ સરળી જ આવવાની. બમિતિનો
હાથ હાથેલા બીજ ગમિતિ (Algebraic Geometry)
ની રીતે કરવા હોય તો બંને તે પ્રશ્ન (Origin)
હઈ કરીએ તો પણ જવાબમાં ફેર પડતો નથી, કેમકે
પ્રશ્નનો બદલો લેવાથી કંઈ ગમિતિની અમૂલિતા બિંદુ-
ઓની સાપેક્ષ સ્થિતિમાં ફેર પડતો નથી, ભલે બદલો
બદલો પ્રશ્નનો પરત્વે એ હરેક બિંદુની સ્થિતિનાં નામે.

મારી રાજ્ય પ્રમાણે તો અધારના યોગ્યતામાંથી
ઉત્તરવાનો સાયન વર્ષગણના સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય
નથી તાત્કાલિક સરળતા ખાતર અથવા અમુક પાંચની
અવિરોધ ખાતર કોયેસા અર્ધાપર્ષી સુધારાએ અમુક

એ તેટલાં વડાં હોય. ફક્ત ન્યૌતિયમાં ઝડોની સાપેક્ષ રીતિ વિષે પણ આમ જ થયાર્થ. જો સાપેક્ષ રીતિ જ ફક્ત ન્યૌતિયમાં ઘટ હોય તો તે સાધન નિરચન અણિતને લીધે કંઈ ફરક પડવાનો નથી પણ જો અમુક રિચર તારા પરતે અઢરિયતિ ઘટ હોય તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સાધનમાંથી નિરચન અણિત સકે-શાયથી થઇ શકે છે.

એક વાત અર્ધિ રૂપક કરી હેવી નેહજે. 'રિયક પંચાંગ' સિવાય બીજા પ્રચલિત નિરચન પંચાંગોમાં જેવડી જલ થાય છે. એક તો નિરચન સંક્રાંતિઓ પ્રમાણે અચન અને કનુ ગણવાની પદ્ધતિની જલ અને બીજી, ઝડોની ગતિના આંકડા જોડા હોવાની જલ. જો નિરચન ગણિતમાં પણ અઢગતિના આંકડાઓ સાચા હોય તો કંઈ અઢરિયતિ જોડી ન આવે, જેમકે 'રિયક પંચાંગ' માં આ પંચાંગ સિવાય બીજા પંચાંગોમાં આવેલી અઢરિયતિ આકારની પ્રત્યક્ષ અઢરિયતિથી કોઈ કોઈ વખત એટલી ત્વરી પડી નય છે કે આ તફાવત જોવા મળે કોઈ બારીક દુરબીનેનો જરૂર પડી નથી, સારી આંખ જ પુરાવો આપે છે. આલો રૂપક પુરાવો છતાં પણ અઢગણિતમાં સુધારો ન કરવો એ શું કહેવાય ?

છતાં આપણે યદીશર માની લઈએ કે સુધર્મદ્રવ્ય ગણિત ગણના આપણા આ ન્યૌતિયોએ કદી રાચે-ચન્દ્ર વરં પ્રત્યક્ષ રીતે જોવાની ઇચ્છા નહિ યતી હોય. પણ નિરચન ઉત્તરાયણું શું ? આ બાબત.

માં તેઓ અજ્ઞાન તો નથી જ. રૂ. ૨૫. કેરો લઈમણ ઉચેથી માંડીને વર્તમાન પ્રો. નાઈકે સુધીના હરેક પંચાંગ સુધારાને અનેક વ્યાખ્યાનોમાં અને અનેક હેતુઓમાં સ્પષ્ટ રીતે વિસ્તારથી આ બાબત કહી છે. પ્રત્યેક ન્યૌતિય સંમેલનમાં આ બાબતની સ્પષ્ટ અને વિસ્તારથી ચર્ચા થઈ છે. આ બધામાં જેને સમજણ ન પડતી હોય તે પોતાની એણે પણ નેહ રાકે એવી બાબત છે, કે, નિરચન માર પહેલાં ૨૩ ફેબ્રુઆરી હજાર તરફ વળતા માટે છે અને દિવસ વધવા માટે છે. સાચું અઢગણિત કેમ કરવું એ જેને ન આવડતું હોય અને 'રિયક પંચાંગ'ની ગણ-તરીની સત્યતા વિષે જેને વિશ્વાસ ન હોય, તે પંચાંગ-માર આ બાબત પડતી મૂઠી સ્થાનમાં જોઈ એટલું તો કહી શકે કે નિરચન મારને બદલે ૨૨ મી ટીસેગર ઉત્તરાયણ લખે. તેટલું પણ જોનાથી ન અને તે અચન અને કનુ લખવાર્થ તદ્દન જ બંધ કરે, પણ ૧૪ મી જન્યુઆરીએ ઉત્તરાયણ લખીને એ તોડી એમ શા સાદે કહેવાય છે કે "હિંદુસ્તાનના સૌથી પ્રસિદ્ધ ન્યૌતિયો-ઓ, જેમનાં બનાવેલાં પંચાંગો પ્રમાણે લગભગ આજો હિંદુસ્તાનમાં ચાલે છે, તેમને પણ ખગોળશાસ્ત્રનો કહો એ આવડતો નથી" ?

રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર,
સત્યાગ્રહાશ્રમ,
સ. મરમતી.

હરિહર માં. ભટ્ટ

[હવે આ ચર્ચા બંધ કરવાનો આવી છે. તા'મી, સુધર્મમાં.]

● પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે: એક અંગેજ ગણિતવેદા સાથે હિંદુ ન્યૌતિય પદ્ધતિ વિષે વાત કરતાં એ કહેલું કે

"જો કે હાલના સુધર્મચર્ચા દ્વારા સીધાવલા અઢગતિના આધુનિક પાશ્ચાત્ય આંકડાઓ સાથે સરખાવતાં અમારા સેકેન્ડો વરસના નૂના આંકડા ઘણા રચુ છે અને તેથી તે પાશ્ચાત્ય આંકડાઓ પ્રમાણે હવે જરૂર સુધારી લેવા પડે છે, તો પણ હવેના વરસની નૂતની અમારી ન્યૌતિયપદ્ધતિ તો બીજી કોઈ પણ વર્તમાન ન્યૌતિય-પદ્ધતિ કરતાં વધારે રાષ્ટ્રીય છે. હાલજી માસની કલ્પના ચંદ્રકલા પરથી અને વર્ષની કલ્પના કનુચક પરથી થઈ છે, તેથી જે ન્યૌતિયપદ્ધતિમાં માસ ચંદ્ર અને વર્ષ આત્મક (સાધન) હોય તે પદ્ધતિ સૌથી વધારે રાષ્ટ્રીય ગણાય. અને અમારામાં આ બંને બાબતો પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિમાં આ બંને બાબત નથી. પાશ્ચાત્ય માસગત નથી ચન્દ્ર, નથી સૌર, કેવલ યાદરિયક (Arbitrary) છે, જેમાં કોઈ બાદરાદ (Augustus) પોતાના નામના માનમાં ૧ દિવસ વધારી દે છે આ માસમાન પદ્ધતિમાં એક વખત પ્રવર્તતા ન્યૌતિયવિષયક અણુપ્રકરણોનો સમજાવરોય છે." તે મદારાયે કહ્યું, "જે ન્યૌતિયોએ ૧૪ મી જન્યુઆરીએ ઉત્તરાયણ લખે છે, તેમણે રાષ્ટ્રીય ન્યૌતિય કેવું કરશે ? હિંદુસ્તાનના સૌથી પ્રસિદ્ધ ન્યૌતિયોઓ, જેમનાં બનાવેલાં પંચાંગો પ્રમાણે લગભગ આજો હિંદુ સમાજ ચાલે છે તેમને પણ ખગોળશાસ્ત્રનો કહો એ આવડતો નથી."

ગુજરાત સાહિત્ય સભામાં પં. સુખલાલજી

(ગુજરાત સાહિત્યસભામાં પં. સુખલાલજી એડે
જે નાર્તાશાપ થયેશે તેનો અગત્યનોભાગ નીચે આપ્યો છે.)

પ્ર૦ સુષિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં લૈનોની માન્યતા
આ છે ?

હ૦ લૈનદર્શન જગતને ઉત્પત્તિ-વિનાશકના ચક્રમાં ફરતું માને છે. પણ તેના જીવ-ચેતન એ મૂળ તત્ત્વો આનાદિ અનંત હોવાથી નથી ક્યારેય નવાં જન્મન થતાં કે નથી સર્વથા અભાવ પામતાં. માત્ર અવસ્થામાં પરિવર્તન પામ્યાં કરે છે. લૈનદર્શન એવા મહાપ્રભય નથી સ્વીકારતું કે જેમાં સુષિનો એક સાથે અભાવ થઇ જતો હોય. તેથી તે દર્શન પ્રમાણે સુષિનો કોઇ કર્તા નથી; એ કે લૈનદર્શનમાં કશુંક માન્ય છે પણ તે જન્મકર્તા કે નહીં, માત્ર સાક્ષી કે.

પ્ર૦ બૌદ્ધ દર્શનમાં આત્મતત્ત્વ માન્ય છે ?

હ૦ હા. બૌદ્ધદર્શન, લૈનદર્શન અને વૈદિક ઇષ્ટ દર્શનો આત્મવાદી છે અને તેથી જ તેઓ યુનજન્ય તેમ જ પર્યકૃત કર્મના ફલરૂપે સુખદુઃખ સ્વીકારે છે. અજ્ઞાન, ઉક્ત દરેક દર્શનોમાં આત્માનું સ્વરૂપ એક પ્રકારનું મનાયેલું નથી. સ્વરૂપની બાબતમાં આર્યાવર્તના ઉક્ત દર્શનોની માન્યતાના ત્રણ વિભાગ દરી સકાય. બૌદ્ધદર્શન આત્માને કેવળ અનિત્ય માને છે. વૈદિક દર્શનો કેવળ નિત્ય (કૃત્ય નિત્ય) માને છે અને લૈન-દર્શન નિત્યઅનિત્ય. તેથી જ રીતે આત્માનાં ચરિત્રાણના સંબંધમાં એ દર્શનો એકમત નથી. વૈદિક દર્શનો બહુધા આત્માને વ્યાપક માનનાર છે, લૈન અને બૌદ્ધદર્શન પ્રમાણે આત્મા દેહ-પ્રમાણ છે. બૌદ્ધદર્શનને અનાત્મવાદી કહેવામાં આવે છે, તે માત્ર આરોપ છે. આત્મા સુદર્શિત અભિમાન રાખવાનો દંકાર કરત હોવાથી બૌદ્ધદર્શન અનાત્મવાદી કહેવાયું હોય તો તે અનિષ્ટ નથી.

પ્ર૦ બૌદ્ધદર્શન પ્રમાણે મોક્ષ કેવો છે ?

હ૦ રાજદ્રેષણ એક એ સંસાર અને તેનો અભાવ એ મોક્ષ. મોક્ષને નિર્વાણ કહેવામાં આવે છે. ઉપરાંત નિર્વાણ નામનું એક તત્ત્વ બૌદ્ધદર્શનમાં મનાય છે, જે કૃત્ય, નિત્ય અને વ્યાપક હોવાથી વેદાંત દર્શનના બહુના સ્થાનમાં છે. લૈનદર્શન પણ રાજદ્રેષના અભાવને જ મોક્ષ કહે છે; ફેર એટલો છે કે તે મોક્ષ અવસ્થામાં આત્માનું સર્વજ્ઞપણું સ્વીકારે છે. તે માને છે કે આવ-રણોનો અભાવ થવાથી ચેતના-રાક્તિ એવી વિકસી છે કે જેથી તેમાં જગતના વૈજ્ઞાનિક સમગ્ર પદાર્થો આપોઆપ પ્રતિભાસિત થાય. આનું સર્વજ્ઞપણું કૈલોક વૈદિક દર્શનોને માન્ય છે. પણ તેઓ નિઃશરીર મોક્ષની દશામાં તેનું સર્વજ્ઞપણું ન માનતાં માત્ર શરીર અને અંતઃકરણનો સંબંધ હોય ત્યાં સુધી જ સર્વજ્ઞપણું માને છે.

પ્ર૦ અર્ધમાગધી બાપાનું સ્વરૂપ કેનું છે ?

હ૦ પહેલાં માગધી બાપાનું સ્વરૂપ અને તે માટે પ્રાકૃતનું સ્વરૂપ નજરનું બદલે. આચાર્ય હેમચંદ્રે પ્રાકૃત, સૌરસેની, માગધી, પૈસાચી, મુઝિકા પૈસાચિક અને અપભ્રંશ એ છ ભાષાઓનું વ્યાકરણ સંસ્કૃત વ્યાકરણ બાદ રચ્યું છે. ઉક્ત છ ભાષાઓમાં પ્રાકૃત એ સામાન્ય ભાષા અને બાકીની તેના વિશેષરૂપ છે. તેથી સૌરસેની, માગધી આદિ ભાષાઓમાં પ્રાકૃત ભાષા કરતાં જે જે વિશેષતાઓ છે તે તે વિશેષતા પૂરતાં જ યુગ્મે આચાર્ય હેમચંદ્રે રચ્યાં છે. અને ઉપર એમ જણાવી રીધું છે કે “ રોપમ્ પ્રાકૃતવત્, રોપ સૌરસેનીયત્ । ” પ્રાકૃતથી સૌરસેનીની વિશેષતા બતાવનાર પૂર્વાવીર યુગ્મેથી નથી. તેથી જ રીતે સૌરસેનીથી માગધીની વિશેષતા બતાવનાર પૂર્વાવીર યુગ્મેથી નથી. આ રીતે એટલે તેા માગધી ભાષા એ પ્રાકૃતનો એક વિશેષ અને સૌરસેની સુષિનો વિશેષ એક દલી સકાય.

અર્ધમાગધી એ શબ્દથી અડધી માગધી અને અડધી અન્ય કોઈ કાષા એવો અર્થ સૂચવાય છે. અન્ય અડધી કાષા તે પ્રાકૃત અગર શીરસેની, કારણ કે માગધી કાષા એ કો કાષાના વિરોધ રૂપ છે. પણ આ સ્થળે નજીકું જોઈએ કે અડધી માગધી અને અડધી પ્રાકૃત-શીરસેની એવી રીતે મળેલ અર્ધમાગધી કાષા જેન આચરણમાં વપરાયેલ નથી. ઉદાહરણ તરીકે એક 'ગ્ઞહિ' ક્રિયાપદ જો. તેનું પ્રાકૃતમાં 'ગ્ઞહ' શીરસેનીમાં 'ગ્ઞહિ' અને માગધીમાં 'ગ્ઞહિ' રૂપ થાય છે. પણ જેન આગમમાં કોઈ જગોએ 'ગ્ઞહિ' રૂપ નહીં મળે. 'ગ્ઞહિ' રૂપ મળે છે, પણ તે દિગંજીરિય ગ્રંથોમાં. સ્વેતાંબર આગમોમાં 'ગ્ઞહ' એવું રૂપ મળે છે. તેથી જ રીતે જીનું ઉદાહરણ જો. પ્રાકૃતમાં અને શીરસેનીમાં હંત્ય 'સ' કાર હોય છે, જ્યારે માગધીમાં તે ગણિતાવ્ય 'સ' કાર સામાન્ય છે. આ રીતે અસ્તુતા 'સ' એ રૂપના સ્થાનમાં પ્રાકૃતમાં 'સો' અને માગધીમાં 'સો' એવું રૂપ થાય છે જે માગધીમાં સ્કંધને સ્થાને દાહાર જોવાય છે, તેમ પ્રથમા વિમજિતના જોહાર સ્થાને એકાર જેન આગમમાં કોઈ જગોએ 'સો' એવું રૂપ નહીં મળે. અલબત્ત 'સો' એવું જ મળે છે. સે એ રૂપમાં હંત્ય સ્કંધને હોવાથી પ્રાકૃતપણું અને એકાર હોવાથી માગધીપણું. એ રીતે પ્રાકૃત અને માગધી ઉભયનું મિશ્રણ થયેલ હોવાથી જેન આગમની કાષા અર્ધમાગધી કહેવાય છે. આજ છુદ્ધાસો આચાર્ય ઉગચંદ્રે પોતાના માગધી લાખના બ્યાહરણમાં કરેલો છે. જેમ સે એ રૂપમાં પ્રાકૃત અને માગધીનું મિશ્રણ હોવાથી તે રૂપને અર્ધમાગધી કહેવામાં આવે છે તેમ કોઈ બધાં રૂપાખ્યાનોના સંબંધમાં નથી. સામાન્ય રીતે જેન આગમના બધાં રૂપાખ્યાનો પ્રાકૃત ભાષાના નિયમને અનુસરે છે. જેન આગમની કાષાનું અર્ધમાગધીપણું ફક્ત પ્રથમા વિમજિતના એકારને આધારીને સુવ્યવસ્થિત નજીકનું છે. તેથી જ પ્રાકૃત પ્રમાણે 'મહાવીરો' અને 'પુરિસો' એ રૂપને સ્થાને જેન આગમમાં 'મહાવીરો' અને 'પુરિસો' એવાં રૂપ મળે છે.

પ્રગ્નેન સાદિત્યમાં યોગના અર્થો છે કે નહીં ? હોય તો કેટલા બધા છે ? અને તેમાં હડયાને સ્થાન છે કે નહીં ?

૬૦ જેન આગમોમાં યોગનું વર્ણન છે. તેમાં તેને 'જ્ઞાણ' ધ્યાન કહેલ છે. આગમ પછીના સાદિત્યમાં યોગવિષયક ખાસ અર્થો રચાયેલા છે. જેવા કે યોગનિહં, યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગવિશિક્ષા, યોગસતતક, યોગસાર, યોગસામ, આદિ. આ ગ્રંથોમાં ખાસ યોગ શબ્દ જ વપરાયેલ છે. તેનું કારણ એ જણાય છે કે તે વખતમાં પાતંજલ યોગસાસની હોલક્રિયાના બહુ વધી ગયેલી.

હડયાને આદર જેન સાદિત્યમાં નથી. તેમ "ઉક્તાસં ન નિદમ્મહ" એ વાચ્યથી આસો-અલવાસ નિરોધની બનાઈ કવચમાં આવી છે.

જેન આગમો પાતંજલ યોગસૂત્રથી પ્રાચીન છે.

પ્રગ્ પાતંજલ યોગસૂત્રમાં હંચરનું વર્ણન છે, તેનો તેમાં શો ઉપયોગ ? ઉચ્ચરવિષયક રૂપ પ્રશ્નિત તો નથી ?

૭૦ મહર્ષિ પતંજલિ યોગનું વર્ણન કરે છે. યોગ ચિત્તની ચિત્તરતાથી સધાય છે. ચિત્તની ચિત્તરતા દરેક દરેક અધિકારી માટે કોઈ એક જ ઉપાયથી સાધ્ય ન હોઈ શકે અધિકારીએ સાધનમેદનો સ્વીકાર કરવો એ હર્સનની વિશાળતાનું ખાસ લક્ષણ છે. જેઓ હંચરના વિષયમાં અદ્વારીય હોય તેઓ પણ સંબાધિતાત કરી શકે અને તે પણ પોતાની રૂચિ પ્રમાણે. એવા ઉદાર હૃદયથી ન્યાયદર્શન સમગ્ર હંચરનું વર્ણન યોગદર્શનમાં કરાયેલ છે. મહર્ષિ પતંજલિએ તત્ત્વજ્ઞાનમાં સાંખ્યદર્શનનો આશય લીધો છે પણ યોગમાર્ગ દરેક અધિકારી માટે અનુકૂળ થાય તેવી રીતે ગોળગ્યા છે. પ્રશ્નિત કહેવાની એક આનંદાલની પદ્ધતિ થઈ ગઈ છે. હંચરનું વર્ણન પ્રશ્નિત હોય તેમ માનવાને કોઈ કારણ નથી છતાં એટલું તો ખરું કે કોઈ ધ્યાનના ઉપયોગ માટે હંચરનું વર્ણન કરવા છતાં મૂળ સૂત્રમાં હંચર કર્તા છે કે નહીં (વિગેરે કોઈ કહેતા નથી.

સન ૧૯૨૨ નું ગુજરાતી સાહિત્ય

એક વિદ્વાને શોધ્ય હયું છે કે, ગમે તે દાદા પ્રમુખનું સાહિત્ય મને ખતાવે, તે જોઈ હું ને પ્રમુખની રિયલિટી અને શક્તિનો, તેના હૃદયનો તમને ખ્યાલ આપીશ. એ મુત્રને આવકાળીને આપણે સન ૧૯૨૨નું ગુજરાતી સાહિત્ય તપાસીશું ને તે વર્ષમાં રાજકીય ચાતાવરણ જે સિખરની રોચે પડેલું હતું અને પ્રમુખજીવન સમુદ્રની જેમ ભારે ઉછળી ગયું હતું તેનું પ્રતિબિંબ, આપણને ગુજરાતી સાહિત્ય પુસ્તકોમાં પડેલું ભાસે પણ, સન ૧૯૨૨ માં જદાર પડેલાં તમામ પુસ્તકો જોવાનું બની શક્યું નથી: એથી એક મંપૂર્ણ યાદી પણ તૈયાર કરી શકી નથી: પણ લુદા લુદા માસિકોમાં, ખાસ કરીને 'મોડનરિયું' ને 'સાહિત્ય' માં છપાયેલી પુસ્તકોની નોંધ અને અન્ય સાધનો ઉપરથી જે માહિતી ઉપલબ્ધ છે તેનું પ્રયત્નશીલ કરતાં જણાઈ આવે છે કે તે વર્ષમાં રાજકીય વિચારને ચોરે અને ઉદ્દેજિત કરે એવા રાજકીય વિષયને લગતાં પુસ્તકોની સંખ્યા મોટી હતી. પરંતુ તેમાં રાજકીય સિદ્ધાંતનું શાસ્ત્રીય રીતે નિરૂપણ કરતું અગર તે આત્મ રાજકીય પ્રશ્નને સ્વતંત્ર રીતે અને તટસ્થ રીતેથી ચર્ચાતું જદુ આપું સાહિત્ય મળી આવે, જે જનસમાજમાં રાજકીય વિચારસિદ્ધાંત દઢ કરવાને આવરક છે.

વડોદરા લુદાજી સ્ટીમ પ્રેસ તરફથી જદાર પડેલું "દિંદી રાષ્ટ્રીય કેમિસેનો ઇતિહાસ" એ પુસ્તક છેલ્લાં ૩૫ વર્ષમાં દિંદી કેમિસે સું સું થયું તેનો મુંદર ખ્યાલ આવે છે પણ તે મિસિસ જિજ્ઞાસના એક અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ છે. 'આટલું તો બજાવે,' એ નામના પુસ્તકના જે બાગે આત્મ રાજકીય પ્રશ્નો નવે સારી માહિતી આપે છે અને

તે પુસ્તકો ઉપયોગી કદી સહાય. રૂઝિયામાં નવી સોવિયેટ સરકાર સ્થપાયેલી છે તે ગંજીથી એક પુસ્તક મુંબાઈના 'દિહુસ્તાન' પરે મિ. ફારદરના એક અંગ્રેજી પુસ્તક પરથી જદાર પાડેલું છે પણ જન-સમાજને આપણે હજી સોશિયાલિઝમ-ક્રાંત્યનિઝમ, મજુરપક્ષ, મુસ્લીમ, બોલ્શેવિક્ઝ, વગેરે પરેલું, તેમજ વિચાર અને સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન આપવાનું ઘાટી છે. મદાત્મા ગંજીજીનું 'દિંદ સ્વરાજ' એ તો ખૂબ અગાધું છે અને તેમાંથી આપણને એમના હૃદયસિદ્ધાંતોનું તાર-તમ્બ મળી આવે છે. 'સર્વોદય' પણ તેમના વિચારને મધર્ધન કરે એનું પુસ્તક છે અને તે અંગ્રેજ લેખક રરકીનના એક પુસ્તકનો તરજુમે છે મદાત્મા ગંજીજી-એ જદેર અને ખાનગી રીતે લખેલાં પત્રો પણ રજુ લુદા લુદા શ્દરથો તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે તે શોધ થયું છે, તેમજ તેમના 'નવજીવન' ની પુનરાવૃત્તિ પુસ્તક રૂપે નીચળવાથી ગંજીજીના લખાણોનું પાન કરવાનું અને તે સાચી રાખવાનું કુગમ થશે. પરંતુ ખુશી થવા જેતું એ છે કે રા. આર્થ હન્દુસને 'યુગધર્મ' કાર્યાલય' ખોલી રાજકીય સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાનું આરંભ્યું છે. તેમાં 'જોડાની લડન' એ પુસ્તક પ્રમુખીય હડની સકતના ઇતિહાસ નરીકે વાંચવા જેતું છે. 'કારાવાસની કદાવર' એ શ્રીકુલ અરવિંદ ધોપેના જેલ ઇતિહાસ વાંચનાં પ્રભુમાં આપણી ચદા દઢ થાય છે અને તે જ્ઞાંત્યાં પ્રભુનાં દર્શન કરાવે છે. 'રાષ્ટ્રીય' એ દેવ-લક્ષ્મીનાં કારોને પ્રમદ છે. તેમાં ગુજરાતી ઉપરાંત દિંદી, અરાહી, ગંજાળી અને અંગ્રેજી કાનોનાં પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે: રા. સ્વેચ્છામ ચર્મોનું 'રાષ્ટ્રીય' પુસ્તક તેમની જ દુનિયાને પ્રમદ છે.

જેમાં ફેરલાકે શિખ અને દિંદી કાવ્યના અનુવાદ બહુ નુંદર થયેલા છે. રા. નાગરદાસનું 'દેશકીર્તન' સ્વદેશ ભાવનાને પોષે છે અને મિ. શયદાનું 'જમ્બહારતી' એ કાવ્ય પણ વાર્તવા જેવું છે. પણ પૂર્વેના આપણા દેશભક્તિનાં કાવ્યો વાંચીશું તો આપણી નદીઓ, તીર્થો, પર્વતો વગેરેને ઝોળોધી દેશના ઐક્યપ્રતિ, દેશના ગૌરવપ્રતિ વિશેષ લક્ષ આપેલું છે અને ભાર મુકાયેલો છે એ માણુમ પડશે, જ્યારે હાલના નવાં કાવ્યોમાં પશ્ચિમના રાષ્ટ્રધર્મનું અનુસરણ થઈ પ્રગલ્ભતા, પ્રભાવશક્તિ અને સ્વાતંત્ર્યના વિચારને ઉજારે એવું કાણું જણાશે. જુના અને નવા દેશભક્તિનાં કાવ્યો તપાસવાથી આ જે ભાવના વચ્ચેનો તફાવત ઝટ નમનજા આપશે.

“સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાગ્રય” તરફથી ચાલુ રાજકીય વિચાર અને પ્રવૃત્તિને ગતિમાન રાખે અને મુદત કરે એવાં ફેરલાકે નાનાં પુસ્તકો બહાર પડેલાં છે અને તે જનસમૂહને રૂચકર થાય એવી રીતે લખાયાં છે.

રાજદારી આગેવાન પુરોના ચારિત્ર્ય ગ્રંથોમાં 'મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન,' હુદાણા સ્ત્રીમ પ્રેરો બહાર પાડેલું; શ્રીકૃત દેશાંધુ દાસનું જીવનચરિત્ર તા. સિવપ્રસાદ પંડિતે સંક્ષેપમાં લખેલું અને મુસ્તફા ખાશાનું ચરિત્ર 'ગાંધિવ સાહિત્યે' પ્રસિદ્ધ કરેલું. એ પણ પુસ્તકો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. 'મોહનગર્ગ' એ પુસ્તકમાં રા. ગાંધીભાઈ પટેલે મહાત્માજીના જીવનને ત્રીકુંજીજીવન સારી સરખાવવાને તજનીજ કરેલી છે પણ તે રીતિ અનુકરણ કરવા જેવી નથી. વળી ગાંધીજીના લખાણોમાંથી ઉતારા કરી 'રાષ્ટ્રીય વાચન-માળા' એ નામથી એક પુસ્તક તૈયાર થયું છે અને 'રાષ્ટ્રીયસાળાઓમાં' તેનો બહોળો ઉપયોગ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પુસ્તકના પ્રમાણમાં તેની જે કોમલ રાખી છે તે જૂનું કહેવાય. તે પુસ્તક સંપ્રદવા જેવું છે. ઈંગ્લેન્ડના એ મોટા રાજદારી પક્ષે વિજયેસિંહ અને કોન્ઝરેવેદિંહ, ઉદાર મતવાદી અને સંરક્ષણવાદી એ નામો પ્રખરે જણાતાં છે પણ તે ખોલો ક્યા ધોરણે રચાયે છે તે જણવું જરૂરનું છે. આમાં-

ના એક પક્ષ ઉદારમતવાદ વિશે એક પુસ્તક હોય મુનિવર્સિટી રીફરિમાંના એક પુસ્તકનો અનુવાદ સોસાઇટી તરફથી બહાર પડેલો છે, તે એક કીમતી પુસ્તક છે અને તે બહોળું વંચાય તે ઇચ્છવા ગોચર છે.

પણ આગળ જણાવ્યું તેમ હજી આપણે ત્યાં રાજકીય વિચારને એક શાસ્ત્ર તરીકે ચર્ચવું એક પુસ્તક નથી. સેર્ગવિકનું 'એલિમેન્ટ્સ ઓફ પોલિટિક્સ,' પ્રેમિકંટ વિલ્સનનું 'ધી સ્ટેટ,' એરિસ્ટોટલનું 'પોલિટિક્સ,' સી. ડી. ગર્નર્સનું 'પોલિટિકલ આઇડીઅલ્સ,' વગેરે પુસ્તકોના અનુવાદ થાય તે સાથે આપણા દેશમાં પૂર્વ જે રાજનીતિશાસ્ત્ર પ્રચલિત હતું તેનો ઇતિહાસ આપાય એ જરૂરનું છે. તે દિશામાં હાલમાં બહાર પડેલું મિ. ધોપનું પુસ્તક માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવું છે.

નવી રાષ્ટ્રીય ચળવળે તો ફળવણીનું સ્વરૂપ બદલી નાખ્યું છે. તેમાં ખુશી થવા જેવું એ છે કે, માતૃભાષાને તેવું અસન્ન અને સ્વાભાવિક સ્થાન પુનઃ આપાયું છે. વળી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસના અભ્યાસ અને સંશોધન અર્થે 'પુરાતત્ત્વ મંદિર' ની સ્થાપના થઈ છે એ પણ નવી પ્રવૃત્તિનું આવકારદાયક અને આશાજનક અંગ કહી શકાય. ફળવણીને સ્વતંત્ર કરવાનો અખતરો યતાં જ પાક્યપુસ્તકોનો પ્રથમ સંપૂર્ણ આવી ખડો થાય છે. તે દિશામાં શુજરાત વિદ્યાપીઠે આદરેલું કાર્ય ઉપરોગી માહુમ પડશે. રા. બેધકાએ નાની અને મોટી 'ચાલણગાદી' બાળકો માટે ગોજી છે પણ તે હજી અખતરો રૂપે છે. રાષ્ટ્રીય વાચનમાળાનાં પહેલાં એ પુસ્તકો સરકારી વાચનમાળાના તે ભાગે સાથે હરિદાઈ કરી શકે એમ છે; છતાં તેની ચક્રકલામાં સુધારાસુધાર ચલાવે બહોળો અવકાશ રહે છે. તેમાંનો એક પાક તો અમને ત્રિવેદી વાચનમાળાના એક પાકને છેક અનુસરતો હોય એમ જણાયું છે. ત્રિવેદી વાચનમાળાના લગભગ બધા ગ્રંથો તૈયાર થઈ ગયા છે. રા. બા. કમળાચંદ્રભાઈએ ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે આ વાચનમાળા યોગ્યતાથી ચિદાજી

પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ જ પ્રદર્શિત કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ તે શાદસ પાછળ રહેલા ખરચ, ઉઘોગ અને શ્રમનો ખ્યાલ આપશે એ ખરેખર મુશ્કેલ છે. તે કાર્ય જરૂરનું હતું અને તે સેવા ઉપાડી લેવા બદલ ગુજરાત તેમનું ધન્યુ રહેશે.

૨. જુગતરામે બાળવિદ્યાર્થીઓ માટે ગુજરાતી દવિતાના બે ભાગ જહાર પાડ્યા છે અને તે તેનાં નામ 'ચણીભોર' અને 'રાપણ' ની જેમ બાળકોને રૂચિ કર થઈ પડશે. તેમાં જૂનું લોકસાહિત્ય સાચવી રાખવા યતન થયો છે તે પ્રશંસનીય છે. સુરત રાષ્ટ્રીય મંદિર તરફથી પણ 'આલવાડી' એ નામથી ત્રણ ભાગો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે અને તેનું વાચન નિર્દોષ અને મુખદાયક જણાશે. વળી રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં હિંદીને રચાન મળવાથી બે હિંદી-ગુજરાતી શિક્ષકો તૈયાર થઈ છે અને પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં સુગમતા થાય તે માટે પાલિ, પ્રાકૃત, ઉપનિષદ અને વૈદિક પાઠ-વકીઓનું પ્રકાશન પુરાતત્ત્વ મંદિર ઉપાડી લીધું છે. રા. પાઠકે 'પ્રમાણુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા' નામનું પાઠ્ય-પુસ્તક તદ્દન રૂવતંત્ર રીતે રચ્યું છે જે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે વિષયપર એક કીમતી પુસ્તક લેખારો. ગ્રામીન અને પાશ્ચાત્ય બન્ને પદ્ધતિઓને શ્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરી તેનું તારતમ્ય, તેનું દોહન આ ગ્રન્થમાં ઉતારવામાં આવ્યું છે. કરાંચીથી રા. જયરાંકરે 'ગૃહકેળવણી' એ વિષયપર એક નાનું પુસ્તક લખેલું છે, તે માળાપોએ અને શિક્ષકોએ નિવારેલું છે.

દક્ષિણમૂર્તિભંવન કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સુદર અખતરા અજમાવી રહ્યું છે, અને પાઠ્યપુસ્તકો માટે તેના પ્રયત્ન ફતેહમંદ માણ્ય પડ્યા છે. આશ્વેદના ચરોતર કેળવણી મંડળનું કાર્ય પણ વિસરવા જરૂર નથી. આપણે ઇચ્છીશું કે ગુજરાત વિતાપીક સાથે આ બે સંસ્થાનું કાર્ય કેળવણીના ક્ષેત્રમાં રૂબરૂથી નીવડી જનસમાજને ઉપકારક થઈ પડે. કેળવણીના પ્રદેશમાં હજી ઘણું થવાનું બાકી છે; તે

માટે તે પ્રકારનું વિચારપોષક સાહિત્ય પણ તૈયાર થવાની જરૂર સૌ કોઈ સ્વીકારશે.

સાહિત્ય વિભાગમાં જે નવરા અંગે પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાં રા. નરસિંહરાવે મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી 'ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય' પર આપેલા વિલસન ફાઇલોલોજીકલ ભાષણનું પુસ્તક, જે અંગ્રેજીમાં હપાયું છે પણ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ હપાય છે તેને પ્રથમ રચાન આપતું જોઈએ. ગુજરાતી ભાષા વિષે આવું પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રીયરીતે ચર્ચા કરતું એક પુસ્તક ન હતું તે જોઈ આ પુસ્તકથી દર થાય છે. તેમાં ભાષાનો વિશ્લેષ અને ઉત્કર્ષ કેવી રીતે કમસર થયો આવશે તે વિષે સંવિસ્તર માહિતી આપેલી છે અને અભ્યાસી વર્ગને તો તે પુસ્તક આગવિર્વાદ રૂપ થઈ પડશે. તેના મૂલ સાધનરૂપ થીમત્ હેમચંદ્ર રચિત મિદ્ધ અષ્ટાધ્યાયીના આક્રમા પદમાં કેટલાંક સૂત્રો અને 'દર્શિતામમાળા' અભ્યાસી વર્ગને હંમેશાં આકર્ષતાં રહેશે, તેથી તે પુસ્તક સારી રીતે નવી પદ્ધતિએ 'એડીટ' થવાની જરૂર છે, ને ત્યારેજ તેનો બહોળો ઉપયોગ થશે.

ગુજરાતી લેખનશૈલિ વિષે આપણા સાહિત્યમાં એક પણ સાદું પુસ્તક નથી. માત્ર બે ચાર છુટા-છાટા લેખો મળી આવે છે. તે દિશામાં ધનાગ આપી દરિદ્રાદાયી નિબંધ લખાવવા પારસી લેખક મંડળે કરેલો પ્રયાસ રતુત્વ લેખારો. તેમાં તાત્પર્યભર્યું એ છે કે, એક પારસી લેખકજણે ઉપલબ્ધ સાધનોનો સફળરીતે અભ્યાસ કરી ગુજરાતી શૈલિના વિષયને આટલો સારી રીતે ચર્ચ્યો છે, અને અભ્યાસીઓને તે પ્રમુત્ત મદદગાર થઈ પડશે.

ગુજરાતી કાશ વિષે રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ સોસાયટી તરફથી આપેલા વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વે થયેલા પ્રયાસોની સમાનોચના કરી થોડીક વહેવાર સ્વચનાઓ કરી દત્તી પરન્તુ એ પ્રશ્ન એટલો ગૂઢ અને કઠિન થઈ પડ્યો છે કે તેનો ઉકેલ હવે એકાદ વ્યક્તિથી થાય એ સંભવતું નથી. તે માત્ર કોઈ

સંચાલકો અને વિદ્વાનો અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓના પૂરેપૂરા સહકારથી અને શ્રીમંતોની મદદથી થઈ શકે એમ છે; તેમ છતાં એકસંદર્ભ પ્રેશના નવા અંગ્રેજી કોશ—યુ ઇંગ્લીશ ડિક્શનરી જેવો કોશ તૈયાર થવાને હજી વર્ષો બોધશે.

આપણાં લોકગીતો એકાં કંઈવાને સ્વર્ગસ્થ રણજીતરામે છેક ૧૯૦૪ થી ઉદાપોદ કરવા માંડેલો અને પહેલી સાહિત્ય પરિષદમાં તે વિષયપર તેમણે એક નિબંધ રજૂ કરેલો, પણ તે ક્ષેત્ર હજી અણુ-ખેડાયેલું રહ્યું છે. સુરતની રણજીતરામ સ્મારક કમિટીએ સ્વર્ગસ્થનો લોકગીતસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરી તેની સદ્ગતિ પ્રતિ યુન: આપણું ધ્યાન દોર્યું છે અને તે પુસ્તકમાં શ્રીમત કાલેશકરે લખેલો ઉપોદ્ધાત આસ મનનીય છે.

પ્રાચીન કાવ્યના સંશોધન અને એડીટિંગ કાર્યમાં રા. મણુલાલ મજમુદારે છપાવેલું 'સુદામાચરિત્ર' કાવ્ય જોવાજેતું છે. એ પદ્ધતિએ આપણાં પ્રાચીન કાવ્યોનો અભ્યાસ અને પરીક્ષા, વૃક્ષનાત્મક દૃષ્ટિએ થાય તોજ આપણું સાહિત્ય આગળ વધે અને ખીલે.

'પ્રાચીન સાહિત્ય' એ નામથી કવિવર ટાગોરના દેટલાક સાહિત્યવિષયક નિબંધોનો અનુવાદ પુરાતત્ત્વ મંદિરે બહાર પાડેલો છે. સાહિત્યરેસિડાને તેનું વાચન આનંદદાયક થઈ પડશે; તેજ પ્રમાણે 'આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા'માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી અપાયેલા આઠ જાહેરવ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે પ્રસિદ્ધ મહત્વની અને પુરાતત્ત્વમંદિરના કાર્યને યશ આપે એવી કીમતી છે.

'ચિત્રદર્શન'માં શ્રીયુત નાનાલાલ કવિના પૂર્વે છપાઈ ગયેલાં છુટક કાવ્યો અને ગદ્ય લેખો આપેલા છે. તે સંગ્રહ, એમની અન્ય કૃતિઓની જેમ, લોકપ્રિય થઈ પડશે. 'સુમનઃપ્રભાવતી' એ રાહોપયોગી નિબંધનું પુસ્તક છે અને 'સંવાદસંગ્રહ' ભા. ૨ ન્દમાં ઇનામના મેળાવડાઓ અને અન્ય શુભ અવસરે

કાળની ખતાવાય એવા સંવદિ સંગ્રહેલા છે. અને 'વાચન' એ પુસ્તક તો એક મરાઠી અન્યનો અનુવાદ છે, જેમાંથી દેટલુંક જાણવા જેવું વાગકને મળી આવશે.

નાટકમાં કવિશ્રી નાનાલાલનું 'પ્રેમકુંજ'નું પુસ્તક અભ્યાસ કરવા જેવું છે. સાહિત્યમાં તે ઉંચું રચાન લેશે. 'ઇન્દુકુમાર'માં તેમણે લમની ઉંચી લાવના રજૂ કરેલી છે, 'જ્ઞાનયંત્ર'માં ગૈરિકા સ્વતંત્ર્યના વિચારને પોષ્યો છે, જ્યારે 'પ્રેમકુંજ'માં આપેલો રંગદેનો સંદેશો સમાજને ઉન્નત પદે લઈ જવામાં સહાયજૂત થઈ પડશે. રા. બા. કેશવલાલભાઈએ કવિ બાસના બીજા એક નાટકનો અનુવાદ 'પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા' નામક બહાર પાડી આપણને એક મુંદર પુસ્તક ભેટ કયું છે. ખસુરા કરીને તેમાં લખેલો ઉપોદ્ધાત દતિદાસના અધ્યક્ષશ્રીઓને ચિંતનીય માન્ય પડશે. પ્રો. રવાખીનારાયણે દિંદના પ્રાચીન દતિદાસનો એક અમલનો પ્રસંગ પસંદ કરી, પૌરસે બહાદુરીથી લડી એલેક્ઝાન્ડરને આગળ વધેના ડેવી રીતે આટકાવ્યો અને આપણી નિષ્ફળતા, મોહો-મોહના કુસંપ અને છપાંને દેટલે દરજ્જે આભારી હતી તેનું મયારિચન ચિત્ર દોર્યું છે. એક સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે તે પ્રયાસ અભિનંદનીય લેખાય. પ્રો. કે. ટી. શાહે લખેલો 'મહાત્માનો હકથાગ', રા. પંડિતનું 'વિષત્તિમેગન' અને આણંદથી પ્રસિદ્ધ થયેલું 'વંદેશીજમપ્રતિજ્ઞા'એ નાટકો સામાન્ય પ્રતિનાં છે. તેમાં દોર્ધા ખાસ આકર્ષક તત્ત્વ જડ્યું નથી, માત્ર અખતર તરીકે તેની ઉપયોગિતા છે. કવિવર ટાગોરનું 'કુકળધારા' પ્રસિદ્ધ થતાં તેના બે અનુવાદ આપણે અહીં છપાયા પણ તેજ ધોરણે એમના અને અન્ય લેખકોના, જેવાં કે, દિગ્વેન્દ્ર શાય, ખાલિલર, ગડકરી, કોલકાટકર વગેરેનાં નાટકોના ગુજરાતી અનુવાદ કરી ગુજરાતી સાહિત્યને રાષ્ટ્રકરવા તગવીજ મળી જશે. વળી એ નાટકો, જે તે લેખકોના અન્યો, એકજ અનુવાદકને હાથે તૈયાર થાય એ હજી છે; તે જ મૂળ અંચકતને પૂરેના ન્યાય મળે અને મૂળની ખૂબીઓ અનુવાદમાં સારી રીતે ઉતરે.

ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં રા. બા. રણવલાએ આપેલું 'એશિયાઈ દેશો' વિષેનું વ્યાખ્યાન, તેમજ છઠી સાદિસ પરિપદમાં 'નાગરોત્પત્તિ' વિષે રા. માનસંકરે રજૂ કરેલો લેખ એ પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ વિચારવા જેવા છે. 'શિવધર્મ'નો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' રા. દુર્ગાચંદર શાસ્ત્રીએ માત્ર બાંધારકરના પુસ્તકને આધારભૂત ન રાખતાં વિશેષ અને જુદી માહિતી મેળવી લખ્યો છે અને તે પુસ્તક વાંચનાં રા. દુર્ગાચંદરના અભ્યાસ માટે માન ઉપજે છે. 'ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ' બા. ૩-૪, અને 'પ્રાચીન નૈન' લેખસંગ્રહ' બા. ૨, એ આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના સાધનમયે તરીકે અત્યંત ઉપયોગી છે અને તે સંગ્રહો બહાર પાડી મુનિમહારાજને જિન વિજયજી અને જયવિજયજીએ આપણા સાહિત્ય ઇતિહાસની અત્યંત મહત્વની હરી છે, પણ ખાસ ઉપકારક તો રા. મંજીલાલ વ્યાસે લખેલો 'લાડ શ્રીમાળા ચાલિનો ઇતિહાસ' એ ગ્રંથ છે. ચાલિગ્રંથમાં દિત પરાવત્તા શ્રી જોડે તે વાંચવા જેવો છે. 'શરદન-શાહી દિવસી દરબાર' એ પુસ્તકમાં સન ૧૯૧૧ માં જોરાવેલા દરબારનો જ્ઞાતિ આપેલો છે અને 'અમદાવાદનો જીવનવિહાર', એમાં અમદાવાદ વિષે જુદા જુદા લેખોએ રજૂ કરેલી વિધિવિધ પ્રકારની માહિતી પ્રાંતના તેમજ ઇતર જનોને ઉપયોગી જણાયો.

ચારિત્ર્યમાં ચાર પાંચ ગ્રંથો બહાર પડેલા છે; તેમાં રા. કારીચંદરે લખેલું 'કવિ દલપતરામનું જીવનચરિત્ર' અને કવિની જ્યોતિ પ્રસંગે રા. નરદરિ પરીએ આપેલું વ્યાખ્યાન, જે 'કુમધર્મ' માસિકમાં આગળ છપાઇ ગયું છે તે સાહિત્યના અભ્યાસીઓએ વાંચવા જેવા લેખો છે. સરતાક્ષાદિત્યે અને રા. કાશીભાઈ મહેતાએ 'વિવેકાનંદ ચરિત્ર'નાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે તે વાચકવર્ગના આદરપત્ર થશે. રા. કાનજીનું 'ભીષ્મચરિત્ર' વાચન બોધપ્રદ છે અને લીંગીની કવિ જવાનીશંકર, જે એકવાર સુધારના કવિ તરીકે ઓળખાતા હતા તેમનું જીવનચરિત્રનું પુસ્તક વિમરવા જેવું નથી.

દ્વે કાવ્યમયે તપાસીએ. તેમાં શ્રીમુન બોટાદ-કરતું 'નિર્ઝરણી', રા. રણવલાનું 'રાસ', અને રા. રામચુરાનું 'નવગીત', એ પુસ્તકો કાવ્યરસિધાને રસપ્રદ માન્ય પડશે. 'રૂપલીલા', એક કાવ્યગ્રંથ એક ટ્રેન્યુએટ ભાષ્ય રાજગોપાલની બહાર પાડેલો છે; 'ભક્તિનો ભોમિયો' એમાં પ્રાચીન કવિઓના અને સંગ્રહકર્તા, રા. નિજભાઈ એ રચેલાં પદોનો સંગ્રહ છે; 'છાંદમૃત કાવ્યને સંગ્રહ' નવેસર એડીટ થઈ બહાર પડ્યો છે; 'કવિવાણી'માં દલપત કાવ્યમાંથી ઉતારા આપવામાં આવ્યા છે. 'આથમ ભજનાવલો'માં આથમમાં ગવાતા સંસ્કૃત શ્લોકો અને ભજનજનોનાં પદો-દિંદો, મરડી, ગુજનાની-નો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે. 'શિદ્ધર્થ સંવાસ', જે એકીન આર-નોકના 'શ્રી લાઈટ ઓફ એશિયાના' પ્રથમ ભાગનો અનુવાદ છે, જૂજની કંઈક ગંભીર હાથ તેમાં ઉતરી છે.

'અર્જુનવાણી'માં 'પંડોગ'ના ટોળા ભજનના ભજનો દાખલ કરેલાં છે અને જનસમાજ સમક્ષ તે રજૂ કરવાનો મરા રા. મદાદેવ દેસાઈને છે.

નવલકથાના સાહિત્યમાં 'સિદ્ધમહેલ' 'સિરાજ-દોદલા', 'રાજ રામકૃષ્ણ' અને 'મિસરકુમારી', એ ચાર પુસ્તકો બંગાળીમાંથી અનુવાદ થયેલાં છે. 'સેવાસદન' એ જાણીતા દિંદો લેખક પ્રેમચંદના પુસ્તકનો તરજુમો છે. 'સૈનિકની મંદીરી' એ રેનોલ્ડના 'સોલજર્નલ' વાઈર ઉપરથી લખાયું છે. 'મૌવનના રમરજો', એ એક રવતંત્ર કૃતિ છે; એ પુસ્તક એક સ્ત્રીએ લખ્યું છે એમ જાણાવવામાં આવ્યું છે અને તે વાંચવા લાયક છે જ. "કેટલીક નવલકથાઓ" એ પુસ્તકમાં ૨૮. સૌ. સુમતિના વાર્તાગ્રંથો, જે ઉપ-લખ્ય નહેતા, તે ફરી એકમાત્ર છપાવવામાં આવ્યા છે, તે ચોખ્ખા થયું છે. તે પુસ્તક રવરંદનનું ચોખ્ખું જીવન રમારક છે. રા. જયજીલાલ તરફથી બહાર પડેલા, 'કથામંજરી' બા. ૨ ને અને 'દાર્શનિકામંજરી', વાચકવર્ગમાં લોકપ્રિય થશે; અન્ય

લુદા સંગ્રહો છપાવાની ખાસ માગણી હતી. 'હથી-કેશવ' દ્વા. ૧ લે. એ લેખકનો પ્રથમ પ્રવાસ છે; આશા પડે છે કે બીજા ભાગો કંઈક વધારે સારા થશે, પણ ખાસ નોંધ જેવાં પુસ્તકો તો 'શકિયાવાડની જૂની વર્તાઓ,' રા. હરગોવિંદ સંગ્રહ કૃષ્ણી, દક્ષિણમૂર્તિભવને બહાર પાડેલી 'બાળવાર્તા' અને રા. બા. કાંતાવાળાએ લખેલી 'ટ્યુકડી સો વાતો' ના બે ભાગો, દરેક સાપ્તહેરનીમાં કાયમનું સ્થાન મેળવશે. આ સિવાય 'પ્રેમની ખુમારી,' 'આપના શાપ,' 'અંધકાર પર પ્રકાશ,' 'સંગ તેવો રંગ' અને અઘવાડિક પત્રો તરફથી ભેટ તરીકે નવલકથાનાં પુસ્તકો બહાર પડેલાં છે; પણ તે સર્વે જોઈ જવાનું બની શક્યું નથી.

સામાન્ય નીતિ અને જ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં 'વિજય-ધ્વજ' અને 'દિવ્યજીવન' એ બહુશીતા અમેરિકન લેખક મિ. એલનના લેખોના અનુવાદ છે, તેમજ 'વિભીષણ નીતિ' એ સંસ્કૃત ઉપરથી લખાયું છે. એન્ડ્રુહારનેગીના લેખોના સંગ્રહ રા. મોતીભાઈ અમીને જ્ઞાનપ્રચાર અર્થે ખાસ બહાર પાડેલો છે અને તેનું વાચન શ્રેયસ્કર થઈ પડશે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં વાદ્યોદિક રામાયણ પ્રજ્ઞને સરતી હીમતે આપવા બદલ શિશુ અખંડાનંદને ધન્યવાદ ધરે છે. શ્રીકૃત અરવિંદ ધોષનાં પુસ્તકો 'ગીતાનિષ્ઠર્થ' અને 'યોગિક સાધના' ગુજરાતીમાં ઉતારવા બદલ આપણે રા. અંબાલાલ પુરાણીનો ઉપકાર માનવો જોઈએ અને તે દિશામાં રા. નારાયણ હક્કરનો પ્રયત્ન પણ ઉપયોગી જણાયો. 'આત્મ રામાયણ,' એ વેદાંતને લગતું પુસ્તક છે અને 'દત્તપ્રભોધકદંપદુમ' માં હરદાસ જીવાનાં વ્યાખ્યાનો-કથાપ્રસંગો-આપેલાં છે, જે સુમત્સુજનોને મદદકર્તા થઈ પડશે. વળી 'પુણ્યપાલનાખ્યાન' અને 'ઉપનિષદિકવ પ્રપંચકથા,' એ સંસ્કૃત લેખોના તરજુમા છે.

'અરેવાલે અગિયા'માં ખુસલમાન, બાદુદી અને ચિત્તી પેગંબરોની નોંધ કરેલી છે અને શ્રી

કૃષ્ણ ચંદ્રોદયનાં ભાગવતના દસ પ્રસંગો રા. કુલમંદે ચિત્રોમાં દર્શાવેલા છે.

આરોગ્યને લગતાં પુસ્તકોમાં રા. જગનનાથ મોદીએ લખેલો 'હિમજ્વર' વિષેનો લેખ, સોસાયટી તરફથી અપાયેલું 'લુદા લુદા તાવ' વિષે રા. બ. રણછોડલાલ ઈનામી લખ્યું અને 'આપણા ઈંત' વિષે મિ. જ્ઞાલાએ લખેલું નાનું પુસ્તક, એ સૌ ઉપયોગી પ્રસિદ્ધિ છે.

પરચુરણ ગ્રંથોમાં 'હાયવજ્ઞાન,' આ સમયમાં ખાસ ધ્યાન રોકે છે, 'ધનરમત અને શેરબજાર,' એ પુસ્તકમાં શેરસંસ્થાના વેપારની ઉપયુક્ત માહિતી આપેલી છે અને 'વનરપતિ સંવર્ધન' માં ઝાડની ક્લમ કેવી રીતે કરવી તે વિષે ઉપયોગી હકીકત નોંધેલી છે.

વડોદરા સમાજ જ્ઞાનમાળામાં દસમાર પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવાની નોંધ 'સાહિત્ય' માં છપાયેલી છે પણ તે પુસ્તકો હજી બહાર ગળતાં નથી એટલે તે વિષે કંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પણ ભાષાન્તર ખાતા તરફથી 'વૈજ્ઞાનિક કોશ' બહાર પડ્યો છે જેની મોડર્નરીઝ અને વિવિધજ્ઞાનવિસ્તારમાં સવિસ્તર સમાલોચના લેવાઈ હતી તે, અને વિદ્યાર્થીક તરફથી બહાર પડેલું 'ગણિતની પરિકાષા'નું ચોપાનિયું એ વૈજ્ઞાનિક પરિકાષા ગુજરાતીમાં કેવી રીતે દાખલ કરવી તે સંબંધમાં અભ્યાસીઓએ વિચારવા જેવાં છે.

પ્રવાસ ગ્રંથોમાં 'હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રા' એ નામના બે ગ્રંથો, એક રા. જેઠાલાલ તરફથી અને બીજો રા. લક્ષ્મીભાઈ તરફથી બહાર પડેલાં છે. એક ગાઈડબુક તરીકે વધારે ઉપયોગી છે, બીજા બીજામાં વૈજ્ઞાનિક ઉપયોગી શાય એવી ખાસ માહિતી આપેલી છે. 'યુરોપ અમેરિકાનો પ્રવાસ' રા. સાકરલાલ ઝાલાભાઈએ જાત અનુભવથી લખ્યો છે છતાં પ્રવાસ પુસ્તકોની ખોટ આપણા સાહિત્યમાં હજી રહે છે જ.

‘ભૂગોળ અને મનુષ્યજીવન’ જીવન પર અને સંસ્કૃતિ પર કેવી અસર કરે છે, એ તાદૃશ્ય રીતે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. એ દૃષ્ટિએ આપણા દેશની અને પરમુલ્કદાની ભૂગોળનો અભ્યાસ થવો જોઈએ.

ખાસ પ્રસિદ્ધિઓમાં શ્રીયુત રવિચંદ્ર ગવજે હાથમહમ્મદ સ્મારક તરીકે બહાર પાડેલા તે નામનો ગ્રંથ, વીસમી સદીના અધિપતિની કીર્તિને જોળી આપે એવો સુંદર જન્મે છે અને તે સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન લેશે. મહિલામિત્ર વાર્ષિક પશુ જાણીતાં વિદુધી બહેનેા સૌ. વિદ્યાગૌરી અને સૌ. શારદાગૌરીના તંત્રીપદ હેઠળ બહાર પડવા માંડ્યું છે. આપણે ઇચ્છીએ કે સોસાયટી તરફથી એ વાર્ષિક પ્રતિવર્ષે બહાર પડતું ‘રેડી બ્રીઓને ઉપયોગી વાંચન પૂર્વ પાડશે.

પશુ ખાસ ખ્યાન એએ એવી પ્રવૃત્તિ તેા ગુજરાતી માસિકોમાં થયેલી માહત્ત મપે છે. ‘નવચંકિત’ અને ‘તદ્વશુ ગુજરાત’ એ બે માસિકો તેા હુંક સમય બહાર પડી લુપ્ત થયાં છે. ‘નવચેતન’, દૂર રહે રહે ગુજરાતી વાચકવર્ગને સ્વાલિષ્ટ વાનીઓ નિયમિત રીતે ખીરસે જાય છે; તેના તંત્રી રા. ભાષ આપણી વિદ્યલક્ષણ ઉદેશી ભારે ઉત્સાહીને ઉચ્ચ ભાવનાવાળા છે. તેમનાં સાહસ અને કાર્ય માટે આપણને માન પેદા થાય છે અને તેમની સેવાની કદર થતી જોઈએ. ‘ગુજરાત’ તેા સૌ રીતે સમૃદ્ધિમાન અને પ્રતિષ્ઠિત મંડળીના હાથમાં છે; ત્રીસમી સદીની ખોટ પૂરી પાડવાને તે કાલવામાં આવ્યું છે. હુંક સમયમાં તે લોકપ્રિય નીવડ્યું છે અને તેના દેશાવેા પણ વધતો જાય છે. રા. સુનશીના તંત્રીપદ હેઠળ એ પત્ર ચાલુ વિકાસ યામતું રહેશે એમ આશા પડે છે. આપણે ઇચ્છીએ કે, જે નામ તેણે ‘ધારણ’ કર્યું છે તેનું ગૌરવ અને કીર્તિ તે વધારે અને ઉજ્જવળ કરે. ‘યુગધર્મ’ તેા ઉદેશ તેા ગુજરાતી વાચકને સર્વદેશીય, ઉત્તમ વાચન આપતું, જનસમાજને જાગૃત કરવો અને લોકમત જળવવો, એ છે. માત્ર સેવાજીવિતી એ કાર્ય ઉપાડી લેવામાં આવ્યું છે અને રા. મંદુલાલના અન્ય કાર્યોની જેમ તેમનું આ કાર્ય પણ આપણે રીતસરી લાઇએ કે જેથી તે ક્ષેત્રમંદ અને ફળદાયી નીવડશે.

“પુરાતત્વ” જેવા પત્રની ઉજ્જવળ તેા આપણને લાંબા સમયથી સાક્ષી હતી. આપણા દેશના ઇતિહાસ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, અને સંસ્કૃતિ વગેરેના પદ્ધતિસર અભ્યાસ, મંશોધન અને તેના પરિણામના પ્રકાશન માટે જોઈતી સવક નહોતી તે આ પુરાતત્વ મંદિરની સ્થાપના યવાથી પૂરી પડી છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સર્વ સેવાઓમાં આ ‘પુરાતત્વનિર્માસિક’ની પ્રસિદ્ધિ ખાસ ખેંચાણકારક નીવડશે અને તેનાં ગૌરવ અને મહત્તા ઓર વધારશે.

આ સિવાય ગુજરાતી સાહિત્ય સભાએ બી. એ. ના ઓનર્સકોર્સમાં અને પ્રિવિયસ-ઈન્ટરની પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતીને સ્થાન આપવા મુંબાઈ યુનિવર્સિટીને વિનંતિ કરી હતી; અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રાચીન કાળોનું સંશોધન અને પ્રસિદ્ધિ કાર્ય ઉપાડી લીધું છે, એ બે, વર્ષમાં નોંધવા જેવા બનાવો છે.

તેમજ રા. તનસુખરામ ત્રિપાડીના અને સૌ. કનુબહેનના અકાળ અવસાનથી આપણે બે સારા લેખકો અને અભ્યાસી બેાલા છે. પ્રશુ તેમના આત્માને શાંતિ અપેા.

આમ આખા વર્ષનું કાર્ય કંઈને કંઈ રીતે પ્રગતિમાન માલુમ પડે છે; અને વ્યાપી રહેલી લોકજાગૃતિમાં આપણા ઉદ્યનાં આશાજનક ચિન્હો નજરે પડે છે. આપણો સમગ્ર વ્યવહાર દષ્ટ પરદેશી મૂડી પર અવલંબી રહેલો છે; તે સળએ આપણી સાહિત્યસંપત્તિ પણ નિર્ધન અને તેજહીન રહેવાની. જેમ વેપારમાં એકની હકસાધ હાંસલ કરવાથી દેશમાં શ્રીમંતાઇ આવતી નથી પણ માત્ર નવા માલની પેદાશથી દેશમાં સમૃદ્ધિ અને આજ્ઞાદી વધે છે તેમ આપણા સાહિત્યમાં માત્ર તરજુમાથી તેજ અને જોમ આવનાર નથી. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અને સમાવ અર્થે, જાતમૂડી રોકતી જોઈએ. તે માટે સતત અભ્યાસ અને આવશ્વાન્ત યતન યવાં જોઈએ. તે પાછળ સંકલ્પ જળ અને ભાવનાઓના પ્રવાહ વેલીયું, ત્યારે તે પ્રવૃત્તિને કાળ વિધવિધ, બહોળો, સુંદર અને મધુર આવશે. પરમાત્મા તે દિન-અવસર સતત આપણે ! એજ પ્રાર્થના ! !

હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ

સંગીતની મહત્તા અને ગુજરાતની પરિસ્થિતિ

લોલાયાં શાયિતો યાલો
રુદ્રાસ્તે વદા વયચિત્ ।
તથા ગીતામૃતં પોષા
હર્ષોત્કર્ષ પ્રપચતે ॥
શુદ્ધો વિયં વમન સર્પઃ
ફણામાંદોલ યન્મુહુઃ ।
ગાનં જાંગલિકાચ્છુત્વા
હર્ષોત્કર્ષ પ્રપચતે ॥

(સંગીત પરિજ્ઞાત)*

પ્રભુ સાથે યોગ । કરવામાં, જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ માર્ગ ક્રોધમંદ નીવડ્યા છે પરન્તુ એ સૌ માર્ગમાં પોતાનું કાર્ય સરળ થાય તે માટે સંગીતની પુષ્ટળ મદદ લેવામાં આવી છે. આપણા દેશમાં સંગીતનું એ ઉચ્ચ સ્થાન અસલથી સર્વમાન્ય થયેલું છે અને આપણી સંસ્કૃતિનો જેમ જેમ વિકાસ થયો તેમ તેમ સંગીતનો પણ વિકાસ અને પ્રચાર થયો છે.

તેમ છતાં, ગુજરાતમાં દક્ષિણ કે અંગાળા જેટલો સંગીતને માટે પ્રેમ નથી. અને તેને કીધે આપણાં જીવન છેક શુષ્ક અને નીરસ થઈ ગયાં છે એ ખરું પરન્તુ સંગીતનો ત્યાગ આપણે કેવા સંજોગમાં કર્યો એ વાત પણ જાણવા જેવી છે.

• યોગિશ્વમાં સુવરિલું બાજક કદિ રહે છે, તેા માતા હાલરડાં ગાઈને મધુર ગાન રૂપે અમૃત પાઈને અને ખુશ કરે છે. બાજક તેા શું ? પણ જેરી સાપ, કોપથી ફૂલા માંડને હવેા મથા હોય છે. તેવામાં મદારીની મેરલી સાંભળને એ પણ આનંદથી રોલવા માટે છે.

(સંગીત પરિજ્ઞાત)

ઔરંગઝેબ બાદશાહના મહેલમાં થઇને એક વખત તમામ દરબારી ગૌંધા એક ઠાઠડી લઈ કશ્ચરસનાં ગીતો ગાતાં ગાતાં જતા હતા. બાદશાહે પુછ્યું, શું છે ? ગૌંધાઓએ કહ્યું, આપના અમલમાં અમારૂં સંગીત મરી ગયું છે એને દાટવા લઇ જઈએ છીએ. બાદશાહે કહ્યું, બહુ સાડું. એને એટલું ઉંડું દાટ્યો કે ફરી નીકળી ના આવે.

ગુજરાતે પણ ઔરંગઝેબ બાદશાહની માફક સંગીતનો ત્યાગ કરેલો અને ત્યાગ કરવાનો ઉદ્દેશ પણ પવિત્રતા અને નીતિનું રક્ષણ કરવાનો હતો.

જે વખતે ગાવુંબજવડું એ દુરાચારી અને હલકાં માણસોનો જ હુબર થઇ પડ્યો, જો રે સંગીત સીખનારાં અનીતિમાન અને 'લોહર' બની જવા લાગ્યાં ત્યારે ઔરંગઝેબની માફક ગુજરાતે સંગીતનો અહિંચાર કર્યો એમાં એવું થોડું જ જુલું છે.

કલા જીવનની પોષક બનવી જોઇએ, ભક્ષક નહીં. જીવનરૂપી પુષ્પની સુગંધ એ કલા છે. જીવનને ખટ કરે એ કલા નહીં. કલા જ્યારે પોતાનું ધર્મ કાર્ય ચૂકે ત્યારે એને દેશનિકાલ કરવામાં કંઈ જ અર્થદિત નથી.

તેમ છતાં મિયાદામાં રહી શુજરાતે સંગીતનો લાભ લીધો છે.

“ તાના ” અને “ રીરી ” નામની નાગર નાતની, જે બહેનો હતી. વડનગરમાં એ રહેતી. એ ગાયનમાં એટલી પ્રવીણ હતી કે મહારાજ રાગ ગાય ત્યારે વર્ષાદ વરસતો. એક વખત અકબર બાદશાહના એક ગર્વિયાએ દીપક રાગ ગાયો. તે દીપક રાગથી બધો બધો થઇ રહેલો. આ જે બહેનોની પ્રીતિ સાંભળી એ છેક વડનગર આવ્યો હતો. તેને આ જે બહેનોએ, મહારાજ રાગ ગાઈ ઠંડક કરી હતી. આ દંતકથાનો સાર એ છે કે અકબર બાદશાહના વખતમાં શુજરાતમાં સંગીતનો પ્રચાર બહુ જ સારો હતો.

નરસિંહ મહેતા પણ કદારો અને મહારાજ બહુ સરસ ગાતા અને એ પણ મહારાજ રાગ ગાઇ વર્ષાદ લાવી શકતા એમ કહેવાય છે.

મીરાંબાઈ પણ સંગીતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પ્રેમાનંદ કવિ, માણુ સાથે, કથાઓ કહેતા અને ગાતા. દયારામનો કંઠ બહુ મીઠો હતો અને એમણે જે ગરબીઓ રચી છે તેનું સંગીત તો શુજરાતનો આત્મા રજુ કરે છે. એ કંઠની મીઠાશ દરેક એમનાં સંગીતમય કાવ્યોમાં ભરી છે; એનો નાચ નથી થયો. એક વખત વડોદરામાં મુદંગ બગવવામાં ઘણાજ કુશળ એવો કોઇ સાધુ આવી ચડ્યો. એ કોઇપણ ગાનારને સરતમાં જીતવા બોધાવી રહ્યો હતો અને જે કોઇ એના તત્ત્વના માથે ગાય તેને જીકડ ખચાડતો. દયારામે આખી રાત એની સાથે ગાઇ, વદાણું વાતામાં તો એ ઉસ્તાદને હરાવેલો. પરંતુ જીત્યા એની વડાઇમાં કુલાયા વગર, દયારામે પોતાના મળાની કંઠી બાવાજીને ભેટમાં ધરી અને બાવાજીની ઉસ્તાદીની કદર કરી પોતે પણ ઉચ્ચ સંગીતના કેવા પરીક્ષક હતા એ બતાવી આપ્યું હતું.

વલ્લભસંપ્રદાયના સ્વિઓના ધોગ અને ૫૬ બહુ મૃગસિક રાગોનાં છે અને ભક્તિરસનું પોષણ

કરવામાં એ રાગોની બરોબરી કરે એવા કોઇ રાગ બીજા પ્રાન્તમાં હશે કે કેમ એ વિષે મને શક છે.

નવરાત્રીના આપણી ઓઓના ગરમા એ પણ શુજરાતની જ વિશેષતા છે. એવી કોઈ સંગીતની રચના દિન્દના બીજા ભાગમાં નથી.

મંદિરોની ભજનમંડળીઓ, એકતાસવાગા, સારંગીવાજા, ટકારખાનાં, રાજભૂઓ, જુગંગ તથા હાંડીઆ પણ શુજરાતનાં ખાસ છે અને બીજા પ્રાંતની બરોબરીમાં એ સ્પર્ધા કરી શકે એમ છે.

ભોજક જ્ઞેનમંદિરોમાં, રામધારી વૈષ્ણવમંદિરોમાં અને બ્રાહ્મણો તથા નાગરો દેવીમંદિરોમાં ભવાઈઓ કરી-ગીતવાદ્ય અને નૃત્યથી તથા અભિનયથી પોતપોતાના ઇષ્ટ દેવતાની પૂજા કરતા હતા.

તરગાણાની આખી કોમે, ધંધા તરીકે ભવાઈ સ્ત્રીકારેલી. સમય બદલાયો તો વડનગર, તિસનગર અને અમદાવાદની એ નાયક કોમમાંથી જ ઉત્તમ નટો ઉત્પન્ન થયા છે અને દરેક થયે જાય છે.

ઉચ્ચ કુટુંબોમાં પણ રૂબરૂની આંગ તરીકે સંગીતની ઉપાસના, સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈના કુટુંબમાં હતી. પ્રાર્થના સમાજના સંગીતે અમારા દેશભક્તો જીવન પર ઘણી પવિત્ર અસરો કરેલી છે. અને દરેક એ કુટુંબમાં ઇશ્વરોપાસના અને આધ્યાત્મિક વિદ્યાસ માટે સંગીત સેવાઈ રહ્યું છે.

હડીસિંગનાં દેવજો આપે જોયાં હશે. એનું શાવણ અને સૌન્દર્ય અને કલા સરસ છે. એજ હડીસિંગના વારસ સ્વ. જ્યેષ્ઠગમ્ભીર શેઠ સંગીતના એક ઉસ્તાદ હતા. એમણે, વળી એક નવું વાજંત પણ શોધ્યું હતું. અને કાચના પેપરવેલ્ટથી એ પોતાનું નવું વાજંત વગાડતા. જ્યેષ્ઠગમ્ભીર, સંગીતની પ્રીતિમાં ધણું ધન ચુમાવેલું. જેટલા ગાયક કે ગાયિકા અમદાવાદ જાય આવે તેમને જ્યેષ્ઠગમ્ભીરે ત્યાં આમંત્રણ દોષજ. ઇશ્વરકૃપાએ, એમના કુટુંબમાં પણ દરેક, સ્વર્ગવાસી શેઠનો સંગીત-પ્રેમ કાચમ છે.

મિ. બર્વેએ, સંગીત વિષે ગુજરાતીમાં ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫ પછીની રાષ્ટ્રીય દિલ્લિયાલના એ સંગીતાચાર્ય હતા. અહીંના સ્વદેશી મિત્રમંડળ નામના એક રાજકીય યુવકમંડળ તરફથી, જ્યોતીઓ તથા સ્વદેશકીર્તનો થતાં તેમાં શ્રીયુત બર્વેએ સંગીતથી એવો ઉત્સાહ પ્રેરેલો કે કંઈક એને પણ પ્રતાપે મહાત્મા ગાંધીને લાયક વાતાવરણ અમદાવાદમાં મળ્યું એમ કહેવાતી હું હિમ્મત ધરું છું.

હરદાસની કથા કહેનાર, એક દાદા મહારાજ યજ્ઞ ગયા. એમની સાથે એક ગાયક હતો; તે તથા બીજા સાજ પશુ એમની સાથેનો સારો હતો. વસ્ત્રભાષાસ તથા લક્ષુભાસ, માથુ સાથે મહા-ભારત કહેતા અને એમની કથાઓમાં હજારો જી-પુરૂષો એકઠાં થતાં હતાં. દિલ્લિગીરીની વાત છે કે આપણે અંગ્રેજી ભણેલાઓએ આ માથુભરેની કથાઓને તથા ઉપર ગણ્યોલેલાં લગભગ બધાં જ લોકશિક્ષણનાં ઝરણાંને સુકની નાખ્યાં છે.

દાસી લોદાની લોલકીઓ, ભરથરી લોકિની સારંગીઓ, ભાદ્યારણોના રાસડા, ઢાળીધારાળા-ના પાવા અને નામ એ બધાનો પુનરોદ્ધાર રાષ્ટ્રીય સંગીતમંડળ કરશે એવી આશા રાખીશું.

જે કલાને ગામડે ગામડે અને ઘેર ઘેર પહોં-ચાડવા આપણે ઉત્સુક છીએ તે ગણકાલ સુધી ઉપર દર્શાવેલાં સાધનોદ્વારા આખા દેશમાં પ્રસરેલી હતી. હજી એ ધન વેરાયણું પડ્યું છે અને રાષ્ટ્રીય સંગીતમંડળ નવું કાર્ય ચરૂ કરે તે પહેલાં અને આવતી પરિપક્વ દરમિયાન એ મૂઠી જમા કરી લેશે તો ભવિષ્યનું કાર્ય બહુજ સરળ અને કાર્યસાધક થઈ પડશે.

ઉપરની જે હકીકત આપી તેમાં ફક્ત અમદા-વાદ અને એની આસપાસની જ સંગીતસમૃદ્ધિનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. આખા કાઠિયાવાડની ભજન-મંડળાઓ, સંગીત ગ્રંથદારો, માગી તથા દેશી

સંગીતની સ્થિતિ અને ભરૂચ તથા સુરત તથા વડોદરાના રસિક ગુજરાતીઓના સંગીતપ્રેમ વિષે આ ટુંક લેખમાં ઉલ્લેખ નથી કર્યો. કાઠિયાવાડના રાસ હસા દરબારે સુપ્રસિદ્ધ કર્યો છે. વડોદરા અને બાવનગરમાં દરબારી સંગીતને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું છે અને સુરતનાં બેન્ડ જે ઉત્તમતાને પામ્યાં છે તે બધાનો વિચાર કરતાં રાષ્ટ્રીય સંગીતમંડળી જે દેશની સેવા કરવા પ્રયત્ન થઈ છે તે દેશના અધિકાર વિષે એ સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓ કંઈ આદર રાખે એટલી એક ગુજરાતી તરીકે એમને આ પ્રસંગે હું વિનંતિ કરીશ.

મહાત્મા ગાંધી અને આખા ત્યારે કાચરબના તે વખતના એમના આશ્રમમાં એક સંજો ભજન ચાલતું હતું. ભજનમાં સર કે તાલનું ઠેકાણું નહોતું. એ સાંભળી એમનું સંવાદી હૃદય ટેવું ડુબી થયું તે મ્હેં પ્રત્યક્ષ જોયેલું છે. તરતજ એ વિડોરિયા બાગ પાસેના ખિસ્તી દેવળમાં જઈ આખા હતા. ત્યાંના સંગીતની એમના મનપર બહુ અસર થઈ હતી. સત્યાગ્રહઆશ્રમના સંગીત સાથે સરખામણી કરતાં એમણે કહ્યું કે: “જેમ આપણાં ભજન કી-ર્તનોમાં બેતાલપણું છે તેમ આપણાં જીવન પણ અવ્યવસ્થિત અને બેતાલ બન્યાં છે એમાં સુધારો થયો જ નોંધ્યો. જીવન વ્યવસ્થિત કરવાં હોયતો સંગીત જોઈશે.” મ્હેં કહ્યું, “આપ વિશ્વજ્ઞાત્રીને લખો ને આશ્રમ માટે એમની પાસે ટ્રાઈ માથુસ માગો.” એ કહે, “મ્હેં કાગળ લખ્યો છે.” અને પછી સંગીતશાસ્ત્રી ખરે અહીં આખા. અહીં આવી એમણે ધીમે ધીમે આપણાં સ્ત્રીપુરૂષોમાં અને ખાસ કરીને ઉછરતી પ્રજામાં સંગીતનો જે પ્રચાર કરવા માંડ્યો છે તેને માટે જરૂર આપણે એમનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. આ સંગીતમંડળના પણ એ આત્મા છે અને મહાત્મા ગાંધીનો આત્મ-ભોગ અને પંડિત વિશ્વજ્ઞાત્રીની સંગીતવિદ્યા તરફની અનન્ય ભક્તિ એ બન્નેનો સીધો વારસો શ્રીયુત ખરેએ લીધો હોવાથી આ મંડળ ગુજરાતની સાચી સેવા જરૂર કરશે એ વિશે મ્હને કંઈ પણ શક નથી.

મહાત્મા ગાંધીએ જેલમાં જતી વખતે એમને કહ્યું હતું કે “ત્હમે મહારી પાછળ જેલમાં આવશે નહીં. જે સંપત્તિ ત્હમારી પાસે છે તેના ઉપયોગ દેશને જગત દરવામાં કરજો.” અને એ આદેશ શ્રીયુત ખરેખે પાળવા માંડ્યો છે. સંગીત એ, દરેક દેશમાં, નવચેતન લાવવાનું કામ અજળ રીતે કરે છે. રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાન વખતે યૂરોપમાં “બેન્ડ” જેવા વાદ્યસમૂહ આખી પ્રગ્ળને એક માણસની માફક ઉભી કરી દે છે. આપણા દેશમાં પણ રજૂ-વાદ્યો હત્યા અને સંગીતનાં જીવંત વૃત્તાંતોમાં ૧૦૦-૧૦૦ માણસો ભેરી, ટુરી, તલુડાં, ચાંખ વગેરે વગાડતાં હતાં. પણ હાલમાં એ નાશ પામ્યા છે. યૂરોપમાં વાગનરનાં બેન્ડમાં ૭૫-૭૫ માણસો હોય છે. પિપુડીઓ, દોલ, પદ્મમ, ટેલિયો, પિત્તળનાં વાજાં વગેરે મળી એવું વગાડે છે કે એ સાંભળી સુનેલાં બેઠાં થઈ જાય, બેઠેલાં ઉભાં થાય, ઉભાં હોય તે હીંડવા માંડે અને હીંડતાં હોય તે ઢોડે. આપણે પણ પ્રગ્ળપીય બળવો કરવાનો છે. એ બળવો શાન્તિમય છે ખરો, પરંતુ એમાં એ જોડે તો ખરા બળવા જેવું જ જોઈએ છીએ. વિશ્વ-શાંતી એવું બેન્ડ મોકલી રહ્યા છે અને આશા છે કે આ પુગને લાયક વીર સંગીત ઉઠું થાય એવું ‘બેન્ડ’ જલદી બનાવવામાં આવે.

સંગીત એ કંઈ જેવી તેવી કલા નથી. ખૂદ યજ્ઞદેવે એને જન્મ આપ્યો છે અને એના પ્રયોગ ભરતમુનિએ મહાદેવ પાસે કરી દેખાડેલા છે.

દેવી સરસ્વતી એની છંદ દેવતા છે અને નારદ જેવા ઋષિ, યજ્ઞા વગાડતાં વગાડતાં પૃથ્વીપર અને સ્વર્ગમાં ફર્યા કરે છે તેમણે એ સંગીત મનુષ્યોને શીખવાડેલું છે. ભરતમુનિએ, એ વિદ્યાર અપ્સરાઓને શીખવેલી અને ઇન્દ્રલોકમાં ગાંધર્વો, કિન્નરો અને અપ્સરાઓ ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય દર્શાવ્યાં કર્યાં કરે છે. ગાંધર્વો પરથી ગાયનકળાને ગાંધર્વ-વેદ પણ કહેવામાં આવે છે.

રાગ કેમ ઉત્પન્ન થયા એ વિષે સંગીત દર્પણ-કાર લખે છે કે શિવ તથા શક્તિ એ બન્નેના યોગે રાગ ઉત્પન્ન થયા છે. મહાદેવના પાંચ મુખમાંથી રાગ ઉત્પન્ન થયા છે. મહાદેવના પાંચ મુખમાંથી પાંચ રાગ અને છઠ્ઠો પાર્વતીના મુખમાંથી નીકળ્યો છે. મહાદેવે જ્યારે નૃત્ય શરૂ કર્યું ત્યારે એમના “મધોવકત્ર” નામના મુખમાંથી “શ્રી રાગ” નીકળ્યો; “વામદેવ” મુખમાંથી “વસંત” નીકળ્યો; “અધોર” મુખમાંથી “ભૈરવ”; “ત-રુપુષ” મુખમાંથી “પંચમ” અને “ધ્રુવાન” મુખમાંથી “મેઘ” રાગ નીકળ્યો હતો. પાર્વતીના મુખમાંથી નૃત્ય પ્રસંગે છઠ્ઠો રાગ નીકળેલો અને એનું નામ “નર્દનારાયણ રાગ.”

રાગોની ઉપર પ્રમાણેની ઉત્પત્તિનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. એ દેવી વસ્તુ છે અને જે પ્રભુએ આ સૃષ્ટિ રચી એજ પ્રભુએ પોતાનીજ શક્તિ વડે આ રાગ ઉત્પન્ન કર્યા છે. રાગોની ઉત્પત્તિ શરીરમાં થયાં થયાં થાય છે તે વિષે નાડીયકો અને શ્રુતિઓના ઉલ્લેખ કરી આ ભેખને શાસ્ત્રીય કરવા આશા વિચાર નથી. ફક્ત મનુષ્યશરીરમાં વાણીના જે બે તાર, ગળાની વચમાં હોય છે એની ફક્ત દકાકન ટુંકમાં ફરીશ: ફે, ફે ધ્રુવ લાંબા એવા બેજ દોરા વડે નાદ ઉત્પન્ન થાય છે અને આટલાં બધાં રાગ રાગણીઓ જે ગળામાંથી નીકળે છે તે બધા પ્રતાપ મૂળ એ બે ન્હાની દોરીઓના છે! આમ જોતાં એ સૃષ્ટિ દેવી કારમી લાગે છે તે જુવો!

પોંચે કહે છે: “સંગીત એ નીતિનો યોધા કરે છે. જડ જગતનો એ પ્રાણ છે. એ મનનો વેગ વધારે છે અને કલ્પનાને પાંખો આપે છે. દિલ-ગીરીને દર કરવાનું એ જાડું છે-તમામ વસ્તુમાં એ છુવ મૂકે છે એટલુંજ નહીં, પણ સર્વેને ભપકા-દાર બનાવે છે. સુનિવમનું સંગીત એ તત્ત્વ છે. અને જે કંઈ સાફ છે, ન્યાયશાસ્ત્ર છે અને સન્દર છે એ સર્વેની તરફ સંગીત આપણને ખેંચી જાય છે.”

દાસે મિલનસ ખોલે તાનસેનની બૂલો સુધારવા ગાઈ બતાવ્યું અને પછી તાન રહ્યું તે દરિદ્રને ગાતાં ગાતાં બહુ સરસ ગાયું. અકબર બહુ સંતોષ પામી પાછો ઘર તરફ જતાં તાનસેનને પુછે છે: “તાનસેન! ત્હારામાં ને દરિદ્રાસમાં આટલો બધો ફેર કેમ રહે છે?” તાનસેન કહે છે: “મહારાજ! હું આપના હુકમ પ્રમાણે ગાનારો છું અને દરિદ્રાસ તો માત્ર એના અન્યામીના હુકમ પ્રમાણે ગાય છે તેથી.”

આપણા સંગીતાચાર્યો પણ પ્રભુના હુકમ પ્રમાણે ગાયો (અને પ્રભુ આ યુગમાં તો વિરાટ સ્વરૂપે પ્રગતિમાં રહે છે) ત્યારે સંગીતનો ઉદય થશે.

કુંભનદાસ પણ જીંદગીમાં રહેતા. થી નાયજના વલ્લભાચાર્યે સ્થાપેલા મંદિરમાં એ દરરોજ નવું પદ રચતા ને રોજ કાકરજી પાસે નવું નવું ગાતા હોય એમનાં પદો બહુ લોકપ્રિય થયાં ને સીકી (ફોલોર) માં સુસંસ્કૃત સુખો રહેતો એના તોફારો એ પદ ગાવા લાગ્યા. સુખાને ખૂદ કુંભનદાસ પાસે એ સાંભળવાનું મન થયું. આખરે મેનાપાલખી સાથે સીકીનો સુખો, કુંભનદાસને બોલાવવા મોકલે છે. કુંભનદાસ જતા નથી. જો સરદાર તેડવા ગયો હતો તે સમજાવે છે પણ કુંભનદાસ એકના બે ચતા

નથી. આખરે કુંભનદાસે ચાલતા જવાનું કબૂલ કર્યું અને મેનાપાલખી પાછાં મોકલ્યાં. ત્યાં-ગયા તો કુંભનદાસ સુખાનો દાંડ જુવે છે. કિનખાખના તંજુ છે. ચોતીનાં તોરણો છે. ગાલીયા, ચમર, દાથી બધું જુવે છે. સુખો કુંભનદાસને પદ ગાવાનું કહે છે. આખરે કુંભનદાસ ગાય છે:

“કહા સીકી કામ, ભક્તનકો
કહા, સીકી કામ !
આવત જાત, પન્દૈયાં વૂટી,
ગિસરી ગયો હરિ નામ
ભક્તન કો કહા સીકી કામ ?
જોકો મુખ દેખે, દુઃખ પામે
તોકો કરની પડી પરજુમ
ભક્તન કો કહા સીકી કામ ?
કુંભનદાસ, લાલ ગિરધર બન
એ બસ જુકો પામ
ભક્તન કો કહા સીકી કામ ?”

આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય સંગીતમંડળ પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખશે ને કાંઈની ખોટી ખુશામત નહીં કરે તો જરૂર દેશના નવજીવનમાં એ પ્રાણ મૂકશે. *

હરિપ્રસાદ ત્રિવેદી દેસાઈ

● “આરે ભક્તને સીકી આવ્યાનું” શું કામ હતું? જતાંઆવતાં ગદાસ પદોરવાના ભેદાત્રી ગયા ને હરિજી નામ પણ વિસરી ગયો. જેવું ગદોં એવાથી દુઃખ થાવ એવા (સુખા) નું ગદોં ભેદ પડ્યું. કુંભનદાસ કહે છે ત્યાં પ્રભુ નથી ત્યાં કાંઈ બધો જુકો છે.

● તા. ૮-૮-૨૭ ને રોજ આમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય સંગીતમંડળની નહેરુ સ્થાપનાના સમારંભ-વખતે આ સામજી આપવામાં આવ્યું હતું.

શ્રીમતી નાથીબાઇ દામોદરદાસ ઠાકરસી

ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ

અને

ગુજરાત

કોઇ પણ પ્રગતી સંસ્કૃતિનું માપ, સમાજમાં ઓની પદવી ઉપરથી કાઢી શકાય છે. ત્યારે આ સંસ્કૃતિ સંપૂર્ણપણે અસ્તિત્વમાં હતી ત્યારે, હાલ ભેવામાં આવે છે એવી, આર્થ ઓઓની અવનતિ ન હતી. હાલ જે ભર્ષકર અગાન તેમનામાં વાસ કરીને રહ્યું છે તેનું તે સમયે ન હતું. પુરોની માટે ઓઓ પણ પારમાર્થિક તથા વ્યાવહારિક વિષયોમાં અગ્ર ભાગ લેતી અને પ્રત્યેક કાર્યમાં નિયુક્તિથી સિદ્ધિ મેળવતી. આ વસ્તુસ્થિતિ સિદ્ધ કરવા હવે પ્રમાણ આપવા પડે એમ નથી. વેદ સમયથી માંડીને હાલ સુધી પરદેશીઓના, આપણા દેસ ઉપર વ્યાપ્ત હુમલાઓને લીધે, આપણી આર્થ સંસ્કૃતિ ઉપર તીવ્ર આધાત થયો. પણ તેમાં, વિશેષે કરીને આપણી ધર્મરક્ષક તથા સંસ્કૃતિ-રક્ષક ઓઓને ધણો અન્યાય અને ગેરફાયદો થયો. શકુન્તલા, આત્રેથી આદિનાં ચિત્રોનું વિસ્મરણ થયું અને ઓઓને અગાનરૂપમાં ગણવામાં વધારે ફાયદો છે એમ વ્યવહારકુશળ પુરો માની બેઠા. અશાન્તિ અને અવ્યવસ્થાના પ્રમયમાં, સંસ્કૃતિરક્ષક આર્થ ઓઓનું નક્કી કરવા માટે, બાલ પ્રવૃત્તિઓથી તેમને દૂર રાખવામાં આવે અને તે બદલને મનુ-સરીને સ્મૃતિપત્રો કાઢીને ધડે એ સમજી શકાય એવું તથ્ય છે. પણ, અંગ્રેજી ગત્યતી રચાપના પછી જે શાન્તિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં છે

તે સમયમાં પણ, સ્મૃતિપત્રોએ ધોલા કાવનો પ્રમાણે જ વર્તન રાખતું એ માન્યતા વ્યાપ્તી નથી. છતાં પણ “દુધનો દાઢેનો બાસ પણ ફૂંકીને પીએ,” એ ન્યાયે, આપણા પુરાણ અનુભવો અને તે ઉપરથી ઉપરિચિત થયેલી માન્યતાઓ આપણામાં એવી દૃઢ યજ્ઞ મઠ છે કે, પરિસ્થિતિ બદલાયા છતાં પણ, નવિન દિશામાં પરતું ભરતાં આપણે દીર્ઘ વિચાર કરતા યજ્ઞ ગયા છીએ. સ્ત્રીજનવણીના પ્રગમમાં, હજી પણ ધણે રથયે, આવા દીર્ઘ વિચારનું અસ્તિત્વ ભેવામાં આવે છે. પણ અંગ્રેજી રેગવણી પામેલા વિદ્વાનોના સતત પ્રયાસથી હવે એટલું તો સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે સ્વરાજ્યદેવીને ભાવભર્યા આવદાર આપવા માટે જે અનેક તૈયારીઓ આપણે કરવાની છે, તેમાંની એક સામગ્રી-અને પ્રધાનપદ ધારણ કરનારી સામગ્રી-રેગવણી સ્ત્રીઓ છે. રેગ-વાણી ઓઓ એટલે પશ્ચિમાત્મ રેગવણી પામેલી જ ઓઓ-એમ કહેવાનો અમારો આદય નથી. રેગવાણી સ્ત્રીઓ એટલે લાંબા સમયના અગાન-રૂપી અધકારમાંથી બહાર આવેલી તથા જ્ઞાનનો તેજસ્વી પ્રકાશ પામેલી ઓઓ-એ સ્ત્રીઓ પોતાને કાર્યપ્રેરેષ જાણી હજી, શૃદ્ધિ તરીકે તથા નારિક તરીકે, પુરોના કાર્યમાં સદામજૂત અને તથા જ્ઞાનથી જીવનમાં તથા જીવેરજીવનમાં, તેમની સાથે રહી, જનસુખાકારીના અનેક પ્રસોનો નિમણ લાવે તેટલાક

વિષયો એવા છે કે જેમાં અતિનિષ્ણાત પુરૂષો પણ ધારણું કામ કરી શકતા નથી. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, જન-સુખાકારીનું ખાતું, જે કૌઈ કેળવણી સ્ત્રીને સુગ્રાત કરવામાં આવ્યું હોય અને તેના કાર્યમાં મદદ આપનાર સ્ત્રીઓ પણ કેળવણી હોય તો આપણી પોલોમાં અને મોદાદશમાં જે ગંદકી હાલ જેવામાં આવે છે તેનો અલ્પતાભાવમાં લાય થઈ જાય. તે જ પ્રમાણે, માનવજીવન સાથે સંગ્રહ ધરાવનાર અનેક પ્રશ્નો એવા છે કે જેમાં સ્ત્રીઓ જ યોગ્ય સલાહ આપી શકે. બાળજીવન, બાળઉછેર, બાળ-શિક્ષણ દત્તાદિ બાળતો વિષે સંગીન માહિતી આપી કેળવણી સ્ત્રીઓને તેને લગતું કાર્ય સોંપી દેવામાં આવે તો હાલ સાંભળવામાં આવતી અનેક ફરીઆનો એકી થઈ જાય.

અંગ્રેજ કેળવણીનો રસ આખ્યા પછી, જાહેર-જીવનમાં લાગ લેનાર આપણા નેતાઓએ સ્ત્રીજીવણીને લગતા પ્રશ્નો ઉઠેસ કરવાનું કામ પણ સાથે લીધું અને સરકાર પાસે, સ્ત્રીજીવણીના પ્રચાર માટે, શાળાઓ સ્થાપવી, ધણો સમય થયો છતાં પણ, આ દિશામાં વેગભરી પ્રવૃત્તિ નહિ થયેલી જેવામાં આવતાં, આપણા નેતાઓએ, દેશના જુદા જુદા વિભાગોમાં, સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવા માટે ખાનગી સંસ્થાઓ સ્થાપી અને સાથે સાથે, સ્ત્રીજીવણીની અગત્યતા દર્શાવનારાં ભાષણો આપીને તથા ઠરાવો પસાર કરીને પ્રજામાં આ વિષયનું જ્ઞાન ફેલાવ્યું. આ હિતકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ સર્વ નેતાઓને ધન્યવાદ પટે છે. છતાં પણ સ્ત્રીજીવણીના પ્રશ્ન સાથે આપણે કાંઈ પણ નેતા અંકરસ થયો હોય, અને અનેક પ્રાંતકુળ સંયોગોમાં પણ તેમાં જીવનપર્યંત સેવા કરી, સંગીન કાર્ય કર્યું હોય તો તે વ્યક્તિ માનનીય પ્રે. કવે છે.

પુનામાં વિધવાઓની સ્થિતિ સુધારવા તથા તેઓનું જીવન સમાજને ઉપકારક બનાવવા, પ્રે. કવેએ “રિન્દુ વિધવાયમ” ની સ્થાપના કરી અને આશ્રમ-શાળા ઉઘાડીને, ત્યાં રહેતી વિધવાઓ માટે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પણ ગોઠવણ કરી. ત્યારપછી, ન્યારે

ભારતવર્ષીય સંસાર સુધારા પરિષદનું પ્રત્યુપરચાન તેમને આપવામાં આવ્યું હતું ત્યારે જાપાનમાં સ્ત્રીઓને માટે જ સ્થાપવામાં આવેલા વિદ્યાપીઠનો સંપૂર્ણ હેવાલ આપનાર એક નિવેદનપત્ર તેમના હાથમાં આવ્યું; અને આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને માટે સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાનો વિચાર તેમને સ્પુર્યો અને તેને અમલમાં પણ મૂક્યો. વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ સહશિક્ષણ (Co-education) અને સમાનશિક્ષણ લે તો સમાજને અને દેશને લાભ થાય કે, તેમને માટે, શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ સિન્ન લાય તથા જ્ઞાનના વિષયો પણ સિન્ન હોય તો વધારે લાભ થાય-આ પ્રશ્નો પણ તેમણે નિર્ણય કરી દીધો અને નક્કી કર્યું કે, સમાજ અને દેશના સંગીન લાભાર્થ, સ્ત્રીઓને પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ તેમને શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ દેવળ સ્ત્રીઓ માટે જ હોય અને તેમાં પણ એવા વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે કે જે સ્ત્રીઓને યોગ્ય નાગરિક અને યોગ્ય ગૃહિણી બનાવે.

આ આદર્શ રાખી, ઇલાહાના મુખ્ય શહેરોમાં સ્ત્રીઓને પણ કેળવણી આપનાર શાળાપાઠશાળાઓ હતી છતાં પણ, સને ૧૯૧૬ માં તેમણે પુના પાસે આવેલા દિગ્ણે બુદ્ધ નામના ગામડામાં, ભારત-વર્ષીય મહિલા-વિદ્યાપીઠ (Indian Women's University) ની સ્થાપના કરી. તે વર્ષના જીન મામતી એવા તારીખે સેનેટની પહેલી સભા મળી અને, વિધવાયમને અંગે જોલવામાં આવેલી, ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનારી, પુના મહિલા પાઠશાળાને, વિદ્યા-પીઠથી સ્વીકારવામાં આવી. પ્રાયમિક શાળાઓમાં શિષ્યો અને શિષ્યાઓ સહ-શિક્ષણનો અને સમાન-શિક્ષણનો લાભ લે તેમાં કાંઈ વાંધો લેવા જેવું ન હોય; પણ શાળાઓમાં અને પાઠશાળાઓમાં પણ તેઓને સાથે કેળવણી આપવામાં આવે તો તેમાં અનેક દૃષ્ટિમિત્રુથી જોતાં, લાભ કરતાં ગેરલાભ વધારે છે. “One completes the other” -રચિતના આ સૂત્રને આધારે વિદ્યાર્થિનીઓ માટે,

શિક્ષણના વિષયે પણ અમુક અંશે ચિન્તિત હોવા જોઈએ, આ બંને તથ્યોના દ્વેષે સારી રીતે સ્વીકાર થયો છે. ૧૯૨૨ ના બન-બુઆરી માસના “Indian Education” માં, તથા મે ૧૯૨૨ માસના “Educational Review” માં ગદ્યશિક્ષણ અને સમાનાંશિક્ષણના સિદ્ધાન્તો પરત્વે બે મનનીય લેખોમાં સંપૂર્ણ ચર્ચા કરી. અન્તમાં સારરૂપે જણાવ્યું છે કે, કેળવણી સ્ત્રીઓના અભ્યાસ, અધિક ખર્ચ ઇત્યાદિ અનેક મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં પણ સ્ત્રીઓ માટે જો આશાવાદી મંરંથાઓ હોય અને સમાજમાં પોતાની પદવીને યોગ્ય વિષયોનું તેમજ શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તે વધારે લાભદાયી છે. આમ કરતાં ખર્ચ વધારે થાય એવાત ખરી છે, પણ તેના ગદ્યમાં, સ્ત્રીઓની સ્વતંત્ર મંરંથાઓમાં તેમનાથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલો સંપૂર્ણ શારીરિક અને માનસિક વિકાસ તથા જીવનમાં પોતાનું સ્થાન યોગ્ય રીતે સંભાળવાના કાર્યમાં મદદ કરનાર વિષયોના અભ્યાસ, અપ્રતિભ લાભ આપે છે એ પણ ખરું છે.

આ રીતે, ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના આવકરદાયક જ ગણવી જોઈએ. ઉપર જણાવેલા બે સિદ્ધાન્તો ઉપરાંત, એક અતિમહત્વનો સિદ્ધાન્ત પણ આ વિદ્યાપીઠથી સ્વીકારવામાં આવ્યો છે અને તે એ કે અંગ્રેજ સિવાયના ગણા વિષયોનું શિક્ષણ માનુષ્યાપા હારા જ આપવું.

પ્રો. કર્વેના મહાભારત પ્રયાસ છતાં પણ સરખાતમાં, વિદ્યાપીઠને નાણાંવિષયક અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું. આખરે સફળત સર વિજયલાલ હાકરસીને, બાપાની મુસાફરીને પરિણામે, ભારતવર્ષમાં પણ સ્ત્રીઓને માટે એક સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠની જરૂર છે, એમ લાગ્યું અને પ્રો. કર્વે-સ્થાપિત ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ આદિમાં જ પ્રારંભ કરી રહી છે એમ જ્ઞાને તેમને લાગ્યું ત્યારે મને ૧૯૨૦ માં પોતાના પૂ. માતૃભીનાં સ્મરણાર્થે રૂપિયા પંદર લાખની ઉદાર અર્પણ, તે વિદ્યાપીઠને

આપી. તેથી જ આ વિદ્યાપીઠને “શ્રીમતી નાર્પણલાલ હાકરસી હાકરસી ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ” એ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. સ્ત્રીજન-વણીના પ્રચાર માટે અનેક વિદ્યાર્થિઓ અને ધનવાનોએ કામ કર્યું છે પણ તેને સંગીન સ્વરૂપ આપવાનું માન તો બે વ્યક્તિઓને જ પડે છે, પ્રો. કર્વેને અને સર વિજયલાલ હાકરસીને.

આ વિદ્યાપીઠને અંગે, પુનાની પાસ્ટ આલેક્સાન્ડરે બહુ નામના ગાયકમાં, એક શાળા (High School), એક પાઠશાળા (College) તથા એક અભ્યાસિક શાળા ચલાવવામાં આવે છે. શાળાની શાળાન્ત અથવા પ્રવેશક પરીક્ષા (Entrance Examination) માટે, વિદ્યાર્થી તરફથી અભ્યાસક્રમ નિયત કરવામાં આવે છે. તેમાં અંગ્રેજી, ગુજરાતી, ઇતિહાસ અને ગૃહવિજ્ઞાન ફરજિયાત વિષયો છે, અને મુકરર કહેલા ઐત્થિક વિષયોમાંથી ૧ બે ઐત્થિક વિષયો લેવા પડે છે. આ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીની પાઠશાળામાં દાખલ થઈ શકે છે. પાઠશાળાના અભ્યાસક્રમ જણ વર્ગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ વર્ગમાં, અંગ્રેજી, ગુજરાતી, ઇતિહાસ અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર તથા ગૃહવિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન-આ સાર ફરજિયાત વિષયો છે. અને પાઠશાળા માટે મુકરર કહેલા ઐત્થિક વિષયોમાંથી એક ઐત્થિક વિષય લેવા પડે છે. દ્વિતીય વર્ગમાં

૨ મુકરર કહેલા ઐત્થિક વિષયો-(૧) ભાષા (૨) શીક્ષક અને કોમ્પ્યુટર (૩) બીજાનાં અને બીજાનાં (૪) દિલી-એમની માતૃભાષા દિલી ન હોય તેમને માટે (૫) બોલો (૬) ચિત્રકલા (૭) સંગીત (૮) સીવનકલા અને ગ્રંથપ્રકાશ.

પાઠશાળા માટે મુકરર કહેલા ઐત્થિક વિષયો:-

(૧) ભાષા (૨) Physical Sciences (૩) Natural Sciences (૪) Comparative Religion (૫) ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર (૬) નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન (૭) અક્ષર (૮) શિક્ષણશાસ્ત્ર (૯) સંગીત (૧૦) ચિત્રકલા (૧૧) વધારાનું અંગે.

અંગ્રેજ, ગુજરાતી, ઇતિહાસ અને અંગ્રેજ રાજ્ય-
વંશારણ્ય, તથા ગૃહવિદ્યા અને વિજ્ઞાન-આ ચાર
વિષયો ફરજિયાત છે અને એક એમિચ્છિત વિષય
લેવો પડે છે. તૃતીય વર્ષમાં, અંગ્રેજ, ગુજરાતી,
જ્ઞાનસંશાસ્ત્ર તથા બાળવિજ્ઞાન, અને સમાજશાસ્ત્ર-
ના મૂળતત્ત્વો-આ ચાર ફરજિયાત વિષયો અને
એક એમિચ્છિત વિષય હોય છે. આ છેલ્લા વર્ષની
પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીનીને ‘ ગ્રીડીતાગ્રમા ’
અથવા G. A. (Graduate in Arts) ની પદવી
આપવામાં આવે છે. વધુ અભ્યાસ કરનારને,
‘ પ્રવીણાગ્રમા ’ અથવા P. A. (Proficient
in Arts) ની પદવી આપવાની યોજના પણ પ્રસાર
કરવામાં આવી છે.

આ ઉપરાંત, જેમણે થોડો અભ્યાસ કર્યો હોય
એની વિદ્યાર્થીનીઓ માટે પણ ‘ સર્ટીફિકેટ પરીક્ષા ’
તથા “ વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા ” ની પણ
યોજના કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે, સ્ત્રીઓથી
કરવામાં આવતા સાધારણ અભ્યાસને પણ ઉત્તેજન
આપવાની યોજના વિદ્યાર્થી તરફથી યથેલી છે. આ
સર્વ પરીક્ષાઓ, વિદ્યાર્થી તરફથી એપ્રિલ માસના
મહેસા તથા બીજા અડવાડીઓમાં લેવામાં આવે છે.

મહિલા વિદ્યાર્થીની અને ગુજરાત

મહિલા વિદ્યાર્થીની લેવામાં આવતી પરીક્ષા-
ઓને માટે વિદ્યાર્થીનીઓને પ્રથમ તૈયાર કરવાનું મન
અમદાવાદ વનિતા વિદ્યામ મહિલા વિદ્યાલયને ઘટે
છે. શાળાનતની પરીક્ષામાં પ્રસાર થનાર વિદ્યાર્થીની-
ઓને, વધુ શિક્ષણ આપીને, મહિલા વિદ્યાર્થીની
પાઠશાળાને લગતી પરીક્ષાઓ માટે તૈયાર કરનાર
સંસ્થાની, હવે જરૂર લાગવાથી, તે કામ સને
૧૯૧૬ માં, ગુજરાત કેળવણી મંડળે ઉપાડી લીધું
અને તેજ વર્ષના સપ્ટેમ્બર માસમાં આ દિશામાં
કામ કરનાર, ગુજરાત ગદિતા પાઠશાળાની સ્થાપ-
ના ધર્મ અને ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાર્થીની સાથે
નેન નેત્રી કેવામાં આવી. કાલમાં, આ સંસ્થા સ્થાપ-
વાનું કામ ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળે ઉપાડી

લીધું છે. છેલ્લાં ચાર વર્ષથી આ સંસ્થા ઉચ્ચ
સ્ત્રીકેળવણી આપવાનું કાર્ય કરી રહી છે, જ્યારે
અમદાવાદ વનિતા વિદ્યામ મહિલા વિદ્યાલય વિદ્યાર્થીની-
ઓને પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડીને શાળાનતના ધોરણ
સુધી શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કરી રહ્યું છે. સુરત
મહિલા વિદ્યાલય પણ શાળાનતની પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થી-
નીઓને શિક્ષણ આપે છે. હવે સુરતમાં મહિલા
પાઠશાળાની સ્થાપનાની ખાસ જરૂર લાગે છે. વડોદરામાં
આવી પાઠશાળા સ્થાપના માટે વડોદરાનાં
મહારાણી સાહેબ શ્રીમતી વીમનાબાઈએ શ. એક
લાખની ઉદાર બક્ષિસ, ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી
મંડળને આપી છે. તદ્દનુસાર, આ વર્ષે, ત્યાં પણ
મહિલા પાઠશાળાની સ્થાપના થઈ છે અને પ્રથમ
વર્ષના વર્ગો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. એટલે હવે
ગુજરાતમાં સ્ત્રી કેળવણી આપનારી જે અનેક નાની
મોટી સંસ્થાઓ છે તેમણે હવે ગુજરાતી સ્ત્રી કેળ-
વણી મંડળને પોતાનું કેન્દ્ર ધનાવધુ નેમ્બર, એમ
મજબૂત થાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક મુસ્કેલીઓ હોવા છતાં પણ
સ્ત્રી કેળવણીને લગતા વિષયનાં ગુજરાત આગળ
વધે જાય છે. (૧) સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ
આપનારી સંસ્થાઓ બિન્ન હોવી નેમ્બર; (૨)
તે સંસ્થાઓમાં શિખવવામાં આવતા વિષયોમાં
સ્ત્રીઓપ્રેરણી વિષયોને વિશિષ્ટ સ્થાન આપવું નેમ્બર;
તથા (૩) માતૃભાષા દ્વારા જ સર્વ શિક્ષણ આપવું
નેમ્બર-સ્ત્રીકેળવણીને લગતા આ ત્રણ મહાન
સિદ્ધાન્તોને અમલમાં મૂકનારી ગુજરાતની
સ્ત્રીકેળવણી વિષયક સંસ્થાઓમાં, દિવસે દિવસે
વૃદ્ધિ થતી નેમ્બર. અલગત, આ વાત તો સ્પષ્ટ
છે કે મહિલા વિદ્યાર્થીનીને અભ્યાસક્રમ ધણો ભારે
છે. પણ તેમાં જરૂરના ફેરફારો કરવાની સૂચનાઓ
ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળ તરફથી કરવામાં
આવી છે. વળી અભ્યાસક્રમ તરફથી કરવામાં
આવે છે એમ પણ અનુભવમાં આવ્યું
છે. ગુજરાતમાં હાલ જે અવગણિત ગદિતા-
નો અવિશ્વાસ થયો છે, તેને લીધે,

દેશદિનને લગત અનેક વિષયોમાં ભાગ લેનાર અનેક વિદ્વાનો જવાર પડ્યા છે. પણ, કોઈ એક વિષયનો મંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી, તે વિષય પરન્વે પ્રમાણુરૂપ થવાની તત્પરતા, કોઈમાં જાણે જ નેત્રમાં આવે છે. માનનીય પ્રો. કંઈની માફક, મને તેવા સંયોગોમાં પણ અદિગ્રંથણીના કાર્યને જ વળગી રહેનાર આગ્રહી કાર્યકર્તાઓની ખાસ જરૂર છે. જ્યારે કાર્યકર્તાઓની મંપૂર્ણતાની દલીલ્યારે કમ-લાગે, એક જ વિદ્વાનને, અનેક વિષયોનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડતી. પણ દરે જ્યારે, આપણા મદલાગે, અનેક કાર્યકર્તાઓ આપણને મળ્યા છે તો, દેશકાર્યની વહેંચણી કરી, અન્ય દિશામાં મદદ આપવા છતાં પણ એક જ દિશામાં પોતાનું સમગ્ર પ્યાન આપનાર મેતાઓ આપણે મેળવી

શકીએ તેમ છીએ. કાર્યવિભાગ યશે ત્યારે જ આપણે મંચીન કાર્ય કરી શકીશું અને આપણા પ્યેયને, હંક સમયમાં, પ્રાપ્ત કરી શકીશું. અમાનમાં રહેલી જી જીવિતો સમાયેલ. દાલમાં તો, અસ્પૃશ્યવર્ગમાં થાય છે. દેશવળી પામેલા પુરૂષો તેમને દૂર રાખે છે. દેલકાક તેમનો નિરરકાર કરે છે. દેલકાકને તેમનો લન્ક પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. અસ્પૃશ્ય વર્ગની ઉત્પતિ અવગમના પાવારૂપ હોય તો ઓઝાની અવદશાનો વિનાશ કરવાની પ્રથમ જરૂર છે, અને તેમ કરવા માટે, પ્રો. કંઈ જેવા અનન્યસિત પ્રખર કાર્યકર્તાઓ અને મદગન નર વિદ્વલદામ કાકરૂતી જેવા ઉદાત્ત દાનવીરો, શુન્નાતમાં જવાર આવે તે પણ અત્યંત જરૂરનું છે.

લક્ષ્મીપ્રસાદ અંબાપ્રસાદ વોરા

અંગ્રેજી, ગુજરાતી, ઇતિહાસ અને અંગ્રેજી રાત્રમ-
લંધારણ, તથા ગુરુવિદ્યા અને વિજ્ઞાન-આ ચાર
વિષયો ફરજિયાત છે અને એક એમિલિટ વિષય
લેવો પડે છે. તૃતીય વર્ષમાં, અંગ્રેજી, ગુજરાતી,
જ્ઞાનસંશાસ્ત્ર તથા બાળવિજ્ઞાન, અને સમાજશાસ્ત્ર-
નાં મૂળતત્ત્વો-આ ચાર ફરજિયાત વિષયો અને
એક એમિલિટ વિષય હોય છે. આ છેલ્લા વર્ષની
પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીનીને 'ગ્રજીતાગ્રા' ^૧
અથવા G. A. (Graduate in Arts)ની પદવી
આપવામાં આવે છે. વધુ અભ્યાસ કરનારને,
'પ્રવીણગ્રા' અથવા P. A. (Proficient
in Arts) ની પદવી આપવાની યોજના પણ પસાર
કરવામાં આવી છે.

આ ઉપરાંત, જેમણે મોડો અભ્યાસ કર્યો હોય
એવી વિદ્યાર્થીનીઓ માટે પણ 'સર્ટીફિકેટ પરીક્ષા'
તથા "વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા" ની પણ
યોજના કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે, સ્ત્રીઓથી
કરવામાં આવતા શાધારણ અભ્યાસને પણ ઉત્તેજન
આપવાની યોજના વિદ્યાપીઠ તરફથી થયેલી છે. આ
સર્વ પરીક્ષાઓ, વિદ્યાર્થી તરફથી એપ્રિલ માસના
મહેસા તથા બીજા અઠવાડિયામાં લેવામાં આવે છે.

મહિલા વિદ્યાર્થીની અને ગુજરાત

મહિલા વિદ્યાર્થીની લેવામાં આવતી પરીક્ષા-
ઓને માટે વિદ્યાર્થીનીઓને પ્રથમ તૈયાર કરવાનું જ્ઞાન
અમદાવાદ વનિતા વિશ્રામ મહિલા વિદ્યાલયને ઘટે
છે. શાળાન્તરની પરીક્ષામાં પસાર થનાર વિદ્યાર્થીની-
ઓને, વધુ શિક્ષણ આપીને, મહિલા વિદ્યાર્થીની
પાઠશાળાને લગતી પરીક્ષાઓ માટે તૈયાર કરનાર
સંસ્થાની, હવે જરૂર લાગવાથી, તે શામ સને
૧૯૧૬ માં, ગુજરાત કેળવણી મંડળ ઉપાડી લીધું
અને તે જ વર્ષના સપ્ટેમ્બર માસમાં આ દિશામાં
કામ કરનાર, ગુજરાત મહિલા પાઠશાળાની સ્થા-
પના થઈ અને ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાર્થીની માટે
તેને બેઠી દેવામાં આવી. હાલમાં, આ સંસ્થા ચલાવ-
વાનું કામ ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળે ઉપાડી

લીધું છે. છેલ્લાં ચાર વર્ષથી આ સંસ્થા ઉચ્ચ
સ્ત્રીકેળવણી આપવાનું કાર્ય કરી રહી છે, ત્યારે
અમદાવાદ વનિતા વિશ્રામ મહિલા વિદ્યાલય વિદ્યાર્થીની-
ઓને પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડીને શાળાન્તરના ચોરણ
સુધી શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કરી રહ્યું છે. મુગ્ધ
મહિલા વિદ્યાલય પણ શાળાન્તરની પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થી-
નીઓને શિક્ષણ આપે છે. હવે સુરતમાં મહિલા
પાઠશાળાની સ્થાપનાની ખાસ જરૂર લાગે છે. વડો-
દરામાં આવી પાઠશાળા સ્થાપના માટે વડોદરાનાં
મહારાણી સાહેબ શ્રીમતી ચીમનાબાઈએ રૂ. એક
લાખની ઉદાર યક્ષિસ, ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી
મંડળને આપી છે. તદ્દનુસાર, આ વર્ષે, ત્યાં પણ
મહિલા પાઠશાળાની સ્થાપના થઈ છે અને પ્રથમ
વર્ષના વર્ગો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. એટલે હવે
ગુજરાતમાં સ્ત્રી કેળવણી આપનારી જે અનેક નાની
મોટી સંસ્થાઓ છે તેમણે હવે ગુજરાતી સ્ત્રી કેળ-
વણી મંડળને પોતાનું કેન્દ્ર ધનાવણું બેઠ્યું, એમ
ધારવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે અનેક સુરક્ષેલીઓ હોવા છતાં પણ
સ્ત્રી કેળવણીને લગતા વિષયમાં ગુજરાત આગળ
વધે નય છે. (૧) સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ
આપનારી સંસ્થાઓ બિન્ન હોવી જોઈએ; (૨)
તે સંસ્થાઓમાં શિષ્યવત્તામાં આવતા વિષયોમાં
સ્ત્રીઓપયોગી વિષયોને વિસિષ્ટ સ્થાન આપવું જોઈએ;
તથા (૩) માતૃભાષા દ્વારા જ સર્વ શિક્ષણ આપવું
જોઈએ-સ્ત્રીકેળવણીને લગતા આ ત્રણ મહાન
સિદ્ધાન્તોને અમલમાં મૂકનારી ગુજરાતની
સ્ત્રીકેળવણી વિષયક સંસ્થાઓમાં, દિવસે દિવસે
ઝડિ થતી જોઈએ. અત્યંત, આ વાત તો સ્પષ્ટ
છે કે મહિલા વિદ્યાર્થીનીના અભ્યાસક્રમ ધણે ભારે
છે. પણ તેમાં જરૂરના ફેરફાર કરવાની સૂચનાઓ
ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળ તત્કીર કરવામાં
આવી છે. વળી અભ્યાસક્રમ લગતો કરવામાં
આવે છે એમ પણ અનુભવમાં આવ્યું
છે. ગુજરાતમાં હાલ જે અગતીય વ્યવસ્થા-
નો આવિર્ભાવ થયો છે, તેને લીધે,

દેશદિનને લગત અનેક વિષયોમાં જાગ સેનાર અનેક વિદ્વાનો અદાર પડ્યા છે. પણ, કાષ્ટ એક વિષયનો મ'પૂર્ણ અભ્યાસ કરી, તે વિષય પરત્વે પ્રમાણરૂપ ચવાની તત્પરતા, કાષ્ટમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. માનનીય પ્રો. કર્વેની માફક, અમે તેવા સંયોગોમાં પણ અડિશવશીના કાર્યને જ વળગી રહેનાર આગ્રહી કાર્યકર્તાઓની ખાશ જરૂર છે. અમારે કાર્યકર્તાઓની મ'પૂર્ણ નાની દની ત્યારે કમ ભાગ્યે, એક જ વિદ્વાનને, અનેક વિષયોનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડતી. પણ દવં ત્યારે, આપણા સરજાગ્યે, અનેક કાર્યકર્તાઓ આપણને મળ્યા છે તો, દેશકાર્યની વહેંચણી કરી, અન્ય દિશામાં મફદ આપવાં છતાં પણ એક જ દિશામાં પોતાનું સમગ્ર જ્ઞાન આપનાર તેનાઓ આપણે મેળવી

શકીએ તેમ છીએ. કાર્યવિભાગ યશે ત્યારે જ આપણે સંગીન કાર્ય કરી શકીશું અને આપણા ખેયને, રૂંક સમયમાં, પ્રાપ્ત કરી શકીશું. અજ્ઞાનમાં રહેલી સ્ત્રી જ્ઞાતિનો સમાવેશ. દામમાં તો, અરપૂરમવર્ગમાં થાય છે. દેગવળી પામેલા પુરોષ તેમને દૂર રાખે છે. દેટલાક તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. દેટલાકને તેમનાં તરફ ઝૂળા ઉપનન થાય છે. અરપૂરમ વર્ગની ઉન્નતિ નગાજ્યના પાયારૂપ થાય તો સ્ત્રીઓની અવદરોના વિનાશ કરવાની પ્રથમ જરૂર છે, અને તેમ કરવ. માટે, પ્રો. કર્વે જેવા અનન્યચિત્ત પ્રખર કાર્યકર્તાઓ અને મદમત મઃ વિદ્વલદામ કાકરી જેવા ઉદાત્ત દાનવીરો, યુગ્મજાનમાં અદાર આવે તે પણ અત્યંત જરૂરનું છે.

લક્ષ્મીમર્યાદ અભ્યાસસાદ વોરા

જૌહર ધર્મ આપણી અવનતિમાં કારણભૂત છે શું ?

એક વખત એવો હતો જ્યારે આપણો હિંદુસ્તાન બધી બાબતમાં આગળ પડતો હતો, પરંતુ અત્યારે બધી જ રીતે એ પછાત છે, બધી બાબતમાં એની અવનતિ થઈ છે, એવો આપણા ઘણા વિદ્વાન લેખકોનો અભિપ્રાય છે. એમાંના ઘણાનું એમ કહેવાનું કારણ તો એટલું જ છે, કે પ્રાચીન કાળમાં આજ છે એવી રેલગાડી હતી શું ? તારગોશીસે હતી ? વ્યાપારનાં સાધનો હતાં ? આથી આજકાલ કેટલાક વિદ્વાનો મળી આવે છે, જેઓ એમ માને છે કે આપણી ઉત્તતિ હાલ જ થઈ છે. પ્રાચીન કાળમાં આપણે ઉત્તત હતા કે નહિ અને હાલ આપણી ઉત્તતિ થાય છે કે નહિ એ વાદમાં મારે પડવાની ધમ્મજા નથી. બહુમતિને માન આપીને હું એમ માની લઉં છું કે હાલ આપણી અવનતિ થઈ છે.

તો હવે આ અવનતિનું કારણ શું ? આવો પ્રશ્ન જો આપણે કરીએ તો એ બાબતમાં વિદ્વાન લેખકોના મતો બહુ ભિન્ન ભિન્ન દિસે છે. કોઈ એમ કહેશે, કે આપણે લેડ રસ્તો નથી તેથી આપણી અવનતિ થઈ; કોઈ એમ કહેશે કે આપણામાં અંધકાર નથી તેથી રસ્તો નથી થઈ થઈ અને આપણે દેશ પડ્યા. આના ઉપર કોઈ બીજાને એમ કહેશે, કે આપણામાં અંધકાર નથી એનું કારણ જાતિભેદ છે, તેથી જાતિભેદ એ જ આપણી અવનતિનું મૂળ કારણ નથી શું ? આ પછી કોઈ સનાતન ધર્મોભિમાની આવીને એમ કહેશે, કે એ બધું કાંઈ નથી-એ બધાં કારણો

અંશતઃ ખરાં છે, પરંતુ ખૂંદે કારણ તો આપણું પોતાપણું છે; અને એ જાતનું નમાસાપણું બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારથી આપણા અંતમાં પેદા. શંકરાચાર્યે જ્યારે મોટા પરાક્રમથી બૌદ્ધ ધર્મને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંપી કાઢ્યો, ત્યારે પણ સમાજના શરીરમાં જે નજબાઈ પેરી ગઈ હતી, તે તેમનાથી કાઢી થકાઈ નહિ.

અહોધેન જિને કૌંધ, અસાધુ સાધુના જિને ।
જિને કદરિયં દાનેન, સધેનાલિકવાદિને ॥

એટલે કે-અહોધથી કોધને છતવો, અસાધુને સાધુત્વથી છતવો, કૃપણને દાનથી છતવો અને અસત્ય ભાષણ કરનારને સત્યથી છતવો-એવી બૌદ્ધ ધર્મની નમાલી નીતિ છાડીને

આતતાયિનમાવારંતં હન્યાદેવાવિચારયન ।

એટલે કે-જે કાંઈ આતતાયી હોય, તેને કાંઈ પણ શંકા કર્યા વિના દાર મારવો-આની વૈદિક ધર્મની નીતિનો આપણે જ્યાં સુધી સ્વીકાર નહિ કરીએ, ત્યાં સુધી આપણી અવનતિ થશે જ જાગે. આ છેવટનો મત ખરો છે શું ? ના નથી. મારા મત પ્રમાણે શુદ્ધની નમાલી ગણાતી નીતિને લઇને હિંદુસ્તાનને કરી દાનિ પડેલી નથી. પરંતુ જે આતતાયી હોય તેનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર વધ કરવો-એ નીતિને લઇને જ હિંદુસ્તાન હેલું પડ્યું છે. અને આ કેમ બન્યું એનો અંતિદાસિક દૃષ્ટિએ હું આજ વિચાર કરવાનો છું.

શુદ્ધના જન્મ પટેલાં હિંદુસ્તાનમાં જાતિભેદ હતો. નાનાં મોટાં અનેક રાજ્યો હતાં. જાતિ જાતિ વચ્ચે તથા રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે ગાળાગાળી ચાલુ હતી. પોતાને વૈરાગ્ય રાથી આવ્યો એ વિષે બોલતાં શુદ્ધ ભગવાને એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે :

फल्गुमानं जनं दिव्या मन्त्रे अप्पोदके यथा ।
भञ्जमञ्जहि व्याकुले दिव्या मं भयमाविति ॥

એટલે કે પાણી મુકતાં ખખેલ્યાંઆનાં માછલાં જેમ તરફડે છે તે પ્રમાણે પરસ્પર વિરોધ કરનાર આ લોકોને જોઇને મારા મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો. પછી આગળ ઉપર બંધારે સંસારનો ત્યાગ કર્યા બાદ શુદ્ધે નિર્વાણનો "મધ્યમ માર્ગ" શોધી કાઢ્યો, ત્યારે પરસ્પર વિરોધ કરનાર લોકોને તેમણે આવો ઉપદેશ કર્યો : "જન હો, બાલકો બાલકોને ગણા બાંહે છે, ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિયોને, પિતા પુત્રને અને પુત્ર પિતાને ગણા બાંહે છે. આતું કારણ શું ? એનો શું તમે વિચાર કર્યો છે ? પ્રત્યેક જાતિને, પ્રત્યેક જનને, પ્રત્યેક વ્યક્તિને એમ લાગે છે કે મોજશોખની વસ્તુનો મોટો ભાગ એને જ મળે. મળે જોઈએ, અને એ મેળવવા માટેજ આ સઘળા મારામારી ચાલે છે. જે ભાગ માટે તમે લડો છો તે તમને જરા મળશે, ત્યારે પણ તે તમારી પાસે કાયમ રહેશે નહિ એટલું જ નહિ, પણ એ વખતે એનાથી તમને જુદું દુઃખ થશે અને કદાચ જે મરણ પર્વત એ પદાર્થો તમારી પાસે રહેશે તો પણ એ છોડીને તમારે જતું પડશે, અને એ છોડીને જતાં તમને અત્યંત દુઃખ થશે. આ લોકમાં આપણા શરીરની જેમ આપણી સંપત્તિ પણ એટલી જ અનિત્ય છે. તો એ સંપત્તિ માટે લડો મા. તમે જે એમ માનો છો કે આ લોકની જ સંપત્તિ ઉપર તમારું મુખ અવલંબી રહ્યું છે, એ વાસ્તવિક નથી. પરસ્પર વિશ્વાસ અને દંટ પ્રેમ, એથી જ મનુષ્યજાતનાં સુખની જુદી ચર્ચ શરૂ. વિશ્વાસ અને દંટ પ્રેમની જુદી કરવા અર્થે દાનધર્મ આવરો, શીલનું રક્ષણ કરો, એકાંતમાં બેસી થોડીવાર ચિંતામાં ગણો. તવ મેળવેલી સંપત્તિમાંથી થોડો ધણો ભાગ જે તમે દાનધર્મમાં વાપરશો, તો બીજા ઉપરનો

તમારો અવિશ્વાસ ઓછો થશે, અને પ્રેમ વધશે. શીત એટલે કેઈ પણ પ્રાણીનો નાશ ન કરવો, ચોરી ન કરવી, બિચાર ન કરવો, અસત્ય ન બોલવું, અને માદક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું. જે આ પાંચ નિયમોનું તમે ઉલ્લંઘન નહિ કરો, તો લોકો તમારો આદર કરશે, અને તમારી સંપત્તિ સ્થિર થશે. તમે સર્વદા પ્રસન્નમુખ રહેશો અને એને લઇને તમારું અને તમારા બાંધવોનું સુખ વધશે. પરંતુ કેવળ શીલવાનું થઇને તમારું કર્તવ્ય અટકે એમ તમે ન માનતા. કારણ એકાંતમાં બેસી થોડીવાર ધ્યાન-આત્મપરીક્ષા કર્યાં સિવાય તમારું શીલ દંટ થશે નહિ. દંટ અને વિવાદનાં કારણ શું છે ? સ્વાભિમાન. આ સાદાત્વજ્ઞ હાથની કાયાના અભિમાનને લઇને સઘળા કલહ-વિવાદ ઉત્પન્ન થાય છે. અને આ અભિમાનનું કારણ ગોદ્ધ છે. આ દંટ જે અનિત્ય છે તે નિત્ય છે એમ તમને લાગે છે. આ દંટ જે નાના રોગોનું ધર છે જે સ્વભાવથી જંદુઃખ રૂપ છે છતાં તેને તમે મુખકારક માનો છો. જે દંટ મેલા પદાર્થોથી ભર્યો છે તેને તમે શુદ્ધ માનો છો. આથી એકાંતમાં બેસી ચિંતિ એકાગ્ર કરી, આ દંટ તરફ જુઓ-આમડીનું જે આચ્છાદન આ દંટ ઉપર છે તેને કપ્પનવાક્રિયાથી દૂર કરો. પછી એની અંદર રહેલા માંસને એક ખાણુ ચૂસો. ત્યારે એ માંસથી છૂટા પડેલા અસ્થિપિન્દરને પ્રજ્ઞા ચક્ષુથી જે તમે જોશો, તો તમને જણાશે કે દંટ આખામાં કંઈ જ સાર નથી. આ ભાવના એકવાર ચર્ષ, કે તમારામાં જે બાલક છે તેનું મોટાઈનું અભિમાન જેતજેતામાં જતું રહેશે. બીજા જાતિ પ્રમાણે મારે પણ નવ માસ માતાના ઉદરમાં વાસ કરવો પડ્યો હતો; એની માદક જ મારો પણ જન્મ થયો છે, મારા શરીરમાં જે અસ્થિમાંસાંદ છે તેનાં જેટલાં જ અપવિત્ર તેના શરીરમાંના અસ્થિમાંસાંદ છે. આથી કરીને જે લોકો મને બાલક માનીને પૂન્ય ગણે છે એમના માનવા પર વિશ્વાસ મૂકીને ત્યારે બીજાઓ કરતાં મને પોતાને હું મોટો માનું છું, ત્યારે તે સોકાના જેટલો જ હું પણ અજ્ઞાન છું-એનું એ ધ્યાન કરનાર બાલકનું સમજશે. અને આજ પ્રમાણે શુંને

લોકાથી હું નીચ છું એવું જે લાગે છે, તે પણ આજ ખ્યાનથી નટ થશે. આ ઉચ્ચનીચનું^૧ અભિમાન ખ્યાનના યોગને લાઇને જ્યારે ભૂસાર્થ જશે, ત્યારે મનુષ્ય પ્રેમની અમરવેશને પોતામાં રોષવતને સમર્થ થશે. જેવી રીતે એક માતા એક જ કુલનાં સધળાં છોકરાં પર સરખો પ્રેમ રાખે છે એજ પ્રમાણે તમે પણ પ્રાણીમાત્ર ઉપર પ્રેમ ગાખતાં રાખો. તમે ઉભા હો, બેઠા હો, ચાલતા હો તોપણ એ પ્રેમને જાગ્રત રાખો. કાયિક, વાયિક કે માનસિક એ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં એ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ ભરી ઘો. અને આ રીતે દાન, શીલ તથા હાવના-એ માગે તમે સર્વત્ર સુખનો પ્રસાર કરશો. અને સાવધ રહેજે, કારણ પ્રમાદ જેવડો બીજો કોઇ રોગ મોટો નથી. સતત ઉલ્લોમ અને વિવંકકારા જ પરમ સુખ મેળવવાનું છે. આજ હંડી બહુ છે, આજ મોડું બહુ થયું, એવું એવું કહીને જે લોક ઉલ્લોમનો ત્યાગ કરે છે, તેમને સુખ કદી મળશે નહિ. પરંતુ જેને હંડી, ગરમી કે ઠંડાનો પતન એક ધામના તરણુ સમાન છે, તેને જ ખરા સુખનું સાધન મળે છે. ”

આરા પ્રેમધર્મનો સર્વત્ર પ્રસાર કરવા માટે જુદને પોતાના જેવાજ બીજા ઉપદેશકો એકઠા હતા. અને તે સમયે તેવા મળવા કંઠ્ય નહોતા કારણ ઉર્ધ્વનપદના વખતથી જ સંસાર છોડીને અરણ્યવાસ કરવા એ આર્યોની એક પ્રવૃત્તિ જ હતી. એટલે જુદ જ્યારે સંસારનો ત્યાગ કરીને વનમાં ચાલી નીકળ્યા ત્યારે આવા જ અરણ્યવાસી પાંચ છાહજોને તેમને મોટા થયો. એમની સાથે સાથે જુદે અનેક રીતે દેવકર કર્યું. પણ દેવકર્ષણી દાર્ષ દાયરો નથી એમ સમજવાથી એ છાહજોની સંગતિ છોડીને, જ્ઞાનમાર્ગની રોધમાં પોતે એકલા જ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો; અને જ્યારે એમને મમમ માર્ગનું જ્ઞાન થયું ત્યારે પદેસ વહેતાં તે જ પાંચ છાહજોને એમણે તેનો ઉપદેશ કર્યો. જુદનો આ પદેસો ધર્મોપદેશ

“ ધર્મ ચક્ર પ્રવર્તન ” ના નામથી ઓળખાય છે. આ ઉપદેશ તેમણે વારાણસીમાં ઋષિપત્તનમાં (સારનાથ) કર્યો અને એજ જગ્યાએ આ પાંચ છાહજો તેના શિષ્ય થયા. અને બીજા પંચાવન વળી એવી જ રીતે જુદના. શિષ્ય થયા. હવે જ્યારે આરા રીતે શિષ્યોના સંખ્યા સાંક જેટલી થઈ, ત્યારે જુદે તેમને કહ્યું: “ ભિક્ષુ હો, તમે બધા પારમાર્થી મુક્ત થયા છો. તેથી બહુ જન-સમાજના હિતને અર્થે, સુખને અર્થે અનુકંપા લાવીને ઉપદેશનું કામ કરો. એક જ માર્ગમાં કોઇ બે જતા નાંદ, અને જેનું આદિ પણ કટવાણુ છે, મધ્ય પણ કટવાણુ છે, અને અંત પણ કટવાણુ છે એવા ધર્મનો ઉપદેશ કરો. પૂર્ણ અને પરિશુદ્ધ લક્ષ્યર્થ પાળવાનું લેક્ષિતે સમજાવીને કહો. આ જગમાં એવા લોકો છે જેઓ પાપમાં તદ્દન લગી ગયા નથી, પણ કેવળ આ ધર્મનું તેમણે શ્રવણ નહિ કર્યું હોવાથી એમની હાનિ થયે જાય છે. ”

ઉરવેસ કાશ્યપ, ગયા કાશ્યપ તથા નદી કાશ્યપ, એ ત્રણ અરણ્યવાસી તપસ્વીજીવોએ પોતાનાં અભિદાનો નદીમાં દેંદ્રી દીધાં અને એમના હજાર શિષ્યો સહિત જુદના કટવાણુકારક ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. આ એક હજાર શિષ્યોના સમૂહને સાથે લાઇને જુદે મગધ દેશની રાજધાની રાજગૃહ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાંના બિભિસાર રાજાએ એમનો બહુ આદર-સાદર કર્યો, અને વેણુવન નામનો બાગ એમના સંધને આપ્યો. ત્યાંથી પ્રસન્ન દેશની રાજધાની શાવરતી નગરમાં જુદ ગયા. ત્યાં અનાથપિતૃક નામના વ્યાપારીએ એમને માટે મોટો વિદાર બાંધી રાખ્યો હતો. ત્યાંનો પ્રસન્નગિત નામનો રાગ પણ જુદનો શિષ્ય થયો. પૂર્વમાં ભાગવપુર, (જે એ સમયે અંપાનગર કહેવાતું) પશ્ચિમમાં કુરનો દેશ, (દિશી વગેરે) ઉત્તરમાં દિમાસપ, અને દક્ષિણમાં અવંતીનગર (ઉજ્જયિની)-આ પ્રદેશોની વચ્ચેના આખા દેશમાં જુદની હયાતીમાંજ બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર થયો અંશુસિમાલ સરખા બદારવડીઆ ઉપર પણ આ ધર્મની અસર થવા વગર રહી

૧ સંસ્કૃત-મોક્ષમોક્ષિ માનો । મદિ મોદ-મમ્મોક્ષિ માનો । દોનોદમમ્મોક્ષિ માનો । વિભગ.

નહિ. એક દળને અગ્રણી કાપી એની માળા પહેરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો, એથી એ અંગુલિ-માલના નામથી ઓળખાતો હતો. એકવાર એક અરણ્યમાં જુદો એ બેટો થયો. ત્યાં જુદના ઉપદેશથી ઉપરતિ યવાથી એણે પોતાનાં શસ્ત્રો દેડી દીધાં, અને જુદનો શિષ્ય થયો. જુદે એને પોતાના મંથમાં લીધો. વૈશાલી નગરમાં આત્રપાલી નામની વૈશ્યાએ જુદના ધર્મનું શ્રવણ કર્યું; અને પોતાનો ધંધો છોડી દીધો. અને આગળ ઉપર જ્યારે જુદે શિશુભીષીનો મંથ રચાવ્યો, ત્યારે તે એ મંથમાં બેઠાથ. સુનીત નામના અત્યજને જુદાં જુદે પોતાના સંધમાં દાખલ કર્યો. “થેર ગાયા” નામના પુસ્તકમાં સુનીતની ૧૨ ગાથાઓ હયાત છે. એમાંની થોડીકનો અર્થ ઉલ્લેખ કરવો અરથાને નહિ ગણાય. એ કહે છે:-

નોવે કુલમ્હિ જાતોદ્ધ દલિદ્ધો અપ્પમીજનો ।
હીને કર્મ મમ આતિ અહોતિ પુપ્પછટ્ટકો ॥

હું નીચ કુળમાં જન્મ્યો. ખાવાપીવાના સંસાર પડતા એટલે હું દરિદ્ર હતો. અને જુદ કાઠરાતું લીન લામ હું કરતો.

જિગુચ્છિત્તો મનુસ્સાન પરિભૂતો ચ વંખિતો ।
નોવં મનં કરિત્થાન યન્નિદસ્સં યહુકં જનં ॥

લોકો મારા પર કંઈકો લાગતા, મારો વિરસાર કરતા (તો પછી) હું નરમ મને પુષ્કળ લોકોને નમ્યા કરતો.

અય અહમ્માસિ સંબુદ્ધં મિકલુસંઘપુરવજતં ।
પવિસન્તં મહાવોરં મગધાનં પુરુત્તમં ॥

એક વાર શિશુ સંઘને અગ્રણ કરીને મગધ દેશની એક રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરતા એવા મહાવીર એવા જે પુષ્કળ એમને મેં જિયા.

નિવિત્તપિત્વાન વ્યામહિં વંદિતું ઉપસંકમિ ।
મમેવ અનુકંપાય અટ્ટમિ પુરિસુત્તમો ॥

(જુદને) નમન કરવા માટે મેં મારી ટાપલી બાજુ પર મૂકી. અને હું જરા આગળ રહ્યો. માત્રપર અનુકંપા લાવીને પુરોષોત્તમ (જુદ) (ત્યાજ) હતા રહ્યા.

વચ્છિત્વા સત્થુનો પાદે પકમન્તં તિત્તો તદ્દા ।
પઠ્ઠજ્જં અહમંયાચિ મધ્વમત્થાનમુત્તમં ॥

(એ) ગુરુને પાદ પાડીને હું એક બાજુપર રહ્યો, અને (એ) સર્વ સર્વોત્તમ પાસે પ્રવળ્યાની એટલે કે શિશુસંઘમાં લેવાની યાચના કરી.

તત્તોકારણિકો મત્થા મધ્વલોકાનુકંપકો ।
પહિ મિકન્તિ મં આહ મા મં આસુપસંપદા ॥

ત્યારે તે કારણિક, સર્વ લોકોના ઉપર અનુકંપા કરનારે મને આદેશ આપ્યો: “હે શિશુ, (અહીં) આવ ” એમ મને કહ્યું, અને એજ મારી પ્રવળ્યા નિધિ થઈ.

મોહં પકો અરઘ્ઘમ્હિ વિહરન્તો અતન્દિતો ।
અગ્ગતિં સત્થુવચન યથા મં આંવદિ જિનો ॥

(પછી) મેં અરણ્યમાં શાવધપણે વાસ કર્યો, અને ત્યાં જુદે કરેલા ઉપદેશ પ્રમાણે રહીને, જે શાસ્ત્રનાં (જુદનાં) વચનને સાર્થક થયાં (એટલે કે નિર્વાણ-પદ મેળવ્યું.)

રાજકીય નીતિ પ્રાસંગિક છે; તે શાશ્વત નથી, એમ જુદનું કહેવું હતું. એટલે એનો અર્થ એવો નહોતો કે એ દોષીજ ન જોઈએ. આ બાબત નીચેની દૃષ્ટિકતથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

જુદના વખતમાં, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ૭ સાત મહાજનસંતાક રાજ્યો હતાં. જે રાજ્યમાં જુદનો જન્મ થયો હતો તે રાજ્યેતું રાજ્ય પશ્ચિમ આજ પ્રકારનું હતું. આ બધાં રાજ્યોમાં મગધ દેશની ઉત્તરે આવેલું વજ્જીએકોનું રાજ્ય સૌથી બલવત્તર હતું. એની રાજધાની વૈશાલી (હાલનું બિકાનેર) હતી. ત્યાં વજ્જીએકોનું નગર-મંદિર (સંચાચાર) હતું: એ મંદિરમાં મેગા મળીને ત્યાંના મહાજનો (એને રાજ્ય કહેવામાં આવતા) બધે રાજ્યકાર-લાને ચલાવતા. રાજ્ય ચલાવવામાં તેઓ બહુ પ્રવીણ હતા. એકવાર જ્યારે જુદ વૈશાલી નગરમાં રહેતા હતા, ત્યારે ત્યાંના લોકો કાંઈ બેટ લાઇ એમની પાસે આવ્યા, અને વંદનજીઓના ઉત્પતિ યામ એને કાઠ

નિયમ ધારવા કહ્યું. શુદ્ધે કહ્યું: (૧) વારંવાર એકત્ર થઇને રાજકારણનો વિચાર કરો; (૨) એકચિત્ત થઇ (બધા) એક થાઓ, એકચિત્ત થઇ બધા કામ કરો, એ પૂરે કર્યા પછી બધા એકચિત્ત થઇને ઘેર જાઓ; (૩) જે કામદો કર્યો નથી તે કર્યો છે એમ કહેતા નહિ; જે કર્યો હોય તેનો ભંગ ન કરતા, અને જે પૂર્વે કામદો કર્યો હોય તે પ્રમાણે ચાલો; (૪) જદ્દ રાજદારી પુરુષોને માન આપો, એમનો સત્કાર કરો, એમનો ઉપદેશ કાને ધરો; (૫) કોઈ પણ જીવ ઉપર જમર-દસ્તી થાય નહિ એવો બંદોબસ્ત કરો (જો જાતનો બધે આદર કરો); (૬) પૂર્વાપરથી ચાલી આવતી દેવચત્રોની બ્યવસ્થા બરાબર ચાલવા દે; (૭) જે અર્હત તમારા રાજ્યમાં આવે એના ધર્મ-સાધનમાં વિઘ્ન ન આવે એવી ગેઠવણ કરો. આ સાત નિયમો તમે ત્યાં સુધી પાળશો ત્યાં સુધી તમારી ઉન્નતિ થશે જશે, અને કંઈ પણ હાનિ થશે નહિ. ”

આ રાષ્ટ્રગતિના સાત નિયમોમાં આસપાસના નિર્બળ રાજ્યો પર ચડાઈ કરવી એવો નિયમ શુદ્ધે ધાર્યો નહિ. બળવાન હોય તે નિર્બળનો પરાજય કરી તેને પોતાનો દાસ બનાવે એવી નીતિ શુદ્ધને ગિલકુલ પસંદ નહોતી. વળત્ર લોકોને માટે જે સાત નિયમો શુદ્ધે ધરી આપ્યા તે એટલાજ માટે કે વળત્ર લોકોનો પરાજય કરવાનો દુષ્ટ વિચાર કોઈ પણ મહત્વાકાંક્ષી રાજાના મનમાં ન આવે, અને જે આવે તો તે પાર ઉતરે નહિ. પણ એવા મહત્વાકાંક્ષી શત્રુઓ કોઈ બહુ દૂર નહોતા. મગધમાં બિંબિસાર રાજ્ય કરતો હતો. એ બહુ ધાર્મિક હતો. શુદ્ધનો ધર્મ એણે સ્વીકાર્યો હતો એ આપણે ઉપર જુદી ગયા, અને એની આસપાસનાં બધાં રાજ્યો એના મિત્ર હતાં. પણ એનો પુત્ર અજાતશત્રુ મોટો મહત્વાકાંક્ષી નીપજ્યો. તેણે પોતાના બાપને કેદમાં નાંખ્યો, અને ત્યાંજ તેને મારી નાંખ્યો. એનો શત્રુ-દેવદત્ત-શુદ્ધનો મોટો દુશ્મન હતો. એના કહેવાથી શુદ્ધને ઠાર મારવાના હેતુથી, કેટલાક

માર મોકલ્યા. પણ આ મારાઓ, શુદ્ધને મારી નાખવાને બદલે તેના ભક્ત થઇ ગયા.

આ અને બીજા કેટલાક આશ્ચર્યથી અજાતશત્રુને શુદ્ધ ઉપર શ્રદ્ધા મેડી, પરંતુ એના અંતઃકરણમાં પિતૃદત્તવાનું પાપ વાસ કરી રહ્યું હતું, તેથી તે બોદધર્મનું પૂર્ણ જ્ઞાન કરવા સમર્થ થયો નહિ, અને એની મહત્વાકાંક્ષા વધતી ચાલી.

એકવાર આ રાજાના મનમાં વળત્ર લોકોને દરાવીને પોતાના દાસ કરવાની મરજી થઈ આવી. ત્યારે તેણે પોતાના પ્રધાન વરસકાર બ્રાહ્મણને શુદ્ધની પાસે મોકલ્યો, અને આ વિચાર શુદ્ધને જણાવવા કહ્યું. એના કલા પ્રમાણે પ્રધાને રાજાનો વિચાર શુદ્ધને જણાવ્યો. તે વેળાએ આનંદ ત્યાં હાજર હતો. એના તરફ જોઇને શુદ્ધે કહ્યું, “આનંદ, તેં સાંભળ્યું છે એ શું ખરું છે, કે મારા આપેલા સાત નિયમો પ્રમાણે જ વળત્ર લોકો આવશે છે ?” આનંદે કહ્યું: “હા, ભગવાન, આપે કહેલાં સાત નિયમો પ્રમાણે જ વળત્ર લોકો આવે છે.” એટલે એ વરસકાર બ્રાહ્મણને કૃપે કહ્યું: “હે બ્રાહ્મણ, ત્યાં સુધી મેં આપેલા નિયમો પ્રમાણે વળત્ર લોકો આવે છે. ત્યાં સુધી એમનો ચંડોત્તેજ દહાડો રહેશે; હાનિ થશે નહિ. ત્યાં સુધી કોઈ પણ રાજા એમને જીતી શકશે નહિ.” પછી વરસકાર બ્રહ્મણે શુદ્ધે ધરી આપેલા નિયમો સાંભળ્યા, અને એ બોલ્યો, “ભગવાન, વળત્ર લોકો આ નિયમોમાંથી એક પણ પાળે ત્યાં સુધી તેઓ અંપરાજ્ય છે. અને જે બધાજ પાળે તો તો કહેવું જ શું ?”

પણ એ વળત્ર લોકોની જગૃતિ એવીને એવી કાયમ રહી નહિ. જે વળત્રે આશિષે લાકડાનાં કંકરો મૂકીને સતા-એટલે કે નિરંતર સાવધ રહેતા; તેઓના જ વંશજો આગમુ થઈ ગયા, દહાડો ચડ્યા પછી પણ હમીગાદી પર સ્થર રહેવા માંડ્યા. એટલે કે રાજકારભારમાં નેટકું લક્ષ પહોંચવું જોઈએ એટલું લક્ષ તેઓ સમી રાક્યા નહિ. એ વેળાએ અજાતશત્રુએ વરસકાર

આજીવનને પદવી પૂરતી ખરતરક કર્યો છે, એથી બૂમ બધે ફેલાવી, અને તે વળગી રાજધાનીમાં આશ્રય મેળવવા ગયો. ત્યાં વળગીએએ એનો સારો સત્કાર કર્યો અને એને સલાહકાર તરીકે નીમ્યો. વસ્ત્રકાર આજીવનની મસલતને લઇને વળગીઓમાં ફાટફટ થઇ અને છેવટે વળગીઓનાં બળવાન રાજ્ય અનનતરાવના હાથમાં આડ્યું ગયું.

બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કંઈક ભાંગવડ થઇ. આગળ ઉપર આજીવનની મદદથી ચંદ્રગુપ્તે નંદરાજને મારીને મગધ દેશનું રાજ્ય હાથ કર્યું, અને પોતાની રાજધાની પાટલોપુત્રમાં લઇ ગયો. એ ઉચ્છવાયકની અસર બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર કંઈ બહુ થઈ નહિ. કારણ બૌદ્ધ ધર્મ એકસરખો પ્રચાર પામતો હતો. એક બાંધ ઉપર એમનું ચીવર, અને બીજા ઉપર પાત્ર લઇને મરણ પ્રમાણે સંચાર કરનારા ભિક્ષુઓથી ધર્મપ્રચારનું કામ ચાલુ રહેતું. ચંદ્રગુપ્તના પાત્ર અશોકે આ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું માથે ઉપાડી લીધું હતું. તેણે પોતાના પુત્ર મહેન્દ્રને ભિક્ષુ અને પુત્રી સંધ્યામતાને ભિક્ષુણી બનાવીને લોકમાં મોકલ્યાં. હિંદુસ્તાનમાંજ નહિ, પરંતુ હિંદુસ્તાન બહાર પણ જોટલા દેશોની એ વખતે માહિતી હતી, તેટલા દેશોમાં તેણે ધર્મપ્રચાર માટે ભિક્ષુઓને મોકલ્યા અને આ પ્રમાણે બુદ્ધના શાંતિમય ધર્મનો બધે જગજગકાર થઈ રહ્યો.

ગ્રીકરાજાઓએ રાજલોકોને વધ થઇ હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી, અને સરહદ ઉપર આવેલા વાવપકાણુનો ભાગ કમળે કર્યો. પરંતુ બુદ્ધોપદેશ તેઓને કાને પડ્યો કે તરતજ તેઓ બૌદ્ધધર્મ થયા, અને પોતાના લોકોનું સર્વ કળા-કૌશલ્ય બૌદ્ધ ધર્મને અર્પણ કર્યું. ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનનું અભિમાન ધરાવનાર સિક્કિંદ (મેગાસ્ટેસ) રાજા નાગસેનને મળ્યા પછી તુરત બૌદ્ધધર્મ થયો. ત્યાર બાદ શક રાજા આઝ્યો. એણે પણ ગ્રીક લોકોનું જ અપભ્રંશ કર્યું. એણે પોતે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો એટલુંજ નહિ, પણ ચીનમાં એ ધર્મનો પ્રચાર

કરવાના ઘણાજ પ્રયત્નો કર્યા. જેમ જેમ ચીન દેશમાં આ ધર્મ ફેલાતો ગયો, તેમ તેમ એ દેશમાં હિંદુસ્તાન શરે વધારે માહિતી મેળવવાની વિચારસા ઊત્પન્ન થઇ. આથી કેટલાક સાહસી ચીના લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ કર્યો. એમાંના કોયેન, હુયેનસંગ તથા ઇર્સિંગ એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ છે. એમના હાથથી લખાએલી હિંદુસ્તાન વિષેની માહિતી, એ સમયને ખરો ઇતિહાસ છે. આ પ્રવાસીઓના આ આપભૂમિ પર કેટલો ભક્તિભાવ હતો તે એમના ગ્રંથ વાંચવાથી સહજ માલમ પડી આવે છે. હજી પણ ચીન, જાપાન, તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, સીઆમ તથા સીયોનમાંથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના બૌદ્ધ ભોતોની યાત્રાએ કેટલાયે લોકો આવે છે. એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે, કે જે દેશને આ પ્રેમમય ધર્મનો લાભ થયો, જે દેશમાં એના પરમ શરૂનો જન્મ થયો, જે દેશમાં અશોક જેવા રાજાઓ થઇ ગયા, એ અર્થદેશ માટે એ લોકોને મોટું સન્માન થાય તો એમાં કંઈ નવાઇ નથી. પણ અસોસની વાત એ છે, કે એક વાર હિંદુસ્તાનમાં યાત્રા કરી આઝ્યા પછી એમની સન્માનની લાગણી પહેલાં જોટલી તીવ્ર રહી રાકતી નથી. કારણ બુદ્ધનું મુખ્યરધાન બુદ્ધધર્મમાં પણ અનુદારપણું દેખાઇ આવે છે. અસ્તુ !

ઉપરના વિવેચન પરથી જણાઇ આવશે કે કોઈ પણ કાળે બૌદ્ધ ધર્મ આપણી અવનતિમાં કારણભૂત થયો નથી. કાશીની આસપાસ ત્યારે બુદ્ધિ એ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો, ત્યારે એ ધર્મ એમને સુખાવદ જ નીવડ્યો હતો. ભતિ ભતિ વચ્ચેના મત્સરને કશું સ્થાન રહ્યું નહિ. અંદર અંદરના દંડામ્બેડા ઝોળા થયા. પરસ્પર આદર અને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો અને લોકો સુખી થયા. અશોક રાજાએ ત્યારે આ ધર્મનો પ્રચાર પોતાના રાજ્યની બહાર ધારે તરફ ફેલાવ્યો, ત્યારથી હિંદુસ્તાન બીજા દેશોના ધર્મશુર થયો. ગ્રીકો આઝ્યા, શક લોકો આઝ્યા પરંતુ એ મર્વ લોકોએ આપણી પાસેથી બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો. ત્યાં ત્યાં બૌદ્ધધર્મ ગયો, તે તે દેશને હિંદુસ્તાન-માટે માન ઉત્પન્ન

શયું. અને અત્યારે પણ જે પરદેશી બાપ્તિસ્ટ દિંદુ-સ્તાનની યાત્રા નહિ કરી હોય, શુદ્ધગયામાં ચેતો અન્યાય જેને કાને નહિ પડ્યો હોય તેની આપણા અવનતિ પામેલા દેશને માટે પૂજ્ય શુદ્ધ કામમ રહેશે.

પણ અહીં કોઈ વળી એવો પ્રશ્ન કરશે કે બે જોઈ ધર્મ એટલો બધો સારો હતો, તો એ દિંદુ-સ્તાનમાંથી જ કાં જતો રહ્યો ? મારા મતે આનાં મુખ્ય ચાર કારણો છે. તે આ પ્રમાણે:

(૧) લિથુઓની આજ્ઞા, (૨) લોકોનું અજ્ઞાન; (૩) પરદેશમાં જોઈધર્મનું જોરવ; અને (૪) આતંત્રાચિનમાયાનંતં હન્યાદેવાધિચારવન એવી બાહ્યજીની નીતિ.

(૧) અશોકથી તે શિલાદિલના વખત સુધી જોઈ-વિદ્યારેને લોકો તેમજ રાજાઓ તરફથી મોટી મોટી શક્તિ મળતી રહી. એક બાંધ ઉપર પાત્ર અને બીજા પર ચીવર નાંખી પછી પ્રમાણે ફરનારા લિથુઓ ક્યાં અને લોકોએ આપેલ જમીનની ઉત્પન્નમાંથી જોજશોખી બની ગયેલા લિથુઓ ક્યાં ?

(૨) પૂર્વે જે પર્વટન કરનારા લિથુઓ પાસેથી લોકોને ઘેર બેઠાં જે જ્ઞાન મળતું તે પાછ-બધી બંધ થઈ ગયું. પછી તો કોઈ જે નાઈંદ જેવી જગ્યાએ જમ તો જ તેને થોડું થઈ જ્ઞાન મળવાનો સંભવ રહ્યો. આથી લોકોમાં પુણ્ય અજ્ઞાન ફેલાયું, અને લોકો પણ જોજશોખી થયા તેથી પોતામાંથી અજ્ઞાન દૂર કરવા જેટલો પણ પ્રયત્ન એમનાથી થયો નહિ.

(૩) આજ વેળાએ પરદેશમાં જોઈધર્મનું જોરવ વધવા લાગ્યું. અહીંના વિદ્વાન લિથુઓને ઘેર બેઠી બાહ્યજોં સાથે ટંકા કરવા કરતાં પરદેશ જઈ ધર્મપ્રચાર કરવાનું વધારે રુચ્યું. ધર્મગ્રસ્ત, કુમારજીવ વગેરે અનેક લિથુઓએ યીન દેશમાં જઈને યીની ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો, અને એ ભાષા દ્વારા યીનમાં જોઈધર્મનો પ્રચાર કર્યો.

યીની ભાષામાં લખેલા એમના જણા અંશે હજુ પણ હયાત છે. અતીથ વગેરે વિદ્વાન લિથુઓએ તિબેટ દેશમાં જઈ તિબેટી ભાષાદ્વારા જોઈધર્મનો તે દેશમાં પ્રચાર કર્યો, અને તેમણે લખેલા અંશે હજુ પણ તિબેટમાં મળી આવે છે. આવા પ્રયત્નોને લઈને જ જોઈધર્મનો પ્રચાર પરદેશમાં જતી રહ્યો. પરંતુ અહીં તો આવા વિદ્વાન અને કર્મવીર લિથુઓનો તોટો પડવાથી ધર્મઅગતિનું કાર્ય એમને એમ પડ્યું રહ્યું.

(૪) જોઈધર્મના પ્રચારને લઈને “ વિચાર ” કર્યા વગર કોઈ પણ ‘ આતંત્રાચી ’ ને દાર મારવો ” એવી નીતિના પ્રચારને બહુ અવકાશ મળ્યો નહિ. પરંતુ એ નીતિનાં ધોરણો તદ્દન નાબૂદ નહોતાં થયાં. જ્યારે બાહ્યજો ધર્મનું જોઈધર્મ આગળ વળતું પડતું નહોતું, ત્યારે પણ વચ્ચે વચ્ચે ચત્રયાગાદિ કરે એવો એકાદ રાજા આવી જતો આવા સંધિના વખતનો લાભ લઈને બાહ્યજો ધીમે ધીમે પોતાનો મગપેસારો કરતા ગયા. અને જ્યારે જ્યારે રાજાઓનું પીઠબળ એમને મળતું, ત્યારે ત્યારે ‘ વિચાર ’ કર્યા વગર ઉપર કદી એવી નીતિનો અમલ એમના આતંત્રાચી જે જોઈદો એમના ઉપર કર્યા વગર ચૂકતા નહિ.

આ ચાર કારણોને લઈને દિંદુસ્તાનમાંથી જોઈધર્મ નાશ પામ્યો તો પણ એ ધર્મના કેટલાક અંશો હજુ આપણામાં જીવંત છે.

હવે જરા આપણે “ આતંત્રાચિનમાયાનંતં હન્યાદેવાધિચારવન. ” એ નીતિને એકાદ ઉપર કહેવાં કાઢીને લઈને દિંદુસ્તાનમાંથી જોઈધર્મનો લોપ થયો ત્યારે એ ધર્મના બાંકી રહેલા અનુયાયીઓ દિંદુ ધર્મમાં સમાઈ ગયા. આ પ્રમાણે બાહ્યજો લોકોનો પડેલો આતંત્રાચી જે જોઈધર્મનો નાશ થવા બાદ બીજો આતંત્રાચી જે શુદ્ધ, એના તરફ બાહ્યજો વળ્યા. ‘ શુદ્ધોએ વેદનું શ્રવણ કરવું નહિ, અધ્યયન કરવું નહિ; શુદ્ધ ને વેદનું શ્રવણ કરે તો લાંબાથી અને સીધાથી એના

કાન જરી દેવા. શૂદ્રની પાસે વેદનું અધ્યયન કરવું નહિ. જેની સમક્ષ અધ્યયન થઈ ન શકે, એણે પોતે પણ અધ્યયન કરવું નહિ, એ બાબત તો સ્પષ્ટ જ છે. અને એવું પણ છે, કે શૂદ્ર જો વેદ-પાઠ્યનો ઉચ્ચાર કરે તો એની છલ કાપી નાંખવી, અને વેદમંત્રનું જો તે ધારણ કરે, તો તેને કાર મારવો.”

બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞપ્રાશાદિમાં વિશ્વાસ રાખનારા રાજાઓ પાસે આવા કાયદાઓ અમલમાં મૂકાયા, અને એ રાજાલોકોને પણ વેદથી દૂર રાખવાના પ્રયત્નો કર્યા. એમણે તેઓને એવો ઉપદેશ કર્યો કે : “ મહારાજો, તમે ક્ષત્રિયો છો, અને ક્ષત્રિયોના ધર્મ શું ? બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કર્યા પછી બ્રાહ્મણોના વખતે યુદ્ધ કરવું. યુગ્મ અને દુઃગ્મ, લાલ અને દાનિ, જળ અને પરાજય, એ બધાને સમાન માનીને યુદ્ધ કરો. તમારા પ્રતિપક્ષી આમ વર્ગમતિ કોઈ પણ હોય, તો. એની સાથે પણ તમને યુદ્ધ કરતાં મોક્ષ મળશે. જો કદાચિત્ તમને ધર્મચિંતન કરવાનું મન થઇ આવે, તો તે તમે વૃદ્ધ થઇને જ કરજો. અશ્વમેધ-યજ્ઞ કરીને, તમારા પુત્રને ગાદી પર બેમાડી પછી તમે અરુણ્યમાં જઈને ધર્મચિંતન કરવું હોય તેટલું કરજો.”

જે કાળે લોકોના આ ઉપદેશને રાજાઓએ અમલમાં મૂક્યો, ત્યારે દિંદુરતાનની કેવી રીતિ થઇ હોવી જોઈએ, એનો, સ્વયં ગૃહસ્થો, તમે જ વિચાર કરશો.

અર્ધાં ત્યારે બધા રાજાઓ અંદર અંદર લડવામાં ગૂંચાયા હતા, ત્યારે બિલ ધર્મચિંતને આત-તાથી (કાકર) માનનાર મદમ્બદ વગેરે લોકોની સ્વારી આપણા દેશ પર ચડી આવી, અને છોડી નાંખેલી ભારીની લાકડીઓ જેમ તડાતડ વૃટ્ટી બન્ય છે, તેમ અંદર અંદરના વિજવાદને લઇને છૂટા પંડી ગણેલા રાજાઓનો, લોકો હા ! હા ! કરતા રણા ને પરાભવ કર્યો.

ચાર બાદને ઇતિહાસ આપણી સમક્ષ મૂકવાની દેવે જરૂર નથી. એ ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષના કાળમાં કમ્બીર, નાનક, તુમરામ, રામદાસ વગેરેએ જન્મ લઇને, બૌદ્ધ ધર્મ આપેલા, અને કાળાન્તરે નષ્ટ થયેલા પ્રેમચક્ષુને પુનર્જન આપવાનો જો

પ્રયત્ન કર્યો ન હોત, અને આપણા પૂર્વજોએ આ સાધુસતોના વચન ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકતાં, ક્ષાત-ત્રાયોનમાયામત્તં હન્યાદેવાચિચારયન્ એ નીતિનો જો સંપૂર્ણ અંગીકાર કર્યો હોત, તો આપણી ઇર્થાત કૈટલી બધું કર થઈ હોત, તેનો તમે જ વિચાર કરો. એ નીતિના આપણે સંપૂર્ણ અંગીકાર કર્યો નથી, તો એની સાથે સંપૂર્ણ ત્યાગ પણ કર્યો નથી. જાતિ જાતિ વચ્ચેની અદેખાઇ વધતી ચાલી છે. અને અહંકારને લઇને અને પરસ્પર વિશ્વાસ ન હોવાને લીધે આપણી પગલે પગલે કૈટલી હાનિ થાય છે, એ કોઇને કહેવાની જરૂર રહી નથી. હવે આપણે જો આવી દીન સ્થિતિમાંથી બહાર કાઢું કાઢું હોય, તો એ “ આતતાયી ” નીતિનો આપણે સર્વાંગે ત્યાગ કરવો જોઈશે.

અક્કેચ્છિ મં, અવધિ મં, અજિનિ મં, અદ્ધાસિ મે । યે તં ઉપનચ્છન્તિ વેર તેમ્મં ન સમ્મતિ ॥

મને ગાળો ભાંડી, મને માર્યો, મને પાડી નાંખ્યો, મારું લઇ લીધું, ખાણ ન બોલવાનું બોલ્યો, આ બધું જે મનમાં ધોળાયાં કરે છે એનું વેર કદિ પણ રામડું નથી.

અક્કોચ્છિ મં, અવધિ મ, અજિનિ મં, અદ્ધાસિ મે । યે તં ન ઉપનચ્છન્તિ વેર તે સુપસમ્મતિ ।

મને ગાળો ભાંડી, મને માર્યો, મારું લઇ લીધું, ન બોલવાનું બોલ્યો, આ બધું જેના મનમાં ધોળાયાં કરે છે એનું વેર રાખી બન્ય છે.

આ સુલોકપદેશ મનમાં રાખીને આપણે ગદ-ગૂંજરી જૂઠી જતી જોઇએ, અને સુદનતા પ્રેમધર્મનો વિહાર બાંધીને, અને સુદનની મૂર્તિ સ્થાપવાને બદલે-કાન, શીલ તથા બાવના આ ત્રણ વડે આપણે આપણો પુનરુદ્ધાર કરવો જોઈએ

સન્નયસંવંધમસમીતિ નિશ્ચયં કુર મે મનઃ । સર્વસત્ત્વાર્થમુત્તમૃજ્ય તાન્વચ્છિત્યં ત્યયાયુતા ॥ શાન્તિદેવાચાર્ય.

દે મન, તારે લોકની સાથે નિકટ સંબંધ છે એ ચોક્કસ જાણ. અને તેથી સર્વ પ્રાણીઓ ત હિત ચિન્તાય ખીજે કરો વિચાર કર નહિ

ધર્માનંદ કોસમ્બી

કાન્તને શ્રદ્ધાંજલિ

મણિશંકર સાથે મારો પ્રથમ પરિચય સને ૧૯૮૫ માં થયેલો. અમે બન્ને તે વખતે મુંબઈમાં એલિફન્ટા કોલેજમાં ભણતા હતા. એ કોલેજ તે વખતે પડેલમાં હતી. એક દિવસે-શનિવારે-કોલેજ જવા સારે લોકલ ટ્રેનમાં ચર્નશિડથી મહાલક્ષ્મી જતાં એક વિદ્યાર્થીએ મને કહ્યું કે આજે કોલેજની ડીપેટિંગ સોસાયટીના સભાસદની સુટથી ચવાની છે તેમાં આપણે શુજરાતીઓએ મણિશંકર ભટ્ટને મારે ખત આપવાનો છે. હું તે વખતે મણિશંકર ભટ્ટને જાણખતો નહિ પણ શુજરાતીના સમર્થનનો પ્રયત્ન હોવાથી હું તેમાં સામીલ થયો. કોલેજમાં જઈ પોઝિતમાં આ વિશે શુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં ધણે ઉત્સાહ ફેલાઈ રહેલો માલમ પડ્યો. કોલેજના અ-ભ્યાસનો વખત પુરો થયા પછી ડીપેટિંગ સોસાયટી નળી અને મણિશંકર બધુ મતે સુટાયા. શુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ ધણે હર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો અને મણિ-શંકરે સભા આગળ આવી ઉપકાર માન્યો અને કહ્યું કે સુટણીને હું લાયક નિવડીશ એવી આશા રાખું છું. ડીપેટિંગ સોસાયટીમાં ઝાઝા મદદરનાં કામ કરવાનાં નહોતાં, પણ શુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની મમતા આ રીતે પુષ્ટ થઈ.

આ પછી કોલેજના શુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં મણિશંકર તેમના કષ્ટપતાપ્રભાવ અને વિચારસક્રિયતા વધારે ને વધારે આદર પામતા ગયા.

સને ૧૯૮૭ માં મેં કોલેજની “શુજરાતી એલિફન્ટા સભા” આગળ “કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ” એ વિષય ઉપર ભાષણ કર્યું તે પછી

લોક કલાસમાંથી પાછા આવતાં ચર્ચગેટ સ્ટેશન ઉપર ટ્રેનની વાટ જોતા હું ઉઘો હતો ત્યાં મણિ-શંકર મારા હાથમાં એક ચીટી સુકી ગયા. ચીટી ઉઘાડતાં તેમાં આ ગીતિ લખેલી માલમ પડી:

“સાંપ્રત રસમય મનુની કદર અરે!

જાણના નથી કાઈ

એ મુજ ખેદ રામે છે જલદ રત્નિક

નીલકંઠને નોંધ.”

મારા ભાવણને ઉદ્દેશીને આ વચન લખેલાં હતાં અને એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખી અને મણિ-શંકરનો મેલે આજુ રાખી મેં એક ચીટી પર ઉત્તર લખ્યો કે:

“રે! જાણીને કદર શું કર્યું નીલકંઠે!

પાડ્યાં જ આંસુ ખુશિમાં દરિ નાદ ઉઘે!

એ મેધના જલ થઈ મણિ થાય રીપે,

જેથી જણાય શુર મેધનિ શકિત સર્પે.”

મણિશંકરનાં કેટલાંક કાવ્ય મેં વાંચેલાં તે સં-જ્ઞે આ મેલેકની ઉદ્દેશી જે લીટીએ લખી હતી. મણિશંકરની જ રીતે આ ઉત્તર મેં તેમને પહોંચાડ્યો. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે સંસ્કૃત શ્લોક લખ્યો તેમાંના આટલા જ શબ્દ મને યાદ છે: “આદમાનં યદિ અવમાનચિષ્યે સત્ત્વે.”

મણિશંકરનું ‘મારી દિશ્તી’ નામે મનોહર કાવ્ય મેં ‘શુદ્ધિપ્રદાય’માં પ્રસિદ્ધ થયા મોકલેલું તે સને ૧૯૮૯ ના યોગસરના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયું. એ પત્રના તે વખતના તંત્રી રા. રા. જાબરવંદાસ

ભવાનીદાસ ચૂગરને 'કિસ્તી' શબ્દ અપરિચિત હોવાથી તેમણે કિસ્તીને બદલે કાવ્યમાં બધે 'કિસ્તી' શબ્દ મુક્યો અને પુટનોટમાં લખ્યું કે 'એક નવાઈ તરીકે' એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. મારા જાણુવા પ્રમાણે મણિશંકરનાં કાવ્યમાંથી આ પહેલીજ પ્રસિદ્ધિ હતી. તે પછી તેમનું 'અતિગાત' કાવ્ય સુરતના 'ગુજરાત દર્શન' વર્તમાનપત્રમાં મેં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું. આ પછી તેમનું 'વસંતવિજય' કાવ્ય મારી દીકા સાથે હુદિપ્રકાશના મને ૧૯૯૦ ના જાન્યુઆરીના અંકમાં મેં પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ કાવ્યની નકલ સ્વ. કાશીરામ સેવકરામ દવેએ મને આપેલી. એમણે એ કાવ્ય વિષે મણિશંકર સાથે ચર્ચા કરેલી. અને પછી તે મને જણાવેલી અને મારી સાથે ચર્ચા કરેલી. આ ચર્ચા દીકા લખવામાં મને ઉપગોગી થઈ પડેલી. આ કાવ્યથી મણિશંકરની ઉચ્ચ કવિત્વ શક્તિ, ઉંડી રસિકતા અને સુન્દર કથાવિધાન મુ- પ્રસિદ્ધ થયાં. તે પછી ૧૯૯૦ ના મેના હુદિપ્રકાશમાં તેમનું 'બકવાક મિથુન' કાવ્ય રા. રા. જગવંતરાય કલ્યાણરાય કોટારની દીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયું તેથી તેમના કવિત્વની કીર્તિ વધી અને મનુષ્યજીવનના જ- હીર પ્રશ્નોની ગહનતામાં પ્રવેશ કરવાનું તેમનું સામર્થ્ય વિશેષે કરી આપ્યું. આ કાવ્યમાં તેમણે પહેલી વાર 'કાન્ત' ઉપનામની સહી કરી અને આ પછી એ એ ઉપનામથી ઓળખાવા લાગ્યા. હાંખા કાવ્યમાં દરેક વાક્યને અંતે જૂત બદલવાની રીતિ તેમણે આ બે કાવ્યમાં દાખલ કરી હતી. અને ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં એ રીતિનું આ પછી ઘણું અનુસરણ થયું છે.

૨૪. પ્રોફેસર ત્રિલુચંદાસ કલ્યાણદાસ મજૂરના અધ્યક્ષપણા નીચે વડોદરા રાજ્યે રથાપેલા કથા- જનનમાં મણિશંકર વાઇસ પ્રિન્સિપલ નીમણા અને તેના અંગતી ટ્રેનિંગ સ્કુલના મુખ્ય અધ્યાપક થયા. એ રીતે તેઓ અમદાવાદ નજીક આવ્યા અને તેમના ભાઈ વૈદ્ય ગૌરીશંકર અમદાવાદમાં રહેતા હતા તેથી તેમનું અમદાવાદ આવવું વધારે યવ્ત લાગ્યું અને મારા તેમની માથેનો સમાગમ વખોડે તેમની સાથે ઉંઝી કોટિના મન્યો વાંચવાના અને સાહિત્ય, ધર્મ,

તત્ત્વચિંતન વગેરે વિષયો પર ચર્ચા કરવાનો લાભ મને ઘણું મળ્યો. પુસ્તક વાંચતાં તેના તાત્પર્યમાં વિશેષ પ્રકાશવાળા દૃષ્ટિથી ઉંડા ઉત્તરવાની અને વાચન સાથે વિવેચન કરતા જવાની તેમની શક્તિ આશ્ચર્યકારક હતી.

ટ્રેનિંગ સ્કુલમાં તેમના શિક્ષણે શિષ્યોમાં ચમ- ત્કાર પ્રેર્યો અને પહેલા ત્રીજા બહાર નિકળી પેતાની મેળે વિચાર કરવાની વાંછા ઉત્પન્ન કરી. સ્કુલની વાર્ષિક પરીક્ષામાં મને મણિશંકર પરીક્ષક નીમતા ત્યારે શિષ્યોના ઉત્તરમાં ગુસ્સો અદ્ભુત વિચારશક્તિનું પ્રતિભિજ્ઞ નજરે પડતું. આજ પછી તેમના શિષ્ય- વર્ગ સાથે મેળાપ થતાં તેમણે મુકેલા સંસ્કાર અને તેમણે આકર્ષેલી ભક્તિ પ્રતીત થાય છે.

એ સમયમાં વડોદરા રાજ્ય તરફથી 'ધર્મિત' અને 'શિક્ષણશાસ્ત્રોના ઇતિહાસ', એ બે ઉપયોગી પુસ્તકો તેમણે લખ્યાં. 'ધર્મિત' તે ઇશ્વર પુસ્તક પરીધ કરેલું ભાષાન્તર હતું, અને શિક્ષણશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન સમયથી હાલ સુધીમાં દુનિ- માની લુહી લુહી પ્રજાઓમાં પ્રચાર પામેલા શિક્ષ- જ્ઞના સિદ્ધાન્ત અને સ્વરૂપનું બહુ વિદ્વાતભરેલું દર્શન કરાવ્યું હતું. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાયતી તરફથી તેમણે પ્રિસિડન્ટ લિંકનનું જીવનચરિત્ર (ગ્રી.) જગવંતરાય કલ્યાણરાય કોટારે લખેલા ઉપોદ્ઘાત સાથે) લખ્યું તે રચિકર સૈદ્ધાંત છે અને સૂચ- વાન છે. મણુ એ સમયમાંના મણિશંકરના વિશેષ સામર્થ્ય અને આકર્ષકતાવાળા લેખ તે સને ૧૯૯૪ થી ૧૯૯૬ સુધીમાં 'જ્ઞાનમુદ્રા' માસિકમાં 'સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન' એ મથાળાથી તેમણે લખેલા ૧૫ પત્રો હતા. 'કાન્ત' નામે પુરુષે ૨૪. ગ્રી. મણિશંકર નમુભાઈ દિવેદીના 'સિદ્ધાન્તસાર' સંપાદી 'કાન્તા' નામની વિધવા ઉપર પત્રો લખેલા તે ટપાલમાં આવતાં એક પોસ્ટમાસ્ટરે તેની નકલો ઉતારી લીધેલી અને તેની બદલી થયા પછી આવેલા પોસ્ટમાસ્ટરના હાથમાં એ નક- લોનું પડીકું આવતાં તેણે એ પ્રસિદ્ધ કરવા મોક- લ્યાં. એની એ અવલોકનની પ્રસિદ્ધિની કસ્થિત યોજના

હતી. એમાં એક પત્ર 'કાન્તા' નો લખેલો પણ હતો. એ અવલોકન વિદ્યાર્થી છે અને તત્ત્વ-ચિંતનથી લગેલું છે. વિરલ મનોહરતાવાળી શૈલીમાં તે લખાયેલું છે. એ અવલોકન પ્રસિદ્ધ થયું. તે વખતે જ તે સિન્ધુ વચનોવાળી અને દૃઢ આગ્રહવાળી ભાષાથી ધણું આકર્ષક થયેલું. એ ઉદાહરણ અહીં ઉતારવાની રજા હું અટકાવી શકતો નથી.

'ગ્રા. મણિલાલ કહે છે કે વેદમંત્રો ભુદા ભુદા ઋષિઓના જ્ઞાનમાં પ્રતીત થયા છે, અને ઋષિ-ઓના જ્ઞાનમાં પ્રતીત થયું તથા ઋષિએજે જ બનાવ્યું' એ બેતા વચ્ચે સૂક્ષ્મ તફાવત છે. તમે એ સૂક્ષ્મ તફાવત જોઈ શકો છો ? શું મંત્રો પોતાની જોઈ ઋષિઓના જ્ઞાનમાં પ્રતીત થતા હશે ? જો ઈશ્વરેચ્છાથી પ્રતીત થતા હોય તો એવો વિધિ જ્ઞાન માત્રને મારે ન કરી શકાય ? કહો, સૂક્ષ્મ તફાવત તમે જોઈ ન શકો, તો તમારી દૃષ્ટિમાં જ હોય છે એમ. હું નહીં કહું. કરતાં નહીં.

એક એવીજ વાત મને આ પ્રસંગે યાદ આવે છે. દુનિયામાં અકર્મક ક્રિયાપદનો જાણવાર અયોગ્ય ઉપયોગ થાય છે; વિશેષ કરીને સ્ત્રીઓમાં, બાળ-કોમાં અને અંધકારમાં. મેં ચિ. સંહિતાને એક વખત પૂછેલું, કે 'કેમ દૂધનો લોટો પાણી નાંખે ?' ત્યારે તેણે ઉત્તર આપેલો કે "લોટો હાથમાંથી પડી ગયો." "લાતમાં વધારે પાણી પડી ગયું," "નિશાળે આવતાં મોઝું ચઢી ગયું," "ભગવાનું દહું, પણ ઉધ આવી રહ્યું," "વધારે જમણું, તેથી પેટમાં ડુબે છે," એ અને એવાં વાક્યોપર મને તત્ત્વનાર છે કારણકે એ પ્રમાણે બોલવામાં બોલનારનું કર્તવ્ય તિરોહિત થાય છે. ચિ. નૃસિંહ-પ્રમાદને તો મેં એવી જ ટેવ પાડી છે કે કદાપિ સભામાં એકર્મક ક્રિયાપદનો ઉપયોગ કરીને પોતાનું કાર્ય જુલાવ્યું નહીં. એટો "મારા પગની ડોકર પગાથી શાહી ડોળાઈ ગઈ," એટલું પણ કહેવાને જાણે એમ કહેશે, કે "નીચું નેસા વગર કે" સાદ્ય, અને તેથી પગની ડોકર મારીને મેં

શાહી ડોળા. " મંત્રો જ્ઞાનમાં પ્રતીત થાય, એમ કહેવામાં તો છેક જ અર્થશૂન્યતા છે; કારણકે લોટો પડે છે, એમ કહેવામાં દૃષ્ટિનો એ આધાર છે, પણ મંત્રો પ્રતીત થાય છે, એમ કહેવામાં કરાનો નથી. (પત્ર ૩ નં.)

'સુત કાંતે, અદામતોની અંદર સાક્ષીઓ પદ-ગ્રહ ગળ્ય છે, તે કંઈ ઇન્દ્રિયાથી નહીં. પણ અનિ-ચ્છાથી. ગમે તેવો સાવધાન બોલનાર હોય તેનાથી પણ સામા પ્રશ્ન કરનાર સાથે વાતચિત કરતાં ઘણી વાર ન જણાવવાની બાબતો જણાવી દેવાય છે, લેખકોની પણ એજ સ્થિતિ થાય છે; તેઓ પાતાના વિચાર હમેશાં જુલાવી શકતા નથી. આઠમા પ્ર-કરણની સરઆતમાં ગ્રા. મણિલાલ રચ્ય કહે છે:- "મૂળ ધર્મરહસ્યની પ્રથમાવૃત્તિ ઉપનિષદ છે, દ્વિતીયાવૃત્તિ વેદ છે." તમે જોશો (અથવા ધારો તો જોઈ શકો), કે તે મૂળની અને છાતલાસની વાતો કરે છે; અને તે છતાં વેદને ઉપનિષદની પાછળ મૂકે છે. તે જાણે છે કે વેદને, કોષક રીતે ઇશ્વરપ્રચીત કલા વગર જરૂર નથી; અને તે છતાં સંમજે છે, કે પોતાનો હેતુ સંકલ્પ કરવાને, ઉપનિષદને તેના કરતાં ઉચી પદની આપ્યા વગર પણ જરૂર નથી. (પત્ર ૧૩ ગ્રા.)

* આ અવલોકન વિશે મણિલાલે ૧૮૯૭ માં લખેલું કે "એ અવલોકન વાંચનારાઓ નેહી શક્યા હશે, અને જોઈ શકશે, કે તે સાચું ત્યારે અન્યના મુખ્ય વિષય સંબંધી લેખકને શોડનું સંન" હતું. પરિણામ એ આવ્યું કે લેખક પોતાના અવલોકનમાં જેમ આગળ આવતો ગયો, તેમ તેમ તેના વિચારો ફરતા ગયા; અને પરિણામે તેને રચ્ય માલમ પડ્યું કે તેને આરબ અયોગ્ય અને સાદસિક હતો, અને તેણે ધોરજથી અલગ થઈ ક્યો હોત તો તેનો લેખ તેને પોતાને અને વાંચનારા-ઓને ધણી વધારે શિક્ષણીય થઈ શકત. મણિલાલના વિચારો કાંઈકે પરિવર્તન પામ્યા હતા પણ તે અવલોકન અજ્ઞાનમય અને અયોગ્ય 'સાદસવાણું' હતું એ વચનોથી તેમણે તત્કાલ પ્રતિ ઉદાર થઈ પોતાને અલગ કરેલા.

આ અવલોકન લખાવું હતું તે દરમ્યાન મજિ-
સાંકર મારી જોઈ વખતો વખત એ વિશે ચર્ચા
કરતા અને એક બે પ્રસંગે ' જ્ઞાનસુધા ' ના તંત્રી
તરીકે કેટલાક વિચાર સંપ્રદાયે મેં મારી ટીકા
પ્રસિદ્ધ કરેલી. સને ૧૯૨૦ માં એ અવલોકન તેમણે
પુસ્તકના આકારમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું તે વેળા અર્પણ-
પત્રમાં મને લખ્યું કે ' આ પત્રો જેને વખતે અને
યા હેતુથી લખાયા હતા તે તમે સૌથી વધારે સારી
રીતે જાણો છો ' એ આનંદમય દિવસોની સ્મૃતિ
જ્યોત્સ્ના થતાં આજે એ તીક્ષ્ણ ઉત્કંઠાવાળી અને લગ્ન
વાંછનાઓવાળી મદાન વ્યક્તિના અવસાનથી કેદ
ભારે ખોટ ગઇ છે એ અતિ પીડાદાર વિચાર મને
દુઃખગ્રસ્ત કરે છે. '

આ અવસાન મજિસાંકરને સ્વીકૃતિપ્રાપ્તના વિચારોના પરિચય થયેલ તે વિચારો તેમને ધણા અભિ-
મત થયા અને એ વિશે એમણે કેટલાક પુસ્તકો
લખ્યાં. સ્વીકૃતિપ્રાપ્તના વિચારોના મનને લીધે
તેમના કલ્પનાપ્રભાવ અને લેખનશક્તિનું યુગ-
શતને થતું દર્શન ઝાંખ થયું એમ મને અને બીજા
કેટલાકને લાગેલું. પરંતુ મજિસાંકરના અપ્રસિદ્ધ
લેખોનો સમગ્ર પ્રસિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી આ વિશે
સ્પષ્ટ નિર્ણય બાંધી શકાય તેમ નથી. તેમની ગાદ
અંશરપરાયણતા આ વિચારોના સંપર્કથી ગાદવર
ચાઇ હતી એ તો સ્પષ્ટ હતું.

હાહીના સ્વ. હાકાર સાહેબ મુસ્લિમ—
" કલાપી "—સાથેનો સ્નેહ એ મજિસાંકરના જીવન-
પટમાં એક સુંદર વણાટ છે. એ નાજદિનના
અવસાન પછી તેમનાં કાળોનો સંમદ " કલાપીનો
કેદારવ " એ નામથી મજિસાંકરે પ્રસિદ્ધ કર્યો તે
પુસ્તકમાં ' મુસ્લિમ વાહીના મોહ મોદત્તા ' એ લીલીથી
સરે થતું તેમણે કહેલું ' કલાપીને મરજોષન '
કલાપીના યુગની પ્રસંસા અને મજિસાંકરની તીવ્ર
લાગણી મનોદર રીતે પ્રકટ કરે છે. તે પછી કલાપી-
નું ' દમીરજી મોદેસ ' નામે કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરતાં

ઉપોદ્ધાતમાં એ કાવ્યના કેટલાક શોષ જનાવનાં
તેમણે લખેલું કે ' મુસ્લિમોને ખતર છે કે કલાપીને
હું ચાહું છું, અને તેથી જ કલાપીના સારા ચળોને મારા
કરીને અને ખોટા ચળોને ખોટા કરીને જનાવવો!
હું મારો ધર્મ સમજું છું. ' મજિસાંકરની સત્યપ્રિયતા
આ રીતે રોડને અને અભિમાનને પણ જીતી જતી.

પ્રો. જગન્નરાય કલ્યાણરાય હાકાર સાથેની
મજિસાંકરની મિત્રતા રેખાચિત્રનું દર્શન પ્રો.
જગન્નરાયના ' ઉત્તમી દુવાની ' એ નામના નાટક-
ના અર્પણપત્રમાં થયો. તેમણે સાથે રવી પ્રતિદાસના
કલેશિષમાં કેવું અવગાદન કરેલું અને કેવો ' રસમીનો
કાગ ' અનુભવેલો તે એ અર્પણમાં કહ્યું છે; પરન્તુ
એ પુસ્તક કે એ અર્પણ મજિસાંકર જોવા પામ્યા નહિ.
તેમનાં કાળોનો સંમદ પૂર્વાશ્રાપ નામે તેમની જ્ઞાન-
નુસાર પ્રસિદ્ધ થયો તે પણ એ જોવા પામ્યા નહિ એ
વિધિની વિષમતા.

મજિસાંકરના સ્વભાવમાં એક અંશ એ હતો
કે વ્યક્તિઓ પ્રત્યેની તેમ જ વિચારો પ્રત્યેની તેમની
રચિઓ ઉત્કટ પરિભાજનાં રહેતી, અને આર્થિક
રિશિતિ આવતાં તેની હાપ તેમના મન પર
બહુ જરૂરી પડતી. આ કારણથી તેમની વિચાર-
ઘટનામાં જુદે જુદે સમયે પ્રવિષ્ટ થતા અંશ તેઓ
ઉત્કટ રચિતી દર્શાવતા ત્યારે સત્યની શોધ મારેતો જે
આમદ તેમનામાં સ્થાયી પ્રેરકમગ જની રહેલો હતો
તે રચિતી ઉત્કટતાના દર્શનમાં દંકાર્ષ જોવા અને
અચિઓ સાથે તેમના મત બહુ પરિવર્તન પામે છે
એમ લાગતું. તેમના સમસ્ત જીવનને કલિદાસ લખામે
ત્યારે તેમને આ વિષયમાં મંપજ ન્યાય મગરો.

મજિસાંકર ભાવનગર જન્મેનું વંશ પછી તેમની
સાહિત્યપ્રવૃત્તિ મંદ થયેલી. પરંતુ વલ્લભે પ્રભાવ
મળેલો નહિ. સદાશ દરમ્યાન ભાવનગરનાં મુદ્દમ
મદાગમ્પીની આનામી ને કલ્પનું જન્મન ' દિન્દી
વિક્રમ ' નામે પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરતા. તેમાં વિમલ ઉપ-
ગ્રંથ મર્મ અને સાહિત્યની ભાવનાઓનું દર્શન થતું.

સાહિત્ય પરિષદ માટેની ગોઠવણ સંબંધમાં ૧૯૨૨ ના નવેમ્બર માસમાં હું ભાવનગર ગયેલો ત્યારે મારે તેમની સાથે મુલાકાત થઈ. તે વેળાં એમના માઠ રહેતા મને ફરી અનુભવ થયેલો. પણ એ મુલાકાત અને એ અનુભવ છેલ્લો. વારનાં છે એવો તે વખતે અમને ખ્યાલ નહોતો. પરિષદ બરાશે ત્યારે એમના સમાગમમાં ઘણો સમય કાઢવાના પ્રસંગ આવશે એવી મને સોંકકે આશા હતી. પરંતુ, ધર્મચર્યા હુદી જ હતી. કાશ્મીરના પ્રવાસથી એકલા પાછ ફરતાં તેમણે સંબંધીઓને પત્ર લખેલા તે પ્રમાણે મધ્ય તા. ૧૬ મી જુને તેઓ લાહોર આવવાના હતા અને તા. ૧૬ મી જુને ભાવનગર આવી રહેવાના હતા. પણ તે દિવસે તેઓ આવી રહેવા નહિ અને એ જાણી તેમનો પત્ર પણ આવ્યો નહિ આથી ઘણી ચિંતા થઈ અને તપાસ કરાવતાં આખરે દ્વાદશ થોડા દિવસ ઉપર માધમ પડ્યું કે તા. ૧૬ મી જુને લાહોર સ્ટેશને આગગાડીમાંથી તેમનું સગા મહાર કાઢવામાં આવ્યું હતું !

શુજરાતી સાહિત્યની મણિશંકરે કરેલી અનુપમ સેવા માટેની શુજરાતી પ્રજાની કૃતજ્ઞતા તેમના મનથી હમેશ જાગતી રાખશે, એમની કીર્તિ સહસ્રોત્તરમાં અને જયંતિઓમાં ગવાતી રહેશે, પણ કાવ્યોદ્યાનમાં

જે કવિવરને મુંજેથી અદ્ભુત રસિકતામય વચનો નિકળતાં અનુભવ થતો કે :

લખાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માંહે ફરે છે
પુષ્પે પુષ્પે વિટપે વિટપે વનનથી ભરે છે !

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાળ દરિયો,
સરવાળે રીતે સુર સરિતમાં સૌમ્ય દરિયો;

ફરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે ન્યાં અટકતો
શરણકે પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેધે ઝળકતો;

એવી રમણીય મનરંજન કૃતિઓ કવિતાદેવીને સેધે ઝળકતા સુભગ મણિની ઉપમાથી તેમનું દર્શન કરવાની કદવના ઉદ્ભૂત કરતી તે તો 'આમિત એ અવકાશ તણી મહી' હુખ જ રહેશે. તેમના હૃદયમાં રસનું વિશાળ સરોવર ભરેલું હતું પણ, ભવિષ્ય જમાનાને તો એમજ લાગશે કે '૫૬ વર્ષે' અકાળ અવસાન થતા સુધીમાં

'જરા તૂટ્યાં વાક્યો કંઈ કંઈ યથા રહી ગયાં;
હજારો વર્ષોએ પછિ પછુ હવે તો વહી ગયાં'.

પ્રભુ એ અમર આત્માને સનાતન શાન્તિ આપો.

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

ધર્મચર્યા ગતિ ન્યારી છે. ગયા માસમાં અમે 'પૂર્વાલાપનું' અવલોકન કરી રહ્યા હતા અને તેના અનુસંધાનમાં એ કાવ્યોદ્યાન રચનાર આદ્યતા નવા યુગના 'નવલ સાદ' થી પ્રેરણા પામી નવો કાવ્યકલાપ શુજરાતને સુષ્ણવે એની આશા પ્રદર્શિત કરતા હતા તે વખતે એ પોને તો આ કાવ્યી દુનિયાની પોતાની સફર પૂરી કરી અમરધામની યાત્રા ઉપર ચડી ગયેલ હતા. કાન્તની મધુર કેમળ પદાવલીના રસને જાણીને અત્યંત ખેદ પામશે કે પૂર્વાલાપ એ તેમની પ્રસાદીનો પહેલો સંગ્રહ તે જ તેમનો છેલ્લો સંગ્રહ હોવાનું વિધાતાનું નિર્માણ છે. પૂર્વાલાપને છાપવાની ગોઠવણ કરી તેઓ દત્તર દિનકુસ્તાનની મુલાકાતે

ગયેલા અને દિલ્હી, આગ્રા, હરદ્વાર વગેરે મનોહર સ્થળો નોંધ સંદર્શનો ઉપાસક તેમનો આત્મા તેમને કાશ્મીર સુધી લઈ ગયો. ત્યાં તેમણે લગભગ બે માસ ગાળ્યા; ત્યાંથી પાછા ફરતાં કાશ્મીરની ગુલાબી કંડી અનુભવી રહેલ તેમનું શરીર પંખવ્યની સખત ગરમી સહન કરી શક્યું નહીં અને રાવલપિંડીથી દિલ્હી આવતાં માથા પર લોહી ચડી જવાથી તેમનું અવસાન થયું. આમાના તાજમહાલ ઉપર તે મોહી પડ્યા હતા અને સંદર્શના એ અનુપમ નમૂનાનું પોતે વર્ણન લખવાનો મનોરથ કરી રહ્યા હતા. કાશ્મીરમાં તેઓ શિખરધર્મનો અભ્યાસ કરતા હતા અને એકંદર પ્રવાસથી તેમને આનંદ થયેલો અને

કંઈ કંઈ નવું સાહિત્ય રચવાની તેમને રૂઢિચુસ્ત યર્થ હોય એમ તેમના પત્રો પરથી જણાય છે. તેમનો નાનો પુત્ર જ્યન્તકુમાર મુંબઈ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ભણે છે તેને મળવા માટે તે મુંબઈ જવા નીકળ્યા હતા. પોતાના હેલ્થ પત્રમાં લખે છે કે "હું અદીથી પરઆયો મુંબઈ જઈ મારી બ્લૂની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજની હોસ્ટેલમાં ચિ. જ્યન્તના મહેમાન તરીકે એક અઠવાડિયું ગાળાશ અને કોલેજના પ્રિન્સિપાલના અધ્યક્ષપણા નીચે એક બે વ્યાખ્યાનો પણ આપીશ. પછી હું ભાવનગર આવીશ." પરંતુ આ મુરાદ પૂરી પડે તે પહેલાં તે તેમનો આ જગતમાં વાસનો અવધિ પૂરો થઈ ચુક્યો હતો. ચલોદક્ષિ કે.યલ્લમીચરેન્દ્રા.

મણિયંકરનો જન્મ કાન્તેઆવાડમાં અમરેલી પ્રાન્તના દામનગર મહાલના ચાવંડ નામે નાના ગામડામાં એક સંસ્કારી પ્રભોરા બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં વિ. સં. ૧૯૨૪ માં થયેલો. તેમના દાદા ચુકુન્દજી ભટ્ટ વિદ્વાન પુરાણી તથા વૈદ્ય હતા અને યુજ્જયતીમાં સારાં પદ રચતા. તેમનાં કેટલાંક પદ સહજ કાબ્દોદ્ધનના સાતમા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેમની ઉંમર આઠ વર્ષની હતી તે વખતે તેમના મોટા ભાઈ માધવજી રાજજી રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી પસાર થઈ માંગરોળની યુજ્જયતી નિશાળના મુખ્ય શિક્ષક તરીકે નીમ્યા. એટલે તે માંગરોળ ગયા અને પોતાનો યુજ્જયતી અભ્યાસ ત્યાં કર્યો. તે પછી અંગ્રેજ અભ્યાસ થોડો વખત ઝોંડગમાં કરી પછી રાજકોટ આવક્રેડ હાઈસ્કૂલમાં કરેલા. તે વખતે મરહુમ દોરાજી એદલજી ગિમિ તે સ્કુલના હેડમાસ્તર હતા. મી. ગિમિ એક સેખત નિયમન પાળનાર અને શિક્ષણના કામમાં ધૈર્ય ધૈર્ય હેડમાસ્તર તરીકે મુંબઈ ઇલાકામાં યર્થ ગંગેલા હેડમાસ્તરોની પહેલી પદ્ધતિમાં મુખ્ય છે. તેમની ખામતી મણિયંકરે અંગ્રેજી અદિત્યનો અને ખાસ અંગ્રેજી ક્રિસ્ટાનો શોખ મેળવેલો. મૅટ્રિક પસાર થતાં તેઓ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા અને ત્યાં પ્રિન્સિપાલ વર્ડઝવર્થની અસર તેમના પર રહી. સૌથી

બાપરત, કીટ્સ, વર્ડઝવર્થ એ કવિઓનો આદ અભ્યાસ તેમણે પોતાના કોલેજના અભ્યાસ દરમિયાન કરેલો. પાલેબની ગોલ્ડન ટ્રેઝરી તે વખતે બી. એ. માં સાલ્લી અને પ્રિન્સ વર્ડઝવર્થની તે શીખવવાની ખુબી અદ્યુત હતી. મણિયંકરની રસિકતા વર્ડઝવર્થે પિછાની હતી અને કહેવાય છે કે એક વખતે મણિયંકરનો અંગ્રેજી કવિતા ઉપરનો જ્વામખ તેમણે વર્ગમાં વાંચી બતાવેલો. બી. એ. થયા પછી તેઓ મુંબઈમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરતા હતા તે અરસામાં વડોદરાનરેરા અચાછરાવ મહારાજાએ પ્રેસિડેન્ટ ગવર્નરને કલાભવનની સ્થાપના કરવા બોલાવ્યા અને મી. ગવર્નરે મણિયંકરને કલાભવન સાથે બેઠી દેવામાં આવેલ શિક્ષણપદ્ધતિશાળાના હેડમાસ્તર તરીકે પદે ક્યાં. એ જગ્યાએ તેઓએ દસ વર્ષ કામ કર્યું અને એ દસ વર્ષના અરસામાં તેઓની પાસે શિક્ષણ લીધેલ વિદ્યાર્થીઓ આજે વડોદરા રાજ્યના કેજવણીખાતામાં મુખ્ય સ્થાને છે. તેઓ બધા તેમના શિક્ષણની ખુબીની, ખાસ કરી યુજ્જયતી કવિતા ઉપરનાં અને તર્કશાસ્ત્ર પરનાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો અને શિક્ષકના ધર્માને માટે જે માન અને આદર તેઓ પોતાના શિષ્યોમાં પેદા કરતા તે માટે નિરંતર યાદ કરે છે. કલાભવન હોડી મી. ગવર્નર મુંબઈ ગયા ત્યારે તેમને પણ સ્થાન ફેરવવાનું આવ્યું અને પ્રથમ મુંબઈ પોતાના કાયદાને અધૂરા રહેલો અભ્યાસ પૂરો કરવાના વિચારથી ગયા. ત્યાં જો. જી. વિદ્યાર્થીન કૃત સ્વીડનબોર્ગનું લન્ડનરોડનું પુસ્તક તેમના પર્ચવામાં આવ્યું અને એ પુસ્તક પરથી તેઓ સ્વીડનબોર્ગનાં બધાં પુસ્તકો વાંચવા તરફ દોરાયા. અને ત્યારથી તેઓનો સ્વીડનબોર્ગનો અભ્યાસ સતત જારી રહ્યો. પછી થોડા વખતમાં તેઓએ ભાવનગર રાજની નોકરી સ્વીકારી અને ત્યાં કેજવણી ખાતામાં, થોડો વખત કોલેજમાં અને પછી દિવાન એડીશનમાં કામ કરતા હતા. આ સાલમાં તેમની નોકરીની મુદત પૂરી થતી હોવાથી પેન્શન પર ચડવાની તૈયારી હતી અને તે ચડેલ હકની રજા લેવાવા માટે મુસાફરીએ નીકળ્યા હતા ત્યાંથી પાછા ફરતાં આ બનાવ જન્મો.

સ્વીડનબોર્ગના અભ્યાસથી તેઓનાં ધાર્મિક વિચાર ઉપર હંડી અસર થઈ અને આખરે તેમણે સ્વીડનબોર્ગે સ્થાપિત કરેલ ન્યુ ડિસ્પેન્સેશન ચર્ચના સિદ્ધાંતો સ્વીકારી ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ થોડા વખતમાં તેમને અનુભવ થયો કે પુસ્તકદારા ભુલેલ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ અને સમાજમાં પળોતો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ આ બેમાં ઘણો વિશાળ અંતર છે. આથી તેઓ ભાવનગર આર્પસમાજની દ્વારા ફરી હિંદુસમાજમાં દાખલ થયા. આ પરિવર્તનની તેમના જીવન પર ઘણી ગંભીર અસર થયેલી અને તે કેટલેક અંશે પૂર્વાશાપમાં ભેષ થકાય છે.

તેમના મિત્રવર્ગમાં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, રા. બળવંતરાય ઠાકર, રા. બ. રમણભાઈ, રા. રામ-રામ રામશંકર શાસ્ત્રી, સ્વ. મુરસિંહ, સ્વ. અપ્પતલાલ પદીયાર, ત્રિભુવન કવિ તથા પાછળથી રણુજીતરામ એ મુખ્ય હતા. બળવંતરાય ઠાકર સાથેની એમની મૈત્રીની સાક્ષી એમણે શિશુલુના ઈતિહાસમાં આપેલી અને આ વર્ગ પૂર્વાશાપ અને ઉગતી બુવાનીનાં બન્ને મિત્રોનાં એકબીજાને અર્પણમાં દેખાવ છે. શુજરાતી સાહિત્યમાં તેમની પ્રથમ પ્રસિદ્ધિનું માન રા. બ. રમણભાઈને ધટે છે. ઈ. મ. ૧૮૮૬ માં ભુદિપ્રકાશમાં તેમણે 'મારી કિસ્તી' પ્રસિદ્ધ કરી અને તે પછી થોડા વખતને અંતરે વગંતવિજય મકરંદની સહી સાથેની ગોતાની દીક્રા સાથે બહાર પાડ્યું. તે પછી ચત્ત્રાક મિથુન રા. ઠાકરની દીક્રા સાથે બહાર પડ્યું. અને કાન્તનું નામ શુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં મશહૂર થયું. તે પછી તેમની કવિતાઓ છૂટક છૂટક માસિકામાં આવતી અને તેનો નાનો જોશ સંગ્રહ રા. હિં. ગ. અન્નગિયાએ કાવ્યમાધુર્યમાં આપેલો છે. કવિતામાં તેમણે યશ્વિ નવા સફલ પ્રયોગો કરેલા અને અસર નરસિંહરાવ, ન્હાનાસાહ, કલાપિ વગેરેની તે પછીની કૃતિઓમાં સ્પષ્ટ ભેદ શકાય છે.

૭૯માં તેમનું પ્રથમ પુસ્તક ખરી મહોબ્બત પાને શુદ્ધાસનું દ્રુષ્ટ નામે એક નાની વાર્તા હતી જે તેમના નાનપણમાં લખાયેલી હતી; એમનું એટ

યથા પછી તેમનાં ગદ્ય લખાણો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં તેમાં પ્રથમ 'પ્રજ્ઞાઓની વાર્તામાળા' નું ઇન્જિન હતું. પછી શ્રી સયાજી જ્ઞાનમંજુપાના પ્રથમ મુદ્દકા તરીકે તેમણે શિશુલુનો ઇતિહાસ લખ્યો. આ પુસ્તક ઉપર તેમણે પુષ્કળ અંશ લીધેલો અને તેના કેટલાક ભાગ માટે તેમને હંડા અભ્યાસ કરવો પડેલો. ત્યારપછી શ્ર. વ. સોસાઈટીને માટે તેમણે પ્રેસિડન્ટ સિંકનનું અરિત લખ્યું અને તેને લગતો ઐતિહાસિક ઉપોદ્ધાત પ્રો. બળવંતરાય ઠાકરે લખ્યો. આ બન્ને પુસ્તકોની અંદર તેમની લેખન-શક્તિનો પ્રયત્ન મર્મદાતાક ઉત્સાહપ્રેરક પ્રવાહ નજરે પડે છે. કાર્યોષલ કૃત ગેથાના વિશ્લેષમીસ્તરમુખી તેમણે એક નાની વાર્તા એક દેવીના આત્મચરિત્તને નામે ઉતારી હતી. લેન્ડોરના કાદંબનિક સંવાદો પરથી કેટલાક સંવાદો રચેલા અને અંદ્ર વગેરે માસિકામાં તે પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. લક્ષ્મીનેલ અને સ્વર્ગ અને નરક એ સ્વીડનબોર્ગનાં ભાષાન્તર છે. તે ઉપરાંત સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન જ્ઞાનશુધામાં આપ્યું હતું અને હીરામણિકની એક ગોરી ખાણ કુમાર અને ગોરી નામે એક રવતંત્ર વાર્તા લખવા માંડેલી પણ તે પૂરી થઈ શકી નથી. પહેલી સાહિત્ય પરિષદ વળતે આપણું નવું કાવ્ય સાહિત્ય એ નામે એક વિસ્તૃત નિબંધ લંબેલો હતો. રામન સ્વરાજ નામનું નાટક હાથમાં 'શુજરાત'માં છપાય છે.

બાખ્યાનોમાં તેઓ શ્રોતાજનો ઉપર અદ્વિત્ય અસર ઉપજાવી શકતા. મુંબઈની શુજર સભાની એક બેઠકમાં તેમણે ઇન્સેનના એક નાટકની વાર્તા કહી ચંભળાવી શ્રોતાઓનાં મન સાનંદાશ્રયમાં ગરકાવ કરી નાંખેલાં જાણ્યાં છે. તે જ પ્રમાણે પ્રસંગ આપ્યે તેઓ સખત પ્રદાર પણ કરી શકતા હતા. જોઓએ તેમને બોલતાં સાંભળેલા તેઓને તો તેમની તે ભવ્ય મર્તિ, તેમનો જીવંદ પણ મધુર અવાજ, તેમની ઉન્નત વિચારશક્તિ એ આખ આમળ તપાજ કરે છે.

અત્યારે દેશમાં પ્રવર્તતી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની અસર તેમના પર પણ થયેલી અને તેઓની સલાહ અને ઉત્તેજના લાવનશર યહર સમિતિનાં સભ્યોને ધણી મદદકારક હતી.

તેમનામાં તુટિઓ અનેક હતી. કયો મનુષ્ય તે સિવાયનો આ જગતમાં જન્મ્યો છે? પણ તેમણે યુગગતી સાહિત્યમાં કેટલીક અમર કૃતિઓ અને પોતાની ઉન્નતભાવપૂર્ણ લેખનશક્તિને સુંદર નમૂને યુગરાત પાસે રજુ કર્યો છે. દરેક કલાવીરને મુખ્ય આનંદ પોતાની કલાના સ્વજન

કાર્યની ખુમારીનો છે. તેથી ઉતરતો ખીજ દર-જગતે આનંદ તે તે કળાના રસિક મર્મજોની કદરચનાસીમાં રહ્યો છે. એ જન્મે જાતના આનંદ તેમણે પોતાના જીવનમાં સારા પ્રમાણમાં ભોગવ્યા છે. હવે પછીના જમાનામાં તેમની કૃતિઓનો અભ્યાસ વધારે તટસ્થ દ્રષ્ટિબિન્દુથી થઈ શકશે એટલે એ કદરચનાસીમાં એક વધારો કરશે એ નિઃસંશય છે.

ઉ.

કાન્તનું અવસાન માત્ર એમનાં સ્વજનને જ નહિ પણ તેમના શિષ્યોને, તેમના સ્નેહીઓ ને પરિચિતોને પણ એટલુંજ દુઃખકારક લાગશે. તેમનો શિષ્યવર્ગ મોટો હતો અને જો કે આપણા કાવ્ય-સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન કંઈક એકલું પડી ગયેલું, તેમનું જીવન પણ કંઈક એકલું પડી ગયેલું લાગતું હતું છતાં તેમનો સ્નેહીવર્ગ, અને તેમની જુવાન વયથી જ તેમના તરફ આદર ધરાવનારા વર્ગ મણે મોટો હતો.

સાધારણ પરિચયથી તેઓ પૂરા સમજી શકાય તેવા નહોતા. પ્રથમ સમાગમે તેમની રસાભાવિક પ્રોઢતા, ઉદાત્તા અને પૌરુષની હાથ મળ ઉપર બહુ સચોટ પડતી. આ શુભોને લીધે જ તેઓ સામાન્ય માણસને કંઈક દુરાસદ લાગતા હશે.

અતિપરિચયાદયજ્ઞા એમના તરફ થતી જ અસંભવિત હતી. પણ આનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ સ્વભાવે મળતાવડા નહોતા. જરા વધારે પરિચય પછી દરેક માણસ, એ પ્રોઢતા, ઉદાત્તા

અને પૌરુષની નીચે માયાંજીતા, સૌજન્ય, ઉદારતા, સમભાવ જોઈ શકતો. ઓઓ તરફની આદરજ્ઞતા અને કામક્ષતા, જે ખરા પુરુષમાં જ મૂંઝવી શકે છે, તે તેમનામાં હતી. પોતાના મિત્રવર્ગમાં એ બહુ જ મળતાવડા હતા. તેમની મશરી ઘણી માર્મિક હતી અને ઉચ્ચ સંસ્કારી માણસ જ સમજી શકે તેવી હતી. તેમના અટૅલાસમાં તેમનું નિખાલસપણું અંત આગક જેવી સરક્ષતા દેખાતી. અને છતાં તેમનામાં કોઈ સતત મંબીરતા એવી દેખાતી કે તેમને આપણે પૂરેપૂરા સમજ્યા છીએ એમ થઈ પડિયે પણ માની ન શકીએ.

ચીન્દ્રનાથ કાકુર વિને લખતાં કવિ યેટ્સ (Yeats) એક જગાએ કહે છે કે કવિને જુવાન વયમાં કોઈ મદાન કરજી પ્રસંગ આવેસો. કાન્તને પણ કોઈ મદાન કરજી પ્રસંગ આવેસો અને તેની અસર તેમના જીવન ઉપર ચિરકાળ રહેતી. પ્રાકૃત જનોનાં જડ હૃદય પર કરજી પ્રસંગોની છાયા થોડી વખત રહી તેમના જીવનમાં અપાઈ કરી પમાર થઈ જાય છે. વધારે દ્રવિત અંતઃકરણમાં એ દરજ્જો

રસ સર્વત્ર વ્યાપી જાય છે. સમસ્ત જીવનને એ રસમય કરી નાખે છે. એની વેદનાંથી તેમનાં હૃદય વધારે અંતરમુખ, ગંભીર અને ચિંતનાત્મક બને છે અને છેવટ ઇશ્વરની શ્રદ્ધામાં શમે છે. કાન્ત કવિમાં આ દર્દનો તીવ્ર સંવેગ ઘણી જગ્યાએ પ્રતીત થાય છે. નહીં સ્વર્ગન તે સખી ! સ્વર્ગન એકલી તું હતી, સહસ્ત્રશત શલ્યમાં હૃદયની પથારી થતી !

પછીથી એ હૃદય ઇશ્વરની શ્રદ્ધામાં લીન થયેલું પણ આપણે જોઈએ છીએ. પણ એ કરણની ગાંઠ છેવટ સુધી ખસતી નથી. અને દાઢ પણ સ્વર્ગન પાસે નહિ એવી સ્થિતિમાં થયેલા તેમના અવસાનથી એ સમસ્ત જીવન જાણે આખું એક કલ્પાન્ત લગ્ય કાવ્ય થઈ રહે છે.

કવિના જીવનમાં તેમનો કુદરતપ્રેમ બહુજ સ્પષ્ટ દેખાતો. તેમનો કુદરતનો પ્રેમ પુસ્તક મારફત મેળવેલા કે પુસ્તકો દ્વારાજ અનુભવેલા નહોતો

પણ કુદરત સાથેનાં અન્યવચિત-સીધા સંપર્કનોજ હતો. કુંદર ઝાંઝ વેણ ફૂલો તરફ બાલકની મુગ્ધ આંખે તેઓ જોઈ રહેતા અને બાલક માતાને બેડે તેમ તેમનો સ્પર્શ કરતા. કલાકોના કલાકો સુધી કુંડમાં ન્હાતા, અને કોઈ શરીર બગડવાની શંકા કરતાં કહેતા કે પાણી તો માતા છે અને ન્હાતાં ન્હાતાં આપો દિવ્વટા મયોંબુઘઃ.....ઉપતીરિય માતરઃ એ મંત્રોનો મોટેથી ઉચ્ચાર કરતા. એજ કુદરતપ્રેમ તેમને કારમીર તરફ પ્રવાસે લઈ ગયેલ. એજ કુદરતપ્રેમ તેમનાં કાન્યોમાં પ્રતીત થાય છે.

તેમનાં કાન્યો વિશે ગયાં અંકમાંજ સવિસ્તર વિવેચન થયેલું છે. એટલે અહીં વિશેષ શું લખાય ! કવિને ધરેલા એ દીન ઉપહારનીજ દીનતર ભાવે ફરે તેમને પરબોક્ષમાં અંજલિ આપવાની રહે છે.

પુસ્તકપરિચય

ઉગતી ગુલાની: કર્તા બળવંતરાય કલ્યાણુરાય
કાકાર. બી. એ. આઈ. ઇ. એસ. આગતિ ૧ લી.
મુદ્ર. રૂ. ૧-૧૨-૦.

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં નાટક શિષ્ટ સાક્ષરોની
અવગત નહિ તો ઉપેક્ષા પામેલું છે. ગુજરાતમાં
નાટકોનો તો અભાવ નથી. પણ રંગભૂમિ ઉપર
ભજવાનાં નાટકોમાંથી બહુ જ થોડાં સાહિત્યમાં
સ્થાન લાઇ શકે એવાં છે. સાહિત્યક્ષેત્રમાં જેણે પહે-
લેથી જ સ્થાન લીધું છે એવાં નાટકો ભજવાતાં
નથી. આનાં અનેક કારણો હશે. રંગભૂમિ ઉપર
ભજવાનાં નાટકોમાં શિષ્ટ સાહિત્યને આવશ્યક ગુણોનો
અભાવ હશે. શિષ્ટ સાહિત્યમાં સ્થાન પામેલાં નાટકોમાં
'દુષણ'ને આવશ્યક ગુણોનો અભાવ હશે. જેમાં આ
કારણોનો અભાવ છે ત્યાં બીજી કેટલીક દ્રવ્યો જાણનો
કારણભૂત હોય છે. એટલે બાળુ નાટકસમાજોના
માનિકા કેવળ નફા તરફ દષ્ટિ રાખતા કહેવાય છે
ત્યારે બીજી બાળુ સાક્ષરો ભજવાતાં નાટકોની
અવગત કરી નોંધ પણ નહીં લેતા હોય. કારણ ગમે
તેમ હોય, પણ બંને વચ્ચે અન્તરાય છે એ સિદ્ધ
છે. અને એ અન્તરાય સર્વથા અનિષ્ટ અને ત્યાજ્ય
છે. તેથી આ અન્તરાય દૂર કરવાના જે જે પ્રયત્ન
થાય તે તે ફરેક સાહિત્યપ્રેમીએ ચાર રૂ વધારી લેવા
નોંધે. સાક્ષર શ્રી બળવંતરાય ક. કાકારે આવો
પ્રયાસ તેમના દમણી પ્રસિદ્ધ થયેલા 'ઉગતી ગુલાની'
નામના નાટકમાં કર્યો છે તે માટે અમે તેમને
સાદર અભિનંદન આપીએ છીએ.

પ્રો. કાકાર પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર જ પોતાની
કૃતિના વિષય અને યોગ્યતા દર્શાવે છે. 'સાંસારિક
નાટક. ભજવાય એવું.' 'સાંસારિક' શબ્દથી તેને
ઐતિહાસિક વગેરે બીજા પ્રકારનાં નાટકોથી જુદું
પાડે છે. આ નાટકોનો વિષય સમકાલીન સાંસારિક
સ્થિતિ છે. બીજા શબ્દની સ્વાભાવિક રીતે જેતાં
જરૂર નથી; કારણ નાટક કશું એટલે એ નટોથી
રૂપિત થવાને યોગ્ય છે એ સમજાઇ જાય. પણ
આપણા સાહિત્યમાં ઉપર જણાવેલી વિષય સ્થિતિ
હોવાથી તે શબ્દ સુકવાની જરૂર છે. આ કૃતિની
કૃતકૃત્યતા ભજવી બતાવવામાં છે એ જાણત આ
સાહિત્યકારે ખાસ લક્ષમાં રાખી છે.

આ નાટકમાં ગુજરાતના અમુક પ્રદેશની 'અવ-
સ્થા-અનુતિ' દ્વારા હાલના કેટલાક સાંસારિક પ્રશ્નોનું
નિરૂપણ કરવાનો પ્રો. કાકારે પ્રયત્ન કર્યો છે આ
પ્રદેશ તે વડોદરાથી તે મુંબઈ સુધીનો છે. તેમાં
મુખ્ય રચના 'પાવની નદીને કાંઠે અમલનેર' નર્મદા
નદીને કાંઠે (લાટ દેરાનું અતિ પ્રાચીન શહેર)
અર્થ છે. સાંસારિક પ્રશ્નો તેના મૂલ સ્વરૂપમાં
વ્યાપક જતાં તેના નિરૂપણને જેમ પ્રદેશની મર્યાદા
છે તેમ કાલની પણ છે. આ નાટકમાં કયા સમયની
સાંસારિક સ્થિતિનું નિરૂપણ છે? આની એ કસ
કલ્પના કરવી જગા કાંઈ છે. સામાન્ય રીતે એમ
કહી શકાય કે એમાં ઉદ્દેશ પાંચ દાયકાની સ્થિતિનું
વર્ણન છે. અંગ્રેજ કેળવણી આપ્યા પછીનો સમય
છે. વધારે એકસાઈથી વિચાર કરતાં કેટલાકને એમ
જામવા સંભવ છે કે એમાં ખાસ કરી છેલ્લા દાયકા

એક દૃષ્ટિએ પણ-સંવાદ તરીકે પણ-આ સંવાદ ત્રિશંકુની દશામાં પડ્યો હોય એમ અમને લાગે છે. પહેલાના ભાવવાહી સંવાદો અને મર્મરપર્થી ઉચિત વાતચિતના અનુભવમાં-વાચતા બધામાં આવે એવાં ઔચિત્યવિહીન કાંઈં આપણે રૂપી અનુભવમાં આ આખો સંવાદ કદંગી રીતે પડ્યો છે એમ અમને લાગે છે.

વસ્તુઅવિધાનની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ નાટક જગા વિચિત્ર કારે છે. નાટકકાર પોને ટિપ્પણમાં કહે છે તે પ્રમાણે "પ્રવેશ ૩ જાથી ૧૦ મા મુધમાં જે એક સંગ્રામ વસ્તુનું નિરૂપણ છે તેને ઘટનું વાતાવરણ પહેલા બે પ્રવેશ આરંભે છે, તો છેલ્લા બે પ્રવેશ તેની કુદરતી સાતોત્કર્ય સ્વભાવ સાધે છે. આરંભ અને વસ્તુ વચ્ચે ત્રીજો પ્રવેશ તેમ વસ્તુ અને અંત વચ્ચે ૧૦ મો પ્રવેશ પૂરતી ગરજ પણ સારે છે." આ વાત એકંદરે સાચી છે. પ્રવેશોનો ક્રમ સુષક છે. જ્યાં પણ કાર્પ એમ પછે કે આ નાટકનું વસ્તુ શું છે? આ નાટકમાં શું બને છે? -તો શું કહેવું? ૧૭૪ પાનાંના આ નાટકમાં 'કાર્પ' શોધવા જવું પડે એમ છે. મંવાદોની જગ્યામાં નાટકનું 'કાર્પ' ક્યાં હોય છે પડ્યું છે તે ગોધનું કહિન છે. કંચનને લકી જે કાર્પ કાર્પ છે તેમાં. પણ પ્રધાનતા ન હોવાથી દૃષ્ટિ આગળથી સરી પડે છે. ખાટી તો અમુક કુંવારા હોકારાહોકારીઓની સગાઈ થાય છે તે સિવાય બીજું કાર્પ દેખાતું નથી, અને મગાઈ પણ આપણા સનાતન રિવાજ પ્રમાણે મુરખીઓને કરી નાખે છે, એટલે આ રચનાના મુખ્યપુરતિઓને વાતો કરી સિવાય ભાગ્યેજ બીજું કાર્પ કરવાનું રહે છે.

નાટકના પાત્રોની યોજના એકંદરે ઠીક છે. પણ બંદક રેખાઓ નિરૂપી તેટલી સચાટ નથી. પાત્રોના ચિત્રતા આકર્ષણમાં પણ પ્ર. હોમર જેવા વિદ્વાન અને અનુભવી માણસની પામે જે સુદમતા અને આસિયતા આજના રાષ્ટ્રીયે તે પૂરી પડતી નથી. તેમાંએ ઔચિત્યભંગ અનેકવાર થયો જણાય

છે. ઉદાહરણ તરીકે, દોહતનું નિરૂપણ તેની વય અને કણ્ઠતરના પ્રમાણમાં તદન અનુચિત અને વધારા પડ્યું છે. પરિણામ એ આવે છે કે તે ગ્રાસી અને ઉર્મર પહેલાં પાટી ગએલા હોકારા જેવા દેખાય છે. તેની ઉર્મર પંદર કે સોળ વરસની છે અને નવો નવો મંદીક ક્ષણમાં આવેલો છે એ વાત સ્પષ્ટમાં રાખીએ તો ત્રીજા પ્રવેશમાં તેના મોંઢામાં મુકેલું ભાવજૂલેટું અનુચિત છે તે આપોઆપ જણાઈ આવશે. નાટકકારને પણ આ વાતનું કેટલેક અંશે લાન હોય એમ લાગે છે; કારણ કે દોહતના સાતોત્કર્યના પ્રસ્તાવનામાં બીજા મુરખીઓ પાસેથી મોંઢાનું તે ભોલે છે એમ તેની પાસે કહેવડાવ્યું છે. પણ આતો અમને લાગે છે કે એક લાંબું ભાવજૂ મમે તેમ મુસાદી દેવાની નાટકકારની યાજક પણ કમી જાય એવી સૂક્ત જ છે. બીજું એક ઉદાહરણ. ચીમતી પોતાની માને કહે છે: "બા, મહારી ઈશાબા, કહું? કમ એટલે મેં" તો તદને ને બાપાને જ દીધું છે. "સુધેરેલા અને સદગ લગ્ન અને મર્મીના બેમથી રૂઝા કુટુંબોમાં પણ દીકરીઓ આ પ્રમાણે પોતાની માને અભિનંદન આપતી હશે કે કેમ તે અમે જણતા નથી. અમને તો એમાં કુંવારી દીકરી અને મા વચ્ચે કયા પ્રકારની સદગ મર્મી હોય છે તે વિશેનું નાટકકારનું અજાન જ દેખાય છે. અને એવું જાન હોય તો નવશી જોઈને ઉપેક્ષા કરી દગે એમ લાગે છે. પણ આવી ઉપેક્ષા "કુદરતની તાદર્ય જી" દેખાડવાનો રાજો કરતા નાટકમાં તો અપ્રમાણ ૩-૧૫. ત્રીજી જગ્યાએ રાખીએ ત્રણે. માર્નસિક પરિવર્તનની દૃષ્ટિએ વિચારતાં કંચનમાં થયો ફેરફાર સ્વાભાવિક ક્રમમાં થયું હોય એમ લાગતું નથી. વ્યસનમાં મરક થઈ ગએલા છે કે ને ત્રણ થાપેથી મુરખી બનેલા હોય તો તો સુધરતો માર્ગ બહુ સરળ થઈ જાય. આવાં બીજા અનેક ચિન્નપરચનો આ નાટકમાં અમને જણાય છે આ નાટકના આલોકક મન-સ્વાદમાં વધારેમાં વધારે કટુ આ જાનના અનુચિતતાઓ જ લાગી છે.

આ નાટક ભજવવામાં આવે તો જેવી અસર કરે? અમને લાગે છે કે સારી અસર કરે. નાટકકાર

પ્રવેશોની રચના કરવામાં બહુ નિપુણતા બતાવી છે. અદ્ભુતની સંવાદ અને પહેલા પ્રવેશનો અંતિમ ભાગ જેનો નાટકકાર પોતાના દિગ્ગજમાં ચેતકેન પ્રકારેણ બચાવ કરે છે, તે ખાદ કરીએ તો આશ્ચર્ય પ્રવેશ પ્રેક્ષકો ઉપર સરસ અમર કરે એમ અમને લાગે છે. વાંચતાં જે પ્રવેશો ખૂબ અસર કરે તે બોલો પણ કરે કે કેમ તે કહી શકાય નહિ. પણ અમને જ ખાસ ગમ્યા છે તે: 'પ્રવેશ ૫ મો, જે બેઠેલો: કદપના અને મુંઝવણની એકમેકથી થતી ચિંતા, 'પ્રવેશ ૯ મો 'નીક' એ બેઠેલો: કોશેટમાંથી પતંગિયા, 'કેટકક અંશે અસંભવનો દેખ હોવા છતાં 'પ્રવેશ ૮ મો, (પતાપુત્ર: નખખાઠેને ઉપાય શો: ? ' 'પ્રવેશ ૧૧ મો, સ્વાગતે તે ઓપતે! : સાત વારના રસ ' અને કેટકક અંશે હંદસા જેમાં નાટકકાર પોતાની પહેલાના નાનાભોટા નાટકકારના માફક પોતાના કુવારા ડોકરાડોકરાઓને બેઠી દેવાની આતુરતા બતાવે છે. નાટકકાર પ્રત્યેક પ્રવેશની રચનામાં જે કલા દાખવે છે તે સમસ્ત નાટકને કોઈ એક રજૂટ અને પ્રધાન કાર્યથી સંકલિત કરવામાં હાથની હોત તો આ નાટક જરૂર એક ઉત્તમ કૃતિનું રચન હોત. પણ આ દોષ તો આપણા 'પડિત કંવઓગ' વારસાથી ઉતરેલો છે. માથ વગેરે મહાકવિઓએ પ્રત્યેક શ્લોક અને સર્ગ ધડવામાં જે કૃતિલ્લા અને ચાતુર્ય દાખવ્યાં છે તે તેની સમગ્રતાને કલા-અંકિત કરવામાં વાપરી નથી. સરવાળા બાદબાકી કર્યા પછી પણ આ નાટકમાં જે સાફ રહે છે તે માટે અમે નાટકકારના 'કૃતગંજ' છીએ. અને પુનઃ રવાનુતર પ્રમાદીની અચ્ચન્ન કરીએ છીએ.

૨.

પ્રતાપ પુસ્તકાલયનાં દિંદી પુસ્તકો:

સુગથી ભાષામાં નીકળતાં પત્રોમાં જે રચન નવજીવનને છે અને અસીમાં કેસરીને છે તે રચન દિંદીમાં દનપુરથી પ્રસિદ્ધ થતા સાપ્તાહિક પત્ર પ્રતાપને છે. પ્રસિદ્ધ દેશભ્રમ ગણેશ ચંદ્ર વિદ્યા-

ચીએ. સ્વાયેશ આ પત્રના પુસ્તકાલય તરફથી ત્રણ પુસ્તકો અમને મળ્યાં છે તેની પહેલિય અંગે મન્ય-વાદપૂર્વક રજીસ્ટરીએ છીએ.

અકાલી દર્શન: ગુરુ ગોવિંદસિંહના સમયમાં જે બહાદુર લોકો તેમની સાથે રહી મુસલમાનો સામે લડ્યા હતા તેમને અકાલી નામ આપવામાં આવ્યું હતું. અકાલી એટલે જેને કાન-મૂલ-નથી તે. તેઓમાંના ઘણા વારંવાર જિજ્ઞાસુ મેઘવી પાછા આવતા હતા, અને કેટલાક જે રજીસ્ટ્રેશનમાં મરતા હતા તે અમર કાર્ડ પ્રાપ્ત કરતા હતા તેથી તેમને આ નામ મળ્યું. શિખધર્મના જીવનના સંકટ સમયે આ સંપ્રદાયનો જન્મ થયો હતો, અને તેણે તે સંકટમાંથી ધર્મને આબાદ બચાવી લીધો. ગુરુ ગોવિંદસિંહના પછી જે રાજકીય અને લઘાણ કાર્ય ચાલુ રહ્યું તેમાં અકાલીઓએ ખૂબ ભાગ લીધો. મહારાજ રણજીતસિંહના સમયમાં અકાલીઓએ સૈન્યમાં દાખલ થઈ શિખ સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં સંતોષ સંભાવ કરી; પછાણે સથે થયેલ અનેક વિરોધોમાં ગોખરે રહી અકાલીઓએ મહારાજને જિજ્ઞાસુ અપાળો હતો. રણજીતસિંહના મૃત્યુ પછી શિખ સમ્રાજ્ય કુસંપનને લીધે પડી જાયું. જે નીચ રાજસેરકાએ વારંવાર દયાગાજી ન કરી હોત તો અકાલી સૈન્યે ક્રિષ્ટિય સેનાને ધંખાવમાં પણ પશુ મૂક્ય. દીધો હોત નહિ. અને આમ થયું હોત તો, કોણે રહી રહે છે કે પંજાબનો-પંજાબ જ કેમ ? ભારતવર્ષનો-ઇતિહાસ જેથી રીતે લખાત ? શિખ સામ્રાજ્યના પતન પછી અકાલી સંપ્રદાયનો પ્રભાવ નાશ પામ્યો. પરંતુ કેટલાંક વર્ષોથી એવા બનાવો બનતા આવે છે કે જેથી અકાલીઓ ફરી નેરે પર આવ્યા છે. ૧૯૦૭ નો દેઆબ પ્રદેશનો કાપ્લો, ૧૯૧૪ ની કોમાગાટામાં ફર્ડના અને ત્યાર પછી કિરંપાણ અને ગુરદાસના સુધારાના વિષયમાં સરકારે જે નીતિ મહશ્વ કરી તેથી અકાલીઓમાં ખરી નગ્નિતિ આવી. આ સર્વ દિલ્લાસોનું વર્જન આ પુસ્તકમાં અનેક ચિત્રો સાથે આપવામાં આવ્યું છે. જે દરેક ભારતમકને એકવાર વાંચવું જોઈએ.

અસિદ્ધાન: ક્રાન્સના પ્રતિભાષાથી અન્યકાર નિષ્કર્ષ હુગોની નવલકથા "નાઈની થ્રી" ના સામંત રૂપે આ પુસ્તક શ્રદ્ધે ગણેશ ચંદર વિદ્યાર્થીએ તેમના જ્ઞેનિવાસ દરમ્યાન લખ્યું છે. પુસ્તકમાં ક્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિનું અવગમનનું વર્ણન છે. ૧૭૮૯ માં જેસ્ટાવલનું લાયકર રદખાનું પડ્યું. '૯૦ માં ક્રાન્સમાં જમીનદારી પ્રથાને અંત આવ્યો, '૯૧ માં રાજ્યસભા નાબૂદ થઈ, અને '૯૨ માં પ્રજાતંત્રનો જન્મ થયો. ધીરે ધીરે '૯૩ ની સાલ આવી પહોંચી, આ વર્ષમાં એક વિચિત્ર ખેત્ર ખેલાયો. આખા યુરોપે ક્રાન્સપર ચડાઈ કરી અને ક્રાન્સ પાસે પર ચડાઈ કરી. આ સમયે ક્રાન્તિએ શું કહ્યું? બીલુનું કાર્લ નદિ યજ્ઞ ક્રાન્સે યુરોપ પર વિજય મેળવ્યો અને પારિસે ક્રાન્સ પર આ પ્રમાણે આખી અદરની સદીમાં '૯૩ ના કરનાં વધારે ભયંકર અને તેમની વર્ષ બીલુનું કોઈ નથો, બુલારની આક્રમક બચાવ માટે ક્રાન્સની રાષ્ટ્રીય પદપદે ૩ લાખ યુવકો માગ્યા જે ખુશીથી આવ્યા તે કીક, અને ન આવ્યા તેમને પકડવામાં આવ્યા. પાદરીઓ પર પણ હાથ ચલાવવામાં આવ્યો, રાજની ગરદન ઉઠાવી દીધી અને જાહેરદરતાથી ભરતી થવા માંડી. અંતે વેન્ડીના ખેડૂતો શાન્ત રહી ન શક્યા. જમીનદારો તથા પાદરીઓ જે ભાવો ભાવો કરતા હતા તે આ ખેડૂતોને આવી મળ્યા, અને સૌએ એકત્ર થઈ પ્રજાતંત્ર સામે ધોર સંચાલન આદર્યું. " અસિદ્ધાન " ની કથા ક્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિના આ ખંડનો ચેડાક ભાગ છે. પુસ્તકની ભાષા સરલ છતાં અતિ સુંદર છે.

વંદાવાત: અનુવાદક પં. લક્ષ્મીધર વાગ્ધેયી. આ અન્ય રવ. ખંડિત દરિનારાવજી આખેનો મરાઠી નવલકથાનો અનુવાદ છે. જંગમી નવલકથાકારોમાં જે રચાન બંકિમચાણુને અને યુગરાતી નવલકથાકારોમાં ગોવર્ધનરામને મળ્યું છે તે રચાન મરાઠી નવલકથાકારોમાં આખેનું છે. તેમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં " વંદાવાત " નો દરજ્જો ઉચ્ચ છે. તેમાં વિજયનગરના રાજ્યની પડતી તથા ખાસ કરીને તાર્કિકાટાની લડાઈને તે માત્રાત્મક પં જે લખાઈ ૧૭૭૫ના થયો તેનાં આંતરિક દારો કયાં હતા તે વાતોના સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. વિજયનગરના ઇમરાતએ પચ્ચપર લડના લાલભૂઈ બાપશાયેને મદદ કરી પોતની મ્ત્રા ખૂબ વધારી દીધી હતી, તેના રાજ્યની સીમા હુમલદારો રામેશ્વર સુધી હતી. પણ તેથી મદાઈ થઈ રાજ ભાગ બુલ્યો. આથી ગોવર્ધકાઠા, વિગપુર અને અદનનગરનાં રાજ્યોએ પોતપોતાનું વેર બૂલી જઈ એકત્ર થઈ વિજયનગર પર ચડાઈ કરી અને તાર્કિકાટાની લડાઈ થઈ એ લડાઈમાં રાજ દારો અને માર્યો ગયો. પછી મુસલમાનોએ વિજયનગરમાં પ્રવેશ કરી સંકેશ વર્ષોથી એકત્ર થયેલા સંપત્તિના લૂટ ચલાવી. વિજયનગર પર ચપેલા આ ભયંકર વળાપનું વર્ણન આ પુસ્તકમાં આપ્યું છે. તેમાં મનુષ્યસ્વભાવનું તથા મનોવિગ્રહનું આભેદન વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ કૃતનીતિનું અપ્રતિમ દર્શન દરાવ્યું છે. ઐતિહાસિક નવલકથાના શોખીનોને આ પુસ્તક વાંચવા જેવું છે.

ન. જ. ત્રિ.

બાળરામાયણ

‘સીતાદરણ્ય’* નામના નાનકડા પુસ્તકની દ્રષ્ટી પ્રસ્તાવના લખવાનું મને થોડા સમય ઉપર પ્રાપ્ત થયેલું. તેના ઉપર મુગ્ધ યશ થોડા સપ્તમાં તેની જેટલી સ્તુતિ થઈ શકે તેટલી મેં કાઢેલી. પણ તેનો વિસ્તૃત પરિચય આપી કાષ્ઠિક કાષ્ઠિક સ્થળે સ્લેષ કાપકૃપ, વધશ્લટ કે ફેરફાર સૂચરી તેનું સૌંદર્ય વધે એ હેતુથી અવલોકવાનો તે પ્રસ્તાવના લખતાં પ્રમંથ ન હતો. આ સ્થળે તેમ કરવાનો હેતુ છે, કે જેથી એ સૂચના બાળરામાયણના ‘સીતાદરણ્ય’ પછીના ભાગ લખતાં લેખકને કાંઈક ઉપયોગી થાય.

‘અરેળીઅન નાઇટ્સ’ માં પહેલી જ કથા આ પ્રમાણે છે: એક વેપારી હતો. તે બહુ ધર્મનિક હતો. શ્રી વાતે સુખી હતો. એકવાર પ્રવાસે નીકળ્યો ત્યાં તેને કાઈ જન મળ્યો. વેપારીએ ખજૂર ખાંડને નાંખેલા ફળાંઆ પોતાના હોકારને વાગ્યા અને તેથી તે મરી ગયા, એમ કહી જન તેને ગળે પડ્યો, અને ગળી જવા તૈયાર થયો. પેલાએ તેને ખૂબ સમજાવ્યો પણ તે સમજ્યો નહીં ત્યારે તેણે તેની પાસે એક વર્ષની અવધ માગી પોતાનાં સ્ત્રીઓની વિદાય લઈ આવવાની રજા માગીને કહ્યું કે બેસાથર એક વર્ષ પછી આ જ દેશણે આવીશ, પછી તું મને ખાત જજે. એક વર્ષ પછી તે સંચરન વેપારી તે જ સ્થાને જઈને બેઠો. પેલા રાક્ષસ તેને આવા જતો હતો ત્યાં ઈશ્વરે જાણે વેપારીને મારે ત્રણ મદદગાર મોકલ્યા. એકની પાસે એક

દરણી હતી, બીજાની પાસે બે ફતરા હતા, ત્રીજાની પાસે કાષ્ઠિક ત્રીજું હતું. પહેલાએ રાક્ષસને વિનવવા માંડ્યો: ‘તું જેને ખાવા ધાય છે તેની કથાના કરતાં વધારે અદ્ભુત કથા કહી તને રાત્ર કહે તો આ માણસને તું ત્રીજા ભાગનું આવર્દા નહીં આપે ?’ કથાના રસીઆ પેલા જનને એ વાત પસંદ પડી, કથા સાંભળી, અને ખુશ થઈ ત્રીજા ભાગનું આવર્દા બદલ્યું. બીજાના બે જણાએ પણ એકએકથી સદીઆતી વાનો કરી બંનેએ ત્રીજા ભાગનું આવર્દા પેલા વેપારીને મેળવી આપ્યું, અને તેમ કરી વેપારીને જીવતદાન આપાન્યું.

આવી કથા છે. વેપારી સત્યવ્રત હતો તેથી તેને સંકટમાંથી ઉગારનારા સ્વાભાવિક રીતે જ મળી આયા એમ આર્થ સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલો દરેક માણસ કહે. પણ ૧૦૦૧ વાર્તાઓ લખનારને આરણ જીવનના પ્રાણરૂપ વાર્તાઓ કહેવાની પ્રથાને અમર કરવી, દતી, એટલે તેણે વાર્તા કહેવામાં પ્રાણ આપવાનો સૌથી રહેઠોટ ચુલ્લ છે. એમ બનતી દીધું. વજીરની દીકરી શાંદરાઝાદ આમ. પહેલી જ કથામાં પોતે કથાઓ કહીને થું જાદુ કરવા માગે છે તેનો પ્રશ્નદાર, દતી દે છે. આખો ‘અરેળીઅન નાઇટ્સ’નો અંથ કથા અને આખવાનોમાં રહેલી જીવતદાન આપવાની શક્તિની સાક્ષી પૂરી રહી છે. આપણાં પ્રાચીન આખવાનેને અને આખવાન સાંભળનાર ‘સર્વપાપવિનિર્મુક્ત’ થશે એવું વાંચીએ છીએ. તુલસીરામાયણમાં દરેક કાંડને અંતે અમુક આખવાન ગાનાર કે સાંભળનાર વિરાગ, જપ, નેત્ર, તપ વિના ‘રામ ભગતિ હૃદ પાવહિ’, ‘ગિતા નાવ

જનસિંધુ તરફ,' વિનય, વિવેક, વિમુક્તિ ત્રણે મેળવશે એવું વાંચીએ છીએ. આખ્યાન સુણનારને ન્યારે આવી રિક્તિસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી હોય ત્યારે આખ્યાન કહેનારને વિશે તો પૂછું જ શું? પણ આખ્યાન કહેવાનો માર્હમા જે મનોરમ રીતે 'અરેખીઅન નાઈટ્સ' માં આપવામાં આવ્યો છે તેવો બીજો ક્યાંયે નથી આપવામાં આવ્યો એમ મને લાગે છે. પણ એવી જીવતદાન આપવાની શક્તિ, આખા શહેરની કન્યાઓને આઝાદ કરવાની શક્તિ, શાસ્ત્રઆઝાદ જેવી આખ્યાન કહેનારીમાં જ હોઈ શકે.

મિત્રો પાસે 'વાર્તાવાર્ષિકિ'નું પદ પામેલા કાકામાદેવ રામાયણની કથા બાળકોને કહેવા માટે શાસ્ત્રઆઝાદ જેવા કોઈ સંસ્કારી કથા કહેનાની શોધમાં હતા, અને તેમને ભાષા ચંદ્રકર જડયા. અનુપમ શિક્ષકનાથી અસ્વિકાર પામેલી શક્તિવાળા મોઝ્ય શિષ્યના પત્રિશ્રમનું આ બાળશાસ્ત્રમાયણ પ્રથમ ફળ છે.

મૂળ રામાયણ અને આધુનિક રામાયણે ભેદ, કથા માટે મૂળને ઘણુંખડું વળગી નથી, લખકે કુમળાં વાનાંઆંતે મુગ્ધ કરે એવી રીતે એ પ્રાચીન કથાની ઘટનાઓને ગૂંથી છે. અને એ ગૂંથણી અપૂર્વ રીતે થઈ છે. ચિત્રકારના ચિત્રની કુશળતા ચિત્રની પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર જેટલો તેટલો આધાર રાખતી નથી. આઝાદના દિનવર્ણા પઠની પૃષ્ઠભૂમિ પ્રહો અને નસુરોની શોભા પ્રકટ કરી, ચક્રી નથી, તેને માટે તો રજનીવર્ણા પઠની જ જરૂર છે—અને રામાયણનાં ઉદ્ભવ પામેલા ચિત્રજ્ઞને માટે જે રજનીવર્ણા પૃષ્ઠભૂમિ ભાષા ચંદ્રકર પર્વદ કરી છે તેમાં તેમની કુશળ ચિત્રકળાનો મરમ્મ પચિય થાય છે. સામાન્ય રીતે રામકથાનો રામજન-મથી આરંભ થાય છે. વાઘમીરમાં પણ કોશલ દેશ, તેના અધીશ દશરથ, અને તેને ત્યાં પુત્રજન-મ એ કથાથી આરંભ થાય છે અને ઠેક ઉત્તરકાંડમાં રામજન-મ પડેલાંની પૃથ્વીની પરિચય મળે છે. અપ્વાનરામાયણમાં બાળ કોડના પ્રથમ સર્ગનો પ્રથમ શ્લોક

યઃ પૃથ્વીમરચારણાય વિધિજેઃ સંપ્રાર્થિતચિન્મયઃ
એ શબ્દોથી શરૂ થાય છે. એ 'પૃથ્વીમર' ની ગુરુતામાં જ રામજનમની મહત્તાનું પ્રમાણ મળે છે. એ 'પૃથ્વીમર' નું સુંદર આલેખન કરીને ચિત્રની પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરવામાં આવી છે. ગિરિધર દેવ રામાયણમાં પૃથ્વીની પાંડવ વર્ણન નો છે, પણ એકીવારે એકે મમથે ગવણ, કુંભકર્ણુ, શ્યાંબાના જેવાંઓનો ત્રાય, દાંત્રિયો અને બાહ્યોની વદાદો. વાંધે ક્રોધાવનાં વેદાં, ઋષિઓ અને જ્ઞાનગુણાં નિસકર્મ પતથાગાદિનું ગદ્ય પદ્યનું એ ગદ્યાનું વર્ણન આ 'બાળશાસ્ત્રમાયણ'માં જેવી રીતે થયું છે તેનું ક્યાંયે નથી થયું. પૃથ્વીરામાયણમાં છે, પણ તેમાં એ રામયેના દિવ મનમનમની કથા કહેવાને માટે ઉતાવળે ઉત્તરવશે ઉડી જતા હોય એવું લાગે છે. દાખલ. તરીકે રાવણ અને કુંભકર્ણુ ચિત્ર ગુરુશ્રીમાં આદલામાં જ આવી મળું છે:

કરિ પિતિતિ પદ ગદિ દક્ષતોમા ।
ઘોલંડ ઘચન તુનહુ જગદોસા
હમ કાહુકે મરદિન મારે ।
યાનર મનુજ જાતિ દુદ ધારે ॥
પવમસ્તુ તુમ્હ વઢ તપ કોન્હા ।
મેં વ્રહ્મા મિલિ તેરિ ઘર દોન્હા ॥
પુનિ પ્રમુ કુંભકરન પહિ મપડ ।
તેહિ વિલોક મન ચિસ્મય મગડ ॥
જા પહિ નવડ નિત કરવ બહાર ।
હાંદ દિ મય ઉતાર મેમાર ॥
સારદ પ્રેરિ તાહુ મતિ કેરો ।
માંગિ નોંદ માસ પટ કેરો ॥

મયે વિમોષણ વાસ પુનિ કહેડ પુત્રવર માંગુ
તેહિ માંગેડ મગવતપદકમલ બમલ અનુરાગુ ॥

આની સાથે આ બાળશાસ્ત્રમાયણમાં આપેલું ત્રણે ભાષાઓનું ચિત્ર સરખાવે. કુંભકર્ણુની મતિ જાંટ કરવાને માટે ગુરુશ્રીદાસે બહાની પાસે શરદાને આસરે બેઠાંઓ છે. રામજી, તામસી અને સારિઃ શુદ્ધિના—જેમની જુદે જુદે કાળે ઉપવિત થયેલી છે (Eugenics) તે પ્રાચીન મથામાં ત્યાં જોઈએ

ત્યાં જોવામાં આવે છે) — ત્રણ જાતોમાં પોતાનાં તપનાં ફળ રૂપે, પોતાના સંસ્કાર પ્રમાણે વરદાન માગી લે એ બાળકોને તુલસીના ઉપરના ચિત્રમાંથી નહીં મળે, આ બાળકોમાંથી મળશે. પ્રથમનાં આંક પ્રકરણમાં પૃથ્વીની અનેકવિધ પીડાનું વર્ણન કરી તેને ‘નાદિમામ’ પોકારી રહેલી જાણવામાં આવે છે, અને પૃથ્વીની સાથે વાયકને પણ સમ-જન્યને માટે તલસતો કરી દેવામાં આવે છે. સમ-જન્ય પર્ણની બધી ઘટનાઓની ગોઠવણીમાં એકંદર રીતે જે વિવેક, કલા, અને મર્યાદા જતાનવામાં આવી છે તે વાયકને રચે છે અને પ્રસન્ન પ્રસન્ને જણાવે છે.

પ્રથમ આંક પ્રકરણમાં તૈયાર દેવામાં આવેલી સમુચિત પૃષ્ઠભૂમિ વિશે આપણું દલીલ, એક એ સચલા કરીશ. આરંભમાં ત્રણ ભાગોની વાત કહેવા પહેલાં એક પ્રાર્થનાત્મક પ્રકરણમાં રાગમાદાત્મ્ય વર્ણવનાર એક નાનકડું પ્રકરણ આપી દેવામાં આવ્યું હોત તો સરસ થાત. માદાત્મ્ય કહેવાની રીતી આધુનિક હોય. આપણા પુસ્તકમાં ધૃષ્ટી અવતાર તરીકે અને ત્રિદાશીદાની તરીકે તથા અસાધારણ કૃતિઓ કરનારા તરીકે ગામને નથી વર્ણવ્યા, રામને તો મનુષ્ય તરીકે વર્ણવ્યા છે. એ ભાવ તો માદાત્મ્ય વર્ણવવા છતાં પણ રહેવા જોઈએ, અને તે છતાં પણ બાળવાયક એમ તો જરૂર મળી લે કે જેમની જીવનશૈલી દુર્ગમ્યતા જોઈ હું તેમને વિશે તુલસી જેવા દર-વિરોધીઓએ ગાયું હું :

‘ભગવાન રામ ચરણ મુખદાષ.’

ત્રણ ભાગોનો જાણના આગમના કરતા વર્ષના છે તેના કરતાં ગિરિધરમાં ગવળને મહેરની, કુંભકર્ણને જાણના, અને વિદ્યાપણને વિષ્ણુની આગમના કરતા વર્ષના છે એ કહ્યુંના વધારે મગ્ન છે. તેનાં વધારાના ત્રણ દેવોની બિન બિન શક્તિને અનુસાર દેવોની એવા જામ થાય છે.

‘એકજી’ તીર્થમાં રાત્રે આગમ્યા ત્રિપુરાર’.

‘મંદાચળ ઉપર મેં, કુંભકર્ણ બગવંત

‘જાણતું તપ માંડ્યું તેણે કરતો કષ્ટ અનંત.’
‘વિદ્યાપણે વિષ્ણુ આરાધ્યા.’ (ગિરિધર)

રામજન્ય પહેલાં દશરથના આલેખનમાં એક એ વસ્તુનું કથન ઉપરથી થઈ પડત એમ મને લાગે છે. એક શ્રવણાખ્યાન, અને ખીજું વૃષપર્ણની સાથેનું સુદઃ આ બંને વસ્તુથી દશરથનું પાત્રાલેખન વધારે ચોખ્ખું થાય છે, અને બીજા પ્રશ્નથી ભરત જેવા પ્રેમશીર્ષશીત પુત્રની જનની કેવળ દુષ્ટ દલી એવા જે પાછળની ઘટનાઓથી ખ્યાલ થાય છે તે અધૂરો ખ્યાલ છે એમ પ્રગટ થશે.

શ્રવણાખ્યાન, વાદ્યોકિતે અનુસરી, લેખકે દશરથના અવમાન સમયે મૂક્યું છે. દશરથ રાજા પોતાના મરણની ધરી ગણતો જૂનકાળમાં પોતાને મળેલા રાષ્ટ્રની કૌસલ્યાની આગમ વાત દરે છે, અને ધૃષ્ટિ થાય છે. એમાં કળા રહેલી છે, પણ દશરથના અસ્તિત્વનું આલેખન એ પ્રસન્ન પ્રથમ આપી દેવામાં વધારે સરસ રીતે થાય છે એમ માફ માનવું છે. અવરસાન સમયે વાદ્યોકિતના એ અખ્યાય મુખી વિસ્તરેલી શ્રવણની કથા આપવા કરતાં રામ-જન્યના પહેલાં આવી જાય તે વધારે ઉચિત છે. વળા શ્રવણના પિતાનો રાષ્ટ્ર-તાઈ મૃત્યુ પુત્રોવયોગ થી થશે—એ રાષ્ટ્રને વરદાન માત્રી લેવાના, દુઃખમાં પણ મુખ માનવાની, દશરથ રાજાની તૃપ્તિ એ ઘટના પ્રથમ આપવાથી સરસ પ્રગટ થાય શકે છે. વાદ્યોકિતમાં એનો ઉલ્લેખ નથી, પણ ગિરિધરમાં, અને અંતમાં કૃત કૃતિત્ત્વના રામાયણમાં એનો ઉલ્લેખ સચિરતર છે, અને તે ચોખ્ખું લાગે છે.

“અંતમાં રામને જે જણે દીવો રાષ્ટ્ર પુત્રવિશેષે પ્રાણ તારા, જળે મન્ય વચન એનું કરી જે મરણ પામ્યાં, નય કંપના મન. દત્તરક્ષિત કરી વૃદ્ધની, આપ્યાં અપરિમિત દાન, રામ દરખા મન રિષે, મ્હારે યોગ મતાન. એ રાષ્ટ્રને વર માત્રીઓ, જે પુત્ર યાદો મન્ય.”

(ગિરિધર)

આમ ગિરિધરે શ્રવણનાં માથાપના મરણ પછી, ઉત્તરક્રિયા પછી, દશરથને શાપ આપીશ્વર સમી લાગ્યો એમ વર્ણવ્યું છે. સારે બંગાળી કવિ તો એથીએ આગળ ગયો છે.

મુનિ શાપ દિધઃ, જદિ રામર ઉપર
દશરથ કહિછેન પ્રદુહલ અંતરઃ
શબમરેતુ મુનિવાક્ય ના હૃદયે આન
દેખિયાં પ્રેર જામ જલિક પ્રાન.

તવ શાપે મુનિ મમ હરિખ અંતર
શાપ નરે, હૃદય આમાર પુત્ર વર.

(મુનિએ શાપ આપ્યો ત્યારે રાજાએ પ્રદુહલ ચિત્તે કહ્યું, તમારે વચન અફળ ન થાય, પુત્રનું મુખ જોઈને માગ પ્રાણ જવાના હોય તો ભત્ર જાઓ. તમારો શાપ શાપ નથી. એ તો પુત્રનું વચ્ચન છે.)

આવી વાત દશરથને શ્રવણનાં માતૃપિતા સાથે કરતા વર્ણવ્યા છે, અને બને અંધ તાપસ અને તાપસી તેના પોતાના વર તરીકે મનવાને જ આશ્વાસન આપે છે. દશરથની ધીરોદત્તતા આ પ્રસંગમાં સુંદર રીતે પ્રગટ થાય છે. લાઘવ ચંદ્ર-શંકરના પુરસ્ક્રમાં દશરથના અવસાન સમયે આ પ્રસંગ લેવામાં આવ્યો છે એટલે તેનું કાંઈક વધુ વિસ્તારથી વર્ણન થવું જોઈએ તે નથી થઈ શક્યું. દશરથનાં સત્ય વચનો.

‘અજ્ઞાનાદ્વતઃ પુત્રઃ સહસ્રાભિદતો મથા
રોપમેવં ગતે વત્સ્યાત્તત્રસોદતુ મે મુનિઃ,’

મુનિનાં પ્રથમ વચન—જેમાં તે દશરથના સત્યચરિત્રને લખને તેને એકાએક મનુષ્યશરણ થવાનો શાપ નથી આપતો—, પછી તેમનું શ્રવણના ચમત્તી પાસે જવું. તેના ઉપર હાકળાકાળા તેમને હાથ ફેરવે, તેમના આકા-શાપારી વિતાપ વગેરે વિસ્તારથી આપવાના જરૂર હતી. આખા આખ્યાનની કરુણતા વર્ણવવા જોવી છે. દશરથ આગામી કરુણ પ્રસંગના લક્ષણના એમાં સંલગ્ન છે.

“પુરુષે પૂછ્યું, શ્રવણ, વત્સ આજે તને શું થયું છે? તું કેમ બોલતો નથી?” એટલું કહી, “શ્રવણના મરણની વાત મેં કહી” એમ દશરથને કહેતા વર્ણવ્યા છે એ જરા abrupt (અડતું?) લાગે છે વાત્મીકિમાં વર્ણવેલી શ્રવણના માતૃપિતાની શ્રવણને માટેની તાસાવેલી “સીતાહરણ”માં નથી ઉતરી. દશરથનાં વચનો—પ્રસંગની કરુણતાને વધારે તીવ્ર કરનારાં વચનો વાત્મીકિમાં આ છે:

“મારો પગરવ સાંભળતાંની સાથે જ મુનિ બોલી ઉઠેલો: બેટા કેમ આટલું મોડું થયું? પાણી લાવને. આટલી વાર બેટા તેં પાણીમાં રમ્યા કાંઈ તે તારી માના અધીરી થઇ રહી છે. માતાથી કે તારી માતાથી તારો કાંઈ વાંક થયો હોય નો નારે મનમાં ન લાવવો જોઈએ. તું તો જમ પાંચળાનો પગ છે, અમ આંધળાની આંખ છે, તને લખને તો અમારા પ્રાણ ટપી રહ્યા છે, તું કેમ બોલતો નથી?”

આમ પોતાને શ્રવણ માનતા મુનિને ‘શ્રવણ તો મરી ગયો’ એમ કહેતા દશરથના મનમાં કેટલી બધા, કેટલી મુંઝવણ થઇ હતી! દશરથ કહે છે:

મોતચિત્ત દ્વાલુલમ્

મનસઃ કમં ચેટામિરમિત્સંસ્તમ્ય ધાન્વિલમ્
આચચક્ષે ત્વદ્દં તદ્દમે પુત્રવ્યસનજં મયમ્

આ કેટલું તાદશ વર્ણન છે!

ગિરિધરના કેટલાંક પછો પણ સુંદર છે:

“મેં અજાણે કર્મ આચર્યું મગ તરારે કરી આજ
હું પુત્ર થઇ પાળીશ તમને, પીઓ જળ મદારાજ.”
“એવું સંભળી અતિ દુઃખમાં આક્રંદ માંડ્યુ અપારઃ
અરે શ્રવણ જેવો પુ આંધી પ્રગટશે મંમાર.
જેમ લક્ષ્મી નારાયણ તણી સેવા કરે અગુહિન
એમ અમારા મથા કના, જ પુત્રને છે વન.”

આ જુદું ધ્રુમજનની પડે તે વિસ્તારથી આપી શકાય, દશરથ મનુષ્યજાતે તેના નિર્દોશ માત્ર કર એ વધારે ઉચિત જણાય છે.

પ્રપવર્તની સાથેના યુદ્ધના વર્ણનમાં દશરથનું શૌર્ય અને કૈંકેયીની સ્વામિભક્તિ અને શૌર્ય બંને પ્રતીત થાય છે.

“ત્યારે અવધપુરીમાં ઇન્દ્રે આવી. જન્યા દશરથરામ અગ્નનંદન ત્યાં તત્પર થઇને, યુદ્ધ કરવાને જાય, ત્યારે કંદે કંદે મુને સાથે તેડા, મારે ભેવું છે યુદ્ધ, ભેલે તમારું બળ છે કેવું, પ્રાકભવિધા વિશુદ્ધ.”
“ધરી ભાગી દશરથના રથની નખીઓ પૃથ્વી માંહિ ત્યારે ફેંક્યે નિજ કર ધારીને, રથ ઉભો ગુપ્તો ત્યાંહે.”

દશરથ સહયો જ જાય છે; જય થાય છે ત્યાં સુધી તેને ખગર નથી પડતો કે રાણીએ શું પ્રગટમ કર્યું છે.

“એવે શયે કંદે સામું ભેવું, વિરમે થયા નરનાથ રથ ચક્રમાં ધરી કેમણે દોડે રાણીને હાથ.”

આ પ્રસંગને એક પ્રકરણ મળ્યું હોત તો સરસ થાત.

રામજનમથી માંડીને ધીમે ધીમે સ્વચ્છત્વોત્તરિવનીની જગ્યા થયા વહેવા માંડે છે. ઋષિયાચનાના સુદર પ્રકરણ આગળ આવી બાળક યોનાના ઉપનયન માટે પણ વિશ્વામિત્ર જેવા કોઈ ગુરુ આવે, અને જૂખતરણ, ટાલતડકો અને શાક ન લાગે એવા બે દેવનિર્મિત વિદ્યા આપી ભરપાયાને માટે તૈયાર કરે તો કેવું સારું, એમ કહી યંબી જશે અને પ્રાચીન શરણીઓની લક્ષિતમાં લીન થશે. આ પ્રસંગે પણ એક સ્મરના કરી દઉં? પશ્ચિમ મુનિના વચનમાં વાદ્ભીકિનું એક વચન ઉમેરી દેવામાં આવ્યું હોત તો મિત્ર પરિપૂર્ણ થાત.
તેણાં નિમ્નહને શક્તઃ સ્વયં ચ કુશિકાત્મજઃ
તથા પુષાદિતાયૌ ચ ન્યામુપેત્યામિવાચતે ॥

યોનાના પુત્રના હિત માટે જ વિશ્વામિત્ર આ માનગી કરી રહ્યા છે એમ વિશ્વામિત્ર થયા પછી જ દશરથ પ્રસન્નચિત્તે માગણી રવાનારે છે એ આવી જન તો સરસ હતું.

તાટકાવધ જેવા નાનકડા પ્રસંગોના વર્ણનમાં પણ વિવેક અને કુશળતાની છાપ ચોખ્ખી દેખાય છે. ગુલસીદાસ તો

ચલે જાત મુનિ દીન્દિ દેશારા
મુનિ તાટકા ક્રોધ કરિ ધારા ॥
પ્રકાદિ યાન પ્રાન હરિ લીન્દા
દીન જાનિ તેહિ નિજપદ દીન્દા ॥

એટલું કહી રામનું પરાક્રમ વર્ણવી દે છે. પણ વાદ્ભીકિએ તો તાટકાને વધ કરતાં વિચારપૂર્વક અચકાતા, અને પછી રામને યોગ્ય કારણ જતાની યેરતા વિશ્વામિત્રને ચીતવાં છે. પ્રભરસણના કારણે કર્તવ્ય કરવું જ નેહએ, પછી તે ‘નૃશંસમનૃશં વા પાતકં વા સદોષં વા’ હોય તો તેની ચિંતા નહીં એવાં વાદ્ભીકિમાં વચન છે. આપણા બાળ-રામાયણમાં પણ આ ભાગ છે, પણ તે અતિથય સાવધાનતાથી ધૂકાયો છે:

“તાટકા સ્ત્રી છે એટલે સ્ત્રીને કેમ મગમ એ વિચારથી તમે આવકો મા ખાતા. દુષ્ટ સ્ત્રી કે પુરુષ જન્મતને દુઃખ કરતાં હોય તો પ્રભના પાલક રામનું એ જ કર્તવ્ય છે કે તેણે તેમને શિક્ષા કરવી.”

પ્રવાસમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ બાળકોને ઇતિહાસ પુરાણનું જ્ઞાન અનેક કથાઓથી આપે છે. અકંદરનાની કથા બહુ રચિયુક્ત રીતે આપવામાં આવી છે. ભગીરથ અને ગંગાવતરણની કથા દેવકીમાં આપી દેશમાં આવી હોત તો સરસ થાત. પછી તો વનવાસપ્રતિગા મુખીનાં પાનાં બાળક અપચપ પૂરાં કરે છે. વનવાસ-આગા રીતાને ‘લક્ષ્મણ અને રીતા’ ના પ્રકરણમાં સંપ્રગણવિવામાં આવે છે. એ પ્રસંગે રીતાજની સાથેના મેઘાદનું વર્ણન આવ્યું પણ કેમજતાથી થયેલું છે. રીતાજનાં કદિ ન વીસરાય એવાં વચનોનો એમાં સમાવેશ થયો હોત તો સરસ હતું. પ્રકરણને અંતે સમરણ માટે તો એ અવસ્ય આપવા જેવાં છે:

નપિતા નાત્મજો નાત્મા ન માતા ન સમ્બોજનઃ
 હ્રદ પ્રેત્ય ચ નારીણાં પતિરેકો ગતિઃ સદા ॥
 મુખં ઘને નિષવત્સ્યામિ યથૈવ ભવને પિતુઃ
 અચિન્તયન્તી બ્રહ્મોકાંચિતયન્તો પતિવ્રતત્મ ॥
 શુશ્રૂપમાણા તે નિત્યં નિયતા વ્રજ્જ્વારિણો
 સદા રંસ્યે ત્વયા વીર ઘનેષુ મધુગંધિષુ ॥

આ છેલ્લા 'લોકનુ' અપરિમિત માધુર્ય તો છેડી
 શકાય એવું નથી જ.

એ જ પ્રકરણમાં લક્ષ્મણ અને ઊર્મિલાના સંવાદ-
 નું કથણુ ચિત્ર હીક આપી દેવામાં આવ્યું છે.
 આદિકવિએ અને ખીનઓએ એ પ્રસંગને બાદ
 રાખી એ ત્યાગી સાધ્વીને કરેલો અન્યાય 'સીતા-
 હરણમાં' ફેરવામાં આવ્યો છે.

વલ્લભધારણુ પ્રકરણુ જરા વધારે પડતું વહેતું
 આવી જાય છે એમ લાગે છે. એ પહેલાં પિતાની
 રમ્મ લેવા ગયેલા રામ અને સત્યપાક્ષને માટે આખા
 દરબારની સમક્ષ તેમની પિતાને વિનવણી—આપ તો
 પૃથ્વીનું એક હમર વર્ષ રાત્રી કરવાના છે, ચૌદ
 વર્ષ અરણ્યમાં રહી, પ્રતિદા પૂરી કરી પાછો આવી
 આપના અરણ્યમાં પડીશ, એવી વારંવાર વિનવણી
 અને તેને અન્તે સમરત મંડળમાં વર્તેલો હાહાકાર

દેવ્યાઃ સમસ્તા રુદ્ધુઃ સમેતાસ્તાં વર્જયિત્વા
 નરદેવપંત્તીન્મ ॥
 રુદન્સુમન્ગ્રોડપિ જગામ મૂર્છા હાહાકૃતં તપ્ર
 યમૂવ સર્વમ્ ॥

કેવળ રાગદિને જ નહીં, પણ સુમંત્રને પણ
 મૂર્છા આવી અને સર્વજ હાહાકાર થઈ રહ્યો—આ
 વાતનો નિર્દેશ આવશ્યક હતો. આ પછી સાત્તક
 અને તીક્ષ્ણ વચનોથી કૈકેયીનું હૃદય પચટાવવાના
 સુમંત્રના પ્રયત્નનો નિર્દેશ સુમંત્રનું આલેખન
 વધારે વ્યક્ત કરવા ખાતર જરૂરનો જણાય છે. પણ
 એ સૌના કરતાં પણ રામના નિર્વિમ્લનનું દુઃખ કેમે
 કરતાં ઓછું કરવાના દશરથનાં કાંઈનાં વર્ણન વિના

'રામવનવાસતું' થિત્ર અધૂરું જણાયું. ત્યારે કૈકેયીને
 સુમંત્રે અતિશય વિનવી છતાં, તેનાં સાત્તક વચનોથી
 તેને શોભ થતો નથી, તેનાં તીક્ષ્ણ વચનોથી તેને
 દુઃખ થતું નથી, તેનાં મુખ ઉપર કશી વિકૃતિ પણ
 જણાતી નથી એમ દશરથે બોલ્યું ત્યારે તે સુમંત્રને
 કહેવા લાગ્યોઃ 'ત્યારે સત્ ! રામની સાથે જ્યાં
 માટે રત્નસંપૂર્ણ ચતુર્વિધ સેના તૈયાર કરો; વારા-
 ગનાઓ, આયનવાદન કરનારાઓ, મહાધનિક વેપા-
 રીઓ, મદ્યો, આયુધો, મુખ્ય નાગરો, વાહનો
 અને અરણ્યકાવિદો તૈયાર કરો, મારો જેટલો
 ધાનનો અને ધનનો ભંડાર છે તે પણ રામની
 સાથે મોકલો એટલે

નિષ્તનમ્ગાન્કુજરાંશ પિયંધારણ્યકં મધુ ॥
 નર્દાંશ વિવિધાઃ પશ્યન્નરાજ્યં સંસ્મરિષ્યતિ ॥'

મૃગયા અને વિહાર કરતો, અરણ્ય-અયોધ્યામાં
 રામ પોતાની અયોધ્યા ભૂલી જશે. આ આટલો
 સાંભળી મહાદમણિ રામચંદ્રજી જે વિનીત વિનવતિ
 કરે છે તે કાંઈ પણ રામકથામાં આવતી જ નેહિએ.

ત્યક્તમોગસ્ય મે રાજન્યને ઘન્યેન જોયતઃ
 કિં કાર્યમનુયાત્રેણ ત્યક્તસંગસ્ય સર્વતઃ ॥
 યો દિ દાતા પ્રિપત્રેષ્ટં કક્ષાયાં કુરતે મનઃ
 રજ્જુસ્નેહેન કિં તસ્ય ત્યજતઃ કુજ્જરોત્તમમ્ ॥
 તથા મમ સતાં શ્રેષ્ઠ કિં ઘ્યજિન્યા જગત્પતે
 મર્યાણ્યેયાનુજ્ઞાનામિ પીરાણ્યેવાનયન્તુ મે ॥

મારા ખરા સંગી તો કેવળ ચીર છે, બીજી બધી
 તો મારે કેવળ ઉપાધિ છે.

આમ વલ્લભધારણના પ્રકરણને માટે આટલી
 તૈયારીની જરૂર છે. વલ્લભધારણ અને વિદાયનું
 પ્રકરણ સરસ છે. નિષાદરાજની સાથેની ભેટની
 ચરત્ર સ્વાભાવિકતા ગંગાધારના પ્રકરણમાં સંપૂર્ણ
 રીતે હતી છે. નાવમાં ચઢતાં રામચંદ્રજીની પાસે
 સુમંત્ર દ્વારા મોકલેલા ગદેશમાં અતિશય કળાકૌશલ્ય
 રહેલું છે. લક્ષ્મણને ઊર્મિલાની રમ્મ લેતો તો આગળ
 વળુઓ છે જ, એથી તો ઊર્મિલાની પ્રાપ્તિ અન્યાયનો

પરિશાપ થાય છે, પણ સમને ઉપરના - સંદેશમાં ઉમિડા પ્રભેનું પોતાનું - કશું પ્રગટ કરતા અને ઉમિડાનો ત્યાગ સૌથી અદક છે એવું કહેતા વર્ણવતે આપવાનકારે, ગમચંદ્રજીને સદાય મારે અપણી કથા છે.

દરરથના અવસાનની કથામાં શ્રવણકથાના નિર્દેશ વિષે હું ઉપર ઉલ્લેખ કરી ગયો. દયા આખા ગમચંદ્રના પહેલાં આપવામાં આવે એવી મારી મૂકવા છે, પણ અવસાન પહેલાંની છઠીએ તેનું ગાન રમરણ થાય એ તો અવશ્ય જ છે. કાંઈ કાસ ફરિયં તે રાગને શાપનું રમરણ કરી શરૂ ના થયે આત્મકુદિ કરતા વર્ણવે છે.

રાજાપિ તદ્વિયોગતઃ સ્મૃત્વાશાપં સ્વકર્મજન્મ
શરીરત્યગનાકેણ શુદ્ધિલાભમમન્યત ॥

દશરથના મરિયને આ જાવ બહુ રવાણાવિર
છે મોટાની આગળ પોતાની રિયો વર્ણવતા
તેમના મુખમાં એ જાવના ઉદ્દેશર પણ મહી શકાય
અને આખર

હા રાવય મહાવાહો હા મમાવાસનાશન
હા પિતૃમિય મે નાય હા મમાસિત મનઃ સુત ।
હા વૌ-લ્લે ન પડ્યામિ હા હુમિત્રે તપસ્વિન્નિ
હા વૃન્તે મમામિત્રે કૈકિયિ કુલપાંસિનિ ॥

એ પ્રજાપતા દશમે પ્રાણ હોડ્યા છે. આ બધું રમરણ આપવાની આવશ્યકતા છે. "ગોડી રાગ ચં - ૪ હતી તેથી તેમણે પણ જરા આહું પાસું કરું અને ઉઘી ગઈ" - ૨૧ કહીકતને મારે કશે આધાર મારા જણમાં નથી, આધાર હોય તેવું આવશ્યકતા નથી.

આ પછીનાં પ્રકરણમાં તો તુલસીદાસને ચાદ કરી વિના ચલે એમ નથી. મારી ભાષા ચંદ્રચંદ્રને બધામાં છે કે ભરતના ઘર આવવાનો પ્રસંગ, પિતાના અવસાનના ખબર, રામચંદ્રજીને મળવા જવું. અને તેમને પાછા લઈ આવવાનો નિશ્ચય એ બધું ઉ-સી નેઈ જઈને પોતાનાં પ્રકરણ પાછાં

તપાસી જવું. ભરતની ભક્તિ અને ત્યાગ વર્ણવતાં તુલસીદાસ વાદ્યમીડિને પણ વટાવી ગયા છે.

“ભરતનાં ઘર આવતાં” એવો જીવન દર્શનનો રિરિપર એ જ કીમાં તે દેવ વિયતાર આપ્યો છે. ત્યાં ભરતે દીડી ‘અયોધ્યા’, જેમ પ્રાણ રહિત શરીર લાંબા ‘સરખા’ લોક દીધા, મહુને નેત્ર નીર. “ગોઝરી માં વાળું” પ્રસરણ લઈ, આ ભાગે કઈ દૃષ્ટ્યે તપાસા જોઈએ તેનો એક દાખરો આપીય. ‘શીતાદરજી’માં ભરતે ‘પિતૃ’ આ છે ? એટલે જ પ્રશ્ન પૂછે, અને ઉત્તરમાં નેત્ર કૈયી કહે છે: “ભરત, તારા પિતાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો.” આમાં નિષ્કૃષ્ટ ઉતાવળ છે એમ કથા વિના નથી રહેવાનું. ઉ-સી ગયો:

સકલ કુસલ-કઈ મરત સુતાઈ ।

પૂછી નિજ કુલ કુસલ મલાઈ ॥

કહુ કઈ તાત યહાં સવ માના ।

કઈ સિયરામ લપન પ્રિયજ્ઞાતા ॥

આ પ્રશ્નથી કૈયી મુંઝાવી નથી, ‘અકાતાલી નથી, એમ નહીં’ ‘તારા પિતાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો’ એટલું જ કીને થોળી જવા બેરસી નાહર અધમતા તેતામાં નથી. તે ગાંડાં શાવે છે. તે આખમાં ‘કપરનીર’ ભરે છે, અને કહે છે:

તાત વાત મેં સકલ સંધારી ।

મહ મંથરા સદાય વિચારો ।

કહુક કાજ ચિધિ ઘોષનિગારેડ ।

મૂપતિ સુરપતિપુર પગુ ઘરેડ ।

(ભાઈ, હું તો બધું ઠીક જ કરવા ગઈ; નિ-ચારી મંથરા મારે આવી હતી; પણ નિધિએ થોડુંક ખરાબ થયું; ભૂપતિ સ્વર્ગે પધાર્યા.)

એ સંઘર્ષને ભરતની શી રિયો થમ ?

સુન્ત મગ્ન મય ઘિવસ વિપાદા

જનુ સહમેડ કરિ ઘહેરીનાદા ।

તાત તાગ હા તાત પુકારી ।

પરે મૂમિતલ વ્યાકુલ મારો ॥

(સુષીને બારન બધી વિવશ થયો, વિવશ થયો, માણે મોઢું ડેસરીની ચર્ચના સુધી દાખી કરી ગયો હોયને ! હા તાત ! હા તાત ! પુત્રો બારે વ્યાકુળ થઈ બૂમ પડે પડે.) અને રોનો ગેના એકવા લાગ્યો :

ચલત ન દેશન પાયડે નોહો ।
તાત નરામદિ મોપેહુ મોહા ।
(ચહુરિ ધોર ધરિ ઉઠે સમારી)
કદ પિતુમરત હેતુ મહતારી ॥

(રૂ પિના, અનકલે પછે દ નખારે મુખ નદાં નેઈ શક્યો ! નિતા અને નમચંદ્રને સાંપવા પછે ન ચલા ! પછી ધારા રહી. સાંત થને પૂછવા લાગ્યા, ' મરણ શી રીત થયુ મા ')

' રીનાદરજી નાં વચનો " અન નિતાશ રામને અધોર કરના દશે કે અર હરણ દશે અમ તગી અમે વીશંદર મુસાફરી કરીને અગત અન અર્ધી ક્રીથી ઉનકું ન નીકળ્યું. રામ અન ભાગ્યલાગી કે પિનાને તેમજ અંગમરદાર ક્યો " હવે ઉપરના તે નાં બન નિરાને આછાપીને, હવે પડે ગેળીને વાંત કરતા તેમ એવી અમર થાય ॥

આ પછીનો ભાગ ક્રીકીએ બધું કરો મંજુળાનું રાં સુધીનો ભાગ દુહોમા અપાયો છે. પછી એક ન દુહોમાં ને અવલુંનીય ખૂબી પુત્ર-રીએ મૂકા નથી છે તે કોઈ દન કદમ એમ નથી : મરતદિ વિમરેડ પિતુમરત મુતત રામચનનોન હેતુ અપતપડ જાનિ કિય થકિન રહે ધરિ મોન

(ભરત મમરતવાય સુમનાની સાથે ૧૫૨-મરજદુઃખ ખૂબી ગયેલ તેમના વનવાસનું શરૂ થોને છે અમ સમજ સમમી જઈ રનખ થઈ રહ્યો.)

આ પછીના ક્રીકીના મુખમાં મહેલાં વચનો " અનક : આ ગાન્ય દવે તારે છે. તું રામચરી દશામ દાખમાં લવાને તૈયાર થઈ જા. સદુર તું પણ અ-ધની સાથે રુતા આપવા તાર પડે ॥ " એવી

Vulgarity (અકતા) કર્યા બનેલી ક્રીકીને પણ ના જાતી પછી મંવરને ' અડા પાટુનો પ્રસાદ સારી રીતે જમાડના ' સત્રામનુ પ્રાપ્ત વર્ણન શત્રુને લગ્યે છે.

આખનાં ભતનાં વચનોનું આ રાપણું વાંચી-કિમાંથી લાગે શત્રુ ॥

અર્ધમળગમિ પ પે મે ઘોરે રથ મરુદાનિની
પાપે રથદગમતાનોડદ પ પવ નમિસાંમગમ ॥
અર્ધ ભમિ પ્રવેદગમિ વિષં વા મમવામ્વદમ
મહમેન વાય વામ્માનં દરવા વામિ વમરવમ ॥

વળા તુમરીનાં વચનો

સરલ મુરોલ ધમમત રાડ ।
મો કિમી જાનર તોય મનાડ ।
અમ વો કીયકુંતુ જગમાદો ।
જેદિ મુનાય પ્રાનપ્રિય નાર્દી ॥
મે અનિ અદિન રામ તેવ તોદા ।
કો નું અદમિ તપ્ય વાદુ મોદો ।
જો દમિ નોદમિ; મુદમમિ નદા ।
શાંતિ ઓટ ઉદિ ઘેટદિ કાર્દ ॥

રામચિરોધા હરપતે પ્રમટ વાગ્દ વિધિ મોદિ
મા મમન કો પાતકા । વાદિ વાદે વાદુ નોદિ ।
અ અ અના ઉરમાન—નાંવિનાના તાન મ-પ-
મંચા વિધાનાએ મને જન્મ આપેા એટલે માં
પાપ ને કેટલું બધું દગે ! હવે ને નકામે દેવ
દેવ હું " —અમાં ભરતનો ૧૫૫ પરાકાશએ
પડેલે છે.

આ પછી ભરત ક્રીકીવાને મને છે. ક્રીકીવાની સાથેના વાતચીત પાંચ લીટીમાં ઉપરી લીટી છે તે ક્રીકી નથી ક્રીકીવાને આલંબનાનો બીજો પ્રમંથ નથી. ' અપા અનર્થનો દેતુ દ ન હું ' એ આવનાં અનેક વચન વચાપ કરતા નાનો મુને મંમળી માત્રુ મરતકેવચન મુદુ મુનિ પુનિ ટટો મંવારો ।
લિયે ઉટા રમાર ઉર મોવન મોવની વારિ ।

અને ‘મનહુ રામ ફિરિ’ આવે’ એવો કૌશલ્યાએ અનુભવ કર્યો એમ તુલસીદાસ વર્ણવે છે. એ અનુષ્ઠ મરણાવચિત્ર હોડી દીધે કાંઈ આવે એમ છે ? પછી ભરતનો આગ્રહપૂર્વક અભિપ્રેય—ત્યાગ, રામની પાસે જવું, અને તેમની વિનંતિ એ અર્ધ તુલસીમાંથી આપવા બહિં તો અનેક પાનાં ભરાય. તાત્પર્ય એ કે જે તુલસીનો અમર ભાગ છે તેનો અર્ક કેાઈ પણ રામકથામાં આવવો જ જોઈએ. ભરતનું ચિત્રણ એવું થયું જ જોઈએ કે જેથી તુલસીની સાથે આપણે પણ ઉચ્ચારી શકીએ કે:

સિયરામપ્રેમ પિયૂષપૂરન હોત જનમ ન ભરતકો
મુનિમનઅગમ જમનિયમ સમદમ વિષમ
મ્રત આધરતકો
દુષ્કદાહદારિદ્રદંભદૂષન મુજસત મિસ અપહરતકો
કલિકાલ તુલસીસે સઠન્દિ દટિ રામસન-
મુજ કરત કો ॥

(સીતારામના પ્રેમામૃતથી ભરેલા ભરતનો જન્મ ન થયો હોત તો મહા મહા મુનિઓને અગમ એવાં મમ, નિષમ, શમ, દમ, જેવાં વિષમ વ્રત કૌણ આચરત ? અને જો તેમનો જન્મ ન થયો હોત તો દેના સુપર શાઇને દુઃખ, દારિદ્ર, દંભ આદિ પાપોનું હરણ થાત ? અરે એટલું જ નહીં પણ દક્ષિણમાં તુલસી જેવા રાંતે રામસ-મુખ કૌણ કરી શક્યું હોત ?)

અવલોકન બહુ લાંબું થયું છે. બાકીનાં પ્રકરણોમાં હું બહુ નથી ઉતરતો. બાકીનાં પ્રકરણો એટલા સુંદર પણ છે કે તેમાં મણા કાઢવા જેવું અર્જુન નથી. ‘સંસ્કૃતિનું મંદિર’ એ પ્રકરણમાં લેખકની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિની છાપ કોઈ જોયા વિના નહીં રહે. આખરનાં પ્રકરણમાં ‘વિપરીત શુદ્ધિ’ નું પ્રકરણ કાંઈક ખૂંચે એવું છે. લક્ષ્મણના મુખમાં ‘ભાભી’

‘ભાભી’ શબ્દ જ અનેકવાર શોભતો નથી. તુલસી-દાસજીએ મધુરો ‘માતા’ શબ્દ જ લક્ષ્મણના મુખમાં મૂક્યો છે.

લલિમન વિદલિત કદાસુનુ માતા
મુકુટિ વિલાસ સૃષ્ટિ લય હોઈ ।
સપનેહુ સંકટ પરહ કિસોઈ ॥

(માતા ! પત્રકમાં પ્રથમ કરનારને રંગને પણ સંકટ આવે ખરે કે ?)

પણ સીતા આગ્રહ કરે છે. લક્ષ્મણને મુંઝવણ નથી, લક્ષ્મણને અતીવ વેદના છે. લક્ષ્મણ જવાને તૈયાર થયો કે સીતાને લક્ષ્મણને ચાગ્રાશી આપતી ક્ષપ્તી અને તેના મ્હોંમાં કૃત્રિમ વચનો મૂકવાં એ કવિત્વને ક્ષતિકર છે. સીતાના મુખમાં બે વાર ‘મુઓ’ શબ્દનો પ્રયોગ ભારે ગ્રામ્ય લાગે છે—જેવું જનકીપરિણયવાળા પ્રકરણમાં લક્ષ્મણના મુખમાં મૂકેલું વાક્ય ‘આ જનક શું સમજતો હશે એના મનમાં કે’ એ તેમ બક્યા કરે છે’ ગ્રામ્ય લાગે છે.

પણ આવા દોષો તો બહુ શોડા છે. આટલી સવિસ્તર આલોચનાનું પ્રયોજન એ જ છે કે ભાઈ ચંદ્રશંકર ‘સીતાહરણ’ને છે તે કરતાં પણ વધારે મનોહર બનાવે, અને ‘સીતાહરણ’ પછીનો ભાગ લખતાં અમુક અમુક વસ્તુઓ ખાસ ધ્યાનમાં રાખે.

મને તો વિશ્વાસ છે કે શહેરઆગ્રાદે જેમ શહેરની કન્યાઓને આગ્રાદ કરી તેમ ભાઈ ચંદ્રશંકરની રામાયણી કયા આધુનિક સંકુચિત શિક્ષણથી અક-ળાયેલાં બાળકોને આગ્રાદ કરશે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

નોંધ

રક્ષાબંધન

શ્રાવણી પૌર્ણિમાને દિવસે રક્ષા બંધન રાખડી બાંધવાનો રિવાજ લુપ્તો છે. નાગ સાપ વિગેરે જેવી જનાવરથી અકસ્માત મરણ ન થાય એટલા માટે યજ્ઞ કરીને રાખડી બાંધવામાં આવતી હતી. જ્યારે મુસલમાન પ્રજાએ હિંદુસ્તાન પર દુમત્તા શરૂ કર્યા ત્યારે તેમની સામે થવા માટે અરસપરસ સંપ વધારવાની આવશ્યકતા જણાઈ અને યજ્ઞપૂતોમાં એક-એકના રક્ષણને માટે 'રક્ષા' બાંધવાનો વિધિ પ્રચારમાં આવ્યો. હવે દેશની પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ છે અને આજે હિંદુ નહીં પણ હિંદી સંસ્કૃતિનો નાશ કરવા માટે જે પ્રયાસ ચાલી રહ્યો છે તેની સામે આમર-જ્વાલ ઝૂલવા માટે કમર કસવાની જરૂર પડી છે. એ લક્ષ્યમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તિ વિગેરે મંચે ભાઈઓએ સાથે રહી અરસપરસ મદદ કરવાની છે.

નાગ સાપ વિગેરે જેવી પ્રાણી દરેક વર્ગ માત્ર ખાર પંદર હજાર દિહીઓને મારી નાખે છે પણ આજના હિંદુસ્તાનમાં જે એક વાતાવરણ કેલાઈ રહ્યું છે તે તો, આપણી સંસ્કૃતિને પ્રતિજ્ઞ હોઈ, જાણે માણસોને યુગગામી નાખે છે એ વાતાવરણને સાધ કરવા માટે નવીન પ્રકારનો યજ્ઞ શરૂ થયો છે, અને કોમી એકના તથા આત્મભોગ એ તેના મંત્ર છે. દરેક પ્રગતિમાન જાતોમાં મતભેદ અવરખ થવાનો જ, પણ એ તેટલો મતભેદ હોય જતાં દરેક કોમના હિંદી ગ્રેમ અને સંપત્તી કામ કરે, અરસપરસ મદદ કરે એવી લાગણી સાથે રક્ષા-બંધન થવું જોઈએ. દરેક પ્રકારનો દ્રેષ મનમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ. હિંદુભાઈઓ મુસલમાન-

ભાઈઓને રક્ષા બાંધે અને હમેશ તેમનો જવાબ કરવાને તત્પર રહે, તેમજ હિંદુમુસલમાનભાઈઓ અન્યથામ જોડે પણ એ જ પ્રકારનો મંત્ર બાંધે તો એક દિવસ એવો પણ આવે કે માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ નહીં પણ ચારે ખંડની સમસ્ત માણસજાતમાં શ્રાવણ વૈશાખ રહે અને આખી દુનિયામાં વસુદેવ કુટુંબનું સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ રહે.

પણ રક્ષાબંધનની વિધિમાં જ્યારે સ્ત્રીઓ ભાગ લેશે, અને પોતાના કામગ હલક તથા હાથથી કુચ્છપનો નાશ કરશે ત્યારે જ નવયુગ પ્રાપ્ત થશે, એવો અમારો દૃઢ અભિપ્રાય છે.

દિલ્હી મહાસભા

ઊવે સપ્ટેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે દિલ્હીમાં 'આસ મહાસભા ભરવાનું' નકો ક્ષુ' છે. પ્રતિષ્ઠાંતે મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ મોક્ષવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે અને બધા પક્ષ પોતપોતાના મતના પ્રતિનિધિઓ મોક્ષવાની તર્જન કરી રહ્યા છે. આ બધી તૈયારીઓનું શું પરિણામ આવશે તે વિધિને હાથ છે.

જેલમાંથી છૂટેલા આગેવાનોમાંથી જનાજ યાકુબ દુસેન, ડૉ. કાચલુ અને સાથા લગ્નપતરાયે પોનાના અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યા છે. અસાદસુધી મુસલમાન આગેવાનોમાંથી કોઈ ધારાસભ્યનિહારને ચૂનવીને અમલમાં મૂકવાના પક્ષમાં ન હતું. પણ ડૉ. કાચલુ અને જનાજ યાકુબ દુસેનના છૂટકારાથી મોસાના અગ્રદુશ જારીરાહેજનો દુકમ બહાર પડ્યો છે અને ઉલ્લસાઓના ધારાસભ્યો વિરેના ફતવાની સા પક્ષ મુમલમાનોને તેમણે પાદ આપી છે. ડૉ. કાચલુ જેલમાં ગયા તે પહેલાં તેઓ સેન્દ્રમ

ખિલાફત કમિટીના જનરલ સેક્રેટરી હતા અને તેમનો એ હોદ્દો ચાલુ રહેલો હોવાથી આજે પંથુ તેઓ એ કમિટીના જનરલ સેક્રેટરી છે. તેમણે પોતાના એ હોદ્દાની રૂબરૂ જાહેર કર્યું છે કે ત્યાં સુધી જાગૃત્તવપૂર્વક મુશ્કેલી મુસનમાનોના કામમાંથી મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી ખિલાફતની લડત ચાલુ છે, અને ઉત્તમાઓનો ફતવો કામ છે ત્યાં સુધી મુસનમાનો માટે ધારાસભાપ્રવેશ દરામ છે. આથી ધારાસભાખલિફ્તારની ચળવળમાં ઉતરતાં પાણી ઉભરાવવા માંડ્યાં છે અને સરકારના બંદીખાનામાંથી તાબા જ છૂટેલા આગેવાનોના કદ-ળતા હુલામણી નીકળતાં વચ્ચેના સાંભળનારાઓના હૃદય પર કાંઈ અજબ અસર કરે છે-નિચેનનમાં ચેતન પ્રેરે છે, ઉત્સાહભંગ ચપેલાઓમાં ઉત્તમાદ રેડે છે અને સન ૧૯૨૧ નો જુનો જુઓ ફરીથી જાગૃત કરે છે. એમના ઉકળતા અતઃકરણમાંથી નીકળતા વાક્યો, શ્રદ્ધાહીનુતી કરમાઈ ગયેલી શ્રદ્ધા તાણ કરે છે, પોતાના અપૂર્વ ઉત્સાહનું નિશ્ચય કરી અને પ્રકૃષ્ટિત બનાવે છે, વિકસાવે છે અને ફરધી એ નઘદીક દેખાતા સ્વરાજમાં ફરના દિવ્ય દર્શનની ઝાંખી કરાવે છે.

પણ આથી જેમને ધારાસભાપ્રવેશની રૂઢ લાગી છે તેઓ પોતાની રૂઢ છાડવા નથી. તેઓ તે મહાસભાના નિર્ણયને ઉલ્લંઘીને પશુ ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાની દિશાપત કરે છે અને મહાસભા રજા ન આપે તો તેના કગવને અજારાધ્યે મુકવાનું જાહેર કરે છે. આ મનોદશા પ્રજાકાંચ તાવની વિ-ધાતક છે. પ્રજાના તેના પ્રતિનિધિઓ દારા જાહેર થયેલા નિર્ણયને માન નહિ. આપણી વૃત્તિ પ્રજાકાંચ રાજકારણમાં વિનાશક છે. આ વૃત્તિ દર-ગીજ ચલાવી લેવાય તેવી નથી. એથી પ્રજા નયજી પડે છે, તેનું શૈર્ષ હણાઈ જાય છે અને તેની પ્રાંતજા ધગમાં ખલે છે. આથી વૃત્તિથી પ્રજાકાંચ સંસ્થા જેવી કોઈ ચીજ અસકલ અને છે અને કો-લર આગેવાનોના કાંદા મુજબ સર્વ વ્યવસ્થા ચાલે છે.

સર્વ કાંઈ ધ્રુવે છે કે મહાસભાના જૂઠાં પડી ગયેલા પક્ષે વચ્ચે કાંઈ સમાધાન થાય તો સારું.

સર્વ કાંઈ જાણુ છે કે આ પક્ષાપક્ષોને લીધે દેશને કાણું સોસનું પડ્યું છે. રેનિયાનો ધોર અન્યાય આ કાટપુટનું જ એક પરિણામ છે. નામપૂરનો અધ-કચરો વિજય પશુ એવું જ કહી શકાય છે. અને હજુ દેશ પર થું થું વીતનું ગાજી હશે તેની કાપના કરતાં કાળજી કમકમે છે. આ વિરોધ કાંઈ પશુ રીને શમે એ જ સર્વ દેશસત્તાની લાવના છે અને એનો એક જ રસ્તો છે: દિલ્હીની મહાસભા બહુમતિથી જે નિર્ણય કરે તે બંને પક્ષો દ્વારા સ્વીકારાયો.

જે પશુ આ નિર્ણયને તરકાડવાનું કહેશે તે મહાસભાના અને દેશનો મુન્દેગાર થશે. થયું સૌને સીધે મારે દોરો !

હિન્દુ મહાસભા

કારીનરેશ હોતમાં પાંડવ માત્રવિષયક પ્રમુખ-પણા નામ તા ૧૯ એપ્રિલ મળેલી દિનું મહા-સભા સાતમી બેઠકમાં નીચેના કારણો પમાર થયા હતા:—

સીથી પ્રથમ આ હિન્દુ મહાસભા પોતાનો અંગ વિશાસ જાહેર કરે છે કે ભારતવર્ષમાં વસતી તમામ જાતિયા તથા ધર્મોના લોકો વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ અને મિત્રતા રહે એ અત્યંત જરૂરી છે અને એથી આ મહાસભા સમગ્ર હિન્દુજાતિને આદેશ કરે છે કે સ્વધર્મ અને સ્વભાવની ન્યાયયુક્ત રક્ષા અને ઉન્નતિને અર્થ તે જ કાંઈ ઉપાય થોડો તે સ્વદેશના ઉપર જણાવેલા ન્યાયક દિવના વિરોધી ન હોય તે વાંત ખાસ લક્ષમાં રાખે.

આ પછી બીજે દિવસે નીચેના કારણ પમાર થયા હતા:—

જે મહાસભાઓ રાજપૂત, જાજાણ, વેરય, જાદ, મન્દર કે કોઈ જન્મ-ગોત્ર જાતમાં રહીને હિન્દુ આચારવિચારનું મુખ્યત્વે પાલન કરે છે અને જેમનો જનસંબંધ વિશુદ્ધ રહ્યો છે છતાં તેઓ મુસલમાન કહેવાય છે તેમને સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થતા તેને પોતાનાની ન્યાતનતમાં દાખલ કરવા એ આ મહાસભાના અભિપ્રાય પ્રમાણે સર્વથા ડચિત છે. આથી જે મહાસભાઓને આવી રીતે અધિકાર કરી પોતાપોતાની ન્યાતનતમાં દાખલ કર્યા છે તે બીના પર આ મહાસભા પોતાનો અંતરનો ડર્શ પ્રકટ કરે છે અને આશા રાખે છે કે જે જે ન્યાતનતને આપે તેમનો સંબંધ છે તે તે સર્વ ન્યાતનતો તેમને પરા ઉર્ધ્વગી સ્વીકાર કરશે.

આ પછી અત્યંત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવી અત્યંત પ્રયત્નનો સવાલ એક વિદ્વાનોની સમિતિને સોંપવામાં આવ્યો હતો. દિન્દુમુસલમાન ઝગમગો માટે શી જગનાયજીની સ્વામીપર દુમતો કરનાર અગમીરના મુસલમાનો પ્રત્યે “ યુષ્ણ પ્રદર્શિત કરી ” ખાણી-પતના “ ધર્મપ્રિય દિન્દુઓ ” તરફ હસતાવ જરી રાખી ધાર્મિક સ્વતંત્રતા રક્ષાને માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવવામાં આવી હતી અને વિદેશી કપડાંનો ત્યાગ કરી સ્વદેશી કપડાંને ઉપયોગ કરવાની પરમ આવશ્યકતા દર્શાવનારો મહાસભાનો દૃઢ નિશ્ચય જાહેર થયો હતો.

આ બધા કારણો દિન્દુ મહાસભાના સંચાલકોની મનોદશાના નિશાનીસ્વરૂપ છે. દિન્દુમુસલમાન એકતા તેમને પ્રિય છે, તેનાથી કાંઈ વિરોધી તેમને હાથ ન ચાપ એવા તેમની ઇચ્છા છે, છતાં દિન્દુમતિનું સંગઠન કરવાની તેમની ઇચ્છા વધારે ઉત્કટ છે અને એથી છુટકે છુટકે અને પ્રાંત પ્રાંત દિન્દુ મહાસભાની શાખાઓ સ્થાપવાની અને જરૂર પડે આગમરક્ષણ કરવાને માટે દિન્દુ સ્વયંસેવકદળ સ્થાપવાની તેઓએ યોગ્યતા પરી છે. પણ બે ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ દિન્દુઓ પોતાનું રક્ષણ ન કરી શકે તો આ દિન્દુ સ્વયંસેવકદળો એમનું રક્ષણ શી રીતે કરી શકવાના ? એ અમે સમજી શકતા નથી. એ તો દિન્દુસભાજની નિર્જળતા અને હીજાના સ્થાવર છે અને તેનો ઉપાય સ્વાચ્છ બહારના હાથાને નહિ પણ એ દુર્ઘણોની આંતરિક જડ કાપવામાં રહેલા છે.

આને દિન્દુસભાજ એક સમાજ નથી; એકતાનું તેને જ્ઞાન નથી. અસંખ્ય મતપ્રતાંતરો, પંચા અને ન્યાતજનોને લીધે તે જુદા જુદા વિભાગોમાં વિભક્ત થઈ ગયો છે તેની પ્રશ્નિ એકરૂપ નથી. એક જ સ્વયં: તે ઉદભવતી નથી. આને લીધે બીજા નહાના પણ એકરૂપ થયેલા સમાજ તેવા જરૂર કરી શકે છે અને આખો દિન્દુસમાજ ને નિજેન-નિશ્ચયાર નિર્ધાર કરે છે.

આ સમિતિ સુધરતી જ નહીં એમ અમે માનીએ છીએ. દેશ સમસ્તની એકતા માટે

દેશમાં વસતી જુદી જુદા કોમો અને જાતિઓની એકતા જરૂરી છે. દેશ સમસ્તની સાંકળની મજબૂતી એ જુદી જુદી સાંકળોની મજબૂતી પર અવલંબેલી છે અને એથી દિન્દુમતિની એકતા સાથે એવા કોઈ પણ પ્રમાણિક પ્રયત્નને અમે વધારીએ છીએ. છતાં એથી દેશ સમસ્તની એકતાને જરા પણ આંધ ન આવે એ જોવા અમે એટલા જ ઉત્સુક છીએ. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે દિન્દુ મહાસભાના સંચાલકો દિન્દુમતિની એકતા સાધતી વેળા ભારત-વર્ષમાં વસતી તમામ કોમોની એકતા તરફ ખાસ અને પ્રથમ લક્ષ આપે; દેશના એક અંતરે મળી જતાવવા જતાં દેશના અર્થકંદ દેદને નળો ન પાડે તે ખાસ જાનમાં રાખે અને એ જ પ્રમાણે વર્તન કરે. દિન્દુ મહાસભાએ કેવળ દિન્દુઓને જ આર્થ-ત્રણ નહિ આપતાં શિષ્ય, પારસી, જુદ, જૈન, મુસલમાન વગેરે દિન્દુસ્થાનમાં વસતી જુદી જુદી કોમોના આગેવાનોને આર્થત્રણ આપી આ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કર્યું છે એમ અમે માનીએ છીએ અને એ ઉપરાંત ઇચ્છીએ છીએ કે એ મહાનમાના કારણો એ કોમોના આગેવાનોને પૂછીને અને બંને ત્યાં મુંડી તેમની સંમતિ લેખિત જ થાય.

આ વખતના કારણો આવી રીતે ધ્યાન છે કે દેશ તે અમને ખબર નથી, પણ અમે એટલું તો જોઈ જ શકીએ છીએ કે મહાસભાઓની શુદ્ધિને હાથ અને બીજા કેટલાક કારણો દુસલમાન આગેવાનોને પૂછીને નહિ જ થાય. દેશ મહાસભાઓની શુદ્ધિનો સવાલ દિન્દુ મહાસભાએ પાનો મૂકે. દેશ તે એ તેની ઉદારતા અને સમમુલ્યતા મજાત, અને એથી દિન્દુમુસલમાન વચ્ચે જે વિરોધની શાગણી હમ-તીએ ઉભી થઈ છે તે કંઈક અંગે નરમ પડત. પણ મહાસભાને તે પોતા લાગ્યું નથી એ ખેદની વાત છે.

અત્યંત પ્રયત્નનો સવાલ માટે વિદ્વાનોની સમિતિ નીમાપ અને તેનો દેશમાં એક વર્ગ પછી મહાસભાની બીજા ગ્રેડ આગમર નવું થયું અને તરફ તે કમરને અમલમાં મૂકવાનો મદન. વિચાર કરે એ તો એ કારણો કારણે મહાસભાની જ પાન

અંધ કહેવાય. પાણીપતના અંનાવં પછી પણ મહા-સંભા આવો હરાવ કરે એ તો અંધ-શ્રદ્ધિપૂર્વકની અંધવિદ્યા છે. આશા છે કે વિકાસની સમિતિ આ આખતમાં તુરત જ પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરશે અને હિન્દુસમાજની અંદરનો આ જાતિભેદ નિર્મૂલ કરી સદીઓનો અંધારા દૂર કરવામાં અને સમાજને એકત્ર કરવામાં સદાયમૂલત થશે.

સુગંધ સેવાસદન

સમાજસેવાના અનેક પ્રકાર છે. કૃષા તથા વાવ ખેતીવાવ, ધર્મશાળાઓ અને અન્નપક્ષન રચાવવાં, ગરીબજનોને અન્નપરજનાં દાન દેવાં એ જૂના માર્ગો છે. દાક્ષતા સમયમાં ઉપર ખતાવેલી ચીજો ઉપરાંત ગરીબ વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષોને સ્વાસ્થ્યી બનાવવા તરફ વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે ન્યારે સમાજસેવાસઘ (સોસાયલ સર્વિસ લીગ) નધા હિંદુસેવકસમાજ (સર્વિટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી) ની રચાવના પછુ થઈ નહોતી તે વખતે ૧૯૦૮ ની માસમા સેવાસદનનો જન્મ થયો હતો. એ સંસ્થાના પ્રયોજક સ્વ. બહેરામજી મહાપારી હતા, અને નવી પદ્ધતિની સમાજસેવામાં તેમણે પહેલ કરી એમ કહેવામાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી. પુનાનું સેવાસદન આ સંસ્થાના પુત્રો તરફિ જન્મ પામીને થોડા વર્ષ પછી ઊંડું પડ્યું હતું.

સુંદર કામ

સુગંધાત્મી ધણી ખરી સંસ્થાની માફક આ સંસ્થા પણ શાન્તિથી અને મૂંગે મ્હોંડે પોતાનું કામ કરી રહી છે. કામ ફેટલું સુંદર છે તે નીચે લખેલા મંદિર વર્ણન પરથી ખ્યાલમાં આવશે: દાનમાં ફેટનીક સંસ્થાઓ ટમટોલ વગાડીને તથા આત્મપ્રશંસા કરીને પ્રજાનું લક્ષ આકર્ષે છે તે અમેરિકન રીત મુંગણના સેવાસદનને પસંદ હોય એમ જણાતું નથી.

સને ૧૯૨૧-૨૨ ની સાલમાં સેવાસદન નીચે પ્રમાણે કામ કર્યું છે:

(૧) ૫૪ સ્ત્રીઓ તથા ડોકરોને સંસ્થાના આશ્રમમાં રાખીને પાળવામાં આવ્યાં હતાં.

૨૫ નિરાશ્રિત આશ્રમમાં:

૨૦. હિંદુ આશ્રમમાં; અને

૯. પારસી આશ્રમમાં.

તેમને મફત લણાવવામાં આવ્યાં હતાં અને ખાવાનો, કપડાનો તથા શિક્ષણનો ખર્ચ સંસ્થા તરફથી થયો હતો.

(૨) ૧૫૫ સ્ત્રીઓએ ઔદ્યોગિક વર્ગોનો લાભ લીધો હતો, તેમાં કપડું વેતરવાનું, સીવવાનું, મોજાં ગૂંથવાનું તથા ભરત વગેરેનું કામ શીખવવામાં આવ્યું હતું.

(૩) ૧૨૬ મરાઠી સ્ત્રીઓને પ્રાથમિક શાળાની શિક્ષિકાનું કામ શીખવવામાં આવ્યું હતું.

(૪) ૧૧૫ સ્ત્રીઓએ બીજા શિક્ષણના વર્ગોનો લાભ લીધો હતો.

(૫) ૧૨૯ ગરીબ વિદ્યાર્થી ડોકરોને દરરોજ ખપેરની રમના વખતમાં પૌષ્ટિક ખોરાક આપવામાં આવ્યો હતો. તે ઉપરાંત, જરૂરીઆત, પ્રમાણે જોડા, છત્રો, ટોપીઓ તથા કપડાં પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. વર્ષ દરમ્યાન ત્રણ વખત ડોકરોઓને ગામ બહાર લઈ જઈને ન્યાસ તથા આપી હતી.

(૬) ૬૫ સુવાવડી સ્ત્રીઓને સંસ્થાની નર્સ મદદ કરી હતી અને કાષ્ઠક કાષ્ઠક વખતે કપડાં, દુધ, વિગેરે ચીજો મફત આપ્યાં હતાં.

(૭) કોલેજોની ઉચ્ચ ફેજવણી આરે ૪ વિદ્યાર્થી-નિઓને માસિક રૂ. ૧૭ ની સિધ્ધવર્તિત આપવામાં આવી હતી.

(૮) દવાખાનાઓમાં, ગરીબ લતાઓમાં તેમ જ અન્ય સ્થળે રહેતાર સ્ત્રીઓની મુલાકાત લઈને તેમને સ્વયંસેવક સન્માનીઓ દ્વારા અનેક પ્રકારની મદદ કરવામાં આવી હતી.

(૯) મોજાં તથા ઔદ્યોગિક વર્ગોમાંથી શીખેલી ૧૭ બાઇઓને શિક્ષિકા તરીકે નોકરી મળી છે અને ૧૫ બાઇઓ નર્સ અથવા દાયણ તરીકે ફજવાઇ છે.

ઔદ્યોગિક વર્ગો

સર રતનજીતાના દુસીઆ તરફથી રૂ. ૨૬૦૦૦ ની સખાવત યથા તેની મદદથી એક મકાન બાંધ્યું છે. ઉપરના માળમાં રાંધવાના શિશુજીને માટે જલુ મરસ વ્યવસ્થા થઈ છે. અહીં સામાન્ય તેમજ ખાસ નીચે રાંધવાનું શીખવાય છે. નીચેના માળમાં કપડાં રંગવાનો વર્ગ થોડા વખતમાં ઉદ્ઘાટનાર છે. આજ રંગરેલું મનગમતા પૈસા લે છે એટલે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓને આ વર્ગથી થલો જ ફાવેલાં થશે. રંગમાં દેશી રંગે પશુ શીખવવામાં આવશે, અને સાથે કપડાં ધોવાનું શિશુજી પણ અપાશે. દાઢમાં ધાળીતો ત્રાસ વધી પડશે છે અને પોશિંગ કંપનીઓમાં કપડાંની કમ્પરધાણુ નીકળી જાય છે એટલે આ વિષય પણ અતિઉપયોગી થઈ પડશે સીવવાના વર્ગમાં એક વર્ગનો અભ્યાસ કર્યો બાદ દરેક સ્ત્રી પોતાના નિર્વાહ કે મદદને માટે કમાણી કરી શકે છે. સેવાસદનમાં લોકો તરફથી જે કામ આવે છે તે તેમનેજ સોંપવામાં આવે છે અને તેમને અનુક્રમદેનતાણું આપવામાં આવે છે. રેડીઆ દાદરની નીચે હવા ખાય છે, કારણકે શહેરના લોકોને તેમાં પૂરતી કમાણી લાગતી નથી. વહાંટ માટે ત્રણ શાલો છે તે દાલ આલતી નથી.

અપેરના વર્ગો

મોટી ઉપરની કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓ જેમને સામાન્ય વર્ગોમાં લાખવાની અનુકૂળતા ન હોય તેમને માટે અપેરના ત્રણ કક્ષાકે- (૧૨-૪૫ થી ૩-૪૫ સુધી) કેટલાક વિષયોનું શિશુજી આપવાની વ્યવસ્થા કરી છે. આ વર્ગોમાં મરાઠી, અંગ્રેજી તથા ગીતાનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, અને તે ઉપરાંત શીકણ, સંગીત, ડ્રોઈંગ, પ્રાથમિક અક્ષર, ઈતિહાસ તથા બૂગેશ પણ શીખવાય છે. આ વર્ગોમાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓ માટે વ્યવસ્થા નથી એ શોચનીય છે. ગુજરાતી કાપંઘલકો તરફથી ગુજરાતી સ્ત્રીઓને જે સમજવાને ત્યાં મોકલવામાં આવે તો તેમને પણ શિશુજીનો લાભ મળે.

કુંધવાનું શીખવવામાં આવે છે. ઘણી સગારીએ સેવાસદનમાંજ પોતાનાં કપડાં સીવ્યાં છે, અને તે કામ ત્યાં શીખેલી બાઈઓનેજ સોંપવામાં આવે છે. તેથી દિવસના ચાર કલાક કામ કરી બાકીને માથાક રૂ. ૨૫ ની કમાણી થઈ શકે છે. આ બાઈઓને પણ મરાઠી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી, સંગીત, ડ્રોઈંગ, દાંડ-બોઈ મોડેલીંગ વિગેરે પણ શીખવાય છે.

મુંજર્નું સેવાસદન અત્યંત ઉપયોગી કામ કરી રહ્યું છે, અને તેના કાર્યવાહોને સામાજીક થઈ છે.

સત્યાગ્રહનું રહસ્ય

કોલંબીઆ વિભાગીકના સમાજસાત્રના અધ્યાપક ગિડિન્સે કલેરેન્સ કેમ ના " કોન્ફલિક્ટથી આધીના અદિસાત્રમક સત્યાગ્રહ " નામના નવા પુસ્તકની સમાલોચના કરતાં જણાવ્યું છે કે : " સત્યાગ્રહને અંગે જે દડતાલ, બદિલાગ કે અસહ્યાર કરવામાં આવે છે તેનું અતે પરિણામ એનું આવું છે કે કાં તો ઉત્સાહ અને આત્મવ્રત ક્રીજ થઈને સત્યાગ્રહ નરમ પડી જાય છે અમર તેમાંથી દિસાત્રમક ભડકો ભૂમુકી ઉઠે છે. જેમ તદન તજાલ છે તેમ તે અગવગતી નિષ્ક્રિયા અથવા દાર યચનો સંભવ વધે છે. એટલે ખરૂં જોતાં અદિસાત્રમક સત્યાગ્રહને માટે પ્રજા આખીમાં આત્મસંનમ પણ ફેળવાયેલો હોવો જોઈએ, પોતાનો હેતુ પાર પાડવા માટેના સંકલ્પ કે નિમય જલુ દર દેવો જોઈએ અને શાન્તિથી દુઃખ મદન કરવાની સક્તિ અગીય રોતી જોઈએ. આવી સક્તિ દલુ દુનિયામાં તોમ કેમણે સંપૂર્ણ ફેળવાઈ નથી પણ હાલ કેમ એમ માને છે દિલી પ્રજા આ આલઈ ગુણે ખીડતી શકે. "

થઈ કહેવાય. પોણીપતના બનાવ પંછી પણ મહા-સભા આવો કરાવ કરે એ તો અંધ. હિંદુધર્મની અંધધિ છે. આશા છે કે વિદ્વાનોની સમિતિ આ બાબતમાં તુરત જ પોતાનો નિર્ણય બહાર કરશે અને હિન્દુસમાજની અંદરનો આ ભૂતિભેદ નિર્મૂલ્ય કરી સરીએતો અંધાધ દૂર કરવામાં અને સમાજને એકત્ર કરવામાં સફાયમૂલ થશે.

મુંબઈ સેવાસદન

સમાજસેવાના અનેક પ્રકાર છે. કૃતા તથા વાવ ખોદાવવાં, ધર્મશાળાઓ અને અન્નક્ષેત્ર સ્થાપનાં, ગરીબજનોને અન્નવસ્ત્રનાં દાન દેવાં એ જૂનાં માંગે છે. દાક્ષના સમયમાં ઉપર બતાવેલી ગીર્ણે ઉપરાંત ગરીબ વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષોને સ્વાસ્થ્યી બનાવવા તરફ વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે જ્યારે સમાજસેવાસઘ (સોરપલ સર્વિસ લીગ) તથા હિંદુસેવકસંગઠ (સર્વેટ્ર આંદ ઇન્ડીઆ સોસાયટી) ની સ્થાપના પણ ધર્મ નહોતી તે વખતે ૧૯૦૮ ની સાલમાં સેવાસદનનો જન્મ થયો હતો. એ સંસ્થાના પ્રયોજક સ્વ. બહેરામજી મક્કજારી હતા, અને નવી પદ્ધતિની સમાજસેવામાં તેમણે પદેલ કરી એમ કહેવામાં કાર્થ અતિશયોક્તિ નથી. પુનાનું સેવાસદન આ સંસ્થાના પુત્રો તરફિ જન્મ પામીને થોડા વર્ષ પછી છૂટું પડ્યું હતું.

સુન્દર કામ

શુભ્રાતની ઘણી ખરી સંસ્થાની માફક આ સંસ્થા પણ શાન્તિથી અને મૂંગે મ્હોડે પોતાનું કામ કરી રહી છે. કામ ફેટકું સુન્દર છે તે નીચે લખેલા મંદિરમ વર્ણન પરથી ખ્યાલમાં આવશે; દાવમાં ફેટનીક મંદિરઓ દમરોલ વગાડીને તથા આત્મપ્રદાસ કરીને પ્રજાનું લક્ષ આકર્ષે છે તે અમેરિકન રીત મુંબઈના સેવાસદનને પસંદ હોય એમ જણાતું નથી.

સને ૧૯૨૧-૨૨ ની સાલમાં સેવાસદન નીચે પ્રમાણે કામ કર્યું છે:

(૧) ૫૪ સ્ત્રીઓ તથા ડોકરોને સંસ્થાના આશ્રમમાં રાખીને પાળવામાં આવ્યાં હતાં.

૨૫ નિરાશ્રિત આશ્રમમાં;

૨૦ હિંદુ આશ્રમમાં; અને

૯ પારસી આશ્રમમાં.

તેમને મફત લણાવવામાં આવ્યાં હતાં અને ખાવાનો, કપડાનો તથા શિક્ષણનો ખર્ચ સંસ્થા તરફથી થયો હતો.

(૨) ૧૫૫ સ્ત્રીઓએ ઔદ્યોગિક વર્ગોને લાલ લીધો હતો. તેમાં કપડું વેતરવાનું, રીવવાનું, મોખાં શુંથવાનું તથા ભરત વગેરેનું કામ શીખવવામાં આવ્યું હતું.

(૩) ૧૨૬ મરાઠી સ્ત્રીઓને પ્રાથમિક શાળાની શિક્ષિકાનું કામ શીખવવામાં આવ્યું હતું.

(૪) ૧૧૫ સ્ત્રીઓએ બીજા શિક્ષણના વર્ગોનો લાલ લીધો હતો.

(૫) ૧૨૯ ગરીબ વિદ્યાર્થી છોકરાને દરરોજ ખોરાકની રૂબરૂ વખતમાં પૌષ્ટિક ખોરાક આપવામાં આવ્યો હતો. તે ઉપરાંત, જકરીઆત, પ્રમાણે ભેડા, છત્રી, રોળીઓ તથા કપડાં પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. વર્ષ દરમ્યાન પણ વખત છોકરાઓને ગામ બહાર લઈ જઈને ન્યાયેત પણ આપી હતી.

(૬) ૬૫ સુવાવરી સ્ત્રીઓને સંસ્થાની નર્સ મદદ કરી હતી અને કાષ્ટક કાષ્ટક વખતે કપડાં, દુધ, વિગેરે બીજે મફત આપ્યાં હતાં.

(૭) દ્વિલેજની ઉચ્ચ કેળવણી માટે ૪ વિદ્યાર્થી-નિઓને માસિક રૂ. ૧૭ ની શિક્ષણતિ આપવામાં આવી હતી.

(૮) દવાખાનાઓમાં, ગરીબ લતાઓમાં તેમ જ અન્ય સ્થળે રહેનાર સ્ત્રીઓની મુલાકાત લઈને તેમને સ્વયંસેવક સન્નારીઓ દ્વારા અનેક પ્રકારની મદદ કરવામાં આવી હતી.

(૯) મોખાં તથા ઔદ્યોગિક વર્ગોમાંથી શીખેલી ૧૭ ગાઇઓને શિક્ષિકા તરીકે નોકરી મળી છે અને ૧૫ ગાઇઓ નર્સ અથવા દાયણ તરીકે કેળવાઈ છે.

ઔષ્ઠોગિક વર્ગો

સર રતનનાતાના દરદીઓ તરફથી રૂ. ૨૬૦૦૦ ની સખાવત યથા તેની મદદથી એક મથન બાંધ્યું છે. ઉપરના માળમાં રાંધવાના ચિણ્ણને માટે બહુ સરસ વ્યવસ્થા થઈ છે. અહીં સામાન્ય તેમજ ખાસ ગીર્ણે રાંધવાનું શીખવાય છે. નીચેના માળમાં કપડાં રંગવાનો વર્ગ થોડા વખતમાં ઉદ્ભવનાર છે. આ રંગરંગે મનમગ્નતા પૈસા લે છે એટલે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓને આ વર્ગથી ઘણું જ કાયદો થશે. રંગમાં દેશી રંગે પણ શીખવવામાં આવશે, અને સાથે કપડાં ધોવાનું શિણ્ણ પણ અપાશે. હાથમાં ધોખીનો તાલ વધી પડ્યો છે અને ધોશિંગ કંપનીઓમાં કપડાંની કચરણાનું નીકળી જાય છે એટલે આ વિષય પણ અતિઉપયોગી થઈ પડશે. રીંધવાના વર્ગમાં એક વર્ગનો અભ્યાસ કર્યા બાદ દરેક સ્ત્રી પોતાના નિર્વાહ કે માફકને માટે કમાણી કરી શકે છે. સેવાસદનમાં લોકો તરફથી જે કામ આવે છે તે તેમનેજ સોંપવામાં આવે છે અને તેમને અમુક મહેનતાણું આપવામાં આવે છે. રંદીઆ દાદરની નીચે હવા ખાય છે, દારણકે શહેરના લોકોને તેમાં પૂરતી કમાણી લાગતી નથી. વળાટ માટે ત્રણ સાળો છે તે હાલ ચાલતી નથી.

અપોદના વર્ગો

મેડી ઉપરની દુન્યાએ તથા સ્ત્રીઓ જેમને સામાન્ય વર્ગોમાં જાણવાની અનુકૂળતા ન હોય તેમને માટે જ્યોતરના ત્રણ કક્ષાક (૧૨-૪૫ થી ૩-૪૫ સુધી) કેટલાક વિષયોનું શિણ્ણ આપવાની વ્યવસ્થા કરી છે. આ વર્ગોમાં ગરાડી, અંગ્રેજી તથા ગીતાનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, અને તે ઉપરાંત રીંધણ, સંગીત, ફાઈંગ, પ્રાથમિક ગણિત, ઇતિહાસ તથા બુદ્ધિજી પણ શીખવાય છે. આ વર્ગોમાં ગુજરાતી સ્ત્રીઆ માટે વ્યવસ્થા નથી એ શોચનીય છે. ગુજરાતી કાવ્યવાદો તરફથી ગુજરાતી સ્ત્રીઓને જે સમજવાને ત્યાં મોકલવામાં આવે નો તેમને પણ શિણ્ણનો લાભ મળે.

ઔષ્ઠોગિક વર્ગોમાં ખામ કરીને વેતરવાનું, ગીતવાનું, કાગળના પુલ બનાવવાનું, રાંધવાનું તથા મેળા

ગ્રંથવાનું શીખવવામાં આવે છે. પછી સનારીએ સેવાસદનમાંજ પોતાનાં કપડાં રીંધાવે છે, અને તે કામ ત્યાં શિખેલી બાઈઓનેજ સોંપવામાં આવે છે. તેથી દિવસના ચાર કક્ષાક કામ કરી આવશે માસિક રૂ. ૨૫ ની કમાણી થઈ શકે છે. આ બાઈઓને પણ મરાઠી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી, સંગીત, ફાઈંગ, કાંઈ-કોઈ મેડેસીન વિશેષે પણ શીખવાય છે.

મુંગઈનું સેવાસદન અન્યતં ઉપયોગી કામ કરી રહ્યું છે, અને તેના કાવ્યવાદોને યાચારી થઈ છે.

સત્યાગ્રહનું રહસ્ય

કેસબીઆ રિવાઈનીના સમાજસાધના અખ્યાયક ગિરિએ કહેરેન્સ કેસ ના "કોન્સ્ટિટ્યુશનથી ગાંધીના અદિસાર્થક સત્યાગ્રહ" નામના નવા પુસ્તકની સમાલોચના કરતાં જણાવ્યું છે કે: "સત્યાગ્રહને અંગે જે દરજ્જા, બદિલાઈ કે અસમજાઈ કરવામાં આવે છે તેનું અતે પરિણામ એવું આવે છે કે હાં તો ઉત્સાહ અને આત્મયજ્ઞ શીજી થઈને સત્યાગ્રહ નરમ પડી જાય છે અથવા તેમાંથી દિમાત્મક ભડકો ભૂખૂરી હોઈ છે. જેમ સદન સંજાવ છે તેમ તે યજ્ઞવજની નિષ્કળતા અથવા દારૂ યવાનો સંજાવ વધે છે. એટલે ખરૂં જોતાં અદિસાર્થક સત્યાગ્રહને માટે પ્રજા આખીમાં આત્મસંયમ ખૂબ ફળવાયેલો હોવો જોઈએ, પોતાનો દેતુ પાર પાડવા માટેના સંદર્ભ કે નિમિષ બહુ દૂર હોવો જોઈએ અને શાન્તિથી દુઃખ ગુદન કરવાની શક્તિ અગતીય હોવી જોઈએ. આવી શક્તિ દરજ્જા દુનિયામાં શામ કેસણે સંપૂર્ણ ફળવાઈ નથી. પણ ડૉ. કેસ એમ માને છે દિંદી પ્રજા આ આદર્શ ગુરો ખીનરી રાખે."

૧૯૧૬ ની સાલમાં ગુજરાતની પ્રાજનું આત્મયજ્ઞ જેવું હતું અને આજે ૧૯૨૩ ની સાલમાં ફરી રિયલિટીએ આંધ્રું છે તેની ખરબાઈ કરનારને માલુમ પડશે કે મદ્રાસમાં ગાંધીજીના આદિઅયજ્ઞને લીધે ગુજરાતની પ્રજા કેટલી ખરી રમ વધી ગઈ છે! જ્યોતે દરોડ માણસની વગતીમ ખદાક

માણુસો આમળ પાછળ રહેવાનાજ એટલે સમસ્ત પ્રજા એક દારે ઉભી રહે એ બનવું અશક્ય છે. એટલે રાજકીય ચળવળ ઉપરથી કહો કે મંજૂરીની હડતાલ ઉપરથી, અને તે કારણથી પણ ચુલ્લચાલી પ્રાંતમાં અન્ય આત્મસંયમ પ્રસરી ગયો છે. જેમ કસરત લેતાં સ્નાયુ વધે છે તેમ કસોટી થતાં આત્મ-અળ પણ વધે છે. એ બળનો ઉપયોગ માત્ર રાજકીય બાબતમાં જ કરવાનો નથી પણ પ્રજાની ઉન્નતિના દરેક-કૌટુંબિક, સામાજિક તથા ધાર્મિક-માર્ગમાં કરવાનો છે અને ત્યારેજ તેના શુભ પરિણામનું મીઠું ફળ ચાખી શકાય છે.

ફીલીપીનો માટે સ્વરાજ્ય

ત્યારે અમેરિકામાં પ્રત્યક્ષ મતનું જોર હતું ત્યારે એક દરાવ પસાર થયેલો કે ફીલીપાઈન એટની ડ્રગને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની સત્તા આપવી. આ દરાવ જો-સે પસાર કરાવેલો તોય તે તેમના નામથી ઓળખાય છે. હાલમાં અમેરિકાનું લાતાવરણ વધારે મંદુર્યત મતનું થયું છે, એટલે સિટિસ સરકાર જે દલીલ દિંદને સ્વરાજ્ય નહીં આપવા માટે જાહેર કરે છે તેનો જ પડોળો અમેરિકામાં પણ અંલગાય છે. અમેરિકાની સરકાર કહે છે કે ફીલીપાઈનમાં પણ રાજકીય ચળવળ " મુઠીભર " ચળવળીઆના હાથમાં છે, રાજકીય આગેવાનો પોતાના સ્વાર્થને માટે જ તોફાન મચાવી રહ્યા છે, તેઓ ક્ષત્રા તથા માનના બૂખના છે, સ્વરાજ્યને માટે દેશ દળુ લાયક નથી, ત્રિગેરે જગજૂની તથા લક્ષીલગરી દલીલો બહાર પાડે છે. દેશદેશના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જેવા અધિકારની ખુરસીપર બેસે છે કે તેમની આંખ પડળ ફરી વળે છે, અને જે બૂલો પાંચ પચાસ પચિસો કે પાંચ દળાર વર્ષ પર થયેલી તે ખપી ફરીને કરવા બેસે છે. તેથી જનતામાં કેટલો કહેલ ને કંઠાસ થાય છે, કેટલું લોહી રેકાય છે, કેટલી શક્તિનો ગેરવ્યય થાય છે તેનો આંક તેમને નથી હોતો.

ફીલીપાઈનના સરકારભારીમંડળે (Cabinet) રાજીનામું આપ્યું છે અને અમેરિકન ગવર્નર-જનરલ જનરલ વુડને પાછા બોલાવી લેવાની માગણી કરી છે,

તથા તાત્કાલિક સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ એવું જાહેર કહ્યું છે. અમેરિકનો સ્વાભાવે આપવડાઈ તથા આત્મપ્રશંસા માટે મશહૂર છે, પણ ત્યારે સ્વાર્થનો પ્રશ્ન ખડો થાય છે ત્યારે તેમનું ખરું સ્વરૂપ પ્રકાશી ઉઠે છે.

અમેરિકનોનો આતુભાવ

પ્રેસિડન્ટ હાર્ડિંગે એવો હુકમ કર્યો હતો કે તરફ છૂના સરકારી દવાખાનામાં લગાઇમાં ધવાયતા જે સીદીઓની માવજત થાય છે તેમની વ્યવસ્થાને માટે સીદી કોમના દાકતરો, અને સીદી કોમના દાંત તથા એક્સ-રેઝના નિષ્ણાત વિજ્ઞાનીઓની નીમણુક કરવી. આ હુકમથી કેટલાક ગોરા અમેરિકનોના પેટમાં બળતરા ઉઠી છે. ત્યારે લગાઈના સમયમાં સીદીઓ ધાવણ થયા ત્યારે ગોરા અમેરિકનોએ દરાવ કર્યો હતો કે ગોરી નજીએ સીદીઓની માવજત કરવી નહીં. હવે ત્યારે સીદીના પ્રદેશમાં, સીદી દર્દીને માટે સીદી દાકતરો વિગેરે નીમાય છે સારે તે પણ એ ડાકતર-ખૂટકોને રચવું નથી. તેમણે આ હુકમ તરફ ના-પસંદગી બતાવી છે, અને મોંઘું દોકનાં માણુસો ગામમાં સીદીઓને ધમકી આપતા ફરે છે. ત્યાંનાં છાપાં પણ તોફાન માટે ઉશ્કેરણી કરે છે અને સીદી દાકતરો તથા કાર્યવાદકોના જનના રક્ષણ માટે લશ્કરની માગણી થઇ છે. આ બધાથી ડરી જઇ ઘણા સીદીઓ ઉત્તર અમેરિકા નાસી ગયા છે.

આ સ્થિતિ પણ સુધરેલી અમેરિકન પ્રજામાં આજે જોવા જેવી છે.

અમેરિકામાં દારૂનિષેધ

અમારે ન્યુયૉર્કનો ખગરપના જજીએ છે કે ખસીટુટ નેન્સન જેમનું નામ યુગગતમાં અજણું નથી, તેઓ પાછા મદ્યનિષેધની લડત માટે નીકળી પ્રગ્યા છે અને આફ્રિકા તથા મધ્યએશિયા, સિંદુ-સ્તાન ત્રિગેરે પ્રદેશોમાં ફરીને તેનો પ્રચાર કરનાર છે. અમેરિકામાં પાંચ મદિના સુધી ખૂબ મુસાફરી કરીને તેમણે ઘણી વિગતો તથા આંકડાઓ મેળવ્યા છે, એક વેળા એમણે એમ કહેલું કે ફીલીપીનાં આથી ન્યુયૉર્ક સુધીની મુસાફરીમાં માત્ર

પાંચમ માણસ “ પીવેલા ” તેમના જોવામાં આવ્યા છે. એમના માનવાં પ્રમાણે અમેરિકામાં દારૂની બધી થીરે થીરે ઓછી થતી જાય છે. ચેન્સીફે નીઆમાં જ્યાં દારૂનું વ્યવસાય ધાલીને બેઠું હતું ત્યાં રેખીતી રીતે એનું જોર ઓછું થયું છે. -યુરોપ અને મેરીલેન્ડમાં જે કે ખૂબ ફેરફાર થયો નથી, પણ એકંદરે ઘણાજ ફેરફાર થઈ રહ્યો છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની પાર્સીયામાં ૧૭૦૦૦ માણસ જેટલો જામ રહિયા કિનારા પર છે એટલે દારૂનિષેધના કાયદાને સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં મૂકવો કેટલો મુશ્કેલ છે તે સરેજે સમજી જવાય તેમ છે. જોન્સન કહે છે કે: હિંદુ તથા મુસલમાન પ્રજામાં ધાર્મિક લાગણીજ દારૂ પીવાની વિરુદ્ધ છે. તેને પૂરેપૂરી સતેજ કરવાની જ પાર છે. તેમ કરવાથી તુર્કી, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, હિંદુસ્તાન વિગેરે દેશોમાં ખૂબ દારૂનિષેધ થઈ શકે. મહાત્મા ગાંધીની ચળવળમાં જે આત્મશુદ્ધિનું તત્ત્વ સમાયક્ષ્ણ છે તેને લીધે દારૂનિષેધને ધણી મદદ મળશે. પરીપ્રવૃત્તિના મત પ્રમાણે દુનિયામાં દારૂનિષેધની ફત્તેને વાસ્તે ધણી સારા ચિદ્વો જણાય છે. બ્રિટિશ પ્રજા ધણી દક્ષી છે તે છતાં લેડી એસ્ટર સાઈ કામ કરી રહ્યા છે. મેક્સીકોમાં પણ દારૂ અટકાવવા માટે કાયદા ઘડાયા છે અને ત્યાંના પ્રેસિડન્ટ ઓબ્રેગોન કદા મદવિરોધી છે.

બ્રિટિશ એક્સચીજ નિવેદન

અમેરિકામાં ૧૯૨૦ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૧૯ માં લારીખે દારૂનિષેધના કાયદાનો અમલ શરૂ થયો. તે કાયદાની અમર પ્રજા ઉપર કેવી થઈ છે તે જાણતું નિવેદન બ્રિટિશ એક્સચીજે લખી મોકલ્યું છે. તેમાં જણાવે છે કે:—

“ આ જાણતને લગતી દક્ષીણ તથા આંકડા મેળવવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડે છે, અને દારૂનિષેધના અનુયાયી તથા વિરોધી તદ્દન જુદી જ દક્ષીણ પરવાર કરે છે.

(૧) દારૂનિષેધક મંડળ તથા દારૂનિષેધક અધિકારીઓ (જે સરકારી નોકરો છે) તેમના

આંકડા પરથી એમ પરવાર થાય છે કે ૧૯૨૦ થઈને જેટલો દારૂ પીવાનો હતો તેનો ૨૦ ટકા જ દરે પીવાય છે; નિષેધના વિરોધીઓ કહે છે કે: કાયદો હોવા છતાં ૬૬ ટકા જેટલો પીવાય છે.

(૨) આખા દેશમાં, નાનમોટા તમામ ગામોમાં દારૂ પીવાનું બંધ થયું છે; પણ પૂર્વ કોંકાફ તેમજ ઉત્તરમાં સરોવરના પ્રદેશ પર આવેલાં ગામોમાં દારૂ ચોરીજાણીથી ગણાય છે તેમજ પરદેશી આવેલો માલ ચોરીજાણીથી ઘુસાડાય છે.

(૩) દારૂનિષેધક મંડળ તથા અધિકારીઓના આંકડા પ્રમાણે દારૂની નીપજતી મરણોમાં ઘણો જ ઘટાડો થયો છે, ત્યારે વિરોધીઓની દલીલ એવી છે કે જે દારૂ છોડો ગાળવામાં આવે છે તે વધારે ઝેરી છે અને એથી મરણપ્રમાણ વધ્યું છે.

(૪) દારૂ પીધેલો પોલિસમેનમાં સંજા જવા પડતા તેની સંખ્યા વિશે પણ ઘણો મતભેદ છે; નિષેધક મંડળના મત પ્રમાણે અર્ધોઅર્ધો કે થયો છે; સામાવાળા એ દક્ષીણ કબૂલ કરતા નથી.

(૫) ચોરી વિગેરે કાયદા વિરુદ્ધ ચુંદો કરનારની સંખ્યા અડધી થઈ છે એમ મનાય છે, પણ દારૂ ગાળનાર તથા ચોરીથી લાવતાં પકડાના માણુઓની સંખ્યા વધી છે એમ સારો પક્ષ કહે છે.

(૬) દારૂનિષેધને લીધે પુષ્ટજ પેસો બચે છે અને સેવિંગ બેન્કમાં ૪૦ લાખી પણ વધારે પેસો જમે થાય છે; દારૂગરવગં વધારે નિયમિત કામ કરે છે, અને પોતાનાં હોટલોની રેગવણી, ફૂટજના પોપણ તથા આનંદ માટે વધારે ખર્ચ કરી શકે છે.”

આ નિવેદન ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જે માણુઓ કાયદાકાનૂની અમલકારિક ફેરફાર જોવાની આશા રાખના દન તે નિશચ થઈને બૂબ કલ્યાણમાં રોકાયા છે, અને જે લોકોને થકા દની કે પ્રજામાં આત્મશુદ્ધિના ભાવનામળન થઈ શકે તે નિશચમાં પણ આશા જોષ રવા છે. આજની રીતિ બમે તે દમી, દારૂનિષેધ ૮૦ ટકા શુદ્ધ થયો દર્દો કે ૩૪ ટકા, પણ જે સીઓ તથા હાકર્સ ઉચ્ચ આદર્શ સંકારે તો જાવિયમાં એવડ મુકારો થવાની આશા રાખી શકાય એમ છે. આવો મુકારો જુદા વ્યવસ્થામાં થઈ શકવાનો નથી, અમેરિકાની જુવાન પ્રજા જ આ સાદચ કરી શકે.

અનીતિનો વેપાર

મુંબઈ, કલકત્તા, રંગુન જેવાં મોટાં શહેરો તથા હંદોમાં કેટલેક અંશે અનીતિ થવાની એ કમ્પ્લેક્ટરીએ, પણ તેટલા માટે અજ્ઞાન કે રખડતી છોકરીઓને ગામડાંમાંથી ફેસલાવીને શહેરોમાં લાવી એની કમાણીમાંથી મોટા ધંધો ચલાવવો એ કાર્ષ્વળ્યુ સુધરેલા સમાજથી સહન થઈ શકે નહિ. મોકલાંને જગલમાંથી પકડી આણીને, મારફેડ કરીને, અમુક ચાળા શીખવ્યા બાદ, મદારી તેની પાસે અમુક ખેલ કરાવે છે તે જ પ્રમાણે અને તેથી જ ધાતકરી રીતે છોકરીઓને પકડીને તેમની પાસેથી અમુક કામ લઈ સ્વચળી કમાણી આ નરપિસાચો ભેગી કરે છે. આવાંદરીને મળે ધાધરી અને ખાવાનું, અને ગમે તેવા સખજ કારણસર અણગમે બતાવે તો ઉપરથી ખાવાનો માર.

કુટુંબીઆના બંધ કરવા માટે મુંબઈમાં જે કાયદો છેલ્લી થારાસલામાં પસાર થયો તેમાં વ્યલિચાર માટે છોકરીઓને લાવવાનું, આશ્રય આપવાનું, દલાલી કરવાનું, તથા તેમની કુચાલ પર ધંધો કરવાનું વગેરે કામ શિક્ષાપાત્ર કરાયું છે.

અનીતિને માટે છોકરીઓને ફેસલાવવી એ એક પ્રશ્ન છે અને એક ગ્રાહિત માણસ અનીતિમાંથી ધંધો ચલાવે તે ભુદો પ્રશ્ન છે. વ્યલિચાર માટે દાસના કાયદાની રૂઢિએ શિક્ષા ન પણ ચાલે પણ વ્યલિચાર માટે વ્યવસ્થા કરનાર તથા વેપાર કરનાર તો સખત શિક્ષાને પાત્ર છે. જુગારખાનું ચલાવનાર, વસ્યાગૃહના માલિક તથા દારૂની દુકાન રાખનાર એ ત્રણે એક જ કાટિના રાક્ષસો છે અને સુધરેલી પ્રજા માટે. તદન અસહ્ય છે. જે માણસ હોયકે બીજા કોઈને અનીતિનો માર્ગ બતાવે કે તે માંગે દોરી જાય તે જરૂર ચુન્દેશર છે. કુટુંબીઆના રાખનારનો અને તે પર ચુગસન ચલાવનારનો કોઇ પણ રીતે બંધાવ થઈ શકે તેમ નથી. મુંબઈમાં કાયદો થયો છે, પણ તેમાં જેટલી

ન્યૂનતા છે તે લખિષમાં જલદી સુધારી લેવામાં આવશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

દરેક સુધારા માટે સંગીન પ્રબંધન જરૂર પડે છે. આ વિષય ઉપર ભેદિએ તેટલી ચર્ચા થઈ નથી. સામાન્ય પ્રબંધન ચર્ચા કરતાં કાં તો શરમમાં છે કે હરે છે. પણ ગામડાંની ગરીબ બોળા બાળાઓનું હરણ થવા પછી તેમને જે લખકર પિસાચી છવન ગાળતું પડે છે તેનો વિચાર સમાજના આગેવાનોએ કરવો ઘટે છે. એમ કહેવાય છે કે મુંબઈમાં ઘણીખરી છોકરીઓ કાઢીઆવાડમાંથી આવે છે, કારણ કે કાઢીઆવાડ ગરીબ દેશ છે. ગમે તેમ હોય, કાર્ષ્વળ્યુ ગરીબ વર્ગને અન્યાય થાય તે અપરેડી રીતે સહન કરી શકીએ.

સંમતિની વધ

જાણક વધતી કન્યાઓના રક્ષણ માટે એવો કાયદો થયો છે કે અમુક ઉંમર સુધીની કન્યાને ફેસલાવીને લઈ જનાર માણસ તે જાણતી સંમતિ મળી હોય કે નહીં તો પણ સખત શિક્ષાને પાત્ર છે. ૧૯૦૪ ની સાલમાં બધાં મોટાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ પારિસમાં મળ્યા હતા ત્યાં “સ્ટ્રીઓનો વેપાર” અટકાવવા માટે એવો ઠરાવ પસાર થયો. હતો કે ૨૦ વર્ષ સુધીની કન્યાનું હરણ કરનાર કે ફેસલાવનારનું વર્તન ગેરકાયદેસર છે. પણ આપણી દયાળુ સરકારે તે ઠરાવ કમલ ન રાખ્યો. ૧૯૨૨ માં રા. નેરોએ ઠરાવ રજુ કર્યો કે ૧૬ વર્ષની હદ બદલી. તે ઠરાવ પણ સરકારને ગળે ન ઉતર્યો અને આજે તે કેટલીક યરત સાથે પસાર થયો છે પણ તેનો અમલ થતો નથી તેથી આખા દેશમાં આ બાબત અગવળ ચાત્રી રહી છે. અને મુંબઈમાં દર મોટી સંસ્થાઓના આશ્રય નીચે એક સલા મોસાલી હતી તેમાં કરાવ થયો છે કે સિદી સરકારને એ કાયદાનો અમલ કરવો અને ઉનરની હદ ન રાખવી. કોઇ પણ સ્ત્રીની આજરૂ વૈદાય, તેનું આખું છવન, ધૂળધાણી યમ જાય, અને આખરે તેને નેરમા તરીકે વ્યલિચારમાં જ સડીને

મરનું પડે એવી રૂઝ વ્યવસ્થા હિંદી પ્રજા કાંઈ દાખે ખમી શકે નહીં. આ કણતમાં સ્ત્રીઓએ આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. મુજબની સભા બેઠાવનાર દંધ સંસ્થાઓમાંથી આઠ સ્ત્રીઓની હતી, તે બાબત ઉપર વાંચકોનું ખાસ ધ્યાન દોરીએ છીએ. શું પુરૂષો તેમને સહાય નહિ કરે? અમે તો સમજીએ છીએ કે આ બાબત વિશે પુરૂષોની જ વિશેષ જવાબદારી છે કારણ કે તેઓનો જ વર્ગ ચુંદેગાર છે.

દોહદનું ભીલસેવામંડળ

ઉપનીઆના દુકાળ વખતે ઘણું બૂબે મરનાં ગરીબ છોકરાને પ્રીસ્તિ મિશનરીઓએ બચાવ્યાં અને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરી લીધાં. પણ ત્યારે મોટી સંખ્યા ધર્મશ્રાવ્ય થઈ ત્યારે આપણા હિંદુલોકોની આંખ ઉપરી અને અનેક જગ્યાએ અનાયાસે રથપાયાં. પ્રીસ્તિ મિશનરીઓ ખેરાક, દવાખાનાં અને સ્વમાન એ ત્રણ ગીજની બક્ષિસ આપીને ગરીબ પ્રજાને આકર્ષે છે. ગામડાંની પ્રજા સારી પેઢે જાય છે કે પ્રીસ્તિ લોકો વેડમાંથી બચી જાય છે, તેમના ઉપર જીલ્લમ થતો નથી, કારણ તેમની દ્વારે મિશનરીઓ દોરી આવે છે. આપણા ગુજરાતમાં જે પછત વર્ષે છે-અંત્યજ, કોળી, બીલ, કાકરડા વિગેરે-તેમના રક્ષણ માટે કે તેમની ઉન્નતિ માટે પ્રયાણમાં ઘણી ચોરી અવસ્થા થઈ છે. જે આપણે આ પછત વર્ષે ને મદદ નહીં કરીએ તો હિંદુપ્રજાની સાથે હમેશને માટે તેઓ જોડાયલા રહેશે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે.

ભાઈ અમૃતલાલ દકકરે પંચમદાસના બીજ લોકોમાં ૧૯૨૮ ના દુકાળ વખતે કામ કરેલું. એમનો સ્વભાવ ધણેજ માયાળુ છે. એ કામના અનુભવપરથી બીજ કામની ઉન્નતિ માટે કામનું કામ થવું જોઈએ એવા નિર્ણય પર તેઓ આવ્યા, અને તેના પરિણામે “બીજ-સેવામંડળ” ની સ્થાપના કરી. આ મંડળે છેલ્લા ૭ મહિનામાં પાંચ ગામમાં યાજુર્ નાખ્યું છે; તથા દોહદ તાલુકામાં અને જે ગામોદ તાલુકામાં. દરેક યાજુર્માં એક સાળા બોસવામાં આવી છે. ત્યાં મહત્

શિશુઓ અપાય છે; વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તરના માટે રહેઠ, પેન વિગેરે ગીને મહત્ આપવામાં આવે છે; ગરીબ-ગુરમંઓને અનાજદાણો તથા વસ્ત્ર પણ અપાય છે; ધરગથ્થુ દવા પણ મહત્ આપવાનું ચાલુ છે; અને દારૂનિષેધ જેવા આત્મસુધારણાના વિષયે ઉપર ઉપરેષ પણ આપવામાં આવે છે. આ પાંચ યાજુર્માંથી જસવાડાનું યાજુર્ મીઠો મોકું છે; ત્યાં દવાખાનામાં પૈલ કામ કરે છે અને બરૂર પેઢે આત્મ-પાસના યાજુર્માં મદદ માટે બપ છે. જસવાડામાં એક બીજ વસતિગૃહ પણ છે, અને તેમાં ૨૦ થી ૨૫ છોકરાં રહે છે.

દરેક યાજુર્માં એક ઉચ્ચ ભાવનાવાળા પ્રમાદાર સ્વયંસેવક રહે છે અને તેના હાથ નીચે એક બીજસેવક રાખવામાં આવે છે. એ બન્ને યજ્ઞ સંપત્તિ કામ ઉપારી લે છે. નિયાયોમાં અંત્યજનાં છોકરાંને પણ દાખલ કરવામાં આવે છે સ્વસ્થતાના શિક્ષણ માટે છોકરાંઓને દર આવારીએ સાધુ આપવામાં આવે છે અને શિક્ષકની રૂમ્સ કપડાં ધોવાનું રાખ્યું છે. એક ગામમાં વજાટ કામ માટે સદાશરી મંડળી પણ સ્થપાઈ છે.

રા. અમૃતલાલ દકકરને ગુજરાત સારી રીતે ઓળખે છે. તે બાઈ જે કામ હાથમા લે છે તેને ગીવટથી વજગી રહીને પાર પાડે છે ત્યારેજ જાય છે. એમના જેવા સાત્તિક અને ગીવટવાળા કાર્યવાદી ધણા જ યોગ્ય છે અને જે છે તે તેમનાજ વર્તના છે. આપણા જીવન વર્ષના કાર્યકર્તાઓમાં આ ગીવટ અને ખંતના શુભો ધણાજ ઓછા માત્રમ પડે છે એ કુખની વાત છે. તેમના ઉત્તરતા ઉત્સાહની મારે આ શુભોનું પણ મિશન થાય એજ ચેવરકર છે.

મિશનરી લોકો આપણી પ્રજાને વટલાવે છે તેમાંથી જે તેમનો અચાવ કરે એ દોષ અને પછત નર્મને આશ્રય પાડવા દોષ તો ભાઈ દકકરના “મિશન” ને તનમનપનથી મદદ કરી જોઈએ.

ગુજરાત કલાપર્વતક મંડળ

ગુજરાતની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં અમદાવાદ દેશસિદ્ધ અને સ્વભાવસિદ્ધ કેન્દ્ર છે, અને ગુજરાતમાં જેમ જેમ અનેક પ્રવૃત્તિઓ વધતી જાય છે તેમ તેમ આ વચનની સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ થતી જાય છે.

અમદાવાદ ધણી વર્ષોથી વેપારસુહસ્રનું કેન્દ્ર તો હવે રાજ્યીય પ્રવૃત્તિનો યુગ આવતાં અસહકારનું મુખ્ય મથક પણ એજ થયેલું. આખા હિન્દુસ્તાનમાં નથી કેળવણીનો યુગ પ્રવર્તાવનાર મૈથી સફળ શિક્ષણસંસ્થા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પણ અમદાવાદમાં જ છે અને જો જ અમદાવાદમાં ગુજરાત પ્રજાપરતંક મંડળ હાથ રચાયું છે તે ઉચિત જ છે.

આ મંડળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ “ગુજરાતમાં સર્વ પ્રકારના કળાકારોનો સહકાર વધારવો, કળાની ઉત્તમ કૃતિઓ જનસમાજમાં લોકપ્રિય કરવી, અને તે દે-નુથી કળાનાં સંમેલનો અને પ્રદર્શનો ભરવા, કળા તરફ આભરણિય વધે અને તે વિષય વધારે લોક-પરિચિત થાય તે હેતુથી લેખો લખવા અને વ્યાખ્યા-નો ગોઠવવા, કળાનાં પ્રસિદ્ધ સ્થળોની સાંદર્ભયાત્રા-ઓ ગોઠવવી, ધર, ભોત, મંદિર, મંડપ, સભા-

સ્થાનો વગેરેના ઉપર વાર કળાથી નમૂના તરીકે શલ્ય-ગારવા,” વગેરે છે. આ મંડળના આશ્રય નીચે થી ચવિસંકર રાવળે જેઓ મંડળના ઉપપ્રમુખ છે તેમણે કળા ઉપર એક જાહેર વ્યાખ્યાન પણ આપ્યું છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે “વ્યક્તિજીવન, ગૃહ-જીવન, સંસારજીવન ને પ્રભુજીવન આજે છે તેથી વધારે સંસ્કારી, રસમયું અને કલામય કરવા કલા-સિદ્ધિ સર્વ સજ્જનો અને સન્નારીઓ” આ મંડળ-ના સમાસદ યજ્ઞ સદાચતા આપશે. અમે આ મંડળને તેમજ તેની જ કોટિના નવા રાષ્ટ્રીય સંગીત મંડળને સર્વ પ્રકારની કૃતેદ દુઃખીએ છીએ.

આવતો અંક

આ અંક બાળશામાયણનો લેખ છાપવા મા-ટેના લેખને લીધે અમે મોડો ખટાર પાડ્યો છે તે માટે વાચકોની ક્ષમા માગીએ છીએ. આવતો અંક દિલ્લી મદરાસા વિશે નીકળશે ત્યાહા-સભાને લીધે આવતો અંક પૂતેમે નહિ નીકળતાં લાદરવા વદ ૬ ટે (તા. ૧ લી અક્ટોબરે) જહાર પડશે.

તે પછીનો આસો અંક ખાસ કેળવણીના વિષય વિશે કડવાનો અમારો પ્રયાસ છે.

યુગધર્મ

પુસ્તક ૨

ભાદરવો, ૧૯૬૬

ગ્રામરચના અને આરોગ્યશાસ્ત્ર

મનુષ્યના આરોગ્યને એની ગૃહરચના અને મામ-
રચના સાથે ગાઢ સંબંધ છે એની ના પડાય તેમ
નથી. આ વિષયમાં વર્તમાન આરોગ્યશાસ્ત્રે
(Hygiene) અપૂર્વ મતિ ઠરી છે એ વાત ખરી
છે. જૂના વખતમાં આ સિદ્ધાન્તની ખબર ન હતી
એમ નથી. આ વિષય ઉપર વૈદક ગ્રંથોમાં ખાસ
ચર્ચા નથી પણ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં નગરરચના,
ગૃહરચના, ધરના મંદા પાણીનો માર્ગ વગેરે વિષે
કેટલીક રૂપરૂઢ સૂચનાઓ છે. (જુઓ આર્યવિદ્યા-
વ્યાખ્યાનમાળા, પા. ૧૦-૧૧.) આ ઉપરાંત રાજ-
વંશના વગેરે ચિંતનના શાસ્ત્રોમાં આ વિષે ઘણી
સૂચનાઓ મળે છે. આ જાતના બધા ઉદ્દેશો એકઠા
કરવામાં આવે તો પ્રાચીન જ્ઞાનવાસીઓના આ
વિષે જેવા વિચારો હતા તે જાણી શકાય. આ
વિષયના સમગ્ર સાહિત્યનો સંપ્રદ કેાઈ વખત પુરા-
તત્ત્વમાં થશે પણ ગુજરાતના ગામડાં તથા શહેરોના

પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપરથી જૂના સોરોના જનસુખા-
કારી વિષેના વિચારો સમજવાનું કંઈક અંશે જની
શકે એમ છે.

આ વિષય ઉપર વિચાર કરતાં સરસતા ખાતર
નીચેના વિભાગો પાડતા પડશે: (૧) ગામડાંની રચના,
(૨) શહેરની રચના, ગામડાંની રચનામાં છેલ્લાં બે
હજાર વર્ષોમાં જાણે ફેર પડ્યો જણાવો નથી, પણ
શહેરોની રચના માગાનુસાર ફરતી જઈ છે. આ
ફેરફારમૂલક ત્રણ મોટા વિભાગો પાડી શકાય:
(૧) પ્રાચીનમાગની નગરરચના, (૨) મધ્યપ્રાચીન નગર-
રચના, (૩) છેક આધુનિક નગરરચના. એક બીજે
પણ બેદ રૂપરૂઢ દેખાય છે. કાગિઆવાડ તથા
ગુજરાતની ગ્રામરચના તથા નગરરચના- જુદા
પ્રકારની છે.

બ્રિટિશ સમયમાં જે મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરો થયાં છે એનો તો ઇતિહાસ જ જુલો. છે. છેક ન્હાના રૂપમાંથી—૨૫-૫૦ મુંબઈમાંથી દશ લાખની વસતિનાં શહેરો બની જતાં જે ફેરફારો થયા તે પણ એવા અદ્ભુત જ છે કે સ્વપ્નસૃષ્ટિ જેવા લાગે. આરોગ્ય દૃષ્ટિએ ભોમ્બે તો કેવળ વેપારના લાભની દૃષ્ટિથી વધેલાં આવાં શહેરોમાં ૩૦-૪૦ વર્ષ પહેલાં તો આરોગ્યના નિયમો ઉપર ખ્યાન જ નહોતું અપાયું. ન્હાના બેટમાં લાખો માણસોને વસવાની જગ્યા ભેંધેલે, અને છાંદગીના બોગે પણ પૈસા કમાવા ઇચ્છનારની બધી વસતિ, આથી સ્થિતિમાં જૂના વખતથી આ દેશની નગરરચનામાં જે કંઈ ચોડા ધણા નિયમો ચાલ્યા આવતા તેને કાણ પાદ કરે ? અને યુરોપમાં નગરરચના વિષે આરોગ્યશાસ્ત્રના જે નવા નિયમો અમલમાં આવતા જતા હતા તેને અહીં મુંબઈના દેશી લતાઓમાં ઉપયોગ કરવાની કેવળ વેપારના લાભો માટે દેશી વસતિને ઇચ્છનાર અંગ્રેજોને શા માટે પરવા હોય ? પરિણામે હવા કે પ્રકાશનો બિલકુલ પ્રવેશ ન થઈ શકે, દિવસ આખો અસહ્ય દુર્ગંધ જેમાંથી નીકળ્યા કરે એવા રોગના જ ધરૂપ મુંબઈના દેશી લતાઓ જન્મ્યા. બૂલેથર કે ગલાલવાડીના સાંકડા, અંધારા, હવાની આવળવ વગરના, અત્યંત ગંધાતા માળાઓને માણસોને વસવા ચોગ્ય કાણુ કહે ? તેમાં ગુજરાતીઓની ધન-તૃષ્ણાનું તો વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. મુંબઈના જુના વખતના મરાઠી લતાઓ સાથે ગુજરાતી લતાઓ સરખાવતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે મરાઠીઓ પોતાનાં ગામડાંઓને તદ્દન જુલો ગયા ન હતા. હવા પ્રકાશ મળી શકે, બાળકો રમી શકે એવાં બેઠાં ઘાટનાં આંગણું ઓશરીવાળાં ધણાં મરાઠી ઘરો હજી ગીચ લતાઓમાં પણ ઉભાં છે. ગુજરાતીઓએ તો વતન તત્ત્વા પછી પાણું વાળી નથી નેતું. લક્ષ્યાધિપતિ ગુજરાતીએ બંધાવેલા મુંબઈના વિશાળ મહાલયમાં ગિરિ ગુજરાત દેખાતું નથી. કાંતો વિભાવતનું અધિગું અનુકરણ અને કાંતો નરકની કોટડી એ ગુજરાતી લતાનાં ઘરો.

ઉદ્ધર્તા ચોડાં વર્ષોથી નવા 'આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમો મહાનો બંધાવામાં પરાણે પળાવા લાગ્યા છે અને પ્રસ્તુત વિષયમાં મુંબઈની ગૃહરચનાના વિશેષ વર્ણનને અવકાશ ન પડ્યો નથી.

હવે બ્રિટિશ અસરથી દૂર વધેલાં ગુજરાતનાં શહેરોની રચનાની આરોગ્યદૃષ્ટિએ તપાસ લીધા પહેલાં ગામડાંઓ ઉપર એક નજર નાખી લઇએ. આપણાં ગામડાં હજારો વર્ષથી એકજ ધોરણે જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે એટલે એની આરોગ્યદૃષ્ટિ પણ એની એ જ. બૃહસ્પતિઓના કહેવા પ્રમાણે કાઠીઆવાડ એક કાળે બેટ હતો. એની વનસ્પતિસૃષ્ટિ (દાખલા તરીકે સિંહ કાઠીઆવાડમાં જ છે), બૃહસ્પતિના વચેરે પેઢે ગૃહરચના અને ગ્રામરચના પણ ગુજરાતથી કેટલેક અંશે જુદાં પડે છે. કાઠીઆવાડીઓના બાંધા અને મુખપ્રકૃતિ ગુજરાતીઓથી જુદાં છે એનો દેખીતી પાત છે.

સાધારણ રીતે આસપાસ ખેતી કરવાનું સહે-લાઇથી બની શકે એ રીતે ગુજરાતમાં અને કાઠીઆવાડમાં ગામડાંઓ વસ્યાં છે. ન્હાં સંબેદિત, હોય ત્યાં નદીના કાંઠા ઉપર ગામ વસાવવાનો રિવાજ પણ સાધારણ છે. આથી ગામની આબાદીને ધણો ફાયદો થાય છે પણ કેટલીક વાર નદી મારફતે રોગ-ચાળોએ એક ગામથી બીજા ગામ ફેલાય છે. ને કે આ હાનિ રોકે કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. વળી કોઇ વખત નદીઓના પૂરથી પણ ગામને તુકસાન થાય છે; ને કે હાલમાં બિહારખંડગાળામાં ગામના ગામ પાણીમાં તણાઈ ગયાનું વારંવાર સાંભળીએ છીએ એવું ગુજરાતમાં બનતું નથી. બનતાં મુઠ્ઠી નદીને કાંઠે પણ ઉંચા ભાગ ઉપર નદીનું વધારેમાં વધારે જર ન પડે એટલે હવે એ રસેલાં હોય છે. છતાં પાછળથી બંધાયેલા રેલ્વેના પુલોથી કે નદીનાં વહેણો ફરી જવાથી જૂની અટકળ ઓટી પડવાના અને પાણીના પૂરથી તુકસાન થવાના કોઇ કોઇ દાખલા બને છે.

નદી ન હોય તો ત્યાં તળાવો તથા કુવાઓ હોય છે. ગુજરાતનાં ગામડાંઓના પાદરમાં તળાવો કાઢીઆવાડ કરતાં કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે, જેમાંનાં કેટલાંક તળાવો તે જૂના કાળનાં છે. પણ મોટે ભાગે તળાવો સાચા વરસાદવાળા ચોમાસામાં જ પાણીથી ભરેલાં હોય છે. બાકી તો બધે આધાર કુવાઓ ઉપર જ તળાવો ભરેલાં હોય ત્યારે નવાનું, પીવાનું એમાં જ અને ક્યારેક પાણી સાફ હોય તો પીવાનું પણ એમાંથી જ. આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ રિવાજ હાનિકારક છે. અનેક રોગો ફેલાવાનું એ સાધન બને છે. જુદાં જુદાં સ્થળના કુવાનાં પાણીમાં સ્વાદમાં ફેર હોય છે. જેમ કુવાની ઉંડાઈમાં ફેર હોય છે તેમ કુવાનો ઉપરનો ભાગ બાંધવામાં પણ જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી પદ્ધતિ જૂના વખતથી ચાલે છે. કુવાઓમાં ઉતરીને ન્હાવાય નહિ અને કહિ પાણી દોગાય તે પાકું કુવાઓમાં ન પડે એ રીતે ચાણું પાકું બાંધેલું હોય તો કુવાઓ રોગપ્રચારક તરીકે લાગે જ ભાગ ભજની થકે. જુદાં જુદાં પાણીના ગુણધર્મ અને એને વાપરતાં શું સાવચેતી રાખવી એ વિશે વિવેચનનો અહીં પ્રશ્ન નથી. માત્ર એટલું જ ઉલ્લેખવાનું રહે છે કે જૂના ગામ વસાવનારાઓ પાણી નીકળશે કે નહિ, નીકળશે તો કેટલે ઉંડે તથા કેનું એની કાંઈક પરંપરાશાસ્ત્રીયે પરીક્ષા કરીને ગામ વસાવતા એ વાત ખરી, પણ પાછળથી, કાંઈ ગામનું આરોગ્ય બગડે ત્યારે પીવાના પાણીની તપાસ કરવી, અને જે હોય દેખાય તેના ઉપાય કરવો એ આધુનિક નિયમ આપણે હજી સુધી શીખ્યા નથી.

ખતતાં સુધી ગામ, આસપાસની જમીનથી ઉંચાણમાં વસાવવામાં આવતું જેથી ચોમાસાનું પાણી ગામમાં ન ભરાઈ રહેતાં બહાર નીકળી જાય અને પાસે નદી હોય તો એને મળે. પાણીના વહેણ માટે આ અગમચેતી રાખેલી કાઢીઆવાડ ગુજરાતનાં ધણાં ગામોમાં દેખાય છે. એ રીત ગામના આરોગ્ય માટે ઘણી સરસ છે; પણ પાછળથી ગામલોભી ગામની આસપાસ મોટા ખાણો ખડા દે છે

અને તેમાં ચોમાસાનું પાણી ભરાઈ રહીને ઠાંડીઆ તાવને ફેલાવાનું સાધન મળે છે.

મગમૂત—ગામડાંમાં ક્યાંય પાષણાનિ રિવાજ નથી. કાંઈ કેમ સ્થળે દેખાદેખીથી રાત્રીના અધિકારીઓ માટે અથવા મીમન્ત પટેલીઓ માટે પાષણાનાં દમણાં ચર્ચા હોય તે જુદી વાત. ગામની આખી વસતિ-ઓએ પુરુષો જ્યાં જ-ગામ બહાર પણ ગામની નજીકમાં જ મગત્યાગ કરે છે. કાઢીઆવાડમાં ધણાં ગામડાંઓમાં ગામની તોળ નજીક ચારે તરફ ચોરની વાડથી ચોડી જમીન બાંધી લઈને મગત્યાગ માટે અનામત રાખે છે, જ્યાં પાદરમાં નદી કે ટેકરી જેવું હોય ત્યાં એનાં કોરોમાં મગત્યાગ કરે છે. મોટે ભાગે ગામો વચ્ચે ટોર મગ ખાઈ જાય છે, અને બાકી સુકાઈ જાય છે. મગત્યાગ માટે તો કાંઈ અવરથ જ નથી. મગ-મગત્યાગની આ રીત આરોગ્ય દૃષ્ટિએ અપ્રત્યેક હાનિકારક છે. રોગીઓને તથા જુદીને અતિથય અડચણ પડે છે; અને કોરો, મરો, વગેરે ઘેણી રોગો યાવ ત્યારે એનો ફેલાવો આખા ગામમાં એકદમ ઘઈ જાય છે. મહાત્મા બંધીષ્ટ કહે છે તેમ મગને માટીથી ઢાંકાયો અને એની માટી ધઈ મળા પછી એ માટીને ખાતરમાં વાપરવાથી આ પ્રકારે આરોગ્યને અત્યંત નીવેડો તુટત જ ધઈ શકે એમ છે.

ઘરો—ગામડાંનાં ઘરો મોટે ભાગે માટીનાં હોય છે. ગુજરાતમાં કાંઈક સમૃદ્ધ ગામનાં ઘરો તથા કાઢીઆવાડના ગામડાંના પેસાદાર લોકોનાં ઘરો પાકી ઊંટનાં હોય છે, તે અપરાધ જ. માટીનાં ઘરો ઘિયાળામાં એકદમ ફરતાં નથી અને ઉનાળામાં એકદમ તપતાં નથી એ એનો મોટો ગુણ છે. પણ દર વર્ષે એની મેંઘાળ લેતી નેહી.

ઘરોની રચના—ઘરો, જૂંઠાણ વગેરેની જૂના કાળથી જ આપણને એટલી બીક લાગે છે, કે છતાં છતાં એક બીજાની સ્વતંત્ર ઘરો તો ક્યાંય દેખાતાં જ નથી. વળી હવે પ્રકાશ માટે એલેક્ટ્રીસિટીનાં ગારીઓ પણ લાગે જ દેખાય છે. પરંતુ ઉપાસ ધર

શહેરો ગામડાં વધીને ચલાં છે એ ઉપર કહ્યું છે. આ જ કારણથી ગામડાંના ધણા રિવાજો શહેરોમાં જળવાઈ રહ્યા છે. વચસા કાળનાં કાઠીઆવાડાં ધણાં શહેરોમાં ગામડાં પેઠે ગામ બહાર જંગલ જવાનો રિવાજ હજી ચાલે છે.

ભાવનગર, ભાનનગર કાંઈ નહાનાં શહેરો નથી. હજીભગ અર્ધાં લાખની વસતિનાં શહેરોનાં અનેક માણસો માટે પાપખાનાંની સગવડ નથી. અનેક મનુષ્યોને હોમેશાં ગામબહાર એક મૈસ જટલે છેટે જવું પડે છે. પણ આ શહેરોની અંદરની શેરીઓમાં ખાળકો, વૃદ્ધો, અને માર્દાઓ જ નહિ પણ જીવાન સ્ત્રીઓ પણ સરમ મૂકીને રસ્તાની વચ્ચેાદય મજ લાગ કરીને એ શેરીઓનો દેખાવ અત્યંત ગંદો કરી મેલે છે. ચોમાસામાં આવી શેરીઓમાંથી પગ બગડ્યા વગર ઉધાડે પગે ચાલવું મુશ્કેલ. રસ્તામાં ગંદકી કરવાની આપણી આ દેવથી આપણી તદ્દુ-રસ્તીને કેટલું નુકસાન થાય છે એવું તો આપણને ભાન જ નથી. પણ આ મધ્યકાલીન શહેરો એવી રીતે વર્ધ્યાં છે કે ધણાં ધરોને પાપખાનાં માટે સગવડ જ નથી. શહેરસુધારણામાં મોટા રાજમાર્ગો વધારે મોટા અને પરદેશી મુસાફરોની દૃષ્ટિને આકર્ષે એવા શોભાયમાન કરવા તરફ જેટલું લક્ષ અપાય છે તેટલું શહેરના આરોગ્ય માટે આવશ્યક સગવડો પૂરી પાડવા તરફ અપાય તો પ્રજાનું વધારે ફિત થાય.

ધીમે ધીમે આ મધ્યકાલીન શહેરોમાં પાપખાનાની સગવડ વધતી જાય છે પણ હજી ગટરો-વાળાં શહેરો અપવાદપૂર્વક જ છે અને મુજબમાયે પહેલ તરફ એવા લતાઓ હજી છે કે ત્યાં મેલાં માટે ગટરની સગવડ નથી; એટલે બંગીઓને મેલું ઉપાડી જવું પડે છે.

ગ્રામીન કાળમાં બંગીઓનો વર્ગ જ નહિ હોય એમ લાગે છે. અન્યત્રે તો દત્તા જ પણ કપડાં વણવાનો, ચામડાં કે . . . વગેરે ધંધાઓ આ

લેખા કરતા. મેલું ઉપાડનાર વર્ગ-બંગીઓ નહિ હોય એમ લાગે છે, કારણ કે પાપખાનાં મધ્યકાલીન સંસ્થા છે. જૂનાં શહેરોમાં ન્યારે ગામડાંની રીતે બહાર જંગલ જવાની, ખાળક, સ્ત્રી, રોગી, ધરડાં વગેરેને મુશ્કેલી લાગી દશે ત્યારે ભસમ પાપખાનાં નીકળ્યાં દશે. મુજરાતનાં જૂનામાં જૂનાં શહેરો—કાઠીઆવાડાંમાં, જૂનાગઢમાં અને લાટમાં ભર્યમાં હજી ધણાં ધરોમાં ભસમ પાપખાનાં વપરાય છે; ઉપર પાપખાનું અને નીચે જમીનમાં ઉડેા ખોડા કરેલો હોય છે જેમાં બધું મેલું પડે છે અને વર્ષમાં બે-ચાર વખત મીકું કે ચૂનો નાખવામાં આવે છે જેથી આ પાપખાનાં ભરાઈ જતાં નથી કે અત્યંત મધાઈ ઉઠતાં નથી. જો કે આ પદ્ધતિથી થોડી થોડી મધ ધરમાં આવ્યાં દરે છે, અતિશય મચ્છરો થાય છે; અને આવી પાપખાનાંની બાબતમાં જ કુનો હોય તો એના પાણીમાં કાંઈક અસર થવાનો સંભવ ખરો. આમ છતાં આવાં પાપખાનાંઓ થવાનું કારણ એક જ સમગ્રય છે કે બંગીનો ધંધો જ ગ્રામીન કાળમાં આ દેશમાં ન હોવાથી કાં તો આમ બહાર જવાની કે ભસમ પાપખાનાં કરવાની જરૂર પડેલી હોવી જોઈએ.

ખાળો-મોરીઓ—ગામડાંમાં ધરતી અંદર ખાળો જ ખાળો હોય છે એ ઉપર કહ્યું છે. શહેરોનાં ધરોમાં એથી ઉતરતું ખાળો પ્રુકળ હોય છે, અને બધી ખાળોનાં પાણીને જવા માટે ફળીઆમાં કે રસ્તામાં બોંખાળ રાખે છે. આવી બોંખાળોને દર ૭ માસે કે બાર માસે ખોદાવવી પડે છે. કેટલીક વાર ધરતી ખાળોનાં પાણીને ફળીઆમાં કાદવામાં આવે છે અથવા ફળીઆમાં પાકી કુંડી બાંધીને તેમાં એકકાં થયેલાં પાણીને પાછળથી રસ્તા ઉપર ટોળવામાં આવે છે. કાઠીઆવાડાંનાં મધ્યકાલીન શહેરોની ખાળોની વ્યવસ્થા આવી છે. મુજરાતના ગ્રામીનતમ શહેર ભર્યમાં એક જુદી જ રીત છે. મુજરાતનાં શહેરોમાં ધરતી વચ્ચે ચોંક હોય છે જેમાંથી ધરના વચસા ભાગને દવા પ્રાપ્ત થતો છે; એ ઉપર કહ્યું છે. કેટલીક વાર મોટ

ધરમાં આવા ભે ત્રણ ચોક હોય છે. આ બધા ચોકનું ચોમાસાનું પાણી જવા માટે ધરની નીચેથી બહારના રસ્તાઓ સુધી અધિકી ખાળ દોષ છે. કરકસર ખાતર નીચકી ખાળેને ધણું કરી એવી રીતે ગોઠવે છે કે શિયાળા હવાળામાં ધરની ખાળેનું પાણી ભેંખાળમાં જાય અને ચોમાસામાં ભેંખાળના રસ્તા બંધ કરી રસ્તાની ખાળો ઉઘાડી નાખે છે એટલે વચલા ચોકનું અને ખાળેનું બધું પાણી રસ્તા ઉપર પડે છે.

આ વ્યવસ્થાથી ચોમાસામાં રસ્તા ઉપર ગંદકી અતિશય વધી જાય છે અને ધરમાં મરુહરો વધી પડે છે. વચ્ચે ચોકવાળાં ફળાંમાં વગરનાં ધર માટે પાણીના નિકાસની આ સરસ વ્યવસ્થા છે. પણ વર્તમાન આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ બરાબર નથી.

આરોગ્યશાસ્ત્રનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને આં દેશનાં ગામડાંમાં તથા શહેરોમાં આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કયાં કયાં દેશકાર સુધારો કરવાની જરૂર છે એ ઉપર બતાવ્યું છે. આપણી રહેણીકરણી મામ જીવનને ચોખ્ખું અને શહેરોમાં વસવા સાચા ઊર્તા

આપણામાંથી આમતતા જતી નથી. ધરની અંદર પૂરી સ્વચ્છતા આપણે લાગે જ રાખીએ છીએ પણ ધરનો બધો ગંદવાડ જાહેર રસ્તાઓ ઉપર ફેંકીએ છીએ. આપણી આ ટેવમાં જાહેર દિન વિષે આપણી તદ્દન બેદરકારી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આપણા શહેરોએ અર્ધાં આમ્ય, અર્ધાં નાગરિક રહે છે. પરિણામે શહેરોની શુદ્ધરચના આરોગ્ય દૃષ્ટિએ ઘણા સુધારા માગે છે. જૂના વિચારકાએ જે રસ્તાઓ કરી મુક્યા છે તેને એકદમ તોડી નાખવાની જરૂર નથી પણ આપણે દેશકાળ બરાબર સમજીને નગરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ, ગામડાંઓ માટે, મધ્યમ કદનાં શહેરો માટે તથા મોટાં શહેરો માટે યોગ્યિય ચોજના આપણી પ્રતિભાના બળથી નવી ઉત્પન્ન કરવી પડશે. આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓએ તથા લોકસ બોર્ડોએ આ વિષયના ખાસ નિષ્ણાત દિંદો વિચારકોને શહેરી આરોગ્યની ચોજના કરવા માટે રોકવા જોઈએ.

દુર્ગારા'કર કેવળરામ શાસ્ત્રી

મહારાજ બહાદુર દિલીપસિંહ

દિલીપસિંહને જન્મ પંજાબકેસરી મહારાજ રણજીતસિંહની પ્રિયતમા પત્ની ચંદનકુમારીના ઉદરે ઈ. સ. ૧૮૦૭ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં થયો હતો. તેના જન્મની વધાઈ સાંભળી મહારાજ રણજીતસિંહે અતિ-શય આનંદમાં આવી જઈ ગરીબગુરુઓમાં પુણ્યદ્રવ્ય વહેંચ્યું હતું અને ૧૦૧ શીખ તે પત્ની ગંભીર ગર્ભના વડે આ શુભ સમાચાર દિગંતમાં ફેલાવવામાં આવ્યા હતા. રણજીતસિંહના ચતુર પછી ખડ્ગસિંહ નૌનિ-હાલસિંહ અને શેરસિંહ એક પછી એક પંજાબની ગાદીએ આવ્યા, પણ તેમનામાંથી એકે લાંબો કાળ રાજ્ય ભોગવી શક્યો નહિ. ૧૮૪૩ ની સાલમાં પાંચ વર્ષના દિલીપસિંહને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો, અને તેની મા ચંદનકુમારી તેના વતી રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગી. મહારાણી ચંદનકુમારીનું ચરિત્ર ધણું અદ્ભુત છે. તેનામાં પુરોષોચિત ધૈર્ય, સહન-શક્તિ, નિર્ભયતા વગેરે ગુણો હતા. તેના જેવી તેજસ્વિની રમણી જગતના ઇતિહાસમાં વિરલ દેખાઈ છે. અનેક ઇતિહાસકારોએ તેની સરખામણી ઇંગ્લાંડની રાણી ઇલીઝાબેથ સાથે કરી છે.

પહેલા શિખ વિગ્રહ પછી દિલીપસિંહ યોગ્ય ઉમ્મરનો થાય ત્યાં સુધી અંગ્રેજોએ પંજાબની રાજ્યવ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લીધી,^૧ અને મહા-

રાણી ચંદનકુમારીને દોઢ લાખ રૂપીઆના વર્ષાસન પર રાજ્યકારભારમાંથી મુક્ત કરવામાં આવી. થોડા સમય પછી મહારાણીને રાજબટપટ કરતી હોવાનું જણાવી મુસલમાનોની બહેણી વસ્તિવાળા શિકાપુરના કિલ્લામાં નજરકેદ રાખવામાં આવી. એક અંગ્રેજ લેખકના મત પ્રમાણે “નાનકડો મહારાજ અંગ્રેજોની ઉપરી સત્તા-વિરુદ્ધવલ્લભ ધરાવતો માણસ પડ્યો, અને તે વલ્લભનું મૂળ ક્યાં છે તે સમજવું રહેલું હતું,”^૨ તેથી મહારાણીને ખસેડવામાં આવી. મહારાણી ચંદનકુમારી પંજાબ-માંની બ્રિટિશ સત્તાની સખ્ત વિરોધી હતી એમાં કાંઈજ શક નથી. તેથી, તેના વિરોધના કારણથી જ, તેનું વર્ષાસન દોઢ લાખમાંથી ૪૮૦૦૦ અને તેમાંથી ૧૨૦૦૦ કરવામાં આવ્યું.

મહારાજ દિલીપસિંહનું સગપણ હમરાના સુખા ચતુરસિંહની પુત્રી અને શિખ સૈન્યના સેનાપતિ શેરસિંહની બહેન સાથે કરવામાં આવ્યું હતું. અને આ બે સરદારોએ નક્કી કર્યું હતું કે મહારાજ-કુમારના રક્ષકા આ લગ્નના કાર્યમાં સંમત થાય અથવા તેનો વિરોધ કરે તે પરથી તેમના ભવિષ્યના ધરાશ વિશે ખાતરી થશે. તેથી લગ્નક્રિયાનો દિવસ નક્કી કરવા માટે લાહોરના રેસિડન્ટને રીતસર અરજ કરવામાં આવી પંજાબના કંપની સરકારના સરકરના સેનાધિપતિ ગેનરલ એડવર્ડ્સે અરજની સાથે એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં લખ્યુંની રજા આપવાની

૧ “The engagement was to cease and terminate on His Highness attaining the full age of sixteen years, or on the 4th September, 1854.” *Empire in Asia*, P. 331.

બંધામણુ દરી. પ્રથુ રેસિડન્ટ સર. એક. કરીએ એવો ગોળ ગોળ જવાબ આપ્યો કે જ્યેથી શંકા ઘટવાને બદલે વધી. આ પ્રમાણે વાત ઝોળે પડી અને તેવામાં બીજે શિખવિગ્રહ જાગ્યો. આ વિગ્રહના અંતે ૧૮૪૯ ના માર્ચની ૨૬ મી તારીખે દિલીપ-સિંહે એક સંધિપત્રદ્વારા પોતાનો અધિષ્ઠાર કંપનીને આપી દીધો. સંધિની શરતો નીચે પ્રમાણે હતી:

(૧) દિલીપસિંહ અને તેના વારસોએ પંજાબની ગાદીપરનો હક્ક છોડી દેવો; (૨) રાજ્યની સર્વ મિલકત કંપનીને સોંપવી; (૩) મહીન્દ્ર હીરા ઇંગ્લેન્ડની મહારાણીને નગર કરવો; અને આ બધા બદલ (૪) દિલીપસિંહ સરકારને ત્રણદાર રહે ત્યાં સુધી આરથા પાંચ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન મળે. અને તે ઉપરાંત (૫) મહારાજાની પદવી તથા તેને ગોળ્ય માનમરતબો મળતો રહે. આ પ્રમાણે રાજ્યસિંહાસનની કંટક પથારી મૂકી અંગ્રેજની છત્રછાયા નીચે બાંધું વર્ષાસન ખાઇ રહેવાનું મળ્યું તે દિલીપસિંહને માટે બહુ જ સુખદાયક ફેરફાર થયો એમ બળવાના હિતિદાસકાર કે સાહેબ લખે છતાં, આ વિષયપર લખનાં બળવાનો પંજાબી લેખક રજનીકાન્ત શુભ લખે છે: “ભારે ફનીઆના વિજ્ઞતા મહાન સિંદર બાદશાહે પંજાબ આવી મહારાજા પૈરવને હરાવ્યો તે પછી તેણે શું કર્યું? તેણે પૈરવને પોતાનો મિત્ર માની તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું. પરંતુ ઓગણીસમી સદીના સુપરેશ દેશના લોડ ઉલ્હાઈએ પંજાબના નિર્દોષ રવલાવના બાળકને પદમ્પદ કરી વાલીપથાનો પરાકાષ્ટ દર્શાવી.”

આ વિષય પર કેટલાક અંગ્રેજ લેખકોના વિચારો પણ

બાજુવા બેવા છે. એક લેખકે લખ્યું છે: “લોડ ઉલ્હાઈએ ત્યાંના કારભારી મંડળના ૭ વફાદાર સભ્યોને કબ્જું હતું કે ‘તમે તમે ખિટિલ સરકાર સાથે સંમત નહિ થાઓ, દિલીપસિંહને પદમ્પદ કરવાનાં અને પંજાબ ખિટિલ સરકારને સોંપી દેવાના તદ્દન નામ પડી નહિ કરે તો તમારી સર્વ મિલકત જમ થશે’”” મેજર બેને લખ્યું છે: “લોડ ઉલ્હાઈ ગોસ્વા હતા: ‘અમે અમારા સગીર મહારાજાનું રાજ્ય છતી લીધું’ છે.” પણ આ તે છત કે લખકર વિશ્વાસપાત્ર! ”” મેજર-સ, લુડિયા વગેરે લેખકોએ પણ આ બાબત વિશે સખ્ત ચબ્દોમાં લખ્યું છે.

આ પ્રમાણે બાર વર્ષની વયે દિલીપસિંહ હિંદુસ્તાનના ગવર્નર-જનરલના વાલીપથા નીચે મુકાયો, અને તેના શિક્ષણનો સર્વ વાર જોન લોગીન નામના બંગાળી સરકારના એક અંગ્રેજ તબીબને સોંપવામાં આવ્યો. આવો યુર મળવા માટે પણ ઉપર દર્શાવેલ અંગ્રેજ લેખક કે દિલીપસિંહને બહુ ભ્રમણાળી માને છે. તે કહે છે: “આ આસિસ્ટન્ટ સર્જન તેનામાં મુકવામાં આવેલ વિશ્વાસ માટે તથા આ કાર્ય માટે સંપૂર્ણ લાયક હતા. તેના ઉકાપણુ લખાં શિક્ષણને લીધે આ નાનકડો શિખ રાજકુમાર એક ખિરતી ચદરથ, અંગ્રેજ દરબારી અને સ્થોથ લોડના પદને પામ્યો.”” દિલીપસિંહને લાહોર-માંથી ખસેડવાનું નકી ચપું ત્યારે દિવાન દીનાનાથે કહ્યું: “રાજગદ અને તેનો મહાજો છોડવાથી કુમાર સ્વચ્છંદી જીવન ગાળશે અને રણજીતસિંહનું નામ બદનામ કરશે.” ત્યારે તેને જવાબ આપવામાં આવ્યો હતો કે તેમને દક્ષિણમાં ઝોકવવામાં આવશે. એટલે રાજ તેમજિંહે કહ્યું: “તેમણે ત્યાં ન જતું જોઈએ. જીવવાનું બાજુ ત્યાં દિંદુઓ રહેતા દરી કે મુસલમાન.

3. Life of Dalhousie Vol. I, P. 243-3.

4. “It was a happy change for Duleep Singh, born as he was, for the Sikh shambles. For in his new state he had abundant wealth, perfect safety, freedom from all care, and the insurpassable blessing of a saving faith.” Keye’s History of the Sepoy War Vol. I, P. 47.

5. Retrospects and Prospects, P. 154-155.
6. Ibid P. 178-179.

7. Keye’s History of the Sepoy War, Vol. I, P. 47.

તે વારાણસી ભલે જાય." હવે એવું વચન આપવામાં આવ્યું હતું કે દિલીપસિંહને ગંગાનદીથી દૂર મોકલવામાં આવશે નહિ. તે પ્રમાણે ૧૮૫૦ થી ૧૮૫૪ સુધી દિલીપસિંહને ફતેહગઢમાં રાખવામાં આવ્યો, અને ત્યાંજ સન ૧૮૫૩ માં તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મની દિક્ષા લીધી. આ સમયે અનેક અંગ્રેજ અમલદારોએ તેને અભિનદનપત્રો લખ્યા હતા. લોર્ડ ડેલહેઝીએ તેને એક આયજ્ય બેટ મોકલ્યું હતું. પછીથી તેને ઈંગ્લાંડ લઇ જવામાં આવ્યો. ૧૮૬૧ માં તેને કે. સી. એસ. આઇ. અને ૧૮૬૬ માં જી. સી. એસ. આઇ. ની પદવી આપવામાં આવી. અઢળક ખર્ચ હોવાથી તેને દેવું થયું હતું, અને તે દેવાનો સરકારે તપાસ કરવા માંડી. તે પરથી દિલીપસિંહે તે વિરૂદ્ધ ઈંગ્લાંડના ટાઈમ્સ વગેરે પત્રોમાં લખવા માંડ્યું. દિલીપસિંહની ઇચ્છા ઈંગ્લાંડમાં સ્થાયી રહેવાની પ્રથમ ન હતી, પણ બ્રિટિશ સરકારની 'લક્ષમણ' પરથી તેને તે પ્રમાણે વસવાનું કમ્પૂઝ કરવું પડ્યું હતું. ૧૮૫૭ ના જળવા સમયે સરકારે તેને સ્વદેશ આવવા દીધો નહિ. ૧૮૬૧ માં તે પોતાની મિલકતની વ્યવસ્થા કરવા માટે તથા માને મળવા માટે હિન્દુસ્તાન આવ્યો. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે દિલીપસિંહ અને તેના કુટુંબકર્મીલાને વાર્ષિક ૪ થી પાંચ લાખ રૂપિયા આપવાનું કર્પનાએ વચન આપ્યું હતું. પરંતુ ૧૮૪૯ પછી તેને વાર્ષિક ૧ લાખ ૨૦ હજાર રૂપિયા મળવા સાત વર્ષ પછી તેમાં વધારો કરી ૧૧ લાખ રૂપિયા કરવામાં આવ્યા. ૧૮૫૮ થી દિલીપસિંહને વર્ષે ૨૧ લાખ આપવાના કરાવવામાં આવ્યા, પણ જુદાં જુદાં કારણો દર્શાવી તેમાંથી ૭૦ હજાર રૂપિયા કાપી લેવામાં આવતા, તેથી તેને તો ૧ લાખ ૮૦ હજાર રૂપિયા જ મળતા. જળવા સમયે દિલીપસિંહની ફતેહગઢમાંની મિલકતને લગભગ અડી લાખ રૂપિયાનું નુકસાન થયું હતું. અંગ્રેજ સરકાર તેના

રક્ક હતા. તેથી તેમણે તે માટે ખાસ ૩૦ હજાર રૂપિયા આપવા માંડ્યા, પણ દિલીપસિંહે તે ન લીધા.

દિલીપસિંહની આ ચંદનકુમારીને સરકારે ચુનારમાં પરહેજ રાખી હતી. ત્યાંથી ૧૮૪૯ માં કુચગતાથી તે પલાયન કરી ગઈ અને અતિકષ્ટે નેપાળની સરહદ પર પહોંચી નેપાળના રાજાના શરણે ગઈ નેપાળના મંત્રી જંગબહાદુરે તેને તાલ્લુકા અંગ્રેજ રેસિડન્ટને સોંપી દીધી. દિલીપસિંહ હિંદમાં આવ્યો ત્યારે સરકારે ચંદનકુમારીને હિંદમાં આવવાની રજા આપી. મહારાણી દીર્ઘ કાળ પછી પુત્રનું મોં જોઈ અતિશય ખુશી થયાં અને બોલ્યાં: "હવે હું પુત્રથી કદિ વિખૂટી પડીશ નહિ." થોડા દિવસમાં દિલીપસિંહને ઇંગ્લાંડ પાછા જવાનું ફરમાન થયું. તે સમયે મહારાણી પણ અનેક દાસીઓ સાથે ઇંગ્લાંડ ગયાં. દિલીપસિંહ ઇંગ્લાંડના નોરફોલ્ક શાયરમાં મામ્પ-ગ્રુહસ્થ (Country Gentleman) તરીકે રહેતો હતો. ચંદનકુમારીના આવ્યા પછી તેમના રહેવાં માટે લંડનમાં લેફ્ટેસર ગ્રેટ ખાસે એક વિશાળ ગૃહ નક્કી કરવામાં આવ્યું. ચંદનકુમારીના આવવા પછી દિલીપસિંહે ખ્રિસ્તી દેવળમાં જવાનું ખંચ કર્યું. આમાં મહારાણીની શીખવણી હોવાનું ધારી માદીકરાને વિખૂટાં પાડવામાં આવ્યાં. ૧૮૬૩ ના ઓગસ્ટમાં મહારાણી ચંદનકુમારી દેવસોક પામ્યાં અને ૧૮૬૪ માં દિલીપસિંહ તેમનો મૃત દેહ લેઈ મુંબાઇ આવ્યો, અને નર્મદાને તીરે અંત્યેષ્ટ ક્રિયા કરી માતૃમણ્ડલ અદા કર્યું. ૧૮૮૬ માં ભારતવર્ષમાં પાછા ફરવાની રજા મળવાથી તેણે પોતાની શિખ કેમ પ્રત્યે નીચેનો પત્ર લખ્યો:

"પ્રિયતમ સ્વદેશગમ્યુઓ !

૭. Empire in Asia, P. ૩૪૩.

૮. સિપાહી કુદરે દત્તિદાસ. પ્રથમ ખંડ. કલ્પી રત્નનીલાલ ગુપ્તા. પા. ૭૭.

- ભારતવર્ષમાં આવી રહેવાની મારી બહુ ઈચ્છા ન હતી. પણ કર્તાદર્તા સદયુર હો. તેની પાસે આપણું જોર કંઈ જ નથી. હું તેનો ખૂલો પડેલો

છત્ર' હું. મારી ઇચ્છા ન હોવા છતાં તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ઇંગ્લાંડ છોડી બારતમાં આવી હું સાધારણ માણસ તરીકે રહીશ. સદગુરૂની ઇચ્છા આગળ હું માયું નમાવું છું. સૌ સાદે જ થશે.

‘આલસાગણુ !’ મેં આપણા પૂર્વજોના ધર્મ છોડી પરધર્મ અદ્યક્ષ કર્યો તે માટે હું આપની પાસે ક્ષમા માગું છું. પરંતુ ન્યારે હું ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વદલાયો ત્યારે મારી વધ ધણી જ નાની હતી.

મુંગારી આવી હું શિખધર્મ અદ્યક્ષ કરીશ....
આખા નાનકની આત્મા પ્રમાણે ચાલીશ અને ગુરૂ ગોવિંદસિંહના આદેશનું પાલન કરીશ.

મારી ખાસ ઇચ્છા હોય તો પણ હું પંતબ આવી આપની મુલાકાત લઈ શકીશ નહિ; તેથી જ આ પત્ર લખ્યો છે.

ભારત સામ્રાજ્યની મહારાણી તરફની મારી ગાઢ ભક્તિનો ચોખ્ખો બદલો મને મળ્યો છે. સદગુરૂની ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ.

વાહ ગુરૂજી રહેલ !

પ્રિયતમ સ્વદેશપ્રેમી,

હું છું.

આપના જ લેલીપસિંહને બનેલો દિલીપસિંહ. "૧૦

દિલીપસિંહનો આ પત્ર પ્રકાશિત થતાં જ સમસ્ત પંતબમાં જળમી હોહા ચર્ચ રહી. પોતાનો પ્યારો ૧૧ દિલીપસિંહ ભારતમાં પાછો આવે છે તે

૧૦ સિપાહી યુદ્ધેર ઇતિહાસ. પ્રથમ ખંડ. પા. ૪૭-૪૮.

૧૧ દિલીપસિંહ શિખ પ્રભને ધણી પ્રિય હતો. તે ન્યારે હિન્દુસ્તાનમાં રહેતા હતા ત્યારે એક વાર તેને મુસાફરી કરવાનો શોખ થયો. ગુપ્ત રીતે તે મુસાફરી કરવા નીકળી પડ્યો પણ ગમે તેવી રીતે લોકો તેને ઓળખી ગયા અને લોકોનાં ટાળે ટાળાં તેને ભેગા માટે એકત્ર થયાં. તે ધરદાર ગયો ત્યારે તે તેને ભેગા માટે લોકો એટલા ઉત્થયા કે તેને એકદમ યુરોપીયનોના વસ્ત્રમાં લઈ નેવો પડ્યો. એક વખત તે દલકતાની એક હોટલમાં ઉતર્યો હતો તે સમયે હટલા પરદેશી પાછા ફરતા શિખ સૈન્યમાં ભેગે ભેગો, એટલે તેમણે વાહ ગુરૂજી રહેલના ખુશાલીના વાસાથી વાતાવરણ ગળવી મૂક્યું.

સંભારાર સાંભળી શિખ લોકોનો આનંદ માત્ર ન હતો. તેના આવવાથી રખેને શિખમતિ ઉત્તેજિત થાય એમ માની હિન્દુસ્તાનના તે સમયના વાયસરોય લૉર્ડ ડર્રીને દિલીપસિંહનું હિન્દુસ્તાનમાં આવવાનું બંધ રખાવ્યું. પણ આ હુકમ છૂટતાં પહેલાં તો તે એકલ આવી પહોંચ્યો હતો. આથી એપ્રિલથી જુન સુધી અહીં જ રોકાઈ તે અસંતુષ્ટ ચિત્તે ઇંગ્લાંડ પાછો ફર્યો, અને તે જ સમયે ખ્રિસ્તીધર્મ ત્યાજ કરી તેણે શિખધર્મની દિશા લીધી.

ઇંગ્લાંડ આવી તેણે વર્ષાસન લેવાની ના પાડી આ સમયની તેની હૃદયવ્યથાને પચાસ નીચેના બનાવ પરથી આવે છે. મહારાણી વિક્ટોરીઆ પાસે કોહીનૂર હીરા જોઈ તેણે એકનથી આવ્યા પછી એક દિવસ કહ્યું: “આ હીરા મારા બાપનો છે. તેના પર મહારાણી-સાહેબ, આવેલો કંઈજ અધિકાર નથી.” મહારાણીએ આ બોલ પર કંઈજ કોથ દર્શાવ્યો નહિ અને એવું બોલવા માટે કંઈ શિક્ષા પણ કરી નહિ, પણ આ બનાવ પછીથી અંગ્રેજોનો વિશ્વાસ દિલીપસિંહ પરથી એકદમ ઉડી ગયો. આજ દિલીપસિંહ અગાઉ એકવાર ન્યારે મહારાણી વિક્ટોરીઆએ તેના હાથમાં કોહીનૂર મૂકી પૂછ્યું હતું: “આ શું છે ? કહે તો.” ત્યારે બોલ્યો હતો: “હા, કોહીનૂર. તેનું તેજ હમણાં વધ્યું છે, પણ વજન ઘટ્યું છે.” આમ કહી શાન્ત ચિત્તે તેણે હીરા મહારાણીને પાછો સોંપ્યો હતો. પણ હવે દિલીપસિંહ પોતાના મન પર કાબૂ રાખી શક્યો નહિ. “હું ૧૧ વર્ષનો બાળક હતો ત્યારે મારી પાસે સહી કરાવી મારું રાજ્ય લઇ લેવામાં આવ્યું છે. તે સંધિ હવે મને કબ્જલ નથી.” આમ તે કનેથા બોલવા લાગ્યો. શેઠા સમય પછી તે ક્ષમા વેરી ક્રાન્સ નારી ગયો અને ત્યાંની સરકારને પોતાની કુદૈશા વિદિત કરી પોતાને લરકર આપી પેટીન્ડરી મોકલવા આર્થના કરી. પણ તેનો કંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. તેથી ત્યાંથી ચાકી તે જર્મની ગયો. ત્યાં શેઠા સમય રોકાઈ રહ્યા ગયો. દિલીપસિંહે અત્યાર અગાઉ અનેક યુરોપીયન ભાષાઓનું જ્ઞાન

મેળવી લીધું હતું આથી તેને પ્રવાસમાં કંઈ અડચણ નહીં પડ્યું આ સમયે તેનો પાસ-પોર્ટ તથા બધા પૈસા ચોરાઈ ગયા તેથી તે સુરક્ષાની માંગણી કરી. એને રૂશિયામાં દાખલ થયું અરણ્ય યાત્રા પડ્યું. આ સમયે તેણે “ભોરો ગેઝેટ”ના તંત્રી પર તાર કરી પોતાનું નામ તથા હકીકત જાહેર કરી. એટલે તેને પાસપોર્ટ વિના જ રૂશિયામાં દાખલ થવા દેવામાં આવ્યો. હાં તેને પ્રભ તથા રાજ્યના અધિકારીઓ તરફથી સારો સત્કાર મળ્યો. આ સમયે જ તેને પોતાની પ્રિયતમા મહાનણી બંબાના મૃત્યુના ખેદાચર સમાચાર મળ્યા.

મહારાણી બંબાનો વૃત્તાંત પણ અદ્ભૂત છે. મુંબઈથી વિજાપત નતાં દિલીપસિંહ રસ્તામાં મીસ-રમાં ખીરામીડ જોશ માટે રોકાયે હતા. મીસરની રાજધાની અલેક્ઝાંદ્રીયામાં દિલીપસિંહ એક મીસર-વાસી રમણી જોઈ તેના પ્રેમમાં પડ્યો, અને તેને વિજાપત લઈ જઈ તેની સાથે લગ્ન કર્યું. આ રમણી તેજ બંબા મૂકા. તે સમયે બંબાની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી અને તેને અરબી સિવાય કાંઈ બાપા આવડતી નહતી. તેથી શરૂઆતમાં મહારાજાનું માર્ગ દુષ્કારી બન્યું રાખવી પડેલી. પાછળથી તેને અંગ્રેજ શીખવવા માટે એક અંગ્રેજ મહમદે પણ શિક્ષક તરીકે રાખી હતી. દિલીપસિંહનો મહારાણી પર અત્યંત પ્રેમ હતો. મહારાણી વિક્ટોરીયાએ બંબાને ખાસ મળવા બોલાવી હતી, અને તેના શુભોચી પ્રજા મતો પાછો કર્યો હતો. દિલીપસિંહ ઇંગ્લેન્ડ છોડી જતો રહ્યો ત્યારે બંબા તેના વિયોગથી અતિશય દુઃખિત થઈ. તે આદર્શ સતી નારી હતી તેથી પતિવિયોગથી જૂરી જૂરી ૧૮૮૭ ના ડીસેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે તે મૃત્યુ પામી. આ સમાચાર સાંભળી દિલીપસિંહની માનસિક વ્યથાનો પાર રહ્યો નહિ.

રૂશિયામાંથી દિલીપસિંહે હિન્દુસ્તાનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રદેશોમાં નીચેના સંદેશો મોકલ્યા: “એડન આગળ

મને અટકાવો ત્યારથી મારા અંગ્રેજો તરફનો સંદેશ દારણ્ય ધૂણાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો છે. અંગ્રેજોએ મારું રાજ્ય બીનવી લીધું છે. તેથી રૂશિયાના આશ્રય નીચે રહી હું તે પાછું મેળવવા પ્રયાસ કરું છું.” ૧૨ ત્યારપછી ૧૮૮૯ માં તેણે ભારત-વાસીઓ તરફ બીજી સંદેશો મોકલાવ્યા હતા: “ભારતના પત્રીસ કરોડ માણસોમાંથી પ્રત્યેક પાસેથી મદિને એક પૈસો અને પ્રત્યેક પંખળી પાસેથી મદિને એક આને મેળવવાની હું મિત્ત મળું છું. રૂશિયાની મદદ લેઈ યુરોપિયન લશ્કર સાથે તુરત જ સ્વદેશમાં પ્રવેશ કરવાનું મેં પણ લીધું છે.” ૧૨ ભારતવાસીઓ પાસેથી પૈસા મેળવવામાં દિનીપ-સિંહ નિષ્ફળ નીવડ્યો એ વાત ન કહીએ તો પણ સમજી શકાય તેવી છે. ગમે તે દારણ્યથી પણ દિલીપસિંહને રૂશિયાના ઝારની મુલાકાત થઈ શકી નહિ. તેથી નિરાશ થઈ તે ૧૮૯૦ માં ફ્રાન્સની રાજધાની પારીસમાં પાછો આવ્યો. ત્યાં તે મારી પડ્યો તેની મદદગીની હકીકત સાંભળી તેના નવેદ પુત્ર વિક્ટર દિલીપ તુરત જ પારીસ આવ્યો. પારીસની એક હોટેલમાં જ સને ૧૮૯૩ ના અક્ટોબરની ૨૩ મી તારીખે દિલીપસિંહનું મૃત્યુ થયું. મરતાં પહેલાં પોતાને મારી આપવા તેણે મહારાણી વિક્ટોરીયાને પોતાના પુત્ર સાથે કહાલું હતું અને મહારાણીએ મારી આપી હતી એમ કહેવાય છે.

દિલીપસિંહને મહારાણી બંબાથી ૭ સંતાનો થયાં હતાં—ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ. તેમાં મૈત્રી મોટા વિક્ટર દિલીપનું મૃત્યુ પાંચ વર્ષ પર એટલે સને ૧૯૧૮ માં થયું છે.

નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

નવું સ્થાપત્ય *

યાને

પાદશાહી દિલ્હી

મિય બન્ધુઓ,

આજના કાપણના વિષયનું નામ 'નવું સ્થાપત્ય' રાખવામાં આવ્યાની ખબર મને લખણું જ મળી છે. હું 'પાદશાહી દિલ્હી' એ વિષય પર બોલવાને તૈયાર થયેલો હતો. એટલે મારે મારા વિષયને, આ મથાણું બંધાયેલાં યાજ એમ ગરડીને ગોઠવવા પડશે.

'સ્થાપત્ય' શબ્દનો અર્થ રા. ગ. પ્રમુખ મહાશયે જે સમજાવ્યો છે તે જરાજર જ છે. કોઇ પણ ભાવનાને અનુલક્ષી કરવામાં આવતું કોઇ પણ બાંધકામ એ સ્થાપત્ય કહેવાય. -માત્ર ઉપયોગવાદને અનુલક્ષીને કરવામાં આવતાં બાંધકામ કોઇ દિવસ સ્થાપત્ય ગણાયાં નથી. આવાં મકાનો અમદાવાદમાં ઘણાં છે. સાબરમતીનો પૂલ, મીસો, કારખાનાં વગેરેની એવાં મકાનોમાં ગણના થાય. આવાં મકાનો વડે આપણાં ઐતિહાસિક સુખો ઉપજે પણ તેથી આત્માને સંતોષ મળે નહિ એ ચતોષ મારે તો અમદાવાદીઓ-કારખાનાં વડે મુખોપભોગ બોમનનાં છતાં કારખાનાંના લક્ષાધિપતિઓ પણ-અમદાવાદની નગીના વારી, શાહીજામ, શાહઆલમનો રોળિ, હાસિમનનાં દેવજો, તથા સરખેજનાં જૂનાં પાદશાહી મકાનો-માંથી જ રસોપભોગ કરશે. કારણ કે આ મકાનો કોઇ એક ઉત્તમ ભાવનાથી પ્રેરાઇને બેસ્યાં થયાં છે,

જેથી તેનાં ખરેખર પણ આપણામાં નવચેતન પ્રગટકે છે.

આવી જાતનું ભાવના-પ્રેરિત સ્થાપત્ય દિલ્હીનાં નર્મ આપણને જુદા સમયથી તે દેશ આજીવનમાં વખત સુધીનું મળે છે. ત્યાર પછી બ્રિટિશ અમલ આવતાં તેનું સ્થાપત્ય થયું નથી, અને નેમાં પણ આસ હરીને બ્રિટિશ ચાલા નીચેનાં રથજો પર તે થયું જ નથી. ત્યાં તો બ્રિટિશોએ પોતાને ગમતું સ્થાપત્ય આપ્યું છે. આ બ્રિટિશોના આજીવા સ્થાપત્યમાં મુખ્ય અને મોટા ફેર એ છે કે-મુસલમાનોએ દિલ્હીમાં આવીને આપણામાં વસીને આપણાં સંસ્કૃતિ સાથે પોતાની આપ લે હરી, આપણાં સાથે મિત્રો જેવા બની રહી આપણી કલામાં જે કંઈ સાફ હતું તેનો રસાકાર હરી પોતાના જરૂરો અતોને ઘટાવી દીધું અને પરિણામે એ પરદેશી આગ્યા છતાં આપણી પાસે એક એવી જાતનું સ્થાપત્ય ઉભું થયું કે જેને આપણે પારકું કે 'નવું' ન સમજીએ; ખૂબી તો એ છે કે એમનાં જુલમ તથે થતું સ્થાપત્ય પણ આપણને પારકું નથી લાગતું; ત્યારે આ બ્રિટિશ લોકોએ આવીને આપણને જે સ્થાપત્ય આપ્યું છે તે તદ્દન નહીવ અને પારકું જ લાગે છે. એ લોકો અહીં આવીને આપણામાં વસ્યા જ નથી. આપણાથી હટા ને હટા રહીને, આપણું કશું જ સમજવાનો પ્રયાસ નહિ કરીને, આપણને જગદી સપજીને 'સુધારવાનો' એમની ફાવતી રીતે, તેમને પ્રયાસ કર્યો છે. પરિણામે

* તા. ૨૨-૬-૨૩ ને રાજ અમદાવાદ સહિત્ય સમાના આશ્રય દેશ આપેલું આપણ.

આપણે આપણું પોતાનું જોઈએ છીએ અને તેની જગ્યાએ એમની સંસ્કૃતિ લઈ શકતા નથી. એવી પરિસ્થિતિ હેઠળ જીવું થતું સ્થાપત્ય 'નવીન' કે 'પારકું' આપણે જાણવાનું.

આ નવીન સ્થાપત્ય હિન્દુસ્તાનમાં લખનૌમાં નવાબના મકાનો સાથે શરૂ થાય છે. વખતો વખતો કલકત્તા અને મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં માળાઓના ફાંસાં દેખા દે છે. લખનૌના નવાબના મહેલો એ વખત પરિશ્રમમાં સ્વીકારાયેલી ઇસ્લામી પદ્ધતિ પર થયા છે. તે સમયે પશ્ચિમમાં ગ્રીસરોમની પદ્ધતિ પર લોકોનો મોહ ઊભો થયો હતો. ત્યાં હજુ એ પૂરેપૂરી સમજણ નહોતી તેટલામાં જ તેનું અહીં અનુકરણ થતું થતું જ મુસ્લિમ એટલે લખનૌનાં એ મકાનો ધણાં જ દરદરમાં ચર્ચા છે. આગળ ચાલતાં દશકક્તા અને મુંબઈ વસે છે. અને ત્યારે એ ગ્રીસ રોમની પદ્ધતિનો કાંઈક વધારે અભ્યાસ થઈ તે સારા રૂપમાં દેખાય છે. કલકત્તાનાં ગવર્નમેન્ટ હાઉસ અને સેક્રેટરીયટ વગેરે મકાનો ગ્રીસ રોમની છાયા વધારે સારી રીતે બતાવી શકે છે, એમ કહેવાય. મુંબઈમાં ટાઉન હોલ અસલ ગ્રીસની છાયા બતાવે છે. પણ મુંબઈના લોર્ડની રોડપરનાં મકાનો તથા કાશિબાગેરી પરનાં નવાં મકાનોમાં અસલી ગ્રીસ કે રોમનું તેજ નથી લજી-કતું. એ બધું સ્થાપત્ય માત્ર વેપારની દૃષ્ટિથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. એમાં કંઈ નવીનતા પણ નથી તેમ જ ગ્રીસરોમના સ્થાપત્યનો ઊંડો અભ્યાસ પણ બતાવતું નથી. પરિણામે આપણી સ્થાપત્ય શૈલી એક-કમ બંધ પડી જઈ એની જગ્યાએ આવનાર શૈલી-માંથી આપણને કશું નવું મળે તેનું નથી. અને આપણે ગંધી રીતે નુકસાની બોગવાઈ છીએ.

આ પરિસ્થિતિ સમજી જનારમાં શૈલી પહેલાં ડૉ. કુમારસ્વામી અને પછી દાનેલ સાહેબ છે. હજુ તે સંદેશ આપણા મગજને પહેંચ્યા નહોતા ત્યાંમાં સરકારે દિલ્હીમાં પાનપત્થ સ્થાપી તેને અંગે નવું દિલ્હી વસાવવાનું નક્કી કર્યું. એ વખતે

એ આવદષ્ટાઓએ સરકારને સંયુક્ત ચરણ કરેલી તેમાં માંગેલું કે નવા દિલ્હીનું સ્થાપત્ય એનું થવું જોઈએ કે જેથી હિન્દુસ્તાનની મરતી સ્થાપત્ય-કલામાં પ્રાણ આવે અને તે સજીવન થાય. નવા દિલ્હીની સ્થાપના વખતે નામદાર પંચમ બૉર્ડ તેની રચના વિશે જે રાબડોડ બોલ્યા હતા તે ઉપ-રથી પણ આવી કાંઈક આશા રખાતી હતી.

અંતિદાસિક દૃષ્ટિએ આ બનાવ ઘણો મોટો ગણાય. અમલના જમાનામાં બ્યારે કાંઈ પણ રાજ-ધાની બંધાતી ત્યારે લોકોમાં કાંઈ અગળ મનનો ઉત્સાહ પ્રગટ થતો. ઠેરઠેરનાં લોકો એ જગ્યા જોવાને ઉભરાતાં અને કારીગરોના કામની કદર ખૂબીની એ વસ્તુસ્થિતિ હવે રહી નથી. દિલ્હી આવનારા મુસા-ફરે દિલ્હીનાં પુરાણાં સ્થળો જોવાનો ઉત્સાહ બતાવે છે પણ બાંધે જ આ નવા દિલ્હીને જોવા પ્રેરાય છે. આનું કારણ એ છે કે સ્થાપત્ય વિશેની આપણી પ્રાચીન બાવનાનો સાક્ષાત્કાર આપણે આપણા પ્રા-ચીન સ્થાપત્યમાં જ જોઈ શકીએ છીએ. બ્રિટિશ અમલ નીચે ઊઠા ચતા સ્થાપત્યની પદ્ધતિ અને તેની શૈલી એટલી બધી નવીન છે અને તેનાથી આપણને એટલા બધા વિખૂટા રાખ્યા છે કે આપ-ણને તેમના વડે ઊઠા ચતા સ્થાપત્યમાં રસ નથી પડતો. હવે જો આપણે આપણા સ્થાપત્યનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો આપણે આ નવીન શૈલીનું સ્થાપત્ય અને તેની રીતો સમજવી જોઈએ. તેમાં શા ગુણ-હોય છે, તેનાથી આપણને કઈ રીતે નુકસાન છે વગેરે બધું સમજવું જોઈએ અને આ સમજાવવાનો જ આ ભાષણનો ઉદ્દેશ છે.

§ It is my desire that the planning and designing of the public buildings to be erected will be considered with the greatest deliberation and care, so that the new creation may be in every way worthy of this ancient and beautiful city.

નવા દિલ્હીના પાયો નખાયો ત્યારે આપણે એ વાતને વધારી જોયેલી. અને નામદાર જ્યોર્જનાં વયનો પર આપણે આપણી કલાના ઉદાર માટે ઘણી મોટી મોટી આચાર્યો બાંધેલી. પછીનાં વર-સોમાં ગઝટીલ રિયલિટી દ્વારા આપણે જ્યારે આપણી આચાર્ય માટે પણ પાસું જોડે ન શક્યા ત્યારે આપણે દત્તાય થયા અને ત્યારે આપણને આ નવા દિલ્હીની પ્રશ્ન પણ અગામી યુદ્ધ લાગી. ને તેથી પણ આપણે એને જોના પ્રશ્ન થતા નથી. તે એટલી દદ સુધી આપણે અત્યારે ગયા છીએ કે એ પ્રશ્નમાં રહેલા યુદ્ધો પણ આપણે ન જોઈ શકીએ. માટે એ કહેવાનું છે કે જો એ આપણને અગામી યુદ્ધ થઈ પડ્યું હોય તો પણ એના યુદ્ધો મુખ્યત્વે તો આપણમાં ક્યાં ક્યાં ખામીઓ રહેલી છે તે આપણે જાણીએ અને તેને કાઢવા પ્રયામ કરી શકીએ. અને કોઈક દહાડે આપણા હાથમાં ખાજી આવતાં આપણે કંઈ રીતે કામ પાર પાડવું તે જાણી શકીએ.

નવા દિલ્હીમાંથી પચાસ થનાર ત્યારે એના છતાં છતાં બમણાઓ જુલે છે ત્યારે એને પહેલો વિચાર એ આવે છે કે "અં: આ યુદ્ધ કેવાં કામગીરીનાં જોવાં જેવાં તકલાદી મકાનો! ક્યાં આપણાં જૂનાં મકાનો અને ક્યાં આ દાખલો જોવાં તંજુ જેવાં મકાનો! આ જુદું સું કંઈ છે? અને આપણી રચનાત્મકી સેલી તો ક્યાંઈ દેખાતી નથી." અદ્યતન, આ જગ્યાએ કોઈથી પણ દત્તાય થઈ જવાય નેહું છે. એમાં પ્રશ્ન થતી કલા દિનું નથી. પણ તે શુદ્ધ ક્રીસ્ટોમની કલાના તરર પર રચાયેલી સેલી છે. અત્યાર સુધી મુંબઈ કલકત્તામાં ને રચાયેલ જોડું કંઈ તે પણ ક્રીસ્ટોમની કલાના તરર પર હતું, પણ હું ઉપર કહી જયો તેમ, એ જોડા અગામી પરિણામ નહોતું. એમાં ક્રીસ્ટોમની સુકુમારતા કે શુદ્ધતા નથી આવી શકે તે અહીં એ લોકો લાઈ શક્યા છે. દાવેક સારેને ક્રાવેલી સંયુક્ત અરજ અને નામદાર શહેનશાહના

ઉદ્દેશોને લીધે કુદરતીયણી માટે નિવતં થયેલ મંડળ દિનું સેલીમાં જુદું કવને પ્રશ્ન તે: કહેલી-પણ એ પ્રશ્ન એમણે પોતાની રીતે કહેલી, એટલે કે અંગ્રેજીમાં જાહેરનામાં છપાવી નવા દિલ્હી માટે દિનું રચયતિઓ પાસેથી નકાલો મનાવેલા. દવે ને થોડાક લોકો એ પાંચી સમજી શક્યા દરે: તેમણે નકાલો મોકલેલા એ બધા નાપાસ થયા એટલે પરિણામે કંઈ સંજો અનુકૂળ પડે તે જુદું આ મંડળને વિચારવાનું રહ્યું ને તેઓ કુદરતી રીતે જ ને સેલીથી દેવાયેલા હોય તે જ રીતે. આ રીતે આ બંગલાની સેલી ક્રીસ્ટોમની થઈ ગઈ. તોપણ અત્યાર સુધી એ સેલીમાં થયેલ પ્રયત્નો કરતાં અ: વધારે સમજાણ અને શુદ્ધ હોય આપણને ખાસી રીતે એક શુદ્ધ પરદેશી સેલીનો બોધ આપી શકે તેવાં તો આ મકાનો છે.

આ મકાનોને આપણે જૂનાં પાદશાહી મકાનો: સાથે ન સરખાવીએ. સાધારણ પ્રેક્ષક હમેશાં એને આ તરફના પાદશાહી મહેલો કુતુહલ, તાજ વગેરે મથે સરખાવે છે અને પછી મુકાબલે સારાં જોઈ રખોડે છે. પણ એ જરૂર સમજવું જોઈએ કે આ મકાનો કાંઈ પાદશાહી માટેનાં નથી. એ તો ક્રીસ્ટોમની નોકરોને રહેવા માટેના બંગલાઓ છે. અને એને જોમ અને તેમ સુંદર અને સાદાં ઓછાં ખર્ચ સાથે કરવાનો પ્રયાસ છે.

બીજો આસેપ આ મકાનો પર એ લાય છે કે તેમાં દિલ્હીની ત્રામ ગરમી થંડીયા બચવાની સગર-કોના વિચાર નથી થયો. પણ એ જોડું છે. મારા અનુભવમાં એ બંને સગરો એમાં વિચારાયેલી છે. વળી થંડીયા બચવાને માટે એમણે વિશાલતામાં થઈ જોતમાં રહેતી રાજીઓ (fire-place) કરી છે કે જે આપણે ત્યાં શોધાઈ જ નથી તથા તેનો ધુમાડો જવાની મગરોડા ખાસ વિચારાઈ છે. અદ્યતન, ક્યાંક ક્યાંક ને આપણાં શુદ્ધત્વને ઉપયોગની જગ્યાઓ—જેવી કે રસોડું, ન્હાવાની જગ્યા, જમવા બેસવાનો ઝોરો, પાવખાનું એ વગેરેનો પરરપરનો સંબંધ એ લોકો નહીં

સમજી શક્યા ને તેથી કેટલાકમાં અગવડો છે. છતાં આપણે કરેલાં ધરનાં દોષો આગળ આ દોષો થોડા છે.

તો પણ હું એવાં મતનો તો હું જ કે સરકાર ને હિન્દી ભાષામાં જાહેરનામાં કદાચ હોત તો હિન્દના રથપતિઓ એમને મળી રહેત અને જે નાસીપાસી આપણને આપ્યારે દેખાય છે તે ન દેખાત.

નવા હિન્દીનો વિસ્તાર મોટો છે. લાંબા લાંબા રસ્તામાં જતા મુસાફરને જે તરસ લાગે તો પાણી પીવાની કપાઈ સગવડ નથી, નહિ તો હિન્દુસ્તાનની શહેરનાં છીમાં પાણીની પીઆઉ, મજૂતરઓ, મંદિરો વગેરેને જરૂર સ્થાન હોવું જોઈએ. આ સ્થાનોનો અભાવ એ પરદેશી શહેર બાંધનારાઓનું આપણી જરૂરીઓ તરફનું દુર્લક્ષ અને એમનો જઝવાઈ પતાવે છે. આ બધી અગવડો ભોગવતાં આગળ આલસતાં દુરથી ડોહ ગોદાનો ખ્યાલ આપતાં મકાનો તરફ મુસાફર ખેંચાશે. આ મકાનો ખાસ પાઠશાલી મકાનો છે. એ મુખ્ય ત્રણ મકાનો તે- ઇમ્પિરિયલ સેક્રેટરિયટ (પાઠશાલી કચેરી), ગવર્નમેન્ટ હાઉસ (વાઇસરોય સાહેબને રહેવાનું મકાન) અને ઇમ્પિરિયલ લેજિસ્લેટિવ (નવી વડી ધારાસભાનું મકાન). આ મકાનો હિન્દુસ્તાનમાં કદાચ સર્વથી મોટાં ગણાશે. અને શુદ્ધ હિન્દુ શૈલીમાં ન હોવા છતાં સ્થાપત્યના સઘળાં કાનૂનો વડે નિયંત્રિત હોઈ સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં અમર રહે તેવાં ગણાશે. એમાં ગવર્નમેન્ટ હાઉસના રથપતિ સર. ઇ. એલ. હ્યુટચિન આપારે પશ્ચિમના રથપતિઓમાં ધણી જ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. મુંદર શહેરબાંધણીમાં ખાસ નિષ્ણાન ગણાય છે. નવા હિન્દીનો વિસ્તાર એમણે ચોક્કસો છે; અને ઉપર કહી ગયેલ નોકરોને રહેવાના બંગલાઓની શૈલીનાં પ્રમાણ પણ એમણે નક્કી કરી આપેલ છે. બાકીનાં મકાનોના રથપતિ મિ. હર્બર્ટ બેકર છે. એ પણ જુદુ ખ્યાતિ પામેલા રથપતિ છે. આ બંને રથપતિઓએ અહીં રહી અહીંની સ્થાપત્ય કલાને

અભ્યાસ કરી તેને જેમ અને તેમ ભોજનાર્થે યોગ્ય ઉતારવા મહેનત કરી છે. કચેરીનાં મકાનોના ઉતાર અને દલિલો એવા જે મુખ્ય વિભાગો છે. એ દરેકમાં નવ ચોક્કસ ક્યાં છે. અને એનાં ઉપાગો જેમ અને તેમ આ તરફની હિન્દુ-મુસલમાની ઢગનાં રાખેલાં છે. કેટલાક વિભાગો, પ્રવેશદારો ને છત્રીઓ તો આખેદુજ હિન્દુ ઢગનાં છે; કેટલાંક બારીબારણાં ગોળો હિન્દુ છે. કેટલાંક શણગાર પણ હિન્દુ છે. આ મકાનો ધણીજ ઉંચી ઉભણી પર પુરાણા ઈસ્લામિક કિલ્લાનું ટકાર મારવાને બાજુ કે ક્યાં હોય તેમ, ઉભાં ક્યાં છે. આ બંને વિભાગોની વચ્ચેથી જતાં સામે ગવર્નમેન્ટ હાઉસ આવે છે તેમાં પણ હિન્દુ ઢગનાં ઉપાગો માણસ પડે છે. આ બંને મકાનોમાં તેના કર્તાઓનું વ્યક્તિત્વ (Personality) અભ્યાસી ચિત્તને ચોક્કસ રીતે આલિસાવ પોષાવું જણાય છે. અને તેટલે અંશે આ મકાનોમાં તેમની સંકળતા ગણાય. પણ વધારે ફોટો કોષ્ટ પણ કલાકૃતિમાં ત્યારે ગણાય કે જ્યારે તેનો કર્તા તેમાં ગમે તે ભાવનો આલિસાવ આણી શકે. આ બંને કર્તાઓને હિન્દુ કલા તરફ સહાનુભૂતિ છે છતાં પણ પશ્ચિમની પ્રજામાં રહેલ એક દોષથી તેઓ મુક્ત નથી. તેઓ હિન્દુ કલાના ઊંડાણમાં હલુ પ્રવેશ નથી કરી શક્યા. એટલે પછી આપણી કલાના જે વ્યાકારો-રૂપો માત્ર ધર્મ અને શ્રદ્ધાની ભાવનાથી રચ્યા છે તેમને તેઓ માત્ર બાહ્ય સૌન્દર્યનાં ગણી ન્યાં ત્યાં વાપરે છે. દાખલા તરીકે, આપણાં નાગનાં ચિત્રો બીતપરના પૂજારતર શણગારમાં ગોઠવાં છે, ગોધા કે પોકીઆનાં અને દાથીનાં માથાં ચાલસાનાં શરંગમાં મૂક્યાં છે, કેમકે અને સૂર્યનો ગમે તેમ સંચોગ કરાવ્યો છે. વળી મારા જાણુવા પ્રમાણે કંપોક શ્રીકૃષ્ણનો રાસ પણ ગોઠવાવાનો છે. પાણીના યુવાનો નો ઉપયોગ મને ધણી જગાએ અર્થહીન જણાયો છે. વળી ગવર્નમેન્ટ હાઉસ પરના મુખ્ય મુખેટની બેઠકમાં ભુદ સમયના ભુદ ધર્મ અને સંઘની ત્રિપુટી જતાવનારા કેડાં ક્યાં છે. આવા અયહીન પ્રયોગો કેટલાંક પણ ધાર્મિક હલ્લને તો આધાત જ કરે. તેને

 စာအုပ်အတွက် အသုံးပြု
 အတွက် အသုံးပြု

ਸੁਮਾਖਾਨ - ੧੫੪੯.

-212-1411042
(9585-74)

—ଶିକ୍ଷାମାଧ୍ୟମ

महाराष्ट्र महाराष्ट्र महाराष्ट्र

342000 Gross (Plyth)
342000 P. 212222222222
22 222222222222

ગામનું નામ :-

ਅੰਤਰਿ

1810
1811

१८ प्रीति रत्नमाला

५११८-
५२७

2014年
12月12日

9313

5

-સમજૂતી-

આના નામ રાખે જાણ્યા છે.

.. ~~_____~~ 433 " "

.. ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

19. ଶାସ୍ତ୍ର ବିଧିରୁ ଏହି କଥାଟି ବାହାରିଛି ।

'1914. ફાગુ.' થી બેઝરમિન - નવમ રી-

$$\frac{\text{max. R. 410.} +}{\text{avg. R. 12.42.}}$$

તો એમજ લાગે કે આપણા એ ચિદતો આ નાસ્તિકોને હાથે વટલાય છે. આતું છે છતાં પણ આપણે એ સ્થપતિઓનો વાંક કાઢી ન શકીએ. કારણકે જમાનાઓથી જે કલાના આદર્શોથી એમનાં ચિત્ત કેળવાએલાં હોય તેનાથી તેઓ શી રીતે મુક્ત થઈ શકે? એમની અને આપણી કલાના આદર્શમાં મૂળથીજ ફરક છે. એમની કલાનાં રૂપો, એ રૂપમાંથી ઉપજતા બાહ્ય સૌન્દર્ય સિવાય, બીજા કંઈ પણ સંદેશો કહેતાં નથી; ત્યારે આપણી કલાનાં રૂપો વડે આપણે પહેલાં હમેશાં એ સંદેશો આપવા મથીએ છીએ, પછી તેનું રૂપ ગમે તેવું હોય. દાખલા તરીકે, આપણું વિષ્ણુનું પત્ર કુદ ભગવાનના નિર્વાણનું સ્મરણ કરાવે છે, કમલપત્ર પવિત્રતા અને આસિમતા બતાવે છે, ત્યારે એમણે સ્વીકારેલી એ શ્રીસરોમની કલાનાં રૂપો કાંઈજ સંદેશો નથી કહેતાં. એટલે એ લોકો ત્યારે આપણી કલાનાં કાંઈ પણ રૂપો જુવે છે ત્યારે એ રૂપો પછવાડે શો યુગ અર્થ છે તેનો વિચાર કરવોજ એમને સજ્જતા નથી. પછી એના એ બાહ્ય રૂપને પકડી ગમે ત્યાં ગોઠવી દે છે. આ આદર્શોથી રેવાએલાં ચિત્તથી એવું જ થાય. તેમનાથી તો ધોતીઉં' પણ પાટકુન પેડેજ પહેરાય, પાકાડીતો પાટ હેટ જેવો જ થાય. આપણે એમની પાસેથી આથી વધારેની આશા રાખી જ વ્યર્થ છે. આપણી કલાનો ઉદાર અપણે જ કરી શકીએ, આપણે જ આપણાં એ ધાર્મિક ચિન્હોને ધરાવી શકીએ તેવું યચાને માટે તો આપણે આપણા કારીગરોને જ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. શિક્ષણને માત્ર પરંપરાગત રાખવાને દ્રવે આ જમાનો નથી. સ્વભાષાદ્વારા જેને જે જોઈએ તેને તે શિક્ષણ આપે જ આપણો ઉદાર છે. અને કાંઈ દલાડો પારકે હાથે આપણી કલાનો ઉદાર યશ જ નહિ. કલાનાં કાંઈ પણ અંગને માટે જો આપણે પરદેશીને ધુસારીયું તો તે આપણા માથાપર ચડી બેસશે અને પછી એમને કાપતી રીતે આપણે 'ઉદાર' કરશે.

આ બધું સમજ્યા પછી કોઇને એમ લાગે કે નવું દિલ્હી માત્ર દિલ્હી કારીગરો વડે કેમ ન થઈ

શકે? પણ આપણે જાણવું જોઈએ કે આપણાં કારીગરો અત્યારે તો નજીકમાં ઘર્ષ ગયા છે. સ્થાપત્ય જેવી કલાને ઉભી કરવામાં ધણી દિશાનાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો જરૂર છે. સ્થાપત્ય તો બીજી રહેનારી કલા છે. તેને ટકાર રહેવાને માટે સ્થાપત્ય (Engineering) ની જરૂર છે. અત્યારે તો એ આપણા કારીગરોમાં નથી. એ ચાત્ર તો એની કોલેજોમાં છે, અને એ કોલેજોનું તો કારીગરો દર્શન પણ ન કરી શકે એવી લાંબી ને ખરચાળ તેની શિક્ષણપદ્ધતિ છે. એ બધું બદલાય, અને શિક્ષણ વ્યાપક બને ત્યારે ખરૂં જ થાય. અને આ બધું આપણે સ્વતંત્ર થઈએ ત્યારે કરી શકીએ. અને તેને માટે આપણે બધા અત્યારે મથીએ છીએ. સ્વદેશી ભાવનાથી પ્રેરાઈ કલાની દૃષ્ટિથી આપણને કદાચ આ નવા દિલ્હી પરથી મન ઉઠી જાય તો પણ આપણે તેમાં રહેલી કેટલીક ખૂબીઓ જોઈ લેવી જોઈએ.

સરકારે અને ત્યાં સુધી આપણને સતોષ આપવા મહેનત કરી છે. રાજધાની માટે દિલ્હી શહેર પસંદ કરવામાં એમણે આપણો આ પ્રાચીન નગરી વિશેના ઇતિહાસનું, પાંચ શેરો વખતથી તે ઠેક મુજબાઈ વખત સુધીની પાઠશાલોનું સંસ્મરણ કરાવ્યું છે. સરકારે પૂરેપૂરો વિચાર કરેલો કે દિલ્હી મુસલમાન બનેતે જો કાંઈ પણ શહેર એક સરખી રીતે મગરૂરી આપનારે હોય તો તે દિલ્હી છે. અને આપણી રાજધાની પણ ત્યાંજ હોવી ઇંછ છે.

વળી નવા દિલ્હીની શ્રમિ પસંદ કરવામાં પણ ખૂબી જ છે. નામદાર જ્યોર્જે તો નવા દિલ્હીનો પાયોત્રાજના શાંદજ્ઞાનાખ્યાલની ઉત્તરે નાખ્યો હતો, x પણ શહેર વિખાર મંડળે એ જગતે નાસાયક ગણી અને પછી દિલ્હીની પુરાણી પાઠશાલોની વચ્ચે જમાનાની પશ્ચિમ તરફની જગ્યા પસંદ કરી કે ત્યાંયો એ પુરાણી બધી પાઠશાલોની ચળી પછીનો ખ્યાલ લાગે જ રસા કરે. એ પણ જાણવા જેવું

* જુઓ દિલ્હીની પાઠશાલોના બચાવનારો નાસો.

છે કે શાહજહાંએ પોતે પૃથ્વી પેલી જગા શહેર વિસ્તાર માટે નાલાયક ગણી હતી !! શાહજહાંની એ કથારસિકતા એના મહેલો, વૈભવ તથા લાજ-મહાલમી જગવિખ્યાત છે. એનો આંદની એક દિલ્હીના અખર તાપમાં પૃથ્વી આંદનીની શીતળતા અનુભવાવતો હતો. આ બધું રમરણ કરાવે તેવા પ્રયાસો નવા દિલ્હીમાં થવાના છે. પાદશાહી મકાનો તરફ જવાનો રસ્તો કાંમકે અંકાદ દળર કુટ પહેલો રખાઇ તેની બન્ને તરફ પહોળી નહેરો અને આડવાં એની ઘટ્ટ આવી રહેવાની છે. એ પછી કમશઃ નાના નાના રસ્તાઓની તેમના પ્રમાણમાં સમવટ થશે. એ સર્વથી પહોળા રસ્તાની શરૂઆત પુરાણા ઇન્દ્રપ્રસ્થ દિલ્હા પાસેથી થાય છે. ત્યાં એક મોટું વર્તુળ બની ત્યાં ગઈ મહાન લાકડાંનું રમારક થશે. એ વર્તુળમાંથી કુદતો રસ્તાપર રાજમહારાજાઓના મહેલો આવી રહેશે. ત્યાંથી આગળ રાસતાં પ્રદર્શનો આવશે. વળી એક તરફ કેળવણીનાં મકાનો આવવાનાં છે. એક કેન્દ્ર પર મુખ્ય દેવળ થવાનું છે. આ બધાં મકાનો ઘણે ભાગે એક જ માળના બેડાં થાય છે, અને તે પૃથ્વી રસ્તાપરનાં આડવાંથી ઢંકાઈ જઈ બધે લીલી આડીજ દેખાશે, અને સર્વની ઉપર પાદશાહી મકાનોનો અંદો ફરકશે. રાત્રે વિજળીના દીવની નિયમિત રાશનીમાં એ ઘણું મુદર લાગશે. આરે બે દિવસે પૃથ્વી વિસ્તાર ઘણો મરડા છે. ગયે વખતે અહીં મરડીના પ્રંગણ જ નથી થયો. મુંબઈ કેન્દ્રતાની માફક અહીંની હવા બગડશે નહિ. આ બધું થવા સાથે એ લોકોએ એ રાજીય

હુઓ નવા દિલ્હીનો વિસ્તાર બતાવતો નકશો

રાખી છે કે નવા દિલ્હીની ભૂમિ ૧૬ બચી રહેલાં પુરાણા ખંડોને કાંઈ આંચ ન આવે. ઉપરાંત, રસ્તાઓનાં નામો ઠેક મહાભારત સમયના યુધિષ્ઠિરાદિ નામો પરથી કમશઃ પછીના હિન્દુ મુસલમાન રાજાઓથી તે ઠેક હાલના રાજકર્તાનાં નામો પરથી રાખી હિન્દના ઇતિહાસને જીવંત રાખ્યો છે. પૃથ્વી સાચું સમજનારને તો તોય આ પુરાણાં નામો તથા અવશેષ સાથે આ નવીન પારખી શૈલીનો સંયોગ ખડુ નિયમ લાગે છે. એને તો આ નવીન શહેર પોતાના લાગતું જ નથી. પોતાપણની છૂંક લેવાને માટે એ તો પાછો આપણા શાહજહાંના પાદ કે મુગ્ધાજીવનને જ જાણ છે, અને મુંબઈ જ એનો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થાય છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રના આધુનિકમાં આધુનિક સિદ્ધાન્તો પર રચાએલી, ધણાજ મોટા મોટા સ્થપતિઓને વાકી, ધણો જશ્ન, વખત અને પૈસો ખર્ચોઈ ઉભી થતી ને મુંબઈ પૃથ્વી ગણાતી આ નવીન પાદશાહતમાં એનું લે સું નથી કે અરા હિંદી હૃદયને એમાં સાંત્વન મળતું નથી !! એ પ્રતીત નહિ થતો તરવેન પાળા કાઢવા, તેને મેળવવા દરેક જણ પ્રયાસ કરતો રહ્યો તથા એટલું ધરતી હું વિરમીશ. હૃતિશમ.

ગમતન. ત્રિધનાથ પાકેડ.

નોંધ:-આપણું મોટું આવાસું હતું અને તેને સંભારીને આ લેખ લખાયો છે આથી કેટલાક વિદ્યાર્થી વધારે ચારા કમથી અને વધારે ચારી રંપવટાથી આપવા લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે.

સંસ્કૃતિ : વૃદ્ધિ ને ક્ષય

જેમ ચન્દ્રની કળા પંદર દિવસ ચંદ્રે ને પછી પંદર દિવસ પડે તેમ માનવમંડાલુથી આજ-પર્યંત માનવમંડરકૃતિ પણ વૃદ્ધિ ને ક્ષય, ચઢતી ને પડતીનાં તાગપે ગુજતી રહી છે. જેમ ચન્દ્રકળાનાં વૃદ્ધિક્ષય અચ્છેદ કુદરતી કાનૂનોને અર્થીન રહો, નિયમિત રીતે યાય છે તેમ માનવસંસ્કૃતિનું મોલું પણ અચ્છેદ કુદરતી નિયમોને અર્થીન રહી નિયમિત રીતે ચઢે ને પડે છે. માનવસંસ્કૃતિનાં વૃદ્ધિ ક્ષય, ચઢતી ઉતરે આપણે ઇતિહાસની આરસીમાં મુદ્દ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. મૂળ મનુષ્ય પૃથ્વીપર ક્યારે પેસાયે તેની આપણને નિશ્ચિન માહિતી નથી, પણ ઉછાં પચ્ચીસ વરસોની શોધખોળોને ધણિયામે આપણે માણસનો કંઈક આકલ્પ્ય વરસનો ઇતિહાસ એકઠો કરી શક્યા છીએ. આ આકલ્પ્ય વર્ષમાં કેટલાએ દેશો-ઈસ્લમ, ઈરાક (મેસો પોટમીયા), મેક્રિસકો, આયો-વર્ત-ની સંસ્કૃતિ વૃદ્ધિક્ષયના નિયમને અર્થ ન થઈ ચઢતી ઉતરતી આપણે જોઈએ છીએ.

આ આકલ્પ્ય વર્ષોમાં, વિવિધ પ્રગતિઓના અચિન્ત્ય કલ્પ ને યોધાટ, વૃદ્ધિ ને ક્ષય, દાર ને છૂટ, માંથી આપણે કેમ મનાવન નિયમો ન નારવી શકીએ ? એ ઈતિહાસકર્તાઓની જીવનકળાના વિશાળ પટ પર કે જિવિષ્ણના અધારમાં આપણ કાંઈ માન્ય સિદ્ધાંતો ન આકલ્પી શકીએ ? અને એમાંથી આપણા કૃત વર્તમાનનો મૂલ્યો ઉકેલવા ઉપયોગી બેઠા ન હોય શકીએ ?

આપણા ઇતિહાસમાં ઉપનિષદકાળ, વૈદિકકાળ, પછી શરૂ થયેલી ને છેક મોગલકાળ પર્યંત આઠ રહેલી પડતી; ને મોગલકાળની જલોજ્જ્વાલી પછી શરૂ થયેલી પડતી-ને પડતીના બેટાણામાં ખુદ આપણે પણ આજે તથાઈ રહ્યા છીએ-આપણને નથી મમજની; જલોજ્જ્વાલીને આનન્દના વસન્ત પછી અજ્ઞાનતા ને પાગરતાની શિશિર કેમ આવી દશે ને આપણને નથી સમજતું. પણ વૃદ્ધિ ને ક્ષય, વસન્ત ને શિશિર, ઉન્નતા ને શિયાળાના અનેક ચક્રોમાંથી પસાર થયેલા દેશો-ઈસ્લમ, ઈરાક, ઈરાન-નો ઇતિહાસ તપાસતાં કુદરતના મનાતન નિયમનું આપણને લાન યાય છે કે શિયાળા પછી ઉન્નતા, ને ઉન્નતા પછી શિયાળો, માનવસંસ્કૃતિ જીવનમાં પણ, નિયમિત રીતે આવે જાય છે.

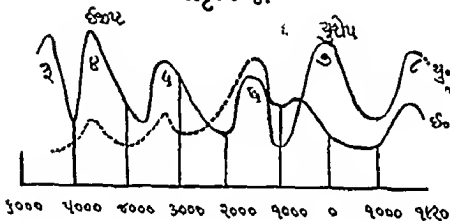
ગ્રો. સર ફ્રેડી. હર્સ પીટી આ નિયમનું સત્ય બતાવવા દુનિયાની વિવિધ સંસ્કૃતિઓનું બારીક અવલોકન કરે છે. આપણી જાણમાં આવેલી મનુષ્યની આકલ્પ્ય વર્ષની સંસ્કૃતિના પ્રગતિના પ્રમાણાનુસાર ને એ આકલ્પ્ય વિશાળ પાટો છે એ દરેક કાળમાં સંસ્કૃતિની પ્રગતિ તેઓ શિષ્ટ, ચિત્રકામ, આજ્ઞાતમ, અર્ધ-ત્ય, સંચીત ને વિજ્ઞાનની ખીમતજીવી પડતી આવે છે. (પરંતુ ને નીતિવિચારે વ્યક્તિગત ને સંસ્કૃતિગત દેશાથી સંસ્કૃતિના માપ તરીકે ને એ નવી વાગરતા. કેવળ અનક-જીવો સંસ્કૃતિના માપ તરીકે ઉપયોગ ન કરાય)

આ લેખમાંની વિગતો પ્રોફેસર ફ્રેડી. હર્સ પીટી ફ્રેડી. હર્સ'સ *Revolutions of Civilization* માંથી ઉતારવામાં આવેલ છે. લેખ દરેક રાજ્યના ઉદ્ભવને માત્ર આપણ લેખમાં આવેલા કેટલાક તિલકોના, પૂરતા દાખવાદલીલ આપ્યા નથી, તેથી તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યા ને. હજારો અજ્ઞાતો વધુ માહિતી કપલા પુસ્તકમાંથી, અને પ્રોફેસર ઈ. સ્મીથ ફ્રેડી. હર્સ'સ *Revolutions of Civilization* વગેરે પુસ્તકમાંથી મેળવી શકો.

સંસ્કૃતિ કાળ	ઇજિપ્ત	યુરોપ	મેસોપોટેમિયા	મેક્સિકો	આધારિત: હિન્દ
૧	ઇતિહાસ પૂર્વ	—	—	—	—
૨	"	—	—	—	—
૩	ઇ.સ. પૂર્વે ૫૪૦૦, ૦-૨	—	—	—	—
૪	" ૪૭૫૦, ૩-૬	—	Enneatum ૪૪૫૦ ઇ.સ. પૂર્વે	—	—
૫	" ૩૪૫૦, ૭-૧૪	મધ્ય કેટન કાળ	Naramsin ૩૭૫૦ "	—	—
૬	" ૧૫૫૦, ૧૫-૨૦	ઉત્તર કેટન કાળ	Khammurabi ૨૧૦૦ "	મયાવંશ ૧૦૦૦ ઇ.સ. પૂર્વે	વેદકાળ (?) ૨૦૦૦ ઇ.સ. પૂર્વે ઉપનિષદકાળ ૮૦૦ "
૭	" ૪૫૦, ૨૧-૩૩	Classical	Ashurbanipul ૬૪૦ "	—	બૌદ્ધકાળ ૫૦૦ " અશોક ૨૫૦ "
૮	ઇ.સ. ૧૨૪૦, આંરખો	મધ્યકાળ	El Mamum ૮૨૦ ઇ.સ.	ટોલ્ટેકસ ૬૦૦ ઇ.સ.	મોગલકાળ ૧૫૫૦ ઇ.સ.
મે સંસ્કૃતિ વચ્ચે અંતર	સરેરાશ અન્તર: ૧૩૩૦ વર્ષ	અથવા ઇતિહાસ પૂર્વાગ ન ગણતા ૧૫૦૦ વર્ષ	સરેરાશ અન્તર: ૧૫૨૦ વર્ષ	અન્તર: ૧૫૦૦ વર્ષ	અશોક ને મોગલ વચ્ચે અન્તર: ૧૮૦૦ વર્ષ

ગ્રામ પીઢી સંસ્કૃતિના વૃદ્ધિક્ષયનું બાદીક અવ- સંસ્કૃતિ એકવાર ટેવિ ચલી નીચે કેમ પડ્યા મટિ
બોક્ષન સિદ્ધ ને બાંધકામ પરથી કરી યુરોપ ને' છે? ને નીચે પડ્યા પછી પાછી ક્યા કારણોને લીધે
છજમની સંસ્કૃતિનાં ચઢતાં પડતાં મોળાં નીચે-પ્ર- -ઢડે-છે, ને અમુક ઢહડાય ઢહડીને પાછી કેમ પડે
માણે દોરે છે: છે? આ પ્રશ્નોના જવાબ આપણે આગળ વિચારીશું.

આકૃતિ ૧.

છજમ ને યુરોપની સંસ્કૃતિની કળાની પ્રગતિના માપ પરથી દોરેલાં મોળાં. (પીઢી)

ઉપલું મોળું છજમની કળાનો વૃદ્ધિક્ષય બતાવે છે. છજમની કળા ચોથા કાળમાં (જુઓ પત્રક ૧. ૩-૬ વંશો. ૪૭૫૦ ઇ. સ. પૂર્વે) ચઢતીના સિખરે પહોંચી હતી. ત્રીજા કાળની કળા ચોથા કરતાં ઉતરતી ને પાંચમા કરતાં ઢહડતી એ મોળાં પરથી જોઈ શકાશે. ત્યાર પછી પડતી ચર થાય છે. છજા કાળમાં રહેજ રહે છે પણ બહુ નહીં; સાતમામાં ઢહડવા પ્રમત્ત કરે છે, પણ પાછી ઝટ નીચે પડવા મંડી જાય છે. આઠમા કાળની તુલના સિંધના અભાવે બાંધકામ પરથી કરવામાં આવી છે.

નીચલું મોળું યુરોપની રિયલિટિ ચિતરે છે. કેટન- કાળ કરતાં Classical કાળની સંસ્કૃતિ આગળ વધેલી જણાશે. મધ્યકાળની રિયલિટિ કેટનકાળ કરતાં સારી પણ Classical કાળ કરતાં ઢહડી માસમ પડશે.

આકૃતિ ૧ માંનાં મોળાંઓના અભ્યાસ કર્યા પછી પત્રક ૧ તું અવમોક્ષન કરીશું અને તે પરથી બને તેટલા સામાન્ય સિદ્ધાંતો તારવી કાઢવા પ્રયત્ન કરીશું. એ પત્રકમાં પાંચ દેશોની સંસ્કૃતિઓનો સમય કળાના અવલોકન પરથી આપવામાં આવ્યો છે.

૧. પત્રકમાં આવેલાં વર્ષો તપાસતાં માલમ પડે છે કે સંસ્કૃતિની ચઢતીપડતીમાં પૂર્વ પશ્ચિમ કરતાં દરેક ત્રણેક સદીઓ આગળ હોય છે. જેમ કે:

	પૂર્વ	પશ્ચિમ	દર વર્ષ
ઇ. સ. પૂર્વે	૩૭૫૦	૩૪૫૦	૩૦૦
	૨૧૦૦	૧૫૫૦	૫૫૦
	૬૪૦	૪૫૦	૧૯૦
ઈ. સ.	૮૨૦	૧૨૪૦	૪૨૦

સરેરાશ દર: ૩૬૫ વર્ષ.

આમ પૂર્વ અને પશ્ચિમ કરતાં ત્રણ સદી- (એ થી પાંચ સદી) આગળ હોય છે. સંસ્કૃતિ

દ્વેષમાં પૂર્વમાંથી આવે છે એ લોકમતે ઇતિહાસના આ વૃદ્ધિદાયક નિયમ પરથી સમજાશે. વળી વરસો ને ચક્રતાં મોત્તું અવલોકન કરતાં સમજાશે કે મોત્તની 'વૃદ્ધિમાં પૂર્વ' વધારે સંસ્કૃત હોય છે; પણ મોત્તની પછીમાં પૂર્વની સંસ્કૃતિ પશ્ચિમ કરતાં વધુ આછી થઈ જાય છે.

“પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે જે નિરંતર સંગ્રામ મચ્યો રહે છે એનું કારણ એમની સંસ્કૃતિકલાનો ફેરફાર છે. આજે ભૂમધ્ય સમુદ્રનો આસપાસના પ્રદેશમાં કેઈ પણ પરદેશી રાજની ચક્રાક્રમી વસ્તીમાં ફેરફાર પડતો નથી, કારણ કે ત્યાં ચક્રાક્રમી સમતોલ બરાબર જળવાઈ રહ્યું છે. તેજ પ્રમાણે જે મેસોપોટેમીઆ અને યૂરોપની સંસ્કૃતિકલા એક-સરખી હોત તો તેમની ચક્રાક્રમી સમતોલ પણ જળવાઈ રહત, પણ મેસોપોટેમીઆની સંસ્કૃતિનું મોજું યૂરોપના મોજા કરતાં થોડીક સદીઓ આગળ જ રહેલું છે અને એથી મેસોપોટેમીઆની સંસ્કૃતિ પશ્ચિમના દેશો પર ફરી વળી છે....માત્રના વખતમાં ભૂમધ્ય

સમુદ્રને આગળ લોકો એક-જાના સરોવરની માફક ખેડતા. ઇ. સ. પૂર્વે 'છઠ્ઠી' સદીમાં ઈરાન સારા ભૂમધ્ય સમુદ્રનો રાજા હતું. છતાં, એકંદરે રીતિ જોતાં, પૂર્વ પર પશ્ચિમનું જોર જ વધારે દેખાય છે કારણ કે સંસ્કૃતિના સૌથી ઉપજા-મોજાથી માંડીને ઠેક નીચલા મોજા સુધી પશ્ચિમનું મોજું પૂર્વના મોજા કરતાં ઉંચે જ રહ્યું છે.”

૨. પત્રકમાંથી બીજો ઉપયોગી સિદ્ધાંત એ મળી આવે છે કે દુનિયાના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં સંસ્કૃતિ-કાળનું લંબાણ એકસરખું-સમાન છે. જેમકે, ભૂમધ્યસમુદ્ર, યૂરોપ ને ઈજિપ્ત-

સરેરાશ સંસ્કૃતિકાળ...૧૩૩૦ વર્ષ અથવા, પૂર્વ ઇતિહાસ સમય.

		બાદ કરતાં...૧૫૦૦ વર્ષ									
ઈરાક ...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	૧૫૨૦ "
દિન્દ ...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	૧૮૦૦ "
મેક્સિકો ...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	૧૫૦૦ "

“The cause of the constant struggle between East and West is likewise seen to be due to the difference of phases. If Mesopotamia and Europe were in the same phase there would be a balance of power, as there is around the Mediterranean, where even a political ascendancy does not involve a change of population. But with Mesopotamia always leading, it is bound, politically, to overrun the West a few centuries before the rise of the rest in each period. ... The Mediterranean was almost an Arab lake at the time of El Mamun; Persia dominated all the civilized Mediterranean in the sixth century B. C. Yet, on the whole, the West more usually controls the East, because from the time of its maximum, during the gradual decline of each period, it is always on a higher plane than the East.”

સંસ્કૃતિકાળની આ સમાન આવરણ જોતાં, સંસ્કૃતિ ને તેની આવરણનું કારણ પ્રદેશ નહોતો, પણ પ્રજા હોવી જોઈએ એવું લાગે છે. વળી, પ્રજાનાં માનસિક-ચારીરિક જવાબદારી સાથે સંસ્કૃતિના લંબાણને સંબંધ હોવા જોઈએ એમ પણ લાગે છે.

૩. સંસ્કૃતિની વૃદ્ધિ પ્રજાને આહારી, પ્રદેશને નહોતો એ સિદ્ધાંતની તરફેણમાં બીજાં પણ કારણો રહી શકાય એવાં છે. રોમમાં આરી વસેલા ઇજીપ્ત-યન લોકો, ખેડૂનોમાં જઈ વસેલા ગ્રીક લોકો, રોમમાં આરી વસેલા આરબો, વગેરે સંસ્કૃત લોકોની અસંસ્કૃત કે અર્ધસંસ્કૃત લોકોના પ્રદેશમાં અપલી ટોળાઓના ઇતિહાસ આ સિદ્ધાંતની સાબિતી છે. સરેલિનું વલ્કનું મોજું સંસ્કૃત પ્રજા જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની સાથે જી જાય છે. સંસ્કૃતિ ખીણવાનું બળ, જોમ, પ્રજાના પ્રદેશમાં નહોતો પણ પ્રજાના પ્રદેશમાં, પ્રજાના જવાબદારીમાં હોય છે. સ્થિતિ-સંગેશે તેમજ રહેજે અનુદાન થઈ જાય છે.

• ૪. સંસ્કૃતિનું મોઝુ શાથી વહવા માડે છે, અમુક કાળ ચઢ્યા પછી શાથી પડે છે ને અમુક કાળ પડ્યા પછી પાછું ફરી શાથી વહવા લાગે છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આદૃતિ ૧ જોતાં જણાશે કે પડતું મોઝુ બને તેટલું નીચે પડે છે ને પછી એકદમ ઉપર ચઢવા મંડી જાય છે. આ સત્વર ફેરફારનું શું કારણ ?

ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં માન્ય પડે છે કે દરેક પ્રજામાં, જ્યારે સંસ્કૃતિનું મોઝુ નીચામાં નીચું પડે છે ત્યારે તેમને ત્યાં કોઈ નવી પ્રજા ધસી આવે છે. દ્વંદ્વમાં, દરેક સંસ્કૃતિ વહી શકાય એટલું ઉંચાણ વહવા પછી ધીમે ધીમે નીચે પડવા લાગે છે—આ નીચે પડવાનું કારણ, ઉપર વહવાની અશક્તિ, આ અશક્તિ દરેક સંસ્કૃતિના બધારણમાં, ખુદ સ્વભાવમાં સદાકાળ રહેલી છે. ને આ પડતી-ક્ષય, કંઈપણ નવું કરવાની શક્તિ સદા તર નાશ પામે ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે. ને તે રીતિએ પહોંચતાં નવી પ્રજા આવી વહાડે છે: સંસ્કૃતિ ને ફિરના સંમિશ્રણથી તે જુની પ્રજાને ઉપયોગ કરે છે; જુની પ્રજામાં નવું જોડા—‘સંસ્કૃતિશક્તિ’—રહે છે, ને પ્રજા એકદમ વહવા માડે છે. સંસ્કૃતિનું નવું મોઝુ આમ મંડાય છે. નવાં ફિરના સંમિશ્રણ વિના નવું મોઝુ શરૂ થવું અસંભવિત છે. કારણ માનવ સંસ્કૃતિ ‘સ્વપંચુ’ નથી.

“In short, every civilisation of a settled population tends to incessant decay from its maximum condition and this decay continues until it is too weak to initiate anything, when a fresh race comes in, and utilises the old stock to graft on, both in blood and culture. As soon as the mixture is well started it rapidly grows on the old soil, and produces a new wave of civilisation. There is no new generation without a mixture of blood; parthenogenesis is unknown in the birth of civilisations or nations.”.....

આપણા પત્રક તરફ વળો. ઇજિપ્ત યુરોપ દિ-દનાં મોર્ગેઓ જુઓ અને તેમનો ઇતિહાસ તપાસો. જ્યારે જ્યારે મોઝુ નીચે પડેલું દેખાશે ત્યારે ત્યારે નવી પ્રજા દેશમાં ધસી આવતી, ને બે પ્રજાનું સંમિશ્રણ થતાં નવું મોઝુ શરૂ થતું દેખાશે. ઇજિપ્તમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૦૦ માં ઝર(zor) લોકો; ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૦૦માં હાઈકસો (Hyksos); ઇ. સ. પૂર્વે ૬૫૦માં પૂર્વવાસીઓ; ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૦ માં ઇથિઓપીઅનો (Ethiopians); ઇ. સ. ૬૪૧ માં ગ્રીસ લોકો વગેરે અનેક લોકો ધસેલા. યુરોપમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ માં Herakleidai લોકોનું પ્રત્યાગમન; ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૧૦૦ સુધીમાં એશિયામાંથી કંઈ પંદરેક પ્રજાઓનું આગમન, દિ-દમાં આર્યોનું આક્રમણ, મુસલમાનો, મોર્ગેઓ, યુરોપવાસીઓનું આગમન.....

નવી પ્રજા આવ્યા પછી સંસ્કૃતિનાં મોઝુને પાછા ચિખરે વહાડતાં હોયો વખત લાગે છે તે જોવા આપણે ઇજિપ્તનો ઇતિહાસ લઈશું.

ઇજિપ્ત સંસ્કૃતિકાળ પરદેશીઓની ઉત્તમ શિષ્ય:
ચઢાઈ વૃદ્ધિ: સંસ્કૃતિની યોગ.
ઇ. સ. પૂર્વે

૫	૪૦૦૦	૫૫૦	૩૪૫૦
૬	૨૬૦૦	૧૦૫૦	૧૧૫૦
૭	૧૨૦૦	૭૫૦	૪૫૦
૮	૪૫૦	૮૦૦	૧૨૪૦ ઇ.સ.

સરેરાશ વૃદ્ધિ: ૭૮૭ વર્ષ

આમ નવી પ્રજા આવ્યા પછી પાછા સંસ્કૃતિનાં ચિખરે પહોંચતાં પ્રજાને આરંભ સૈકા લાગે છે. x

આપણા અગ્રણીયને મોર્ગેઓની સરખામણી કરતાં આપણ પરિણામ દેખાશે.

“The period of greatest ability begins about eight centuries after the mixture and lasts for four to five centuries in different subjects.”

અશોક પછી અધ:પતન શરૂ થાય છે. ને. ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં હિન્દુ સંસ્કૃતિ એટલી નીચે પડે છે કે મુસલમાનો હિન્દુસ્થાન રહેજે ગળી જાય છે. બે પ્રજાના દલદો, સંસ્કૃતિ ને રૂધિરનાં સંમિશ્રણો પ્રજામાં નવું બળ રેડે છે ને સંસ્કૃતિનું મોલું પાણું ચઢવા લાગે છે તે અકબરશાહજહાંના સમયમાં-સર્વધર્મ પરિવહ, સંયુક્તલગ્નો ને તાજમહાલના સમયમાં-શિખરે પહોંચે છે... મોગલ એશિયાતમમાંથી પાણું અધ:પતન શરૂ થાય છે ને ઉત્તરનાં મોજામાં યુરોપીઓ આવી પહોંચે છે ને હિન્દુસ્થાન ગળી જાય છે. ૧૮૫૭ માં ને પછી હિંદી સંસ્કૃતિ આગળ કદિ ન પડેલી તેટલી નીચી પડે છે; ને છેલ્લાં પચાસ વરસનું આપણું શિદ્ધ, સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, વિદ્યાન ઈ. ભેતાં મને લાગે છે કે આપણું પડતું મોલું હજી પડતુંજ રહ્યું છે. (પરંપરાઓના કે જૂતકાળના આંધળા અનુકરણમાં નવા મોજાનાં મૂળ ન મંડાય-નવી સંસ્કૃતિનું મોલું તો પ્રજાના આત્મામાંથી જાગી ઉઠે-).....પડતું મોલું ક્યાં અટકશે ? ને પાણું ક્યારે મહંમદ માંડશે ?

આપણે ઉપર નોંધે ગયા કે પ્રજાશરીરની સંપત્તિ થોડા સેકામાં ખપી જાય છે; અને સંપત્તિ જેમ ઘટતી જાય છે તેમ સંસ્કૃતિનું મોલું નીચે પડતું જાય છે. કાંઈ નવી પ્રજા આવી જતી પ્રજામાં નવું બળ રેડે છે એટલે પાછી પ્રગતિ શરૂ થાય છે. પ્રજાશરીરની સંપત્તિ શાથી ખૂટી પડતી હશે ?... પ્રજાશરીરનું બંધારણ જ એવું છે કે અમુક કાળ પછી પ્રજાનું વીર્ય નિર્મોલ્ય બની જાય છે ને નવાં વીર્ય સમયે સંમિશ્રણ ન થાય તો તે નિર્મોલ્યતા દિન પર દિન વધતી જાય છે. દર વરસે નવું બી વાવનાર એટલે કે ઉત્તમ થેલાં પેદા કરવા કે ઉત્તમ બળશે પેદા કરવા એમ ' નરો ' વાપરનાર રજારી પાસેથી આ વાત આપણે રહેજે સ્દમજી શકીયું.

આપણું-હિન્દુઓનું વીર્ય નિર્મોલ્ય કરવામાં આપણી યાતિવ્યવસ્થા મોટા-આજ નેટલે વિચારણ

લાગ લાગે છે. આપણી નાની નીની અઢી તણ હજારની યાતો, ગોગો, ગોગોનું જારીકાષથી અવલોકન કરતાં આ સંત્ય રપષ્ટ રીતે તરી આવશે.

એક જ ધર્મમાં પરંપરાગત ધર્મો રહેવાથી વારસોને દાંધ લાલ થતો હોય તો આજનો ખેડૂત પટેલ કે દેસાઇ, આજનો મુન્શી, ત્રિપાઠી કે દિવેદી, આજનો શાહ, ધોખી, દરજી કે રખારી, પાંચસો વરસ પહેલાંના ખેડૂત પટેલ દેસાઇ મુન્શી ત્રિપાઠી દિવેદી શાહ ધોખી દરજી કે રખારી કરતાં હજાર ગણો સારા ને પોતાની કારીગરીમાં આજળ વધેલો રોવો નોંધએ; પણ હકીકતમાં સ્થિતિ એમ નથી. ઉલટું, આજની નિર્માદ્ય ને પામર પ્રજા પાંચસો વરસ પહેલાંના કારીગરો કરતાં હજાર ગણી ઉતરતી છે.

ઉપાય ખુલ્લો છે. જુદી જુદી યાતિઓનું અને તો જુદા જુદા ધર્મોઓનું-શરૂં સંમિશ્રણ. શાધરનાં સંમિશ્રણ વિના આપણાં નિર્મોલ્ય પ્રજાશરીરમાં નવું જોમ આવવું મુશ્કેલ છે. વર્ષો પહેલાં ડૉ. પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાયે પોદારી પોદારીને કહ્યું હતું કે જંગાળી ને પંતળી ને શિખં ને મરાઠી ને શુજરાતી પ્રજાઓનું લક્ષ્ય સંમિશ્રણ ક્યાં વિના આપણાંમાં નવજીવનની આશા રાખવી આકાશકુસુમવત છે... વિવિધ યાતિઓ, ધર્મોઓ ને પ્રાંતોનાં લોકોનું સંમિશ્રણ યતાજ આપણી સંસ્કૃતિનું મોલું ફેરવાશે, ને એસા બે સેકામાં આપણે પ્રગતિને રસ્તે ચડી જઈયું. કાંઈ પણ પ્રકારના દાગ વિના વિવિધ યાતિઓ વચ્ચે લમની છૂટ આપવાથી બધા બાલજો દેડને પરજીશે ને બધા વાણીઆઓ કાળીને પરજીશે ને પ્રજાનો, ગીતાજીનાં વાક્યાનુસાર, જુલુંસંદર મળ નિપજવાથી નાશ થશે એમ માનવાને રહેજ પણ કારણ નથી. વિવિધ યાતિઓ વચ્ચેના લગ્નો છૂટને લીધે સ્ત્રી કે પુરૂષ પોતાને લાયક-શારીરિક, માનસિક, આર્થિક ને સામાજિક રીતે પોતાને અનુકૂળ વ્યક્તિ સાથે સંબંધ બાંધશે; જાતીય પસંદગી (Sexual selection) તો કુદરતી નિયમ અચોરસ

વ્યક્તિઓ નાખૂદ કરવાનું શરૂ કરશે; ને પ્રગમન ને પ્રગમશરીર નવું જોમ પામશે.

અંગ્રેજોનું આપણા દેશમાં આગમન પણ એક રીતે આપણને ઉપયોગી છે. ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે પ્રગતિનાં મોજાંને ચઢવા મારે સતત કસકસ, મનુષ્ય ને મનુષ્ય વચ્ચે કે મનુષ્ય ને કુદરત વચ્ચે, જરૂરી છે. અંગ્રેજો એ કસકસ પૂરે પાડે છે. તે ઉપરાંત તેઓ તેમની સાથે એક જાળરી સંસ્કૃતિ લાવ્યા છે. એમની સંસ્કૃતિ ને આપણી ઉત્થાન પામતી સંસ્કૃતિના વાજબી સંમિશ્રણમાંથી નવી ઉદાત્ત સંસ્કૃતિનું મોજું જોસભર ચઢવા લાગશે. આથી જ સંસ્કૃતિઓનું

મોજા સંમિશ્રણ કરવા વિશ્વભારતીના ચુકે પોકાર કરી રહ્યા છે. વિવિધ પ્રગમોના ઇતિહાસ આપણને પોકારી પોકારીને કહે છે: ઓ હિન્દીઓ ! તમે તમારી સર્વ શાતિઓનું ને સર્વ ધર્મોઓનું સંમિશ્રણ નહિ કરશો, તમારી સંસ્કૃતિ ને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું વાજબી સંમિશ્રણ નહિ કરશો તો તમારું ક્ષયનું મોજું સદાકાળ નીચે ને નીચે પડતું જ રહેશે. ને

विवेकं ब्रह्मदानाम् निरमितः विनिपातः शतमुखः॥

નાચુભાઇ દયાળજી પટેલ

અનંત આકાશમાં દષ્ટિ*

ચોડા વર્ષાત અગાઉ વેધશાળાઓમાંથી સમાચાર આવ્યા કે બેટાસેટી (Beta Ceti) નામનો તારો આગથી બહુ છે. એનું તેજ એમએક વર્ષનું હતું. અને એ એક મોટાતારા જેવો પ્રથમ પરિભ્રમણનો બન્યો હતો. અને તારાના તેજને પૃથ્વી પર આવતાં એ'શી વર્ષ થયાં એવી ગણતરી ખગોળશાસ્ત્રી વડે કરવામાં આવી હતી. પૃથ્વીથી બેટાસેટી તારો ૪૬૦,૫૫૭,૦૮૮,૦૦,૦૦૦ (ચારસાપ સાઠ હજાર પાંચસો સત્તાવન અબજ, આઠ કરોડ, એ'શીસાપ માઇલ દૂર છે. અને તેજના ફિરજોની ગતિ એક મિનીટની ૧,૧૦,૦૦,૦૦૦ એક કરોડ દસસાપ માઇલની છે, એટલે એ તેજને પૃથ્વી પર આવતાં એ'શી વર્ષ થયાં.

વેધશાળા (Observatory) નાં યંત્રોમાંથી વિવિધના આ વિશાળ આગ્રહનનું નિરીક્ષણ કરવું એ અવર્જનીય આનંદનો અનુભવ કરવા જેવું છે. દરખીનમાંથી એતો જાણે સ્વર્ગની સમીપ હોઈએ એમ લાગે છે. અને આ અનંત સૃષ્ટિના જે એક અંક ઉપર આપણે રહીએ છીએ તેની અદ્ભુત ચમત્ક્રિયાઓ અને સૌન્દર્યનું આપણને જ્ઞાન થાય છે.

આપણા સૂર્યમંડળમાં આઠ ગ્રહો અને તેના સાતીસ ચંદ્રો અને ૮૦૦ ઉપગ્રહોનો સમાવેશ થાય છે. અને આ સર્વથી રોકાવડી આકાશની વર્તુલાકાર જગતો વ્યાસ (Diameter) ૬૦,૦૦,૦૦૦,૦૦૦ છે અર્થાત્ માઇલ છે.

દ્રવ્ય પૃથક્કરણયંત્ર (Spectroscope) * વડે દરેક નિરીક્ષણથી સાબીત થયું છે કે આપણા ચંદ્રમાં જે જોવા આકૃતિઓ દેખાય છે તે જવાબાનુભવી પર્વતોનાં મુખ છે, અને તે પૃથ્વીપરના જવાબાનુભવી પર્વતોનાં મુખ કરતાં ઘણાં મોટાં છે. ચંદ્રની અંદર જે પર્વતમાળા દેખાય છે તેનાં શિખરો પંદરથી વીસદહાજાર ફીટ ઉંચા છે. આપણા દિમાકવનાં શિખરો સાથે તેની તુલના કરી શકાય.

સૂર્યગ્રિહ ઉપર દેખીતા અણુજેવા કણો જોવામાં આવે છે તેમનું કદ એટલું તો મોટું છે કે તેના વ્યાસ પૃથ્વીના વ્યાસ કરતાં લગભગ છ ગણાં હોય છે. આકાશનાં તારાગણતરી સંખ્યા કરોડોની થાય છે. અમેરિકાની લીક (Liok) વેધશાળાના અધ્યક્ષ કેમ્પબેલ (Campbell) "ધી સાયટી-શીક મંથલી" નામના માસિકમાં લખે છે કે:

આપણા મોટામાં મોટા આકાશ-દ્રશ્યીન (Refractory telescope) વડે સાત કરોડ તારા દેખી શકાય છે. અને પ્રતિબિંબગ્રાહી દ્રશ્યીનો (Reflecting telescope) વડે એથી બમણાં ત્રણગણાંની છબી લઈ શકાય છે. આપણા સૂર્યનારાયણ તો આ કરોડો તારાઓમાંનો એક તારો જ છે.

પૃથ્વી પોતાની ધરીનો આસપાસ એક કલાકના દહાજર માઇલ કરતાં વધુ વેગથી ફરે છે. અને

* આ ચંત્ર વડે આકાશના કોઈપણ તારાનો રંગ વગેરે તમામ વસ્તુઓ પૃથક્કરણ કરી જાણી શકાય છે.

૧. ઇએવા યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર રો. સુધીન્દ્રજોહના, મોડન રીબુના ઓગસ્ટ ૧૯૨૩ ના અંકમાં આવેલા "American Look Through a Telescope" એ મંથાળાના બેખ ઉપરથી.

પોતાની કક્ષામાં એક મિનીટમાં ૧૧૦૦ માઈલ દોડે છે. પૃથ્વી આપણે ધણી વિશાળ માનીએ છીએ પરંતુ તેનું કદ સૂર્યના ન્શાણખમા ભાગ કરતાં પણ નાનું છે.

ઉત્તર ધ્રુવનો તારો એક દેખાય છે પણ તે ત્રણ તારાનું સુમધ્ય છે. ૧૮૯૮ માં લંક વેધશાળામાં જાણીયું કે એમાનો તેજસ્વી તારો અને માથેનો બીજો દ્રશ્ય તારો બન્ને એકબીજાની આસપાસ ચાર દિવસમાં પરિક્રમણ કરે છે. અને તે બન્ને પાછા પોતાની ધરી પર ફરતા ફરતા ત્રીજા અદ્રશ્ય તારાની આસપાસ પચીસ વર્ષમાં એક ભ્રમણ કરી નેહે છે.

શ્વિતરીઓનું પવિત્ર માહાગમ કહે છે કે: "લાત્રાપ્રધિવી સાથે આપણું વિશ્વ જ ન દિવસમાં બનાવવામાં આવ્યું છે." જૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે પૃથ્વીનાં ઉપમાં પડેને જ બનતાં આશરે દસ કરોડ વર્ષ થયાં છે, એમ એ પહેલું સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરતાં સિદ્ધ થયું છે. નવો-મંડલના તારાગણમાં પૃથ્વી એટલી તો ક્ષુદ્ર અને આજુ જેવી નાની છે કે હાલના મોટામાં મોટા દૂરશીન કરતાં દશ હજારગણું મોટું અને પ્રખર-તર દૂરશીન લઈ આકાશના કાર્ક દિશર તારા પરથી કાષ્ટ ખગોળશાસ્ત્રી જોવાને પ્રયત્ન કરે તોપણ પૃથ્વીને ન દેખી શકે. પરંતુ એ નિર્નિરૂપ પવિત્ર બાહ્યગ્રહ આ મહાપ્રભાવ વિશ્વની સંપૂર્ણ ઉત્પત્તિ ૧૪૮ કલાકમાં થયેલી માને છે.

બે વર્ષ પહેલાં રીકમો (Chicago) વિશ્વ-વિદ્યાલયના મૅકિસર માઈકેલસને (Michelson) બીટલગુસ (Betelgeuse) નામનો તારો શોધી કાઢ્યો. એણે માઉન્ટ વિલ્સન (Mount Wilson) વેધશાળાના ગ્રંથવર ૧૦૦-ઈંચી દૂરશીન-થી એ તારાનું માપ કાઢ્યું. એનો આસ ૩૦૦,૦૦૦,૦૦૦ મીલ કરોડ માહકનો છે, અને એનું કદ સૂર્ય કરતાં ૨૭,૦૦૦,૦૦૦ ગણું મોટું છે; એટલે પૃથ્વી કરતાં ૮,૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ગણું છે. એ રીતે એન્ટારમ (Antares) નામના તારાનું માપ પણ

કાઢેલું છે અને તે બીટલગુસ કરતાં પણ મોટો માલુમ પડ્યો છે. આપણું સૂર્યમંડલ આવાં કરોડો સૂર્યમંડલોમાં એક માત્ર છે. આપણુક વિચારા નાનકડા સૂર્ય કરતાં લાખો-ગણા મોટા સૂર્યોની ભઠ્ઠાડમાં કંઈના કરો! કેટલું મહાન! કેટલું સુંદર!

આ અનંત અમેય વિરાટ સૃષ્ટિમાં ક્યાં એ પ્રયાંડ સૂર્યો સમા જુદાન તારોડો, ક્યાં આપણું મદગણ સમિત સૂર્યમંડલ, ક્યાં માનવ મનને વિશાળ લાગતી આપણી પૃથ્વી, અને તે ઉપર ક્યાં એક પરમાણુ જેવા આપણે એક ક્ષુદ્ર જંતુ! કેટલું આશ્ચર્યકારક! કેતું મહાન! કેટલું અદ્ભુત!

શુદ્ધિને અપરિમિત ગ્રેરણા, કપનાને પ્રખર પ્રોત્સાહન, અને મનને અખંડ ઔદાર્ય આ મહા-વિદ્યા ખગોળશાસ્ત્ર વિના બીજું કયું શાસ્ત્ર અર્પી શકે?

ધનોપાર્જનના ઉન્માદને સીધે, અને દ્રશ્ય-સંરક્ષણમાં નિમગ્ન રહેવાને લીધે અમેરિકનો ખગોળ-વિષયક નિરીક્ષણ અને શોધન કરે એ આશા વ્યર્થ છે એવી માન્યતા યુરોપમાં ઓગણુંસમી સદીની શરૂઆતમાં ચાલતી હતી, અને તેનો પ્રતિધોષ ઈન્હાંડના બાદશાહી ખગોળશાસ્ત્રી સર જ્યોર્જ એરી (Sir George B. Airy) એ એક વખત કયાં હતો. મર જ્યોર્જ એરીનો આત્મા હાલ પૃથ્વી પર હોય તો ગણી શકે કે અંતરિક્ષ શોધનના મહાકાર્યમાં અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ રચાન સર્વથી ઉંચું છે. અમેરિકાની સાઇનસીનેટી (Cincinnati) વેધશાળાનો અખ્યસ લખે છે કે: "આખી દુનિયામાં સર્વથી મોટામાં મોટા દૂરશીનો આ દેશમાં છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ નિરીક્ષણ અને શોધખોળના ક્ષેત્રમાં પણ બીજ કોઈ પ્રગ્નમાં ખગોળશાસ્ત્રીઓ અમેરિકનો કરતાં વધી શક્યા નથી.

અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ઘણી ખાનગી તેમજ જાહેર પ્રગ્ન માટેની વેધશાળાઓ છે. તેમાં મોથી મોટી, લેક્સિંગ્ટનના કારનેગી ઇન્સ્ટીટ્યુશનની

(Carnegie Intitution) માઉન્ટ વીલસનની વેધશાળા છે. એ શાળા કેલીફોર્નિયા (California) માં પેસેડીના (Pasadena) શહેરની પાસે આવેલા માઉન્ટ વીલસન ઉપર આવેલી છે. એમાં એક મોટું રાક્ષસી દૂરબીન છે. વૅલ્શિંગ્ટનના "નેશનલ જ્યોગ્રાફીક મેગેઝીન" (National Geographic Magazine) નામના એક માસિકમાં એક લેખક લખે છે કે:

"માઉન્ટ વીલસનના ગંભીર ૧૦૦-૬૫૫ દૂરબીનની વિસ્તારશક્તિ ૧ દશલક્ષ વ્યાસ જેટલી છે-અર્થાત નરી આંખે દેખાતી વસ્તુ દશ લક્ષ ગણી મોટી દેખાય છે. એટલે જે માધ્યમ હતી વસ્તુ આપણી ચક્ષુ સમક્ષ ૧૨૬ ઇંચ જ દૂર હોય એવડી દેખાય છે. એનો કાચ આંખની ડોડી કરતાં અડી લાખ ગણી વધારે કિરણો મટણુ કરી શકે છે."

માઉન્ટ વીલસન પછી બીજી પંક્તિએ શીકાગો વિશ્વવિદ્યાલયની યેર્કસ (Yerkes) નામની વેધશાળા છે. એ શાળા વાઇકોન્સીન (Wisconsin) આગળ વિલિયમ્સના અખાત (Williams Bay) ઉપર આવેલી છે, અને એ દુનિયામાં ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. એમાં ૪૦-૬૫૫ દૂરબીન છે. અને તેની શક્તિ માણસની આંખ કરતાં ૪૦ લક્ષ ગણી વધારે છે. "માણસની આંખ એ દૂરબીન જેટલી શક્તિ વાળી થાય તે તેનો વ્યાસ પચીસ ફીટનો અને અને એવડી આંખવાળું મનુષ્ય ૧૨૦૦ ફીટ ઉંચું હોય!"

કેલીફોર્નિયાના વિશ્વવિદ્યાલયની માઉન્ટ હેમીલ્ટન (Mount Hamilton) પર આવેલી લીક નામની વેધશાળા ત્રીજે સ્થાને આવે છે, અને તે પ્રથમની બનને કરતાં જુની છે. એનાં મુખ્ય મકાનમાં ઓપીસો, ગણતરી વિભાગો અને પુસ્તકાલયની સુંદર વ્યવસ્થા છે, અને ૧૨ અને ૩૬ ઇંચી મહત્તીમક દૂરબીનો Equatorial Telescopes ના ધુમ્બે છે. વળી મોટા આકાશ-દૂરબીન માટે,

૧ Magnifying power.

કેન્દ્રેખાચક (Meridian circle) માટે અને બીજાં યંત્રો માટે જુદા મકાનો છે, આ શાળાએ મોટા પ્રમાણમાં અગત્યનું શોધન કાર્ય કરેલું છે; અને એ શોધનની દુકાં અનુક્રમ સૂર્યી પશુ વેધશાળાના પત્રનાં જાર પાનાં કમચ એટલી છે.

આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે ખગોળવિદ્યાને લોકપ્રિય કરવા માટે અમેરિકામાં સાધારણ જન-સમૂહ માટે મ્યુનિસિપાલિટીઓ વેધશાળા બંધાવે છે. અને લોકો તેનો ઉપયોગ કાંઈ પણ વૈજ્ઞાનિક આધ્યાય વગર કરી શકે છે.

આ જગતની શાળાઓમાં સાંથી જુની સાઇન-સીનેટીની વેધશાળા ૧૮૭૨ માં સ્થપાયેલી છે, અને સાંથી નવી ૧૯૨૧ માં સ્થપાયેલી. ડેસ મોઇનેસ (Des Moines) ની વેધશાળા છે. એ ડ્રેકો (Drake) વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપક અને પોતાના નામના રાશી ધ્રુમ્બેટના શોધક પ્રોફેસર ડી. મોરહાઉસ (D. W. Morehouse) ના પ્રશંસનીય પ્રયત્નો વડે સ્થપાયેલી છે.

ડેસ મોઇનેસ શહેર પાસેના પરામાં બરફથી ઢંકાયેલી ટેકરીઓ વાળું વેવેલેન્ડ પાર્ક (Waveland Park) નામનું સ્થળ છે. આ સુંદર અને મનોહર જગતની મધ્યમાં સર્વવંત્રોથી સન્નિવૃત્ત, મજબૂત બાંધણીવાળું અને એકાંતને લીધે પ્રશંસા ઝાંઘરવાળું વેધશાળાનું મકાન આવેલું છે.

આ મકાન જુની ડીસીઅન બાંધણીનું છે; અને તેના મુખ્ય દ્વાર આગળજ સૂર્યધરી (Sun Dial) ગોઠવેલી છે. આ આપણી પૃથ્વી સાથેના અગત્યના સંબંધના સૂચન માટે છે; અને દારની પત્થરની જ બારસાખો ઉપર નક્ષત્રમંડલ હાથથી દોતરેલું છે. એ બધું પૃથ્વી, સૂર્ય, અને આસપાસના આકાશનો પરસ્પર સંબંધ બતાવે છે.

૧ આ ચંદ્રથી સૂર્યના તટકાળાંયાથી દિવસ-નો નખત બહી રાકાય છે.

• પ્રોફેસર મૌરકાઉસ કહે છે કે બાંધણીની દૃષ્ટિએ પણ મકાન ઘણું ઉત્તમ છે. પત્થરનું કામ ઘણું વખાણવા લાયક છે. પત્થરના મકાનોમાં ઘણુંખરૂં થાય છે તેમ, અંદર ભેજ પેસીને શોભા ન બગાડે માટે, એ મુશ્કેલી દૂર કરવા, બહારની અને અંદરની ભીંતો વચ્ચે પોલી જગા રાખવામાં આવી છે, અને તેથી મકાનના દરેક ઓરડા ભેજ વિનાના રહી રહી શકે છે. આ મકાન આગથી સુરક્ષિત છે.

જાહેર પ્રગમણે એમાં આરામનાં સ્થાન રાખવામાં આવ્યાં છે. છબી પાડવાનું, ભૂકંપનિરૂપણ-યંત્રનું (Seismograph)^૧ અને એવાં બીજાં યંત્રોનાં સ્થાન પણ છે.

પ્રવેશ કરતાં જ એક વિશાળ, ગોળ, સુશોભિત ઓરડા આવે છે. તેની જમીન આસમાની રંગની બનાવી છે. અને તેમાં આરસથી જડીને સ્પર્શમંડલ વિગેરે બનાવ્યું છે. ઉપરની છત ધુમટાકારની ગોળ છે. એથી આવ્યો ઓરડો ખરેખરા ખગોલાર્થ જોવોજ સુંદર અને તદુપ દેખાય છે.

એ ગોળ ઓરડામાંથી તીકળતાં પશ્ચિમ તરફ ગ્રહણયંત્ર (Transit Instrument)^૨ અને ઘટિત છે; અને પૂર્વમાં સુવ્યવસ્થિત ઓપીરિયો છે. ઉત્તરમાં આખા મકાનની શોભાકેપ પુરતકાલેય અને જાહેર ભાષણ માટે હોલની જગાઓ છે. દિવાલોની બાજુએ લાકડાની ઘોડીઓ પર ગ્રહો વિગેરેની દ્રશ્યીનમાંથી દેખાય એવી છબીઓ લટકાવેલી છે. આ છબીઓ પારદર્શક છે, અને તેની પાછળ વિજળીના દીવા યતાં દ્રશ્યીનમાંથી રાત્રે ખરેખરે ગ્રહનિરીક્ષણ કરીએ એવુંજ દેખાય છે.

ગોળ ઓરડાની ઉપર વેધશૃંગ આવેલું છે. અને તેમાં ગોળાકાર લોખંડી દાદરથી જઈ શકાય છે. ભારે પત્થરની દિવાલો પર સુનાના મજબૂત પાટકા ઉપર દ્રશ્યીન ચુકામાં આવ્યું છે. અને તે ચલિત યતાં નિરીક્ષણમાં વંધો ન આવે તે માટે તેની નીચે થયના લાકડાના મોટા કડકા રાખવામાં આવ્યા છે. ધુમટો બાસ ૧૮ ફીટનો છે, અને તેને ત્રાંચાથી મકાનમાં આવ્યો છે.

આ વેધશાળા દરેક ખગોલવિષયક યંત્રોથી સુસજ્જિત છે. આકાશ-દ્રશ્યીન, ગ્રહણ-યંત્ર, કાલમાપન યંત્ર (Chronometer) અને કાલમાપન યંત્ર, (Sextants) રાખવામાં આવ્યાં છે. દ્રશ્ય-પ્રયક્ષરણ યંત્ર પણ છે; એનાથી તારાઓની ચિત્રો બહુતા, ચિત્ર, તેજ અને અંતર માપી શકાય છે, અને તારા જે જે વસ્તુઓના બનેલા છે તે પણ જાણી શકાય છે. આ સર્વનો ઉપયોગ લેકો વિના શક્ય કરી શકે છે; અને દ્રશ્યીન વડે ચંદ્રના જ્વાળામુખી પર્વતોનું, શનિના તેજવલ્લે (Rings of Saturn)નું, એક કરતાં વધારે ચંદ્રો વાળા શર-મંડલ વિગેરે ગ્રહોનું, ચંદ્રની પેઠે કલાવાળા શુક્રનું, ધુમકેતુની પૂંછડીનું અને બીજા કાંઈ પણ રસપ્રય વસ્તુનું નિરીક્ષણ કરી શકે છે.

રેસ મોહનેસની વેધશાળા જોવા જનારનું આદરવુક્ત સન્માન કરવામાં આવે છે. સોમ અને શુક્રવારે સંધ્યાકાલ પછી સાડા સાતથી સાડા નવ સુધી જાહેર પ્રગતે મેં સાગલ - સ્વચ્છ - રહે છે. શાળાનો અધિકારીજ લોકોને બધું સમજાવે છે, ભાષણો આપે છે અને દ્રશ્યીનમાંથી નિરીક્ષણ કરાવે છે. કુષવાર - સપ્તમી, સપ્તમી, અને નિશાળોને માટે નક્કી કરેલા છે. આ રીતે જગતની મહાન સુંદર અને અદ્ભુત કૃતિઓનું ગાન સાધારણ જન-સમૂહ અને બાળકજાણીઓ પણ કરી શકે છે. રેસ મોહનેસની વેધશાળા ખરેખર લોકોએ જોને,

૧ આ યંત્રથી ધરતીકંપના આંચકાની નોંધ લઈ શકાય છે.

૨ આ યંત્રથી એક ગ્રહ કે તારાના બિંબ પરથી બીજે ગ્રહ જતા હોય તો જાણાય છે, અને ગણતરી થઈ શકે છે.

૧ આ યંત્રથી ખરેખર સમી રાત્રી
૨ આ યંત્રથી ગ્રહો અને તારાઓને એ બીજા સાથે થતા પ્રભાવ માપ સમી રાત્રી રાત્રી

પોતાના પૈસે પોતાને માટે રચાયેલી છે, અને તેના પર લોકોની જ સત્તા છે.

કાંઈ પૂછશે કે અગોળના અભ્યાસની શી જરૂર ? એ નો ફક્ત નવરાસને વિનોદ થઈ શકે. શીકાગો વિશ્વવિદ્યાલયના મોલ્ટન મોલ્ટન (Moulton) હાલ દુનિયામાં અગોળ સિદ્ધાન્તો વિષે સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. તેઓ કેસ મોલ્ટનેસની વેધ-શાળાની સ્થાપના વખતે કરેલા પોતાના બાપજીમાં અગોળવિદ્યા ધણી ઉપયોગી છે એમ કહે છે. એ વિદ્યાએ મનુષ્યોને આ પૃથ્વી કરતાં મોટાં જગતોની શોધ કરવાને પ્રેર્યાં છે, પ્રેતસાહિત કર્યાં છે; પછી એ જગત ગમે તે હોય-એ ક્ષેત્ર જડ જગત જ હોય, કે તત્ત્વજ્ઞાન-મય હોય. દાખલા તરીકે, જગતના જ્ઞાનને તબુ તેજ બતાવનાર પ્રગતિવાદ *Doctrine of Evolution* ની પ્રેરણા અંતર્ગત આકાશ અને એનાં તારામણીમાંથી થઈ છે. અગોળશાસ્ત્રના વિસ્તૃત માહાત્મ્ય વિષે મોલ્ટન મોલ્ટન કહે છે કે :

“ થોડી સદીઓ પહેલાં પ્રાણી અને વનસ્પતિ સ્થિર મનાતાં, અને હાલના મનુષ્ય પ્રાણીઓ સંપૂર્ણ અને બલવાન માણસોની નિર્માત્ર પ્રજા છે, અને તેની ઉત્પત્તિ થોડાક જ હજાર વર્ષ પૂર્વેની છે એમ મનાતું. લગભગ દોઢસો વર્ષથી અગોળશાસ્ત્રમાં ઉત્ક્રાંતિ અને પ્રગતિનો સિદ્ધાન્ત પહેલો રાષ્ટ્ર (Wright) અને પછી કે-ટ (Kaatt) સાબીત

કર્ષ્યો. તારાઓ એટલા બધા દૂર છે કે તેમને માટે ગમે તેમ આકાશ અને કદપના કરવા માટે પરંપરા-ગત સાંપ્રદાયિક દુરામહોં કે અંગત વાંધાઓ નહતા નહોતા. રાષ્ટ્ર અને કે-ટ પછી ૧૭૬૧ માં લા પ્લેસે (La Place) એજ વાત સાબીત કરી, અને એક અસિદ્ધ જ્યોતિષી તરીકે તેની મોટી ખ્યાતિને લીધે એ સિદ્ધાન્ત ધણીએ માન્ય રાખ્યો. એણે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ અને વિકાસક્રમનો સિદ્ધાન્ત સૂચવતાથી રચાવ્યો. આ ઉપરથી પૃથ્વી પર વસ્તુઓ કરોડો વર્ષથી ક્રમે ક્રમે ઉત્પત્તિ પામી હાલને સ્વરૂપે ગતી છે, એમ જૂરતરશાસ્ત્રીઓને લાગ્યું અને એમણે એ માન્ય રાખ્યું. અને છેવટે ૧૮૫૯ માં ડાર્વિન (Darwin) ને પૃથ્વી વિગેરેની ઉત્પત્તિના પોતાના સિદ્ધાન્તો માટે રસ્તો ખુલ્લો થયો. આ રીતે જગતની પ્રગતિનો સિદ્ધાન્ત અગોળવિદ્યાપરથી જૂરતરશાસ્ત્ર પર અને તેના પરથી પ્રાણીશાસ્ત્ર (Botany) ને પણ લગાડ્યો. ”

સુદ્ધિમાન અમેરિકનો જાહેર વેધશાળાઓને ઉપયોગ કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આઘાત અનનુભૂત આંતરિક્ષના ભેદનું જ્ઞાન મેળવવું એ કાંઈ મિથ્યા જિજ્ઞાસાની માત્ર દૃષ્ટા તૃપ્તિજ નથી ! અગોળશાસ્ત્ર જીવનમાં ઉપયોગી થાય છે જ અને જગતની સંસ્કૃતિમાં એ કેટલો ભાગ લેશે એ પણ એક દિવસ ઈતિહાસ સિદ્ધ કરી આપશે.

રત્નભણીરાવ ભીમરાવ

સ્ત્રીઓ શું ના કરી શકે ?

આણે માસની શરૂઆતમાં મહાન દારૂણ દૈવીકાપ જાપાન દેશમાં થયો હતો. અગ્નિ, વાયુ, અને જલ, ત્રણે દેવ તે દેશ પર રૂઢ્યા હોય એમ થયું હતું. અપૂર્વ ધરતીકંપ, આગ, અને સમુદ્રનાં પાણીના તોફાનથી લાખો મનુષ્યો મૃત્યુવશ થયાં, શહેરોનાં શહેરો પાયમાલ થઈ ગયાં. સંખ્યાબંધ મનુષ્યો ધરખાર વગરનાં થઈને રખડી પડ્યાં. વેપારરોજગારનાં સાધનો નો નાશ થયો. આવા અકસ્માતથી જાપાન અમ્બરિચત થઈ ગયું, પરંતુ એક મહાન પ્રભને શોભે તેવા ગુણો ત્યાંની પ્રજામાં છે. એથીઆની પ્રજાનું ગાંભીર્ય, સહનશીલતા, અને સમયસચ્ચતા આ પ્રજામાં રહેલા છે. તેને પરિણામે ત્રણ આઠવાડીઆ પૂરાં થયાં નથી તે પહેલાં તે ત્યાં ધણોખરો વ્યવહાર ચાલવા માંડ્યો છે. બોરાક, રહેણાં વિગેરેની વ્યવસ્થા થવા માંડી છે. જે પ્રસંગે શહેરોનાં શહેરો બળતાં હતાં તે વખતે ત્યાંની સરકાર કે પ્રજા ગાંધેલ બની નહોતી પણ સર્વનો તાબડોલ નિકાલ આણતી હતી.

આ કાંઈ જેવી તેવી બાબત નથી. જે પ્રજામાં આ પ્રકારના ગુણો હોય તે જગતનાં ગમે તે કાર્ય પાર પાડવામાં કુશળ થઈ શકે.

પ્રસંગને અનુકૂળ—અનુરૂપ થયાનાં દૃષ્ટાન્ત એથીઆના ઇતિહાસમાંથી મળી આવવા મુશ્કેલ નથી. વિશેષ આશ્ચર્ય તો એ છે કે આ પ્રકારની સમયસચ્ચતા માત્ર પુરોમાં જ છે એમ નથી. સ્ત્રીઓમાં આ પ્રકારની કાર્યકુશળતા વિશેષ છે.

તુર્કસ્તાન, ઇજિપ્ત, ચીન, ઇરાન, જાપાન, સર્વ દેશમાં સંકટ સમયે સ્ત્રીઓએ અદ્ભૂત શૌર્ય અને પ્રાવિણ્ય બતાવ્યું છે. અને દેશને રક્ષતા બચાવ્યા છે. આજ આપણા ભારતવર્ષમાં દિન્દિમુસલમાનમાં ઐક્ય, વિવિધ મતમતાન્તરમાં ઐક્ય—સ્વરાજ્યના સાધન તરીકે—લાવવા માટે શ્રીમતી સરોજીની નેકું પંજાગથી મદ્રાસ, અને ગુજરાતથી બંગાળ ને આમામ સૂધી ઝૂઝી રહ્યાં છે. રાષ્ટ્રના ટોચની પ્રસંગે સ્ત્રીઓ કેટલું મહત્વનું કાર્ય કરી શકે છે તેનું દૃષ્ટાન્ત ઇરાન સંગ્રામ રીતે આપે છે. આપણા દેશમાં જે પરિવર્તન થવા માંડ્યું છે તેમાં સ્ત્રીઓ કેટલો ફિરસો આપી શકે તેનો ખ્યાલ આણવા માટે એ સ્ત્રીઓનું દૃષ્ટાન્ત અરથાને નહિ ગણાય.

આજથી પંદર વર્ષ ઉપર એટલે ઈ. સ. ૧૯૦૭-૧૯૦૮ માં જ્યારે ઇરાનની પ્રજાએ પ્રથમ માથું ઊંચું કર્યું, શ્રીમત અને અમીર વર્ગનું અયોગ્ય બળ ટપી ઠરવાનો પ્રયાત કર્યો—રાજની સત્તા દૂર કરીને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું તે પ્રસંગે ત્યાં ધણીજ અંધાધુંધી ચાલી રહી હતી.

પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો આરંભ થયો હતો. સામાન્ય પ્રજામાં કાંઈ અપૂર્વ શક્તિનો સંચાર થવા માંડ્યો હતો. આપણુદીથી થતા અન્યાયની સામે થવાને જનસમાજે દિગ્મત ધરવા માંડી હતી. પરદેશી પ્રજા, વિશેષે દરિને રશીઆ, તે દેશને કચરી નાખવાનો, તેની ધનદાયક, રસકસ ચૂરી લઈને પ્રજાને ગુલામીમાં આણવાનો પ્રયાસ કરી રહી હતી. મહિમાદિ

યતી તકરારને ઉશ્કેરીને પ્રિટિય સત્તા તેમજ રશી-
અન પ્રજા પોતાનો સ્વાર્થ સાધી રહી હતી. અને
બધે દેહાણે અને છે તેમ વેપારી અને થીમંત વર્ગ
જેને પૈસા અને સત્તાની મોહિની હોય છે તે પોતાનો
સ્વાર્થ પૂર્ણ કરવાને માટે આ પરદેશી પ્રજાને
સહાયશ્રુત થતો હતો. દેશનું સંઘર્ષ ધન પરદેશ
ઘસડાઈ જતું હતું. અધિકાર, સત્તા પણ તેજ
લોકના હાથમાં આવવા માંડ્યાં હતાં. એટલે જન-
સામાજ સર્વજન કચરાઈ જતો હતો. રાજ્યવ્યવસ્થા માટે
જે મજલીસ સ્થાપવામાં આવી હતી તે ધણે લાગે
સામાન્ય વર્ગના મનુષ્યોની બનેલી હતી. એટલે દેશની
દાઝ તો એ લોકોને ધણીજ હતી. પણ પૈસાની તાણ
પણ ધણીજ હતી; એટલે તેમને બહુ ત્રાસ વેઠવો
પડતો હતો. તેવે પ્રસંગે પદબ્રષ્ટ યજ્ઞેશ્વર શાહે જૂષી
રીતે રશીઆની મદદ લીધી અને તેને ગાદીનસીન
કરવા માટે અનેક હાલતી ઇતિહાસો, અને તકલે
રશીઆન સત્તાએ રચવા માંડ્યાં. શાહ તેમનું રમ-
કડું ચંપને રહે તેમાં તેમનો સ્વાર્થ હતો. કેમકે તે
દારૂ તેઓ પુષ્કળ ધનમંત્ર્ય કરી શકે, તેમજ
લશ્કરી બળને લીધે સત્તા પણ જમાવી શકે. પરંતુ
આ ઇતિહાસોમાં દેશનું પ્રભુત્વ નાશ થઈ જતું
હતું. રવદેશબંધન પુરોપાધી આ સર્વનારા સહન
થઈ શકતો નહોતો. તેને પરિણામે માંહોમાહિ
લડાઈઓગડા ચાલ્યા કર્યા. છવટ પૈસાની તાણ એટલી
પડી કે ગમે તેવી આકરી શરત રશીઆન સત્તા
કરે તે કમ્પ્લ કરવાનો પ્રસંગ મજલીસના સભ્યોને
આવી પહોંચ્યો. જે એમ યાચ તો રશીઆની
શુભામગીરી સ્વીકારીને દેશને વેચવાનો વખત આવે.

પ્રજાવર્ગ ગમે તે સંકટ વેઠવાને તૈયાર હતા.
કાંઈ પણ રીતે રશીઆના શુભામ થવાને તેઓ
રાજ ન હતા. સ્વતંત્રતા શુભાવવી એ તો તેઓને
ધણજ લાંછન લાગતું હતું. અને તેટલા માટે
રશીઆ અને ઈંગ્લેંડ બંનેની સત્તા દેશમાં વ્યાપી
ગઈ હતી તે જેમ બને તેમ કમી કરવાનો પ્રયત્ન
આરંભ્યો. બંને દેશમાં બનતી ચીજોનો વપરાશ
બંધ કર્યો. દ્રામવે, આગગાડી-જે રશીઆન લોકના

હાથમાં હતી તેનો ઉપયોગ સહંતર બંધ થયો.
જૂષી સમિતિઓ ઉભી થવા માંડી અને જાહેરીના
બેખમે જુવાનવર્ગ ઝૂકી રહ્યો. આ રહામે યજ્ઞેશ્વર
જુવાન વર્ગને લાંચરશરત આપીને પોતાના પક્ષમાં
લેવા માટે રશીઆન લોકો તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા
હતા. જે આ વર્ગ તે વખતે શિથિલ થયો હોત
તો ઇરાનનો આત્મા નાશ થાત. આ વર્ગનો
ભુરસો ટકાવી રાખવામાં, તેમને સત્ત્વ અને ન્યાયના
માર્ગને વળગી રહેવામાં ઇરાનની સ્ત્રીઓએ જે
સહાયતા આપી હતી તે બરજ દેશભક્તિની વાવના-
ને દીધાવે તેવી હતી.

સખત પડદામાં રહેનારી ઇરાનની સ્ત્રીઓમાં
એકે રાપાટે જુજ સમયમાં સ્વાતંત્ર્યની બાવના
પ્રગટી નીકળી હતી. સૌક્યોથી ગઢ બાલેલા આદર્શ-
નું પરિક્રમણ બેતબોલામાં ચંપ ગયું.

પુરોષોએ અધમ ગણેલી, તેમની દાસી સમાન,
અથવા રમકડાં સમાન ગૃહિણીઓના મનસિક બળની
સંકાય જે ઇરાનના પુરોષોને આ પ્રસંગે હોત નહિ
તો તેમનો ગમે તેટલો મુગ્ધવચિત પ્રવર્તન પણ
નિષ્ફળ જાત. સ્વાતંત્ર્યની બાવના જીવંત રાખવા
માટે ત્યાંની સ્ત્રીઓએ અનહદ પ્રયાસ કર્યો.

રાજકીય અને સામાજિક શુભામગીરીનાં દુઃખ
તેમણે જાતે સહન કરેલાં હોવાથી આ રાજકીય
પ્રગતિની બાવનાનો અચાર કરવાને તે વધારે ઉત્સુક
બની રહી હતી. અને તેથીજ ગમે તે બોગ આપ-
વાને તૈયાર થઈ ગઈ હતી.

માજ શાહના વખતમાં ન્યારે બેહદ ત્રાસ
અને જુજશ વેડવો પડતો હતો તેજ વખતથી ઇરાન-
ની પડેનશીન-ભુરખેદાર સ્ત્રીઓની આંખમાં કાંઈ
અવનવી ન્યોત પ્રકાશી રહી હતી. સ્વાતંત્ર્યની
લહારમાં જીત મેળવવા માટે તેમણે સદીઓની
રૂઢિઓનાં બંધન તોડી નાંખ્યાં. એક રાત્રીની
અંદર પોતાના પડદા ચીરી નાંખીને તેમણે પુરુષ-
નાં કાંઈ સ્વહરત કરી દીધાં-સિદ્ધ, છાપાં ચલા-

વનાર, સમાજના વ્યવસ્થાપક, રાજકીય વિષયોના ઉપદેશકનાં કાર્ય કરવા માંગ્યાં. સૈકાઓથી આપ-પ્રદીના જીવનમાં ક્યારાઈ-દબાઈ રહેલી શ્રીઓ પ્રગતિના-સ્વાતંત્ર્યના વિચારો એકદમ ગ્રહણ કરે એ કાંઈ નહાની વાત નથી. આશ્ચર્ય એટલું જ લાગે છે કે આ નવી ભાવનામાં તેમને શી રીતે આવડી શક્યાં હતાં? શુદ્ધ પવિત્ર હૃદય ઉપર કાંઈ પણ નવા વિચારની છાપ પડતાં વાર નથી લાગતી એ તો સત્યજ. તેમને કાંઈ ધર્મશીરો પ્રેરણા થઈ અને તેવાજ વિચારસંથી તેમણે કાર્યનો આરંભ કર્યો.

આપણા માનમાં શ્રીઓએ પડદાનાં દુઃખ વેઠ્યાં નથી, કેદખાનામાં જીવન ગાળ્યાં નથી અને પુરૂષોએ પણ તેવા ત્રાસ આપ્યા નથી. તેથી એ લોકોએ રૂઝિનાં બંધન તોડવામાં જે સખત પ્રયત્ન કર્યો તેના ખ્યાલ કદાચ આપણને આવડે મુશ્કેલ છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીને માપ કદાકાં હશે તો માણસ પડશે કે જે ઠેકાણે શ્રીઓ એક કમલું ધરના ઉમરા બહાર મૂકે નહિ ત્યાં એકદમ શ્રીઓ સઘળા વ્યવહાર પોતાના શિર પર લે, મંભીર જવાબદારીનાં કામ કરવા મંડી નબ એ કાંઈ ઝોણું આશ્ચર્ય નથી.

પોતાનાં બાળકોને, યુવાન પુત્રોને દેશપ્રીતિનો બોધ આપીને, પોતાના ધાવણ સાથે સ્વદેશભક્તિનો મંત્ર તેમણે આપ્યો હતો; પરદેશી ચીન્નેના બેચકા-ટમાં સંત્રાણ રીતે મદદ કરી, ધરમાં પરદેશી વસ્તુનો ઉપયોગ બંધ કરી દીધો હતો.

જે વખતે મજલસના સભ્યો દેશોદ્ધારનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા તેજ વખતે તેહરાનમાં સંખ્યાબંધ શ્રીઓનાં છૂપાં મંડળો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. સર્વે છૂટક છૂટક મંડળોનું સંઘટન કરવા માટે એક મધ્યસ્થ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી. આ મંડળમાં કોણ કોણ સભ્યો હતાં તેમની ખાતરી કાઢીને હતી નહિ, પણ છૂપી રીતે પુરૂષોના કાર્યમાં મદદ મળી રહી હતી. કાંઈ અજ્ઞાત રીતે છૂપાં કાર્યવારની બાજ તેમને મળી શકતી. અને અનેક પુરૂષોના જીવ

એ રસ્તે બચ્યા હતા. આવે પ્રસંગે પોતાના સ્વાર્થની બજા પણ દરકાર કરે એવી ધરાનની શ્રીઓ ન હતી. દેશનું હિત સાધવા માટે પોતાનાં છોકરાંની જિભારી-ની રિયતિ આપી તથા તો એ તે ડગની નહિ, જે પ્રસંગે રશીયાની છેવટની શરત કબૂલ રાખવી કે નહિ તેને માટે મજલસમાં રસાકસી ચાલી રહી હતી-સઘળા સભ્યોની દબતા ટકી રહેશે કે નહીં એ સવાલ હતો-સમસ્ત દેશનો આત્મા તાળવે મોકલે હતો તે વખતે સ્વાતંત્ર્ય અને દેશપ્રેમના આવેશમાં આવેલી શ્રીઓએ તેમની જાતિની સઘળી સંકેતો તોડી નાંખી, અને સૈર્વ અને બાહ્યોની ઉત્તમમાં ઉત્તમ પૂરાવો આપ્યો. આટલું એકજ દબાનત તેમની મનો-ભાવના દર્શાવવા માટે ત્રસ છે. અનેકવાર પુરૂષોનાં છૂપાં મંડળોમાં ખાતરી ફેલાઈ રહી હતી કે રશીયન સત્તાની માથણીને વશ થયા વિના છૂટકો નથી. બજાર અને રોહરના લોકો અત્યંત જીજ્ઞાસાથી ઉત્ક્રાં પડિ-શામની રોહ ભેંધને બેસા હતા.

પ્રબળના હક્ક કુતવા બચાવવા માટે શ્રીઓ પ્હારે ધાર્ષ. જનાનખાનાની બંધીઆદ દિવાલો છોડીને ત્રણસો શ્રીઓ બહાર નીકળી. દેશમાં જે જે કારતરાં મજલસોને તોડી પાડવાનાં, માછ પાદચાહને ગાદીનશીન કરવાને માટે કરવામાં આવતાં તેની બાજ આ શ્રીઓનાં મંડળના સભ્યોને મળતી. અને તેથી તેવાં કારતરાં નિષ્ફળ કરી નાંખવામાં પુરૂષોને સરળતા થતી. પુરૂષો રશીયન સત્તાને વશ ના થઈ નબ, દેશની સ્વતંત્રતાને હાનિ ના પહોંચે એ તેમનું મુખ્ય કામ હતું, અને તેજ વિષય મંડળોમાં વારંવાર ચર્ચાતો. અને બપોરે છેવટેની નિષ્કૃષ્ણ આપવાની વખત થયો, બપોરે પુરૂષોની ધીરજ ખૂરી ગઈ અને સ્વતંત્રતા નાશ થવાનો વખત આવી પહોંચ્યો ત્યારે આ સઘળી શ્રીઓએ નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ પણ રીતે આવું પરિણામ તો આવવા ન જ દેવું, દેશની સાજ નજીવી રાખવી, અને મરજીનો બંધ બેંડીને પણ દેશને બચાવવો.

તેમના ચહેરા ઉપર અડગ આગ્રહ અને શ્રદ્ધા દીપી રહ્યાં હતાં. સાદા કાળા પોષાકમાં દરેકે સન્નારી સન્ન થએલી હતી. દરેકના મોંડા ઉપર ભળી હતી. ઝબ્બાની અંદર ઘણાની પાસે પિસ્તોલ હતી. મજલીસની અંદર એકેએક ગાંધી અને પ્રવેશ થવા માટે પ્રમુખને માગણી કરી. વૃદ્ધ ડોસાડગરા તો આ દૃશ્ય જોઈને રતબ્ધ જ થઈ ગયા હશે. તેમની મુલાકાત માટે પ્રમુખે સંમતિ આપી. સંજામંડપમાં તેની સ્થાને આવીને આ ટોળું ઉભું રહ્યું. અને ત્યાં જવાના તેમના ઉદ્દેશ માટે શંકાગેરસમજીત ના થાય તે માટે માતા, પુત્રી, પત્ની દરેકે દરેકે સંતાડેલી બાંકુકે દેખાડી, છુરખા ચીરી નાંખ્યા, અને દેશની સ્વતંત્રતા અને પ્રજાનું સ્વમાન સાચવવામાં નો સખ્યો શિથિલતા બતાવે તો તે જ ધડીએ પોતાના પતિ, પુત્રો જે હોય તેમને હાર કરીને, પોતાનાં પ્રાણ વિસર્જન કરીને મૃતદેહ ત્યાં રહેવા દેવાના આકરા સોગન લીધા.

કેદખાનું બોગવતી, પરાધીનતાના નાતાવરણમાં જ જમાનાઓથી ઉછરેલી, અર્વાચીન આંદોશના ખ્યાલ વગરની, તે પ્રધારની કેળવણીથી તદ્દન બાતલ થએલી સ્ત્રીઓમાં સ્વાતંત્ર્યની લાવના આદરે દરજે પહોંચી ગએલી એ દૃશ્ય તે કાંઈ જેવું તેવું કહેવાય !

અસખ્યત, પરિણામ જાણવાની જગ્યાસા રહે જ નહિ. મગદૂર છે કાંઈ માડીજવાની કે દેશનો જન્મ-સિદ્ધ હક્ક તે પ્રસંગે વેચે ! તે વખત માટે તો ઇરાનની લાજ સ્ત્રીઓએ જ સાચવી. અને દેશ થોડા વખત માટે તો શુલામીમાંથી બચ્યો. સ્ત્રીઓ શું ના કરી શકે !

સૌ. શારદા મહેતા

ધન્ય છે. ઇરાનની પડદેનશીન ઓરતોની હિંમતને અને સમયસૂચકતાને ! પડદાની અંદર

■ અંગ્રેજ પુસ્તકને આધારે.

લડાયક શ્રુતિપરંપરા (Fighting traditions)

આજની પ્રજાની શારીરિક સંપત્તિ સુધરતી જાય છે કે બગડે છે, તેનો નિર્ણય કરવો બહુ મુશ્કેલ નથી. દરેક માણસ પોતાના અનુભવથી કહી શકશે કે આપણી પહેલાંનો જમાનો શરીરે વધારે મજબૂત અને સંગીન હતો. તેમનું શરીર આજના જમાના જેટલું રોગીષ્ટ નહોતું. સાંભળવા પ્રમાણે તેમની પણ પહેલાંનો જમાનો વધારે સચકત અને મજબૂત બાંધાનો હતો. આ હકીકત ખરી હોવા વિશે કેટલીક વાર ચંકા ઉઠાવવામાં આવે છે, પણ દરેક માણસ પોતાના કુટુંબીજન તથા રનેડીઓની સ્થિતિ તપાસી જોશે તો તેની ખાતરી થશે કે આપણા દેશમાં દરેક કોમના લોકોની અંદર શારીરિક અધો-ગતિનાં મૂળ નંખાયાં છે. અમુક કોમની અંદર પુરેપૂરો તેમજ સ્ત્રીઓ નીચાં અને ઠીંગણાં યઇ ગયાં છે. શરીરનો બાંધો નબળો અને નાલુક થયો છે. હાડ-સંધો પણ પહેલાં કરતાં પાતળો અને કમબેર થયો છે. શારીરિક કસરતના અભાવે તેમનાં સ્નાયુઓ અને ગાંઠો લીલાં અને પોચાં થયાં છે. સ્વાભાવિક રીતે તંદુરસ્ત માણસના મોં ઉપર જે તેજ અને ઓજસ હોવાં જોઈએ તે તેમના મોં ઉપર નથી જણાતાં. તેમની હાલો બેસવાની રીત, છાતીનો સીનો બદલાઈ ગયો છે. ખભા તથા કમર વાંઘાં વળી ગયાં છે. તંદુરસ્ત માણસમાં જે સ્વાભાવિક સ્ફૂર્તી હોતી જોઈએ તે પૂરતા પ્રમાણ-માં જોવામાં નથી આવતી. પણ આ પ્રમાણે જે શારીરિક ફેરફાર થયો છે તે માનસિક શિક્ષણમાં આગળ પડતી કોમોમાં, ખાસ કરીને વધારે નજરે પડે છે. તે છતાં ગામડાની પ્રજા અને તેમાં પણ બેકુલવર્ગમાં, શારીરિક નિર્બળતા એટલે જ દરજ્જે

જોવામાં આવે છે. જૂના જમાનામાં દક્ષિણ તથા વૈદ્યોને લાં રોજ રહવારમાં હાજરી પૂરાવાનો તથા ખાટલા બરી લાવવાનો આસ નહોતો, સામાન્ય રીતે સુવાવડ, તે માંદગીની પચારી નહોતી ગણાતી. સુવાવડ પછી થોડાજ દિવસની અંદર સંગીન પુષ્ટિ-કારક ખોરાક પચાવી શકાતો. અને સુવાવડમાંથી ઉઠ્યા પછી રાતાંમાતાં યજ્ઞને જૈરાં બહાર નીકળતાં. નાનાં બાળકો હાથ પુષ્ટ હતાં, અને દાંત આવતી વખતે મરણોત્તેસ માંદાં પડતાં નહિ. હું અતિશયોક્તિ કરવા માગતો નથી. જૂના વખતમાં બિલકુલ માંદગીજ નહોતી, કે નમજાઈ જોવામાં નહીં આવતી એવું કોઇ પણ કહી ન શકે, પણ પ્રજાને સારો છતાં મુષ્ટિકારક ખોરાક ખાવાને મળતો, શારીરિક કસરત પણ સારા પ્રમાણમાં થતી, આજના જેટલી ચિંતા અને જીવનકલહ નહોતાં, શિક્ષણ અને પરીક્ષાઓથી જુવાનીઓનાં લોહી ચૂસાઇ ગયું નહોતું, તેમનાં નિરોગી શરીરને રહેલાઈથી રોગો લાગુ પડતા નહીં, ગામ ગામડાંમાં આજના જેવી અસ્વચ્છતા થતી નહીં, અને એકંદરે સાદું તથા સાદું જીવન સર્વ કોઇ આળી શકતા.

આવો ફેરફાર આપણી સમાજમાં આવે થયો છે. ગામડાંમાં થોડો, શહેરોમાં વધારે; પછાત ગણતી ન્યાતોમાં થોડો, આગળ પડતી કોમોમાં વધારે.

છતાં અંગ્રેજ સરકાર તથા અંગ્રેજ લોકો એવું મનાવવા માગે છે કે દિંદો પ્રજાની ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ થતી જાય છે. વડોદરા રાજ્યમાં ૧૯૧૧ ની સાક્ષમાં શારીરિક સંપત્તિ તપાસવા માટે એક મશિન

નમૂનાઓ અત્યારે પણ કંલાની પ્રથમ પંક્તિના ગણાય છે. મુસલમાનોના આવવા પછી તેમની ઘણી રીતભાત હિન્દુમાં ફેલાઈ. પરસ્પર આંપલે યથે તેમાં ધરાનની નાણુકે ચિત્રકલા તથા ઉત્તર હિન્દની કળાને રસમય સંયોગ થયો. મુગલ બાદશાહો ચિત્રકલાના ખરા રસિયા હતા. તે વખતે હિન્દુસ્તાનની કળા રજપુત રાજ્યોના આશ્રયે ખીલી રહી હતી. અને આપણે આગળ કહ્યું તેમ દિમાલયની તબેલીમાં, કાંઠરાની ખીણમાં અદ્ભુત ચિત્રશૈલી વિકાસ પામી હતી.

શહેનશાહ અકબર મુગલ શહેનશાહતનો જેમ સંસ્થાપક હોય તેમ કલાઓનો પણ મહાન આશ્રયદાતા હતો.

તેણે આ દેશની ઘણી રહેણીકરણીને ખાન આપ્યું તેમાં ચિત્રકલાને અને સ્થાપત્યને પણ બહુ ઉદાર દિલે આવકાર આપ્યો. અબુલફઝલ લખે છે કે, "અકબરશાહે નાનપણથી જ ચિત્રકલાનો બહુ જ શોખ છે. તે દરેક રીતે આ કલાને ઉત્તેજન આપે છે કારણ કે તેને ખાનદ અને અભ્યાસ બંને માટે ઉપયોગી ધારે છે. આથી ઘણા ચિત્રકારો મોટી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. દર અકબરીએ બાદશાહ જનાય આગળ દરોગાઓ અને હજુરીઓએ બધા ચિત્રકારોનું કામ રજુ કરે છે. બાદશાહ જોઈને તે કારિગરી પ્રમાણે ધનામ આપે છે અથવા માસિક પગારમાં વધારો કરી આપે છે." ચિત્રકારોનાં ખપનાં પદાર્થોમાં ઘણો સુધારો થયો હતો. અને તે દરેકને ચોક્કસ બજારમાં સૂચના આપી હતી. રેઝર્વા સિસ્ટમ આસ કરીને સુધારાં હતાં. અને તેથી ચિત્રોમાં પહેલાં કરતાં વધુ ખૂબી આવી હતી. હવે બહુ જ ઉત્તમ ટેલિંગ ચિત્રકારો મળી આવતા હતા. અને ધરાનના બેઝાદને તોણે આવે તેવા નમૂનાઓ તેમજ યુરોપના પ્રસિદ્ધ ચિતારાઓના તાદશ કામો સામે મુકી "ય તેનાં કામો થતાં હતાં. ઝીણવટ, સફાઈ અને ચિત્રકામ એવું સરસ થઈ હતું કે, તેના જોવા નમો હુનીઓમાં બીજા કંઈ મળે નહિ નિર્જીવમાં ને જીવ લાવતા.

લગભગ સો તો નામગીન બાહોય. ચિતારાઓ હતાં. અને બીજા કાંચાં અને વચલા વર્ગનાં તો ઘણા હતા. "હિન્દુ ચિતારાઓ માટે તો નીચેની વાત તો ખાસ કરીને સાચી છે કે અચારી (મુસલમાનોની) કલ્પનાને વંદાવે તેવા ચિત્રો અને છે. ખરેખર આખી હુનીઓમાં તેમની બરાબરીના ઘણા જ થોડા હશે " આટલું લખતાં પહેલાં અબુલફઝલે અક્ષરો લખવાની કળા વિષે ઘણું લખ્યું છે, કારણ કે તેની ધાર્મિક માન્યતા પ્રમાણે અક્ષરો લખવાની કળા વધારે ઉપયોગી છે. ખુદાઈ વાણીની સુંદર નકસ લખવા લખાવવામાં ખૂબ મનાય છે. ખરી વાત એમ છે કે બેઝાદની બરોબરીની નકલો હિન્દુસ્તાનમાં યથ જ નહોતી. પરંતુ હિન્દુ લોકો દ્વારા પણ વિષયને કલ્પનાનું સ્વરૂપ આપવામાં અતિ પ્રવીણ છે એટલી વાત તો અબુલફઝલ કંબલ કરે છે.

અબુલફઝલના બાઈ ફેઝીની સોળતમી અકબર શાહે હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનો પરિચય મેળવી હતો.

તેણે ઘણા હિન્દુ ચિતારાને રાખીને તેમની પાસે ચોતાની ધરના પ્રમાણે બોતો પર મોટા ચિત્રો કે હાથીદાંત પર ઝીણાં ચિત્રો કરાવ્યાં. મહાભારતનો તેણે પરિચય બાધામાં તરજૂમો કરાવ્યો તે રાજનામા તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેમાં ૧૬૬ ચિત્રો કરાવ્યાં. તે બધાનો કુલ ખર્ચ ૪૦,૦૦૦ પૌડ એટલે કે લાખ રૂપીઆ થયો કહેવાય.

તેણે કરાવેલાં કેતેહપુર સીક્રીની બોતો પરનાં ચિત્રો તો લગભગ નાશ પામ્યાં આપ્યાં છે.

અકબર પાસેના ધરાની ચિતારાઓમાં ખનાન અબદુસ સમદનું નામ મશહૂર છે. એની પાસે ઘણા હિન્દુ ચિતારાઓએ ધરાની કળાનું શિક્ષણ લીધું હતું. દશવન્ય નામનો હિન્દુ ચિતારો તેના શિષ્ય હતો.

એક બહુ પ્રસિદ્ધિ પામેલો ખસાવાન નામનો ચિતારો હતો. તેના ચિત્રકામમાં અજંટાનાં ચિત્રો જેવી ભરચકતા માલુમ પડે છે.

લડાયક શ્રુતિપરંપરા (Fighting traditions)

આજની પ્રમતી શારીરિક સંપત્તિ સુધરતી જાય છે કે બચડે છે, તેનો નિર્ણય કરવો બહુ યુરદેવ નથી. દરેક માણસ પોતાના અનુભવથી કહી શકશે કે આપણી પહેલાંના જમાનો શરીરે વધારે મજબૂત અને સંગીન હતો. તેમનું શરીર આજના જમાના જેટલું રોગીષ્ટ નહોતું. સાંભળવા પ્રમાણે તેમની પણ પહેલાંના જમાનો વધારે સચકત અને મજબૂત બાંધાનો હતો. આ હકીકત ખરી હોવા વિશે કેટલીક વાર સંશ્ક ઉદાવવામાં આવે છે, પણ દરેક માણસ પોતાના કુટુંબીજન તથા સ્નેહીઓની સ્થિતિ તપાસી જોશે તો તેની ખાત્રી થશે કે આપણા દેશમાં દરેક કોમના લોકોની અંદર શારીરિક અધો-ગતિનાં મૂળ નંખાયાં છે. અમુક કોમની અંદર પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ નીચાં અને ઠીંગણાં થયું જ્યાં છે. શરીરનો બાંધો નબળો અને નાણુક થયો છે. હાડ-સંધો પણ પહેલાં કરતાં પાતળો અને કમજોર થયો છે. શારીરિક કસરતના અભાવે તેમનાં સ્નાયુઓ અને માત્રો ઢીલાં અને પોચાં થયાં છે. સ્વાભાવિક રીતે તંદુરસ્ત માણસના મ્હોં ઉપર જે તેજ અને ઓજસ હોવા જોઈએ તે તેમનાં મ્હોં ઉપર નથી જણાતાં. તેમની ઉંઘા બેસવાની રીત, છાતીનો સીનો બદલાઈ ગયો છે. ખભા તથા કમર વાંકાં વળી ગયાં છે. તંદુરસ્ત માણસમાં જે સ્વાભાવિક રક્તી હોવી જોઈએ તે પૂરતા પ્રમાણ-માં જોવામાં નથી આવતી. પણ આ પ્રમાણે જે શારીરિક ફેરફાર થયો છે તે માનસિક શિથિલતામાં અરળ પડતી કોમોમાં, ખાસ કરીને વધારે નજરે પડે છે. તે છતાં ગામડાની પ્રમ અને તેમાં પણ-એકતવર્ગમાં, શારીરિક નિર્બળતા એટલે જ...દરજે

જોવામાં આવે છે. જૂના જમાનામાં દક્ષિણ તથા વેંદોને ત્યાં રોજ રહવારમાં લાજરી પૂરાવાનો તથા બાટલા ભરી ભાવવાનો આદ્ય નહોતો. સામાન્ય રીતે સુવાવડ, તે માંદગીની પથારી નહોતી ગણાતી. સુવાવડ પછી થોડાજ દિવસની અંદર સંગીન પુષ્ટિ-કારક ખોરાક પચાવી શકતો. અને સુવાવડમાંથી ઉઠ્યા પછી રાતોમાંમાં થઈને ખેંચે બહાર નીકળતાં. નાનાં બાળકો હુપ્ટ હુપ્ટ હતાં, અને હાંત આવતી વખતે મરણોત્તમ માર્ગ પડતાં નહિ. હું અતિથયોક્તિ કરવા માગતો નથી. જૂના વખતમાં બિલકુલ માંદગીજ નહોતી, કે નબળાઈ જોવામાં નહીં આવતી એવું કોઈ પણ કહી ન શકે, પણ પ્રગતે સારો છતાં પુષ્ટિકારક ખોરાક ખાવાને મળતો, શારીરિક કસરત પણ સારા પ્રમાણમાં થતી, આજના જેટલી ચિંતા અને ઝવનકલહ નહોતાં, શિક્ષણ અને પરીક્ષાઓથી લુવાનીઆઓનું લોહી ચૂસાઈ ગયું નહોતું, તેમનાં નિરોગી શરીરને રહેલાપથી રોગો લાગ પડતા નહીં, ગામ ગામડામાં આજના જેવી અસ્વચ્છતા થતી નહીં, અને એકંદરે સાદું તથા સારું ઝવન સર્વ કોઈ ગણી શકતા.

આવો ફેરફાર આપણી સમાજમાં આજે થયો છે. ગામડાંમાં થોડો, શહેરોમાં વધારે; પછાત ગણતાની આંતરમાં થોડો, આગળ પડતી કોમોમાં વધારે.

છતાં અંગ્રેજ સરકાર તથા અંગ્રેજ લોકો એવું મનાવવા માગે છે કે હિંદી પ્રમતી ઉપરોક્ત લક્ષણો થતી જાય છે. વડોદરા રાજ્યમાં ૧૯૧૧ ની વ્યક્તમાં શારીરિક સંપત્તિ તપાસવા માટે એક સમિતિ

(Vitality Commission) નીમાણ હતી, તેમાં અંગ્રેજ તેમજ હિંદી સલાહદો હતા, અને પ્રગ-જનોને બોલાવી તેમના અભિપ્રાયની તોષ લેવાતી હતી. સમિતિ આગળ ઘણા લોકોએ કહ્યું કે હાલની પ્રજા પહેલાં કરતાં જરૂર નબળી થઈ છે, પણ તેની ખાતરી શી રીતે થાય? પહેલાંનાં માણસોની ઉંચાઈ માપી નહોતી, તેમની છાતીની આસપાસ માપવાની દોરી વીંટાએલી નહીં એટલે આવી હડીકતની શી રીતે ખાતરી થાય? એમ કહીને આખો પ્રશ્ન સમિતિએ ઉઠાવ્યો. નબળાઈનાં કારણો ઘણાં હશે પણ સમિતિએ તો બેજ પ્રશ્ન પર ભાર મુક્યો: એક પ્રશ્ન મુદ્દરાઈ એટલે મ્યુનિસિપાલિટીનો, અને બીજો અજ્ઞાનતા સામાન્યનો. પ્રજામાં અજ્ઞાનતા અધાર એટલે બધો ફેલાઈ રલો છે કે ધીમે ધીમે કેળવણીનો ફેલાવો થતો જશે તેમ તેમ શારીરિક સંપત્તિ વધતી જશે; અને મ્યુનિસિપાલિટીએ તો કારભાર થયોજ ખરાબ થાય છે અને તેથી પ્રજાના શરીરને નુક-સાન થયું છે, એટલે હાલની પ્રજા સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હક્ક પ્રાપ્ત કરવાને લાયક નથી માટે મુદ્દરાઈઓનો કારભાર પ્રજા પાસેથી લઈ લેવો. આ પ્રમાણે આ સમિતિનું નાટક લજવાયું, વડોદરામદારાજીએ એક અગત્યના સામાજિક વિષય પર જે શોધ કરવા ધારેલી તે હેતુ બિલકુલ નિષ્ફળ ગયો, અને શારીરિક સંપત્તિ ઓછી થઈ જાય છે કે કેમ તે સવાલ દવામાં બેઠો ગયો.

... શારીરિક નબળાઈનાં મુખ્ય કારણો વિષે થોડો વિચાર કરવાની જરૂર છે. નબળાં માથાપોની સંતતિ નબળી જ હોઈ શકે. પુખ્ત ઉમરે પહેલ્યા પહેલાં પ્રજા ઉત્પન્ન થાય, તેમનાં શરીર હરગીજ મજબૂત ન થાય. આપણા વૈદકશાસ્ત્રમાં કાચી ઉમરે પ્રજોત્પત્તિ નિષિદ્ધ ગણાય છે. મનુષ્યજીવનના ચાર આયત્રમાંથી પહેલા આયત્રનું સંપૂર્ણ પાલન થાય તો આખી જીંદગી સુધી શરીરમાં તાકાત રહે. બાળપણમાં લસ થાય અથવા લગ્નની વાતોમાં જીવનની આજોનું મન તદલીન થએલું રહે તો ધ્વજ-ચર્ચ સચવાઈ શકાય નહિ. બીજું કારણ, રાજકીય

પરિસ્થિતિને લીધે ઉત્પન્ન થએલી લપંટર ગરીબાઈનું છે. ઉલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષમાં જે માંધવારી થઈ ગઈ છે તેને લીધે પ્રજા એટલી બધી શક્તિહીન બની છે કે કોઈ પણ રોગ કાઢી નીકળે તો લાખો માણસો તેના ભોગ થઈ પડે છે. રોગની સ્થાને ટકર ઝીલવાની સ્વાભાવિક શારીરિક શક્તિનો નાશ થયો છે. ગરીબાઈને લીધે શિક્ષણનો પ્રચાર બેઠ્યો તેટલો બેસબેર થઈ શકતો નથી. શિક્ષણની પદ્ધતિ તથા તેને લગતી પરીક્ષાઓ એવા રાક્ષસી સ્વરૂપની થઈ ગઈ છે કે જીવન વિદ્યાર્થીઓ બળહીન, શીકા અને નમાલા બની ગયા છે. હાલની કેળવણીમાં શારીરિક કેળવણીને સ્થાન નથી. થોડી જીવનગરની રિલ શીખવાતી હશે. ફેટલીક શાળાઓમાં અખાત્ર માંધવામાં આવ્યા હશે. પણ શારીરિક કેળવણી જેને લીધે શરીર સચકત અને ખડતલ થાય, અને શરીરના અંગે અંગમાં જીવનની જોર અને જીરસો પૂરેપૂરો વ્યાપી રહે તે માટે હક્ક આપવામાં આવ્યું નથી. માથાપો પોતાનાં છોકરાને પંપાળી પંપાળીને ટાંગત્રાં કરી મૂકે છે. તડકામાં જાય તો રોકે, ઠંડીમાં જાય તો રોકે, વરસાદમાં નહાય તો રોકે, બહાર તકશર થતી હોય તો ઘરમાં બસાઈ રહેવાનું કહે. નિશાળમાં કસરતશાળાઓ હોય છે તેમાં જવાની પરવાનગી આપે નહીં, કારણ કે વખતે ત્યાં હાથપગ ભૂટી જાય ! અખાત્રમાં કુસ્તી લડવાની વાત તો કરી જ ન શકાય. હોળીના દિવસોમાં છોકરાઓ ગમતને ખાતર સ્કામરદામાં લડતા અને હરિકાઈ કરતા તે બધું ગઈ ગયું, અને બ્રિટિશ સરકારની શીતળ ઝાયા નીચે શાન્તિ પ્રસરી રહી છે, તે બોગવવાને સ્થાવો લેવા માંડ્યો. શારીરિક સામર્થ્ય, નીડરતા, સાદસ, હિંમત અને શૌર્યની કિંમત આ નવી 'સુધરેલી' પ્રજાને નકામી થઈ ગઈ. એક વખત વિદ્યાર્થીઓને માટે તરવાની હરિકાઈ ગોડવવામાં આવેલી ત્યારે ઘણા ઝાલા (કે ઝાલવા) સંભાસદોએ શિખામણ આપી કે વખતે કોઈ ઢૂબી જશે માટે નાહક એવી હરિકાઈ ન કરાવવી. વ્યાયામ તરફ બિલકુલ અભાવ પેદા થયો. વ્યાયામની જરૂર જ નથી એવી માન્યતા થઈ, ઉપર

જેણેવેલાં કાંઈ કારણે ધણાં અગત્યનાં છે, પણ તેનાથી વિશેષ અગત્યનું એકં દહાડું રહી ગયું છે. તે લડાયક શ્રુતિપરંપરાનું (fighting tradition) છે. અને તેના તરફ ખાસ લક્ષ દેરવા હું માગું છું.

અમ્હાઉદીન ખીલજીએ ગુજરાતના રાજ કરજી-ધેલાનું રાજ છીનવી લીધું ત્યાર પછી આખા ગુજરાત ઉપર એક રાષ્ટ્ર કદિ જન્મ્યું નથી. ગુજરાતના રાજપૂત સરદારો નાનાં નાનાં રાજ્યો સ્થાપીને બેઠા. આજે કાઠીઆવાડમાં તેમ જ પાલણપુર, મહિકાંડા અને રેવાકાંઠા એજન્સીમાં જે રાજ્યો આપ્યાં છે તે ગુજરાતના મહારાષ્ટ્રનાં અવશેષ રૂપ છે, આ સરદારોને સ્વરક્ષણ માટે ખુસલમાન સત્તા સાથે કે મોઢોમાંકે લડવાની જરૂર પડતી, અને તે લોકો બ્રિટિશ રાજ્ય બરાબર સ્થપાયું ત્યાં સુધી લડી ચકતા હતા; શરીરે કઠાવર, શરવીર અને હિંમતવાન હતા.

તેમો દેશને માટે કે પોતાના નાના સરખા રાજ્યને માટે આત્મભોજ આપતા. ક્ષાત્ર ધર્મ જુલાયો નહોતો, પણ ઉદ્ધર્તા ૧૦૦ વર્ષમાં તેમને લડવાનો પ્રયત્ન આજે નથી, અને તેથી સ્વધર્મની જૂની ભાવના તથા આદર્શ કાંઈક અંશે જુલાઈ જવાં આપ્યાં છે. રાજપૂત સિવાય ખીલજી કેમોમાં ક્ષાત્રતેજ હતું જ નહીં, તે લોકો છેલ્લાં ૪૦૦ વર્ષથી લડી ચક્યા જ નથી એવી માન્યતા ધીમે ધીમે અત્યંત લોકોમાં પ્રસરી અને કેટલાક સ્વાર્થી, કુદ લોકોએ આ ખોટી દર્શકતને ખૂબ ફેલાવી. અંગ્રેજ સરકારે આપણા ધર્મ તથા સંસ્કૃતિને વખોડી કાઢ્યાં ને તે આપણા કેટલાક લોકોએ માની લીધું. આપણી હિંદી પ્રજા નજીક છે, સ્વરક્ષણ કરી શકે એવી તેનામાં શક્તિ જ નથી, સ્વરાજ્યને માટે તે નાલાયક છે, સ્વરાજ્યની પરંપરા આ દેશમાં છે જ નહીં વિગેરે અનેક ગણત વાતો આપણે ગમે ઉતારવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. કદાચ થોડેબધે અંશે તે વખતે તેઓ સફળ થયા હશે પણ આજે તો આવી ખોટી દર્શકતને કાંઈ

મંનનું નથી. તે જ પ્રમાણે ગુજરાતને માટે તદ્દન ખોટી દર્શકત ફેલાવા માંડી. અંગ્રેજ સરકારનાં કાલ નીચે દબાયલા હિન્દોએ એકએકતી નિંદા કરવા માંડી પડ્યા. દેશની અતિ અધોગતિનું આ એક ચિહ્નરૂપ છે.

હવે ગુજરાતી પ્રજામાં, રાજપૂત સિવાયની ખીલજી કેમોમાં લડાયક શ્રુતિપરંપરા હતી કે નહીં એ બાબત ટૂંકમાં તપાસીએ. આ વિષય ઇતિહાસ સંશોધકનો છે. આપણે ત્યાં લિખિત ઇતિહાસનું સંશોધન બરાબર થયું નથી. કેટલીક દર્શકતા દહાડાં શ્રુતિદ્વારા જ ફેલાય છે. ગુજરાતીઓની ક્ષાત્રશક્તિનો વિચાર કરીયું તો તેનો એક મોટો ભાગ, કાઠીઆવાડની પ્રજા જખરી અને જુસ્સાદાર હતી, અને તે જુસ્સો દહાડાં સુધી જળવાયો છે. રાજપૂતો અને કાઠી, નાગર બ્રાહ્મણ અને વાણીઆ તથા ખીલજી કેમોની પ્રજા જરૂર પ્રસંગે લડવાને તૈયાર થવાના, લડાઈમાં ભાગ લીધાના અને ઉંક ગાયકવાડનું સરકાર કાઠીઆવાડમાં ગયું ત્યારે તેમની તરફથી કે તેમની રદામે લડવાના દાખલા મોજૂદ છે. ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં વડનગરા તથા વીસનગરા નાગરો તથા જૈન મુઝેરા ક્ષત્રિય રાજપૂતોની સાથે રહીને લડના. અમદાવાદમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે લડાઈ ચાલી રહી હતી તે વખતે બ્રાહ્મણ, વાણીઆઓ લડાઈમાં જરી પડ્યા હતા. સુરતના નાગરોમાં તો ઓઝો પણ લડવાને મેદાનમાં પડેલી એવી દંતકથા ચાલે છે. નાગર બ્રાહ્મણો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પેલાને હમેશાં ત્રિપાઠી નાગર તરીકે ઓળખાવે છે. દોહદના વાણીઆ દેસાઈનાં પરાક્રમ મઠકુર થઈ ગયાં છે. ગુજરાતના પારીદાર વર્ગે શરવીર આગેશન પેદા કર્યો છે. બીલ, કાળી, કાકરકા, પારાળા, ચેપરા વિગેરે પછાત વર્ગોમાંથી અત્યંત માણસોએ લડાઈના મેદાનમાં ભાગ લીધો છે, અને તેમણે રાજપૂતોના આદર્શો સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુજરાતનાં-રાજપૂતોનાં રાજપૂતોની જાહેજલાલી, તેમનું શૌર્ય, તેમની ધર્મપરાયણતા, તેમનો આત્મભોજ જનજાહેર છે.

આ હકીકત ઉપરથી સૌ કોઈની ખાતરી થશે કે ગુજરાતની પ્રજાને માટે જે ખોટી માન્યતા હંસાવવામાં આવી છે કે ગુજરાતમાં હાલ સુધી તથા ક્ષત્રિય સિવાયની કોઈ કોઈ દિવસ સુધી નથી એ તદ્દન પાયાવગરની, ખોટી વાત છે. આખા ગુજરાતકાંડીઆવાડમાં વંશપરંપરાથી હાલ સુધી જીવંત રહેલી છે, અને એ પરંપરાનું જ્ઞાન કયાંય વાંધે આજે પણ શારીરિક કસરત, નીડરતા અને પ્રજાના સ્વરક્ષણ માટે આત્મભોગનો આદર્શ જાગૃત કરી શકાય તેમ છે.

પ્રતિષ્ઠાનું “ એસમેરીટમ ” જમકે છે. નિર્જાતા અને કાયરતાનો આક્ષેપ ફરી ફરીને સાબળવામાં આવે તો દરેક પ્રજા નિરસાહી બની જાય.

આજે આપણું દર્શન્ય છે કે એવાં ખોટાં બંધનો તોડી નાંખીને નવો જીવસો પેદા કરવો. આ હાલ સુધી સંસ્કૃત કરવા માટે સાહિત્યમાં થયેલા ઉમેરો કરવો પડશે. જાણક વપના હોદ્દાં પણ જરૂર પ્રસંગે હાલ જતાં, અને રજુદેવનાં અસલ દુઃખો સહન કરવા શક્તિમાન થતાં હતાં, તેનાં દશ્ય સમાજ આગળ ખડાં કરવાં પડશે. લક્ષ્ય-મંડપમાંથી એક પળની રાહ ભેગા વિના સૈન્યમાં દાખલ થઈ, સુખશાન્તિનો ત્યાગ થતો. ઝાંસીની રાણી

કે ચિતોડની રાણીનાં જેવાં દિગ્ગત અને શૌર્ય આજે પણ પ્રકટ થઈ શકે છે. જોઈએ અને કેસરીઆનાં બસિદાન આપવાની ધીંગલ અને શ્રદ્ધા આજે પણ કેળવાય છે. મહાત્મા ગાંધીજીનાં શિક્ષણનો મુખ્ય સિદ્ધાંત નીડરતાનો છે પરમેશ્વર તથા ‘ધર્મ’નાં ધુંડા નીચે દૂમ કરનાર સૈનિકને ડર જોનો દોષ શું ? સાત્તા-મહની તાલીમ લરકરી તાલીમને માટે જરૂરની છે. અહિંસા અને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ કેળવી ન હોય તો મનુષ્ય દિગ્ગત પણ જેવો બની જાય, જે અમાનવી દિગ્ગત અને કપટ, ગુંગળાવી નાંખતો ધૂમાડો અને રસાયનિક વાયુ યુરોપીય વિશ્વદર્શી જેવામાં આવ્યાં, તે, તે સંસ્કૃતિની, અધમતા બતાવી આપે છે. ‘શારીરિક બળની ઉપયોગિતા સુખશાન્તિને માટે છે, સ્વરક્ષણને માટે છે;’ પોતાના ધરનીનેમજા ધરખંદારની સુખશાન્તિને માટે છે. શારીરિક બળ અને ‘સંસ્કૃતિ’ દિગ્ગત જેડે ‘સંધ્ય’ નો દોષ’ તો ધંધલો જેવાં નથી, પણ આપણાં અખાડાઓમાં તો સંધ્યની ખીલવણીને ‘પ્રધાન સ્થાન આપ્યું’ છે. અહિંસા અને સંધ્યને લીધે શરીરબળનો ઉપયોગ માત્ર સત્ય અને ‘ન્યાય’ને માટે જ થાય એવો જ આપણાં દિગ્ગતોનાં જીવનનો આદર્શ છે.

સુખ-ત મહેતા

હિંદની ચિત્રકલાનો વિસ્તાર

ચિત્રોનો શૌખ જમાના અગાઉથી માણસ જાતમાં કુદરતી રીતે જ ઉતરી આવેલો જણાય છે; અને તે દરેક દેશમાં જણાયો છે. પહાડી ગુફાઓમાં વસતા જંગલી અવસ્થાના માણસોએ પણ પોતાની રૂચિના વિષયો, મનગમતા પદાર્થો વગેરે મહેનત લાઇને ફેરી કારેલા અત્યારે પણ તે વાતની સાક્ષી પૂરે છે. સારનાય અને સાંઝીના સ્તંભો ઉપર ચિત્ર રૂપે જ ઇતિહાસ વિરાજમાન છે; ઇજિપ્તના ખડેરોની દિવાલો પર, સ્કા. પૂર્વેની હબ્શી પ્રદેશની ક્યા ચિત્રોમાં રમુકરી રહી છે. મુગલ બાદશાહો તથા તેમના અધીરોના ચહેરા, યુદ્ધની વિગતો, રીતરસો વગેરેનો ખરેખરે ખ્યાલ તો તેમણે પછવાડે મુકેલા મહેલોની બાંતો પરના ચિત્રોથી જ આવી શકે છે. અત્યારે પણ યુરોપના બધાં પાટનગરોમાં ઇતિહાસ જાળવવા માસ મકાનો બંધાવાય છે, અને તેમાં ચિત્રકલાથી સામાનથી કુશળ ચિત્રકારો પાસે ખૂબ અને વર્તમાનના ગૌરવભર્યા કે રમરણીય પ્રસંગોના ચિત્રો કરાવવાનો રિવાજ ચાલુ છે. મતલબ કે, ચાંદોથી વર્ણન આપતાં થાપી જવાય અને છતાં મૂળ પદાર્થ કે હકીકતો જે ખ્યાલ આપી ન શકાય તે ચિત્રદ્વારા સદૃશ આપી શકાય છે. હબ્શી વધે પહેલાં અજંટાનો સાંધુ બિબિસાર જે ક્યા એ ગુફાની બાંતો પર ચીતરી ગયે તે જ ક્યા આજે આપણે કાળનું અંતર ભેદીને નીરખી શકીએ છીએ.

મૂળ તો ચિત્રોનો પ્રયોગ આ રીતે ક્યાની રમુઆત માટે થતો. ચિત્ર દોરવાની રીત માણસને

કેમ હાથ લાગી દશે તેની ચોક્કસપણે કંઈ શોધ થઈ નથી; પણ કુદરતી વલણ તથા મળી આવતાં નખૂતાઓ પરથી દેખાતા કેમ અનુસાર ખ્યાલ બાંધતાં નવો સકાય છે કે પ્રથમ તો મનુષ્યે આખી દેખાતા આકારનો પિંડ પત્થરમાંથી આપો ને આપો ધડવા મળ ક્યો દશે; અને પછી તેમ ધડતાં બાવ બતાવે તેટલું જ ઢાંરીને અંટકવા લાગ્યા દશે. આવા કામ-અર્થ ચિત્રો-Basso relief-ના નમૂના જવાનાં ચોટાં શુદ્ધ-મંદિરની આસપાસ અમીજ છે, અને કલાકારો તેની વર્ણન દાખવવાની રાક્ષિત તથા રીતની બહુ પ્રશંસા કરે છે. આવી અડધાં ધડેલાં ચિત્રો ઉપરથી પછી ધડનાં ચોટાંને ધીમે ધીમે માત્ર દેખાઈ જ આવેલાં બતાવવાનું સૂઝું દશે, અને એમ ચિત્રકલાની શોધ થઈ દશે. અને પછી તો દરેક જમાનામાં આ નેપી કલાનો આનંદ લેતાં કેંઈ ને કેંઈ સુધારાં થતા ગયેલા જણાય છે. છતાં એક વાત તો ચોક્કસ, કે દેખા દોરવાની આ રીત મનુષ્યની જ ઉપજનવેલી અને ધણા મતોના પરિણામે સિદ્ધ થયેલી છે. હમણું ફેરોમાહીની રીતે રોડ લાઈટથી આકારોને કુદરતી આકાર જેવા ઉપ-ચેલા બતાવવાનો મત્ત થાય છે તે કેંઈક અંશે ફેરી મૂળ તરફ વળવા જેવું લાગે છે, પણ આમ કરવા જતાં નવીન આકારો અને વિધાનો થતાં અટકે છે અને માત્ર નકલ કરી બતાવવામાં જ કલાની સમાપ્તિ જાનવામાં આવે છે.

ચિત્રમાંથી માત્ર પડાર્થ કે આકૃતિ સ્પષ્ટ સમજાય તેટલાથી જ તેની ગણના કલામાં કરી શકાય નહિ.

શબ્દોનાં નોંકણાં જોડનાર જેમ કવિ ગણાતો નથી, અમકદાર શબ્દોથી વર્ણન ભરી દેનાર સાક્ષર નથી, તેમ જ માત્ર રંગો અને આકાશની રચના કરી જનાર ચિત્રકારો 'કલાકાર' નથી. કોઈ પણ ચિત્રની ગણના કલા તરીકે થાય તે માટે તેમાં કેટલાક ઉચિત ધર્મો વિરાજમાન થવા જોઈએ. એક ચિત્ર દેખાવ-માં ટુટી પડે, પણ તેથી વિશેષ આગળ વધીને તે જોનારને કોઈ સંસ્કૃતિ, કોઈ ઉચ્ચાભિલાષ કે હૃદયના સૂક્ષ્મ ભાવોનો અનુભવ કરાવી ન શકે તો તે કલામાં ગણાવાને અયોગ્ય છે. જેમાંથી મનુષ્ય જૂતકાગળું સ્મરણ કરી શિક્ષણ લે, જેમાંથી તેને કુદરતમાંનું એક સમજાય, જેમાં તે જીવનની જ્યોત જોઈ શકે, જેમાંથી તેની કુદૃશ્ય તરફની, દેશ માટેની કે ધર્મર વિશેની લાગણીઓ સતેજ થાય અગર માનવચરિતનો ભેદ દેખાય, અને પોતાની કુરૂપતાનું જ્ઞાન કરી તે ઉચ્ચ થવા પ્રેરાય-કુદૃશમાં જે ચિત્રમાં ચિત્રકાર કોઈ એવી હૃદયની એક વાત સુધી કે જે તે ચિત્રની જીવનાધાર હોય અને તેની ખાતર જ તે ચિત્રનો જન્મ થયો હોય તથા ચિત્ર જોનારના મન પર તે સુખલાવ અધિકાર મેળવી શકે-તે ચિત્ર કલાની કૃતિ ગણાવાને યોગ્ય છે.

પણ 'કલા' એ વિરલ તત્ત્વ છે. તે તત્ત્વ કૃતિમાં પ્રકાશમાન હોય ત્યારે જ આપણે તેને પિછાની શકીએ. એ સિવાય, કલાતત્ત્વ વિનાની કૃતિઓ અને ચિત્રો તો ઘણા પ્રકારનાં હોય છે. તે બધાં તેમના-માં રહેલી તેમની ઓછીવતી ઉપયોગિતાનાં પ્રમણમાં જ મનુષ્યસમાજનો આદર પામે છે. વર્તમાનપત્રોના રીપોર્ટો, પુસ્તકોમાંનાં ચિત્રો, કેમેરા-થી લીધેલા ઝડપી ચિત્રો-snapshots-સોની, છદાર કે સુતારનાં કામો, રંગબેરંગી વણાટ વગેરે કૃતિઓ ઉપયોગ પૂરતી જ મનુષ્યના સ્વીકારને પાત્ર થાય છે. આ પદાર્થો માત્ર ઉપયોગ અર્થે જ ચિત્ર કામ માંડે છે, છતાં તેમાં પણ કોઈ વાર કલાની ચિનચારી હોય છે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ ઝગમગી ઉઠે છે. તેના પદાર્થો જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને એક પ્રાર્થના વિશિષ્ટ આનંદ મળે છે. A thing of

beauty is a joy for ever. કારીગર તેમાં પોતાનો પ્રાણ રેડી નિત્ય આનંદ આપતું કોઈ તરત જતાવે છે એ જ સૌન્દર્યનો આનંદ. કલાની આવી વિરલતાને લીધે જ ચિત્રકારો પોતાની બધી કૃતિઓમાં એક સરખી કલા પ્રકટાવી શકતા નથી. એક પિતાના બધા પુત્રોમાં પણ પિતાના સુશુ સરખા પ્રગટતા નથી. કલા કે વગરકલા, ચિત્રો તો થયાં જ રહે છે, અને પૃથ્વીનાં બધાં દેશોમાં અસંખ્ય ચિત્રો થયાં છે; કારણકે ગરીબની કુંપકી-થી રામના મહેલ સુધી એકંદર સૌને ચિત્રો ગમે છે. એ બધા ઉપર ચિતારાંઓનો વર્ગ શક્તિ પ્રમાણે નબળે જાય છે. તેઓની કૃતિઓ : કોઈને આનંદ, કોઈને સ્મરણ, કોઈને ઉચ્ચાભિલાષ, કોઈને વિનોદ-તો કોઈને ગંભીર રસ આપતી હોય છે.

પુસ્તકો જેમ માનવચરિત-ઘડવામાં ઉપયોગી સાધન મોઝાય છે, તેમ ચિત્રોની પણ અનુપના વિત-અને હૃદય ઉપર ઓછી અસર થતી નથી. મણુ ઘણાં પ્રાણુઓ એવા નગર પડે છે કે જેઓ ચિત્રોની વિચાર પ્રકટાવવાની શક્તિ નવધા વિના જો તે ચિત્રો ધરતીઃ ભીતો. પર ઓડે છે. આમજ દરબારમાં મોટા ભાગનો હેતુ ધરને ચિત્રોથી શોભાવવાનો હોય છે; પણ પછી એ ચિત્રોથી એમની દૃષ્ટિ દેવાઈ જાય છે. અને તે પર વિચારો ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતા નથી. આ ઉપરથી હું દરેક મૂર્ત કળાને, પ્રથમ માનસિક ચિત્રપટ પર ગોઠવાતી માનીને; ચિત્રકળાના પ્રારંભમાં જ ગણી લઉં છું. આંખ સામે જે જે વસ્તુ આવે છે તે બધીનાં માનસિક ચિત્રો બને છે. અને નરી કૃતિમાં કે આચરણમાં આપણાથી અનુભવ પછે પણ તે ફરીવાર આવ્યા વગર રહેતાં નથી. એટલા માટે ચિત્રો અથવા ચિત્રકળા વિષે વિસ્તાર પૂર્વક માહિતી મેળવવાની દરેક જણને જરૂર છે.

૨.

દિન્દુસ્તાનમાં ચિત્રોની સરખાન આદિકાળમાં પ્રથમ કોણે કરી તે આપણે બરાબર જાણી શક્યા નથી. પરંતુ મધ્ય પ્રાંતની વાધની ક્ષણો અને

ધંકાની શ્રીગિરિની શુદ્ધાઓનાં ચિત્રો જૂનામાં જૂનાં ગણાય છે, છતાં એ ચિત્રોની રેખા એટલી સ્વચ્છ અને હેતુસર આલેખાયેલી લાગે છે કે તે પરથી માનવાને કારણ મળે છે કે તે પહેલાંના યુગમાં પણ સેંકડો વર્ષ પહેલાં ચિત્રો કરવાનો રિવાજ ચાલુ હતો. ચિત્રો કરવાની એ પહેલી ચર્યાગ તો બીજાને સુશોભિત કરવાના હેતુથી થઈ હતી. જે માણસને પોતાના ધરતી બીંત શુભગારની દોષ તે પોતે જ પોતાના ધરતો ચિત્રકાર બની જતો અને દિવાલને ખીંચી રંગીને તે ઉપર જુદા જુદા રંગની માટીથી જેવા આવડે એવાં ચિત્રો દોરતો. આ ચિત્રો બહુજ ૬૬ંગા, કુદરતી આકારથી ધણાં જ ભિન્ન, છતાં લાક્ષણિક બનતાં, આ વાત પ્રથમ યુગના કુદરતી માણસનાં ચિત્રોથી ૨૫૮ સમગ્ર્ય છે. તે યુગના ચિત્રકારને પોતાનો શોખ અને વસ્તુની પસંદગી જતાવવાનો પૂરેપૂરો. અવગણ હતો, કારણ કે તેને કાંઈ નોંધેર. અભિપ્રાયની ભીતિ નહોતી. તે તેની બાજુમાં આવેલાં ઝાડ, પાન, પ્રાણી, પદાર્થ વગેરેનાં ચિત્રો પાડતો. અને એ બધાં તેમાંથી કાંઈ નવીન જ આકૃતિમાં પરિણમતાં, એવા એકદમ માણસની કૃતિ નોંધને બીજા માણસો તેનું અવકરણ કરતાં અને એમ ધૂંટાતા ધૂંટાતા તે આકારો ૩૬ થઈ જતા. એના નમૂના તરીકે આપણા હેથમાં કમળ, ફેરી, મોર, વગેરેની ૩૬ થઈ ગયેલી લોકિક આકૃતિઓ. નોંધવું તો એ વાત સમગ્ર્ય.

એક લાગે છે કે પહેલવહેલો ચિત્રકાર તો કાંઈ ધર બાંધનાર સિંહી જ હતો; કેમકે ખાલી દિવાલોને શોભાવવાનો વિચાર તેને જ પડેલો આવ્યો હોયો નોંધવો. અને હજુ પણ ગણ જમાના સુધી આપણા દેશમાં તો બીજા પરતું ચિત્રકામ એવા સિંહીઓ જ કરતા. અત્યારે સિંહીનું રચાન સમાજમાં કંઈક ઉતરી ગયું લાગે છે, પરંતુ પૂર્વકાળમાં એ લોકો વિદ્વાન વર્ગમાં મજાતા હશે એમ તેમના મયો ઉપરથી જણાય છે.

તિબેટનો એક પ્રાચીન. કલિદાસકાર તારાનાથ લખે છે તે પ્રમાણે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ ના કાળમાં

કલાના નમૂના તેના હેથમાં છે, અને તે બધા દેવતાક લાગે છે! બારનના યુદ્ધ પછી એનું જ ઉત્તમ કામ મેંકડો વર્ષ સુધી ચાલ્યું હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ ના અરસામાં અંગેકના સમયમાં વડોએ તે કામ ઉપાડી લીધું હતું. પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ માં નામાર્જુનના નામના કલાધરની નાગરેણીએ અમરાવતી, સાંગી, બારદટ વગેરે રચ્યાં તે જ વખતે વરેન્દ્ર એટલે કે બંગાળમાં, ધીમન અને તેનો પુત્ર વ્રતપાણ, દેવપાળ અને ધર્મપાળના રાજ્યકાળમાં નામાર્જુનની રૂપમાં જેનું કામ કરના. એ બધા ચિત્ર, ચિત્ર અંન પાત્રનું મર્નિશમ કુચળ પ્રકારે કરી બાજુતા. પછી બાજુ કે કલા મુખ રૂપ ગણ તેમ કલિદાસનો અંધારપણે પડે છે. ઇ. સ. ના સાતમા સદી (૬૪૨) માં મધ્યમો બ્રિજિસાર નામનો સિંહી અજંટા પર કલા વર્ણવે છે ત્યાં સુધીની દર્શકતા મળતી નથી તારાનાથ લખે છે કે એ બ્રિજિસાર દેવો જેનું કામ કરેલો. ઇ. સ. ના સાતમા સદી (૬૪૬) માં સિલહિત્ત બોહિસાના સમયમાં મેવાડમાં દૂગધર નામનો ચિત્રાકે વસુના જેનું કામ કરેલો. ઇ. સ. ૭૪૦ માં કારમીરના મહારાજામાન લલિતાદિત્યે કોનાજ હત્યું અને ત્યાંની કલા પોતાના રાજ્યમાં આણી તે, તારાનાથ લખે છે કે તેના પોતાના કાળ સુધી પ્રચારમાં હતી. તેના પ્રચારક દંસ કે લંસુરાજ ચિતારો હતો. જુદાઈમાં આરે પ્રચારમાં દતો ત્યારે ફેરેર દોષિષાર કારીમરો મળી આવના. રામમાં ઇ. સ. ના ૧૪ મા કે ૧૫ મા મેક સુધી જે કલાકોટાપ ખીલ્યું નહોતું તે ઇ. સ. પૂર્વેના બેદન્ટ વર્ષ પહેલાંના કાળમાં હિંદી અને સિંહી ચિત્રાકે જતાવી ચુક્યા હતા. આટલી દર્શન ચિત્રકલાના પૂર્વકાળ વિશે અને છે. કલિદાસનો ફરક માત્ર પુરાણ વિના તે કાલની ચિત્રકલા અને ચિતારાઓનો સંગળ મનિદાસ આપી કલાક તેમ નથી.

હિન્દના અખ્યાળની કલાઓમાં ચિત્રકારનું પાત્ર સિંહીથી છૂટું પડે છે, અને માત્ર ચિત્રો જ કરનારો એક વર્ગ જ હશે. દોષ એટલે દેખાય છે. એ ચિત્રકારો તેમના આશ્વપૂતાઓના. જીવનની તથા

તેમની વાસનાઓથી પૂજું પરિચિત માણુમ પડે છે. કારણકે ધણીવાર કથાનાં નાયકનાં ચિત્રો એક જ નેત્રને ને આત્મસંભાવણુ કરે છે તે પરથી તે ચિત્રોમાં તેમની લાગણીઓ કે વિચારોનાં પ્રતિબિંબ તેઓ નેત્રો દર્શી એમ લાગે છે.

ચિત્રકારો અને તેમના આશ્રવણતાઓનો માનસિક સહચાર તેમજ સહકાર ખૂબ જ દર્શી એમ લાગે છે. કારણકે ચિત્રકારો ગમે તે મુલકના હોય છતાં રાજ્યો અને શ્રીમાનોના મહેલોમાંના ચિત્રો નિવાસ કરનારાઓના પ્રતિહાસ અને સંસ્કારો પ્રમાણે જ ચિત્રરચેલાં માણુમ પડે છે. શ્રીમાનો ને કે જાતે શ્રમ ન લેતા, છતાં દરેક કામ તેમની આંતરદૃષ્ટિ પ્રમાણે થાય છે કે નહિ તે તરફ તેઓ ખાસ આગ્રહણીય રહેતા. દરેક મહાકવ્ય કરતી વખતે તેમાં ચિત્રચાળાનો સમાવેશ દરવામાં આવતો, અને તેમાં ચતુર ચિતારાઓ ધણી કાળ સુધી ટકી રહે તેવા પદાર્થો ભીંત પર લગાડીને તેમના આશ્રવણતાઓની મરજી મુજબનાં ચિત્રો કરતાં. આ ચિત્રોમાં વિષય તરીકે ધર્મ, પુરાણ, અને કથા વાંતો લેવામાં આવતાં અથવા મહાનના માલિકના પૂર્વજના મોટા જીવન પ્રસંગો કે યાત્રાઓ અથવા પરાક્રમે ચિતરવામાં આવતાં.

ચિત્રની વ્યાસપાસ વધેલા ગાળાઓમાં પાખી, ફૂલો, ફૂલો વગેરેની વેલગુદાણી થતી. આ પ્રકારનાં ચિત્રોમાં મનુષ્ય, પ્રાણી, પદાર્થો એ બધાં વચ્ચે એક જાતનો સમભાવ છે એવું દેખાઇ આવે છે. ચિત્રકારને મન કોઈ તરફ નહાતું નથી અને તે દરેકને એ છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. સુભાષ્યે તે વખતે દલબદારની તાદૃશતા ખતાવતી ફેટાકાશી નહેતી, એટલે એ ચિત્રોમાં ભાવ અને સફળ જતાવવાનું પ્રધાન રહેતું.

એ ચિત્રો પાછી ભીંતો ઉપર થયેલાં હોવાથી તેઓ ધણી કાળ સુધી આવતાં ફૂટીઆને પોતાની વાત કહેવા ટકી શક્યાં. ઇજિપ્તના મહેલોનાં ચિત્રો

કે ખોતાનનાં ખડેરનાં ચિત્રો હમરો વાં પહેલાંનાં માનસીઓએ જેવાં નીરખ્યાં હતાં. એવાં આજે આપણે નીરખીએ છીએ.

નગરજીવનમાં ચિત્રોનો શાખ એટલી દદ સુધી વધ્યો જણાય છે કે લોકોની નજરે પડતી ભીંતો પર રામાયણ, મહાભારત કે ભાગવતના પ્રસંગો અથવા છટાં પાત્રો ઠેકઠેકાણે નગરે પડતાં. મહેન્દ્ર પર્વત ઉપાડી ઉડતા હનુમાન, ચંકર, ગણપતિ, રાવણ અને સીતા, રામચંદ્રજી અને મૃગ, કૌરવ અને પાંડવો, ભીમ, અર્જુન, કૃષ્ણ ગોપીનો રાસ વગેરેનાં ચિત્રો તો હજી જૂનાં ચહેરાની ભીંતો પર જણાય છે. એ આપણી નજરે ચિત્રચાળાઓ હતી. પૂજ્ય આ કળા નગરજીવનમાં ખીલતી એમ ન હોતું. પહોડોની એકાન્ત ગુફાઓમાં વસતા સાધુઓ અને તપસ્વીઓએ પણ ચિત્રો કરવામાં અતિ શ્રમ લીધો છે. નગરની કળા કરતાં સાધુજીવનમાં ચિત્ર-કળાનો જે વિશ્વાસ થયો તે જુદી જાતનો છે. પહેલાં ને એલિફન્ટાની ગુફાઓમાંની મૂર્તિઓ કે બૌદ્ધોનાં અર્ધકોરી કોટેમાં ચિત્રો મનુષ્ય કરતાં ઉચ્ચતર, વધારે સક્રિયમાન અને ઓજસવાળાં થયાં છે. એ સાધુઓએ તે ચિત્રો માત્ર શોભા તરફિં. અથવા ચાતુરી ખતાવવા ઉપજાવ્યાં નથી, પરંતુ તેમના ઇચ્છની ઉપાસનાનાં અમુક સાધન તરીકે તેમણે તેમને પૂજ્ય રચાને મુખ્યાં છે. એ ચિત્રોએ ધર્મ-પ્રચારમાં બહુજ મોટા ફાળો આપ્યો છે. ધર્મમાત્રને, તેના અનુયાયીઓ આગળ, આદર્શોની સ્મૃતિઓ તાદૃશ રાખવા સારૂ કોષ્ટને કોઈ સંકેત ગોઠવવા પડ્યા છે. મૂર્તિપૂજાની પાછળ આનુંજ કોઈ રહસ્ય દરો. ધર્મપ્રચારમાં કલાનો ઉપયોગ કરવાનું તો રસિક આયોદ્ય પ્રથમ સંજ્ઞું છે. દિમાલમનો ખાખી ફેલાસવાસી એલિફન્ટામાં જે સ્વરૂપે મૂર્તિમાન છે, અથવા તેનું ઠેક ફણિજી સુધી નંદરાજનું લીલામય સ્વરૂપ પ્રગટ્યું છે તે કેટલાયે સંસ્કારી ધાર્મિકોના દલાયેમનું પરિણામ છે. અજંતાની ગુફાનાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રો, એ કલાનું ધર્મ સાથે કેટલું સંલગ્ન મથ્યું છે તેનું ઉત્તમ દર્શાવતું છે. એટલે મૂર્તિ બંનાવ-

વાની કલા આખીએ ધર્મપ્રચારકાએ રચાવી છે, અને તેને લીધેજ હિન્દુસ્તાનમાં કલાને બહાને કલાને સંપ્રદાય નીકળ્યો નથી. કલા દેવાર્ચનામાં સમાઇ ગઇ એટલે કલાને હમરો વર્ષ સુધી ટકાવી રાખનાર આશરો મળી ગયો. રસ્કિને ખેડું નથી કહ્યું કે All great art is worship.

આમ હિન્દુસ્તાનમાં એક કાળે ચિત્રકળા લેખિકાના અભિલાષો અને ધર્મ સાથે એતરંગેતર યર્ષા ગયેલી લાગે છે. દરેક ધર્મની સાથે તે ધર્મની ભાવના વધારે સરળ અને સ્પષ્ટ રૂપમાં પ્રકટ કરવા ધર્મોચાર્યોએ ચિત્રોને બહુજ અગત્યનું સ્થાન આપ્યું છે, અને મોટા જનસમુદાયને ધર્મતત્ત્વોના ઉપદેશ કરવાને અથવા કથાપુરાણનું જ્ઞાન આપવાને ચિત્રકળા સરળમાં સરળ રૂપે પ્રચાર પામી છે. વાણીમાં જેમ સરળતાપૂર્વક તેને અર્થ પ્રકટ થાય તેમ ચિત્રોમાં તેની સરળતા અને સાદાઇ જ ઉત્તમ ગુણ ગણાય છે. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે simplicity comes every late in art. હિન્દમાં ને ને વિદ્યાનો પરિપાક થયો છે તે બધીમાં સરળતા અને લાલવનો ગુણ આવ્યો છે. સમસ્ત પ્રજાજનનમાં સંસ્કૃતિ વ્યવસ્થા પ્રસરી રહેવાનું મુખ્ય કારણ આ જ છે. કલાનો આવો સરસ પ્રયોગ અને ગોઠવણ કરનાર કાવિઓ અને આચાર્યોની દીર્ઘદષ્ટિ કેટલી હશે તેના આપણે ખ્યાલ કરવો પડે છે. એમની હાયામાં જન્મ પામેલાં ચિત્રો સાદાં છતાં હજી પણ આપણા હૃદયમાં ઉડાં બાવો અને મનમાં દિવ્ય કદવળાઓ પ્રેરે છે.

૩

હિન્દના ઇતિહાસની સાથે ચિત્રનો ઇતિહાસ પણ કાન્તિ પામ્યો છે. બીતપર ચિત્રો કરવાનો રિવાજ ચાલુ હતો એવામાં ગ્રંથો લખવાનો રિવાજ દાખલ થયો, અને એ સાથેજ બીતનાં ચિત્રો નાના કદથી કપડાં પર કે કાગળ પર ચિતરવાનું વર્ધ થઇ ગયું. સમ્રાટ અશોકના સમયમાં ગૌર સાધુઓ ચિત્રપત્રો લખને ચીન અને ગંધારનાં ઉપદેશ કરવા

ગયા હતા. તે કાળથી હિન્દુસ્થાને ચીનને પાર્શ્વિક ચિત્રકળાની દિક્ષા આપી એમ કહી શકાય. ચિત્રકળાને રાજ્ય પ્રમ્લ અને તરફથી કેટલી આદર મળતો તે તો જૂના સાહિત્યમાં આપણે જાણીએ છીએ, તથા રાણીઓ પણ ઘણીવાર આ કલામાં મશગુલ રહેતી એવું જાણીએ છીએ તે પરથી સમજાય છે.

ઈસુના જન્મ-સાતમા સૈકામાં હિન્દની બુદ્ધકળા (અજંટાનું કલાવિધાન) કાળની હુમેસમાં ગ્રમ થઇ જતી લાગે છે. ત્યાર પછી ટેક સોળમા સૈકામાં અકબરના સમયમાં ઇરાની અને હિન્દી કળા દેખાય છે. છતાં ઇતિહાસનો ક્રમ કહે છે કે એ વચ્ચે માળામાં મોટી ધર્મકાન્તિઓ અને રાજકાન્તિઓ થવા છતાં કલાનું સ્થાન જનસમુદાયમાં ટકી રહ્યું હતું. ગુજરાતના ગૌર રાજ શિલાદિત્ય અને તેના વંશજોએ આખા રજપુતાના અને હિમાલયની તળેટી સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. વલ્લભી રાજ્યના પતન પછી તેના છેલ્લા વંશજ શકાદિત્યે મેવાડમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું તે સાથે વલ્લભી રાજ્યના સંસ્કારોથી બધાં રજપુત રાજ્યોમાં એક જ પ્રકારની રીતરસમ અને સંસ્કૃતિ પ્રસાર પામી. વલ્લભી રાજ્યે, આમ, અજંટાની ગૌર ચિત્રશૈલીનો સંબંધ મેવાડમાં (રજપુત ક્ષત્રીઓ) ઉતાર્યો હોય એ સંભવિત છે. અરબ સરદાર ચક્ર-મ્મદ કાસમે પહેલવહેલું સિંધ સર કર્યું ત્યારે કેટલાક હિન્દુઓનું મંડળ તેની અને તેના અફસરોની છબીઓ ચીતરવાની માગણી કરવા ગયું હતું એવી વહીવટ તે સમયના ઇતિહાસકારે લખી છે. આટલી નાની વાત યશુ કલાનાં ઇતિહાસ આટે બહુ મહત્વની લેખી શકાય, એમ લાગે છે કે તે કાલમાં ચિત્રકામ લોકરૂચિને બહુ અનુકૂળ થઇ પડ્યું હશે.

આગળથી જમપુર ચિત્રકલાનું મોટું મથક થઇ પડ્યું હશે એમ તેની પ્રસિદ્ધિ પરથી લાગે છે.

સુસલામાનો હિન્દમાં આવ્યા તે વખતે હિન્દમાં ઘણાં ઉત્તમ પ્રકારનાં અને પરદેશની લેસા યશુ જાંયા વગરનાં ઘણાં ચિત્રો થતાં અને તે કાળના યશુ

નમૂનાઓ અત્યારે પણ કંલાની પ્રથમ પંક્તિના ગણાય છે. મુસલમાનોના આવવા પછી તેમની ધણી રીતભાત હિન્દમાં ફેલાઈ. પરસ્પરે આપલે થઈ તેમાં ધરાની નાણુક ચિત્રકલા તથા ઉત્તર હિન્દની કળાનો રસમય સંયોગ થયો. મુગલ બાદશાહો ચિત્રકલાના ખરા રસિયા હતા. તે વખતે હિન્દુસ્તાનની કળા રજપુત રાજ્યોના આશ્રયે ખીલી રહી હતી. અને આપણે આગળ કહ્યું તેમ હિમાલયની તળેટીમાં, કાંગરાની ખીણમાં અદ્ભૂત ચિત્રશૈલી વિકાસ પામી હતી.

શહેનશાહ અકબર મુગલ શહેનશાહતનો જેમ સંસ્થાપક હતો તેમ કલાઓનો પણ મહાન આશ્રયદાતા હતો.

તેણે આ દેશની ધણી રહેણીકરણીને માન આપ્યું તેમાં ચિત્રકલાને અને સ્થાપત્યને પણ બહુ ઉદાર દિલે આવકાર આપ્યો. અશુભકર્મજલ લખે છે કે, “અકબરશાહને નાનપણથી જ ચિત્રકલાનો ગ્રહ જ શોખ છે. તે દરેક રીતે આ કલાને ઉત્તેજન આપે છે કારણ કે તેને આનંદ અને અવ્યાસ બંને મદિ ઉપયોગી ધારે છે. આથી ઘણા ચિત્રકારો મોટી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. દર અકબરીએ બાદશાહ જનાબ આગળ દરેગાઓ અને હજીરીઓ બધા ચિત્રકારોનું કામ રજુ કરે છે. બાદશાહ નેમ્તે તે કારિગરી પ્રમાણે ધનામ આપે છે અગર માસિક પગારમાં વધારો કરી આપે છે.” ચિત્રકારોનાં ખપનાં પદાર્થોમાં ઘણા સુધારો થયો હતો. અને તે દરેકનો ચોક્કસ બખ્તરભાવ મૂકવામાં આવ્યો હતો. ‘રંગનાં મિશ્રણો ખાસ કરીને સુધાર્યા’ હતાં. અને તેથી ચિત્રોમાં પહેલાં કરતાં વધુ ખૂબી આવી હતી. હવે બહુ જ ઉત્તમ કોટિના ચિત્રકારો મળી આવતા હતા. અને ધરાનનાં બેઝાદને તોલે આવે તેવા નમૂનાઓ તેમજ યુરોપના પ્રસિદ્ધ ચિતારાઓના તાદશ કામો સામે મૂકી ચકાય તેવાં કામો થતાં હતાં. ઝીણવટ, સંકીર્ણ અને નેમભર્યું ચિત્રકામ એવું સરસ થતું હતું કે, તેના જેવો નમૂનો દુનીઆમાં બીજો કંપણે એવો નહિ નિર્ણવમાં તે જીવ લાવતા.

‘લગભગ’ સો તો નામચીન બાહોશ ચિતારાઓ હતા. અને બીજા કાંચા અને વચલા વર્ગનાં તો ઘણા હતા. ‘હિન્દુ ચિતારાઓ માટે તો નીચેની વાત તો ખાસ કરીને સાચી છે કે અમારી (મુસલમાનોની) કલ્પનાને વંદાવે તેવાં ચિત્રો બને છે. અરેબર આખી દુનીઆમાં તેમની બરાબરીનાં ઘણા જ ચોડા હશે.” આટલું લખતાં પહેલાં અણુલકર્મજલે અસરો લખવાની કળા વિષે ઘણું લખ્યું છે, કારણ કે તેની ધાર્મિક માન્યતા. પ્રમાણે અસરો લખવાની કળા વધારે ઉપયોગી છે. ખુદાઇ વાણીની સુંદર નકલ લખવા લખાવવામાં પૂન્ય મનાય છે. ખરી વાત એમ છે કે બેઝાદની બરાબરીની નકલો હિન્દુસ્તાનમાં થઇ જ નહોતી. પરંતુ હિન્દુ લોકો, કોઈપણ વિષયને કલ્પનાતું સ્વરૂપ આપવામાં અતિ પ્રવીણ છે એટલી વાત તો અણુલકર્મજલ કમ્પેન્ડ કરે છે.

અણુલકર્મજલના બાઇ ફેઝીની સોબતથી અકબર શાહે હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનો પરિચય મેળવ્યો હતો.

તેણે ઘણા હિન્દુ ચિતારાને રાખીને તેમની પાસે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બીતો. પરંતુ મોટાં ચિત્રો, કે હાથીદાંત પર ઝીણું ચિત્રો કરાવ્યાં. મહાભારતનો તેણે પરશિયન ભાષામાં, તરજૂમો કરાવ્યો તે રાજનામાં તરિકે પ્રખ્યાત છે. તેમાં ૩૬૬ ચિત્રો કરાવ્યાં. તે બધાનો કુલ ખર્ચ ૪૦,૦૦૦ પૌંડ એટલે ૪ લાખ રૂપીયા થયો કહેવાય.

તેણે કરાવેલાં ફતેહપુર સીક્રીની બીતો પરનાં ચિત્રો તો લગભગ નાશ પામવા આવ્યાં છે.

અકબર પાસેના ધરાની ચિતારાઓમાં ખવાગ અબ્દુસ સમદતું નામ મશહૂર છે. એની પાસે ઘણા હિન્દુ ચિતારાઓએ ધરાની કળાનું સિદ્ધાંત લીધું હશે. દશવચ નામનો હિન્દુ ચિતારો તેનાં શિષ્ય હતો.

એક બહુ પ્રસિદ્ધ પામેશો બસાવાન નામનો ચિતારો હતો. તેના ચિત્રકામમાં અજંટાનાં ચિત્રો જેવી ઊચ્ચતા માણ્ય પડે છે.

વ્યક્તિરૂપ પ્રીતે છે પણ અજાંઠા જેવી સુશો-
ભનો નથી. આસાવાન દશવન્થનો પ્રતિરૂપથી હતો.
દશવન્થ ચિત્રમાંનું દસમ મુકવામાં, ચહેરાની ખૂબીઓ
ચીતરવામાં, રંગીન યોજનામાં અને તસવીરી કામમાં
પ્રવીણ હતો. દશવન્થમાં હળુ વધુ ગુણો હતા.

અણ્ણલ ક્રમ લખે છે કે તે એક પાણખી
ઉચકનારનો દીકરો હતો. એને બચપણથી ચિત્રકળા
માટે અનહદ પ્રેમ હતો. તે બીજા ચિત્રામણથી ભરી
હેતો—કોઈ ખાલી જગ્યા રહેવા જ દેતો નહિ. અકબર
શાહની નજરે તે પડ્યો અને તેને પવાન અમદુસ
સમદનો એવો બનાવ્યો. તેના કાગળી અસંત પ્રશંસા
યતી, પછી તેની જાંઘીની ઉંચી રિથતિમાં પહેંચતાં
તે દિવાનો ઘસ ગયો અને આપવાત કરી મરી ગયો.

કેટલાક કહે છે કે અકબર કલાકારોના આશ્રય-
દાતા થયો તેમાં થોડે અંશે આત્મગૌરવ, આત્મ-
પ્રશંસા અને પોતાની કળા રચાપવાની ઇચ્છા પ્રગળ
રીતે પ્રેરક છે.

મુસલમાન ધર્મની સખ મનાઈ છતાં અકબર
બંને ચિત્રકળાને માન આપે તેમાં માત્ર અકબરના
આત્મગૌરવ, અને આત્મપ્રશંસાના આશયો હતા
એમ માની શકાય નહિ—અને એમ નહોતું. અણ્ણલ
કહે છે તેના શબ્દોની નોંધ લીધી છે તે તરફ આપણે
જોઈને જોઈએ.

અકબર શાહ કહેતા કે ચિત્રકારને ઈશ્વર બહુવા-
નું એક ખાસ સાધન છે એમ મને લાગે છે;
કારણ કે કોઈ સહ્યવ મૂર્તિ ચીતરતી વખતે અને
એક પછી એક તેનાં અવયવો નિહાળી વખતે તેને
વિચાર આવતો જ હતો કે તે ગમે તેટલું કરે તો
પણ જીવ તો મૂકી શકે તેમ નથીજ. જાંઘીની બક્ષિસ
કરનાર ખુદાને ઉપકાર માનવાની તેને રજા પડે
છે અને એ રીતે તેનું જાન વધ્યે જાય છે.

વેંપંટક માં અકબર એક વખત શિકાર કરતાં
દ્યાર્દ્ર મઈ ગયા, અને શિકાર બંધ કરવાનો ઢુકમ

આણો. ચેતનની એકતા દરેક જીવંત પ્રાણીમાં
અકબરના મનમાં ઉગી અવતાં ઉચ્ચ દષ્ટિ
મળી એમ સમજાય છે. તેની પ્રકૃતિમાં કુદરતનો પ્રેમ
તો હતો જ.

અમલકારપ્રેમી મન અને વિશ્વની અદ્ભૂતતા
માટે થાક હોવાથી અકબરમાં ધર્મ જેટલો જ કળા-
પ્રેમ પ્રવર્તતો.

અકબર પછી જહાંગીરમાં તેના બાપ જેવા
ચોડીધણીએ ધર્મપ્રિયતા તેની કળા પ્રતિ આ-
વતી નહોતી; એ તો જમાનાનો એક ખરેખરો રક્ષ-
ભોગી હતો.

મળી આવતાં કળાના દરેક ગમ્નાઓ તે સંપ-
રતો, કારિગરીની બારીકીઓ તે સમજતો, જાણુદ
તેની કદર કરતો. કોઈ પણ મૂલ્યે તે કળાની ચીજોનો
કળાને મેળવતો અને બારેમાં બારે કિંમતો આપતો.
સરદાસમ રાએ જહાંગીરનાં કળાના આશ્રયદાતા તરીકે
બહુ વર્ણનો કર્યા છે.

મુગલ ચિત્રકળા જહાંગીરના રાજ્યમાં પરિસીમાએ
પહેંચી ગઈ હતી. પછીથી શાહજહાનના સમયમાં
તેનું રચાન રચાપત લઇ લે છે, ત્યારથી તેની ઉત-
રતી હાલત થાય છે. જે પ્રવાવશાળી કળા આગળના
રાજ્યકાળમાં જણાતી તે મંદ થાય છે.

રંજ અને ચિત્રવિદ્યામાં બરાબ વધે છે પણ
અમક કે ઝપટ નથી રચાપત, કળા-નિરોમણી બને
છે અને ચિત્રકળા નમે છે.

રચાપત્યનો વિકાસ થવા પહેલાં ચિત્રનો વિકાસ
કેમ થયો એ સવાલ થાય તો તેનું કારણ માત્ર એટલું
જ કે ચિત્રો માટે બહુ યોજના કે ગ્રાહ્યકોની
જરૂર પડતી નથી અને રચાપત્ય તો અનેક માણસો-
ના સહકારનું પરિણામ છે, અને શાહજહાન
મહાન આશયો બાંધવાનો ત્રીજો શોખ ધરાવતો હતો.

એટલે સ્થાપત્યને આખા સામ્રાજ્યનો ટેકા મળી ગયો. તેના રાજ્યમાં ચિત્રોની સંખ્યા ધી નંદોતી પણ તેમાંથી ગુણુ તો કમી થઈ ગયો.

ત્યારબાદ આરંગજેનું શાસન થયું એટલે સુગંધકળાનું પતન ક્રમસર ચાલ્યું અને ધર્મનંધ રાજ્ય-કર્તા તરફથી લેણ પણ આગ્રય મળતો એટલે એટલે કાંઈ શોધીન અમીરો અને દરબારીઓ ઉપર ચિત્રકળા નિર્ભર રહી. કેટલાક ચિત્રકારો લખનૌ, પટના અને દક્ષિણ હૈદરાબાદના નવાબોના દરબારમાં જઈ રહ્યા અને એ રીતે સુગંધ ચિત્રશૈલી બીજા સ્થાનોમાં ગઈ.

૧૯ મી સદીમાં લખનૌ તરફ કંપની સરકારની ઊંઘા પસરી તેથી ત્યાંની ચિત્રશૈલી પર યુરોપીઅન દમની અસર થઈ અને વધારે વર્ણરંજક થઈ ગઈ. લખનૌના ચિત્રકાર કંપનીના વેપારી અફસરોની ઈચ્છા પ્રમાણે હાથીદાંત પર ઊભીઓ અને ચિત્રો કરતા થઈ ગયા, અને ખુરેખરી સુગંધકળા નાશ પામી. હજી પણ આ પદ્ધતિ પર હજી દિલ્હીમાં અને લખનૌમાં કામ થતાં હોય છે. પણ તેમાં પ્રેરણા, ઉર્મિ કે પ્રજાવતી ઊંડા આવર્તા જણાતાં નથી.

મૂળ ધરાની કળામાં બેધારી જણાય છે-પૂર્વની અને પશ્ચિમની, પૂર્વની ધારીમાં ચિત્રાઈ ઊંઘા જણાય છે. તેમાં રંગની સહાય વિનાની રેખાની ચપળતા પરતો કાઢી જણાય છે. પશ્ચિમની તે ખરી ધરાની કળા. તેમાં રેખા કે હલન ચલન નહોતાં. તેની ઓળખ મુંદરે રંગરચના અને પ્રજાવતરી આકૃતિઓથી થાય છે.

ધરાની હાથીદાંત પરનું ચિત્રકામ તો તેની મર્યાદા પ્રમાણે સંપૂર્ણ લાગે છે. તેમાં લાલો ખતાવવાનો સંગ્રહ થતો નથી હોતો. પણ તેમાં બધી તરફનું એક જાતનું સમતોલન છે. ધરાની ઉસ્તાદો તેમની સ્વસ્થ પ્રકારમાળ રંગભરી ઘટ્ટિમાં ઊંઘા લાવતા જ નથી. પણ એક પ્રકારની લક્ષ્યભરી પસંદગી તેમનાં ચિત્રોમાં વ્યાપી લાગે છે.

Indo-Persian (હિન્દી-ધરાની) નામનો પ્રયોગ કરતાં બે પ્રકારની જૂલભરેલી માન્યતા બધે છે. (૧) સુગંધ ચિત્રકળા માત્ર ધરાનીની પરંપરા છે, અને પરંપરા જ નહિ પણ કલિ છે; (૨) અંકચરના સમયમાં જ હિન્દી કળા ધરાની કળાની આધારતે થી જ નીકળી આવી. આ બીજી વાતને કાંઈ ટેકો આપતું જ નથી.

ધરાની બૈકાદનું કામ જોઈને તેની નકલ કરનારા અંકચરી ચિત્રકારાનું કામ આપણે નોંધએ છીએ ત્યારે એકંદર મળતાપણાની ઊંઘા આપણને લાગે છે. પરંતુ સાથે સાથે અગળા દેર પડતો પણ લાગશે.

આ દેર કઈ રીતે પડે છે ?

આપણને જણાય છે કે હિન્દુ ચિત્રકારોને રેખા અને રંગ પર ધરાની જેટલો પ્રભુ પ્રેમ નથી એટલું જ નહિ, પણ પદાર્થોના સ્વરૂપ માટે પણ તેટલો આગ્રહ નથી. એમ છતાં તેમના કામમાં વિચારની પ્રગાદતા (Intensity) વિશેષ છે. તેઓ ધરાની છતાં પરથી ચીતરે છે. ધરાની સાધારણ ઉપર છે પણ તે સાથે તેમનું ધ્યાન, તેથી પાર બીજી વસ્તુએ લાગેલું છે એમ જણાશે. 'દરિના નિયમોની બારીક સમજ અથવા દલાઈ નિયમોની વિવિધતા અને મનુષ્ય આકૃતિઓનો અને બીજા પદાર્થોનો ખરા ખ્યાલ તેમને આવ્યો જણાતો નથી. હિન્દુ ચિત્રકારોઓ લાગણી ખતાવવામાં ધરાની ચિત્રકારથી આગળ જણાતા નથી. હિન્દુ ઉસ્તાદમાં જે વધારાપણું છે, તે ચિત્રને એક જાતનો નકશો અને મનુષ્ય આકૃતિની ગીચ આદર બનાવી દે છે. ધરાનીમાં ખુદ્દાપણું અને સફાઈ કમી થઈ જાય છે. પણ બીજી એક બાબતમાં હિન્દુઓ ધરાની ઉસ્તાદથી ચડી જાય છે. તેઓ માનવી પાત્રોમાં વધારે રસ લેતા જણાયા છે. તમસીર બનાવવામાં તેઓ ચડિયાતા જણાયા છે અને સુગંધકળામાં તરવીરનું કામ ખાસ આગળ પડતું થયું હતું.

એકાદ પંક્તીની ધરાની કળામાં રેખાની સદાષ્ટ અને જોમ બતાવવાને લોકો વ્યક્તિ અને ભાવનું આલેખન શુભ થયું છે—જ્યારે હિન્દુ ચિતારાઓએ તેમના કામોમાં જીવન અને માનવ અનુકંપા પ્રતિ પ્રેમ બતાવ્યો છે. તેનું કારણ હિન્દુ ધર્મની આધ્યાત્મિકતા તેમની રજોમાં વહેતી હોવાથી તેમની કલ્પનામાં એ ભાવો સહજ પ્રગટતા. મુગલકળામાં ઉત્તમ રસિકતાનો અભાવ લાગે છે તે છતાં તેમાં માનવી જીવનની આકર્ષકતા તથા ખરી મનોહરતા છે. તેનો પ્રારંભ રાજ્યકળા તરીકે થાય છે. અને આશ્ચર્યહાતાઓની તે અધીન અને પ્રેરિત રહે છે પરંતુ ધીરે ધીરે હિન્દુ પરંપરામાં તે સળી જાય છે.

અકબરના સમયમાં ઇરાનની અસર ચિત્રકળામાં વધારે જણાતી હતી, પણ સત્તરમી સદીમાં ઇરાની ચિત્રોની નકલો થવી ચાલુ હતી તો પણ તેમાંથી ઇરાની તત્ત્વ ધીરે ધીરે ગળી જતું લાગતું હતું. જહાંગીર અને શાહજહાનના સમયમાં ખરેખરાં ચિત્રો હિન્દી ઢબ પર જ ચીતરાયાં છે. તે વખતે સમરકંદના એક ચિતારો ‘સમરકંદનાગણ’ એમ સદી કરે છે, તો પણ તેણે દોરેલ અફસરોનાં ચિત્રોમાં ઇરાની તત્ત્વ જેવું કંઈ જ લાગતું નથી. ૧૬ મી સદીમાં ઇલાહીની જે અસર ફેલીમીશ અથવા ફેલ્પ ચિત્રકળા પર થઈ હતી તેની આ અમર ગણી શકાય.

૪

રજપુતાના અને હિમાચલની તળેટીમાંથી કલાના જે નમૂના મળ્યા છે તેમાં ઇરાની કલાનો મુદ્દમ અંશ નથી, અને તે નમૂના હિન્દી શુદ્ધિની ઉત્તમ પ્રતિનિધિ છે. અજંતાનાં ચિત્રો અને રજપુતાનાનાં ચિત્રો વચ્ચે કાળનો મોટો અંતરાય હોવા છતાં તે પરંપરાનો સદંતર નાશ થયો માની શકાય તેમ નથી.

રજપુત કલાના ઉંચી પ્રતિનાં ચિત્રોમાં સંગીત-ભાવો તરંગનું સૌંદર્ય (Beauty of Lyrical mood) અને અનુપમ વેગવતી રેખાની અપૂર્વતા (Exquisite flow of line) છે.

મુગલ ચિત્રકલા કરતાં રજપુત ચિત્રકારોનું લક્ષ્ય નિરાળું જ છે—રેખા અને રંગથી જાતીય ઉર્મિઓ (Emotions of race) પ્રગટ કરવાને તેઓ લાટના રાસ અને કવિતા જેમ હાં અને રમકડામળના શબ્દોનો કે ઉપમાઓનો પ્રયોગ કરે છે તેવી જ રીતે તેઓ જૂના સ્વરૂપે લોકપ્રિય કથાઓનો તે જ મર્થાદાનુસાર પ્રયોગ કરે છે. રજપુત કળા કદિ અટપટી કે કિલજીતા ભરી બનતી નથી; નાચગાન સાથે તેનો સતત સંબંધ જાળવી રહે છે.

મુગલકલાનું ખીજ નીકળી ગયું છતાં હિમાચલની ખીણમાં અથવા પંજાબની ઉત્તરે નગરદ્વાર કાંગરાની ચિત્રશૈલી એમની એમ તેનાં પૂર્વનાં રજપુત સ્વરૂપ અને સ્વભાવ જાળવી રહી હતી. આપણે આગળ બેંધ ગયા છીએ કે કાંગરાની શક્તિ પહાડી શૈલી તરીકે પણ ઓળખાતી હતી. આ શૈલીનાં ચિત્રો એવાં મનોહર, રસભર્યાં અને સ્વચ્છ શૈલીનાં આલેખન છે કે આપણે કાંગરાને હિન્દુસ્તાનનું ફ્લોરેન્સ કહી શકીએ. ૧૬૨૧ સુધી હિન્દુ રાજાઓ ત્યાં રાજ્ય કરતા.

અદારમી સદીમાં શિખ મહારાજા રણજીતસિંહના દરબારમાં આ પહાડી શૈલીને સાફ ઉત્તેજન મળ્યું હતું. પંજાબના ઘણા કુટુંબો પાસેથી આ શૈલીનાં ચિત્રો નીકળી આવે છે. ઓગણીસમી સદીમાં આ શૈલીના ચિત્રકારો જિયારા લોકાશ્રય વિનાના સર-કારી ઓરીસોમાં નોકરીઓ લેવા નીકળી પડ્યા અને ચિત્રકળા ગળતી ગઈ. પણ તે શૈલીનો ખરેખરો અંત તો ૧૯૦૫ ના એપ્રિલની મોટી તારીખેની સવારે કશું રીતે આવી ગયો. ધર્મસાગી આગળ મોટો ધરતીકંપ થયો અને કાંગરા ખીણનાં અનેક ગામડાં યુમ થયાં, તેની સાથે ચિત્રકારો અને તેમની કળાનો અંત આવી ગયો. આ ચિત્રશૈલી જ હિન્દુસ્તાનની ખૂદ નિઃશ અને પૂર્વકાળની સંજ્ઞાતી આવતી દોરી ગણી શકાય.

એક વખતે રાજપુતાનાને કળાનો વારસો આપનાર શુન્ગરાતમાં યવનોના આગમન પછી ચિત્રકળાની સાવ પડતી ઘઠ ગઠ. યવનોએ સુદર દેવાલયોનો નાશ કર્યો. સોમનાથ સ્થાપત્ય અને ચિત્રકળાનું ભવ્ય મથક હશે એમ આપણે અવશ્યે ઉપરથી માની શકીએ.

યવનોના ગયા પછી જૈનધર્મે શત્રુંજય અને આણુ ઉપર સ્થાપત્યકળાનો તો પૂર્વ કરતાં પણ અધિકતર સંયુદ્ધાર કર્યો, પણ ચિત્રકળા ગઈ તે ગઈ જ. જે કંઈ ચિત્રકાર થતું તે સ્થાપત્ય અને શિલ્પને રંગ આપવા પૂરતું જ, અને તેથી તે કળા સલાહોના હાથમાં જ રહી. શુન્ગરાતકાલીઆવાડના રાજમહેલોમાં અને દેવળોમાં કરેલાં ચિત્રો તેમના નામનાં છે.

ભાવનગર પાસે શિહોરના રાજ્યમહેલમાં જમનગરના જૈન દેવળોમાં એ સલાહ ચિત્રકામ હજી પણ છે. પરંતુ ચતુરાઈભર્યું સૂક્ષ્મ ભાવોનું આલેખન કે આખાં મિશ્રણ નથી, જાડી લીડીઓ, ઘેરા રંગો અને નિચેતન આકૃતિઓને લીધે તેને માત્ર ચિત્રકામ કહી શકાય; પણ કળાની કક્ષામાં ન મૂકી શકાય. જયપુરની ચિત્રશૈલી કરતાં આ શૈલીમાં એક ફેર છે કે જયપુરનાં ચિત્રોમાં એક જ ચિત્રપટ ઉપર ઘણા પ્રસંગો એક સાથે બનતાં ચીતરવામાં આવ્યા છે, ત્યારે સલાહશૈલીનાં ચિત્રો સીલીંગને અડતી પટ્ટીમાં, ચાલુ પ્રસંગો આઠ, કાંખા પરા ઉપર ચીતરાયેલા છે અને દરેક પ્રસંગને હશે પાંચમાં આવ્યો છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ચિત્રકળાનો ઇતિહાસ અહીં સુધી આવી અટકે છે, તે સાથે દક્ષિણમાં પણ ચિત્રકળાની શી હાલત થઈ તે જોઈએ.

તિબેટનો જુદો ઇતિહાસકાર તાગનાથ હિંદના દક્ષિણ પ્રાંતોની ચિત્રકળા વિશે ઉલ્લેખ કરે છે કે દક્ષિણમાં જય, પરાજય અને વિજય નામના ત્રણ ચિત્રકારોનાં કુળ વિસ્તરેલાં હતાં. તે વખતે તાંબેર અને મૈસૂર ચિત્રકળાનાં મથક તરિકે

પાદાર આવે છે. અદારમા સૈકાનાં અંત ભાગમાં તાંબેરના ચિતારાઓ ઉત્તર હિન્દમાંથી આવી તાંબેરનરેશ સરભોજના દરબારમાં આશ્રય પામ્યા એવી વાત છે.

તેઓ હિન્દુ હોવાથી રાજપુત શૈલીના જ અનુયાયી હોવા ભેદએ એમ અનુમાન થાય છે. એવા ચિતારાઓનાં લગભગ અઠાર કુટુંબો તાંબેરમાં હતાં અને તેમનાં કરેલાં કેટલાંક મોટાં ચિત્રો તાંબેરના મહેલમાં છે. તાંબેરના રાજવંશનો અંત આવતાં રાજ્યાધ્યપરહિત કેટલાક ચિત્રકારોએ હાથકારી ગરીબો પેશો લીધા. કેટલાક સોની બન્યા અને અત્યારે દક્ષિણ હિન્દની જે કેટલીક કારીગરી વખણાય છે તેના મૂળ સ્થાપકો તેઓ જ હતાં. જે કે કેટલાક સાથે સાથે બાપકાદાનો 'ધંધો' છંપીઓ કરવાનો રાખી રહ્યા છે અને દેવદેવીઓની છંપીઓ કરી બજારમાં વેચે છે, પણ ચિત્રકળાને કાર્ફ જાતની સંસ્કારી પદવી મળી હોય તેવું લાગતું નથી.

૫.

આમ હિન્દુસ્તાનમાં ચારે તરફ ચિત્રકળા અંધકારમાં વિદુષ્ટ થઈ ગઈ હતી, તે આપણે જોઈને ઇચ્છેલ અમલની રાજઆતના કાળમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. ઇચ્છેજેએ આ દેશમાં આપીને એમજ માની લીધેલું કે આપણી જીતેલી પ્રજામાં કળાતાન કે શિક્ષણ અથવા સંસ્કૃતિને નામે કશું જ નથી અને બધું જ આપણે શીખવાનું છે. આ માનવતા તેમના અંતઃકરણની પણ હોય, છતાં તેનો અમલ કરવાને તેમણે જે ધોરણો લીધાં તે આ દેશને અનેક રીતે હાનિકારક નીવડ્યાં. આપણે સરકારી યુનિવર્સિટીઓના શિક્ષણથી શું ખોયું અને શું મેળવ્યું તે વિશે ઘણા વિવાદો બહાર છે. કળાની બાબતમાં પણ સરકારે આ દેશનાં હકીકત, સંસ્કારો કે જરૂરીઆત પરખ્યાં નહિ. ઇંગ્લંડમાં કલાશિક્ષણ મનુષ્યવિકાસ માટે જરૂરું છે એમ સાર્વજનિક સરકાર થયે અને તેને અંગે સાલિયન-કેન્સિંગ્ટનની સ્થાપના થઈ. આર્ટસ્કૂલો સ્થપાઈ તેની નકલે ચાલી હિન્દની

સરકારે મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ અને લાહોરમાં એમ ચાર ઇલાકામાં ચાર આર્ટસ્કૂલો સ્થાપી. અને તેના આચાર્ય ઇંગ્લંડની શાળાઓમાં તૈયાર થયેલો હોવાજ નોંધાવે એવું ઠરાવ્યું; કારણ કે અહીં તો તેમને કલાના આચાર્યો મળવાનો અસંભવ લાગ્યો. એ આર્ટસ્કૂલોએ આટલાં વર્ષોમાં શું કર્યું તે આપણે હાલ નહિ જોતાં બીજાં પરિણામો જોતા ચાલીએ. એ આર્ટસ્કૂલોમાંથી ઉચ્ચ સંસ્કારવાળા કલાધરો નીકળે તે પહેલાં ગ્રાવલ્થકારના રાજ્ય મદ્રાસમાં રાજ રવિવર્માની ખાસ યેજાનાં ચિત્રોએ ત્યાંના મહારાજાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ ત્યાં તાંબેરી કળાનાં દેવદેવીઓનાં ચિત્રો પ્રચલિત હતાં અને તે પરથી ગત્ય રવિવર્મા પુરાણનાં દેવદેવીઓ ચિત્રરવા મથતા હશે. એમની એ કૃતિને વધુ સંસ્કારી તાલીમ આપે તેવી કોઈ આર્ટ-સ્કૂલ તે વખતે તૈયાર નહોતી. પણ કોઈ એક ઈંગ્લેન્ડ ચિત્રકાર રાજકુટુંબનાં ચિત્રો કરવા લાં આપેલ તેને કામ કરતાં જોઈ રાજ રવિવર્મા નૈધરગે અને તેની પદ્ધતિથી પરિચિત થયા. અને પછી રવગળથી જ તેમણે મનુષ્યો સામે રાખી ચિત્રરવાનો મહાવરો વધારી તેમાં ઉત્કૃષ્ટ ચાતુરી પ્રાપ્ત કરી. આટલી મિલિ મેગલવા પછી (academio) ઉચ્ચ શૈક્ષણિક કલાશાસ્ત્ર પ્રમુખવતાર તેમને માટે એ કાળે કોઈ નહોતું. તેથી તેમનાં સર્વ ચિત્રો રૂપવંતા મનુષ્યોનું સાદશ અનુકરણ માત્ર રહ્યાં.

માત્ર યોધીશ વર્ષની નાની વયમાં તેમણે કુચ કોંઠે સુંદરી ચીતરીને મદ્રાસમાં સુવર્ણ ચાંદ લીધું, અને સાર્વત્રિક પ્રશંસા પામ્યા. તે કાળે હિન્દુસ્તાનને કોઈ ખૂણે તેમના જેવી શક્તિવાળો ચિત્રકાર નહોતો અને આજે પણ તે શૈલી પર કામ કરનાર થોડા જ મંજશે.

તેમના પર હાલના કલામિત્રાંશકો વિવિધ આરોપો કરે છે, તેમાંના ઘણા સાચા છે. પરંતુ તે સમયે હિન્દુસ્તાનના લોકો ઇલાકીઅન અને જર્મન ચિત્રો તરફ દોષતા હતા તેમાંથી અટકાવનાર તેમના સિવાય બીજો કોઈ ચિત્રકાર પ્રપ્ત કરતો નહોતો.

તેમની ખેરી શક્તિઓ તેમના જાનરચિત્રો પરથી જાણે જ સમગ્ર છે. તેમનાં મૂળ ચિત્રોમાં તેમણે જે નયનરંજકતા, મનોહરતા અને લાલિત્ય જાળવ્યું છે તે જોઈ આપણે તેમને ધન્યવાદ આપ્યા વિના નહિ રહીએ. વળી એવી શક્તિવાળા પ્રરૂપ આ યુગની કાનકળાનો સમન્વય પામ્યા હોત તે અત્યારે પણ તેમનું નામ પ્રથમ પદે રહેત એમાં શંકા નથી.

તેમનાં ચિત્રો અતિ સુંદર લાંગતો છતાં નાટકીય એ ગાંધારેશ લાગે છે, જાણે કે જોનારને માટે જ તેની એક લીધી હોય. બીજું તેમનાં ચિત્રોમાં વિચારોની પરંપરા ઉઠતી નથી, અને કલ્પનાની પાંખો બીકાયેલીજ રહે છે. મનોહરતા એ તેમનાં ચિત્રોનો મુખ્ય ગુણ છે; તેમનું ચિત્રવિધાન સુખદ નથી હોતું પણ આપણો સમુદાય એટલી ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી ચિત્રો નીરખી શકે તેવો જગવાયો નથી. રવિવર્મા કોઈ શાળામાં શીખ્યા ગયા નહોતા. જાત-મહેનતથી તેમણે જે કરી ખતાવ્યું છે તેનો વિચાર કરતાં તેમના હોયો બહુ વિવેચનપાત્ર નથી, પરંતુ નવીન ચિત્રકારોમાંના ઘણા તેમની શૈલી પર દોરવાઈ ગયા અને તેમના જેવો પ્રયાસ કરનારા થોડાજ હતાં એટલે તેમાંથી આગળ ચડીઆતું પરિણામ ન આપ્યું. રવિવર્માનો યુગ હિન્દના ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં એક અકસ્માત આવ ગણી શકાય, કારણ કે પછી તુરતમાં જે પ્રસંગો ઉઠ્યા થયા તેમાં હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, ગ્રામીન શોધો અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ વિગેરે. યી હિન્દના સુરિક્ષિત જનોનું માનસિક વાતાવરણ બદલાયું તેથી ફરીવાર કળા અને જ્ઞાનના તૂટેલા તાર મધ્યાત્રા લાગ્યા અને ભારતીય જ્ઞાન ઝળઝળવા લાગ્યું. ઘણા યુરોપી વિદ્વાનોએ હિન્દુસ્તાનના જ્ઞાન સંસ્કારોને આદર આપ્યો અને આર્યવિદ્યાઓનો અભ્યાસ વધ્યો. બાલ દૃષ્ટિએ લાગતા વિચિત્ર ધર્મોમાંથી રહસ્ય નીકળવા લાગ્યું.

હિન્દુસ્તાનની ચિત્રવિદ્યામાં પણ શુદ્ધિકોશલ છે એમ ઘણાએ સ્વીકાર્યું. દિલ્લી અને અલ્હાબાદના

પ્રદર્શનોએ કળા અને કારિગરીના નમૂનાઓથી બતાવ્યું કે હિન્દુસ્તાન પાસે તો કળાને અખૂટ ખજાનો છે અને તેમાંથી તેને નેહાતું શિક્ષણ મળી રહેશે. સરકારી શિક્ષણખાતું બહુ અકકડ અને જડ હોય છે છતાં ટાકટર આનંદકુમારસ્વામી અને કલકત્તા રફલના પ્રિન્સિપાલ ઇ. બી. દાવેલ અને અવનીન્દનાથ રાગાર એ ત્રણેએ કળાની ભરૂતિના મુખ્ય પ્રણેતાઓએ કળાના પુનરુત્થાનનું કાર્ય ઉપાધ્યું. તેમણે લોકમતની સામે ચું પડ્યું. તેમનો બ્રમ્હર કરતાં વર્ષો લાગ્યાં. ત્રણ ચાર પાંચ વર્ષોથી તેમનો વિચાર જગતમાન્ય થાય છે. બંગાળ કળા તેમની દિક્ષાવાળું સુદેશ છે.

હિન્દુ સ્વાત પ્રગટ કરવા પ્રભાકીય ભાવ ભરૂત કરી જગતના મંડપમાં પ્રવેશ કરવા યત્ન કરી રહ્યું છે તે પ્રસંગે રાષ્ટ્રના ઉદયકાળની આ કળા ઉવા જેની લાગે છે. ઉપકાળમાં જેમ ઉગતા સૂર્યનું તેજ નીરખતાં સર્વ સત્ય જેવા અસ્પષ્ટ સ્પષ્ટિપરના આદારો તે સમયની મધુરતાનું જ્ઞાન કરાવે છે તેમ આ બંગાળ કળા પણ ધણીવાર આકૃતિની અવગણના કરતી છતાં ચેતનના આવિર્ભાવે સહિત પ્રેમજ અને આદર્શભાવો ચિત્રો બતાવી રહી છે. રાગના લયની મજામાં શબ્દોને તોડી નાખીએ, જ્યાં દઇએ છતાં આલાપની મીઠાશ તો રહે છે જ, તેમ આ કળા તેનાં ગંભીર, શાંત, કશ્ચ કે પ્રલયનાં સ્વરૂપો પ્રગટ કરી રહે છે. એ કલા હજુ અવનવા રંગો ધરી, બદલાયે, ધણી ગૂઢ પ્રેરણા પ્રગટ કરશે અને સર્વ જગતને આરાધા અને શાંતિને સૂરે આપશે. એનો જન્મ સ્વદેશભાવના, સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વદેશસન્માનમાંથી થયો છે. બંગાળી ચિત્રકારોમાં આદ્યપ્રણેતા શ્રી. અવનીન્દનાથ દાકર, પછી નંદલાલ બોઝ, અસીત હલદાર વિગેરે મુખ્ય છે. તેમણે હિન્દની જ સ્વાત કળા મેળવવા આ યુગની યુરોપીય પદ્ધતિઓનો પ્રથમ તો સર્વથા ત્યાગ કર્યો અને આજંટા, રજપુત શૈલી, ધરાની, મુગલ શૈલી વિગેરેના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો, અને હિન્દને મળતા દેશી ધરાન, ચીન, જાપાન વિગેરેની

કળાનાં અંશો પણ સ્વીકાર્યાં. યુરોપીય કલામાંથી ચિત્રસંગઠનનાં ધોરણો પણ સ્વીકાર્યાં જણાય છે. એટલે આ યુગનું સાંસ્કૃતિક ઉપાર્જન કરી તેમાં હિન્દુ ભાવનાઓનાં જ ચિત્રો દરવાની પ્રજ્વલિ શરૂ કરી છે. *

બંગાળ શૈલી નવા યુગની ચિત્રકળાનું પ્રથમ પગથીલું છે અને બીજું પગથીલું મધુરનું માન લેવાને મુંબાઈની સરકારી ચિત્રશાળાના પ્રિન્સિપાલ સોલોમન દાવો દરે છે. એઓએ દમણાં તેમની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પાસે ગવર્નરના મંદનમાં ફેટલાંક ભીંત પર ચિત્રો દરાવ્યાં છે અને સરકારી ચિત્રશાળામાં પણ ફેટલાંક ચિત્રો દરાવ્યાં છે. આ ચિત્રોમાં આજંટા કે રજપુત શૈલીનાં બાહ્યો લેવાને દેખીતો યત્ન છે પણ તે ચિત્રોનો આંતર્યુત શુદ્ધ ઉત્પત્તિ નથી. તે માટે ચિત્રકારોમાં જે ઉપાસના, લોકજીવનનો ગાઢ પરિચય અને સાહિત્યનો અભ્યાસ તથા માનસિક સંસ્કાર અને પ્રેરણા નેહાતે તે નથી. ચિત્રકારો ન્યાં સુધી લોકોની વાસનાઓ, અભિલાષો, આદર્શો, દેશનો ઇતિહાસ વિગેરેના અભ્યાસી ન થાય, ન્યાંસુધી માત્ર સાવ રંગપૂરેલી, જૂદીજૂદી બેકમાં સ્ત્રીઓ ગોઠવ્યાં કરે, ભારતીય કવિઓના પ્રાચીન લેખન ન સમજે, દેશની ખરેખરી પરિસ્થિતિ ન સમજે ત્યાં સુધી તેમની કળા ભારતીય સંસ્કારથી રહિત રહેશે અમુક શાળાની પદ્ધતિઓ માત્ર લેવાથી ઉત્તમ ચિત્રો ચતાં નથી. ઉત્તમ થવા ઇચ્છતા ચિત્રકારે તો નિવિધરીતે પોતાનો માનસિક અધિકાર વધારવો પડશે. ભારત જૂનિમાં ભારતીય

* આ રૂબરૂ હું એક પ્રતિભાશાળી ચિત્રકારનું નામ યાદ કરવાની જરૂર ધારું છું. તે રાજમહેન્દ્રીના એક નવયુવક શ્રીયુત શ્રી. રામરાવ છે. તેમની કલામાં ભારતીય લક્ષણો અને આધુનિક યુરોપીય ચિત્રકારોનો મુંઠર સમન્વય કર્યો છે. તેમાં બિવિધની કળા મેરે દર્શાવે અને બિવિધ જ સમાયેલું લાગે છે. આ ઉગતા કલાતારકનાં ચિત્રો દેનાર સર્વેને એ પાતની પ્રતીતિ રહ છે.

ભાવો અને ભારતીય હૃદયમાંથી ખીલેલી કળા જ ભારતીય કળા ગણાય છે.

ભારતીય કલાનું લક્ષ્ય જનમૃત્યુના બેદ જોડી આત્માની અમરતા, હિન્દુ જીવનની પવિત્રતા અને અનેક રીતરિવાજો તથા ભાષાબેદ હોવા છતાં સામુદાયિક એકતા સાધવાનું છે. રસ, વિશ્વત્રેમ, પ્રાણી માનવર દયા એ તેના મુખ્ય સૂર છે.

૬

ચિત્રકળા વિષે આ બધી ચાહુ દિલગીસ બેસક મદાવની બાબત છે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય સમુદ્ધારનું મંડાણ કાપ કરવા માટે એ થોડા પીક છે કે નહિ તેનો વિચાર પણ અત્યારે અસ્થાને નહિ જ ગણાય.

Architecture is the principal door through which the artistic sense of the people finds expression.

દરેક પ્રજાનો ઇતિહાસ તેના રચાપત્રમાં છે. ખાસ કરીને હિન્દુસ્તાનમાં ન્યાં રચાપત્ર ઉત્તમોત્તમ કક્ષાએ પહોંચ્યું હતું ત્યાં જ્યારે તે વિષયમાં સાવ અજ્ઞાન અને બેદરકારી દેખાય તો તેને અવગંબી રહેલી ઇતર કલાઓનો ધ્યાન ચાલ જ, એ દરેક અભ્યાસીને સમજાય તેમ છે. રચાપત્રમાંથી જ બીજી કલાઓ ખીલી છે. ચિત્રકળા, મૂર્તિકળા, લૂકારી સુતારી કારિગરીઓ, જકતર કામ, પ્લાસ્ટર કામ, જાગમ, પડકાઓ તથા તોરણોનું વણપટકામ તથા કુંભાર, સોની, ઢાળા પાકનારા, વિગેરે સર્વને બાળ મજે છે.

ચિત્રકળા, શિલ્પકળા અથવા ઇતર સજ્જ કારિગરી રચાપત્રની અંગજૂત કળાઓ છે. ઇતિહાસમાંથી દર સુધી બેઠાં છે છીએ તો પ્રજાનો રસિક અને સંસ્કારી પ્રવૃત્તિ પ્રથમ રચાપત્રમાં જણાય છે. રચાપત્રનો સ્વદેશ અભ્યાસ ચાલ તથા જીવનમાં વ્યવહાર ચાહુ કરવામાં આવે અને સાથે સાથે ઇતર

મૂર્તિકળાઓનો વિકાસ કરવામાં આવે તો જ નવ-સંસ્કૃતિનો યુગ ખરો મંડાયો ગણાય. પ્રજા સાધનોવાળા શ્રીમાનો કે રાજાઓ અને અતુલ યંત્રાક્રમ અને સજ્જનશક્તિના કલાધરનો મધોગ ચાલ ત્યારે જ એવી સંસ્કૃતિનો પાયો મંડાય. અગર તો જનસમુદાયનો આ બાબતમાં જુસ્સો આગળ આવે તો મહાન આલયો ઉત્પન્ન ચાલ, સુશોભિત નગરો ચાલ અને પ્રજાજીવનમાં ન્હાના પ્રસંગો પણ કલાધાર ચાલ.

અત્યારે આપણે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સંભારી સંભારી અર્થો આપીએ છીએ. કોઈ ગ્રોક અને રોમનું ઉત્સાસવંતુ જીવન ચાદ કરી રહ્યા છે તો કોઈ આયોના ગૌરવ અને તેજભર્યાં નિત્યજીવનનાં ચિત્રો આલેખી રહ્યા છે. પણ આપણા અત્યારના નાગરિક જીવનમાં કેટલી કુશળતા છવાઈ ગઈ છે તેની ભાગ્યે જ નોંધ લેવાય છે. અધિને બે સુંદર ચિત્રો બેવા ન મજે તો મનને સુંદર ચિત્ર રચવાની પ્રેરણા શાની ચાલ ?

આપણા અત્યારના મહાનોમાં નથી કોઈ દળ કે નથી કોઈ ભાવના: આપણા શૈયાદીઆ બળદોમાં નેત્રને અને મનને વિરામ કે આનંદ આપે તેનું એકપણ છત્તું કે ભીંત ચિત્ર નથી. શુદ્ધશાતની જૂની પરગણીઓ જે અનેક સૂચનોથી ભરેલી છે તે પણ હવે તો કમી ચની જાય છે. નાગરિકોના ગૌરવભર્યાં પોશાકો અદશ્ય થયાં. યુવતીઓનાં રંગબેરંગી જૂથ નહીં તરફ જતાંઆવતાં મોઢાચાલ એટલી ગીરદી વધી ગઈ, પણ વ્યવસ્થા ન આપી; અને સારા સંસારને ઉભળતાં નારીવંદ અલોપ થયાં. અમદાવાદ જેવા શહેરમાં આ જમાનામાં થયેલું એકપણ મશન કળાનો નમૂનો નથી બની શક્યું એ જ બતાવે છે કે સંસ્કૃતિનો કેટલો દુકાળ આવ્યો છે. કળા કરવાને વિશેષ ધનની જરૂર નથી પણ સંસ્કાર પામેલા કલાકારોનો જરૂર છે. જીવનની આસ-પાસનાં દરેક કળામય અને નહિ ત્યાંસુધા આત્માની

કલાવૃદ્ધિ માત્ર ચિત્રોત્પત્તિ જ તુલ્ય કરવા યત્ન કરવો તે તો ધડીબરનો નિશો રહેશે.

જે દિવસે ઇંગ્લેન્ડની બુદ્ધિસર કલાનું રક્તપ જશે તે દિવસે મોટાં ચોસલાં જેવાં મધન, તાજમહેલ જેવાં શુભતાં મહાલયો બની જશે. જે દિવસે કલાના સિદ્ધાન્તો લોકો નિત્યજીવનમાં ઉતારશે તે દિવસે મનુષ્યો મુલક અને રૂપને અનુરૂપ સુંદર સ્વર્ગ પહેરશે. નગર અને નગરમાર્ગો મનહર દરેક બનશે. આગગાડીઓ, રેલ્વેનો, અંદરો, સ્ટીમરો, પૂલો, માત્ર લોખંડી યોખાં કે છાપરાં કરતાં કંઈ જુદો જ દેખાવ ધારણ કરશે. જીવનના દરેક વિભાગમાં કલાવાન મનુષ્ય અધ્યક્ષ થશે ત્યારે દરેક પ્રવૃત્તિમાં સરળતા, સખતા અને સિકતા આવશે. આ યુગના કુટિલ વિદ્યાને બચકર શોધો કરી સમાજપર જે કૂર આધિપત્ય સ્થાપ્યું છે અને જે વિષમતા, જે વેરભાવ અને જે અસંતોષ ઉત્પન્ન કર્યા છે તેને બદલે કળા શાંતિ-ખરી રીતે સમતાથી લોકોને નમ્રના અને પ્રેમસ્વરૂપ

અનાવી દેશે. લોકો બુદ્ધિ, ધન કે વેશવ કરતાં ચારિત્ર્ય-શીલ, પરમાર્થ અને દયા આચરતાં શીખશે. કલાનું કાર્મ મનુષ્યોમાં સહચાર અને સહકાર વધારવાનું છે. સર્વને પોતાપણું બ્રહ્મવી કલાની વસ્તુદારા એકતા કરાવવાનું છે. એવો સુદિન નીરખવાને આતુર જનોએ પોતાના જીવનમાં, પોતાની પ્રગમમાં જેટલા અને તેટલા કલાના સંસ્કારો જગાડવા યત્ન કરવો જોઈએ. આપણને ન એસતા અલંકારો કે પોશાકોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને સ્વચ્છિત્ર તથા વ્યક્તિત્વને કેળવીને તે કાષ્ઠપણ સંજોગમાં પોતાનું આત્મત્વ યોગ્ય ન બેસે તેમ વર્તવું જોઈએ. આપણા દેશના ઉચ્ચ અને ઉજ્જવળ આદર્શોની પુનઃસ્થાપના કરવી જોઈએ. “નહિ કલ્યાણકૃત કશિત દુર્ગતિ તાત ગચ્છતિ” કહેનાર કલામૃતિ શ્રીકૃષ્ણને યાદ કરી આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.*

રવિશંકર મ. રાયજી

મહાત્મા ગાંધી*

ઈ. સ. ૧૯૨૧ નું આખું વર્ષ બહુ જ પ્રશ્નિ-
વાળું હોવા ઉપરાંત અનિશ્ચિતતા અને ખળભળાટથી
ભરેલું હતું. મહાત્મા ગાંધી જેવા શાન્તિપ્રિય
આત્મા ઉપર પણ આ ખળભળાટનાં આંદાસોની
અસર થવા વગર રહી નહોતી. અચાનકનો જવાબ-
સુખી ધુધવાયા કરતો હતો અને સ્થિતિ લુપ્તતા
અમાનુષી ગતિની નીતિથી આ ધુધવાઈ રહેલો
અચાનકનો અગ્નિ ભઠ્ઠા ઉડ્યો. નાસિક છલ્લાના
આદેશોમાં ખૂનખાર તોડાનો શરી નીકળ્યાં, અને
ખિદારના ગીરીક ગામમાં પણ તોડાનો થયાં. સને
૧૯૨૧ ના મે મહિનાની શરૂઆતમાં આસામમાં
બહુ જ અંબીર બનાવો અને દબો થવા પામ્યાં.
૧૨,૦૦૦ મજૂરો ચાલના બગીચાની પોતાની નોકરી-
ઓને તિલાંજલિ આપી સ્વતંત્ર થઈ પોતાને ગામ
જતા હતા, તે વખતે સરકારના શરખા સિપાઈઓએ
તેમના ઉપર અત્યાચાર કર્યા. આ ભુલમ છામે વાંધો
ઉઠાવવા કુર્ચ જાગણ રેલ્વેના અને ત્યાંની આમતોડ
કંપનીના નોકરોએ પૂરેપૂરાં એ મહિના સુધી હડતાલ
પાડી આવી વખતે પણ ગાંધીજીએ આ મામલો
શાન્ત કરવા—ઉદ્દેશ્યેના પોતાના ટેકાપુઓને
શાન્ત કરવા—અખત પ્રવૃત્તો કર્યાં. એ મહિનામાં
વડસરોવ લોહ રીડિંગને મળી લાંબી મુલાકાત લીધી.
આલી મહંમો, જેમના ઉપર સરકારે નિમને ઉત્કરનારાં
આપણે કરવાનો આદેશ મૂક્યો હતો તેમને માટે પોતે
ભાગીન રહેવા દહું. મુસલમાન બધાએ અદિસામક
વર્તન ગામશે એવું જાહેર વચન તેમણે તેમની પાસેથી
લીધું. પરંતુ મગવળનું જોમ ધટ્યું નહિ, અને દિલ્હીના

મુસલમાન વર્ગે બહુ જ બહાદુરી અને આતેવાની-
ભરો ભાગ લીધો. તા. ૮ મી એપ્રિલને દિને કરાંચી
મુકામે બરાએલી ખિલાફત કોન્ફરન્સે ઇસ્લામની
માથણીએ ફરીવાર મૂકતાં જાહેર કર્યું કે લશ્કરમાં
ભરતી કરવાના કામમાં મદદ કરવી તથા લશ્કરમાં
નોકરી કરવી તે બન્ને ઇસ્લામ ધર્મના ફર-
માનથી વિરુદ્ધ છે, અને એવી ચેતવણી આપી કે જો
સ્થિતિ સરકાર અંગેનાની સરકાર સામે મુદ્દ કરશે
તો આખા દિલ્હીયાની મહાત્માની આવડતી બેઠકમાં
કાયદોનો સવિનય ભંગ જાહેર કરીશું અને દિલ્હીમાં
અમલતાક રાખ રથાપીશું. તા. ૨૮ મી જુલાઈએ
મુંબઈમાં મળેલી ઓલ-ઈન્ડિયા કોન્ફરન્સે કમિટીએ
જાહેર કર્યું કે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્થ દિલ્હી મુલાકાતે યોગ્ય
વખતમાં આવનાર છે તે મુલાકાતો બદિખાર કરવો,
૩૦ મી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં વિદેશી કાપડોને સંપૂર્ણ
બદિખાર કરવો, રેડીઆ અને ખાદીને દરેક પ્રકારે
ઉપયોગ આપવું તથા તેની ઉત્પત્તિ અવરથાપવું કે મોટા
પાયા ઉપર કરી, અને સરકારની નીતિ અને વલણ દારૂ
વેચવાસંબંધી નક્કી કરનાર હોવા છતાં દારૂની બંદી
સામે સખત ઝુબેલ ઉઠાવવી. પરંતુ ગાંધીજીએ વધારે
કઠાપણ અને દીર્ઘ દષ્ટિથી, થયેલાં તોડાને તે વખતે
કાદયાં તથા સવિનય ભંગનું કામ મુલતવી રાખી
અદિમામક વાનાવરણ વધુ ને વધુ ફેલાવવાની
સલાહ આપી.

ઓગસ્ટ મહિનામાં મોપલાઓનું રમખાણ જાગ્યું
અને ને કટપાક મહિનાએ સંધી ચાલુ રહ્યું. ત્યાં

શાન્તિ દેશવર્ષો ગાંધીજી ગાંધીના મહામદબ્દીની સાથે કલકત્તાથી મલબાર જવાને નીકળ્યા, પરંતુ સરકારે તેમને ત્યાં જતાં રોક્યા અને સપ્ટેમ્બર મહિનામાં અલીપાઠાએ અને બીજા મુસલમાન જેઓએ કરાચીની ખિલાફત કોન્ફરન્સમાં કાયદાના સચિવના ભંગની જવાબદારી ટેકા આપેલા તેમને પરદેશ કર્યા. તરત જ સેન્ટ્રલ ખિલાફત કમિટીએ તે જ કરાવને ફરીયાદ પમાડ કર્યો અને ત્યાર પછી બીજી સેન્ટ્રલ કોમિટીમાં તેનું અનુકરણ થયું. કોમિટીમાં ૪ થી તારીખે ગાંધીજીએ મુસલમાનભાઈઓના વર્તનને મજબૂત રીતે ટેકા આપ્યો. કોમિટીના ૫૦ અગ્રગણ્ય સભાસદોએ ગાંધીજી સાથે એક જાહેરાતનું જાહેર પાઠયુ, તેમાં સરકારની વ્યવસ્થામાં ભાગ લેવો કે નહિ તેના વિષે અભિપ્રાય આપવાનો દરેક હિંદુસ્તાનીના શહેરોને દક્ષ છે એવું જાહેર કર્યું. જે સરકારે નૈતિક, રાજ્યદારી અને આર્થિક અધોગતિ કરી છે તેના મુદ્દો કે લાસ્કરી ખાતામાં ભાગ લેવો એ દરેક શહેરોને માટે બેહદુ છે અને તેથી આવી સરકાર સાથે કેવળ અસહકાર કરવા તે દરેકની ફરજ છે એમ જાહેર દેને જાહેર કર્યું.

અલીપાઠાએનો મુદ્દમો કરાચીમાં ચાલ્યો; તેમને તેમના બીજા સાથીઓ સાથે બે વર્ષની સજા કેદની સજા કરવામાં આવી. દિલ્હી આર વધુ સુરક્ષાથી આનો જવાબ વાળ્યો. ૪ થી નવેમ્બરે મહાત્મા ગાંધીજીનો મેનીફેસ્ટો મહાસભિતની સભાએ દિલ્હીમાં રજાકર્યો. તેણે ચોક્કસ પગલાં લેવાનું નક્કી કર્યું. દરેક પ્રાન્તને પોતાની જવાબદારી ઉપર હર નહિ કરાવે કાયદાનો સચિવના ભંગ કરવાની સત્તા આપી. તેને માટે અમુક આવરણક શરતો મૂકવામાં આવી કે પ્રત્યેક સત્યાગ્રહીએ સ્વદેશી વસ્ત્ર પાળવું, હાથે કાંતવાનું ક્ષત લેવું અને ગંપૂર્ણ રીતે અહિંસાતમક રહેવું. આ રીતે મહાત્મા ગાંધીની આગેવાની નીચે વ્યવસ્થાપૂરક અને આત્મભાગના નિયમની સાથે બેદોષજાતે બંધ બેસવો કરવાને પ્રયત્ન કર્યો. આત્મભોગનો સિદ્ધાંત વધુ જોસથી કસાવવા માટે તેમણે સત્યાગ્રહીઓને

ચોક્કસ ચેતવણી આપી કે તેમણે તેમની પોતા માટે કે પોતાના કુટુંબ માટે મહાસભા તરફથી કરી આર્થિક મદદ મળવાની મુદ્દલ આશા રાખવી નહિ. આ સત્યાગ્રહની મહાન લડત શરૂ થવાની તૈયારી હતી તેવામાં તા. ૧૭ મી નવેમ્બરે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મુંબાઈમાં ઉતર્યા. તેમનો બાઈબકાર કરવાની આત્મા અધ્યક્ષ અને સામાન્ય વર્ગે સ્વીકારી; પણ શીમંતો, પારસીઓ અને અમલદાર વર્ગે આની કરી દરકાર કરી નહિ. તેથી લોકોમાં ટોળાંઓએ તેમની અને તેમના સ્વીવર્ગ તરફ અજાણજાતી વર્તણૂક ચલાવી, અને આ તોફાન અપાટનથી આખા શહેરમાં ફેલાઈ ગયું. તેમના ઘર લાંટવામાં આવ્યાં, તેમને ધમક કરવામાં આવ્યા અને ફેટલાંક મરતને શરણ પણ થયો. આ મુંબાઈનો બનાવ બાદ કરતાં બાકીના આખા દિલ્હીમાં તે વિવેક સંપૂર્ણ શાન્તિપૂર્વક વ્યવસ્થા પાડવામાં આવી. પણ મહાત્મા ગાંધી પોતે તીવ્રથી બેદાઈ ગયા હોય એવો તેમના હૃદયમાં આઘાત થયો. પહેલી ખબર મળતાં જ તેઓ ને ફાનની જગાએ ફાટી ગયા; ત્યાં ટોળાંએ તેમને જળનાદથી વધાવ્યા. આથી તે વેલ્ડા તે વધુ રૂમિંગ પડી ગયા અને ટોળાંને સાંભળ્યાં આપ્યો અને તેમને વખબરો જવાને કહ્યું. તેમણે જાહેર દેને જણાવ્યું કે પારસીભાઈઓને તેમની ઇચ્છા મુજબ ના. પ્રિન્સને વધારી લેવાનો મંપૂર્ણ હક દેવો અને તેથી ટોળાંની અજાણજાતી જાણના કામોનો કોઈ રીતે બચાવ થઈ શકે નહિ. ટોળું શાન્ત થયું પણ પાછળથી પાછી મારામારી ફાટી નીકળી. બદમાસોને તો આ તક મળી ગઈ હતી. ૨૦ જાન્યુ. ૧૯૩૦માં માણસો એકઠા સમજાણના ઘરમાં આવી શકે નહિ. તેમ છતાં આ તોફાન બહુ જ થોડા વિસ્તારમાં રહ્યું અને તેની સરખામણીમાં તો આપણા યુરોપના નાનામાં નાના ક્રાંતિમય દિવસોમાં પણ આના કરતાં વધુ નુકસાન થાય છે. મુંબાઈના શહેરોએ અને અસહકારીઓને ઉદ્દેશીને મહાત્મા ગાંધીએ વિનિવિધ કહાડકાં અને જાપાંઓએ તે પ્રગટ કર્યા. તેમણે કહ્યું કે આવા બનાવોથી મોટા પાયાપરનો સવિચર અસહકાર થયો છે. તેમણે તે માટેના હુકમ સુલ્લવી રાખ્યા. અને પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેમણે પોતે

દર અઠવાડિયે ૨૪ કલાકનો અપવાસ કરવો શરૂ કર્યો.

હિંદની અંદરનાં યૂરોપીઓના મુંબઈના, તોફાન કરતાં આખા દેશમાં પાડવામાં આવેલી શાન્તિમંથ હડતાલથી ધણી બંધી ગયા. તેમણે વાઈસરોયના ઉપર કાંઈક સખ્ત પગલાં લેવા દયાથી ચલાવ્યું. કામદાની દૃષ્ટિએ પણ જેનો અર્થ ન થઈ શકે તેવાં મંખા-બધ જાપતાનાં પગલાં પ્રાન્તિક સરકારોએ લીધાં. છૂપાં મંડળો અને કાન્તિકારો સામે ધડવામાં આવેલો એક જૂનો કોષ્ટ્રો કાન્ત્રેસ અને ખિલાફતના સ્વયંસેવકોને લાગુ પાડી હળવો જણેને કેદ કર્યો. તેના જવાબમાં હળવો બીજા સ્વયંસેવકોએ નાગો નોંધાવ્યાં. પ્રાન્તિક સમિતિઓને સ્વયંસેવકોની યોજના કરવાની અને તેમનામાં એકસરખી વ્યવસ્થા રાખવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી. ૨૪ મી ડીસેમ્બરને દિવસે ના. પ્રિન્સ કલકત્તામાં આવી પહોંચવાના હતા તે દિવસે હડતાલ પાડવાનું નક્કી થયું. અને ના. પ્રિન્સે પસાર થતાં કલકત્તાને એક ઉત્તર શહેર બોલ્યું. આખા સમયમાં અમદાવાદમાં મહાસભાની એક શરૂ થઈ. તેનામાં ૧૯૮૬ માં કાન્ત્રેસમાં મળેલી રેટરોજનરલ જેવું ગૌરવ અને ભવ્યતા હતાં. પ્રમુખને ઉચ્ચ જ કેદ કરવામાં આવ્યા હતા. વાદવિવાદ બહુ જ હુંકાર હતા. મહાસભાએ ફરીથી સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કર્યો અને બધા ચહેરીઓને કેદ થવા માટે પોતાની જાત સ્વપર્ણ કરવા સ્વયંસેવકો તરીકે નોંધાવા આ-મંત્રણા. હિંદી પ્રજાને દરેક જગ્યાએ ગાંધેરસજા ભરી પ્રવિનય ભંગમાં પોતાને ગ્રહા છે અને નિ.ચર સંતોષ, મશરૂ બજા જેટલો જ બંજવાન પણ મનુષ્યત્વમાં તે ઘણું ચડીઆતો છે એમ જાહેર કરવા સૂચનું, અને પ્રેમ જરૂરેની શાન્તિમંથ અને એટલે તુરં સત્યાગ્રહ મોટા પાયે પર શરૂ કરવાની સલાહ આપી. મહાસભાના ઘણા સભાગૃહો કેદમાં પડશે એમ ધારી તેણે પોતાની બધી સગા મહાત્મા ગાંધીને સોંપી અને તેમને સરમુખતબાર નીમ્યા અને પોતાના પછી બીજાની નીમણૂક કરવાની પણ તેમને સત્તા આપી. આથી તેઓ હિંદી ગાંધેરસજા

ખાખતોમાં તે સંપૂર્ણ સત્તાધારી થયા. દક્ષિણ મહા-સભાના બેથમાં તે ફેરફાર કરી શકે નહિ. અને મહાસમિતિની મંજૂરી, સિવાય સરકાર સાથે સલાહ કરી શકે નહિ. એક નાના વિભાગે સરિય પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની દરખાસ્ત કરી પણ તે ઘણા વધુ મોટે હડી ગઈ અને મહાત્માના સિદ્ધાંતોને મહાસભા વફાદાર રહી. ત્યાર પછીના અઠવાડિયામાં ૨૫,૦૦૦ મનુષ્યોએ જેલમાં જવા તૈયારી બતાવી અને તેમની પાછળ બીજાં હળવો વાટ બોલતા તૈયાર હતા. ફરી પાછા ગાંધીજી મોટા પાયે પર સત્યાગ્રહની આજ્ઞા આપવા તૈયાર થયા. બારડોલી ગામની તેમની પમંદગીની ખાસ જગ્યાએથી શરૂઆત કરીને દેશમાં આનું નિશાન ફેરકાવવાનું હતું. વાઈસરોયને ૧ લી ફેબ્રુ-આરી ૧૯૨૨ ના રોજ ગાંધીજીએ સબ્જ પણ ખુદ્દો પત્ર લખીને આની ખબર આપી. અને આ દિવસ ચાલતી બધી જોખમદારી પોતાને માથે લીધી. જે મરકારે અમાનુષી રીતે પ્રજાના બેાકવાના, જાહેર ભામાં મજવાના અને જાપાના છૂટાપણાના હક ઉપર ત્રાપ મારી હતી તેના સામે આ આદર્શ તાલુકો સત્યા-ગ્રહ શરૂ કરતો હતો. વાઈસરોયને સાત દિવસ પોતાની રાજ્યવીત્તિમાં ફેરફાર કરવા માટે આપ્યા જે મુદત પૂરી થયે સત્યાગ્રહ શરૂ થવાનો હતો. આ પત્ર વાઈસરોયને પહોંચે તેટલામાં ચાર્.મોરારીની ભપકર ઘટના બની.

(આનું વર્ણન કર્યા પછી મો. રોચેન્ડ કહે છે કે :)

આ દુશ્મનોમાં એક પણ અસહકારી સ્વયં-સેવકનો મુદ્દા ભાગ નહોતો તેથી મહાત્મા ગાંધીએ તેની જોખમદારી સ્વીકારવાની મુદ્દા જરૂર નવાતી પણ તે તો હિંદની પ્રજાના આત્મા હતા તેથી એક પણ હિંદીના અપકૃતથી તેમને મદાન આપાત થતો. એમણે આ લેણા પાપની જોખમદારી સ્વીકારી ચોલાની મદાન દિવસાસ ગંધ રાખી. વાઈસરોયને અટ્ટીમેટ મેડલી ચૂક્યા હતા તેથી આમ કાગળી પોતાની દારી થશે કે માનસંગ થશે એવા બોલો અસિમાનથી તે મુક્ત હતા.

તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨ ના બંગ ઇન્ડિયાનાં તેમનો એક અદ્યુત લેખ "હૃદયનો એકરાર" નામે પ્રગટ થયો. તેમાં તે પરમાત્માનો આભાર માને છે કે "તેણે મને માનભંગ થવાનો પ્રેક્ષક બ્રામ કરાવ્યો. તેની મારા પર ઘણી જ કૃપાદષ્ટિ છે કે ત્રીજી વાર તેણે મને ચેતવ્યો કે દિલ્લિસ્તાન દળ અહિંસા અને સત્યનું વાતાવરણ જે સામુદાયિક સવિનય ભંગ માટે આવશ્યક છે તે ઉપજાવી શક્યું નથી." (અને મહાત્મા ગાંધી ૧૯૧૯ નાં તેમજ ૧૯૨૧ નાં તોફાનો યાદ કરીને પોતાની પામરતા બતાવે છે.) "૧૧ મી ફેબ્રુઆરીએ કાર્યાવાદક સમિતિની ખાસ બેઠક બારડોલીમાં ભરી પોતાનું હૃદય તેમણે ત્યાં ખુલ્લું કરી આ સામુદાયિક સત્યાગ્રહ બધા રાજરામાં તેમની સંમતિ લીધી અને બધી પ્રાન્તિક સમિતિઓને રચનાત્મક કાર્યક્રમથી નમ્ર, શાંતપણવાળું, ઐતિહાસિક પશુ પ્રેમમય વાતાવરણ તૈયાર કરવા આજ્ઞા કરી." (અને હૃદયનાં ઉદ્ઘાટન દરેકે.) "ખરા સરિનય ભગમાં ઉદ્ઘરાવા માટે જરાયે અવકાશ નથી; તે તો પૂર્ણ શાન્તિથી સહન કરવા માટેનો તૈયારી છે." આ માટે ગાંધીએ પોતાની જાતના પ્રાર્થના માટે અને આત્મશુદ્ધિ માટે પાંચ અવવાસ કર્યા, કારણ ચૌરીચૌરામાં દરેકીય કામ કરનારાઓએ તેમનું નામ જીલ પર રાખીને આનાં કૃત્યો કર્યાં હતાં. તેમણે બધી નંખમદારી સ્વીકારી પોતાની આત્મશુદ્ધિ અને આત્મબળમાં એટલી ખામી છે એમ જાહેર કહ્યું અને તે લોકોને સલાહ આપી કે તેમણે પોતાના ગુન્હા કબજા કરી સરકારને શરણ થઈ જે શિક્ષા યાપ તે ખમવી એ જ તેમનાં પાપનું પ્રાપ્તિત હોઈ શકે.

માનુષી હૃદયકંપના દતિદાસમાં કાંઈપણ પાનું આનું ઉમદા જવલેજ જરૂર છે. આનો નૈતિક કિંમત આંશીકકાય નહિ એટલી યાપ પશુ રાજનીતિની દષ્ટિએ આ બાબત બૂઝભરેલી લાગે. લોકોની લાંબા વખતની તીવ્ર આદરતાને છેક છેલ્લી ધડીએ દાખી દેવી

તે ઘણું જ બંધનરહ્યું છે; તેથી ઉમંગ જતો રહે; લોકો નિરાશ થાય અને વધુ કામ કરવાના વિચારનો ભંગ થાય. (પણ રોમલેઈ રોલેન્ડ અને નોંધ કરે છે કે) આવા વિરક્ત આત્માની ગૂઢ શક્તિ જે નેના ઉપર પ્રભાના અંતઃકરણના અધિભરોની સદ્ગતિ અભ્યુત્થા જરૂરે અમકારાથી પણ અસર થાય છે તે બાબત બહુ જ વિચારવા જેવી છે.

૫મી દિલ્હીની મહાસમિતિનો હેરાફ આવે છે જેમાં મહાત્મા ગાંધીની એક મોટી ભાગ વિરૂદ્ધ થયો હતો અને દેશના જુરમાને શુગળાવી મારવામાં આવે છે એમ તેણે ફરિયાદ કરી હતી. પણ મહાત્મા ગાંધી વધુમતે રચનાત્મક કાર્યક્રમ રજુ કરવામાં શક્યા હતા, પણ તેમને લાગ્યું કે તેમની તરફેણમાં મત આપનાર પણ ઘણા તેમનાથી જુદા પડતા હતા અને દેશની સામાન્ય લાગણી તેમના મત વિરૂદ્ધ હતી; ત્યારે તા. ૨ જી માર્ચે બંગ ઇન્ડિયામાં તેમણે એક લેખ મત આપનારાઓએ ફક્ત તેમના માન બાબતે અંતઃકરણ વિરૂદ્ધ મત આપ્યા તેમને કંપકો આપનારાં ઘણાં તેમાંથી ઉતારો છે. પોતે દેશની લાગણીની વિરૂદ્ધ થઈને પણ શાન્તિમય વાતાવરણની મજબૂત દિમાખતમાં અડગ ખડા હતા. અને ખોટી લોહપ્રિયતાનો દરકાર કરી નહોતા. અંતઃકરણના અવગજને તે માન આપતા અને એકબુ. કહ્યું હતું કે: "આપણી અહિંસા ફક્ત ઉપલક્ષ્ય છે ત્યાં મુઠી હું એકલો પણ કોઈપણ પ્રકારના સત્યાગ્રહની વિરૂદ્ધ થઈશ. જે તમારાથી અહિંસાત્મક ન રહેવાનું હોય તો કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જાઓ, જુદી સંસ્થા સ્થાપો અને ખુદશી રીતે હિંસાની દિમાખત કરો પણ અહિંસાના સત્ય નીચે હિંસા ચાલી ન શકે, દંભ ન બેઠકો. બહુમતિ અહિંસાત્મક હોવાનો દાવો કરે છે. તેઓ અધીરા થયા છે પણ તેમની ફરજ છે કે પોતાની જોખમદારી સમજી પ્રજાને રચનાત્મક કાર્યક્રમથી બચાવે તૈયાર કરવી પણ તેમ ન કરતાં અંધતાવવા કહેવું તે તો દંભ જ કહેવાય." આ સમજી શબ્દોમાં કડવાશભરી ઉદારીનતા હતી અને આ ઉદારીનતાને લીધે પોતે

જેમમાં જવાબ આપુર હોય તો તે સંભવિત છે. હ
મી માર્યે તેમણે લખ્યું કે: “સરકારની જખરજસ્તીની
મને જરાએ બીક નથી; મને લોકોના અત્યાચારોની
મોડી ધારતી છે. કારણ તેથી મારા નામને કંઈક
લાગે. મને પકડે તે દિવસ લોકોએ આનંદનો દિવસ
માનવો. સરકાર મને પકડવાથી લોકો બળવો કરશે
એમ ધારીને બીકથી ન પકડે તે તો મારે શરમાવા
જેવું છે. લોકોએ સહાઓ ભરવી નહિ, રચનાત્મક
કાર્યક્રમ ચાલુ રાખવો અને શાંતિથી આત્મશુદ્ધિ
અને અહિંસાત્મક વૃત્તિ કેળવવી. આમ કરશે તો
પ્રજાની છૂત ચોક્કસ છે. (તા. ૬ મી માર્ચ,
૧૯૨૩.)

પછી પોતાના આશ્રમમાં તૈયાર થઈને શાંતિથી
અને આનંદથી પોસિસની વાટ જતા આરામ લેવા
લાગ્યા. તા. ૧૦ મી માર્ચે તેમને પકડવામાં આવ્યા.
(હજાર મોહાનીના મેળાપ વિગેરેનું વર્ણન કરીને
તેમના મહાન કેસ બાબત લખે છે:)

પણ મહાત્મા ગાંધીને રહી રહીને બે વર્ષ વાટ
જોઈને સરકારે આ વખતે શું કામ પકડ્યા ? અત્યારે
તો અત્યાચારો અને તોફાનોની સામે એક દિવાલ
જેવા તે હતા. અત્યાચાર ન થાય, બળવો ખૂનામરડા
ન થાય તેની જામીનગીરી ૩૫ તે હતા ત્યારે જ
ખાસ સરકારે શા માટે તેમને પકડ્યા ? શું સરકાર ગાંધી
અહીં હતી ? દિલ્હીમાં તો ઉત્ક્રાંતિ તેમણે પ્રજાની વિરૂદ્ધ
અંધને સમ્મિનય લાગે પણ બંધ રખાવ્યો હતો ત્યારે

આમ કરીને પ્રજાને ઉશ્કેરી તથા અહિંસાના આત્મક
૩૫ ગાંધીજીને દૂર કરી પછી ગાંધીજીના શબ્દોમાં
“ સરકાર દેશને ખુનામરડાથી તરબોળ થયેલો, તેમજ
આમ અને લૂંટથી તારાજ થયેલો ” જેવા પ્રત્યક્ષ
હતી કે જેથી તેને વચ્ચે પડી પશુબળથી લોકોને
દાબી દેવાનો લાગ મળે ? ”

ખરી વાત તો એ હતી કે દયાઆરબંધ બળવા
કરતાં ગાંધીજીના અહિંસાત્મક બેદા બળવાથી સરકાર
વધુ થયરતી હતી, તા. ૨૩ મી ફેબ્રુઆરીએ મહાત્મા
ગાંધીએ એક બ્રિટિશ સત્તાને ધણોજ મોંઝવનારો
લેખ લખ્યો. લોર્ડ બર્કનહેડે મોન્ટેગ્યુને કરેલા એક
ધણોજ વધારામાં અને હિંદના સ્વમાનને અપમાન-
કારક તારના સમોદ જવામ ૩૫ આ લેખ
હતો. આ લેખ ને બીજા ૧૬-૮-૨૧ અને
૧૫-૧૨-૨૧ ના બે લેખો માટે તેમના પર કામ
ચલાવવામાં આવ્યું. તેમના પર લોકોમાં કાયદેસર
રચાયેલી સરકાર સામે અસતોષ, ધિક્કાર અને તિર-
કાર ફેલાવા અને ઉશ્કેરણી કરવાના આરોપો
મુકદ્દમાં આવ્યા. તેમણે બચાવ નહિ કરતાં મુદ્દાઓ
સ્વીકારવાનો એકરાર કર્યો.

પછી કેસની વિગતો આવે છે. એડવોકેટ જન-
રલની દલીલો આપેલી છે. તેણે ગાંધીના સફ્ટવોર્ડની
ચોગ્ય પિણન કરી અને તેટલા માટે જ આ મુદ્દા
લણા લપકર હતા એમ ક્યય્યું.

અપૂર્ણ

કલાપીની કવિતા

કલાપીની કવિતાના સંબંધમાં ફક્ત ત્રણ મુદ્દાઓ-
જ ચર્ચવાનો અગ્રે પરાદો છે. ૧. પ્રેરક બલો,
૨. તરવાન, ૩. ગરજ.

૧. પ્રેરક બલો

કલાપીની કવિતાનાં પ્રેરકમયો મુખ્યત્વે છે:-અભ્યાસ
અને અનુભવ. કલાપીએ અભ્યાસ તો ફક્ત મેટ્રીક
શુધીજ કર્યો હતો પણ તેમને સ્વાભાવિક રીતે જ
વાંચનનો શોખ હતો અને રા. વોરા જેવા સાહિત્ય-
ના ગાદ અભ્યાસી તેમને શિક્ષક તરીકે મળી
ગયા તેથી તેમણે અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત
સાહિત્યનો ખાનગી રીતે ખૂબ અભ્યાસ કર્યો હતો.
કલાપીએ વાચેલ પુસ્તકોનાં નામ રા. સંચિને ત્રોણ
સાહિત્ય પરિષદ વખતે વાંચેલ “કલાપી” પરના
નિબંધમાં આપ્યાં છે તે પરથી તેમના વિશાળ વાંચન
નો કૃંક ખ્યાલ આવે છે. કલાપીની કવિતામાં
તેમનું આ વાંચન સ્થળે સ્થળે દેખાય છે.

અ અભ્યાસ

અંગ્રેજી સાહિત્ય

કલાપીનાં કેટલાંક કાવ્યો અંગ્રેજી કાવ્યોના
અનુવાદો છે એમ “કેશરવ” માં દર્શાવવામાં
આવ્યું છે. પરંતુ અંગ્રેજી કાવ્યોના અભ્યાસીને
કલાપીનાં બીજાં પણ કેટલાંક કાવ્યો અંગ્રેજી પરથી
અનુવાદ કરેલાં છે એમ ગાદ અભ્યાસ પરથી માન્ય
પડી આવે છે. કલાપીના પ્રિય કવિ વર્ડઝવર્થ હોય.
તેની ઢબ પર કલાપીએ કેટલાંક કાવ્યો રચવાનો
પ્રયત્ન કર્યો હતો. વર્ડઝવર્થની માન્યતા એવી હતી

કે સાદમાં સાદા બનાવો વિષે દરરોજ બોલાતી
ભાષામાં ઉત્તમ પ્રતિભા કાવ્યો રચી શકાય. કલાપી-
નો “ટૂથ ટેલી બા” વર્ડઝવર્થના Excursion
Book I માં આવતી Margaret ની વાતનો
અનુવાદ છે પરંતુ તે અસરશા: અનુવાદ નથી.
સ્વ. નવલરામ જેને સ્વતંત્રતાનુરૂપ ભાષાતર કહે
છે તે પ્રકારનું આ ભાષાંતર છે. આ વિષે કલાપીના
પોતાના શબ્દો જણાવા જેવા છે. તેમણે “કે સ્થળે
કવ્યું છે: “કે સ્થળે અંગ્રેજી કવિતા વિચારો લેઈ
કાવ્ય-કરતાં લક્ષમાં રાખવાનું એટલું જ કે તે કવિનું,
તેના ઉંડા હૃદયધ્વનિનું પૂરું અવરોધન કરી, તેમાં
ત-મય બની તેના પાતાળનો નાદ સમજી તેને
ખીસવયુ” તેને વધારે રસિક-વધારે સ્પષ્ટ કરવું”
અને આ નિયમ કલાપીનાં કાવ્યોમાં સ્થળે સ્થળે
પળાયો છે. છતાં કેટલીક લીટીઓ તો અરાખર ભાષાં-
તર જ છે. પણ તે અતિશય સુંદર છે. જેમ કે:

છસારા કાજ દર્દીની વાતો ના સુણવી ધરે;

છમ્બા એવી મરેલાંમાં રાખતાં કપડો ધરે.

કેઈની એ દુઃખોમાં છે યોગ્ય ના સુખ પામશે;

મરેલાં તો પ્રભુનાં છે તેનું માનજ રાખશે.

પરંતુ આપણે સર્વે જાણીએ નહીં જ કે;

દર્દીના દર્દીની પાતે આ તણું મિત્ર મે વસે.

દર્દીને જે રાજે તે કં દર્દીની વાતથી મળે;

દર્દીનો કો કયામાં તો દર્દીને પ્રભુનાં જડે.

It were a wantonness, and would demand
Sovereign reproof, if we were men whose hearts
Could hold vain dalliance with the misery
Given of the dead; contented thence to draw

A 'momentary' pleasure, never marked
By reason, barren of all future good;
But we have known that there is often found
In mournful thoughts, and always might
be found,

A power to virtue friendly.

Excursion Book I

આ ક્ષણમાં મૂળ અંશમાં

It pleased heaven to add
A worse affliction in the plague of war

એ શબ્દ છે તેને બદલે કલાપીએ

વળા ઉઠી કાણુમાં લડાઈ,
ગરુ મરુને સપથું લઈ એ.

એ પ્રમાણે શબ્દો મૂક્યા છે. મૂળના સામાન્ય
“લડાઈ” શબ્દને બદલે “કાણુમાં લડાઈ”
શબ્દો મૂકી આપણને શ્રીને જાણીતું વર્તણૂક ઉભું
કરી દીધું છે.

આ ક્ષણમાં વર્તમાનનાં બીજાં પણ કેટલાંક
કાવ્યોની અસર જણાય છે. તેમાં આવતા પ્રસિદ્ધ
શબ્દો

“અમે તે અવધની સામે, અમે તે રંડની બહી
કવંની ને મહામાપી તિરકારની દષ્ટિ છે.”

વર્તમાનના

Can aught sink however depressed, so low
To be scorned without a sin,
Without offence to God cast out of view?

(Old Cumberland Beggar)

એ શબ્દોનો પ્રાસાદિક અનુવાદ નથી ?

વર્તમાનના સુન્દર શબ્દોના કલાપીએ એવી
જ સુન્દર અનુવાદો લખાયાં કે જે આ અનુવાદોનાં

દષ્ટિ આપતાં પાર આવે તેમ નથી. તે “પથ
એ દૃષ્ટિ આપવાનો લેખ થોભાવી શકે” નથી.

Oh, sir, the good die first,
And those whose hearts are dry as
summer dust

Burn to the socket

રે મહેરબાન ! નહીં મૃત્યુ લલાટું લેવું ;
ને શુષ્કને સળગવા બહુ ઘણ લાગી !

We die, my friend,
Nor weak, ne, but that which each man loved
And prized in his peculiar nook of earth;
Dies with him, or is changed; and very soon
Even of the good is no memorial left.

રે, લાઈ આખર બધાય મરી જવાનાં,
લેવું ન મૃત્યુ વળા આપણ એકબી.
જે જે પદાર્થ પર પ્રેમ જનો દરે છે,
તે તે પદાર્થ પણ તે જ સાથ જતાં !
તે બદલાવા અથવા જીવે ફરી જતી સી,
બીજાની પ્રીતિવળું ફરવું બહુ જી;
હા ! જીવ સુન્દર સદૃશ કુરુષ થાઈ !
બીજાની રાહી રાકે ન નિરાશી એકા !

કલાપીના કાવ્ય “કુદરત અને મનુષ્ય” ની
બેથી સાત સુધીની કડી । વર્તમાનના કાવ્ય
Lines written in Early spring પરથી
અનુવાદિત છે. શબ્દાત્મની કડી અને ઉત્પત્તી આક
કરીએમાં મુખ્ય વિચારોને પોષવાનો સુન્દર પ્રયાસ
છે. અનુવાદમાં પણ કલાપીએ મૂળ વિચારો ખૂબીથી
સ્પષ્ટ કર્યા છે. તે જોઈએ.

To her fair works did nature look
The human soul that through me ran;
And much it grieved my heart to think
What man has made of man.

અને આ આત્માને કુદરત મદદે તે નિજ કંઈ,
ઉઠાડી દે હોય, પકડી વળી ધાંધે નિજ દિયે;

મકે તેને પાછો. હસી મુઠ્ઠલ શેવળ પરને,
પછી પખાંડે છે ફરી ફરી છઠ્ઠાં મુખે.
અરે ! એ માતા છે લગિની મુજ છે શાન્તિસુખ છે,
નનાં કાર્યો પ્રેરી મુજ હૃદયમાં અગ્નિ છુપે !
નિહાળી વીચારી મુજ દિલ બની કાષ્ટ સળગે,
અહીં આને રીતિ જનપ્રતિ ચલાવે જન, અરે.

“ વદ માતા ”નું કાવ્ય વર્ડઝવર્થના Affliction of Margaret પરથી લખાયું છે. તેમાં કલાપીએ નિયમ પ્રમાણે ઘણા ઉમેરો કર્યો છે. વિજ્ઞાપતમાં તો સંચાથી લોટ દળવાનો એટલે ત્યાં પ્રેશાને ધંદી ફેરવવાની હોય નહિ. પરંતુ કલાપીએ પ્રેશાના મુખમાં નીચેના શબ્દો મૂકી આપણા દેશનું વાતાવરણ ખડું કરી દીધું છે.

“ ને ધંદીથી ફરી ફરી તને ચોપતી હેતથી હું,
ત્હાના ત્હારા સદ્ગુણ કંઈયા પુરતી કોડથી હું.
હેરો ધંદી ફળીયા ફરી તે ભેજ-હોં, આપડ ત્હારે,
ત્યાં મુખી હું સિધીવ મુખ આ દેડમાં જવ ધારે.”

કાર્પ કેફાણે મૂગના લાંબા લખાણને હું કાણુમાં
સંપૂર્ણતાથી દર્શાવું છે. જેમકે:

Ah! little doth the young one dream,
When full of play and childish cares,
What power is in his wildest scream,
Heard by his mother unawares!

ત્હાનું બચ્ચું રમત કરતાં ચીસ પાડે અજાણે,
યું મલે કે ફરફરી ઉઠે માતો જવ ત્યારે !

હજારી “ ઝણુ ”ના કાવ્યમાં કહે છે:

“ બહાઈ આ તે! શુદ તાનનં છે,
આધાર સોને મહુને રહો ન્યાં;
સે છે સદુ દે સદુને દઈ દે,
આમાર સોને સદુ ઉવરે છે.”

અને તે વાત બરાબર છે. શેક્સપીયર અને
પ્રેમાનંદ જેવાએ પણ લગભગ એકે એક અંશમાં

બીજાનો આધાર લીધો છે. તે જોવાનો આપણે
ઉદ્દેશ લેખકને હલકો પાડવાનો નહિ, પરંતુ નાની
વસ્તુને લેખકે પોતાના આતુર્યથી કેવી બદલાવી છે
તે સમજવાનો છે. આથી આરી હકીકત જણવાથી
લેખક પ્રત્યેનું આપણું માન ઘટવાને બદલે વધે છે.
કલાપીના આ “ ઝણુ ” કાવ્યની જ છેવટની ચાર
લીટીઓ વર્ડઝવર્થના આધારે લખાયેલી છે. તેથી
બલે “ આભાર ” ચડતો ન હોય, પરંતુ આપણે
તે જાણું તો જોઈએ જ.

આભાર બૂચે બદુ લોક આંદો;
પીડા ન તેની કરી યાચ કાંઈ;
આમારનાં અશુ નિહાળી કિંતુ
ખેંશ, અરે! મેં બહુવાર આંસુ.

(ઝણુ)

I've heard of hearts unkind, kind deeds
With coldness still returning;

Alas! the gratitude of men
Hath oftener left me mourning.

(Simon Lee-The Old Huntsman,)

“ એક આગીયાને ” એ સુન્દર કાવ્યમાંની લીટી
“ ના સ્પર્શતી મેં બીકરી તુજના રમે જતી ખરી ”

માં વર્ડઝવર્થના કાવ્ય “ To a butterfly ”
માંની

But she God love her! feared to brush
The dust from off its wings.

ની છાંયા દેખાય છે. આ રજા ખરી જવાને
વિચાર કલાપીએ બીજો પણ એક ઉદાહરણ દર્શાવે છે.

“ જા ખરી જશે ભે અરો તમે ! ”

(હૃદયત્રિપુટી)

વર્ડઝવર્થે નિદ્રાને સંબોધીને તણ કાવ્યો લખ્યાં
છે. કલાપીના કાવ્ય " નિદ્રાને " માં તે કાવ્યોની
આછી આછી અસર દેખાય છે. એક બેઝેકાલે તે
કેંક રૂપ છાંયે છે.

" હાલં શુક્ર, અનિલ, પુષ્પ, ઝર, કુવારા
ને ગાય આન તુજ સોદથી નીકળીને,
ત્હારી કૃપા વચર તે સમજ શકું ના,
ત્હારી કૃપા વચર તે બસુંદર તમામ ! "

(નિદ્રાને)

Without Thee what is all the morning's
wealth ?

(To Sleep)

" ત્યારે બધા નજમીઓ નજમોવિસારી
નેત્રો ખોલો મલમળી પરવા કરે ના. "

(નિદ્રાને)

Balm that tames all anguish. (To Sleep)

વર્ડઝવર્થના સર્વાત્મવાદ (Panthoism)
ની જે અસર કલાપી પર થયેલી છે તે વિશે તેની
શીલસૂરી સંબંધે બોલતાં કહેવાશે.

મેંથુ આનોદિ, કીડસં, ટોમસ મૂર અને ગ્રાઈ-
સ્મીથનાં કાવ્યોના અનુવાદો કલાપીએ કર્યા છે તે
કેશરવનાં પુટનોટમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે. તે
સિવાય શેલી અને શેક્સપીયરની અસર કલાપીનાં
કેટલાંક કાવ્યોમાં દેખાય છે. શેલીના Clout ના
નમૂના પર " કમલિની " નું સ્વતંત્ર કાવ્ય રચાયું
છે. " પુષ્પ " માં શેલીના The Skylark ની
અસર પ્રત્યક્ષ છે. કેટલીક લીડીઓ તો લાપતાર
રૂપ જ છે. જેમકે:

" સુનેરી તોરે છે નલ પર તરે વાલજ રૂકં,
રૂબ નીચે રેકું સિતિનપર ત્યાં ભિજ્જ રિનુંડ;
તને આલિંગે છે મુકર રવિનાં ચાગળ કરી,
તરે તે આલસે મરક મકરંદે દલ વણ ! "

(પુષ્પ)

In the golden lightning
Of the sunken sun
O'er which clouds are brightening,
Then dost float and run.

(Skylark)

અમારાં ખીંડાં તે રૂનમય છે મીઠ સપનાં

Our sweetest songs are those that tell
of the saddest thought.

અમારે આનંદે દિવસ રહે છે દુઃખ પ્રમુદ.

Our sincerest laughter,
With some pain is fraught.

ન આનંદે, તદાશ ભિજ્જલ દરો બેસ કીડી,
વેદાસીની ઠાવા તુજ રિલ પરે ના રજ વરો;
કરે છે મીતિ તું, સરજ દુઃખ પ્રેમે મુક રહે,
અલિ લવિની તું સમજ નહિ યોદ પશુ પરે !

(પુષ્પ)

With thy clear keen joyance
Laugour cannot be;
Shadow of annoyance
Never came near thee :
Thou lovest; but ne'er knew love's sad
satiety.

(Skylark)

ન અલ્પ દં થ' છે। તુજ સમ દરો શું જાણમાં ?

What Thou art we know not;
What is most like Thee ?

શેક્સપીયરના નાટક Winter's Tale ના
એકા અંકના ત્રીજા પ્રવેશમાં આવતા એક કાવ્યના
કેશરવથી " પ્રેમની મૂર્તિપૂજા " એ કાવ્ય
રચાયું છે એમ કાવ્યમાધુર્યના સંપ્રદાયનો ય.
અંગ્રીજીઓએ પણ સમજાવેલો. કમ્યુ છે.

What you do
Still betters what is done

ધી શરૂ થતી આ બાર લીટીઓ પરથી કલાપી-
એ મૂળમાં દર્શાવેલ વિચારોને બહુધારી બહુલાવીને
આ એકત્રીસ લીટીનું કાવ્ય લખ્યું છે.
“ હૃદયત્રિપુરી ” માંની કલાપીની પ્રસિદ્ધ
લીટીઓ:

“ દયા છે હૈયરી માયા આ સંસાર કદુ મહિં
દયામાં જલમીતિનું કાંઈ જાન નહોતું કરે. ”

શેકસપીઅર કૃત “ વેનીસ નગરનો વેપારી ”
માં પેર્શિયાના દયા વિષેના કાવ્યમાંના નીચેના
શબ્દો પરથી હોય એવું લાગે છે.

It is an attribute to God himself;
And earthly power doth then show likest
God's

When meroy seasons justice,
શેકસપીઅરના નાટક As you like it માં
અરણ્યવાસી રામનો એક સહચર ઉમરાવ બોલે છે:

Blow blow thou winter wind
Thou art not so unkind
As man's ingratitude.

કલાપીના કાવ્ય “ કૃતમિતા ” ની
“ બહે કૂંઠે કૂંઠે પવન તમ જવાણા સળગતી,
બહે વડોળામાં ગળન પડતી ધૂળ હસતી. ”
વગેરે લીટીઓ ઉપરના અંગ્રેજી કાવ્ય પરથી
હોય એમ લાગે છે.

કલાપીનું કાવ્ય “ હરત ” બંગાળી શ્રી કવિ
તોરદત્તના કાવ્ય The Royal Ascetic and
the Hind ની સાથે સરખાવવા જેવું છે.

કલાપીના કાવ્ય “ પાણીનું, પાણું ” માં
આવતી લીટીઓ—

મનમાં હોત ના આપણે થઈ હોત ના પ્રીત,
પરમાં હોત નહીં ન તો દિલે હોત ના ચીર-
+ સંસ્કૃતમાં પણ આરે કહેલે અરો મળતો એક
શ્લોક છે.

અન્સની નીચેની પંક્તિઓ પરથી લખાઈ
લાગે છે.

Had we never loved so kindly,
Had we never loved so blindly,
Never met, or never parted,<
We had ne'er been broken-hearted.

કલાપીનું કાવ્ય “ જીવનહાની ” મદદનના
અધ્યાપા પરના કાવ્યની સાથે સરખાવવા જેવું છે.
તેમાંની પંક્તિઓ

સહ હંસા રતી પ્રકાશની રાહ ભેળી,
તેમાંથી એજ હરિની બનતી ન સેવા.

મિદદનના કાવ્યની પંક્તિ

They also serve who only stand
and wait

પરથી સુઝી-હોય.

કલાપીનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય “ કુલ વીણુ સખે ”
અંગ્રેજી કવિ હેરિકના Gather ye rose-buds
while ye may પરથી મુખ્યત્વે લખાયું છે.
સરખાવો:

કુલ વીણુ સખે! કુલ વીણુ સખે!

હજી તો કુટુંબ ન પ્રભાત, સખે!

મામૂરલ જ્ઞાન સંગોષ્ઠિ સંગો મા પુનઃ સ્નેહઃ ।
સ્નેહો-યદિ માયિ રહો યદિ વિરહો મા
પુનઃજીવિતમ્ ॥

પણ કલાપીની ઉપર લખેલ પંક્તિઓ આ શ્લોક
પરથી નહિ પરંતુ અન્સની લીટીઓ પરથીજ હશે,
કારણ કલાપીમાં જે-યદિતાનો ભાવ છે તથા ઉપર
હૃદયમંજરીની વાત છે તે સંસ્કૃતમાં નથી. અંગ્રેજીમાં તે છે.

અધુના કલ્પી જે વિકસી રહી છે,
ધરી એ ધરીમાં મરતી દીસશે !
સુમલોચન આ કિરણો રવિનાં
પ્રસરે હજી તો નથા પુષ્પમયમાં.

ન વિલંબ કરે:

કંઈ સહ જતે,

રવિ એ પશુ અસ્ત થવા દળશે.

(કલાપી)

Gather ye rose-buds while ye may,
Old time is still a-flying:
And this same flower that smiles to-day,
To-morrow will be dying.

The glorious lamp of heaven, the son,
The higher he's a getting,
The sooner will his race be ran,
And nearer he's to setting.

(R. Harick)

ગુજરાતી સાહિત્ય

ગુજરાતી કવિઓમાંથી કલાપીપર સ્વ. મણિશંકર
ભટ્ટ, સ્વ. મણિલાલ, સ્વ. હરિલાલ મુવ અને રા.
નરસિંહરાવની અસર થઇ હોય એમ દેખાય છે.

ગુજરાતમાં હુંકાં હુંકાં સુંદર અંજની ગીતો
લખવાની તથા એક કાવ્યમાં જુદા જુદા વૃત્તો દાખલ
કરવાની શરૂઆત કરનાર સ્વ. મણિશંકર હતા.
કલાપીએ આ બંને બાળતો તેમની પાસેથી પ્રદક્ષુ
કરી. રંગકોશમાં પાઠી ધમે-ધુમ્મલ સ્વીકનભોજના
સ્વ. મણિશંકર ખાસ ભક્ત હતા. તેમણે તેમના
વિચારોનો અભ્યાસ અને પ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશથી
એક મંડળ પણ રચાવ્યું હતું. તેમના લીધે કલાપી
પણ સ્વીકનભોજના પ્રયોગો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા
હતા. તેમનાં કાવ્યોમાં આ અસર ક્યાંક ક્યાંક દેખાય
છે. વળી સ્વ. મણિશંકર ખિસ્તી ધર્મના અભ્યાસી
હતા. કલાપીનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં બાઈબલની અસર

દેખાય છે તેનું કારણ સ્વ. મણિશંકર સાથેનો પરિ-
ચય હતું.

સ્વ. મણિલાલ નલુભાઈ કલાપીના કેટલાંક અંશે
ચૂંકે તથા મિત્ર હતા. તેમની કવિતાનાં લક્ષણો સ્વ.
કવિ નથુરામ સુંદરજીએ આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે:

ધરે છે ફુંગારો પશુ ન વધતી ભા તન તણી,
જણાયે છે રાગી, પશુ અતિ વિરાગી, મન તણી,
મિઠાઈને મટિ વદતી કુચિરા મેચ્છ બહુતિ
વિલેથી શું વહા ? નહિ, નહિ સખાવાણી મણિની.

ધરી માંડે રાગી, ધરીમહિં વિરાગી બની જતી,
ધરી સ્વીચા સાથે, ઘાંકે પરકીયા તણી ગાંવ;
રસે ભીની જોઈ, ધરિકે રસદીની રહી બની,
શું દેખી સામાન્યા ? નહિ, નહિ સખાવાણી મણિની.

આમાં પહેલી લીટીમાં દર્શાવેલ લક્ષણ સિવાયનાં
લગભગ સર્વ લક્ષણો કલાપીની કવિતામાં દેખાય છે.
વળી સ્વ. મણિલાલની શીલસુરીની અસર પણ કલાપી
પર થઇ હતી.

સ્વ. હરિલાલ મુવના પ્રસિદ્ધ કાવ્ય “ ચિત્રાજ
વીરકેસરી ” ની અસર કલાપીના કાવ્ય “ વનમાં
એક પ્રભાત ” માં દેખાય છે તેજ પ્રમાણે રા. નર-
સિંહરાવની “ ચંદા ” ની અસર “ કમલિની ” માં
લાગે છે.

મહાત્મા મૂળદાસ, મિશ્વરમંજળ, મામ્યમાતા
વગેરે કાવ્યોનું વરતુ લોકસાહિત્યમાંથી લીધું છે. મહાત્મા
મૂળદાસની હજીકત અમરેલી પાસે ખરી બની હતી.
ત્યાં તેમની જગા હજી પશુ છે. કલાપીએ ભવમૃતિ-
ના ઉત્તરરામચરિતનું જોવાંતર કર્યું હતું. આ અ-
દ્વિતીય કર્ણુરસપ્રધાન નાટકની જાણ કલાપીના મનપર
ઘણમ માટે પડી હોય એવું કેટલાંક કાવ્યો
પરથી દેખાય છે.

કલાપીનું આ સાહિત્યકર્મ તપાસી કલાપીનો
જરા જીમને આરોપવાનો ઉદ્દેશ નથી. ઈર્ષ માણસ

આમો વાવવા માટે બીજા માણસ પાસેથી ગોટલો લે તો તેથી ગોટલો વાવવા આપનારની આંખાપર માલિકી થતી નથી. તેજ પ્રમાણે એક કવિ બીજા માંથી વસ્તુ ગ્રહણ કરે અથવા સૂચના મેળવે તેથી તેના કાવ્યનો જથ્થો બીજાને મળી જતો નથી. એટલે આ સર્વ કાવ્યોનો ધણો ખરો જથ્થો કલાપીને જ ધટે છે.

વળી કલાપીના સાહિત્યશ્રદ્ધા વિષે બોલતાં એક વસ્તુ જણાવવાની જરૂર છે. કલાપીમાં મહાન કવિ-ઓમાં જ દેખાતી પ્રજ્વલ કલ્પનાશક્તિ હતી એના પૂરાવાઓ તેમનાં કાવ્યોમાંથી મળી આવે છે. કવિ કાલિદાસને નામિકાના વિશેષના સંતાપને નામક ચિત્રદર્શનથી કે (સ્વપ્નદર્શનથી પણ) રામાવી શકતો એ વિચાર બહુ ગમી ગયો હાજે છે. તે તેમણે તથ્ય જગાએ દર્શાવ્યો છે. મેઘદૂતમાં પણ મેઘ સાથે પોતાની પાલીને કહાવે છે:

ત્યામાલિલ્ય પ્રણયકુપિતાં ધાતુરામૈ શિલાયામ ।
આરમાનૈતૈ ચરણ પતિતં યાયદિષ્ટામિફલ્ગમ્ ॥

અગ્રેસ્તાયન્મુદુરપચિતૈર્દેશિરાલુપ્યતે મે ।
કુરસ્તસ્મિન્નપિ ન સહતૈ સંગમં નૌઃ કૃતાન્તઃ ॥

તેજ પ્રમાણે શાકુન્તલામાં રામ દુષ્યન્ત કહે છે:
પ્રજાગરાત્ જિહ્વી ભૂતસ્તસ્વાઃ સ્વપ્ને સમાગમન
દાણં તુ ના દદાત્યેનાં દ્રઢં ચિત્રગતામપિ ॥

અને વિદ્યોત્કલિષ્ઠામાં પુરુષ રામ વિદ્યુષ્ક પ્રત્યે બોલે છે:

ન ચ સુષદ નામાલેલ્યે પિ પ્રિયા મસમાપ્યતામ્ ।
મમ નયનયો રુદ્ધાષ્પત્યં સર્વે ન મધિવ્યતિ ॥

આ પ્રમાણે આ ત્રણે પ્રયોગોમાં કાલિદાસ એક વાત સામાન્યપણે કહે છે કે નામક વિશેષનો સંતાપ જવા માટે નામિકાનું ચિત્ર જોઈ આશ્વાસન લેવા પડે છે. પરંતુ શોભાવેથી આંખોમાં આંસુ ભરાઈ

આવે છે અને તેથી તે નામિકાનું ચિત્ર જોઈ શકતો નથી. કલાપી “ત્યાં તું ત્યાં હું” નામના કાવ્યમાં કહે છે:—

“આંસુના પડદા વતી નયન તો મહારાં યયાં આંધળાં
લગ્યાં ના પણ ઉપ્પુ આસદિલને અશ્રુ-સુઘાવી દીધાં.”

અહિં પહેલી લીટીમાં કાલિદાસને પ્રિય યમ પડેલો વિચાર આવી જાય છે. પરંતુ બીજી લીટીમાં કલાપી કલ્પનામાં કાલિદાસના કરતાં પણ એક પગલું આગળ વધે છે. આખમાં આંસુ આવવાને લીધે પ્રિય વસ્તુનું દર્શન થઈ શકતું નથી એટલું કહી કાલિદાસ અટકે છે. પરંતુ કલાપી તેથી આગળ વધી કહે છે કે પ્રિયતામાં દર્શન શરૂઆતમાં તો આંસુને લીધે થઈ શકતું નથી, પરંતુ પાછળથી શોકને લીધે જ ઉપ્પુ આસેન્દ્રીસ ચાલે છે તેને લીધે આંખોમાંથી આંસુ સુઘાઈ જાય છે અને તેથી પ્રિયતામાં દર્શન થાય છે !

જ અનુભવ

કલાપીનાં કાવ્યોનો ધણો મોટો ભાગ અનુભવની વાણી વડે છે. અને તેથીજ કેટલાક કલાપીના કેદારવને “અનુભવશાસ્ત્ર” એવું નામ આપે છે. એટલે કલાપીનાં ધણાંખરાં કાવ્યો સ્વાનુભવરસિક અથવા તો આત્મલક્ષી છે. અને કેદારવની લોક-પ્રિયતાનું આજ મુખ્ય કારણ છે. “પાન્થપર્ણીકુ” એ કાવ્યમાં કલાપીએ લખેલ નીચેના શબ્દો તેમનાં ધણાંખરાં કાવ્યોને લાગુ પડે છે. તે કહે છે:

બદાલોનો વિરહી થઈ હૃદયને ચારી રહ્યો ત્યાં હતો.
તે અશ્રુચરણે શોભિત રાય તે કાવ્યનાં છે ભર્યું;
સ્વેચ્છાએ ભરી ચક્ર લાકુષ્ઠપથી પીળે બલે આંસુકુંડ.”

કલાપીને અનુભવ મુખ્યત્વે બે બાબતનો થયો હતો—કુદરત અને પ્રેમ. કલાપીના મનપર કારમીરના પ્રવાસની ગાદ અસર થઈ હતી. “કારમીરનો પ્રવાસ” નામનું નાનકડું પુસ્તક તેમણે પોતાના પ્રવાસના

વચ્ચુન રૂપે લખ્યું છે. તે લખવા સમયે તેમનું વય માત્ર ૧૬ વર્ષનું હતું, છતાં તેમની કુદરતનિરીક્ષણની શક્તિના તે અદ્ભુત પૂરાવા રૂપ છે. “પાનથપીપીહુ” નામના ન્હાના કાન્યમાં કાશ્મીરનો અતિ મુંદર ચિતાર તેમણે આપ્યો છે. વળી વડઝવર્થના વાંચનને લીધે તેમનો કુદરત પ્રત્યેનો પ્રેમ વધ્યો હતો. પરંતુ એટલા બાગે કલાપી કુદરતને માનવહૃદયના લાગણ્યભરના આધાર (background) તરીકેજ વાપરે છે.

પ્રેમ

કલાપીના પ્રેમજીવનનો ઇતિહાસ લખવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. પરંતુ તેમની કવિતાના ધણા મોટા ભાગનો વિષય પ્રેમ-અને તે પૃથ્વિ પોતે અનુભવેલ પ્રેમ-દોષવાળી તે વિષે જરૂર જોઈતું વિવેચન અને કંટરું જોઈએ. કલાપીને લગ્ન બે સ્ત્રીઓ આપી હતી. પૃથ્વિ તે સમયે તેમને લગ્ન અગ્નિસામાં અડચણ રૂપે લાગેલ. તેમના પત્ની રમાની દાસી શોભના પ્રત્યે શરૂઆતમાં તેમને પિતા તરીકેનો પ્રેમ હતો. પૃથ્વિ પાછળથી તેમની વચ્ચેના પ્રેમે રૂપાંતર થઈ ગયું. તે સમયે તેમના હૃદયમાં એક બાલુ ન્યાય તથા નીતિ અને બીજી બાલુ પ્રેમ વચ્ચે તુલ્ય તોફાન ચાલ્યું. કલાપીના કેશરવના ૨૧૫ કાવ્યોનો ૪૯૧ પાનામાં સમાવેશ થાય છે. (પહેલી આવૃત્તિ) તે લગભગ આઠ વર્ષના સમયમાં ૧૮૯૨ થી ૧૮૯૦ સપ્તીમાં લખાયો હતો. પરંતુ તે કાવ્યોનો લગભગ પોણા ભાગ (૩૫૨ પાની) કેશરવના વર્ષમાં એટલે ૧૮૯૬-૯૭ માં લખાયો હતો એ હકીકત જાણવા જોવી છે. આ બે વર્ષ દરમિયાન કલાપીના હૃદયમાં શોભના પ્રત્યેના પ્રેમની ગડમઘડ ચાલ્યા કરતી હતી, અને તે હૃદયમંથનનું પ્રતિબિંબ આ સમયે લખાયેલી કવિતામાં દેખાય છે. કલાપીએ શોભના સાથે તા. ૧૧ જુલાઈ ૧૮૯૮ ના રોજ લગ્ન કર્યું. ત્યાર પછી તા. ૬-૧૨-૯૮ ના રોજ લખેલા “ઉત્સુકહૃદય” નામના કાન્યમાં કલાપીએ લખ્યું :

“ગદ છે સૌ ચિન્તા, અનુરૂપ વિધિએ થઈ ગયે,
અમારાં બાળીને વળગર વિધાતા વણી રહ્યો;”

પ્રમુખે, બહાણે, જગતપરનાં લોક સઘળે,
દીધો નિર્મી તેનો મધુર હર મહારા હર સહે.

અને હવે તેમના હૃદયમાં ઉભરાના આનંદનું વર્ણન કરતાં તે લખે છે:

“હવે તો જાણે એ કસુંબપદને સુગંધ કરે,
બાઈને પ્યાલે અધર પરવાળે જઈ હરે;
હવે તો એ પાસે મુજ છગર કે વાંચવ રશી,
રજી રાચી નાચી હૃદયે રસનામાં રજી મચી.

સુધાની આલી આ સહુ તરફ જાણે ઇલકતી,
હવામાં હીસની કળમજ થતી આ રજ મરી;
દિશે તાણું તાણું જગત સહુ રોમાંચમય આ,
જીવંતના કિલ્લા હૃદય પટકે શું ઢળી જતા.”

એક અંગ્રેજ વિદ્વાને કહ્યું છે કે: “વિચારોનું મૂળ દર્દ છે.” કલાપીના હૃદયનું દર્દ આ પ્રમાણે બંધ થયું, અને તેમના હૃદયમાં સંતોષે આવીને વાસ કર્યો ત્યારથી તેમનું કાવ્યકરણ ધણું મંદ પડી જાય છે. કલાપીનું જન્મ ૧૦ મી જુન, ૧૯૦૦ ના રોજ થયું. તે અતિ બેદાનક બનાવની પહેલાંના લગભગ બે વર્ષો દરમિયાન કલાપીએ કાવ્યે ૧૦-૨૨ લઘુકાવ્યો કરતાં વધારે લખ્યું હોય એમ કેશરવ જ્ઞેતાં લાગે છે. કલાપીના પ્રેમની કવિતાના મુખ્ય બે વિભાગ પાડી શકાય-પ્રેમનો ઉત્સાહ અને પ્રેમનો વિવાદ. ઉત્સાહના કરતાં વિવાદની હાથપાયાં કાવ્યો કેશરવમાં વધારે દેખાય છે. પોતાના પ્રેમના અનુભવને કલાપીએ જે જે શીટીમાં સમાવી દીધો છે.

“મેં પ્રેમમાં તરફતાં મમ શાન્તિ ખોઈ,
આનંદની મધુર પાંખ ન કરાઈ જોઈ.”

૨. તત્વગાન

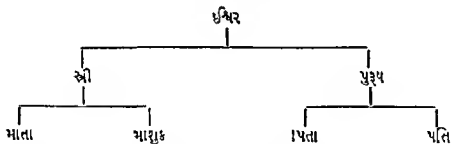
“કલાપીની કવિતામાં કેં તત્વગાન છે?” એવો પ્રશ્ન વારંવાર પૂછાય છે. કલાપીની કવિતામાં મુખ્યત્વે બે તત્વો મને દેખાયાં છે. અદૈતવાદ અને જૈતવાદ. કલાપીના અદૈતવાદની અંદર શાંકરાદૈત,

સુરીવાદ તથા વર્ડઝવર્થના સર્વાત્મવાદ (Pantheism) નો ત્રિવેણી સંગમ થાય છે. ૨૬ વર્ષની નાની વયમાં કલાપીને શંકરાચાર્યના વેદાન્ત ત્રિપથના ગ્રંથો વાંચવાનો સમય મળ્યો હોય એ સંભવિત નથી. પરંતુ સ્વ. બલ્લભિષ્ઠ, અભેદમાર્ગપ્રવાસી મણિલાલ જે શંકરાચાર્યના વેદાન્તના ખાસ અભ્યાસી હતા તેમના પરિચયને લીધે કલાપીએ આ વિષયનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી લીધું હોય એ બનવા-બેગ છે. કલાપી કહે છે:

દૈત્યેમી હું હતો અદૈત્યે પ્રેમી હું થયો;
બલ્લાદ મદારે બલ્લા મારે જલ્લવાદી હું થયો.

સુરીવાદની અસર કલાપીનાં કાવ્યોમાં ખૂબ દેખાય છે. સુરીવાદ સમત્યા સિવાય કલાપીનાં કાવ્યોને કેટલાકો તરફથી અન્યાય થયો છે. આવો અન્યાય બીજા પણ કવિઓને અગાઉ થયેલો છે. કવિશ્રી દયારામનાં કાવ્યોમાં રહેલું રહસ્ય સમત્યા સિવાય કેટલાકો તરફથી તેમના પર ઉઘાડા ધ્વજાર-

નાં કાવ્યો લખવાનો આરોપ એક સમયે મૂકવામાં આવતો હતો. સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામે “દયારામનો અક્ષરદેહ” લખી દયારામભાઈનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે કલાપીમાં પણ અનેક રથજો માણુકના નામથી પ્રિયાપ્રેમ નહિ પરંતુ પ્રભુ-પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે. સુરીવાદ એ ઇસ્લામનો અ-ગમ્યવાદ છે સુરી શબ્દ સુફ એટલે હિન પ્રરથી નીકળ્યો છે. ઉનના કગલા પહેરી જે ઇસ્લામી સંતો પ્રભુની સાથે એકરૂપ થવાનો બોધ કરતા તેમને સુરી નામ આપવામાં આવતું. સુરીવાદમાં ચાર તત્ત્વક્રમ માનવામાં આવે છે. ફનાશી શય (એક વસ્તુમાં પોતાની જાતને ભૂલી જવું), ફનાશી શેય (ગુરૂમાં જાત ભૂલવી), ફનાશી રસૂન (મહમ્મદ પયગંબરસાહેબમાં પોતાનું અસ્તિત્વ ભૂલી જવું), અને ફનાશીફત્તાહ (ઈશ્વરમાં ભળી જવું). આ પ્રેમધર્મમાં ઇશ્વર માણુકરૂપે પૂજાય છે. ઇશ્વરની પ્રેમપૂજની રીત કેંક આવી છે:-

આપણા દેશમાં અંબા, કાલિકા, વગેરે સ્વરૂપમાં ઇશ્વરની માતા તરીકે પૂજા થાય છે, નારદ, પ્રહ્લાદ વગેરે ભક્તોએ ઇશ્વરને પિતા તરીકે પૂજ્યા અને પુષ્ટિમાર્ગમાં ઇશ્વર પતિ સ્વરૂપે ભજાય છે. આપણા દેશમાં ઇશ્વરને માણુક સ્વરૂપે ભજવામાં આવેલ નથી, તેનું કારણ એમ પણ કેમ ન હોય કે આપણે ત્યાં વચગાળાના સમયમાં સ્ત્રીઓની પૂજા તો ખાસડાંથી જ થતી હતી ?

જેવા શબ્દો તુલસીદાસજીના મુખમાં આજ મા-ન્યતાથી મૂકવામાં આવ્યા હશે. આ સમયે મ્હારે કહી દેવું જોઈએ કે સ્ત્રીઓને અધમ માનવાનું પાપ માત્ર પૂર્વાના દેશોએ જ કર્યું છે એમ નથી. અંગ્રેજ ભાષામાં પણ એક કહેવત ચાલે છે, જે મધ્ય યુગમાં બહુ પ્રચારમાં હતી કે:

A dog, a wife and a wallout tree
The more you beat them the better they be.

“દોર ગવર્સ શુદ્ધ પશુ નારી
તે સજ તાડત કે અધિગારી, ”

કલાપીનાં કાવ્યોમાં પ્રિયાપ્રેમના કરતાં પ્રભુ-પ્રેમ તરફ-છરફે મિલગીના કરતાં ઇશ્વરે લખીકી તરફ

વધારે વલણુ દેખાય છે. માણુકના પ્રેમમાં મશયુલ બિંદવમંગળની પ્રત્યે કવિ તેની પ્રિયતામાના મુખે કહેવાડાં છે:

“હારા વહાલા ! સુર ! હૃદયથી દાસ તું ધરાવે યા!
દાની છે આ જગત સમગ્ર” અન્ત આ જીવવાને,
ને છે તેના ટકી કરી રહે સર્વદા કાળ ક્યાએ;
ચોધી લેને પ્રિય પ્રિય સગે ! સર્વદા ને રહેશે,
આશાવૃત્તિ વિશ્વ સુખની તુચ્છ સો છોડી દેને !
હું તારીને સુખ પશુ સમે ! પ્રેમી આ દિલ તારું;
તે નહીને હૃદય મમ તો આજ ચોરાઈ બહુ;
તારું તેના દુઃખ રહી રાકે વૃથા સર્વ આરું,
મોટી ઠોડી ‘તુજ’ ‘સુખ’ હવે દાસ થાઈશો તું.

(બિંદવમંગળ)

વર્ણવર્થનો સર્વાત્મવાદ (Pantheism)
દુઃકમાં આ પ્રમાણે છે. વર્ણવર્થ કુદરતને માત્ર
બાહ્ય સંજ્ઞા માનતો નથી પણ કુદરતમાં તે ચૈતન્ય
તત્વ આપી રહેલું માને છે. અને આ ચૈતન્યતત્વની
સાથે મનુષ્યના આત્માની એકતાનતા છે એમ તે
માને છે. કુદરત એ મનુષ્યનો મોટામાં મોટો શિક્ષક
છે એવી જોની માન્યતા છે. આ માન્યતા કલાપીનાં
કેટલાંક કાવ્યોમાં આસ કરીને “ મનુષ્ય અને
કુદરત ” એ કાવ્યમાં દેખાય છે.

૩. ગજલ

ગુજરાતી ભાષામાં દલપતરામ પહેલાનું સર્વ
લખાણુ દેશીઓમાં થયું છે. પ્રેમાનંદે એકાદ કાવ્યમાં
સંસ્કૃત શ્લોક વાપર્યાં છે તથા સામગ્રી જગલપામાં
વપરાતા છંદોના ઉપયોગ કર્યો છે પણ આ અપ-
વાદો તો મૂળ સિદ્ધાંતને વાપણુ આપે છે. દલપત-
રામના મુગ પછીથી આપણામાં સંસ્કૃત શ્લોક વપ-
રાવાં માંડ્યાં. સ્વ. ભક્ત-કવિ જોનાનાથજીએ

અજંગ લખવાની શરૂઆત કરી, સ્વ. મણિચંદરે
અંબજીગીત લખાવે કર્યો એમ નવા નવા છંદો તથા
રાગો ગુજરાતીમાં લખાવે મવા માંડ્યાં. ગજલ લખ-
વાની શરૂઆત આથી પહેલાં થઈ ગઈ હતી. કવિ
દયારામે ઉત્તર દિ દુસ્તાનમાં પ્રવાસ કર્યો હતો અને
ત્યાં તેમને ગજલનો પરિચય થયો હતો. તેમણે કેટ-
લોક ગજલો દિંદી ભાષામાં લખી છે પણ તે
આપણી તરફ પ્રચારમાં નથી. ગજલની ખરી શરૂ-
આત તો મસ્તકવિ બાલાશંકરે કરી, ત્યાર પછી
સ્વ. મણિલાલ નજીબાઈ, સ્વ. હરિલાલ કુવ, રા.
ગાલાબાઈ દેરાસરી વગેરેએ ગજલો લખી છે. કલાપી-
ની ગજલો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરકાલ ટકી
રહે તેવી છે. ગજલ એ છંદ કે રાગનું નામ નથી,
પરંતુ તેનો વિષય પરત્વે કવિતાના એક વિભાગને
અપાયલું નામ છે. ગજલ એટલે પ્રેમગીત. તેના
વિષય પરત્વે બે વિભાગ ગણી શકાય, કેટલીક ગજલોમાં
ધરે મિત્રાણુ એટલે પ્રિયોનો પ્રેમ વણુવેલો હોય છે
ત્યારે કેટલીક ગજલોમાં ધરે હડાઈ એટલે પ્રથર.
પ્રેમનું વણુનું કયું હોય છે. ગજલ અનેક માપની
લખાય છે. કલાપીએ મુખ્યત્વે બે માપની ગજલો
લખી છે. તેમાં દરેક લીટી ચાર ચાર અક્ષરના
ચાર ગણની બનેલી હોય છે. તેનું માપ આ
પ્રમાણે છે:

૧. લગાગાગા, લગાગાગા, લગાગાગા, લગાગાગા,
આજ માપના છેલ્લા બે અક્ષરોને ઉપાડીને શરૂ
આતમાં મૂકી દેવાથી બીજા પ્રકારની ગજલ બને છે.

૨. આગાગા, ગાગાગા, ગાગાગા, ગાગાગા.
આ રચનામાં ધતિ સિવાયના હરિગીત
છંદનાં સર્વ લક્ષણો રહેલાં છે. તેના ૧૬ અક્ષરોમાં
૨૮ માત્રા છે, તથા છેવટ ૨ ગણ છે આથી કેટલાક
હરિગીત છંદ અને આ રચના વચ્ચે. ગોટાળો કરી
દે છે પરંતુ હરિગીત માત્રા મેળજઈ છે, ત્યારે આ
રચના અક્ષરમેળ છે.*

નવસરસમ વજ્રગાથ ત્રિવેદી

નોંધ

ગણેશોત્સવ

ત્રણે ગુણોના ધરા, ગણેશ, ની સ્થાપના તથા પૂજા દરેક માંગણિક પ્રસંગે કરવામાં આવે છે, પણ ભાદરવા મહિનામાં ગણેશોત્સવ ઉજવવાની રૂઢિ માત્ર મહારાષ્ટ્રમાં જ પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે. અનંત ચૌદસ સુધીના દસ દિવસ સુધી સહવાર-સાંજ પૂજા થતી વખતે મિત્રો તથા અન્યજનો એકઠા થાય છે, અને તેમના હિતાયે તથા રંજન માટે કથાકીર્તન કરવાનો રિવાજ શરૂ થયો હશે. કથાકીર્તન માફત અમુક વિચારોનો પ્રચાર કરવો સહેલો છે, અને આપણા દેશમાં કાષ્ઠપણ સામાજિક કે રાજકીય સુધારાના વિચારોના ફેલાવો ધાર્મિક પ્રવચન માફત સહેલાઈથી ચાલ શકે છે. ગયાં વીસેક વર્ષથી કથાકીર્તન ઉપરાંત અમુક પ્રખ્યાત વિદ્વાનો અથવા રાજકીય નેતાઓના ભાષણ પણ રાખવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે સાબરમતીની રેતમાં જનારા લોકો અને મંદિરમાં જનારા લોકો જુદા હોય છે, અને દેશોન્નતિને લગતા દરેક વિષય ઉપર દસેક વ્યાખ્યાનો દરેક ગણપતિની પાસે થાય તો તેથી ધણી સારો પ્રચાર થઈ શકે. ધાર્મિક વાતાવરણમાં વિશેષ સંયમ સ્વાભાવિક રીતે જળવાય છે અને તેથી ભાષણની અસર શ્રોતાઓના પર વધારે હિંડી થાય છે. દરેક ગામમાં મહોલ્લે મહોલ્લે આ રીતે ગણેશોત્સવ ઉજવાય એવું અમે ઇન્દોલીએ છીએ.

યૂરોપનું દિગ્દર્શન

યૂરોપની રાજ્યવ્યવસ્થા કાષ્ઠપણ પ્રકારે સુધરતી હોય એમ માનવાને કારણ નથી. ફ્રાન્સ અને જર્મની સામસામા ડોળા ધુરધરી રહ્યા છે. જર્મની પાસે

લરકરી બળ નથી તેથી અસહકારનું મોર અજમાવી રહ્યું છે, અને એ બે રાજ્યો વચ્ચે આર્થિક તથા ઔદ્યોગિક રસાંકસી વધતી જાય છે. ફ્રાન્સ અંદર ખાનેથી બળે છે કે જેનું જર્મની સતેજ થઈને દિલ્લું થશે કે સખત ફટકો મારવાનો પ્રયત્ન કરશે. અને ફ્રાન્સની બહીક તથા ગણરામણ ખોટાં પણ નથી. યૂરોપની દરેક પ્રજા માત્ર સ્વાર્થનો વિચાર કરે છે. હાલની અંધાધુંધીમાં પોતે કાંઈ મેળવી બે અને બીજી કોઈ પ્રજાની શક્તિ ઓછી થાય તે તરફ જ સંધળું લક્ષ દોરાયતું હોય છે. છટાલીઅન પ્રજા યુગેરલાવીઆમાં પગપેસારો કરીને ધમજી આપે છે. બીચારું નમાતું છટાલી બીજી કોઈ પ્રજા સાથે લડી ન શકે એટલે ક્રાઈશ્ચીની રાજકીય પ્રજા ઉપર તોપના ગોળા છોડીને તીવ્રમારખાની માફક આનંદ પામે છે. છટાલીના જેવી જ બીજી સંકેલી પ્રજા સ્પેઇન, મોરોક્કોના મુરની સામે લડાઈ ચલાવ્યાં કરે છે પણ મુર લોકો સ્વાર્થ અને સ્વારાજ્ય માટે એવા મક્કમતાથી ઝૂકે છે કે સ્પેઇનની પ્રજા નિરર્થક લડાઈથી કંટાળીને આજે બળવો કરી બેઠી છે. યૂરોપમાં સત્ય અને ન્યાયની ગિલ્ફુલ દરકાર થતી નથી, સ્વાર્થ-અકિતમત કે રાષ્ટ્રીય-સર્વોત્તમ થઈને બેઠો છે. નીતિમય રાજ્યકારભારને સ્થાન નથી. અસત્ય, કપટ અને હુન્ન્યાઈનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું છે.

લીંગ ઓફ નેશન્સના કારસમાં કાંઈને જરા પણ શંકા રહી નથી. પ્રજાના આગેવાનોમાં પણ શંકા નથી. યૂરોપનો કારીગર તથા મજૂર વર્ગ પોતાના વર્ગનું જ સામ્રાજ્ય સ્થાપવા કોશિશ કરી રહ્યો છે.

આ બાબતમાં ફેરિયાનો હાથ ફેટલો છે. તે બરાબર સંમત થકાતું નથી. જર્મનીમાં એ વર્ગનું બેર વધતું જાય છે એમ માનવાને કારણ છે. જર્મનીના નવા રાજ્યતંત્રમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લેવા માંગ્યો છે. આથી યુરોપ દેશમાં ક્યારે બળવો થશે, ક્યારે ધુંધાઈ રહેલી આગ સળગી ઉડશે તે વિષે ભવિષ્ય ભાખતું રહેલું નથી.

ઇંગ્લેન્ડમાં વેપાર રાજગારની મંદી ધણીસખત છે. ગયા મહિનાની આખરે ૧૨,૨૩,૦૦૦ માણસો રાજગાર વિનાના નોકિયા હતા, અને એ સંખ્યા ઓછી થવાને બદલે વધતી જાય છે. ગોદીના મજૂરોએ હડતાલ પાડેલી તે બંધ થઈ છે. ઇન્ડિયાના મજૂરોમાં બે વર્ષ ઉપર જે સંપ અને જુસ્સો હતો તે આજે ભેવામાં નથી. આવતો આજે ફાટ-પુટ અને મતભેદ પ્રસરી રહ્યો છે. મોટી લડાઇને લીધે એક પછી પ્રજા છૂતી નથી, સુખી થઈ નથી, દરેકને ભારે તુકસાન થયું છે, અને થતું જાય છે. છતાં જડતામાં ફોબકા યુરોપની આંખ ઉઘડતી જ નથી. તે મરુત તરફ ધસી રહ્યું છે.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટી

સને ૧૯૨૨-૨૩ માં યથેચ્છા કામકાજનો અહેવાલ કાર્યવાહક સમિતિએ બહાર પાડ્યો છે. આ સરકારી વિદ્યાપીઠનું મુખ્ય કર્તવ્ય પરીક્ષાઓ લેવાનું છે. જુદી જુદી પરીક્ષાઓ માટે અવધાસકમની જોડવણ કરી તેને માટે યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો મુકરર થયો બાદ પરીક્ષાનું અમુક ધોરણ નક્કી કરવાની સત્તા આ વિદ્યાપીઠને મળી છે. દરેક વિષયની છેલ્લી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થતું વિદ્યાર્થીઓને ઉપાધિ આપીને ગરકારી હાપ-સિક્કો મારવાથી તેમની દિમત અંશય છે; તેવા જન્મને સરકારી નોકરી કરવી હોય તેમને અશુભી નાણાંની માફક સિક્કો મરાવેલો પડે છે. આ કારણને લીધે જ આ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓની મરત્તા વધી છે. બાકી શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જોતાં જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજ લોકો કે સરકારે કિલ્લીઓની કેળવણીની સંસ્થામાં હાથ લગાડ્યો છે ત્યાં

ત્યાં સત્યાનાથ વાળ્યું છે. એ-ઓરમાં જન્મશેષ દાટાએ લાખો રૂપિયા ખર્ચાને શોધખોળખાતું કાઢ્યું, અને લાખો રૂપિયા ખર્ચાને મુંબાઈમાં સાયન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ રચાયાં. તેમાંથી કેટલાક અંગ્રેજો પૈસા કમાઈ ગયા ઉપરાંત ખીજું કંઈ ખાસ ‘ઉપયોગી’ કામ થયું અમારા જાણવામાં નથી.

મુંબાઈ સરકારી વિદ્યાપીઠમાં ૭૫૬૭ વિદ્યાર્થીઓ શાળાન્ત પરીક્ષામાં બેઠા તેમાંથી ૫૦૪૮ પસાર થયા. આના ઉપરથી જોઈ થકાય છે કે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ધણો વધારો થયો છે. આવી રીતે ખીજી બધી પરીક્ષાઓમાં પણ સંખ્યાવધ વિદ્યાર્થીઓ જાય છે.

યુનિવર્સિટીના મુખ્ય કંધો પરીક્ષા લેવાનો છે. હાલમાં જ થોડાં વર્ષ થયાં હવે અભ્યાસ તથા શોધને માટે સમજાવતી તથા સંપત્તિશાસ્ત્રના અધ્યાપકો નીમવા છે. સમજાવતીના અધ્યાપક પ્રખ્યાત મિ. ગેડીટ પૂર્ણ તનમનથી કામ કરે છે કે કેમ? તે વિષે જરા ચંકા ઉઠે એવું છે. એમના તથા એમના મદદનીશ વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ જતાં નથી. એમણે સામાજિક પ્રદર્શન (civic exhibition) કરેલું તેનો લાભ પણ બહુ થોડા માણસોએ લીધો છે. સંપત્તિશાસ્ત્રનું શિક્ષણ અધ્યાપક ખુશાલ શાહને સોંપાયું છે. તેમણે અતિ થ્રમ હઈને પુસ્તકો ૨૨૫માં છે પણ યુનિવર્સિટીના કાર્યવાહકોની સલાહજૂત તથા સક્રિય મદદ તેમને મળતી હોય એમ જણાતું નથી. આ બે વર્ગોને કેવી રીતે સ્પર્શતા, અને શારણીકમાં હવે અભ્યાસ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ કેવી રીતે જમાવતું તે વિષે હાલ વિચાર આગી રહ્યો છે. અમને દહેશત છે કે જ્યાં સુધી આ શારણીકમાં સરકારી નોકરો તથા સરકારના પુશ્યમતીઓની સંખ્યા ખૂબ પ્રમાણમાં છે ત્યાંસુધી હવે શિક્ષણને વિશેષ નહીં મળે.

નોંધ

ગણેશોત્સવ

ત્રણે ગુણોના ધરા, ગણેશ, ની સ્થાપના તથા પૂજા દરેક ભૌગોલિક પ્રસંગે કરવામાં આવે છે, પણ બાદરવા મહિનામાં ગણેશોત્સવ ઉજવવાની ફેઢિ માત્ર મહારાષ્ટ્રમાં જ પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે. અનંત ચૌદસ સુધીના દસ દિવસ સુધી સહવાર-સાંજ પૂજા થતી વખતે મિત્રો તથા અન્યજનો એકઠા થાય છે. અને તેમના હિતાયે તથા રંજન માટે કથાકીર્તન કરવાનો રિવાજ શરૂ થયો. હશે. કથાકીર્તન માફત અમુક વિચારોનો પ્રચાર કરવો સહેલો છે, અને આપણા દેશમાં ક્રાઇપણ સામાજિક કે રાજકીય સુધારાના વિચારોનો ફેલાવો ધાર્મિક પ્રવચન માફત સહેલાઇથી થઇ શકે છે. ગયાં વીસેક વર્ષથી કથાકીર્તન ઉપરાંત અમુક પ્રખ્યાત વિદ્વાનો અથવા રાજકીય નેતાઓના બાવણુ પણ રાખવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે સાબરમતીની રેતમાં જનારા લોકો અને મંદિરમાં જનારા લોકો લુદા હોય છે, અને દેશોત્થિતને લગતા દરેક વિષય ઉપર દસેક વ્યાખ્યાનો દરેક ગણપતિની પાસે થાય તો તેથી ધણી સારો પ્રચાર થઇ શકે. ધાર્મિક વાતાવરણમાં વિશેષ સંયમ રવાબાવિક રીતે જળવાય છે અને તેથી બાવણુની અસર શ્રોતાઓના પર વધારે ઉંડી થાય છે. દરેક ગામમાં મહોલે મહોલે આ રીતે ગણેશોત્સવ ઉજવાય એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

યૂરોપનું દિગ્દર્શન

યૂરોપની રાજ્યવ્યવસ્થા ક્રાઇપણ પ્રકારે સુધરતી હોય એમ માનવાને કારણે નથી. ક્રાન્સ અને જર્મની સમિત્રાઓ હોના પુરકારી રહ્યા છે. જર્મની પાસે

લરકરી બળ નથી તેથી અસહકારનું નેર અજમાવી રહ્યું છે, અને એ બે રાજ્યો વચ્ચે આર્થિક તથા આધોગિક રસાંકરી વધતી જાય છે. ક્રાન્સ અંદર ખાતેથી બાળે છે કે જેનું જર્મની સતેજ થઇને ઉભું થશે કે સખત ફટકો મારવાનો પ્રયત્ન કરશે, અને ક્રાન્સની બહીક તથા ગભરામણુ ઝાટા, પણ નથી. યૂરોપની દરેક પ્રજા માત્ર સ્વાયંતો વિચાર કરે છે. હાલની આંધાધુંધીમાં પોતે કાંઇ મેળવી લે અને બીજી કાંઇ પ્રજાની શક્તિ એાછી થાય તે તરફ જ સધણું લક્ષ દોરાયલું હોય છે. ઇટાલીઅન પ્રજા યુગોસ્લાવીઆમાં પગપેસારો કરીને ધમકી આપે છે. બીચાઈ નમાનું ઇટાલી બીજી કાંઇ પ્રજા સાથે લડી ન શકે એટલે કોર્ફુની શસ્ત્રહીત પ્રજા ઉપર તોપના ગોળા છોડીને તીસગારખાની માફક આનંદ પામે છે. ઇટાલીના જેવી જ બીજી સરેલી પ્રજા સ્પેઇન, મોરોક્કોના મુરની સાથે લડાઇ ચલાવ્યાં કરે છે પણ મુર લોકો, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજ્ય માટે એવા મક્કમતાથી ઝૂટે છે કે સ્પેઇનની પ્રજા નિરર્થક લડાઇથી કંટાળીને આજે બળવો કરી બેઠી છે. યૂરોપમાં સત્ત્વ અને ન્યાયની ગિલકુલ દરકાર થતી નથી, સ્વાયં-અકિતગત કે રાષ્ટ્રીય-સર્વોત્તમ થઇને બેઠો છે. નીતિમય રાજ્યકારભારને સ્થાન નથી. અસત્ત્વ, કપટ અને લુચ્ચાઇનું સાત્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું છે.

લીગ ઓફ નેશન્સના કારસમાં કાંઇને જરા પણ શક્તિ રહી નથી. પ્રજાના આગેવાનોમાં પણ શક્તિ નથી. યૂરોપનો કારીગર તથા મનૂર વર્ગ પોતાના વર્ગનું જ સાત્રાજ્ય સ્થાપવા કોશિસ કરી રહ્યો છે.

દિલ્હીની મહાસભા

અણુધાર્થી પરિણામ

ત્રણ વર્ષ ઉપર સપ્ટેમ્બર માસમાં મહાસભાની ખાસ બેઠક કલકત્તામાં મળેલી, તેવી જ ખાસ બેઠક ચાલુ મામતી ૧૫ મી તારીખે દિલ્હીમાં મળી. સક્રિય ભંગની લડત બારડોલીના ફરાગેથી મુલતી રાખવામાં આવી તેને પરિણામે દેશમાં અસાધારણ મંદતાનું વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું; અને ત્યાર પછી ચોક્કસ જ વખતમાં મહાસભાજી ગિરફતાર થયા એથી એ મંદતામાં વળી ઉમેરો થયો. સવિનય ભંગની સાચી તૈયારી રૂપ જે રચનાત્મક કાર્યક્રમ બારડોલીમાં લડાયો તેને પાર પાડવાને માટે મહાસભાજી છટા રજા હોત તો તે વખતે આવેલી મંદતા ચોક્કસ સમયમાં ફર ચર્ચાજનક અને પ્રજા પાછી પોતાની લડતમાં આગળ ધપે જાત એ વાત મૌ કાઈ રીતીકરે છે. પણ તેમની જોરદારીમાં તેમણે ધડી આગેલા કાર્યક્રમથી પ્રજામાં અસહનનો બોમ્બ અને ઉત્સાહ પાડેલા દ્વાવી શકાશે નહિ એવી માન્યતા દેહના પુરે-પુરે આગેવાનોના દિશમાં પેતાં ચર્ચા અને સવિનય ભંગને અનુકૂળ શાંતિનું વાતાવરણ દેશમાં છે કે કેમ એ આગળની તપાસ કરવા નિમાયેલી સમિતિએ અર્વાચીનને જાહેર કર્યું કે દેશ એ પ્રકારની લડત માટે તૈયાર નથી. એથી એ સમિતિએ મરકારી ધારા-સભાએ કુળ-જે કરવાનો મર્ગ સૂચવ્યો. સમિતિના અંગેમાં અર્ધ-આથી મનબેદ પડ્યો અને એ સમિતિનું વિવેકન દેશ સમક્ષ જાહેર થયું. ત્યારથી દેશમાં એ ચોક્કસ પક્ષ પડી ગયા: ત્રણ વર્ષ-ઉપર મહાસભાએ રીકારેલા અસહકારના આખા ક્રમને વળગી રહેનાર એક પક્ષ અને તેમાં ફેરફાર ચલવનાર બીજો

પક્ષ. આ બે વચ્ચેનો મતભેદ અતિશય તીવ્ર હતો, અને નાન્દેર પક્ષને મન એ સિદ્ધાંતનો મતભેદ હોય અને વચ્ચે છૂટછાટ કે સમાધાનને અવધાય છે જ નહિ એવી એ પક્ષની દૃઢ માન્યતા હતી. સવિનય ભંગ સમિતિના નિવેદન પછી અને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન કરાવવાના પ્રયત્ન થયા, પણ બેવડે ગયાજીની મહાસભાએ વિશાળ બહુમતિથી મૂળ કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવાની સાર ના પાડી, અને તે ઉપરાંત પૂરતી તૈયારી કરીને લડત ફરી શરૂ કરવાના હેતુથી ચાર મામમાં પૂરો કરવાનો કાર્યક્રમ પ્રજા મમત્ર મૂક્યો. આથી ગયાજીની મહાસભાને બીજે જ દિવસે ફેરફાર કરવા ઈચ્છતા આગેવાનોએ પોતાનો 'સ્વરાજપક્ષ' એ નામનો જુદો મંથ રચ્યો, અને મહાસભાનો ધારા-સમાજ-દિશ્વરનો મક્કમ ફરાવ દોવા છતાં આગલી ચૂંટણીમાં દાખલ થયાની પોતાની નેમ જાહેર કરી. આમ ખુદ મહાસભાની અંદર જ બે પરસ્પર વિરોધી કાર્યક્રમના દિશાવળી પડેલા ઉભા થયા, અને મરકારની સામે જીકવા માટે પ્રજામાં જે બીજા વેગજે, તેનો નાશ થયો. આ વિરોધનું વાતાવરણ મહાસભાજી સમગ્ર દેશમાં પ્રસરી અને પરસ્પર વિરોધ મુખજાન કામો વચ્ચે અનેક ઝગમગ થઈ ગયો. અગાધિ દેશમાં રહી. કાર્યક્રમોના અંદર અંદરના વિરોધો લાંબે મહાસભાની પ્રક્રિયાને બાંધે પોતા પડેવ્યો, પ્રજા ઉપરાંત તેનો કાજ ટીક થયો, અને મહા પ્રયાસે સાચા ચલેલી ફામી એકનામાં વૃદ્ધ પડી.

આ પછી અસહકારના, મુંબઈ અને નાગપુરમાં મહાસમિતિ મળી અને આખરે મુંબઈમાં ખાસ મહા-

બુદ્ધિ આપવાની આવશ્યકતા છે. એમનો અંશ નિશ્ચય અને અંદાજ વિશ્વાસ લેઈને નવા સૈનિકા યુદ્ધમાં શામેલ થઈ રહેશે. આમ પહેલાં હાથથી વિજય કદાચ ન મળે તેથી સૈન્ય હતાશ તો નજીક સૈનિકા ધીમે હલતા માટે જરૂરી વાતાવરણ દેશમાં પેદા કરી રહે, એટલે પાછો ફરીવાર જોયે સંસ્થાવાને તેઓ તૈયાર થઈ જશે.

તે પછી, અત્યાર સુધીમાં આવેલા યુદ્ધમાં આપણે નિષ્ફળ નથી ગયા, એનો પરાચો આપણને ૧૯૨૧ ના વર્ષના હરેક દિવસના દત્તિદાસમાંથી સ્પષ્ટ જાય છે, એનો પ્રયુષ્કાલે બે નિર્દેશ કર્યો. એક વર્ષ દરમિયાન અસહકારની લડત પ્રમુખ આપણા માનસિક વલણમાં રૂપાંતર કરી નાખ્યું. હવેરોએ સરકારી મંરચાઓ છોડી, મોજશોખ અને આરામ છોડ્યા, અને સ્વેચ્છાપૂર્વક જેલ સ્વીકારી, યુવરાજના દિર્ઘમાં આગમન વખતે, પ્રભાએ સંપૂર્ણ હલતાજ પાળી અને સરકારને પ્રમુખના નામો સાથે સધિ કરવાની પણ કહ્યું થયું. આ બધાં એ લડતની ફેરફારો શુભ ચિન્હો તેમજ ગણાયાં.

ધારાસભાની તરફેણમાં

આ બધું કહ્યા પછી, મહાસભા આગળના ધારાસભાના મુખ્ય પ્રશ્નો તેમજે ચર્ચા કરી. એ પ્રશ્ન અસહકારના મૂળ સિદ્ધાંતો નથી, પણ તેના કાર્યક્રમની વિષયતો છે; અને વિષયોમાં મનમંદ હોય, તેથી મહાસભામાં તડ પાડ્યાં એ વ્યાજની નથી એવો અભિપ્રાય તેમજે આપ્યો. સિદ્ધાંતના અંતભેદના જેટલું એને મહત્ત્વ આપાયું જ ન લેઈએ. સિદ્ધાંત તો એ છે કે, મોકરસાહીના રાત્નતંત્રને આપણે સહકાર ન કરી શકીએ; પણ છેલ્લી લડતને માટે અનુકૂળ વાતાવરણ દેશમાં પેદા કરવા માટે, વચગાળાનો થોડોક મમય ધારાસભાની પ્રવૃત્તિ કરવા સારું રોકવો એવો પોતાનો મત દર્શાવ્યો.

ધારાસભાની અંદરનું અને બહારનું, એ જાને ધમે: મહાસભિતિતો જેવારેખ નીચે આવે, એવી

એમજે સૂચના કરી. આપણો હેતુ આંતર સહકાર કરવાનો નથી, તેથી ધારાસભામાં આપણી પ્રવૃત્તિ ધારાસભામાં આપણો નીકળે અને તેથી કાંઈ પણ અવિચારીનું પદ આપણાથી ધારાસભામાં સ્વીકારી શકાય નહિ. આથી ધારાસભાની અંદરનો કાર્યક્રમ આપણી મહાસભાની બેઠક ઉપર મુદ્દની રાખવાની તેમજે ભલામણ કરી. પણ છેવટે મહાસભા ધારાસભા પ્રવેશ કે બહારના, ગમે તે નિર્ણય કરે, તે બંને પક્ષે કમળ રાખવો જ લેઈએ, એવો આગ્રહ પણ થયો. આપણમાં સંપ નહિ હોય, તો એક કાર્યક્રમમાં મજબૂત નહિ મળે, એથી મહાસભાનું ફરમાન તો એવું માથે ચઢાવવું જ લેઈએ.

ધારાસભા બહારની પ્રવૃત્તિ

ધારાસભા બહાર નીચેની પ્રવૃત્તિઓ કરવાની તેમજે સૂચના કરી:—

(૧) દિંદુ-મુસ્લમાન એક સાધનાની પ્રવૃત્તિ નરહર દાથ ધરવી;

(૨) રૂઠના કારીગરોમાં મંડળો રચવાનો પ્રયત્ન કરવો;

(૩) બાળાઓ, પત્રિકાઓ વગેરે સાધનોથી પ્રમુખ રાજીવ માનનો પ્રચાર કરવો; તેમજ

(૪) સ્વનામક કાર્યક્રમનો અમલ કરવો.

દિંદુ-મુસ્લિમ એકધના સંબંધમાં તેમજે રૂપટ નજીક, કે એના વગર સ્વતંત્રતા મળતી અસહકાર છે, તે વિષે પોતાના મક્કમ વિચારો નીચેના સંજોગોમાં તેમજે રણ કર્યા:

“આજે જે કાલ નિસ્તો આઝારમાંથી ઉતરી આવીને દિંદુના મિનારના તિબર પરથી દિંદુ-મુસ્લિમ એકધનો તમે ત્યાં કરો તો સ્વતંત્રતા ૨૪ હાથમાં દાંડલ થશે” એવું જાહેર કરે તો હું સ્વતંત્રતા પણ જાડું કરવા તૈયાર છું. સ્વતંત્રતા મોડું થવાથી એકલા દિંદુને જ મુશ્કેલ છે, પણ આપણા એકધના વિનાશથી તો આખી માનવજાતિની કળે છે.

દિવસે + + +

“આજે સ્વરાજ અને ખિલાફતના આવાજને બદલે ચારે તરફથી શુદ્ધિની દિલચાલ અને તેના વિરોધીઓના ઘોષા સંભળાય રહ્યો છે. ‘હિંદુને મુસલમાનોથી બચાવો’ અને બીજી તરફ ‘ઇસ્લામને હિંદુથી નિર્મય કરો.’ એવા સાદ કાને આવે છે. આમ હિંદુ અને મુસલમાનોને બચાવવાના ઉર્ચ સ્વરે પોષાર થતાં હોય, તે વખતે હિંદુ-સ્તાનના એકચર્મ રક્ષાવાની આગણી ન જ સંભળાય એ દિવસ છે.”

+ + +

“હું દેશના ખૂણે ખૂણેથી આવેલા પ્રતિનિધિઓ અગ્રણ્ય હાથ જોડીને વિનંતિ કરું છું કે સ્વસહકારીઓ ધારાસભામાં ભય કે ન ભય એવો ગમે તે નિર્ણય તમે કરો તેની જરૂરે ચિંતા નથી; પણ પ્રધાને ખાતર એટલો અહીં આ અને અત્યારે જ નિર્ણય કરો, કે તમે આપણા દેશની સ્વતંત્રતા અને ઇત્દારના અદિત ચપેલી આશાઓ રક્ષણ કરો કે તેમને સહસનપુર અને આશાની લોહીથી ખરાયેલી જાતીમાં દફન કરો?”

હિંદુઓના સંગઠનની દિલચાલનો વિરોધ કરીને તેમણે અંતિમ પ્રાર્થના નીચેના સંજોગ સંજોગમાં કરી:

“હું જરાયે અચકાયા વગર જાહેર કરું છું, કે આજે હિંદને, હિંદુ કે મુસલમાન કોઈના પણ સંગઠનની જરૂર નથી. આપણને એક અને એક જ સંગઠનની જરૂર છે—અને તે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના.”

મૌલાના આઝાદ સાહેબ જેઠમાંથી જહાર આપ્યા ત્યાંથી તેમણે ધારાસભા વિષે પોતાના વિચાર જાહેરમાં મૂક્યા નહોતા. પણ તેઓ બન્ને પણ વચ્ચે સમાધાન કરાવવાને માટે તાનતોડ મહેનત કરતા હતા. તેમણે પોતાના ભાષણમાં એક ડેહણે જણાવ્યું છે તેમ દેશ જે તરત જ સવિનય બંગની લડત માટે તૈયાર હોત, તો ધારાસભાની વાત તેઓ પડતી મૂકત. ગયાળની મહાસભાનો કાર્પક્રમ બ્યારે પૂરો ન થયો ત્યારે જ તેમણે પોતાના વિચાર

ધારાસભાની તરફેણમાં ફેરવ્યા. મહાસભાના તેમના ભાષણમાંની હર ભોગે કંકાસ મિટાવવાની તેમની પ્રયત્ન ધ્રુવોને સીએ વધાવી લીધી. સૌ પ્રતિનિધિઓ ચર્ચાના મુખ્ય વિષયની બાબતમાં તો નિર્ણય બાંધીને જ દિલ્લી આવેલા, તેથી ધારાસભાનો કામ હાથ ઠરવાની તેમની સૂચના, દરેકને પત્તે ન પડી એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ બાબતમાં સ્વરાજ પક્ષના નેતાઓની જેમ તેમનો કદાચદ ન હતો. સ્વરાજ પક્ષને મન ધારાસભા જ એ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો; પ્રમુખસાહેબને મન, મહાસભાની ઈજ્જત અને પ્રભુત્વ એકમ એ વધારે અગત્યનાં હતાં. તેમના ભાષણની એકંદરે મહાસભા ઉપર સારી અસર પડી એ નિર્વિવાદ છે.

મહાસભાના ઠરાવો

હવે આપણે મહાસભામાં પસાર થયેલા ઠરાવો ઉપર નજર કરીશું. મહાસભાની સામે હજ કરવાનું બે જ હતાં:

(૧) ધારાસભા: અને (૨) હિંદુ-મુસ્લિમ એકમ.

એ બન્ને પ્રશ્નો ધણી જ નિકટ સંબંધ છે. ધારાસભા સંબંધી હવે આર-આર માસથી ચાલી રહેલી ચર્ચાઓ, અને પરસ્પરના દિલમાં પેદા થયેલી કડવાઈને અંત આવવો જ જોઈએ, એ સૌના દિલમાં વસી ગયું હતું. એ ચર્ચાઓ બંધ ન પડે, તો ટેકેઠાણે ઉભા થયેલા કોળી ઝગડાનો અંત આવશે કેવળ. અણકવ જ હતો. જે કાર્પકર્તાઓનું કામ દેશમાં સુમેદશાંતિ જાળવવાનું છે, તેઓ જ આપસ આપસમાં લકર્ષ કરે, તો સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રભુ ઉપર ટાઈનો કામ ન રહે.

સમાધાનનો ઠરાવ.

સમાધાનની વાતો આખા વર્ષ દરમિયાન ચાલતી આવી છે. મુન્શઈની મહાસભિતિએ ધારાસભાવિદ્યાર્થી અગવળ નહિ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, એ

સુધાસનના ઠગવથી, અને ખરી રીતે પણ વર્ષ ઉપર જે સ્વરૂપમાં અસહકારનો પ્રગમ એ સ્વીકાર કરેલો, તેના સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ હતો. મદાસભાના ઠગવો, મદાસમિતિ દ્વારા શકે નહિ, પણ ખીજી મદાસભાની બેઠકને જ તે અધિકાર છે, તેથી નામપરમાં ખાસ મદાસભા બોલાવવાનો ઠરાવ થયો. પણ સ્વરાજ પક્ષને મન સમાધાનની મુખ્ય ચારત તો એ જ હતી કે તે પક્ષને ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાની છટ મળવી જોઈએ—હાં તો મદાસભાના ચોક્કસ હુકમથી, અને નહિ તો ઓછામાં ઓછું, ત્યાં જ્યાં દેવાની રજા આપવાથી, અને મદાસભા બહિષ્કારનો જ ઠરાવ કરે તો તેને તરછેડીને પણ ધારાસભામાં જવાનો તેમનો દંઢ નિયમ હતો. ખીજી તરફ ના-દેર પક્ષે પોતાની નીતિ સાદે જણાવેલી હતી. મદાસભાનો ધારાસભાનો નિર્ણય તેમનાથી વિરૂદ્ધ જાય, તો સ્વરાજ પક્ષની માફક, તેઓ હુલો જાહેર પક્ષ સ્પીકર કંઈ બંડ ઉઠાવવાના નહોતા. અને સ્વરાજ પક્ષને છૂટ આપવા માટે તેઓ પોતાની સાચી માન્યતાઓ તો કદિ ફેરવે તેમ હતું જ નહિ. મદાસભા, એ દેશના લુહા લુહા થતો પડ્યો છે, અને તેના બહુમતિથી થયેલા ઠરાવો, એ દેશના પણ શોરા ભાગના વિચારોનું પ્રતિબિંબ છે. તેનું લંબ ગદુમતિના હાથમાં સ્વાભાવિક રીતે જ રહે છે. મદાસભાના ઠગવોનો લઘુમતિને કંઈ સિદ્ધાંતનો વાંધો ન હોય, તો તે તેનો અમલ કરે, પણ જો મિહાંતનો મતબેદ હોય તો, કમમાં કમ મદાસભાની પ્રતિજ્ઞાની ખાતર, તેનો વિરોધ તો ન જ કરે, એ અમર સાધ્ય એવું છે.

ના-દેર પક્ષનું વચણ આ પ્રકારનું હતું. સ્વરાજ પક્ષને તો કાંઈ પણ પ્રકારે ધારાસભામાં જવું હતું, અને ખરી શકે તો એને માટે મદાસભાની અનુમતિ જોઈતી હતી. તેમણે એ પણ સમાધાન પ્રયત્ન. કે મદાસભા મુશ્કેલી આપે એ રીતે તેમના ધારામજામાં વર્તવા તૈયાર હતા. આ વાતનો તો શંકાએ કાશો વિચાર પણ કયો નહિ; કેમકે ના-દેર પક્ષને ધરાસભા જ ન જોઈએ, તો વળી ધારાસભામાં પ્રવેશ

કરનાર ઉપર અંકુશની તેને શો જરૂર? દિલ્હીમાં જન્મે પક્ષના આગેવાનો આપણે તે પહેલાં સમાધાનની વાત તો ના-દેર પક્ષે બાંધીએ જ મૂકી દીધી હતી. મદાસભાના નિર્ણયનો વિરોધ ન કરે એટલો જ તેમની નેમ હતી.

મોરના મદુમદઅડ્ડી

પણ આ વાતારસમાં એક પુત્રીન પરિસ્થિતિ હતી થઈ. મોરના મદુમદઅડ્ડીસાહેબ જેઓ એ વર્ષની જેમ બોમ્બેની દમણી જવાર આપ્યા હતા, તેમના ઉપર યાની આંખ ઠીંક હતી. અસહકારને જન્મ આપવામાં મદાસભાના માથી તરીકે તેમનો મદાન દિરસો હતો. જંગીરત-ઉદ્ધ-અરજનો સુવાદ હજી જાગી છે, ત્યાં સુધી, ઇસ્કાથ હર્મ પ્રમાણે તેમને મન ધારાસભાપ્રવેશ એ હરામ છે એની જાહેરાત, તેમણે છૂટાં વેંત જ પ્રત્યે આપેલી. આથી ના-દેર પક્ષના આગેવાનોનો પક્ષો બોમ્બે દગવો થઈ ગયો હતો. મોરનાસાહેબ જેઓ જાડ નેતા જ બની હડતોના ભરે દબે-ઉપાડી લેશે, એમ તેમણે માન્યું, અને તેથી તેમને પગથે આશરું એવા તે પક્ષનો અગાઉથી નિર્ણય હતો, એમ કહી છાપ. તેમને જાણ સુધી ખાતરી હતી, કે મોરનાસાહેબ, સમાધાનનો નો વિચાર મરજોએ નહિ કરે, અને જાહેરાતના મિહાંત ઉપર જ મક્કમ રહેશે. પણ દિલ્હી આવીને સ્વરાજ પક્ષના મિત્રોને મરજા પડી, મોરનાનો નિયમ અમલમાં દેશનું દસ અને પડિન મોરનાસાહેબ જેવો વિરોધ કરે તેમને વસમો લાગ્યો, અને પ્રમે તે બોમ્બ સમાધાન જ કરવું, એક નિર્ણય ઉપર તેઓ આપ્યા. તેમણે કહ્યું હતું કે આ જાહેરાત પાછો મુશ્કેલી અસહકારનો મન આપશે, પણ દેશમાં વજાતી, રહેલા રજાનાત્મક હાર્દને પાતું દાખમાં લેતા માટે. સ્વરાજ પક્ષને ધારાસભામાં જવાની છટ આપીને દેશમાં આથી રહેલી સચાંતો દબે અંત આણું જ જોઈએ. સ્વરાજ પક્ષની પણ અસહકારને અસહકાર કંઈ જાહેર છે, પરંતુ તેઓ ધારાસભાજાહેરાતને અસહકારના એક મિહાંત તરીકે નથી મનવા,

પણ પ્રમુખસાહેબની માફક લડતની કમતી એક સામ્રાજ્ય વિરૂદ્ધ રહે જ માને છે, તેથી તેમાં ફરફાર કરવાની તેમને છૂટ મળવી જોઈએ, એવી મોલાનાં સાહેબે દલીલ કરી. અંતરાત્માના અવાજ પ્રમાણે અસહકારના સિદ્ધાંતનો છુદો અર્થ કરવાની, એમને છૂટ હોવી જોઈએ.

ના-દેર પક્ષે બીજી સમાધાન સૂચનું થી. જમનાલાલજીએ જણાવ્યું કે, સ્વરાજ પક્ષનો વિરોધ ન કરવો એ વાત આપણે સ્વીકારી લઈએ, તો એને માટે બીજો પણ એક રસ્તો છે: તે એ કે, મહાસભાનું આગ્રહ્યે તંત્ર સ્વરાજ પક્ષને દસ્તક મેળવી દઇને ના-દેર પક્ષે થોડો વખત દૂર ખસી જવું. પણ અસહકારના સિદ્ધાંતના અસહ સ્વીકારેલા અર્થમાં તો બાંધકોડ, કે સમાધાનને જગ્યાએ અવકાશ નથી. સ્વરાજ પક્ષના મિત્રોની દલીલો, આજે કંઈ નવી નથી, ત્રણ વર્ષ ઉપર પણ મહાત્માજી આમજ એ એકે એક દલીલ રજુ થઈ હતી, છતાં મહાસભાએ તો અસહકારના એક અમલ્યના સિદ્ધાંત તરીકે ધારાસભાના બહિષ્કારને સ્વીકાર્યો હતો. ના-દેર પક્ષના આ નવા સમાધાનમાં કંઈ મુશ્કેલી કે રીસ ન હતાં, પણ સ્વરાજ પક્ષને એક માનમથું રચાનું મહાસભામાં આપવાની પ્રમાણિક ઇચ્છા હતી. મોલાનાસાહેબને આ સમાધાન ન રૂચ્યું. તેમને તો જાને પક્ષને સાથે ગાળવા હતા, અને છતાં ધારાસભાનો માર્ગ, જેને ધર્મનો કે અંતરાત્માના અવાજનો બાધ ન હોય તેવા ભાઈઓને માટે ખુલ્લો કરીને સ્વરાજ પક્ષને સંતોષવો હતો. એમનો નિર્ણય સમાધાન માટે થઈ ચૂક્યો. ના-દેર પક્ષે મોલાનાસાહેબનો વિરોધ ન કરવાનું જ ઉચિત ધાર્યું. અસહકારનો વિપરીત અર્થ કરવા દેવામાં તેઓ સંમતિ આપે એ અસાધ્ય હતું, તેમણે મહાસભામાં માન જ ધર્યું, અને નોંંજાના-રખનો ઉપરની મતઘણને સમાધાનનો ઠરાવ પસાર થવા દીધો. અસહકારની લડત મોલાનાસાહેબે મહાત્માજીની સાથે રહીને ઉપાડેલી, એટલે સમાધાનના પરિણામનો ભારભોજ પણ એમને શિર જ

રહે, એમાં ના-દેર પક્ષે સંતોષ માન્યો. જમના દેવામાં અસહકારની ક્ષેત્રે અંગેલી છે, તેઓ થોડો વખત મૂંગો રહેશે રચનાત્મક કાર્યમાં પરવાણ નથી, એવી સમાધાનનો ઠરાવના બીજા ભાગમાં, રચનાત્મક કાર્યમાં લાગી જવા, જાનેય પક્ષને આમંત્રણપૂર્વકે બતાવ્યું છે. સ્વરાજ પક્ષનાં ભાઈઓ ભલે માને કે, તેઓ ધારાસભા ઉપરાંત તેની બહાર પણ રચનાત્મક કાર્ય કરશે, અથવા ધારાસભામાં થતું કાર્ય પણ રચનાત્મક કાર્યનો જ ભાગ લેવાશે, પણ ના-દેરવાળાઓએ તો હવે એ જ કામ પૂરતેસમાં ઉપાડી લેવાનું છે.

હિંદુ-મુસ્લિમ સંકટ

આ બીજા અમલ્યના પ્રમ. વિષે પણ છુદા છુદા ચાર ઠરાવો થયા છે. મહાસભા મળતાં આગઉ જાને કોમોના આગેવાનોની એક સભા મળી હતી. શુદ્ધિ અને સંમંતની દિલચાલ, કેવળ શુદ્ધિથી પ્રેરાયેલી છે, અને હિંદુસમાજમાં ખરેખરે ધાલી રહેલા સડાનો નાશ કરવાનો જ તેનો હેતુ છે, એવી પરિત માસવિજી તથા સ્વામીશ્રી શ્રદાનંદજીએ મુસલમાનભાઈઓને ખાતરી આપી. ધણી ચર્ચા પછી જાને રામોના મળીને ૧૫ પ્રતિનિધિઓની એક સમિતિ, આ વિષે સંપૂર્ણ ચર્ચા કરીને, ઠરાવો સ્થપવા નીમવામાં આવી, અને તે સમિતિએ ચૂપ-વેલા ઠરાવો, અહારે અહાર મહાસભાએ સર્વાદ્યમતે પસાર કર્યા. દેશમાં થયેલાં તોફાનોનાં મથા ઉપર જાને તપાસ કરીને, ઘટનો કપડો આડવડા, તથા ભવિષ્યમાં એવાં તોફાન અટકાવવા સાફ પગલાં સ્થપવા માટે એક પંચ નીમવામાં આવ્યું છે. શુદ્ધિની દિલચાલને અંગે ધાર્મિક ઝડપને વરા થઈ, કંઈ અતિચયતા દેખાડવામાં આવી હોય, તે બાબતની તપાસનું પણ પંચ નીમાયું છે; કોમી ઝગડાની ખજારો પ્રકટ કરવામાં તથા તે ઉપર દીકા કરવામાં અતિશય સંયમ જળવડાવી જાપાંવાળાઓને એતમણી આપનારો ઠરાવ થયો છે; અને છેવટે પ્રજાના આત્મરક્ષણને માટે મહાસભાની દેખરેખ બીજી ગામે

આમ અને ચહેરે ચહેરે, સાંતિરસક સૈનિકાના સથે રચવાનો નિર્ણય પણ થયો છે. આમ અનેક ગેર-સમજૂતીઓથી જન્મે કામ વચ્ચે કેટલેક ઠેકાણે કેવેલ અને ઝેર પેદા થઈ ગયાં હતાં, તેનો દબે આ ઉપાયોથી સફળાગ્રે અંત આવશે એમ લાગે છે.

સત્યાગ્રહ સમિતિની નીમણૂક

મહાસભાની ખાસ બેઠક, જે બે પ્રશ્નોને નિર્ણય લાવવા માટે મળી હતી તે બાબતોમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના હારાવોથી નીવેડો આપી ગયો, એટલે મહાસભાનું મુખ્ય કાર્ય તો અંતરૂપ થયું રહ્યું. પણ મહાસભાએ આપણી લડતમાં એક પગલું આગળ પણ ભર્યું. લડતનો સવિનય ભંગનો આખરનો ક્રમ અમલમાં ચૂકવા માટે, મહાસભાએ સત્યાગ્રહ સમિતિની નીમણૂક પણ કરી છે. આ સમિતિ દેશમાં જ્યાં જ્યાં અવસર મળે ત્યાં ત્યાં સવિનય ભંગ આદરવાની વ્યવસ્થા કરવા માટે ધડતી સૂચનાઓ આપશે, અને સમસ્ત દેશમાં પણ અનુકૂળ સમયે એ લડત ઉઘાડવાને બાળખી અને જરૂરી પગલાં લેશે. આ કરાવનો, મોટે ભાગે પંજાબના પ્રતિનિધિઓએ દિરોષ કર્યો હતો. પંજાબમાં કાશી ઝગમગથી થયું વાતાવરણ બગડી ગયું છે, એ તેમની દલીલ હતી; પણ આ વિરોધ ગેરસમજૂતી જ થયે લાગે છે. સત્યાગ્રહ સમિતિ, એ કંઈ જિનજવાજદાર કે બેદરકાર મંડળ નથી, જે ઠેકાણે વાતાવરણ ચોગ્ય અને અનુકૂળ હશે, ત્યાં જ લડતનો આરંભ કરવાની એ સલાહ આપશે. પણ પંજાબમાં થોડી દબી બીતિ માલમ પડે, એથી આખા દેશની પ્રગતિ અટકાવવાની મહાસભાએ મંજૂર બહુમતિથી સાધે ના પાડી. સવિનય ભંગને માટે તૈયારી નથી, એમ કહેવાથી કંઈ તૈયારી આવવાની નથી. નાગપુરમાં પુલ્લ શરૂ થયું, કે સારા દેશમાંથી બહિષ્કાર આવવાને નાજવાનોની ધારાએ આજી હતી એનો કામચલા આપણી આગળ મોળું છે. ગુર-કા-ખામમાં સત્યાગ્રહની લડત લડી

ચૂંટણ અધાવીતોરોએ આ વખતે પણ આ દરતને અત્યંત ઉત્સાહ અને ઉમંગથી ટો આપ્યો, અને આપણે આશા રાખીશું, કે પંજાબ પ્રાંત પણ લડતમાં સામેલ થવાને સત્તર તૈયાર થઈ જશે.

પરંતુ આ કરાવને સ્વરાજ પસંદગી પણ ટો મળ્યો છે, એ બોધને રહેજ નહીં લાગે છે. ધારાસભાપ્રવેશની તરફથી, તેમજ મુખ્ય દલીલ તો એજ હતી, કે દેશમાં સવિનય ભંગની લડતને અનુકૂળ વાતાવરણ નથી, તેથી જ તે વાતાવરણ પેદા કરવા માટે ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાની જરૂર છે. દબે મહાસભામાં સમાધાનનો હારાવ થયો કે બીજે જ વિરોધ દેશમાં એ લડતને અનુકૂળ વાતાવરણ પેદા થઈ ગયું છે, એમ તો તેમણે નહિ જ માન્યું હોય. આપણે તો સવિનય ભંગ કે ધારાસભા, એવી પસંદગીઓ સ્વીકારી જ નથી; પણ આ હારાવના ટેકામાં દેવગણુ દાસે જણાવ્યું હતું કે, ધારાસભા અને સવિનય ભંગની વચ્ચે કંઈ વિરોધ ઉઠ નહિ ખડે જોતાં, ધારાસભામાં પ્રવેશ કરીને એના દુશ્મ કરવાનો કાર્યક્રમ પણ સવિનય ભંગની લડતનો એક ભાગ જ છે, એવી પોતાની દૃઢ માન્યતા તેમણે મહાસભા આગળ પ્રદર્શિત કરી છે. આ હારાવને તેમણે આપેલો ટો. ફાલ તો આપણે આ અર્થમાં જ સમજવાનો છે. મોક્ષાના સાહેબ અને ડૉ. કિશુ, આ સમિતિના સભ્યો છે, એટલે એ સમિતિ નિષ્ક્રિય તો નહિ જ રહે, એની આપણને ખાતરી છે; અને તેમાં વળી નાભાનું પ્રકરણ દગજાં જ નાન્યું છે. એટલે આપણે બહુ આતુરતાથી એ સમિતિનું કાર્ય નેત્ર રચા છીએ.

કેનિયા વિષે ઠંડાચ

કેનિયામાં, દિંદીઓને થયેલા ધોર અન્યાયનો વિરોધ કરતાં શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટંડને એવી મતલબનો હારાવ રજૂ કર્યો, કે દિંદીને માટે દબે સ્થિતિ સામાન્યમાં માનભર્યું રચાન નથી, તેથી સામાન્યની જવાર સ્વતંત્ર રીતે સ્વરાજ સ્થાપવાનો જરૂર વિરો

મિદાસભાએ હવે વિચાર કરવો. નોંધએ. આ હરાવ ઉપર શ્રી. ગિદવાણીએ સુધારો. મુકયો. જેમાં સાત્રાત્મ્ય બહાર રવત્રત્તાનો ઉલ્લેખ ન કરતાં, ગુલામીનું કંઈક ઘોષ નાખવાના જ પ્રયત્ન થોડુ રાખવાની. અને રીનયોવાસી દિદીઓને કંઈ પણ વ્યવહાર કાપેદેમાં મદદ કરવાની સૂચના હતી. વધુમતિથી શ્રી. ગિદવાણીએ સુધારો જ મહા-સભાએ મંજૂર થયો.

શ્રી. રંડનનો હરાવ રદ કરવામાં મહાસભાએ ચોખ્ખો જ હતું છે. મહાસભાના ધ્યેયમાં વપરાયેલા દ્વિઅર્થી 'સ્વરાજ' શબ્દ ખૂબ વિચારપૂર્વક દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. તેને મોડાગેલો ફેરવવાનો, ઉપકા હરાવમાં હેતુ રહેલો છે. આવો પ્રયત્ન અમદાવાદની મહાસભામાં મહાના રજરત મોદાનીએ કર્યો હતો, પણ મહાસભાએ તે વખતે પણ તેનો વિરોધ જ કરેલો. પૂર્ણ સ્વતંત્રતા, રીનયાના અપમાન ને લાંબી જ ઇચ્છવાળો છે એમ ક'મ નથી; એની આકાંક્ષા તો આપણે ખુદ સ્વતંત્રતાને ખાતર પણ રાખીએ છીએ. પરંતુ, ખરી વાત તો એ જ છે કે આજે આપણો સાત્રાત્મ્ય સાથેનો સંબંધ આપણી ઇચ્છા અને સંભાવના બંધાયેલા નથી. આપણે પરાંજ એને વચ રહેલા છીએ. જે દિવસે આપણે સ્વરાજ મેળાવ્યું હતું, તે વખતે આપણું અપમાન કોઈ નહિ કરી શકે. સાત્રાત્મ્ય સાથે તે વખતે આપણે કેમ સંબંધ હતો, એના આજે ગુલામીની દશામાં વિચાર કરવો મિથ્યા છે. આપણે મનમાન્યો સંબંધ ખાંધા જેટલા સ્વતંત્ર થઈ ગયા હોઈશું તે ધીરે આપણું સન્માન જાગવાનું હતું, ત્યાં જ સંજ પ રાખાઈ; અને નહિ કાંઈ તો અલગ થવાનું બન્યું પણ આપણામાં આવી ગયું હતું. અત્યારે એ ખાતરી બચી ચર્ચા ઉભી કરીને આપણે મહાસભામાં તમામ વિચારના ભાઈઓને સ્થાન આપ્યું છે તે વ્યવસ્થામાં વળી વિશેષ પાડવાની જરૂર નથી. એ હરાવથી ઉભી ચર્ચા અટકાવવામાં મહાસભાએ હડાપણ જ વાપર્યું છે. રીનયાનો અન્યાય, આપણને ખૂબ સામે છે, કેમકે એ ખુલ્લેખુલ્લો છે; પણ

અત્યારે જો ઉપરાઉપરી ચર્ચેલા કયા અન્યાય આપણને નથી સાર્યા ? પંખાએ અને ખિલાતની અન્યાય શું એણે ધોર હતાં ? મહાત્માએ જેવા છંદો બરના સરકારના અન્યાય વકાદાર મિત્રે પણ જે અન્યાયોને મારે સરકારની સામે અસંદેહ આદર્યો, એ અન્યાયો કંઈ ઉતરતી કાટિના હતા ? ખુદ હિંદુસ્તાન જ ગુલામીમાં સડે છે તે વખતે થોડા સંસ્થાનવાસી દિદીઓનું અપમાન કરવામાં આવે એમાં નવાઈ નથી. એ બધા અન્યાયોનો એક જ રામખાણ ઉપાય છે, કે આપણે સ્વરાજ હાંસલ કરવું. સ્વતંત્ર થયેલી પ્રજાનું અપમાન કરવાની કોઈ હિંમત કરી શકતું નથી. સૌ એની સાથે મિત્ર થવાનું જ ન્યાય છે.

બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર

'આ વિષે નીચે પ્રમાણેના કમલ પસાર થયો છે:-

(ક) આ મહાસભા પોતાની બધા ફરીથી બહેર કહે છે કે ખાદી બેઠેલા હાથ કંતામણ અને હાથ વણાવતું કાપડ બહોળા પાયા પર પેલા ચાચ અને વપરાશ એ હિંદુસ્તાનના આર્થિક હક્કાર મારે જરૂરું છે; અને તેથી મહાત્મા હિંદુસ્તાનના લોકોને વિનંતિ કરે છે કે તેમણે કંતામણ અને ખાદીના વાપર દેશબર બંધ ફેલાવવાને અને જે રીતે તમામ પરદેશી કાપડના બહિષ્કારને સંપૂર્ણ અમલ કરવાને બમણું પ્રયત્ન કરવો.

(ચ) મહાસભા વળી લોકોને વિનંતિ કરે છે કે તેમણે ફક્ત હિંદુસ્તાનમાં બનેલા માલને ખરીદવો અને બની શકે ત્યાં સુધી બધા પરદેશી માલ ખરીદવાનું અને વાપરવાનું છોડી દેવું અને જે રીતે હાથની બતાવટના માલને ઉત્તેજન આપવું.

(ગ) હિંદુસ્તાન અત્યારે સ્વતંત્રતાની લડત ચલાવી રહ્યું છે, તેમાં હંલ્કડ આડે આવે છે અને તેના આગમાં બને તેટલાં વિદ્યો નાંખે છે, વળી બ્રિટિશ વસાહતોમાં અને સંસ્થાનોમાં દિન્દીઓનાં અપમાન કરવામાં આવે છે અને તેમની પ્રત્યે ગુલામના જેવું વલન ચલાવવામાં આવે છે; એ બધું ધ્યાનમાં લઈને આ મહાસભા પ્રબળે વિનંતિ કરે છે કે તેમણે ખાસ

ક્રીને યેટબ્રિટન અને તેની વસાહતો તથા સંસ્થાઓમાં
એનેથી માલગંબરીલાવાનું ઊંચી દેકું અને એ રીતે તમામ
ક્રિસિયો માલનો સંપૂર્ણ રીતે બહિષ્કાર કરવો.

(ઘ) ઉપરની કલમ (સ) અને (ગ) ને
અમલ કરવા સાર અને હિંદી બનાવટને અને ખાસ
કરીને ક્રિસિયો માલના બહિષ્કારને ઉત્તેજન આપવાની
સોથી વ્યવહાર પદ્ધતિ નક્કી કરવા સાર આ મદાસભા
નીચેના સમિતિ નીમે છે અને તેને આ બાબતમાં જરૂર-
ની સુચનાઓ બહાર પાડવાની સત્તા આપે છે:-

પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, શ્રી. મદમદઅલી, શ્રી. વિઠ્ઠલ-
ભાઈ મટેલ, શ્રી. નયમુખલાલ મહેતા, શ્રી. સુભાષચંદ્ર
ભોષ, રોહ ઉમર સોબાની, ડૉ. કિચનુ, શ્રી. કેનકર અને
શ્રી. ગોપાલ કૃષ્ણલાલ.

આ કમિટી પહેલો ભાગ મદાસભાના પહેલાં-
ના કમિટીની પુનરાધિષ્ટિ કરે છે અને વધારામાં
સીને બિલિય માલનો બહિષ્કાર કરવાની વિનંતિ
કરે છે. આ માટે મદાસભાએ સમિતિ નીમી છે
પણ દેશની હાલતી પરિસ્થિતિમાં એ કંઈ પણ
વહેવાર કાર્ય કરી શકશે કે કેમ ? એ વિષે શંકા છે.

આ ઉપરાંત મદાસભાએ બીજા પણ કેટલાક
કારણો છતાં છે; હિંદની તમામ કોમોનો પરસ્પર
દ્રવ્ય અને સંબંધનો રાષ્ટ્રીય કારણ થી કારીને
આવડી મદાસભા પહેલાં પેલાનું નિવેદન રજુ કરવા-
ને એક સમિતિ નીમી છે. મદાસભાના બંધા-
રજીમાં ક્રેડિટર સ્વચ્ચવને પણ સમિતિ મુકર કરેલા છે.
રે. સિવલ નાજાના મદાસભા, પાને. મદાસભા. પગલે,
કારણથી ગાદીલાગે વખોડી કાઢેલા છે. ૨ પછી
નાગપૂર સ્વચ્ચવના સમાલો અને મત્યામદીઓને,

ગુર્જીના વિભાગ માટે ગાદી મુસ્તફા કમાલ પાસાને,
પંજાબના વીર અકાલીઓને, તથા મીલાના મદમદ-
અલી, લાલા લગપતરાય અને જેલમીની બહાર
આવેલા બીજા કાર્યકર્તાઓને અસિનદેન આપનારા,
બાબા ઉપર આવી પડેલા સંકટ માટે તથા બિહાર-
કેનેરા અને બ્રહ્મચરમાં રેલ આપવાથી નિગમીત
ચથેલાં કુટુંબો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા, અને
પડિત સમભાજ દળ મોઢરીના અગ્રણી અવધાન
માટે એ કાર્યવાહી કરાવે પણ રાજા છે.

બાલિયનું કાર્ય

મદાસભાનું કાર્ય ઉપરના કારણો ભેતાં સરખ
થયું કહેવાય. અવધાન, ધારાસભાનો બહિષ્કાર રદ
કરીને મદાસભાએ આખા અસહકારના મૂળમાં ધા-
કી છે, પણ સ્વરાજપ્રાપ્તિની આકાંક્ષા મીલાના
મદમદઅલી સાહેબમાં તેમજ મદાસભાના બન્ને
પક્ષમાં એટલીજ તીવ્ર છે એની આપણને ખાતરી
છે. મીલાના સાહેબના શબ્દોમાં કહીએ તો સ્વરાજ
પણના બુદ્ધા પડેલા આપણા ભાઈઓને સંતોષવા
ખાતર, મદાસભાએ ભારે કિમ્મત આપી છે; પણ
એથી મેળવેલા ફાયદાથી—અથવા સાચું કહીએ તો
મતભેદ છતાં તેને જાહેર ન કરવા દેવાની કારણ
કરીને રચાપેલી શાંતિથી દેશમાં તીવ્ર રચનાત્મક
કાર્યકરે કરીથી કંઈ માણ આવશે, તો એ કિમ્મત
એજે રાજ નહિ ગળાય. સચિનવ બંને એ આપણી
સહનનો એટલો કેમ છે, અને તેને માટે પણ પ્રજાએ
મદમદ નિર્ણય થોડો છે. એ સહનમાં સોમવા નેટલી
તાકાત પ્રજામાં આવશે, તો સ્વરાજપ્રાપ્તિને વાર
નહિ લાગે એવી આપણે આગા રાખીશું.

યુગધર્મના આહોકોને

યુગધર્મ મેસિકનો પ્રથમ અંકે સંવત ૧૯૭૮ ના આસો માસમાં વિગ્ન્યાદસમીને દિને પ્રગટ થયેલો એટલે આ અંકથી આ માસિકનું એક વર્ષ પૂરું થાય છે. માટે જે આહોકા દેહ શરૂઆતથી (આસો માસથી) આ માસિકના આહોકા તરીકે નોંધાયા છે તેમને વિનંતિ છે કે:

૧. તેમણે નવી સામનુલવાજમ (રૂ. ૬-૦-૦) આસો શુદ્ધ ૧૦ પહેલાં મનીઓર્ડરથી મોકલી આપવું અથવા તો “ સ્વરાજ ડાયરી ” વી. પી. થી મંગાવી લેવી; અને

૨. જો આહોકા તરીકે આનુ રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તો તુરત જ પત્ર લખી જણાવવા મહેરવાની કરવી.

જે આહોકોનો આસો શુદ્ધ ૧૦ સુધી કાંઈ પણ જવાબ નહિ આવે તેમનો “ સ્વરાજ ડાયરી ” પરનો હક્ક ઉઠી જશે, અને આમો માસનો ઇન્કલ્ચો અંક તેમના પર વી. પી. થી. રવાના કરવામાં આવશે.

આમો માસ પછીના એટલે કે કારતક, માગમર વગેરે મહિનાઓથી નોંધાયેલા આહોકા પોતાનું બીજું

સામનું લવાજમ આસો શુદ્ધ ૧૦ પહેલાં ભરી રહે તો જ તેમને “ સ્વરાજ ડાયરી ” ભેટ તરીકે મળી શકશે. મુદત વીત્યા પછી જે મહિનાથી તેઓ આહોકા તરીકે નોંધાયા હશે તે મહિનાનો અંક તેમને વી. પી. થી રવાના કરવામાં આવશે. આહોકા તરીકે આનુ રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તેમણે તુરત જ ખબર આપવા વિનંતિ છે.

આસો માસનો ઇન્કલ્ચો અંક આસો શુદ્ધ પૂર્ણિમાએ બહાર પડશે, અને જે આહોકાનાં લવાજમ ભરાઈ ગયાં છે તેમને તે જ દિવસે પોટ થશે. જે આહોકાનું લવાજમ પૂરું થતું હશે અને લવાજમ નહિ ભર્યું હોય તેમને તે અંક વી. પી. થી રવાના કરવામાં આવશે.

આહોકા તરીકે આનુ નહિ રહેવા ઇચ્છનારે તુરત જ પત્ર લખી જણાવવા મહેરવાની કરવી જોઈ વી. પી. ના પૈસા નાહક પરદેશી મરકારના ઘરમાં જતાં અચે

ગાયબકરોડ,
અમદાવાદ

વ્યવસ્થાપક,
યુગધર્મ કાર્યાલય.